

THE
NÂMALINGÂNUS'ÂSANA
(AMARAKOSHA.)

OF
AMARASIMHA.

With the Commentary (Vyākhyāsudhâ or Ramâsramî)

OF
BHÂNUJI DÎKSHIT
(SON OF THE GRAMMARIAN BHATTOJI DÎKSHIT').

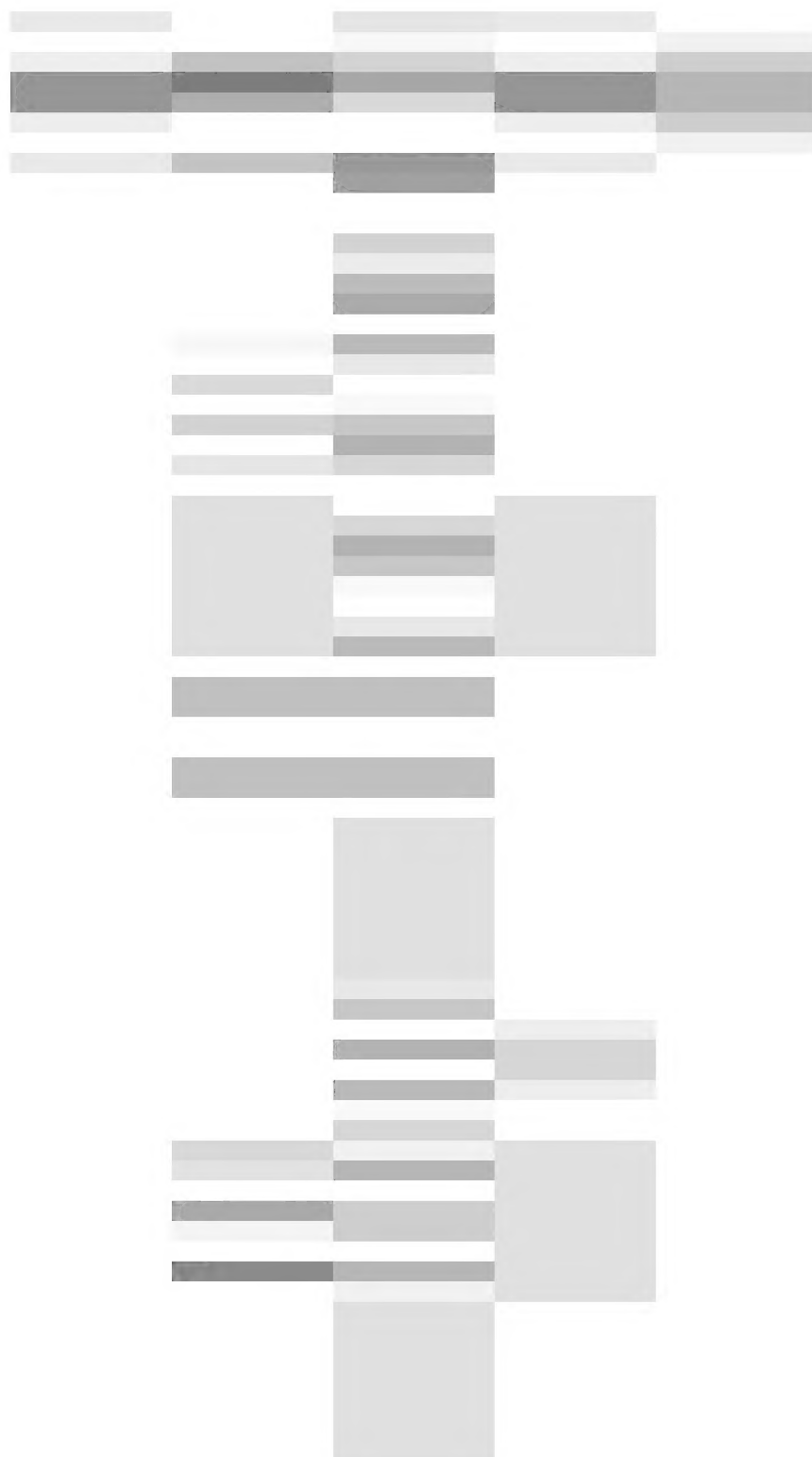
EDITED WITH NOTES
BY
PANDIT SIVADATTA,
OF JAYPUR.

Fifth Edition.

REVISED BY
WÂSUDEV LAXMAN SÂSTRÎ PAÑSÎKAR.

PUBLISHED BY
PÂNDURANG JÂWAJÎ,
PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,
BOMBAY.

1929.

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHER:—Pandurang Jawaji, } at the "Nirnaya Sagar" Press,
PRINTER:—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

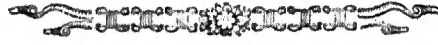
॥ श्रीः ॥

नामलिङ्गानुशासनं

नाम

अमरकोषः ।

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजविद्वद्वरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया
व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया सहितः ।

जयपुरराजधानीवास्तव्येन पाठशालाध्यापकेन दाधिमथवंश-
भूषणसुमतिश्रीबदरीनाथात्मजश्रीशिवदत्तकोविदेन
टिप्पण्यादिपरिष्कारपुरस्कारेणोपस्कृतः ।

पञ्चमं संस्करणम् ।

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संशोधितम् ।

स च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजीश्रेष्ठिभिः

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणालये आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

संस्के १८५०—सन् १९२९.

भूमिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयनिष्पत्तिर्हि सर्वाभीप्सिता । सा च श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादित-
त्तच्छास्त्रार्थज्ञानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च तत्तद्वान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम् । तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च तत्तत्प-
दार्थज्ञानाधीनम् । तत्तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिग्रहाधीनम् । तत्तत्पदशक्तिग्रहे च

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषादिवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

इति शिष्टोक्तिदर्शिते शक्तिग्रहोपायेषु कोषस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशब्दशक्तिग्रा-
हकत्वेऽपि रूढयोगरूढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतःशक्तिग्राहकत्वाभावात् ॥ कोषेषु
च केवलनामानुशासनभूतानां केवललिङ्गानुशासनभूतानां च लाघवेनोपकारकत्वाभावेन नामलिङ्गोभ-
यानुशासनत्वेनामरसिंहविरचितस्यास्यैव कोषस्य सर्वोपकारकत्वम् । ‘अयममरसिंहः किंजातीयः कदा
कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयांचकार’ इति न निश्चितम् । परंतु देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनाम-
प्रारम्भे बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्वमस्यावसीयते ॥

केचित्तु—

‘धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहश्च वैतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’

इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालिकत्वममरसिंहस्य वदन्ति ॥

परे तु—

‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकः ॥’

इति पद्यानुरोधेन पाणिनि-समन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते ॥ अत्रेदं बोध्यम्—इदं न कमबोधकम्,
पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात् ॥

अस्य वैयाकरणत्वं तु—

‘अमरसिंहो हि पापीयान्सर्वे भाष्यमचूचुरत् ।’

इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव ॥ इत्थं भङ्ग्यन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकल-
वैदिकविरुद्धत्वात् ॥ अस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्याः कृताः । तासु मद्गृष्टास्तु—

१—अमरकोशोद्धाटनम् भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितम् ॥

तत्र च श्रीभोज-राजशेखर-भट्टि-माध-प्रभृतीनां नामानि सन्ति ॥

२—पदचन्द्रिका रायमुकुटेन १३५३ शकाब्दे निर्मिता ॥

तत्रत्यग्रन्यादीनां नामानि डॉक्टर श्रीयुतभाण्डारकरैः प्रकाशितानि ॥

३—बुधमनोहरा स्वयंप्रकाशशिष्यवेदान्तिमहादेवविरचिता ॥
तत्र मुकुटनाम वर्तते ॥

४—पीयूषव्याख्या रामकृष्णदीक्षितकृता ॥
अत्रापि मुकुटनाम वर्तते ॥

५—अमरचन्द्रिका परमानन्दमैथिलकृता मुकुटसारभूता ॥

६—पदविवृतिः लिङ्गसूरिविरचिता ॥

७—व्याख्यासुधा भानुजिदीक्षितकृता ॥
अत्रत्यग्रन्थादिनामानि पत्रान्तरे मुद्रितानि ॥

८—अमरविवेकः महेश्वरकृतः ॥

आभ्यो व्याख्याभ्यो भिन्ना व्याख्या राधाकान्तबह्नादुरप्रकाशितास्तदीयशब्दकल्पद्रुमप्रस्तावनातो ज्ञेयाः ॥

अधुनैतद्देशे प्रचुरप्रचाराया व्याख्यासुधाया मुद्रणं वाराणस्यां जातम् । तथापि प्रायो दुर्लभतामवेक्ष्य पुनर्मुद्रणं मुम्बईस्थनिर्णयसागराध्यक्षश्रीयुतजावजीदादाजीभिर्वाञ्छितम् । तैः प्रेरितेन मया उक्तव्याख्यानां द्वित्रपुस्तकसंपादनपूर्वकं व्याख्यासुधोपस्कारो यथाबुद्धि समस्कारि ॥ यैर्महात्मभिरत्रावसरे पुस्तकं वृत्तं तेषां नामान्यपि धन्यवादपूर्वकं प्रकाशयन्ते—

अमरकोषोद्धाटनस्य पुस्तकम् जयपुरराजगुरुपुरोहितश्रीबलदेवचन्द्रशर्मणाम् ॥

”

वचूणग्रामवास्तव्यदाधीचकाशीनाथशर्मणाम् ॥

पदचन्द्रिकापुस्तकम्

तैलङ्गान्वयरामकृष्णशर्मणाम् ॥

”

पण्डितवरसरयूप्रसादशर्मणाम् ॥

”

दाधीचरामप्रतापशर्मणाम् ॥

बुधमनोहरा

दाधीचव्यासबालावकसशर्मणाम् ॥

पीयूषम्

जयपुरराजगुरुभट्टश्रीलक्ष्मीदत्तसुतश्रीदत्तशर्मणाम् ॥

व्याख्यासुधा

”

काव्यमालानिष्पादकपण्डितवरदुर्गाप्रसादशर्मणाम् ॥

”

पण्डितवरनारायणशास्त्रिणाम् ॥

”

ज्योतिर्विद्वरबालचन्द्रशर्मणाम् ॥

”

अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी (हैमनानार्थव्याख्या)

त्रिकाण्डशेषः

जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाह्वश्रीयुत-

नारायणभट्टानाम् ॥

हाराबली

अभिधानचिन्तामणिः (सटीकहैमनाममाला) प्रागुक्तश्रीदत्तशर्मणाम् ॥

तत्र टीकाभागे प्रमापकनामानि तु—

अमरः १४ पृष्ठे ३४ पङ्क्तौ. अमरटीका १२।२०. अमरशेषः ९६।१७. अलंकारकृताम्

२७।३७. उत्पलः ८०।७. कालः १८।१३. कामन्दकिः ११४।१६. कालिदासः ८६।१२.

कौटिल्यः १७।३४. कौशिकः ३८।१५. क्षीरस्वामी ७५।१२. गौडः १०।२९. चाणक्यः

८३।३१. चान्द्रः ३६।३६. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते (स्वकृते) ४।२९. दुर्गः १५।१४.
 द्रमिलाः ३५।१२. धनपालः १९।१४. धनुर्वेदः ६६।३८. धन्वन्तरिः ५६।१६. नारदः
 ७६।२६. निघण्टुः (स्वकृतः) १०।१३४. नैरुक्ताः ४२।२. पालकाप्यः १०३।२९.
 पुराणम् १७।३८. प्रमाणमीमांसा (स्वकृता) १५।२२. प्राच्याः ११५।१४. बौद्धाः
 २५।१४. भट्टतोतः ७।२८. भट्टिः १२२।३२. भरतः ३०।१५. भागुरिः १७।२८. भोजः
 ३६।२५. मङ्गः ६८।३०. मनुः १६।१६ मनु. (कोषः) ३९।११. महाभारते २०।१५.
 माघः २३।५. माला १७।२२. मुनिः ५५।१८. याज्ञवल्क्यः १०१।२२. वाचस्पतिः
 ८।२५. वामनपुराणे १२।३५. विश्वदन्तः १३।१७. विष्णुपुराणे १७।२८. वेदे १०।१६.
 वैजयन्ती २७।१५. वैद्याः ५५।१०. व्याडिः १०।७. शाब्दिकाः ८१।३८. शाश्वतः
 १६।२३. श्रीहर्षः २८।३८. श्रुतेः १५।१२. स्मृतिः १०।१८. हलायुधः ३३।३८.

इत्थमुपलभ्यन्ते ॥

विश्वकोषः }
 हैमकोषः } जयपुरराजवैद्यश्रीयुतश्रीकृष्णरामकविवर्याणाम् ॥

इत्थं कोशव्याख्यापुस्तकान्येकीकृत्य यथाबुद्धिविभवं विचार्य व्याख्यासुधायाः शोधनं दिप्पणीदानं
 चाकार्षम् । तदत्र शोधने कचिन्मम प्रमादो जातः स क्षन्तव्य एव । तथा चोक्तम्—

‘गच्छतस्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥’

इति विज्ञापयति

जयपुरसंस्कृतपाठशालाध्यापकः

शिवदत्तशर्मा ।

चतुर्थावृत्तिप्रस्तावना ।

नामलिङ्गानुशासनीयानेकव्याख्यास्वप्नेसरत्वेन वरीवर्ति रामाश्रम्यपरपर्यायेयं व्याख्यासुधाख्या व्याख्या । अस्याः पूर्वसंस्करणं विद्वद्भलामायमानैर्जयपुरसंस्कृतपाठशालामुख्याध्यापकैर्दाधिमथकुलावतसैः पण्डितवरशिवदत्तशर्मभिरसाधारणयासादनेकविद्वद्भ्योऽनेकविधटीकापुस्तकसंपादनयोजनेनेतरविद्वत्कर्तृ-
कपुनःसंस्करणनिरपेक्षं शोधनमकारीति निर्विचिकित्सं पूर्वावृत्तिमुद्रितपुस्तकादवगम्यत एव । एताव-
तास्यान्येन पुनःसंस्करणकरणं पिष्टपेषणायितं स्यादिति न कल्पनीयं संख्यावद्धिः । प्रतिमुद्रणावृत्ति
पूर्वावशेषदोषापाकरणकं संस्करणमावश्यकमेव । तदपि प्राथमिकशोधकद्वारैवापेक्षितमिति निर्विवादम् ।
तथापि पुनरङ्कनकालेऽनवसरतया शोधकस्य च दविष्टत्वेन कालातिक्रममिया चास्या द्वितीयावृत्तेः
शोधनाय श्रीमद्भिः तुकाराम जावजीश्रेष्ठिभिर्नियुक्तोऽस्मि । उररीकृत्य च सादरं तन्निदेशं केवलं
पूर्वतनसंस्कारकालीनमानुषशेषेमुषीनैसर्गिकदृगादिदोषकारणकानामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरैः शोधनपत्रकेषू-
द्वाटितानामनुद्वाटितानां च मद्दृष्टिसरणिमापतितानां स्खलितानां यावद्बुद्धिबलं मार्जनमकारि । विशेष-
तश्चामरस्थस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासंभवं नाश्र्वां नाश्र्वां नाश्र्वां व्याख्यावसरेऽमुकस्य वस्तुन इमानीमे
इदं वा नामेति व्यवस्था व्याख्यासुधायां कुत्रचनासीद्बहुत्र च नासीत्सापि व्युत्पत्सूनामनायासतोऽव-
गमाय तत्र तत्रेमानीयन्त्यमुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्षरविन्यासेन कृता ॥

अभ्यर्थये च नामं नाममत्रापि स्खलितं क्षमध्वमिति करुणावरुणालयेभ्यो विद्वद्भ्योऽहं सविनयं
पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मसूनुः

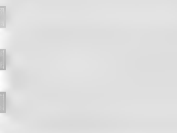
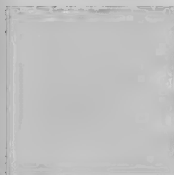
वासुदेवशर्मा ।

४६ पृष्ठव्याख्यासुधादिप्पणीशेषपूर्तिः—

“सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली” इति मूलं ‘सा अमावास्या दृष्टेन्दुः चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा चेत्
सिनीवालीपदवाच्या भवति’ इत्येवं फलितार्थकत्वेन व्याख्यातुर्व्याख्यासुधाकारस्याशयस्तु—

‘तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता ।’

इति प्रचेतोवाक्यानुसारेण अमावास्याक्षयदिने सूर्योदयतः प्राक् चन्द्रोदयकाले अमावास्याया अस-
त्वाच्चतुर्दश्या एव सत्त्वेन तद्दिन एवागत्या अमावास्याकार्यस्यापि करणीयत्वेनामात्वव्यवहारश्चतुर्दशी-
दिन एवेत्येवं बोधनीयः ॥ परं त्विदं न सार्वदिकम् । व्यर्कचन्द्रस्य (चन्द्रसूर्योभयान्तरस्य) द्वाद-
शभ्योऽशेभ्योऽनधिकत्वे चन्द्रादर्शनस्य अनल्पत्वे चन्द्रदर्शनस्य नियमनं ‘दशेन्दवः १२’ इति वाक्येन
यद्यपि तिथ्याद्यानयनेऽनुपयुक्ततया शरसंस्काररहितस्यैव कृतमिति प्रतीयते तथापि शुक्लोन्नतिचन्द्रदर्श-
नशौक्यमानानयनप्रकरणे शरसंस्कारस्यापि दानात् चन्द्रदर्शने शरसंस्कारदानस्यायावश्यकत्वमिति
व्यक्तीकृतम् ॥ तथा चोपपञ्चाशकस्य चन्द्रशरस्योत्तरदिक्त्वे अमावास्याप्रथमतुर्याशेऽपि शुक्लप्रतिपञ्च-
रमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं भवत्येव । एवं चन्द्रशरस्य दक्षिणदिक्त्वे कृष्णचतुर्दशीचरमतुर्याशे
शुक्लद्वितीयाप्रथमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं नैव भवति । दक्षिणोत्तरशरतारतम्यमेवात्र प्रधानं बीजमिति
व्यञ्जयितुमेव ‘अमाक्षये सिनीवाली’ इत्यनुक्त्वा ‘सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली’ इत्येवोक्तं सर्वविदा
कोषकारेणेति निवेदयति टिप्पणीकर्ता दाधिमथः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

प्रथमं काण्डम् ।

बलवीवह्रं नत्वा गुरुं(गिरं) भद्योजिदीक्षितम् ।

आ(अ)मरे विदधे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् ॥

प्रारिप्सितप्रत्युहापनुत्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ
तिबबन्ध—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।

सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

यथेति ॥ हे अनघाः, भवद्भिः स धीराः सेव्यताम् ।
न अघं गपं येषां तेऽनघा निष्पापाः । सुकृतिन इति यावत् ।
सुकृतिन एव तं सेदितुं प्रभवन्तीति त एव संबोध्यन्ते । 'धर्मेण
पापमपनुदो' इति श्रुतेः । धियं राति ददाति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) अस्मात् 'किप् च' (३।२।७६) इति
किप् । धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः । अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमे-
वाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थ उपदिष्टः । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न
मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवायाः फलमाह—श्रिये चामृ-
ताय चेति । चद्वयमुभयोः प्राधान्यद्योतनाय । भुक्तिमुक्ति-
प्राप्तिर्गुरुसेवातो भवति । 'क्रियार्थोपपदस्य—' (२।३।१४)
इति चतुर्थी । तादर्थ्ये (वा० २।३।१३) वा । तदुक्तं भाग-
वते—'योगर्द्धिमापुरुभर्या यदुहैहयाद्याः' इति । ननु गुरोः
श्रियोऽभावात्ततः कथं सा प्रार्थ्य(प्य)त इत्याशङ्काह—
यथेति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं
भागवते—'ऋते भवत्पादपरायणाच्च मां विन्दन्त्यहं त्वद्ध-
दया यतोऽजित' इति । 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः
संतोष आर्जवम् । शमो दमस्तपः साम्प्र्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं
क्रान्तिर्यैर्यं मार्दवमेव च ॥' इत्यादयो गुणाः । कीदृशस्यास्य—
ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रम्, दया निष्का-
रणपरदुःखप्रहाणेच्छा, तयोः सिन्धोरिव । शास्त्रसंपन्नस्य,
दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणयो-
र्मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स ज्ञानवानपि किमर्थं दास्यतीत्यतो

दयावत्त्वमुक्तम् । 'दयालोरसमर्थस्य दुःखायैव दयालुता'
इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदृशस्य—अगाधस्य । न गाधस्त-
लस्यशौ यस्य गम्भीरस्य । विषयानाकृष्टस्येति यावत् । यद्वा
अगं शैलं वृक्षं वा आप्नोति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा०
३।२।१०१) इति आप्नोतेः (आप् व्याप्तौ । स्वा० प० अ०)
ङः । टिलोपः (६।४।१४३) । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१)
तमगं दधाति मनसेत्यगाधः । तस्य । परमेश्वरभक्त्येति
यावत् । कीदृशो धीराः—अक्षयः । अः बाधुदेवः, तस्मिन्
क्षयो ज्ञानं निवासो वास्य सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपं
द्वितीयं विशेषणमुक्तम् । यद्वा न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीव
हिंसायाम्' (क्या० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । पूर्वत्र
तु 'क्षि निवासगल्योः' (तु० प० अ०) । परपीडापहा-
रकः । 'यस्मान्नोद्विजते लोकः' इति गीता । अथवा स
धीराः मया सेव्यताम् । स कः । यस्य गुणा अनघाः । न अघं
येभ्यस्तेऽनघाः । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यशः कलि-
मलापहम्' इति भागवतात् । शेषं समानम् । 'आशिषि
लिङ्लोटौ' (३।३।१७३) इति कर्मणि लोट् । इत्थं हि गुरु-
सेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते स्वयं वा प्रार्थ्यते ।
गुरुसेवामाहात्म्यं च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि—
'यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुभ्र-
षया यथा' इति च । एवं 'लक्ष्मीवान्, कल्याण(निर्मल)-
गुणः, शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो,
विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संपत्प्राप्त्यर्थं मोक्षप्रा-
प्त्यर्थं च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो
हितमुपदिशन्, स्वहितमाशंसमानो वा ग्रन्थकृदाशीर्वादल-
क्षणम् (इति) लक्ष्मीस्मरणलक्षणं च मङ्गलमाचचार । यत्तु
मुकुटः—'खेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विधिष्टमुत्तिपादयिषुः' इत्य-
वाचत् । तन्न । देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात्, आशी-
र्लोढो दर्शनाच्च । स्वामी तु—'जिनमनुस्मृत्य' इति स्मरण-
लक्षणं मङ्गलमाह । तन्न । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात्,

सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकृतुर्जनत्वे प्रमाणाभावाच्च । प्राञ्चस्तु—‘हे धीराः, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्यशालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव संबोधयति । प्रकृतस्वाद्युष्मामिहितेच्छुभिः । स कः—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादादयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंवलता इति यावत् । यद्वा, हृद्याः । तथा च धरणिः—‘अनघोऽपपद्मयोः’ इति । किंभूतस्य—ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञानं समस्तविद्या(ध्या)वबोधः । दृष्टं स्वार्थमनपेक्ष परदुःखप्रहाणेच्छा दया । तयोरम्बुतुल्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्विपुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्नः । अन्यैरनधिगतज्ञानपारत्वादपरिच्छेद्य(यं गाम्भीर्यं य)गाम्भीर्यस्य वा । स किंभूतः—परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मरणादिराहिल्याद्वा । फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—‘श्रिये चेत्वादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्नुम्, अमृताय मोक्षाय च । यद्वा—स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः—‘यस्य अगाधस्यातलस्यस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोः क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनघा रत्नादिमत्त्वान्नैर्मल्यादयः, श्रिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूषाय च’ इत्याहुः । अत्र समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । ज्ञानेत्यस्यानन्वयात् । ‘अक्षयः’ इत्यस्य प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् । ‘अमीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमदृष्टं हि—’ इत्यादिस्वप्नविरोधाच्च । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । ‘ज्ञानदयोः स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्’ इति वा, ‘ज्ञानदरे स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपेऽस्मिन्’ इति समाधेयम् । षष्ठ्यर्थोऽप्याधिकार्यत्वेन समाधातुं शक्यः । ‘स्यन्दतेः संप्रसारणं ध्वञ्’ (८० १११५) इत्युः । यत्तु मुकुटः—‘ताभ्यां सिन्धुरिवेति प्रकृत्यापीदत्वात् (२१३१८ वा०) तृतीया । ‘तृतीयः’ (२११३०) इति ‘योगविभागात्समासः’ इति पूर्वधरादयः’ इति । तदपि न सम्यक् । अर्थसंगतेः । प्रातिपदिकार्थे हि सा, तस्य न मेदेनामेदेन वात्रान्वयः संभवति । अमेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवाचित्वात् ॥

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

समेति ॥ मया, अन्येषां व्याख्यादीनां तन्त्राणि नाम, लिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्तान्वा । समाहृत्यैकीकृत्य, संगृह्य वा । नामान्याख्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्नेन वेति नामलिङ्गानुशासनम्, ‘करणाधिकरणयोश्च’ (३१३११७) इति ल्युट् । संपूर्णन्यूनत्वदोषरहितम् । उच्यते । कीदृशम्—वर्गैः प्रकरणैर्युक्तम् । कीदृशैः—संक्षिप्तैः खल्पशब्दैः । पुनः कीदृशैः—प्रतिसंस्कृतैः

प्रत्येकं क्रमकथनेन कृतोक्तैः । यद्वा । असारंशरहितैः शब्दरचनाविशेषवद्भिः । त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रप्रतिपादकानि । वररूपादिकृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तूभयार्थसंग्रहादिदेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ॥

लिङ्गज्ञानोपायं परिभाषते—

प्रायशो रूपमेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।

स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः कश्चित् ॥ ३ ॥

मेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

प्रायश इति ॥ ‘बहुल्यार्थाच्छस्’ (५१४१४२) इति शस्, प्रायशो बाहुल्येन, रूपमेदेन व्याञ्चिसर्गबिन्दुरूपेण । स्त्रीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—‘पद्मालया पद्मा,’ ‘पिनाकोऽजगवं धनुः’ । क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूपमेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘तत्परो हनुः’ । अत्र तत्परे इति विशेषणादनोः पुंस्त्वम् । ‘(कुतः कृतेः ज्ञेहपात्रम्) सैवाध्या कुतपः पुमान्’ । (अत्र) ‘सा’ इत्युक्त्या कुलाः स्त्रीत्वम् । निश्चितलिङ्गेनानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपमेदाभावेऽपि कचित्तेनापि लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—‘अश्वयुगश्विनी’ ‘भानुः करः’ ‘वियद्विष्णुपदम्’ । अत्राश्वयुगभानुवियन्ति स्पष्टज्ञेयार्थस्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि । अत्रानुक्तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तद्विषयः । यथा—‘मेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्’ ‘रोचिः शोचिरुमे स्त्रीने’ ॥३॥

१—‘प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना कृतोक्तैः’ पाठान्तरम् ।

२—अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां मेदमाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । परवल्लिङ्गं हि स्यात् । नावयवल्लिङ्गम् । यथा ‘कुलिशं भिदुरं पविः’, नतु ‘कुलिशभिदुरपवयः’ इति । तथा एकशेषो न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात् । यथा ‘नमः खं श्रावणो नभाः’, नतु ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति । तथा संकरो व्यामिश्रतापि न कृता । साहचर्यात्तलिङ्गत्वं हि स्यात् । यथा ‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः’, नतु ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः’ इति । एतच्च क्रमादृते यत्र संग्रहकोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्रानुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुरुक्षमाभृन्नौषधिमृगादिभिः । नृमहाक्षत्रविदशद्वैः साक्षोपाङ्गैरिहोदिताः’ इत्यत्र द्वन्द्वसंकरौ । आत्रादावेकशेषश्च कृतः । उपाध्यायश्च ‘क्रमादृते’ इत्यन्तर्गुं मन्वानः ‘क्रमेणादृते परिपाट्योपादेये ग्रन्थे’ इति व्यददरत् । गौडोऽपीत्यमबुद्धा यथात्रायं संकरः क्रमादृते अनुक्रमं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः । अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत एव । यथा ‘कपदोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः’ । प्रमथाः स्युः पारिषदाः’ इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणैर्निरदिक्षत् । श्रीभोजस्त्वन्यथा व्याख्यत् । ‘यथैते द्वन्द्वैकशेषसंकराः, क्रमादृते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा यद्युक्ता न स्युः’ तदा न कृताः ।

कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं येषां तेषाम्, लिङ्गभेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । यथा—‘देवतादेवतामराः’ इति न कृतम् । परवल्लिङ्गता स्यात् । यथा वा—‘खं नमः श्रावणो नभाः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति न कृतम् । शिष्यमाणलिङ्गतैव स्यात् । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा—‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’, ‘पादा रश्म्य-ङ्गितुर्याशाः’ । स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव । यथा—‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’, ‘माता-पितरौ पितरौ’ । एते स्वस्वपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां क्रमादृते क्रमं विना संकरो न कृतः । स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः । यथा—‘स्तवः’ इति पुलिङ्गमुक्त्वा, ‘स्तोत्रं’ नपुंसकमुक्त्वा,

‘नुतिः स्तुतिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्तौ । ननु ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः’ इति कृतम् । एवं ‘जनुर्जननजन्मानि’ इति नपुंसकलिङ्गाभिरुच्य, ‘जनिरुत्पत्तिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा, उद्भवशब्दः पुलिङ्ग उक्तः । यत्तु स्वामिनोक्तम्—‘एतच्च क्रमादृते । यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुरश्मास-द्वनौषधि-’ इत्यादौ द्वन्द्वसंकरो, ‘आत्रादावेकशेषश्च कृतः’ इति । तत्र । इत्थं हि ‘पृथ्वीपुर-’ इत्यादिनिर्वाहेऽपि आत्रादावनिर्वाह एव । तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादयिषितत्वात् । अत एव ‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’ इत्यादावप्यनिर्वाहः । यदपि ‘उपाध्यायश्च क्रमादृते’ इत्यन्तर्गडुं मन्वानः ‘क्रमेणादृते परिपाद्योपादेये ग्रन्थे’ इति व्याख्यत इति स्वामी । तदपि न । अन्तर्गडुमानस्य निर्बाजत्वात् । अस्मदुक्तीत्या

पर्यायनिर्देशं विना तूक्तानां कृता एव । यथा ‘विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’ तथा ‘पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च’ । तथा नानाभे ‘संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्तावैश्वार्थस्त्वना’ इति ॥ ४ ॥ इति क्षीरस्वाम्युपेक्षितममरकोशोद्धाटनम् ॥

द्वन्द्वैकशेषयो रूपभेदकृतलिङ्गनिर्णयाभावाल्लिङ्गज्ञानोपायं संकर-परिहारं चाह—भेदेति । अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्गमाख्यातुं द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । द्वन्द्वो यथा ‘देवतादेवता’ इति न कृतम् । एकशेषो यथा ‘खं नमः श्रावणो नभाः’ ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति न कृतम् । एकलिङ्गानां तु कृतिर्वै । यथा—‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’, ‘अजा विष्णुहरच्छा-गा’ इति । ननु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतौ । यथा—‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’ इति, ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्यत आह—अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृतौ, निर्दिष्टानां तु कृतावेव । इह तु स्थानान्तरनिर्देशो यथा ‘स्त्रियां बहुष्वप्सरसः’, ‘नैकैस्तौ यातुरक्षसी’, ‘जनयित्री प्रसर्माता’, ‘तातस्तु जनकः पिता’ इति । ननु रत्नकोषादिवत्स्त्रीपुंनपुंसककाण्डविधानेनैव कथनमुच्यते । तथासति रूपभेदसाहचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमपि न स्यात् । तत्किमिति लिङ्गसंकरः क्रियते, इत्यत आह—क्रमादृते इति । क्रमं विना संकरो न कृतः । क्रमानुरोधाच्च कृत इति तात्पर्यम् । संकरस्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रस्वरूपः । क्रमः प्रक्रमः । प्रस्ताव इति यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे षोडिवौ भिन्नलिङ्गे अप्यवश्यवाच्यत्वात्कथिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मीनाम, इति । यद्वा क्रमं विना भिन्नलिङ्गानां संकरो व्यामिश्रभावो न कृतः । क्रमेण तु कृत एव । यथा ‘सुरलोकाः’ इत्यन्तेन पुलिङ्गशब्दाभिरुच्य ‘षोडिवौ’ इति स्त्रीलिङ्गशब्दावुक्त्वा ङीबे ‘त्रिविष्टपम्’ इत्युक्तम् । एवं ‘जनुर्जननजन्मानि’ इति ङीबलिङ्गाभिरुच्य ‘जनिरुत्पत्तिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा उद्भवशब्दः पुलिङ्ग उक्तः । इह तु क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविशेषो ग्रन्थगौरवभयां लिखितः ॥ ४ ॥ इति राघवकुटुम्बकृतपदचन्द्रिका ॥

भेदेति । अत्र ग्रन्थे भिन्नलिङ्गानां भेदमाख्यानाय लिङ्गभेदमाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा ‘देवतादेवतामराः’ इति द्वन्द्वो

न कृतः । एवं कृते ‘दैवतानि पुंस्ति वा देवता स्त्रियाम्’ इति लिङ्गज्ञानं न स्यात् । तथा ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इत्येकशेषो न कृतः । ‘खं नमः श्रावणो नभाः’ इति पुंनपुंसकलिङ्गज्ञानाय । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा ‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’ ‘अजा विष्णुहरच्छागाः’ । किंभूतानां भिन्नलिङ्गानाम् । अनुक्तानाम् । रूपभेदसाहचर्यविशेषविधिरज्ञापितलिङ्गानाम् । ज्ञापितलिङ्गानां तु द्वन्द्वैकशेषौ कृतावेव । यथा ‘स्त्रियां बहुष्वप्सरसः’, ‘यक्षैकपिङ्गलविल-’ इति ‘यातुरक्षसी’ इति ज्ञापितलिङ्गानाम् ‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’ इति द्वन्द्वः कृतः । यथा ‘जनयित्री प्रसर्माता’, ‘तातस्तु जनकः पिता’ इति ज्ञापितलिङ्गानां ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्येकशेषः कृतः । तथा भिन्नलिङ्गानां क्रमादृते क्रमेण विना संकरोऽपि न कृतः । क्रमः प्रस्तावः । संकरो मिश्रत्वम् । अत्र तु वज्रप्रस्तावे ‘कुलिशं भिदुरं पविः’ इति पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः । स्वर्गप्रस्तावे ‘सुरलोको षोडिवौ द्वे स्त्रियाम्’ इति स्त्रीपुंसयोः । स्तुतिप्रस्तावे ‘स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः’ इति स्त्रीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४ ॥ इति दीक्षितरामकृष्णविरचितपीयूषाख्यव्याख्या ॥

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावोदाहरणं ‘खं नमः श्रावणो नभाः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति व्याख्यासु व्यक्तम् । तत्र संगच्छते । ‘नभोऽन्तरीक्षं गगनम्’, ‘नभाः श्रावणिकश्च सः’ इति स्वपर्याये लिङ्गभेदस्य ज्ञापितत्वेन ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्यतो वैलक्षण्यभावादेकशेषेऽपि दोषाभावात् तस्माद् ‘जोकः सन्नाश्रयश्चोकाः’ इत्युदाहृतव्यम् । य-श्चोक्तं—‘समानलिङ्गानां तु कृतावेव’ इति । तदपि न समञ्जसम् । ‘पयः क्षीरं पयोऽम्बु च’ इत्यत्र समानलिङ्गत्वेऽप्येकशेषाकरणात् । तस्मादियं परिभाषा न सार्वत्रिकी । किंतु ‘समानलिङ्गानामेव, स्वपर्यायेषूक्तानामेव वा कृतः’ इति परिसंख्यारूपेण व्याख्योक्तिर्ना । तथा च ‘समे यजेत’ इत्यत्र यागकरणकरणयोरिवान्नाप्येकशेषादि-करणकरणयोश्चेच्छैव नियामिका—इति मम प्रतिभाति (समाधानान्तरं चेत्सुषीमिलैख्यम् ॥ इति शिवदत्तः ॥

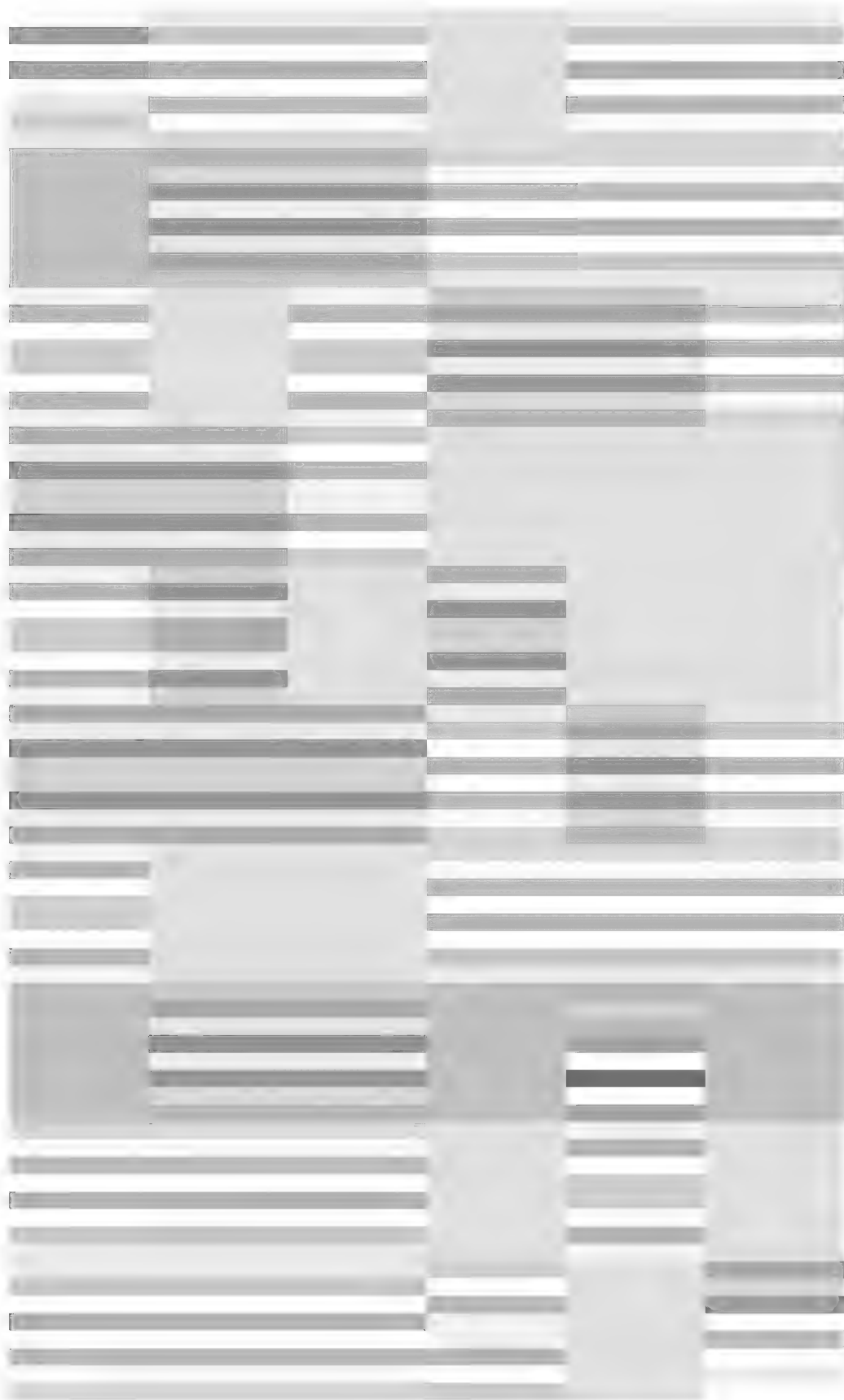
तस्य सामञ्जस्यत्वात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारत्रिलिङ्गी, तत्र 'त्रिषु' इति पदं ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा—'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽभिकणः' । न्यायसिद्धं चैतत् । त्रिलिङ्ग्यतिरिक्तस्यार्थे[थान्तर]स्यासंभवात् । अयोगाच्च । स्त्रीपुंसौ मिथुनम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं ज्ञेयम् । यथा—'द्वयोज्ज्वलकीलौ' । 'द्वयोः' इति द्विशब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्', 'द्वयहीने कुकुन्दरे' इत्याद्युपपद्यते । तथा निषिद्धं लिङ्गं यस्य तन्निषिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गं ज्ञेयम् । इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् । यथा—'वज्रमस्त्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आदिर्यस्य तदथादि, त्वन्तं च अथादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्वनामपदं अव्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति । किं तूत्तरान्वयि । 'नगरी त्वमरावती' 'जवोऽथ शीघ्रं त्वरितम्' इति च नामपदम् । 'पुंसि त्वन्तर्धिः' 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये' इति लिङ्गपदम् । 'तस्य तु प्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंसि' इत्यव्ययपदम् । अथशब्दोऽथोशब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा—'अनुक्रोशोऽप्यथो हसः' । न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वस्माद्विशेषयोजनानात् । अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात् । अमविषयं चैतत् । 'उदपानं तु पुंसि वा' इत्यादौ तु न दोषः । उत्तरस्यानामत्वात् । लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तुतस्तु अत्र पादपूरणाय चकारायेव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्गनाक-त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यौर्दिवौ द्वे स्त्रियां ह्रीवे त्रिविष्टपम् ॥६॥

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति पक्षे संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिर्नावश्यकः, तथापि शाकटायनाद्यभिमतत्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते ॥६॥ स्वर्गते स्तुयते इति स्त्रः । 'स्त्र् शब्दोपतापयोः' (भा० प० अ०) । 'अन्वेभ्योऽपि ह्र्यन्ते' (३।३।७५) इति विच् । बाहुलकात्कर्मणि गुणः (७।३।८४) रपरत्वम् (१।१।५१) इत्याहुः । तच्च । निर्वाजबाहुलकाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । 'स्वरति शब्दायते' इति व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । उक्तार्थस्य तत्रासंभवात् । स्वरत्य-आस्या उपतापयति । 'नैनं कृताकृते तपतः' इति श्रुतेः । स्वरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे नाविष्णौ निर्व्यये त्रिषु' । स्वःशब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः ('स्वः प्रेक्ष व्योम्नि नाके च') ॥१॥॥॥ सुष्ठु अर्ज्यते स्वर्गः । 'अर्ज अर्जने' (भा० प० से०) कर्मणि (३।३।१९) घञ् । ऋज्यतेऽस्मिन्निति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादि-त्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुटः—'चजोः'—(७।३।५२) इति कुत्वमाह । तच्च । 'निष्ठायामनिटः कुत्वम्' (७।३।५९) इति वार्तिकात् ॥२॥॥॥ 'कं सुखं तद्विरुद्धम् अकं दुःखम्, नास्त्यकमत्र' इति नाकः । 'नञ्प्रानपात्'—(६।३।७५) इति नलोपो न । को ब्रह्मा, तदभावो नात्रेति वा । 'नाकस्तु त्रिदि-

वेऽम्बरे' ॥३॥॥॥ तिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुकदा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः ।—'घनर्थे कविधानम्' (वा० ३।३।८) इति कः—इत्याहुः । तच्च । 'स्थाप्तापाव्यधिहनिन्युध्यर्थम्' (उक्तवार्तिकशेषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन व्याख्यानस्य निर्मूलत्वात् । यदपि—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कप्रत्ययः—इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शनस्यासंगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः—इति व्याख्येयम् । यद्वा—ब्राह्मवैष्णव-रौद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तु-तिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । (दि० प० से०) 'इगुपधत्वात्' (३।१।१३५) कः । 'त्रिदिवं तु खे । खर्गे च त्रिदिवा नयाम्' इति मेदिनीदर्शनात् ह्रीवेऽपि ॥ (४) ॥॥॥ त्रिदशा-नामालयः ॥ (५) ॥ स्वर्गसुरादयः शब्दाः स्वरूपपराः । लक्ष-णया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वाभावादकशेषो न ॥॥॥ सुराणां लोकः ॥ (६) ॥ सुरसद्मादीनामप्युपलक्षकमेतत् । एवं यौगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् ॥॥॥ द्योतन्तेऽस्यां द्यौः गोवत् । बाहु-लकात् (३।३।१) द्युतेः ('द्युत दीप्तौ') (भा० आ० से०) डोः । द्यौति 'द्यु अभिगमने' (आ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) वा । ('द्यौस्तु स्वर्गविहायसोः') ॥ (७) ॥॥॥ दीव्यन्त्यस्य मिति बाहुलकात् (३।३।१) दिवेः (दिवु क्रीडादिषु । दि० प० से०) दिविः । द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युभ्याम् । ('द्यौः स्वर्ग-भसोः') ॥ (८) ॥ यत्तु—'दिवेभ्योः' इति ज्योप्रत्ययः—इत्याह मुकुटः । तच्च । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् । स्वामी तु—द्यौशब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३) 'गोतो णित्' (७।१।९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तराभ्यानात् इत्याह । तदपि न । स्मृत उर्येन स स्मृतौरित्यत्र वृद्धिविधानेन पाठ-स्योपक्षीणत्वात् । यदपि—दिवेः क्तिप् (३।२।७६) इत्यु-क्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादौ 'चङ्गोः शङ्'—(६।४।१९) इत्युठः प्रसङ्गात् । सुभूतिस्तु—'द्यु अभिगमने' द्युयते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि डोप्रत्ययः—इत्याह । 'द्यौः स्त्री खर्गे च गगने दिवं ह्रीवं तयोः स्मृतम्' । यत्तु—स्वामिना 'दिवशब्दो वृत्तिविषयः' इत्युक्तम् । तदेतेन परास्तम् । उक्त-भेदिन्यां वृत्तिविषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरः सैरिभः शक्र-भव(सद) नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषाच्च ॥॥॥ विश-न्यस्मिन् सुकृतिन इति विशेषः ('विश प्रवेशने' तु० प० अ०) कप्रत्ययः, तस्य च तुट् । 'ब्रश्च'—(८।२।३६) इति षत्वम् । 'यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वाच्च

प्रयुज्यते । (रूपमेदेनैव क्लीबत्वे लब्धे रूपमेदलब्धलिङ्गविशेष-
स्यानिव्यवहारापनार्थं क्लीब इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म क्रिया
तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरसराः' इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि
पुंलिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसक-
योर्मतम्' इति रुद्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः ।) केचि-
न्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं पठित्वा विशतेरादेः पो निपात्यते-
इत्याहुः । अयं पुंस्यपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपोऽ-
प्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं वृषो गौर्ना
पृश्निश्चापि सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं शक्रभवनफलोदया-
वरोहोर्ध्वलोकादयोऽप्युद्धाः । नव 'स्वर्गस्य' ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदश विबुधाः सुराः ।
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरा इति ॥ न त्रियन्ते 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'अमरस्त्रिदशेऽप्यैस्थिसंहारे
कुलिशद्रुमे । स्त्री गुह्यमरावलयोः स्थूणादूर्वाजरायुषु' ॥ (१)
॥*॥ जराया निष्क्रान्ताः । 'निर्जरः स्यात्पुमान्देवे जरात्यक्ते
च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुह्यां च तालपर्थ्यामपि
'स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३११-
३३४) पाठान् । 'देवः सुरे घने राज्ञि देवमाख्यातमि-
न्द्रिये । देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि' ॥ (३) ॥*॥
तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषाम् । त्रिशब्दस्य तृतीया-
र्थता त्रिभागवत् । त्रिदशै वा । 'संख्ययाऽव्यया' (३१२१२५)
इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येय-' (५४१७३) इति डच् ।
जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो दशा येषामिति वा । 'त्रीन्
तापान् दशन्ति 'दश दशने' (भा० प० अ०) पचाद्यचि
पृषोदरादित्वात् (६३११०९) 'न लोपः' इति राजदेवः । तत्र ।
सक्तविग्रहे कर्मण्यणः (३१२११) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्तेः । मूलवि-
भुजादित्वादित्येके (३१२१५ वा०) वा समाधेयम् ॥ (४) ॥*॥
विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकालज्ञजीव-शिष्यत्वात् । विशेषेण
बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भा० प० से०, दि० आ०-
अ०) । 'इगुपघ-' (३१११३५) इति कः । 'विबुधो ज्ञे
सुरे' ॥ (५) ॥*॥ सुरन्तीति सुराः । 'पुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु०-
प० से०) । 'इगुपघ-' (३१११३५) इति कः । यद्वा समु-

द्रोत्था सुरास्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । यद्वा शोभनं
राजते । 'राजृ दीप्तौ' (भा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-'
(३१२१०१ वा०) इति डः । 'सुरा चषकमवयोः । पुंलिङ्ग-
त्रिदिवेशे स्यात्' ॥ (६) ॥*॥ सुष्ठु पर्वे अमावास्यादिचरितम्,
अङ्गुल्यादिग्रन्थः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना
शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च ॥' (७) ॥*॥ शोभनं मनो येषां ते
सुमनसः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः ॥'
(८) ॥*॥ त्रिदिवस्थेशाः ॥ (९) ॥*॥ दिवमोको येषां ते
दिवौकसः । दिवशब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभव(सदनं)
खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषात् । दौरोको येषामिति
विग्रहे 'दिवौकसः' अपि । 'स्याद्विचौका दिवौकाश्च देवे
चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवौकाश्च दिवौकाश्च
पुंसि देवे च चातके' । शब्दपरविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशः ।
स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् । 'सकृद्रतौ' (१४१२ प०) इति
न्यायात् ॥ (१०) ॥*॥ 'नवो दाजो डितिः' इति शाकटा-
यनः । यद्वा यति । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'क्तिच् चौ च-' (३१३१७४) इति क्तिच् । 'यतिस्यति-'
(७४४४०) इति इत्त्वम् । दितिभिन्ना अदितिः । अदित्या
अपत्यानि । 'कृदिकारादक्तिनः' (४११४५ ग०) इति ङीष्न्तात्
'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (११) ॥*॥ दिवि सीदन्ति
वर्तन्ते 'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' (भा० प० अ०, तु०-
प० अ०) । 'सत्सूद्विष-' (३१२६१) इति क्तिप् । 'हृदयुभ्यां
च' (६३१९ वा०) इति ङेरलृक् । 'सुषामादिषु च' (८३१-
९८) इति षत्वम् ॥*॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६३११४)
इति ङेरुक् । 'द्युसदः' अपि । 'मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत'
इति माघः ॥ (१२) ॥*॥ चित्रादौ लिख्यन्ते । 'लिख अक्ष-
रविन्यासे' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३१३१९) इति
कर्मणि घञ् । ग्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषामिति वा ।
'अर्श आद्यच्' (५१२१२७) । 'लेखो लेख्ये सुरे लेखा
लिपिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥*॥ अदितेर्नन्दनाः ॥ (१४) ॥*॥
अदितेरपत्यानि । 'दित्वादित्या' (४११८५) इति ण्यः ।
लिङ्गविशिष्ट (४१११) परिभाषाया अनित्यत्वान्धन्तान्ण्यो न ।
'आदित्यो भास्करे देवे' ॥ (१५) ॥*॥ ऋशब्दवाच्यः
स्वर्गः, अदितिर्षा । स्वरादि (१११३७) पाठादव्ययत्वम् ।
तत्र ततो वा भवन्ति । 'मितद्वादित्वात्' (वा० ३१२१८०)
ङ् ॥*॥ क्तिपि (३१२७६) 'ऋभुवः' अपि-इत्यन्ये ॥ (१६)
॥*॥ अविद्यमानः स्वप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥*॥ त्रियन्तेऽ-
स्मिन्निति मर्तो भूलोकः । 'हसिमृग्रिणामिदमिल्लुपुधुर्विभ्य-
स्तम्' (उ० ३१८६) । तत्र भवा अप्युपचारात्मताः । ततश्च
'नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत्' (वा० ५४४३६) इति स्वार्थे यत् ।
तद्विज्ञाः ॥ (१८) ॥*॥ अमृतमन्धोऽन्नं येषां ते ॥ (१९) ॥*॥

१—इदं च 'दिव ऋत' (६११२३१) इति ङकारस्योत्त्वे कृते
बोध्यम् ।

१—अयं पाठो बहुत्र नोपलब्धः । २—अस्थिसंहारे गङ्गादि-
प्रक्षेप्याणामस्त्रामेकत्र मीलने-इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—
दश दशद्वयाः । 'श्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति
रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीये दशे-
त्येव वर्तमानत्वमिति भावः ।

बर्हिर्भिर्मुखं येषां ते ॥ (२०) ॥*॥ क्रतून् क्रतुषु वा भुञ्जते ।
 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० आ० अ०) क्तिप् (३।२।७६)
 ॥ (२१) ॥*॥ गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्था बाणोऽस्त्रं येषाम्
 ॥*॥ दन्तोऽध्यापाठे गिरं वन्वते स्तुतिप्रियत्वात् । 'वनु याचने'
 (त० आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'पूर्वपदात्-' (८-
 ४।३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ दानवानामरयः ॥ (२३)
 ॥*॥ प्रशस्तं वृन्दं येषाम् । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (५।२।-
 १२० वा०) । ('वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु') ॥
 (२४) ॥*॥ देवशब्दात्स्वार्थे तल् (५।४।२७) । ततः स्वार्थे
 प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । विशेषविधेः पुंस्त्वम् । रूपमेदात्कीब-
 त्वम् ॥ (२५) ॥*॥ देवताः ॥ (२६) ॥ स्त्रियाम् । रूपमे-
 दादेव स्त्रीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुंलिङ्गशङ्कावारणार्थं 'स्त्रियाम्'
 इति-मुकुटः । तत्र । रूपमेदेनैव वारणाद्विसर्गं विना पुंलिङ्गको-
 टेरनुत्थानात् । अन्यथा 'पद्मा गदा' इत्यादौ तस्या अतिवा-
 रणात् । अतो 'देवपर्यायाः पुंसि' इति वक्ष्यति । तद्वाधनार्थ-
 मिदम् । षड्विंशतिः 'देवानाम्' ॥

आदित्य-विश्व-वसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ।

महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो देवताः ।
 एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्युपगमात् ।
 'आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट-
 संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः । आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः
 पञ्चाशद्वनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ।
 साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥' ॥१॥*॥
 विशन्ति कर्मस्त्रिंशति विश्वे । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
 'अश्रु मुषि-लटि-कणि-कटि-विशिभ्यः कन्' (उ० १।१५१) ।
 सर्वनामसंज्ञोऽयम् । आधुनिकसंज्ञाखेव सर्वनामत्वपर्युदासात् ।
 मुकुटस्तु—सर्वेषां विश्वे(षां) देवानां नाम इति कृत्वा सर्व-
 नामसंज्ञः—इत्याह । तत्र । एकशब्दस्य बहुषु संकेतितस्य
 संज्ञात्वौचित्यात् । यथा प्राचीनबर्हिषः पुत्रेषु संकेतितस्य
 प्रचेतःशब्दस्य । 'यथा पूर्वजवृत्तिः पूर्वशब्दः' इति तदीय-
 दृष्टान्तोऽपि चिन्त्यः । पूर्वजवृत्तेः पूर्वशब्दस्य व्यवस्थायां
 सत्त्वात्संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् ('विश्वा त्वतिविषायां स्त्री
 जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्क्यां पुंसि देवप्रमेदेष्वखिले
 त्रिषु') ॥ (२) ॥*॥ वसन्तीति वसवः । 'वस निवासे'
 'श-स्व-झिहि-अप्यसि-वसि-हनि-झिदि-बन्धि-मनिभ्यश्च' (उ०
 १।१०) इति उः । 'विश्वस्य वसुरादयोः' (६।३।१२८) इति
 दीर्घो न । असंज्ञात्वात् । ('वसुस्त्वमौ देवमेदे नृपे रुचौ ।
 योक्ते शुष्के वसु स्वादौ रत्ने वृद्धौषधे धने') ॥ (३) ॥*॥
 तुष्यन्ति । 'तुष तुषौ' । 'रुचिकुटिरुषिभ्यः कितच्' (उ०

४।१८६) इति बाहुलकात् कितच् । यद्वा—तोषणं तुष्ट । संपदादिः
 (वा० ३।३।१०८) । ततः 'तारकादित्वादितच्' (५।२।३६)
 ॥ (४) ॥*॥ आ समन्ताद्भासनशीलाः । 'भास् दीप्तौ' (भा०
 आ० से०) । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३।२।१७५) ॥ (५)
 ॥*॥ अनन्यनेन । 'अनं प्राणने' (आ० प० से०) 'सलिक-
 ल्यनिमहिभण्डिमण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्' (उ०
 १।५४) 'अनिलो वसुवातयोः' ॥ (६) ॥*॥ महती राजिः
 पङ्क्तिर्येषाम् । 'शेषादिभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥*॥
 'महाराजिक' इति पाठे महाराजो देवता येषाम् । 'महा-
 राजप्रोष्ठपदाह्व' (४।२।३५) इति ठक् । यद्यपि—सूक्तह-
 विर्भागिन एव देवतात्वम्, तथापि 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः'
 इतिवदुपचारो बोध्यः ॥ (७) ॥*॥ साध्यं सिद्धिः । 'साध
 संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)
 इति भावे ण्यत् । साऽस्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
 'सांध्यो योगान्तरे सुरे । गणदेवविशेषे च साधनीये च
 वाच्यवत्' ॥ (८) ॥*॥ रोदयन्त्यसुरान् । 'रुदिश् अश्रुविमो-
 चने' (अ० प० से०) ॥ 'रोदेर्णिळक् च' (उ० २।२२)
 इति रक् णेश्च लुक् ॥ (९) ॥ नव 'गणदेवानाम्' ॥

विद्याधरोऽप्सररो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किंनराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

विद्येति ॥ 'विद्याधरोऽप्सररो-' इति पाठः । मित्रलिङ्ग-
 त्वादग्नेजमिधानादसमासः । विद्याया गुटिकाज्जनादिविष-
 यिण्या धरो धारकः । यत्तु—'विद्यां धरति' इति मुकु-
 आह । तत्र । पचाद्यचः (३।१।१३४) अपवादत्वाद्—
 (३।२।१) प्रसज्जात् ॥ (१) ॥*॥ अज्यः सरन्ति । 'सरतेर-
 सुन्' (उ० ४।२३७) ॥ (२) ॥*॥ यक्ष्यते पूज्यते 'यक्ष
 पूजायाम्' (तु० आ० से०) । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'
 (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् । 'यक्षो गुह्यकमात्रे च गुह्य-
 काधीश्वरेऽपि च' । इः कामः, तसेवाक्षिणी अत्येति वा, इर-
 क्षिषु यस्येति वा । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः-' (५।४।४३)
 इति षच् ॥ (३) ॥*॥ रक्ष्यन्त्येभ्यो रक्षांसि । 'रक्ष पालने'
 (भा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९) ॥
 (४) ॥*॥ गन्धं सौरभमवर्ति गन्धर्वः । 'अर्व गतौ' (भा०
 प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) शकन्वादिः (वा०
 ६।१।९४) ॥ (५) ॥*॥ अश्वमुखत्वात्कुत्सिता नराः । 'किं
 क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ पिशितम-
 श्राति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
 (३।२।११) 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मध्यतालव्यः ॥
 (७) ॥*॥ गूहति निधिं रक्षति । 'गूह संवरणे' (भा० उ०
 से०) । 'ण्वुल्' (३।१।१३३) । पृषोदरादित्वाद्यगागमः ।
 तथा च व्याडिः—'निधिं रक्षन्ति ये यक्षस्ते स्युर्यक्षकस-
 ङ्काः' इति । यद्वा गुह्यं कुत्सितं कायति । 'कै शब्दे' (भा०
 प० अ०) 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) गुह्यं गोपनीयं

१—सूत्रं 'रुचिवज्जिकुचिकुचिभ्यः कितच्' इत्येवमुणादिषुप-
 लभ्यते ।

कं सुखं यस्येति वा । अनयोः पक्षयोः 'शंसिदुहिगुह्यो वा' (वा० ३।१।१०९) इति काशिकाकारवचनाद्बुद्धेः कथम् । तत्र दुहिगुह्योर्ग्रहणं निर्मूलमिति भट्टोजीदीक्षिताः । तन्मते ण्यति संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ॥ (८) ॥*॥ असेधीदिति सिद्धः । 'षिष्ठु हिंसासंराज्योः' (दि० प० से०) । 'गल्यार्थकर्मक' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । ('सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे') ॥ (९) ॥*॥ भूतिरस्यास्ति । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । भूतः । ('भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना' । भवति इष्टं प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'गल्यार्थकर्मक' (३।४।७२) इति क्तः-इति मुकुटः । तत्र । प्राप्त्यर्थस्यागल्यार्थकर्मकत्वात् वर्तमानविग्रहायोगाच्च ॥ (१०) ॥*॥ अमी विद्याधरादयो दश देवा योनिरेषां ते देवयोनयः । देवांशका इत्यर्थः । यत्तु—'देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारण-मविभाव्यमेषाम्' इति मुकुटो व्याख्यत । तत्र । व्यधिकरण-बहुव्रीहिप्रसङ्गात् । श्लोकोपक्रमस्थग्रन्थविरोधाच्च । दश 'देवयोनयः' ॥

असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारि-दानवाः ।

शुकशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

असुरा इति ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'असेरन्' (उ० १।४२) इत्युत्तरन् । सुरविरुद्धत्वाद्वा । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । प्रज्ञायणि (५।४।३८) 'आसुराश्च' । असुषु रमन्ते वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति ङः । ('असुरः सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीर्वास्योः') ॥ (१) ॥*॥ दितेर-पत्यानि । 'दित्यदित्या' (४।१।८५) इति ण्यः । ('दैत्योऽसुरे मुरायां तु दैत्या चण्डौषधावपि') ॥ (२) ॥*॥ क्षिपन्तात् । 'क्लीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (३) ॥*॥ दनोर्दनौ वा जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्ङः', 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९७, ९८) ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्यारयः ॥ (५) ॥*॥ दनोरपत्यानि ॥ (६) ॥*॥ शुकस्य शिष्याः ॥ (७) ॥*॥ दितेः सुताः ॥ (८) ॥*॥ पूर्वे च ते देवाश्च । 'पूर्वापरप्रथम' (२।१।५८) इत्यादिना समासः । यद्वा पूर्वं देवाः । अन्या-याद्धि देवत्वाद्भ्रष्टाः । 'सुष्पुषा' (२।१।४) इति समासः । पूर्वं देवा येभ्यो वा । 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (९) ॥*॥ सुरान् द्विषन्ति । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'सत्सुद्विष' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (१०) ॥*॥ यद्यपि पातालवासिलेन पातालवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन बुद्ध्युपारोहादिहैवोक्ताः । दश नामानि 'असुराणाम्' ॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान्मारजिलोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः

सर्वज्ञ इत्यादि ॥ सर्वं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्त्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) यद्वा सर्वे ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् । 'यैः साक्षाद-परोक्षात्' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा यस्मात् । 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा येन । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । ('सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्यात्सुगते शंकरेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ शोभनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥*॥ प्रशस्ता बुद्धि-रस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा बुध्यते । 'मति-बुद्धि' (३।२।१८८) इति क्तः ॥*॥ 'इगुपध' (३।१।१३५) इति के 'बुधः' अपि । 'सर्वज्ञः सुगतो बुधः' इति व्याधिः ॥ (३) ॥*॥ धर्मेण राजते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजेति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (४।४।९१) । ('धर्मराजो यमे बुद्धे बुधिष्ठिरनृपे पुमान्') ॥ (४) ॥*॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥ समन्तं भद्रमस्य सः । समन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरणत्वादनुचितम् ॥ (६) ॥*॥ भगं माहात्म्यमस्यास्ति । मत्तुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ मारं कामं जयति । 'सत्सुद्विष' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (८) ॥*॥ लोकं जयति ॥ (९) ॥*॥ जयति जिनः । 'इण्षिज्जिदीदुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) 'जिनाति' इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । 'अङ्गस्य' 'हलः' (६।४।१, २) इति दीर्घप्रसङ्गात् । ('जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्याजित्वरे त्रिषु') ॥ (१०) ॥*॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्वमनम्, कायव्यूह-सिद्धिश्चेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस्य सः । षट्सु दान-शीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥*॥ दश बलान्यस्य । यदाहुः—'दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्ध-बलानि वै' इति ॥ (१२) ॥*॥ अद्वयमद्वैतं वदत्यवश्यम् । आवश्यके (३।३।१७०) णिनिः ॥ (१३) ॥*॥ विनयत्य-नुशास्ति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ('विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' ॥ (१४) ॥*॥ मुनिषु इन्द्रः ॥ (१५) ॥*॥ श्रिया घनः पूर्णः । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१६)

१—बृहदारण्यकोपनिषत्सु 'यत्' इति श्रूयते व्याख्यायते च शंकरभगवत्पादैः—'यत् ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचित्, ब्रह्मरूपो-क्षादगौणम्' इति ।

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

1870

॥३॥ शास्तीति शास्ता । 'तन्तृचौ शंसिद्धादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) इति तन् तृच्वा । पितृ-वच्छास्तृशब्दः । नप्त्रादिग्रहणस्य (६।४।११) नियमार्थ-त्वात् । चान्दे शासेः क्तिचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति प्रत्युदाहरणेऽनौणादिकतृच एव रत्नमतिना दर्शितत्वाद्बुद्ध-वाचिनोऽपि दीर्घः—इति सुभूतिः । तत्र । तृचस्तस्येदप्रस-ज्ञात् । अनौणादिकतृच एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच्च । ('शास्ता समन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्') ॥ (१७) ॥*॥ मन्यते मुनिः । 'मनेरुच्च' (उ० ४।१२३) इतीन् । ('मुनिर्वाच्यमे-ऽर्हति । प्रियालागसिपालाशे') ॥ (१८) ॥*॥ अष्टादश 'बुद्धस्य' ॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्येत्यादि ॥ (यः) । शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डिका-दिभ्यो व्यः' (४।३।९२) । यद्वा 'शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मान्न चक्रिरे । तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृताः' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादित्याद्यत् (४।३।५४) प्रत्ययः । तद्वंशावतीर्णो मुनिः । शाक्यश्चासौ मुनिश्चेति ॥ (१) ॥*॥ (सः) । शाक्यः सिंह इव । 'उप-मितं व्याघ्रा—' (२।१।५६) इति समासः ॥*॥ भीमवत् 'शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥*॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः । 'सिद्धशुष्क—' (२।१।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धोऽ-स्येति वा ॥*॥ 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थौ बुद्धसर्पपौ' इति शाश्वतः ॥ (३) ॥*॥ शुद्ध ओदनोऽस्येति । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) ॥ (४) ॥*॥ गौतमस्यार्थं शिष्यः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'तद्गोत्रावतारात्' इति स्वामी । ('गौतमो गणभृद्भेदे शाक्यसिंहर्षिभेदयोः । गौतम्युमायां रोचन्याम्') ॥ (५) ॥*॥ अर्कस्य बन्धुः । सूर्यवंशजत्वात् ॥ (६) ॥*॥ माया चासौ देवी च । तस्याः सुतः ॥ (७) ॥*॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाज्जिनशाक्यो नरकवर्गे बल्लुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्ध्युपायोहादत्रैवोक्तौ । सप्त 'शाक्यस्य' ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताह्ययोनिरुद्दिहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

अष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टिधिः ॥ १७ ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ बृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । 'बृहि बृहौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितव्यर्थः । 'बृहेर्नोऽच्च' (उ० ४।१।४६) इति मनिन् । धातोर्नस्यादादेशः । बृंहति वर्धत इति वा । यत्तु—व्योमादित्व (उ० ४।१।५१) कल्प-नमस्य मुकुटेन कृतम्, तत्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकम् । ('ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥*॥ आत्मनो विष्णोः सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुवः संज्ञान्त-रयोः' (३।२।१७९) इति क्तिप् । ('आत्मभूर्ना विधौ कामे') ॥ (२) ॥*॥ सुरेषु ज्येष्ठः ॥ (३) ॥*॥ परमे व्योमनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थः कित्' (उ० ४।१०) इतीनिः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यल्लुक् 'स्थास्थिनस्थृणाम्' (वा० ८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ लोकपितृणां भरीच्यादीनामर्थमादीनां वा पिता पितामहः । 'पितृव्यमाहुल—' (४।२।३६) इति साधुः । ('पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च') ॥ (५) ॥*॥ हिरण्यं हिरण्यमण्डं तस्य गर्भं इव । 'तदण्डमभवद्देमं सह-स्रांशुसमप्रभम्' इति मनुकेः । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥*॥ लोकानामीशः ॥ (७) ॥*॥ स्वयमेव भवति । 'भुवः—' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥*॥ चत्वार्याननान्यस्य ॥ (९) ॥*॥ दधाति । 'दुधान् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) । ('धाता वेधसि पालके') ॥ (१०) ॥*॥ अब्जं योनिरस्य ॥ (११) ॥*॥ द्रुहति दुष्टेभ्यः । 'द्रुह जिघांसायाम्' (दि० प० से०) ।—'द्रुहक्षि-भ्यामिनन्' (उ० २।५०) इतीनन्—इति मुकुटः । तत्र । 'द्रुदक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्रविणं दक्षिणा' इत्युदा-हरणात् । अतः 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।४९) इतीनच् । बाहुलकाद्गुणाभावः ॥*॥ 'द्रुघणाः' अपि । 'ब्रह्मात्मभूः स्याद्बुद्दिहो द्रुघणश्च पितामहः' इति भागुरेः । 'करणेऽयोवि-द्रुघु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप् घनादेशश्च । पूर्वपदा-त्—' (८।४।३) इति णत्वम् । द्रुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेने-त्यर्थः । ('द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्याद्बुद्दिहो च परश्वधे') ॥ (१२) ॥*॥ विरचयतीति विरिञ्चिः । 'रच प्रतियत्ने' (जु० उ० से०) । स्वार्थण्यन्तात् 'अच इ' (उ० ४।१।३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अकारस्येत्वं नुमागमश्च । (क्वचिदित्वाभावे 'विरञ्चिः' अपि । 'चिरं विरञ्चिनं चिरं विरञ्चिः' इत्यादौ प्रयोगेदर्शनात्) ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) 'विरिञ्चः' अपि । ('विरिञ्चो द्रुहिणः शिञ्जो विरिञ्चिर्द्रुघणो मतः') इति शब्दार्णवात् । यत्तु—'रिच वियोजनसंयमनयोः' चुरादिः । 'अच इ' (उ० ४।१।३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) उम्, कुञ्जरवदुपधाहस्त्वं च—इति मुकुटः । तत्र । 'रिच

१—कल्पितुस्तके इत उत्तरम् 'सर्वज्ञो वीतरागोऽहंकेवली तीर्थं कृज्जिनः' । जिनदेवतानामानि षट् । इत्यधिकम् ॥

१—अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते ॥ २—उक्तप्रयोगे परसव-र्णस्य (८।४।५३) नित्यत्वेन विलोमस्यासाधुत्वात् सर्वसंमतत्वम् ॥

वियोजनसंपर्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाद्भस्वविधानस्या-
नुयोगात् । कुञ्जरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र ह्रस्ववि-
धानाभावात् ॥ (१३) ॥*॥ कमलमासनं यस्य ॥ (१४) ॥*॥
सृजति । तृच् (३१११३३) । 'सृजिहशोः' (६११५८)
इत्यम् ॥ (१५) ॥*॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिर्ना द-
क्षादौ महीपाले विधातरि' । ('प्रजापतिर्ब्रह्मराज्ञोर्जामातरि
दिवाकरे । वहौ त्वष्टरि दक्षादौ') ॥ (१६) ॥*॥ विदधाति ।
'विधाओ वेध च' (उ० ४१२२५) इति वेधादेशोऽतिप्रत्ययश्च ।
मुकुटस्तु—अमुन्—इत्याह । तत्र । (६१११९७) आद्युदात्त-
त्वापत्तेः । 'विधुनेऽसिः' (उ० ४१२२३) इत्युपक्रमाच्च । ('वेधाः
पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि') ॥ (१७) ॥*॥ विशेषेण
दधाति । विरम्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः । ('विधाता इहिणे काये')
॥ (१८) ॥*॥ विश्वं सृजति । 'किप्' (३१२१७६) 'किन्प्रत्य-
यस्य' (८१२६२) इति कुत्वं तु न । 'रज्जुसृष्टभ्याम्' इति
(७१२११४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा सृजियज्योः पदान्ते
षत्वविधेः कुत्वापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'किन्प्र-
त्यय' इति तद्गुणसंविज्ञानपक्षे किन्नन्तस्य कुत्वम्, न किव-
न्तस्य—इति । तत्र । प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, इक् स्पृगित्याद्य-
सिद्धिप्रसङ्गाच्च, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात् । यद्यपि—अतद्गुणसं-
विज्ञानपक्षे तु किन् उपलक्षणत्वात्तदभावे किन्नन्तस्यापि कु-
त्वम् इत्युक्तम् । तदप्यस्मदुक्तप्रकारद्वयेन प्रस्युक्तम् ॥ (१९)
॥*॥ विधत्ते इति विधिः । 'उपसर्गे घोः किं' (३१३१२२)
बाहुलकात् (३१३११३) कर्तरि । यद्वा 'विध विधाने' (तु०
प० से०) । इन् 'इगुपधात्कित्' (उ० ४१२२०) इति कित्वाच्च
गुणः । ('विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये च दैवे च
प्रकारे कालकल्पयोः') ॥ (२०) ॥*॥ विशतिः 'ब्रह्मणः' ॥
विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
पीताम्बरोऽज्युतः शार्ङ्गो विष्वक्सेनो जनार्दनः १९
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
पञ्चनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिर्योक्षजः ॥ २१ ॥
विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

विष्णुरित्यादि ॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (उ० उ०
अ०) । 'विषेः किञ्' (उ० ३१३९) इति तुः ॥ (१) ॥*॥
मरणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४१२१३७) इत्यण् ।
तदयनं यस्य । 'पूर्वपदात्' (८१४३) इति णत्वम् ॥*॥
नरा अयनं यस्येति विग्रहे 'नारायणः' अपि । 'पृषोदरादि-
त्वात्' (६१३१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'अथ नारायणो
विष्णुरुध्वकर्मा नारायणः' इति शब्दार्णवः । 'वासुर्न-

रायण-पुनर्वसु-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषश्च । नर-
स्यापत्यम् 'नडादिभ्यः फक्' (४१११९९) इति वा । संज्ञापूर्व-
कत्वाद्ब्रह्मभावो वा । नराज्जाताः नारा आपः तत्त्वानि वा
अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति
वा 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तोऽपि । 'कृत्य-
ल्युटः' (३१३११३) इति ल्युट् । ('नारायणस्तु केशवे
नारायणी शतावर्धुमा श्रीः') ॥ (२) ॥*॥ कृष्णो वर्णोऽस्या-
स्तीति 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३१४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो
मतुपो लृक्' (वा० ५१२१९४) इति लृक् । कर्षयरीनिति वा
बाहुलकाद्वर्णं विनापि कृषेः 'कृष विलेखने' (भ्वा० प०
अ०) नक् । ('कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने ।
कृष्णा स्याद्वैपदी नीली पिप्पलीद्राक्षयोरपि । मेचके वाच्य-
लिङ्गः स्यात्कृषे भरिचलोहयोः') ॥ (३) ॥*॥ विकुण्ठया
अपत्यम् । शिवादित्वात् (४११११२) अण् । विगता कुण्ठा
नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन
वास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५१२१०३) अण् । यद्वा विकु-
ण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । 'तस्येदम्' (४१
३१२२०) इति, 'शेषे' (४१२१२२) इति वाण् । विगता कुण्ठा
यस्मात् । प्रज्ञायण् (५१४३८) वा । ('वैकुण्ठो वासवे
विष्णौ') ॥ ४ ॥*॥ विष्टरे श्रूयते । अमुन् (उ० ४११८९) ।
विष्टरो वृक्षः । 'पलाशी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तरुश्चात्राश्वत्थोऽस्मिन्मतः । 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्'
इत्युक्तेः । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्थेति वा ॥
(५) ॥*॥ दाम उदरे यस्य । सप्तम्यन्तस्य वैयधिक-
रण्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' (२१२३५)
इति लिङ्गात् । गमकत्वादिति मुकुटोक्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥
(६) ॥*॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥*॥
प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रौ
स्तौऽस्य । 'केशाद्वः' (५१२१०९) इति वः । केशौ वाति
वा । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतः' (३१२१३)
इति कः । 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्रायधीश्वरः' इति
पाद्मोक्तेः । (यत्तु)—हन्यर्थद्वयेः केशिनं हतवान् । 'अन्ये-
भ्योऽपि ह्रयते' (वा० ३१२१०९) इति डः । पृषोदरा-
दित्वात् (६१३१०९) केशिशब्दस्येकारस्याकारे नलोपे च

१—'आपो वै नरसूतवः' इति मनूकेः, इति मुकुटः ॥ २—
'नराज्जातानि तत्त्वानि' इति मन्त्रवर्णादिति मुकुटः ॥ ३—मुकु-
टस्तु 'कृषिरुत्कृष्टवचनो नश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म
कृष्ण इत्यभिधीयते' इति त्वौपनिषदाः । उत्कृष्टा निर्वृतिरसादिति
व्युत्पत्तिरित्यप्याह ॥ ४—'यस्माच्चयैष दुष्टात्मा इतः केशी जना-
र्दन । तस्मात्केशवनामा त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि' इति हरिवं-
शोक्तेः, इति मुकुटः ॥

केशवः—इति मुकुटः । तत्र । वधधातोरभावात् । वध इत्या-
दौ वधादेशविधानात् । (‘केशवोऽजे च पुंनाने पुंसि केश-
वति त्रिषु’) ॥ (८) ॥*॥ माया लक्ष्म्या धवः । यद्वा
मैधोरपत्यम् । तद्वंशत्वात् (मधोर्हन्तेति वा ।) ‘शेषे’
(४।२।९२) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा । (‘माधवोऽजे
मधौ राधे माधवे नास्त्रियां मिसौ । मधु शर्करावासन्तीकुटनीम-
दिरासु च’) ॥ (९) ॥*॥ स्वतो भवति । ‘भुवः—’ (३।२।१७९)
इति क्तिप् । (‘स्वभूर्नां ब्रह्मणि हरौ’) ॥ (१०) ॥*॥
दैत्यानामरिः (‘दैत्यारिः पुंसि सामान्यदेवे च गरुडध्वजे’)
॥ (११) ॥*॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य । ‘बहुव्रीहौ
सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पञ्च’ (५।४।७३) । पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य
वा । एतच्च ‘हरिस्ते साहसं कमलबलिमादाय’ इत्यत्र व्यक्तम् ।
यद्वा पुण्डरीकं लोकात्मकम् अक्षति । ‘अक्ष व्याप्तौ’ (भा०
प० वे०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) तत् क्षायति वा । ‘क्षै
क्षये’ (भा० प० अ०) ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति
कः । ‘अन्येषामपि—’ (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्र-
श्नेषो वा । तत्र ‘सुपि’ (३।२।४) इति (योगविभा-
गात्) ‘मूलविभुजादि’ (वा० ३।२।५) इति कः ॥ (१२)
॥*॥ गां भुवं धेनुं स्वर्गं वेदं वा अविदत् (विन्दति) ।
‘विद्ल लाभे’ (तु० उ० प्र०) । ‘गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्’
(वा० ३।१।१३८) इति शः । वराह्रूपेणोद्धरणात् । काम-
धेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण
वेदाहरणाद्वा । (‘गोविन्दो वासुदेवे स्याद्वाप्यक्षे बृहत्स-
तौ’) ॥ (१३) ॥*॥ गरुडो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (१४) ॥*॥
पीतमम्बरं यस्य । (‘पीताम्बरस्तु शैल्ये पुंसि कैटभसदने’)
॥ (१५) ॥*॥ नास्ति च्युतं स्वलनं स्वपदायस्य । नाच्योष्ट
इति वा । ‘च्युङ् गतौ’ (भा० आ० अ०) । ‘गत्यर्था—’
(३।४।७२) इति क्तः । (‘अच्युतस्तु हरौ पुंसि त्रिषु
स्थिरे’) ॥ (१६) ॥*॥ शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः ।
‘अनुदात्तादेश—’ (४।३।१४०) इत्यण् । तदस्यास्ति । ‘अत
इनिठनौ’ (५।२।११५) इति इनिः ॥ (१७) ॥*॥ विषु-
शब्दो नानार्थो निपातः । विषु नाना अश्नति । ‘ऋत्विग्—’
(३।२।५९) इति क्तिन् । ‘उगितश्च’ (४।१।६) इति ङीप् ।
विषूची सेना यस्य । गौकारपरत्वात् ‘एति संज्ञायामगात्’
(८।३।९९) इति न षत्वम् । विश्वक्सेनः । ‘विष्वक् विश्वक्
स्मृतो विश्वेषुषुं विश्वं तथा’ इति द्विरूपकोशात् तालव्यम-

१—इदं च—‘वध हिंसायाम् । वधकः’ इति कृदन्तसि-
द्धान्तकौमुदीविसरणमूलकम् । नहि तत्र वधादेशप्राप्तिरस्ति । किंच
वधादेशस्यादन्तत्वेन वृद्धेरप्राप्तौ ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति
सर्वं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्मुकुटोक्तिः सम्यगेव । ‘हतवान्’
इत्युक्तिस्तु हरिवंशस्योक्तिसानुकूलः ॥ २—यदोज्ज्वलः पुत्रो मधुः
तद्वंशः सर्वेऽपि माधवाः । अत एव ‘प्रहितः प्रधनाय माधवान्’
इति माधः, इति मुकुटः ॥ ३—चर्त्तव्यस्यासिद्धत्वादिति मुकुटः ॥

ध्योऽपि । ‘तालव्या मूर्धन्याश्चैते शब्दाः शटी च परिवेषः ।
विश्वक्सेनो अेषः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च’ इत्युष्मविवे-
काच्च । ‘विश्वक्सेना फलिन्यां स्यात् विश्वक्सेनो जना-
र्दने’ । मुकुटस्तु—‘पूर्वपदात्संज्ञायामगः’ (८।४।३) इति
न णत्वम् । विश्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वं च
णत्वे कर्तव्ये परस्य ‘खरि च’ (८।४।५५, भा० ६१) इति
चर्त्तव्यस्यासिद्धत्वात्—इत्याह । तत्र । ‘अट्कुप्वाङ्—’ (८।४।२)
इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥*॥
जननं जनः । भावे घञ् (३।३।१८) । ‘जनिवध्योश्च’
(७।३।३५) इति न वृद्धिः । जनो जन्म । तमर्दयति जना-
र्दने । ‘अर्द हिंसायाम्’ (तु० उ० से०) नन्यादित्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । जनाः समुद्रस्थदैत्यभेदाः, तेषामर्दन
इति वा [जनैरर्थत इति वा । ‘अर्द गतौ याचने च’ । ‘कृत्य-
ल्युटः—’ (३।३।१३३) इति कर्मणि ल्युट् ॥] ॥ (१९)
॥*॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्रः । ‘कुगति—’ (३।२।१८)
इति समासः । यस्तु—उपगत इन्द्रोऽस्य—इति । तत्र । ‘कु-
गति—’ (३।२।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥*॥
इन्द्रस्यावरं जातः । ‘अन्येष्वपि—’ (३।२।१०१) इति डः ।
[इन्द्रः अवरजोऽस्य वा ॥] (२१) ॥*॥ चक्रं पाणौ यस्य ।
‘प्रहरणार्थेभ्यः—’ (वा० २।२।३६) इति, सप्तम्याः परत्वम् ॥
(२२) ॥*॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा ‘भुङ्क्ते भुनक्ति’ इति
भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥*॥
पद्मं नाभौ यस्य । (गङ्गादित्वात् (वा० २।२।३५) सप्तम्याः
परनिपातः) । ‘अच् प्रत्यन्वव—’ (५।४।७५) इत्यत्र ‘अच्’
इति योगविभागादच् ॥ (२४) ॥*॥ मधोरसुरस्य रिपुः ॥
(२५) ॥*॥ वसुदेवस्यापत्यम् । ‘ऋष्यन्धक—’ (४।१।११४)
इत्यण् । यद्वा वसतीति वासुः । ‘बाहुलकादुण्’ । वासुश्चासौ
देवश्च । ‘सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ
वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते’ इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे
शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति वा । ‘शेषे’ (४।२।९२)
इत्यण् ॥*॥ वासुरपि । ‘वासुरायणपुनर्वसुविश्वरूपाः’ इति
त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२६) ॥*॥ त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयो
वा विक्रमाः पादविन्यासा यस्य ॥ (२७) ॥*॥ देवक्या
नन्दनः । देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ ‘पुंयोगात्—’
(४।१।४८) इति ङीष् । ‘नहि तत्र दांपत्यलक्षण एव
पुंयोगः, किं तु जन्यत्वाद्यपि’ इति हरदत्तादयः । अत एव
‘प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्’ इति मट्टिः । एवं रेवतीर-
मणोऽपि ॥*॥ अपि तु देवकी । ‘देवकी देवकी च’
इति द्विरूपकोषः ॥*॥ देवकानाचष्टे इति गिजन्तात् ‘अच
इः’ (उ० ४।१३९) । ‘ततो ङीष्’ (वा० ४।१।४५) इति,

१—मुकुटस्तु योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् ।
नतु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः । तेन ‘प्रजा
इवाङ्गादरविन्दनामे’ इति माधः—इत्यप्याह ॥

देवकस्यापत्यं वा । 'अत इन्' (४११९५) संज्ञापूर्वकत्वाद्-
द्यभावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४११९५) इति वीष्-
इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥*॥ शैरस्यापत्यम्, तद्वंशजत्वात् ।
वृष्णिन्त्वेऽपि बाह्यादित्वात् (४११९६) इन् ॥*॥ 'सूरो
यादवे दन्त्यवान्' इति माधवी । 'सौरिः' अपि ॥ (२९)
॥*॥ श्रियः पतिः ('श्रीपतिर्विष्णुभूषणोः') ॥ (३०)
॥*॥ पुरुषेषूत्तमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो वोत्तमः ॥ (३१)
॥*॥ 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति
कलिङ्गः । सास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५१२११६) इनिः ।
वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः । ('वनमाली
तु गोविन्दे वाराह्यां वनमालिनी') (३२) ॥*॥ बलि-
मसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य । ताच्छील्ये (३१२१७८) णिनिः ।
बलिना पूजादिना विद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा ॥ (३३)
॥*॥ कंसस्यारातिः ॥ (३४) ॥*॥ अधः कृतम् अक्षज-
मैन्द्रियकं ज्ञानं येन, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्य-
क्षो भवति वा, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा ॥ (३५)
॥*॥ विश्वं निभर्ति । 'संज्ञायां ऋतृवृजि-' (३१२१४६) इति
खच् । 'अरुद्विषद्-' (६१३१६७) इति सुम् । 'विश्वंभरो-
च्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (३६) ॥*॥ कैटभ-
मजेषीत् । 'सत्सुद्विष-' (३१२१६९) इति क्तिप् ॥ (३७)
॥*॥ विध्यत्यसुरान् । 'पृमिदिव्यधिगृध्रविभ्यः' (ङणा०
११२३) इति कुः । ('विधुश्चन्द्रेऽच्युते') ॥ (३८) ॥*॥
वदति महत्त्वम् । 'वृ-वृ-वदि-वचि-वसि-हनि-कमि-कषिभ्यः
सः' (उ० ३१६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सो मह-
त्त्वलक्षणं श्वेतैरोमावर्तविशेषो लाञ्छनं यस्य ॥*॥ 'शौरिश्रीव-
त्सदैत्यारिविष्वक्सेनजनार्दनाः' इति शब्दार्णवात् । 'श्रीवत्सः'
अपि ॥ (३९) ॥*॥ ऊनचत्वारिंशत् 'विष्णोः' ॥

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । 'दिवु क्तिडादौ'
(दि० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । यत्तु—'वसु-
मिर्दीव्यति' इति विग्रह्य पचायच् (३१११३४)—इत्याह
मुकुटः । तत्र । 'कर्मण्यण्' (३१२११) इत्यपवादस्य सत्त्वा-
त् । 'दिवः कर्म च' (११४४३) इति कर्मकरणसंज्ञयोः
समावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीव्यतीति विग्रहस्य वैयर्थ्याच्च
॥ (१) ॥*॥ आनकैर्दुन्दुभिर्मिश्रोपलक्षितः । वसुदेवजन्मनि

देवैरानकदुन्दुभिर्वादानात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति
स्वामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यश्रवणमूलिका । 'आनकदुन्दुभो
वसुदेवपिता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥*॥ विष्णुनामसु,
कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रेति ग्रन्थकृत् । अव-
तारान्तराणां तु तदंशलात्तत्त्वानि नोक्तानि । 'अन्ये
त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति वदतो व्यास-
स्याप्ययमाशयो लभ्यते । अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्,
न तु जमदग्निदशरथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ॥

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलयायुधः ॥ २३ ॥

नीलाम्बरो रोहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।

संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीमेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलभद्र इत्यादि ॥ बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्र इति
वा । 'बलभद्रा त्रायमाणाकुमार्योः, पुंसि सीरणि,' ('बल-
भद्रस्त्वनन्ते बलशालिनि') ॥ (१) ॥*॥ प्रलम्बं हतवान् ।
मूलविभुजादित्वात् (वा० ३१२१५) कः ॥ (२) ॥*॥ बलेन
दीव्यति । ('बलदेवो बले वाते त्रायमाणौषधौ त्रियाम्')
॥ (३) ॥*॥ अच्युतस्याग्रजः ॥ (४) ॥*॥ रेवत्या रमणः ।
नन्वादित्वात् (३१११३४) ल्युः ॥ (५) ॥*॥ रमते ।
'ज्वलितिकसन्तेभ्यः-' (३१११४०) इति णः । रमन्तेऽस्मि-
न्योगिनः, इति वा । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् ।
यत्तु—रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तच्च । णिजन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । प्रत्ययान्तानां धात्व-
न्तरत्वात् । ('रामा योषा हिङ्गुनयोः क्लीबं वास्तुकुष्ठयोः ।
ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलयायुधे । हये च पशुमेवे च
त्रिषु चारौ सितेऽसिते') ॥ (६) ॥*॥ कामान् पालयति ।
'पाल रक्षणे' (जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) यत्तु—
'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । इत्युक्तं मुकुटेन ।
तच्चिन्त्यम् ॥ (७) ॥*॥ हलमायुधं यस्य ॥ (८) ॥*॥ नील-
मम्बरं यस्य । ('नीलाम्बरो रोहिणेये कौणपे च शनैश्चरे')
॥ (९) ॥*॥ रोहिण्या अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४१११२३)
ढक् । ('रोहिणेयोऽन्यवद्वत्से ना बुधे च हलयायुधे') ॥
(१०) ॥*॥ तालोऽङ्को ध्वजो यस्य । ('तालाङ्कः करपत्रे
स्याच्छाकमेदेऽच्युताग्रजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पुस्तके हरे')
॥ (११) ॥*॥ 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादि-
त्वात् (उ० १११०६) कलच् । मुसलमस्त्यस्य ॥*॥ मूर्धन्य-
मध्योऽपीत्येके । तत्र 'मुष स्तेये' (ऋथा० प० से०) ॥
(१२) ॥*॥ हलमस्त्यस्य । ('हली कृषकसीरिणोः') ॥
(१३) ॥*॥ संकर्षति, सम्यक् कृष्यते वा । आद्ये नन्वादित्वा-
त् (३१११३४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि (३१३११३)
ल्युट् ॥ (१४) ॥*॥ सीरः पाणौ यस्य । 'अजगरसर्पे शीर-
स्तालव्यादिः कविभिराख्यातः । लाङ्गलवचनो नित्यं दन्त्या-
दिर्दृश्यते शाले' इत्युष्मविवेकः ॥ (१५) ॥ कालिन्या मेदनः ।

१—'शर्वः शिवे केशव एव शौरिः' इति शकारभेदात्तालव्या-
दिः, इत्यपि मुकुटः ॥ २—मुकुटस्तु—अधो न क्षीयते जातिविति ।
पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) अधोक्षजः । तथा चोद्योगपर्वणि—
'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः' इति । इत्यप्याह ॥
३—कुदस्य दुर्वाससः—पदाभातरूपो—रेखाविशेषः श्रीवत्स इति
पञ्जिका—इति मुकुटः ॥

ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१६) ॥ * ॥ बलमस्यास्ति । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । ('बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्यौल्यसै-
न्ययोः । पुमान्हालुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च') ॥ (१७)
॥ * ॥ सप्तदश 'बलभद्रस्य' ॥

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।

कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥

संवसारिर्मनसिजः कुसुमेधुरनन्यजः ।

पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥

ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यात्

मदन इत्यादि ॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः'

(भ्वा० प० से०) घटादिः । ल्युः (३।१।१३४) ('मदनः

सिक्थके स्मरे । राडे वसन्ते घत्तुरे') ॥ (१) ॥ * ॥ मननं

मत्=चेतना । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'गमा-

दीनां क्रौ' (वा० ६।४।४०) इति नलोपः । 'ह्रस्वस्य' (६।१।

७१) इति तुक् । मथतीति मथः । 'मथे विलोडने' (भ्वा०

प० से०) । अच् (३।२।१३४) । मतो मथः=मन्मथः ।

'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' । यत्तु—

'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः, इति

स्वामिसुकुटावृत्तुः । तत्र । किपो झलादिलाभावात् ॥ (२)

॥ * ॥ त्रियन्तेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९) । मारयति वा ।

अच् (३।१।१३४) ('मारोऽनङ्गे मृतौ विघ्ने मारी चण्ड्यां

जनक्षये') ॥ (३) ॥ * ॥ प्रकृष्टं युत्रं बलमस्य ॥ (४) ॥ * ॥

मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः केतनं ध्वजो

यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ 'कम्' इत्यव्यये कुत्सायाम् । कुत्सितो

दर्पोऽस्य कंदर्पः । यद्वा कं सुखम् तत्र तेन वा दृष्यति ।

'हृष हर्षमोहनयोः' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)

॥ (६) ॥ * ॥ दर्पयति ॥ ण्वल् (५।१।१३३) ॥ (७) ॥ * ॥

नास्त्यङ्गमस्य । न अङ्गं ज्ञानमस्मादिति वा । 'अनङ्गो

मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि' ॥ (८) ॥ * ॥ काम्यतेऽ-

नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । ('कामः

स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्न-

पुंसकम्') ॥ (९) ॥ * ॥ पञ्च शरा अस्य । 'उन्मादनस्तापनश्च

शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः

प्रकीर्तिताः' ॥ (१०) ॥ * ॥ स्मरत्युत्कण्ठयति 'स्मृ आ-

ध्याने' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्मर्य-

तेऽनेनेति वा । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति

घः ॥ (११) ॥ * ॥ संवैरस्यारिः । 'क्लीवं तु संवरं नीवौ बौद्ध-

व्रतविशेषयोः । विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च' इति

दन्त्यादौ रभसः ॥ * ॥ 'शंवैरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः'

इति तालव्यादौ मेदिनीकारात् तालव्यादिरपि ॥ (१२) ॥ * ॥

शृङ्गाररूपेण मनसि जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्दः' (३।२।

९७) । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्युक्त् ॥ * ॥ लुकि तु

'मनोजः' ॥ (१३) ॥ * ॥ कुसुमानीषवो यस्य ॥ (१४)

॥ * ॥ नास्त्यन्यद्यस्मादनन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसो-

ऽन्यस्माच्च जायते इति वा ॥ (१५) ॥ * ॥ पुष्पं धनुरस्य ।

'वा संज्ञायाम्' (५।४।१३३) इत्यनङ् ॥ * ॥ तदभावे सान्तः

(पुष्पधनुः) अपि ॥ (१६) ॥ * ॥ रतेः पतिः ॥ (१७)

॥ * ॥ मकरो ध्वजोऽस्य ॥ (१८) ॥ * ॥ आत्मना भवति ।

'भुवः' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥ * ॥ ब्रह्म तपः,

ब्रह्माणं वा सुवति चालयति । 'बू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।

'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७६) इति क्तिप् ॥ (२०) ॥ * ॥ विश्व-

स्मिन् केतुरस्य । 'पताकायां द्युतौ केतुर्ग्रहोपातादिलक्ष्मसु'

इति रभसः ॥ * ॥ 'खड्गायुधोऽनिरुद्धः स्यात्तथा चैवश्यकेतनः'

इति साम्बपुराणात् 'ऋश्यकेतुः' अपि । ऋश्यो मृगविशेषः ।

'पणः कुरङ्गमो रिश्यः स्यादश्यश्चारुलोचनः' इति पुरु-

षोत्तमात् ॥ (२१) ॥ * ॥ 'आत्मभूर्ब्रह्मसूः कामः' इत्यमरमा-

लादर्शनादिदं द्वयं कामस्य । 'अनिरुद्धो विश्वकेतुर्ब्रह्मसूरप्यु-

षापतिः' इति, 'ब्रह्मसूस्त्वनिरुद्धः स्यात्' इति च बृहदमर-

शब्दार्णवाभ्याम्, 'ब्रह्मसूर्विश्वकेतुश्च विश्वकसेनात्मजा-

त्मजः' इति भागुरेश्व ब्रह्मखादिचतुष्टयमनिरुद्धस्येत्यन्ये ॥ * ॥

एकविंशतिः 'कामस्य' ॥

अनिरुद्ध उषापतिः ।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥ * ॥ उषायाः

पतिः ॥ * ॥ 'ऊषा बाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहिण्युषा'

इत्यजयात् (ऊषापतिः) वीर्धादिरपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे

'अनिरुद्धस्य' ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरीप्रिया ॥ २७ ॥

लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । 'लक्ष

दर्शनाङ्कनयोः' (तु० प० से०) । 'लक्षेर्मुद् च' (उणा० ३।

१६०) इति ईप्रत्ययः, तस्य च मुट् । 'लक्ष्मीः संपत्तिशो-

भयोः । ऋद्धौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च' ॥ (१)

॥ * ॥ पद्ममालयोऽस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ पद्ममस्त्यस्याः । अर्श-

आद्यच् (५।२।१२७) । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहे निधिसंख्या-

न्तरेऽन्बुजे । ना नागे स्त्री फञ्जिकाश्रीचारटीपन्नगीषु च' ॥

(३) ॥ * ॥ कमलैवम् । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे क्लो-

(व्यो) म्नि भूषणे । मृगमेदे तु कमलः, कमला श्रीवरश्चियोः'

॥ (४) ॥ * ॥ श्रयति हरिम् । 'क्लिब्वचि-' (वा० ३।२।१७८)

इति क्तिव्दीर्घौ । यत्तु मुकुटेन 'संप्रसारणनिषेधश्च' इत्यु-

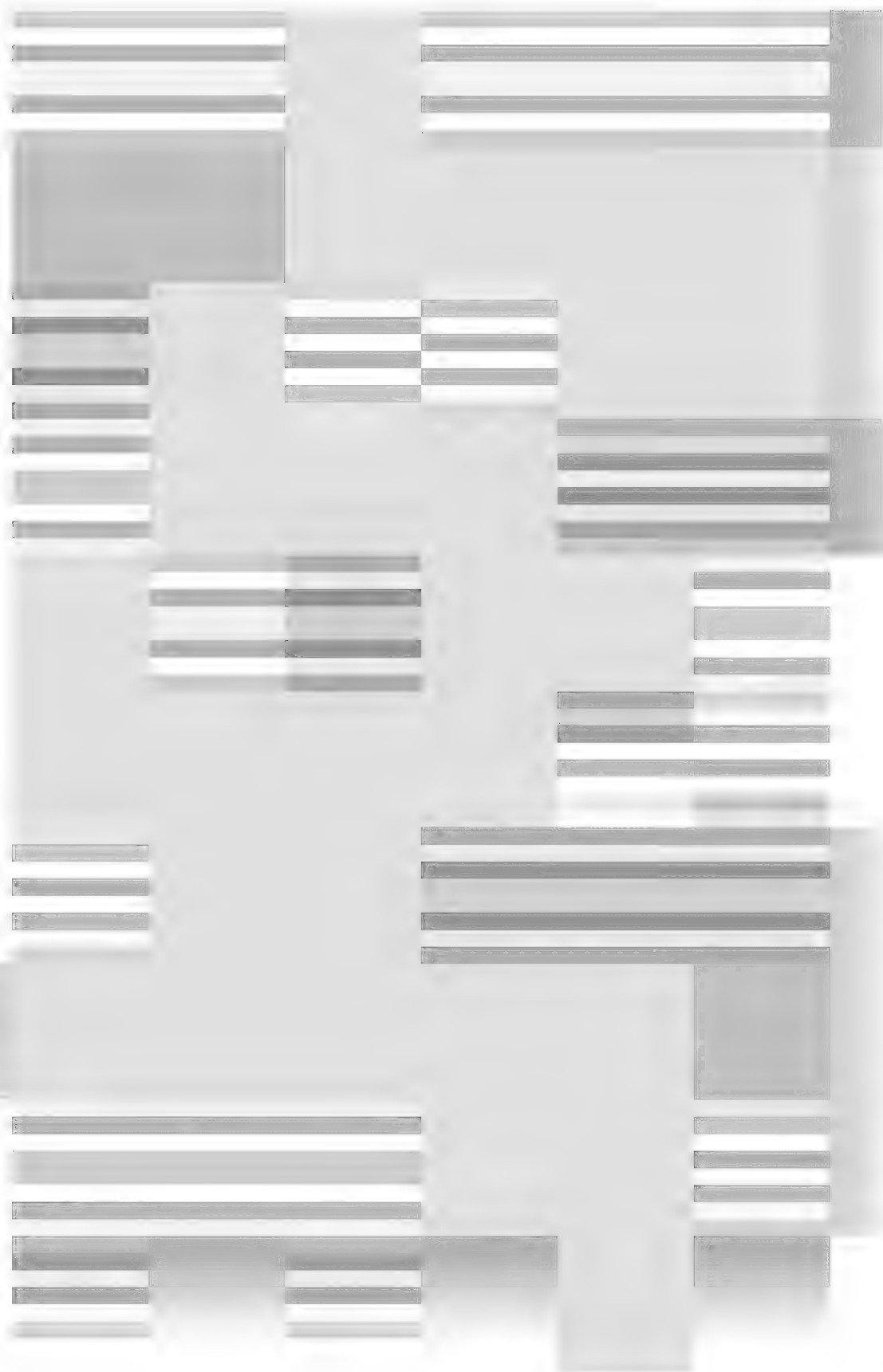
क्तम् तच्चिन्त्यम् । श्रयतेस्तदविधानात् । यत्तु—श्रीयते

सर्वैः—इति विगृहीतम् । तत्र । क्तिप् कृत्वेन कर्तरि विधा-

नेन कर्मण्यसंभवात् । बाहुलकस्य लगतिकगतित्वात् ।

१—संवरणं संवरः, इति मुकुटः ॥ २—दैत्यानां शं कल्याणं
वृणोति । 'क्षमि धातोः' (३।२।१४) इत्यादिनाऽच् इत्यपि मुकुटः ॥

१—त्रिकाण्डशेषात् ॥

‘लक्ष्मीसरस्वतीधात्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासु । उपकरणवेशर-
चनाविधानेषु च श्रीरिति प्रथिता’ इति व्याडिः ॥ (५) ॥*॥
श्रीलक्ष्मीशब्दो ‘कृदिकारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति ङीष्-
न्ताविति मैत्रेयः । तत्र । कौरग्रहणस्य तपरत्वार्यस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । अन्यथा ‘कृदिवर्णात्-’ ‘कृदेः’ इति वा वदेत् ।
‘कारग्रहणाच्च’ इति मनोरमायां उणादौ दीक्षिताः ॥*॥ हरेः
प्रिया ॥ (६) ॥*॥ षड् ‘लक्ष्म्याः’ ॥

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

शङ्ख इति ॥ पञ्चजने दैत्यभेदे भवः । ‘पञ्चजनात्’
(वा० ४।३।५८) इति यञ् । यत्तु मुकुटः ‘बहिर्देवपञ्चज-
नेभ्यः’ इत्युपसंख्यानान्ज्यः—इति । तत्र । एतादृशवार्ति-
काभावात् । पञ्चजने पाताले भव इति स्वामी । (‘पाञ्च-
जन्यः पोटागले विष्णुशङ्खे हुताशने’) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णुशङ्खस्य’ ॥

चक्रं सुदर्शनः ।

चक्रमिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । सुखेन दृश्यत इति
वा । ‘भाषायां शास्त्रियुधिष्ठिरिभ्यो युच्’ (वा० ३।३।१३०) ।
‘सुदर्शनो हरेश्चक्रे मेरुजम्बुद्विपे पुमान् । न द्वेयोः शक्रनगरे
आ(प्रा)ज्ञौषधिभिदोः स्त्रियाम्’ । ‘सुदर्शनोऽस्त्रियां चक्रे’
इति नामनिधानात् ङीवेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विष्णु-
चक्रस्य’ ॥

कौमोदकी गदा

कौमोदकीति ॥ पालकत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः
कुमोदको विष्णुः । ‘विष्णुः कुमोदकः शौरिः’ इति दुर्गः ।
तस्येयम् ॥*॥ कूपोदकाज्जातत्वात् **कौपोदकी** इति तु
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ गदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘गदो
आतरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा’ । एकम् ‘विष्णुग-
दायाः’ ॥

१—‘तां दृष्ट्वा श्रीमिवायतीम्’ इति प्रयोगः—इति मुकुटः ॥

२—कारग्रहणस्य तपरार्थत्वे ‘तयेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिशतः’
इति सिद्धान्तकौमुद्यामेव लिखितत्वाच्च मानम् । अत एव ‘नहि
कारग्रहणे केवलग्रहणम्’ इति मुनित्रयेण परिभाषितमिति रक्षि-
तग्रन्थानुवादो मनोरमोणादावेव कृतः ॥ ३—‘अन्तः पूर्वपदाद्-’
(४।३।६०) इति सूत्रे ‘बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराख्य
इष्यते’ इति वदता भाष्यकृता ध्वनितस्य ‘गम्भीराख्यः’ (४।३।
५८) इति सूत्रे ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्यः’ इति वार्तिकस्य काशिकायां
दृश्यमानत्वेन बाह्यदैव्ययोः ‘बहिषष्टिलोपो यञ्’ ‘देवाद्यञ्चौ’ इति
वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केवलं ‘पञ्चजनाद्’
इत्यस्यैवावश्यकत्वमित्यभिमतद्विदक्षितेन कौमुद्यामलेखनेनेव वार्ति-
काभावादित्युक्तिश्चिन्तयैवेति शम् ॥ ४—‘अमरावत्यां डधन्तः ।
लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुंसि । गौडधत्तेन तु ङीवे’ इत्यने-
काथैकैरवाक्यकौमुदी ॥

खड्गो नन्दकः

खड्ग इति ॥ नन्दयति देवान् ण्वल् । (३।१।१३३) ।
‘नन्दको हरिखड्गे च हर्षके कुलपालके’ ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णोः खड्गस्य’ ॥

कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥

कौस्तुभ इति ॥ कुं भुवं सुभ्रानि व्याप्नोति कुस्तु-
भोऽन्विः । तत्र भवः । कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः । ‘दुभ
स्तम्भे’ (भा० आ० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२-
५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्मीपतेः’ इति
एतत्पर्यन्तं संबध्यते । एकम् ‘विष्णोर्मणेः’ ॥

गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगोश्वरः ।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।
९४) यवादित्वात् (८।२।९) ‘झयः’ (८।२।१०) इति वत्त्वं
न ॥ (१) ॥*॥ गरुडिर्जयते । ‘डीङ् विद्वायसा गतौ’
(भा० आ० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।२।१०१)
इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तलोपः ॥ (२) ॥*॥
ताक्षर्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे
ताक्षर्याः । तृक्षस्यापत्यम् गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ्वा ।
बहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । (‘ताक्षर्यस्तु स्यन्दने वाहे गरुडे गरु-
डाग्रजे । अश्वकर्णाह्वयतरौ स्यात्ताक्षर्यं तु रसाज्जने । अहौ
च’) ॥ (३) ॥*॥ विनताया अपत्यम् । ‘स्त्रीभ्यो ङक्’
(४।१।१२०) । (‘वैनतेयस्तु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारथौ’) ॥
(४) ॥*॥ खगानामीश्वरः ॥ (५) ॥*॥ नागानामन्तकः
॥ (६) ॥*॥ विष्णोः रथ इव । यद्वा ‘रथः पौरुषदेहयोः’
इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । ‘वैनतेयश्च
पक्षिणाम्’ इति गीता ॥ (७) ॥*॥ कनकमयत्वात्कनकवर्ण-
त्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । (‘सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे
कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि’) ॥
(८) ॥*॥ पन्नगानश्राति । ‘अश भोजने’ (आ० प० से०) ।
ल्युः (३।१।१३४) । पन्नगा अशनं यस्येति वा ॥ (९) ॥*॥
नव ‘गरुडस्य’ ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरिशो गिरिशो मृडः ।

मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥

कृशानुरेताः सर्वशो धूर्जटिर्नीललोहितः ।

हरः सरहरो भर्गरूपम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।

व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥

शंभुरित्यादि ॥ शं सुखं भवति । अन्तर्भावितप्यर्थात्

मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) दुः । यत्तु 'शं भवत्यस्माद्' इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । कर्तरि कृतो विधानादपादाने दु-प्रत्ययाभावात् । ('शंभुर्ब्रह्मार्हतोः शिवे') ॥ (१) ॥ * ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः । (३।१।१३५) । ('ईशः स्वामिनि रुदे च स्यादीशा हलदण्डके') ॥ (२) ॥ * ॥ पशूनां जीवानां पतिः । 'तिर्यग्जातौ पशुः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुर्गुणादौ छगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ('पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने') ॥ (३) ॥ * ॥ शिवमस्यास्ति । अर्शभा-द्यच् (५।२।१२७) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२) इति ष्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलकप्रहयोगयोः । बालके गुग्गुलौ वेदे पुंडरीकद्रु-मेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्लीबम्') ॥ (४) ॥ * ॥ शूलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥ * ॥ महांश्वासावीश्वरश्च । 'स-न्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । ('महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च') ॥ (६) ॥ * ॥ ईशितुं शीलमस्य । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाथ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्') ॥ (७) ॥ * ॥ शृणाति 'श हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) । 'कृणु-शृणुभ्यो वः' (उणा० १।१।५५) ॥ * ॥ 'षर्बं गतौ' (भ्वा० प० से०) । इत्यतः 'षर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । इत्यतो वा वयोरभेदात् पचाद्यचि (३।१।१३४) । 'सर्वः' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो भगवाञ् शंभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात् । ('कालंजरो योगिचक्रे मेलके भैरवे गिरौ') ॥ (८) ॥ * ॥ ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । ('ईशानं ज्योतिषि क्लीबं पुलिङ्गः स्यान्निलो-चने') ॥ (९) ॥ * ॥ शं करोति । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । यत्तु 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः-इति स्वामी । तत्र । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥ * ॥ चन्द्रः शेखरो यस्य ॥ (११) ॥ * ॥ भूतानामीशः ॥ (१२) ॥ * ॥ खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥ * ॥ 'खण्डपशुः' अपि । 'खण्डपशुः पशुरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । (खण्डाम-लकभैषज्ये सिंहिकातनयेऽपि च') इति विश्वात् ॥ (१३) ॥ * ॥ गिरेरीशः । ('गिरीशोऽद्रिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पुमान्') ॥ (१४) ॥ * ॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । स्वामी तु 'गिरिं श्यति उपभोगेन तनूकरोति,' गिरौ शेते वा । गिरौ ङइच्छन्दसि (वा० ३।२।१५) । लोके तु 'आशुशुशुषिवत्' इत्याह ॥ (१५) ॥ * ॥ मृडति । 'मृड सुखने' (नृ० प० से०) इगुपधत्वात्कः (३।१।१३५) मृड्णाति वा । मृड च चात्थोदे (क्वा० प० से०) ॥ (१६) ॥ * ॥ मृत्पुं ज-ति ॥ 'संज्ञायां मृत्पृजि' (३।२।४६) इति खच् । सुम्

१-तथा च स्कान्दे । 'शं करोमि सदा ध्यानात्परमं यन्निराम-त् । भूतानामसकृद्वसात्तेनाहं शंकरः स्मृतः' इत्यपि मुकुटः ॥

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥ * ॥ कृत्तिश्वर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥ * ॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१९) ॥ * ॥ प्रमथानामधिपः ॥ (२०) ॥ * ॥ उच्यते कुधा संबध्यते-उग्रः । 'उच समवाचे' (दि० प० से०) 'ऋज्ज'- (२।२८ उ०) इत्या-दिना रन् गश्चान्तादेशः । ('उग्रः क्षत्रियतः शूद्रां सूनावु-त्कटरुद्रयोः । उग्रा वचालिकिकयोः') ॥ (२१) ॥ * ॥ कप-दोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२२) ॥ * ॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले । शंकरे च') ॥ (२३) ॥ * ॥ शितिः कालः कण्ठोऽस्य ॥ (२४) ॥ * ॥ कपालं विभर्ति ॥ (२५) ॥ * ॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वामः । 'द्ववम् उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । वामश्वासौ देवश्च । लोकविपरीतत्वाद्वा वामः । ('वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे') यत्तु घञि (३।३।१८, १९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्या-दिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्य-सिवमि'-इत्यादिना निषेधः, इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या-संभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्दामो देवः क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो द्योतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥ * ॥ मैहांश्वासौ देवश्च । महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥ * ॥ विविधानि रविचन्द्राग्निरूपाण्यक्षी-ण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः स्वाङ्गात्पच्' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपाहृष्टिर्यस्येति वा । विविधरूपाणि विवि-धरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥ * ॥ त्रीणि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा ॥ (२९) ॥ * ॥ कृशानौ रेतो यस्य कृ-शानुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥ * ॥ सर्वं जानाति । 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥ * ॥ धूर्भार-भूता जटिर्यस्य । 'जट, झट, संधाते' (भ्वा० प० से०) । 'स-र्वधातुभ्यः' (४।१।१८ उणा०) इतीन् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्गङ्गा जटास्वस्य' इति स्वामी । तत्र । जटि-ष्वस्यति वक्तुर्मुचितत्वात् ॥ (३२) ॥ * ॥ नीलंश्वासौ लोहितश्च कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥ * ॥ हरति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । ('हरो नाशकरुद्रयोः । वैश्वानरेऽपि

१-धृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठतामगात्' इति नीलक-ण्ठस्तवः इत्यपि मुकुटः ॥ २-'पूज्यते यत्सुरैः सर्वमैहांश्चैव प्रमा-णतः । धातुर्मैहेति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति शिवपुराणे इति मुकुटः ॥ ३-युधोदरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार इति स्वामी भ्रान्तः । उक्तरूपेण जटिसाधनात् इति मुकुटः ॥ ४-स्कान्दे 'नीलं येन ममाङ्गं तु रसाक्तं, लोहितं त्विषा । नील-लोहित इत्येव ततोऽहं परिकीर्तितः' इति वा-इत्यपि मुकुटः ॥

च' ॥३॥ हीरः अपि । 'हीरः कपर्दी शमिरः' इति संसारावर्तात् । ('हीरो वज्रे हरे सपे हीरा पिपीलिका-श्रियोः') ॥ (३४) ॥३॥ स्मरं हरति । 'हरतेरनुवमनेऽच्' (३१२१९) ॥ (३५) ॥३॥ भर्जते । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) न्यङ्कादित्वात् (७३१५३) क्त्वम् । भृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् ॥३॥ 'भर्ग्यः' इति पाठे ण्यत् (३१११२४) ॥ (३६) ॥३॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य । त्रिण्यम्बकमस्येति वा । 'अम्बकं नयनं दृष्टिः' इति हला-युधः । त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदा-नम्बते शब्दायते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । 'संज्ञायाम्' (५१३१८७) इति कः (न्) । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका यस्येति वा । तिष्ठोऽम्बाः यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥ (३७) ॥३॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । त्रय-यवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समा-हारः । 'पात्रादिः' (वा० २१४३०) इति प्राश्नः । तत्र । तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्र-सङ्गात् ॥ (३८) ॥३॥ धरतीति धरः । पचाद्यच् (३१११३४) । गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥३॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥ (४०) ॥३॥ ऋतुं ध्वंसयति । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥३॥ वृषो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (४२) ॥३॥ व्योम्नि केशा यस्य ॥ (४३) ॥३॥ भवति भवते वा सर्वम् । 'भू प्राप्ते' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । यत्तु भवत्यस्माद्विश्वम् । बाहुलकाद् (३१३११३) अप् । विश्वमस्त्यस्मिन् इति वा । अस्त्यादेशाद्भवः (२१४१२) अप् (३१३१७७) । 'श्रिणीभुवः-' (३१३१२४) इत्यत्र श्रिणीसाहचर्याद्भवो भौवादिकादेव घञ्-इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात् । अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजन्म्यां स्त्रीखलनाः' (३१३१२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचर्याभ्युप-गमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२१४१७७) इत्यत्रापि पासाहचर्यादस्त्यादेशस्याप्रहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशसंसारं सत्तायां प्राप्त्यजन्मनोः') ॥ (४४) ॥३॥ विमेल्यस्मात् । 'मीमादयोऽपादाने' (३१४१७४) । 'भियः घृक् वा' (उ० १११४८) इति मक् । 'मीमोऽम्लवतसे घोरे शंभौ मध्य-मपाण्डवे ॥ (४५) ॥३॥ तिष्ठति । 'स्थाणुः' (उ० ३१३७) ('स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुव') ॥ (४६) ॥३॥ रोदयति । 'रोदेर्णिङ्कु च' (उ० ११२२) इति रक् ॥ (४७) ॥३॥ उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥३॥ अष्टचत्वारिंशत् 'शंभोः' ॥

कपर्दोऽस्य जटाजूटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३१३१०८) भावे क्तिप् । 'राष्ट्रोपः' (६१४१२१) केन सुखेन जलेन वा परं पूर्तिं ददाति । 'सुपि' (३१२१४) इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । ('कपर्दः पार्वतीभ-र्तुर्जटाजूटे वराटके') । अर्शआद्यजन्तः शिवेऽपि ॥ (१) ॥३॥ जटानां जूटो बन्धः । एकम् 'जटाबन्धस्य' ॥

पिनाकोऽजगवं धनुः ।

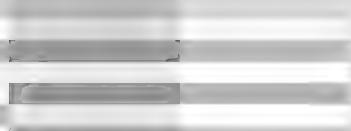
पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४११५) इति पातेराक इत्वं जुम् च । ('पिनाकः शिवकोदण्डे पांशु-वृष्टिनिशूलयोः') ॥ (१) ॥३॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति 'अन्येष्वपि दृश्यते' (वा० ३१२१४८) इति डः । अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति वा । अजगो विष्णुरस्ति शरत्वे-नास्मिन्निति । 'शाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५१२११०) इति वः ॥३॥ प्रज्ञादित्वात् (५१४१३८) अणि 'आजगवम्' अपि । 'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति बोपालितः । 'स्थाणो-धेनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥३॥ अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, तावतीति 'अजकावम्' अपि 'धनुस्त्वजगवं युग्य-मजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥३॥ अजकौ विष्णुब्रह्माणौ वातीति 'अजकवम्' अपि । 'सुपि' (३१२१४) इति (योगविभागात् 'अतोऽनुपसर्गे-' (३१२१३) इति वा कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिवधनुषः' ॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान्प्रमथन्ति । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । प्रमथ्यन्ते मन्त्रा-दिना । 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥३॥ पारिषदि साधवः । 'पारिषदो ण्यः' (४१४१०९) इत्यत्र 'पारिषदः' इति योगविभागात् 'णः' । 'अण्' इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भक्ताणः' (४१४१००) इत्यनुवृत्तेः ॥३॥ ण्ये तु पारिषदाः । 'पर्वदो ण्यः' (४१४१०९) इति पाठे पार्षद-पार्षद्या-वपि । 'भूताः शिवस्य पार्षद्या पार्षदाः' इति संसारावर्तात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिवानुचराणाम्' ॥

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥३५॥

ब्राह्मीति ॥ 'मान पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० से०) । मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वात् इति मातरः । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २१९५) इति सूत्रेण निपातितः । मान्ति शिवपरिवार-त्वेन समाविशन्तीति वा ॥ (१) ॥३॥ ब्रह्मण इयं ब्राह्मी । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यणि 'ब्राह्मो जातौ' (६१४१७९) इति टिलोपः । ('ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डी

हजिका सोमवल्ली । ब्रह्मशक्तिः') ॥३॥ 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेलष्ट मातरः' । 'ब्राह्मण्याया मातरः स्मृताः' इति भागुरिः । 'ब्रह्मण्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माणमणति कीर्तयति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'ब्रह्मण्यायाः स्मृताः सप्त देवता मातरो बुधैः' इति हलायुधः । स हि 'कौबेरीत्यपि कौमारी सप्तैव मातरः स्मृताः' इति पठति ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेवतानाम्' एकैकम् ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवनं भूतिः । 'त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'भूतिर्भस्मिनि संपत्तौ इत्तिष्ठज्ञारयोः त्रियाम्' । मांसपाकविशेषोत्पातयोरपि ॥ (२) ॥३॥ विभूतिरिति कथनमन्यप्राप्तिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥३॥ ईश्वरस्य भावः । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ष्यच् ॥ (३) ॥३॥ 'अणि-मा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशिता वशिता चैव तथा कामावशायिता' । तत्र, अणोर्भावः 'इमनिच्' (५।१।११२) ॥३॥ लघोर्भावः ॥३॥ प्राप्तिरङ्गु-त्यग्रेण चन्द्रादेः ॥३॥ प्रकामस्य भावः इच्छानभिधातः ॥३॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥३॥ ईशो-ऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । ईशिनो भावः । तल् (५।१।११९) । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाका-रिणः ॥३॥ वशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) वशिनो भावो वशिता । यथा भूमावप्युन्मज्जनमज्जने ॥३॥ कामा-नवशेते । शीडः (अ० आ० से०) णिनिः (३।२।७८) । कामावशायिनो भावः सत्यसंकल्पता । स्यतेः (द्वि० प० अ०) णिनिना (३।२।७८) दन्त्यमर्थं (कामावशायिता) कश्चि-न्मन्यते ॥३॥ नामत्रयम् (अणुताद्यष्टविधप्रभावस्य) ॥ उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ॥ ३६ ॥ शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वैर्मङ्गला । अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३७ ॥

उमेत्यादि ॥ ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीः । 'उ मा' इति मात्रा तपसे निषिद्धत्वाद्वा । आकारान्तादपि टाप् । (४।१।४) । 'टायाम्' (२।४।३२) इति भाष्यप्रयोगात् । अजादित्वात् (४।१।४) वा । ('उमा गौर्या हरिद्रायां कीर्तिकान्त्यतसीषु च') ॥ (१) ॥३॥ कतस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ् । 'सर्वत्र लोहितदिक्तन्तेभ्यः' (४।१।१८) इति षः । षिलान्डीष् (४।१।४१) ('कात्यायनो वररुचौ कात्यायनी तु पार्वती । कषायवल्गुविधवार्षष्टमहिलापि च') ॥ (२) ॥३॥ गौरी वर्णोऽस्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । ('गौरी त्वसंजातरजः कन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतिषोषिति') ॥ (३) ॥३॥ एवं काली । 'जानपद-

(४।१।४२) इत्यादिना ङीष् । ('काली गौर्या क्षीरकीटे कालिकामातृभेदयोः । नन्यमेधौघपरिवादयोः') ॥३॥ वर्ण-स्याविवक्षायां काला । 'उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैम-वतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥३॥ हैमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् । 'हैमवत्यभयाखणक्षीयोः श्वेतवचोमयोः' ॥ (५) ॥३॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेशमास-' (३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥३॥ वनिपि (३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ । अत 'ई-श्वरी' अपि । यद्वा अश्रुते । 'अश्रुद् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अश्रोतेराश्रुकर्मणि वरट् ई चोपधायाः' (उ० ५।५७) । टित्वात् (४।१।१५) ङीप् । ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पत्न्या-मीश्वरीश्वरा' इति बोपालितः ॥ (६) ॥३॥ शिवयति । शिवमस्त्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा । 'शिवं भद्रं शिवः शंसुः शिवा गौरी शिवाभया' इति शाश्वतः ॥३॥ पुंयोगे तु शिवी ॥ (७) ॥३॥ भवस्य ङी । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (८) ॥३॥ एवं रुद्राण्यादयः ॥ (९) ॥ (११) ॥ (१५) ॥३॥ सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः, इति वा ॥३॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलाऽसितद्वार्यामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे पुंसि सर्वार्थदक्षिणे' ॥ (१२) ॥३॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यन्त्या पर्णानामपि त्यागात् ॥ (१३) ॥३॥ पर्वतस्येयम् । पार्वती । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अपत्यार्थे लपवादत्वादिञ् (४।१।९५) स्यात् । 'इतो मनुष्य-' (४।१।६५) इति न ङीष् । मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । 'कचिदपवादविषये-ऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति वा समाधेयम् ॥ (१४) ॥३॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० ३।२।४८) इति डः । दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते स्तुयते । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'दुर्गे कोटे दुर्गमे स्याद्दुर्गा तु नीलिकोभयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (१५) ॥३॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥३॥ पचाद्यच् (वा० ३।१।१३४) 'बह्वादिभ्यश्च' (४।१।४५) इति ङीषि 'चण्डी' इत्यपि । 'चण्डी कात्यायनी देव्या हिंसकोपनयोषितोः' ॥ (१६) ॥३॥ अम्बैवाम्बिका । जगन्मातृत्वात् 'अम्बिका पार्वती-मात्रोद्धृतराष्ट्रस्य मातरि' ॥ (१७) ॥३॥ सप्तदश 'उमायाः' ॥ विनायको विघ्नराजद्रैमातुरगणाधिपाः ।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायकेत्यादि ॥ विनयति । ण्वुल् (३।१।१३३) । विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको नियन्तास्य इति वा । 'विनायकसु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' ॥ (१) ॥३॥ विघ्नानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) ॥

(२) ॥३॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । 'मातुस्तसंख्यासंभद्रपूर्वायाः' (४११११५) इत्यणि उत्वं रपरत्वं च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपत्यत्वात् । गजाया अपत्यत्वाद्वा । 'द्वैमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्' ॥ (३) ॥३॥ गणानां प्रमथानामधिपः ॥ (४) ॥३॥ एको दन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पाटितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥३॥ हे रम्बते । 'हः शंकरे हरौ हंसे रणरोमाश्रवाजिषु' इति नाना-र्थरत्नमाला । 'अबि रवि शब्दे' पचाद्यच् (३१११३४) । 'तत्पुरुषे कृति-' (६३११४) इत्यलुक् । हे उपसि रम्बते इति स्वामी । ('हेरम्बः शौर्यगणिते । महिषे विघ्नराजे च') ॥ (६) ॥३॥ लम्बमुदरमस्य । ('लम्बोदरः स्यादुदरमाने प्रमथानां च नायके') ॥ (७) ॥३॥ गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गज-शब्दः ॥ (८) ॥३॥ (नैवत्र द्वन्द्वो न प्राप्नोति । विरूपाणा-मपि समानार्थानाम्' (वा० ११२१६४) इत्येकशेषविधानात् । मैवम् । स्वरूपपदार्थकानामेषां द्वन्द्वविधानात् । स्वरूपस्य च प्रतिशब्दं भिन्नत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षणया हेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैवं बोध्यम्) ॥ अथै 'गणेशस्य' ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पञ्चाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥

बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिचाहनः ।

पाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृतिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (१) ॥३॥ महती सेना यस्य । ('महा-सेनो महासेन्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥३॥ शरेषु जन्मास्य ॥ (३) ॥३॥ षड् आननान्वस्य ॥ (४) ॥३॥ पार्वत्या नन्दनः ॥ (५) ॥३॥ स्कन्दति । पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (६) ॥३॥ सेनां नयति । 'सत्सृष्टिप-' (३१२१६९) इति क्तिप् । 'सेनानी स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' ॥ (७) ॥३॥ अग्नेर्भवति । 'भुवः-' (३१२१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥३॥ गूहति रक्षति सेनाम् । 'गूह संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपथ-' (३१११३५) इति कः । 'गूहः पाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गते च पर्वतादिषु कंदरे' ॥ (९) ॥३॥ बहु-लानां कृतिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (१०) ॥३॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥३॥ विशाखति । 'शाखु श्लाखु व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । विशाखायां जात इति वा । 'संधिवेलादि-' (४१३१९६) इत्यणः 'अविष्ठाफाल्गुनी-' (४१३१३४) इत्यादिना लुकि 'लुक्-दितलुकि' (११२१४९) । ('विशाखो याचके स्कन्दे वि-

शाखा मे कटिल्लके') ॥ (१२) ॥३॥ शिखी मयूरो वाहन-मस्य ॥ (१३) ॥३॥ षण्णां मानृणामपत्यम् । 'मातुस्तसंख्यासं' (४११११५) । (१४) ॥३॥ शक्तिधरः ॥ (१५) ॥३॥ कुमारयति क्रीडति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । पचा-द्यच् (३१११३४) कृत्सितो मारोऽस्थेति वा । 'कुः पापे-पदर्थयोः' । कौ मारयति दुष्टान् । पचाद्यच् (३१११३४) । यत्तु-ब्रह्मचारित्वात्कुमारः-इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । 'शत-कृतौ रूपवती देवसेनेति या सुता । सा महेन्द्रेण रत्नार्थं भार्या-त्वेनोपपादिता ॥ उदीणसेनापतये महासेनाय सुमत' इति वायुपुराणात् । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जात्यकाशने' ॥ (१६) ॥३॥ क्रुधेः (भ्वा० प० से०) किन् (३११५९) । प्रज्ञायन् (५१४३८) । क्रौञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'दृ विदारणे' (भ्वा० प० से०) ष्यन्तात् (३११२६) ल्युः (३१११३४) ॥३॥ 'कैलासे धनदा-वासे क्रौञ्चः क्रौञ्चोऽमिधीयते' इति बृहद्भारावली । अतः 'क्रौञ्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥३॥ सप्तदश 'कार्ति-केयस्य' ॥

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ।

वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥

जिष्णुर्लक्ष्मणः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।

सुभ्रामा गोत्रभिद्वज्जी वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।

जम्भमेदी हरिद्वयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥

संकन्दनो दुश्चयवनस्तुरापाणमेघवाहनः ।

आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

इन्द्र इत्यादि ॥ इन्दति । 'इदि परमेश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ऋभ्रेन्द्र-' (उ० २१२८) इत्यादिना रन् । 'रग्' इति मुकुटः । तत्र । अन्तोदात्तत्वापत्तेः । 'इन्द्रः शक्रा-दित्यमेदयोगभेदान्तरात्मसु' । 'इन्द्रः फणिजकेऽस्त्री स्यात्' ॥ (१) ॥३॥ महतः सन्त्यस्य । मनुप् (५१२१५४) । 'अयः' (८१२११०) इति वलम् । 'तसौ मत्वर्थे' (११४१९९) इति भत्वाज्जत्वाभावः ॥ (२) ॥३॥ मघते पूज्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० से०) । 'अभुक्षन्-' (उ० १११५९) इत्यादिना 'मघचन्' इति निपातितम् ॥३॥ 'मघवा बहुलम्' (६१४१२८) इति प्रादेशपक्षे तु 'मघवान्' इत्यपि बोध्यम् । यत्तु 'प्रादेशे दीर्घाभावात् मघचन्' इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६१४१८) इति दीर्घसंभवात् । नच संयोगान्तलोपस्य (८१२१२३) असिद्धत्वं । 'मघवा बहुलम्' (६१४१२८) इति बहुलग्रह-णेन तद्वाचनात् । अत एव मनुषा (५१२१९३) व्रत्तादेशप्र-त्याख्यानपरं वार्तिकं तद्वाच्यं च (६१४१२८) संपच्छते । 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मन्त्रेषु संघवानसौ' इति भट्टिः । एतेन

१-अयं पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते । ऋषिदुपलभ्योऽपि पुनरु-क्तप्रायः ।

मघवा मघवन् मघवान् इति त्रैरूप्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्यवार्तिकैकमत्यातुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मघवान्' इत्यस्यैवाभ्युपगमात् । मतभेदे हि प्रत्याख्यान-संभवात् । भवतु वा मतभेदः, तथापि 'होतृ लकारः' इत्यत्र सूत्ररीत्या यणादेशः प्राप्तो वार्तिकरीत्या दीर्घेण बाध्यते यथा, एवं सूत्ररीत्या 'मघवन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्यवार्तिककृतप्रत्याख्यानरीत्या 'मघवान्' इति प्रयोगेण बाध्यते ॥ (३) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विडं भेदकमोजोऽस्य । सान्तः ॥*॥ विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति 'विडोजाः' इति केचित् ॥ (४) ॥*॥ पाकस्य दैत्यभेदस्य शासनः । शास-यति । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । णिजन्तात् (३।१।२६) नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥*॥ वृद्धेभ्यः शृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१६६) वृद्धे श्रवसी यस्येति वा । वृद्धेषु पण्डितेषु श्रवो यशो यस्येति वा ॥ (६) ॥*॥ 'णासु शब्दे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादीरन् (उ० ४।३०) सुष्ठु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा अग्रेसरा वा यस्य द्विदन्त्यः ॥*॥ शु इत्यव्ययस्य पूजार्थकत्वात् (शुनासीरः) तालव्यादिरपि ॥*॥ 'शुनाशीरशीतशिवशङ्खाः' इति तालव्यादावृष्मविवेकः । शुनोः वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य स्तः इति अर्शआद्यन्वि (५।२।१२७) 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः इति व्युत्पत्त्या (शुनाशीरः) द्वितालव्योऽपि ॥ (७) ॥*॥ पुरु प्रचुरं द्रुतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य । पुरुणि द्रुतानि नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥*॥ पुरोऽरीणां दारयति । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' (३।२।४१) इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६।३।६९) इति निपातितः ॥ (९) ॥*॥ जयति । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लजिस्थश्च-' (३।२।१३९) इति ग्लुः । 'जिष्णुनो वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्प्रोक्तो विष्णवर्कं वसुष्वपि' ॥ (१०) ॥*॥ लेखेषु ऋषभः । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋषभ इवेति वा । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥ (११) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायि-तश्चि-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् । 'शक्नः पुमान्देव-राजे कुटजार्जुनभूरुहोः' ॥ (१२) ॥*॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा । शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यैः पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥*॥ दिवः पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यत्र बहुलग्रहणादकृत्य-प्यलुग इति मुकुटः । तत्र । 'पातेर्दतिः' (४।५७) इत्युणादिसू-त्रसत्त्वात् । वस्तुतस्तु 'षष्ठाः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति

सखविधानसामर्थ्याल्लोकवेदसाधारण्येन 'वृद्धकुमारीवर' न्या-येनालुक् स्थापितः । कस्कादित्वात् (८।३।४८) सः । यत्तु- 'षष्ठाः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वम्-इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥ (१४) ॥*॥ सुष्ठु त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७४) ॥*॥ सु उद् इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु 'सूत्रामा' दीर्घादिरपि । एतेन 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सूत्रामा' इति वदन्मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ (१५) ॥*॥ गोत्रान् गिरीन् भिनत्ति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति भिदेः क्तिप् ॥ (१६) ॥*॥ वज्रोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) ('वज्री तु बुद्धे देवाधिपे पुमान्') ॥ (१७) ॥*॥ वसवो देवाः, वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । वसोरपत्यमिति वा । दैत्यानां वासं वाति वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१८) ॥*॥ वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु-' (३।२।८७) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'कनिन् युवषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'वृषा तु वासवे । वृषभे तुरगे पुंसि' ॥ (२०) ॥*॥ वास्तो-र्यहक्षेत्रस्य पतिरधिष्ठाता । 'वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च' (४।२।३२) इति निपातनादलुक् षत्वं चेत्येके । इणः परत्वात् 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) इति षत्वम् । यत्तु मुकुटः 'षष्ठाः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्त्वे इणः परत्वान्मूर्धन्यः इति तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य' (८।३।५५) इत्यधिकारात् ॥ (२१) ॥*॥ सुराणां पतिः ॥ (२२) ॥*॥ बलस्यासुरस्यारातिः ॥ (२३) ॥*॥ शच्याः पतिः ॥ (२४) ॥*॥ जम्भमसुरं भेत्तुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥*॥ हरिर्हयो यस्य । 'त्वक्शेवालरो-माणि सुवर्णामानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीत-कौशेयसप्रभः' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥*॥ स्वः स्वर्गे राजते । स्वेषु देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'दूलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । जान्तः ॥ (२७) ॥*॥ न मुञ्चति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । 'इगुपधा-त्किट्-' (४।१२०) इतीन् । 'नभ्राणपाद्-' (६।३।७५) इति नब् प्रकृत्या । नमुचेर्द्वयस्य सूदनः । 'बूद क्षरणे' (भ्वा० आ० से०; तु० उ० से०) । नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (२८) ॥*॥ संक्रन्दयति । 'क्रदि आह्वाने रोदने च'

(भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (२९) ॥*॥
 दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा व्यवनमस्य । दुःसहश्चयवनो मुनिरस्येति
 वा ॥ (३०) ॥*॥ तुतोर्ति=तुरः । 'तुर त्वरणे' (उ० प०
 से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तुरं वेगवन्तं
 साहयत्यभिभवति । 'अधेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सूत्रे
 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तेः । ण्यन्तात् (३।१।२६) सहेः
 (भ्वा० आ० से०) क्तिप् (३।२।७६) । 'सहेः साडः सः'
 (८।३।५६) इति षत्वम् । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति
 पूर्वपदस्य दीर्घः । आह प्रश्नेषो वा । 'नहि वृत्तिवृषि-' (६।३।
 ११६) इति वा दीर्घः । एकदेशविकृतस्यान्यत्वात् । 'दीर्घ-
 विधौ' (१।१।५८) इति, 'क्लिङ्ग-' (वा० १।१।५८) इति
 वा (णिलोपस्य) स्थानिवत्त्वनिषेधात्किप्परत्नानपायात् ।
 यत्तु—तुरं सहते इति विग्रह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३)
 इति ण्विः—इति स्वामी । तत्र । छान्दसस्य लोके प्रयोगा-
 भावात् । यदपि—'नहि वृत्तिवृषि-' (६।३।११६) इति 'पूर्व-
 पदस्य दीर्घः' इत्युक्तम् । तदपि न । किञ्चान्तेषु नद्यादिष्वस्य
 प्रवृत्तेर्यन्तेऽस्योपन्यासस्यान्याग्रत्वात् । एतेन—'तुरं वेगवन्तं
 सहते इति वा, तुरस्त्ववरितः सन् परबलानि सहते इति
 वा' इति विग्रह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति ण्विः—इत्यु-
 यन्यस्यन् मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः ॥ (३१) ॥*॥ मेघा वाहन-
 मस्य । मेघान् वाहयतीति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (३२)
 ॥*॥ आखण्डयति । 'खडि मेदने' (उ० प० से०) । 'वृषा-
 दिभ्यः कलच्' (उ० १।१।७६) ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमक्षी-
 ण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।७३) इति षच् ॥
 (३४) ॥*॥ ऋभवः क्षियन्त्यत्र । 'क्षि निवासगतयोः' (तु०
 प० अ०) । डः (वा० ३।२।१०१) 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः'
 इति विश्वः । सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः । इनिः (५।२।११५) ।
 पथिवत् । यद्वा ऋच्छति इयतीति वा । अर्तेर्भुक्षिनक् प्रत्ययः ॥
 (३५) ॥*॥ पञ्चत्रिंशत् 'इन्द्रस्य' ॥

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

(तस्येन्द्रस्य प्रिया तु ॥) पुलोमजेत्यादि । पुलोमो मुने-
 र्जाता । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥*॥ अत
 एव 'पौलोमि' अपि । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ।
 गोत्रत्वेन जातित्वान्डीष (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ शचते ।
 'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
 ११८) । 'कृदिकाराद्-' (ग० सू० ४।१।४५) इति ङीष् ।
 ('शचीन्द्राण्यां शतावर्या तथा स्त्रीकरणान्तरे') । 'अथ
 शची स्यादिन्द्राणी शतावरी । चारुधारा महेन्द्राणी
 शक्राणी जयवादिनी' इति रभसः । शक्रमणति आनयति
 जीवयतीति वा शक्राणी ॥*॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'षच
 समवाये' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । सची
 दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।

४९) इति ङीषानुक्तौ । ('इन्द्राणी शच्यां निर्गुण्यं स्त्रीक-
 रणेऽपि') ॥ (३) ॥*॥ यत्तु—अनुक्ति कर्तव्ये दीर्घाकारमा-
 नुकं शास्ति, तज्ज्ञापयति 'यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवति' ।
 तेन किर्याणी गिर्याणी इत्यादि सिद्धं भवति—इति धातुपारा-
 यणम् । अतएव 'शक्राणी' इति मुकुटश्च । तत्र । अनुक्ति कृते
 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पररूपप्रसङ्गात् । नन्वकारोच्चा-
 रणसामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यति । अन्यथा हि नुकमेव कुर्यात्—इति
 चेत् । न । 'अद्वोपोऽनः' (६।४।१३४) इत्यस्य बाधेन चरि-
 तार्थत्वात् 'पत्युर्नः' (४।१।३३) इति वदादेशे कर्तव्ये आग-
 मलिङ्गकारोच्चारणसामर्थ्यादेव अद्वोपो न भविष्यति—इति
 चेत् । न । शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थात् । न हि तत्र
 लोपोऽस्ति । 'न संयोगात्-' (६।४।१३७) इति निषेधात् ।
 तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घो-
 च्चारणमावश्यकम् । प्रयोगनिर्वाहस्तूक्त एव ॥ त्रीणि
 'इन्द्रपत्न्याः' ॥

नगरी त्वमरावती ।

(नगरी त्विति ॥) अमराः सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।
 ९४) । 'मतौ बहुचोऽनजिरादीनाम्' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥
 (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य' ॥

हय उच्चैःश्रवाः

(हय इति ॥) उच्चैः श्रवसी यस्य । उच्चैः शृणोतीति
 वा । असुन् (उ० ४।१।८९) उच्चैर्महच् श्रवो यशो यस्येति
 वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्राश्वस्य' ॥

सूतो मातलिः

(सूत इति ॥) मतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
 इति कः । मतलस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५) ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः' ॥

नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

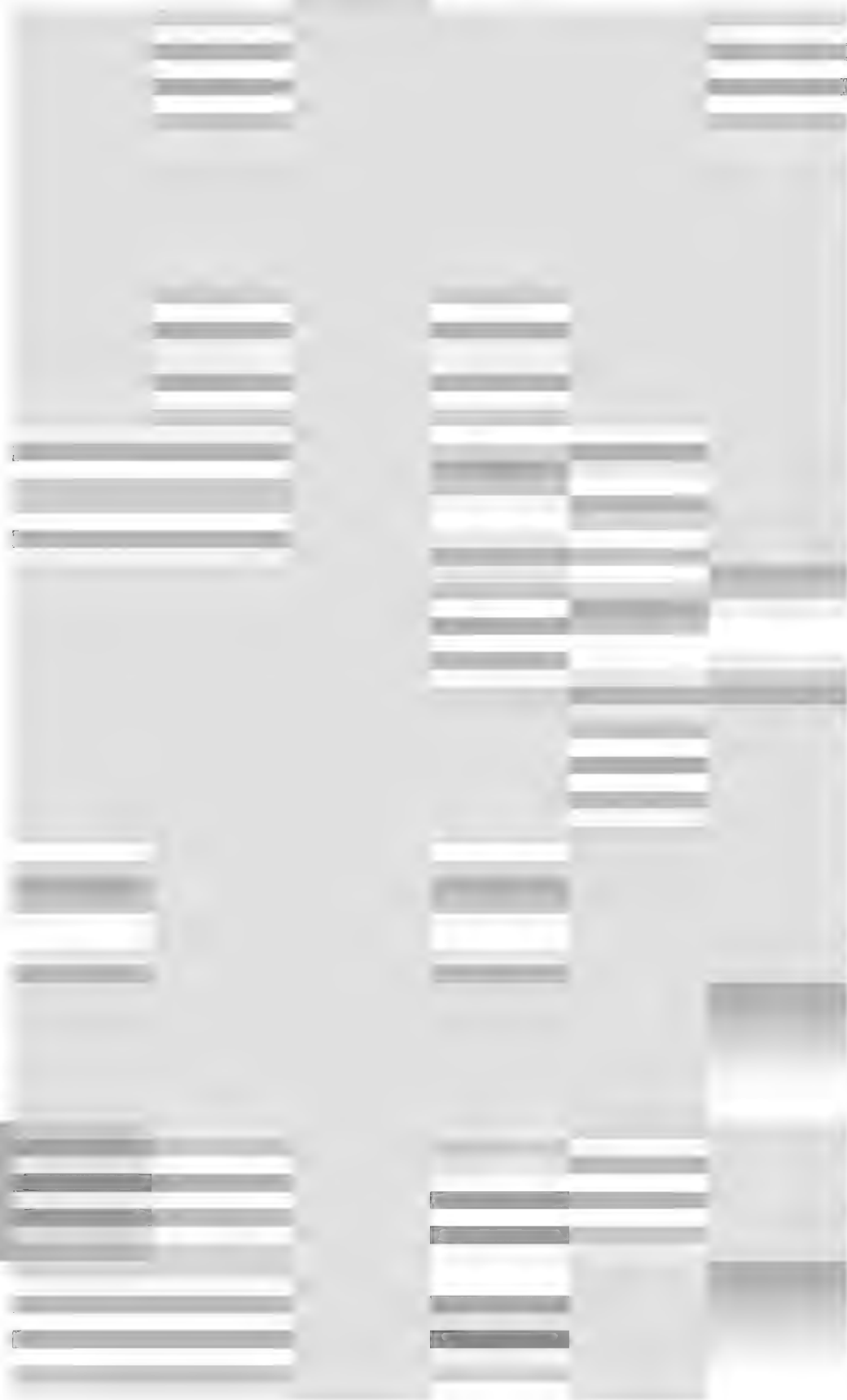
(नन्दनमिति ॥) नन्दयति । 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा०
 प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'अथ नन्दनम्' । इन्द्रो-
 द्याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
 एकम् 'इन्द्रवनस्य' ॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

स्यादिति ॥ वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्य । अश्वेऽश्वच्
 (५।२।१२७) । 'वैजयन्तो महेन्द्रस्य पञ्चप्रासादयोः
 पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रगृहस्य' ॥

जयन्तः पाकशासनिः ।

(जयन्त इति ॥) जयति । 'तृभूवहि-' (उ० ३।
 १२८) इत्यादिना झच् । 'झोऽन्तः' (७।१।२) । ('जय-

न्तावैन्द्रिगिरिशौ जयन्त्युमापताकयोः । जीवन्त्यां सिंहपुच्छयां च इन्द्रपुत्र्यां च ॥ (१) ॥*॥ पाकशासनस्यापत्यम् । 'अत इव्' (४।१।९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य' ॥

ऐरावतोऽध्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥

(ऐरावत इति ॥) इरा उदकानि सन्त्यस्मिन् । मनुष्य (५।२।९४) ईरावत्यव्यौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('ऐरावतोऽध्रमातङ्गै नारङ्गे लकुचद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋजु-दीर्घशरासने') ॥ (१) ॥*॥ अध्रं मेघः, तदात्मको मातङ्गः । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । अध्र आकाशे मेघे वा विद्यमानो मातङ्ग इति वा ॥ (२) ॥*॥ इराया उदकेन वणति 'वण शब्दे' (भा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । इरावणः । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन् । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी तु—इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'विभाषौषधि-' (८।४।६) इति वा णत्वम्—इति । तत्र । 'ऐरावन' इत्यस्यापि प्राप्तिः ॥ (३) ॥*॥ अध्रे खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थर-गामिनीत्वात् । बौहकलादुः । अभ्रमोर्वल्लभः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'इन्द्रहस्तिनः' ॥

ह्लादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।

शतकोटिः स्वरः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥

ह्लादिनीत्यादि ॥ ह्लादतेऽवश्यम् । 'ह्लाद अव्यक्ते शब्दे' (भा० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३।२।७८) । ह्ला-दोऽस्त्यस्या इति वा । इनिः (५।२।११५) 'ह्लादिनी वज्र-विद्युतोः' ॥ (१) ॥*॥ वजति । 'वज गतौ' (भा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् ॥*॥ अस्त्री इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । संनिधानाविशेषात् । 'अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ' इति संसारावर्ताच्च । 'वज्रोऽस्त्री' इति वक्ष्यमाणं तस्यैवानुवादः । ('वज्रं स्याद्वालके धात्र्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान् । वज्रा लुब्धां गुह्यां च वज्री लुह्यन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री') ॥ (२) ॥*॥ 'कुलिर्हस्तो भुजादलः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुलौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कुलिनः पर्वतान् इयति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति कः । कुत्सितमीषद्वा लिशति । 'लिश अल्पीभावे' (तु० प० से०) । 'इगुपच-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुलिशो न त्रियां प्रोक्तो दम्भोलौ, ना द्वापान्तरे' ॥ (३)

१—इरावती कश्यपजानपत्या पुलहप्रिया, तथा संभृतत्वाद्वा— तथा चागमः—'इरावत्या भृतः पुत्रस्यार्थे ऐरावतस्ततः' इति । इत्यपि मुकुटः ॥ २—मितद्वादित्वम् (वा० ३।२।१८०) तु युक्तम् ॥

॥*॥ भिनत्ति । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' (३।२।१६२) । यस्तु—'कर्मकर्तरि चायमिष्यते, इत्यत्र चकारः कर्तरि ल्यनु-कर्षणार्थः' तेनाकर्मकर्तर्यपि भवति, इति वामनः—इति मुकुटे-नोक्तम् । तत्र । भाष्येऽस्वार्थस्यादर्शनात् । निष्कललाच्च । 'भिदिर्म' इति पाठे तु 'इषिमदि-' (उ० १।५१) इत्यादिना किरच् ॥ (४) ॥*॥ पुनाति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (५) ॥*॥ शतं कोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥*॥ स्वरति । 'स्व शब्दोपतापयोः' (भा० प० अ०) । 'श्वस्व-स्त्रिहि' (उ० १।१०) इति उः । ('स्वरुः पुमान् यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे') ॥*॥ शोभनान्यहंषि धारा अत्येति ('स्वरुस्' सान्तोऽपि ॥ (७) ॥*॥ शाम्यत्यरीन् । अन्तर्भावितव्यार्थाच्छमेर्वन् । (उ० ४।९४) । शं शुभमस्यास्त्य-भेदत्वात् इति वा । 'कंशंभ्याम्-' (५।२।१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्त्योष्ठ्यः ॥*॥ 'शम्ब संबन्धने' चुरादिः (प० से०) । 'शम्बयति संबध्नाति शत्रून्' इति विग्रहे तु (शम्बः) पवर्गत्तृतीयान्तः । 'शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिषु ॥*॥ सम्बयतेः (चु० प० से०) विग्रहे तु (सम्बः) दन्त्यादिरपि । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बस्रकरपांसवः' इत्युष्मविवेकः ॥ (८) ॥*॥ 'दम्भु रोधने' (स्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'दम्भ-सि रोधने अलिः समर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' (भा० प० से०) । इन् (४।१९८) । दधोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) । औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥*॥ अश्नाति, अश्यतेऽनेनेति वा 'अर्तिसृष्टधम्य-म्यस्यतिहृभ्यो निः' (२।१०२) ॥*॥ इह 'वज्राशनिः' इति समुदितमपि बोध्यम् । 'वज्राशानिं विदुर्वज्रम्' इति त्रिका-ण्डशेषात् । 'अथ वज्राशनिर्द्वयोः' इति नामनिधानाच्च ॥ (१०) ॥*॥ दश 'वज्रस्य' ॥

व्योमयानं विमानोऽस्त्री

व्योमयानमित्यादि ॥ व्योम्नि यान्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । व्योम याति । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११४) इति कर्तरि ल्युट् इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टं मानयन्त्य-नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति करणे घः । 'घञ्' इति मुकुटः । तत्र । परत्वाल्ल्युट्प्रसङ्गात् । घञ् कर्णाधि-करणयोर्विहितः । विशेषेण मान्यस्मिन्निति वा । अधिकरणे ल्युट् (६।३।११७) । विगतं मानमुपमास्येति वा । 'विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुनपुंसकयोर्मतः ॥' (२) ॥*॥ द्वे 'देवरथस्य' ॥

नारदाद्याः सुरर्षयः ।

(नारदाद्या इति ॥) नरस्य धर्म्यम् । 'नरश्चेति वक्त-व्यम्' (वा० ४।४।४९) इत्यण् (ञ्) । नारं ददाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'नारं पानीयमित्युक्तं तत्

114
115
116

117
118
119
120
121

122
123
124
125
126

127
128
129

130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140

141
142
143
144
145

146
147
148

149
150
151
152

153
154
155
156

पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भवि-
ष्यति' इत्यागमः । नारं नरसमूहं ददाति कलहेनेति वा ।
सुरिदं नारमज्ञानम् । तद्वृत्तिरिति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अव-
खण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥
आद्येन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मा-
दिपुत्रत्वावयवश्च । षष्ठीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्षेः' ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा

(स्यादिति ॥) शोभनो धर्मोऽस्याम् । 'धर्मादनिच् केव-
लात्' (५।४।१२४) । 'डबुभाभ्याम्' (४।१।१३) इति पक्षे
डाप् । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति ङीप् (४।१।१५)
न ॥ (१) ॥*॥ सह भान्त्यस्याम् । 'सभा राजामनुष्यपूर्वा'
(२।४।२३) इति निपातनाद् । देवानां सभा आस्थानगृहम्
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवसभायाः' ॥

पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

(पीयूषमिति ॥) पीयते । 'पीय' इति सौत्रो धातुः ।

'पीयेरूपम्' (उ० ४।१७६) । बहुलवचनात्पक्षे गुणः । 'स्या-
त्पेयुषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारावली ।
'पीयूषं सप्तदिवसाधिक्षीरे तथाऽमृते' ॥ (१) ॥*॥ न त्रि-
यन्तेऽनेन । 'तनिमृडभ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् ।
'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च
मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' ॥ (२) ॥*॥ सुखेन धीयते ।
'घेद पाने' (भा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।
१०६) इति कर्मण्यङ् । यत्तु—अङ्घ्रिधौ (३।३।१०४, ५,
६) कारकाधिकारः (३।३।१९, ९३) निवृत्तः—इति मुकुटः ।
तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावग्रहणस्य (३।३।१५) कारका-
धिकारनिवृत्त्यर्थत्वात्—इति हेतुरपि स्वरूपासिद्धः । 'अभि-
विधौ भावे—' (३।३।३४) इत्यस्यापेक्षानुवर्तनात् । यदपि—
सुष्ठु दधाति पुष्पाति शरीरमिति पचायजन्तात् (३।१।१३४)
टाप् (४।१।४) इति—तदपि न । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादे-
शेऽदन्तत्वाभावेन टावयोगात् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन
ग्रहणात्सस्यालोपप्रसङ्गाच्च । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
कप्रत्ययो वक्तुमुचितः । ('सुधा गङ्गेष्टिकालुह्योर्मूर्वालेपा-
मृतेषु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अमृतस्य' ॥

मन्दाकिनी त्रियङ्गुला स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दाकिनीत्यादि ॥ मन्दमकितुं शीलमस्याः । 'अक-
कुटिलायां गतौ' (भा० प० से०) । 'सुपि—' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ वियति वियतो वा गङ्गा ॥ (२)
॥*॥ स्वः स्वर्गस्य नदी । पूर्वपदात्संज्ञायाम्—(८।४।३) इति
णत्वम् ॥ (३) ॥*॥ सुराणां दीर्घिकेव ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'देवगङ्गायाः' ॥

मेरुः सुमेरुर्हमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मेरुरित्यादि ॥ मिनोत्युक्त्वाभ्योर्तीषि । 'डुमिञ् प्रक्षे-

पणे' (स्वा० उ० अ०) । 'मिपीभ्यां रुः' (उ० ४।१०१) ।
'मापो रुश्च' इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावस्य
सूत्रस्यानुपलब्धेः ॥ (१) ॥*॥ सुमेरुरित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्य-
र्थमुक्तम् ॥ (२) ॥*॥ हेमोऽद्रिः ॥ (३) ॥*॥ रत्नानि
सानावस्य ॥ (४) ॥*॥ सुराणामालयः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'मेरोः' ॥

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

पञ्चेति ॥ (एते पञ्च देववृक्षाः) मन्दयते मोदयति ।
'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु' (भा० प० से०) ।
'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४) । मन्दा आरा-
धारा अस्य, सरलत्वादिति वा । ('मन्दारः स्यात्सुरद्वमे ।
पारिभद्रेऽर्कपणे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः') ॥ (१) ॥*॥
पारिणोऽभ्यर्जितः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।८७) । यत्तुत
पारिजातो जन्यत्वेनास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
पारिजातः समुद्रः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यणि पारिजा-
तः—इति मुकुटः । तत्र । वृद्धाच्छस्य (४।२।११४) अपवा-
दस्य सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यस्यैव नामनिर्वि-
चनासिद्धेः । ('पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरद्वमे') ॥
(१) ॥*॥ सम्यक् तनोति पुष्पाति । 'ज्वलिति—' (३।१।
१४०) इति सूत्रे तनोतेरुपसंह्यानात् णः । सम्यक्तन्यन्ते
पुष्पाण्यस्मिन्नित्यधिकरणे 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्
वा । ('संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्वमे') ॥ (१)
॥*॥ कल्पः संकल्पितोऽर्थः, तस्य वृक्षः । जन्यजनकभावसंबन्धे
षष्ठी ॥ (१) ॥*॥ चन्दयति । 'चदि आह्लादने' (भा० प०
से०) ण्यन्तः (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) । हरेश्चन्दनः ।
'हरिचन्दनमस्त्री स्यान्निदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गो-
शीर्षं ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ पञ्चानां 'देववृ-
क्षाणाम्' एकैकम् ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमार इत्यादि ॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥*॥
'सनात्कुमारः' अपि । यद्वा 'हंसगो गृहिणः स-
नत्' इति ब्रह्मपर्याये रभसः । तस्य कुमारोऽपत्यम् । द-
न्यादिः ॥ (१) ॥*॥ विधातुरपत्यम् । अण् (४।१।९२) ॥
(२) ॥*॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात्स्ववैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् ।
द्वे 'ब्रह्मपुत्रस्य' ॥

स्ववैद्यावश्विनीसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दक्षावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥

स्ववैद्यावित्यादि ॥ स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ ॥ (१) ॥*॥
अश्विन्याः सुतौ ॥ (२) ॥*॥ न सत्यं ययोस्तावसत्यौ, न
असत्यौ । 'नभ्राणपाद्—' (६।३।७४) इति नवः प्रकृति-
भावः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता अश्विनः सन्ति ययोः । इनिः

(५।२।११५) । यद्वा अश्विन्यां जातौ । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यणः 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति लुक् 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति ङीपो लुक् । अश्वोऽस्ति जनकत्वेन ययोर्वा । इन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ दस्यतः क्षिपतो रोगान् । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । ('दस्यः खरेऽश्विनीसुते') ॥ (५) ॥*॥ अश्विन्या अपत्ये । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (६) ॥*॥ 'तावुभाविति द्वित्वादिष्टत्वादेकवचनाभावः-' इति स्वामी । अयं च प्रायोवादः । 'देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस एव च' इति मार्कण्डेयात् । 'नासत्यौ' इति 'दस्यौ' चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः ॥ षट् 'अश्विनोः' ॥

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ।

स्त्रियामिति ॥ अश्वः सरन्ति । 'सरतेरसुन्' (उ० ४।२३७) ॥ (१) ॥*॥ 'बहुषु' इति प्रायोवादः । 'अनचि च' (८।४।४७) इति सूत्रे 'अप्सरसः' इति भाष्यप्रयोगात् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरस अपि' इति शब्दार्णवाच्च—अस्य शुभंयाशब्दवद्रूपम्—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । अप्सरःशब्दस्य सान्तत्वात् ॥*॥ स्वः स्वर्गस्य वेश्याः ॥ (२) ॥*॥ उरुन्महतोऽश्रुते व्याप्राप्ति वशीकरोतीति यावत् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाच्च वृद्धिः । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) को वा । उरु अश्रातीति वा (३) ॥*॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भा-मेनका-धृताची-तिलोत्तमादीनां ग्रहणम् ॥ एकम् 'उर्वेश्यादेः' ॥

हाहा हृहृश्चैवमाद्या गन्धर्वान्स्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥

(हाहेति ॥) अव्युत्पत्तिपक्षे 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्यस्याप्राप्तेः शसि हाहान्, 'ओः सुपि' (६।४।८३) इत्यस्याप्राप्तेर्हृहृन्, इत्यादि । यत्तु—'आतो धातोः' (६।४।१४०) इति योगविभागादाकारलोपः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । निर्णायकरूपस्य योगविभागेन निर्वाहस्यौचित्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात् । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दं जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । विच् (३।२।७२) शसि हाहः । हृ इति ह्वयति । हेवः (भ्वा० उ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । 'वचिस्त्रिपि-' (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । बाहुलका-शप्रत्यये तु (हाहाः) व्युत्पन्नोऽधातुश्च । एवं हृप्रत्यये हृहृ-रपि बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि । 'गन्धर्वो वीतिहाहसोः' इति संसारवर्तात् । 'गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः' इति रत्नकोषाच्च । भोजस्तु हहाहुहृशब्दयोरव्ययत्वमाह । 'हहाः' इत्यादिहलः । 'हुहुः' इत्युभयहलश्च । 'हंसो हहाहुहृ च द्वौ वृषणश्च तुम्बुरुः' इति शब्दार्णवात् । 'गीतमाधुर्यसंप-

न्नौ विख्यातो च हहाहुहृ' इति व्यासोक्तेश्च ॥*॥ गन्धर्वौ सौरभमवर्ति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से० पवर्गान्तः) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ('गन्धर्वस्तु नमश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च') ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) (गान्धर्वः) दीर्घादिरप्ययम् । 'अपि गान्धर्वगान्धर्वेदित्यगायनगातवः' इति शब्दार्णवात् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन तुम्बुरु-विश्ववसु-चित्ररथादीनां संग्रहः ॥ 'देवगायकानाम्' एकम् ॥

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।

कृपीटयोनिज्वेलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ।

आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥

लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।

हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥

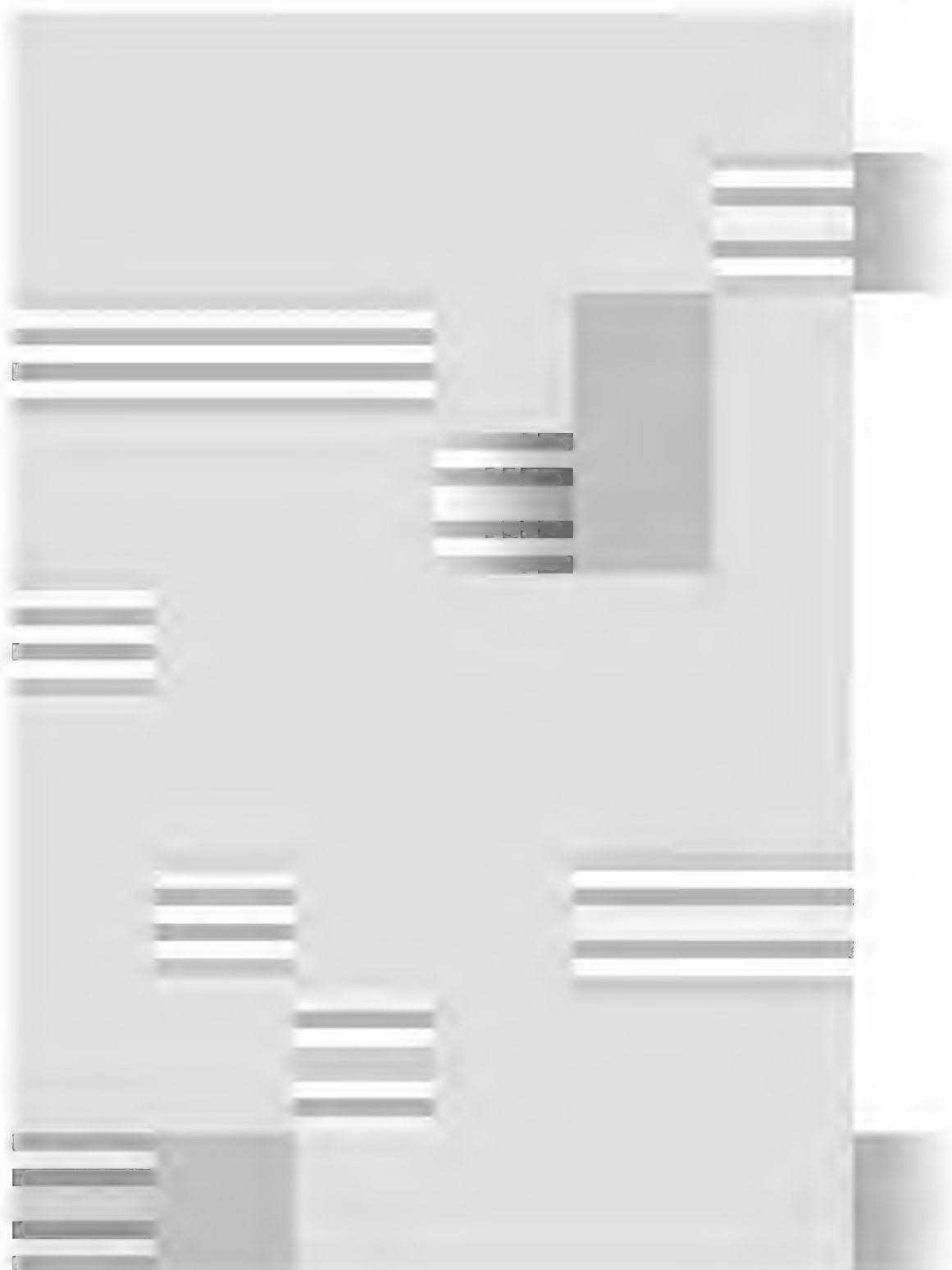
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।

शुचिरपिप्तम्

अग्निरित्यादि ॥ अङ्गति । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उ० ४।५०) इति निर्नलोपश्च । ('अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ विश्वे नरा अस्य । 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । यत्तु—विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ् । न-हुत्वे च 'यज्वोश्च' (२।४।६४) इति लुक् । विश्वानराः—इति मुकुटः । तच्च । 'विश्वे वैश्वानरा उत' इत्यत्र लुकोऽदर्शनात् । 'वैश्वानराय मीढुषे' इत्यादावन्तोदात्तदर्शनाच्च । ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽञो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रसक्त्यभावाच्च । एतेन विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ्—इति वदन् स्वाम्यपि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥*॥ वहति हव्यम् । 'वहि-श्रियुयुङ्गुलाहात्वरिभ्यो नित्' (उ० ४।६१) इति निः । निञ् । ('वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्') ॥ (३) ॥*॥ 'वी गतिप्रजनकान्यसनखादनेषु' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादिर्ह्वयतेऽस्मिन् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० से०) । 'हुयामा-' (उ० ४।१६८) इति ञ्रन् । वीतिरश्वो होत्रं हवनमस्येति वा । ('वीतिहोत्रोऽनलेऽर्के च') ॥ (४) ॥*॥ धनं जयति ।

१—'यज्वोश्च' (२।४।६४) इत्यनेन गोत्रविहितयज्वोलुङ्गि-धायकेन लुको दर्शितत्वेनात्रानन्तरापत्येऽप्यङ्गीकृतत्वेन, गोत्रापत्ये एव चिकीर्षितत्वेन, लौकिके लुगभावस्य 'छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति न ह्येषा इष्टिरस्ति' (१।४।३) इति भाष्येणासाधुताध्वननात् वेदिके 'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति परिभाषया, अन्तोदात्तस्य 'सुसिद्धप्रह' (३।१।८५) इति—भाष्योक्त्या, स्वरव्यत्ययेन सिद्धौ विदादिगणे तत्पाठवैयर्थ्यापत्तेश्चिन्त्यमेतत् ॥

१—उज्ज्वलत्वाद्वा तु 'अप्सरसः' इत्येव सूत्रं दृश्यते ॥
२—द्वे उर्वेश्यादेरिति मुकुटः ॥

‘संज्ञायां भृत्’— (३।२।४६) इति खच् । (‘धनंजयः सर्व-
भेदे ककुभे देहमारुते । पाथेऽमौ’) ॥ (५) ॥*॥ कृपीटस्य
जलस्य योनिः । ‘कृपीटमुदरे जले’ इति रत्नकोषात् । ‘अग्ने-
रापः’ इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । अज्योऽभिर्भ-
क्षतः क्षत्रम्’ इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ ज्वलति । ‘जुचङ्गम्य-’
(३।२।१५०) इति युच् ॥ (७) ॥*॥ विद्यते लभ्यते । ‘विहृ-
लामे’ (तु० उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । जातं
वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते विद्यते इति वा । ‘विद सत्ता-
याम्’ (दि० आ० अ०) । जातं वेत्ति वेदयते वा ।
‘विद चेतनादौ’ (अ० प० से०, रु० आ० अ०, प्यन्तः,
जु० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (८) ॥*॥
तनू शरीरं न पातयति । ‘नभ्रान्नपात-’ (६।३।७५)
इति निपातितः । तनूनपातौ । ‘तनूनपातमुषसस्य निंसाते’
इति मन्त्रः ॥*॥ तनू खं स्वरूपं न पाति न रक्षति आशु-
विनाशित्वाद् इति ‘तनूनपात्’ शत्रन्तः । ‘उगिदचाम्-’
(७।१।७०) इति रुमि तनूनपात्, तनूनपान्तौ, तनू-
नपान्तः इति वा ॥*॥ तन्वा ऊनं कृशं पाति । तनूनपं
पृतादि, तदस्ति । ‘अदोऽनन्ने’ (३।२।६८) इति विट् । तनू-
नपादौ, तनूनपादः इति वा ॥ (९) ॥*॥ बृंहति । ‘बृहि
वृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘बृहेर्नलोपश्च’ (उ० २।१०९)
इति इस् । पुंलिङ्गोऽयम् । ‘बर्हिःरुक्तो बृहद्भानुः’ इत्यमर-
मालापुंस्काण्डे पाठात् ॥ (१०) ॥*॥ ‘शुक्रो वैश्वानरो
वह्निर्बर्हिःशुष्मा तनूनपात्’ इति शब्दार्णवात् ‘बर्हिः
शुष्मा’ इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् । तत्र समस्त-
पक्षे बर्हिः कृशः शुष्म बलमस्येति विग्रहः । बर्हिः सान्तः
(‘बर्हिः पुंसि हुताशने । न स्त्री कुशे’) । बर्हिरदन्तः ।
‘शुष्मा’ इति नान्तः पृथग्-इत्यन्यः ॥*॥ शुष्यलनेनेति
शुष्मा । ‘शुष शोषणे’ (दि० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’
(३।२।७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकलाञ्छ गुणः ॥*॥ शुष्यति
जलम् । शुषेरन्तर्भावितव्यर्थात् ‘अविसिविसिशुषिभ्यः कित्’
(उ० १।१४५) इति मनिप्रत्यये ‘शुष्मः’ अदन्तोऽपि ॥
(११) ॥*॥ कृष्णो धूमो वर्त्मास्य । नान्तः । (‘कृष्णवर्त्मा
विधुंतुदे । दुराचारे हुताशे च’) ॥ (१२) ॥*॥ शोचीषि
ज्वालाः केशा इवास्य । ‘नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य’ (८।२।
४५) इति षत्वम् ॥ (१३) ॥*॥ ‘उषः प्रभाते संध्यायाम्’
इति विश्वः । उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशते । इगुपधत्वात्
(३।१।१३५) कः । ‘अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः-’ (वा०
८।२।७०) । स च व्यवस्थितविभाषयेह नित्यम् ॥ (१४)
॥*॥ आश्रयमाधारमश्नाति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । (‘आश्र-
याशः पुमान्बहौ त्रिषु चाश्रयनाशके’) ॥*॥ ‘आश-
याशः’ इति पाठान्तरम् । आशेरतेऽत्रेत्याशयः । ‘एरच्’
(३।३।५६) । तमश्नाति ॥ (१५) ॥*॥ बृहन्तो भानवोऽस्ये-

ति ॥ (१६) ॥*॥ ‘कृश तनूकरणे’ (दि० प० से०) ।
कृशयति । ‘ऋतन्यञि-’ (उ० ४।२) इत्यानुक् ॥ (१७) ॥*॥
पुनाति । ‘पूर् पवने’ (ऋया० उ० से०) । ण्युल् (३।१।
१३३) । (‘पावकोऽमौ सदाचारे वह्निमन्थे च चित्रके ।
भल्लातके विडङ्गे च शोधयितृनरेऽपि च’) ॥ (१८) ॥*॥
अनित्यनेन । पुषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । ‘अनलो
वसुभेदेऽमौ’ । (‘अनलोऽनिले । वसुदेवे वसौ बहौ’) ॥
(१९) ॥*॥ लोहिता अश्वा यस्य । ‘वरुणस्त्वसितानश्चान्कुबेरः
कुसुदोपमान् । हुताशनः किंशुक्राभान्वायुर्बभ्रूस्तथावृणोत्’
इति शालिहोत्रात् । रोहितो मृगोऽश्वो वाहनमस्येति वा ।
(‘रोहिताश्चश्चित्रभानौ हरिश्चन्द्रनृपात्मजे’) ॥ (२०) ॥*॥
वायोः सखा । ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ (५।४।९१) ॥*॥ वायुः
सखास्येति (वायुसखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजभावात्
‘अनङ् सौ’ (७।१।९३) इत्यनङ् ॥ (२१) ॥*॥ शिखाः
सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥*॥ ग्रीह्यादित्वात् (५।२।
११६) इतिप्रत्यये ‘शिखी’ अपि । ‘शिखी बहौ बलीवर्दे
शरे केतुग्रहे इमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः’ ॥
(२२) ॥*॥ (आशोष्टुमिच्छति) आहपूर्वाच्छुष्यतेः (दि० प०
अ०) सन्नन्तात् ‘अङि शुषेः सनश्छन्दसि’ (उ० २।१०६)
इत्यनिः । छान्दसानामपि क्वचिद्भाषायां प्रयोगः । ‘अध्वर्यु-
क्रतुः-’ (२।४।४) इति णापकात् । आशु शीघ्रं आशुं मोहिं
वा शु क्षणोति । ‘क्षण हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । इन् (उ०
४।१।१८) । शु इति पूजार्थमव्ययम् ॥ (२३) ॥*॥ हिरण्यं
रेतोऽस्य । सान्तः । ‘हिरण्यरेताः पुंसि स्यादिवाकरहविर्भुजोः’ ॥
(२४) ॥*॥ हुतं भुङ्क्ते । किप् (३।२।१७८) । जान्तः ॥ (२५)
॥*॥ दहति । ल्युः (३।१।१३४) (‘दहनश्चित्रके भल्लातकेऽमौ
दुष्टचेष्टिते’) ॥ (२६) ॥*॥ हव्यं वाहयति । प्यन्ताद्बहेः
(भ्वा० उ० अ०) ल्युः (३।१।१३४) यत्तु स्वामी—‘हव्यं
वाहयति’ इति विग्रह्य ‘हव्यपुरीषपुरीष्येषु ङ्युट्’ (३।२।
६५)—इत्याह । तत्र । उदाहृतपाठस्यानुपलम्भात् । ‘कव्य-
पुरीषपुरीष्येषु-’ इति पाठस्योपलम्भात् । ‘वहश्च’ (३।२।६४)
इत्यनुवृत्तेर्प्यन्तादसंभवाच्च । मुकुटोऽपि—‘वाहयति’ इति
विग्रह्य ‘हव्येऽनन्तः पादम्’ (३।२।६६) इति बहेऽङ्युट्-इ-
त्याह । तदपि न । ङ्युट्छान्दसत्वात् । ‘वहश्च’ (३।२।६४)
इत्यनुवृत्तेर्प्यन्तादसंभवाच्च ॥ (२७) ॥*॥ सप्तार्चिषो यस्य ।
काली-कराली-मनोजवा-सुलोहिता-सुधुम्रवर्णा-स्फुलिङ्गिनी-विश्व-
दासाख्याः सप्त बहेर्जिह्वाः । (‘सप्तार्चिः पावके पुंसि
क्रूरक्षुषि च त्रिषु’) ॥ (२८) ॥*॥ ‘दमु उपशमे’ (दि०
प० से०) । अन्तर्भावितव्यर्थाद् ‘दमेरुनसिः’ (उ० ४।२।३५) ।
दाम्यति । दमुनाः, दमुनसौ ॥*॥ दीर्घमभ्योऽपि । ‘दमूना
दमुनाः प्राचीनबर्हिः शुचिबर्हिषौ’ इति नामनिधानात् ॥
(२९) ॥*॥ शोचयति । ‘ऋज्रेन्द्र-’ (उ० २।२८) इति निपा-

तितः । शुक्रं रेतोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । शुक्रवर्णत्वादिति वा । रलयोरेकत्वम् । ('शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरग्निभदोः क्लीबम्') ॥ (३०) ॥*॥ चित्रा भानवोऽस्य । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) । ('चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च') ॥ (३१) ॥*॥ विभा प्रभा वसु धनं यस्य । ('विभावसुस्तु भास्करे । हुताशने हारमेदे चन्द्रे') ॥ (३२) ॥*॥ शुचिं पवित्रं करोति शुचयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । यद्वा शोचति । अन्तर्भावितण्य-
र्थाच्छुचैः (भ्वा० प० से) 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । ('शुचिर्मांशमिश्रज्ञारेष्वषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु') ॥ (३३) ॥*॥ अंपां पित्तमिव । दाहकत्वात् ॥ (३४) ॥*॥ चतुस्त्रिंशत् 'अग्नेः' ॥

और्वस्तु वाडवो बडवानलः ॥ ५६ ॥

(और्व इति ॥) और्वस्य मुनेरपत्यम् । यत्तु विदाद्यच् (४।१।१०४) बहुत्वे 'यञञोश्च' (२।४।६४) इति लुकि उर्वाः-इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्येऽजोऽसंभवात् । तस्मादप्यण् (४।१।११४) ॥ (१) ॥*॥ बडवायां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('बाडवं करणे क्षीणां घोटकौषे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे बडवानले') ॥ (२) ॥*॥ बडवाया अनलः । आधाराधेयभाव एव संबन्धत्वेन षष्ठ्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बाडवाग्नेः' ॥

वहेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

(वहेरिति ॥) 'वहेः' इति प्रायोवार्दः । 'हेतिः स्यादायुध-
ज्वालासूर्यतेजःषु योषिति' इति दर्शनात् । ज्वलति ।
'कसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) ॥*॥ स्त्रियां टाप्
॥ (१) ॥*॥ 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ स्त्रियां
।४) ('कीलोऽग्नितेजसि । कूर्परस्तम्भयोः शङ्खौ
'रतहतावपि') ॥ (२) ॥*॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्'
।० प० से०, चु० उ० अ०) । 'अर्चिशुचिहुस्रपिच्छा-
'च्छर्दिभ्य इतिः' (उ० २।१०८) अर्चिः सान्तः ॥*॥ इति
'उ० ४।११८) त्विदन्तोऽपि । 'अग्नेर्भाजन्ते अर्चयः' इति

१-बाहुलकालात्कन्विदलुगपि 'सोऽङ्गिपांसैरपां पित्तमिन्धानः श-
र्वरी नयेद' इति प्रयोगात् इत्यपि मुकुटः ॥ २-उर्वेण
किलायोनिजपुत्रार्थिनो ऊरुमैथितः, तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः,
तस्य च समुद्र आधार आसीत् इति श्रुतिः-इति मुकुटः ॥ ३-विदादिगणे उर्वशब्दपाठवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वानरश-
ब्दव्याख्यानोक्तदिशा चिन्त्यमिति शम् ॥ ४-ययं तु श्वमः
पञ्चैव वाचकान्यर्चिषः । वहेरिति । तु 'तेजोमात्रवाचिकाप्यार्चि-
र्विशेषणाभिधुतौ वर्तते धातुरिव गैरिके' इत्येतत्सूचनार्थम्-
इति मुकुटः ॥

श्रुतेः ॥*॥ 'स्त्रियाम्' इति अर्चिरादिभिः संबध्यते । तत्रा-
र्चिषः 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इति क्लीबत्वमपि वक्ष्यते ।
'अर्चिमयूखशिखयोः' ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हन्ति वा ।
'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'कतियूति-' (३।३।९७)
इत्यादिना क्तिन्नशो निपातितः । ('हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्याशुषु') ॥
(४) ॥*॥ शेते । 'शीडः किङ्गस्वश्च' (उ० ५।२४) इति
खः । 'शिखा ज्वालाबहिर्चूडालाङ्गलक्यग्रमात्रके' ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'ज्वालायाः' ॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निः कणः

(त्रिष्विति ॥) 'स्फु' इत्यनुकरणशब्दः । स्फुना फूत्का-
रेण लिङ्गति । 'लिङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) ॥*॥ स्फुलिङ्गा जातावपि । अजादिवाद्याप्
॥ (१) ॥*॥ अग्नेः कणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अग्निः कणस्य' ॥

संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥

(संताप इत्यादि ॥) संतापयति । 'तप संतापे' (भ्वा०
प० अ०) ॥ (१) ॥*॥ 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०)
ण्यन्तौ । संज्वरयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
यत्तु-संतापनं संतापः । घञ् (३।३।१८) । संज्वरयति
संज्वरः । अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र ।
वैषम्ये प्रमाणाभावात् । भावकर्त्रमिधाधिनाः समानार्थकत्वा-
भावात् । समौ समानार्थकौ समलिङ्गौ ॥ द्वे 'संतापस्य' ॥

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ५८ ॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराज इत्यादि ॥ धर्मस्य राजा । 'राजाहः-' (५।४।
९१) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां पतिः ॥ (२) ॥*॥
समं वर्तितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति
णिनिः ॥ (३) ॥*॥ परेतेषु मृतेषु राजते । 'सत्सृद्धिष-'
(३।२।६१) इति क्तिप् । जान्तः ॥ (४) ॥*॥ कृतोऽन्तो
विनाशो येन । ('कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु')
(५) ॥*॥ यमुनाया भ्राता ॥ (६) ॥*॥ शमयति ।
ल्युः (३।१।१२४) । ('शमनं शान्तिवधयोः । शमनः
श्राद्धदैवते') ॥ (७) ॥*॥ यमेन संयमेन राजते ।
क्तिप् (३।२।६१) जान्तः ॥ (८) ॥*॥ यमयति । अच्
(३।१।१३४) । 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्गे संयमे यमजेऽपि
च' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥-कलयत्यायुः । 'कल संख्याने'
(चु० उ० से०) पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) प्रज्ञायण् (५।
४।३८)-इति मुकुटः । तत्र । कलेर्मित्वाभावात् । प्रज्ञायणि
रूपद्वयप्रसङ्गाच्च । एतेन स्वाम्यपि परास्तः । तस्मात् 'काल-

१-मित्राभावेऽपि अदन्तत्वादेव वृद्धेराप्त्या 'कलयति' इति
मुकुटोक्तमेव समञ्जसम् ॥

यति' इति विग्रह उचितः । कालवर्णत्वाद्वा । ('कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः') ॥ (१०) ॥*॥ दण्डस्य धरः । दण्डं धरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यणि 'दण्डधारः' अपि । ('दण्डधारो यमे राज्ञि') ॥ (११) ॥*॥ श्राद्धस्य देवः अंशभाक्त्वात् । पितृपतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥*॥ विवस्वतोऽपत्यम् 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ (१३) ॥*॥ अन्तं करोति=अन्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१। २६) इति ण्यन्ताद् ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१४) ॥*॥ 'यमस्य' चतुर्दश ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्त्रप आशरः ॥ ५९ ॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ।

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

(राक्षस इत्यादि ॥) रक्षल्यस्मात् । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) असुन् (उ० ४।१।८९) प्रज्ञायणि (५।४।३८) राक्षसः 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (प० ५।३।६८) इति पुंस्त्वम् । ('राक्षसो यातुधाने स्याच्चण्डायां राक्षसी स्मृता') ॥ (१) ॥*॥ कुणपं शवं भक्षयितुं शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इत्यण् । कोणं पाति । 'आतः'—(३।२।३) इति कः । कोणपस्य निर्ऋतेरयम्—कौणपः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ क्रव्यमाममांसमिति । 'क्रव्ये च' (३।२।६९) इति विट् । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इत्येव सिद्धेऽण् (३।२।१) बाधनार्थमिदम् । तेनाममांसभक्षके 'क्रव्यादः' इति न भवत्येव । ('क्रव्यान्मांसाशिरक्षसोः') ॥ (३) ॥*॥ कृतं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पक्वं च भुङ्क्ते इति क्रव्यादः । 'कृतविकृतपक्वमांसभुगुच्यते' इत्युक्तेः । तस्माद्योगार्थस्य व्यवस्थितत्वेऽपि गौण्या उभयोः सामान्येन प्रयोगः ॥ (४) ॥*॥ अस्त्रं रक्तं पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । नतु टक् (३।२।८) 'पिबतेः सुराशीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति वचनात् । दन्त्यसवान् । ('अस्त्रपा तु जलौकायां ढाकिन्यां राक्षसे तु ना') ॥*॥ न श्रपयति क्रव्यात्त्वात् अश्रपः । पचाद्यच् (३।१। १३४) तालव्यशवान् ॥ (५) ॥*॥ आश्रणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'आशिरः' इति पाठे 'अशेर्णिच्' (उ० १।५२) इति किरच् । 'आशिरो धनुषः शङ्कुः क्रव्यादोऽस्त्रप आशरः' इति संसारवर्तः । ('आशिरोऽर्कं राक्षसेऽमौ') ॥ (६) ॥*॥ राज्ञौ चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) । 'रात्रेः कृति विभाषा—' (६।३।७२) इति पक्षे मुम् ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ कर्बुरो वर्णेन । यद्वा—कर्बति । 'कर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'महुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति कुरच् । ('कर्बुरं सलिले

अमर० ४

हेत्रि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' ॥*॥ 'कर्बुरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्ऋतः कर्बुरः क्रव्यात् कर्बुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कृ हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । कृणाति । 'कृगृशवृचतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) ॥ (९) ॥*॥ निकषाया आत्मजः । मूर्धन्यः षः ॥ (१०) ॥*॥ यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्पाति स्वजातिपोषकत्वात् । धावो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति ल्युट् वा । यातूनि यातनाः धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ल्युट् (३।३।११७) । अन्तस्थादिः ॥*॥ जातु कदाचित् धानं संनिधानमस्येति (जातुधानः) चवर्गादिरपि ॥ (११) ॥*॥ विरुद्धलक्षणया पुण्यश्वासौ जनश्च । ('अथ पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च') ॥ (१२) ॥*॥ निर्ऋतेरपत्यम् ॥ (१३) ॥*॥ याति । 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' (उ० १।७३) इति तुः । अर्धर्चादिः (ग० २।४।३१) ॥ (१४) ॥*॥ रक्षन्त्यस्मात् । असुन् (उ० ४।१।८९) 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'राक्षसस्य' ॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।

(प्रचेता इत्यादि ॥) प्रचेतयति । प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । 'प्रचेताः पौषिणि मुनी ना प्रकृष्टहृदि त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ त्रियते वृणोति वा । 'वृल् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३) । 'वरुणस्तरुमेदेऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥*॥ युचि (उ० २।७४) 'वरणः' अपि । 'वरं वृणन्ति तं देवा वरदश्च वरार्थिनाम् । धातुवै वरणे प्रोक्तस्तस्मात्स वरणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम् ॥ (२) ॥*॥ पाशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'पाशी पाशधरेऽप्यतौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ यादसां पतिः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यल्लक् । ('यादसांपतिरम्भोधौ पश्चिमाशापतावपि') ॥*॥ लुकि तु 'यादःपतिः' अपि ॥ (४) ॥*॥ अपां पतिः ॥*॥ लुकि 'अप्पतिः' अपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वरुणस्य' ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

समीरमाखतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

(श्वसन इत्यादि ॥) श्वसित्यनेन । 'श्वस प्राणने' (अ०

१—'पाशिनिपुणे पुंसि कृष्णे च वाच्यवत्' इति पुस्तकान्तरे ॥
२—अल्लुकि 'अपांपतिः' इत्यपि—मुकुटोक्तमेव युक्तम् । लुकि तु यादःपतिरपीत्यत्रापि ना यादसांपतिरित्यस्य मूलकृत्समतत्वेन अपांपतिरित्यस्य मूले छन्दोवुरोधादपाठात् ॥

प० से०) ल्युट् (३।३।११७) । ('श्वसनं श्वसिते पुंसि मा-
रुते मदनद्रुमे') ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु०
प० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ।
'स्पर्शनो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं मतम्' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युक्' (अ३।३३)
इति 'युक्' ॥ (३) ॥*॥ 'मातरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् ।
मातरि अन्तरिक्षे श्वयति संचरति । 'दुओश्चि गतिवृद्धोः'
(श्व० प० से०) । यद्वा मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते सप्त-
सप्तकृत्वात् । 'श्वनुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति निपातना-
त्सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥ सदा गतिरस्य ('सदागति-
नां कवातनिर्वाणेषु सदीश्वरे') ॥ (५) ॥*॥ पृषद् सृग्मेदोऽश्वो
वाहनमस्य । पृषतामम्बुकणानामश्व इवेति वा । यत्तु—पृष-
न्यम्बुकणा अश्वोऽस्य—इति मुकुटः । तत्र । वाद्यवाहकभाव-
स्य विपरीतत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वहति । पचायच् (३।१।१३४) ॥
गन्धस्य वहः । यत्तु—गन्धस्य वहः—इति विगृह्य 'अकासद-
नुपपदात्सोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' (वा० ३।२।१) इत्यस्य
प्रायिकत्वात् पचायच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तत्र ।
प्रायिकत्वकल्पनाया निर्मूलत्वात् । उपपदाविवक्षायासचः
(३।१।१३४) सिद्धत्वाच्च ॥ (७) ॥*॥ गन्धं वहति । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) ('गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहा
तु नासायाम्') ॥ (८) ॥*॥ अनिल्यनेन । 'सलिकल्यनि-'
(उ० १।५४) इति इलच् । ('अनिलो वसुवातयोः') ॥
(९) ॥*॥ आशु गच्छति । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८)
इति डः । ('आशुगोऽर्के शरं वायौ') ॥ (१०) ॥*॥
सम्पग्न इतं गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा । 'ईर गतौ' (अ०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ शुचि
(३।२।१४८)—तु समीरणः । ('समीरणः स्यात्पवने पथिके
च फणिज्जके') ॥ (१५) ॥*॥ त्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वा ।
मरुत् । 'मृश्रोरुतिः' (उ० १।९४) । ('मरुदेवै समीरे न
ग्रन्थिपणै नपुंसकम्') ॥ (१३) ॥*॥ ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८)
॥*॥ मरुतशब्दोऽपि बोध्यः । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः
समीरो मारुतो मरुत्' इति विक्रमादित्यकोशात् । 'मारुतः
श्वसनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति संसारवर्ताव ।
॥ (१२) ॥ अतएव जमत्प्राणौ पृथगपि । 'जगत् स्माद्विष्टपे
क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिष्टु' इति रुद्रकोषः । 'जगदाख्या
स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । जगती भुवने ख्याता
छन्दोमेदे जलेऽपि च' इति विश्वः । तत्र 'द्युतिगमिजुहोतीनां
द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति किमि द्वित्वे 'गमः कौ'
(६।४।४०) इति मलोपे तुकि जगत्, जगतौ ॥*॥ यदा तु
'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्' (उ० २।८४) इति व्यु-
त्पाद्यते, तदा 'उगिदच्चाम्-' (७।१।७०) इति जुम् । जगत्,

१—भाष्ये तु कर्मोपपद इति पाठो दृश्यते ॥

जगतौ ॥*॥ यत्तु—मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्ज-
गच्छतृवद् इत्येतन्नास्ति'—इत्यवोचत् । तत्र । उणादिसूत्रस्या-
सत्त्वे मानाभावात् । उगित्कार्यार्थत्वाच्च ॥*॥ एकरत्वे तु ज-
गतां प्राणः ॥ (१४) ॥*॥ नभोऽस्याश्रयत्वेनास्ति । मतुप
(५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाहुत्वाभावः ॥
(१६) ॥*॥ वाति । 'हसिमृग्निण्-' (उ० ३।८६) इति तन्
॥*॥ 'क्तिचूक्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्तिचि
'वातिः' अपि । 'वायुर्मरुत्वाश्चसनः पवनो मरुतोऽनिलः ।
नभस्वान् क्षिपणुर्वातिः शुषिणो नैघटो वहः' इति सा-
हस्राङ्कः ॥ (१७) ॥*॥ पुनरिति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२।७८) इति युच् ('पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् ।
निष्पावमरुतोः पुंसि') ॥ (१८) ॥*॥ पवते । 'पृद्यजोः
शानन्' (३।२।१२८) । 'आने मुक्' (अ२।८२) ॥ (१९)
॥*॥ प्रकृष्टं मनक्ति । 'भजो आमर्दने' (खा० प० अ०)
युच् (उ० २।७८) ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'वातस्य' ॥

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६३ ॥
शरीरस्था इमे

(प्राण इति ॥) प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात्, ऊ-
र्ध्वेन व्याप्त्या च अनिल्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति
घञ्—इति मुकुटः । अन्ये तु—प्राणयति, अपानयति, सम-
न्तादानयति । आनयते । ('प्यन्तात् 'अन प्राणने' (अ० प०
से०) इत्यस्मात्) डः (वा० ३।२।१०९) अच् (३।१।१३४)
वा—इत्याहुः । इमे प्राणादयः शरीरस्था वायवः । तत्र 'हृदि
प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे
स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः । अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नवि-
पाचनम् । भाषणादिनिमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी । प्राणः'
इत्यत्र 'अनितेः' (८।४।१९) इति णत्वम् । 'प्राणो हन्मारुते
बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः,
पुंभूति चासुषु' । ('अपानं तु गुदे क्लीबं, पुंसि सप्तस्य मा-
रुते') । 'उदानोऽप्युदरावर्ते वायुमेदे भुजंगमे' । ('समानं
सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते') ॥ प्रत्येकं 'देहस्थपञ्च-
वायूनाम्' ॥

रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।

जवः

(रंह इत्यादि ॥) रमतेऽनेन । 'रमेर्हुक्च' (उ० ४।२।९४)
इत्यसुज्ज हुक्चमश्च । रंहत्यनेन वहः । 'रहि गतौ' (श्व० प०
से०) । असुज्ज (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥ तरन्त्यनेन ।
'तृ ह्वनतरणयोः' (श्व० प० से०) असुज्ज (उ० ४।१८९)

१ वायुर्हि नमःस्वामी । तथा च वायुपुराणम्—'शब्दाकाश-
बलानां च वायुरीशस्तथा कृतः' इति मुकुटः ॥ २—'नशब्दः
स्वागते बन्धौ वृक्षे सूर्ये च कीर्तितः' इति कोशतः नान् वृक्षान्
घटयति चेष्टयते नशब्दः ।

॥ (२) ॥ *॥ रिणाल्यनेन । 'री गतिरेषणयोः' (क्या० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । रयः—इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । करणे ल्युटो बाधकस्य सत्त्वात् । तस्मात् 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । रयतेऽनेन वा । 'रय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि तु संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः ॥ (३) ॥ *॥ सन्दतेऽनेन । 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घञन्तो निपातितः ॥ (४) ॥ *॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।१५०) धातुः । जवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । चवर्गादिः । ('जवो वेगवति त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्देगे चौण्डपुणे जवा स्मृता') ॥ (५) ॥ *॥ इति मुकुटः । वस्तुतस्तु रंहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या ॥ पञ्च 'वेगस्य' ॥

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(अथेति ॥) रंहआदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अतएव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचति' इति—इति वदन्ति । वस्तुतस्तु रंह—प्रभृतयो वेगाख्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाल्पपराः—इति । शिङ्घ्रति व्याप्नोति । 'शिघि आग्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'शीघ्रादयश्च' (?) इति रगन्तो निपातितः । ('शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे क्लीबं द्रुतगतौ त्रिषु') ॥ (१) ॥ *॥ त्वरते स्म । 'जित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्थकर्मक—' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'रुध्यमत्वरसंघु-धाख्यनाम्' (७।२।२८) इति वेदः । ('त्वरितं वेगतद्रुतोः') ॥ (२) ॥ *॥ इडभावे तूर्णम् । 'ज्वरत्वर—' (६।४।२०) इत्यूट् । 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नलम् । 'रषाभ्याम्—' (८।४।१) इति णलम् ॥ (९) ॥ *॥ 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) लङ्घते । 'लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कुङ्, नलोपश्च ।—'लघि शोषणे' (भ्वा० प० से०)—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । ('लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत्क्री-बम् । शीघ्रे च कृष्णागुरुणि स्पृक्कानामौषधौ तु स्त्री') ॥ *॥ ('बालमूलध्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यते') (वा० ८।२।१८) इति रत्वपक्षे 'रघु' इत्यपि । 'वहणस्य रघुस्यदः' इति प्रयोगात् ॥ (३) ॥ *॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'स्फाषितश्चि—' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (४) ॥ *॥ ऋच्छति, ह्यति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयो-रपि' इति शाश्वतः । 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'बालमूल—' (वा० ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यव्ययमपि ।—अप (३।३।५७) बाहुलकात् क्रीबत्वम्—इति मुकुटस्य प्रमादः । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् । एतेन स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (५) ॥ *॥ द्रवति स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्थ—' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । ('अथ द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विस्तीर्णे विप्रत्ये') । यद्—

भावे क्तः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । त्वरितमित्यादावपि तथात्वप्रसङ्गात् । वैषम्ये बीजाभावात् । एतेन 'लङ्घयते' इति कर्मव्युत्पत्तिरपि परास्ता ॥ (६) ॥ *॥ सह त्वरया वर्तते ॥ (७) ॥ *॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः प्रत्ययः । ('चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वा-च्यवत्तरले चले') ॥ (८) ॥ *॥ विलम्बते स्म । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । नञ्समासः ।—भावे क्त—इति मुकुटस्तु पूर्व-वत् ॥ (१०) ॥ *॥ अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापाञ्चि—' (उ० १।१) इत्युण् । 'आश्रुस्तु ग्रीहिशीघ्रयोः' ॥ (११) ॥ *॥ एकादश 'शीघ्रस्य' ॥

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥

नित्यानवरताजस्रमपि

(सततेत्यादि ॥) संतन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अनुदातोपदेश—' (६।४।३७) इति नलोपः । 'समो वा हितततयोः' (वा० ६।१।१४४) इति वा समो मलोपः ॥ (१) ॥ *॥ पक्षे संततम् ॥ (४) ॥ *॥ आङ्पूर्वो रमिर्विरामे । अविद्यमानमारतं यस्मिन् ॥ (२) ॥ *॥ 'श्रमु तपसि खेदे च' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥ *॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥ *॥ निशाव्यापारराहित्यमुपचारात् । नास्ति निशास्मिन् ॥ (६) ॥ *॥ नियमेन भवम् । 'ल्यब् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) ('नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु') ॥ (७) ॥ *॥ नास्त्यवरतं यत्र ॥ (८) ॥ *॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि० प० से०) । 'नमिकम्पि—' (३।२।१५७) इति रः ॥ *॥ सततम्, अज-स्रम्, शब्दावव्ययावपि नित्यपर्यायौ स्तः । 'शश्वदभीक्ष्णं नित्यं सदा सततमजस्रमिति सातत्ये' इत्यव्ययप्रकरणे आपि-शलेः ॥ (९) ॥ *॥ नव 'निरन्तरस्य' ॥

अथातिशयो भरः ।

अतित्रैल-भृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढ-निर्भरम् ॥ ६६ ॥

तीव्रैकान्त-नितान्तानि गाढ-बाढ-दृढानि च ।

(अथेति ॥) सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति मेदः । अतिशेते । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।—अति-शेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वोच्छीढः 'एरच्' (३।३।५६) इति मुकुटः । तन्न । ल्युटप्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति स्वव्याख्यानविरोधाच्च ॥ (१) ॥ *॥—'भृ भर्त्सने' (क्या०

१—भावे क्तः (३।३।११४) इति मुकुटः ॥ २—निरन्तर-क्रियाकरणस्येति मुकुटः ॥

1860

1861

1862

1863

1864

1865

1866

प० से०) । करणे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) — इति स्वामिमु-
कुटौ । तत्र । ल्युटा बाधप्रसङ्गात् । भरति । 'भृ भरणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा — 'भर-
णम् । 'पुंस्ति' — (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।४५) वा ॥
(२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निर्भरः' इत्युक्तम् ॥*॥
अतिक्रान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्विती-
यया' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ भृशते ।
'भृशु अंशु अधःपतने' (?) अन्तर्भावितार्थार्थात् 'इगुपध' —
(३।१।१३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥*॥ अर्थो निवृत्ति-
विषयो वा, तमतिक्रान्तम् अत्यर्थम् ॥ (५) ॥*॥ मात्रा
स्तोकम्, तामतिक्रान्तम् । 'गोस्त्रियोः' (१।२।४८) इति
ह्रस्वः ॥ (६) ॥*॥ उद्ग्राहते स्म । 'गाहृ विलोडने' (भ्वा०
आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (७) ॥*॥ निःशेषेण
भरोऽत्र ॥ (८) ॥*॥ तीव्रति । 'तीव्र स्थौल्ये' (भ्वा० प० से०) ।
दन्त्योष्णान्तः) । बाहुलकाद् रक् (उ०) ॥ (९) ॥*॥ एको-
ऽन्तो निश्चयोऽत्रेति ॥ (१०) ॥*॥ निताम्यति स्म । 'तमु
काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः
(३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥
(११) ॥*॥ गाढमुद्राढवत् ॥ (१२) ॥*॥ 'बाहू प्रयत्ने'
(भ्वा० आ० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त' (७।२।१८) इति
निपातितम् । ('बाढं भृशप्रतिज्ञयोः') ॥ (१३) ॥*॥ 'दृढ
दृढि दृढौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलचलयोः' (७।२।
२७) इति निपातितम् । ('दृढः स्थूले भृशे शक्ते') ॥ (१४)
॥*॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य' ॥

क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्याद्विषेषां सत्त्वगामि यत् ६७

(क्लीब इति ॥) शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वा-
द्रव्ये वर्तमानं क्लीबे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं भुङ्के ।
एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम्
इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि ।
अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंलिङ्गेन निर्दे-
शात् । 'गाढैकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति
रभसाच्च । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियाविशेषण-
त्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । क्लीबता तु न, नियतलिङ्गत्वात् ।
शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणत्वे क्लीबता, न

१—भृश्यतीति युक्तम्, अस्य दिवादिष्वेवोपलभ्यमानत्वात् ॥
२—जवादीनां शीघ्रादीनां चापरं भेदमाह । क्लीब इत्यादि ।
कलिङ्गस्त्वाह—तत्र सत्त्वगामिनः शीघ्रपर्याया आशुशब्दरहिताः
सततपर्याया अनिशान्तरहिताः, अतिशयपर्याया अतिशयभर-
हिताः, इति ॥ तत्राशुशब्दवर्जनमसम्भक् । तथा च—कालिदा-
सः—'मेरुमेख मरुदाशुवाहनः' इति । अत आशुशब्दोऽपि त्रि-
वित्यन्ये । एवम् अनिशशब्दस्यापि त्रिलिङ्गतां कोऽपि मन्यते इति
सर्वधरः—इत्यपि मुकुटः ॥

तु नियतलिङ्गानाम् । कश्चिद् 'मेघगामि' इति पाठः तस्य
विशेष्यगामीत्यर्थः ॥

कुबेरस्यम्बकसखा यक्षराजुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥

किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

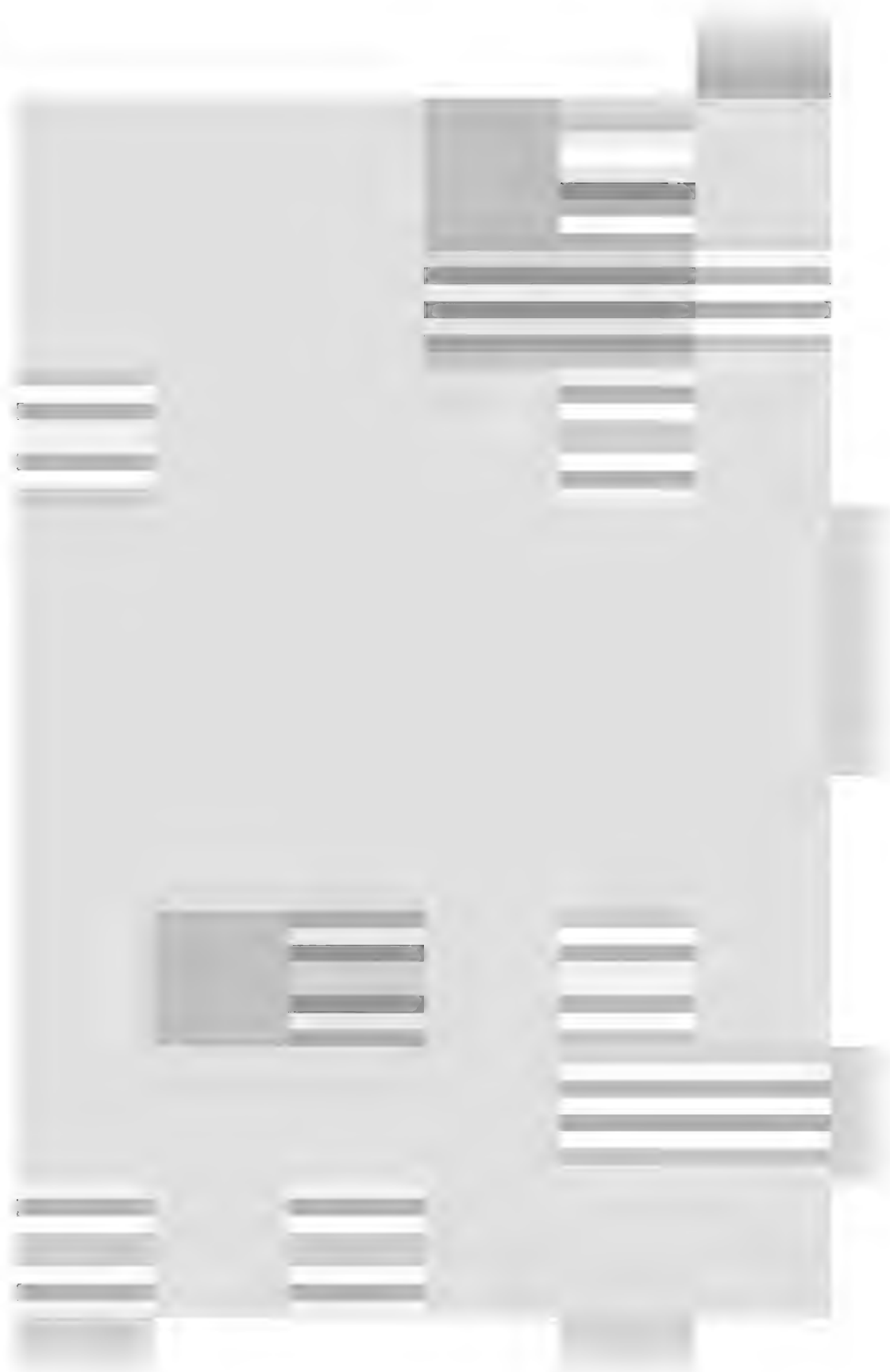
यक्षैकपिङ्गैडविडश्रीदपुण्यजनेश्वरः ॥ ६९ ॥

(कुबेर इत्यादि ॥) कुत्सितं बेरं शरीरमस्य । कुष्ठित्वात् ।
कुत्सायां किपि शब्दोऽयं शरीरं बेरमुच्यते । 'कुबेरः कुशरी-
रत्वाजाप्रा तेनैव सोऽङ्कितः' इति वायुपुराणम् । यद्वा—
कुम्बति धनम् । 'कुब्जि आच्छादने' (भ्वा० प० से०) ।
'कुम्बेर्नलोपध' (उ० १।५९) इत्येक् ॥ (१) ॥*॥ व्यम्ब-
कस्य सखा । 'राजा'—(५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥
यक्षेषु राजते । 'सत्सू'—(३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (३) ॥*॥
गुह्यं कायति । 'आतोऽनुप'—(३।२।३) इति कः । गुह्य-
कानामीश्वरः ॥ (४) ॥*॥ मनुष्यस्येव धर्म आचारः स्मश्रु-
लत्वादिर्वास्य । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५)
॥*॥ धनं दयते । 'दिक् पालने' (भ्वा० आ० अ०) 'आतः'
(३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥*॥ राज्ञां यक्षाणां राजा ।
'राजा'—(५।४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च राजा
स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (७) ॥*॥ धनानामधिपः ॥
(८) ॥*॥ किंनराणामीशः ॥ (९) ॥*॥ विश्रवसोऽपत्यम् ।
शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो विश्रवणरवणावादेशौ निपा-
तितौ अण् च ॥ (१०) ॥*॥ पुलस्त्येर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गा-
दिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) बहुत्वे पुलस्त्यः ।—अपत्यं गोत्रं
वा—इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्ये यजोऽसंभवात् ॥
(११) ॥*॥ नरो वाहनमस्य । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न
णत्वम् ॥ (१२) ॥*॥ ई लक्ष्मीमक्ष्णोति व्याप्नोति । 'अक्षू
व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । यक्ष्यते ।
'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि'—(३।३।१९)
इति घञ् 'पुंस्ति'—(३।३।११८) इति घो वा । यजति शिवम् ।
इज्यते लोकेन वा । बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥*॥ सासूर्यं
गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि रुद्रानुनयातिपङ्कतामगात् । अत
एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥*॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्'
(४।१।९२) इत्यण् ॥*॥ ङलयोरेकत्वस्मरणाद् 'एलविलः'
अपि । इलविलैया अपत्यमिति वा विग्रहः । तत्र 'अवृद्धाभ्यो
नदीमानुषी'—(४।१।११३) इत्यण् । इडविलास्ति मातृत्वे-
नास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् इति वा ॥
(१५) ॥*॥ श्रियं दयते, ददाति, वा ॥ (१६) ॥*॥ पुण्य-
जननामीश्वरः ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'कुबेरस्य' ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

(अस्येति ॥) उद्यान्ति असिन् । 'या प्रापणे' (अ० प०

३—'इलविला पुलस्तिभावो'—इति मुकुटः ॥

से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ चित्ररथेन निर्वृत्तम् 'तेन निर्वृत्तम्-' (४।२।६८) ॥ इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरफ्रीडस्य' ॥

पुत्रस्तु नलकूवरः ।

(पुत्रस्त्विति ॥) नलः कूवरो युगंधरो यस्य । त्रिकाण्ड-शेषे तु- 'पुत्रौ तु नलकूवरौ' इत्युक्तम् । तत्तु 'नासलौ' इति-षडौपचारिकं बोध्यम् । नलकूवर-मणिप्रीवयोस्तत्पुत्रयोः पुरा-णप्रसिद्धत्वात् । 'नलकूवरमणिप्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ' इति भागवतम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरपुत्रस्य' ॥

कैलासः स्थानम्

(कैलास इति ॥) के जले लासो लसनमस्य । कैलासः स्फटिकः । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलक् । तस्यायं कैलासः । यद्वा केलीनां समूहः कैलम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् । तेन आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरस्थानस्य' ॥

अलका पूः

(अलकेति ॥) अलति भूषयति । 'अल भूषणादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् क्षित्पिंसङ्गयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।३२) इति कुन् । क्षिपकादिवात् (वा० ७।३।४५) नेत्वम् । 'अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरपुर्याः' ॥

विमानं तु पुष्पकम् ॥७०॥

(विमानमिति ॥) पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । पुष्पमिव वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नगरी खलका प्रभा' इति शब्दार्णवात् पुंस्त्वमपि । ('पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकङ्कणे च रसाजने । लोहकांस्थे मृदङ्गारशकट्यां च नपुंसकम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरविमानस्य' ॥

स्यार्त्किनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ।

(स्यादिति ॥) किंचित् कुत्सितो वा नरः 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एवं किंपुरुषः । कुत्सा च कस्यचिन्नरमुखाश्चायत्वात्, कस्यचिदश्वमुखनरशरीरत्वात् । 'अथ किंपुरुषो लोकभेदकिनरयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ तुरंगस्येव वदनमस्य ॥ (३) ॥*॥ मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (खा० उ० अ०) । 'भृशुशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः । 'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यात्वं तु बाहुलकात् । ('मयुर्मृगा-श्वमुखयोः') ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'किनरस्य' ॥

निधिर्ना शेवधिः

(निधिरिति ॥) नितरां धीयते । धाजः (जु० उ० अ०)

किः (३।३।९२) । नितरां दधाति पोषयत्यनेन । निधीयते वा । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आगमशासनस्यानित्यत्वात् तुक् ॥ (१) ॥*॥ शे कल्याणे मोहे वावधिः । 'तत्पुरुषे-' (६।३।१४) इत्यलक् । यद्वा शेतेऽनेन शेवं सुखम् । 'इण्शीभ्यां वन्' (उ० १।१५२) । शेवं धीयतेऽस्मिन् । धाजः (जु० उ० अ०) 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्यनिधेः' ॥

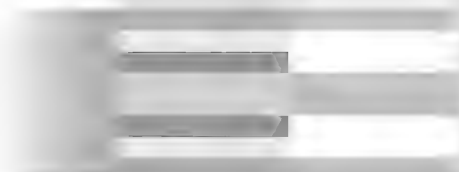
भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥७१॥

(भेदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरांस्मरस्ति । अर्शांश्चाञ्च (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ शाम्यत्यम्बु दुःखं वा ध्मातेना-नेन । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) ('शङ्खः कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नद्यामलिकास्थनि । वलने दिनभागे च नागभेदे') ॥ (१) ॥*॥ 'पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकर-कच्छ-पो । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' इति शब्दार्णवः ॥ 'निधिविशेषस्य' प्रत्येकम् ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

(द्योदिवाविति ॥) न बिभर्ति किंचित् । मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वौ—'आपो भ्रश्यन्त्यस्मात् । अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा—अभ्रति स्थैर्यं गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'अभ्र वज्र मभ्र चर गत्यर्थः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा—न भ्राजते । 'भ्राज् दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काहने' ॥ (३) ॥*॥ व्ययति । 'व्येज् संवरणे' । 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।५१) इत्यादिना मन्त्रन्तं निपातितम् । यद्वा व्यवति । विपूर्वादवते-मनिन् (३।२।७५) । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । 'सार्वधातुका-' (७।३।८४) इति गुणः । ('व्योम वारिणि चाकाशे भास्करस्याचर्चनाश्रये') ॥ (४) ॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करच् कित्त्वं च । पुष्कं वारि राति-इति स्वामी । 'पुष्करं गगनपद्मवारिषु' । ('पुष्करं द्वीपती-र्थोहिखगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे') ॥ (५) ॥*॥ 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'भावे घञ् (३।३।१८) अम्बः शब्दः तं राति । अम्बरम् । ('अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्धन्तरवस्त्रयोः') ॥ (६) ॥*॥ नहते

मेवेः । 'गृह बन्धने' (उ० उ० अ०) । 'नहेदिवि भश्च' (उ० ४१२११) इत्यस्य भश्चान्तादेशः । न भवसीति वा क्तिप् (३१२११७८) । नभते । 'नभः हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४११८९) । सन्तम् । 'नभः क्रीबं व्योम्नि पुमन् घने । प्राणश्चावणवर्षासु निवसतन्तौ पतद्गृहे' । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्गृहे' । प्राणे सृणाल-सूत्रे च वर्षासु च नभाः स्युतः' इति विश्वः ॥ ३॥ 'अत्यवि-चमितमि-' (उ० ३१११७) इत्यस्य प्रत्यये तु नभसमदन्त-मपि । नभसः पुंसि-इत्युपनिवृत्तौ । ('नभसस्तु नदीपतौ । मगने प्राकृषि') ॥ (५) ॥ ॥ ॥ ॥ घावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९९) । नैदे तु छान्दसं ह्रस्वत्वम् । अन्तरं ऋक्षा (पि-नक्षत्रा) ण्यस्य । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्त-रिक्षम्' इति ह्रस्वमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता । ल्युटा घञो बाधप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥ ॥ ॥ गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा । 'गमेर्गश्च' (उ० २१७७) इति युच्-गश्चान्तादेशः ॥ (९) ॥ ॥ नास्यन्तो यस्य । ('अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां सारिकादूर्ध्वयोरपि ॥ कणा दुरालभा-पथ्यापार्थव्यामल्लकीषु च । विश्वंभरागुह्ययोः स्यादन्तं सुर-वर्त्मनि') ॥ (१०) ॥ ॥ ॥ सुराणां वर्त्म ॥ (११) ॥ ॥ खन्यते । 'खन्नु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३१२१०१) 'खं खः संविदि व्योमनीन्द्रिये । शून्ये बिन्दौ मुखे खस्तु सूर्ये' इति हैमः । खर्वलसिन् वा । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३१२१०१) ॥ (१२) ॥ ॥ वि विश्वत इति व्याप्नोति । इणः (अ० प० अ०) शत् (३१२१२४) । वियच्छति न विरमति वा । विपूर्वाद्यमेः (भ्वा० प० अ०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३१२१७५) इति क्तिप् । 'कौ च गमादीनाम्' (वा० ६१४४०) इति मलोपे लुक् (६११७९) ॥ (१३) ॥ ॥ ॥ विष्णोः पदम् आसदम् स्वरूपं वा । विष्णोः पदं क्रमोऽत्र-इति स्वामी । तत्र । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रस-ङ्गात् । ('विष्णुपदं नभोऽञ्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिद्वारिका चापि') ॥ (१४) ॥ ॥ ॥ आ समन्तात् काशन्ते सूर्योदयोऽत्र । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् ॥ (१५) ॥ ॥ विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । 'हाय गतौ' (भ्वा० द० से०) । ण्यन्ताद् असुन् (उ० ४११८९) । विजहाति भुवं वा 'ब्रह्मिहाध्वान्भ्यश्छन्दसि' (उ० ४१२२१) इत्यसुन् । णिदित्यस्यानुवृत्तेर्लुक् (५१३१३३) । विपूर्वाज्ज्ञा-तेर्बाहुलकादसुन्-इति मुकुटः । तत्र । असुनो धातुमात्रात् (उ० ४११८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात् । यकार-स्याश्रवणप्रसङ्गाच्च ॥ (१६) ॥ ॥ ॥ 'वा तु पुंसि-' इति तुश-व्यादुत्तरान्वसि । तेन आकाशः, विहायाश्च । विदुर्मिहायसं

व्योम पक्षिणश्च विहायसः' इति शाश्वतः । 'विहायाः शकु-नौ पुंसि गगने पुनपुंसकम्' ॥ षोडश 'आकाशस्य' ॥

इति व्योमवर्गविचरणम् ॥

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

(दिश इति ॥) दिशत्यवकाशम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) क्तिन् 'कृत्विग्दधृक्-' (३१२१५९) इत्यादिना निपा-तनात् । यत्तु—मुकुटः कर्मण्येव क्तिन्, कर्तरि तु क्तिबेव-इत्याह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥ ॥ ॥ भागुरिमतेन टापि दिशा । 'दिक् तु स्त्रियां दिशा दान्ती ककुब् देव-वधूः पत्निः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ककते । 'कक लौल्ये' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुभ् प्रत्ययः । यद्वा—कं वातं स्कुभ्राति विस्तारयति । 'स्कुभु' इति सौत्राद्धातोः क्तिप् (३१२१७८) । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) सलोपः । 'ककुप् स्त्रियां प्रवेणीदिक्षुभासु चम्पकस्रजि' ।—केनादि-त्येन जलेन वा कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टाबन्तोऽपि इति कश्चित् । तत्र । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् ॥ (२) ॥ ॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुचि-' (उ० २१२) इति कथन् । ('काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमान-प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्पुंसकम्') ॥ (३) ॥ ॥ ॥ आ समन्ताद् अश्रुते व्याप्नोति । 'अश्र व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । ('आशा तृष्णादिशोः स्त्रियाम्') ॥ (४) ॥ ॥ हरन्ति नयन्त्यनया । 'हस्तरहियुषि-भ्य इतिः' (उ० ११९७) । 'हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णवि-शेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे' ॥ (५) ॥ ॥ ॥ ता इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति । दिशां बहुत्वाद्व्युत्पन्नम् ॥ पञ्च 'दिशः' ॥

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरा दिगुदीची स्यात्

(प्राच्येति ॥) प्राच्ये प्रशब्दोऽत्र । प्राश्नति प्राप्नोति सूर्यम् । 'अश्रु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कृत्विग्-' (३१२१५९) इत्यादिना क्तिन् प्रत्ययः । प्राश्नति रविरस्याम् । बाहुलकादधिकरणे क्तिन्-इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्या-गतिकगतित्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ (१) ॥ ॥ अहो मध्येऽञ्चत्यस्याम् । अपाची । 'अप' इत्यव्ययं मध्यार्थेऽपदि-शमितिवत् । अपाश्नति सूर्यम्-इत्युचितम् । कर्तरि कृद्विधा-नात् । अपाची-इत्यपपाठ एव । अपपूर्वस्याञ्चतेरधोमुखी भावे वृत्तेः । स्वामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह ॥ (१) ॥ ॥ प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽञ्चति सूर्यम् । सूर्योऽस्याम्-इति तु दुष्टम् ॥ (१) ॥ ॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५१३१२८) । उद् ऊर्ध्वं तरन्त्यत्र । 'तु ह्रवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'ऋदोरप्' (३१३१५७) । ('उत्तरा दिग्विशेषे च क्षुपायामर्जुनस्य च') ॥ ॥ ॥ उद्

उत्तरमञ्चल्यर्कम् । उत्कान्तं दृष्टिपथमध्वति सूर्यं वा । अस्या-
मिति तु न युक्तम् । 'उद ईत्' (६।४।१३९) इत्यन्तेतर-
ईकारः ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं द्वे द्वे 'वतस्पृणाम्' ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ।

(दिश्यमिति ॥) दिशि भवं दिश्यम् । 'दिगादिभ्यो
यत्' (४।३।५४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दिग्भवस्य' ॥

इन्द्रो वह्निः पितृपतिनैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।

(इन्द्र इति ॥) एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीत्यादिनामानि ।
इन्द्रादीनां प्राचीपतिरित्यादीनि नामानेति भावः ॥

पेरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(पेरावत इत्यादि ॥) पुण्डरीकवर्णयोगात् । अर्शभायन्
(५।२।१२७) । ('पुण्डरीकं सिताम्बुजे । सितच्छत्रे मेषजे
च पुण्डरीकोऽग्निदिग्गजे ॥ सहकारे गणधरे राज्ञिलहौ
गजवरे । कौषकारान्तरे व्याघ्रे') (१) ॥*॥ खर्वत्वाद्वा-
मनः । ('वामनोऽप्यतिखर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे ।
हरावङ्कोटवृक्षे') ॥ (१) ॥*॥ कुमुदं रक्तोत्पलं तत्तुल्यवर्ण-
त्वात् । 'कुमुदं कैरवे रक्षापद्मे स्त्री कुम्भिकोषधौ । गम्भार्या
पुंसि दिङ्गाग्रे नमोऽस्मामृगान्तरे' । कौ मोदते क । 'इगु-
पथ-' इति कः । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । 'मूल-
विभुज-' (वा० ३।२।५) इति कः-इति मुकुटः । तच्च ।
अनुपयोगात् ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वात् अञ्जनः ।
('अञ्जनं कज्जले चाक्षौ सौवीरे च रसाञ्जने । पुंसि ज्येष्ठा-
दिग्गजयोरञ्जना वानरीमिदि । अञ्जनी लेप्यनार्या च') ॥
(१) ॥*॥ पुष्पमिव दन्ता यस्य । ('पुष्पदन्तस्तु दिङ्गागमेदे
विद्याधरान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ सर्वस्यां भूमौ विदितः । 'तत्र
विदितः' (५।१।४३) इत्यण् । अनुशक्तिर्वादिः (७।३।२०) ।
('सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि') ॥ (१) ॥*॥ शो-
भनाः प्रतीका अकथयत यस्य । 'सुप्रतीको दिगीशेऽं शोभ-
नावयचे त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ दिक्षु विख्याता गजाः ।
दिगीश गजा इति वा । 'शाकघासिर्वादिः' (२।१।६४) ॥
'इन्द्रादिगजानाम्' एकैकम् ॥

करिण्योऽध्रुमुः कपिलाः पिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥

ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

(करिण्य इति ॥) अत्र अकाश एव मतिः । 'मा
माने' (अ० प० अ०) । मित्रध्वादित्वात् (उ० १।३७)
कु न भ्राम्यति । 'शृत्चरि-' (उ० १।७) इत्युः । मन्थर-

गामिनीत्यर्थ इति वा ॥ (१) ॥*॥ कपिलपिङ्गलवर्णत्वात्क-
पिलापिङ्गले । ('कपिला रेणुकायां च शिशपा गोविशेषयोः ।
पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् ॥ नानके वासुदेवे
च मुनिभेदे च कुकुरे') । ('पिङ्गलो नागभिर्बुधदण्डांशु-
पारिपार्श्वके । निक्षिमेदे कमावस्यै पुंसि स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥
स्त्रियां वेद्याविशेषे च करिण्यां कुमुदस्य च । नाडीभेदे
कर्णिकायाम्') ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठत्वात्स्त्युपमायाः । ('अनु-
पमस्तु भवेदयम् । उपमारहितेऽनुपमेभ्याम्') ॥ (१) ॥*॥
ताम्रौ कर्णौ यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इत्यादिना
डीष् । 'नासिको-' (४।१।५५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ शुभ्रौ
दन्तावस्याः । 'नासिकोदरौष्ठ-' (४।१।५५) इति डीष् ।
('शुभ्रदन्ती सुदन्त्यां स्यात्पुष्पदन्तेभ्योषिति') । शुभ्र-
दन्ती इति वा पाठः । शुभ्रौ दन्तावस्याः ॥ (१) ॥*॥
अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) ।
कल्याणान्यङ्गान्यस्याः इति वा । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।
१००) इति नः ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वादञ्जनमस्यस्याः ।
'मतौ बह्वचः-' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण
'पेरावतादीनां हस्तिनीनां' एकैकम् ॥

क्रीबाव्ययं त्वपरिदशं दिशोर्मध्ये विदिकृत्स्नियाम् ॥ ५ ॥

(क्रीबेति ॥) क्रीबाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभाववत्स्-
वनार्थः । 'अव्ययीभावश्च-' (१।१।४९, २।४।१७८) इति
सूत्राभ्यां क्रीबत्वाव्ययत्वयोर्विधानात् । तेन 'नाव्ययीभावा-
दतोऽन्तपञ्चम्याः' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अव' इति
मध्यवाची । शरददित्वात् (५।४।१०७) टच् । अवन्तेन
समासे तु टज्जापेक्षितः । दिशोर्दिशमपरिदशम्, विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः-इति स्वामी । तच्च । संबन्धमात्रस्य विभक्त्यर्थे-
त्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ दिग्भ्यो
विनिर्गता । विदिकृ शान्ता ॥*॥ सैव प्रदिक् । 'शान्य-
सामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः' इत्यमरमाला ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अद्यादिकोणस्य' ॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

(अभ्यन्तरमिति ॥) अभिगतमन्तरम् ॥ (१) ॥*॥ अन्तर-
लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अभ्येषामपि-'
(६।३।१३७) इति दीर्घः । आह्प्रलेषो वा । मूलविभुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ २ ॥*॥ द्वे 'मध्यमात्रस्य' ॥

चक्रवालं तु मण्डलम् ।

(चक्रेति ॥) चक्राकारेण बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अभ्येषामपि-' (६।३।
१३७) दीर्घः । यद्वा-भावे घञि बालः । चक्रमिव बाले
यस्य । यद्वा-चक्राकारेण बाढते । 'बाह् आह्वये' (भ्वा०
आ० से०) अच् (३।१।१३४) चक्रबाढम् । बलयोरेकत्वं
स्मरणाच्चक्रवालम् । ('चक्रवालोऽदिभेदे स्याच्चक्रवालं

१-ऋषभदेवे ॥ २-शुभ्रविशेषे ॥ ३-'अञ्जनः' इत्युत्तरं
अञ्जनवर्णोऽस्य । यद्वा-अनक्ति 'अञ्ज व्यस्यतौ' । लुः 'युद
वा' इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ॥

तु मण्डले' ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति । 'मडि भूषायाम्' (चु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १११०६) कलच् । मण्डं भूषां लति-इति वा । ('मण्डलं देशविम्बयोः । भुजंगमेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके । संघाते कुष्ठमेदे च') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य' ॥

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्बलाहकः ॥ ६ ॥

धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ।

घन-जीमूत मुदिर-जलमुग्धमयोनयः ॥ ७ ॥

(अभ्रमित्यादि ॥) अपो विभर्ति । मूलविभुजादित्वात् (३१२५) कः । अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । न भ्रश्यन्त्यापो यस्मात् । 'भ्रंशु अधः-पतने' । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०१) इति डः-इति वा । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुमेदे च काधने' ॥ (१) ॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । न्यङ्कादित्वात् (अ३१५३) कुत्वम् । 'मेघो मुस्ताजलदयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ वारि वहति । 'कर्म-ण्यण्' (३१२१९) ॥ (३) ॥*॥ स्तनयति । 'स्तनगवी देव-शब्दे' (चु० उ० से०) बुरादावदन्तः । 'स्तनिहृषि-' (उ० ३१२९) इतीलुच् । 'अयामन्ता-' (६१४५५) इति णेरय् ॥ (४) ॥*॥ वारिवाहकः । पृषोदरादिः (६१३१०९) । बला-काभिर्हायते गम्यते । 'ओहाड गतौ' (चु० आ० अ०) । कर्मणि कुन् (उ० २१३७) । पृषोदरादिः (६१३१०९) । बलेन हीयते आहायते वा । कुन् (उ० २१३७) । ('बला-हको गिरौ मेघे दैत्यनागप्रमेदयोः') ॥ (५) ॥*॥ धाराणां जलस्य च धरः । 'धाराधरोऽस्मिमेघयोः' ॥ (६) ॥*॥ (जलधरस्तोयधरावीनामप्युपलक्षणम् । 'तोयधरो मुस्ता-मुनिषण्णौषधीघने') ॥ (७) ॥*॥ तडितः सन्त्यसिन् । मतुप् (५१२९४) । 'झयः' (८१११०) इति वत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वारि ददाति । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति कः । (जलदतोयदावीनामप्युपलक्षणम् । 'जलदो मुस्तके मेघे' । 'तोयदो मुस्तके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्') ॥ (९) ॥*॥ अम्बु विभर्ति । किप् (३१२१७६) ॥ (१०) ॥*॥ हन्यते वायुना । 'मूर्तौ घनः' (३१३१७७) इत्यप् कुत्वं च । ('घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमप्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्दौघदाढ्येषु विस्तारे लोहमुदरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे') ॥ (११) ॥*॥ जीवनं जलं मूर्तं बद्धमनेन । 'मूढ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि क्तः (३१२१०२, ३१४१७०) । पृषोदरादिः (६१३१०९) ।

१-के अक्षं वकारवदिति वैयाकरणाः-इति मुकुटः ।

२-इति पाराणिकाः । तदुक्तम् 'न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्रणि तान्यतः' इतीति स्वामिमुकुटौ । अत एव वकाररहि-तत्वेन 'समयावनौघनमदभ्रमराणि' इति षष्ठे माघे यमकितम्-इति मुकुटः ॥

ज्यानं जीः । 'ज्या वयोहानौ' (कथा० प० अ०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३१३१०८) । किप् । जिया वयोहान्या मूर्तो बद्ध इति वा । ('जीमूतो वासनेऽम्बुदे । घोषकेऽदौ मृति-करे') ॥ (१२) ॥*॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हर्षे' । (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० ११५१) इति किरच् । 'मुदिरः कामुके मेघे' ॥ (१३) ॥*॥ जलं मुञ्चति । 'मुच्छ्ल मोक्षणे' (चु० उ० अ०) । किप् (३१२१७६) ॥ (१४) ॥*॥ धूसो योनिरस्य ॥ (१५) ॥*॥ यद्यपि शब्दार्णवे । 'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वहिजा धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरूपिणः । यज्ञजास्तु घना घोराः पुष्करावर्तकादयः' इति विशेषपरत्वमुक्तम् । तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा ॥ पञ्चदश 'मेघस्य' ॥

कादम्बिनी मेघमाला

(कादम्बिनीति ॥) कादम्बाः कलहंसा बलाकावन्मेघम-नुधावन्ति । ते सन्त्यस्याः । इनिः (५१२११५) यत्तु ज्यो-त्स्नादित्वात् (वा० ५१२१०३) अणि ङीप् (४१११५) इति मुकुटः । तच्च । एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोगप्रसक्तेः । कद-म्बस्य विकासः=कादम्बोऽस्त्यस्याः कार्यत्वेनेति वा ॥ (१) ॥*॥ मेघानां माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेघपङ्केः' ॥

त्रिषु मेघभवेऽग्नियम् ।

(त्रिष्विति ॥) अग्रे भवम् । 'समुद्राब्राह्मः' (४१४१ ११८) छान्दसत्वं प्रायिकम् । स्त्रियामग्निया ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मेघभवस्य' ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च ॥ ८ ॥

(स्तनितमिति ॥) 'स्तनगवी देवशब्दे' (चु० उ० से०) । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा०, चु० प० से०) । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'एभ्यो भावे क्तः' (३१३११४) ॥*॥ मेघस्य निर्घोषः ॥ (३) ॥*॥ आदिना च्वनित-हाद-रासादयः ॥ च-लारि 'मेघध्वनेः' ॥

शंपा शतहृदाह्यादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।

तडित्सौदामनी विद्युश्चाला चपला अपि ॥ ९ ॥

(शंपेति ॥) भयंकरत्वाच्छं मुखं पिबति । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति कः । टाप् (४११४) ॥ (१) ॥*॥ शतं हृदा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) ह्रस्वः । शतं हृदा अर्चीषि, अगाधजलाशया वा । सन्त्यस्या इति वा अच् । (५१२१२७) । ('शतहृदा स्त्रियां वज्रे सौदामिन्यां च कीर्तिता') ॥ (२) ॥*॥ हादते । आवश्यकं णिनिः (३१२१७८) । हादोऽस्ति यस्या वा । इनिः (५१२११५) ।

१-'शम्बा' इति प्राच्याः शम्बयति नायनं तेजः-इति व्या-ख्यन्-इति स्वामी ॥ २-बहुव्रीहिणैव रूपसिद्धौ मत्वर्थीयप्रत्यय-करणस्य निष्प्रयोजनता ॥

‘ह्लादिनी’ वज्रतडितोः ॥ (३) ॥*॥ इरा आपः सन्त्य-
स्य=इरावान् मेघः । तस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०)
इत्यण् । ऐरावतेनैकदिक् । ‘तेनैदिक्’ (४।३।११२) इत्यण्
इति वा ॥ (४) ॥*॥ क्षणं प्रभास्याः ॥ (५) ॥*॥ ताडयति ।
‘तड आघाते’ (चु० प० से०) । ‘ताडेर्णिङ्बक्’ (उ० १।
९८) इतीति । डलयोरेकत्वात् ‘तलित्’ अपि । ‘दूरेचित्सं-
तलिदिवातिरोचसे’ इति मन्त्रः ॥ (६) ॥*॥ ‘श्वेतद्विपः
सुदामा’ इति त्रिकाण्डशेषे ऐरावतपर्यायौ । ‘तेनैक-
दिक्’ (४।३।११२) इत्यण् । ‘अन्’ (६।४।१६७)
इति प्रकृतिभावाद्दिलोपाहोपौ न भवतः । ‘सुदामाद्रिणा-
’ इति वा । ‘सुदामा तु पुमान्वारिधरपर्वतमेदयोः’ । सुदामि
मेघे भवा वा । ‘सौदामिनी’ इत्यप्युपठः । ‘सौदामन्यप्स-
रोमेदे तडित्तद्देदयोः स्त्रियाम्’ ॥ (७) ॥*॥ विशेषेण द्योतते ।
‘द्युत दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘भ्राजभास-’ (३।
२।१७७) इति क्तिप् । (‘विद्युत्तडिति संध्यायां स्त्रियां त्रिषु
तु निष्प्रभे’) ॥ (८) ॥*॥ ‘चक्षु गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । चञ् लालि । कः (३।२।३) । ‘चञ्चला
तु तडिल्लक्ष्म्योश्चञ्चलश्चपलेऽनिले’ ॥ (९) ॥*॥ चोपति ।
‘चुप मन्दायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘चुपेरश्चोपधायाः’
(उ० १।१।११) इति कलच् । ‘चपला कमलाविद्युत्पुञ्चली-
पिप्पलीषु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले’ ॥
(१०) ॥*॥ दश ‘विद्युतः’ ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे

(स्फूर्जथुरिति ॥) स्फूर्जनं स्फूर्जथुः । ‘दुओस्फूर्जा
वज्रघोषे’ (भ्वा० प० से०) । ‘द्वितोऽथुच्’ (३।३।८९) ॥
(१) ॥*॥ वज्रनिर्घोषोऽशनिशब्दः । ‘वज्रनिष्पे’ इति
पाठे ‘पिष्ठु संचूर्णने’ (रु० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ।
‘इदुदुपधस्य-’ (८।३।४१) इति षः । निष्पेधशब्दस्तदुत्थ-
शब्दपरः । संघट्टमात्रपरः-इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वज्रध्वनेः’ ॥

मेघज्योतिरिरंमदः ।

(मेघेति ॥) अन्योन्यस्य संघट्टेन मेघान्निःसृत्य वृक्षादौ
ज्योतिः पतति स इरंमदः । इरया जलेन माद्यति दीप्यते ।
अबिन्धनत्वात् । ‘उग्रंपश्येरंमद-’ (३।२।३७) इति साधुः ।
मेघेऽप्युपलक्षणम् । तेन वाडवोऽपि । अत एव ‘मेघान्म्या-
दिरिरंमदः’ इति शब्दार्णवः ॥ द्वे ‘वज्राग्नेः’ ॥

१-तथाच हरिप्रबोधे ‘खेऽभ्रं जगाम काञ्चनसरसमसौदाम
नीलता धामास्तम् । कुबलयमिव हि सरजसं सरसमसौदामनी
लताधामास्तम् । इति यमकितम्’-इति मुकुटः ॥ २-केचित्तु
(स्फूर्जः) इति दीर्घं नेच्छन्ति । तेषां ‘सिपि धातो र्वा’ (८।२।७४)
इत्यतो ‘हलि च’ (८।२।७७) बाग्रहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषा-
विज्ञानाच्च भवतीति मैत्रेयः-इति मुकुटः ।

अमर० ५

इन्द्रायुधं शक्रधनुः

(इन्द्रेति ॥) इन्द्रस्यायुधम् ॥ (१) ॥*॥ शक्रस्य धनुः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘इन्द्रधनुषः’ ॥

तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

(तदिति ॥) तदिन्द्रधनुस्तपातादिना ऋजु अवक्रं सद्रो-
हितं स्यात् । ‘रुहे रथ लो वा’ (उ० ३।१४) इतीतन् ।
‘रोहितं रुधिरं धीरः ऋजुशक्रशरासने । रोहितो मीनमृग-
योर्मेदे रोहितकट्टमे’ इति विश्वः । यद्वा-—रोहणं रोहः संजा-
तोऽस्येति । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥
एकम् ‘ऋजोरिन्द्रधनुषः’ ॥

वृष्टिर्वर्षम्

(वृष्टिरिति ॥) वर्षणम् । ‘वृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘स्त्रियां क्तिन्’ (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘अज्विधौ भया-
दीनामुपसंख्यानम्’ (वा० ३।३।५६) इत्यचि वर्षम् । ल्युटि
(३।३।११५) वर्षणमपि । नचाचा (‘नपुंसके क्तादिनिवृत्त्य-
र्थम्’ इति (३।३।५६) भाष्योक्त्या क्तस्येव) ल्युटो बाधः ।
‘वृषभो वर्षणात्’ (पसशायाम्) इति भाष्यप्रयोगात् । ‘अथ
वृष्टिर्वर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्’ इति शब्दार्णवः ।
‘वर्षस्तु समाद्रीपांशवृष्टिषु । वर्षवैरेऽपि वर्षास्तु प्रावृष्टि’
इति हैमः ॥ २ ॥*॥ द्वे ‘वृष्टेः’ ॥

तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ।

(तद्विघात इति ॥) तस्या वृष्टेर्विघाते द्वौ । ‘अवे ग्रहो
वर्षप्रतिबन्धे’ (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्द्वेर्वा घञ् ॥ (१)
॥*॥ ‘ग्रहवृहनिश्चिगमश्च’ (३।३।५८) इत्यपि अवग्रहः ।
(‘अवग्रहस्तु ज्ञानमेदे गजालिके । प्रतिबन्धे वृष्टिरोधे’) ।
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वृष्टिविघातस्य’ ॥

धारासंपात आसारः

(धारेति ॥) धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पतेर्भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘सु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
आसरणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘आसारः स्यात्प्रसरणे वेग-
वर्षं सुहृद्वले’ विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महावृष्टेः’ ॥

शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

(शीकर इति ॥) सूता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बु-
कणाः शीकराः तालव्यादिः । ‘शम्बशीकरपांशवः’ इति ताल-
व्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात् । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘ऋच्छेररन्’ (उ० ३।१३१) इति बाहुलकादरन् । (‘शीकरं
सरले वातसूताम्बुकणयोः पुमान्’) ॥*॥ (सीकरः)
‘दन्त्यादिरयम्’ इति धनपालादयः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘वात-
प्रक्षिप्तजलकणस्य’ ॥

१-कुङ्कुमे ॥ २-वर्षवरः षण्डः इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी ॥

वर्षोपलस्तु करका

(वर्षोपल इति ॥) कृणोति 'कृन् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । 'कृणादिभ्यः संज्ञायां लुन्' (उ० ५।३५) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः । पुंस्यपि । 'वर्षोपलस्तु करका करकोपि च दृश्यते' । ('करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमोऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करके च कमण्डलौ') ॥ १॥*॥ एकं 'वर्षोपलस्य' ॥

मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।

(मेघेति ॥) मेघच्छन्ने मेघान्धकारिते । अहीति रात्रेरप्युपलक्षणम् । रात्रावपि दुर्दिनम् । 'दुर्दिनं जलदध्वान्तम्' इति रत्नकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'बादलं दुर्दिने मेघे' इति ॥ १ ॥*॥ एकं 'मेघान्धकारितस्य' ॥

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥

अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ।

(अन्तर्धेति ॥) अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । दुधाजः (जु० उ० अ०) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेरूपसर्गत्वात् (वा० १।४।६५) 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ 'उपसर्गे घोः-' (३।३।१२) इति किप्रत्ययेऽन्तर्धिः ॥ ३ ॥*॥ 'वृन् आच्छादने' (जु० उ० से०) चुरादिष्यन्ताद्वावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'वष्टि भागुरिः-' इति बाष्पोपः ॥ (५) ॥ (६) ॥*॥ 'तिरोऽन्तर्धौ' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अण्यन्ताल्ल्युटि तु छदनम् । यत्तु—छदनमिति 'छादेर्धे' (६।४।८९) योगविभागाद् ह्रस्वत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात् ॥ (८) ॥*॥ अद्यै 'अन्तर्धानस्य' ॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ॥ १३ ॥

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।

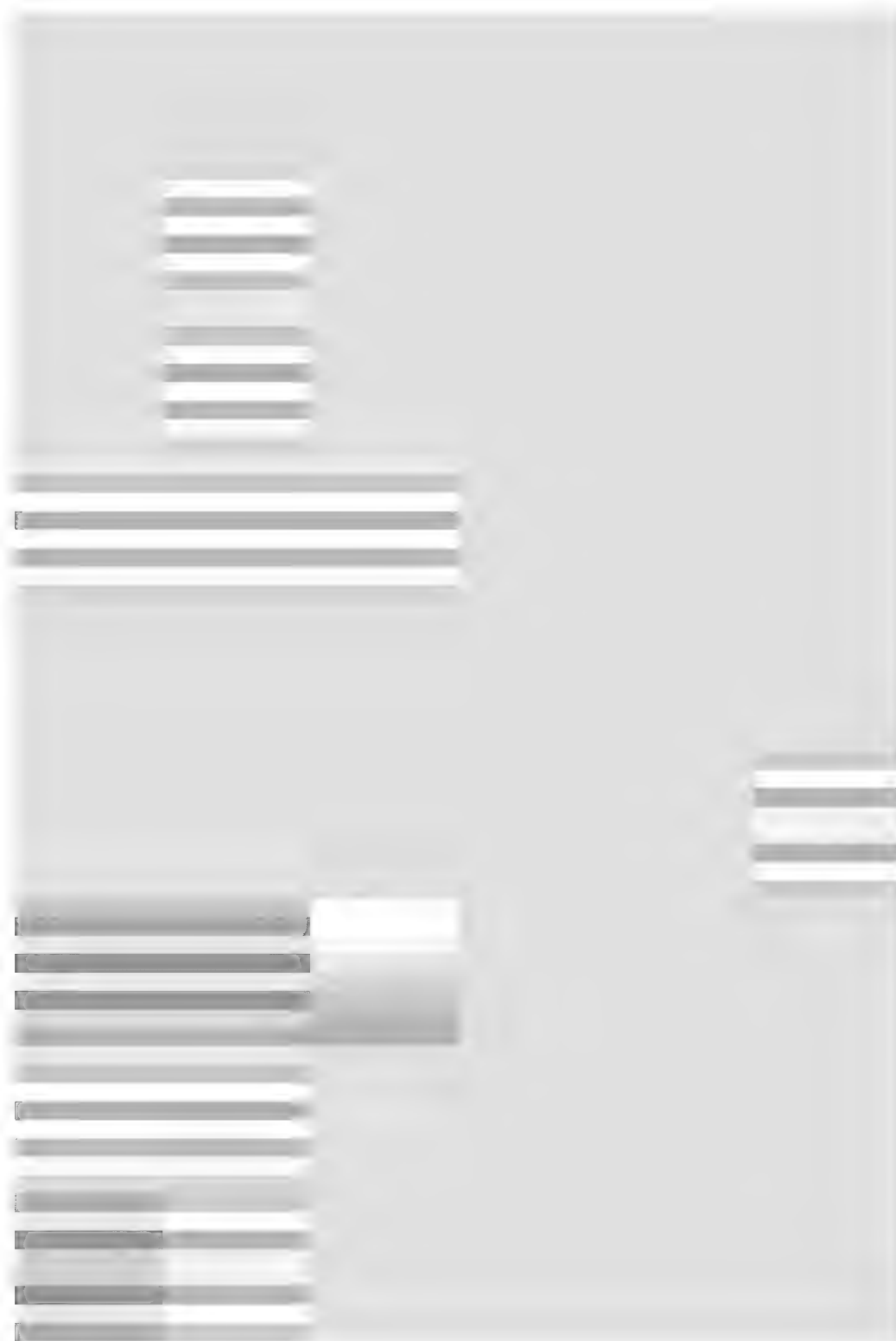
अञ्जो जैवातुकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः १४

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

(हिमांशुरित्यादि ॥) हिमा अंशवो यस्य ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुल्यति । 'चन्द्रे मो ङिञ्' (उ० ४।२२८) इत्यञ्जुन् । चन्द्रमाह्लादं मिमीते निर्मिमीते इति वा । बाहुलकात्केवलादप्यसिः 'मिमीते आनन्दम्' इति माः=चन्द्रः । 'मांश्चब्दः केवलोऽपीह संमतो बहुदध्वनाम्'-इत्युत्पलिनी । ('माश्चन्द्रमासयोः पुमान्') कालं मिमीते । माश्चासौ चन्द्रश्च=चन्द्रमाः-इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रोऽम्बुकाम्ययोः । स्वर्णे

सुधांशौ कर्पूरे काम्पित्ये मेचैकेऽपि च' इति हैमः ॥*॥ अचि (३।३।१३४) रेफशून्योऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्युतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्वी क्लेदने' (रु० प० से०) 'उन्नेरिच्चादेः' (उ० १।१२) इत्युः । यत्तु स्त्रीमिमुकुटौ-उन्दते, उन्दति-इत्याहलुः । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुमुदानां बान्धवः ॥ (५) ॥*॥ विशेषेण धयन्त्येनं सुराः । धेट् पाने । बाहुलकात्कुः (उ० १।२२) । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ सुधायुक्ता अंशवो यस्य ॥ (७) ॥*॥ शुभ्रा अंशवो यस्य ॥ (८) ॥*॥ ओषधीनामोशः ॥ (९) ॥*॥ निशायाः पतिः ॥ (१०) ॥*॥ अञ्जो जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति ङः । 'अञ्जोऽस्त्री शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । क्लीबं पद्मे' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ जीवयति । अन्तर्भावितव्यर्थः । 'जीवेः' इत्यञ्जु-वृत्तौ 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) इति साधुः । 'जैवातुकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु' ॥ (१२) ॥*॥ अमृतं सूते-सोमः । 'अर्तिस्तुप्' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् । 'सोमस्त्वोषधीतद्रसेन्दुषु । दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे पितृ-दैवते ॥ वसुप्रमेदे सलिले धानरे किनरेश्वरे' इति हैमः ॥*॥ सोमा नकारान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्-' इत्यादिना दशापाद्यां निपातनात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्-सूयते जायते 'नवो नवो भवति जायमानः' इति श्रुतेः, सूयते यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति, सूतेऽमृतं वा सोम इति 'षुब् अभिषवे' । 'षू प्रेरणे' वा-इति । तच्च । सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिपदा-संभवात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंबद्धः । जायमान इति जनैरकर्मकस्य ग्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता । सूयत इत्यस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति-इत्यर्थकथनमप्यसंगतम् । प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदसंभवात् । सुनोतेः सुवतेश्वोपन्यासः पूर्वान्वयी स्वतन्त्रो वा । नाद्यः । शूढा विगृह्य तदुपन्यासस्यासंगतत्वात् । द्वितीयेऽपि 'अर्तिस्तु-' इति ह्रस्वस्य ग्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः । दीर्घग्रहणे सुनोतेरुपन्यासोऽसंगतः ॥ (१३) ॥*॥ ग्लायति । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लालुदिभ्यां ङौः' (उ० २।६४) ॥ (१४) ॥*॥ मृगोऽङ्कोऽस्य ॥ (१५) ॥*॥ कला निधीयन्तेऽञ् । दुधाजः 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (१६) ॥*॥ द्विजानां राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'द्विजराजः शशधरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि' इति विश्वः ॥ (१७) ॥*॥ शशस्य धरः ॥ (१८) ॥*॥ नक्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥*॥

१-ओषधीविशेषे ॥ २-मयूरपिच्छस्यरेखात्रये ॥ ३-स्वामिग्रन्थे तु तुनत्तीति पाठ एव दृश्यते ॥ ४-मेदिन्यामेवैतादृशपाठो दृश्यते । विश्वकोषे तु नोपलभ्यते ॥

क्षपां करोति । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२०) ॥*॥ विशतिः 'चन्द्रस्य' ॥

कला तु षोडशो भागो

(कलेति ॥) चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलयति । 'कल संखयाने' (चु० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कल्यते वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । ('कलं त्वजीर्णरेतसोः । अव्यक्तमधुरध्वाने) कला स्यादंशशिल्पयोः । (कलने मूलरै-वृद्धौ षोडशांशे विधोरपि) इति हैमः ॥१॥*॥ एकम् 'चन्द्र-षोडशांशस्य' ॥

विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥१५॥

(विम्ब इति ॥) वेति शोभते । 'वी गतौ' (अ० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति बन्नुमागमहस्तत्वानि । 'विम्बं तु प्रतिविम्बे स्यान्मण्डले विम्बिकाफले' इति (पवर्ग-मध्ये) हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति, मण्ड्यते, वा । 'मडि भूषायाम्' (चु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । मण्डली । 'स्यान्म-ण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च । कुष्ठप्रमेदेऽप्युपसर्गकेऽपि भुजंगमेदे शुनि मण्डलः स्यात्' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रविचन्द्रमण्डलस्य' ॥

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धः

(भित्तमिति ॥) भिद्यते स्म । 'भित्तं शकलम्' (८।२।५९) इति निपातितम् ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा । 'शक् शकौ' (स्वा० प० अ०) । 'शकिशम्योर्नित्' (उ० १।११२) इति कलच् । 'शकलं त्वचि खण्डे च रागवत्तुनि वल्कले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'खडि मेदने' (चु० प० से०) । खण्ड्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—भावे घञ् (३।३।१८) इति मुकुटोक्तिरसंगता । खण्डनक्रियाया एव ग्रहणप्रसङ्गात् । खण्ड्यमानस्याग्रहणप्रसङ्गात् । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अमन्ताङ्कः' (उ० १।११४) इति वा । 'खण्डोऽर्थ ऐश्वरे । मणिदोषे च' इति हैमः । ('खण्डो-ऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे मेदे') । वा पुंसि-इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ (३) ॥*॥ 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ऋधोत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । विशेष्यनिघ्नः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खण्डमात्रस्य' ॥

अर्धं समंऽशके ।

(अर्धमिति ॥) समप्रविभागेऽर्धशब्दः क्लीबमेव ॥ (१) ॥*॥ तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये 'एकखण्डस्य' एकम् ॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

(चन्द्रिकेति ॥) चन्द्रोऽस्त्यस्याः । टन् (५।२।११५) ।

—चन्द्रं कायति वा-इति मुकुटः । तत्र । इत्वाभावप्रसङ्गात् । चन्द्रयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिका चन्द्रिमा चार्वी' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुमुदानामियम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ('कौमुदः स्यात्कार्तिकके चन्द्रिकायां तु कौमुदी') ॥ (२) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्ना-तमिन्वा-' (५।२।११४) इति निपात्यते । 'ज्योत्स्ना चन्द्रा-तपेऽपि स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्मृता' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्योत्स्नायाः' ॥

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥१६॥

(प्रसाद इति ॥) 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० तु० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रसादोऽनुग्रहस्यास्थप्र-सत्तिषु । काव्यगुणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीदति स्म । 'गल्यर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रसन्नस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वयं 'नैर्मल्यस्य' ॥

कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

(कलङ्केति ॥) कं ब्रह्माणं लङ्कयति हीनतां गमयति, ज्ञापयति, वा । 'लकि गतौ' (चुरादिः) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । ('अङ्गो भूषारूपकलक्ष्मसु चित्राङ्गौ नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽन्तिकागसोः') ॥ (२) ॥*॥ 'लच्छ, लाच्छि, लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । लाञ्छयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'लाच्छनं लक्ष्मसंज्ञयोः' इति हैमः ॥*॥ लाच्छयतेऽनेन इति विग्रहे ल्युटि 'लच्छनम्' अपि ज्ञेयम् ॥ (३) ॥*॥ चाहयति, चहयतेऽनेन वा । 'चह परिकल्कने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच्चक् । उपधाया इत्वं च । 'चिह्नं लक्ष्मपताकयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ लक्षयति । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (चु० प० से०) मनिन् (३।३।७५) । ('लक्ष्म प्रधानचिह्नयोः') ॥ (५) ॥*॥ ल्युटि लक्षणम् । 'लक्षेरच् च' (उ० ३।७) इति नः । ('लक्षणं नान्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित्') ॥*॥ 'मुङ्गा' (उ० ३।७) इति लक्ष्मणमपि । 'ज्योतिष्मत्यां च सारस्यां स्त्री, क्लीबे नामचिह्नयोः । स्याद्यक्षे लक्षणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु' इति रभसात् । लक्ष्मी-वति तु पामादित्वात् (५।२।१००) नः । 'लक्ष्म्या अच्' इति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चिह्नस्य' ॥

सुषमा परमा शोभा

(सुषमेति ॥) शोभनं समं सर्वमनया । 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसृत्तिसमाः' (८।३।८८) इति षत्वम् । एतेन सुषामादि-त्वात् (८।३।९८) षत्वम्—इति स्वाम्युक्तिः परास्ता । उक्त-रीत्या निर्वाहे सुषामादित्वकल्पनस्य निर्वाजत्वात् । ('सुषमं

रुचिरे समे । सुषमा तु स्यात्परमशोभायां कालमिद्यपि' ॥
(१) ॥*॥ 'उत्कृष्टशोभायाः' एकम् ॥

शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥१७॥

(शोभेति ॥) शोभयति 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३६) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्-शोभतेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभायौ' इति निर्देशात् 'शुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः-इति । तत्र । अर्थ-निर्देशस्यानार्पत्वात् । यदपि—'गुरोश्च हलः' इति चकाराद-प्रत्ययः इति तु वयम्-इति । तदपि न । आकरे तथायुक्तेः । उक्तरीत्या निर्वाहाच्च । ('शोभा कान्तीच्छयोर्मता') ॥*॥ शुम्भयतीति शुम्भापि बोध्या ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । किन् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'काम्यते' इति विगृहीतत्वात्तन्त्रान्तरङ्गत्वाणिह्नमित्तद्वेदेः संभवात् । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङ्भावे वा बोध्यम् । ('कान्तिः शोमेच्छयोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥*॥ 'द्युत वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । द्योततेऽनया ।—'इगुपधात्किः' इति-मुकुटः । तत्र । 'इगु-पधात्कित्' (उ० ४।१२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य कित्वा-तिदेशात् । ('द्युतिस्तु शोभादीधिलोः') ॥*॥ ङीष्णि (ग० ४।१।४५) द्युती च द्यूयते वा । 'द्यु अभिगमने' किन् ॥*॥ किन् (३।३।९४) द्युतिः ॥ (३) ॥*॥ छवति । छिनत्त्य-सारमिति वा । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'छिदिर् द्वैधी-करणे' (रु० उ० अ०) । 'कृविष्ट्विच्छवि-' (उ० ४।५६) इति क्तिन्नन्तो निपातितः । ('छविस्तु रुचिशोभयोः') ॥ (४) ॥*॥ एषु भावे वा प्रत्ययाः । शोभेत्यत्र 'खनो च च' (३।३।१२५) इति घः । द्युतिरित्यत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इति दिक् ॥ चलारि 'शोभायाः' ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिं हिमम् ।

प्रालेयं महिका च

(अवश्याय इति ॥) अवश्यायते शैत्यमापाद्यते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याद्यध-' (३।१।१४१) इति णः । ('अवश्यायो हिमे दर्पे') ॥ (१) ॥*॥ निहि-यते । 'हन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । यत्तु—'अध्या-यन्याय-' (३।३।१२२) इत्यत्र चकाराद्धन्-इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञः सिद्ध-त्वात् ॥ (२) ॥*॥ तोषयति । तुषेः (दि० प० अ०) अन्तर्भावितव्यर्थात् 'कमेः कित्' इत्यनुवृत्तौ 'तुषारादयश्च' (उ० ३।१।३९) इत्यारन् किञ्च । ('तुषारो हिमदेशयोः । शीकरे हिमभेदे च') ॥ (३) ॥*॥ तोहति । 'तुहिर् तुहिर्

अर्दने' (भ्वा० प० से०) । 'वेपितुर्होर्हस्वश्च' (उ० २।५२) इतीनन् ॥ (४) ॥*॥ हन्ति 'हन्तेर्हि च' (उ० १।१।४७) इति मक् । हिनोति वर्धते । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । मन् (उ० १।१।४१) बाहुलकेन इति वा । संज्ञापूर्व-कत्वान्न गुणः । 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गं स्यात्' ॥ (५) ॥*॥ प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति हिमाद्रिः प्रलयः । तत् आगतम् । अण् (४।३।७४) 'केकय-' (७।३।२) इत्यादिना यादेरियः ॥ (६) ॥*॥ म-ह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पि-संज्ञयोः-' (उ० २।३२) ॥*॥ 'मिहिका' इति पाठे 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (७) ॥*॥ धूमिका धूममहिषी च बोध्या ॥ सप्त 'हिमस्य' ॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥*॥ महद्दिमम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'हिमसमूहस्य' ॥

शीतं गुणे

(शीतमिति ॥) गुणे सश्विशेषे शीतम् । 'शीतं हिम-गुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना' । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'द्रव-मूर्तिसर्गयोः श्यः' (६।१।४५) इति संप्रसारणम् । 'श्यो-ऽस्पशे' (८।२।४७) इति पर्युदासाच्च निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शीतगुणस्य' ॥

तद्वदर्थः सुषीमः शिशिरो जडः ।

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥१९॥

(तद्वदिति ॥) सुषीमादयः सप्त तु तद्वाञ्छीतगुणवा-नर्थो येषां ते तद्वदर्थः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । सुष्ठु सीमा मर्यादा यस्य । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति पत्वम् । स्वामी तु—'सुष्ठु श्यायते' इति विग्रहः (सुषीमः तालव्यमध्यमाह । तत्र बाहुलकान्मक् संप्रसारणं च । मुकु-टस्तु—'तदयुक्तम् । 'सुषीमश्च सुषेणश्च सुषन्धिः सध-पोऽपि च' इति 'दन्त्यमूर्धन्य ऊष्मविवेकाद्'-इत्याह । ('सु-षीमः शीतले चारौ त्रिषु, ना पन्नगान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ 'शश द्रुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते । 'शशच्छशाङ्क-शिशिराण्यपि शकशिम्विस्तालव्यशद्वययुताः कथिताः किय-न्तः' इति शमेदः । ('शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिषु') ॥ (२) ॥*॥ जलति घनीभवति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वस्मर-णात् 'जडः' । ('जडो मूर्खे हिमाघाते जडा स्याच्छकशि-म्बिका') ॥ (३) ॥*॥ शीतं गुणोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । शीतं लति । कः (३।२।३) वा ('शी-

तलं पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपण्यां
स्याच्छिरे वाच्यलिङ्गकम् ॥ (५) ॥*॥ अर्शाशयचि (५।
२।१२७) शीतः ॥ (६) ॥*॥ सप्त 'शीतलद्रव्यस्य' ॥

ध्रुव औत्तानपादिः स्याद्

(ध्रुव इति ॥) ध्रुवति स्थिरो भवति । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः'
(तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।
२।१) ङित्त्वम् । यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुसुपन्यस्य)
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इत्युक्तम् । तद्रभसात् ।
वकारान्तधातौ वा तद्वोध्यम् । 'ध्रुवः शङ्खे हरे विष्णौ वटे
चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः ।
स्त्री मूर्वाज्योः शालपण्यां गीतिसुगमेदयोस्त्रिषु । स्थिरे नित्ये
निश्चिते च ध्रुवं क्लीबं प्रकीर्तितम्' ॥ (१) ॥*॥ उत्तानपाद-
स्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) । मुकुटस्तु—ऋषित्वात्
'ऋष्यन्धक—' (४।१।११४) इत्यणि प्राप्ते बाह्वादित्वात् (४।
१।९६) इच्—इत्याह । तत्र । उत्तानपादस्य ऋषित्वे माना-
भावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ध्रुवस्य' ॥

अगस्त्यः कुम्भसंभवः ।

मैत्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं स्थायति स्तभ्रोति ।
'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । 'अगस्त्यः स्यात्कुम्भयोनौ
वङ्गसेनतरावपि' ॥*॥—अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः । 'वसेस्तिः'
(उ० ४।१८०) बाहुलकादस्यतेरपि—इति मुकुटः । वस्तुतस्तु
'क्तिचूक्तौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिजुचितः । बाहुलका-
श्रयस्यागतिकगतित्वात् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।
'अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः' इति शब्दा-
र्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥
(२) ॥*॥ मित्रावरुणौ देवर्षी । 'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२५)
इत्यनङ् ।—ऋषिसमुदायस्यानृषित्वादपत्ये 'अत इच्' (४।
१।९५)—इति मुकुटः । तत्र । एतयोः ऋषित्वे मानाभा-
वात् ॥*॥ वारुणिरपि । 'मित्रावरुणयोः सूनुरौर्वशेयश्च
वारुणिः' इति व्याडिः । अणपि दृश्यते । 'और्वशेयागस्त्य-
मैत्रावरुणास्त्वाग्निमारुताः' इति नामनिधानात् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य' ॥

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

(अस्यैवेति ॥) अस्यैव पत्नी लोपामुद्रा । न मुदं राति ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । लोपे धर्मलोपे अमुद्रा=
हर्षं न लभते इत्यर्थः । स्वाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६।३।
१०९) फलं चिन्त्यम् । यत्तु—लोपयति धोषितां रूपाभिमाम-
नम् । पचायच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । लोपा ।
मुद्रयति स्रष्टुः स्रष्टिमिति मुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१।
५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोपाशब्दस्यैव भाषि-
तपुंस्कलात्पुंवद्भावप्रसङ्गात् । आङ्प्रश्नेषेण वा तत्समाधे-

यम् ॥ (१) ॥*॥ समानो धर्मोऽस्त्यस्याः । इतिः (५।२।
११५) । 'समानस्य—' (६।३।८४) इति सः ॥ एकम् 'अग-
स्त्यपत्न्याः' ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

(नक्षत्रमिति ॥) न क्षदते हिनस्ति । 'क्षद' इति सौत्रो
धातुर्हिसार्थ आत्मनेपदी । इन् (उ० ४।१।५९) । 'नभ्राण-
पाद्—' (६।३।७५) इति नञः प्रकृतिभावः । यत्तु क्षदतीति
विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तच्चिन्त्यम् । यद्वा 'णक्ष गतौ'
(भा० प० से०) । नक्षति । 'अभिनक्षिकलिभ्योऽत्रन्' (उ०
३।१०५) । न क्षणोति वा । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) ।
इन् (उ० ४।१।५९) । बाहुलकाण्यलोपः । न क्षत्रं वा ।
देवत्वात्क्षत्रभिन्नत्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) । 'लु व्रश्चिक्लृप्तिभ्यः कित्' (उ० ३।६६)
इति सः । 'षटोः—' (८।२।४१) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्यात्क्ष-
त्राच्छलभल्लयोः । महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ भाति । 'अन्येष्वपि—' (३।१।१०१) इति
ङः । 'भं नक्षत्रे गभस्तौ स्त्री पुंसि स्याद्भृगुनन्दने । (भवने
च तथा भः स्यात्) अमरो भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः ॥
(३) ॥*॥ तरन्त्यनया । भिदादित्वात् (३।३।१०४) अङ् ।
गुणः (७।४।१६) । निपातनादीर्घः ॥*॥ तारयतेः पचा-
यचि (३।१।१३४) । तारोऽपि 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा
स्यात्तार इत्यपि' इति व्याडिः । ('तारो वानरभिन्मुक्तावि-
शुद्धोः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना,
रूप्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे वालिगीर्पतिभार्ययोः ।
त्रिलिङ्गोऽप्युच्चशब्दे च') ॥ (४) ॥*॥ प्लुलि (३।१।१३३)
तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीलाभावः ।
अपिशब्दात्तारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीत्वाभावे क्लीबत्वमुडु,
साहचर्यात् । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च'
इति शाश्वतः । ('तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दक्षि ।
कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु') ॥ (५) ॥*॥
अवतीति—ऊः । क्तिप् (३।२।१७८) । 'ज्वरत्वर—' (६।४।
२०) इत्युटौ । 'ह्रस्वो नपुंसके—' (१।२।४७) इति ह्रस्वः ।
समासोत्तरम् 'इको ह्रस्वोऽट्यः—' इति वा ह्रस्वः । ड्यतेर्दुः
ढीढे मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'उ च तडु च'
इति विग्रहः । स्त्रियां तु 'ऊश्वासौ डुश्च' इति ज्ञेयः । उडुः,
उड्ड, उडवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा 'उ संयुद्धौ रूपोक्तौ
च शिववाची त्वनव्ययम् । उ प्रश्ने च' इति हैमः । उ क्रोधं
ड्यते, उना शंभुना ढीयते वा । 'मितद्वादिभ्यः' (३।२।१८०)
इति डुः ॥ (६) ॥*॥ षड् 'नक्षत्रसामान्यस्य' ॥

१—एतत्पक्षद्वये तकारैक्यम् । पूर्वत्र तु तद्वयम् ॥ २—'अ-
न्येष्वपि—' (वा० ३।२।१०१) इत्युचितम् ॥

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—'आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा० ४।१।१९) इत्यत्र केचिद् 'आसुरिदाक्ष्योः' इति—इति मुकुट आह । तन्न । भाष्ये दाक्षेरदर्शनात् । यदपि—गोत्रत्वमुपचर्य 'गोत्रे कुब्जादिभ्यश्चफञ्' (४।१।९८) इति च्फञि 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४।१।६३) इति ङीष्-इत्याह । तदपि न । कुब्जादिगणेऽस्य पाठाभावात् । उत्करीत्योपचारं विना निर्वाहान्न । यत्तु—'अत इन्' (४।१।९५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपायनवत् 'यजिजोश्च' (४।१।१०१) इति फक्-इति स्वाम्याह । तदपि न । अनन्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनस्य द्वीपायनः । द्वीपायनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४।१।११४) इति द्वैपायनशब्दव्युत्पत्तेर्ह्यन्तासंभवाच्च । यदपि—'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इत्यत्र 'इवः' उपसंख्यानान्ङीष् । 'कौरव्यमाण्डकाभ्यां च' (४।१।१९) इति चकारादासुरायणीवत् फः-इति । तदपि न । त्वदुक्तोपसंख्यानप्रसिद्धेः । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वे मानाभावाच्च । यदपि—दक्षमयते । ल्युः (३।१।१३४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८)-इत्याह मुकुटः । तदपि न । प्रज्ञप्राज्ञचद्रूपद्वयप्रसङ्गात् । अश्विन्याद्याः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते । ('दाक्षायणी त्वपर्णायामश्विन्याद्युडुषु स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्' ॥

अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोति । 'सत्सु-

१—लिङ्गज्ञानं तेषामन्यतोऽवधार्यम् । तथा च तत्रान्तरे—'इत्तस्मात्तिश्रवणा अङ्गीये, मृगशिरो न पुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ, मूलं त्वस्त्री, स्त्रियः शेषाः' इति वचनज्ञानं कर्मप्रदीपानुसारेण । तथाहि—'आग्नेयाद्येऽथ सर्पाद्ये विशाखाद्ये तथैव च । आपादाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च ॥ इन्द्रान्येतानि बहुवृक्षाणां जुहुयात्सदा । इन्द्रद्रव्यं दिवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ॥' इति । एवं आधाश्चतस्रः स्त्रियां बहुत्वे, मृगशिराः स्त्रीबहुत्वे, फल्गुन्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा ख्येकत्वे, स्वातिमिथुनैकत्वे, विशाखाद्ये स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा ख्येकत्वे, मूलमस्त्रियामेकत्वे, आषाढाद्ये स्त्रीबहुत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाद्ये स्त्रीबहुत्वे, भाद्रपदाद्यं स्त्रीद्वित्वे, रेवती ख्येकत्वे इति निष्कर्षः । मुकुटस्तु अश्विनीभरणीरोहिणीमृगशिराआर्द्रापुष्याश्लेषाहस्तचित्रास्वात्यनुराधाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणधनिष्ठाशतभिषाग्नेयरेवतीनामेकवचनान्तत्वम्, पुनर्वसुफल्गुनी विशाखाभाद्रपदानां दिवचनान्तत्वम्, कृत्तिकामघयोर्वज्रवचनान्तत्वमाह । तनोक्तार्थवाक्यविरोधः स्पष्ट एव । अस्य कात्यायनवाक्यस्य होममात्रविषयत्वम् जुहुयात्पदोपादानात् कल्पनीयम् ॥

द्विष—' (३।२।६१) इति क्तिप् । यत्तु—'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इत्यादिना क्तिन्-इति मुकुटः । तन्न । युजेः केवलात्किन्विधानात् ॥ (१) ॥*॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्विन्याः' ॥

राधा विशाखा

(राधेति ॥) राधोक्तिं कार्यमनया । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः । राधयति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशालयोः । विष्णुकान्तामलप्रयोश्च गोपीवेध्यविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विशास्त्रति । 'शाखु व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशाखाभे कठिलके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विशाखायाः' ॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्विति ॥) पुष्पाति कार्याणि । 'पुष्यः कलियुगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्भेदे' ॥ (१) ॥*॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ (तुष तुष्टौ) तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्यतिष्य—' (६।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् उपधेत्वं च । 'तिष्यो नक्षत्रभेदे स्यात्कलौ धात्र्यां च योषिति' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुष्यस्य' ॥

श्रविष्ठया ।

समा धनिष्ठा

(श्रविष्ठयेति ॥) श्रवणं श्रवः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । प्रसिद्धिः । श्रवोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । अतिशयेन श्रववती । इष्टन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्ङ्क्' (५।३।६५) इति मतुपो ङक् ॥ (१) ॥*॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥*॥ सा श्रविष्ठया समेत्यन्वयः ॥ द्वे 'धनिष्ठायाः' ॥

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

(स्युरिति ॥) प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादा यासाम् । 'सुप्रा-तसुष्व—' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुव्रीहवच् पद्मावश्च निपातितः । प्रोष्ठपदयोर्द्वित्वेऽपि 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानाम्—' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रं पदं यासां ताः । अत्रारोपाद्बहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात—' (५।४।१२०) इति प्रोष्ठपदा भद्रपदाश्च निपातितः—इति मुकुटः । तन्न । भद्रपदाशब्दस्य तत्राग्रहणात् । एतेन—अर्थग्रहणाद्भद्रपदा—इति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्व-भद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्' ॥

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

मृगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्षं शिरो यस्य ॥ (१)

१—हस्तादिरेवायम् । 'ग्रहपतिरिव भद्रपदानुगतः' इति शेषात्—इति मुकुटः ॥

॥३॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपभेदात्कीबम् । 'सौम्या मृगशिरः स्युर्मृगशिराः' इति बोधालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥३॥ मृगोऽपि । 'मृगशीर्षे' हस्तिजातौ **मृगः** पशुकुरङ्गयोः' इति व्याधिः ॥ (२) ॥३॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगान्नक्षत्रमपि तथा । यत्तु- 'आग्रहायण्यश्वत्थादृक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्स्वार्थेऽण् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । अणन्तत्वादेव ङीप् सिद्धे गौरादिषु पाठोऽस्य पुंवद्भावनिषेधार्थः । तेनाग्रहायणीभार्य इति सिध्यति-इति मुकुटः । तत्र । अपसिद्धान्तात् । नहि गौरादित्वं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु ङीष्बिधानार्थम् । नच पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदार्थत्वात् । नचोदात्तनिवृत्तिस्वरेण तदभावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव बाध-संभवात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति सुवचत्वाच्च ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'मृगशिरसः' ॥

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥२३॥

(इन्वका इति ॥) इन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्तौ प्रीणने च' (भ्वा० प० से०) इदित्वात् (७।१।५८) नुम् । संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इवाभावः ॥३॥ 'इल्वलाः' इति पाठे तु 'इल्व स्त्रे क्षेपणे च' (तु० प० से०) । 'सानसिर्वर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति वलच् गुणाभावश्च निपात्यते । ('इल्वलास्तारकाभेदेऽपी-ल्वलो मत्स्यदैत्ययोः') ॥ (१) ॥३॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां पञ्चानां 'स्वरूपतारकाणां' एकम् ॥

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥२४॥

(बृहस्पतिरित्यादि ॥) बृहतां पतिः । 'तद्बृहतोः-' (वा० ६।१।१५७) इति सुदृढलोपौ ॥३॥ अलुकि 'बृहतां पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥३॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥३॥ गिरां पतिः । 'अहरादीनां-' (वा० ८।२।७०) इति वारफः ॥३॥ पक्षे (विसर्गोपध्मानौ) । कस्कादित्वात् (८।३।४८) षः-इति केचित् ॥ (३) ॥३॥ प्रशस्ता धिषणास्य । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा धृष्णाति । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'धृषेर्धिष च-' (उ० २।८२) इति क्युः । ('धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा तु धियां मता') ॥ (४) ॥३॥ गृणाति उपदिशति । 'गृ शब्दे' (क्य० प० से०) । 'कृमोश्च' (उ० १।२४) इति कुः उश्चान्तादेशः (रपरः) ।

१-इन्वका नक्षत्रम् इति श्रुतेः-इति स्वामी ॥ २-केचिदित्यनेन स्वामिचन्द्रोक्तेऽरुचिः सूचिता । गीर्पतिरित्यसाधुरिति मुकुटः । अतएव भाष्ये गीर्पतिः, गीर्पतिः, गीःपतिः, इति रूपत्रयमेवोदाहृतम् । एतेन कस्कादिषु पाठकल्पनमपि निरस्तम् ॥

'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अलघौ दुर्जरे चापि' इति हैमः ॥ (५) ॥३॥ जीवयति । अच् (३।१।१३४) । मृत-संजीवनमन्त्रज्ञत्वात् । 'जीवः स्यान्निदशाचार्ये ह्रमभेदे शरी-रिणि' इति हैमः ॥ (६) ॥३॥ 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गिराः' (उ० ४।२।३६) इत्यमुञ्जन्तो निपातितः । अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । बहुत्वे 'अत्रिभृगु-' (२।४।६५) इति लृक् । आङ्गिरसः, आङ्गिरसौ, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥३॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'पृथ्वाः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वविधानात्पृथ्वा अलृक् ॥३॥ लृक्पक्षे 'वाक्पतिः' अपि ॥ (८) ॥३॥ 'ऋषयः सप्त धीमद्भिः स्मृताश्चित्रशिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्ग-तादङ्गिरसो जातत्वाच्चित्रशिखण्डिनो जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ङः ॥ (९) ॥३॥ नव 'बृहस्पतेः' ॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।

(शुक्र इति ॥) माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुक्रः । शो-चति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥३॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२) ॥३॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कोतुमवश्यमाख्या-तुमर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।१२५) इति ण्यत् । कावेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४।१।१५१) इति वा । ('काव्यं ग्रन्थे पुमान् शुके काव्या स्यात्पूतनाधियोः') ॥ (३) ॥३॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वशेः कनसिः' (उ० ४।२।३९) । ग्रन्थादित्वात्संप्रसारणम् (६।१।१६) । 'ऋदुशानस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥३॥ भृगोरपत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु लृक् (२।४।६५) । भृगवः । ('भार्गवः परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये भार्गवी तु कृष्णदूर्वोमयोः स्त्रियाम्') ॥ (५) ॥३॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । कौतीति वा । ('कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि खलीने स्यात्तु योषिति') ॥ (६) ॥३॥ षट् 'शुक्रस्य' ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २५ ॥

(अङ्गारक इति ॥) अङ्गानि इत्यर्ति पीनत्वात् 'ऋ गतौ' (उ० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गति वा । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गिमदि-' (उ० ३।१।३४) इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन् (५।३।९६) रक्तवर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि स्यादुल्मुकांशे कुरुष्टके । भवेदङ्गारिका चेक्षुकाण्डे किंशुक-कोरके' ॥ (१) ॥३॥ कोः पृथिव्या जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ङः । ('कुजा भवान्यां वृक्षे तु कुजो नरकभौमयोः') ॥ (२) ॥३॥ भूमेरपत्यम् । शिवादित्वात्

१-तथा च रामायणे 'अनात्तात्रष्टसंज्ञाश्च आहतास्त्रिहस्पतिः । दिव्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोपधीभिरजीवयत्' इति मुकुटः ॥

(४१११२०) अण् । 'भौमो मङ्गलदल्योः' इति ईमः ॥
 (३) ॥॥ 'रौहिण्योऽभ्यस्य' ॥ (४) ॥॥ मन्त्राः सुतः ॥
 (५) ॥॥ पञ्च 'मङ्गलस्य' ॥

रौहिण्यो वृधः सौम्यः

(रौहिणेय इति ॥) रौहिण्या अवलम् । 'ब्रीम्यो ढक्' (४१११२०) । 'रौहिण्यो भवद्वन्द्वे रेवतीरमणे वृधे' इति विभः ॥ (१) ॥॥ वृधः । 'वृध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३१११२०) । ('वृधः सौम्ये क्वौ') ॥ (२) ॥॥ सोम इव । सौम्यः । 'शाखादिभ्यो यः' (४१३१०३) । ततः प्रजायन् (५११३०४) । ('सौम्यः सोमात्मजेऽवुध्रे मनोज्ञे सोमदेवते । सौम्याः पुनर्वसुशिरः शिरःस्थाः पञ्च तारकाः') ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'वृधस्य' ॥

समौ सौरिशनैश्चरौ ।

(समाविति ॥) सूरस्यार्कस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४१११२०) ॥॥ 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥॥ शनैश्चरति पशुत्वात् । अच् (३१११३४) ॥॥ 'शनैश्चरति शनैश्चराः' इति रभसाच्छनिरपि ॥॥ 'शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'शनेः' ॥

तमस्तु राहुः स्वर्मानुः संहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

(तम इति ॥) ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४११०९) । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमादः । ताम्यतीति विगृहीतत्वात् । 'तमांसि गुणति मिरसंहिकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥॥ पञ्चा-
 दधि (३१११३४) अदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । 'स्वर्मानुस्तु तमो राहुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥॥ रहति गृहीत्वा त्यजति चन्द्रार्कौ । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) भ्वादिः । बाहुल्यकादुप । 'रहध' इत्युण्-इति मुकुटस्य प्रमादः । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥॥ स्वरा-
 काशे विपरीतलक्षणया भाति । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३१३२) । शुभ्रादिः (८१४३९) ॥ (३) ॥॥ सिंहिकाया अपत्यम् । 'ब्रीम्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (४) ॥॥ विधुं तुदति । 'विध्वरणस्तुदः' (३१२३५) इति खश् । 'अरुद्-' (६१३६०) इति मुम् ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'राहोः' ॥

केतुः ॥ ('केतुनां रुक्पताकाविप्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि') ॥ (१) ॥॥ शिखी । ('शिखी बहौ बर्लौवर्दे शरे केतुग्रहे द्वे । मयूरे कुङ्कुटे चाधे, शिखावत्यन्यलिङ्गकः') इति स्वासी ॥ (२) ॥॥ द्वे 'केतोः' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्रित्रशिखण्डिनः ।

सप्तैति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिवसंख्ये-' (२११५०) इति द्विगुः । 'चित्रः शिखण्डध्वजाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तपि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचि-

जिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेया-
 ध्वित्रशिखण्डिनः' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'सप्तर्षीणाम्' ॥

राशीनामुदयो लग्नं

(राशीनामिति ॥) अक्षुवते व्याप्नुवन्ति । 'अशू व्याप्नौ' (खा० आ० से०) । 'अशिपणादयो रुडायलुक्चौ च' (उ० ४११३३) इति रुडायम् इण्प्रत्ययश्च ॥ (१) ॥॥ लगति फले । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) 'श्रुब्धखान्त-' (७१२१८) इति क्षत्येडभावः, तस्य नश्च निपात्यते । यत्तु—
 लगति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'ओलजी ओलस्त्री व्रीडे' (तु० आ० से०)—इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोर्लगतिरुपाभावात् । प्रकृतेऽर्थासंगतेश्च । अतः 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७१२१४) 'ओदितश्च' (८१२४५) इति सूत्रयोरुपन्यासो व्यर्थः । 'लग्नं राश्यादयोऽक्षौ च सत्तलजितयोऽस्त्रिषु' ॥ एकम् 'राश्यादयोऽक्षौ च सत्तलजितयोऽस्त्रिषु' ॥ एकम् 'राश्यादयोऽक्षौ च सत्तलजितयोऽस्त्रिषु' ॥

ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

(ते त्विति ॥) ते राशयः । मेषवृषौ आवी येषां ते ॥ प्रत्येकं एकम् ॥

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।

भास्कराहस्करब्रह्मप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

शुभणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्षतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

(सूरैति ॥) सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'सुस्वाधश्चिभ्यः कन्' (उ० २१२४) । दैन्यादिः ॥॥ शवति । 'शु गतौ' (सौत्रः) 'शुसिचिमीनां वीधश्च' (उ० २१२५) इति कनि श्रश्च । 'शूरश्चारुभटे सूर्ये' इति विश्वः । 'सुभटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽपि' इत्युष्मवि-
 वेकः । शूरयते वा । 'शूर विक्रान्तौ' (तु० आ० से०) । अच् (३१११३४) यत्तु—सूते प्रेरयत्यन्धकारम्, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोरुपन्यसनं मुकु-
 टेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोस्तादृशरूपाभावात् ॥ (१) ॥॥ सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) सुवति प्रेरयति क-
 र्मणि लोकान्, इति वा । 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'राज-
 सूर्यसूर्ये' (३११११४) इति निपातितः । 'सूर्योऽर्कपणे

२—'पुंल्लिबलिङ्गम्' इति हैमेन व्याख्यातम् । वृश्यन्ते च प्रयोगा अपि ॥ २—ते राशयः 'मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । कुलाथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ' इति स्वाम्युक्ता ज्ञेयाः । ३—'वारुणी वारुणीभूतसौरभा सौरभात्पदम्' इति दण्डियमकार् । 'कुमुदाकरा इवासोऽहशूरभासः' इति वासवदत्ताक्षेपाचलव्यादिरपि—
 इति मुकुटः ॥

तपने स्त्री तद्वाच्यौषधीमितोः ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'श्वनुक्ष-
न्पुष्न्-' (उ० ११५९) इति निपातितः । ('अर्यमा
पितृदैवते । तरणौ सूर्यमत्तायाम्' ॥ (३) ॥*॥ अदितेर-
पत्यम् । 'दित्यादित्या-' (४११८५) इति ण्यः । ('आदित्य-
स्त्रिदशकर्मयोः') ॥ (४) ॥*॥ द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य
॥ (५) ॥*॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवाविभा-' (३१२३९)
इति टः ॥ (६) ॥*॥ एवं भास्करादिषु । (कस्कादित्यात्
८१३४८) भास्कराहस्करो-इति स्वामी । ('भास्करो
वह्निर्सूर्ययोः') ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ तिमिरं बध्नाति ।
'बन्धेर्बधिवुधी च' (उ० ३१५) इति नक् ॥ (९) ॥*॥ (१०)
॥*॥ (११) ॥*॥ भासः सन्त्यस्य । मतुप् (५१२९४) ।
('भास्वान्दीति रवौ') ॥ (१२) ॥*॥ विविधं वस्ते आच्छा-
दयति । 'वस आच्छादने' (अ० आ० अ०) । क्तिप् (३१२।
७६) । विवो रश्मिः । विवोऽस्यास्ति । मतुप् (५१२९४) ।
'तसौ मत्वर्थे' (१४११९) इति भत्वाद्भुत्वाभावः । ('विच-
स्वान्विवुधे सूर्ये तच्चगर्था विवस्यती' ॥ (१३) ॥*॥
सप्ताश्वो यस्य ॥ (१४) ॥*॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५) ॥*॥
उष्णा रश्मयोऽस्य ॥ (१६) ॥*॥ विशेषेण कर्तनं यस्य ।
विश्वकर्मणा यच्चोल्लीढत्वात् । विकर्तयति भक्तरोगान् इति
वा । 'कृती छेदने' (ह० प० से०) । णिजन्ताल्लुट् (३१३।
११३) ॥ (१७) ॥*॥ अर्च्यते । 'अर्चं पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१८) 'चजोः-' (७१३५२)
इति कुलम् । यद्वा 'कृदाधाराचिकलिभ्यः कः' (उ० ३१४०) ।
'चोः कृः' (८१२३०) । ('क्षरो झरि' (८१४६५) क-
लोपः) । यद्वा 'अर्कं स्तवने' (उ० प० से०) । चुरादिः ।
अर्क्यते । 'एरच्' (३१३५६) 'एरजण्यन्तानाम्' इति
मैत्रे घञ् । ('अर्को हुमेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये विडौजति')
(१८) ॥*॥ मृतेऽण्डे भवः । शकन्वादिः (वा० ६११।
९४) । 'परा मार्तण्डमास्यत्' । 'पुनर्मार्तण्डमाभरत्' इत्या-
दिमन्त्रादीर्षोऽपि 'अथ मार्तण्डमार्तण्डौ' इति नामनिधाना-
च्छब्दाणीवाच्च । 'मार्तण्डः क्रोडसूर्ययोः' ॥ (१९) ॥*॥
मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इविमदि-'
(उ० ११५११) इति किरच् । 'मिहिरः सूर्यबुद्धयोः' ॥*॥
महेः किरचि महिरोऽपि । 'महिरमिहिरगीथाः कालकृ-
त्पद्मापाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥*॥ ऋच्छति ।
'अतेश्च' (उ० ३१६०) इत्युनन् । ('अरुणोऽव्यकरागेऽर्के
संघ्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि
त्रिषु ॥ अरुणतिविषाश्यामामञ्जिष्टान्वृतासु च' ॥ (२१)
॥*॥ पुष्पाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टौ' (क्या० प० से०) ।
'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) वा 'श्वनुक्षन्-' (उ० १।
१५९) इति निपातितः ॥ (२२) ॥*॥ दिवो मणिरिव ॥

(२३) ॥*॥ तरन्त्यनेन संसारम् । तरणिः । 'अतिसृष्टु-'
(उ० ३१९०२) इत्यादिना तरतेरनिः । 'तरणिर्धुमणौ पुंसि
कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' ॥ (२४) ॥*॥ मेघति । 'निमिदा
स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः'
(उ० ४११६४) इति कत्रः । ('मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्यं
पुंसि') ॥ (२५) ॥*॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभानुः
पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च' ॥ (२६) ॥*॥ विरोचते ।
'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च-' (३१२।
१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्कसि-
चन्द्रयोः' ॥ (२७) ॥*॥ विभैव वसु यस्य । 'विभावसुः
पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके' ॥ (२८) ॥*॥ ग्रहाणां
पतिः ॥ (२९) ॥*॥ त्विषां पतिः । अलुक् ॥ (३०)
॥*॥ अहः पतिः । अहर्पतिः ॥ (३१) ॥*॥ भाति ।
'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३१३२) । ('भानुरंशौ रवौ दिने') ॥
(३२) ॥*॥ हन्ति । 'वृतृवदिहनि-' (उ० ३१६२) इति
सः । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभमृत्पविष्वक्परमा-
त्मनि मैत्रेरे ॥ योगिभेदे मन्त्रभेदे शरीरमरुदन्तरे । तुर-
गमप्रभेदे च' ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४)
॥*॥ तपति । ल्युः (३१११३४) 'तपनोऽरुकरेऽपि स्याद्भा-
स्करे निरयान्तरे' । प्रज्ञायणि (५१४३८) तापनोऽपि ।
तापयति वा । ल्युः (३१११३४) । 'तपनस्तापनो रविः'
इति संसारावर्तान् ॥ (३५) ॥*॥ सुवति । 'बृ प्रेरणे' (तु०
प० से०) । लृच् (३१११३३) । यन्तु—स्यते, सृते—इति
स्वामिमुकुटाभ्यामुक्तम् । तच्च । 'स्वरतिस्तीस्यति-' (७१२।
४४) इतीद्विकल्पात्पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उच्चा-
धात्वोरर्थसंगतेश्च ॥ (३६) ॥*॥ रुयते, स्रूयते, रवते,
वा । रविः 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'रुह गतौ'
(भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४११३९) ॥
(३७) ॥*॥ चण्डांशुः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपाशिकाः'
इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥*॥ सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य' ॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपाशिकाः ॥३१॥

(माठर इति ॥) मनुते मठरः । स एव माठरः ।
'जनेररुष्ठ' (उ० ५१३८) इत्यनुवर्तमाने 'वचिमनिभ्यां
चिच्च' (उ० ५१३९) इत्यरप्रत्ययः ठश्चान्तादेशः । ततः
प्रज्ञायण् (५१४३८) । मठति । 'मठ मदनवासयोः'
(भ्वा० प० से०) बाहुलकादरच् । मठरस्यापत्यमिति वा ।
ऋष्यण् (४११११४) । मठन्त्यनेन मठः । 'पुंसि-' (३।
३१११८) इति घः । मठं रति । 'रु दाने' (अ० प०
से०) । कः (३१२३) ('माठरो व्यासविप्रयोः । सूर्या-
नुगे') ॥ (१) ॥*॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच्

१—'स्त्री तु नायौषधी' इति पाठः ॥ २—मते इत्यनेन 'एरजण्य-
न्तानामिति वचनमनार्थम्' इति कैयटव्योपिधत्वात्तुः सूचिता ॥
अमर० ६

१—मत्सरो द्वेषः । तत्र यथा 'मुनौ विहसे सरसीव शुष्के' इत्यनेका-
र्थकैरवाकरकौमुदी ॥

(५।२।१२७) । पिङ्गं वर्णं लातीति वा । कः (३।२।३) ॥
 (१) ॥*॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) दण्डय-
 तीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रभेदेष्वा-
 श्वेऽर्कानुचरे मयि ॥ प्रकाण्डे लघुडे कोणे चतुर्थोपायवर्गयोः' ॥
 (१) ॥*॥ पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः
 (२।१।६) । परिपार्श्वं वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुखं च' (४।४।
 २९) इति चकारादृक् । सूर्यपार्श्वस्थानां 'माठरादित्रयाणां'
 एकैकम् ॥

सूर्यस्तोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गुरुद्वाराग्रजः ।

(सूर्येति ॥) सूर्यस्य सतः ॥ (१) ॥*॥ अरुणो वर्णो-
 ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण-' (वा० ५।२।९४)
 इति मनुषो लुगवा ॥ (२) ॥*॥ अविद्यमानावूरु यस्य ॥
 (३) ॥*॥ काश्यपस्यापत्यम् । बाह्वादित्वात् (४।१।९६)
 इच् ॥ (४) ॥*॥ गुरुद्वाराग्रजः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
 'सूर्यसारथेः' ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

(परिवेष इति ॥) परितो विष्यतेऽनेन । 'विष्ट व्याप्तौ'
 (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिवेषः स्यात्प-
 रिधौ परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥*॥ 'विश प्रवेशने'
 (तु० प० अ०) अस्माद्धि तु तालव्यान्तः । 'विष्टने परि-
 वेशः स्याद्धानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभसः ॥
 (१) ॥*॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।९२)
 इति किः । ('परिधिर्यज्ञियतरौः शाखायामुपसूर्यके') ॥
 (२) ॥*॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमासः (२।२।
 १८) । ततः स्वार्यं कन् (५।३।९७) ॥ (३) ॥*॥ 'मडि
 भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) मन्दति । वृषादित्वात् (उ०
 १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥*॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधि-
 श्चोपसूर्यकम्' इति भागुरिः ॥ चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोस्तपा-
 तादिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोऽस्मयूखांशुगभस्तिघृणिघृणयः ।

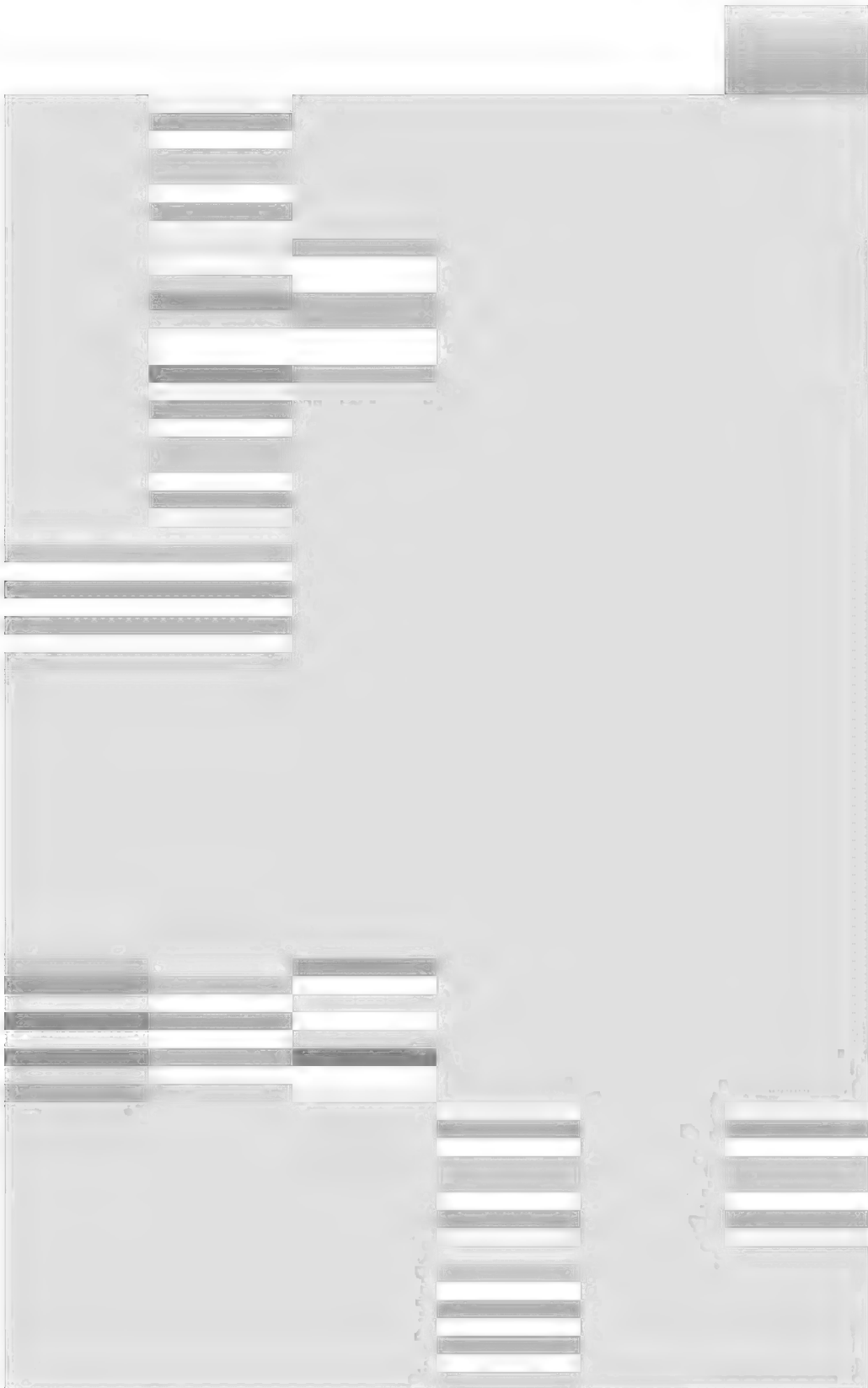
भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियां ॥ ३३ ॥

(किरण इति ॥) कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
 'कृपृञ्जि-' (उ० २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥*॥ वसन्ति
 रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फाधि-
 त्ति-' (उ० २।१३) इति रक् । यजादित्वात् । (६।१।१५)
 संप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।११०) इति न षत्वम् ।
 ('उन्नो वृषे च किरणेऽप्युस्त्रार्जुन्युपचित्रयोः') ॥ (२)

१—इन्द्रादयो द्वादश नामान्तेणाकंपरिचारकाः । यत्तौरम् ।
 'तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः । वहिस्तु दक्षिणे पार्श्वे
 पिङ्गलो वामनश्च सः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया ।
 एवमन्ये गुरुहरराडुकिर्तुस्वरादयः । तेषु प्राधान्यात्रय एवोक्ताः ।' इति
 स्वामिमुकुटो ॥

॥*॥ मिमीते । 'माह ऊखो मय च' (उ० ५।२५) इत्यु-
 खप्रत्ययो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमो-
 खति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि-'
 (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोको गत्यर्थः । अच् (३।१।
 १३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्तः ।
 धातुसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोदरादित्वाश्रयणस्य
 निर्मूलत्वाच्च । ('मयूखः किरणेऽपि च । ज्वालयापि
 शोभायाम्') ॥ (३) ॥*॥ अंशयति । 'अंश विभाजने'
 चुरादिः । मृग्यवादित्वात् (उ० १।३७) कृः । 'अंशुल्लेशे
 रवौ रश्मौ' इति विश्वः । 'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे
 चण्डदीधितौ' ॥ (४) ॥*॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा०
 ३।२।४८) इति डः । गो ज्ञेयवर्गः । तं बभस्ति दीपयति ॥
 गभस्तिः । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' (जु० प० से०) । जुहो-
 त्यादिः 'क्विच्चौ च-' (३।३।१७४) इति क्तिच् । एवं
 च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । 'वसे स्तिः'
 (उ० ४।१८०) इति बाहुलकात्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्
 (६।३।१०९) गनभागलोपः— इति मुकुटकृतं क्लिष्टकल्पनम-
 नुपादेयम् । भसतीति विगृह्योक्तधातोरुपन्यसनं प्रामादिकम् ।
 ('गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहायां तु योषिति') ॥ (५)
 ॥*॥ जिघर्ति । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) जुहो-
 त्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः— इति प्राश्नः । वस्तु-
 तस्तु घरति । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः ।
 'घृणिघृणि-' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपा-
 तितः । ('घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥*॥
 घृणोति । 'जिघृश प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'घृषि-
 घृषिभ्यां कित्' इति निः क्तिच्— इति मुकुटः । तच्च । तादृश-
 सूत्राभावात् । अतो बाहुलकान्निः, गुणाभावश्च ॥ * ॥
 'घृणिः' इति पाठान्तरम् । 'घृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः पिच् ॥*॥
 'पृश्निः' इत्येके पेठुः । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) ।
 अस्य सलोपो गुणाभावाच्च 'घृणिपृश्नि-' (उ० ४।५२) इति
 निपातितः । पशति । 'पृशु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥
 (७) ॥*॥ भाति । भानुः ॥ (८) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे'
 (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'करो वर्षोपले रश्मौ
 पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः' ॥ (९) ॥*॥ ध्रियते तमोऽस्मिन् ।
 'यृक्णिभ्यामीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे— 'बुटि-
 मसिमरीचयः' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचिः किरणो
 भानुद्वयः करः पदम्' इति शब्दार्णवः । 'मरीचिर्मुनि-
 भेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' ॥ (१०) ॥*॥ दीधीते दीप्यते ।
 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' (अ० आ० से०) क्तिच् (३।३।१७४) ।
 'तितुत्र-' (७।२।९) इतीप्तिषेधस्तु न । 'अग्रहादीनाम्'

२—तालव्यान्तः 'अथोडुबन्धुश्च भयंकरे करे महौषधीनष्टकरांशुमे
 शुमे' इति जानकीहरणे यमकादिति मुकुटः ॥

इति वार्तिकात् । 'वीवर्णयोः-' (७।४।१३) इतीकारलो-
पः । अयं स्त्रियामेव । 'वीधितिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानु-
शासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'वीधितिः' इत्यत्र स्त्रिया-
मिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'कि-
रणानाम्' ॥

स्युः प्रभास्युचिस्त्विद्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ।
रोचिः शोचिरुभे क्लीबे

(स्युरिति ॥) प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । किप् (३।२।१७८) । ('रुक् शोभाकिरणेच्छासु') ॥
(२) ॥*॥ 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचि-
र्दाप्तौ च शोभायामभिष्वङ्गामिलाषयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्वेष-
ति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) किप् (३।२।१७८) ।
('त्विद् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि') ॥
(४) ॥*॥ 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । दृशिप्रहणात्
(वा० ३।२।१०१) ङः । टाप् (४।१।४) । 'भा भुव्यलंकृतौ
दीप्तौ स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा
किप् (३।२।१७८) । आबन्तत्वाभावात् सुलोपादिः । भाः
विश्वपावत् ॥ (५) ॥*॥ 'भास दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
किप् (३।२।१७७) भाः, भासौ । ('भाः प्रभावे मयूखे
च') ॥ (६) ॥*॥ छयति छिनति वा तमः । 'कृविष्टृवि-
च्छवि-' (उ० ४।५६) इति क्चिन्तो निपातितः ॥ (७)
॥*॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगु-
पधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥*॥ दीप्यते-
ऽनया । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । 'क्तिष्वादिभ्यः
(वा० ३।३।९४) ॥ (९) ॥*॥ 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)
रोचतेऽनेन । 'अर्चिश्चि-' (उ० २।१०८) इति ह्रिः ॥
(१०) ॥*॥ 'ईशुचिर् पूतीभावे' । (दि० उ० से०) ।
शुच्यति पूतीभवत्यनेन । ह्रिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश
'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशद्योताविति भावे (३।३।१८)
करणे (३।३।१९) वा घञन्तौ । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः ।
उद्द्योतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ आतपस्तु
पाचार्यजन्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषदर्थे' (६।
३।१०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'कवं चोष्णे' (६।३।
१०७) इति कोः क्वादेशः ॥ (२) ॥*॥ क्वादेशश्च ॥ (४)
॥*॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥*॥ एते गुणे क्लीबाः ।

गुणिनि विशेष्यनिष्ठाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य' ॥
तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिग्ममिति ॥) तेजयति । 'तिज निशाने' (चु० प०
से०) । 'युजिरुचितिजां कुश्व' (उ० १।१४६) इति मक् क-
वर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'तिजेर्दार्धश्च' (उ० ३।१८)
इति लृक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विपलोहा-
जिमुष्कके । क्लीबं यवाग्रके पुंसि तिग्मार्थत्यागिनोस्त्रिषु' ॥ (२)
॥*॥ खमिन्द्रियं रात्यभिभवति । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । कः (३।२।३) । 'खरं स्यात्तीक्ष्णघर्मयोः । गर्दभे-
ऽस्त्री देवताङ्गे' ॥ (३) ॥*॥ तद्वत्-गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिषु,
इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इत्यादावुप-
चारात्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति) ॥ मृगाणां तृष्णास्तस्याम् । अर्शआद्यन्
(५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ'
(५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥
इति दिग्वर्गविवरणम् ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्यते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्वा०
आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) कालयति सर्वम्,
इति वा । प्यन्तात्पवाद्यन् (३।१।१३४) 'कालो मृत्यौ
महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (१) ॥*॥ दिशति । 'दिश
अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'क्तिचकौ च संज्ञायाम्' (३।
३।१७४) इति कः । 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' ॥ (२) ॥*॥
नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नञ्याहन एह च'
(उ० ४।२२४) इत्यसुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋदुशनस्'-
(७।१।९४) इत्यनङ् । 'तस्माज्जुडचि' (६।३।७४) इति जुड् ।
सान्तः ॥ (३) ॥*॥ सम्यग् एति । 'इण् गतौ' (अ० प०
अ०) पचाद्यन् (३।१।१३४) । ('समयः शपथे भाषा-
संपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥
क्रियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सामान्य-
कालस्य' ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति ॥) पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५)
'सर्वतोऽक्तिवर्थात्-' (वा० ४।१।४५) इति ऋषि दु प-
क्षती । 'पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तियां' ॥ (१)
॥*॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात्
(वा० ३।३।१०८) किप् दान्ता । 'प्रतिपत्तौ तिथौ मतौ'
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिपत्तिये' ॥

तदाद्यास्तिययो द्वयोः ॥ १ ॥

(तदाद्या इति ॥) सा प्रतिपद् आद्या मासां ताः ।

‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा० प० से०) ‘ऋतन्यञि-’ (उ० ४।२) इत्यतेरितिन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अहोपः ॥ (१) ॥*॥ द्वयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संबध्यते ॥ एकं ‘सामान्यतिथेः’ ॥

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवाससौ ।

घस्र इति ॥ घस्रल्यन्धकारम् । ‘घस्रल्य अदने’ (भ्वा० प० अ०) ‘स्फायितञि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘घस्रस्तु दिवसे हिंसे’ ॥ (१) ॥*॥ दीयते क्षीणं भवति । ‘दीङ् क्षये’ (दि० आ० अ०) दिवादिः । ‘इणसिञ्जिदीङ्-’ (उ० ३।२) इति नक् । बाहुलकाद्भ्रस्वः । यति तमो, निर्व्यापार-स्थितिं चेति वा । यतेः किनन् (उ० २।४९) ॥ (२) ॥*॥ न जाहाति । ‘नञि जहातेः’ (उ० १।१५८) इति कनिन् । ‘रोऽसुपि’ (८।२।६९) इति रः । यत्तु—‘अहन्’ (८।२।६८) इति रत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । रत्वस्य रुवापवाद-त्वात् ॥ (३) ॥*॥ दीव्यन्त्यत्र । ‘दिवादिभ्यः कित्’ (उ० ३।१२१) इत्यसच् ॥ (४) ॥*॥ वासयति । वसतेर्ष्यन्तात् ‘अर्तिकमिभ्रमि-’ (उ० ३।१३२) इत्यरप्रत्ययः । ‘वास-रस्तु पुमाच्चागप्रभेददिनयोरपि’ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘दिनस्य’ ॥

प्रत्युषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥

प्रभातं च

प्रत्युष इति ॥ प्रत्युषति रुजति कामुकान् । ‘ऊष रु-जायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रत्युषोऽहर्मुखे वसौ’ ॥ (१) ॥*॥ अहो मुखम् ॥ (२) ॥*॥ कल्यति चेष्टाम् । ‘अघ्यादयश्च’ (उ० ४।११२) इति कल्येक् । ततः प्रज्ञायणि (५।४।३८) काल्यम्, अपि । ‘कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्ज-नीरोगदक्षेष्वा कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपायवचनेऽपि स्या-त्रिषु मये तु योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ ओषल्यन्धकारम् । ‘उष दाहे’ (भ्वा० प० से०) । ‘उषः क्लिब’ (उ० ४।२३४) इत्यसिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रति । ‘उषः प्रत्युषसि क्लीबं पितृप्रसां च योषिति’ ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ भातुं प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि (३।४।७१) क्तः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘प्रभातस्य’ ॥

दिनान्ते तु सायः

(दिनेति ॥) दिनस्यान्तः । स्यति समापयति दिनम् । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । ‘शाब्दधा-’ (३।१।१४१) इति णः । ‘सायः काण्डे दिनान्ते च’ ॥*॥ मान्त-

१—दन्त्यमध्यः ‘रविर्मान्दार्शितवासरः सरः’ इति जानकीहरणम् । ‘बद्धो वासरसङ्गः’ इति भट्टिभाषासमावेशः—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घमध्यः ‘प्रत्युषस्कुटितकमलामोदमैत्रीकषायः’ इति माघः—इति मुकुटः ॥ ३—‘कल्यं प्रधाने’ इति पाठः ॥

मव्ययं लव्ययवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘दिना-न्तस्य’ ॥

संध्या पितृप्रसूः ।

(संध्येति ॥) सम्यग् ध्यायन्त्यस्याम् । ‘धै चिन्तायाम्’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् । ‘संध्या पितृप्रसूतयन्तरयोर्युगसंधिषु’ ॥*॥ निर्वर्कारोऽपि । संधीयतेऽनुसंधीतेऽस्याम् । डुधावः (जु० उ० अ०) अङ् (३।३।१०६) । ‘संध्या पितृप्रसूः संध्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ पितृन् प्रसूते । क्तिप् (३।२।७६) । द्वे ‘संध्यायाः’ ॥

प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यम्

प्राह्णेति ॥ अहःशब्दस्तदवयवे । प्रथमं च तदहश्च प्राहः । ‘राजाहः-’ (५।४।९१) इति टच् । ‘अहोऽहः-’ (५।४।८८) इत्यहदेशः । ‘अहोऽहन्तात्’ (८।४।७) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अहोपरम्—अपराहः । ‘पूर्वापर-’ (२।२।१) इत्येकदेशिसमासः ॥ (१) ॥*॥ अहो मध्यम् ‘संध्या-विसाय-’ (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समासः । ‘रात्राह्नाहाः पुंस्ति’ (२।४।२९) मध्यं च तदहश्चेति वा ॥*॥ तिस्रणां संध्यानां समाहारः । ‘आवन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी क्लीबता, पक्षे त्रिसंधी ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘दिना-द्यन्तमध्यानाम्’ ॥

अथ शर्वरी ॥ ३ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावीतमस्त्रिन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

(अथेति ॥) शृणोति चेष्टाः । ‘शृ हिंसायाम्’ (क्था० प० से०) । ‘कृशृगृञ्चतिभ्यः घ्वरच्’ (उ० २।१२१) ‘घि-ह्रौर-’ (४।१।४१) इति ङीष् । ‘शर्वरी यामिनीस्त्रियोः’ ॥*॥ प्रज्ञायणि शर्वर्यपि । ‘शर्वरी शर्वरी शर्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ नितरां इयति तनूकरोति व्यापारान् । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० से०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘निशा दारुहरेद्रायां स्यात्रियामाहरिद्रयोः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘निशीथिनी निशा निद्र च द्यामा तुङ्गी तमा तमी’ इति नामनिधानात् ‘निद्र’ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) शान्तापि ॥ (२) ॥*॥ निशीथोऽस्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ राति सुखम् । ‘रा दाने’ (अ० प० से०) ‘राशदिभ्यां त्रिप्’ (उ० ४।६७) ॥*॥ ‘कृदिकार-तात्-’ (ग० ४।१।४५) इति ङीष् रात्रीत्यपि । ‘रात्री रात्रिस्तमस्त्रिनी’ इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ त्रयो यामा यस्याः । आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशकरोति कामप्रधान-

१—‘संधोऽव्यलितः’ इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥ २—‘गुणः संधी पुंस्ति’ इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

त्वात् । अन्तर्भावितव्यार्थाच्चातेः 'अर्तिस्तु' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (५) ॥*॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति । कः (३।२।३) । 'क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा, क्षणदं जले' ॥ (६) ॥*॥ क्षपयति चेष्टाम् । 'क्षे क्षये' (खा० प० से०) अस्माप्यन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७) ॥*॥ विभाति नक्षत्रादिभिः । कनिप् (३।२।७४) । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ । 'विभाचरी निशाराव्योः कुट्टन्यां चक्रयोषिति । विवादे वल्लकुट्यां च' ॥ (८) ॥*॥ तमोऽस्त्यस्याम् । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (९) ॥*॥ रजन्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्याम् । 'क्षिपेः किञ्' (उ० २।१०७) इति चकारादनिः । कित्वाञ्चलोपः (६।४।२४) । ङीप् (ग० ४।१।४५) । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' । ङीषभावे रजनिरपि ॥ (१०) ॥*॥ मीतिहेतुत्वान्निन्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (५।२।११५) ॥ (११) ॥*॥ ताम्यन्यस्याम् । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकाराद्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥*॥ पक्षे तमिः ॥*॥ पचाद्यचि 'तैमा' अपि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'रात्रेः' ॥

तमिस्रा तामसी रात्रिर्

(तमिस्त्रेति ॥) तमो बहुलमस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' (५।२।११४) इति निपातिता । 'तमिस्त्रं तिमिरे कोपे पुंसि स्त्री तु तमस्तौ । कृष्णपक्षनिशायां च' ॥ (१) ॥*॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा० ५।२।१०३) मत्वर्थेऽण् । 'तामसी निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खैले' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अत्यन्धकाररात्रेः' ॥

ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।

(ज्योत्स्नीति ॥) ज्योत्स्नास्त्यस्याम् । प्राग्वदण् (वा० ५।२।१०३) । ('ज्योत्स्नी पटोलिकायां स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ज्योत्स्नावद्रात्रेः' ॥

आगामिवर्तमानाहर्गुक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

(आगामीति ॥) आगामिवर्तमाने च ते अहनी च । इति कर्मधारये टच् (५।३।९१) । सरेफपाठे तु समासान्तविधेरनित्यताश्रयणीया । आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वापरदिने पक्षाविव स्तो यस्याम् । 'अत इनि-' (५।२।११५) ॥*॥ निशीत्युपलक्षणम् । तेन पूर्वोत्तररात्रियुक्तदिनमपि पक्षिणीति हरदत्तादयः । 'पक्षिणी पूर्णमायां स्याद्विहगां शाकिनीभिदि । आगामिवर्तमानाहर्गुक्तरात्रावपि स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दिनद्वयमध्यगतरात्रेः' ॥

गणरात्रं निशा बहुधः

(गणेति ॥) गणानां बहूनां रात्रीणां समाहारः । गणशब्दस्य संख्यात्वात् (१।१।२३) 'तद्धितार्थ-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तु न । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण क्लीबत्वविधानात् । 'भवति नपुंसकयोगः संख्यापूर्वस्य रात्रिशब्दस्य' इति वररुचिवचनाच्च । 'रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतेन स्वामिसुकटयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसंभ्रमः परास्तः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'रात्रिसमूहस्य' ॥

प्रदोषो रजनीमुखम् ।

(प्रदोष इति ॥) दुष्यति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । ('दोषा रात्रौ भुजेऽपि च') । प्रारम्भो दोषायाः । प्रादिसमासः (२।२।१८) । प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति वा । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः ॥*॥ 'दोषा' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'नक्तं दोषा च रजनौ' इति वक्ष्यते । ('प्रदोषः कालदोषयोः') ॥ (१) ॥*॥ रजन्या मुखमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य' ॥ अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ

(अर्धेति ॥) अर्धं रात्रेः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ निशेरतेऽस्मिन् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'निशीथगोपीथावगथाः' (उ० २।९) इति थक् । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' ॥ (२) ॥*॥ द्वाविति । समावित्याकृष्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य' ॥

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥

(द्वाविति ॥) याति । 'अर्तिस्तु' (उ० १।१४०) इति मन् । यत्तु—'यतेर्मण्' इति मण्—इति मुकुटनोक्तम् । तच्च । उक्तसूत्रस्योत्प्रेक्षितत्वेन निर्मूलत्वात् । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ प्रहियते ढक्कादिरस्मिन् । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति चः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रहरस्य' ॥

स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।

(स इति ॥) प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् स संधिः । स एव पर्व अपि । 'प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु संधिः पर्वं प्रदिक् ककुप्' इति दुर्गः । 'संधिमभितो यजेत्' इत्यादौ प्रसिद्धः स एव । 'पर्वं क्लीबं मह्ये ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' ॥ (१) ॥*॥ 'पर्वसंधिः' इत्येकं नाम, इति प्राञ्चः ॥ एकम् 'पर्वसंधेः' ॥

१—'स तर्मीतमोभिरभिगम्य ताम्' इति माषदर्शनात्—इति मुकुटः ॥

२—'हा राम हा देवर तात मातः' इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ३—खगे इति पाठान्तरम् ॥ ४—'स्याद्विदूष्यां' इति पाठः ॥

१—तथा च भट्टिः 'ततः कथाभिः समतीत्य दोषामारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते' इति—इति मुकुटः ॥ २—अव्ययस्य स्त्रीलिङ्गाभावेन ढक्काप्राप्त्या न रूपसिद्धिः ॥

पक्षान्तौ पञ्चदशौ द्वे

(पक्षेति ॥) द्वे पञ्चदशौ पूर्णिमामावास्थे पक्षस्यान्तौ ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पक्षान्तस्य' ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

(पौर्णेति ॥) पूर्णो मासोऽस्याम् । बहुव्रीहौ कृते स्वार्थेऽण् ।
प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्पौर्णमासी'
(४।२।२१) इति निर्देशाद्वा । यद्वा माश्वन्द्रः । पूर्णो माः
पूर्णमाः । तस्येयम् । यद्वा 'महाराजप्रोष्ठपदाद्वन्' (४।२।३५)
इति सूत्रे 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादणः' उपसंख्यान-
नादण् । ('पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ') ॥
(१) ॥*॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे क्तः
(३।३।११४) पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा ।
भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०)
टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णमायाः' ॥

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने
चन्द्रे । अनुमन्यते-अनुमतिः । क्तिच् (३।३।१७४) । 'अथा-
नुमतिरुन्नेन्दुपूर्णमानुजयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सानु-
मत्याः' ॥

पूर्णं राका निशाकरे ।

(पूर्णं इति ॥) चन्द्रे पूर्णं तु । राति शुभम् । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः ।
बाहुलकाद्भ्रस्वः । 'राका नद्यन्तरे कच्छां नवजातरजःस्त्रि-
याम् । संपूर्णेन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राकायाः' ॥

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

(अमेति ॥) अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकौ । 'अमा-
वस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ण्यत्, पक्षे वृद्धभाव-
श्च निपात्यते ॥*॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् 'अमा' अपि
॥*॥ वसतेरिन्प्रत्यये (उ० ४।११८) ततो ङीष् (ग० ४।
१।४५) अमावसी ॥*॥ 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)
इतीणि अमावासी ॥*॥ 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
अमा चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यतः परिच्छिन्तोऽस्यां मासम् ।
अमामासी । इण् (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ अमामसी । इन्
(उ० ४।११८) ॥*॥ 'दर्शोमाऽमावसी च स्यात्' इति
रभसः । 'अप्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी'
इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दृश्यते शास्त्रेण ।
'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । 'पक्षान्तेऽब्धौ
दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥*॥ सूर्येन्दु संगच्छ-
तोऽस्मिन् । घः (३।३।११८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दर्शस्य'
सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

(सेति ॥) चतुर्दशीयोगाद्दृष्टचन्द्रा सती सा अमा सिनी-

वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मीः । तद्योगात् ।
सिनी चन्द्रकला । ग्रीष्मादिलात् (५।२।११६) इनिः । सिनी
वलति धारयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—'स्त्रियाः पुंव-
त्-' (६।३।३४) इति न पुंवत्वम् । 'संज्ञापूर्वण्योश्च' (६।
३।३८) इति निषेधात्—इति मुकुटः । तच्च । सिनीवालीत्यत्र
सामानाधिकरण्याभावात्, असंज्ञात्वात्, अभाषितपुंस्क-
त्वाच्च । यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बालारूपात्र—इति तेन
विगृहीतम् । तदपि न । बालेत्यस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपात-
प्रसङ्गात् । स्वामी तु—सिनी सिता बालास्यस्याम्—इत्याह ।
तच्च । पुंवद्भावप्रसङ्गात् । ('सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलामा-
दुर्गयोः स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सिनीवाल्याः' ॥

सा नष्टेन्दुकला कुहः ।

(सेति ॥) उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा कुहः ।
कुहयति । 'कुह विस्मापने' (चु० उ० से०) चुरादिः । 'वृत्ति-
शृङ्घोः कूः' (उ० १।१११) इति कूप्रत्ययो बाहुलकादिहापि
॥*॥ मृगय्वादित्वाद्भ्रस्वोऽपीत्यन्ये । 'धेनूरञ्जुकुहुरयुतनु-
करणवः स्त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥*॥ 'कुहः स्त्री कोकि-
लालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुह्याः' ॥

उपरागो ग्रहः

(उपराग इति ॥) उपरज्यतेऽनेन । 'रज्ज रागे' (भा०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१३१) इति घञ् । 'घञि च
भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः । भावे वा घञ् ।
(३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंसि स्यादाहुग्रासेर्कचन्द्रयोः ।
दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥*॥ ग्रहणं
ग्रहः 'ग्रहवृद्धं' (३।३।५८) इत्यप् । 'ग्रहो निर्ग्रहनिर्वन्धग्र-
हणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः'
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूर्णि च ॥ ९ ॥

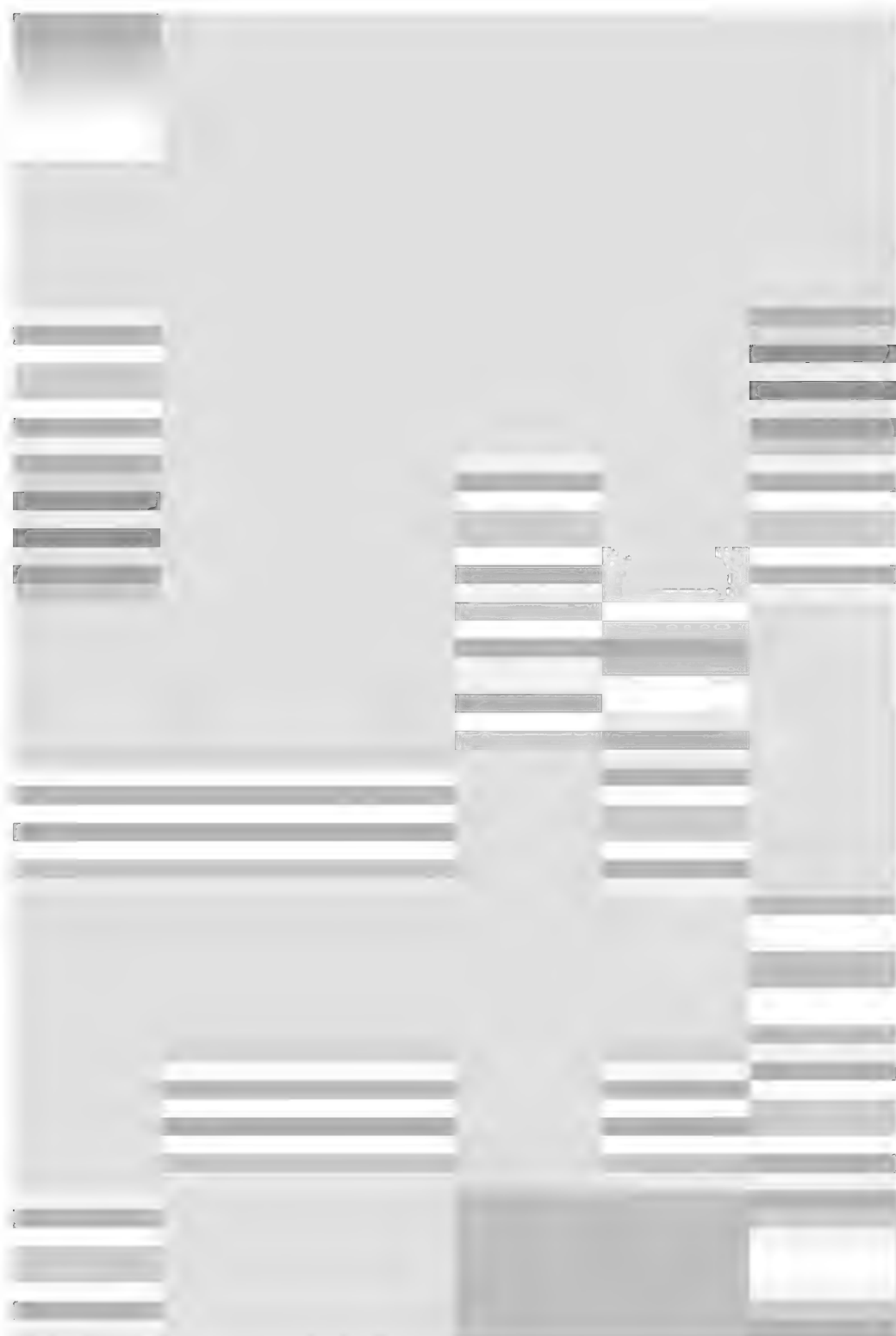
सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

(राहिति ॥) 'उपप्लवः सैहिकेये विप्लवोत्पातयोरपि' ।
सहोपप्लवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः ॥
(१) ॥*॥ उपरज्यते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२।४।७०) ।
'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ इमौ
द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' च ॥

अश्रुत्पात उपाहितः ।

(अश्रुत्पात इति ॥) अश्रेरुत्पतनम् उत्पातो वैकृतम् ॥
(१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं फलं यस्य । 'उपाहितो-
ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आका-
शादिष्वग्निविकारस्य' ॥

१—हैममेदिन्योरपि—अनुग्रह इति पाठो दृश्यते । व्यख्यातं
चानेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् 'अनुग्रहे प्रसादे ग्रहशब्दः सत्यभाषायां
भाषाशब्दवत्' इति ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकैरनिशकरौ ॥ १० ॥

(एकयेति ॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । पुष्पो विकासः प्रकाशश्च । तद्वन्तौ । मतुप् (५।२।९४) । एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तशब्दः । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'जृवि-
शिभ्यां झञ्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादवतेरपि झञ् । 'होऽन्तः' (७।१।३) । पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्यौ' इति नाम-
माला । 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ('पुष्प-
दन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ' । 'पुष्पदन्तौ च
चन्द्रार्कावेकोक्त्या' इति हैमतः 'पुष्पदन्तौ' अपि बोध्यौ) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'समुच्चितसूर्यचन्द्रयोः' ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

(अष्टादशेति ॥) 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लव-
द्वयम्' इत्यादिशास्त्रसिद्धानिमेषाः । तेऽष्टादश काष्ठा । काशते ।
'हतिक्लिपि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां
कालमानप्रकर्षयोः । स्याद्विशि स्थानमात्रे च काष्ठमाख्या-
तमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'काष्ठायाः' ॥

त्रिंशत् ताः कला ।

(त्रिंशदिति ॥) ताः कलाः त्रिंशत् कला ॥ कलयति ।
'कल संख्याने' (चु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ।
('कला स्यात्कालशिल्पयोः') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क-
लायाः' ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षण हिंसायाम्'
(त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणाः पर्वो-
त्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'क्षणस्य' ॥

ते तु मुहूर्तौ द्वादशाखियाम् ॥ ११ ॥

(ते त्विति ॥) ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हुर्छा कौटिल्ये'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् 'अजिष्टसि-' (उ० ३।८९)

१—'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२६) इति नानङ् । तत्र 'आनङ्कृतो द्वन्द्वे'
(६।३।२५) इत्यतो द्वन्द्वग्रहेऽनुवर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहेण वेदलोकसह-
चरितद्वन्द्वस्य ग्रहणात् । अस्य तु द्वन्द्वस्यातथात्वात् । अत एव 'रविच-
न्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति षट्खर्परः—इति मुकुटः ॥ २—'प्राक्प्रत्यक्ष-
धरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्' इत्याश्चर्यमजर्थादन्तत्त्वदर्शनात्
—इति मुकुटः ॥ ३—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां व्याख्यातं च । पुष्पे
इव पुष्पे, दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ । यथा च ।
'विश्वस्यास्य विलोचने निरयतो यत्पुष्पदन्तौ तमः' इति ॥

इति चो मुडागमश्च । 'राष्ट्रोपः' (६।४।२१) इति छलोपः ।
'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके'
(३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'मुहूर्तस्य' ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः

(ते त्विति ॥) ते तु मुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समा-
हारः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राद्वाहाः
पुंसि' (२।४।२९) । यत्तु—'अहा सहिता रात्रिः' इति वि-
ग्रहं प्रदर्श्य 'अहोरात्रः-' इत्युपपत्त्यस्तं मुकुटेन । तच्च । तथा
सत्यजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्वात्रिशब्दाद्वैन्द्र एवाजिबधाना-
नात् । 'गणरात्रवदञ्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्सं-
ख्याव्ययादेरप्यजिबधानात् । अत्र तदादित्वाभावात् । यदपि—
समाहारे क्लीबमप्यहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तदपि न । समा-
हारेऽपि 'रात्राद्वाहाः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्पुं-
स्त्वविधानात् । यदपि—वामनलिङ्गानुशासने 'द्विगुरपि पात्रा-
द्यदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदा-
हृतम्—इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्राक्सं-
ख्ययान्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य
तदयोगात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ॥

पक्षस्ते दश पञ्च च ।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरात्राः । पक्षयते । 'पक्ष परिग्रहे'
(भ्वा०, चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) 'पक्षो
मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादिः पक्षो वृन्दे
बले सखिसहाययोः ॥ सुहृदीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपा-
श्वयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षस्य' ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ

(पक्षाविति ॥) शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः ॥ (१) ॥*॥ कृष्णप-
क्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥*॥ कर्मणैकैकम् 'शुक्लकृष्णपक्षयोः' ॥

मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽयम्,
अनेन वा । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'मासस्य' ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादतुः

(द्वाविति ॥) इयति, ऋच्छति वा । 'अर्तेश्च-' (उ० १।
७२) इति तुः । चात् कित्त्वम् । ('ऋतुः स्त्रीकुसुमे मासि
वसन्तादीषुधारयोः') ॥*॥ मार्गादीनां युगैर्हमन्तादीवृत्तं
वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति द्वौ द्वाविति ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'ऋतोः' ॥

१—अत एव भाष्ये 'अहग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् ॥

२—तेऽहोरात्रा इत्युत्तरं दश पञ्च इत्यपि दृश्यते ॥

तैरयनं त्रिभिः ।

(तैरिति ॥) तैर्कृतुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन । त्र्युद् (३।३। ११७) । यत्तु—‘अयतेऽर्कोऽनेन’ इति विग्रहः ‘इण् गतौ’ (अ० ५० अ०) इति धातोरुपन्यसनं-मुकुटेन कृतम् । तद-संगतम् । इति स्पष्टमेव । ‘अयनं पथि भानोरप्युदगदक्षि-णतो गतौ’ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अयनस्य’ ॥

अयने द्वे गतिरुदगदक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति वक्तव्ये ‘अर्कस्य’ इति ग्रहणं चान्द्रखव्यावृत्त्यर्थम् । पश्चादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥*॥ ‘अयनद्वयस्य’ एकैकम् ॥

वत्सरः ॥ १३ ॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यस्मिन् । ‘वसेश्च’ (उ० ३।७१) इति सरप्रत्ययः । ‘सः स्यार्धधातुके’ (७।४।४९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

(समेति ॥) रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । ‘अचतुर—’ (५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुलामेषावच्छिन्ने । विषु साम्येऽव्ययम् । ततो मतुप् (५।२। ९४) । ‘संज्ञायाम्’ (८।२।११) इति वलम् ॥ (१) ॥*॥ ‘वप्रकरणेऽन्यत्रापि’ (५।२।१०९) इत्युक्तेर्वः । तेन विषु-वम् । ‘विषुवान् समरात्रिवासरः’ इति पुंस्काण्डे बोपा-लितः ॥*॥ विषुणोऽपि । विषु नानारूपं गमनं विष्वक् । तदस्यास्तीति विग्रहे ‘विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंघेः’ (५। २।१००) इति पामाद्यन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णलम् (८। ४।२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘समरात्रिन्दिवकालस्य’ ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

(मार्गेति ॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ (४।२।३) इत्यण् । ‘अचि शीर्षः’ (६।१।६२) । मार्गशीर्षा पौर्णमास्यस्मिन्मासे । ‘सास्मिन्पौर्णमासी’ (४।२। २१) इत्यण् । एतेन ‘पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषा मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माषाद्याश्वमेकादशापरै’ इति क्वचित्पठ्यमानं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥*॥ सहते ‘बह मर्षणे’ (भ्वा० उ० आ०) असुन् (उ० ४।१८९) सान्तः । (‘सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः’) ॥*॥ पचाद्यज-न्तोऽपि । ‘मार्गे सहः सहाः’ इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । ‘मृगशिरा मृगः’ इति रुद्र-कोषः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गा । सास्मिन्नस्ति । (‘मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि’) ॥ ३ ॥*॥ आग्र-

हायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘आग्रहायण्यश्चत्थादृक्’ (४। २।२२) ॥*॥ ज्योत्स्नादिवात् (वा० ५।२।१०३) अणि ‘आग्रहायणः’ अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘मार्गशीर्षस्य’ ॥

पौषे तैपसहस्यौ द्वौ

(पौष इति ॥) पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘नक्षत्रेण—’ (४।२।३) इत्यण् । ‘तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि य-लोपः’ (वा० ६।४।१४९) ङीप् (४।१।१५) ततः ‘सास्मिन्’ (४।२।२१) इत्यण् । (‘पौषो मासप्रमेदे स्यात्पौषं तु मह-युद्धयोः’) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ सहसि बले साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पौषस्य’ ॥

तपा माघे

(तपा इति ॥) तपन्त्यस्मिन् । असुन् । (उ० ४।१८९) सान्तः । ‘तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पु-माञ् शिशिरमाषयोः’ ॥ (१) ॥*॥ मधया युक्ता पौर्णमा-स्यस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘माघमासस्य’ ॥

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) फलति निष्पादयति । ‘फल निष्पत्तौ’ (भ्वा० ५० से०) ‘फलेर्गुक्च’ (उ० ३।५६) इत्युनन् गुगा-गमश्च । ‘फल्गुनस्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फल्गुनी स्मृता’ इति गोवर्धनानन्दः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) । वृद्धिः (७।२। ११७) ‘फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा’ इति धरणिः ॥*॥ फल्गुनीभिर्गुक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । सास्मिन्नस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकश्च । ‘फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूदहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी’ । ‘विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः’ (४।२।२३) इति ठक् । पक्षेऽण् ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ तपसि साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । (‘तपस्यः फा-ल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितौ’) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि ‘फाल्गुनमासस्य’ ॥

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

(स्यादिति ॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्-ठक् (४।२।२३) । (‘चैत्रं मृते देवकुले ना भूम्नमासमे-दयोः’) (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ मन्यते एतं मधुः । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । ‘फलिपाटि—’ (उ० १।१८) इत्यु-धश्चान्तादेशः । ‘मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये ना तु मधुद्वमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चैत्रस्य’ ॥

वैशाखे माधवो राधः

(वैशाख इति ॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मि-

नस्ति । ('वैशाखः स्थानके मासे मन्थानेऽपि') ॥ (१) ॥*॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधोर्जं च' (४।४।१२९) इति नः (२) ॥*॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैशाखस्य' ॥

ज्यैष्ठे शुक्रः

(ज्यैष्ठ इति ॥) पूर्ववदण्डयेन ज्यैष्ठः ॥*॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावे ज्यैष्ठोऽपि । 'ज्यैष्ठो मासि च वृद्धे च ज्यैष्ठ्या च गृहगोषिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्यैष्ठः स्यादग्रजे श्रेष्ठे मासभेदातिशयोः । ज्यैष्ठ्या मे गृहगोषिकायाम्') ॥ (१) ॥*॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋजेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्यैष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरग्निभदोः क्लीबम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्यैष्ठमासस्य' ॥

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

(शुचिरिति ॥) अयमिति शुचेः पुंस्त्वाभिव्यक्त्यर्थम् । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् किञ्च ॥ (१) ॥*॥ आषाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णमायाम्' । आषाढाभिराख्यातः, इति विग्रहे तु 'आषाढकः' अपि । आख्यानप्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'स्यादाषाढे त्वषाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आषाढस्य' ॥

श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

(श्रावण इति ॥) 'स्त्रीपुंसयोर्दक्षभेदे श्रवणं श्रुतिकर्णयोः' इति रभसः । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा । 'लुबविशेषे' (४।२।४) इति प्राप्ते लुब् यद्यपि 'पौर्णमास्यां नेष्यते' इत्युत्सर्गः । 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति लिङ्गात् । तथापि श्रवणशब्दादिष्यत एव । तत्रैव (४।२।२३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यणि श्रावणः । 'श्रावणो मासि पाखण्डे दध्याल्यां श्रावणा मता' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरहिणो नभ्यति, नभ्राति, नभते, वा नभाः । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०, दि० प० से०, ऋया० आ० से०) । अनुत् (उ० ४।१८९) । स्वामी तु—न भासते मेघच्छन्नत्वात्—इत्याह । तत्र । नभासौ, नभासः, नभाभ्याम्, नभाभिः, नभाःसु, इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यनुपपत्तेश्च । ह्रस्वदीर्घोपधयोः शब्दभेदात् । 'भासते' इत्यर्थकथन-

मात्रम्' इत्यभिप्रेत्य 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) इति जुहो-त्यादेः 'न बभस्ति' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य-' (६।४।१४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्धरे त्रिषु नभाः क्लीबं व्योम्नि पुमान्वने । प्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्गृहे' ॥ (२) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि श्रावणिकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य' ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

(स्युरिति ॥) नभा अभ्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रौष्ठपदाभिर्युक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । तामिर्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भाद्रपदमासस्य' ॥

स्यादाश्विन ईषोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥ (१) ॥*॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिद् यात्रा । क्रिप् (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीषूनामस्ति । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्डयम् (४।२।३, २१) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चेष्टः' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य' ॥

स्यासु कार्तिके ॥ १७ ॥

बाहुल्योर्जौ कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥*॥ बहुलाः कृत्तिकाः । अण्डयम् (४।२।३, २१) ॥ (२) ॥*॥ ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (जु० प० से०) प्यन्तात् । (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ऊर्जः कार्तिके बले' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि कार्तिकिकः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य' ॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) हन्ति । 'हन्तेर्मुद् हि च' (उ० ३।१२९) इति झच् हिरादेशो मुडागमः । गुणः (७।३।८४) ॥*॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च-' (४।३।२२) इति सूत्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनार्थक्यं हेमः प्रकृत्यन्तरस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितव्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥*॥ 'मार्गपौषाभ्यां निष्पन्नस्य ऋतोः' एकम् ॥

1. The first part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

2. The second part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

3. The third part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

4. The fourth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

5. The fifth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

6. The sixth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

7. The seventh part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

8. The eighth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

9. The ninth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

10. The tenth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

11. The eleventh part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

12. The twelfth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

13. The thirteenth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

14. The fourteenth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

(शिशिर इति ॥) 'शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०) 'अजिरिशिशिर-' (उ० ११५३) इति किरजन्तो निपातितः । शशान्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । 'शिशिरः स्यादतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माघफाल्गुनाभ्यामृतोः' ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः । 'तृभूवदि-वसि-' (उ० ३१२८) इति झच् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाणां समयः ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु रभन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्र । 'रभ रभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४११९८) 'सुरभिर्हेमि चम्पके । जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवस-न्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यामृतोः' ॥

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

(ग्रीष्म इति ॥) ग्रसते रसान् । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० अ०) । आतो मक्, धातोर्ग्रीभावः, पुगागमश्च 'ग्रीष्मः' (१११४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म ऊष्मर्तु-भेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ ऊषति रुजति । 'ऊष रुजा-याम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्यः-' (३१२७५) इति मनिन् । ('ऊष्माणस्तु निदाघोष्मग्रीष्माः शषसहा अपि') । यावादित्वात् (५१४२९) कन् ॥*॥ मकि (बाहुलकात्) अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो घर्मेऽश्रुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा स्त्रियां त्विषि' इति बोपालितः ॥ (२) ॥*॥ नितरां दद्यतेऽत्र । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७३१५३) कुत्वम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥*॥ उष्णमुप-गमसत्र ॥ (४) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'इणसिजिदीडुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३१२) । 'ऊष्णो ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' ॥ (५) ॥*॥ 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३१२७५) आग-च्छति । पचाद्यच् (३१११३४) ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥*॥ 'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते बोपा-लितः ॥ (६) ॥*॥ तपति । पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'ज्येष्ठाषाढाभ्यामृतोः' ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

(स्त्रियामिति ॥) वर्षणं वृट् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३१३१०८) क्तिप् । प्रकृष्टा वृडत्र । 'नहिवृति-' (६१३११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ वर्ष वर्षणमत्रास्ति । अर्धाधायच् (५१२१२७) । टाप् (४१

११४) । भूम्नि, बहुत्वे । तेन नित्यबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥*॥ वर्षर्तौर्द्वे 'श्रावणभाद्राभ्यामृतोः' ॥

अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

(अथेति ॥) शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनौषधयः । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) 'शृदृभसोऽदिः' (उ० १११३०) । ('शरत् स्त्री वत्सरेऽन्यृतौ') ॥*॥ भागुरिमते टापि शरदा च । 'शर-द्ववेच्छरदया प्रावृट् प्रावृषया सह' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः' ॥

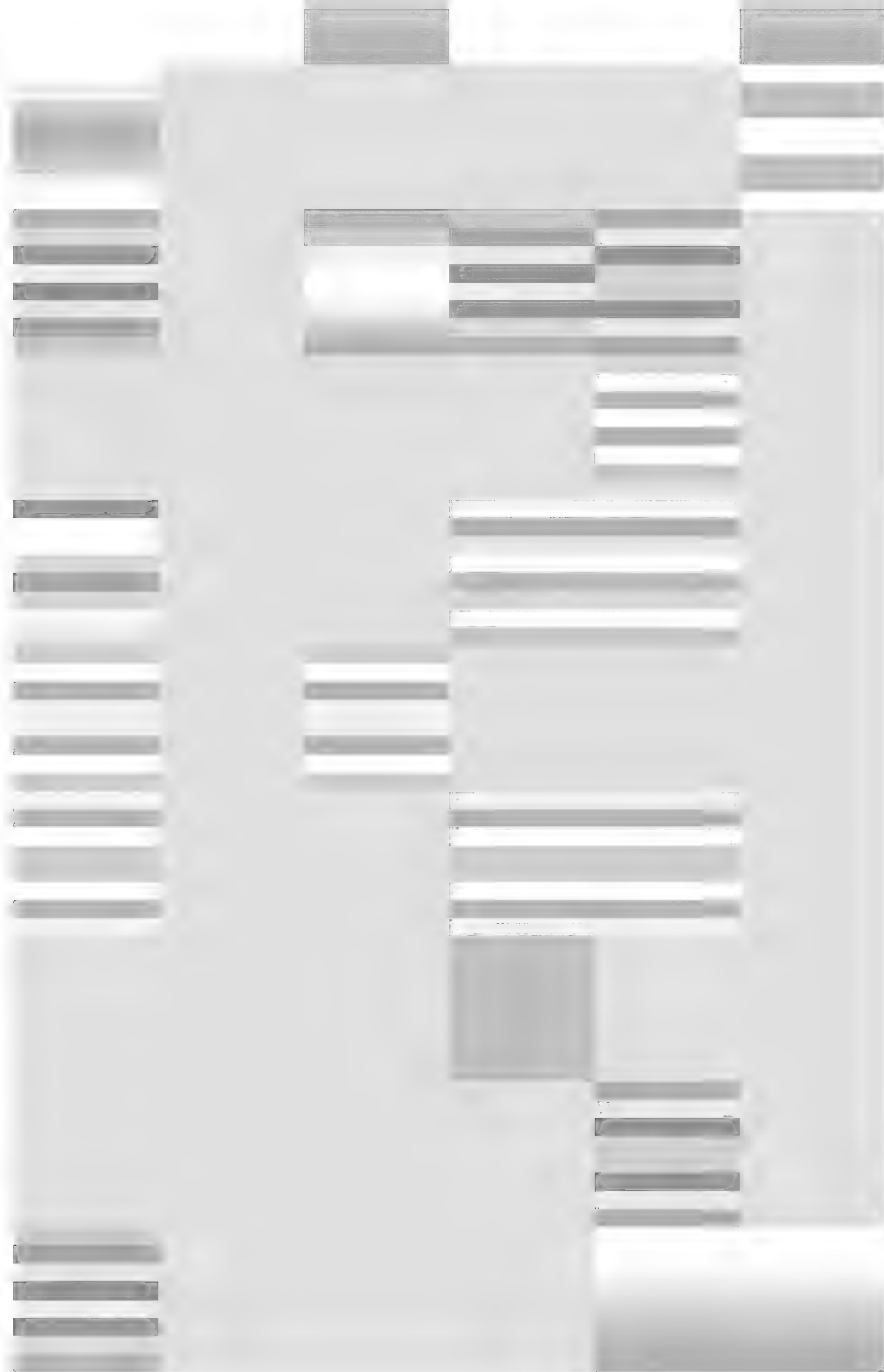
षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

(षडिति ॥) अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गतौ' 'अर्तेश्च' (उ० ११७२) इति तुः, चात्किट् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—केलादय इति तुन्—इति । तत्र । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च । (१) ॥*॥ 'हेमन्तादीनां षण्णाम्' एकम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः २०

(संवत्सर इति ॥) संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेश्च' (३१७९) 'संपूर्वाचित्' (उ० ३१७९) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधा-तुके' (७१४४९) इति तः ॥ (१) ॥*॥ एवं वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥*॥ आप्यते 'आप्लु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४१९८) इति दन् ह्रस्वं च । 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ भावाज-हाति, जिहीते वा । 'हृश्च व्रीहिकालयोः' । (३११४८) इति ण्युट् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा संबन्धः । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्वीहिभेदयोः' ॥ (४) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) 'शृदृभसोऽदिः' (उ० १११३०) इत्यादिः ॥*॥ प्रज्ञायणि (५१४३८) शारदोऽपि । 'समायोषिति, शारद्' इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥*॥ 'षम छम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । समन्ति विक्लवं कुर्वन्ति सर्वम् । पचाद्यचि (३१११३४) टाप् (४११४) । 'बहुवच-ननिर्देशात्प्रायेणार्यं बहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । कचि-द्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते-' (५१२१२२) इति सूत्रात् । 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च । संमान्ति सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३१३१०६) इत्यङ् । 'समां स-माम्' (५१२१२२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समाः संवत्सरे

१—'मनु द्वे अयने वत्सरः' इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरपर्याया बहुमुचिताः । सत्यम् । पूर्वमथनद्वयपुरस्कारेणोक्तम् । तेन मा-घादिः सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिश्चान्द्रः संवत्सरः, इति न पीनरुच्यम् । लोकेस्तु 'द्वादशमासाः संवत्सरः' इति मासपुरस्कारेणैव प्रयुज्यते— इति प्रीयूपव्याख्या ॥

त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत् ॥ (६)
॥*॥ षट् 'संवत्सरस्य' ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रः

(मासेनेति ॥) नृणां मासेन । पितृणामयं पैत्रोऽहोरात्रः
तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण दैवतः ।

(वर्षेणेति ॥) नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहो-
रात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

(दैव इति ॥) देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्राह्मो-
ऽजातौ' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैवैः षष्ठ्यधिकैस्त्रिभिर्-
होरात्रशतैर्दिव्यं वर्षम् । तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्मानुषं चतुर्युगम् ।
तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थिति-
कालः । तावत्येव रात्रिः प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

(कल्पाविति ॥) ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं
प्रलयं च । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तात्
(३।१।१२) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ
न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मणो
दिनस्य' ॥

१—'सर्वेषां' इति पाठः । २—इदं च मनूकमपि निशी-
थतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यर्थे सूर्योदयः,
अमान्ते मध्याह्नः, शुक्लाष्टम्यर्थे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निशीथः
पितृणां भवति ॥ ३—इदमपि तथैव । देवानां सूर्योदयो मेषविषुवे,
मध्याह्नो मिथुनान्ते, सूर्यास्तस्तुलाविषुवे, निशीथो धनुरन्ते भवति ॥
४—'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं
तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति विष्णुपुराणतो युगानां नामानि ज्ञेया-
नि । तन्मानं च मनुनेत्थमभिहितम्—'चत्वार्यष्टुः सहस्राणि वर्षाणां
तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संख्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेषु
संस्थेषु संध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि
च ॥ एतद्वादशसहस्रं देवानां युगमुच्यते । दैविकानां युगानां तु
सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्षेयं तावती रात्रिमेव च ॥' इति ।
अस्य निष्कटोऽर्थस्तु 'कृतयुगमानं दैववर्षैः ४८००, वर्षदिन ३६०
शुणितं जातं मानुषवर्षमानम् १७२८०००० । त्रेता दिव्यवर्षैः ३६००
मानुषैः १२९६०००० । द्वापरं दिव्यैः २४००, मानुषैः ८६४०००० ।
कलदिव्यैः १२०० मानुषैः ४३२०००० । चतुर्युगं दिव्यैः १२००००
मानुषैः ४३२००००० । ब्रह्मदिनं दिव्यैः १२००००००० मानुषैः
४३२००००००० इत्यमवसेयः ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

(मन्वन्तरमिति ॥) 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विग्रहः
॥*॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किंचिदधिकेति बोध्यम् ।
एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

(संवर्त इति ॥) संवर्तते जगदत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'संवर्तः प्रलयेऽक्षुद्रौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
प्रलीयतेऽत्र 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।
५६) 'प्रलयो मृतौ । संहारे नष्टचेष्टत्वे' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) कल्प्यन्ते विरुद्ध-
लक्षणया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ।
'कल्पो विकल्पे कल्पद्रौ संवर्ते ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये
विधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र ।
'क्षि क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि'
(३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्तेऽपचये
रुजि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कल्पस्यान्तोऽवधिः । 'कल्पः
शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'प्रलयस्य' ॥

अस्त्री पङ्क पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।

कलुषं वृजिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

(अस्त्रीति ॥) पच्यते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे,
विस्तारे वा' (भ्वा० आ० से०) । करणे घञ् (३।३।१९)
कुत्वम् (७।३।५२) । यद्वा-पञ्चनं पङ्को व्यक्तीकरणम्,
विस्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६)
इति णिच् । ततः पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पङ्कोऽधे कर्दमे'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आप्नोति व्याप्नोति लोकान् । 'आप्
व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।६५)
इति सूत्रेण निपातितः ॥ (२) ॥*॥ पान्त्यस्मादात्मानम् ।
'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पानीविषिभ्यः पः' (उ०
३।२३) । भीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा पिबति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च विष्णुपुराणे—'मनुः
स्वायंभुवो नाम मनुः स्वारोचिषस्तथा । जौत्तमिस्तामसिश्चैव रैव-
तश्चाक्षुषस्तथा ॥ एते तु मनवोऽस्तीताः सप्तमस्तु रवेः सुतः । वैवस्व-
तोऽयं यस्यैतत् सप्तमो वर्तते युगम् ॥ सावर्णिर्दक्षसावर्णो ब्रह्मसावर्णो
इत्यपि । धर्मसावर्णिरुदस्तु सावर्णो रौच्यभौत्यवत् ॥' इति मन्वन्तर-
मानानयनं । नामनिधाने सर्वेश्वरीनारायणचरणाः—'दैविकानां युगानां
तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागाश्चतुर्दश ॥'
इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्वन्तरस्य ३०८५७१४२८
वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२ घटिकाः, साध्याप्येकपञ्चाशत्
पलानि भवन्तीति—मुकुटाशयः ॥ २ 'क्षुद्रे' इति पाठः ॥

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

अक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ कैलयति क्रीडयति विषयेषु । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'किलेर्बुक्च' (उ० १।५०) इति टिप्च बुगागमश्च । ('किल्बिषं पापयोगोः । अपराधेऽपि') ॥ (४) ॥*॥ शुभं कर्म स्यति समाप्तं करोति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) लत्वष्टवे । 'कल्मषं किल्बिषे क्लीबं पुंसि स्यान्नरकान्तारे' ॥ (५) ॥*॥ कलयति वशीकरोति । 'कल गतौ, संख्याने' (चु० उ० से०) । 'पून्-हिकल्मिभ्य उषच्' (उ० ४।७५) । 'कलुषं लाविले पापे' ॥ (६) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः किञ्च' (उ० २।४७) इतीनच् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' ॥ (७) ॥ यन्त्यधोऽनेन । एति गच्छति प्रायश्चित्तेनेति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'इण आगसि' (उ० ४।१९८) इत्यसुन्, जुडागमश्च । ('एनः पापापराधयोः') ॥ (८) ॥*॥ अङ्गते गच्छति दानादिना । 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) आगम-शास्त्रस्यानित्यत्वाच्च तुम् । 'अघं दुःखे व्यसनैनसोः' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमेर्हुक्च' (उ० ४।२१३) इत्यसुन्, हुगागमश्च । यद्वा अंहति । 'अहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'अङ्गः' इति केचित्पठन्ति । तत्र 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (१०) ॥*॥ इणो भावे क्तः (३।३।११४) । दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥*॥ दुष्टं कृतं करणमनेन । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति षः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'पापस्य' ॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

(स्यादिति ॥) धरति विश्वम् । 'धृन् धारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अर्तिस्तुप्' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अर्हिसो-पनिषद्वाये ना धनुर्यमसोमपे' ॥ (१) ॥*॥ पुनाति । 'पूजो यण् शुक् ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) इति यत् शुक् ह्रस्वश्च । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । पुणमर्हति । तत्र साधुर्वा । यत् (३।३।६६) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे') ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् ॥ (३) ॥*॥ सुष्ठु कृतम् । प्रादिसमासः (२।२।१८) ('सुकृतं तु शुभे पुण्ये क्लीबं सुविहिते त्रिषु') ॥ (४) ॥*॥ वर्षति फलम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । इगुपधलक्षणः (३।१।१३५) कः । 'वृषो गव्याखुधर्मयोः । पुराशिमेदयोः शृङ्गा वासके शुक्लेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तर-यश्च' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धर्मस्य' ॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥

स्यादानन्दथुरानन्दशर्मशातसुखानि च ।

(मुदिति ॥) मोदनम् । मुद् । 'मुद् हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । संपदादि (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) । ('प्रीतियोगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥*॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'प्रमदसंमदौ हर्षे' (३।३।६८) इत्यप् । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति' ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । वञ् । (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ प्रमोदामोदौ घञन्तौ । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ 'द्वनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (८) ॥*॥ आनन्दो घञन्तः ॥ (९) ॥*॥ शृणाल्यशुभम् । 'शृ हिंसा-याम्' (क्र्या० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) । भावे वा ॥ (१०) ॥*॥ इयति दुःखम् । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्तन् (उ० ३।८५) भावे वा । यत्तु—इयतेः सौत्रात्-इत्युक्तं मुकुटेन तन्न । तस्य गणपठितत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥*॥ 'अनु-पसर्गाङ्गिम्प-' (३।१।१३८) इति सूत्रपठितात् 'सातेः' पचाद्यचि (३।१।१३४) 'सातम्' दैन्यादि । यत्तु—सिनो-त्यशुभम् । सातम् । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०)—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । सिनोतीति विग्रहोक्तधातूपन्यासस्य विरु-द्धत्वात् । यदपि—स्यति दुःखम् । सातम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि न । स्यतेः के 'द्यति-स्यति' (७।४।५०) इतीत्वप्रसङ्गात् । तनस्त्ववि-धानात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् ॥ (११) ॥*॥ शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दुःख, तत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०) । भावेऽच् (३।३।५६) वा । ('सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुर्या प्रचेतसः') ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।

शस्तं च

(श्वःश्रेयसमिति ॥) श्व आगासि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेय-सम् । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५।४।८०) इत्यच् संमा-सान्तः 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि' ॥*॥ श्वोवसीयसमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । शिवम् । 'शीङ् खप्ते' (अ० आ० से०) । 'खर्वेनिघृष्व-' (उ० १।१५३) इति वन्, ह्रस्वश्च निपातितः । 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुगुलौ

१—तथा च देवीशतके अनुलोमप्रतिलोमयमकम् 'सातं वर्मानन-स्यारहसिहरस्थाननमावतंसा' इति—मुकुटः ॥

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516	517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528	529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540	541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552	553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564	565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576	577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588	589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600	601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612	613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624	625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636	637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648	649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660	661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672	673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684	685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696	697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708	709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720	721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732	733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744	745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756	757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768	769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780	781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792	793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804	805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816	817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828	829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840	841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852	853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864	865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876	877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888	889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900	901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912	913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924	925	926	927	928	929	930	931	932	933	934	935	936	937	938	939	940	941	942	943	944	945	946	947	948	949	950	951	952	953	954	955	956	957	958	959	960	961	962	963	964	965	966	967	968	969	970	971	972	973	974	975	976	977	978	979	980	981	982	983	984	985	986	987	988	989	990	991	992	993	994	995	996	997	998	999	1000	1001	1002	1003	1004	1005	1006	1007	1008	1009	1010	1011	1012	1013	1014	1015	1016	1017	1018	1019	1020	1021	1022	1023	1024	1025	1026	1027	1028	1029	1030	1031	1032	1033	1034	1035	1036	1037	1038	1039	1040	1041	1042	1043	1044	1045	1046	1047	1048	1049	1050	1051	1052	1053	1054	1055	1056	1057	1058	1059	1060	1061	1062	1063	1064	1065	1066	1067	1068	1069	1070	1071	1072	1073	1074	1075	1076	1077	1078	1079	1080	1081	1082	1083	1084	1085	1086	1087	1088	1089	1090	1091	1092	1093	1094	1095	1096	1097	1098	1099	1100	1101	1102	1103	1104	1105	1106	1107	1108	1109	1110	1111	1112	1113	1114	1115	1116	1117	1118	1119	1120	1121	1122	1123	1124	1125	1126	1127	1128	1129	1130	1131	1132	1133	1134	1135	1136	1137	1138	1139	1140	1141	1142	1143	1144	1145	1146	1147	1148	1149	1150	1151	1152	1153	1154	1155	1156	1157	1158	1159	1160	1161	1162	1163	1164	1165	1166	1167	1168	1169	1170	1171	1172	1173	1174	1175	1176	1177	1178	1179	1180	1181	1182	1183	1184	1185	1186	1187	1188	1189	1190	1191	1192	1193	1194	1195	1196	1197	1198	1199	1200	1201	1202	1203	1204	1205	1206	1207	1208	1209	1210	1211	1212	1213	1214	1215	1216	1217	1218	1219	1220	1221	1222	1223	1224	1225	1226	1227	1228	1229	1230	1231	1232	1233	1234	1235	1236	1237	1238	1239	1240	1241	1242	1243	1244	1245	1246	1247	1248	1249	1250	1251	1252	1253	1254	1255	1256	1257	1258	1259	1260	1261	1262	1263	1264	1265	1266	1267	1268	1269	1270	1271	1272	1273	1274	1275	1276	1277	1278	1279	1280	1281	1282	1283	1284	1285	1286	1287	1288	1289	1290	1291	1292	1293	1294	1295	1296	1297	1298	1299	1300	1301	1302	1303	1304	1305	1306	1307	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320	1321	1322	1323	1324	1325	1326	1327	1328	1329	1330	1331	1332	1333	1334	1335	1336	1337	1338	1339	1340	1341	1342	1343	1344	1345	1346	1347	1348	1349	1350	1351	1352	1353	1354	1355	1356	1357	1358	1359	1360	1361	1362	1363	1364	1365	1366	1367	1368	1369	1370	1371	1372	1373	1374	1375	1376	1377	1378	1379	1380	1381	1382	1383	1384	1385	1386	1387	1388	1389	1390	1391	1392	1393	1394	1395	1396	1397	1398	1399	1400	1401	1402	1403	1404	1405	1406	1407	1408	1409	1410	1411	1412	1413	1414	1415	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432	1433	1434	1435	1436	1437	1438	1439	1440	1441	1442	1443	1444	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458	1459	1460	1461	1462	1463	1464	1465	1466	1467	1468	1469	1470	1471	1472	1473	1474	1475	1476	1477	1478	1479	1480	1481	1482	1483	1484	1485	
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	--

बालके हरे । पुण्डरीकद्रुमे कीले' ॥ (२) ॥*॥ भन्दते
'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।
२८) इति रनि निपात्यते । 'भद्रः शिवे खजरीटे वृषभे च
कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुक्तयोः ॥ काञ्चने
च त्रियां राक्षसकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां
कदफलानन्तयोरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणा-
न्तरे' ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) भन्दम् । 'भन्दं भद्रं
शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । ('भन्दं कल्याणे सौख्ये
च') ॥ (३) ॥*॥ कल्यं नीरुजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । कल्ये प्रातःकाले अप्यते । 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ्वा । 'कल्याणं
हेन्नि मङ्गले' ॥ (४) ॥*॥ 'मणि सर्पणे' (भ्वा० प० से०) ।
मङ्गति, मङ्गयते वा 'मङ्गैरलच्' (उ० ५।७०) । 'मङ्गलं
पुनः । कल्याणे, मङ्गलो भोमं मङ्गला श्वेतदूर्विका' ॥
(५) ॥*॥ शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः ॥*॥ शु पूजितं भाति ।
'धातः-' (३।२।३) इति कौ वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३।२।१०१) इति डो वा । 'शुभो योगे शुभं भद्रे' ॥ (६)
॥*॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्तौ' (बु० आ० से०) । 'लष-
पतपध-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ (७) ॥*॥ 'भवो भद्रा-
सिक्तयोः' इत्यजयः । भवो भद्रासिरत्रास्ति । 'अत इनि-
ठनौ' (५।२।११५) ॥ (८) ॥*॥ भवति । 'भव्यगेय-' (३।
४।६८) इति साधुः । ('भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भा-
विनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतरौ पुंसि त्रियां करिकणोमयोः ॥
क्लीबमस्थनि') ॥ (९) ॥*॥ कुतिसतं शलते संवृणोति । 'शल
चलने संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) 'कुशलं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तो कुशलोऽभिज्ञे' ॥
(१०) ॥*॥ क्षयल्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
मन् (उ० १।१४०) । अत्रियामिति क्षेममात्रान्वयि ।
यत्तु—क्षिणोऽशुभमिति विग्रह्य 'क्षि क्षये' इति धातोरुप-
न्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले ।
लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनद्वयपि' ॥ (११) ॥*॥ 'शंख
स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) शस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।—
शस्यते । भावे क्तः (३।३।११४)—इति मुकुटः । 'शस्तं
क्षेमे प्रशस्ते च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य' ॥

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥

(अथेति ॥) पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्द-

१—पचाद्यच् इत्युत्तरं 'यद्वा-कुशयति । कुश संश्लेषणे' 'वृथा
दित्वात् किलच्' इत्यपि पाठः ॥ २—कुशलं तालव्यमध्यम् । 'कुशल-
वर्धितः' इति विदग्धमुखमण्डनम् । 'कुशलवयो रूपोच्छ्रायः' इति
वासवदत्ताश्लेषः । 'कुष निष्कर्षे' इत्यतो मूर्धन्यमध्योऽपि, इत्यलंका-
रोऽमूलः—इति मुकुटः । पीयूषकृता तु कुषलं मूर्धन्यमध्यमपि—
इत्युक्तम् ॥

जातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र त्रियां कल्याणी ।
अन्ये टावन्ताः ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्रतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मतल्लिकेति ॥ मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, अव्युत्प-
न्नाश्चेति प्राञ्चः । व्युत्पत्तिरपि संभवति । मतं मतिमलति ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३),
कुन् (उ० २।३२) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस्य
लः ॥ (१) ॥*॥ मं शंभुं चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (बु०
उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।२८) वा ।
'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं काण्डमव-
सरो, रसो वास्य । प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्र-
काण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ।
(३) ॥*॥ उद्वशब्दस्तु 'संधोदौ गणप्रशंसयोः' (३।३।८६)
इति निपातितः । उत्पूर्वाद्भन्तेरप्, टिलोपः, घट्वं च निपा-
त्यते । 'उद्वो हस्तपुटे बहौ श्लाघायां देहजागिले' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ प्रशस्तः पुरुषः=पुरुषमतल्लिका । ब्राह्मणमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् । मनुष्योद्वः ॥*॥ लजतीति लजः । 'लज कान्तौ'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । तद्वल्लजः तल्लजः ।
कुमारीतल्लजः ॥ (५) ॥*॥ प्रकाण्डः पुंस्यपि । 'अस्त्री प्र-
काण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः' । मतल्लिकादीनां रुढिशब्द-
त्वात् 'प्रशंसावचनैश्च' (२।१।६६) इति समासः । कृष्णसर्पवा-
प्यश्चादिबदेते नित्यसमासाः । उद्वस्त्वसमस्तोऽपीति स्वाम्या-
दयः ॥ पञ्च 'प्रशस्तस्य' ॥

अयः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

(अय इति ॥) इत्यनेन सुखम् । 'इण् गतौ-' (अ० प०
से०) 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'शुभावहविधेः' ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।

(दैवमिति) ॥ देवादागतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिश अति-
सर्जने' (बु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'भाग्यै-
कदेशयोर्भागः' इति रुद्रः । भाग एव । 'भागरूपनामभ्यो
धेयः' (वा० ५।४।३५) । ('भागधेयं मतं भाग्ये भागप्र-
त्यययोः पुमान्') ॥ (३) ॥*॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्'
(भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः-'
(७।३।५२) इति कुत्वम् ।—'भागाद्यच्च' (५।१।४९) इति
स्वामी । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' ॥ (४) ॥*॥ नियम्यते-
ऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । नियच्छति । 'क्तिवृत्तौ च-'
(३।३।१७४) इति क्तिञ् वा । अत एव 'स्त्री' इति विधानं
सार्थकम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥

१ इत्युत्तरं 'ननु विशेष्यनिष्ठाः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

विधीयतेऽनेन । डुधाजः 'उपसर्गे घोः किः' (३३१९२) ।
'विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिवाक्ये च द्वे च प्रकारे काल-
कल्पयोः' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः' ॥

हेतुर्ना कारणं बीजम्

(हेतुरिति ॥) हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गतौ' (स्वा०
प० अ०) । 'कमिमनि-' (उ० ११७३) इति तुन् ॥ (१)
॥*॥ कार्यतेऽनेन । प्यन्ताल्ल्युट् (३३१९७) ॥—करोतीति
'ल्युट् च' (३३१९५) इति चकाराल्ल्युट्—इति मुकुटस्त्वसं-
गतः । 'कारणं घातने हेतौ करणे, कारणा पुनः । यातना
कर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशेषे-
ण जायतेऽनेन । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३३२९९) इति
ङः । 'अन्येषामपि-' (६३१९३७) इति दीर्घः । यद्वा
वीयते । 'व्येज् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्तिप्
(वा० ३३१९०८) विर्यं संवृतं जायते जनयति । अन्तर्भा-
वितण्यर्थः । 'अन्येष्वपि-' (३११९०९) इति ङः । विशेषे-
ण एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जाय-
तेऽस्मादिति वा । वजति कार्यं गच्छति । 'वज गतौ' ।
(भ्वा० प० से०) । अच् (३११९३४) । पृषोदरादित्वात्
(६३१९०९) ईलम् । बवयोरभेदाद्वीजम् । 'बीजं तु रेतसि ।
स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कारणस्य' ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

(निदानमिति ॥) नितरां वीयतेऽसाधारणतया जन्यते-
ऽनेन । 'डुधाज्' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३३१९१७)
इति ल्युट् । 'निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फलयाचने । वत्स-
दाभ्यवसाने च' ॥ (१) ॥*॥ आदिमुख्यं कारणम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य' ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

(क्षेत्रज्ञ इति ॥) क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति ।
'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३३२१
३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुटः । तच्च ।
'एतद्यो वेत्ति-' इति प्रागुपन्यस्तगीताविरोधात् । 'क्षेत्रज्ञा-
त्मानिपुणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अतति । 'अत सात-
त्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ'
(उ० ४१५३) इति मनिण् । ('आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने
धिषणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥
स्वभावे') ॥ (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प०
से०) । 'पुरः कुपन्' (उ० ४१७४) । 'अन्येषामपि-' (६३
३१९३७) इति दीर्घत्वे 'पुरुषः' अपि । पूरयति । 'पूरी
आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुपन् ।

३—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥

'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'आत्मनः' ॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

(प्रधानमिति ॥) प्रधत्तेऽत्र सर्वम् । ल्युट् (३३१९१७),
प्रधत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २१७८)
इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतौ बुद्धा-
वुत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्र-
कृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । क्तिच् (३३१
९७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ
लिङ्गे पौरवर्गे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

(विशेष इति ॥) कालकृतो धर्मो यौवनादिर्विशेषोऽवस्था ।
कालेन निर्वृत्तः । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४१४१९९) इति
ठक् । अवपूर्वात्तिष्ठतेरङ् (३३१९०६) । 'व्यवस्थायाम्' (११
१३४) इति ज्ञापकात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कालावस्थायाः' ॥

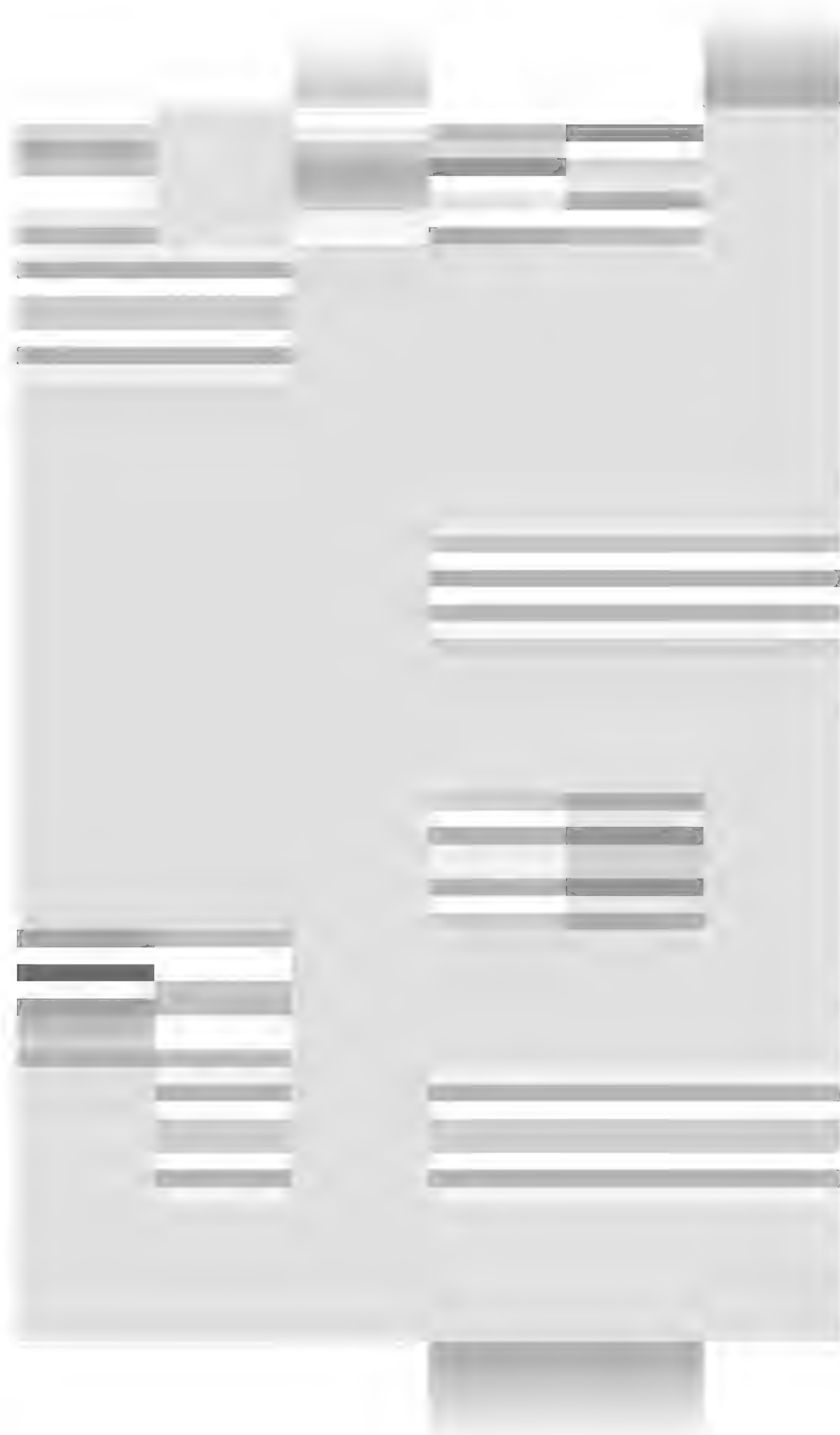
गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

(गुणा इति ॥) सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्त्यस्मिन् गुणा-
दय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४१९०५) 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे
चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु
जन्तुषु' ॥ (१) ॥*॥ रजयति । 'भूरजिभ्यां कित्' (उ० ४१
२१७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे
च') ॥ (१) ॥*॥ ताम्बल्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प०
से०) । असुन् ॥*॥ कप्रत्यये 'रजर्तमौ' अदन्तपुंलिङ्गावपि ।
'पुष्पे वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युत्पलिनी ।
'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥ (१)
॥*॥ 'त्रयाणां गुणानामपि' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।

(जनुरिति ॥) जननम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)
'जनेरुतिः' (उ० २१९१५) ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३३१९१५)
जननम् । यत्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—इति मुकु-
टेनोक्तम् । तच्च । तस्य छान्दसत्वात् । ('जननी तु दयामा-
त्रोर्जननं वंशजन्मनोः') ॥ (२) ॥*॥ मनिनि (उ० ४१
१४५) जन्म ॥*॥ 'इषियुधीन्धि-' (उ० ११९४५) इति
मकि जन्मशब्दोऽदन्तः पुल्लिङ्गः । 'क्लीबोऽपि' इत्युज्ज्वल-
दत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० ४१३०) ।
'जनिवध्योश्च' (७३३१५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिसाहच-
र्याज्जनः स्त्रीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उत्पदनम् । 'पद गतौ' (दि०

१—'सत्त्वं वदन्ति ते कसादसत्त्वं नीरजस्तमाः' इति प्रयोगा-
त्—इति मुकुटबोधमनोदरे ॥ २—'किमर्थं जनिना जन्तोः' इत्यादि
प्रयोगदर्शनात्पुंस्त्वमपि—इति मुकुटपीयूषौ ॥

आ० अ०) । किन् (३।३।९४) ॥ (५) ॥*॥ उद्भवन्म् ।
'कृदोरप्' (३।३।५७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जननस्य' ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्तुशरीरिणः ॥३०॥

(प्राणीति ॥) प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि-' (५।२।११५)
इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ चेतयते, चेतति वा । नन्द्यादिः (३।
१।१३४) । ('चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः')
॥ (२) ॥*॥ जन्मास्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) ।
नान्तान्तु व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ॥ (३) ॥*॥ जायते ।
'कमिगमिजनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (४) ॥*॥ 'य-
जिमनि-' (उ० ३।२०) इति युच् । ('जन्तुः स्याजन्तुमात्रे
च पावके परमेष्ठिनि') ॥ (५) ॥*॥ जन्तु शरीरमस्यास्ति ।
इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राणिनः' ॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

(जातिरिति ॥) जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
से०) । 'किञ्चकौ च-' (३।३।१७४) इति किच् । 'जन-
सन-' (६।४।४२) इत्यादिनात्वम् । 'तितुन्-' (७।२।९) इति
नेट् । 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च
बुल्लयां कम्पिज्जन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ के (३।३।१७४) जातम् । 'जातं व्यक्तौघजन्म-
सु । क्लीबं, त्रिलिङ्गमुत्पन्ने' ॥ (२) ॥*॥ समानानां भावः ।
'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ध्यञ् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'घटत्वादिजातेः' ॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

(व्यक्तिरिति ॥) व्यज्यतेऽनया । 'अङ्गू व्यक्त्यादौ'
(६० प० से०) 'त्रियां किञ्' (३।३।९४) । व्यनक्ति वा ।
किञ् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य तस्य
भावः । तल् (५।१।११०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घटादि-
व्यक्तेः' ॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं ह्यमानसं मनः ॥ ३१ ॥

(चित्तमिति ॥) 'चिती संज्ञाने' (भा० प० से०) ।
भावे क्तः (३।३।११४) । 'क्षीदितः-' (७।२।१४) इतीण-
निषेधः ॥ (१) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१८९) चेतः ॥ (२)
॥*॥ ह्रियते विषयैः 'बृहोः पुटदुको च' (उ० ४।१००) इति
कयन् दुगागमश्च । हरति आहरति विषयानिति वा । ('हृदयं
वक्षसि स्वान्ते बुक्कायाम्') ॥ (३) ॥*॥ 'स्वन शब्दे' (भा०
प० से०) । स्वन्त्यते स्म । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति
भनसि निपातितम् । ('स्वान्तं चेतसि गह्वरे') ॥ (४) ॥*॥
हृदयस्य 'पदजस्-' (६।१।६३) इति हृदादेशः । प्रवृत्ति-
प्रवृत्तस्य प्रकारार्थत्वात्कचित्स्वादावपि । हरतेः क्तिप् (३।२

१७८) । तुक् (६।१।७१) । व्यत्ययेन तस्य द इत्यन्ये ।
('हृत् क्लीबं तुक्चित्तयोः') ॥ (५) ॥*॥ मन्यतेऽनेन ।
असुन् (उ० ४।१८९) । प्रज्ञावणि (५।४।३८) मानसम् ।
('मानसं स्वान्तसरसोः') ॥ (६) ॥*॥ तदभावे मनः ।
('मनश्चित्ते मनीषायाम्') । अर्धर्चादिः (२।४।३१) अयम्-
इत्येके । तदा 'मनाः' इत्यपि ॥ (७) सप्त 'मनसः' ॥

॥ इति कालवर्गविवरणम् ॥

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ञासिचेतनाः ॥ १ ॥

(बुद्धिरिति ॥) बुध्यतेऽनया । बोधनं वा । किन् (३।
३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु' (भा० आ०
से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः । 'मनस ईषा ।
शकन्धादित्वात् (वा० ६।१।९४) टेः पररूपम् ॥ (२) ॥*॥
धृष्णुवन्त्यनया । 'विधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) 'धृषे-
धिष च संज्ञायाम्' (उ० २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥*॥
ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा०
३।२।१७८) इति क्तिप् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ।
('धीर्ज्ञाने ज्ञानभेदेऽपि') ॥ (४) ॥*॥ प्रज्ञायतेऽनया ।
प्रज्ञानं वा । 'ज्ञावबोधने' (कया० प० अ०) । 'आतश्चोप-
सर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । ('प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो,
बुद्धौ तु योषिति') ॥*॥ श्रद्धापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा धरा ज्ञप्तिः
पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥*॥
शेते । शेः विच् (३।२।७५) । मोहः । तं मुष्णाति । शेमुषी ।
'मुष स्तेये' (कया० प० से०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।
२।५) कः । गौरादित्वात् (४।१।४१) क्लीप् ॥ (६) ॥*॥
मन्यतेऽनया । मननं वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
किन् (३।३।९४) । ('मतिर्बुद्धीच्छयोः') ॥ (७) ॥*॥
प्रकृष्टमीक्षणम् । अनया 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । टाप्
(४।१।४) । 'प्रेक्षाधीरीक्षणं वृत्तम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥
उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भा०
आ० अ०) । वित्त्वात् (३।३।१०४) अङि प्राप्ते आवादि-
त्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा किन् । ('उपलब्धि-
मंतौ प्राप्तौ') ॥ (९) ॥*॥ 'चिती संज्ञाने' (भा० प० से०)
संपदादित्वात् (३।३।१०८) क्तिप् । चित् तान्ता ॥ (१०) ॥*॥
संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । ('संवित्
संभाषणे ज्ञाने संग्रामे नास्ति तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायौ
संकेताचारयोरपि') (११) ॥*॥ प्रतिपदनम् । 'पद गतौ'
(दि० आ० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) । क्तिप् ।
करणे वा ॥ (१२) ॥*॥ 'ज्ञप मिच्च' (उ० प० से०)
चुरादिः । प्यन्तत्वाद्युचि (३।३।१०७) प्राप्ते आवादित्वात्
(वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा किन् । यदा तु चुरादीनां
णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा किन् न्याय्य

१-हैमे तु 'जात्योष' इति पठितम् । जातिः सामान्यम् । तत्र
यथा 'रत्नं सुजातं कनकावदातम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

एव । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट् ॥ (१३) ॥*॥ 'चित् संचेतने' (चु० आ० से०) चुरादिः । 'प्यासश्रन्थः-' (३।३।१०७) इति युच् । 'चेतना संविदि त्रियाम् । वाच्यवत्प्राणयुक्ते' ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'बुद्धेः' ॥

धीधारणावती मेधा

(धीरिति ॥) धारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेधु संगमे' (भ्वा० उ० से०) मेधते संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यकारः । ('मेधा बुद्धौ, क्रतौ पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धारणावद्बुद्धेः' ॥

संकल्पः कर्म मानसम् ।

(संकल्प इति ॥) इदमिदं कुर्यामिति मनसः कर्म व्यापारः । संकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मनोव्यापारस्य' ॥

वित्ताभोगो मनस्कारः

(चित्तेति ॥) वित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा 'आभोगो वारुणच्छत्रे पूर्णतायन्नयोरपि' । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ मनसः कारो व्यापारविशेषः । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'अतः कृकमि-' (८।३।४६) इति सत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य' ॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

(चर्चेति ॥) 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) चुरादि-प्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । ('चर्चा स्याच्चर्यमुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ संख्या-नम् । 'चक्षिडः ख्याञ्' । (२।४।५४) । 'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संख्यैकादौ विचारे च' ॥ (२) ॥*॥ 'चर असंशये' (चु० उ० से०) चुरादिः । 'प्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विचारणस्य' ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

(अध्याहार इति ॥) अध्याहरणम् । अध्याहपूर्वो हञ् । (भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थः' चुरादौ 'पटपुट-' इति ढण्डके पठितः । भावे घञ् (३।३।१८) कृन्तति, कृन्तते वा अच् (३।१।१३४) घञौ (३।३।१९) । पृषोदरा-दित्वात् (६।३।१०९) वर्णविपर्ययः । 'तर्को वितर्के काङ्क्षायामुहकर्मविशेषयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ ऊहनम् 'ऊह वितर्क' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तर्कस्य' ॥

१-वाच्यप्रमाणस्वर्णे ॥

विचिकित्सा तु संशयः ।

संदेहद्वापरो च

(विचिकित्सेति ॥) 'कित संशये' (भ्वा० प० से०) । 'गुप्तिज्जिह्वः सन्' (३।१।५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । संशयः ॥ (२) ॥*॥ 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । संदेहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ द्वौ परो प्रकारौ यस्य । 'सर्वनामसंख्ययोः-' (वा० २।२।३५) इति द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः । पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) आत्वम् । ('द्वापारं संशये युगे') ॥ ॥*॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धानेककोट्यवगाहि-ज्ञानस्य' ॥

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

(अथेति ॥) 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । निर्णय-नम् । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) निश्चयनम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चयस्य' ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

(मिथ्येति ॥) 'मिथ्या' इत्यपह्वरे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदि-ष्टमतिः' (४।४।६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिकता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिबुद्धेः' ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

(व्यापाद् इति ॥) 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्या-हपूर्वः । व्यापादनम् । प्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ बाहुलकात्पुट्-इति मुकुटः । तत्र । स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अङः (३।३।१०५) विहितत्वेन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ॥

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

(समाविति ॥) सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१) ॥*॥ राद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिद्धान्तस्य' ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥

(भ्रान्तिरिति ॥) 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । 'भ्रान्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामतौ च भ्रमणे' ॥ (१) ॥*॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥ (२) ॥*॥ भावे घञि (३।३।१८) असः । 'नोदात्तोप-देश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतस्मिन्तज्ज्ञानस्य' ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

(संविदिति ॥) संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । संपदादिवात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ आ-गमनम् । आगूः । 'गमेः' इत्यनुवर्तमाने 'अमेश्च हूः' (उ० २।६८) । डित्वाट्टिलोपः (६।४।१४३) । वधूशब्दवत् । यदा तु क्तिपि (वा० ३।३।१०८) 'गमः कौ' (६।४।४०) इत्यन्तलोपे 'ऊङ् च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्यु-कारादेशः । तदा 'ओः सुपि' (६।४।८३) इति यणि अमि शसि च 'आवम्, आवः' इति विशेषः । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । अस्मात् क्तिपि (वा० ३।३।१०८) तु आगूः, आगुरौ, आगुरः, इति धूर्वत् ॥ (२) ॥*॥ जाना-तेल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञाननिश्चय-प्रते' ॥ (४) ॥*॥ आङ्पूर्वाच्छृणोतेः 'ऋदोः-' (३।३।५७) इत्यप् । 'आश्रवोऽङ्गीकृतौ क्लेशे नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५) ॥*॥ एवं संश्रव (६) प्रतिश्रवौ (९) ॥*॥ 'अङ्गी' इति ष्वन्तमव्ययम् । तत्पूर्वात्कृञो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद्गमेः 'प्रहृष्ट-' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्युपगमस्तु पुंसि स्त्रीकारे निकटगमने च' ॥ (८) ॥*॥ समाङ्पूर्वाद्वाञो भावे किः (३।३।९२) । 'समा-धिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणा-न्तरे' ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ॥

मोक्षे धीर्ज्ञानम्

(मोक्षे इति ॥) मोक्षफलिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मोक्षोपयोगिबुद्धेः' ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

(अन्यत्रेति ॥) अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । 'विज्ञानं कार्मणे ज्ञाने' इति हैमः । मुकुटस्तु—'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोर्धाः सा विज्ञानम्' इति व्याख्यत । 'तत्र । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिल्पादिविषयकबुद्धेः' ॥

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गः

(मुक्तिरिति ॥) मोचनम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । फिन् (३।३।९४) । 'मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ बन्धविरहात्केवलस्य भावः । 'गुणव-चन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ निर्वाण्यत्र । भावे वा । 'कोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे

(३।३।११४) इति वा क्तः । 'निर्वाणोऽवाते-' (८।२।५०) इति निष्ठानत्वम् । यद्वा अधिकरणे भावे वा ल्युट् । बन्धान्नि-र्गमनमित्यर्थः । 'निर्वाणं मोक्षनिर्वृत्योर्विधाने करिमज्जने' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ नि-तरां श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति निपा-तितम् । 'निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्' ॥ (५) ॥*॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्व-न्तरिदेवयोः' ॥ (६) ॥*॥ 'मोक्ष अवसाने' (तु० उ० से०) अवसानं क्षेपः । चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा । 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ अपवर्जनम् । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । घञ् 'अपवर्गस्त्यागमोक्षयोः । क्रियावसाने साकल्ये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'मोक्षस्य' ॥

अथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।

(अथेति ॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । वेदनम् 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥ (२) ॥*॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारार्थम् । अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य' ॥

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

(रूपमिति ॥) रोपयति विमोहयति । 'रुपु विमोहने' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति वीर्धः । यद्वा 'रूप रूपकरणे' (तु० उ० से०) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा रूप्यते स्तूयते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्प-' (उ० ३।२८) इति पप्रत्ययो वीर्धश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकाशे सौन्दर्ये, नाणके नाटकदिके ॥ ग्रन्थावृतौ स्वभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शप्यते आक्रुश्यते । 'शप आक्रोशे' (श्वा०, दि० उ० अ०) । 'शाशपिभ्यां द-दनौ' (उ० ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्यो-र्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'गन्धः संबन्धलेशयोः । गन्धकामोदगर्वेषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आखादने' (तु० प० से०) चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्रव-रागयोः ॥ देहघातुप्रमेदे च पारदखादयोः पुमान्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० से०) ।

‘अकर्तरि च’ (३।३।१९) इति घञ् । ‘स्पर्शो’ वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसिन्वन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि । ‘षिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । ‘परिनिवि-’ (८।३।१७०) इति षत्वम् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । ‘करणाधिकरणयोः’ इत्यधिकारे ‘गोचर-संचर-’ (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रियैरर्थ्यन्ते । ‘अर्थ याच्यायाम्’ (चु० आ० से०) । कर्मेणि घञ् (३।३।११९) ॥ (३) ॥*॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं त्रीणि ‘विषयाणाम्’ ॥

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

(हृषीकमिति ॥) हृष्यन्त्यनेन । ‘हृषु अलीके’ (भ्वा० प० से०) । ‘अलिहृषिभ्यां कित्’ (उ० ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१) ॥*॥ विषयोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । ‘विषयी विषयासक्तं वाच्यवत्, क्लीबमिन्द्रिये । पुंसि स्यात्पतौ कामदेवे वैषयिकेऽपि च’ ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्-’ (५।२।१३) इत्यादिना घञ् निपातितः । ‘इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘इन्द्रियाणाम्’ ॥

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि

(कर्मेति ॥) कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥*॥ पायति शोषयति तैलमिति पायुः । ‘पै शोषणे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘कृवापाजि-’ (उ० १।१) इत्युण् । ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) । ‘पायूपस्ये पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः’ इति कामन्दकीये ॥ एकम् ‘गुह्यादीन्द्रियस्य’ ॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

(मन इति ॥) धीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥*॥ ‘मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रवक्षते’ ॥ एकम् ‘ज्ञानेन्द्रियस्य’ ॥

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री

(तुवर इति ॥) ‘तुः’ सौत्रो धातुः । तवीति हिनस्ति रो-गान् । ‘छित्तरछत्वर-’ (उ० ३।१) इत्यादिना ष्वरच् । ‘तुवरस्तु कषाये स्यात्काश्याढक्योस्तुवर्यपि’ ॥*॥ वी-र्षादिरपि । ‘नरेऽऽमश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि तुवरः । काले प्राप्ते कषाये च रसे पुंय्यजने च्युते’ इत्युत्पलिनी ।

१—वर्गाक्षराणि कादयो भावसानाः पञ्चविंशतिः । ‘ते वर्गाः पञ्च यञ्च’ इति कातञ्जसात् ॥

‘नापि कषायस्तुवरः’ इति बोधालितः । ‘पुंसि कषायस्तुव-रम्’ इति क्लीबकाण्डे रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ कषति क-ण्ठम् । ‘कष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादायः । ‘कषायः सुरभौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादिषु विलेपने’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अस्त्रीत्युभयान्वयि । उक्तकोषाभ्याम् । ‘कुवरस्तु कषायोऽस्त्री’ इत्येके पठन्ति ॥ द्वे ‘कषायरसस्य’ ॥

मधुरो

(मधुर इति ॥) मधु माधुर्यमस्यास्ति । ‘कषसुषि-’ (५।२।१०७) इति रः । ‘मधुरं विषे’ । मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्यपि । मधुरा मधुरापुर्या यद्भीमेदामधुलिषु । मधुकुट्टिकायां च मिश्रेयाशतपुष्पयोः’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘मधुरस्य’ ॥

लवणः

(लवण इति ॥) लुनाति जाड्यम् । ‘लून् छेदने’ (क्या० उ० से०) । नन्द्यादित्युः (३।१।१३४) । लवणाळुक् (४।४।२४) इति लिङ्गाणत्वम् । ‘लवणो राक्षसे रसे । अस्थि-भेदे लवणा त्विद्’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘लवणस्य’ ॥

कटुः ।

(कटुरिति ॥) कटत्यावृणोति तीक्ष्णतया मुखम् । ‘कटे वर्षावरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘कटिवटिभ्यां च’ (उ० १।८) इत्युः । ‘कट्टकार्ये मत्सरे च दूषणे च कट्टं रसे । तिक्ते प्रियङ्गुसुरभौ कट्टका राजिकाखपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘कटोः’ ॥

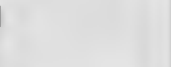
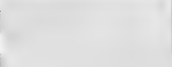
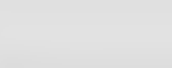
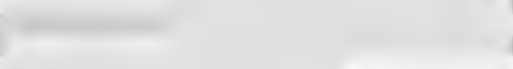
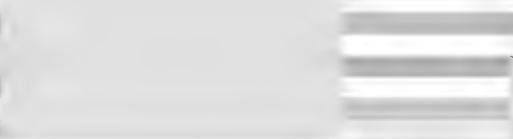
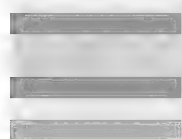
तिक्तः

(तिक्त इति ॥) तेजयति स्म । ‘तिज निशाने’ (चु० प० से०) । सामान्यापेक्षज्ञापकाञ्चुरादीनां णिजभावे ‘गत्यर्था-कर्मक-’ (३।४।७२) इति क्तः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वक-लाट्टणाभावः । ‘तिक्तस्तु सुरभौ रसे । तिक्ता तु कटुरो-हिण्यां तिक्तं पपटकौषधे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘तिक्तस्य’ ॥

अम्लश्च

(अम्ल इति ॥) अम्ल्यते शब्दते भोक्तृभिः । ‘अवि शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘मूशक्यविभ्यः क्तुः’ (उ० ४।१०८) । अम्लः ॥*॥ ‘अम रोगे’ (चु० उ० से०) । अमति रुजलक्षम् । बाहुलकात्के अम्लोऽपि । ‘अम्लो रसेऽम्ल-वेतसे । (अम्ली चाङ्गैर्याम्)’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अम्लस्य’ ॥

१—अत्र दीर्घे त्वार्यामङ्गः स्यात्—इति मुकुटः ॥ २—अस्मि भेदो भालकर्णान्तरास्ति । तत्र यथा प्रयोगः । ‘शृणाति लवणाघातः’ इत्यने-काथैवैरवाकरकौमुदी ॥

रसाः पुंसि

(रसा इति ॥) 'रस आखादने' (उ० उ० से०) अ-
दन्तः । रस्यन्ते आखाद्यन्ते । 'एरच्' (३।३।५६) घञ्
(३।३।१९) वा । तुवरादयः षट् रसशब्दवाच्याः । तत्र
तुवरकषाययोरस्त्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह—'पुंसि'
इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः पञ्च पुंसि' इत्यर्थः ॥

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥

(तद्वत्स्विति ॥) अमी षट् । षण्णामपि वाचकास्तुवरा-
दयः सप्तापि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । कटुशब्दादित्थियाम्
'बोतो गुण—' (४।१।४४) इति वा ङीष् ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

(विमर्दोत्थ इति ॥) सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे,
घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनानां मनोहरे, परिमलः ।
'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । मल्यते । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बहुवचनभावः । 'खनो घ च'
(३।३।१२५) इति घो वा । चित्करणत्वात् 'अन्येभ्योऽपि'
इत्यभ्युपगमात् । यद्वा मलते धारयति जनमनांसि पचावञ्
(३।३।१३४) । 'स्यात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयो-
श्चापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसङ्गादिसारमे पुंसि' ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'परिमलस्य' ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

(आमोद इति ॥) स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनोहर-
श्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोदः । 'मुद हर्षे' (भ्वा०
आ० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आमोदो गन्ध-
हर्षयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सुगन्धस्य' ॥

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

(वाच्येति ॥) आ गुणात् 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यतः
प्राक् । अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

(समाकर्षीति ॥) समाकर्षणवश्यं मनः 'आवश्यका—'
(३।३।१७१) इति णिनिः । यद्वा समाकर्षणशीलः । 'सुप्य-
जातौ—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एवं निर्हारी
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य' ॥

सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

(सुरभिरिति ॥) सुष्ठु रमन्तेऽत्र सुरभिः । इन् (उ०
४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ घ्राणं तर्पयति । नन्द्यादित्युः (३।१।
१३४) ॥ (२) ॥*॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टगन्धः सुगन्धो
स्यात्रिषु क्लीबं तु बाहुके' ॥ (३) ॥*॥ सुष्ठु गन्धोऽस्य ।
'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इति समासान्त इकारः । 'सुगन्धिः
स्याद्विष्टगन्धे त्रिषु स्त्रीरे नपुंसकम्' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'इष्टगन्धस्य' ॥

आमोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

(आमोदीति ॥) आमोदयति । 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ मुखं वासयति । नन्द्यादित्युः (३।१।
१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादेः' ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

(पूतीति ॥) 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा० आ०
से०) । पूयते । पूतिः । क्तिन् (३।३।९४) । पूतिर्दुष्टो
गन्धोऽस्य 'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इतीकारः ॥ (१)
॥*॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'दुर्गन्धस्य' ॥

विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् ।

(विस्त्रमिति ॥) विव्यति । 'विस प्रेरणे' (दि० प०
से०) 'स्फायि—' (उ० २।१३) इति बाहुलकाद्रक् । 'विस उ-
त्सर्गे' इति तु भट्टः । 'विस्त्रसते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । बँवयोरभेदः ॥ (१) ॥*॥
आमोऽपक्वो मलः । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच्च' (५।
४।१३६) इति समासान्त इत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपक्वमा-
सादिगन्धस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः ।
बकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा ॥' इति ॥

शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

(शुक्लेति ॥) शोकति मनोऽस्मिन् । 'शुक गतौ' (भ्वा प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'शुक्लो
योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' ॥ (१) ॥*॥ शोभते ।
'शुभ दीप्तौ, शोभायां वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायि—'
(उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं दीप्तेऽभ्रके सिते' इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ 'शुच दीप्तौ' (*) । इक् (वा० ३।३।१०८)
॥ (३) ॥*॥ 'जिश्चिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) भ्वादिः ।
श्चेतम् । घञ् (३।३।१८) । 'श्चेतौ द्वीपादिभेदयोः । श्वेता
वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्किनीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले'
॥ (४) ॥*॥ विशीयते । 'शङ्कु शातने' (भ्वा०, तु० प०

१—'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इति सूत्रे दुरोऽपाठात् । केचित्तु
मत्वर्थीयैत्यन्तं पठित्वा कर्मधारयादिनि व्याचक्षते । तत्र । 'कर्मधारय-
मत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिरैवेष्टो लाघवात्' इति कात्यायनोक्तेः । अपरे तु
लाघवमनादृत्य मत्वर्थीयमिच्छन्ति । 'विसक्तित्यच्छेदपाथेयवन्तः'
इतिवत् । प्रयोगश्च 'यदुर्गन्धि मदाविलं मलशतैर्यत्पूतिनाडीमयम्' इति
शङ्कारप्रकाशे । इति बुधमनोहरायाम् ॥ २—विस्त्रं दन्त्योष्ठ्यादि ।
'विस्त्रजम्बालशेषम्' इति दमयन्तीशेषात् ॥ ३—तालव्यशः 'श्वेतो
धावति' इति महाभाष्यशेषात् ॥

अ०) । अन् (३१११३४) । 'विशदः पाण्डुरे' व्यक्ते' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'हृश्याभ्यासितन्' (उणा० ३१९३) ॥ (६) ॥*॥ पाण्डते मनोऽस्मिन् । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरो दीर्घश्च ॥ (७) ॥*॥ अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३१३११०२) । 'अवदातं तु विमले मनोहे सितपीतयोः' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ सिनोति मनः । 'षिन् बन्धने' (खा० उ० अ०) । 'अञ्जि-घृसिभ्यः क्तः' (उ० ३१८९) । 'सितैस्त्ववसिते बद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ गुरते उद्युक्ते मनोऽस्मिन् । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'ऋजेन्द्र-' (उ० २१२८) इति निपातितः । 'गौरः श्वेतोऽरुणे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशदे गौरं तु श्वेतसर्षपे पद्मकेसरे' इति हैमः । यत्तु—'गोरते' इति खामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च तत्र । 'गुरी उद्यमने' इति धातुमुपन्यस्योक्तपुपन्यासस्यासंभवात् ॥ (१०) ॥*॥ अवलक्षयते । घञ् (३१३१९९) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः । यद्वा वलति । 'वल चलने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३१२१७८) । वल् । अक्ष-न्यस्मात् । 'अक्ष् व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) घञ् (३१३१९९) वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा वल् क्षायति । 'क्षे क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३११३) इति कः ॥ (११) ॥*॥ धावति मनोऽत्र । 'धावु गतिशुब्धोः' (भ्वा० उ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १११०६) कलच् । बाहुलकाद्भस्वः । यद्वा धवनं धवः । 'धून् कम्पने' (भ्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्-' (३१३१५७) धवं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति कः । 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौः' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेर्णिङ् क् च' (उ० ३१५१) इत्युवन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्त्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्वले पुनरन्य-वत् ॥ नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यावर्जुनी गवि' ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'शुक्लवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तैतरजपाह्विः । वलक्षस्तु सितश्यावः कदलीकुसुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः कृष्णवेशवान्कुमुदच्छविः' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः । 'शुद्धः शुक्ले च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

१—तालव्यशः 'विशदविशदामत्तसारसं शारसं जलं' इति दण्डि-यमकात् ॥ २—दन्त्वादिः 'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमकात् ॥ ३—कषसंयोगवान् 'अथ स बलक्षोभानां पतिरिव' इति वृन्दावनखे-पाट इति मुकुटः ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

(हरिण इति ॥) हरति मनः । 'श्यास्याहृन्विभ्य इनच्' (उ० २१४६) । 'हरिणौ पाण्डुसारङ्गौ हरिणी चाक्षयो-षिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृत्तमेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरं तु मरुक्के' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पण्ड्यते ज्ञायते । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) मृगय्वादित्वात् (उ० ११३७) कुः । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) दीर्घः । 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसंनिभः' इति शब्दार्णवः । 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंवलिताशुक्लस्य' ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥१३॥

(ईषदिति ॥) धूनोति चेतः । 'धू विधूनने' (खा० आ० से०) । 'कृधूमदिभ्यः वसरः' (उ० ३१७३) । बाहुलकादप-त्वम् । यद्वा धूसनम् । 'धूस कान्तौ' (तु० प० से०) वु-रादिः । 'एरच्' (३१३१५६) । धूसं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति कः । 'धूसरी किनरीमेदे, ना खरे, त्रिषु पाण्डुरे' । 'धूसरस्तु सितः पीत-लेशवान्बकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धूसरवर्णस्य' ॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यालमेचकाः ।

(कृष्ण इति ॥) कर्षति मनः । 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३१४) इति नक् । 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यसेऽर्जुने कलौ । कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरमेदयोः । नील्योषध्यां लाल्छने च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सितविरुद्धोऽसितः (३) ॥*॥ श्यायते मनोऽस्मात् । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इविद्युधीन्धि-' (उ० १११४५) इति मक् । 'श्यामोऽम्बुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदारुके । श्यामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कल्यते । कालः । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३१३१९९) । 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकाल-कृतान्तयोः ॥ मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः । मातृमेदोमथोर्नव्यमेधौघपरिवादयोः ॥ काला कृष्णत्रिवन्नी-ल्योर्जुङ्ग्याम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यामः श्यामत्वम-स्यास्तीति । सिध्मादित्वात् (५१३१७७) लच् । 'श्यामलः पिप्पले श्यामे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ मचति मिश्रीभवति

१—व्याकरणान्तरोक्तमपीदमेकदेशमुक्त्या 'नगाच्च' (बा० ५।२। १०७) इति वातिकेनानुमतमेव प्रथमादिसंज्ञविधानादिवत् ॥ २—'कालः पादे' इति पाठः ।

वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कल्कने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (५।३५) । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इतीत्वे लघूपधगुणः (७।३।८६) । 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'कृष्णस्य' । शब्दार्णवे तु 'मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः' इत्युक्तम् ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

(पीत इति ॥) पीयते पिबति वर्णान्तरम् । औणादिकः कः (बाहुलकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्रायां त्रियां, गौरेऽभिधेयवत्' । यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात् 'अजिघृषिभ्यः कः' (उ० ३।८९) 'धुमास्थागा-' (६।४।६६) इत्यादिना ईत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धमिति स्फुटमेव ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ हरिद्रेवामा दीप्तिरस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पलाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

(पलाश इति ॥) पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ * ॥ 'पत्रं पलाशं ना रक्षःशठीहरितकिंशुके' इति रुद्राष्टस्वादिरपि । तत्र संज्ञापूर्वकत्वादुच्च-भावः । यद्वा पलमश्नाति । 'अश भोजने' (ऋया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पलाशः किंशुके शठ्यां । हरिद्रव्णो राक्षसश्च पलाशं छदने स्मृतम्' इति हैमः ॥—'शेषे' (४।२।९२) इत्यस्य विधित्वा-जीकारादण्—इत्याहुः । तच्च । 'तस्येदम्' इति सिद्धे शेषत्वा-भावात् ॥ (१) ॥ * ॥ हरति । 'हृदयाभ्यामितन्' (उ० ३।९३) । 'हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्रव्णयुतेऽन्यवत्' ॥ (२) ॥ * ॥ 'हृसरुहियुषिभ्य इतिः' (उ० १।९७) । हरित् । ('हरिर्हि त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अत्रियां स्या-त्पुणे च') ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रक्तः

(रोहित इति ॥) रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतन् ॥ (१) ॥ * ॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णमेदे लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरं युद्धे' इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ रजति स्म । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । यद्वा रच्यते स्म । 'रच प्रतियजे' (उ० उ० से०) । 'अनिलप्यन्ताक्षुरादयः' इति णिजभावे कः (३।२।१०२) । 'अतो लोपः' (६।४।४८) । 'बोः कुः' (८।३।३०) । 'रक्तं नील्यादिरजिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते

प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रक्तवर्णस्य' ॥

शोणः कोकनच्छविः ।

(शोण इति ॥) शोणयति । 'शोणृ वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके लोहि-ताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥ * ॥ कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शोणवर्णस्य' ॥

अव्यक्तरागस्त्वरुणः

(अव्यक्तेति ॥) अव्यक्तो रागो यस्य । किञ्चिल्लोहितः ॥ (१) ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'अर्ते-रुनन्' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहितः' इत्यमर-माला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठमेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणाऽति-विषाद्यामामजिघ्रात्रिवृतासु च' ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अरुणवर्णस्य' ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

(श्वेतेति ॥) श्वेतरक्तः ॥ (१) ॥ * ॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) 'प्यन्तादृषादित्वात्' (उ० १।१०६) कलच् । पाटलाकुसुमाभः पाटलः । 'पाटलं तु कुङ्कुमश्वेतरक्तयोः । पाटलः स्यादाशुव्रीहौ पाटला पाटलिद्वमे' इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ॥

श्यावः स्यात्कपिशः

(श्याव इति ॥) श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) बाहुलकात् 'कसृगृहभ्यो वः' (उ० १।१५५) ॥ (१) ॥ * ॥ कपिर्वर्णविशेषः । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । कपिर्मर्कटः । तद्वर्णत्वादिति वा । 'कपिश-त्रिषु श्यामे, स्त्री माधव्यां, सिंहके पुमान्' ॥ (२) ॥ * ॥ 'कृष्णपीतस्य' द्वे ॥

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

(धूमेति ॥) धूमं राति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आ-दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥ * ॥ कृष्ण-मिश्रो लोहितः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कृष्णलोहितस्य' ॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

(कडार इति ॥) गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) 'गडेः कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा कडनम् ।

१—विश्वकोषस्योऽयं पाठः ॥ २—हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ३—मेदिन्यामुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु 'पलाशः किंशुकेऽक्षये । हरिते पलाशं पत्रे' इत्येव पाठः ॥

१—तालव्यान्तः 'राजन्कपिशताकीर्णे' इति द्विसंधानश्लेषात् 'कपि-क्षितं पिङ्गितं मदनाग्निना' इति माधात् ॥ २—तालव्यमध्यः । तथा च माधे 'परिपाकपिशङ्गलतारजसारोषश्चकास्ति कपिशं गलता' इति—इति मुकुटः ॥

कडः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । कडमृच्छति ।
 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।
 ('कडारः पिङ्गले दासे') ॥ (१) ॥*॥ 'कवु वर्णे' (भ्वा०
 आ० से०) । 'कवेः पथ' (उ० १।५५) इति इलच्प्रत्ययः ।
 प्रकारश्चान्तादेशः । कर्पि वर्णं लातीति वा । 'पुण्डरीकक-
 रिण्यां तु शिशिपागोविशेषयोः । स्त्री रेणुकायां कपिला वर्णे
 ना कुकुरे मुनौ ॥ अनले वासुदेवे च कपिलः परिकीर्तितः' ॥
 (२) ॥*॥ पिङ्गयति । 'पिङ्गि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'पिङ्गा गोरोच-
 नाहिङ्गुनाडिकाचण्डिकासु च । पिङ्गी शम्भ्यां पिशङ्गे ना बालके
 तु नपुंसकम्' ॥ (३) ॥*॥ पेशति । 'पिश अवयवे' (तु०
 उ० से०) 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् ॥
 (४) ॥*॥ कन्दति । 'कदि अह्वाने रोदने च' (भ्वा० प०
 से०) । मृगयश्चादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'कद्रुखिषु
 स्वर्णपिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्' ॥ (५) ॥*॥ पिङ्गति ।
 'पिङ्गि वर्णे' (अ०।०।०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६)
 कलच् । 'न्यङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम् । पिङ्गं
 लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले बभ्रौ रुद्रेऽर्कपारिपार्श्विके ।
 कपौ मुनौ निघेर्भेदे पिङ्गला कुमुदस्त्रियाम्' ॥ (६) ॥*॥
 षट् 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवहिवत् ।
 अथ तूद्रिकपीताङ्गः कपिलो गोविभूषणः ॥ हरितांशेऽधि-
 केऽसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्वसितावेशात्
 पिङ्गो वीपशिखादिषु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्ग-
 खण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।

(चित्रमिति ॥) चीयते । 'चित्रं चयने' (भ्वा० उ० अ०)
 'अमिचिमिदि-' (उ० ४।१६४) इति कः । चित्तं त्रायते
 वा । 'त्रैह् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।३) ।
 'चित्रकिर्मीर-' इति समासमकृत्वा पृथग्रूपमेददर्शनं 'गुणे
 शुक्लादयः पुंसि' इत्यस्य बाधनार्थम् । 'चित्राखुपर्णागोडु-
 म्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीमेदेषु च
 स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि । तद्युक्त-
 योस्त्वन्यलिङ्गम्' । नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डेऽयं
 पठितः । तदनुरोधेनेहापि 'चित्रकिर्मीर-' इति समस्तं
 केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
 से०) । 'गम्भीरादयश्च' इति किरतेरीरन्, मुडागमः ।
 'किर्मीरो ना नागरङ्गे (कर्बुरे राक्षसान्तरे)' ॥ (२) ॥*॥
 कलयति किप् (३।२।१७८) । कल् । माषयत्यभिभवति
 वर्णान् । माषः । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

१—'एकं चेत्तत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः' इति धर्मकीर्तिप्रयो-
 गश्चोपलभ्यते इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

'हन्यर्थश्च' इति चुरादौ पाठात् णिच् । कल् चासौ मा-
 षश्च । 'कल्माषः कर्बुरे कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ।
 'कल्माषो राक्षसे कृष्णे शबलेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
 शपत्याक्रोशति वर्णान् 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) ।
 'शपेर्बश्च' (उ० १।१०५) इति कलः, बत्वं च ॥ (४) ॥*॥
 एति वर्णान् । एतेर्वर्णे तन् (उ० ३।८६) । 'एतः कर्बुर
 आगते' ॥ (५) ॥*॥ 'कर्बं हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
 'मद्रुरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातनात्कुरच् । बवयो-
 रमेदात्कर्बुरः । 'कर्बुरं सलिले हेन्नि कर्बुरः पापरक्षसोः ।
 कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' ॥ (६) ॥*॥ षड्
 'नानावर्णस्य' ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि

(गुण इति ॥) यद्यपि 'शुक्लं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनि-
 प्रतैवेष्ट्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये
 नपुंसकम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । पठस्य शुक्ल इत्यादि बोध्यम् ॥

अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

(गुणीति ॥) विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यलिङ्गं प्रतिपि-
 पादयिषितम्, तल्लिङ्गा इत्यर्थः । यथा शुक्लम्, शुक्लः, शुक्ला,
 इत्यादि ॥

इति धीवर्गविवरणम् ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती ।

(ब्राह्मीत्यादि ॥) ब्रह्मणः इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।
 १७१) इति टिलोपे 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् ।
 'ब्राह्मी तु भारती । शाकमेदः पङ्कगण्डी हज्जिका सोमव-
 ल्यपि । ब्रह्मशक्तिः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विभर्ति ।
 'मृमृहशि-' (उ० ३।१०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञायणि
 (५।४।३८) ङीप् (४।१।१५) । भरतस्येयमिति वा ।
 'अथ भारती । वचने च सरस्वत्यां पक्षिवृत्तिप्रमेदयोः'
 ॥ (२) ॥*॥ भाष्यते । 'भाष व्यकायां वाचि' (भ्वा०
 आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥
 (३) ॥*॥ गृणन्त्येताम् । 'गृ शब्दे' (क्वा० प० से०) ।
 संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप् । ('गीः स्त्री भाषा-
 सरस्वत्योः') ॥*॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्रह्माणी वचनं
 वाचा जल्पितं गदितं गिरा' इति शब्दार्णवः (४) ॥*॥
 उच्यते । वाक् 'वच् परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'कि-
 ल्वचि-' (वा० ३।३।१७८) इत्यादिना किप्, दीर्घोऽसं-
 प्रसारणं च । ('वाग्वाचे भारत्यां वचने स्त्रियो') ॥ (५)
 ॥*॥ वण्यते 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इण् (वा०

१—'ब्राह्मी गौभारती' इति कवित्पाठः इति बुधमनोहरे ॥

THE
JOURNAL
OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL
OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL
OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL
OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL
OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL
OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL
OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL
OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL
OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

(३।३।१०८) ('वाणिस्त्वुदे । व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हैमः । 'वाणिः स्याद्वृत्तिभारत्योर्वाणि मूल्ये बालाहके' इति विश्वः) 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । घञि (३।३।१९) गौरादित्वात् (४।१।४९) वा ॥ (६) ॥*॥ सरोऽस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) 'सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापगायां स्त्रीरत्ने गोवाग्देवतयोरपि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अधिष्ठातृदेवतायाः' ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

(व्याहार इति ॥) व्याहरणम् । व्याङ्पूर्वाङ्गो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । संप्रसारणम् (६।१।१५) ॥ (२) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भाषणं भाषितम् । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ वचेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (५) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१।९९) वचः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भाषणस्य' ॥

केचित्तु 'ब्राह्मयाद्यास्त्रयोदश (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः ॥

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

(अपभ्रंश इति ॥) संस्कृतादपभ्रश्यति । 'भ्रंशु अधः-पतने' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('अप-भ्रंशस्तु पतने भाषामेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥*॥ अप-भ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्याकरणानिष्प-न्नस्य गावीत्यादेः' ॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

(शास्त्र इति ॥) शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवहियते ॥ एकम् 'वाचकस्य' ॥

तिङ्मुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥२॥

(तिङ्मुबन्तचयः ॥) तिङ्मुबन्तानां चयः 'पचति पश्य' 'पचति भवति' पाको भवतीत्यर्थः । सुबन्तानां चयः । 'प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यध्याहारस्य

१—'मेण्डे स्वर्दिदधिरोहिणि, वशं याते सुबन्धौ विधेः शान्ते हन्त च भारवौ विषटिते बाणे विषादस्पृशः । वाग्देव्या विरमन्तु मन्तुविधुरा द्रागृष्टयश्चेष्टे सिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां यद्वागिस-द्वाणिनी ? २।५३ श्रीकण्ठचरिताद्भ्रान्तो वाणिशब्दः ॥ २—'बली-वर्दपङ्क्तिरिव समाधुर्यां शापी मनोहरति' इति दमयन्तीरुषादीर्घान्तोऽपि वाणीशब्दः ॥

भाष्यकारमते आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रिये-त्यादि । वाशब्दः समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाबोधकम् 'घटमानय' इत्यादि तिङ्मुपचयात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः ।

२—'इदं च 'अनभिहिते' (२।३।१) इति सूत्रव्याख्यावसरे 'नील-मिदं, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यकेऽस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमायां भाष्यभ्रान्त्या ॥ भाष्ये तु प्रत्युत 'तिङ्मुबन्तानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'वृक्षः' इत्यादौ तिङ्मुपयोगे प्रथमासिद्ध्यर्थम् 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वृक्षः पुष्कः 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहारं विना तत्र प्रथमैव न स्यात् ॥ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्र-विभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्' इति विभूतिपादीये योगसूत्रे भाष्यकृ-च्छ्रिवेदव्यासोऽपि 'सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । 'वृक्षः' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' इत्युक्तवान् ॥ तस्मात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव ॥ 'त्रयः कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् इति 'अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वमेदादमार्गानाम्' इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये व्यक्तम् ॥ अत एव बुधमनोहराख्य-व्याख्यायामपि 'तिङ्मुबन्तचयः' 'चैत्रः पचति' इत्यादिः ॥ 'पाको भवति' इत्याद्यर्थके 'पचति भवति' इत्यादावध्याहारः—क्रिया वेति । 'कारकविशिष्टक्रियाबोधकं शब्दजातं वाक्यम्' इत्यर्थः । विस्तरोऽन्यत्र । 'क्रियारहिते तदध्याहार आवश्यकः' इत्युक्तम् ॥ २—'अत्र वाशब्द-क्षेदर्थे । बोध्य' इति शेषः । 'कारकान्वितक्रियाबोधकमुत्तिङ्मुबन्तचयः' इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुसिद्ध । सुबिंशष्टं तिङ् सुसिद्ध । तयोरेक-शेषेऽन्तशब्देन समासः । तेन सुबन्तचय-तिङ्मुबन्तचय-सुसिङ्मुबन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः । तत्र सुबन्तचयः—'चैत्रेण शयितव्यम्' इति । तिङ्-न्तचयः—'पचति भवति' इत्यादिः । अन्यः—'चैत्रः पचति' इत्यादिः । 'क्रिया वा' इत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुसिङ्मुबन्तचयपदेन केवलस्य 'पचति' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । तस्यापि 'कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोध-कत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थ (२।३।१) सूत्रभाष्ये वार्तिककृतापि 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानामप्याख्यातत्वमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सविशेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयु-ज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादिभिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते । तथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रयुज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्' । अत्र 'अस्ति' इति गम्यते । अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—'प्रविश' । अत्र 'गृहम्' इति गम्यते । अनयोरर्थात्प्रकरणाद्वा आख्यातादेरवगमादप्र-योगः । 'आख्यातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच तव भविष्यति' इत्यादौ वाक्यमेदः' इति स्वयमेवाभिधानचिन्तामणौ व्याख्यातम् इति दिक् ॥

केचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा० २।१।११) इति वार्तिकमिप्रायेणापरा-इत्याहुः । यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया—' इत्यादि ल्थार्थात्मकस्य-इत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) 'इति कुलनिषेधकसूत्रस्याननुगुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचैः (अ० प० अ०) ण्यत् (३।१।१२४) । 'वचोः—' (७।३।५२) इति कुलं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ('वाक्यं तु कुत्सिते हीने वचनाहं च वाच्य-वत्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाक्यस्य' ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

(श्रुतिरिति ॥) श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भा० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रूयजीषिस्तुभ्यः करणे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यनेन धर्मम् 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'वेदः श्रुतौ च वितौ च' ॥ (२) ॥*॥ आप्नायते अभ्यस्यते । 'त्रा अभ्यासे' (भा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) 'आमनस्यु-पदिश्यति धर्माधर्मौ' इति वा । 'इयाद्यधा—' (३।१।१४१) इति णः । 'आम्नायः कुल आगमे । उपदेशे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ (यत्तु)—त्रीणि वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः । तया त्रय्या विधिर्विधीयमानो यज्ञा-दिस्तद्विधिः । 'विधानमृगयजुःसाम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः' । एकम् ।—इति मुकुटः । तत्र । 'तानि धर्माणि' 'धर्मेण पाप-मपनुदति,' 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्मृतम्,' 'अथातो धर्मजिज्ञासा,' 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः,' श्रेया-न्वधर्मः,' 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे,' 'धर्मः प्रोज्झितकैतवः,' 'धर्म-स्य ह्यापवर्ग्यस्य,' 'धनं च धर्मैकफलम्,' 'धर्मादर्थश्च,' 'धर्मो रक्षति रक्षितः,' 'धर्माधर्मौ तद्विपाकाः,' 'धर्मं जिज्ञासमा-नेन' इत्यादिषु बहुषु ग्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्तिवति चेत् । न । वैष-म्यात् । देवदत्तशब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्टः । क्वचिद्वत्-शब्दस्यापि प्रयोगो दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च

१—कश्मीरलिखितपुस्तके तु पतदुत्तरम्-धर्मो रक्षतीत्यादौ तु सत्यभाषेतित्वपूर्वपदलोपो दृष्टव्यः । नव्यास्तु त्रयी, इत्यन्तं चतुष्टयं वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीशब्दो वेदसामान्ये त्रिवेधां च वर्तते । (यथा) द्विजशब्दो ब्राह्मणे त्रिवर्ण्यां च । त्रयीधर्मः, इत्यादौ त्रय्या धर्मस्त्रयी-धर्मः इति विग्रहो बोध्यः । त्रयीविशेषणं त्वागमादिव्यावृत्त्यर्थम् । आग-मादिश्रोक्तस्य धर्मत्वाभावात्-इत्याहुः । एकम् । 'ऋचं स्तुतौ' ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया—इति पाठ उपलब्धः ॥

क्वचित्रयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लब्धे षष्ठीसमासः कल्प्यते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः षष्ठ्यर्थः । तान्त्रिकसौ-गतादिधर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । 'ध-र्मस्य च चतुर्दश' इति नियमात् । अतस्त्रय्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदान्नयन्नयी' इत्यनेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्य द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । न च 'धर्ममस्त्रियाम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि—समासे गुणीभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छब्देन परा-मर्शः—इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाच्यत्वासंभवात् । वेद-स्यैव तच्छब्देन परामर्शसंभवाच्च । यदपि—यथा शब्दानु-शासनम्—इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् ॥ त्रीणि 'वेदस्य' ॥

धर्मस्तु तद्विधिः ।

(धर्म इति ॥) तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेदविहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मं प्रमाणम्—इत्युक्तम् । धरति लोकान् । ध्रियते वा जनैरिति धर्मः 'अर्तिस्तुप्तु—' (उ० १।१।४०) इत्यादिना धृञो मन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं 'वेदवि-हितकर्मणः') ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

(स्त्रियामिति ॥) ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । 'ऋचं स्तुतौ' (तु० प० से०) । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ सति पापम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) मनिन् (उ० ४।१।५३, ३।२।७४) । 'साम क्लीबमुपायस्य मेदे वेदान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ इज्यतेऽनेन । 'अर्तिपूवयि—' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥ (१) ॥*॥ 'वेदानां' प्रत्येकमे-कैकम् ॥

इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

(इतीति ॥) इति एते त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहतिः । त्रिशब्दात् 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य—' (५।२।४३) इत्ययच् । 'टिष्ठा—' (५।१।१५) इति ङीप् । 'त्रयी त्रिवेधां त्रितये पुरं ध्यां सुमतावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'वेदत्रयसं-घातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

(शिक्षेति ॥) श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो

१—स्मृत्युक्तोऽपि वैदिक एव, वेदमूलकत्वात्स्मृतीनाम् इति क्षीर-स्वामी ॥ २—आथर्वणस्तु त्रय्यनुवाद एवेति स्वामी ॥

वेद उच्यते' । शिक्षयते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥*॥ अङ्गयते ज्ञायतेऽनेन । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घः (३।३।११८) घञ् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदाङ्गस्य' ॥

ओंकारप्रणवौ समौ ।

ओंकारेति ॥ अवति । 'अवतेष्टिलोपश्च' (उ० १।१।४२) इति मन्त्रप्रत्ययस्यैव टिलोपः 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूटौ । गुणः (७।३।८४) । 'वषट्कारः' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्ययः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रणयते स्तूयते । 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ओंकारस्य' ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशेऽव्ययम् । तदास्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ० अ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तम् । आख्यानप्यन्तात् (वा० ३।१।२६) पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'पूर्वाचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य' द्वे ॥

उदात्ताद्याख्यः खराः ॥ ४ ॥

उदात्तेति ॥ 'उदात्ताश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च खराख्यः । चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छन्दसः स्मृतः' । खरन्ति शब्दायन्ते । 'स्ठ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा—स्वर्यन्ते अर्था एभिः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राज दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । खरा अचः । तद्धर्मत्वादुदात्तादयोऽपि । 'खरो नासासमीरे स्यान्मध्यमादित्रिकखरे । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ उत् उच्चैरादीयते उच्चार्यते स्म क्तः (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्' (७।४।४७) । 'उदात्तो दातृमहतोर्द्वे च खरमिषयि' इति हैमः ॥*॥ एकम् 'स्वराणाम्' ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणम्—अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्याः 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'अमन्ताङ्' (उ० १।१।१४) दण्डो नीयते बोध्यतेऽनया दण्डनीतिः । किन् (३।३।९४) यद्वा दण्डं लयति दण्ड्यान्प्रति प्रापयति । किञ् (३।३।१७४) आन्वीक्षिकीसाहचर्यात्कीर्तितम् ॥ (१) ॥*॥ एतौ द्वौ क्रमात्तर्कविद्यायां न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तते । अर्थस्य गम्यते । 'ऋ

अमर० ९

गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिदुषि-' (उ० २।३) इति थन् । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एकैकम् 'दण्डनीतेः' ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्येति ॥ आचष्टे । 'वक्षिङः ख्याच्' (२।४।५४) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्याः सा । एकं 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः' ॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायं चिरम्-' (४।३।२३) इति व्युत्थुलौ । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति सूत्रे निपातनात्तुडभावः । यद्वा पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराणप्रोक्तेषु' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । यद्वा पुरा अतीतानागतावर्थावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । पणे पुंसि, त्रिषु प्रभे' ॥ (१) ॥*॥ पञ्च लक्षणान्यस्य । 'सर्गश्च प्रतिर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्वैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' । कचिदिह 'वंशानुचरितं चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः' ॥

प्रबन्धकल्पा कथा

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥*॥ 'कथ वाक्यप्रबन्धे' (जु० उ० से०) । 'चिन्ति-जिकयि-' (३।३।११५) इत्यङ् । कथा कादम्बर्यादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कथायाः' ॥

प्रवल्हिका प्रहेलिका ।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । वर्ह वल्ह परिभाषण-हिंसाच्छादनेषु (भ्वा० आ० से०) । दन्त्योष्वादिर्हन्तः 'हुन् शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ० २।३२) । वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रहेल्यति अभिप्रायं सूचयति । 'हिल भावकरणे' (जु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।११३) । 'व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका' ॥*॥ यद्वा प्रवल्हतेरिनि (उ० ४।११८) प्रवल्हः ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । उभाभ्यां स्वार्थे कन् । 'प्रहेलिका प्रवल्ही च प्रश्नदूती विपादिका' इत्युत्पत्तिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्विज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य' ॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिः । 'स्मृतिर्वर्गशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ धर्मबोधार्थं रचिता संहिता । संपूर्वाद्भावेः कर्मणि के 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ॥

१—हैमकोशे तु षोडशपणस्य पुराणसंज्ञाभिहितम् । 'यदाह-षोडशपणः पुराणः पणो भवेत्काकिणी चतुष्केण—' इत्यनेकायैकैवाकरकौमुदी ॥

समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समेति ॥ समाहरणम् । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विस्तरेणो-
पदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन सं-
ग्रहं तं विदुर्बुधाः । संग्रहो बृहदुद्ग्रे मुष्टिसंक्षेपयोरपि' इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संग्रहस्य' ॥

समस्या तु समासार्था

समेति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्याभावः । यद्वा समं
कृत्स्नम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यत्वाच्छब्दोऽपि
सा । समशब्दात्स्वयचि (३।१।८) 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः'
(वा० ७।१।५९) इति सुगागमे 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)
इत्यः टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ समसनं समासः । घञ् ।
(३।३।१८) । समासोऽर्थो यस्याः पूरणसाकाङ्क्षा । कविशक्ति-
परीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्रं नभस्तलम्'
इति । तत्र 'दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूर-
मन्त्रेण' इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥*॥ 'असमासार्था'
इति पाठे तु 'अपरिपूर्णा' इत्यर्थः ॥ द्वे 'समस्यायाः' ॥

किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किपूर्वाद्वादेः 'भूतवहि-
वसि' (उ० ३।१२८) इति द्विच् । 'स्रोऽन्तः' (७।१।३) 'गौरा-
दित्वात्' (४।१।४९) ङीष् । यद्वा 'किंवदन्ति' इत्याख्याय-
माना । अनुकरणशब्दादाख्यातप्यन्तात् (वा० ३।१।२६)
'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५)
इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ जनेभ्यः श्रूयते । किन् (३।३।९४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्तेति ॥ वृत्तिलोकवृत्तम् । तदस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च'
(वा० ५।२।१०९) इति वार्तिकेन णः । यत्तु—'प्रज्ञाश्रद्धा-'
(५।२।१०९) इत्यादिना णः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । 'तत्र
वृत्तिशब्दस्य पाठोऽप्रामाणिकः' इत्युक्तवार्तिकेनैव ज्ञापित-
त्वात् । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निः-
सारारोग्ययोः क्लीबम्' ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तते व्याप्नोति वृत्तेः
(भ्वा० आ० से०) किच् (३।३।१०४) । 'प्रवृत्तिर्वृत्तान्त-
न्तप्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो
गवेषणीयोऽन्तः समासिर्थाय । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कास्त्वे
वार्ताप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उदन्तोऽन्तो यस्य ।
'उदन्तः साधुवार्तयोः' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वार्तायाः' ॥

१—हैमे तु संग्रहो बृहदुद्गरे ग्रहसंक्षेपयोरपि' इत्युपलभ्यते ।
संक्षेपेऽपीति महः—इत्यनेकार्थकैवाकरकोमुदी ॥ २—हैमे तु
'प्रवृत्तिर्वृत्तौ वार्तायां प्रवाहे' इत्युपलभ्यते ।

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

अथेति ॥ आह्वयन्त्याह्वाः । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति के प्राप्ते 'प्रसारणभ्यो ङो वक्तव्यः' (वा० ३।२।३) इति
ङः । तैर्यायते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
वक्तव्ये कः (वा० ३।३।५८) । 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८)
इति ङो वा । यद्वा आह्वानमाहूः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)
तस्या अयः ॥ (१) ॥*॥ आख्यानम् । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ एवमाह्वा ॥ (३) ॥*॥
अभिधीयते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥
त्रायते । 'त्रा अभ्यासे' (भ्वा० प० से०) । यद्वा नम्यते-
ऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन । 'णम प्रहृत्वे शब्दे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।५९) इति निपातितः । 'भागरूप-
नामभ्यो धेयः' (वा० ५।४।३५) इति स्वार्थे वा धेयः ॥
(५) ॥*॥ (६) ॥*॥ षट् 'नाम्नः' ॥

हृतिराकारणाह्वानम्

हृतिरिति ॥ ह्वानम् । ह्वेजः (भ्वा० उ० अ०) । किन्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ आकारणम् । कृञो ण्यन्तात्
(३।१।२६) युच् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ (ह्वेजः) ल्युटि
(३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आह्वानस्य' ॥

संहृतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥

संहृतिरिति ॥ बहुकर्तृका हृतिश्चेत् संहृतिः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'बहुकर्तृकाह्वानस्य' ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥*॥ 'वि ना-
नार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहरणाद्व्यवहार
इति स्मृतः' इति कात्यायनः । 'व्यवहारः स्थितौ पणे ।
दुभेदे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रणादिन्यायस्य' ॥

उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ वाचो मुखमिव मुखमुपक्रमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ॥

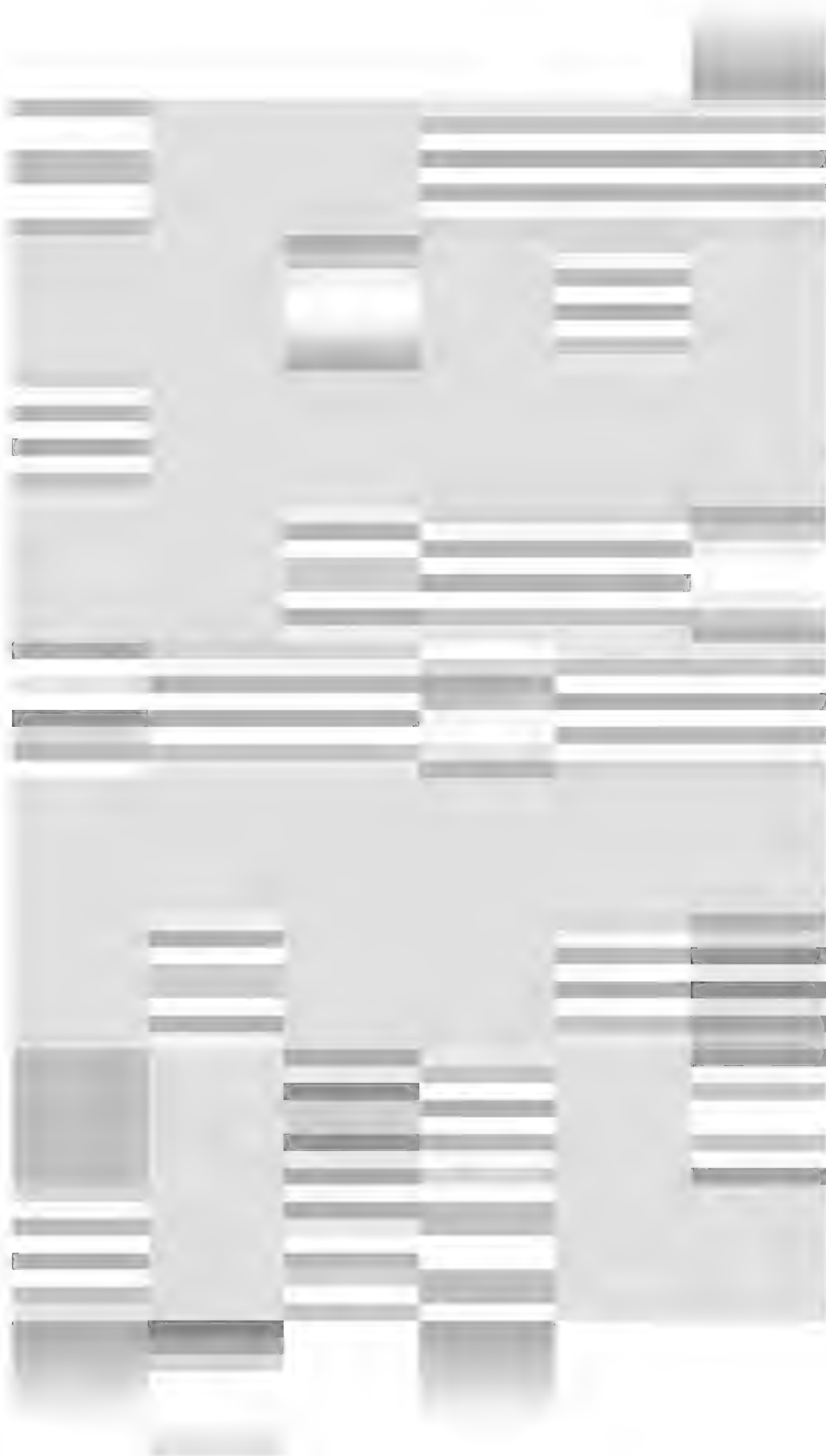
उपोद्धात उदाहारः

उपोद्धात इति ॥ उप समीपे उद्धननं ज्ञापनम् । भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उदाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्य' । प्रकृतोप-
पादकस्य दृष्टान्तादेरित्यन्ये ॥

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

शपनमिति ॥ 'शप आकोशे' (दि० उ० अ०) । ल्युट्

१—भाष्ये तु 'अन्येष्वपि' इति इदयते ॥ २—'दुभेदे व्यवहारेऽपि'
इति प्राठान्तरम् ॥

(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ्शप-' (उ० ३।११३) इत्यर्थः । 'शपथः कार आक्रोशे शपने च सुतादिभिः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य' ॥ प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छन्नम् । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । 'प्रश्ने चा-' (३।२।११७) इति लिङ्गाच्च संप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ अनुयोजनम् । युजेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ प्रच्छन्नम् । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यङ् । संप्रसारणम् (६।१।१६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ॥

प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('उत्तरं प्रवर्णो-
ध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराट्जे') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तरस्य' ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगश्च ॥ (१) ॥*॥ च-
क्षिहः (अ० अ० से०) अभ्याङ्पूर्वाद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्याविवा-
दस्य' ॥

अथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशंसेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिशपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य' ॥

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् । घञ् (३।३।१८) । 'प्रणादस्तु पुमांस्तारशब्दे च श्रवणामये । अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीत्कृतं नृणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं प्रीतिवि-
शेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य' ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यश इत्यादि ॥ अश्रुते व्याप्नोति । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अशेर्देवने युट् च' (उ० ४।१९१) इत्यसुन् ॥ (१) ॥*॥ कीर्त्यते । 'कृत संशब्दने' (जु० प० से०) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति निपातितः । 'कीर्तिः प्रसा-
दयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ समैः सर्वैर्ज्ञायते । 'ज्ञा अबोधने' (क्या० प० से०) घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) (अन्यत्रापीति) डो वा ॥*॥ 'समाज्ञा' इति समाङ्पूर्वाङ्गः (क्या० प० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥*॥ 'समज्या' इति पाठे (समाङ्पूर्वात्) 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा० २।४।१५६) इति न वीलम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कीर्तेः' ॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

स्तव इत्यादि ॥ स्तुयतेऽनेन । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृणि स्तोत्रम् ॥ (२) ॥*॥ क्तिनि (३।३।९४) स्तुतिः ॥ (३) ॥*॥ 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । नुतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्तुतेः' ॥ आप्रेडितं द्विस्त्रिस्तम्

आप्रेडितमिति ॥ आप्रेड्यते आधिक्येनोच्यते स्म । 'प्रेड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । यथा 'सर्पः सर्पः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्विस्त्रेः' ॥

उच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।

उच्चैर्घुष्टमित्यादि ॥ उच्चैर्घुष्यते स्म । 'घुषिद् शब्दे' (जु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'घुषिरविशब्दने' (७।२।२३) इतीप्तिषेधः । विशब्दनं स्वाभिप्रायप्रकाशनम् । तच्च प्रकृते नाभिप्रेतम् ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ।

काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्ग्रहः । कक्यते । 'कक लाल्योपतापयोः' ॥ (ः) ॥ बाहुलकादुण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोप-
क्रोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्ण्यते । 'वर्णं वर्णने' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) वर्णः प्रशंसा । तद्विरुद्धोऽवर्णः । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेद-
रूपाक्षरविलेपने' ॥ (१) ॥*॥ 'क्षिप प्रेरणे' (जु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्या-
लंकृतिषु स्मृतः' ॥ (२) ॥*॥ निरादिपूर्वाद्धेः (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'निर्वादः स्यान्नोक्तादपरिनिष्ठित-
वादयोः' ॥ (३) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति (वा) दीर्घः । 'परिवादोऽपवादे स्याद्वीणावादनव-
स्तुति' ॥ (४) ॥*॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भ-
योरपि' ॥ (५) ॥*॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥*॥ 'गुप गोपनकुत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०) । गुपेर्निन्दायां सन् (३।१।५) । 'अप्र-
त्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥*॥ 'कुत्स अवक्षेपणे'

१—लोकवादोऽपवादः । तत्र यथा 'खलनिर्वादकथार्या वदिता यत्खलजनोऽपि स्यात्' ॥ परिनिष्ठितवादस्त्यक्तवादः । तत्र यथा 'निर्वादा वादिनः कृताः' ॥ २—मेदिनीहैमयोस्तु 'अववादः' इति इत्यते । व्याख्यातमुदाहृतं च तदेवानेकार्यैकैरवाकर्को-
मुषाम् ॥

(चु० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (८) ॥*॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । 'निन्दा स्यादपवादोऽपि कुत्सायामपि योषिति' ॥ (९) ॥*॥ 'गर्ह गृह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'निन्दायाः' ॥

पारुष्यमतिवादः स्यात्

पारुष्यमित्यादि ॥ पदेषु निष्ठुरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् । ब्राह्मणादिलात् (५।१।१२४) घञ् । 'पारुष्यं पदेष्वेव च दुर्वाक्ये पुंसि गीर्षतौ' ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रम्योक्तिरतिवादः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अप्रियवचसः' ॥

भर्त्सनं त्वपकारगीः ।

भर्त्सनमित्यादि ॥ अपकारार्था गीः ॥ (१) ॥*॥ 'भर्त्सं तर्जं संतर्जने' (चु० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) (२) ॥*॥ द्वे 'चौरोऽसि घातयिष्यामि त्वाम्' इत्यादि 'अपकारार्थवाक्यस्य' ॥

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

य इति ॥ उपालम्भो द्वेधा । गुणाविष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च । आद्यो यथा 'महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम्' । द्वितीयस्तु 'बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अप्रत्यये (३।३।१०२) 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाश्च ततो भविष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३।१।२६) इति सूत्रे भाष्यात् । 'परिभाषणं सनिन्दोपालम्भे नियमेऽपि च' (१) ॥*॥ एकम् 'सनिन्दभाषणस्य' ॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

तत्रेति ॥ 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) प्रयोजकण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । ल्युटि (३।३।११५) 'आक्षारणम्' अपि । 'क्षरणाक्षारणाक्रोशः सामिश्रापामिमैथुनाः' (इति दुर्गः) । क्लीबमपि । 'नीचमाक्षारणं यः स आक्रोशो मैथुनं प्रति' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ परस्त्रीनिमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्च 'आक्रोशनस्य' एकम् ॥

स्यादाभाषणमालापः

स्यादिति ॥ आभाषेः (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'संभाषणस्य' द्वे ॥

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य' एकम् ॥

१—'नीचम्' इति पुंविहीनस्य संज्ञा इति मुकुटः ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा

अनुलाप इत्यादि ॥ मुहुः पुनःपुनर्भाषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वारंवारं भाषणस्य' ॥

विलापः परिदेवनम् ।

विलाप इत्यादि ॥ विलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ परिदेवनम् । 'दिषु परिदेवने' (चु० आ० से०) चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ युचि (३।३।१०७) 'परिदेवना' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुशोचनोक्तेः' ॥

विप्रलापो विरोधोक्तिः

विप्रविलाप इत्यादि ॥ विरुद्धः प्रलापः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरोधस्य उक्तिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यविरुद्धवचनस्य' ॥

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

संलाप इति ॥ संलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ मिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् । आलापस्त्वेकेनापि क्रियते ॥ एकम् 'मिथोभाषणस्य' ॥

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रेत्यादि ॥ सुष्ठु प्रकृष्टं लपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवचनस्य' ॥

अपलापस्तु निहवः ।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घञ् (३।३।१८) 'अपलापः प्रेम्ण्यपहवे' ॥ (१) ॥*॥ निहवनम् । 'हुद् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('निहवः स्यादविश्वासेऽपलापे निकृतावपि') ॥ (२) ॥*॥ द्वे धार्यमाणे 'न धारयामि' इत्यादि 'निहवोक्तेः' ॥

संदेशवागवाचिकं स्याद्

संदेशेति ॥ संदिश्यते घञ् (३।३।१८) । संदेशोऽर्थः । तस्य वाक् ॥ (१) ॥*॥ संदिष्टोऽर्थो यथोच्यते सा वाचिकम् । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' (५।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेशवचनस्य' ॥

वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥

वाग्भेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा हस्त्यादयः सम्भगन्ताः ॥

हशती वागकल्याणी

हशतीति ॥ 'हश हिंसायाम्' (चु० प० अ०) तालव्यान्तस्त्रीदादिकः । शत्रन्तान्डीप् । 'आच्छीनद्योः' (७।१।८०) इति नुमो विकल्पः । हशती हिंसा । हशब्दः । हशद्वचनम् । मुकुटस्तु (उषती इति पाठे) 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य शत्रन्तस्य 'उषती' इति रूपमाह ।

तत्र । तस्माच्छपि (३।१।६८) 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणस्य 'शप्श्यनोर्निल्यम्' (७।१।८१) इति नुमश्च प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकल्याणवाचः' ॥

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

स्यादिति ॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥*॥ 'काल्या' अपि-इति स्वामी । तत्र काले साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुभवचनस्य' ॥

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'षान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('सान्त्व सामनि दाक्षिण्ये') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सान्त्ववचनस्य' ॥

संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

संगतमिति ॥ संगच्छते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ हृदयं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युक्त्या मिलितस्य वचनस्य' ॥

निष्ठुरं परुषम्

निष्ठुरमिति ॥ नितिष्ठति । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति कुरच् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ पिपतिं पूरयति अलंबुद्धिं करोति । 'पृ पालन-पूरणयोः' (जु० प० से०) 'पृनहि-' (उ० ४।७५) इत्युषच् । 'पैरुषं कैवुरे रुक्षे स्यान्निष्ठुरवचस्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्कशवचनस्य' ॥

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम्यमिति ॥ ग्रामे भवम् । 'ग्रामाद्यख्यौ' (४।२।९४) इति यत् । 'ग्राम्यं स्त्रीकरणे स्त्रीबेऽश्लीलप्राकृतयोस्त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ ध्रियं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । तद्विज्ञम् । कपिलादिवात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भण्डादिवचनस्य' ॥

सूनुतं प्रिये ।

सखे

सूनुतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (कथा० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ सत्सु

१-गुणस्य 'संज्ञापूर्वकत्वेन नुम आगमशासनत्वेन, अनित्यत्वेन तेनैव वारितत्वेनाकिंचित्करमेतत् । पीयूषव्याख्यायामपि उपति' इति पाठं प्रदर्श्य, 'रशती' इत्येके-इत्युक्तम् ॥ २-दिष्टया रमसे सामनि परमे वचसां त्वं मुजनो हि वदति मित्रं परमेव च सान्त्वम्' इति शिवभद्रे यमकादित्यादिः ॥ ३-'अपरुषो दायादा वाग्विभवश्च' इति दमयन्तीशेषात्, 'अपि सपञ्जनेन च तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता' इति यमकाच्च मूर्धन्यवान् ॥ ४-कवुरवर्णे यथा 'विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताद्यथा रजः पार्थिवमुज्जिहीवे' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । इह तु 'कठिने' इति लिखितमासीत् ॥

साधु । यत् (४।४।९८) ॥*॥ प्रियं यत्सत्यम् तस्मिन् । सुष्ठु नृत्यन्यनेन । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) यद्वा 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । 'अन्ये' 'षामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यत्तु- 'मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः'-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । तस्य कर्तरि विधानात् । 'सूनुतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वच-स्यपि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्यस्य' ॥

अथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

अथेति ॥ संकुलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) कः (३।१।१३५) 'संकुले त्रिषु विषयश्चापि व्याप्ते' ॥ (१) ॥*॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिशु विवाधने' (कथा० प० से०) कः ।-(३।२।१०२) 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इतीडभावः-इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्लिशः कत्वानिष्ठयो' (७।२।५०) इति वेट् ॥ (२) ॥*॥ पराऽधानि । हन्तेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । परस्परेण पराहतम् ॥ (३) ॥*॥ 'माता मे वन्ध्या' इतिवत् ॥ 'विरुद्धान्यस्य वचनस्य' त्रीणि ॥

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तम्

लुप्तेति ॥ लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रस्यते स्म । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ग्रस्तं प्रासीकृतेऽपि स्याल्लुप्तवर्णपदोदिते' ॥ (२) ॥*॥ 'अशक्त्यादिनासंपूर्णोच्चारितस्य' द्वे ॥

निरस्तं त्वरितोदितम् ।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥*॥ निर-स्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्पृते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शीघ्रोच्चारितस्य वचसः' ॥

अम्बूकृतं सनिष्ठेवम्

अम्बूकृतमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'ष्ठिबु निरमने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । लघूपधगुणः (७।३।८६) । 'सनिष्ठीवम्' इति पाठे तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईकारः । सह निष्ठेवेन श्लेष्मकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम् ॥ (३) ॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अकारि । च्विः (५।४।५०) 'च्वौ च' (६।३।१३८) इति दीर्घः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्लेष्मनिर्गमसहितव-चनस्य' ॥

अबद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥

अबद्धमिति ॥ न बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (कथा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न अर्थो यस्य ।

१-असूनुतं दधदपि सूनुतमापी' इति वासवदत्ताविरुद्धाकारद-र्शनशेषात् दीर्घान्त्यदन्त्यादि-इति मुकुटः ॥

‘अर्थाज्ञः’ इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१) पाठान्नित्यं कप् समासान्तः । अनर्थकं जरद्वैवादिवाक्यम् । ‘अवध्यं स्याद्’ इति पाठ इति कौमुदी । ‘अवध्यमवधाहं स्यादनर्थकवचस्यपि’ इति (हैममेदिन्योः) दर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘समुदायार्थ-शून्यस्य वचनस्य’ ॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्ष-
राणामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥*॥ न वचनार्हम् ।
ण्यत् (३।१।१२४) । ‘वचोऽशब्दसंज्ञायाम्’ (७।३।६७) इति न
कृत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘निन्दावचनस्य’ ॥

आहतं तु मृषार्थकम् ।

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।
‘आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृषार्थके । स्यात्पुरातन-
वस्त्रेऽपि नववस्त्रे वितानके’ ॥ (१) ॥ मृषाऽर्थो यस्य ॥*॥
‘एष वन्ध्यासुतो याति’ इत्यादिवचनस्य ‘मृषावचनस्य’
एकम् ॥

‘सोऽलुण्ठनं तु सोऽप्रासम्

सोऽलुण्ठनमिति ॥ ‘लुठि आलस्ये प्रतीघाते च’ (भ्वा०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । उलुण्ठनेन सहितम् ॥ (१)
॥*॥ उत्प्रासनम् । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।११८) उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘सोपहासस्य’ ॥

मणितं रतिकूजितम् ।’ इति क्वचित्पठ्यते ॥

मणितमिति ॥ ‘मण कूजने’ (भ्वा० प० से०) । भावे
क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ रतौ कूजितम् ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘रतिकूजितस्य’ ॥

अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्

अथेति ॥ म्लेच्छयते स्म । ‘म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे’
(भ्वा० प० से०) । ‘भ्रुब्धस्वान्त-’ (७।२।१८) इति निपा-
तितम् । ‘म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि म्लाने’ ॥ (१) ॥*॥ न
विस्पश्यते स्म । ‘स्पश बाधनस्पर्शनयोः’ (*) कर्मणि क्तः
(३।२।१०२) । ‘अविस्पष्ट-’ (७।२।१८) इति निर्देशादिङ-
भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अप्रकटवचनस्य’ ॥

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितथमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यस्माद्वितथम् ।
‘अच्’ (५।४।७५) इति योगविभागात्समासान्तोऽच् । यद्वा

१—‘जरद्वैवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि । तं
ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लघुनस्य कोर्यः’ इति मुकुटः ॥
२—म्लाने विच्छाये यथा ‘म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि म्लाने’ इति त्वदीयं
यशः’ अनेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ॥

वितन्यते । बाहुलकात्कथन् । ‘अनुदात्तो-’ (६।४।३७) इति
नलोपः ॥ (१) ॥*॥ न कृतम् । ‘अनृतं कृषावसत्येऽपि’ ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘असत्यवचसः’ ॥

सत्यं तथ्यमुतं सम्यग्

सत्यमित्यादि ॥ सति साधु सत्यम् । ‘सत्यं कृते च
शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति’ ॥ (१) ॥*॥ तथा सत्ये साधु
तथ्यम् ॥ (२) ॥*॥ अर्थते स्म । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । (‘ऋतं शिलोच्छेदं पानीये पूजिते दीप्तः
सत्ययोः’) ॥ (३) ॥*॥ समज्जति संगच्छते । ‘अञ्चु गतौ’
(भ्वा० प० से०) क्तिन् (३।२।५९) सम्यक् । सम्यक् पुंसि
त्रियां समीची ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘सत्यवचसः’ ॥

अमूनि त्रिषु तद्वति ।

अमूनीति ॥ अमूनि (सत्यादीनि) उपचारात्तद्वति वर्त-
मानानि त्रिषु । ‘त्रिषूत्तरे’ (प्रागुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशेष-
राणां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वक्तृपराणाम्—इति विशेषः ॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥

स्वाननिर्घोषनिर्हादनादनिस्वाननिस्वनाः ।

आरवारावसंरावविवावाः

शब्द इति ॥ शब्दनम् । ‘शब्द शब्दकरणे’ (चु० उ०
से०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१)
॥*॥ ‘णद् अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘नौ गद-
नद-’ (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ पक्षे घञ् (३।३।
१८) ॥ (३) ॥*॥ ‘ध्वन शब्दे’ (भ्वा० प० से०) ।
‘खनिकषि’ (उ० ४।१४०) इति इः ॥ (४) ॥*॥ घञि
ध्वानः (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ रवणम् । ‘रु शब्दे’ (अ०
प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (६) ॥*॥ ‘स्वनह-
सोर्वा’ (३।३।६२) इत्यपघञौ ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥
‘धुष धुष्टौ’ (भ्वा० उ० से०) । ‘हाद अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा०
आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥
‘विभाषा ङि रुड्वोः’ (३।३।५०) इति घञ् ॥ (१५) ॥*॥
पक्षे अप् (३।३।५७) ॥ (१४) ॥*॥ ‘उपसर्गे रुवः’ (३।३।
२२) इति घञ् ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश
‘शब्दस्य’ ॥

अथ मर्मरः ॥ २३ ॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

अथेति ॥ वस्त्राणां पर्णानां च स्वनिते मर्मरः । शब्दा-
नुकरणमिति स्वामी । ‘मृद् प्राणत्यागे’ (तु० आ० अ०) ।
‘ऋदरादयश्च’ (उ० ५।४१) इत्यरन् मुगागमो गुणश्च—
इत्यन्ये । मर्म राति वा । कः (३।२।३१) । ‘मर्मरो वस्त्र-

१—‘वाग्मेदास्तु त्रिषूत्तरे’ इत्यस्यावशिर्देशितः—इति मुकुटः ॥

भेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वक्ष्यपर्णध्वनेः' ॥

भूषणानां च शिञ्जितम् ।

निकाणो निकणः क्राणः कणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

भूषणानामिति ॥ भूषणानां ध्वनौ । 'शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे क्तः (३।३। ११४) ॥*॥ 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये 'शिञ्जा' अपि-इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ 'नौ' (३।३।६४) इति 'अनुपसर्गे' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने 'कणो वीणायां च' (३।३।६५) इत्यप् ॥ (३) ॥*॥ (५) ॥*॥ पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ल्युट् (३।३। ११५) ॥ (६) ॥*॥ (यत्तु) पञ्च वीणाया अन्यस्य च किंनरादेः कणने-इति मुकुटः । तत्र । अपिशब्देन पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः षडपि 'भूषणध्वनेः' ॥

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदि-शब्दादुपकणादयः ॥*॥ 'वीणाकणनस्य' इमे ॥

कोलाहलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्थाने' (भा० प० से०) । कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने' (भा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) क्तः (३।३।३) वा ॥ (१) ॥*॥ 'कल शब्दे' (भा० आ० से०) । घञ् (३।३। १८) । संज्ञापूर्वकलाद्वयभावः । कलादपि कलः । (यत्तु) कोलान्सूकरानाहते त्रासयति-इति स्वाम्याह । तत्र । 'आलो यमहनः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च हन्तेरात्म-नेपदविधानात् । यदपि—आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः (८।१।४) इति । तदपि न तस्य तिङव्ययकृन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल उक्तः कोलाहले तथा सर्जनिर्यासे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः कृतस्य महाध्वनेः' ॥

तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥ २५ ॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽञ्चन्ति ते तिर्यश्चः । तेषां यदु-तम् तद्विशितम् । 'वाश शब्दे' (दि० आ० से०) ताल-न्यान्तः । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वाशितं करिणी-नार्योर्वाशितं भाविते रुते' । ('वासिता करिणीनार्यो-

र्वासितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वक्ष्यवे-ष्टिते' इति विश्वकोषादिदर्शनेन तु दन्त्यवानपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षिशब्दस्य' ॥

स्त्री प्रतिश्रुतिप्रतिध्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (भा० प० से०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्यी-कृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः' ॥

गीतं गानमिमे समे ।

गीतमिति ॥ गीयते । भावे क्तः (३।३।११४)—ल्युटौ (३।३।११५) । 'गीतं शब्दितगानयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गानस्य' ॥

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

निषादेति ॥ निषीदति मनोऽस्मिन् । 'षट् लृट् विशर-णगत्यवसादनेषु' (भा०, तु० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घञ् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् । 'निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ ऋषति बलीवर्दस्वरसादयं गच्छति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उणा० ३।१।२३) इत्यभच् । 'ऋषमस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्विषयोः कर्णर-न्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयो-षिति । शुकशिम्ब्यां सिरालायां विधवायां क्वचिन्मता' ('आ-दिजिनेऽपि' ॥ (१) ॥*॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३। ५३) । 'गान्धारो रागसिन्दूरखरेषु नीवृदन्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ षड्भ्यो जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२। ९८) इति डः । 'नासां कण्ठमुरस्ताले जिह्वां दन्तांश्च संस्पृ-शन् । षड्भ्यः संजायते यस्यात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः' ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'तद्वदे-वोत्थितो वायुरः कण्ठसमाहतः । नाभिं प्राप्नो महानादो मध्यस्थस्तेन मध्यमः' । 'मध्यमो मध्यजे खरे । देहमध्यै मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । राकारजखला चापि)' इति हैमः । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्खरे मध्यदे-शेऽन्यवल्ग्रे तु न स्त्रियाम् ॥ स्त्रियां दृष्टरजोनार्या कर्णिका-ङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' ॥ (१) ॥*॥ धी-मतमयं धैवतः पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'संज्ञायाम्' (८।३।११) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'वायुः समुद्रतो नाभेरुरोहकण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्य-ते' । तज्जन्यत्वात्स्वरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे—'

१—मीयुषविवेकयोरपि 'शिञ्जितम्' इत्येकं भूषणध्वनेः । निकाणा-दयः पञ्च वीणाकिंनरादिस्वनितस्य । इत्येव दृश्यते । अश्विपुराणान्तर्ग-तनामल्लिङ्गानुशासने 'भूषणानां च शिञ्जितम्' । वीणाया निकाणः क्राणः इति पाठस्यैव दर्शनेनापि निकाणादीनां भूषणध्वनिवाचकत्वाप्राप्तेः ॥

२—अयं च श्लोकक्रमो मेदिनीस्यः । परंतु तत्रापि दन्त्यमध्य पद्यो-पलभ्यते ॥

१—राक्ता पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृतराशिर्मध्यममध्यरात्रे' इति ॥ २—अयं पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ॥

(५।२।४८) इति ङट् । 'नान्तात्-' (५।२।४९) इति मट् ।
 'पञ्चमो रागमेवे' स्यात्स्वरमेवे च पञ्चमी । पाण्डवानां च
 पत्न्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु । 'पञ्चमो रुचिरे दक्षे' ॥ (१)
 ॥*॥ अमी सप्त स्वरास्तन्नीतः कण्ठाच्चोच्चरन्ति । 'दारवी
 गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् वंशमुर-
 जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः । नारदः-
 'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकौ
 च गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले
 कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति
 कुञ्जरः' इति 'स्वराणां पृथक्पृथक्' एकैकम् ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकलीति ॥ ईषत्कलः काकली । 'ईषदर्थे च' (६।
 ३।१०५) इति कोः कादेशः । गौरादिलात् (४।१।४९)
 ङीष् । अन्ये तु—कलेः (भ्वा० आ० से०) इन् (उ०
 ४।१।१८) । कलिः शब्द ईषदन्तेति काकलिः । ततः 'क-
 दिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । अत एव 'साधू-
 र्दितं काकलिभिः कुलीनैः' इत्यमिनन्दप्रयोगः संगच्छते—
 इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सूक्ष्मध्वनेः' ॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिसुखः । स चासावस्फुटो-
 ऽव्यक्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भ्वा० प०
 से०) । कडति माद्यत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
 घञ् । संज्ञापूर्वकलाद्व्यभवः । डलयोरेकत्वस्मरणम् । यद्वा
 कलनम् । 'कल संख्यानं' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो
 घ च' (३।३।१२५) इति घः । यद्वा कलते । पचाद्यच्
 (३।१।१३४) । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके ।
 षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुक्रे त्रि-
 ध्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अव्यक्त-
 मधुरध्वनेः' ॥

मन्द्रस्तु गम्भीरे

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिध्वनौ । मन्दते । 'मदि
 स्तुत्यादौ' (भ्वा० अ० से०) 'स्फायि-' (उ० ३।१।३) इति
 रक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य' ॥

तारोऽत्युच्चैः

तार इति ॥ तारयति अतिक्रामत्यन्याञ्छब्दान् । 'बहु-
 लमेतन्निदर्शनम्' इति चुरादिगणसूत्रात्स्वार्थे णिच् । पचा-
 द्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ॥

त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

अय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिष्ठाः) ॥

१—मन्द्रोऽपि इति स्वामी ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां
 साम्यं यत्र स एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ॥

वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची

वीणेति ॥ वेति जायते स्वरोऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु'
 (अ० प० अ०) 'राज्ञासाज्ञा-' (उ० ३।१।५) इत्यादिना
 नप्रत्ययो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति
 वल्लक्याम्' ॥ (१) ॥*॥ वल्लते । 'वल्ल वल्ल संवरणे' (भ्वा०
 आ० से०) कुन् (उ० २।३२) । गौरादिलात् (४।१।४२)
 ङीष् ॥ (२) ॥*॥ विपञ्चयति विस्तारयति शब्दम् । 'पवि
 विस्तारे' (चु० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । गौ-
 रादिः (४।१।४१) । 'विपञ्ची केलिवीणयोः' ॥ (३) ॥*॥
 त्रीणि 'वीणायाः' ॥

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवदिनी ॥ ३ ॥

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवदति स्व-
 रान् । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
 'सतार इति ख्यातस्य' ॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाद्यं वादनीयम् तततम् ।
 आदिना सैरन्ध्रीरावणहस्तकिन्नरादि तन्यते 'तन्निष्ठुभ्यां
 किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्यासे विस्तृते च
 त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुलिङ्गस्तु सदागतौ' ॥
 (१) ॥*॥ एकम् 'वीणादिवाद्यस्य' ॥

आनन्दं मुरजादिकम् ।

आनन्दमिति ॥ आनन्दते स्म मुखे चर्मणा बध्यते स्म ।
 'णह् बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नहो
 घः' (८।२।३४) । आदिपदात्पठहादि । 'आनन्दं मुरजादौ
 च क्लीबं स्यात्संदिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुरजादि-
 वाद्यस्य' ॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुषि-
 दिच्छद्रमस्यास्ति । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शु-
 षिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां
 गते, वहौ, रन्त्रान्विते त्रिषु' । 'सूर्यं शुषिरामिव' (पस्यशा-
 हिकभाष्यस्थश्रुतौ) इति प्रयोगात् (शुषिरम्) दन्त्याद्यपि ।

१—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'मूषिके ना स्त्रियां नाल्पौषधौ रन्त्रा-
 न्विते त्रिषु' इति पाठ उपलभ्यते ॥

प्राच्यास्तु 'तालव्याधेव' इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वंशवा-
द्यस्य' ॥

कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना घ-
ण्टादि घनं निबिडत्वात् । हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ०
प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च ।
'घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे मुहुरेऽम्बुदे । सङ्घे मुस्ते
घनं मध्यनृतवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कांस्यतालादेः' ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनामकम् ।
वाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा० प० से०) ण्यन्तात् (३।१।
२६) 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ 'भूवादिहृभ्यो
णित्रन्' (उ० ४।१७१) ॥ (२) ॥*॥ आसमन्ताद्युच्यते ता-
ल्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।२४) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'ततादिचतुष्टयस्य' ॥

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गा इति ॥ मृद्यन्ते । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) ।
'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् । मृत् अङ्गम-
स्येति वा । 'मृदङ्गो घोषवाद्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
मुराद्वेष्टनाज्जातः । 'मुर संवेष्टने' (तु० प० से०) तुदादिः ।
'पद्मम्याम्' (३।२।९८) इति डः । मुरं वेष्टनं जातमस्येति
वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गस्य' ॥

भेदास्त्वङ्गालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

भेदा इति ॥ तेषां भेदास्तु त्रयः । अङ्गे उत्सङ्गे भवः ।
शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ आलिङ्ग्यते ।
'लिङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।२४) ॥
(१) ॥*॥ ऊर्ध्वः कायति शब्दायते । 'कै शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'सुपि' (३।२।४ योगविभागेन) इति कः । तदु-
क्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलि-
ङ्ग्यथैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः' इति ॥*॥ ऊर्ध्वशब्दं
निर्वकारमपि केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

स्याद्यशःपटहो ढका

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (२।१।
६९) ॥ (१) ॥*॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा०

१—'शुषिरं क्षिप्यं शीर्षं तालव्यादयः' इति समेदकोषदर्शनस्य मुकु-
टैनं कारितत्वात् । परं तत्रैवं पातालभोगिवर्गाः तर्गतशुषिपदव्याख्यायाम्
दन्त्यादिरप्ययं शब्दः । 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यता-
लव्यौ' इत्युक्तविवेकात् इति तेनैवोक्तेन विरोधादनुपादेयमिदम् । न
चोक्तसमेदकोषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वस्य बद्धिवाचकशुषिरशब्दे
नियामकत्वादित्यरुचिरादुरित्यनेन सूत्रिता ॥ २—'कुर्वतीरुपलैस्तु-
ङ्गैर्भुवनं नीचमूर्ध्वजैः । तस्या वनालीरुन्वेति चित्रा नागचमूर्ध्वजैः'
इति नीचकवधयमकादिकारवान्मूर्ध्वशब्दः ॥

अमर० १०

प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४
योगविभागात्) इति वा कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यशःपट-
हस्य' ॥

भेर्यामानकदुन्दुभी ।

भेर्यामिति ॥ विमेल्यस्य रवात् । 'विभी भये' (जु० प०
से०) । 'क्रज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् । गौरादित्वात्
(४।१।४१) ङीष् ॥*॥ 'वङ्गचादयश्च' (उ० ४।६६) इति
रिप्रत्यये 'रिः' अपि ॥ (१) ॥*॥ आनित्यनेन वादितेन ।
कुन् (उ० २।३२) । आनयति प्राणयति सोत्साहान्करोति
योधान् । ण्वुल् (३।१।१३३) वा । 'आनकः पटहे भेर्या
मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' ॥ (२) ॥*॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति ।
बाहुलकात्किः । यद्वा यामुभाति शब्देन । 'उभ पूरणे' (तु०
प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यच्चौणादिक इः—
इति कौमुदी । तत्र । आतो लोपस्याप्रसङ्गात् । ('दुन्दुभि-
स्तु भेर्या दितिषुते विषे । अक्षविन्दुत्रिकद्वन्द्वे') ॥ (३) ॥*॥
स्वामी तु 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इति पठति ॥ 'द्वे
'भेर्याः' ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनक इति ॥ (१) ॥*॥ पटेन हन्यते । डः (वा०
३।२।१०१) 'पट' इति शब्दं जहाति । 'अतोऽनुप-' (३।
२।३) इति कः इति वा । 'पटहो ना समारम्भे आनके
पुनपुंसकम्' । अस्त्रीति पूर्वान्वयि । 'उपवासं गृहं देहं लोहं
पटहमित्यपि' इति पुनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ द्वे
'पटहस्य' ॥

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स
कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वयोस्तु कोणो वीणा-
देर्वादनं सारिका च सा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो वा-
द्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामसौ च
लगुडेऽपि च' इति मेदिनी । 'कोणो वीणादिवादने । लगु-
डेऽसौ लोहिताङ्गे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वीणादि-
वादनस्य' ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण
बल्यते संव्रियते । 'बल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१९) 'प्रवालो विद्वसे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ॥

ककुभस्तु प्रसेवकः ।

ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुभ्राति । स्कुभेः सौत्रान्मूल-

१—'रवः प्रगल्भाहृतमेरिसंभवः प्रकाशयामास समन्ततस्ततः' इति
कुमारदासः—इति मुकुटः । २—त्रीणीत्युच्यते ॥

विभुजादित्वात् (३१२।५) कः पृषोदरादित्वात्सलोपः (६।३।१०९) । यद्वा कश्च कुश्च कक् । ते भाति । 'भा वीसौ' (अ० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । 'आतोऽनुप--' (३१२।३) इति कः । 'ककुभो रागमेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपादपे' ॥ (१) ॥*॥ प्रसेव्यते । 'षेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अवि (३११।१३४) प्रसेवः अपि । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यतयोर्दत्तौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डाधःस्थितशब्दगाम्भीर्यार्थचर्मवन्नद्धदारुमयभाण्डस्य' । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषेऽत्यन्ते ॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलाबुदण्डककुभसमुदायस्तस्मिन्निहितः । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादम्बच् । ततः कन् (५।३।९७) । यद्वा कुलेर्विच् (३१२।७५) । अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३१२।१३३) । कुन् (उ० ३।३२) वा कोल चासावम्बकश्च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तन्त्रीहीनवीणायाः' ॥

उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

उपनाह इति ॥ उपनह्यतेऽनेनास्मिन् वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'उपनाहो ब्रणालेपपिण्डे वीणानिबन्धने' ॥ (१) ॥*॥ निबन्ध्यतेऽनेनास्मिन्वा । 'बन्ध बन्धने' (क्था० प० अ०) । 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यत्र तन्मयो निबन्ध्यन्ते तस्योर्ध्वभागस्य' ॥

वाद्यप्रमेदा डमरुमङ्गुडिण्डिमझरः ।

मर्दलः पणधोऽन्ये च

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमियति । मृगयादित्वात् (उ० १।३७) अर्तेः कुः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥*॥ स एव महान् मङ्गुः । 'डमस्त्रो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मृमृशी--' (उ० १।७) इत्यादिना उः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) जस्य डः ॥ (१) ॥*॥ 'डिण्डि' इति शब्दं मिमोति प्रकाशयति । डः (वा० ३।२।१०९) ॥ (१) ॥*॥ झरशब्दं राति । 'आतः--' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'झर' शब्दे' (भ्वा०, तु० प० से०) । अरन् (*) । 'झरः स्यात्कलियुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे । झरुरी झरुरी च द्वे कैशक्के तु वाद्यके' ॥ (१) ॥*॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ पणं व्यवहारं वाति गच्छति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ अन्ये गोमुखहुडुकादयः । 'गोमुखं कुटिलागारे वाद्यभाण्डे च लेपने' । 'हुडुकं मर्दमते स्याद्वात्युहे वाद्यमियपि' । 'वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथक्' एकैकम् ॥

नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

नर्तकीति ॥ नृत्यति । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०)

'शिल्पिनि ष्वुन्' (३।१।१४५) । षित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'नर्तकः केवलं पोटगलचारणयोर्नटे । नर्तकी लासिकायां च करेण्वामपि योषिति' ॥ (१) ॥*॥ लसति । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) । अनयोः क्रियोपाधिकतया वाच्यलिङ्गत्वात्पुंस्त्वनिर्देशस्यौत्सर्गिकत्वात् 'नर्तको लासकः समौ' इति वक्तव्ये स्त्रीनिर्देशो ङीष्ठापोर्विवेकार्थः । 'लासकौ केकिनर्तकौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नर्तक्याः' ॥

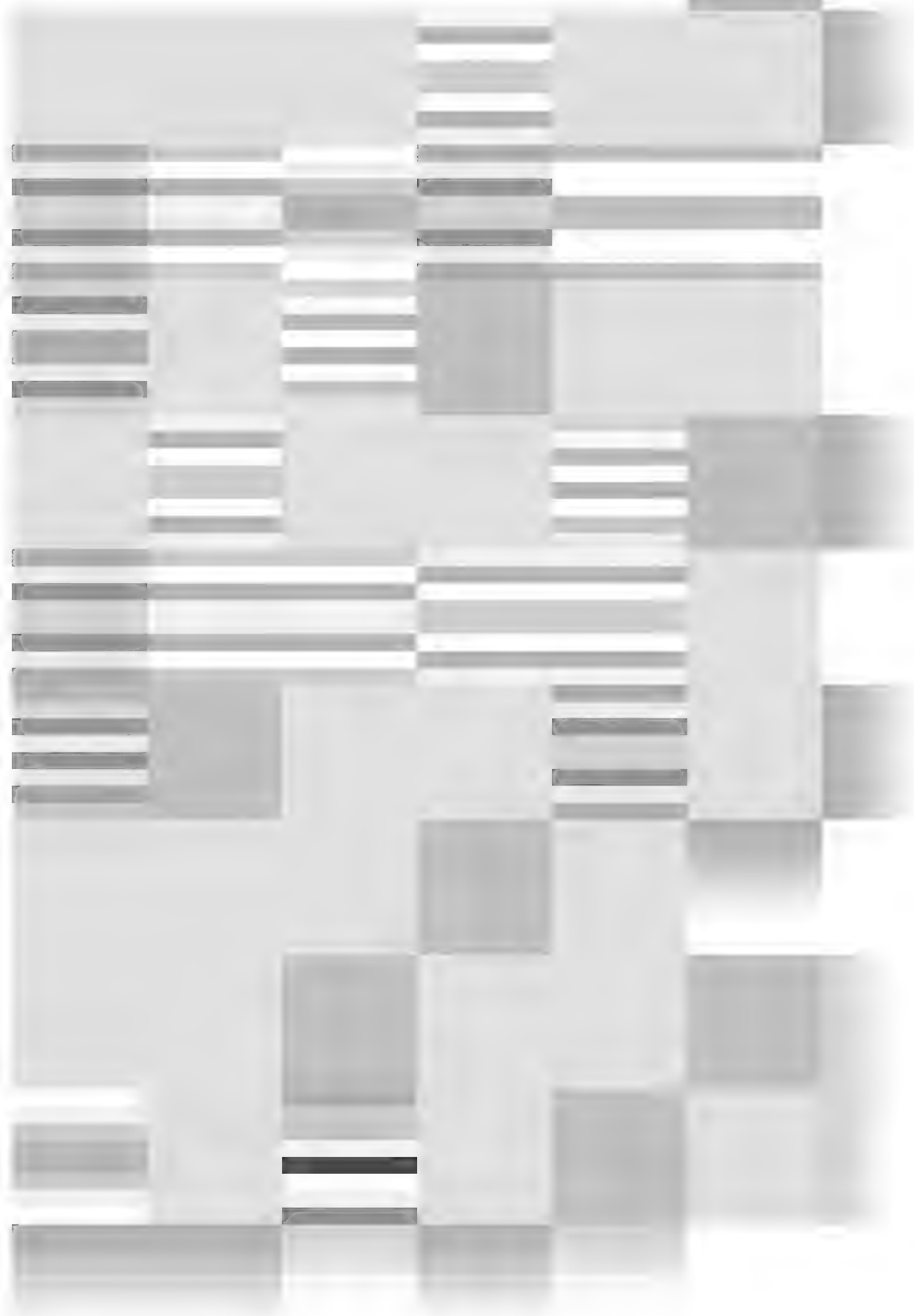
विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

विलम्बितमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणादयोऽत्र । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ द्रवन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्र । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । उभयत्रापि 'कोऽधिकरणे च' (३।४।१७६) इति कः । यत्तु—'भावे कः' (३।३।११४)— इति मुकुटः । तत्र । अन्यपदार्थस्य नृत्यस्यालामप्रसङ्गात् । 'द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे' ॥ (२) ॥*॥ तयोर्मध्ये भवत्वान्मध्यम् । 'असंप्रतिके' (४।३।९) इत्यः । 'मध्यं वैलम्बे न स्त्री स्यात्त्राय्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ एषु यथाक्रमं तत्त्वादित्यम् । तननम् । तत् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप् । तदस्यास्ति । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (वा० ५।२।१०९) इति वः । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाच्च जङ्त्वम् । 'तत्त्वं परात्मनि । वाद्यमेदे स्वरूपे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ओचनम् । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) घः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' ॥ (२) ॥*॥ हननम् । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'संघे मुस्ते घनं मध्यनृत्यवाद्यप्रमेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ विलम्बितद्रुतमध्यानां नृत्यगीतवाद्यानां तत्त्वादिक्रमेणैकैकम् ॥

तालः कालक्रियामानम्

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीताकालक्रियामाने करास्फले द्रुमान्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । स्त्रीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥

१—हैमे तु 'केलके' इत्युक्तम् । क्रीडके' इति व्याख्यातमनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ २—वल्लभे कायमध्यभागे यथा 'ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् । अत्र तु 'विलम्बे' इति लिखितमासीत् ॥ ३—भाष्ये तु 'अन्येभ्योऽपि' इति दृश्यते ॥

कालस्य क्रियया आवापनिष्क्रमादिकया मानं परिच्छेदनम् ॥*॥ एकम् 'तालस्य' ॥

लयः साम्यम्

लय इति ॥ गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लयः । लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । यत्तु—'लय गतौ' 'एरच्—' इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । लयधातोरिकारान्तत्वाभावात् । 'लय-स्तूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविरलसयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गानतन्त्रीलयस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

अथेति ॥ अस्त्रियां ताण्डवम्, इत्यन्वयः । तण्डुना प्रोक्तं ताण्डवम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् । 'ताण्डवं तृणभिन्नाद्यमेदयोः' इति हैममेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'नट अवस्कन्दने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ नटस्य कर्म । ध्वञ् (५।१।१२४) । नट्यर्थत् (३।१।१२४) वा । 'नाट्यं तौर्यत्रिके लास्ये' ॥ (३) ॥*॥ 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'लास्यं तौर्यत्रिके मतम् । नृत्ये च' इति विश्वः ॥ (४) ॥*॥ नृती (दि० प० से०) । 'ऋदुपधाच्च' (३।१।११०) इति क्यप् ॥ (५) ॥ भावे के (३।३।११४) 'नृत्तम्' अपि ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५) नर्तनम् ॥ (६) ॥*॥ 'नृत्यं स्यात्सततेऽपि च' । 'शाश्वते त्रिषु' । षट् 'नृत्यस्य' ॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

तौर्येति ॥ नृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् । 'तुरि स्वरायाम्' (जु० प० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) गुणं बाधित्वा बाहुलकात् 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । तूर्य मुरजादिः । तत्र भवं तौर्यं शब्दः । त्रयोऽंशा यस्य त्रिकम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५।१।१२२) । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घ—' (५।१।५८) इति वा । 'तौर्योपलक्षितं त्रिकम्' इति विग्रहः ॥ (१) ॥*॥ इदमेव नृत्यादित्रयं नाट्यमपि । नटस्येदम् । 'छन्दोगौविधिक—' (४।३।१२९) इति व्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाट्यस्य' ॥

१—विकासे यथा 'किसल्लवैः सल्लयैरिव पाणिभिः' इत्यनेकापेक्षै-
षाकरकौमुदी । अत्र तु 'विनाशयोः' इति पाठ उपलभ्यते । २—मेदि-
न्या 'निलम्' इत्येवोपलभ्यते । इत्थं तु नैवोपलभ्यते । नृत्यस्यैतदर्थक-
त्वासंभवादिव प्रकृतोपयोगी न इति ॥ ३—इदं च मुकुटानुरोधेन ।
दिवादिगणसदीर्घोपधात्रीकारे तु नागसिकगतिकस्त्वप्ना ॥

भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ।
स्त्रीवेषधारी पुरुषः

भ्रुकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रुकुंसादित्रयम् । 'पटपुट—' इति दण्डकोक्त 'कुसि' धातो-
हुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६) । भ्रुवोर्भुवा वा कुंसो
माषणमस्य । भ्रुवा कुंसयति वा । अच् (३।१।१३४)
'इको ह्रस्वोऽड्यो गालवस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'इय-
ङ्वङ्भावितानां न' (वा०) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अभ्रु-
कुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य ह्रस्वनिषेधपर्युदासपरतया, अका-
रादेशपरतया च व्याख्यानद्वयाद्भूषणम् । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ऋवर्णवानपि । 'भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च
भ्रुकुंसवत्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्त्रीवेष-
धारिणो नृत्यस्य' ॥

नाट्योक्तौ

नाट्योक्ताविति ॥ 'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्गहा-
रात् ॥

गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

गणिकेति ॥ गणिका अञ्जुका ज्ञेया । 'गणिका यूथि-
वैद्येमीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' ॥*॥ 'अर्ज अर्जने' (भ्वा०
प० से०) । 'समिकसेः—' (ऋ) इति बाहुलकादुक्त्वरस्य जः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अञ्जुकायाः' ॥

भगिनीपतिरावुत्तः

भगिनीति ॥ आपनमाप् । संपदादिक्लिप् (३।३।१८४)
आपमुत्तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) । इति
ङः । आवुत्तः ॥ (१) ॥*॥ भगिन्याः पतिः । एकम् 'भगि-
नीपतेः' ॥

भावो विद्वान्

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पचायन् ॥ (३।
१।१३४) । 'भावः सत्तास्यभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ।
क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रत्यादौ च' ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'विदुषः' ॥

अथावुकः ।

जनकः

अथेति ॥ अवति । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादुक्त्वं । णिस्वादुपधाशुद्धिः (७।२।११६) ॥ (१)
॥*॥ 'जनकः पितृभूषयोः' । एकम् 'जनकस्य' ॥

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा—' (५।
४।९१) इति टच् ॥*॥ कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्'
तु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुमारोऽश्वालुचा-
रके । युवराजे शिशौ स्कन्दे शुके बरुणपादपे ॥ कुमारं जाल-
कनके कुमारी त्वपराजिता । नदीभिन्नामतरुणी कन्यका

Date	Time	Location	Weather	Observations
1998-09-01	08:00	Lough Linnane	Clear	First sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	12:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	16:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	19:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	22:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	25:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	28:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	31:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	34:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	37:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	40:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	43:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	46:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	49:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	52:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	55:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	58:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	61:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	64:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	67:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	70:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	73:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	76:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	79:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	82:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	85:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	88:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	91:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a female Atlantic salmon in the river.
1998-09-01	94:00	Lough Linnane	Clear	Sighting of a male Atlantic salmon in the river.

नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
द्वियते । 'हृद् आदरे' तुदादिः । ण्वुल् (३१११३३) । भर्तु
राज्ञो दारकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युवराजस्य' ॥

राजा भट्टारको देवः

राजेति ॥ भटति । 'भट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) ।
किप् (३१२१७८) भट् चासौ तारकश्च । पृषोदरादित्वात्
(६१३१०९) छुत्वनिषेधो न । यद्वा टलति । 'टल विष्णवे'
(भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३१११३३) । रलयोरेकत्वस्मर-
णम् । भट् चासौ तारकश्च । भटं स्वामित्वमृच्छति वा । 'ऋ
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ततः स्वार्थे
कन् (५१३१७७) । 'भट्टारको नृपे नाख्यवाचा, देवं तपो-
धने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । अच् (३१३
१३४) । 'देवं हृषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः' ॥

तत्सुता भर्तृदारिका ।

तत्सुतेति ॥ भर्तुं राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'राज्ञः सुतायाः' ॥

देवी कृताभिषेकायाम्

देवीति ॥ अच् (३१११३४) टित्वात् ङीप् (४१११५) ।
'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्षयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥
(१) ॥*॥ 'बद्धपट्टाया राह्याः' एकम् ॥

इतरास्तु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

इतरास्त्विति ॥ भटेः (भ्वा० प० से०) तनि (बाहुल-
कात्) भट्टः । सोऽस्त्यस्याः पतित्वेन । भट्टिनी । इतिः (५१२
११५) । 'भट्टिनी द्विजभार्यायां, नाख्योक्त्या राजयोषिति' ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'इतरराह्याः' । अत्र विशेषः शब्दा-
र्णवे-गणिकानुचरैरञ्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु
सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृत्य-
जनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाम्नैव राजन्नित्युषिभिः स च ॥
वयस्य राजन्निति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु
राज्ञासौ देवीत्यन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैर्गौ-
स्वामिनीति सा' इति ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नार्हति, इत्युक्तौ । ब्रह्मणि
साधु । 'तत्र साधुः' (४१४१९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं स्याद्-
ह्यसाधुब्रह्मदाकृशनेश्चरे' । ततो नञ्समासः (२१२१६) ॥ (१)
॥*॥ 'अवध याच्यायाम्' । इत्येके । एकम् 'वध्यस्य
ब्राह्मणादेर्दोषोक्तेः' ॥

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राजेति ॥ राष्ट्रैऽधिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्धखौ' (४१२
९३) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राज्ञः श्यालस्य' ॥
अम्बा माता

अम्बेति ॥ अम्ब्यते शब्दयते । 'अभि शब्दे' (भ्वा०

आ० से०) 'गुरोश्च हलः' (३१३१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥
'नाख्योक्तौ' इत्यधिकारस्य ग्रथिकत्वादम्बादीनां केषांचि-
दन्यत्रापि प्रयोगः ॥ एकम् 'मातुः' ॥

अथ बाला स्याद्वासुः

अथेति ॥ बाला कुमारी वासुः वास्यते खगृहे । वसेः
(भ्वा० प० अ०) ण्यन्ताद्वाहुलकाद्वाः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कुमार्याः' ॥

आर्यस्तु मारिष ॥ १४ ॥

आर्य इति ॥ अर्जु योग्यः । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'कृदलोप्यत्' (३१११२४) । 'कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यम-
नाचरन्' । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः
इति वसिष्ठः । (आर्यौ सैज्जनसौविदौ) ॥*॥ मर्षणात्सह-
नात् मारिषः । पृषोदरादिः (६१३१०९) । हिंसानिवारक-
त्वाद्वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३१११३५) इति कः । प्रतिषेधार्थकमाशब्देन समासः ।
'मारिषः शाकभिरार्ये नाख्योक्तौ पुंसि भाषितः' इति मूर्ध-
न्यान्ते रभसः । मार्षश्च । 'आर्ये मारिषमार्षकौ' इति
शब्दार्णवात् । 'मारिषः शाकभिरार्ये नाख्योक्त्या पुंसि,
योषिति । दक्षाम्बैयाम्' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मान्यस्य' ॥
अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा

अत्तिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५१
३१७७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशाद-
न्तिकापि । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री सैतलौषधौ ।
तुल्यार्थं ज्येष्ठभगिन्यां च नाख्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'ज्येष्ठभगिन्याः' ॥

निष्ठा निर्वहणे समे ।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे'
(३१३१०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८१३१६५) इति
षः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । क्लेशे निष्पत्तौ नाशेऽन्ते नि-
र्वहि याचने व्रते' ॥ (१) ॥*॥ निर्वाहो निर्वहणम् । मुख-
प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पञ्च नाटके संधयः ।

१—'तातेनाम्ब विहीनोऽसि' 'बालभावेऽहमम्ब्या' इत्यादावना-
ख्योक्तावयम्बाशब्दप्रयोगः । 'तत्र मातः किमसदृशं करणं वचस्ते'
इति वेणीसंहारादौ नाख्योक्तावपि मात्रादीनां प्रयोगः । तस्मादम्बादीनां
नाख्ये प्रायशः प्रयोगाद्विधिरयम् । अञ्जुकादीनां त्वन्यत्राप्रयोगान्नि-
यमः । एतदेवाह शब्दार्णवकारः—'अथैषां रूपकाराणामुक्तीर्वक्ष्याम्य-
शेषतः । कासुन्नित्ययमस्तत्र विधिरिव च कासुन्नित्' इति—इति मुकुटः ॥
२—सौविदे यथा 'अन्तःपुरं समर्पादमार्यैरेव हि कार्यते' इत्यनेकार्थ-
कैरवाकरकौमुदी ॥ ३—'दक्षस्य मुनेरम्बा जननी' इत्यनेकार्थकैरवा-
करकौमुदी ॥ ४—'शोभनौषधेः' इति पाठः ॥

तत्र पञ्चमस्य संभेदे । प्रस्तुतकथासमापनस्येत्यन्ये । 'निर्वहणं तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने' इति शब्दार्णवः । समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । शब्दार्णवे लिङ्गमेदर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्वहणस्य' ॥

हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

हण्ड इति ॥ नीचां प्रत्याह्वानं हण्डे । चेटीं प्रति हञ्जे । सखीं प्रति हला । ग्रीष्मव्ययानि । हिण्डते । 'हिडि गल्यान-दरयोः' (भा० आ० से०) । बाहुलकादिप्रत्ययः, इतोऽकारश्च ॥ (१) ॥*॥ हञ्जे इत्यत्र डस्य जोऽपि ॥ (२) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भा० प० से०) । बाहुलकादाप्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ हलाशब्दप्रान्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'बाला वासूः सखी हला' इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् ॥ 'प्रत्येकमेकैकम्' ॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गेति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'हञ् हरणे' (भा० उ० अ०) । घञ् (३।१।१८) अङ्गुल्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गानां विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'अङ्गहार-स्त्वङ्गहारिर्द्वित्रादिमाभिव्यक्त्याम्बिका' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ॥

व्यञ्जकामिनयौ समौ ।

व्यञ्जकेति ॥ व्यनक्ति । 'अञ् व्यक्त्यादौ' (ह० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ अभिनयत्यर्थम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्त्विकभेदाच्चतुर्विधः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनोगतभावामिव्यञ्जकस्य' ॥

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं भ्रूविक्षेपादि सत्त्वेन मनो-वृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति प्राग्वहतीयष्टक् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु-प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः' क्रमेणैकैकम् ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

वीभत्सरौद्रौ च रसाः

शृङ्गारेति ॥ शृङ्गारादयोऽष्टौ रसाः । चशब्दाच्छान्तोऽपि

नवमः । वात्सल्यं दशमः । रसन्ते । 'रस आस्वादाने' चुरा-द्यदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'रसो गन्धरसे' जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसना पाठा शलकी कङ्कु-भूमिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ एकैकम् 'शृङ्गारादिरसानाम्' ॥

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

शृङ्गार इति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमिति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शृङ्गारं नागसंभवे । (चूर्णे लवङ्गपुष्पे च)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्सारहितलाच्छुचिः । शोचन्त्यनेन वा । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'शुचिः शुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्माषाढानुपहतेषूपधाशुद्धमन्त्रिणि । शृङ्गारे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ उज्ज्वलति नकाशते । अच् । (३।१।१३४) । न तु 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । तत्र 'अनुपसर्गात्' इत्यनुवृत्तेः । 'उज्ज्वलस्तु विकासिनी । शृङ्गारे विशदे वीसेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शृङ्गारस्य' ॥

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भा० आ० से०) । युच् (३।२।१४९) । उत्साहं वर्धयतीति वा । ल्युः (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ वीरमति । 'शूर वीर विक्रान्तौ' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा विशेषेण ईर्ते ईरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) कः (३।१।१३५) । अजति वा रक् (उ० २।१३) । 'वीरो जिने भटे श्रेष्ठे वीरं शृङ्गायां नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकारम्भाताम-लक्येलवालुषु ॥ मदिराक्षीरकाकोली काष्ठोदुम्बरिकासु च । पति पुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकाखपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीररसस्य' ॥

प्रतीकारकरणदानाद्यनुभावितो हर्षावेशचिन्तादिसंचारितो वीरः । २ । शोकस्थायिभावको मृताद्यालम्बनकस्तदुणाशुदीपितो रोदनाद्यनुभावितो दैन्यादिसंचारितः करुणः । ३ । विसयस्थायिको विसयजनककर्मकर्मा-लम्बनको विसयकर्माशुदीपितश्चकितताद्यनुभावितो हर्षादिसंचारि-तोऽद्भुतः । ४ । हासस्थायिभावको विकृतकृदालम्बनको वैकृताशुदीपितो गल्लफुल्लनाद्यनुभावितः श्रमादिसंचारितो हास्यः । ५ । भयस्थायिभावको विकटाद्यालम्बनकस्तद्रिकटकर्माशुदीपितः पलायनाद्यनुभावितो जडता-दिसंचारितो भयानकः । ६ । जुगुप्सास्थायिभावको विण्मूत्राद्यालम्ब-नको दुर्गन्धाशुदीपितो निष्ठीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो वीभत्सः । ७ । क्रोधस्थायिभावको द्विषद्यालम्बनकस्तदपकाराशुदीपितो विकथनाद्यनुभावितो गर्वादिसंचारितो रौद्रः । ८ । इति तत्तल्लक्षणं बोध्यम् ॥

१-शान्तसालौकिकत्वेन, वत्सलस्य पुत्रादिहेतुरूपात्वाद्रत्यात्म-कत्वेन, न निर्दिष्टौ-इति स्वामिमुक्त्यै । रसा इति । तत्र 'विभावैरनु-भावैश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्साध्यैव तु रसो भवेत्' इत्युक्तेः रत्यादिः स्थायीभाव एव सामाजिकैश्वर्यमाणो रसपदव्यपदेशो भवति । तत्र रतिस्थायिभावकः कान्ताद्यालम्बनकः सकृच्चन्दनाशुदीपितः कटाक्षद्यनुभावितो व्रीडादिसंचारितः शृङ्गारः । २ । उत्साहस्थायिभावको द्विषद्विजनादीनालम्बनकोऽपकारगुणापदुदीपितः

कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुकोशोऽपि

कारुण्यमिति ॥ करुणः करुणावान् । तस्य भावः ।
 ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) व्यञ् ॥ (१) ॥*॥ करणम् ।
 'कृष्टदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'करुणो रसवृक्षयोः ।
 करुणा तु कृपायां स्यात्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ त्रिय-
 न्तेऽनया । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात् ।
 'घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्' इति हैमः ॥ (३)
 ॥*॥ कपणम् । 'कप कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
 'कपेः संप्रसारणं च' (ग० ३।३।१०४) इति मितादिपा-
 ञ्छादेड् । 'कृपो द्रोणश्यालके स्याद्द्रोणपत्न्यां कृपी स्मृता ।
 कृपा दययाम्' ॥ (४) ॥*॥ दयते रक्षत्यनया । 'दय दान-
 गतिहिंसारक्षणेभ्यु' । मितादेड् (३।३।१०४) ॥ (५) ॥*॥
 अनुकम्पनम् । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) ।
 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (६) ॥*॥ अनुकोशान्त्यनेन ।
 'कुश आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च'
 (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'करुण-
 रसस्य' ॥

अथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च

अथविति ॥ हसनम् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०)
 'स्विनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप् । हसः ॥ (१) ॥*॥
 घञि (३।३।१८) हासः ॥ (२) ॥*॥ ण्यति (३।१।१२४)
 हास्यम् ॥*॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि (वा० ३।३।१०८) हसि-
 काऽपि । 'तत्र हासो हसो हास्यं घर्घरं हासिका स्त्रियाम्'
 इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हास्यरसस्य' ॥

बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

बीभत्समिति ॥ बभेर्निन्दायां सन् (३।१।६) भावे
 घञ् (३।३।१८) यद्वा 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । बीभ-
 त्सास्त्यत्र । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । 'बीभत्सो ना-
 र्जुने, क्रूरघृणात्मविकृते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ विकरणम्-विकृ-
 तम् । जुगुप्साप्रभवत्वात् । 'विष्टाकामज उद्वेगी क्षोभणो रुधि-
 रादिजः । बीभत्सो द्विविधः' । बीभत्सादिद्वयं तद्वति त्रि-
 लिङ्गम् । प्रज्ञायणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि । 'विकृतो वै-
 कृतोऽथाग्रहायण्यामग्रहायणम्' इति शब्दार्णवात् । 'विकृतं
 त्रिषु बीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
 द्वे 'बीभत्सस्य' ॥

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विस्मय इति ॥ विस्मयनम् । 'स्मिड् ईषदसने' (भ्वा०
 आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'विस्मयोऽद्भुतदर्शयोः'
 इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अत्र आश्चर्यार्थेऽव्ययम् । तस्य भव-
 नम् । 'अदिभुवो ङुतच्' (उ० ५।१९) ॥ (२) ॥*॥ आ
 इति चर्यते अभिनीयते । 'आश्चर्यमनित्ये' (६।१।१४७) इति

साधु ॥ (३) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकरणे' (उ० उ०
 से०) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('चित्रं खे तिलके-
 ऽद्भुते । आलेख्ये कर्तुरे) चित्रालाखुपर्णांशुभद्रयोः । गोडु-
 म्बाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगमेदयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (४)
 ॥*॥ चलारि 'अद्भुतस्य' ॥

अथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।

भयंकरं प्रतिभयम्

अथेति ॥ भीरोरिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।
 'भैरवः पुंसि शंकरे, भीषणे त्रिषु । रागभेदे च' ॥ (१)
 ॥*॥ दारयति चित्तम् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) । 'कृ-
 विदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु
 तु स्याद्भयावहे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ भीषयते ।
 ल्युः (३।१।१३४) युच् (३।३।१०७) वा । 'भीषणं रसे
 शल्लक्यां, ना गाढे दारुणे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ विमेलस्मात् ।
 'भियः घुग्वा' (उ० १।१।४८) इति मक् घुगागमश्च ।
 'भीष्मो रुदे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरे' इति हैमः ॥
 (४) ॥*॥ 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । मकि घुग-
 भावे । 'भीमो वृकोदरे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैमः ॥
 (५) ॥*॥ घोरयति । 'घुर भीमार्थशब्दयोः' (उ० प० से०) ।
 ण्यन्तात् (३।१।२६) अच् (३।१।१३४) । हन्ति वा । 'ह-
 न्तेर्धुरश्च' (उ० ५।६४) इत्यच् प्रत्ययो घुरादेशश्च । 'घोरो
 हरे दारुणे च' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ विमेलस्मात् ।
 'विभी भये' (उ० प० अ०) । 'भानकः शीर्द्धभियः-' (उ०
 ३।८२) । 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयंकरे' ॥
 (७) ॥*॥ भयं करोति । 'मिघर्तिभ्येषु कृञः' (३।२।४३)
 इति खच् ॥ (८) ॥*॥ प्रतिगतं भयेन । प्रादिसमासः
 (वा० २।२।१८) । प्रति गतं भयमस्मिन् । 'प्रादिभ्यो धा-
 तुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति वा । 'प्रतिभयं भये भीष्मे'
 इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ नव 'भयानकरसस्य' । मेदेन
 कीर्तनं त्वेषां धर्मसात्रपरत्वात् । भैरवादयस्तु धर्मे धर्मिणि
 च वर्तन्ते इति मेदः ॥

रौद्रं तूग्रम्

रौद्रमिति ॥ रुद्रस्येदम् । अण् (४।३।१२०) यत्तु-रौद्रो
 देवतास-इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । मन्त्रहविःखामिन्या एव
 देवतात्वात् । 'रौद्रो भीष्मे रसे तीव्रे रौद्री गौर्याम्' इति
 हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'रु-
 ज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् । 'उग्रः शूद्राधुते सत्राद्भेदे

१-इतः पूर्वं 'दूर्वायाम्' इति लिखितमासीत् । परंतु तत्र भार्ग-
 वीशब्दाधिक्यनम्-इति न प्रकृतोपयोगि । २-शूद्राधुते विष्णुदेवः
 स्याद्भासः प्रमथदैवतः । करुणो भयदैवस्तु स्याद्रौद्रो रुद्रदैवतः इति
 भरतवाक्यात् ॥

पुंसि, त्रिषूक्तये । स्त्री वचाक्षुद्रयोः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उग्र-
रसस्य' । महतः क्रोधस्य इति मुकुटः । तत्र रसप्रकरणात् ।
क्रोधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

अमी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्वश

अमीति ॥ अमी अङ्गुतायाश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु । द्वियां
रौद्री भैरवी ॥

दरत्रासौ भीतिभीः साध्वसं भयम् ।

दरेति ॥ वीर्यतेऽस्मात् । 'दू भये' (भा० प० से०) ।
अप् (३।३।५७) 'दरः स्याद्भयगतयोः । दरी तु कन्दरे'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'त्रासो भये मणदोषे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
'क्षिमी भये' (जु० प० से०) । किन् (३।३।१४) । 'भीति-
मये द्वियाम् । भीतं भये भीतियुते त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ संप-
दादित्वात् किप् (वा० ३।३।१०८) भीः ॥ (४) ॥*॥
(यन्तु)-साधूनस्यति । अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटः । तत्र ।
अणः (३।२।१) प्रसज्जात् । तस्मात् 'साधूनामसनम्' ॥
(५) ॥*॥ 'अज्विधौ भयदीनामुपसंख्यानम्' (वा०
३।३।५६) 'भयं भीतौ भयंकरे । कुञ्जकपुष्पे' इति हैमः
॥*॥ बाहुलकाददि भिया । 'सादतेनमृतीया च गह्वी,
चाथ भयं भिया । (त्रासोत्रासौ दरो भीतमातङ्को भीश्च
साध्वसम्)' इति शब्दार्णवात् । 'आशङ्का साध्वसं दरः ।
भिया च' इति हैमाच्च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भयस्य' ॥

विकारो मानसो भावः

विकार इति ॥ मनोविकारो रत्यादिभावः । भावयति
करोति रसान् इति । 'भावोऽस्मिप्रायवस्तुनोः' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'मनोविकारस्य' ॥

अनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणक्रियादिः । 'अनुभाव-
यति' इत्यनुभावः । अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसू-
चने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रत्यादिसूचकरोमा-
श्चादेः' ॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्वे इति ॥ 'गर्वे माने' (जु० आ० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वतो मानः । 'अभिमानोऽर्थो-
विदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः' ॥ (२) ॥*॥ 'अहम्' इति करण-
महंकारः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अहंकारस्य' ॥

मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥ २० ॥

मान इति ॥ (मत्स्यो नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अ-
वबोधने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'मानं प्र-
माणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ प्रहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
चित्तस्य समुन्नतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे (अतियोग्यमपि प्रति-

चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य) । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति
तु युक्तम् ॥

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥

रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्ष्णम् ।

अनादर इति ॥ न आदरः ॥ (१) ॥*॥ 'परौ भुवः'
(१।३।३।५५) इति घञो वैकल्पिकत्वात् 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥*॥ (परपूर्वकादपि भुवोऽपि पराभवः । 'पराभवस्तिर-
स्कारे नाशे' इति हैमः । 'व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवम्'
इति प्रयोगश्च ॥ (२) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२)
इति वीर्यः ॥ (३) ॥*॥ तिरस्करणम् । 'कृञः श च' (३।
३।१००) इति शः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८।३।४२) इति
सत्त्वम् ॥ (४) ॥*॥ रेहणम् । 'रिह वधे' (तु० प० से०)
औणादिकः कः । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ (५) ॥*॥ अवमाननम् ।
मनेर्पर्यन्ताद्युच् (३।३।१०५) ॥ (६) ॥*॥ अवज्ञानम् 'धात-
श्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (७) ॥*॥ अवहेलनम् ।
'हेह अनादरे' (भा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
ललोरोरेकत्वम् । 'घञन्ताः पुंसि' इत्यस्य बाधनात् स्त्रीत्वम् ॥
(८) ॥*॥ 'सूक्ष्म आदरे' (भा० प० से०) सैरेफः । 'नर्तुं
सूक्ष्मत' । 'तत्तन्नसूक्ष्मम्' इति (तैत्तिरीयब्राह्मणे) दर्शनात् ।
तस्माद्भ्युट् (३।३।११५) । नञ्समासः । 'अत्र मुकुटस्य वृथा-
क्लेश उपेक्षणीयः' ॥ (९) ॥*॥ नव 'परिभवस्य' ॥

मन्दाक्षं ह्रील्लपा व्रीडा लज्जा

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागायत्र ॥ (१) ॥*॥ 'ही
लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । संपदादि किप् ॥ (२) ॥*॥
'त्रपूष् लज्जायाम्' (भा० आ० से०) । षित्वात् (३।३।
१०४) अङ् । 'त्रपा लज्जाकुलटयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
'व्रीड लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'पुरोश्च' (३।३।१०३)
इत्यप्रत्यये व्रीडा ॥*॥ घञि (३।३।१८) 'व्रीडः' अपि ।
'गण्डूषगर्जमुजजागरहारकीलज्वालजटारभसवर्तकगर्धस्थङ्गाः ।
व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्च समामयाश्च'
इति व्रीपुलिङ्गकथने रभसः । ('व्रीडोऽङ्गीवे त्रपा लज्जा' इति
च तेनोक्तम्) ॥ (४) ॥*॥ लज्जनम् । 'ओलस्त्री व्रीडे' (तु०
प० से०) । अप्रत्ययः (३।३।१०३) । 'ह्रलं जञ् ह्रशि' (८।
४।५३) ॥ (५) ॥*॥ षष्ठ 'लज्जायाः' ॥

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

सेति ॥ सा लज्जा अन्यतश्चेत् सापत्रपा अयं हीमानेऽपि ।
'हील्लज्जापत्रपा व्रीडा' इति रत्नकोशात् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'पित्रादेः पुरतो जातलज्जायाः' ॥

१-असूक्ष्णमिति पाठे असूक्ष्णमुक्ष्णं तापो यतः इति बोध्यम् ।
न विधत्ते शोभनः क्षणो यस्मात् 'असूक्ष्णम्' इत्यमध्यमरीति
वन्ति । 'सूक्ष्म अनादरे' ह्रस्वोकारकः । तस्मात्संपूर्वाद्भ्युटि संसूक्ष्णम् ।
'संसूक्ष्णमनादरे' इति कोषान्तरेऽपीति धातुप्रदीपः । एवं चाकारा-
दित्वमिह प्रामादिकमित्याहुः इत्यपि मुकुटमुपमनोदरे ॥

क्षान्तिस्तितिक्षा

क्षान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षमू सहने' दिवादिः । अस्या-
षित्वात्किन् (३१३९४) । 'अनुनासिकस्य कि-' (६४।
१५) इति दीर्घः ॥ *॥ भ्वादेश्च षित्वात् अङ् (३१३१०४) ।
तदुक्तम् 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः षितस्तु क्षमतेः क्षमा'
इति । ('क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्तौ
क्षितौ' इति हैमः) ॥ (१) ॥ *॥ तिज्ञेः (भ्वा० आ० से०)
क्षमायां सन् (३१११५) तदन्तादप्रत्यये (३१३१०२) टाप्
(४११४) ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'क्षमायाः' ॥

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्येति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्वै आध्याने' (भ्वा०
आ० से०) । 'आतश्च' (३१३१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ *॥
परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्वविषयस्पृहा' इति
पाठे परस्वे विषयेन चौर्यादिना लिप्सा-इति मुकुटः । वस्तु-
तस्तु-परस्वविषयविषयिणीच्छेत्त्यर्थः ॥ (१) ॥ *॥ एकम्
'परद्रव्येच्छायाः' ॥

अक्षान्तिरीर्ष्या

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः किन्ति नञ्-
मासः ॥ (१) ॥ *॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च' (३१३१०३) इत्यः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे
'परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य' ॥

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

असूयेति ॥ असूयनम् । 'असूज असूयायाम्' । कण्ठा-
दिलाघकि (३११२७) 'अ प्रत्ययात्' (३१३१०२) इत्यः ।
'असूया त्वभ्यसूया च' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ *॥
'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोप-
णस्य' एकम् ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । 'वैरमैथुनिकयोः' (४१३।
१२५) इति निर्देशात् । युवादित्वात् (५१११३०) वाण् ॥ *॥
(१) ॥ *॥ विरोधनम् । विद्वेषणम् । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ०
अ०) । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० से०) । घञ् (३१३१०८) ॥
(२) ॥ *॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'वैरस्य' ॥

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

मन्विति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनिज-
निदसिभ्यो युः' (उ० ३१२०) 'मन्युर्दैन्ये कतौ कुधि' इति
हैमः ॥ (१) ॥ *॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३१३१०८) ॥ (२) ॥ *॥ संपदादित्वात् किप् (वा० ३१३।
१०८) ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'शोकस्य' ॥

१-दैन्ये यथा- 'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण मन्युना' । क्रोधे यथा-
'मन्युना तेन मन्येऽहं वने वसति केसरी' इत्यनेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ॥

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पश्चादिति ॥ पश्चात्तपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे'
(भ्वा० प० अ०) घञ् (३१३१०८) ॥ (१) ॥ *॥ (२) ॥ *॥
वितिप्रसरणम् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) घञ् (३१३१०८) ।
'उपसर्गस्य घञि' (६१३१२२) इति वा दीर्घः । 'विप्रती-
सार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुशये रुषि' इति मेदिनी ॥ *॥ (पक्षे
हस्ततृतीयोऽपि । 'विप्रतिसारस्त्वनुशये रुषि । कौकृत्ये'
इति हैमः) ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'किञ्चित्कृत्वा पश्चात्ता-
पस्य' ॥

कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुद्रकुधौ स्त्रियौ ।

कोपेति । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुध कोपे'
(दि० प० अ०) घञ् (३१३१०८) भावे ॥ (१) ॥ *॥ (२)
॥ *॥ 'मृष तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञ् (३१३१०८) ।
नञ्समासः (२१२१६) ॥ (३) ॥ *॥ 'रुष हिंसायाम्' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३१३१०८) ॥ (४) ॥ *॥ प्रतिहननम् ।
'अन्यत्रापि' (वा० ३१२४८) इति डे न्यङ्कादित्वात् (७।
३५३) कुत्वम् । 'प्रतिघौ रुद्रप्रतीघातौ' इति हैमः ॥ *॥
रुद्रकुधौ संपदावी (वा० ३१३१०८) ॥ *॥ टापि (भागुरि-
मतेन) 'क्रोधो भामः कुधा रुषा' इति शब्दार्णवः ॥ (६)
॥ *॥ (७) ॥ *॥ ('भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ') ॥ सप्त
'कोपस्य' ॥

शुचौ तु चरिते शीलम्

शुचाविति ॥ 'शुचौ' इति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवङ्गावः
(७११७४) ॥ *॥ 'शील समाधाने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तात्
(३११२६) ॥ घञ् (३१३१०८) । यद्वा 'शीलो धुकलुक्कल-
कालनः' (उ० ८१३८) इति लक् । अर्धर्चादिः (२१४३१) ।
'शीलं स्वभावे सद्गते' इति विश्वः । चरित्रमात्रेऽपि शीलम् ।
'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा' इति रत्नको-
षात् ॥ (१) ॥ *॥ एकम् 'सुखभावस्य' ॥

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३१३१०८) ॥ (१) ॥ *॥ चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्थानम् ॥
(२) ॥ *॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य' ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्वा० उ०
से०) 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । तस्य भावः । 'पृ-

१-प्रापि चेतसि सविप्रतिसारे' इति माघः ॥ २-अमर्षो
हंसादिः । 'किमप्यमर्षोऽनुशये भृशायते' इति भारविः । 'बधूरमर्षात्'
इति माघः । 'अन्येषामपि' (६१३१३७) इति दीर्घत्वे 'दीर्घादिरपि'-
इति हट्टचन्द्रः । 'निरुधोगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिनन्दनम्' इति विशाखः
इति मुकुटबुधमनोहर ॥

श्वादिभ्य इमनिच्' (५।१।१२२) । 'प्रियस्थिस्-' (६।४।१५६) इति प्रादेशः । 'प्रेमास्त्री स्नेहर्नर्मणोः' ॥ (१) ॥*॥ तल् (५।१।११९) प्रियता ॥ (२) ॥*॥ हृदयस्य कर्म । युवादि-त्वात् (५।१।१३०) अण् । 'हृदयस्य हृलेख-' (६।३।५०) इति हृदादेशः ॥ (३) ॥*॥ प्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । प्रेमे नान्तं क्लीबम् ॥ (४) ॥*॥ स्नेहनम् । 'ष्णिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्नेहः प्रेमिण घृतादिके' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्नेहस्य' ॥

अथ दोहदम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तद्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः २७
कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

अथेति ॥ दोहमाकर्षं ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणी-च्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एषणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण इषेः शाप्रत्यये निपातितः ॥ (२) ॥*॥ 'काक्षि वाच्छि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'स्पृह इप्सायाम्' (जु० उ० से०) । भिदादेराकृतिगणत्वादङ् (३।३।१०६) ॥ (४) ॥*॥ 'इह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । ('इहोद्यमवाञ्छयोः') ॥ (५) ॥*॥ तर्षणम् । 'वितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । ('तृद्र लिप्सायामुदन्यायां स्मरणपुत्र्यामपि स्त्रियाम्') ॥*॥ (टाबन्तापि भागुरिमते) । ('तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्') इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ घञि (३।३।१८) । 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः' ॥ (१२) ॥*॥ लभेः सन्नन्तादः (३।३।१०२) ॥ (८) ॥*॥ मन एव रथो-ऽत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥*॥ कामनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्न-पुंसकम्' ॥ (१०) ॥*॥ अभिलाषणम् । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (११) ॥*॥ द्वादश 'इच्छायाः' ॥

सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।

स इति ॥ स तर्षो महाश्चेत् 'लल इप्सायाम्' (*) । औणादिकोऽसण् । यद्वा 'लस कान्तौ' (*) । शृशं लस-

१-नर्मणि यथा-विषत्ते मतेयं निधुवनविधौ प्रेमकलहम् इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । मेदिन्यां तु 'हर्षयोः' इत्युपलभ्यते । अत्र तु 'मर्मणोः' इति लिखितमासीत् ॥ २-प्रेम पश्यति अयान्यपदेऽपि इति भारविः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ३-हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ४-तृषापि न कृशा मम इति प्रयोग इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

अमर० ११

नम्, इत्यर्थे यदन्तादः (३।३।१०२) टाप् (४।१।१०२) घञि तु लालसः । स्त्रीनिर्देश आबन्ततासूचनार्थः । 'लाल-सौख्यतृष्णातिरेकयाच्चासु च द्वयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिप्रीतेः' ॥

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उपाधिरिति ॥ समीप आधेः । उपपन्न आधिर्वा । 'उपाधिसु धर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापृते छानि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्मविचारस्य' ॥

पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) 'उपसर्गे घोः क्तिः' (३।३।९२) (आधिर्मनोर्तो व्यसनेऽधिष्ठाने बन्धकाशयोः) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मनः-पीडयाः' ॥

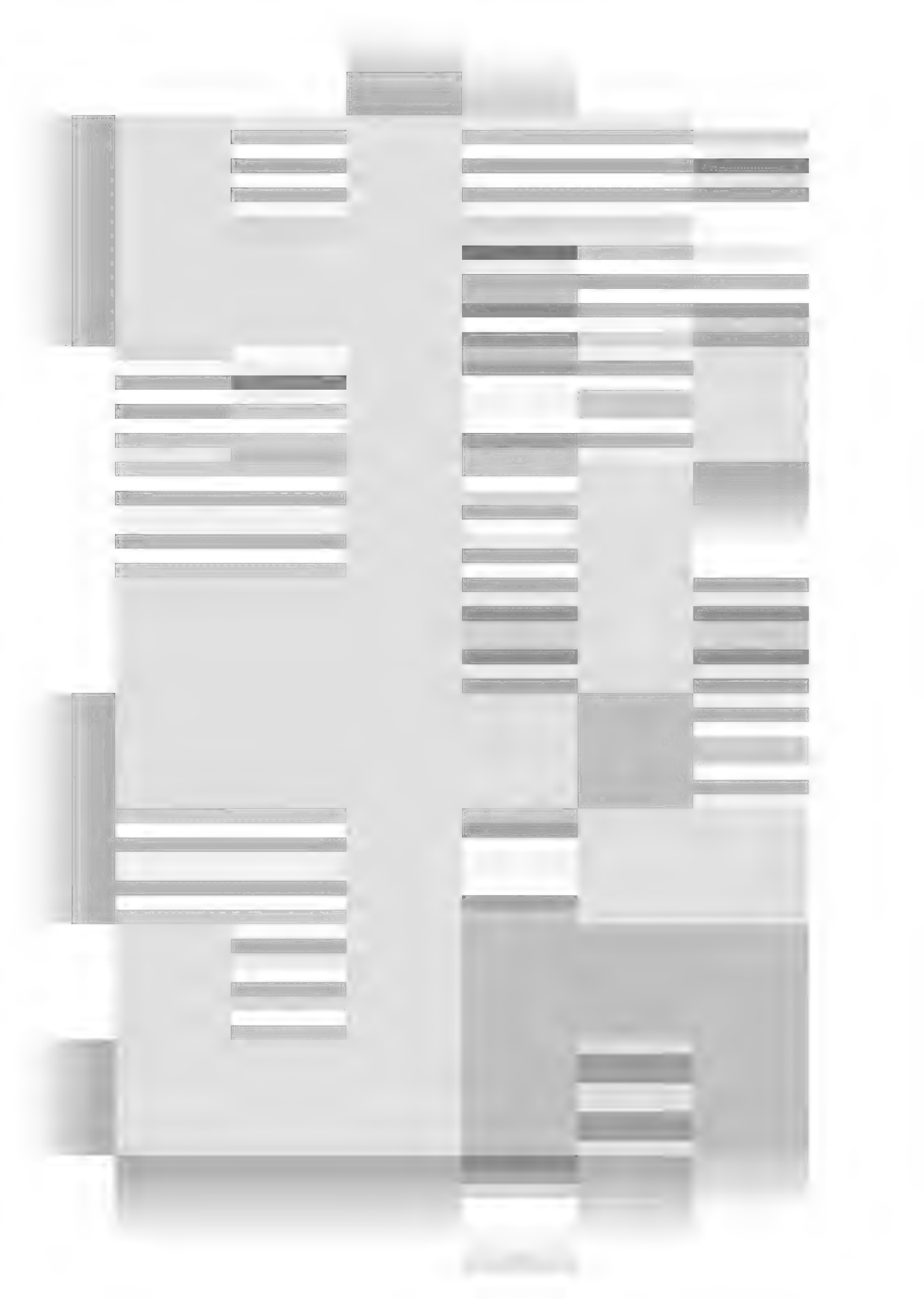
स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'चिति स्मृत्याम्' (जु० प० से०) । 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । यत्तु-अप्रत्यये कार्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यङ्विधानं गुणाभावार्थम् । तत्सामर्थ्याणि लोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपि-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'भिदा' इत्यादौ ह्रितस्य चरितार्थत्वेन 'व्यवधा' इत्यत्रातोलोपार्थत्वेनोत्तरार्थत्वेन सौमर्थ्यवि-रहात् ॥ (१) ॥*॥ स्मरणम् । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) 'स्मृतिः स्मरणपीच्छासु शास्त्रे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उपधीयते 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्मरणस्य' ॥

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । उत्कण्ठनम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ उत्कलेः

१-धर्मध्याने यथा 'विनोपार्थि शास्त्रं तृणतृषुसप्रत्ययमधुना' ॥ विशेषणे यथा 'नक्षुपाधेरुपाधिर्भवति' । कुटुम्बव्यापृते यथा 'उपाधि बाधन्ते विविधविधिभिर्बान्धवजनाः' । छानि यथा 'क्षिद्रपानन्दमयो निःशेषोपाधिवर्जितः शुद्धः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २-बन्धको यद्धमर्णेनोत्तमणीस्य भूम्याचायत्तं क्रियते । तत्र यथा-न भोक्तव्यो बलादाधिः । आशयां यथा-धनाधिना धावति जीवलोकः इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३-स्वसिञ्चतरत्र च चारितार्थ्येऽपि मध्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यत्र डितोऽनुवृत्तिचारितार्थ्याभावात् 'इह किञ्चित्तपो' इतिवदत्रापि णिलोपाभावसाधकत्वकल्पने बाधकाभावमभिप्रेत्यैव पीयूष-बुधमनोहरयोरपि 'चिन्तिया च' इत्युक्तम् । अतएव 'स्याच्चिन्ता चिन्तिया' इति त्रिकाण्डशेष उक्तम् ॥

‘कृषादिभ्यो वुन्’ (उ० ५।३।५) । कुन् (उ० २।३२) वा । (‘उत्कलिका तु हेलयां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि’) ॥ (२) ॥*॥ स्त्रीत्वेनापि साम्यम् । द्वे ‘कामादिजस्मृतेः’ । ‘चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्, अभिध्या तूभयोरपि’ इति शब्दार्णवः ॥

उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उत्साह इति ॥ उत्सहनम् । ‘षह मर्षणे’ (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । ‘उत्साहस्तूयमे सूत्रे’ ॥ (१) ॥*॥ अध्यवसानम् । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ‘आतो युक्’ (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्साहस्य’ ॥

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् । वीरे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । (‘वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुके शक्तौ च’) ‘अतिशयशक्तिवीर्या’ इति लमरमालयां ब्रीलम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अतिशयिताध्यवसायस्य’ ॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ।

कुसृतिर्निकृतिः शास्त्र्यम्

कपट इति ॥ के मूर्ध्नि पट इवाच्छादकः । यद्वा पटतीति पटः । ‘पट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥*॥ व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेन । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञ् । निष्ठायां सेदत्वाच्च कुलम् । ‘व्याजः शाब्देऽपदेशे च’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ दभ्यतेऽनेन । ‘दम्भु दम्भने’ (स्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘दम्भः कल्के कैतवे च’ इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ उपधीयत आरोप्यतेऽनेन । ‘उपसर्गे धोः क्तिः’ (३।३।९२) । ‘उपधिव्याजचक्रयोः’ ॥ (४) ॥*॥ छद्मतेऽनेन । ‘छद् अपवारणे’ (जु० उ० से०) मनिन् (३।२।७५) । ‘इसन्नन्किषु च’ (६।४।९७) इति हलः । (‘छद्म शाब्देऽपदेशे घातिकर्मणि’) ॥ (५) ॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । ‘कैतवं द्यूतदम्भयोः’ इति हेमः ॥ (६) ॥*॥ कुत्सिता सृतिः । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ निकृष्टा कृतिः क्रिया परप्रतारणरूपा, यद्वा परामीष्टस्य निकर्तनम् । ‘कृती छेदने’ (तु० प०

से०) ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इतीक् । ‘निकृतिर्भर्त्सने क्षेपे शब्दे शाब्देऽपि च स्त्रियाम्’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ शठति । ‘शठ कैतवे’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शठस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् । यद्वा शठनम् । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥ (९) ॥*॥ नव ‘कपटस्य’ ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

प्रमाद इति ॥ ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । ‘+प्रमादः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोः पिति-’ ॥ (१) ॥*॥ न अवधानमस्य । तस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अविमृष्टकृत्यस्य’ ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

कौतूहलमिति ॥ कुतू चर्मनिर्मितलेहपात्रं हलति । ‘हल विलेखने’ (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा हलति । पचाद्यच् (३।३।१३४) । कृत्वा हलम् । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) कौतूहलम् ॥ (१) ॥*॥ (अणभावे) ‘कुतूहलं कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृश्यते’ ॥ (४) ॥*॥ कुतू कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । उपपदसमासः (२।२।१९) । ‘इको ह्रस्वोऽङ्ग्यः-’ (६।३।६१) इति ह्रस्वः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । यद्वा कुत्वा भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । ‘इसुसुक्-’ (७।३।५१) इति कः । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । संज्ञापूर्वकत्वात्पक्षे वृध्यभावः । यत्तु-‘तुज हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । कुं तुजति । ‘मूलविभुज-’ (वा० ३।२।५) इति कः । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । कुत्वे आन्तरतम्याजस्य गत्वप्रसङ्गात् । (‘कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च’) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि ‘कौतुकस्य’ ॥

स्त्रीणां विलासविश्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥
हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

स्त्रीणामिति ॥ शृङ्गारादित्यादेः भावान्मनोविकाराच्च जाताः (स्त्रीणाम्) क्रियाश्चेष्टा अलंकाराख्या विलासादिका हावशब्दाख्याः । हवनम् । ‘हु दानादनयोः’ (जु० प० अ०) । ‘क्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनविशते’ इत्यन्विषये घञ् (३।३।१८) । यत्तु-मुकुट आह-शृङ्गारभावो रतिः । तज्जा-इति । तच्च । ‘शृङ्गारभावः’ इति समुदायस्य रतिवाचकत्वाभावात् । यदपि-हु हवने-

१-एतदग्रे ‘कैतवः कितवे शत्रौ’ इत्यपि लिखितमासीत् । परंतु हेममेदिन्योः कैतवशब्दस्यैव दर्शनात् अनेकार्थकैरवाककौमुद्यामपि स्वयं भासव्युदितैः सर्वतैजोभिर्भावितैः । उन्मील्यते । भ्रान्ताश्च किं, कैतवकुलं कवित्वं इत्येवोदाहृतम् । इति न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

१-प्रमदशब्दव्याख्यायामस्य कोशस्योपन्यस्तत्वेन, प्रमदाशब्दव्याख्यायामुपन्यसिष्यमाणत्वेन च तत्र मेदिन्यां च प्रमदशब्दस्यैवोपादानेन नेदं प्रकृतोपयोगि ॥

इत्युक्तम् । तदपि न । एतादृशस्य धातोरभावात् । यदपि—
उक्तार्थे भरतस्य संमतिरुपन्यस्ता । ‘अलंकारश्च नाट्यज्ञैर्ज्ञेया
भावरसाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वक्रगात्रजाः’
इति । तत्रापि ‘भावरसाश्रयाः’ इत्यनेनास्मदुक्त एवार्थो लभ्यते,
न भवदुक्तः । यत्तु—ह्यन्यनेनेति हावः—इति स्वामिनोक्तम् ।
तत्र । हेवो घञि संप्रसारणाविधानात् ॥ (१) ॥*॥ विलस-
नम् । ‘लस श्लेषणे’ (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) ।
‘विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्तावासनादिषु’ । ‘विलासो
हावभेदे स्याल्लीलयामपि पुंस्यर्थम्’ ॥ (१) ॥*॥ विचानम् ।
‘वा गतौ’ (अ० प० अ०) विचुर्गतिविशेषः । (यत्तु) ‘अपट्पादयः’
इति कुः—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रादर्शनात् । ‘भृगुव्याद-
यश्च’ (उ० १।३७) इति तूचितम् । उच्यते समवैत्यत्र । ‘उच
समवाये’ (दि० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञर्थे ।
यद्वा ‘कः’ (वा० ३।३।५८) । ‘ओक उचः के’ (७।३।६४)
इति निपातितः । विवोरोकः स्थानम् । विवोकोऽभिमतप्रा-
प्तावपिगर्वादिनादरः ॥ (१) ॥*॥ विभ्रमणम् ‘अमु अनवस्थाने’
(दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । ‘नोदातोपदेशः—’ (७।३।
१३४) इति न वृद्धिः । ‘चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो
मतः’ । ‘अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे’ इति हैमः ।
‘विभ्रमो भ्रान्तिर्हावयोः’ ॥ (१) ॥*॥ ‘लल ईप्सायाम्’ ॥
(*) ॥ ‘लल विलासे’ (भ्वा० प० से०) वा । ललयोरभेदः
भावे क्तः (३।३।११४) ‘अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचे-

ष्टितम्’ । (‘ललितमीप्सिते । ललिते हावभेदे स्यात्’) ॥ (१)
॥*॥ ‘हिल भावकरणे’ (तु० प० से०) । ‘हेड अनादरे’
(भ्वा० आ० से०) भावे घञ् (३।३।१८) । ‘स्याद्भावसूचको
हावो हेलाऽस्यैवानुभावनम्’ । ‘प्रौढेच्छा सुरते हेला’ इति वा ।
(‘हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वारयोषिताम्’) ॥ (१) ॥*॥
लयनम् । लीः । ‘लीड् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । लियं लाति । ‘ला आदाने’
(अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः ।
‘प्रियस्यानुकृतिर्लां श्लिष्टा वाग्वेषचेष्टितैः’ । ‘लीला केलि-
विलासश्च शृङ्गारभावजा क्रिया’ ॥ (१) ॥*॥ इति शब्दार्णवा-
त्प्रकारार्थादन्येऽपि हेयाः । ‘लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः
किलकिञ्चित्तम् । मोट्टायितं कुट्टमितं विव्वोको ललितं तथा ॥
विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः’ इति नाटकरत्न-
कोशः । विच्छेदनम् । ‘च्छिदिर् द्वैधीकरणे’ (रु० उ० अ०) ।
क्तिन् (३।३।१४) । ‘मण्डनानादरन्यासो विच्छिष्टेती रूपदर्पतः’
(‘विच्छित्तिः स्यादङ्गरागे हावविच्छेदयोरपि’) ॥ (१) ॥*॥
किलकिञ्चित्तमत्र । हर्षाद्भुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चि-
तम्’ । स्वामी तु—किलकिञ्चित्तम्—इति पाठं मन्यते । यदाह
‘किलीति कण्ठकूजितम्’ वा । यथा ‘किलिकिलारावः’ इति ॥
(१) ॥*॥ मोटनम् । ‘मुट प्रमर्दने’ (तु० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । बाहुलकाद्वजस्तुट् । शृशादि (३।१।१२) क्यङ्-
न्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) । ‘मोट्टायितं प्रियं स्मृत्वा
साङ्गभङ्गविजृम्भणम्’ । यत्तु—मोटनम् । मोट्टः—इति मुकुटः ।
तत्र । मोट्टधातोरदर्शनात् । यदपि—लोहितादि (३।१।१३)
क्यषन्ताद्भावे क्तः—इति ॥ तदपि न । ‘लोहितादिडाभ्यः
क्यष्वचनम्’ ‘शृशादिभित्तराणि’ इति वार्तिकविरोधात् ॥ (१)
॥*॥ कुट्टनम् । ‘कुट्ट छेदनादौ’ (तु० प० से०) घञ् (३।३।१८)
कुट्टेन निर्वृत्तम् । भावप्रत्ययान्तादिमप (वा० ४।४।२०) ।
ततो ण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) भावे क्तः (३।३।११४) ॥
तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् वा । ‘दुःखोपचारः सौख्येऽपि
हर्षार्तकुट्टमितं मतम्’ ॥ (१) ॥*॥ विहरणम् । भावे क्तः

१—तत्र प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारोऽक-
स्माच्च क्रीडस्मितचमत्कारमुखविकृष्टवने स विलासः ॥ २—एतदग्रे
‘वीतंसो बन्धनोपाये सृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वासहेतौ
प्रावरणेऽपि च’ इत्यपि लिखितमस्ति । तत्तु वीतंसशब्दार्थबोधकतया
प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३—अभिमतप्राप्तावपि गर्वादिनादरः, सापराधस्य
अकृचन्दनादिना संयमनं ताडनं च विव्वोकः ॥ ४—मदरागहर्ष-
जनितो विपर्यासो विभ्रमः । यथा अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गमनम्,
प्रियारब्धकथामाक्षिप्य सख्या सहालापनम्, मुधैव रुषितक्रोधौ,
पुष्पादीनां याज्या सहसैव तत्परित्यागः, वक्राभरणमाल्यानामकारणतः
खण्डनम्, मननं च इति । योषितां यौवनजो विकारो विभ्रमः इत्ये-
के ॥ ५—एतदग्रे ‘विभ्रमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्’ इति
लिखितमस्ति । परंतु मेदिन्यादिषु ‘विद्रुमः’ इत्यस्यैवोपलम्भेन न प्रकृ-
तोपयोगि ॥ ६—सुकुमारविधानेन भ्रूनेवादि क्रियासचिवकरचरणा-
ङ्गन्यासो ललितम् । यथा—चरणनिपातक्षणज्ज्ञाननूपुरमसृणसंचरणे
रेखाविशेषस्थितत्रिवलिभङ्गसंस्थानसमुलसितमुजम्, सरःस्यलप्रसार-
णाद्विगुणशुक्रतं स्तनस्तम्बकम्, स्कन्धासक्तैककुण्डलम्, ललसितभू-
साचीकृतविलोलितम् इति ॥ प्रियं प्रति भावाविकृतं ललितमित्यन्ये ॥

१—सुरते प्रौढेच्छा हेला ॥ २—अलब्धप्रियसमागमया स्वचि-
त्तविनोदार्थं प्रियस्य या वेषगतिदृष्टिदसितभणितैरनुकृतिः क्रियते सा
लीला ॥ ३—आभरणविलेपनादीनां कुतश्चिप्रियापराधादीर्ष्यानादरेण
त्यक्तानां सखीनां प्रयत्नाद्वारणं विच्छित्तिः ॥ प्रियेण दत्तं प्रीतिनिब-
न्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्तिरित्यन्ये ॥ ४—इष्टजनदर्शनवशात्
शुष्करुदितहसितव्रसितकोधश्रमाभिलाषानां संकरीकरणं किलकि-
ञ्चित्तम् ॥ ५—प्रियकथासु साङ्गभङ्गजृम्भणं कर्णकण्डूयनं मोट्ट-
यितम् ॥ ६—सुरतेषु गाढपरिपीडने केशस्तनादिग्रहणे च हर्षात्सुखेऽपि
दुःखाविक्रिया, दुःखेऽपि सुखाविक्रिया कुट्टमितम् ॥

(३।३।११४) । 'वक्तव्यभाषणं व्याजाद्विहृतं दर्शितेक्षितम्' ॥
(१) ॥*॥ इति ॥

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ॥ ३२ ॥

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋ-
दोरप्' (३।३।५७) । 'द्रवो विद्रवनर्मणोः । प्राद्रवे रसगत्योश्च'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ केलनम् । 'किल क्रीडायाम्' (तु०
प० से०) । 'केलु चलने' (भ्वा० प० से०) वा । इन् (उ०
४।१।१८) । 'केली' इति स्त्रियामपि । 'केलीषु तद्वानगुणात्रि-
पीय' इति नैषधात् । इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ परिहसनम्
'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य
घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ क्रीडनम् ।
'क्रीडु विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३)
इत्यः । 'क्रीडा केलिप्रकारे स्यात्खेलार्थज्ञानयोरपि' (इति विश्व-
मेदिन्यौ) ॥ (४) ॥*॥ खेलनम् । 'खेल चलने' (भ्वा० प०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । मुकुटस्तु 'खेला'
इत्यस्य स्थाने 'लीला' इति पठति ॥ (५) ॥*॥ नरणम् । 'नृ
नये' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।२।७५) ॥ (६) ॥*॥
षट् 'क्रीडायाः' ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याज इति ॥ (१) ॥*॥ अपदेशनम् । 'दिश अतिसर्जने'
(तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ('अपदेशः पुमौलक्ष्ये
निमित्तव्याजयोरपि') ॥ (२) ॥*॥ लक्षणम् । 'लक्ष आलोचने'
(तु० आ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) । 'लक्ष्यं स्यादपदे-
शोऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥*॥ घञन्तोऽपि ।
'संख्यायां च न ना लक्षं क्लीबं व्याजशरव्ययोः' इति मूर्धन्या-
न्ते रभसात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छादनस्य' ॥

क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

क्रीडेति ॥ (१) ॥*॥ खेलनम् । 'गुरोश्च' (३।३।१०३)
इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'कुर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११५) । 'वोरुपधायाः-' (८।२।७६) इति दीर्घः ।

१—'अवसरागतं वचनं व्याजादिना हृतं विहृतम्'—इति मुकुटः ॥
२—विद्रवे पलायने यथा 'द्रवन् द्रविडराजोऽपि शिश्रिये त्वरया
व्रुतम्' । प्राद्रवे प्रसवणे यथा—'जालेन चन्द्रमणिनैव महीधरस्य
संचर्यते द्रवमयो मनसो विकारः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
३—'भासवे' इति पाठः पुस्तकान्तरे ॥ ४—अवज्ञाने अनादरे यथा—
'तस्य द्वयमपि क्रीडा क्रीडा दलितदन्तिनः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
५—परिहासस्य—इति वृधमनोहरा ॥ ६—व्याजोऽत्र स्वरूपाच्छाद-
नम् । यथा 'ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि काम्' इति । पूर्वोक्तो व्याजः
परद्रोहफलः । तथा च पञ्चिकायाम्—'कपटार्थो व्याजः परद्रोहफलः,
अपदेशार्थस्त्वव्यदुक्षितान्यार्थमनुष्ठानम् । यथा जलक्रीडापदिश्वार्थ-
न्यार्थं याति' इति—इति मुकुटः ॥

यत्तु—'स्फूर्ज' इति लिङ्गात् कूर्दादीनां न दीर्घः (इति घर्म-
दासः) । 'वोः' इति विधेरनित्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णचन्द्रः)
आह । तत्र । 'स्फूर्ज' इति स्वरूपनिर्देशार्थं दीर्घानुच्चारणात् ।
दीर्घविधेः सत्त्वाच्च । यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वैव निर्देशव्यम्' इति
नियमः स्वीक्रियते तदा 'एशिरेचोरेत्वाभावस्याज्ञापकत्वं स्यात्'
एत्वस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । अतएव 'दीर्घाभावस्तु चिन्त्यः' इति
खामिग्रन्थोऽपि संगच्छते ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कन्दुकादि-
क्रीडनस्य' ॥

घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्

घर्म इति ॥ जिघर्षाङ्गमनेन । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु०
प० अ०) । 'घर्म-' (उ० १।१।४९) इति निपातितः । यत्तु—
'घरति' इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्तु 'घृ क्षरणे'
इति धातूपन्यसनेन विरुध्यते । घरत्यङ्गमनेन वा । 'घृ सेके'
(भ्वा० प० अ०) । ('घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्बु-
नोरपि') ॥ (१) ॥*॥ निदाघतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (२) ॥*॥ स्विद्यतेऽने-
नाङ्गम् । घञ् (३।३।१२१) । 'स्वेदो घर्मं स्वेदने च' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रस्वेदहेतोस्तापस्य' ।—अङ्गज-
लस्य—इति मुकुटः । तत्र । सकृतकरणविग्रहविरोधात् । नहि
जलेन प्रस्विद्यते । वस्तुतस्तु—भावकर्मव्युत्पत्त्या सोऽप्यर्थः ॥

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रलय इति ॥ प्रलयनम् । लीङ् (दि० आ० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रलयो मृत्युकल्पान्तमूर्च्छापायेषु पुं-
स्यम्' ॥ (१) ॥*॥ नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः । तल्ल
(५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सात्विकभावस्य' मूर्च्छा-
परपर्यायस्य । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येत्यर्थः ॥

अवहित्याकारगुतिः

अवेति ॥ अवहिः स्थितिरवहित्या । 'गुपि स्थः' (३।
२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात्कः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ आकारस्य शोकादिजनितमुखम्लान्या-
देर्गोपनम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आकार-
गोपनस्य' ॥

समौ संवेगसंभ्रमौ ।

समाधिति ॥ संवेजनं संचलनम् । 'ओविजी भयचल-
नयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥
संभ्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'संभ्रमः साध्वसेऽपि
स्यात्संवेगादरयोरपि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्षादिना कर्मसु
त्वरणस्य' ॥

१—'अवहित्यमथोग्रता' इति भरतोक्तेः क्लीबमपि—इति मुकुटपी-
यवृधमनोहराः ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः

स्यादिति ॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । वा घञ् (३।३।१९८) । उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः । आच्छुरणं परच्छेदनं । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । भावे क्तः (३।३।१९४) । स्वार्थे कन् (५।३।७७) भावे 'स्यादा-च्छुरितकं हासनखराघातभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पर-स्यामर्षजनकहासस्य' ॥

स मनाक् सितम् ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स हासो मनागल्पः । 'स्मिद् ईषदसने' (वा० आ० अ०) । भावे क्तः (३।३।१९४) 'ईषद्विकसि-तैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां सितं भवेत्' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ईषद्धासस्य' ॥

मध्यमः स्याद्विहसितम्

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्त्वालपत्नहीनः । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।१९४) 'आकुञ्चितकपोलाक्षं सखनं निःखनं तथा । प्रस्तावोत्थं सातु-रागमाहुर्विहसितं बुधाः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मध्यमहा-सस्य' ॥

रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

रोमाञ्च इति ॥ रोम्णामध्वनं पूजनम् । घञ् (३।३।१९८) 'चजोः-' (७।४।५२) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरि-तत्वादस्मात् 'अध्वेः पूजायाम्' (७।३।५३) इति क्त्वा नि-ष्ठयोरिडविधानाच्च कुत्वम् । यत्तु—'न कादेः' (७।३।५९) इति योगविभागाच्च कुत्वम्—इति भाषावृत्त्युपन्यसनं मुकु-टस्य । तच्च । तस्य वार्तिककृता 'निष्ठायामनिटः' इति वार्तिकेन प्रत्याख्यानात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ (१) ॥*॥ रोम्णां हर्षणम् ॥ (२) ॥*॥ पुलक-कण्टक रोम-विक्रिया—रोमोद्गमाश्चात्रैव । ('पुलको गजान्त्रपिण्डे रोमाध्वे प्रस्तरान्तरे । असुराज्यां मणिदोषे चषके तालके कुमौ') । ('कण्टकः क्षुद्रवैरिणि । वेणौ द्रुमाङ्के रोमाध्वे' । 'पुलकः पुनः । रोमाध्वकण्टकौ रोमविक्रिया रोमहर्षणम् । रोमोद्गम उद्धर्षणमुल्लासनकमिलपि' । इति हैमात्) । द्वे 'रोमाञ्चस्य' ॥

क्रन्दितं रुदितं कुष्ठम्

क्रन्दितमिति ॥ 'क्रदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।१९४) 'अथ क्रन्दितमाह्वाने रुदिते च नपुंस-कम्' ॥ (१) ॥*॥ 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । भावे क्तः (३।३।१९४) ॥ (२) ॥*॥ 'कुश रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।१९४) । ('कुष्ठं रोदनरावयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रोदनस्य' ॥

जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

जृम्भ इति ॥ 'जृमि गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९८) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'जृम्भा विकासजृम्भणयोस्त्रिषु' । घञन्तस्यैव क्लीबत्वमपि । 'लिङ्ग-शेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु—जृम्भं तु, अजिघ्रौ भयाधिपाठात्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तच्च । 'अजिघ्रौ' इत्युक्तत्वेन क्लीबत्वस्याविधानात् ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३।३।१९५) जृम्भणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखादिविकासस्य' ॥

विप्रलम्भो विसंवादः

विप्रेति ॥ विशेषेण प्रलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । विरुद्धं सम्यक् वदनम् । घञ् (३।३।१९८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गीकृतासंपादनस्य' ॥

रिङ्गणं स्वखलनं समे ।

रिङ्गणमिति ॥ 'रिणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्वखल संचलने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'रिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) इ-त्येके (तन्मते रिङ्गणम्) । द्वे 'धर्मादेश्वलनस्य'—इति स्वामी, बालानां हस्तपादगमनस्य—इत्यन्ये, पिच्छिलादौ पत-नस्य इत्यपरे ॥

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

स्यादिति ॥ निद्राणम् । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (आ० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०५) इत्यङ् । निन्दनम्, निन्द्यतेऽनया, इति वा । 'निन्देर्नलोपश्च' (उ० २।१७) इति रङ्, इति वा ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।१९५) । 'शयनं सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ 'जिष्व पश्ये' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९८) । 'स्वापः शयननिद्रयोः । स्पर्शज्ञतायाम-ज्ञाने' ॥ (३) ॥*॥ 'स्वपो नन्' (३।३।९९) । 'स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ संवेशनम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१९८) । 'संवेशः स्वापव्रीरतबन्धयोः' ॥ (५) ॥*॥ 'सुप्तिः' अप्यत्र । ('सुप्तिः स्पर्शज्ञतानिद्राविश्रम्भे शयने स्त्रियाम्' इति मेदिनीतः) ॥*॥ पञ्च 'निद्रायाः' ॥

तन्द्री प्रमीला

तन्द्रीति ॥ तत्पूर्वाद्वातेः 'सृष्टिगृहि-' (३।३।१५८) इत्यादिना 'तन्द्रा' इति निपात्यते । तन्द्रायाः करणम् । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अन्व इः' (उ० ४।१३९) । तन्द्रिः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१। ४५) इति ङीष् वा । 'तन्द्री निद्राप्रमीलयोः' । णिजभावे 'तन्द्रा' इत्यपि । मुकुटस्तु—इन्द्रियाणां तननं श्रालस्याम् । तन्द्रघातोः सौत्रान्मूर्च्छार्थात् 'तन्द्रेरिषीतौ' इति ह्रस्वकार-

प्रत्यये तन्दिः । ङीषि तन्दी । दीर्घकारप्रत्यये लक्ष्मीशब्द-
वच्च-इत्याह । तच्च । द्रातिना विग्रह्य सौत्रधातोरुपन्यासस्य
विरुद्धत्वात् । 'तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमविरोधात्' ।
'तन्द्वेरीदीतौ' इति सूत्रस्यादर्शनाच्च । ईप्रत्ययविधायकाभा-
वाच्च । (यदपि) 'तैन्दिस्तन्दी तन्दीस्तन्दा' इति रूपचतुष्ट-
यम् । इत्युक्तम् । तदपि न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात्
॥ (१) ॥*॥ प्रमीलनम् । 'मील निमेषणे' (भ्वा० प०
से०) 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य' ॥

अकुटिर्भुकुटिर्भूकुटिः स्त्रियाम् ।

अकुटिरिति ॥ 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'भ्रुवोः कुटिः',
अकुसवत्रैरुप्यम् । 'पृषोदरादित्वाङ्कारे भूकुटी' इत्यपि ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य' ॥

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

अदृष्टिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ असौम्येऽसु-
न्दरे ॥ एकं 'कूराया दृष्टेः' ॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'विध संराद्धौ' (दि० प०
अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । ('संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ
मदोप्रायामपि स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ प्रकरणम् । 'डुकृञ्'
(त० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ इमे
इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३) ॥*॥
स्वो भावः ॥ (४) ॥*॥ विसर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (तु०
प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च'
इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वभावस्य' ॥

अथ वेपथुः ।

कम्पः

अथेति ॥ वेपनम् । 'डुवेष्ट कम्पने' (भ्वा० आ० से०) ।
'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ 'कपि किञ्चिच्चिलने'
(भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कम्पस्य' ॥

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ०
से०) । पचायच् (३।१।१३४) । ('क्षणः कालविशेषे स्यात्प-
वेण्यवसरे मह । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः')

१-तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमपाठो मुकुटपुस्तकत्रये तु नोप-
लभ्यते ॥ २-एतत्स्थाने 'तैन्दिस्तन्दीस्तन्दा' इति द्विरूपकोशा-
च्च-इति लिखितमासीत् । परंतु मुकुटपुस्तकत्रयद्वयं मया लिखितम् ॥

इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उद्धर्षयति । 'हृषु अलीके' (भ्वा०
प० से०) णिजन्तः । अच् (३।१।१३४) । उद्धतो हर्षोऽ-
त्रेति वा ॥ (२) ॥*॥ महनम् 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्व्यभवावः । घः
(३।३।११८) वा । यद्वा महति । अच् (३।१।१३४) ।
'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्ध(त्स)वतेजसोः' । (यत्तु)
मह्यते-नेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः-इति मुकुटः ।
तच्च । 'हलश्च'-(३।३।१२९) इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ (३)
॥*॥ उद्धनोति । दुःखम् । 'धूञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'उद्धवो यादवमिदि महे च कतु-
पावके' ॥ (४) ॥*॥ उत्सुवति । 'बू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'उत्सवो मह उत्सके इच्छाप्रसरको-
पयोः' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'उत्सवस्य' ॥

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगतार्थ-
निरूपणात् ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अधोभुवनपातालबलिसङ्गरसातलम् ।

नागलोकः

अध इति ॥ अधश्च तद्भुवनं च ॥*॥ 'अधः अपि' ।
'अधोऽव्ययं स्यात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥
पतन्त्यत्र पापात् । 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।१।१७) ।
'पातालं वडवानले । रसातले च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
बलेः सद्य ॥ (३) ॥*॥ रसायास्तलमधः ॥ (४) ॥*॥
नागानां लोकः ॥ (५) ॥*॥ अधोलोक-फणिभुवना-
दयः अप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'पातालस्य' ॥

अथ कुहरं शुषिरं विवरं बिलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।

अथेति ॥ कुं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ।
यद्वा 'कुह विस्मापने' (तु० आ० से०) । इगुपधात्वात् (३।
१।१३५) कः । कुहं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुहरं गह्वरे च्छिद्रे
क्लोवं नागान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ शोषणम् । 'शुष-
शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) ।
शुषिरस्यास्ति । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शुषिरं
वंशादिवाये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गतं
वहौ रन्ध्रान्विते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ विवृणोति । 'वृञ् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा विवि-

१-मूषिके ना स्त्रियां नाल्पौषधौ, मूषिके नास्त्रियां वर्गे, इत्येवं
पाठो मूलमेदिन्यां दृश्यते ॥

यते । 'गृहवृहनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । विगतो वरोऽस्माद्वा । वीनां पक्षिणां वरं वा । 'विवरं' दूषणे गते' ॥ (३) ॥*॥ विलति भिनत्ति । 'विल मेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विल्यते वा । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रे 'कृत्युटः' इति (वार्ति-केन) इति 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घे संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावो वा । 'विलं' छिद्रे गुहायां च पुमा-नुच्चैःश्रवोहये' ॥ (४) ॥*॥ छिद्यते । 'छिद्र मेदने' (तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) यद्वा छिद्यते 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फाधि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'छिद्रं विवररन्ध्रवत् । गते दोषे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ 'व्यथ भयचलनयोः' (भा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्र । यत्तु—अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)—इति मुकुट आह । तत्र । व्यथनमिति भावप्रत्यये बहुव्रीहिणा गतार्थत्वात् ॥ (६) ॥*॥ रोचतेऽत्र । 'रुच दीप्तौ' (भा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायां सेट्त्वाव्यङ्गा-दित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुटः—रोचते प्रका-शते । घः (३।३।११८)—इत्याह । तत्र । कर्तरि घस्या-विधानात् । 'रोकं कयणभेदे ना वि (वरे)थाविले चले । रोकौऽशौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ रमणम् । संप-दादि (३।३।१०८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च दीर्घः । रमं क्रीडां धरति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । रन्धयति । 'रध हिंसासंराज्योः' (दि० प० से०) । बाहुलकाद्वा । 'रन्ध्रं तु दूषणे च्छिद्रे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ श्वभ्रयति । 'श्वभ्र गतौ' (तु० प० से०) व्यन्तात्पचाद्यच् । शु शोभन-मभ्रं व्योमात्र वा । ताल्लव्यादि ॥ (९) ॥*॥ उष्यतेऽत्र । 'ड्वप्' (भा० उ० अ०) । भिदादिः (३।३।१०४) । ('वपा विवरमेदसोः') ॥ (१०) ॥*॥ शुष्यत्यत्र । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) । 'शुषिः शोषे बिलेऽस्त्री स्यात्' इति मेदिनी ॥*॥ सुष्ठु स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् किः । (सुषिः) । 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यता-लव्यौ' इत्युष्मविवेकः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'बिलस्य' ॥ गतावदौ शुषि श्वभ्रे

गतेति ॥ गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'हसि-मृग-' (उ० ३।८६) इति तन् । त्रियां टाप् (४।१।५) 'शरट्-कसर-गर्त-शृङ्गाः' इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रभसात् ।

१—'विवराभिधायिनि' इत्युष्मविवेकतो दन्त्यादित्वे तु 'सुष्ठु अभ्रम्' इति विग्रहः इति पञ्चिकाशयः—इति मुकुटपीयूषबुधमनो-हराशयः ॥

'गतौऽवटे कुकुन्दरे । त्रिगतांशे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अव-न्यस्मात् । 'अव रक्षणादौ' (भा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽ-टन्' (उ० ४।८१) । इदन्तोऽपि । 'दर्भेऽपि पवित्रमवटिरव-टेऽपि' इति हलागुधः । 'अवटः कूपविलयोगते कुहकजीविनि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रन्ध्रमात्रस्य' ॥

सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥

सरन्ध्र इति ॥ शुषिरस्यास्ति 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूरन्ध्रस्य' ॥

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।

अन्धेति ॥ 'अन्ध दृष्ट्युपधाते' (तु० उ० से०) चुरादिः । अन्धनम् घञ् (३।३।१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते । 'ध्वन शब्दे' (भा० प० वे०) । 'ध्वन्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् ॥ (२) ॥*॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः । 'ज्यो-त्स्नातमिस्रा-' (५।२।११४) इति साधु ॥*॥ तमिस्रास्त्या-श्रयत्वेनास्येति वा (अर्शआद्यच्) (५।२।१२७) । 'तमिस्रं तिमिरे कोपे, तमिस्रा तु तमस्तौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रा-भावे' (दि० प० से०) । किरच् (बाहुलकात्) । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' ॥ (४) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (४।१८९) । ('तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं, वा ना विधुंतुदे') इति मेदिनी ॥*॥ (उ० ३।११७ असचि) तमसमपि । 'तमसं तु निशा-चर्म' इति त्रिकाण्डशेषात् । (स्त्रियां तु तमसा नदीविशेषे) ॥ (५) ॥*॥ पक्ष 'अन्धकारस्य' ॥

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तत्तमश्च । 'अव-समन्धेभ्यस्तमसः' (५।४।७९) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धनान्धकारस्य' ॥

क्षीणेऽवतमसम्

क्षीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीनं तमः अच् (५।४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षीणतमसः' ॥

तमः ॥ ३ ॥

विष्वक् संतमसम्

तम इति ॥ विष्वक् सर्वतः तमः समन्तात्तमः । अच् (५।४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'व्यापकतमसः' ॥

नागाः काद्रवेयाः

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यप् । यद्वा—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । 'सुप्सुपा'

१—कुहकमिन्द्रजालम् ॥

(२।१।४) इति समासः । अनञ्त्वान्न नलोपः । ('नागो-
मतङ्गजे सर्वे पुंनागे नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते मुस्तके
वारिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः ।
नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे कारणान्तरे' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कद्वा अपल्यानि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) 'ढे लो-
पोऽकद्वाः' (६।४।१४७) इति ढिलोपाभावे 'ओर्गुणः' (६।४।
१४६) । यत्तु-स्वामी-शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । न
तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कङ्कमण्डल्वोऽलन्दस्यूद्धिषेधः-इत्याह ।
तत्र । 'संज्ञायाम्' (४।१।७२) इति लोकेऽप्युद्धिधानात् ॥
(२) ॥*॥ सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी द्वे 'फणालाङ्गल-
वतो नराकारसर्पस्य' ॥

तदीश्वरः ।

शेषोऽनन्तः

तदीति ॥ तेषामीश्वरः । शिष्यते । 'शिष्यल विशेषणे'
(६० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'शेषोऽनन्ते वधे सी-
रिण्युपयुक्तेतरेऽपि च । शेषा निर्मात्यदाने स्यात्' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे
पुमान्, निरवधौ त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागानां
स्वामिनः' ॥

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिरिति ॥ वसु रत्नं के भूमिं यस्य । वसु कायति
वा । 'कै शब्दे' (भा० प० अ०) । कः (३।२।३) । वसुकः ।
तस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥*॥ सर्पाणां
राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'नागराजस्य' ॥

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात्

अथेति ॥ गोरिव नासिका यस्य । 'अब्जनासिकायाः'
(५।४।११८) इत्यच्, नसादेशः ॥*॥ गोनसोऽप्यत्र ।
'गोनासगोनसौ' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥ तेलति
'तिल गतौ' (प० से०) भ्वादिः । तिलति । 'तिल ज्ञेहने'
(प० से०) तुदादिः । 'तिल इदुक् च' इति स इदुगागमश्च-
इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिपूक्तसूत्राभावात् तेलनम् ।
तिल । संपदादिक्लिप् (वा० ३।३।१०८) तिलमेति । 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) क्लिप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) ।
तिलित् । तिलितं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) ।
कः (३।३।३) यद्वा तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा०

१-इह यद्यपि शेषवासुकीर्मेदः । तथापि गतानुगतिकतया कव-
योऽभेदेन प्रयुज्यते यथा 'स्वमिव भुजंगविशेषं व्युपधाय' स्वपिति यो
भुजंगविशेषम्' इति वृन्दावने । 'वलयायितशेषशायिनः सखितामदित
पीतवाससः' इति नैषधे । इति मुकुटः ॥ २-गोनासाय नियोजिता
गदराजाः' इति राजशेखरः-इति मुकुटः ॥

३।३।१०८) इक् । तिलि गतिं त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ'
(भा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) ।
इति ङः ॥ (२) ॥*॥ 'गोनसी मण्डली वोडः' इति तु
विक्रमादित्यः ॥ द्वे 'सर्पविशेषस्य' ॥

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

अजेति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । अजस्य गरः । अजो नित्यो गरो
विषं यस्येति वा । यत्तु-अजं छागमपि गिरति । पचाद्यच्-
इति मुकुटः । तत्र । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'अजगरः स्मृतः
सर्पभेदेऽपि कवचे बुधैः' ॥ (१) ॥*॥ शेते । 'शीङ् खप्ते'
(अ० आ० से०) 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (२) ॥*॥
वहति । 'वहियुभ्यां णित्' (उ० ३।१।१९) इत्यसच् ।
णित्वाद्धिः । वाहं गतिं स्यति-इति वा । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । 'वाहसोऽजगरे वारिनिर्माणसुनि-
षण्योः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अजगरस्य' ॥

अलगर्दो जलव्यालः

अलेति ॥ लगति 'लगे सङ्गे' (भा० प० से०) । क्लिप्
(३।२।१७८) । अर्दयति । अच् (३।१।१३४) । लक्
चासावर्दश्च । लग्नः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विषत्वात्तद्धिन्नो-
ऽलगर्दः । यद्वा-अलति । 'अल गत्यादौ' (भा० प० से०) ।
गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
अलश्चासौ गर्दश्च ॥*॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं
गृह्यति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥
जलस्थो व्यालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलव्यालस्य' ॥

समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥

समाविति ॥ राजी रेखास्यास्ति । सिध्मादित्वाल्हच्
(५।२।१७) । यद्वा-राजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
'डुण्डु' इत्यनुकरणशब्दः । तं भणति, तेन भाति, इति वा ॥
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति ङः । लण्यते ।
'ओ लङि उत्क्षेपणे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
डलयोरेकत्वम् । उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) ।
'इण्यपघ-' (३।१।१३५) इति कः । डण्डश्चासावुभश्च ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु-डुडि तुडि निमज्जने ।
घञ् (३।३।१८) । डण्डेन भाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'कर्तृकरणे कृता-' (२।१।३२) इति समासः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । तवर्गवृत्तीयादिरपि । अत एव
'दो डो दो लश्च' इति नरसिंहः-इति मुकुटः । 'दण्ड भा-
षणे' । 'दण्डभः' इत्येके-इति स्वामी । तत्र । 'उक्तधातूना-
मदर्शनात् । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे

विधानात् । परत्वादुपपदसमासस्य (३।२।१९) न्याय्यत्वाच्च ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निर्विषस्य द्विमुखस्य सर्पस्य' ॥

मालुधानो मातुलाहिः

माल्विति ॥ मालुरोषधी । तत्र धानमस्य । 'मालु-
धानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते' इत्युत्पत्तिनी । 'मालु-
धानो मातुलाहौ मालुधानी लतान्तरे' इति विश्वः ॥ (१)
॥*॥ मां तुलयति । कः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ।
मातुलश्चासावहिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य' ॥

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्त इति ॥ अमोचि । मुक्तः—कञ्चुकः । नास्ति
मुक्तोऽस्य । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' । निर्मुक्तस्त्यक्तसङ्गे स्यान्मु-
क्तकञ्चुकभोगिनि' ॥ (१) ॥*॥ मुक्तः कञ्चुको येन ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मुक्तत्वचः सर्पस्य' ॥

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।

कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥

दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलेशयः ।

उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

सर्प इति ॥ सर्पति । 'सृपू गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा ।
'नोक्तमनिलम्' इति गुणः । यद्वा सर्पणम् । भावे घञ् । सर्पः ।
सोऽस्यास्ति । अर्शाद्यच् । (५।२।१२७) स्त्रियां जातित्वा-
न्वीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ पर्वते । 'पर्वे कुत्सिते शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । 'पर्वेर्निर्वाचनप्रसारणमलोपश्च' (उ० ३।८०)
इति काकुः प्रत्ययः । पिपति स्म । 'पिपतेर्दाकुर्ह्रस्वश्च'
(*) इति वा । 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्' ॥
(२) ॥*॥ 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) इगुपधत्वात्
(३।१।१३५) कः । भुजः सन् गच्छति । 'अन्यत्रापि' (वा०
३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ 'भुजेन कौटिल्येन गच्छति'
वा । 'गमेः सुपि' 'खच्च द्विवा' (वा० ३।२।३८) इति खचि
ङित्वे टिलोपे भुजंगः । भुजंगः सर्पखिन्नयोः इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ आहन्ति । 'आङि प्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।
१३८) इतीन् ङित् । 'अहिर्वात्रासुरे सर्पे पुंसि' ॥ (५) ॥*॥
खच्यङित्वे भुजंगमः ॥ (६) ॥*॥ 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा
तथा विद्धो न जीवति' । तत्र विषमस्य । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) दीर्घसलोपौ । केचित्त्वीकारान्तमाशीशब्दमाहुः ।
'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः ॥ (७) ॥*॥ वि-
षस्य धरः ॥ (८) ॥*॥ चक्रमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।
११५) । 'चक्री कोके कुललेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति
हैमः ॥ (९) ॥*॥ व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०)

व्याड्पूर्वः । अच् (३।१।१३४) । ('व्याडो हिंस्रपशौ सर्पे')
॥*॥ डलयोरेकत्वस्मरणात् व्यालोऽपि । 'व्यालो दुष्टगजे
सर्पे खले श्वापदसिंहयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥
कुटिलं सर्पति । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३।१।२३) इति यङ् ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'यङोऽचि च' (२।४।७४) ।
'संसार-सारस-सरीसृप-सस्य-साल्नाः' इति द्विदन्त्ये ऊष्म-
विवेकः ॥ (११) ॥*॥ कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति । इनिः
(५।२।११५) । यत्तु मुकुटः—वयं तु कुण्डलमनुकरोतीति
'कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकाद्वात्वर्यथिजन्तात् घञर्थे के (वा०
३।३।५८) कुण्डलं कुण्डलं कुण्डलानुकरणम् । तद्यो-
गाद् 'इनिः' (५।२।११५) 'कुण्डली' इति ब्रूमहे—इत्याह ।
तत्र । परिगणनात् काभावात् । प्राचामेव फलितार्थस्य ला-
भात् । 'कुण्डली वरुणे सर्पे मयूरे कुण्डलान्विते' ॥ (१२)
॥*॥ गूढाः पादा अस्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'पादा-
नामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती' इत्यागमः । यद्वा गूढं
पादयति । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ष्यन्तात् (३।१।
२६) क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥*॥ चक्षुः श्रवः कर्णो-
ऽस्य । सान्तः ॥*॥ अत एव 'गोकर्णः' अपि । ('गोकर्णः
प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगेऽध्वतरसर्पयोः') ॥
(१४) ॥*॥ काकस्येवोदरमस्य । यद्वा—ईषदकति । 'अक
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ईषदर्थे च' (६।३।
१०५) कोः कादेशः काकम्—ईषत्कुटिलगतिमद्—उदरमस्य ॥
(१५) ॥*॥ फणास्यास्ति । ब्रीह्यादिः (५।२।११६) फणो-
ऽस्यास्ति वा । अत इनिः (५।२।१०५) ॥ (१६) ॥*॥ द-
व्याकारः फण एव करो यस्य प्रहारसाधनत्वात् । दर्वी फणं
करोति, इति वा । 'कृत्रो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥
(१७) ॥*॥ दीर्घं पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥*॥ गर्हितं दशति ।
'लुपसद-' (३।१।२४) इति यङ् । 'जपजभ-' (७।४।८४)
इति नुकि अनुस्वारः (८।२।१२४) । 'यजजप-' (३।२।
१६६) इत्युक् । 'दन्दशूकस्तु पुंलिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे' ॥
(१९) ॥*॥ बिले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५)
इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यलुक् । 'बिलेशयो
मूषिकेऽहौ' इति हैमः ॥ (२०) ॥*॥ उरसा गच्छति । 'उ-
रसो लोपश्च' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२१) ॥*॥ पन्नं
पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा० ३।२।
४८) इति डः । 'पन्नगश्चौषधीमेदे तथैव पवनाशने' ॥
(२२) ॥*॥ भोगः फणो वक्रगतिर्वास्यास्ति । इनिः (५।२।
११५) । 'भोगी भुजंगमेऽपि स्याद्वाग्ममात्रे नृपे पुमान् ।
विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' ॥ (२३) ॥*॥
जिह्वं कुटिलं गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति

१—लक्ष्यं च । किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते
इति स्वामी ॥ २—भाष्ये तु 'अन्येभ्योऽपि' इति दृश्यते ॥

अमर० १२

१—अत्र तु कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि बल्येऽपि च ।
काञ्चनद्वयुद्धयोः स्त्री केवलः कुहनेऽपि च' इत्युपलभ्यते ॥ तच्च
न सर्पपर्यायबोधकम् ॥

डः । 'जिह्वागोऽहौ च मन्दगे' इति विश्वः ॥ (२४) ॥*॥
पवनोऽशनं यस्य ॥ (२५) ॥*॥ पञ्चविंशतिः 'सर्पमात्रस्य' ॥
त्रिष्विहयं विषास्थ्यादि

त्रिष्विति ॥ अहौ भवम् । 'दतिकृषि-' (४३१५६)
इति ढञ् स्त्रियां 'टिड्ढा-' (४१११५) इति ङीप् ॥ (१)
॥*॥ आदिना कञ्चुकादि ॥ एकम् 'सर्पविषास्थ्यादेः' ॥
स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

स्फटायासिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (उ० प०
से०) चौरादिकः । गिजभावे पचाद्यच् (३१११२४) ॥*॥
'फटा' इति क्वचित्पाठः । पृषोदरादिः (६३१०९) ('फटा
तु कितके फणे') ॥ (१) ॥*॥ फणति । 'फण गतौ' (भा०
प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वयोः' इत्य-
नेन 'स्फटा' अपि संबध्यते—इति स्वामी ॥ द्वे 'फणायाः' ॥
समौ कञ्चुकनिर्मोको

समाविति ॥ कञ्चते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भा०
आ० से०) । बाहुलकाडुकन् । 'कञ्चुको वारवाणे स्यान्नि-
र्मोके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके ।
कञ्चुव्यौषधिभेदे च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ निश्च-
येन मुच्यते ॥ कर्मणि घञ् (३३११९) । 'निर्मोको मो-
चने व्योम्नि संनाहे सर्पकञ्चुके' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पत्वचः' ॥

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥१॥

क्ष्वेड इति ॥ क्ष्वेडते मोहयति । अच् (३१११३४) ।
क्ष्विगन्त्यनेन वा । 'क्ष्विगदा स्नेहनमोचनयोः' । 'मोहनयोः'
इत्येके (भा० प० से०, दि० प०) । 'हलश्च' (३३१२९)
इति घञ् । पृषोदरादिः (६३१०९) । 'क्ष्वेडो ध्वनौ
कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति ।
लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले
वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ गिरति जीवम् 'गृ निग-
रणे' (तु० प० से०) । अच् (३१११३४) । गरं लाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३३१३३) । भावपरत्वं,
गरशब्दस्य । गिरतेर्बाहुलकादल्च् वा । 'गरलं पन्नगविषे
तृणपूलकमानयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वेवेष्टि कायम् ।
'विष्ट व्यासौ' (उ० उ० अ०) 'विष विप्रयोरो' (क्र्या० प०
से०) वा । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'गरले
विषमम्मसि च, स्त्रियामतिविषायाम्' इत्युष्मविवेकान्मूर्ध-
न्यान्तम् । 'पुंसि ह्रीवे च' इति विषेणापि संबध्यते—इति
केचित् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विषमात्रस्य' ॥

पुंसि ह्रीवे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

दारदो वत्सनाभश्च विषमेदा अमी नव ।

पुंसीति ॥ ईषत् कोलति । 'कुल संस्थाने' (भा० प०

१—'द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः' इति केचित् । नैष
ग्रन्थद्वितीति—इति पीयूषम् ॥

से०) अच् (३१११३४) । 'ईषदर्थे च' (६३१०५)
इति कोः कादेशः । 'काकोलो नरकान्तरे, नाकुलाले द्रोण-
काके, विषभेदे च न स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ कालमपि कूट-
यति । 'कूट परिदाहे' (उ० से०) चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३१
२१९) । कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राशिरिव—इति वा ॥
(१) ॥*॥ हलति जठरम् 'हल विलेखने' (भा० प० से०) ।
न हलति आहलति वा अच् (३१११३४) । अहलम्—आ-
हलम्, वा । ततः कर्मधारयः । हाला इव, हलतीति
वा । हलमिव हलति । अच् (३१११३४) प्रज्ञाघण् (५३१
३८) । 'हालाहलं हालहलं वदन्यपि हलाहलम्'
इति द्विरूपकोषः । 'गोर्नासगोनसौ, हालाहलं हालहलं विषम्'
इति त्रिकाण्डशेषः । 'हलाहलस्तु हयलालोरगे विषे । ज्ये-
ष्ठां च' इति हैमः ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीबपुंसोः ॥*॥ सौ-
राष्ट्रे देशभेदे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४३३६०)
ठञ् । 'सारोष्ट्रिकः' इति पाठः—इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव
इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ शुक्लिके देशे भवः । 'दतिकृषि-'
(४३१५६) इति योगविभागाद्वञ् ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मणः पुत्रः ।
(ब्रह्मपुत्रः क्ष्वेडभेदे नदभेदे च पुंस्ययम्) ॥ (१) ॥*॥
प्रदीपयति णिच् (३११२६) नन्यादित्युः (३१११३४) ॥
(१) ॥*॥ दरदि देशे भवः । 'दारदो विषभेदे स्यात्पारदे
हिङ्गुले पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ वत्सान् नञ्नाति । 'गभ हिंसायाम्'
(क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३३२१९) वत्सस्य नाभिरिव
नाभिरस्येति वा । अच् प्रत्यन्वपूर्वात्—(५४१७) इति
योगविभागादच् ॥ (१) ॥*॥ 'स्थावरविषमेदानां' प्रत्ये-
कम् ॥

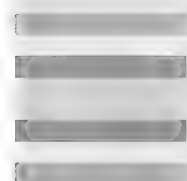
विषवैद्यो जाङ्गलिकः

विषेति ॥ विद्यामधीते वेत्ति वा । 'तदधीते तद्वेद' (४
२५५९) इत्यण् । विषस्य वैद्यः ॥ (१) ॥*॥ जाङ्गलीं विषवि-
द्यामधीते वेद वा । वसन्तादित्वात् (४३२६३) ठक् । 'परी-
क्षितं समश्रीयाज्जाङ्गलीमिर्भिषग्वृतः' ॥ जाङ्गल्या दीव्यतीति
वा । 'तेन दीव्यति' (४४४२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गारुडिकस्य' ॥

व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

व्यालेति ॥ व्यालं गृह्णाति । 'नन्दिग्रहि-' (३१११३४)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । तेन दीव्यति ।

१—यथा 'क्षिप्रं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमिवाप्रयुजं
तदेव' यथा 'काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्कृतहालहलीषः' यथा
वा 'मधु तिष्ठति वान्नि योषितां हृदये हालहलं महाविषम्' इति स्वामी ।
'कस्य सद्यो हलाहलः' इत्यनेकार्थकैरवाकौमुदी ॥ २—गोर्नासगो-
नसौ श्लोकार्थपतितत्वेनोक्तौ न प्रकृतोपयुक्तौ ॥ ३—'त्वं विष ब्रह्मणः
पुत्रः सत्ये धर्मे व्यवस्थितः' इति याज्ञवल्क्योक्तेः—इतिस्वामिमुकुटबु-
धमनोहराः ॥

ठक् (४।४।२) । संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्मभावे 'अहितुण्डिकः' अपि । 'व्यालग्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पग्राहिणः' ॥

॥ इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ नरति, नृणाति वा, 'नृ नये' (भ्वा०, क्था० प० से०) । 'कृत्वादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३।५) । 'नरकः पुंसि निरयदेवारातिप्रभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ प्रज्ञावर्णि (५।४।३८) नारकः । यत्तु—'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वम्—इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । अणि वृद्धिसंभवात् । उत्तरपदपरत्वाभावाच्च । यदपि—नराः कायन्त्यत्र । मूलविभुजादिखात् (वा० ३।२।५) के नरकः,—इति तु स्वामी—इति मुकुटः । तत्र । अधिकरणे उक्तवार्तिकाप्रवृत्तेः । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति बाधात् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽयात् ॥ (३) ॥*॥ दुष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरके निःस्वतायां च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नरकस्य' ॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तदिति ॥ तस्य नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनोऽरुहरेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ 'वीचिः खलपतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवीचिस्त्वन्तरङ्गे नरकान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुर्नाम प्राणी (मृग)-विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । महतो रुरोरयम् ॥ (१) ॥*॥ 'रौरवो नरके घोरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हरणं हारः । घञ् (३।३।१८) । सम्यग् हारोऽत्र ॥*॥ सम्यग् घातोऽत्र ('संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' इति मेदिनी) । इत्येके ॥ (१) ॥*॥ कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥*॥ आद्यशब्देन तामि-स्नान्धतामिस्नासिपत्रवनादयः । 'नरकभेदानां' पृथक् पृथक् ॥

१—अत्र तु 'दारिद्रे नरके चापि' इति लिखितमासीत् । परंतु हैमे नोपलभ्यते ॥ २—अतरङ्गे कलोलरहिते यथा 'अवीचिर्निर्वाते सरससर-सीवेयमबला' इत्यादौ वाच्यलिङ्गः ॥ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ नरके तु तपनसाहचर्यात्पुलिङ्गः 'अवीचिं गाहन्ते द्रुतवहसिखापूरितमपि' इति शिल्पलेखः इति—सर्वेष्वरः स्वामी पञ्चिका च—इति मुकुटः ॥ ३—हैमे तु 'भीषणे नरकान्तरे' इत्युपलभ्यते ॥

सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेताः

सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वाः जन्तवः । नरके भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रागुः 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'नर-कस्थप्राणिनाम्' ॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तरणिर्यत्र वा प्रज्ञावर्ण (५।४।३८) । वितरणेन दानेन लब्धयते इति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणी नद्यां प्रेतानां, यातुमातरि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैतरण्याः' ॥

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥*॥ नियता ऋति-धृणा यस्याः । 'ऋतिर्गतौ धृणायां च स्वर्थायां च शुभेऽपि च' इति रभसः । निर्गता ऋतेः शुभात्—इति वा । 'निर्ऋतिः स्यादलक्ष्म्यां स्त्री, दिशां पालान्तरे पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः' ॥

विष्टिराजः

विष्टिरिति ॥ विशति क्लेशम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । यद्वा विष्णाति । 'विष विप्र-योगे' (क्था० प० से०) । 'क्तिच्कौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिच् । यद्वा विष्यते । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विष्टि विप्रयोगे' करणे क्तिन्—इति मुकुटो व्याख्यत् । तत्र । विप्रहादिप्रदर्शनस्य पर-सरविरुद्धत्वात् । ल्युटा क्तिनो बाधप्रसङ्गाच्च । 'विष्टिः कर्मकरे मूल्ये भद्राजूप्रेषणेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आजवते । 'जू गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'क्विप्क्विप्र-च्छि—' (वा—३।२।१७८) इति क्तिव्दीर्घौ । आ अज्यते वा । 'आजूवेतनयोर्विष्टिः कर्मकृत्कर्मणोरपि' इति शाश्वतः—इति स्वामी । यत्तु—आजू रेफान्तापि, इति पञ्चिका स्वामी च इति मुकुटः । तत्र । पूर्वप्रदर्शितस्वाम्युक्तविग्रहद्वयेनापि रेफान्तताया अलाभात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे निर्मूर्त्यक-

१—मुकुटोक्तम् 'एकम्' इत्येवोचितम् ॥ २—निरुपद्रवे च वाच्य-लिङ्गो यथा 'निर्ऋतिर्धर्मैकमैतः' इति हैमानेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा 'विशन्तु विष्टयः सर्वे रुद्रा इव महौजसः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'हृदादभुतिकः क्लेशो विष्टिराजश्च कीर्त्यते' इति कोषान्तरादिति मुकुटबुधमनोहरे ॥

मंकरणे इति मुकुटः, नरके हठात्प्रक्षेपस्येति स्वामी, 'भद्रा-
ख्यकरणस्य' इत्यन्ये ॥

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

कारणेति ॥ 'कृत् हिंसायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यत्
निकारोपस्कारयोः' (चु० उ० से०) । आभ्यां णिच् (३।१।
२६) । 'प्यासश्च' (३।३।१०७) इति युच् । 'कारणं
करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च' ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ 'विद वेदनाख्यानविवासेषु' (चु० आ०
से०) । णिच् (३।१।२६) । युच् (३।३।१०७) । तीव्रा
चासौ वेदना च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तीव्रदुःखस्य' ॥
नरकहज इति स्वामी ॥

पीडाबाधान्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्

पीडेति ॥ 'पीड अवगाहने' (प० से०) चौरादिकः ।
मिदाद्यङ् (३।३।१०४) । 'पीडार्तिमर्दनोत्सङ्कपासु सरल-
द्रुमे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'बाधु विलोडने' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । 'बाधा दुःखे निषेधे
च' इति मेदिनी ॥*॥ 'आबाधा' इति वा छेदः । 'आबाधा
वेदना दुःखम्' इति हलायुधः ॥ (२) ॥*॥ 'व्यथ भयसं-
चलनयोः' (भ्वा० आ० से०) 'घटादयः पितः' इति षित्वा-
तिदेशाद् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ दुष्टानि खान्य-
स्मिन् । यद्वा दुर्निन्दितं खनति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।
२।१०१) इति डः । यद्वा दुःखयति । 'सुख दुःख तत्किंयायाम्'
(उ० से०) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१४) ॥ (४) ॥*॥
मानसे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । मान-
स्याद्विचित्रम् । 'प्रसूतिजममानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्'
इति वाचस्पतिः ॥*॥ अमनसो भावः आमनस्यम् । ब्राह्म-
णादित्वात् (५।१।१२४) ध्यञ्-इति स्वामी (५) ॥*॥ प्रसूते-
र्जातम् । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (६) ॥*॥ द्वे
वैमनस्यस्य इति स्वामी । षडपि मनःपीडार्थाः-इति सभ्याः ।
'दुःखप्रसूतिजे क्लीबे पीडा बाधा च वेदना' इति माला ।
कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।
१७४) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इतीडभावः ।
'कष्टं तु गहने कृच्छ्रे' ॥ (७) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने'
(तु० प० से०) । 'कृतेश्छः कृ च' (उ० २।२१) इति रक्
छश्च । 'कृच्छ्रमंहसि । कष्टे सान्तपने' इति हैमः ॥ (८)
॥*॥ आ समन्ताद् भयं लाति । कः (३।२।३) । 'आभीलं
भीषणे कृच्छ्रेऽपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ त्रीणि 'शरीर-
पीडायाः' ॥ नवापि 'दुःखस्य' इत्येके ॥

१-अहसि पापे यथा 'कृत्स्नानि कृच्छ्राणि रविर्लुनानु' इत्यनेकार्थ-
कैरवाकरकौमुदी ॥ इह त्वन्मसीति लिखितमासीत् ॥

त्रिष्वेषां मेघगामि यत् ॥

त्रिष्विति ॥ एषां मध्ये यद्मेघगामि द्रव्यगामि तत्रिषु ।
दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥

॥ इति नरकवर्गविवरणम् ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥

रत्नाकरो जलनिधियोदःपतिरपांपतिः ।

समुद्र इति ॥ समुनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) ।
'रफाधि-' (उ० २।१३) इति रक् । समीचीना उद्वा जलचर-
विशेषा यस्मिन्निति वा । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति
वा ॥ (१) ॥*॥ आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च'
(३।३।९३) इति घञः किः । ('अब्धिर्ना सरसि वारिधौ')
॥ (२) ॥*॥ कुं पृथ्वीं पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'अन्येषामपि' (६।३।
१३७) इति दीर्घः । नञ्समासः (२।२।१८) यद्वा । न कूप-
मृच्छति । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अगाधत्वात् खनि-
तमशक्यः कुश्च उश्च कौ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः'
(जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) तद्धिञः । ('अकू-
पारः कूर्मराजसमुद्रयोः') ॥ (३) ॥*॥ पारमावृणोति ।
'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ।
पारावारावस्य स्त इति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
'पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वये' ॥*॥ पारमपार-
मस्येति (पारपारः) पवर्गादिमध्यः-इति कश्चित् ॥ (४)
॥*॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥*॥ उदकानि सन्त्यत्र 'उदन्वा-
नुदधौ च' (८।२।१३) 'इति मलन्तो निपातितः ॥' (६)
॥*॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।
९३) इति किः । 'पेषवासावाहनधिषु च' (६।३।५८) इत्युदः ।
'उदकस्य-' (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥*॥ स्यन्दन्ते
आपोऽत्र । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुर्वैमथुदेशा-
ब्धिर्नदे ना, सरिति स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥
'सरो नीरे तडागे च' इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्त्य-
स्मिन् । मनुप् (५।२।९५) । 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति
भलम् । 'सरस्वांस्तु नदे वार्षीं ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् ।
वाणीस्त्रीरत्नवाग्देवीगोनवीषु नदीभिदि । मनुपःन्यामपि' ॥
(९) ॥*॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०)

१-एषां दुःखादीनाम्-इति स्वामी ॥ २-तथा च हरिप्रबोधे
संदृष्टयमकम्-सतमाः सतमालतया पारापारास्तः सदारोदारः ।
लोकालोकानुकृतिः सद्यः स ह्ययमनभ्रकूटैः कूटैः इति मुकुट-
धमनोहरे ॥

॥*॥ अर्णस्यत्र सन्ति । 'अर्णसो लोपश्च' (५।२) इति वः सलोपश्च ॥ (११) ॥*॥ रत्नानामाकरः ॥ (१२) ॥*॥ जलानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥*॥ यादसां जलजन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥*॥ अपां पतिः ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'समुद्रस्य' ॥

तस्य प्रमेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥*॥ एवं लवणोदः, इक्षुरसोदः, सुरोदः, दधिमण्डोदः, स्वादूदः, घृतोदः ॥ 'समुद्रविशेषाणां' पृथक्पृथगेकैकम् ॥

आपः स्त्री भूमिं वारिवारि सलिलं कमलं जलम् ।

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्मोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसः

आप इति ॥ आमुवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आपू व्यासौ' (स्वा० प० अ०) । 'आप्नोतेह्रस्वश्च' (उ० २।५८) इति क्त्विह्रस्वत्वं च ॥*॥ असुनि (उ० ४।२०८) आपः सौन्तं क्लीबं च । 'कबन्धमुदकमापोनीरवारिवारिनारम् । क्लीबमपि' इति संसारावर्तात् ॥ (१) ॥*॥ वारयति । वृजो ण्यन्तात् (३।१।२६) क्तिप् (३।२।१७८) । वाद् क्लीबैकमुक्तसंसारवर्तात् ॥ (२) ॥*॥ 'वसिवपि-' (उ० ४।१२५) इतीजि वारि च । ('वारि ह्रीबेरनीरयोः । वारिर्ध्यां सरस्वत्यां गजबन्धनमुप्यपि') ॥ (३) ॥*॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सलिकलि-' (उ० १।५४) इतीलच् । रलयोरैकत्वम् । 'सरिलं सलिरं सलिलम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥*॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । वृषादिलात् (उ० १।१०६) कलच् । 'कमला श्रीर्जलं पद्मं कमलं कमलो मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । 'मलं क्लोमि भेषजे । पङ्कजे सलिले ताप्ते कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ जलति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जलं गोकलले नीरे ह्रीबेरेऽप्यन्यवज्जडे' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ पयते पीयते, वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।

'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) वा असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ कीलां ज्वालामलति वारयति 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । और्वाभिः कीलां लाति वा । 'कीलालं रुधिरं तोये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ न मृतं मरणमस्त्यस्मिन् । प्राणस्यापोमयत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च नाध्वन्तरिदेवयोः । अमृता मागधीपथ्यागुह्यचामलकीषु च' ॥ (९) ॥*॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११६) । 'जीवनं वर्तते नीरप्राणधारणयोरपि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' ॥ (१०) ॥*॥ भूयते । 'भू प्रासौ' (चु० आ० से०) । 'भू-सूधूभ्रस्त्रिभ्यश्छन्दसि' (उ० २।८०) इति क्युन् । यद्वा भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११६) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणभावः । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले' ॥ (११) ॥*॥ वन्यते संभज्यते सेव्यते वा । वन 'संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु याचने' (तु० आ० से०) वा । कर्मणि घच् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणभावः । यत्तु—भुवनवद्बाहुलकात् क्युनि 'अनुदातोपदेश-' (६।४।३७) इत्यादिना नलोपे वनम्,—इत्युक्त्वलदत्तः—इति मुकुटः । तत्र । 'अनुदातोपदेश-' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य क्किति झलि विधानात्क्युनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा वन्यत इत्यादावपि प्रसङ्गात् । 'वनं प्रसवणे गेहे प्रेवासेऽम्भसि कानने' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ कं सुखं बभ्राति । 'बन्ध बन्धने' (ऋया० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'कबन्धं सलिले रुण्डे' इति शाश्वतादिदमेकं नाम । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरे । क्लीबं जले, पुंस्युदरे राहुरक्षोविशेषयोः' ॥*॥ केचित्तु—'कमन्धम्' इति पठित्वा द्वे नामनी-इत्याहुः ॥ (१३) ॥*॥ उनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उदकम्' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रेण साधु । यत्तु—उन्दति—इति विग्रहीतवन्तौ स्वामिमुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१४) ॥*॥ पाति । 'पारक्षणे' (अ० प० से०) । 'उदके शुट्च' (उ० ४।२०४) इत्यसुन् शुट् । यत्तु—पीयते—इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामिमुकुटाभ्यां कृतम् । तत्र । 'पातेर्वले जुट्' इत्यवृत्तिविरोधात् ।

१—अत्र तु 'प्रसूरथा जनन्यपि' इत्यपि लिखितमासीत् ॥ तच्च न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ २—प्रवासे यथा 'आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'प्रवाहे' इति लिखितमासीत् ॥ ३—'समरसरसि नृत्यत्कबन्धे' इति वासवदत्तायाम् 'चलितोद्धतकबन्धसंपदाः' इति माषे च प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ ४—'उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते' । तथा च 'प्रसन्नोदम्, इत्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते' इति (६।३।५७ सूत्रे) कैयट—इति मुकुटः ॥

१—बाहुलकात्पृथया अलुक् ॥ वाक्येनैव नामेति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ 'सुगममेव हि मध्यमपांयते' इति दर्शनात्—इति स्वामी ॥ २—'आपोभिर्माज्जनं कृत्वा' इति स्मृतेः—इति मुकुट-बुधमनोहरे ॥ ३—प्रयोगश्च 'वारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति पूर्वघटकर्परः ॥—पूर्वसाहचर्यात्क्लीबं वारः इति तु कलिङ्गः ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यात् क्लीबीयोर्वार इति तु पञ्चिका इति मुकुटः ॥

तत्र पातेर्ग्रहणम्, न पिबतेः ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पाति ।
 'पुष पुष्टौ' (त्रया० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४१४)
 इति करन् । 'पुष्करं' पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराप्रयोः ।
 ओषधीद्वीपविहगतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च
 काण्डे खङ्गफलेऽपि च ॥ (१६) ॥*॥ सर्वतो मुखान्यस्य ।
 सर्वदिगमनात् । 'सर्वतोमुख उग्रे च क्षेत्रज्ञब्रह्मणोः पु-
 मान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवत्सैन्यपि स्मृतम्' ॥ (१७)
 ॥*॥ आप्नोति, आप्यते वा । 'आप्लु व्याप्तौ' (खा० प० अ०) ।
 'उदके नुम्नौ च' (उ० ४१२१०) इत्यसुन् ह्रस्वो भान्तादेशो
 नुसागमश्च । अम्भते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
 असुन् (उ० ४१२८९) । यत्तु—अमति—इति विग्रहप्रदर्शनं
 स्वामिसुकुटाभ्यां कृतम् । यच्च—अमेर्भुक् च—इति सूत्रोपन्य-
 सनं मुकुटेन कृतम् । तच्च । तदुक्तसूत्रस्योच्चलदत्तादावनु-
 पलम्भात् । अस्मदुपन्यस्तस्योपलम्भाच्च ॥ (१८) ॥*॥ ऋ-
 च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके नुद् च'
 (उ० ४११९७) इत्यसुन् नुडागमश्च । यत्तु—ऋणोति—इति
 विग्रहीतं स्वामिना । तच्च । 'अर्तेरुच्च' इत्यतः 'अर्तेः' इत्यनु-
 वृत्तेः स्वादेस्तत्राग्रहणात् ॥ (१९) ॥*॥ तौति । तुः सौत्र
 आवरणार्थः । औणादिको यः (४१११२) ॥ (२०) ॥*॥
 पीयते । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । अनीयर् (३११९६) ।
 पायते वा । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'पानीयं पेय-
 जलयोः' इति हैमः ॥ (२१) ॥*॥ नीयते । 'णीञ् प्रापणे'
 (भ्वा० उ० से०) । 'स्फायि-' (उ० २११३) इति रक् ।
 निर्गतं रादमेर्वा । 'निरादयः-' (वा० २१२१८) इति स-
 मासः । 'अग्रेरापः' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । निष्क्रान्तो रो-
 ऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० २१२१२४) इति
 बहुव्रीहिः । 'अञ्चोऽग्निः' इति स्मृतेः । यत्तु—'द्लोपे-' (६।
 ३११११) इति दीर्घेण 'नीरम्' इति स्वामी—इति मुकुटः ।
 तच्च । नयति 'नीरम्' इति स्वामिप्रन्थादुक्तार्थानवगमात् ।
 निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आत-
 श्चोपसर्गे' (३१११३६) इति को वा ॥*॥ 'नीरवार्धारिनारम्'
 इति संसारावर्तसंमते 'नार' इति पाठे नरस्येदम् । 'तस्येदम्'
 (४१३१२०) इत्यण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति स्मृतेः ।
 ('नारस्तर्णकनीरयोः' इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ क्षियति ।
 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्षुसिचि(क्षि)मीनां
 दीर्घश्च' (उ० २१२५) इति ऋन् दीर्घत्वं च । यद्वा घस्यते ।
 'घसेः किच्च' (उ० ४१३४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६।४।
 ९८) इत्युपधालोपः । यत्तु—क्षयति—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकु-
 टेन कृतम् । तच्च । उपन्यस्तधातोस्तादृशरूपाभावात् । 'क्षीरं
 पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२३) ॥*॥ अम्बते । 'अवि
 शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । यत्तु—अम्बति
 इति स्वामिना विग्रहीतम् । तच्चिन्त्यम् । अस्यात्मनेपदितात् ॥
 (२४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) ।

पचायच् (३१११३४) । शवं संवरणं राति—इति वा । संव-
 यति । 'षव संवन्धने' । 'शंव च' (तु० प० से०) । बाहु-
 लकादरन्, इति वा । दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च । 'शंवरं स-
 लिले, पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः । शंवरी चाखुपण्यां स्यात्'
 इति विश्वः ॥ (२५) ॥*॥ मेघस्य पुष्पमिव । 'मेघपुष्पं
 पिण्डाभ्राम्बुनादेये ना हरेर्हये' ॥ (२६) ॥*॥ घनस्य रसः ।
 'पुलिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्घासनीरयोः' इति रभसः ।
 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दार्णवः । 'अप्स्वपि शंव-
 (शम्ब) रपिप्पलकुशकमलकाण्डविषववनपयांसि । घनर-
 समम्बु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्' इति रत्नकोषात् क्ली-
 बमपि ॥ (२७) ॥*॥ दकशब्दोप्यत्र । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनम-
 मृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधात् ॥*॥ सप्तविं-
 शतिः 'जलस्य' ॥

त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

त्रिष्विति ॥ अपां विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।
 १३४) इत्यणन्ताच्चतुवर्णादितात् (वा० ५।१।१३४) स्वार्थे
 ष्यञ् । स्त्रियाम् आप्या ॥ (१) ॥*॥ 'एकाचो नित्यम्'
 () इति मयट् । स्त्रियामम्मयी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जल-
 विकारस्य' ॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः

भङ्ग इति ॥ भज्यते 'भञ्जो आमर्दने' (६० प० अ०) ।
 कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भङ्गस्तरङ्गे मेदे च रुक्विशेषे परा-
 जये । कौटिल्ये भयविच्छित्तयोः । (भङ्गा शाणे)' इति हैमः
 ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ लवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।२०) इत्यङ्गच् ॥ (२) ॥*॥ ऋ-
 च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेरुच्च' (उ० ४।
 ४४) इति मिः । अर्तेरुदादेशः (रपरः) । 'वा स्त्रियाम्' इति
 काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिर्वीचिभ्यां संबध्यते । 'पुलिङ्गव्रीलि-
 ङ्गयोर्वीचिमणियष्टिमुष्टयः' 'अशनिनुटिशमिपाटलिशास्मलित-
 रणिश्रेण्यूर्मयः' । 'वस्तिश्च' इति वामनः । 'ऊर्मिः पीडाज-
 वोत्कण्ठाभङ्गप्राकाश्यवीचिषु । वल्लसंकोचलेखायाम्' इति
 हैमः ॥ (३) ॥*॥ वयति, ऊयते वा । 'वेञ् तन्तुसंताने'
 (भ्वा० उ० अ०) 'वेजो ङिच' (उ० ४।७२) इतीचिः ।
 यत्तु—वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
 'वातेः कित्'—इति मुकुटः । तच्च । तथासति 'विः' इति
 रूपप्रसङ्गात् । 'वातेर्ङिच' (उ० ४।१३४) इति सूत्रे 'जनि-

१—एतदुत्तरम् 'आप्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ ।
 इज्यादानेऽध्वरेऽर्चायां संगमेऽस्त्री गुरौ त्रिषु' इति लिखितमस्ति ।
 परंतु पूर्वार्थे आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव हैमविश्वमेदिनीवृषल-
 म्भात् स्वयमपि आस्यशब्दव्याख्यायामस्यैव कोशस्यास्यशब्दवटि-
 तस्येवोपन्यस्तत्वाच्च आस्यशब्दस्यैव तदर्थकत्वस्यानुभवसिद्धत्वाच्च न
 प्रकृतोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्थस्य इज्याशब्दार्थबोधकत्वान्न प्रकृतोपयोगि ॥
 २—भञ्जो विच्छिन्तिः इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

घसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) इति सूत्रात् 'इण्' इत्यनुवृत्तेः 'वीचिर्नित्यं स्त्री' इति स्वामी । 'वीचिः खलपतरङ्गे स्यादवकाशे मुखे द्वयोः' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तरङ्गस्य' ॥

अधोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सलोलकलोलौ

अथेति ॥ उत्त लोडयति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) णिच् (३।१।२६) । पचायच् (३।१।१३४) डलयो-रेकत्वम् । यत्तु—लोलयतीति लोलः । पचायच् (३।१।१३४) । उद्गतश्वासौ लोलश्चेति उल्लोलः, इति स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । ऊर्ध्वं लोलयति इति स्वामिना विगृहीतत्वात् । स्वकृतनिर्वचनाविशेषाच्च ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तस्य लोल उन्मादः । 'वा पदान्तस्य' (८।४।५९) इत्यनुस्वारस्य लकारः । कलन्तेऽनेन नद्यः । 'कल अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोलच्—इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महातरङ्गस्य' ॥

स्यादावर्तौऽम्भसां भ्रमः ।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'आवर्तश्चिन्तने वारिभ्रमे चावर्तने पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ 'जलानां भ्रमणस्य' एकम् ॥

पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विपुषः स्त्रियः ॥ ६ ॥

पृषन्तीति ॥ पृषति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पृषद्बृहन्महत्—' (उ० २।८४) इति साधु । बहुवचनमत-न्त्रम् । 'पृषन्त्ये पुमान्, बिन्दौ न द्वयोः, पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' ॥ (१) ॥*॥ वि-न्दति । 'विदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'बिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोर्मध्ये रूपकाव्यकृतौ च पृषते पुमान् । वेदितयन्यलिङ्गः स्यात्' ॥ (२) ॥*॥ पृषन्ति । 'पृ-षिरञिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतश्च । 'पृषतस्तु भ्रुगे बिन्दौ खरोहिते । श्वेतबिन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'पृषु लुषु दाहे' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । विगता रुद्धा वा मुट् दाहो-ऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलकणस्य' ॥

वक्राणि पुटमेदाः स्युः

वक्राणीति ॥ वक्रन्ति । 'वक्षु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितश्चि'—(उ० २।१३) इति रक् । 'न्यड्कादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम् । 'वक्रं पुटमेदे वक्रः कुटिले कूरभौमयोः' इति हैमः । 'वक्रः शनैश्चरे पुंसि, पुटमेदे नपुंसकम् । त्रिषु कूरे च कुटिले' । स्वामी तु—चक्राकारेण या-

न्यधः—इति विगृह्णन् चवर्गादित्वं मन्यते । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-रोपकरणाङ्गयोः । जलावर्तेऽपि' इति चादौ मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पुटं संश्लिष्टं भिन्दन्ति । 'भिदिद् विदारणे' (ह० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'पुटमेदस्तु नगरातोद्ययो-स्तटिनी मुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्राकारेण जलानामधोयानस्य' ॥

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

भ्रमा इति ॥ भ्रमन्ति जलान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ निर्गमनानि । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अहवृहनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । करणे वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) । इति घः । जलानां निर्गमाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलनिःसरणजालकस्य' ॥ नद्यादौ अधःस्थजल-स्योर्ध्वनिःसरणस्येत्यन्ये । स्वामी तु—चत्वार्येकार्यानि—इत्याह ॥

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

कूलमिति ॥ कूलयति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।३।१३४) । 'कूलं तटे सैन्यपट्टे तडागस्तूम-योरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि । 'रुधिद् आ-वरणे' (ह० उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधसि' इति संसारा-वर्तात् । तत्राच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ तीरयति । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (जु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु मुकुटः—तीर्यते तरणकर्म समाप्यतेऽने-नात्र वा । चुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)—इत्याह । तन्न । 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् । 'पुंसि संज्ञायाम्'—(३।३।११८) इति घ-प्रसङ्गाच्च । 'तीरो वज्रे तीरं पुनस्तटे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ +एवं पारम्+ प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४) ॥*॥ तटति । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) स्त्रियां तटी । 'जातेः—' (४।१।६३) इति ङीप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'तीरस्य' ॥

पारावारे परार्वाची तीरे

पारेति ॥ परं तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतटे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अर्वाक् तीरम्—अवारम् । अव अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) । न वाद् अस्त्यत्र—इति वा । अर्शआयच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ 'परतीरावर्तीरयोः' एकैकम् ॥

१—'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इति त्रिमिर्द्वन्द्व इत्यन्ये । तथा च 'पयः पृषन्तिभिः स्पृष्टा वाति वाताः शनैः शनैः' इति जाम्बवती-विजयवाक्यम्—इति मुकुटपीयूषधुमनोहराः ॥

१—जलनिःसरणजालके यथा माघे 'भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः' इति—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घकारादि 'समुद्रतीरजितसर्वलोका सेनापणा व्यासवती बलेन' इति द्विसंधानरूपात् ॥ ३ इदं वक्ष्यमाणोपयोगि ॥

1000
1000
1000

1000
1000
1000

1000
1000
1000

1000
1000
1000
1000
1000
1000

1000
1000
1000
1000

1000
1000

1000
1000
1000

1000
1000
1000

1000
1000
1000
1000

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिबन्त्यत्र पान्यस्माद्वा । पिबतेः पातेर्वा घृन् (उ० ४।१५९) । 'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाव्यानुकर्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तटमध्यवर्तिप्रवाहस्य' ॥

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

द्वीप इति ॥ द्विगता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर्-'
(५।४।७४) इत्यः । समासान्तः 'बन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्'
(६।३।९७) काकाक्षिवत् 'अस्त्रियाम्' इत्युभाभ्यां संबध्यते ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलमध्यस्थस्थानस्य' ॥
तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) ।
'तलिपुलिभ्यां च' (उ० २।५३) इतीनन् । त्रिकाण्डशेषे
तु 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ज-
लादचिरनिर्गततटस्य' ॥

सैकतं सिकतामयम् ।

सैकतमिति ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां
च' (५।२।१०४) इति मत्वर्थेऽण् ॥ (१) ॥*॥ सिकतानां
विकारः । 'मयद्वैतयोः-' (४।३।१४३) इति मयट् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ॥

निषद्वरतु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्मौ ॥ ९ ॥

निषेति ॥ निषीदन्त्यत्र । 'षड्बल विशरणगल्यवसादनेषु'
(भ्वा०, तु० प० अ०) । 'नौ सदेः' (उ० २।१२२) इति
ध्वरच् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।३६) इति षत्वम् । यद्वा निष-
दनम् । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । निषद आसनस्य
वर आवारकः । 'वृञ् आवरणे' (तु० उ० से०) आधृषीयः ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । **निषद्वरः** स्मरे पङ्के निशायां तु
निषद्वरी इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वाल्न । यद्वा ।-जम्ब अदने'
() इति धातुः । भावे घञ् (३।३।१८) । जम्बम् आलाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'जम्बालः शैवले पङ्के' ॥ (२) ॥*॥ पच्यते । 'पचि विस्तारे'
(तु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति करणे वा । 'पङ्कोऽस्त्री कर्ममे पापे' इति मेदिनी ॥
(३) ॥*॥ शीयन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'षट् शीयते' (भ्वा०
तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१२१) । यद्वा शीयते नश्यति ।
ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) । यद्वा इयति । 'शो
तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शाशपिभ्यां ददनौ' (उ०
४।९७) इति दः । 'शादः कर्ममशपयोः' इति हैमः ॥ (४)

१-एतदग्रे 'जगलो मदनद्रुमे । मेदके पिष्टमये च पुंस्ति
धृतेऽभिषेयवत्' इति लिखितमासीत् ॥ तच्च जगलशब्दार्थबोधकतया
न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

॥*॥ कर्दति । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क-
लिकर्द्योरमः' (उ० ४।८४) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कर्दमस्य' ॥
जलोच्छ्वासाः परीवाहाः

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभिः ।
'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ् । 'उपसर्गस्य
घञि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा जलानामुच्छ्व-
सनम् । परिवहनम् च । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१)
॥*॥ 'परीवाहो जलोच्छ्वासे महीभृद्योग्यवस्तुनि' ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य' । समधिकजलस्य
सर्वतो वहनस्य वा ॥

कूपकास्तु विदारकाः ।

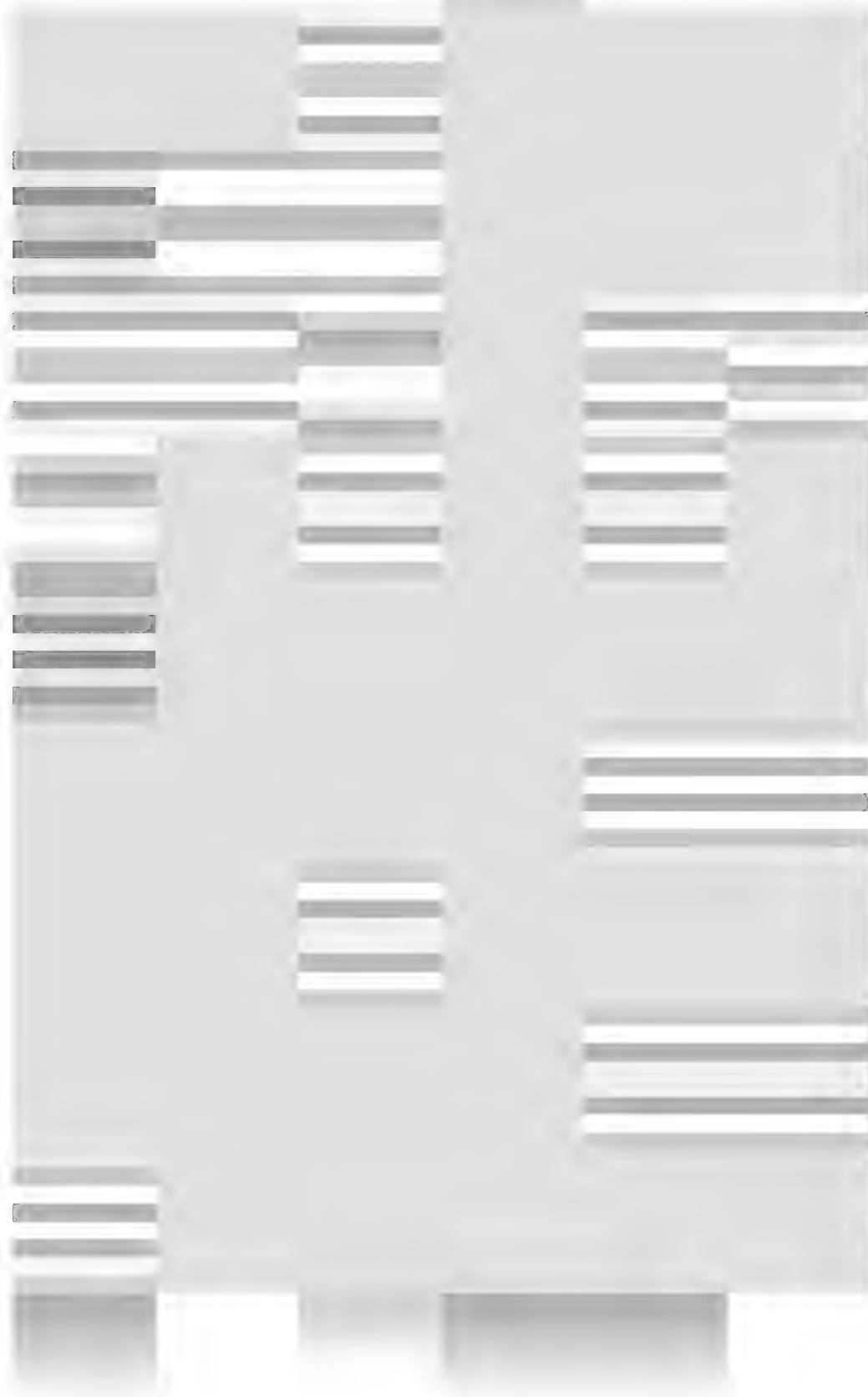
कूपका इति ॥ कुत्सिताः कूपाः । 'कुत्सिते' (५।३।
७४) इति कः । कूपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृतौ'
(५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकु-
न्दरे । उदपाने चितायां च (कूपिकाम्भोगतोपले)' ॥
(१) ॥*॥ विदार्यन्ते । 'दृ विदारणे' (क्त्वा० प० से०)
णिच् (३।१।२६) बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । यद्वा विदार्यन्ते ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कुत्सिता विदाराः । कुत्सायां कः
(५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुष्कनद्यादौ कृतगर्तस्य' ॥
नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।
९१) इति यत् । 'वान्तो यि-' (६।१।८९) इत्यवादेशः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तारिः ॥ १० ॥

स्त्रियामिति ॥ नुचते । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०)
'गलानुदिभ्यां डौः' (उ० २।६४) । यद्वा नयति । 'णीञ्
प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति डः । नम् अवति क्तिप् (३।३।७६) 'ज्वर-
त्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । वृद्धिः (६।१।८९) ॥ (१) ॥*॥
तरन्त्यनया । 'तृ ह्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अति-
सूघम्यद्वयवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणिस्तरणे-
ऽकैऽशौ कुमायौषधिनीकयोः । यष्टावधौ' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ 'अश इः' उ० (४।१३९) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।
१।४५) इति ङीष् वा । तरणी । तरी । 'तरिर्दशायां वेडा-
यां वज्रादीनां च पेटके' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'नौकायाः' ॥

१-उपाजितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागो-
दकसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् इति दीर्घलक्ष्यम् इति
स्वामिसुकुटबुधमनोहराः पक्षे दीर्घाभावे 'परिवाहो जगतः करोति
किम्' इति माधः-इति सुकुटबुधमनोहरे ॥ २-विश्वमेदिनी-
पुस्तके तु 'च्युतायाम्' इत्युपलभ्यते ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुपमिति ॥ उडुनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'सुपि' इति योग-विभागात्कः । उडुनीव पाति, इति वा । 'उडुपश्चन्द्रमेलयोः' इति धारणिः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्लवः प्लवे' इतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेलकमेकयोः । क्रमनिम्नमही-भागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तक-मिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । 'पोत-प्लवकयोः कोलः कोलं तु बदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलो मेलक उत्सङ्गः' इत्याद्यां चित्रके किरौ । कोलं तु बदरे कोला पिप्पल्यां चव्यमेषजे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तृणा-दिनिर्मिततरणसाधनस्य' ॥

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।

स्रोत इति ॥ स्वति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुत् तुडागमः । स्रोतो दन्त्यादिः । 'स्रोतः सद्यः सकलसलिलम्' इति दन्त्यादिषू-ष्मविवेकात् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य' ॥

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । यत्तु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तत्र । परत्वात्पुटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्यं स्या-दनुत्तरम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नद्यादि-तरणे देयमूल्यस्य' ॥

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

द्रोणीति ॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'व-हिथि' (उ० ४।५१) इति निः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । 'द्रोणिः काष्ठाम्बुसेचनी द्रुणिश्च' इति रूपरत्नाकरात् द्रुणिरपि । 'द्रुण हिंसागत्योः' (उ० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) । (ङीष्ि द्रुणी । 'द्रुण्य-म्बुद्रोणिकच्छयोः' इति मेदिनी) । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' ॥ (१) ॥*॥ पुनः पुनरम्बुवहति । 'बहुल-मासीक्ष्ये' (३।३।८१) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठ-पाषाणकृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ॥

१—'पुर्वगे च' इति पाठः ॥ २—मुकुटबुधमनोहरयोस्तु 'आतारानुत्तरावप्यत्र' इत्युक्त्वा दीर्घमध्यमेवेदमुदाहृतम् ॥ ३—'मरकतमणिद्रोणिसरला' इति पूर्वकविप्रयोगः—इति मुकुटबुध-मनोहरे ॥ ४—'द्रोणीभिरम्भसि चरन्ति महाणवस्य'—इत्यने-कार्यकैरवाकरकौमुदी ॥

अमर० १३

सांयात्रिकः पोतवणिक्

सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा संयात्रा । सा प्रयोजनमस्य । 'तदस्य प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्र-गामिनो वणिजः' ॥

कर्णधारस्तु नाविकः ।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रमरित्रं च' इति दुर्गः । तं धरति । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ नात्रा तरति । 'नौ द्व्यवष्ट' (४।४।७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाविकस्य' ॥ नौपृष्ठदण्डधारकस्य—इत्यन्ये ॥

नियामकाः पोतवाहाः

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नियामकः पोतवाहे कर्म- (णं) धारे नियन्तरि' ॥ (१) ॥*॥ पोतं वहन्ति । 'कर्मण्य ण' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य' ॥

कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गुणानां रञ्जनां वृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौम-ध्यस्थरञ्जुबन्धनकाष्ठस्य' । नौबन्धनकीलकस्येत्यन्ये ॥

नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यतेऽनया । 'क्षिपेः क्विप्' (उ० २।१०७) इत्यनिः ॥*॥ बाहुलकौदुणे क्षेपणिरपि । 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजालभिदोः स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकापार्श्वद्वयवद्बालनकाष्ठस्य' ॥

अरित्रं केनिपातकः ।

अरित्रमिति ॥ ऋच्छत्यनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिल्लघू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥ के जले निपातोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यल्लक् । 'शेषात्-' (५।४।१५४) इति कप । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७४) वा (२) ॥*॥ द्वे 'नौपृष्ठस्थचालनकाष्ठस्य' ॥

अभिः स्त्री काष्ठकुहालः

अभिरिति ॥ अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) इत् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ कुम् उद्दालयति । 'दल विश-रणे' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शक्न्धादिः (वा० ६।१।९४) । काष्ठस्य कुहालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पोतादेर्मला-पनयनार्थं काष्ठादिरचितकुहालस्य' ॥

१—'संपूर्वस्य यातेर्द्वीपान्तरगमने वृत्तिः' इति चाणक्यटीकेति कलिङ्गः—इति मुकुटः ॥ २—'आतिदेशिककार्यस्यानित्यत्वाद्गुणा-भावाभावे क्षेपणिः । 'कृदिकारात्' ग० (४।१।४५) इति ङीष् क्षेपणी च' इति माधवी—इति मुकुटः ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥*॥ सिच्यतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।११५) इति ल्युट् । 'सेचनं रक्षणे सेके नौकायाः सेकभाजने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य' ॥

क्रीबेऽर्धनावं नावोऽर्धे

क्रीब इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति तत्पुरुषः । 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्धाच्च' (५।४।१००) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अर्धनौकायाः' ॥

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ।

अतीतेति ॥ अतीता नौकेन । 'उरःप्रभृतिभ्यः-' (५।४।१५१) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ नावमतिक्रान्तम् । 'अलादयः' (वा० २।२।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान् स्त्री वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्तजलादेः' ॥

त्रिष्वागाधात्

त्रिष्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'गल्यर्थ-' (३।३।१७२) इति कः । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ 'छो छेदने' (दि० प० अ०) न च्छयति दृष्टिम् । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । न च्छायते वा । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमलेऽच्छाऽभिमुखोऽव्ययम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्मलस्य' ॥

कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

कलुष इति ॥ लुषति । 'लुष हिंसायाम्' () 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य लुषो घातकः । 'कलुषं स्वाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भिन्नोऽच्छात् । नवतत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) । 'तस्मा-नुच्चि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ आविलति । 'विल मेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मलिनजलस्य' ॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नमिति ॥ निमनति 'आ अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गाते जल-जन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाद् गतौ' (अ० आ० अ०) 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गभीरादयश्च' इति 'गभी-रगम्भीरौ' (उ० ४।३।५) इति वा-निपातितौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गम्भीरस्य' ॥

१-येनातिवेगवज्जलादिनाविक्रान्ता नौस्थजलस्य नामैकम् इति पाठः ॥

उत्तानं तद्विपर्यये ।

उत्तानमिति ॥ उद्धतस्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगम्भीरे स्यादूर्ध्वास्यस्थिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्तानस्य' ॥

अगाधमतलस्पर्शे

अगाधमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नजोऽस्त्य-र्थानाम्-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (१) ॥*॥ तलस्याधोभागस्य स्पर्शः न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे त्रिषु, श्वधे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिम्नस्य' ॥

कैवर्ते दशधीवरौ ॥ १५ ॥

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) कैवर्तीनां मत्स्यानामर्थं घातकः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ द-शति मत्स्यान् । 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'दंशेश्च' (उ० ५।११) इति टटनौ न आ च । यद्वा दाश्यते मूल्य-मस्मै । 'दाश दाने' (भ्वा० उ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'शालो ज्ञप्ते, धीवर एव दाशः' इति शमेदात्तालव्यान्तः । 'कैवर्तभृत्ययोर्दासो दासो बाणा च चेदिका' इति रुद्राद-न्यान्तः । 'दासो भृत्ये व शूद्रे व ज्ञानेऽर्थिनि च धीवरे' ॥ (२) ॥*॥ दधाति मत्स्यान् । 'छिन्नरुत्तर-' (उ० ३।१) इति निपातितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धीवरस्य' ॥

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । आसमन्ताच्चा-योऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानायः' (३।३।१२४) इति घञन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥*॥ जले क्षियते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घनीभवति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्भेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्र-जालस्य' ॥

शणसूत्रं पवित्रकम् ।

शणैति ॥ शणति । 'शण गतौ' (वा० प० से०) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥*॥ पवित्रमु-पवीतम् । तद्वदिदम् । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'डधाञ् धारणपो-षणयोः' (उ० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयोः-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वेणन्तेऽस्यां मत्स्याः ।

‘वेणु गतौ’ (भ्वा० उ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्य-स्थापनपात्रस्य’ ॥

बलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

बलिशमिति ॥ बलिनो मत्स्यान् इयति । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० अ०) ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥*॥ ङलयोरैक्याद् ‘बडिशम्’ अपि । त्रियां बडिशापचये तु बडिशी ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनेन । ‘विध विधाने’ (तु० प० से०) ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् । मत्स्यानां वेधनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यवेधनस्य’ ॥

पृथुरोमा क्षपो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।

विसारः शकली च

पृथिवति ॥ पृथूनि रोमाण्यस्य । रोम पक्षोऽत्र-इति खामी । वल्कलम्-इति सर्वधरः ॥ (१) ॥*॥ क्षपति ‘क्षेप हिंसार्थः’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा क्षप्यते । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः । मुकुटस्तु—‘पुंसि’ (३।३।११८) इति घः-इत्याह । तत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञस्तदपवादत्वात् । ‘करणाधिकरणयोः’ (३।३।११७) इत्यनुवर्तनाच्च । ‘झवा नागबलायां स्त्री, ताप-मत्स्याटवीषु ना’ ॥ (२) ॥*॥ मायति । ‘मयी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘ऋतन्यञि-’ (उ० ४।२) इति स्यन् । ‘मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूति देशे’ ॥ (३) ॥*॥ मीनाति, मीयते वा । ‘मीच् हिंसायाम्’ (क्वा० उ० से०) । ‘फेनमीनौ’ (उ० ३।३) इति निपातितः । ‘(मीनो राश्यन्तरे क्षपे)’ ॥ (४) ॥*॥ विविधं सरति । ‘सु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । प्रत्यादित्वा-णिनिः । विसारी । ‘विसारिणो मत्स्ये’ (५।४।१६) इति स्वार्थेऽण् ॥ (५) ॥*॥ अण्डाज्जायते स्म । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । ‘पञ्चम्यामजातौ’ (३।२।९८) इति ङः । ‘अण्डजो मृगनाभौ, ना सरटेऽहौ खगे क्षपे’ इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ विशेषेण सरति । ‘सु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘व्याधिमत्स्यबलेषु’ (वा० ३।३।७) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥ शकलमस्यास्ति । ‘अत इनिः’ (५।२।११५) । ‘शकलं वल्कलेऽर्धे च’ इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘मत्स्यसामान्यस्य’ ॥

अथ गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥

अथेति ॥ गडति । ‘गड सेचने’ (भ्वा० प० से०) । ‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोः’ (उ० २।३२) । (पचाद्यच् ३।१।१३४) (गडोऽपि) । ‘गडो मीनान्तराययोः’ ॥ (१) ॥*॥ शकुलोऽ-

त्र मत्स्यमात्रे,-इति खामी । तस्यार्भकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहेति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥*॥ पाठीं पृष्ठं नमयति । ‘णम प्रहृत्वे’ (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति ङः । ‘अन्येषामपि’ (६।३।१३७) इति दीर्घः । अवश्यं पठति । ‘पठ व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः प्रशस्तत्वाद्वा । ‘पाठीनो गुग्गुलुद्वमे । पाठके मीनमेदे च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य’ ॥

उलूपी शिशुकः समौ ।

उलूपीति ॥ उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । रलयोरैक्यम् । ओः शंभो रूपं-उरूपमस्यास्ति, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिशुः शिशुमारः । तस्य प्रतिकृतिरिव । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति कन् । ‘शिशुकः शिशुमारे स्याद्बालकोलूपिनोरपि’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शोशु इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य’ ॥

नलमीनश्चिलिचिमः

नलेति ॥ नलवनस्यो मीनः । नडामो मीन इति वा ॥*॥ ‘तलमीनः’ इति केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ ‘चिल विलसने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपधात्किट्’ (उ० ४।१२०) । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।४) । चिलिं चिलिं विलासं मिमीते । ‘माह् माने’ (जु० आ० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । (पृषोदरादिः) (६।३।१०९) । त्रीकारोऽदन्तः । ‘नलमीनश्चिलिचिमो बृहन्मीनोऽब्धिजस्तमिः’ इति रत्नमाला । ‘लक्ष्मणा सारसी कौञ्ची नलमीनचिलिचिमिः’ इति बोधिलताचतुरिकारवान्मध्यक्षीर्ष इदन्तोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य’ ॥

प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रोष्ठीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । ‘ओत्वोष्ठयोः’ (वा० ६।१।९४) इति पररूपम् । ‘नासिकोदरौष्ठ-’ (४।१।५५) इति ‘जातेः’ (४।१।६३) इति वा, ङीष् । ‘द्वयोः’ इत्यनेन संबन्धात् ‘प्रोष्ठः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ शफं राति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘जातेः’ (४।१।६३) इति ङीष् । पुंसि शफरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

१-‘पाणिनिप्रत्याहार इव महाप्राणसमाश्लिष्टो क्षपालिङ्गितश्च समुद्रः’ इत्याश्वयमजरी ॥ अतो मूर्धन्यान्तः-इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २-विश्वकोशे तु ‘अण्डजः कृकलसे स्यात्खगे मीने भुजंगमे । कस्तूर्यामण्डजा प्रोक्ता’ इत्युपलभ्यते ॥

१-हैमे तु ‘सहस्रदंष्ट्रे बादालः, पाठीने त्रिवल्लिकः, शकुले स्यात्कलकः’ इति विशेषमत्स्यत्वेनोक्तः ॥ २-पञ्जिकाकृतः ‘द्वयोः’ इति प्रोष्ठयापि संबन्धन्ति । नैषा ग्रन्थरीतिः, भिन्नपदत्वाद्-इति पीयूषव्याख्या ॥

114
115
116

117
118

119
120
121

122
123
124
125
126

127
128

129
130

131
132

133
134

135
136
137

138
139

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्रादण्डाज्जाता मत्स्याः-क्षुद्राण्डमत्स्याः ।
तेषां संघातः ॥ (१) ॥*॥ पोते वहित्रे आधीयते । घञः
(जु० उ० अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) यद्वा पोतोऽर्भक
आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसङ्घस्य' ॥

अथो ज्ञपाः ।

रोहितो मङ्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
तिमिगिलादयश्च

अथविति ॥ अथो ज्ञपविशेषा उच्यन्ते । रोहित । 'रुह
बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) 'रुहे रश्च लो
वा' (उ० ३।९४) इतीतच् । रोहणम् । घञ् (३।३।१८) ।
रोहो जातोऽस्य । तारकादिवात् (५।२।३६) इतज्वा । 'रो-
हितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयो-
र्भेदे लोहितकुङ्कुमे' ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'डुमस्जो शुद्धौ'
(तु० प० अ०) । 'मङ्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपा-
तितः ॥ (१) ॥*॥ शाब्धते । 'शाडू श्लाघायाम्' (भ्वा०
आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । डलयोरैक्यम् ।
'शालो ज्ञपे, धीवर एव दाशः' इत्युष्मभेदात्तालव्यादिः ।
('कैवर्त इव बद्धराजीवोत्पलसालो वसन्तकालः' इति वासव-
दत्ताश्लेषादन्त्यादिश्च । कैवर्तपक्षे सालो मत्स्यभेदः । वसन्त-
पक्षे सालं पुष्पम्) । सालं पुष्पे क्लीबं वृक्षे तु पुमान् । 'पुंसि
भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति रभसे तु दन्त्यादिः ।
'शालो हाले मत्स्यभेदे शालौ कस्तत्प्रदेशयोः' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ राजी रेखास्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (५।२।
१०९) इति वः । 'अथ राजीवो मीनसारङ्गभेदयोः । रा-
जीवमञ्जे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति गन्तुं वेगेन ।
'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । बाहुलकाहुलच् ॥ (१)
॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'कमित-
मिशतिस्तम्भामत इच्च' (उ० ४।१२२) इतीन् ॥ (१) ॥*॥
तिमि गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'मूलविभु-
जा-' (वा० ३।२।५) इति कः । 'अचि विभाषा' (८।२।
२१) इति लः । 'गिलेऽगिलस्य' (वा० ६।३।७०) इति
डुम् ॥ (१) ॥*॥ आदिशब्दात् तिमिगिलगिलनन्दीवर्तादयः
॥*॥ 'मत्स्यविशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

अथेति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
अधुन् (उ० ४।१८९) । बाहुलकाहुक् । यद्वा याति । क्तिप्
(३।२।१७८) यामसि । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।

१-वस्तुतस्तु 'गडकः शकुलमर्कः' । क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोता-
धानमथो ज्ञपाः । सङ्घस्यदंष्ट्रः पाठीनः इति श्लोकः 'रोहितो मङ्गुरः'
इति पाठः-इति पीयूषम् ॥

अधुन् (उ० ४।१८९) यां दस्यति वा । 'दसु उपक्षये' (दि०
प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । साहचर्यस्य सर्वत्रानिया-
मकत्वात् 'सान्त-' (६।४।१०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥
जलानां जन्तवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलचरमात्रस्य' ॥

तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्खवो मकरादयः ॥ २० ॥

तद्भेदा इति ॥ तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते ॥ शि-
शुन् मारयति । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । णिच्
(३।२।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'शिशुमारोऽम्बुसंभू-
तजन्तौ तारात्मकाच्युते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ११॥*॥ उ-
नति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'स्फाधि-' (उ० २।
१३) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शङ्खतेऽस्मात् । 'शकि शङ्खा-
याम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्खपीयु-' (उ० १।३६)
इति निपातितः । 'शङ्खः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु ।
यादोऽन्नभेदयोर्भेदे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कृणाति । 'कृ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
मनुष्याणां करः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मङ्कते ।
'मकि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । मकं राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । कः (३।२।३) । 'मकरो निधौ । नके राशि-
शेषे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आदिना ग्राहकुम्भीरादयः
॥*॥ 'जलजन्तुविशेषाणां' पृथक्पृथक् ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' इतीरन् । कौ लीयते । 'लीड् श्लेषणे' (दि०
आ० अ०) । बाहुलकाद् रक् । यद्वा कुलमस्यास्ति । 'अत
इनिः' (५।२।११५) । तमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ।
जनकभक्षकत्वात् । लयनम्-लीः । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) । कुत्सिता लीः । तां राति वा ॥ (१) ॥*॥ कृणाति ।
'कृ हिंसायाम्' (क्त्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।
७५) इति विच् । कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । कट् चासौ कटश्च । 'अहरादीनां
पत्यादिषु वा रेफः' (वा० ८।२।७०) ततः स्थायै कन् (५।
३।७४) । 'कर्क' इति सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ०
४।८१) वा० । कर्क श्वेतवर्णं टलति । 'टल गतौ' (भ्वा०
प० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) वा० । कर्कटः । 'कुलीरे
करणे स्त्रीणां राशौ खगे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कुलीरस्य' ॥

कूर्मे कमठकच्छपौ ।

कूर्मे इति ॥ कुत्सितः कौ वा कर्मिवेगोऽस्य । 'अच्-
प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागा-
दच् समासान्तः । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेग-
भङ्गयोः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ'

(भ्वा० आ० से०) । 'कमरेठः' (उ० १।१००) । के जले मठति, इति वा । 'मठ मदनवासयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डमेदे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ कच्छेन पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात्कः । 'कच्छपी वल्लकीमेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि विध्यन्तरे कूर्मे मल्लवन्धान्तरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कूर्मस्य' ॥

ग्राहोऽवहारः

ग्राह इति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (ध्या० उ० से०) । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः । 'ग्राहो ग्रहे जलचरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवहरति । अवपूर्वो हन् । 'शाद्यधा-' (३।१।१४१) इति णः । 'अवहारस्तु युद्धादिविश्रान्तौ ग्राहचौरयोः । निर्मन्त्रणोपनेतव्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहस्य' ॥

नक्रस्तु कुम्भीरः

नक्र इति ॥ क्रामति दूरस्थलम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'न ब्राड्-' (६।३।७५) इति नलोपो न 'नक्रं नासा-प्रदास्रणोः । नक्रो यादसि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भीरं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नक्रस्य' ॥

अथ महीलता ॥ २१ ॥

गण्डूपदः किंचुलुकः

अथेति ॥ मह्या लतेव । कृशलदीर्घत्वाभ्याम् ॥ (१) ॥*॥ गण्डूो ग्रन्थयः पदान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ किंचिञ्चुलुम्पति । 'कास्यनेकाग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा० ३।१।३५) इति वार्तिकनिर्दिष्टचुलुम्पधातुः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'टेः' (६।४।१४३) इति उकारमकारपकाराणां लोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'किंचुवा' इति ख्यातस्य ॥

निहाका गोधिका समे ।

निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ हश्च' (उ० ३।४४) इति हाकः कन् । बाहुलकाच्च ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ शुध्यति । 'शुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । (पचाद्यचि) (३।१।१३४) गोधापि । 'गोधा

तलनिहाकयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोह' 'जलगोधिका' इति ख्यातायाः ॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ॥ २२ ॥

रक्तपेति ॥ रक्तं पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'रक्तपा स्याजलौकायां डाकिन्यां, ना तु राक्षसे' ॥ (१) ॥*॥ जलमोकोऽस्याः । ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितोऽदन्त ओकशब्दः ॥ (२) ॥*॥ सान्तोऽपि । 'जलोरगी जलोका तु जलोका च जलौकसि' इति संसारवर्ताद्बहुवचनं प्रायिकम् । 'जलौकापि जलोका स्याजलूका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलूकायाः' ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्तेति ॥ मुक्ताः स्फुटन्त्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ शुच्यति, शोचति, शोकति, वा । 'शुच्य अभिषवे' (भ्वा० प० से०) । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । शुक्तिः गतौ (भ्वा० प०) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'शुक्तिः कपालशकले शङ्खे शङ्खनकेऽपि च । नख्यश्चावर्तदुर्नाममुक्तास्फोटेषु च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्तिकायाः' ॥

शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ।

शङ्ख इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शं खम् अस्य-इति वा । शाम्यत्यलक्ष्मीं वा । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितव्यर्थः । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ न योषित्, ना भालास्थिनिधिमिन्नखे' ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'जञ्चादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'कम्बुवैल्यशङ्खयोः । गजे शम्बूके कर्चूरे ग्रीवायामलिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ एतौ पुंनपुंसके ॥ द्वे 'शङ्खस्य' ॥

क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनकाः

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च ॥ (१) ॥*॥ शङ्खते । 'शक्ति शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्तरि 'अनुदात्ततश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।—शङ्खस्य नखा इव (शङ्खनखाः)—इति तु मुकुटः । शं खनन्ति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । ल्युट् () वा स्वार्थे कन् (५।३।७५) । (शङ्खनकाः)—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सूक्ष्मशङ्खानाम्' ॥

१—निमन्त्रणोपनेतव्यम्=शर्करादिखादकृतं भक्ष्यम् ॥ तत्र यथा 'पतसिन्विषयावहारविषमे संसारवाराभिर्धौ' इत्यनेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ॥ २—अस्यैव 'नक्रः कुम्भीरके पुंसि नक्रं तर्णकनीरयो' इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्यां द्वितीयचरणे नारशब्दस्यार्थबोधकताया बोधनेन प्रक्षिप्तप्रायम् ॥

१ 'जलौकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वेदयाजनेन' इति वासवदत्तायाम् 'जलं च तदोकश्चेति जलौकः । ततोऽर्शभाद्यन्वि (५।२।१२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यम्—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

शम्बूका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । 'उल्लादयश्च' (उ० ४११) इति निपातितः । 'शम्बूकपिण्याकमधूकफेनः' इत्यमरमालयां पुल्लिङ्गः । ('शम्बूको गजकुम्भान्ते घोह्वे च शूद्रतापसे । जलजन्तुविशेषे च) शम्बूका न नपुंसके' इति मेदिनेद्विलिङ्गता । 'शम्बूकः शम्बुकश्चैव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । कारणेन विना शेषो (शम्बुः) दृश्यते ग्रन्थविस्तरे' इत्युत्पत्तिनी ॥ (१) ॥*॥ जलजाः शुक्तयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वजलशुक्ति-कानाम्' ॥

मेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुराः ।

मेके इति ॥ विभेति । 'जिभी भये' (जु० प० अ०) । 'इण्सीका-' (उ० ३१४३) इति कन् । 'मेकौ मण्डूकमे-षयोः' ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति जलाशयम् । मण्डते वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शलमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४१४२) । 'मण्डूकी मण्डूकपण्यां मण्डूको मेक-शोणयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वर्षासु भवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३१२१७९) इति किप् । 'वर्षाभूः स्त्री च शोथप्रयां भूलाह्वयोः पुमान्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ शाडते । 'शाडू गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'खर्जिपिष्ठादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४१९०) इत्यूरः । डलयोरैक्यम् । शालते वा । 'शाल कथने' (भ्वा० आ० से०) । 'परिसरकृकलासखेदसातूर-' इत्युष्मविवेकाह्न्या-दिरपि ॥ (४) ॥*॥ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३१११३४) 'प्लवः प्लक्षे हुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेल्लकमेकयोः । कमनिन्नमहीभागे कुलके जल-वायसे' । 'कैवर्तीमुस्तके गन्धवृण्डेऽपि स्यान्नपुंसकम्' ॥ (५) ॥*॥ हणाति शब्दैः कर्णौ 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'मुकुरदुर्दुरौ' (उ० ११४०) इति निपातितः । 'दुर्दुरैस्तोयदे मेके वाद्यभाण्डादिभेदयोः । दुर्दुरी चण्डिकायां स्याद्भामजाले नपुंसकम्' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मण्डूकस्य' ॥

शिली गण्डूपदी

शिलीति ॥ शिलति । 'शिल उज्ज्हे' (तु० प० से०) ।

१—दैत्यविशेषेऽपि यथा 'व्रत व्रत भटाः क स क स नः शम्बूकजीवाहरः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—भीरी च यथा 'मेकाः केकारवैः पान्थाः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—'मण्डूकौ मेकशोणकौ' इति पाठः ॥ ४—'भेलकतैलयोः' इति पाठः ॥ ५—इतःपूर्वम्—'दुर्दुरः' पर्वते पुंसि त्रिष्वीष-द्विजभाजने' इत्यपि लिखितमस्ति । परंतु मेदिनीहैमयोरकारमध्यस्यैव पाठेन समानानुपूर्वीकत्वे पर्वताथैकताप्रौनरुक्त्यस्यापि संभवेन न प्रकृतोपयोगि ॥

'इगुपध-' । (३१११३५) इति कः । 'जातेरस्त्री-' (४१११ ६३) इति ङीष् । ('शिलमुज्ज्हे स्याद्, गण्डूपद्यां शिली मता । स्वम्भशीर्षे शिलाशिल्यौ, शिला तु प्रस्तरे मता । तथा मनःशिलायां च द्वाराधःस्थितदाहणि') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'द्वे किञ्चुलकभार्यायाः'—इति स्वामी । 'क्षुद्रकिञ्चुलकजातेः' ॥

मेकी वर्षाभ्वी

मेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इत्यसाधु । ङीष्विधायकाभावात् क्रियामपि 'वर्षाभूः' इत्येव । 'मेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षा-भूर्देदुरे पुमान्' इति यादवः । अन्ये तु—गौरादित्वात् (४११४१) ङीष्मिच्छन्ति । अत एव भाग्युत्तरमरमालयोः 'वर्षा-भ्वी' इति दृश्यते ॥२॥*॥ द्वे 'मण्डूक्याः' । क्षुद्रमण्डूक-स्येन्ये ॥

कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

कमठीति ॥ 'जातेः-' (४११६३) इति 'पुंयोगात्-' (४११४८) इति वा ङीष् । कमठी ॥ (१) ॥*॥ दोलति 'दुल उत्क्षेपे' (जु० प० से०) । आधृषीयः । 'इगुपधात्-' (उ० ४११२०) इति किः । 'दुलिः क्रियाम् । कमठ्यां, नौ मुनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कच्छप्याः' ॥

महुरस्य प्रिया शङ्गी

महुरस्येति ॥ महुरो मत्स्यभेदः । योग्यतया सादृश्याद्वा तस्य प्रिया स्त्री शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० ११२६) इति गन् ह्रस्वत्वं कित्त्वं लुडा-गमश्च । 'पुंयोगात्-' (४११४८) इति जातेः-' (४११६३) इति वा ङीष् । 'महुरी' इत्यपि । 'भार्या मेकस्य वर्षाभ्वी शङ्गी स्यान्महुरस्य तु । शिली गण्डूपदस्यापि दुलिः स्यात्कमठस्य तु' इत्यमरमाला । ('शङ्गी स्वर्णमीनविशेषयोः । विषायामृषभौष-ध्याम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महुरस्त्रियाः' ॥

दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । 'अनो बहुव्रीहेः' (४१११२) इति ङीष् । ('दुर्नामा क्लीबमर्शसि । स्यादीर्घ-कोषिकायां स्त्री') ॥*॥ 'डानुभाभ्याम्-' (४१११३) ॥*॥ 'अन उपधा-' (४११२८) इति वा ङीष् । दुर्नामी । क्षुभ्रा-दित्वात् (८१४३९) न णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ दीर्घः कोशो यस्याः । 'जातेः-' (४११६३) इति ङीष् । 'संज्ञायां कन्' (५१३७५) । 'केऽणः' (७१४१३) इति ह्रस्वः । (मूर्धन्य-पान्तां च) । 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शदी च परिवेशः । विश्व-क्सेनो भ्रेशः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्युष्मविवेकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झिनाजी' इति ख्यातस्यः 'जलूकाकारस्य जलचरस्य' ॥

१—'क्रीडनेति' लिखितमस्ति । परत्वेतदानुपूर्वीघटितमेदिन्यां विश्वे च 'मुनौ' इत्येवोपलब्धम् ॥

जलाशया जलाधाराः

जलेति ॥ जलम् आशयो हृदयम् अस्य । जलम् आशयेते तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः । 'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसिकम्' ॥ (१) ॥*॥ आध्रियतेऽत्र । 'घृद् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'अध्यायन्याय-' (३।३।१२२) इति घञ् । जलस्याधाराः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तडागादीनाम्' ॥

तत्रागाधजलो हृदः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जलाशयः । हृदते । 'हृद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अगाधजलकूपस्य' ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

आहाव इति ॥ आह्वयन्तेऽत्र । 'हेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'निपानमाहावः' (३।३।७४) ॥ (१) ॥*॥ नियतं पिबन्त्यस्मिन् । 'करणा-' इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपसमीपरचित्तजलाधारस्य' ॥

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

पुंसीति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिहृशिकम्यमि-' (१।२७) इति कुः ध्रुक् च । यद्वा अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (तु० उ० से०) । मृगध्वादितात् (१।३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ प्रहियते । 'प्रे हरतेः कूपे' (उ० ४।१३५) इति इः ङिच् ॥ (२) ॥*॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । कुत्सिता ईषद्वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यः । 'ऊदनोः-' (६।३।९८) इत्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्राप्यतः, इति वा । 'कूपः कूपक-मृन्माने गर्तान्धुगुणवृक्षके' ॥ (३) ॥*॥ उदकं पिबन्त्यस्मिन् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'उदकस्रोदः-' (६।३।५७) ॥ (४) ॥*॥ तु-स्थाने च उचितः ॥*॥ चत्वारि 'कूपस्य' ॥

नेमिस्त्रिकास्य

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे, कूपत्रिकाचकान्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ तिस्रोऽस्त्रयोऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञासङ्ख्यसूत्राध्ययनेषु' (५।१।५८) इति कन् । 'त्रिका कूपस्य नेमौ स्यान्निकं पृष्ठाधरे त्रये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥

१-अत्र तु 'अन्यलिङ्गकम्' इति लिखितमासीत् । परं तु मूलमेदिनीष्टं हैमविश्वानुगुणं गृहीतम् ॥ २-मृन्माने काचशाण्डे यथा- 'कूपेषु रूपे क्षिप गन्धतैलम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३-उदपानस्य त्वन्तत्वात् 'पुंसि वा' इत्यनेन संबन्धः । पूर्वेषां तु 'पुंस्येव' इत्यनेन-इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ४-त्रये यथा 'तत्रापि त्रिकदर्शनम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

द्वे 'कूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदारुयन्त्रस्य' ॥

वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ।

वीनाह इति ॥ विनह्यतेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ 'कूपमुखे इष्टकादिभिर्बद्धस्य' एकम् ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्केति ॥ पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५।२।१३५) इतीनिः । 'पुष्करिणी' नद्यां सरोजिन्यां जलाशये ॥ (१) ॥*॥ अखानि । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'जनसनखनाम्-' (६।४।४२) इत्यात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समचतुरस्रखातस्य' ॥

अखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

अखातमिति ॥ खाताद्भिन्नम् ॥ (१) ॥*॥ देवेन खातम् ॥ (२) ॥*॥ 'अखातो देवखातकः' इति पुंस्काण्डेऽमरदत्तात् पुंस्यपि ॥*॥ द्वे 'अकृत्रिमजलाशयस्य' ॥ देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥*॥ तज्यते । 'तड आघाते' (तु० प० से०) । 'तडागादयश्च' इति निपातितः । 'तडागस्तु जलाधारविशेषे यन्त्रकूपके' इति मेदिनी । पिनाकादित्वात् (उ० ४।१५) 'तडाकः' इति कश्चित् ॥*॥ तटम् अकति, अगति वा । 'अक अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (तटाकः, तटागः) इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपद्मागाधजलाशयस्य' ॥

कासारः सरसी सरः ।

कासार इति ॥ कासते । 'कास् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'तुषारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् । यदा ईषत् सारोऽस्य । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । कासोऽस्यास्तीति वा । अर्शआयच् । कासमृच्छति 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा ॥ (१) ॥*॥ स्रियते 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यणुन् (उ० ४।१८९) । ('सरो नीरतडागयोः') ॥ (२) ॥*॥ तत एव महत्त्वे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । ('सरसी विश्वकासारे') ॥ ३ ॥*॥ त्रीणि 'कृत्रिमपद्माकरस्य' । पद्मापि सरोमात्रस्येत्यन्ये ॥

वेशान्तः पल्वलं स्यात्पसरः

वेशान्त इति ॥ विशन्त्यत्र मेकादयः । 'विश प्रवेशने'

१-विश्वे तु 'कटकेऽपि च' इति दृश्यते । मेदिनीमूलपुस्तके तु 'यत्रकूटके' इत्युपलभ्यते ॥

(तु० प० अ०) । 'जृविशिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) ॥ (१) ॥*॥ पलति पल्यते वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सानसिपणंसि'—(उ० ४।१०७) इति वलच् । 'विशन्तः पल्लोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं च तत्स-
रश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वरूपसरोवरस्य' ॥

वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥

वापीति ॥ उप्यते पश्चाद्यस्याम् । 'डुवप् वीजतन्तुसं-
ताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वसिपयजिराजि'—(उ० ४।
१२५) इतीष् । 'कृदिकारात्'—(ग० ४।१।४५) इति वा
डीष् । 'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१)
॥*॥ दीर्घैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वाप्याः' ॥

खेयं तु परिखा

खेयमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत् ॥ (१) ॥*॥
परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गादिपरितः खातस्य' ॥

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।

आधार इति ॥ आध्रियते जलमस्मिन् । 'अध्याय-
न्याय'—(३।३।१२२) इति घञ् । 'आधारश्चाधिकरणेऽ-
प्यालवालेऽम्बुधारणे' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बांध' इति
ख्यातस्य ॥

स्यादालवालमावालमावापः

स्यादिति ॥ आ समन्ताजलस्य लवम् आलाति । 'ला
आदाने' (अ० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।
२।५) कः ॥*॥ लवमालाति । तद्विभ्रम् । नञ्समासे (अं-
लवालः) ह्रस्वादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ आवलतेऽम्बोऽ-
नेन । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) 'अलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । आ ईषत् वाला वृक्षा अत्र वा ॥ (२) ॥*॥ आ
वपन्ति जलमत्र । 'डुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आवापो भाण्डपंचने
परिक्षेपालवालयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृक्षमूलकृतज-
लाधारस्य' ॥

१—'इहैव जम्बूतस्मालवालवत्परीयुषोच्चैर्भरतेऽग्निना वृते' इति
प्रयोगादीर्घादिः ॥ २—'अलवारोषिषु पयःसु विभ्रतः सपलाक्षिरा-
क्षिरिव मूलसंततिः' इति माषाङ्गसादिः—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥
३—भाण्डपचनमापाकस्थानम् । तत्र यथा—'आवापधूमपरिधूसरम-
न्तरिक्षम्' ॥ अरिचिन्तायामपि यथा 'परं प्रत्यावापः फलति कृत-
सेकस्तरविव' ॥ वल्येऽपि यथा 'प्रकोष्ठः शुशुमे' तस्या गतोऽप्या-
वापश्चान्यताम्—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'भाण्डवपने'
इति पाठः ॥

अथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

तरङ्गिणी शैवल्लिनी तटिनी हृदिनी धुनी ।

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ नदति । 'गद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । पचादिषु (३।१।१३४) 'नदत्' इति टित्त्वनिपातनात्
'टिङ्गा'—(४।१।१५) इति डीष् । ('नदी सरिति, शोणादौ
ना') ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
सरतेरितिः (उ० १।१७) ॥ (२) ॥*॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् ।
अत इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ शैवल्लमस्त्यस्याम् ॥
(४) ॥*॥ तटमस्त्यस्याः ॥ (५) ॥*॥ हृदाः सन्त्यस्याम् ।
'हृदिनी' इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ धुनोति वेतसादीन् । क्तिप्
(३।२।१७८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुक् । नान्त-
त्वान्डीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥*॥ स्रोतांसि सन्त्यस्याम् ।
मनुप् (५।२।१४) ॥*॥ 'अस्माया'—(५।२।१२१) इति
विनौ तु 'स्रोतस्विनी' इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ द्वीपमस्त्य
स्याम् । मनुप् (५।२।१४) ॥ (९) ॥*॥ स्रवति । 'लटः शतृ'-
(३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति डीष् । 'शप्-
श्यनोः'—(७।१।८१) इति नुम् ॥ (१०) ॥*॥ निम्नं गच्छति ।
'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०१) इति डः ॥ (११) ॥ अपां समूह आपम् । तेन
गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥—॥ अप गच्छति । डः
(वा० ३।२।१०१) । ह्रस्वादिपरि । 'विद्यादगारमागार-
मपगामापगामपि' इति द्विरूपकोषः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश
'नद्याः' ॥

गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

गङ्गेति ॥ गच्छति । 'गत् गम्ययोः' (उ० १।१२३)
(१) ॥*॥ विष्णुः पदं स्थानं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।
'विष्णुपदं नमोऽञ्जयोः विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णु-
पदी सुरापगा । (संक्रान्तिर्द्वारिका चापि)' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ जह्नु राजर्षेस्तनया ॥ (३) ॥*॥ सुराणां निम्नगा ।
क्षुभादिः (८।४।३९) ॥ (४) ॥*॥ भागीरथस्येयम् । 'तस्ये-
दम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ त्रीनै पथो गच्छति ।
डः (वा० ३।२।४८) यद्वा त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम् ।
तेन गच्छति । डः (३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ त्रीणि स्रोतांसि
यस्याः, ('त्रिस्रोता जह्नुकन्यायां स्रोतस्वत्यन्तरे स्त्रियाम्')
(७) ॥*॥ भीष्मं सूते । 'बृह् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०) ।
क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'भागीरथ्याः' ॥

१—'तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितो नलः' इति दमथ-
न्तीशेषः ॥ २—तथा च भारते—'क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्ता-
रयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता' इति—
इति मुकुटः ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्जियमिशीङ्भ्यश्च' (उ० ३।६१) इत्युनन् ॥ (३) ॥*॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यमुनायाः' ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोज्झवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

रेवेति ॥ रेवते । 'रेवृ लृग्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ नर्म ददाति द्यति वा । 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० अ०) । 'दो अवखण्डने' (दि० प० से०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'नर्मदः केलिसन्निवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ सोमात्सोमवंशजात् पुरुषस्य उद्भवति । तेनावतारितत्वात् । यद्वा सोमोऽमृतमुद्भवत्यस्याः । स्वर्गप्रदत्वात् । अप् (३।३।५७) । सोमाद्दुद्राद्भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मेकलस्य ऋषेरद्रेवा कन्यका ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नर्मदायाः' ॥

करतोया सदानीरा

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । गौरीविवाहे शंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥*॥ सदानीरं यस्याः । 'प्रथमं कर्कटे देवीं त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी' इति स्मृतेः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातनद्याः' ॥

बाहुदा सैतावाहिनी ।

बाहुदेति ॥ बाहुं छिन्नं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'डुदाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा बहुदस्य कार्त्तवीर्यस्येयम् । तेनावतारितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (१) ॥*॥ सितानि बाह्वानि यस्यार्जुनस्य । तस्येयम् । यद्वा सितस्यार्जुनस्येयम् । सैती चासौ वाहिनी नदी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कार्त्तवीर्यावतारितनद्याः' ॥

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्

शतेति ॥ शतधा द्रवति । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'हरिमितयोर्द्वयः' (उ० १।३४) 'शते च' (उ० १।३५) इत्युर्द्धिम् ॥ (१) ॥*॥ शु पूजितं तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकाद्गुक् ।

१—खमध्योऽपि । तथा च महाकविप्रयोगः—'यन्मेखला भवति मेखलशैलपुत्री'—इति पञ्जिकासर्ववरादयः—इति मुकुटः ॥ २—फलितार्थकथनमेतत् । विप्रहस्तु सितानि ते बाह्वश्च ते सन्यस्यासौ सितवाही अर्जुनः । तस्येयम्—इति बोध्यः ॥ यथाच्युतस्यैव व्याख्यानत्वे उपोत्तमे श्काराश्रवणानापत्तिः ॥

अमर० १४

'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि' इति हि श्रुतिः । यत्तु मुकुटः—शतद्रुरेव पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आदिवर्णविकारे 'शतद्रुः' इति स्वामी, शितं तीक्ष्णं द्रुता शितद्रुः इति कौमुदी, इत्याह । तत्र । 'एतद्व्युद्भयमानाः शितद्रुः सितद्रुर्वेत्याहुः' इत्यनेन (स्वामिग्रन्थेन) तेनास्यार्थस्य दूषितत्वात् । व्युत्पत्त्यन्तरस्य कृतत्वाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शतद्रुः' ॥

विपाशा तु विपाद् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

विपाशेति ॥ पाशं विमोचयति । 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इत्यादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तस्मादेव 'क्लिप् च' (३।२।७६) इति क्लिपि विपाद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पापमोचिन्याः' ॥

शोणो हिरण्यबाहुः स्यात्

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणृ वर्णगलोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कुशानौ स्योनके लोहितश्च नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥ हिरण्यं बाहावस्य ॥*॥ हिरण्यं बहति । 'कर्मण्य' (३।२।१) अदन्तः (हिरण्यबाहुः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नरविशेषस्य' ॥

कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुटुम्बे दांपत्ये वा साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कुल्या नदी कुल्यमस्थि कुल्या वारिप्रणालिका' इति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । ('कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्ट्रोणीर्ज्ञापरिमेषु च । कुल्या पयः—प्रणाल्यां च नद्यां जीवन्ति कोषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कृत्रिमस्त्वपनद्याः' ॥

शरावती वेत्रवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥ कावेरी

शरावतीति ॥ शराः सन्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ वेत्रमस्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिड्ढां-' । (४।१।१५) इति ङीप् प्राप्तः 'चन्द्रभागान्नद्याम्' (४।१।४५) इति बाह्यादिगणसूत्रात् भवति । स्वरूपयोरविशेषात् । 'तापी तु तपती सैत्या, चान्द्रभागी तु चन्द्रिका । चान्द्रभागा, शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती' इति शब्दान्वयः । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्यभावः । 'चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥*॥ सरांसि सन्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'सरस्वास्तु नदे बाधौ नाऽन्यवद्रसिके, त्रियाम् ।

१—'पशुपतिजटाबन्ध इव चन्द्रभागालङ्कृतो देशः' इति दमयन्तीः श्लेषः ॥ २—पक्षे टाप्—इति मुकुटः ॥

वाणी-क्षीरलवाग्देवी-गो-नदीषु नदीमिदि । मनुपत्न्यामपि ॥
(१) ॥*॥ कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्येयम् । ईषद्वेरमस्या
वा । 'कावेरी स्यात्सरिद्धेदे पण्यनारीहरिद्रयोः' ॥ (१)
॥*॥ (नदीविशेषाणां पृथक्पृथक्) ॥

सरितोऽन्याश्च

सरित इति ॥ अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-
गोदावर्यादयः ॥

संभेदः सिन्धुसंगमः ।

समिति ॥ संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्र । 'मिदिर् विदारणे' (६०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'संभेदः
स्फुटने सङ्गे' ॥ (१) ॥*॥ सिन्धोः संगमः ॥*॥ एकं
'नद्यादिसंगमस्य' ॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्

द्वयोरिति ॥ नल्यते । 'णल बन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति
णत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ 'कृत्रिमज-
लनिःसरणमार्गस्य' एकम् ॥

त्रिषु तृत्तयौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरय्यां च भवे दाविकसारवौ ।

त्रिष्विति ॥ दीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्तरयुः
(उ० ३।२२) । 'अयुः' इत्येके । सरय्यां च भवे । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिशपा-' (७।३।१) इ-
त्यचामादेरात्वम् । 'दाण्डिनायन-' (६।४।१७४) इति लोपः ।
त्रियां 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'देवि-
कासरयूद्भवयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

सौगन्धिकं तु कङ्गारम्

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्धेव । स्वाथे 'विनयादिभ्य-
ष्टक्' (५।४।३४) । शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्'
(५।१।१०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु कङ्गारे
पञ्चरागे च कत्तुणे । (पुंलिङ्गो गन्धपाषाणे सुगन्धव्यवहा-
रिणि') ॥ (१) ॥*॥ कस्य जलस्य हार इव । के हारदत्ते वा ।
अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शुक्लकङ्गारस्य' । 'मुष्ठी' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥

हल्लकमिति ॥ हलति । 'हल्ल विकसने' () । ण्वल्
(३।१।१३३) । यद्वा हलनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
हलं लाति 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।
२।३।१) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
रक्तं संध्येव । इवार्थे कन् (५।३।९६) 'केऽणः' (७।४।१३) ।
रक्तान् संधीन् अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०

से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'रक्तकङ्गारस्य' द्वे रक्तवर्णेत्रिकालविकासितपुष्पस्य वा ॥

स्यादुत्पलं कुवलयम्

स्यादिति ॥ उपलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कोर्वलयमिव । शोभा-
करत्वात् । 'कुवलं तत्पलं कुवम्' इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र कौ-
वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३३) ।
('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले') ॥*॥ 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति ङे कुवम् । यद्वा कुवते । 'कूड्
शब्दे' (तु० आ० से०) कुदादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) उवङ्
(६।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कमलकुमुदादीनां' सौमा-
न्येन । अत एव 'इन्दीवरं मांसशून्ये उत्पलं कुष्ठभूतहे'
इति रभसः, 'श्यामं शितिकण्ठनीलं कुवलयमिन्दीवरं च
नीलवज्रम्' इति नाममाला च ॥

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च ॥ (१) ॥*॥ इन्दति ।
'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । इन्दी लक्ष्मीः ।
तस्या वरमिष्टम् । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्या च योषिति'
॥*॥ 'कुवल्यं स्यादिन्दीवारमित्यपि' इति व्याडेरिन्दीवार-
मपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य' ॥

सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ।
मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'इगुपध-' (३।१।१३६)
इति को वा । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे, स्त्री कुम्भिकोषधौ ।
गम्भार्या, पुंसि दिङ्नागे नागशाखामृगान्तरे' ॥*॥ (किपि
(३।२।१७८) कुमुद् । 'कुमुद् त्रिषु स्यात्कृपणे कैरवे तु
नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ के जले रौति । 'ह
शब्दे' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'तत्पुरुषे
कृति-' (६।३।१४) इत्यलृक् । कैरवस्य हंसस्येदं प्रियम् । 'कै-
रवं चन्द्रकान्तं गर्दभं कुमुदं कुमुदे' इति माधवः । ('कै-
रवं कितवे रिपौ । नपुंसकं च कुमुदे, चन्द्रिकायां तु कैरवी) ।
'चन्द्रकान्तं तु कैरवे । चन्द्रकान्तो रत्नभेदे ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शुक्लोत्पलस्य' ॥

१—कुवल्यं चन्द्रविकासि, पद्मं तु सूर्यविकासि, इत्यनयोर्भेदः ।
'इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारि श्रवस्' इति लक्ष्यसंवादेऽपि
—इति बुधमनोहरौ । २—नन्वेवं कथमुत्पलमित्युक्ते नीलोत्पलादि-
ष्वेव बुद्धिर्जायते, न पद्मादौ इति चेत् ॥ उच्यते । यथा सामान्येऽपि
धान्यार्थे 'धान्यम्' इत्युक्ते कलमादिष्वेव बुद्धिर्भवति, न मुद्रादौ, एव-
मिहाप्यदोष इति सर्वधरादयः इति मुकुटः ॥ ३—'गन्धकान्तम्'—
इति लिखितम् ॥

शालूकमेषां कन्दः स्याद्

शालूकमिति ॥ एषां सौगन्धिकारीनां कन्दो मूलम् । शाल्यते, शालति वा 'शाल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'शालिमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४।४२) वृद्धिः (७।२।११६) च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ॥

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । यद्वा वारि पिपति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । 'जातेः-' (४।१।६३) इति । ङीप् । अत एव 'कुम्भीको वारिपर्णः स्यात्-' इत्येके पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कुम्भोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलकुम्भिकायाः' ॥

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ जले शेते तिष्ठति । 'शीञ्जे बलञ्ज्वलन्वालयः' (उ० ४।३८) 'शैवलश्चैव शेवालः शैवलो जलनीलिका' (इति वाचस्पतिः) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शैवालस्य' ॥

अथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥

कुमुदिम्याम्

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति 'कुमुदनडवेतसेभ्यो डमत्पु' (४।२।८७) 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम् । ('कुमुद्वती कैरविभ्यां दयितायां कुशस्य च') ॥ (१) ॥*॥ 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनौ कुमुदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य । कुमुदलताया इत्यन्ये ॥

नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः ।

नलिन्यामिति ॥ नडाः सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा नलमत्रास्ति । 'खलादिभ्यः' (वा० ४।२।५१) इतीनिः ('नलः पोटागले राशि पितृदेवे कपीधरे ।) 'नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि नलं मतम्' इति विश्वः । नैलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गा-

१—'सकलशेकलशेवलमालिका' इति कथिताभ्युदयात्—इति मुकुटः ॥ २—इतः प्रभृति सूर्यविकासिनामानि । 'निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यथा न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम्', 'तीव्रतपनतापप्रियाभ्योजिनी न सहते स्तोकमप्यमृतमुचो रुचश्चन्द्रस्य', 'चन्द्रं गता पद्मगुणान्न मुह्ये पद्माश्रिता चान्द्रमयीमभिख्याम्' इत्यादि महाकविवर्णनात् ॥ ३—इतः पूर्वं 'नलिकातोयाम्बुजेषु' इति लिखितमासीत् । परंतु तस्य नलिनशब्दार्थताया हेमाद्रिपुलम्भने नलिनशब्दार्थ एव निवेशितम् ॥

व्जिन्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसमस्त्यस्याः । पूर्ववदिनिः (वा० ४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ एवं पद्मिनी । मुखशब्दादर्थार्थात् मृणालिनी कमलिनी पुटकिनीत्यादयः । 'पद्मिनी पद्मसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे' इति मेदिनी । पद्मिनी योषिदन्तरे । 'अब्जेऽब्जिन्यां सरस्यां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि 'पद्मसंघातस्य' कमलिन्यां इत्यन्ये) ॥

चा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

वेति ॥ पयते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अर्तिस्तुप्' (उ० १।१४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्युहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीनार्वीदीपञ्चगीषु च' ॥ (१) ॥*॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) इनन् (उ० २।४९) 'नलिनं नलिकातोयाम्बुजेषु' ॥ (२) ॥*॥ अरं शीघ्रं लिप्सां विन्दति । 'गवादिषु विन्देः-' (वा० ३।१।३८) इति शः । 'शे मुचादीनाम्' (७।१।५९) इति नुम् । अराकाराणि पत्राणि विन्दति वा ॥ (३) ॥*॥ महच्च तदुत्पलं च । 'उत्पलं कुष्ठभूरुहे । इन्दीवरे मांसशून्ये' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ सहस्रं पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ कं जलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वृषादिभ्यः' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'कमलं क्लोमि मेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ शतं पत्राण्यस्य । 'शतपत्रः शिखण्डिनि । दार्वाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यलृक् ॥ (८) ॥*॥ पङ्के रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलृक् ॥ (९) ॥*॥ 'तामरं घृतमर्णश्च' इति रुद्रः । तत्र सस्ति । 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१७१) इति डः । यद्वा तम्यते । 'तसु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९१) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति निषेधस्यानिलत्वान्न वृद्धिनिषेधः । रस्यते । 'रस आस्वादने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । ताम्रं

१—तथा च 'सुरगज इव विभ्रत पद्मिनीं दन्तलभाम्' इत्यादयश्च प्रयोगाः—इति मुकुटः ॥ २—क्लोम हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे उदर्यां जलाधारः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । 'व्योम्नि' इति लिखितमासीत् ॥

च तद्रसं च । 'तामरसं पत्रे ताम्रकाञ्चनयोरपि' ॥ (१०) ॥*॥
सरसि भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसं
सरसीरुहे ।' 'सारसः पुष्कराख्येन्द्रोः' इति हैमः ॥ (११)
॥*॥ सरस्यां रोहति । 'इगुपध्-' (३।१।१३६) इति कः ॥
(१२) ॥*॥ विसस्य प्रसूनम् ॥ (१३) ॥*॥ केसरस्य राज्य-
स्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति डः ।
'राजीवं नलिने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः' ॥ (१४) ॥*॥
पुष्पाति । 'पुष्प पुष्टौ' (दि० प० अ०) 'पुष्पः कित्' (उ०
४।४) इति करन् । 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे ।
तूर्यास्येऽसिकले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे' इति हैमः ॥
(१५) ॥*॥ अम्भसि रोहति ॥ (१६) ॥*॥ षोडश
'पद्मसामान्यस्य' ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्ड्रेति ॥ पुण्डयति । 'मडि भूषायाम्' । 'पुडि च'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्करीकादयश्च' (उ० ४।२०) इत्य-
रीकन् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च मेघजे ।
पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिग्बर्गे कोषकारान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥
सितं शुक्लं च तदम्भोजं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुभ्रकम-
लस्य' ॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदम्

अथेति ॥ रक्तं च तत्सरोरुहं च ॥ (१) ॥*॥ रक्तं
च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥*॥ कोकांश्चक्रवाकान् नदति ।
'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित-
प्यर्थः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अथ कोकनदं
रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'रक्तकमलस्य' ॥

नाला नालम्

नालेति ॥ नलति । 'णल बन्धे' (भ्वा० प० से०) ।
'ज्वलति-' (३।१।१०९) इति णः । 'नालं नै ना पद्म-
दण्डे नाली शाककलम्बके' ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे
'उत्पलादिदण्डस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ।

मृणालं विसम्

अथेति ॥ मृण्यते । 'मृण हिंसायाम्' (तु० प० से०)

१—'दुर्जन इव सतामरसः' इति वासवदत्तायां वसन्तवर्णनम्—इति
मुकुटः ॥ २—इन्द्रो चन्द्रे यथा 'सिञ्जतीव सुधासारैः सारसः सारसैः
करैः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—सरसि रोहति । 'तत्पुरुषे कृति-'
(६।३।१४) इत्यलुकि ह्रस्वेकारोऽपि । तथा च भारविः । 'अयमच्युतस्य
वचनैः सरसीरुहजन्मनः' इति—इति मुकुटः ॥ ४—'काश्चिद्राक्षस-
प्रमदा इव रक्तोत्पलकृष्टिव्यसनिन्यः' इति दमयन्तीश्लेषः ॥ ५—
नाला इत्यपि दृश्यते ॥

'तस्मिन्निविडिमुणि-' (उ० १।१।१८) इति कालन् ।
अपचयविवक्षायां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् 'मृणाली'
इत्यपि । 'मृणालं नलदे क्लीबं, पुनपुंसकयोर्विसे ।' इति मे-
दिनी ॥ (१) ॥*॥ विस्यति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) ।
'इगुपध्-' (३।१।१३६) इति कः । 'मृणाले तु विसं
विशम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (४) ॥*॥ द्वे 'अञ्जादीनां
मूलस्य' ॥

अञ्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

अञ्जेति ॥ सनोति । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । 'अ-
मन्ताडः (उ० १।१।१४) बाहुलकात्सत्वाभावः । 'षण्डः स्मृतो
बलीवर्दे भवेत् षण्डं तु कानने' इति मूर्धन्यादावजयः । 'षण्डं
पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद् गोपतौ पुमान्' 'शडि रुजायां
संघाते च' (भ्वा० आ० से०) षच् (३।३।१८) 'तालव्यो
मूर्धन्योऽञ्जादिकदम्बे षण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषभे
पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टः' इत्युष्माविवेकः । 'मकुरमुकुरौ दर्पणे,
षण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ' इति सारस्वतकोशः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'अञ्जादीनां समूहस्य' ॥

करहाटः शिफाकन्दः

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०)
प्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (यत्तु)—कं जलं रहति त्यजति ।
करहं पद्मम् । ततो हटति बहिर्गच्छति—इति मुकुटः । तत्र ।
'करहहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति विग्रहेऽपि) वृद्धिप्रस-
ङ्गाच्च । 'करहाटः पद्मकन्दे देशद्रुमविशेषयोः' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ शिफा मूलतरप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥*॥
'शिफा' इति 'कन्दम्' इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पद्मकन्दस्य' ॥

किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।

किंजल्क इति ॥ किञ्चिजलति । 'जल अपवारणे' (चु०
प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥*॥ के जले सरति ।
'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'हलदन्तात्-' (६।३।१) इत्यलुक् । दन्त्यसः । ('सवितृ-

१—तथा च 'सान्द्रं चन्दनमङ्गले वलयिता पाणौ मृणालीलता'
इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥ २—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'स्त्रीन-
पुंसकयोः' इत्युपलभ्यते । एवं चोक्तराजशेखरोक्तिरप्यनुकूलैव ॥ ३—
विसं दन्त्यान्तम् । तथाच 'हंसपङ्क्तिरेव विसंवादिनी' इति वासवदत्ता
इति मुकुटः ॥ 'मुनय इव विसाधारा जलपक्षिणः' इति दमयन्ती ॥
४—बलीवर्द उत्सृष्टवृषः । तत्र यथा 'चौरैरपहते षण्डे पृष्ठतः कोऽनु-
भावति' । कानने यथा 'कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम्'
इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ५—वृष्यप्रसङ्गात् ॥ चौरादिकस्यादन्तस्य
रंधातोर्वृष्यप्रसङ्गे ततोऽटतीति विग्रहे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ६—
'पुष्पं' इति पाठः ॥ ७—अतएव 'करहाटः शिफा च स्यात् कन्दे
सलिलजन्मनाम्' इति हैमनाममालायामुक्तम् ॥

三
三
三

三

三
三
三

三

三
三
三

三

三
三
三

三
三
三

三

三

三
三
三

三

三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三

三

三
三
三

三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

किसलयकसरसभाः' इति समेदात् ॥*॥ के शीर्यते । 'शृ
हिंसायाम्' (भ्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
तालव्यशः । 'केसरं हिङ्गुनि क्लीबं, किंजल्के न स्त्रियां, पुमान् ।
सिंहच्छटायां पुंनाने बहुले नागकेसरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पद्मकेसरस्य' ॥

संवर्तिका नवदलम्

समिति ॥ संवर्तते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) ।
'हृपिशिरुहिवृत्तिविदिच्छदिकीर्तिभ्यश्च' (उ० ४।११९) इतीन् ।
'संवर्तिर्नवपत्रिका' इति बोधालितः ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (१) ॥*॥ नवं च तद्वलं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पद्मादीनां नवपत्रस्य' ॥

वीजकोषो वराटकः ॥ ४३ ॥

वीजेति ॥ वीजस्य कोषः पात्रमाधारः । तालव्यान्तोऽपि ॥
(१) ॥*॥ त्रियते दलैः । 'वृत् आवरणे' () ।
'अन्येभ्योऽपि' () इत्याटच् । ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७५) । यद्वा—वरं दलवरणम् अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे कन्

१—'आन्दोलकुसुमकेशरशरेणमुखी' इति वासवदत्तायां तालव्यम-
ध्यदर्शनात् ॥—इति मुकुटः ॥

(५।३।७५) । 'वराटकः पद्मवीजकोशे रज्जौ कपर्दके' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पद्मवीजस्य' ॥

इति वारिवर्गविवरणम् ॥

उक्तान्वर्गान् संगृह्णाति—

उक्तं स्वव्योमदिकालधीशब्दादिसनात्यकम् ।

पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥

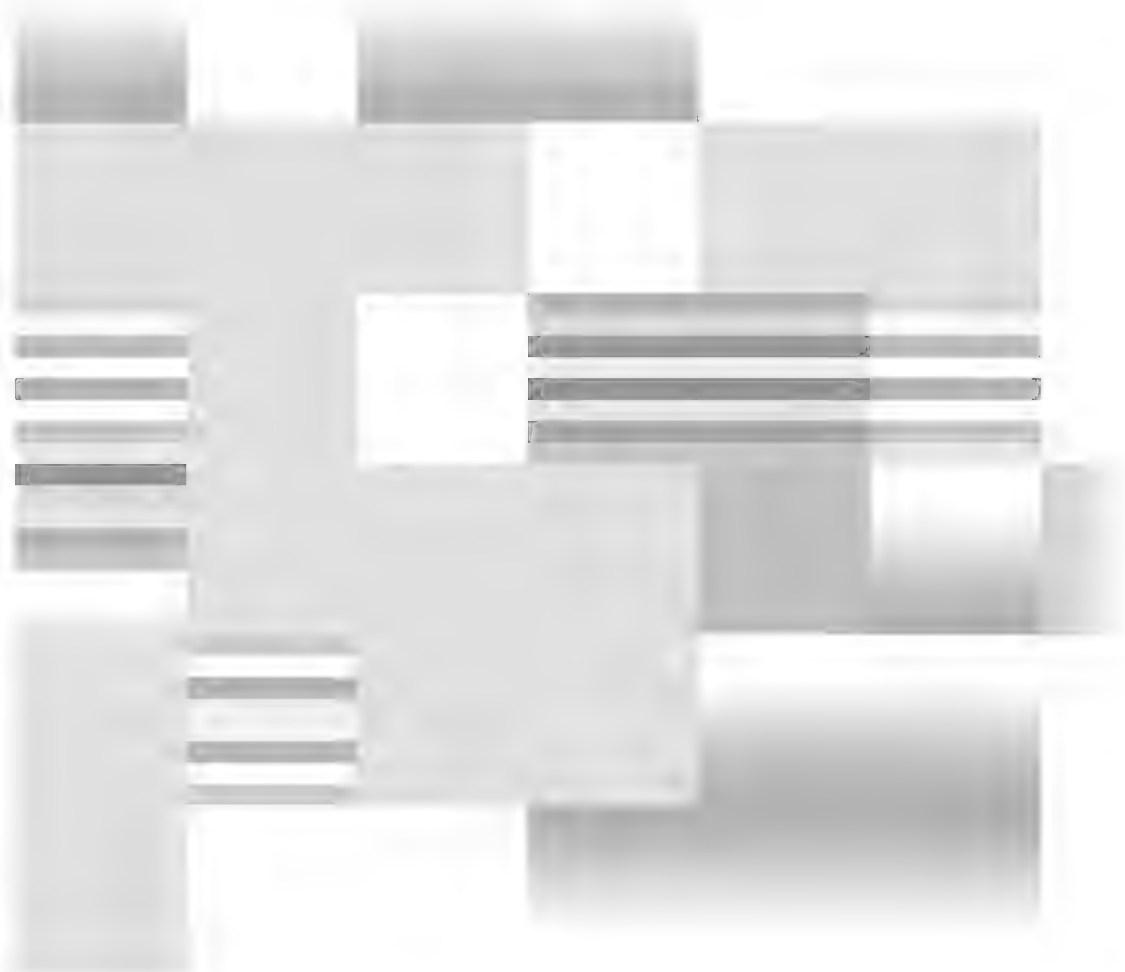
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

उक्तमिति ॥ अत्रैकादश वर्गाः ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसिंह-
देवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षितविर-
चितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः संपूर्ण-
तामगात् ।

१—आदिशब्देन पातालस्य ग्रहणम् इति मुकुटः ॥ अत्रायं भा-
वः—अस्मिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गौ स्वर्गः पातालश्च । तत्र नात्य-
वर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणात्स्वर्गवर्गत्वम् । तदुत्तरं पाता-
लसंगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अतएवाशिपुराणे प्रथमकाण्डे
यतानेव पदार्थानुक्त्वा उपसंहृतम् 'स्वर्गपातालवर्गाद्या उक्ताः' इति ॥
तत्राद्यशब्देनावान्तरवर्गग्रहणम्—इत्यपि मुकुटे व्यक्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधारयया व्याख्यया समेतः ।

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृदनापधिमृगादिभिः ।

मृत्रहाक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे वर्गा उक्ता वदितुमा-
रब्धाः । आदिकर्मणि क्तः (३।४।७१) । कीदृशाः, साङ्गो-
पाङ्गैः, पृथिव्यादिभिरुपलक्षिताः । तत्राङ्गानि मृदादीनि । उपा-
ङ्गानि खिलादीनि । आपणादीनि विपण्यादीनि । शिला-
दीनि मनःशिलादीनि । वृक्षादीनि पुष्पादीनि । मृगशब्द
आरण्यपशुमात्रपरः । 'आरण्याः पशवो मृगाः' इति स्मृतेः ।
आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां ग्रहणम् । तस्य चाङ्गोपाङ्गानि
पक्षिपक्षादीनि । यद्वा—मृगान्तुं शीलं यस्य स मृगादी सिंहः ॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः २

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥३॥

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि क्तिप् (३।२।१७८) । 'भूः
स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति' । यत्तु—'भवत्यस्यां
सर्वम्' इति भूः । बहुलवचनात् (३।३।११३)—अधिकरणे
क्तिप् (३।३।१७८)—इत्याह मुकुटः । तत्र । उक्तरीत्या नि-
र्वाहात् । 'अञ्चः पृथिवी' इति श्रुतिविरोधाच्च ॥ (१) ॥*॥
भवति । 'भुवः कित्' (उ० ४।४५) इति सिः ।—'भुवः
विमन्'—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'कृदि-
कारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । 'भूमिः क्षितौ
स्थानमात्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ न चलति । 'चल क-
म्पने () । पचायच् (३।१।१३४) । अचलाः सन्त्यस्याम्,
इति वा । अच् (५।२।१२७) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः ।
अचला भुवि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ नास्त्यन्तोऽस्याः ।
यद्वा अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः । 'अनन्तः केशवे शेषे

पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्-
वैयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभ-
रागुहृच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि' ॥ (४) ॥*॥ रसोऽस्या-
मस्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) । रस्यते वा । 'रस आ-
स्वादने' चुरादावदन्तः । घञ् (३।३।११३) । अच् (३।३।
५६) वा । यत्तु—घञर्थे को (३।३।५८) वा—इति मुकुटः ।
तत्र । परिगणनात् । अचः सत्वाच्च । ('रसा तु रसनापाठा-
सल्लक्षितिकङ्कषु') ॥ (५) ॥*॥ विश्वं विभर्ति । 'डुभृज्'
'संज्ञायां भृतृवृजि' (३।२।४६) इति खच् । 'विश्वंभरो-
ऽच्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (६) ॥*॥ तिष्ठति ।
अजिरादित्वात् (उ० १।५३) किरच् । 'स्थिरा भूशालप-
ण्योर् न शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ धरति वि-
श्वम् । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । यद्वा प्रियते ।
'धृज् अवस्थाने' । (तु० आ० अ०) । पचायच् (३।१।
१३४) । धराः सन्त्यस्यां वा । 'धरः कूर्माधिपे गिरी । कर्पा-
सतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥
'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१।७३) । गौरादिङीष् (४
१।४१) ॥ (९) ॥*॥ 'अर्तिसृष्टु' (उ० २।१।०२) इत्यनिः ।
'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।—गौरादित्वा-
न्ङीष् (४।१।४१)—इति मुकुटस्य प्रमादः । ('धरणोऽहि-
पतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे') । धरणं धारणे मानवि-
शेषे धरणी भुवि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ क्षौति । 'दुक्षु
शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकान्तिः । ('कृदिकारात्'—
(ग० ४।१।४५) इति ङीष्वा) ॥ (११) ॥*॥ जिनाति ।
'ज्या वयोहानौ' (ऋया० प० अ०) । अभ्यादित्वाद्यदन्तो
(उ० ४।१।१२) निपातितः । 'ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा'

१—'निरवधौ' इति पाठः ॥ २—अत एव ह्रस्वेकारान्तोऽपि
यथा—'विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्वरणिर्हृदिह्रस्वैर्वधूलतायाः' इत्य-
नेकाथैकैरवाकरकौमुदी ॥

इति शाश्वतः । ('उया तु मातरि' इति हैमः) ॥ (१२) ॥*॥
 कश्यपस्येयम् । 'काश्यप उक्तो मुनिमुगयोर्भेदे च का-
 श्यपी क्षमायाम्' इति मेदिनी ॥ (१३) ॥*॥ क्षियति । 'क्षि
 निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्विचौ च-' इति (३।
 ३।१७४) क्विच् । यत्तु—क्षियन्त्यत्र—इति मुकुटः । तत्र ।
 'अजन्म्याम्-' (वा० (३।३।१२६) इति ल्युट् बाधात् ।
 'क्षितिर्गेहे भुवि क्षये' इति हैमः ॥ (१४) ॥*॥ सर्वं सहते
 'बह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'पूःसर्वयोः-' (३।२।४१)
 इति खच् । ('सर्वसहः सहिष्णो स्यात्सर्वसहा पुनः क्षितौ'
 ॥ (१५) ॥*॥ वसु धनमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥
 (१६) ॥*॥ वसु दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
 कः ॥ (१७) ॥*॥ ऊर्णोति, ऊर्णयते, वा । 'ऊर्णञ् आच्छा-
 दने' (अ० उ० से०) । 'महति ह्रस्वश्च' (उ० १।३१) इत्युः,
 जुलोपः, ह्रस्वः, च । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति
 ङीष् ॥ (१८) ॥*॥ वसु धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि-'
 (३।२।४६) इति खच् 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) ॥ (१९)
 ॥*॥ गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
 गां जलं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ कुर्वते ।
 'कुङ् शब्दे' () । मितद्रादित्वाद् (वा० ३।२।१८०) ङुः ॥
 (२१) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' () । 'प्रथेः धिवन्
 संप्रसारणं च' (उ० १।१४९) । षित्त्वात् (४।१।४१) ङीष्
 ॥*॥ 'षवन्' इत्येके । 'पृथिवी पृथ्वी पृथ्वी' इति
 शब्दार्णवः ॥ (२२) ॥*॥ ('प्रथिप्रदि-') (उ० १।२८) इति
 उप्रत्यये संप्रसारणे 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति ङीष्
 पृथ्वी । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च लक्पत्र्यां कृष्णजीरके' ॥
 (२३) ॥*॥ क्षमते । 'क्षमेष सहने' () । 'क्षमेः पञ्चालो-
 पश्च' (उ० ५।६५) इत्यच् । यत्तु—पृषोदरादित्वात् (६।३।
 १०९) । अलोपः । बाहुलकान्मन् टिलोपश्च—इति मुकुटः ।
 तत्र । उक्तीर्या निर्वाहात् ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४)
 क्षमा च ॥ (२४) ॥*॥ अवति अव्यते वा । 'अव रक्ष-
 णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अतिसधु-' (उ० २।१०२)
 इत्यनिः ॥ (२५) ॥*॥ मेदमस्त्यस्याम् । अत इनिः (५।२।
 ११५) । 'मलमो मेदकुष्ठहा' इति शालिहोत्रः । मेद्यति वा ।
 'जिमिदा-' (दि० प० से०) । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४)
 इनिः ॥ (२६) ॥*॥ मह्यते । 'मह पूजायाम्' चुरादावदन्तः ।
 ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । महिः । 'कृदिकारात्-'
 (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । यत्तु—मह्यन्ते भूतान्यस्याम्,
 मह्यते, वा । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः । गौरादिङीष्
 (४।१।४१)—इति मुकुटः । तत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
 इति घञ्प्रसङ्गात् । कर्मणि घस्याप्रसङ्गाच्च । 'करणाधिकर-

णयोः' अनुवर्तनात् । 'वीचिः पङ्क्तिर्महिः केलिरित्याद्या ह्रस्व-
 दीर्घयोः' इति वाचस्पतिः । यद्वा—महीयते । 'महीङ् पूजा-
 याम्' कण्ठादियगन्तः । 'किप् च' (३।२।७५) इति क्पिन्-
 ह्योपयलोपौ । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।
 तदभावे विसर्गः—इति कश्चित् । तत्र 'कारग्रहणान्न' इत्युक्त-
 त्वात् । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्धवतेजसोः' इति हैमः
 ॥ २७ ॥*॥ सप्तविंशतिः 'भूमेः' ॥

मृन्मृत्तिका

मृदिति ॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (क्वा० प० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे 'मृदस्ति-
 कन्' (५।४।३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदः' ॥

प्रशस्ता तु मृत्ता मृत्ता च मृत्तिका ।

प्रशस्तेति ॥ मृच्छब्दात् 'सल्लौ प्रशंसायाम्' (५।४।४०)
 ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तमृदः' ॥

उर्वरा सर्वसस्याढ्या

उर्वरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा ईर्यते । 'ऋ गतौ' (क्वा०
 प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । उरुणामरा । यद्वा—उ-
 र्व्यते । 'उर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च'
 (३।३।१२५) इति घः । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति
 दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकत्वान्न । उर्वं राति । कः (३।२।३) ।
 यद्वा संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८) । 'रालोपः' (६।
 ४।२१) । उर् चासौ वरा च । उर्षु वरा वा । 'ऊर्वरा
 तु भूमात्रे सर्वसस्याढ्यभुव्यपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥
 सर्वाणि च तानि सस्यानि च । तैराढ्या मृत् । एकम्
 'सस्याढ्यभूमेः' ॥

स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

स्यादिति ॥ ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प०
 से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ('ऊषः क्षार-
 मृदि प्रोक्तः प्रभातेऽपि पुमानयम् । तत्संख्यायां च रन्ध्रे
 च चन्दनाद्रौ श्रवो विले' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षार-
 यति । 'क्षार संचलने' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्षारा चासौ मृत्तिका च ॥ (२) ॥*॥
 द्वे 'क्षारमृत्तिकायाः' ॥

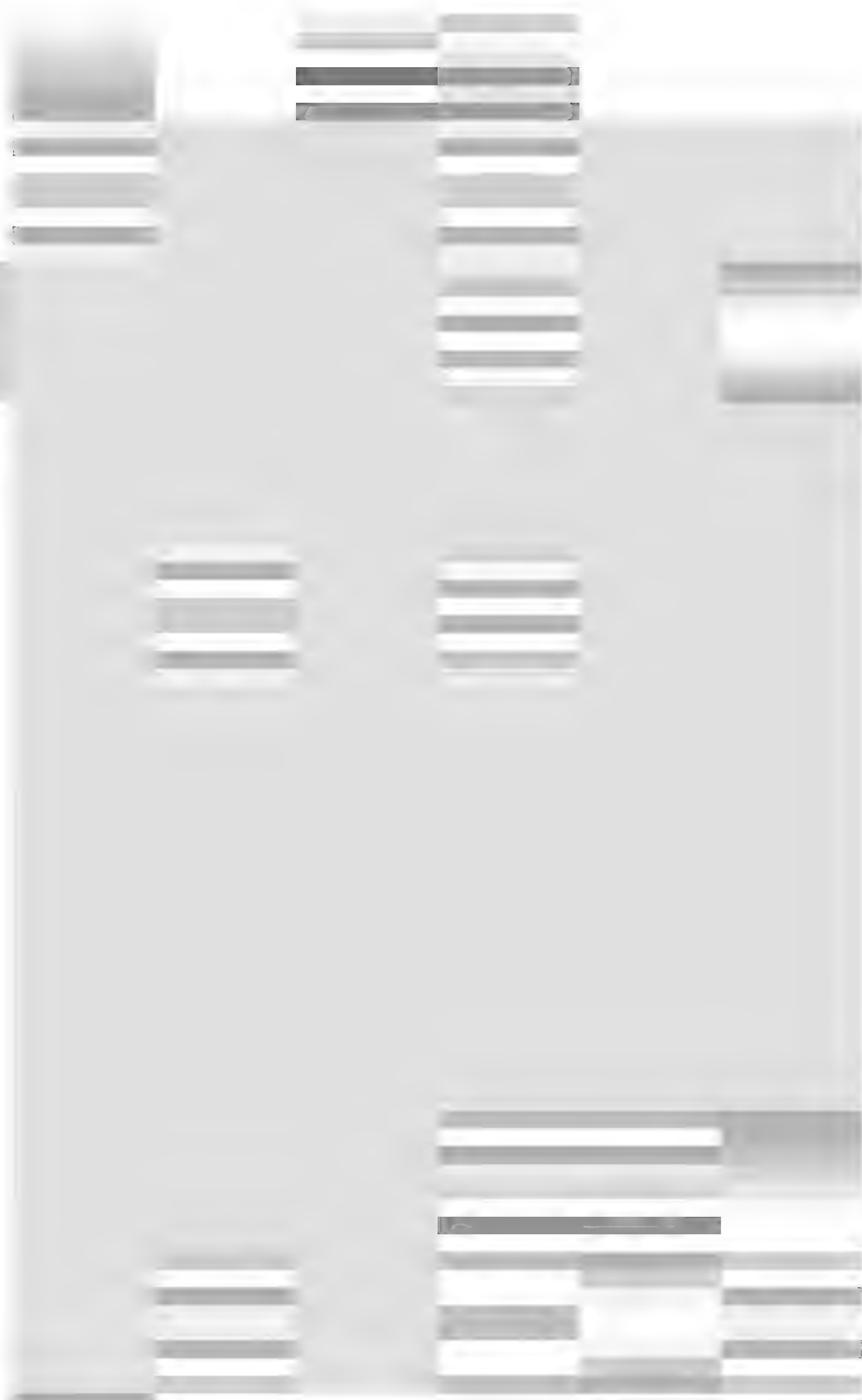
ऊषवानूषरो द्रावप्यन्यलिङ्गौ

ऊषेति ॥ ऊषोऽस्त्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१)
 ॥*॥ 'ऊषसुषि-' (५।२।१०७) इति रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 'क्षारमृद्विशेषस्य' ॥

स्थलं स्थली ।

स्थलमिति ॥ स्थलति । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—स्थल्यतेऽत्र । 'घनर्थे कः'

१—विश्वकोषे तु, काश्यपः स्यान्मुनौ मीनमेदे भूमौ तु
 काश्यपी' इति पाठ उपलभ्यते ॥

(वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् ॥ (१) ॥*॥ स्थली अकृत्रिमा । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् । कृत्रिमा स्थला । स्थलं तूभयसाधारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थलस्य' ॥

समानौ मरुधन्वानौ

समानाविति ॥ ध्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' ॥ (१) ॥*॥ धन्यतेऽस्मात् ।—धविर्गल्यर्थः सौत्रः इति मुकुटः । तत्र । (धातुपाठे (भ्वा० प० से०) दर्शनात् । 'कनिर्न युवृषि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबं चापे स्थलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्जलदेशस्य' ॥

द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिषु

द्वे इति ॥ खिलति । 'खिल उञ्छे' (तु० प० से०) । 'इणुपध-' (३।१।१३५) इति कः । खिल्यते वास्मिन् । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । ('खिलमप्रहते क्लीबं सारसंक्षिप्तवेधसोः') ॥ (१) ॥*॥ न प्रहन्यते स्म । 'हन हिंसागलोः' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समे समानार्थे । द्वे 'हलाद्यकृष्टस्य' । (त्रिषु लिङ्गत्रये । त्रियां खिला अप्रहता) ॥

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

अथविति ॥ गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० उ०) । 'पृषद्बृहन्महजगत्-' (उ० २।८४) इति निपातितः । शतृ-ब्रह्मवात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जगती भुवने क्षमायां छन्दोमेदे जनेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ लो-क्ष्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१४) । 'लोको विश्वे जने' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'विटपविष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१।४५) ॥*॥ पादिपाठे तु—पिष्यते पिश्यते, वात्र । 'पिश गतौ' () । 'पिष्ट संचूर्णने' (६० उ० अ०) वा । ('भुवनं पिष्टपः पुमान्' इति बोपालितः ॥ (३) ॥ भवन्त्यस्मिन् । 'रजेः क्युन्' (२।७९) 'भूसूध्रस्त्रिजभ्यः' (उ० २।८०) इति क्युन् । ('भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले') ॥ (४) ॥*॥ यत्तु—जङ्गम्यते—इति स्वामिना विगृहीतम् । यच्च—पुनः पुनर्वृद्धिक्षयो गच्छति—इति मुकुटेन । तत्र । 'वर्तमाने बृहत्-' (उ० २।८४) इति सूत्रे यङर्थस्य

१—अत्र 'वक्ष्यपि संज्ञापूर्वकत्वाद्बृहत्भावाच्च' इत्यधिकः पाठः ॥
१—वेधसि विष्णौ यथा हरिवंशस्य 'खिलस्य विष्णोरिषवो गुणा यत्र' इति व्युत्पत्त्यां 'खिलेषु' इति संज्ञा ॥ ३—इतः पूर्वम् जगत्स्यादिति लिखितमासीत् । तदत्रैव जगच्छब्दव्याख्याने लिखितम् ॥

वृत्तिकृद्भिरनुक्तेः । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानाच्च । 'जगत्' स्याद्विष्टपे क्लीबं, वायौ ना, जङ्गमे त्रिषु ॥ (५) ॥*॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पञ्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु जगत्' इति पृथ्वीजगतोर्भेदः ॥ पञ्च 'भूतलस्य' ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षम्

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः । भरतस्य राज्ञ इदम् । 'तस्येवम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'महर्षिव्यासरचिते जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृष्यते 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुनपुंसकयोर्वर्षे जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' इति रुदः । 'वर्षं स्थानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च भारतम्' इति भारविः । 'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः' । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' ॥ एकम् 'भारतवर्षस्य' ॥

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

शरेति ॥ शरावत्या नद्या मर्यादायाः । प्राचा सहितो दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्राच्यदेशस्य' ॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

उदीच्य इति ॥ तत् एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरो देशः । उदीच्यां भवः । 'द्युप्राग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अत्यादयः कान्ता-द्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छानां देशः ॥ (२) ॥*॥ 'चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्' ॥ द्वे 'शिष्टाचार-रहितखशादिदेशस्य' ॥

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

मध्येति ॥ मध्यश्चासौ देशश्च ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः

१—मुकुटे तु एतदग्रे—अत एव सामान्यविशेषभावाज्जम्बूद्वीपे तदेकदेशे च भारतप्रयोगः । प्रकरणादिभिस्तु तदवगमः । यथा 'एष दूरगुरुभारभारतं वर्षमथ मम वर्तते वशे' इति मावः । तथा 'एतेन भारतमिलावृतवद्भिभाति' इति च । अन्यान्यपि वर्षाणि । यथा 'स्याद्भारतं किंपुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः । रम्यं हिरण्यकुरू सुमेरोरुत्तरास्त्रयः । भद्राश्चक्रेतुमालौ तु द्वौ वर्षौ पूर्वपश्चिमौ । इलावृतं तु मध्यस्थं सुमेरुयत्र तिष्ठति' इति वाचस्पतिः—इत्युक्तम् ॥ २—यदाह 'प्राग्दक्षौ विभजते हंसः क्षीरो-दकं यथा । विदुषां शब्दसिध्यर्थं सा नः पातु शरावती'—इति क्षीरस्वामी ॥

‘मध्यान्मः’ (४।३।८) ॥ (२) ॥*॥ ‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विवनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः’ (२।२।१) इति मनुः । विनशनं कुरुक्षेत्रम् । द्वे ‘मध्यदेशस्य’ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्ताद् वर्तन्तेऽत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुण्यस्य भूमिः । पुण्या चासौ भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥*॥ ‘आ समुद्रात्तु वै पूर्वोदा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरायावर्तं विदुर्बुधाः’ इति (२।२।२) मनुः । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । ‘हिमालयोः’ इति पाठे तु हिमेन अव्यते । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१५) । द्वे ‘विन्ध्यहिमागमध्यदेशस्य’ ॥

नीवृज्जनपदः

नीवृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षात्र । ‘वृत्त वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । ‘नहिद्विती—’ (६।३।११६) इति दीर्घः । यत्तु—‘नियमेनावश्यतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र’ इति पुंसि बाहुलकात्, संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८), ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (३।२।१७८) इति, वा अधिकरणे क्तिप् इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्यागतिकगित्वात् ॥ (१) ॥*॥ जनः पदं वस्तु यत्र । ‘भवेज् जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जननिवासस्थानस्य’ ॥

देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

देशेति ॥ दिशति । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । दिश्यते वा । घञ् (३।३।१४) ॥ (१) ॥*॥ विसिनोति ‘षिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । ‘परिनिविभ्यः—’ (८।३।७०) इति षत्वम् ।—‘विशीयन्तेऽत्रेति, ‘एरच्’ (३।३।५६)—इति विग्रहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः । ‘-सितसय—’ (८।३।७०) इति क्ताजन्तयोः सूत्रेऽनुवादात् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपवर्तन्तेऽत्र ।—‘ल्युट्’ (३।३।११४) इति मुकुटः । तत्र । घञो ल्युटपवादात् । अतः—‘अन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘ग्रामसमुदायलक्षणस्य स्थानमात्रस्य’ ॥

त्रिधागोष्ठात्

त्रिष्विति ॥ आगोष्ठात् गोष्ठशब्दमभिव्याप्य ॥

नडप्राये नडात्रडल इत्यपि ।

नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । ‘कुमुदनडवेतसेभ्यो ङात्’ (४।२।८७) । ‘भ्रयः’ (८।२।१०) इति ‘माडुपधायाः’

अमर० १५

(८।२।९) इति वा वलम् ॥ (१) ॥*॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । ‘नडादाड् डलच्’ (४।२।८८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नडाधिकदेशस्य’ ॥

कुमुद्रान्कुमुदप्राये

कुमुद्रानिति ॥ कुमुदानि सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ कुमुदानि प्रायाण्यत्र ॥ एकम् ‘कुमुदबहुलदेशे’ ॥

वेतस्वान्वहवेतसे ॥ ९ ॥

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ बहवो वेतसा यत्र ॥ एकम् ‘बहुवेतसदेशे’ ॥

शाद्वलः शादहरिते

शाद्वल इति ॥ शीयते । ‘शदू शातने’ (भ्वा०, तु० प० अ०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । शीयतेऽस्मिन्निति वा । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । शादो बालतृणमस्मिन् । डलच् (४।२।८८) ॥ (१) ॥*॥ शादैर्बालतृणैर्हरितः ॥ एकं ‘नवतृणप्रचुरस्य’ ॥

सजम्बाले तु पङ्किलः ।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह । ‘पङ्कोऽस्मिन्नस्ति । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘सकर्मस्य’ ॥

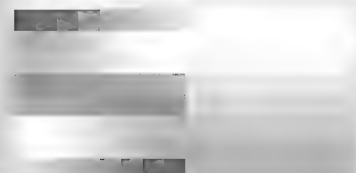
जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥*॥ अनुगता आपोऽत्र । ‘ऋक्पूर्—’ (५।४।७४) इत्यः । ‘ऊदनोर्देशे’ (६।३।९८) । (‘अनूपो महिषे नाऽम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्’ इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तथाविधो जलप्रायः । कं जलं छयति परिच्छिनत्ति । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । ‘कच्छमनूपम्’ इति बोपालितः । (‘कच्छो द्रुमेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधानापराञ्चले । ‘चीर्या वाराह्याम्’ इति हैमः) । ‘त्रिषु’ इत्यस्य बाधनार्थं ‘पुंसि’ इति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जलाधिकदेशस्य’ ॥

श्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ।

श्रीति ॥ (‘शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे । उपलायाम्’ इति हैमः) । शर्करा (अश्मप्राया मृत्) अस्त्वत्र । ‘देशे लुबिलचौ च’ (५।२।१०५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ‘सिकताशर्कराभ्यां च’ (५।२।१०४) इत्यण् । (‘शार्करः स्याद्ध्रुवफेने शर्करान्वितदेशयोः’ इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥

१—परिधानापराञ्चले यथा—‘प्रलम्बकच्छाः किल दाक्षिणात्याः’ ॥ २—चीरी पक्षिविशेषः ॥ ३—वाराही—वराहाकान्ता ओषधी । इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—कर्परांशो मृत्कपालखण्डम्, उपला अश्मरूपा मृत्, तयोर्वैधा ‘नगतस्त्रिष्वराभ्यां सशर्करौ मारुतश्चण्डः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

‘अन्यतरस्याम्’ (५।२।९७) ग्रहणान्तुप् (५।२।९४) च ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि ‘अश्मप्रायमुदधिकस्य वालुकायु-
क्तदेशस्य’ ॥

देश एवादिमौ

देशे इति ॥ (तत्र) आदौ भवौ । +‘मध्यान्मः’ (४।
३।८) इत्यत्र ‘आदेश’ इति वचनान्मः+ ॥ आदिमौ शर्करा-
शर्करिलौ देशे एव नान्यत्र । ‘शर्करः, शर्करावान्’ इतीमौ
तु ‘देशादेशयोः’ ॥

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ एवं ‘सिकता’ ‘सिकतिलः’ इतीमौ देश
एव । ‘सैकतः’ ‘सिकतावान्’ इति तु देशादेशयोः ।
केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि ‘वालुकाबहुलदेशस्य’ ॥

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

देश इति ॥ नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च संपन्नैर्धान्यैः पालितः ।
नदी मातास्य । ‘नद्युतश्च’ (५।४।१५३) इति कप् ॥ (१)
॥*॥ देवो मातास्य । ‘देवो मेघे सुरे राज्ञि’ ॥ (१) ॥*॥
क्रमेण एकैकम् ‘नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिः संपन्नदेशस्य’ ॥

सुराक्षि देशे राजन्वान् स्यात्

सुराक्षीति ॥ शोभनो राजा यत्र ।—‘न पूजनात्’ (५।
४।६९) इति टचोऽभावः—इति मुकुटः । तत्र । बहुव्रीहौ टचोऽ-
प्रसङ्गात् । मत्तुप् (५।२।९४) प्रशंसायाम् (वा० ५।२।९४)
‘राजन्वान्सौराज्ये’ (८।२।१४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं
‘स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य’ ॥

ततोऽन्यत्र राजवान् ।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘सामान्यराजयुक्तदेशस्य’ ॥

गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र । ‘घञर्थे—’ (वा० ३।
३।५८) इति कः । ‘अम्बाम्ब—’ (८।३।९७) इति षत्वम् ।
‘गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्’ ॥ (१)
॥*॥ गवां स्थानम् । स्वार्थे कः (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘गवां स्थानस्य’ ॥

तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

तत्त्विति ॥ पूर्वं भूतं गोष्ठम् । ‘गोष्ठात्त्वञ् भूतपूर्वं’ (५।

१—‘चात् मत्तुप्’ इति तु वृद्धं युक्तम् । अत एव देशे लुप्
इति सूत्रे ‘चादण्मत्तुप् च’ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् ॥ २—
‘मध्यान्मः’ इति सूत्रे भाष्ये तु ‘आदेश’ इति वचनं नोपलभ्यते ।
तस्मात् ‘अग्रादिपश्चाद्धिमच्’ (४।३।२३ सूत्रे) इति वचनादादेर्दि-
मच् वक्तव्यः ॥

२।१८) इति खच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘भूतपूर्वगोष्ठस्य’ ॥
पर्यन्तभूः परिसरः

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥*॥ परितः सरन्त्यत्र ।
‘पुंलि’ (३।३।१८) इति घः । (‘परिसरः प्रान्तभू-दैवयो-
र्युतौ’) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नद्यादिसमीपभूमेः’ ॥

सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।

सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आलौ सेतुः (पुमान्)
सिनोति, सीयते वा । ‘षिञ् बन्धने’ (खा० उ० अ०) ।
‘सितनि—’ (उ० १।६।९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ आ अल-
त्यम्बः । ‘अल वारणे’ (भ्रा० प० से०) । इन् (उ० ४।
१।१८) । यद्वा—अल्यतेऽनया । ‘इणजादिभ्यः’ (वा० ३।३।
१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सेतोः’ ‘पुल’ इति ख्यातस्य ॥

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम् ॥ १४ ॥

वामेति ॥ वामैर्वांम् वा ल्यते । ‘लृञ् छेदने’ (क्र्या०
उ० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (१) ॥*॥ न अकति । ‘अक्
कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्गुः । यद्वा
नम्यते भूरनेन । ‘णम प्रहृत्वे शब्दे च’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘कलिपाटिनमिमनिजनां शुक्पटिनाकिधतश्च’ (उ० १।१८)
इत्युः, नाकिश्च । इकार उच्चारणार्थः । (‘नाकुर्मुन्यन्तरे पृथ्वी-
धर-वल्मीकयोः पुमान्’) ॥ (२) ॥*॥ बलन्ते प्राणि-
नोऽत्र । ‘अलीकादयश्च’ (उ० ४।२५) इति निपातितः । (‘व-
(ब)ल्मीको नाकुर्वल्मीकयो रोगमेदे’) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य’ ॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अयनमिति ॥ अयन्ते ईयते वानेन । ‘करणा—’ (३।
३।११७) इति मुकुटः । तत्र । घञो ल्युडपवादत्वात् ।
आतो युच् (उ० २।७८) कर्मणि वा ल्युट् (३।३।११३) ।
‘अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदगदक्षिणतो गतौ’ इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ वृत्तं तत् । वर्ततेऽत्र वर्तन्तेऽनेन वा । मनिन् (उ०
४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते वितृणीक्रियते पादैः । ‘मृज्
शुद्धौ’ (अ० प० से०) । मार्ग्यते । ‘मार्ग अन्वेषणे’ (उ०
उ० से०) वा । यत्तु—मृग्यतेऽनेन—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । अलोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लक्षणाभावान्नोपधावृद्धिः स्यात् ।
‘मार्गो मृगमदे मासे सौम्यक्षेऽन्वेषणे पथि’ इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ अति बलम् (पथिकानाम्) ‘अद भक्षणे’ (अ०
प० अ०) । ‘अदेर्धश्च’ (उ० ४।११६) इति कनिप्, धश्चा-
न्तादेशः । यत्तु—अल्यते सततं गम्यते अनेन—इति मुकुटे-
नोक्तम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अततेर्धक्कनिपोरविधा-

१—वाल्मीकौ प्राचेतसे यथा ‘पीयूषमेव नालीकं वल्मीकस्य
कवेर्गिरि’ इत्यनेकार्धकैरवाकरकौमुदी ॥

नात् । ('अध्वा ना पथि संस्थाने सास्रवस्कन्धकालयोः') ॥
 (४) ॥*॥ पथन्तेऽनेन । 'पथे गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
 'पथिमथिभ्यामितिः' () पतन्त्यनेन इति वा ।
 'पतेत्यश्च' इतीनिः, थोऽन्तादेशश्च ॥*॥ 'पथः' इत्यदन्तोऽपि ।
 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥
 पथतेऽनया । 'पथटिभ्यामितिः' () । 'कृदिकारात्-'
 (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (६) ॥*॥ सरन्त्यनया । 'सृ
 गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।—किन् (३।३।९४)—इति मुकुटः ।
 तत्र । 'अजब्भ्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् ।
 (अतः) करणस्यापि कर्तृत्वविवक्षायां 'क्विचूतौ च' (३।३।
 १७४) इति क्विच् । 'सृतिर्गतौ पथि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥
 'अर्ति-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'सरणिः श्रेणिवर्मनोः'
 इति दन्त्यादौ रभसः । 'शुभं शुमे प्रवीप्ते च, शरणिः पथि
 चावलौ' इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि । तत्र 'शृ हिंसा-
 याम्' (क्वा० प० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥
 पादाभ्यां हन्यते । 'हन हिंसाग्लोः' (अ० प० अ०) ।
 किन् (३।३।९४) । 'हिमकाषिहतितुषु च' (६।३।५४) इति
 पङ्कावः । 'पद्धतिः पथि पङ्क्तौ च' इति हैमः ॥ (९)
 ॥*॥ पादाय हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) ।
 'पथ्यतदर्थे' (६।३।५३) इति पङ्कावः । 'पदमस्मिन्दृश्य-
 म्' (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥*॥ वर्तन्तेऽनया ।
 'वृतेश्च' (उ० २।१०६) इत्यनिः । 'वर्तनी पथि । वर्तने
 तर्कुपिण्डे च' इति हैमः ॥*॥ 'वात् (२।१०६ उणादि-
 सूत्रेण) मुट्' इत्येके । तत्र वर्तमनि ॥ (११) ॥*॥ एकः
 पादोऽस्याम् । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति निपा-
 तितः । यद्वा 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) इति पादस्या-
 न्तलोपः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४।१।८) इति वा ङीष् ।
 'पादः पत्' (६।४।१४०) ॥*॥ अत्र पक्षे 'एकपाद्' इत्यपि
 रूपान्तरम् । 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्तमनि स्त्री
 स्यात्' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'मार्गस्य' ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

अतीति ॥ स्वती पूजयाम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति
 समासः । 'न पूजनात्' (५।४।६९) ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥
 संश्वासौ पन्थाश्च । 'सन्महत्-' (२।१६१) इति तत्पु-
 रुषः 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 'शोभनमार्गस्य' ॥

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥१६॥

व्यध्व इति ॥ विरुद्धोऽध्वा । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा०
 २।२।१८) इति समासः । 'उपसर्गाध्वनः' (५।४।८५)

१—आस्रवः कर्मवन्धहेतुक्रिया हिंसादिः तेन सह वर्तते यः
 स्कन्धः शरीरभावापन्नो रूपरसादिसमूहः सः सास्रवस्कन्धः । इत्य-
 नेकार्थैकैवाकरकौमुदी ॥

इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टोऽध्वा ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धः
 पन्थाः 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इत्यः—इति मुकुटः । तत्र ।
 ('पथः संख्याव्यायादेः') (वा० २।४।३०) इति क्लीबताप्रस-
 ङ्गात् । अतः 'विरुद्धः पथः' इति विग्रहीतव्यम् ॥ (३)
 ॥*॥ कुत्सितोऽध्वा । 'कुगति-' (३।२।१८) इति समासः ।
 'कोः कत्तपुरुषेऽन्वि' (६।३।१०१) ॥ (४) ॥*॥ 'ईष-
 दर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमारोऽपीष-
 न्मार्गो भवति । कुत्सितः पथः । 'वाटः पथश्च मार्गश्च'
 इति त्रिकाण्डशेषाददन्तः पथशब्दः । पथशब्देन समासेन
 पुंस्त्वं निर्वाह्यम् । पथिनृशब्देन समासे 'का पथ्यक्षयोः'
 (६।३।२०४) इति कादेशे 'पथः संख्याव्यायादेः' (वा०
 २।४।३०) इति क्लीबत्वं भवति । 'सत्पथस्तु सुपन्थाः स्याद्
 व्यध्वो विपथकापथौ' इति रभसोऽप्येवम् । ('कापथः कु-
 त्सितपथे उशीरे क्लीबमिष्यते') ॥*॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य
 पथशब्देन समासे कुपथः, अपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
 'दुर्मार्गस्य' ॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । 'नञ्' (१।२।६) इति
 तत्पुरुषः ॥ (१) ॥*॥ 'पथो विभाषा' (५।४।७२) इत्यः ।
 'अपथं नपुंसकम्' (२।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मार्गो-
 भावस्य' ॥

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्गेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमटति । 'अट गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायाम् कन्' (५।३।
 ७५) । ('शृङ्गाटकं भवेद्वारिकण्टके च चतुष्पथे') ॥ (१)
 ॥*॥ चतुर्णां पथां समाहारः । 'तद्धितार्थो-' (२।१।५१)
 इति समासः 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इति समासान्तः ।
 'इदुदुपथस्य-' (८।३।४१) इति षलम् । 'पथः संख्या-'
 (वा० २।४।३०) इति क्लीबत्वम् । ('चतुष्पथं चतुर्मार्गसं-
 गमे, ब्राह्मणे तु ना') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चतुष्पथस्य' ॥
 प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । 'प्रादिभ्यः-' (वा० २।
 २।२४) इति बहुव्रीहिः । ('प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्य-
 पथेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ दूरश्वासौ शून्यश्च ॥ एकम्
 'दूरशून्यच्छायाजलादिवर्जितमार्गस्य' ॥

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य सुखस्य वान्तः । कान्त-
 मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
 २।१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चोराद्युपद्रवैर्दुर्गममार्गस्य' ॥
 गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्

गव्यूतिरिति ॥ 'गोर्धृतौ छन्दस्युपसंख्यानम्', 'अध्व-
 परिमाणे च' (वा० ६।१।७९) इत्यवादेशः । 'धन्वन्तरसहस्रं

तु कोशः कोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गौहृतं
गोमतं च तत् इति वाचस्पतिः । 'धनुर्हस्तचतुष्टयम्'
'द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितः' इति
शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ कोशयोर्युगम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कोशद्वयपरिमितस्य' ॥

नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।

नल्व इति ॥ किष्कूणां हस्तानां चतुःशती । 'चतुः-
शतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा० २।४।३०) । चतुर्गुणं
शतम्, इति वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ।
नल्यते । 'णल बन्धने' (भा० प० से०) । उल्वादित्वात्
(उ० ४।९५) वः । काल्यस्तु 'नल्वं हस्तशतम्' इत्याह ॥
एकम् 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य' ॥

घण्टापथः संसरणम्

घण्टेति ॥ घण्टोपलक्षितः पन्थाः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) । यद्वा घण्टानां पन्थाः । घण्टाग्रहणं
वादित्राणां तद्वतां हस्त्यादीनां चोपलक्षणम् । 'ऋक्पूर्'-
(५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन,
वा । 'सु गतौ' (भा० प० अ०) ।—'करणा-' (३।३।
११७) इति ल्युट्-इति मुकुटः । तन्न । घस्य ल्युट्पवाद-
त्वात् । बाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।७८)
तु युक्तः ॥ (२) ॥*॥ 'दश धन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः
स्मृतः' इति चाणक्यः ॥ द्वे 'राजमार्गस्य' ॥

तत्पुरस्योपनिष्करणम् ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति तदा ।
उपनिष्करन्ति निस्सरन्ति सैन्यान्वयः । 'कृ विक्षेपे' (तु०
प० से०) ।—'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति मुकुटः । तन्न । अपो
बाधकस्य ल्युटोऽपि 'पुंसि' (३।३।११८) इति घस्यापवादत्वात् ।
यद्वा उपनिःकीर्यते सैन्यैर्हैन्यते । 'कृल् हिंसायाम्' (क्र्या०
उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।३।५७) । 'इदुदुपधस्य-' (८।
३।४१) इति षः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरमार्गस्य' ॥

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।
स्थानीयं निगमः

पूरिति ॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) ।
'आजभास-' (३।३।१७७) इति क्तिप् । 'उदोष्ठ्य-' (७।
१।१०२) इत्युत्वम् ।—'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः—
इति मुकुटः । तन्न । 'वोः' (८।२।७६) इत्यस्य विषयात् ।
पूर्यते । 'पुर अप्रगमने' (तु० प० से०) । संपदादि क्तिप्
(वा० ३।३।१०८) वा । यत्तु—पिपति, पूरयति, वा इति

१—भट्टश्रीरस्वामी तु 'नल्वं विश्वहस्तशतम्' इति दर्शितवान्
यत्तु नल्वो विश्वं हस्तशतम् इति दर्शितवान् ॥

विगृह्य 'पृ पालने' इति धातुमुपन्यस्य 'आजभास-' इति क्तिप्-
इति मुकुटः । तन्न । उक्तधातोः 'पूरयति' इति रूपासंभवात् ।
'पूरी आप्यायने' (जु० उ० से०) इत्यस्मादुक्तसूत्रेण क्तिपो-
ऽविधानात् । सर्वत्र दीर्घोच्चारणश्रवणप्रसङ्गाच्च । ('पूः शरीरे
पत्तने च') ॥ (१) ॥*॥ यदपि—'पृ पालने' इत्यस्माद्
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादुत्वम्—
इत्युक्तम् । तदपि न । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् । 'पि-
पति' इत्यादाविति प्रसङ्गाच्च । पुरति । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात् । गौरादित्वात्
(४।१।४१) 'जातेः'—(४।१।६३) इति वा ङीष् ॥ (२)
॥*॥ नगाः सन्त्यत्र । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' (वा० ५।२।
१०७) ॥ (३) ॥*॥ पक्षे क्लीबत्वं पत्तनसाहचर्यात् ॥*॥
पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१५०)
॥*॥ 'पट्नं पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । बाहुलकात् पटे-
तनन् ॥ (४) ॥*॥ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र । 'भिदिर्
विदारणे' (६० उ० अ०) ।—अधिकरणे ल्युट् (३।३।
११७)—इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञो ल्युट्पवादत्वात् । युच् (उ० २।७८) तृचि-
तः ॥ (५) ॥*॥ स्थानाय हितम् । 'तस्यै हितम्' (५।१।५)
इति छः ॥ (६) ॥*॥ नितरां गच्छन्त्यत्र । 'गोचर-' (३।३।
११९) इति निपातितः । 'निगमाः पूर्वणिगवेदनिश्चयाध्व-
वणिकपथाः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नगरस्य' ॥

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरम्

अन्यदिति ॥ मूलनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यत्तु
पुरम् । शाखेव नगरम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखानगरस्य' ॥

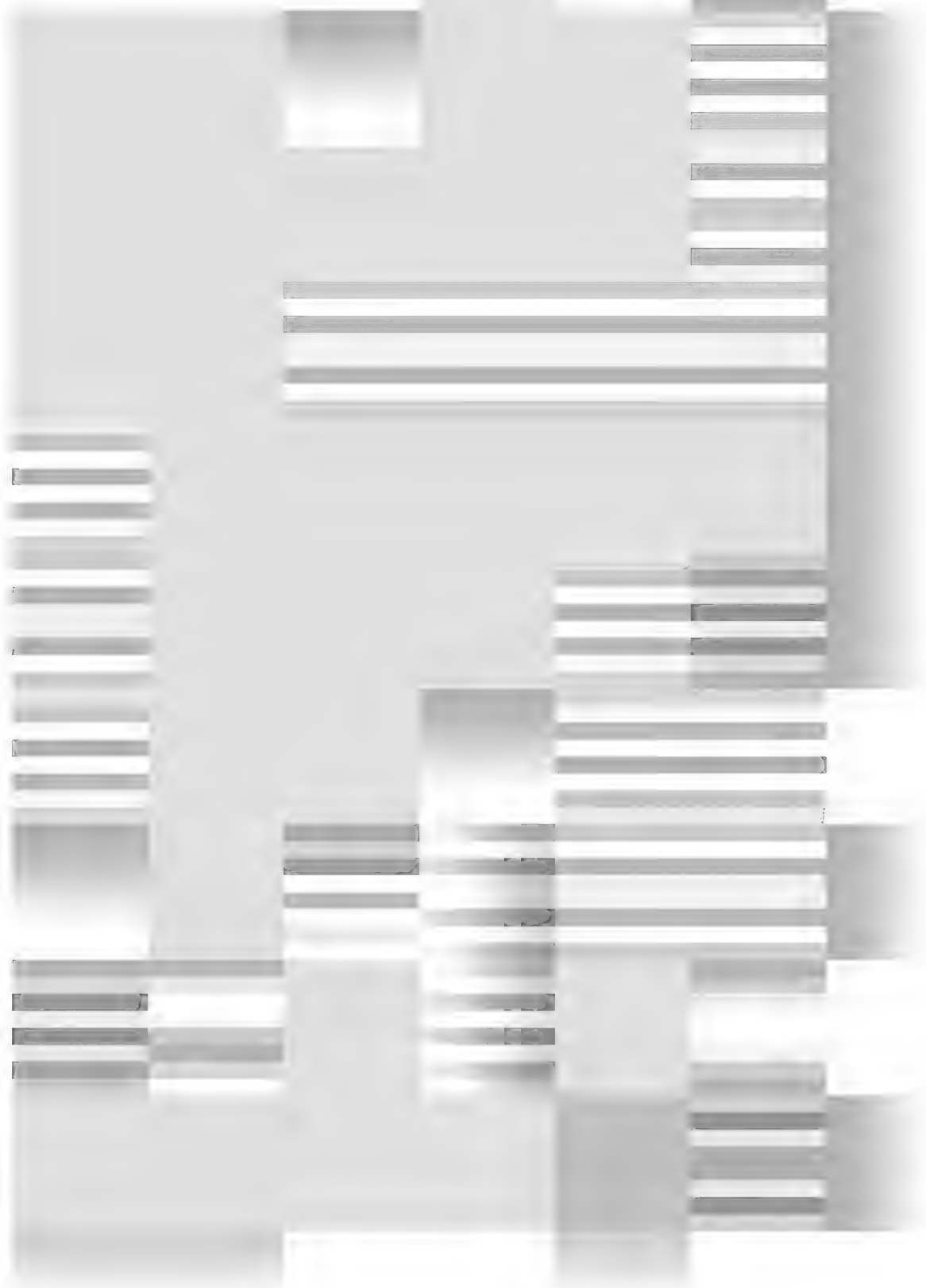
वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।

वेश इति ॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
ण०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) घञ् । 'नेपथ्ये गृहमात्रे च
वेशो वेश्यागृहेऽपि च' इति तालव्यान्ते रभसः । 'गृह-
मात्रे गणिकायाः सद्यन्ति वेशो भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो
मूर्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः' इत्युष्मविवेकः ॥ (१)
॥*॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वेश्यानिवासस्य' ॥

आपणस्तु निषद्यायाम्

आपण इति ॥ आ समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र
वा । 'पण व्यवहारे' (भा० आ० से०) । 'गोचरसंचर-'
(३।३।११९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ निषीदन्त्यस्यां जनाः
'षट् विशरणगल्यवसादनेषु' (भा०, तु० प० अ०) 'सं-
ज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।
६६) इति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हृदस्य' 'क्रय्यवस्तुशालायाः' ॥

१—भाष्ये तु 'नगाच्च' इत्येव दृश्यते ॥

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) 'कृदिका-रात्-' (ग० ४।१) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पण्यानां वीथी स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे हृद्व्यत्यविक्रय-स्थानस्य । हृद्व्यत्यस्य इति स्वामी । 'आपणः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम्' इति शाश्वतः । 'आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रभसः ॥ 'द्वयं क्रयव-स्तुशालापङ्केः' ॥

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथ्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग-' (४।४।७६) इति यत् । 'रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चलरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतोलयति 'तुल उन्माने' चुरादिः । पचाश्च (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । यत्तु—'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'प्रतोलयति' इति विग्रहप्रदर्शनात् । अकर्तरि कारके भावे च एरचो विधानात् ॥ (२) ॥*॥ विशेते 'शीङः किङ्गस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'विशिखाः खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्राममध्य-मार्गस्य' ॥

स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) । कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वपिवृधिभ्यां रन्' (उ० २।२७) । 'वैप्रश्चावरणे वृन्दे प्राकारे मूलबन्धने' इति धरणिः । 'वप्रस्ताते पुमान्, अस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति मेदिनी (२) ॥*॥ द्वे 'प्रकाराधारस्य', 'परिखोज्जुतमृत्तिका-कूटस्य' ॥

प्राकारो वरणः सालः

प्राकार इति ॥ प्र क्रियते । 'डुकृञ् करणे' (त० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२३) इति दीर्घः । आङ् वा—'सादकारयोः कृत्रिमे'

१—मुकुटस्तु—'चत्वार्येव हृद्व्यस्य' इत्यन्ये । 'पर्यापतत्कृषिक-लोकमगण्यपण्यपूर्णाणं विपणिनो विपणिं विमेजुः' इति माघे ।

'विपणिर्हृद्वः' इति वल्लभेन व्याख्यातम् । अत एव प्रयोगादविपणेः पुंस्त्वमपि—इति सर्वधरः—इत्यप्याह ॥ अत एव हैममेदिन्योः 'विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापणपण्ययोः' इत्युपलभ्यते ॥

२—केचित्तु 'विपण्यादीन्यप्येकार्थानाहुः । तथा च कौटिल्यः 'विशि-खायां सौवर्णिप्रचारः' इति तु भट्टक्षीरस्वामी—इति मुकुटः ॥

३—मुकुटपुस्तकयोरुत्तु 'चयः' इत्युपलभ्यते ॥

इति दीर्घः—इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । अस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा । 'वरणो वरणद्रुमे । प्राकारे, वरणं वृक्षाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सत्यते । 'बल गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'सालो वरणसर्जयोः' इति रभसः ॥*॥ 'तालव्यो नृपक्षपयोः शालो, वृक्षे वृत्तौ द्रुमेदे च । तालव्यदन्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्' इत्युष्मविवेकः । तत्र 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्ट-कादिरचितवेष्टनस्य' ॥

प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्राचीनमिति ॥ प्रागेव । 'विभाषाच्चैरिदं स्त्रियाम्' (५।४।८) इति खः ॥*॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्राची-यते । प्राङ्पूर्वः । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन्दीर्घौ ॥ (१) ॥*॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्तसिः () । वरणं वृत्तिः । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ।—त्रियतेऽनया, इति 'वृत्तिः' इत्यपि नाम, इति स्वामी—इति मुकुटः । तत्र । करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥*॥ एकं 'ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य' ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

भित्तिरिति ॥ भिद्यते । 'भिदिर् विदारणे' (ह० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'भित्तिः कुड्ये प्रमेदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुड्यां साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कु-ड्यते वा । 'कुडि कार्कश्ये' () । प्यत् (३।१।१२४) । ('कुड्यं भित्तौ विलेपने' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भित्तेः' ॥

पङ्कं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

पङ्कमिति ॥ यत् कुड्यं मध्यन्यस्तास्थि तत् ईज्यते । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । 'उल्लाकादयश्च' (उ० ४।४।१) इति साधु । 'भवेदेडोकमेडुकमेडुकं च' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य' ॥

गृहं गेहोदवसितं वेष्टम सन्न निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदनं भवनान्गरमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूभ्येव निकायनिलयालयाः ॥ ५ ॥

गृहमिति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) ॥

१—अस्य वार्तिकस्य, उदाहरणप्रत्युदाहरणयोश्च (६।३।१२२) सूत्रे भाष्ये उपलब्धेरकिञ्चित्करमेतत् ॥ २—कौ श्रोतते इति डप्रकरणे 'अन्यत्रापि' इति डः इति सोमनन्दी । एतेन दकारोऽत्र, न डकारः इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

‘गेहे कः’ (३।१।१४४) । (‘गृहं गृहाश्च पुंभूति कलत्रेऽपि च सद्गनि’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गेन गणेशेन ईद्यते कायते । ‘ईह चेष्टायाम्’ (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह ईप्सितो यस्मिन्वा । ‘गेहमन्त्री, शालासभे स्त्रियाम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ उत् ऊर्ध्वम् अवसीयते स्म । ‘घोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) ‘विञ् बन्धने’ (खा० उ० अ०) वा । कः (३।२।१०२) । ‘द्यतिस्यति-’ (७।४।४०) इतीलम् ‘अवसितगृहे ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्’ ॥ (३) ॥*॥ विशन्त्यत्र । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ सीदन्यत्र । ‘षट् ल विशरणादौ’ (भ्वा० तु० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) (‘सद्वा स्यान्मन्दिरे नीरे’ इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ नि केल्यतेऽस्मिन् ‘कित निवासे’ (भ्वा० प० से०) । अधिकरणे युच् (उ० २।७८) ॥ (६) ॥*॥ निशायामभ्यते स्म । ‘अम गत्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । ‘रुष्यमत्वर-’ (७।२।२८) इति नेट् । ‘निशान्तं सदनं वस्त्यमगारं मन्दिरं पुरम्’ इति वाचस्पतिः । (‘निशान्तं त्रिषु शान्ते स्यात्क्लीबं तु भवनोपसोः’ इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ वसनम् । ‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘वसेस्तिः’ (उ० ४।१८०) । तत्र साधुः । यत् (४।४।९८) । अप स्थायति संहतं भवति । ‘स्त्यै छ्वै शब्दसंघातयोः’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः प्रुषोदरादिः (६।३।१०९) ।—‘वष्टि भागुरिः’ इत्यञ्छोपः—इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । तत्रापस्याग्रहणात् । ‘कुलोदवसितं पस्त्यम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (८) ॥*॥ सीदन्यत्र । ‘षट् ल’ (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे युच् (उ० २।७८) । ‘सदनं मन्दिरे तोये’ ॥*॥ स्वार्थण्यन्ताद्युचि सादनमपि । ‘सदनं सादनम्’ इति द्विरूपकोशः ॥ (९) ॥*॥ (‘सदनं मन्दिरे तोये’) । भवन्यत्र । ‘भू’ (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।६८) । भवनमस्त्यत्र वा अर्थ आद्यच् (५।२।१२७) । ‘भवनं सद्ने भावे’ इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ अगान् ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥*॥ आ अग्यते । ‘अग कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । ‘विद्यादगारमगारैर्मपगामापगामपि’ इति द्विरूपकोशः ॥ (११) ॥*॥ मन्धते सुप्यतेऽत्र । ‘मदि स्तुत्यादौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इषिमदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् ।

१—‘अन्यत्रापि-’ इत्यधिकरणे युच् इति पाठः ॥ २—अत एव हैमनाममालायाम् ‘समोदवसितं कुलम्’ इत्यत्र कुलशब्द उपलभ्यते । ‘दिव्यदेवकुलालंकृताः स्वर्गा इव मार्गाः’ इति दमयन्ती-शेषश्च । कुत्रचित् ‘नल’ इति लिखितमासीत् ॥ ३—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥

‘मन्दिरो मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे’ इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ गृहशब्दो भूयैव पुंसि । चात् क्लीबे ॥ (१३) ॥*॥ निचीयते धान्यादिकमत्र । ‘चिञ् चयने’ (खा० उ० अ०) । ‘पाठ्यसांनाय-’ (३।१।१२९) इति साधुः । (‘निवासचिति-’ (३।३।४१) इति चञि निकायोऽपि । ‘निकायः सद्वांसघयोः । परमात्मनि लक्षे च’ इति हैमः ॥ (१४) ॥*॥ निलीयतेऽत्र । ‘लीङ् लेषणे’ (दि० आ० अ०) । ‘पुंसि’ (३।३।११९) इति चः । ‘एरच्’ (३।३।५६) वा । ‘निलयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य प्रदेशेऽपि’ इति हैमः ॥ (१५) ॥*॥ एवम् आलयः ॥ (१६) ॥*॥ षोडश ‘गृहस्य’ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वसन्यत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘वासो वैश्मन्यवस्थाने वासा स्यादाटरूपके’ इति हैमः ॥ (१७) ॥*॥ कुटति कुटिलीभवति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘इगुपधात् कित्’ (उ० ४।१२०) इति, ईनि ‘कृदिकारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । ‘कुटः कोटे शिलाकुटे घटे गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी’ इति हैमः । (‘कुटः कोटे पुमान्त्री घटे, क्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्यां तु सुरायां चित्रगुच्छके-’ इति मेदिनी) ॥ (१८) ॥*॥ शलन्यत्र । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘शालो हाले मत्स्यमेदे शालौ-कस्तप्रदेशयोः । स्कन्धशाखायाम्’ इति हैमः ॥ (१९) ॥*॥ सह भान्यत्र । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।३।१०१) इति ङः । ‘सभा द्यूतसमूहयोः । गोष्ठां सभ्येषु शालायाम्’ इति हैमः ॥ (२०) ॥*॥ चत्वारि ‘सभागृहस्य’ ॥

संजवनं त्विदम् ।

चतुःशालम्

संजेति ॥ संजवन्यत्र । ‘जु गतौ’ सौत्रः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ चतस्रः शालाः समाहृताः ‘आबन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति वा क्लीबलम् ॥*॥ एकम् ‘अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टयगृहस्य’ ॥

मुनीनां तु पर्णशालोऽजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ ‘उट् स्तृणपर्णादिः’ इति देशीकोशः ।

१—एकयकारवान् । अत एवानेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां घञन्तत्वेनैव व्याख्यातः । युक्तं चैतत् । ण्यदन्तस्य निवासार्थे एव निपाति-तत्वात् । घञन्तस्येव तु संघादर्थकता संभवति । निकाय्यः ॥ २—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥ ३—‘इनि प्रत्यये’ इति वा पाठः ॥ ४—अन्यत्रापि पाठः ॥ ५—इह इति मुकुटः ॥ ६—हलोकारादिः । तथा च रघुः ‘सौधजालमुदजेषु विस्तृतम्’ इति—इति मुकुटः ॥

उताज्जायते । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुनीनां गृहस्य' ॥

चैत्यमायतनं तुल्ये

चैत्यमिति ॥ चीयते । 'चित्याप्रचित्ये च' (३।१।१३२) इति साधुः । चित्याया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः । चित्यायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । 'चैत्यमायतने बुद्धविम्बेऽप्युद्देश्य-पादपे' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ आयतन्तेऽत्र । 'यती प्रयत्ने' (भा० आ० से०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यज्ञस्थानस्य' । उद्देश्यवृक्षस्येत्यन्ये ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥*॥ मन्दन्तेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादौ' (भा० आ० से०) । 'मन्दिवाशि-' (उ० १।३८) । इत्युच् 'मन्दुरा' वाजिशालायां शयनीयार्थव-स्तुनि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वशालायाः' ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

आवेशनमिति ॥ आविशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११८) इति ल्युट् । युच् (उ० २।७८) वा । 'आवेशनं शिल्पिशाले भूतावेशप्रवेशयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शिल्पिनां शाला ॥*॥ शिल्पस्य शाला, इति तु स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वर्णकारा-दीनां शालायाः' ॥

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

प्रपेति ॥ प्रपिबन्त्यस्याम् । 'पा पाने' (भ्र० प० आ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ पानीयस्य शाला । स्वार्थे कन् (५।३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलशालायाः' ॥

मठच्छात्रादिनिलयः

मठ इति ॥ मठन्त्यत्र 'मठ मदनिवासयोः' (भा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा मठति निवासयति । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिव्राजक-क्षपणका-दीनां तेषां निलयः । बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री ॥*॥ एकम् 'शिष्याणां गृहस्य-मठस्य' ॥

गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

गञ्जेति ॥ गञ्जन्त्यस्याम् । 'गञ्जि शब्दार्थः' (भा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । 'गञ्जा खनौ सुरागृहे । गञ्जः स्यात्सुप्ति रीढायां भाण्डागारे तु न त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मदिराया गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यसंधानगृहस्य' ॥

१—अन्यत्रापि ॥ २—विभाषा सेना- (२।४।२५) इति जीवतायां 'शिल्पिशालम्' अपि ॥

गर्भागारं वासगृहम्

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥*॥ वासस्य गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य' ॥

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्य हिंस्रः इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (भा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुमे तन्त्रे सूतिकागार आसवे । शुमे मरणचिह्ने च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ सूतैव सूतिका । 'सूतकादीनां वा' (वा० ७।३।४५) सूतिकाया गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवस्थानस्य' चत्वारः पर्यायाः, इत्यन्ये ॥

वातायनं गवाक्षः

वातेति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) क-रणे ल्युट् (३।३।११८) । युच् (उ० २।७८) वा । वातस्यायनम् ॥ (१) ॥*॥ गवामक्षीव । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्यामुवन्ति एनमनेन वा । 'अक्ष् व्याप्तौ' (भा० प० से०) । अकर्तर्यर्थे घञ् (३।३।११९) । यत्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ् इति स्वामिनोक्तम् । तच्च । एतद्वचनस्यादर्शनात् । 'गवाक्षी शक्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालकस्य' ॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।

अथेति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मडि भूषायाम्' (भा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) मण्डं पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिबति वा ॥ (१) ॥*॥ जनानामाश्रयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्त्रीवासोचितमण्डपस्य' ॥

हर्म्यादि धनिनां वासः

हर्म्येति ॥ हरति मनः । 'हृज् हरणे' (भा० उ० अ०) । अभ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यत् मुट् च ॥ (१) ॥*॥ आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकम् 'धनवतां वासगृहस्य' ॥

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥

प्रासेति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम् । प्रसीदति मनोऽत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः । आङ् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवानां राक्षां च गृहस्य' ॥

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सौध इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मूर्त्यां हृदि गङ्गेष्टिका-मृते' । सुधा लेपोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सदनं योग्यत्वात् । यद्वा

१—भाष्ये तु 'वा सूतिकापुत्रिकावन्दारकाणाम्' इत्युपलभ्यते ॥

सदनानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'राजगृहस्य' ॥

उपकार्योपकारिका ।

उपेति ॥ उपक्रियते । कर्मणि 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । ('उपकार्या राजसद्वन्युपकारोचितेऽन्यवत्') ॥ (१) ॥*॥ उपकरोति ण्वुल् (३।३।१३३) । ('उपकारिकोपक्रय्या पिष्टमेदे नृपालये') ॥*॥ 'उपकार्युपकारिका' इति द्विरूपकोशदर्शनादुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचाद्यधि (३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—उप अधिकं करोतीति विगृह्य 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । निपातानामसत्त्वार्थकत्वेन कर्तृकत्वायोगात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राजगृहसामान्यस्य' ॥

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥
विच्छन्दकः प्रमेदा हि भवन्तीश्वरसद्धानाम् ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ('स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहमेदयोः') ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रमत्र ॥ (१) ॥*॥ नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र । ('नन्द्यावर्तः पुमान्वेश्मप्रमेदे भगवद्भुमे') ॥ (१) ॥*॥ ॥१०॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र । यद्वा विशिष्टाच्छन्दयति सामिलाषां करोति । ण्वुल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।३२) वा ॥*॥ 'विच्छन्दकः' इति पाठः—इति स्वामी । तत्र 'उच्छृदिर् दीप्तौ' (रु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ आदिना रुचक-वर्धमानादिपरिग्रहः ॥ 'ईश्वरगृहविशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

रुच्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च

रुच्येति ॥ स्त्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥ (१) ॥*॥ अवरोधयन्तेऽत्र ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ घञि (३।३।१४) त्ववरोधः । ('अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे') ॥ (४) ॥*॥ शुद्धा उपधाशुद्धा रक्षका अन्ते समीपेऽस्य ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां स्त्रीगृहस्य' ॥

स्यादृष्टः क्षोममस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ अदृश्यते । 'अदृ अतिक्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१४) । अदृयति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (१) ॥*॥ क्षुवन्त्यत्र । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'अर्तिस्तु' (उ० १।१४०) इति मः ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) 'क्षौमः' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्म्याद्युपरिगृहस्य' ॥

१—असत्त्वार्थकानामपि कारकत्वं 'पचादयः क्रिया भवति क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति' इति 'भूवादि-' (१।३।१) सूत्रस्थभाभ्यतो कम्बते ॥ २—यतदग्रे युज्वेति पाठः ।

प्रधानप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

प्रघाणेति ॥ प्रहण्यते । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रधानश्च' (३।३।७९) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकलशे लोहमुद्गरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अल्यते भूष्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात्किन्दच् ॥*॥ प्रज्ञायणि 'आलिन्दः' अपि । 'गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्त्वल्पपिण्डिका' इति सुभूतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्य' ॥

गृहावग्रहणी देहली

गृहेति ॥ गृहमवग्रह्यतेऽनया । 'ग्रह उपादाने' (कथा० उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ देहनम् 'दिह उपचयै' (अ० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१३) देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदुम्बरस्य' ॥

अङ्गनं चत्वरजिरे ।

अङ्गनमिति ॥ अङ्गल्यत्र । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तवर्गे विश्वः । 'अङ्गणम्' इति पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ चल्यते । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'कुगृश्वतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) । 'चत्वरं स्यात्पथां श्लेषे स्थण्डिलाङ्गनयो-

१—अलिन्दो हस्तादिः 'यस्यामलिन्देषु न चकुरेव' इति माघः—इत्यपि मुकुटः ॥ २—यतदग्रे 'युज्वि तु गौरादित्वम्, इति पाठः ॥ ३—यच्च मालदीमाधव्याख्यायां जगद्धरः 'अङ्गणशब्दे विधायकाभावाणत्वश्रुतिरयुक्ता । पृषोदरादित्वाणत्वमित्यपि बचोऽमूलकमेव' इति । यदपि मुरारिव्याख्यायां रुचिपतिः अङ्गनशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति । तदप्रामाणिकम् । नच पृषोदरादिपाठेन णत्वमिति वाच्यम् । पृषोदरादिपाठे प्रमाणाभावात् । तथाविधानुप्रासयमकादेरदर्शनाच्च' इति तदुभयमपि मन्दम् । 'कानि पृषोदरादीनि, पृषोदरप्रकाराणि । कानि पृषोदरप्रकाराणि, येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते' इति भाष्यतः 'कानीति । किमादिशब्दः प्रकारे, अथ व्यवस्थायाम्, इति संदिहात्पशः । पृषोदरप्रकाराणीति ॥ प्रकार आदिशब्दः, व्यवस्थार्थे ह्यादिशब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात्' इति कैयटतश्च श्रूयमाणाप्रासलोपागमवर्णविकारस्यैव पृषोदरादित्वस्य लाभात् । गणपाठस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वेऽपि तस्याकृतिगणत्वेनाङ्गणशब्दस्य पृषोदरादित्वे बाधकाभावात् ॥ नच शिष्टाद्युक्तत्वेनाप्रामाणिकत्वेति वाच्यम् । 'अध्यास्य सौरमेयं मौक्तिकरुचिरङ्गणेषु विहितमतिः' इति शङ्करवैराग्यार्थद्वयप्रतिपादकरसिकरञ्जन—काव्ये श्लेषस्य णान्तत्वमन्तरासंभवेन तस्यावश्यकत्वात् ॥

रपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अजन्यत्र । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १५३) इति किरच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राङ्गणस्य' ॥

अधस्तादारुणि शिला

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'शिल उञ्छे श्रियां ग्राव-
द्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ 'तल-
दारु शिली योषित्+नासा दारुध्वमस्य यत्+' इति बोपा-
लितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्वारस्तम्भा-
धःस्थितकाष्ठस्य' ॥

नासा दारुपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

नासेति ॥ नासते । 'णास शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३१३१०३) इत्यः । 'विज्ञेया नासिका नासा
नासा द्वारोर्ध्वदारु च' इति इत्यान्ते रुद्रः । नासा दारु-
परि द्वारस्य । 'अधोदारु शिला श्रियाम्-' इति नाममाला ॥
(१) ॥*॥ 'स्तम्भद्वारस्थकाष्ठस्य' । 'उपरिभित्तिधा-
रकस्य काष्ठस्य' वा एकम् ॥

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्

प्रच्छन्नेति ॥ प्रक्षेपेण छन्नं द्वारम् । 'कुगति-' (२१२१
१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाक-
पार्थिवादिः (२१११६९) एकं (द्वे) 'सौधादौ गुप्तद्वारस्य'
(खिडकी) इति ख्यातस्य ॥

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षेति ॥ पक्षे पार्श्वे द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ पक्ष इव । 'इवे
प्रतिकृतौ' (५१३१९६) कन् । संज्ञायां (५१३१९७) वा ।
('पक्षकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके') ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पार्श्वद्वारस्य' । 'प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते'
इति कात्यात् पूर्वान्वयी-इत्यन्ये ॥

बलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

बलीकेति ॥ बलयावृणोति भित्त्यादि 'अलीकादयश्च'
(उ० ४१२५) इति निपातः । 'बलीकः पटलप्रान्ते' इति
पुंस्काण्डे बोपालितात् पुंस्त्वमपि ॥ (१) ॥*॥ नितरां ध्रि-
यते । 'धृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'निश्चयेन धरति
जलम्' इति वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मूल-
विभुजादिः (वा० ३१२५) । 'अन्येषामपि' (६१३१३७)
इति दीर्घः । निश्चयेन इन्धे । 'जि इन्धी वीप्तौ' (६० आ०
से०) । 'स्फाप्ति-' (उ० २११३) इति रक् । मुकुटोक्ता कर-
णव्युत्पत्तिस्तु नादत्तव्या 'कर्तरि कृत्' (३१४६७) इति वाक्य-
शेषात् । 'नीध्रं (व्रं) नेमौ बलीकेन्द्रो रेवतीभेऽपि का-

नने' ॥ (२) ॥*॥ पटलस्य छदिषः प्रान्ते ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य' ॥

अथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

अथेति ॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । पटति उदकं वा । 'पट
गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितप्यर्थः । वृषादिः (उ०
१११०६) । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये । पिटके
परिवारे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छादयति 'छद अपवा-
रणे' चुरादिः । 'अर्चिशुचि-' (उ० २११०८) इतीप्तिः । 'इ-
स्मन्-' (६१४१७) इति ह्रस्वः ।—'साहचर्यात् सान्तं क्ली-
बम्-' इति मुकुटः । तत्र । 'छदिः श्रियाम्' इति लिङ्गानु-
शासनसूत्रात् ॥ (२) ॥*॥ 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र ॥
द्वे 'छादनस्य' ॥

गोपनसी तु बलभीच्छादने वक्रदारुणि ।

गोपेति ॥ गोपायति । 'गुपूरक्षणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकान्नसद् प्रत्ययः । अल्लोप (६१४१४८) यलोपौ (६११
६६) । यद्वा गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणैर्वा
शोषणम् । तत् स्यति निवर्तयति । 'षो अन्तर्कर्मणि' (दि०
प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । गौरादिः (४१
१४११) ॥ (१) ॥*॥ बलति । 'बल संवरणे' (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकादभच् । गौरादिः । 'छद्धान्ते बलभीचन्द्र-
शाले सौधोर्ध्ववेश्मनि' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ वक्राणि
दारुणि यस्मिन् । 'द्वे 'कुल्येषु छादनार्थं दत्तस्य वक्र-

१—अत एव 'पटलछदिषी समे' इति हैमे उक्तम् । व्याख्यातं
च तद्व्याख्याना 'छदिः क्लीबलिङ्गः' इति । अतएव भट्टक्षीरस्वामिनापि
'छदिरिस्तन्तः क्लीबे' इत्येवोक्तम् । किंच छदिषः क्लीबत्वाभावे
'रूपभेदसाहचर्यविशेषविध्यन्यतरेण लिङ्गग्रहः' इति परिभा-
षायां न्यूनतापत्तिः स्यात् । तस्माद्धैमकोशतः स्वपरिभाषया
च छदिषः क्लीबत्वमेव मन्तव्यम् ॥ लिङ्गानुशासनसूत्रे तु
'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति भाष्येणानादरणीयत्वेन
बोधितेति तु प्रतिभाति । फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति दिक् ॥
२—मुकुटस्तु—बलभ्याश्चन्द्रशालायाः सौधोर्ध्ववेश्मनश्छादने
गोपानसीशब्दो वर्तते इति दर्शयन् 'एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥
अतएव 'गोपानसीषु क्षणमाश्रितानाम्' इति भाष्यव्याख्यायां बलभ-
देवोऽपि 'बलभीच्छादनं दारुवक्रं गोपानसीं विदुः' इति कोषान्तर-
मुपन्यस्तवान् ॥ अत एव मुकुटेन 'छलेन बलभ्यप्युक्ता' इति प्रोक्तम् ॥
समासवदकतयोक्त्या 'छलत्वनिर्वाहः' । यदि च बलभ्यपि नामस्वे-
वोक्ता भवेत्तदा छलपदोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ तस्मादुत्तरमसको-
षप्रामाण्येन बलभी चन्द्रशालापयावाऽङ्गीकार्या । अत एव 'रम्या
इति प्राप्तवतीः पताकाः' इति भाष्यव्याख्यायां बलभदेवो बलभीरुप-
रिवसती' इति व्याख्यत । हस्वान्तापि बलभिः । अत एव 'तां कस्या-

१—'नासा दारुध्वमस्य यत्' इति लिखितमपि न प्रकृतोप-
योगि ॥ २—'अथो दारु शिला श्रियाम्' इति तु न प्रकृतो-
पयोगि ॥

काष्ठस्य' (छ(स)जा) इति ख्यातस्य ॥ पटलाधारवंशप-
ञ्जरस्य इत्यन्ये ॥

कपोतपालिकायां तु वितङ्कं पुंनपुंसकम् ॥ १५ ॥

कपोतेति ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (उ० प० से०) ।
शुल् (३।१।१३३) । कपोतानां पालिका । कपोतान्पालयति
कर्मण्यण् (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'संज्ञायां कन्'
(५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशेषेण टङ्क्यन्तेऽत्र ।
'टकि बन्धने' (उ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति
घञ् ।—कर्मण्यच् (३।३।५६) वा—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थानस्य' ॥

स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः

स्त्रीति ॥ द्वारयति 'द्व वरणे' () णिजन्तः । विच्
(३।२।७५) । यद्वा द्वार्यते । संपदादिः (३।३।१०८) ॥ (१)
॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिहियते आत्रियते । कर्मणि घञ्
(३।३।१४) 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१०९) इति वा दीर्घः ।
'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'द्वारस्य' ॥

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।

स्यादिति ॥ विगता तर्दिहिंसाऽस्याः । 'तर्द हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) इतीत्
॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यस्याम् । इजन्तात् 'कृदिकारात्' (ग०
४।१।४५) इति वा ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्य' ॥

तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्

तोरेति ॥ तुरन्त्यत्र । 'तुर त्वरणहिंसनयोः' () ।
अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'तोलयन्त्यत्र,' इति वा ।
'तुल उन्माने' (उ० प० से०) । रलयोरेकत्वम् । 'तुतुरत्य-
नेन 'तुर त्वरणे' जौहोत्यादिकः ॥ (१) ॥*॥ बहिर्द्वारात् ।
'अपपरि'—(२।१।१२) इति समासः । 'बहिश्च तद्वारं च'
इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वारबाह्यभागस्य' ॥

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ गोपायति । 'गुप्
रक्षणे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुरच् । यद्वा पोलति ।

चिद्भवनवलमौ, 'त्रिष्वस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते' इति
मेषदूतः । 'दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलमीतुङ्गवातायनस्या' इत्यादिप्रयोगा-
नुरोधादीर्धान्तापि । नद्येतैल्लक्ष्यैर्वलभ्या गोपानसीपर्यायत्वं संभवति ।
गोपानस्यां वासस्य मुखपूर्वकत्वानुपपत्तेः । प्राचीनतत्तत्काव्याविरो-
धाच्च । तस्मादलमिशब्दे बाहुलकादभिच् प्रत्ययः । 'कृदिकारात्' इति
ङीषि दीर्घान्ततेति दिक् ॥

१—इत् उत्तरं 'युच्' (उ० २।७८) वा' इति वा पाठः ॥

'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात्कः (३।१।
१३५) रलयोरभेदः । गोभिः पुरम् । गाः पुरति । 'पुर अग्र-
गमने' (उ० प० से०) ण्यर्थः । 'मूलविभुजा—' (वा० ३।
२।५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नगरद्वारस्य' ॥

कूटं पूर्द्धारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

कूटमिति ॥ हस्तिनो नख इव । हस्तिना न खन्यते ।
इति वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०२) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पुरद्वारे-
ऽवतारणार्थं कृतस्य क्रमनिघ्नस्य मृत्कूटस्य' ॥

अथ त्रिषु ।

कपाटमररं तुल्ये

अथेति ॥ कं वातं शिरो वा पाटयति । 'पट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ 'कवाटम्'
इत्यन्ये । तत्र कं वातं वटति । 'वट वेटने' (भ्वा० प० से०) ।
त्रियाम् 'टिङ्गा—' (४।१।१५) इति ङीप् । 'कुङ् शब्दे' (उ०
आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कवं शब्दमटतीति
वा ॥ (१) ॥*॥ इयति । 'अर्तिकमि—' (उ० ३।१।३२)
इत्यरन् । त्रियाम् गौरादिङीष् (४।१।४१)—इति पञ्जिका ।
'कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्यादररं न ना' इति वाचस्पतिः ।
'अररं छदकपाटयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ ऋच्छति विच्
(३।२।७५) । अरम् ऋच्छति । 'सर्वधातुभ्यः' (उ० ४।
१।१८) इतीनि 'अरतिः' इदन्तोऽपि । ('अररं पुनः । कपाटो-
ररिः कवाटः' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कपाटस्य' ॥

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कम्भाति । 'स्कम्भुः' सौत्रो
रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।—मुकुटस्तु—आवश्यकं
णिनिः (३।३।१७०) इति वदन् 'तद्विष्कम्भमार्गलम्' इति मूल-
पाठं मन्यते । 'वेः स्कम्भातेर्नित्यम्' (८।३।७७) इति षत्वम्
॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) वृषादित्वात्
(उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् ।
('स्यादर्गलं तु कल्लोले परिधेऽपि') । त्रियां टाप् (४।१।४)
लघुलिविवक्षायां ङीष् (४।१।५५)—इति पञ्जिका ॥ (१)
॥*॥ एकं 'कपाटरोधनकाष्ठस्य' ॥

आरोहणं स्यात्सोपानम्

आरोहेति ॥ आरुह्यतेऽनेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा०
प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'आरोहणं स्यात्सो-
पाने समारोहे प्ररोहणे' ॥ (१) ॥*॥ सह विद्यमान उप
उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पाषाणादिकृत-
सौधाद्यारोहणमार्गस्य' ॥

१—तथाच कथिताभ्युदये—'प्रियन्तेऽमी परमररयो हर्ष्यवाताय-
नानाम्' इति मुकुटः । २—सोपानं दन्त्यादि 'सोपानपथमुत्सृज्य
वायुवेगसमुद्भूतः' इत्यत्रास्त्रीलसमल्लेषात् । इति मुकुटः ॥

निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

निश्रेणिरिति ॥ नियता श्रेणिः पङ्क्तिरत्र ॥*॥ सविसर्ग-
पाठे निश्चिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्स्वीत्वम् । 'निश्रेणिर-
धिरोहण्यां खर्जूरीपादपेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
अधिरुह्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य' ॥

संमार्जनी शोधनी स्यात्

संमेति ॥ संमृज्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) 'मृजे-
वृद्धिः' (७।२।११४।) ॥ (१) ॥*॥ शोधयतेऽनया । 'शुध
शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२)
॥*॥ एषु कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । 'वर्धनी' अप्यत्र ।
('संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति हैमात्) ॥
द्वे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाडू' इति ख्यातायाः ॥

संकरोऽवकरस्तया ॥ १८ ॥

क्षिप्ते

समिति ॥ संकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
हिंसायाम् (क्रा० उ० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥*॥ 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घञ् (३।३।१४) । ['अथ
संस्कारोऽवकारेऽभिचटत्कृतौ । संकारी भुक्तकन्यायाम्'
इति हैमः ॥ मेदिनीकोशे तु ह्रस्वमध्यः] ॥ (१) ॥*॥ अव-
कीर्यते ॥ (२) ॥*॥ (तया शोधन्या) क्षिप्ते धूल्यादौ ॥
'कचरा' इति ख्यातस्य ॥

मुखं निःसरणम्

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खलु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् आदे-
र्मुडागमः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणस्ययोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ निःसरन्त्यनेन । 'सु गतौ' (भ्वा० प०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'निःसरणे मृतौ । उपाये गेहा-
दिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'निर्गमनप्रवेशमार्गस्य' ॥

संनिवेशो निकर्षणः ।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ कर्ष-
णान्निर्गतः । 'निरादयः—' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्य' ॥

समौ संवसथग्रामौ

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा० प०
अ०) 'उपसर्गे वसः' (उ० ३।११६) इत्यथच् ॥ (१) ॥*॥
ग्रसते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'ग्रसेरा च' (उ०
१।१४३) इति मन् आत्वम् । 'ग्रामः खरे संवसथेऽभीर्ष
ऊष्मर्तुमेदयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रामस्य' ॥

वेदमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

वेदमेति ॥ वेदमनो भूः ॥ (१) ॥*॥ वसन्त्यत्र । 'व-
सेस्तुन्नगारे णिच्' (उ० १।१७०) इति तुन् । ('वास्तु स्याद्-
हभूपुर्योर्वृहे सीमसुरङ्गयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहरचनाव-
च्छिन्नभूमेः' ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्

ग्रामेति ॥ ग्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥*॥ शल्यमुप-
गतः प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (२) ॥*॥ ग्रामग्र-
हणं चोपलक्षणम् । अत एव 'उपकण्ठोपशल्ये द्वे' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे 'ग्रामादिसमीपदेशस्य' ॥

सीमसीमे स्त्रियामुभौ ।

सीमेति ॥ सीयते । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'नामन्सीमन्—' (उ० ४।१।११) इत्यादिना निपातितः
'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'डाबुभा-
भ्याम्—' (४।१।१३) इति पक्षे ङाप् । ('सीमा घाटस्थिति-
क्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ 'औघाटशब्दोऽ-
प्यत्र' ॥*॥ द्वे 'सीमायाः' ॥ चत्वार्येकार्धानि इत्यन्ये ॥

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । 'धुषिरविशब्दने'
(भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'घोष
आभीरपल्लयां स्याद्रोपालध्वनिघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना
घोषा मधुरिकौषधौ' ॥ (१) ॥*॥ आभीराणां पल्लिः ।
'कुटिग्रामकयोः पल्लिः' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गोपग्रामस्य' ॥

पक्कणः शवरालयः ॥ २० ॥

पक्कण इति ॥ पचन्ति । क्तिप् (३।२।१७८) । कणन्ति ।
'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।३।१३४) । पचः
कणा यत्र । पाककलहाद्येव प्रधानं तत्र नान्यत् ॥ (१) ॥*॥
शर्म रान्ति शवराः । तेषामालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मिह्ल-
ग्रामस्य' ॥

इति पुरवर्गविवरणम् ॥

महीध्रे शिखरिक्षमाभृद्दहार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

महीध्र इत्यादि ॥ महीं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा०
उ० अ०) । मूलविभुजादिलात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (१)
॥*॥ शिखरमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । 'शिखरी
स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ क्ष्मां विभर्ति ।
'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'क्तिप् च' (३।२।

१—तथाच माघः 'शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा—' इति— इति
मुकुटः ॥ २—तथाच प्रयोगः 'दिग्मातङ्गव्याविभक्तचतुराधाया मही
साध्यते' इति— इति मुकुटः ॥

७६) इति क्तिप् ॥ (३) ॥ *॥ ह्रियते । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । न हार्यः । 'अहार्यो हर्तु-
मशक्ये शैलेऽपि' इति हैमः ॥ (४) ॥ *॥ धरति । 'धृज् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३५) । 'धरः कूर्माधिपे
गिरौ । कार्पासतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥
(५) ॥ *॥ पर्वणि सन्त्यत्र । 'तप् पर्वमरुद्यां' (वा० ५।२।१२२)
यद्वा पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृदशि-'
(उ० ३।१।१०) इत्यतच् । ('पर्वतः पादपे पुंसि शाकम-
त्यप्रमेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' ॥ (६) ॥ *॥ अत्ति, अ-
द्यते, वा 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदिशदिभृशुभि-
भ्यः क्रिन्' (उ० ४।६५) । 'अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिति
च' इति हैमः ॥ (७) ॥ *॥ गां त्रायते । 'त्रैड् पालने'
(भ्वा० आ० अ०) । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रं
क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये बोधवर्त्मनोः । वने नाम्नि च,
गोत्रोऽद्रौ, गोत्रा भुवि गवां गणे' इति हैमः ॥ (८) ॥ *॥
गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्किः । 'ऋत
इद्धातोः' (७।१।१००) । 'गिरिः पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके ।
शैले गैरेयके गीर्णावपि' इति हैमः ॥ (९) ॥ *॥ ग्रसते ।
'ग्रसु अदने' (भ्वा आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।
७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१०) ॥ *॥
न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३५) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि'
इति हैमः ॥ (११) ॥ *॥ प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र । ज्योत्स्ना-
दित्वाद्ण् (वा० ५।२।१०३) ॥ 'शैलो भूयति शैलं तु
शैलेये ताक्ष्यशैलके' इति हैमः ॥ (१२) ॥ *॥ शिलाभिरु-
च्यते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।
३।५६) ॥ (१३) ॥ *॥ त्रयोदश 'पर्वतसामान्यस्य' ॥
लोकालोकश्चक्रवालः

लोकेति ॥ 'लोह दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । भावे
घञ् (३।३।१३) । न लोकः । लोकालोकौ प्रकाशान्धकारा-
वत्र स्तः । अन्तर्बहिः सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शाभ्याम् ॥ (१)
॥ *॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डलयोरेकत्वस्मरणात् 'चक्रवालः'
अपि । यद्वा चक्राकारेण वाडते । 'वाड् आह्वान्ये' (भ्वा०
आ० से०) पचायच् (३।१।१३५) । 'चक्रवालमस्यास्ति'
इति वा । अर्चआयच् (५।२।१२७) । 'चक्रवालोऽद्रिमेदे
स्याच्चक्रवालं तु मण्डले' इति हैमः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'सप्त-
द्वीपवत्या भूमेः' ॥

त्रिकूटस्त्रिकुत्समौ ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिकूटं सिन्धुलवणे
त्रिकूटः पर्वतान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥ *॥ त्रीणि ककुद-

१-हैमे तु 'त्रिकूटस्तु सुवेल्के' इति पाठो दृश्यते । उत्तपाठस्तु
मेदिन्यां दृश्यते ॥

सदृशानि शृङ्गाण्यस्य । 'त्रिकुत् पर्वते' (५।४।१४७) ॥
(२) ॥ *॥ द्वे 'लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य' ॥

अस्तस्तु चरमक्षमाभृत

अस्त इति ॥ असति स्म । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । यद्वा अस्यते स्म ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'अस्तं
क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु, ना पश्चिमाचले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥ *॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चरे-
रमः' (उ० ५।६९) ॥ (२) ॥ *॥ 'पश्चिमपर्वतस्य' द्वे ॥

उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उदय इति ॥ उद्यन्ति ग्रहा अस्मात् । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उदयः पर्वतोन्नत्योः'
इति हैमः ॥ (१) ॥ *॥ पूर्वः पूर्वतः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'उद-
याचलस्य' ॥

हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

हिमेति ॥ हिममस्मिन्नस्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१)
॥ *॥ निषीदति । पचायच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । 'निषधः कठिने देशे तद्राजे पर्वतान्तरे' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ *॥ विरुद्धं ध्यायति । 'ध्वे चिन्ता-
याम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) यद्वा वि इध्यते ।
'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । प्यत् (३।१।१२४)
अन्तर्भावित्यर्थः । शकन्धादिः (६।१।९४) । विन्धे वा ।
अभ्यादिः (उ० ४।१२२) । 'विन्ध्या स्त्रियां लवल्यां स्या-
तुंसि व्याधाद्रिमेदयोः' ॥ (१) ॥ *॥ माल्याकारतास्यास्ति ।
मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ *॥ परितो यात्रया दृश्यते ।
'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्त्रीर्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१)
॥ *॥ गन्धेन मादयति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
णिजन्तः । नन्धादिः (३।१।१३४) । 'स्याद्रन्धमादनो
भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरार्थां नगे न स्त्री चिरै-
जीवि द्विकाजयोः' ॥ (१) ॥ *॥ हेमः कूटो राशिः ॥ (१)
॥ *॥ आदिशब्दान् मलय-दर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सह्या-
दिसंग्रहः ॥

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।

पाषाणेति ॥ पिनष्टि । 'पिषू संचूर्णने' (रु० प० अ०) ।

१-पारियात्रकोऽन्तस्तत्तृतीयः । तथाच 'भुङ्गे महीमत्र विधाय
यात्रां सप्तद्विन्ध्याचलपारियात्राम्' इत्यन्तयमके वराहः-इति मुकुटः

२-इदं तु न प्रकृतोपयोगि । चिरजीविकाकयोः इति पाठः ॥

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三
三
三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三
三
三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

बाहुलकादानच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मूर्धन्यषः । पषत्यनेन । 'पष बाधे ग्रन्थे च' () । 'हृलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) पाषश्चासावणश्च । यत्तु—'पषेर्णित्' इत्यानच्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्तृणाति । 'स्तृन् आच्छादने' (क्र्या० उ० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रस्तरो प्रावणि मणौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ गिरति, गृणाति, वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'शब्दे' (क्र्या० प० से०) वा । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा गरति । 'गृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिः । अश्वासाववा च । 'प्रावा तु प्रस्तरे पृथ्वीधरे पुंसि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ओः शंभोः पलो बोधकः । 'उपलो प्रावर-जयोः । उपला तु शर्करायाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ अक्षुते । 'अशूङ् व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (५) ॥*॥ शिलति । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) तालव्यादिः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'दृणातेः पुग्वस्वश्च' (उ० १।१३१) इत्यदिः । 'दृषत्पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि' । ('कषायः कृष्माण्डो महिष' वृषभव्योषदृषदः' इत्युष्मभेदान्मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाषाणस्य' ॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्

कूट इति ॥ कूटयति । 'कूट दाहे' (तु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । कूटेश्वरादित्वेन गिजन्तत्वादि-गुपधत्वासेभवात् । गिजभावे वा । कूट्यते वा घञ् (३।३।१४) । 'कूटं पूर्वार्थेयन्नयोः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेऽनृत-तुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया ह्रस्वश्च' (५।२) इति रः । शिखां राति, इति वा । 'दद्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः । 'शि-

१—'संश्लेषाणपुरीषदूषिकानिषेधदुःषेधमृषानुषङ्गिणः' इत्युष्मवि-वेकात्—इति मुकुटः ॥ २—मेदिनीस्योऽयं पाठः । हैमे तु 'प्रस्तारे' इत्यधिकः पाठः ॥ ३—दृषदः शिलासाहचर्यात्स्वीत्वम्—इति मुकुटः ॥ ४—यत्रे मृगादिबन्धनार्थे । छले यथा 'छित्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्गत्वा बलाद्वागुराम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

खरं पुलकाप्रयोः । पकदाडिमबीजाभमाणिक्यशकलेऽपि च । गिरिवृक्षाप्रकैक्षासु इति हैमः । 'अस्त्री' इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गघुङ्ह्रस्वाः । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने कीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्ष-योश्चाथ शृङ्गः कूर्चकशीर्षके । स्त्री विषायां खर्णमीनभेदयो-र्ऋषभौषधौ' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्व-ताग्रस्य' ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥

प्रपात इति ॥ प्रपतन्त्यस्मात् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१४) इति घञ् । 'प्रपातो निक्षरे भृगौ । अवटे पतने कच्छे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥*॥ भृजति भृज्यते वा । 'भृञ्ज पाके' (तु० उ० अ०) । 'प्रथिप्रदिभ्रञ्जां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ० १।२८) । न्यङ्कादिलात् 'कुत्वं' (७।३।५३) । 'भृगुः सानौ जमदग्निप्रपातयोः । शुके रुद्रे च' इति हैमः । 'प्रपा-तस्तु तटो भृगुः' इति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात्स भृगुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वतात्पतनस्थानस्य' ॥

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

कटक इति ॥ कटति, कट्यते, वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'कटकस्त्वद्रितम्बे बाहुभूषणे । (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पर्वतमध्यभागस्य मेखला-ख्यस्य' ॥

स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।

स्त्रुरिति ॥ स्त्रौति जलम्, स्त्राति वा । 'ष्णु प्रसवणे'

१—रोमाञ्चाग्रमात्रयोर्यथा 'रुचिरैः शिखरैः काम्या गृह्णी च मृगेक्षणा' । पकदाडिमबीजाभमाणिक्यखण्डे यथा—'तन्वी इयामा शिखरदशना' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—हैमे तु 'वृक्षाग्रे पर्व-ताग्रे च' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—शृङ्गशब्दः पुंस्यपीति स्वामी पञ्जिका च । तथाच 'जिगाय जम्बूजनिताश्रियः श्रियं मुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम्' इति माघः—इति मुकुटः ॥ ४—हैमे तु 'प्रपातः सौप्तिके भृगौ' इत्येतावदेव पाठ उपलभ्यते । व्याख्यातं च 'सौप्तिको रात्रिधावी' इति । तत्र यथा 'यस्य प्रपातभयतो निशि न प्रसृताः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ ५—अनयोः स्तुनितम्बयोः साह-चर्यादस्त्रीत्वम् । 'पुमानेव स्तुः' इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ 'हैमाभिधाननाममालाव्याख्यायामपि स्तुः पुंलिङ्गः' इत्युक्तम् ॥ अत्रेदं प्रतिभाति । सानुशब्दस्यास्त्रीस्तुशब्दस्याप्यस्त्रीत्वमेव । 'पद्मशो' (६।१) इति सूत्रे स्तुमादेशं विधाय तस्य स्थानितायाः सानुशब्दस्यैव भाष्यकृता दर्शितत्वात् । स्थान्यादेशयोर्भिन्नलिङ्गत्वे 'स्थान्यर्थास्ति धानसमर्थस्यैवादेशता' इति सिद्धान्तभङ्गापत्तेः । पञ्चकपक्षे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वादिति ॥

(अ० प० अ०) । 'ष्णा शौचे' (अ० प० से०) वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठन्तेऽत्र । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'प्रस्थो-
ऽस्त्रियां मानमेदे सानावुन्मिर्तवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ सनोति । 'षण् दाने' (त० उ० से०) । 'हसनिजनि-' (उ० १।३) इति युण् । 'सानुरस्त्री वने प्रस्थे वाल्यामार्गाग्रिके विदे' ॥ (३) ॥*॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यस्त्री । त्रीणि 'पर्वतसमभूमा-
गस्य' ॥

उत्सः प्रस्रवणम्

उत्स इति ॥ उनत्ति जलेन 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उन्दिगुधिकृषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः । 'कित्' इत्यनुवृत्तेर्नलोपः । 'उन्दति' इति मुकुटेन कृतं विग्रहप्रदर्शनं प्रामादिकम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्रवन्त्यापो-
ऽस्मात् 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'भीमादयः-' (३। ४।७४) इति 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यतो जलं स्रवति तस्य स्थानस्य' ॥

वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥*॥ निर्झरणम् । 'झृष् बयोहनौ' (दि० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु निर्झरन्त्यनेन—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । करणेऽपो दुर्लभत्वात् । ल्युटा बाधात् । शब्दपि दुर्लभः । झृषो दैवादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एवं झरः ॥ चित्वात् (३।३।१०४) अङि 'झरा' ॥*॥ 'अच इः' (उ० ४।२३९) 'झरिः' ॥*॥ ततो ङीष् (ग० ४।१।४५) 'झरी' च ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थो निङ् ॥*॥ द्वे 'उत्सास्त्रि-
र्गतजलप्रवाहस्य' । पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

दरी तु कंदरो वा स्त्री

दरीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । पचादौ (३।१।१३४) 'दरट्' इति पाठात् 'टिङ्गा-' (४।१। १५) इति ङीप् । 'दरोऽस्त्री साध्वसे गतौ कंदरे तु दरी स्मृता । दराऽव्ययं मनागर्थे' ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तेन दीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('कंदरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहायां च') ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य' ॥

देवखातबिले गुहा ।

गह्वरम्

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य बिले । बिलति । 'बिल

१—अत्युच्चवस्तुनि' इति पाठान्तरम् ॥ २—अग्रकै पल्लवे । अत एव विश्वकोषे 'सानुः शृङ्गे बुधे मार्गे वाल्यायां पल्लवे वने' इति पाठ अपलभ्यते ॥ ३—तथाच 'कन्दराश्च तरुणीरिह नयति रविः' इति माघः—इति मुकुटः ॥

मेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः (१) ॥*॥ गूहति । 'गूह संवरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—गुह्यतेऽनया । सिदाद्यङ् (३।३।१०४)—इति मुकुटः । तत्र । 'अजब्ज्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'गुहः षाण्मा-
तुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गतौ च पर्वतादेश्च गह्वरे' ॥ (२) ॥*॥ गाह्यते । 'गाह् विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्तरच्छत्वर-' (उ० ३।१) इति ध्वरजन्तं निपात्यते । ('अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकुञ्जे तु पुमानयम्') ॥ (३) ॥*॥ केचित्तु—'देवखाते बिलं गुहा' इति काल्यात् 'गह्वरं बिलदम्भयोः' इति शाश्वताच्च । ('बिलं रन्ध्रे गुहायां च' इति हैमतश्च) चत्वारि नामानि—इत्याहुः ॥ त्रीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिविलस्य' ॥

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः । गण्ड इव शैलः । शैलशब्दस्तदवयवे वर्तते । 'विशेषणं विशेष्येण-' (२।१।५७) इति समासः । शैलानां गण्डा इव, इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'गण्डशैलो ललाटे स्याच्युत-
स्थूलोपले गिरेः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् । 'गिरेः पतितस्थू-
लपाषाणस्य' ॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा उ० से०) । 'खनिकषि-' (उ० ४।१।४०) इति इः ॥*॥ 'कृदि-
कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥*॥ 'इवजा-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीञ् । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ आकुर्वन्त्यत्र । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'पुंस्त्रि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति कः । 'आकरो निकरे खनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रत्नाद्युत्पत्ति-
स्थानस्य' ॥

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

पादा इति ॥ पद्यते एभिः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पादो मूलोऽ-
स्तुर्याशाङ्गिषु प्रत्यन्तपर्वते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रत्यन्ते महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वताः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वत-
समीपस्थाल्पपर्वतानाम्' ॥

१—गह्वरं ङीवमेव । गह्वरा गह्वरी तूपचारात्, इति तु पञ्जिका—
इति मुकुटः । हैमाभिधानवन्तिनामणिनाममालाव्याख्यायां तु 'गह्वरः
पुंङ्गीबलिङ्गः' इत्युक्तम् ॥ २—'स्थूलोपलाः' इत्युपलक्षणम् । तेन
'लीलां दधौ राजतगण्डशैलः' इति माघप्रयोग उपपद्यते—इति
मुकुटः ॥ ३—अतएव 'धृतगम्भीरखनीखनीलिमा' इति नैषधः—
इति मुकुटः ॥

उपत्यकाद्रेरसन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

उपेति ॥ उप आसन्ना । अधि आरुढा । 'उपाधिभ्यां
त्यक्कासन्नारुढयोः' (५।२।३४) इति त्यक्त् ॥ (१) ॥*॥
एकैकम् 'अद्रेरधरुर्ध्वसन्नभूमेः' ॥

धातुर्मनःशिलाद्यदेः

धातुरिति ॥ दधाति शोभाम् । 'सितनि-' (उ० १।
६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ 'सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं
मनःशिला । गैरिकाज्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः । गन्ध-
कोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः' ॥*॥ एकम् 'मनः-
शिलादिधातोः' ॥

गैरिकं तु विशेषतः ।

गैरीति ॥ गिरौ भवम् इति विग्रहे गिरिकशब्दादण् (४।
३।५३) । अव्ययिकन्यायात् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।
३।६०) ठञ् वा । गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातुशब्देनैव
प्रसिद्धत्वात् । 'गैरिकं धातुस्त्वमयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'धातुविशेषस्य' ॥

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

निकुञ्जेति ॥ कावजनि । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
से०) । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) ।—कुञ्जन्यत्र । 'कुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः ।
तत्र । कुञ्जिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु 'न्युङ्कादेः' इति
कुत्वाभावः—इति तदपि न । 'न्युङ्कादेः' इत्यस्य कुत्वविधा-
यकत्वात् । निरत्रोपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । कुञ्जिरावरणार्थो
लोकात्—इति क्षीरस्वामी । 'कुञ्जोऽब्जियां निकुञ्जेऽपि हनौ
दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः । द्वे 'लतादिभिः पिहि-
तस्य स्थानस्य' ॥

इति शैलवर्गविवरणम् ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटवीति ॥ अटन्यत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'पथटिभ्यामविः' () । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५)

१—'अद्रेरित्यस्य संबन्धिमात्रोपलक्षकत्वादित्यत्रापि ।' 'समुद्रोपत्यका
हैमी पर्वताधित्यका पुरी' इति भट्टिरिति स्वाभ्यादयः—इति मुकुटः ॥
२—'अथ शुचादयो व्रजन्ता द्विसप्ततिः परस्मैभाषाः' इति प्रतिज्ञायां
द्विसप्ततिसंख्याकथनानुरोधेन जगुः, 'गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' इत्यत्र
कुञ्जिरपि पूर्वमासीदिति प्रतिभाति । कुञ्जि विना द्विसप्ततिसंख्यानुपप-
त्तिरस्त्येव ॥ ३—'कुत्वाभावः' इत्युक्त्वा 'न कादेः' (७।३।५९) इति हि
सुत्रं तेनोपन्यस्तम् । पश्चाद्वेखकादिप्रमादात्तथा पाठो जातः—इति
सम्यक् । 'न्युङ्कादीनां च' इत्येवं सूत्रसत्वेन न्युङ्कादेः' इत्येवं
सूत्रस्यानुपलम्बेन 'कुत्वविधायकत्वात्' इत्युक्तिर्यादृशी । तत्तु धीमङ्गि-
राकलीयम् ॥

इति ङीष् । यत्तु मुकुटः—अटा वयः पक्षिणोऽत्र । पूर्वव-
न्ङीष् । संज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति व्रीप्रत्ययस्य न
निषेधः—इत्याह । तत्र । अटविशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात् ।
'संज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोरप्रयोजकत्वात् समुदायस्यानुपसर्ज-
नत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ अर्थेति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अर्तेर्नित्' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (२) ॥*॥ वेप-
न्तेऽत्र । 'दुवेष्ट कम्पने' (भ्वा० आ० से०) । 'वेपितुर्होर्ह-
स्वश्च' (उ० २।५२) इतीनन् । विशेषेण पियन्त्यत्र वा ।
'पि गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकाच्च ॥ (३) ॥*॥
गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । बहुलम-
न्यत्रापि (उ० २।७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगाहनयोः'
(७।२।२२) इति निर्देशाद्भ्रूलः । 'गहनं वनदुःखयोः ।
गहरे कलिले चापि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कानयति
दीपयति स्मरादि 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु' (भ्वा० प०
से०) । युच् (उ० २।७८) । ल्युः (३।१।१३४) वा ।
'कं जलम् अननं जीवनमस्य' इति वा । 'काननं तु ब्रह्माख्ये
विपिने गृहे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यत्तु—
वन्यते । अच्—इति मुकुटः । तत्र । कर्मणि पचाद्यचोऽसं-
भवात् । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' ॥ (६) ॥*॥
षट् 'अरण्यस्य' ॥

महारण्यमरण्यानी

महेति ॥ महच्च तदरण्यं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१)
इति समासः ॥ (१) ॥*॥ महदरण्यम् । 'हिमारण्ययो-
र्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'महतो वनस्य' ॥

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

गृहेति ॥ गृहस्वारामाः ॥ (१) ॥ कुटाद्रुहान्नि-
ष्कान्ताः 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ।
'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्यात्केदारकवाटयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गृहसमीपोपवनस्य' ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरेति ॥ आरमन्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
घञ् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा०
२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवकारादकृत्रिमवन-
व्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमूहस्य' ॥

अमात्यगणिकारोहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

अमेति ॥ वक्ष्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) ।
'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् । 'वुच्' इति मुकुटस्य
प्रमादः । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्-' (७।३।४४) इती-

१—गौरादिङीषि (४।१।४२) वनी च । 'स्ववनी संप्रवदत्पिकापि
का' इति नैषधकाव्यात्—इति मुकुटः ॥

त्वम् । वृक्षाणां सा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्त्रिणो वेद्या-
याश्च गृहस्योपवनस्य' ॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।

पुमानिति ॥ आक्रीडन्त्यत्र । 'क्रीड विहारे' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'ज्ञेयमाक्री-
डमुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्रीबमुक्तम् ॥ (१) ॥*॥ उद्या-
न्यत्र । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट्
(३।३।११७) । 'उद्यानं स्यान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने'
(२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः सर्वोपभोग्यवनस्य' ॥

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'ढ्यापोः-' (६।३।६३)
इति हर्षः ॥ (१) ॥*॥ 'यत्र सखीको राजा क्रीडति
तस्य' एकम् ॥

वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी

वीथी ॥ विध्यते । 'विधृ याचने' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात्कृत्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकादीर्घः ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'वीथी
वर्त्मनि पङ्क्तौ च गृहाङ्गे नाट्यरूपके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
आलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । आङि ।
इन् (उ० ४।११८) । 'आलिः सख्यावैलीसेत्वनर्थेषु विश-
दायाये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ आ वलति । 'वल संव-
रणे' (भ्वा० प० से०) । आङि । इन् (उ० ४।११८)
॥ (३) ॥*॥ पञ्चते । 'पचि विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) ।
क्त्वि (३।३।१७४) । 'पङ्क्तिश्छन्दःश्रेण्योः' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ श्रीयते । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'वहिश्चि-' (उ० ४।१२३) इति निः । 'श्रेण्याल्यां कारु-
संहतौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सान्तर्पङ्केः' ॥

लेखास्तु राजयः ।

लेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु०
प० से०) । भिदादौ (३।३।१०४) पाठादङ्गुणौ । 'लेखो
लेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपावपि' इति हैमः ॥*॥ रल-
थोरेकत्वस्मरणात् 'रेखा' अपि ॥ (१) ॥*॥ राजति 'राजृ
क्षीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'वपि-
वसि-' (उ० ४।१२५) इतीन् वा । 'राजी रेखायां पङ्क्तौ च'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निरन्तरपङ्क्त्यपङ्क्तिसाधार-
णायाः' ॥

वन्या वनसमूहे स्याद्

वन्येति ॥ वनानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।

१—हस्ताभावोऽपि । 'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति भट्टिः—इति
मुकुटः ॥ २—ङीष्भावे हस्वान्तापि 'घनवीथिवीथिम्' इति माघः—
इति मुकुटः ॥ ३—सेतुष्वनर्थे इति पाठः ॥

४९) । ('वन्यं त्रिषु वनोद्भूते स्त्री वनाम्बुसमूहयोः') ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'वनसमूहस्य' ॥

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

अङ्कुर ति ॥ अङ्कुरते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'मन्दिवाशिमधि-' (उ० १।३८) इत्युच् । 'अ-
ङ्कुरो रोम्णि सलिले रुधिराभिनवोद्भूमे' इति हैमः ॥*॥
खर्जुरादित्वात् ऊरः 'अङ्कुरश्चाङ्कुरः प्रोक्तः' इति हलायुधः ॥
(१) ॥*॥ उद्भिन्नति भुवम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ०
अ०) । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । अभिनवश्चा-
सावुद्भिच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नूतनाङ्कुरस्य' ॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तहः ।

अनोकहः कुटः सालः पलाशी वृद्धमागमाः ॥ ५ ॥

वृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे' () । पचायच्
(३।१।१३४) वृक्ष्यते वा । 'ओवश्चू छेदने' (तु० प० से०) ।
सक् (उ० ३।६६) ॥ (१) ॥*॥ मह्यां रोहति 'रुह बीजज-
न्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।—मूलविभुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तत्र । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ शाखास्यास्ति ।
ग्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इति निः । यद्वा अवश्यं शाखति ।
'शाखू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।
१७०) । 'शाखी स्यात्पादपे वेदे तुल्यकाख्यजने पुमान्'
॥ (३) ॥*॥ विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्ति । 'अत इति निः-'
(५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ पादैः पिबति । 'पा पाने'
(भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'पादपः
पादपीठेऽशौ पादुकायां तु पादपा' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥
तरति । तरन्त्यनेन इति वा । 'तृ प्लवनसंतरणयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'भृमृशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (६) ॥*॥
अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति । 'अन्येष्वपि-' (३।२।
१०१) इति हन्तेर्ङः ॥ (७) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये'
(तु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति को वा । मुकुटस्तु—'कौति शब्दायते पक्ष्यत्र'
इति । 'कणेशः' बाहुलकात् अन्येभ्योऽपि टः कुटादित्वात्
(१।२।११) ङित्वे गुणाभावः । बाहुलकात्रेकादेशः—इति
वदन् टवर्गद्वितीयं मन्यते । तत्र 'कौति' इति विग्रह्य कुटादि-
त्वोक्तिः प्रामादिकी । आदादिकस्य 'कौति' इति रूपसंभवात् ।
तौदादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥*॥ स-
ल्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।
१४) इति घञ् । मुकुटस्तु—सलति । वायुना चलति ।
'ज्वलतिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इत्याह । तत्र ।
दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् । तालव्योष्मादेस्तत्र पाठात् ।
'पुंसि भूहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ र-

१—'पादपो वृक्षपीठयोः' इति हैमः इति वा पाठः ॥

भसः । 'सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि' ॥ (९) ॥*॥
पलाशानि सन्त्यस्य । अत इनिः (५।२।११५) । 'पलाशी
वृक्षरक्षसोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ द्रवत्वध्वम्
'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।
२।१८०) द्रुः ॥ (११) ॥*॥ 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवे-
ष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात् द्रुः शाखाऽस्यास्ति । 'द्युड्भ्यां
मः' (५।२।१०८) । 'द्रुमस्तु पादपे पारिजाते किंपुरुषेश्वरे'
इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ न गच्छति । 'गम्ह गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश
'वृक्षस्य' ॥

घानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

घानेति ॥ वनस्य पतिः । 'पारस्करप्रभृतीनि' (६।१।
१५७) इति सुट् । वनस्पतौ भवः 'दित्यदित्या' (४।१।
८५) इति ष्यः ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाज्जातैः फलैर्ह्येतुभिः ॥*॥
एकम् 'पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृक्षस्य' ॥

तैरपुष्पाद्घनस्पतिः ।

तैरिति ॥ 'घनस्पतिर्ना इमात्रे विना पुष्पं फलिद्रुमे'
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आम्रादिवृक्षस्य' ॥

ओषधिः फलपाकान्ता

ओषेति ॥ ओषः श्लोषो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधाञ्
धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।
९३) इति किः ॥*॥ ('कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति
झीषि 'ओषधी' अपि) ॥ (१) ॥*॥ फलपाक एवान्तो
यस्याः । रूपमेदात्स्वीत्वम् ॥ एकं 'व्रीहियवादेः' ॥

स्यादबन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

स्यादिति ॥ फलानि गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (ऋ०
उ० से०) 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य' ॥

बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

बन्ध्य इति ॥ 'बन्धस्त्वाधौ च बन्धने' । बन्धे साधुः
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यत्तु मुकुटः—दिगादि-
त्वात् (४।३।५४) यत्—इत्याह । तत्र । अस्य सूत्रस्य 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इत्यस्य
'प्राग्विधताद्यत्' (४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१) ॥*॥
न फलान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ अवसन्नाः केशा यस्य सोऽवकेशो
निष्केशः । सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य । 'अत इनिः' (५।२।११५) ।
स यथा निष्केशः । एवमयं निष्फलः । अवकं शून्यमीष्टे तच्छ्री-

लः । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति 'णिनिः' इति वा
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृतावपि फलरहितस्य' ॥

फलचान्फलिनः फली ।

फलेति ॥ फलाभ्यस्य सन्धिः । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१)
॥*॥ 'फलवर्हाभ्यामिनच्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥
'अत इनिः' (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'फलसहित-
वृक्षस्य' ॥

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते

प्रफुल्लविति ॥ फलति । 'निफला विशरणे' (भ्वा० प०
से०) । 'वीतः कः' (३।२।१८७) । 'आदितश्च' (७।२।१६)
इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब-' (८।२।५५) इति
तस्य लः ॥ (७) ॥*॥ प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) । प्रफुल्लति
वा । 'फुल्ल विकसने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)
॥ (१) ॥*॥ 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वा० ८।२।५५) ।
'उत्फुल्लं करणे स्त्रीणामुत्ताने च विकसरे' ॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो
धातुजस्य-' (वा० ३।२।२४) इति समासः ॥*॥ मूर्धन्यान्तो
वा ॥ (४) ॥*॥ कचति । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । विगतः कचोऽस्मात् । 'विकचाः
क्षेपणे केतौ ना केशे स्फुटितेऽन्यवत्' ॥ (५) ॥*॥
स्फुटति 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते'
इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ व्यकासीत् । 'कस गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (८) ॥*॥ अथै
'प्रफुल्लितवृक्षस्य' ॥

स्युरबन्ध्यादयस्त्रिषु ।

स्युरिति ॥ अबन्ध्यादयो विकसितान्तात्रिलिङ्ग्यां स्युः ॥
स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः

स्थेति ॥ तिष्ठतीति स्थाणुः । यत्तु सुभूतिः—धेन्वादि-
त्वाभुः, णत्वं च—इत्याह । तत्र । 'स्थोः णुः' (उ० ३।
३७) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । धेन्वादिसूत्राभावाच्च । 'वा
ना' इति पुंस्त्वम् । रूपमेदात् स्त्रीबत्वम् । 'स्थाणुरस्त्री' इति
वा पाठः । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव गतिस्थैर्ययोः' (तु०
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे ।
वसुयोगमिदोः शंभौ शङ्कानुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते
च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालिपर्णयोः सुगमेदे
गीतमिद्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि
शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्कु-' (उ० १।३६)

२—'यत्रौषधयो रजन्याम्' इति कुमारः—इति मुकुटः ।
'यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते' इति श्रुतिः ॥ २—ग्रहिधारणाधैः
विकाराधैश्च । तत्र धारणार्थे वृक्ष एव रुढिः । स्वीकारार्थे तु
'फलेग्रहीन्हंसि वनस्पतीनाम्' इति भट्टिः—इति मुकुटः ॥

अमर० १७

१—'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमकादित्यमध्यः—इति
मुकुटः ॥

इति साधुः । 'शङ्कुः पत्रशिखराजले संख्याकीलकशंभुषु ।
यादोऽलभेदयोर्मेदे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शाखा-
पत्ररहिततरोः' ॥

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

ह्रस्वेति ॥ शाखा च शिफा=मूलं च ते । ह्रस्वे शाखा-
शिफे यस्य ॥*॥ क्षौति । 'दु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) ।
बाहुलकात्पोऽगुणश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सूक्ष्मशाखामूल-
स्य शाखोटकादेः' ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥*॥ तिष्ठति ।
'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्थः स्तोऽम्बजबकौ' (उ०
४।१६) । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' ॥
(१) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुल-
कान्मन् । डलयोरैक्यम् । 'गुल्मः सेनापट्टभिदोः सैन्यरक्षण-
रुभिदोः । स्तम्बे, स्त्रियामामलक्येलावनी वल्लवेऽमसु' ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'स्कन्धरहितस्य' ॥

वल्ली तु व्रततिर्लता ।

वल्लीति ॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । ('कृदिकारात्'-
(ग० ४।१।४५) इति वौ ङीष्) ।—पचायच् (३।२।१३४)
गौरादित्वात् (४।१।४९) । ङीष्—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ।
'वल्ली स्यादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे' इति हैमः ॥*॥
(वेल् (भ्वा० प० से०) धातोर्णिनि 'वेल्लिः' इत्यपि ।
अत एव) । 'वल्ली तु वेलिः सरणौ' इति वाचस्पतिः ॥
(१) ॥*॥ प्रतनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
'क्तिचकौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) यस्य वो वा । 'प्रततिर्व्रततिस्तथा' इति
इलायुधः ॥*॥ यद्वा व्रतमिव करोति । व्रतशब्दात् 'तत्क-
रोति-' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्ताद्बाहुलकादितिः । 'व्रत-
तिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुर्वैष्टनार्थः । पचायच् (३।
१।१३४) । 'लता ज्योतिष्मती दूर्वा शाखावल्लीप्रियङ्गुषु ।
स्पृक्कामाधव्योः कस्तूर्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'लतामात्रस्य' ॥

लता प्रतानिनी वीरुहृल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

लतेति ॥ शाखापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्त्यस्याः ।

१—आमलकी पला च वृक्षौ । वनी ह्रस्वं वनम्—इत्यनेका-
र्थकैरवाककौमुदी ॥ अत्र तु 'वल्ली' इति पाठ आसीत् ॥ २—
वलिह्रस्वान्ता च 'हिरण्ययोर्वीरुहवलिह्रस्वतनुभिः' इति माधः—इति
मुकुटः ॥ 'वल्लीवल्कपिनद्रूपसरशिखः' इति दमयन्त्या दी-
र्घान्ता ॥ ३—'कृदिकारात्' इति ङीष् दीर्घान्तापि 'धराधरेन्द्र-
व्रततीततीरिव' इति माधः—इति मुकुटः ॥

सा प्रतानिनी । ईदृशी लतावीरुदादिशब्दत्रयवाच्या ॥*॥
विहणद्धि । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) । क्तिप्
(३।२।१७८) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ।
—'नहिष्ठति-' (६।३।११६) इति दीर्घः । न्यङ्कादि-
त्वात् (७।३।५३) । कुत्वम्—इति स्वाम्युक्तिश्चिन्त्या ।
रुधेस्तत्रादर्शनात् कुत्वाददर्शनाच्च । 'वीरुहताविटपयोः स्त्रि-
याम्' ॥ (१) ॥*॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः । 'अत-
इनि-' (५।१।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ वलति । 'वल संव-
रणे' (भ्वा० आ० से०) । 'विटपविष्टपविष्टिपोलपाः'
(उ० ३।१४५) इति 'वलः संप्रसारण कपश्च' ॥—उल्यते ।
उलः सौत्र आवरणार्थो दाहार्थो वा । 'कपश्चाकवर्मणस्य'
इति कपो वा । 'विटपादयः' इत्यपः—इति स्वामिमु-
कुटौ । तत्र । तादृशसूत्राभावात् । 'उलपस्तु गुल्मिनीतृण-
मेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ इति त्रीणि 'शाखादिभि-
र्विस्तृतवल्लयाः' ॥

नगाधारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

नगेति ॥ नगस्य तरोः ॥*॥ आरोहणम् । भावे घञ्
(३।३।१८) दैर्घ्यम् । 'आरोहो दैर्घ्य उच्छ्रये । आरोहणे
गजारोहे स्त्रीकृत्यां मानभिद्यपि' इति हैमः ॥ आदिना-
गिरिदेवालयदिग्रहः ॥*॥ उच्छ्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्'
(भ्वा० उ० से०) 'उदि श्रयति-' (३।३।४९) इति
घञ् ॥ (१) ॥*॥ उत्सेधनम् 'षिघ गत्याम्' (भ्वा० प०
से०) । 'भारे' (३।३।१८) इति घञ् । 'उत्सेधस्तूच्छये
न स्त्री ङीबं संनहनेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ श्रिजो बाहु-
लकात् 'एरच्' (३।३।५६) अपि ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृ-
क्षादिदैर्घ्यस्य' ॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधि-

स्तरोः ॥ १० ॥

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्ड्यते । 'कड मेदने' चुरादिः 'एरच्'
(३।३।५६) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) काम्यते । 'कमुं
कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ् (३।१।३०) 'वरण्डाद-
यश्च' () इति ङो वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते
मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
स्कन्ध्यते । 'स्कन्दिद् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) पृषोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु मुकु-
टेन—उणादौ स्कन्दिद् धातौ 'कन्देरच् स्वाङ्गे' (उ० ४।
२०७) इत्यच् प्रत्ययो ध्वान्तादेशः—इत्युक्त्वा । तत्र । त-

१—'विरोचते वीरुत्' । इति पाठस्य स्वामिग्रन्थे उपलम्भा-
दीर्घोपपत्तेः ॥ न्यङ्कादिगणे 'वीरुत्' इति पाठस्योपलम्भेन स्वा-
मिग्रन्थे च न्यङ्कादित्वाद्वत्त्वम् इति पाठस्यैवोपलम्भेन 'चकारस्य
धत्वं निपात्यते' इत्यर्थस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेपि खण्डनोक्तिः प्रता-
रणपरैव ॥ २—'आरोहणे गजारोहे' इति हैमः ॥

त्रासुनो विधानात् । अचोऽविधानात् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-
वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भ्रात्रादौ छन्दसो
मिद्धि' इति धान्तेषु मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूलमारभ्य
शाखावधिभागस्य' ॥

समे शाखालते

समे इति ॥ शाखति । 'शाखु व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)
पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—शाखयते वृक्षोऽनया । 'गु-
रोश्च' (३।३।१०३) इत्यः—इति मुकुटः । तत्र । 'अज-
न्ध्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् ।
'शाखा इमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः ।
(१) ॥*॥ द्वे 'शाखायाः' ॥

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥*॥ शलति ।
'शल चलने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति-' (३।१।१४०)
इति णः । 'शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते'
इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नशा-
शाखायाः' ॥

शिफाजटे ।

शिफेति ॥ शेते । 'शीङ् खप्रे' (अ० आ० से०) ।
बाहुलकात् फक् ह्रस्वश्च । 'शिफा जटायां सरिति मांसि-
कायां च मातरि' ॥ (१) ॥*॥ जटति । 'जट संघाते'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'तरुमूलस्य जटाम्रस्य' ॥

शाखाशिफावरोहः स्यात्

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्बनी शिफा ॥*॥
अवरोहति लम्बते । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा०
प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) 'अवरोहोऽवतरणेऽन्या-
रोहे च लतोद्गमे' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखामूलस्य' ॥

मूलाच्चाग्रं गता लता ॥११॥

मूलादिति ॥ मूलाद्ध्वं गता शिफा लता यत् । मुकु-
टस्तु 'प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह । तरुमूलात्प्रभृति वृक्षाप्र-
पर्यन्तं गता गुह्ययादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वृक्षाग्रगामिन्या लतायाः' ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

शिर इति ॥ श्रियते । 'श्रीञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च' (उ० ४।१।९४) इत्यसुन् धातोः
शिरादेशश्च । यत्तु—शेते स्वाङ्गोपरि तिष्ठति । 'शीङः किञ्च'
इत्यसुन् शिरादेशश्च—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादि-
पूक्तसूत्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि
च' ॥ (१) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'ऋज्रेन्द्राप्रवृज्ज' (उ० २।२८) इति साधु ।
'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे

च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे
चाभिधेयवत्' ॥ (२) ॥*॥ शिखां राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) कः (३।२।३) । 'शिखरोऽस्त्री इमाग्रे चाद्रिष्ट-
पुलकाप्रयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिखरस्य' ॥

मूलं बुधोऽङ्घ्रिनामकः ।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'मूलं शफा-
ययोः । मे निकुञ्जेऽन्तिके वा ना' ॥ (१) ॥*॥ बध्नाति ब-
ध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । 'बन्धेर्बन्धि-
बुधी च' (उ० ३।५) इति नक् । 'बुधो ना मूलरुद्रयोः' ॥
(२) ॥*॥ अङ्घ्रेर्नाम नाम यस्य । 'अङ्घ्रिर्ना पादमूलयोः' ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मूलमात्रस्य' ॥

सारो मज्जा नरि

सारविति ॥ सरति कालान्तरम् । 'सृ गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'सृ स्थिरे' (३।३।१७) इति घल् । 'सारो बले
मज्जनि च स्थिरांशे, न्याय्ये च नीरे च धने च सारम्, ।
वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति' ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'इम-
स्त्रो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'श्वलुक्षन्-' (उ० १।१।५९)
इति साधुः ॥*॥ समौ समानलिङ्गौ । 'नरि' इति वा पाठः ।
पुंसीत्यर्थः ॥*॥ 'लज्जावद्राजवनमज्जा मांससारास्थिसारयोः'
इति भागुरेराबन्तोऽपि । 'मज्जोक्ता मज्जया सह' इति द्विरु-
पकोषाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादेः स्थिरांशस्य' ॥

त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥१२॥

त्वगिति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०) ।
किप् (३।२।१८०) यद्वा तनोति, तन्यते वा । 'तनु वि-
स्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३)
चाचिक् । ('त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः')
॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति कन् । यद्वा 'वल्क परि-
भाषणे' (चु० प० से०) । वल्कयति । पचायच् (३।१।
१३४) । ('वल्कं वल्कलशल्कयोः') ॥ (२) ॥*॥ वलते ।
बाहुलकात्कलः । वल्कं लाति, इति तु स्वामी । यत्तु—व-
लतेः कलच्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'त्वचः' ॥

काष्ठं दारु

काष्ठमिति ॥ काशते । 'काश वीतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'हनिकुपिनीरमिकाभिभ्यः कथन्' (उ० २।२) । 'तितुत्र-'
(अ० २।९) इति नेट् । 'काष्ठं दारुणि काष्ठा च प्रकर्षे स्थानमा-
त्रके । दिशि दारुहरिद्रायां कालमानप्रभियपि' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ वीर्यते । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । 'दृ-
सनिजनि' (उ० १।३) इति जुण् । 'पुनपुंसकयोर्दाकः' इति

त्रिकाण्डशेषः । 'दारु स्यात्पित्तले काष्ठे देवदारौ नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठमात्रस्य' ॥

इन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम् ।

इन्धेति ॥ इन्धेऽग्निरनेन । 'वि इन्धी दीप्तौ' (६० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एधतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ यत्तु—बाहुलकात्रलोपो गुणश्च—इति मुकुटः । तत्र । एधतेरुभयासंभवात् ॥ (२) ॥*॥ इध्यतेऽनेन । 'वि इन्धी दीप्तौ' (६० आ० से०) । 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'अनिदिताम्-' (६।४।२४) इति नलोपः ॥ (३) ॥*॥ एधेः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे घञ् । 'वि इन्धी' (६० आ० से०) । 'अवेदैधौघ-' (६।४।२९) इति निपातो वा । एधः पुंस्येधम् ॥ (४) ॥*॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३।३।१०६) ॥ (५) ॥*॥ 'त्रीण्यग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः' ॥ द्वे 'यागादौ इयमानस्य काष्ठस्य' ॥ पञ्चापि पर्याया इति स्वामी ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना

नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (जु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुहयति । 'कुह विस्मापने' । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । कुहेभुरादावदन्तादात्मनेपदित्वात् ॥ (१) ॥*॥ कुटनं कोढः । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । कोटं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादि-रन्ध्रस्य' ॥

बल्लैरिर्मज्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

बल्लेति ॥ बल्लते । 'बल्ल संवरणे' (भा० आ० से०) । किप् (३।२।१८०) । ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । बल् चासावरिश्च । यद्वा बल्लेः संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप् । बल्लमृच्छति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ मृजुस्त्वमृच्छति 'अच इः' (उ० ४।१३९) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि' ॥

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छद्ः पुमान् ।

पत्रमिति ॥ पतति । 'पल्ल गतौ' (भा० प० से०) ।

१—'इन्धेर्बाहुलकात्रलोपः, गुणः' इत्येवंपाठस्य मुकुटपुस्तकेषु दर्शनेन सर्वसंगत्या प्रतारणपरमेवैतत् ॥ २—'दधान् हुताशनवतः' इति कालिदासः—इति मुकुटः ॥ ३—'डीषि दीर्घान्ते अपि । 'अवृणुत वेळितबाहुवल्लीका' इति माघः । 'नवनशुलमजरीसमाथकरम्' इति काव्यप्रकाशे—इति मुकुटः ॥

इन् (उ० ४।१५९) । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शर-पक्षिणोः' ॥ (१) ॥*॥ 'पल्लमुन्मानमांसयोः' । पलं मांसमश्नाति । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।१) । मुकुटस्तु—'पल गतौ' (भा० प० से०) । 'घञर्थे कः' । (३।३।५८) । पलति रक्षति जलादेः । 'पाल रक्षणे' पचादिः (३।१।१२४) । पलं चलनमश्रुते व्याप्नोति—इत्याह । तत्र । 'घञर्थे कः' इति न । 'स्थान्नापाव्यधिहनिष्यर्थम्' इति परिगणनात् । 'पाल रक्षणे' इति धातोरसत्त्वात् । पचाद्यजन्तस्य 'पलं चलनम्' इति वाक्यासंभवात् । 'पल्लाशं' छदने मतम् । शती किंशुकरक्षःसु पुंसि स्याद्धरिते त्रिषु इति मेदिनी । 'पलाशः किंशुकैः स्रपे । हरिते, पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' (जु० उ० से०) । 'आधृषाद्वा' (ग० ३।१।२५) इति णिजभावे पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'छदनं च दले पक्षे पिधाने' ॥ (३) ॥*॥ दलति । 'दल विदारणे' (जु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'दलमुत्सेधखण्डयोः । शस्त्रीछदेऽप्यद्रव्ये पत्रे' ॥ (४) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालन-पूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कृपूविषिधाभ्यो नः' । यद्वा पृणति । 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा पर्णयति । 'पर्णे हरितभावे' (जु० उ० से०) पचायच् (३।१।१३४) यत्तु मुकुटः—पिपतिं प्रीणयति । 'पृ प्रीणने' । पचायचि (३।१।१३४) वा पर्णम् इत्याह । तत्र । असंभवात् । 'पर्णस्त्रिपर्णे पर्णं तु पत्रे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । णिजभावे 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति घः । णिजन्तस्यापि छद्यतेऽनेन । 'छादेर्वे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'छद्ः पलाशे गरुति ग्रन्थिपर्णतमालयोः' । 'पुमान्' इति विशेषणं सान्तक्रीवभ्रमनिरासार्थम् ॥ (६) ॥*॥ 'षट् पत्र-मात्रस्य' ॥

पल्लवोऽस्त्री किसलयम् ।

पल्लव इति ॥ पल्यते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ल्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पल् चासौ लवश्च । पञ्चां ल्यते वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवाचकः पच्छब्दोऽस्ति 'तोर्लि' (८।४।६०) । 'पल्लवः किसले बले । विटपे विस्तरेऽलकरागे शृङ्गारविज्ञयोः' । व्याडिस्तु—'पुंसि क्लीबे च पल्लवः' ॥ (१) ॥*॥ किञ्चित्सल्लेति । 'पल गतौ' (भा०

१ पत्रं तकारद्वयवत् । 'विपत्राः साधवो न तरवः' इति दमयन्ती-श्लेषात् ॥ २ पलाशं तालव्यान्तम् 'नवपलाशपलाशवतः पुरः' इति माघयमकात्—इति मुकुटः ॥ ३—पतादृशपत्रं तु नोपलभ्यते । किं तु 'भापूवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।१६) इत्येवं सप्तमुज्ज्वलवत्तावि-पुलभ्यते ॥ ४—लकारद्वयवान् । 'वृश्यन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लावः' इति दमयन्तीयमकात् ॥ ५—दन्त्यसकारवान् 'किस-लवैः सलयैर्वि' इति रघुयमकात्—इति मुकुटः ॥

प० से०) । बाहुलकात् कयन् प्रलयः । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवपत्रस्य' ॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

विस्तेति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (स्त्रा० उ० अ०) । 'प्रथने वावशब्दे' (३।३।३३) इति भावे षच् । 'विस्तारस्ततौ विटपे' ॥ (१) ॥*॥ विटान् पाति । 'पा र-क्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा विटानां पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । यद्वा विटति, विख्यते वा । 'विट आक्रो-शे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपविष्टप-' (उ० ३।१४५) इति कपन् । यत्तु—वख्यते वेष्ट्यतेऽनेन 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'विटपादयश्च' इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन । तच्च । एतादृशसूत्रादर्शनात् । 'विटपो न त्रियां स्तम्बशाखावि-स्तारपल्लवे । विटाधिपे ना' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाखादिवि-स्तारस्य' । केचित्तु—उक्तमेदिनीकोषादेव पल्लवादिचतु-ष्टयमेकार्थमाहुः । 'शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपो-ऽस्त्रियाम्' इति रभसाच्च । 'स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कर्तप्रो विटपो मतः' इति कात्याच्च ॥

वृक्षादीनां फलं सैस्यम्

वृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिग्रहः । केचित्तु 'वृक्षा-दीनाम्' इति पूर्वैणापि संबध्नन्ति । फलति । 'फल नि-ष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । फलं निष्पन्नं सस्यशब्दाच्चम् । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक-सस्ययोः । (त्रिफलायां च कक्कोले शङ्खाग्रे व्युष्टिलाभयोः)' ॥ ॥*॥ सस्ति । 'शस सस्ति स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'माछास-सिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) ॥*॥ तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । शस्यते । 'तकिशसिचति-' (वा० ३।१।९७) इति यत् ।—'क्यपि' इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'अचो यत्' (३।१।९७) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्य-नात् । पसेर्दिदन्त्यस्य 'तकि-' (वा० ३।१।९७) इत्यत्राग्रह-णाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलस्य' ॥

वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।

वृन्तमिति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्त्रा० उ० से०) । बाहुलकात् 'अजिघृक्षि-' (उ० ३।८९) इति क्तः, नुम् च । मुकुटस्तु 'वृणोतेर्नुक्च' इति सूत्रं कल्पितवान् ।—बाहुल्याच्च णत्वम् इति चिन्त्यम् । अनुस्वारं प्रति णत्वस्य (णत्वं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धत्वात् । 'वृन्तं प्रसवबन्धे च घटीधारा-कुचाग्रयोः' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'बु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोर्प' (३।३।५७) बध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० से०) करणे ल्युट् (३।३।११७) । प्रसवस्य

पुष्पफलपत्रस्य बन्धनम् ॥ (५) ॥*॥ द्वे 'पुष्पादिमूला-धारवृन्तस्य' ॥

आमे फले शलाटुः स्यात्

आम इति ॥ शलति 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) मृगश्वदिलात् (उ० १।३७) कुः । शलश्चासावटुश्च । तालव्यादिः । 'शटीशटितं शलाटुः' इत्युष्म-मेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपक्वफलस्य' ॥

शुष्के वानम्

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ वायति स्म । 'पै ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्थो कर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति णत्वम् । वन्यते । 'वनु याचने' (त० आ० से०) षच् (३।३।१८) वा 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंभृतवा-तोर्मिसुरज्जासौरमेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कफलस्य' ॥

उमे त्रिषु ॥ १५ ॥

उमे इति ॥ उमे शलाटुवाने त्रिषु ॥ त्रियां 'वा ना' ॥*॥

क्षारको जालकं क्लीबे

क्षारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पक्ष्या-दिपाशे' इति हैमः । 'क्षारकः पक्षिमत्स्यादिपिटके जालके-ऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ जालमिव । 'इवे प्रति-' (५।३। ९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्भे कुलायानाययोरपि । न पुंसि मोचनफले त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजलौ-कायामपि स्याद्विधवास्त्रियाम् । भटानामश्मरचिताङ्गरक्षिण्यां च जालिका' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य' ॥

कलिका कोरकः पुमान् ।

कलिकेति ॥ कलयति 'कल गतौ संख्याने च' (चुरादिः) । 'अव इः' (उ० ४।१३९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कुर्यते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'कृयादिभ्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३।५) इति वुन् । 'कोरकोऽस्त्री कुक्षले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविकसित-कलिकायाः' ॥

स्यादुत्सकस्तु स्तबकः

स्यादिति ॥ शुध्यते 'शुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । 'स्तबके

१—कटपो इति पाठः ॥ २—सस्यं दन्त्यादि 'आम्यकविकयाबन्ध इव नारसस्यमनोहर आर्यावर्तः' इति दमयन्तीशेषात् ॥

१—पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तम् । न तु नियमार्थम् । क्लीबलिङ्गो-ऽपि । 'कोरकोऽस्त्री कुक्षलेऽपि' इत्यादिमेदिन्यादिदर्शनात् । अत एव 'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' इति माधवः—इति मुकुटः ।

हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः' इति दन्त्यान्तेषु रुद्रः ॥३॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यश्छक्' इत्याह । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तम्बके गुच्छो मुक्ताहारकलापयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥३॥ स्तूयते । 'हुञ् स्तूतौ' (अ० प० अ०) । 'कृजादिभ्यः' (उ० ५।३।५) इति वुन् । यद्वा तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्बजबकौ' (उ० ४।९।६) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'विकासोन्मुखकलिकायाः' इति मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बस्येत्यन्ये ॥

कुटमलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

कुटमल इति ॥ कुट्यते, कुटति, वा । 'कुट छेदने' () 'कौटिल्ये' (तु० प० से०) वा । 'कुटिकशिभ्यां कमलच्' (उ० १।१०९) इति कमलन् ॥३॥ बाहुलकात् 'कुडेः' (तु० प० से०) अपि (कमनि 'कुडालः') । ('कुडालो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे') ॥ (१) ॥३॥ मुञ्चति कलिकात्वम् । 'मुच्ल मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । बाहुलकाद्बलक् ॥—'मुञ्चेरलक् क्वमुत्वं चातः' इति स्वासि-मुकुटौ । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ॥ (२) ॥३॥ 'ईषद्विकासोन्मुखकलिकायाः' द्वे ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।

स्त्रिय इति ॥ मनुष्ये आभिः । 'मन ज्ञाने' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । मुकुटस्तु—'सुप्रीतं मनो आभिः' इति विग्रह्य 'प्रादिसमासः' इत्याह । तत्र । अन्यपदार्थत्वाभावात् । 'भूम्नि स्त्रियां सुमनसः' इति रत्न-कोषः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः' इति मेदिन्यादेरेकैवमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति नाममाला ॥ (१) ॥३॥ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पुष्पं विकास आर्तवे । धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ प्रसूयते स्म । 'ब्रूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'खादय ओदितः' (ग० ३।३।१) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कु-सेरुम्भोमेदिताः' (उ० ४।१०६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' ॥ (४) ॥३॥ 'सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥३॥ चत्वारि 'पुष्पसामान्यस्य' ॥

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्द इति ॥ मकरमपि यति । कामजनकत्वात् ।

१—कचित्पुस्तके 'सुमम्' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—'प्रादिसमासः' इत्यनेन 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति वार्तिक-स्मरणे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३—इच्छया इमं शानसुमना इव वर्जनीया इति शूद्रकप्रयोगः— इति मुकुटः ॥

'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मकरमप्यन्दति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । यत्तु—'गतिकारकोपपदानाम्-' (प० २।२।१९) इत्युक्तेः सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे प्रध्ययनवत् पररूपत्वम्—इति मुकुटः । तत्र । उत्तरदले विभक्त्यनुपपत्ता-वपि पूर्वदले विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा 'राजदर्शी' 'चर्म-कारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात् । दृष्टान्तोऽप्यसंगतः । 'प्राध्य-यनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥३॥ पुष्पस्य रसः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पुष्पमयोः' ॥

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'प-रागः सुमनोरेणौ धूलिस्त्रानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्याता-वुपरागे च चन्दने' ॥ (१) ॥३॥ सुमनसां रजः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पुष्परेणोः' ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वम्

द्वीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पत्रे च । वक्ष्यमाणमश्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिङ्गं हेयमित्यर्थः । विकारावयवयोक्तृपत्रस्य प्रत्ययस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६) इति लुक् ॥

हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः । 'स्त्रियां' इति हरीतक्याः फलम् । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४।३।१६७) इति लृप् । 'लृपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' (वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । न संख्या । आदिना 'कोशातकी (द्राक्षा) बदरी कण्टकारिका' इत्यादयः ॥

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोघैर्दुदं फले ॥ १८ ॥

बार्हतं च

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् । आश्वत्थम् । 'प्लाक्षादिभ्योऽण्' (४।३।१६४) ॥ (१) ॥३॥ वैणोः । 'बिल्वादिभ्यो-ऽण्' (४।२।१३६) । (मयटि (४।३।१४३) प्रकृते अणः) विधेर्नाणो लुक् ॥ (१) ॥३॥ 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७।३।५) इत्यैच् ॥ (१) ॥३॥ इड्या इदम् ॥ (१) ॥३॥ बृहत्याः फलम् ॥ (१) ॥३॥ 'अश्वत्थादिफलानाम्' पृथक्पृथगोक्तम् ॥

फले जम्बा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

फले इति ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्दुहम्भूजम्बू-' (उ० १।१३) इत्यनेन कूप्रत्ययो वुगाग-

१—'कौसुमे रेणौ' इति पाठः ॥

मन्त्र निपातितः । 'जम्बूः स्यात्पादपान्तरे । तथा सुमेरुस-
रिति द्वीपभेदेऽपि च स्त्रियाम् । जम्बूवाः फलम् । 'जम्बूवा-
वा' (४।३।१६५) इत्यण् । तस्य विधानसामर्थ्यान्न लुक् ।
पक्षे 'ओरञ्' (४।१।१३९) तस्य 'लुप् च' (४।३।१६६) इति
वा लुप् । 'लुपि युक्तवत्-' (१।२।५१) । पक्षे 'फले लुक्'
(४।३।१६३) । लुपि जम्बूः ॥ (१) ॥*॥ लुकि 'ह्रस्वो नपुंस-
के-' (१।२।४८) इति ह्रस्वे जम्बु ॥ (२) ॥*॥ अणि जा-
म्बवम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जम्बूफलस्य' ॥

पुष्पे जातिप्रभृतयः खलिङ्गाः

पुष्प इति ॥ जात्याः पुष्पम् । जातिः । 'पुष्पमूलेषु ब-
हुलम्' (वा० ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरञ्' (४।३।
१४०) अणः (४।३।) च लुप् । 'यूथिकाशेफालिकाम-
ल्लिकाद्याः' ॥

व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

व्रीति ॥ यवानां फलानि । यवाः । 'अवयवे च प्राण्यो-
ष-' (४।३।१३५) इत्यण् । 'फलपाकशुषाम्-' (वा० ४।३।
१६६) इति लुप् । माषाः । मुद्गाः ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

वीति ॥ विदार्या भूकृष्माण्ड्या मूलं पुष्पं फलमपि ।
विदारी । गम्भारी । शालपर्णी ॥

पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ।

पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम् । लुकि (वा० ४।२।
१६६) पाटलम् । 'पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याद्युव्रीहिश्च पा-
टलः' इति शाश्वतात् पुल्लिङ्गोऽपि ॥

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थे

बोधीति ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) ।
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'नोक्तमनित्यम्' इति न
गुणनिषेधः । 'बोधिः पुंसि समाधेश्च भेदे पिप्पलपादपे' ।
रत्नकोषेऽपि 'पिप्पलो बोधिरश्वत्थः' इति । बोधिश्चासौ द्रुम-
श्च ॥ (१) ॥*॥ चलं दलमस्य ॥ (२) ॥*॥ पिप्पलं जलम-
स्यास्ति । मूले सिक्तत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पि-
प्पलं सलिले वस्त्रच्छेदभेदे च ना तरौ' ॥ (३) ॥*॥ कुञ्जरे-

णाश्यते । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) कर्मणि ल्युट्
(३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ शाल्मलिबटाद्यपेक्षया न श्वधिरं
तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । यद्वा अश्वत्थं जलमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) । 'आपः प्रजाहितं शीतमश्वत्थं पवनं विष-
म्' इति केशरमाला । 'अश्वत्थः पिप्पलद्रौ स्यादश्वत्था
पूर्णमा मता' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पिप्पलवृक्षस्य' ॥

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

अथेति ॥ कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ अमरमालायां पवर्गवृत्तीयमध्यः (कपित्थः) अपि
पृषोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् ॥
(२) ॥*॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या० प० से०) ।
ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (३) ॥*॥ मननम् ।
'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) । 'गमः कौ' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति न-
लोपः । तुक् (६।१।७१) मथति । 'मथे विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मतो मथः । 'मन्मथः
कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' ॥ (४) ॥*॥ दधि फ-
लेऽस्य ॥ (५) ॥*॥ पुष्पयुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥*॥ दन्ता-
नां शठ इव । अपकारित्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कपित्थ-
स्य' 'कैथ' इति ख्यातस्य ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उद्विति ॥ उलङ्घितमम्बरमनेन । उदतिशयेनाम्बते वा ।
'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । 'उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च प-
ण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्तन्निषेऽपि स्यान्नपुंसकम्' इति
मेदिनी । मुकुटस्तु मेदीनीसंमत्या दवर्गवृत्तीयमध्यमप्याह ।
तत्र । तत्र मध्यवर्णनियमाभावात् । आद्यन्तयोरेव निय-
मात् ॥ (१) ॥*॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ यज्ञम-
ङ्गति । अगिर्गल्यर्थः (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।
१) ॥ (३) ॥*॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'उदुम्बरस्य' ॥

कोविदारे चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

कोवीति ॥ कुं भूमिं विट्णोति 'दू विदारणे' (क्या० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)
॥*॥ चमरमस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२)
॥*॥ कुमुहालयति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।
(कुहालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपत्रके) ॥ (३) ॥*॥
युगं युग्मं पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कोविदारस्य';
'कचनार' इति ख्यातस्य ॥

१—'परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्ट' इति किराते हस्वान्तप्रयोगः ।
तत्र 'फल उत्तरपदे 'इको ह्रस्वोऽद्यो गालवस्य' (६।३।६२) इति
ह्रस्वत्वम्' इति वामनः । अत एव 'जलजम्बूजलाविलास्रवन्यः'
इति वृक्षेऽपि 'इको ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'जम्बुः' इति प्रकृत्य-
न्तरमस्ति । 'तसाज्जम्बोः फलसो नदी भूत्वा प्रवर्तते' इति सं-
सारावर्तः—इति मुकुटः ॥ २—शाश्वतेऽपि स्वामिपुस्तकयोः
'पाटलम्' इति क्लीबपाठस्यैवोपलम्भेन 'पाटला पाटलौ स्त्री
स्यादस्य पुण्ये पुनर्न ना' इति मेदिन्यां पुंस्त्वस्य निषेधान्न पुल्लिङ्गः ॥

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

सप्तेति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥*

विशाला त्वगस्य ॥ (२) ॥*॥ शरदि पुष्प्यति । 'कालात्सा-
धुपुष्प्यत्-' (४।३।४३) इत्यण् ॥*॥ शारदी डधन्ताऽपि ।
'शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्यान्तेषु
रुद्रः । ('शारदोऽन्ते, त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । सस्ये
ह्रीबं, शरजातनूतनाप्रतिमे त्रिषु' इति मेदिनी' ॥ (३) ॥*॥
विषमाश्छदा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य',
'छतवती' इति ख्यातस्य ॥

आरग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

आरगिति ॥ आ रगणम् । 'रगे शङ्कायाम्' (भ्वा० प०
से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आरगं रोगशङ्कामपि
हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४)
इति हन्तेर्वधोऽदन्तः । 'ण्यल्लोपौ' (वा० ६।४।४८) इत्यल्लोपः ।
'रज रगे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) आरजं रोगरागमपि हन्ति । यत्तु मुकुटः—आ
समन्तात् रुजं वधति छिनत्ति । 'वध छेदनसेवनपू-
रणेषु' । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र । उक्त-
घातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु—वधिः प्रकृत्य-
न्तरम्—इति 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति सूत्रेऽपि वृत्तिः ।
तत्र । मुनित्रयविरोधात्, इति प्रपञ्चितं मनोरमामण्डने ।
यदपि स्वामिनोक्तम्—आ समन्ताद् रुजां वधोऽत्र—इति ।
तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहिरत्व-पृषोदरादि (६।३।१०९)—
त्वकल्पनप्रसङ्गात् ॥*॥ व्यक्तोऽपि ह्रस्वादिरपि । 'आरग्वधो-
ऽथ संपाकः कृतमालस्तथाग्वधः' इति रत्नकोषात् ॥ (१)
॥*॥ राजा चासौ वृक्षश्च । वृक्षाणां राजा । राजदन्तादिः
(२।२।३१) इति वा । रोगाणां राजानं वृश्चति, इति वा ।
'ओव्रथू छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् सक् ॥ (२) ॥*॥
'सम्यक् पाकोऽस्य । दन्त्यादिः । 'संपाकस्तर्कके, शृष्टे त्रिषु
ना चतुरङ्गुले' ॥*॥ शं कल्याणं पाकोऽस्य, इति (शंपाकः)
तालव्यादिरपि ॥*॥ स्वामी तु—शमीं शिविम् अकति, इति
विगृह्णन् 'शम्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥*॥ चतस्रो-
ऽङ्गुलयः प्रमाणमस्य पर्वणः । तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥*॥
आरेवयति निःसारयति मलं सारकलात् । 'रेव, हव, गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । विच् (३।२।७५) ।
अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) आरेव चासावतश्च ॥ (५) ॥*॥
व्याधीनं हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'हनस्तोऽचिण्णलोः'
(७।३।३२) ॥ (६) ॥*॥ कृता मालास्य पुष्पैः ॥ (७) ॥*॥
शोभनो वर्णोऽस्य ॥*॥ सुष्ठु पर्णान्यस्य, इति वा पाठः ।
'सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा

'कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि' ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ
'सोनालु धनवहेड' इति ख्यातस्य ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

स्युरिति ॥ जम्भते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' (उ० ४।३।५) इति साधुः । 'जम्बीरः
प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा 'दन्तशठद्रुमे' ॥ (१) ॥*॥ दन्तानां
शठ इव । ('स्यादन्तशठो जम्बीरे कपित्थे कर्मरङ्गके ।
नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेर्था तु योषिति' ॥ (२) ॥*॥
जम्भयत्यम्लत्वात् । 'जभी गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रधिजभो-' (७।१।६१) इति जुम् ।
'जम्भः स्याद्धानवान्तरे । दन्तभोजनयोरेसे हनौ जम्बी-
रतूनयोः' ॥ (३) ॥*॥ गम्भीरादित्वात् (उ० ४।३।५) इरन् ॥
(४) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । ('जम्भलः
पुंसि जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'जम्बीरस्य', 'जम्भेरी' इति ख्यातस्य ॥

वरणे वरुणः सेतुस्तिकशकः कुमारकः ।

वरेति ॥ वृणोति । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । कर्तरि
ल्युट् (३।३।११३) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) (३।३।११७)
वा ॥ (१) ॥*॥ 'कृवदारिभ्य उन्न' (उ० ३।५।३) । 'वरु-
णस्तहमेदेऽप्सु प्रतीचीपतिर्युर्योः' ॥ (२) ॥*॥ सिनोति,
सीयते, वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'सितनि-'
(उ० १।६९) इति तुन् । 'सेतुर्नालौ कुमारके' ॥ (३)
॥*॥ तिकः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पञ्चाणां शाकमध्ये
पाठात् । 'तिकशाकस्तु खदिरं वरुणे पत्रमुन्दरे' ॥ (४)
॥*॥ कुमारश्चिरतरुणत्वात् । कुमारयति । 'कुमारक्रीडायाम्'
(तु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कुमार इव
'इवे प्रकृतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'वरणस्य' ॥

पुंनागे पुरुषस्तुङ्ग केसरो देववह्मभः ॥ २५ ॥

पुंनेति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।
१।५६) इति समासः । 'पुंनागे वृषेष्ठः । प्राधान्यात्स इव ।
'पुंनागस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे द्रुमा-
न्तरे' ॥ (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) ।
'पुरः कृषन्' (उ० ४।७।४) । यत्तु—'पिपति' इति विग्रह्य
'पुरः कृषन्' इत्युपपन्नस्तं मुकुटेन । तद्रभसात् । 'पुरुष-
स्तात्मनि नरे पुंनागे च' ॥ (२) ॥*॥ तुङ्गयते । 'तुजि
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से, तु० उ०) । घञ् (३।३।१८) ।
न्यङ्कादिः (७।३।५३) । उच्चत्वाद्वा । 'तुङ्गः पुंनागनगयो-
र्वुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपी-
ष्यते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ताः केसरा अस्य । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः

स्कन्धकेशेषु बहुलद्रुमे । पुंनागवृक्षे किंजल्के स्यात्केसरं तु हिङ्गुनि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ देवानां वल्लभः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुंनागस्य' गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति ख्यातस्य ॥

पारिभद्रे निम्बतरुमन्दारः पारिजातकः ।

पारीति ॥ पारमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५) पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा । प्रज्ञा-
द्यण् (५।४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदा-
रुणि' ॥ (१) ॥*॥ नियमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । निवति । 'णिवि सेचने'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । बवयोरैक्यम् ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । निम्बसंज्ञकस्तरुः । शाकपार्थि-
वादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥*॥ मन्दा अरा यस्य ।
मन्दमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) यद्वा मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४) ॥ (३) ॥*॥
पारि पारं गतं जातं जन्मास्य । पारिणः समुद्राज्जातो वा ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'निम्बतराः'
'वकायिनी' इति ख्यातस्य ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथदुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वञ्जुलश्चित्रकृच्च

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'मिश समाधौ' (भ्वा०
प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा अति-
क्रान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समा-
सः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते ।
'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
३।७८) इति युच् । 'स्यन्दनं तु स्मृतं क्लीबे रथाङ्गे तिनिशे
नरि' इति रभसः । 'स्यन्दनं तु क्षुतौ नीरे, तिनिशे ना,
रथेऽन्नियाम्' ॥ (२) ॥*॥ नयति । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा०
प० से०) । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'पुंलिङ्गस्तिनिशे
नेमिश्चक्रप्रान्ते न्नियामपि' इति रुद्रः । 'दुलोपे-' (६।३।
१११) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ रथस्य द्रुः । तत्रोपयुक्त-
त्वात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप्
(५।४।१५४) ॥ (५) ॥*॥ वच्यते । 'वञ्जु गतौ' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादुलो जत्वं च । 'वञ्जुलः पुंति तिनिशे
वेतसाशोकयोरपि' ॥ (६) ॥*॥ चित्रं करोति । अतिदार्ढ्येऽपि
लघुत्वात् । क्तिप् (३।२।७६) ॥*॥ सप्त 'तिनिशस्य' ॥

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्रताके

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तत् करोति-' (वा० ३।१।
२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति
युच् ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । अन्ये-
अमर० १८

पामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा याः लक्ष्म्यास्तन
ईतनः, कपीनां कपेर्वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ आम्रमतति
'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'कृचादिभ्यो वुन्'
(उ० ५।३५) ॥*॥ ह्रस्वादिरपि । अम्लत्वमतति । रलयोरै-
क्यम् । 'कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पशुहरीतकी' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आम्रातकस्य' 'अं-
बाडा' इति ख्यातस्य ॥

मधूके तु गुडपुष्पमधुदुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुछीलौ

मध्विति ॥ मध्वते मन्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) वा । 'उल्लादयश्च'
(उ० ४।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गुड इव पुष्पमस्य ॥
(२) ॥*॥ मधुनामा द्रुमः ॥ (३) ॥*॥ वनप्रस्थे वनैकदेशे
भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'वानप्रस्थो मधू-
केऽपि स्यात्तृतीयाश्रमे पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ मधु छीवति ।
'छिबु निरसने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मधु छीलै गर्भेऽस्य,
इति वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मधूकस्य' 'महुआ' इति
ख्यातस्य ॥

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अ०
प० अ०) । आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषा-
मपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(१) ॥*॥ 'गिरिजेऽत्र' इति मूलपाठः-इति सुभूत्यादयः ।
'गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः' इति माधवः ।
'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः' इति स्वामी ॥
एकम् 'जलजमधूकस्य' ॥

पीलौ गुडफलः संसी

पीलाविति ॥ पीलति । 'पील प्रतिष्ठम्ने' (भ्वा० प०
से०) । मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) उः । ('पीलुः पुमान्
प्रसूने स्यात् परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपा-
दपमेदयोः') ॥ (१) ॥*॥ गुड इव फलमस्य ॥ (२) ॥*॥
संसयति मलम् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) ।
आवश्यकं णिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि गुर्जर-
देशे 'पीलु' इति ख्यातस्य ॥

तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकर्परालौ द्वौ

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पीलौ गिरिजे । अक्षणोति
'अक्ष व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादोटः ।
'अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्य' इति वा ॥ (१) ॥*॥ कर्पर-
मालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । यद्वा कर्परस्यास्ति । सिन्ध्यादित्वात् (५।२।९७)

लच् ॥*॥ 'कन्दरालः' इति वा पाठः । पूर्ववत् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पर्वतपीलोः' 'अखरोट' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कोटे तु निकोचकः ।

अङ्कोट इति ॥ अङ्क्यते 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥*॥ निकुच्यते । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) 'कुलादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥ (२) ॥*॥ 'अङ्कोलः' अपि ॥*॥ द्वे 'अङ्कोलस्य' 'ढेरा' इति ख्यातस्य ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथः

पलेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२। १२७) । यद्वा पलं मांसमश्नाति । 'अश भोजने' (क्त्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'पलाशः किंशुकेऽक्षपे । हरिते पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ किंचित् शुक्र इव । शुक्रतुण्डाभपुष्पत्वात् ॥ (२) ॥*॥ पृणति । 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । यद्वा प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा पिपति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'कृपृवृषिभ्याञ्भ्यो नः' । 'पर्णं पत्रे किंशुके ना' ॥ (३) ॥*॥ वातं पोथयति 'पुथ हिंसा-याम्' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पलाशस्य' ॥

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवज्जुलाः ।

अथेति ॥ अयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'नपुंसके' (३।३।११४) इति क्तः । वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्याति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा ऊयते । 'वेन् तन्तुसन्ताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वेन्स्तुद च' (उ० ३।१।१८) इत्यसच् । बाहु-लकादात्वं न । यत्तु—'वेतसवाहसपनसाः' इत्यसनि निपा-तनादेव तुद-इत्याह मुकुटः । तत्र । उणादिषु तत्सूत्रादर्श-नात् ॥ (१) ॥*॥ रम्यतेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'इनिकुषिणीञ् रमिकाभिभ्यः कथन्' (उ० ३।२) । 'रथौ स्यन्दनवानीरौ' इत्यजयः । 'रथः पुमान-वयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ अभ्रमिव अभ्र-समये वा पुष्पमस्य ॥ (३) ॥*॥ वेत्ति, विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणाभावश्च । 'विदुलस्तु पुमानम्बुवेतसे वेतसेऽपि च' ॥ (४) ॥*॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५।२। १२७) । 'वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे त्रिषु' इति रभसः । क्लीबलिङ्गमपि । 'शीतं तुषारवानीरबहुवारद्वयेषु च'

इत्यजयात् ॥ (५) ॥*॥ वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । वां शुष्कम् आ समन्तान्नी-रमस्य ॥ (६) ॥*॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच्, लुम् च । 'वज्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसा-शोकयोरपि' ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'वेत' इति ख्यातस्य ॥

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

द्वाविति ॥ परिविध्यते । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्वयो-त्यले' ॥ (१) ॥*॥ नद्या भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२। ९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमि-जम्बवां च जम्बवां च काकुप्रेऽपि च योषिति' ॥ (३) ॥*॥ अम्बुनि जातो वेतसः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलजातवेतसस्य' ॥

शोभाजने शिशुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

शोमेति ॥ शोभमानक्ति । 'अञ् व्यक्तिस्रक्षणकान्ति-गतिषु' (रु० प० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'बहु-लमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युज्वा ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।३। ४८) 'शौभाजनः' ॥*॥ सुप्रु भा तामनक्ति । ल्युट् (३।३। ११३) । प्रज्ञायणि (५।४।३८) 'सौभाजनः' दन्त्यादि-रपि ॥ (१) ॥*॥ शिनोति । 'शिञ् निशाने' (खा० उ० अ०) । 'जम्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'शिशुर्ना शाकमात्रे च शोभाजनमहीरुहे' ॥ (२) ॥*॥ तीक्ष्णे गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (३) ॥*॥ अक्षीवते, आक्षीवयति वा । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥*॥ ह्रस्वा-दिरपि । 'अक्षीवं वशिरे, शिग्रौ ना, ऽमत्ते पुनरन्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ मोचयति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः' । ततः स्वार्थे कन् (५। ३।७५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिग्रोः' 'सहेजैन' इति ख्यातस्य ॥

रक्तोऽसौ मधुशिग्रुः स्यात्

रक्त इति ॥ असौ शोभाजनः । रक्तपुष्पः । मधुप्र-धानः शिग्रुः—इति मुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठ-नाम्' इति दर्शनात् । मधुर्मधुरः । शिग्रुः—इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मधुशिग्रोः' 'मगुना' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फे-

१—ऊयनम् क्लीः संक्षेपः । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । तथा कोचको व्यथाजनकः । 'लिकोचक' इति तु श्रीकरः—इति मुकुटः ॥

२—पलाशः किंशुकः शटी । हरिद्रपर्णौ रक्षसश्च पलाशं छेदने स्मृतः इति पाठः ॥

१—'काक्षीर' इति रान्तमिदम्, इत्यन्वे—इति मुकुटः ।

२—'तरुणीजन इवाविगतशोभाजनो वसन्तसमयः प्रादुरासीत्' इत्याश्चर्यमजरीतस्तालव्यादिः—इति मुकुटः ॥

निले काककङ्कयोः' ॥३॥ रिष्टोऽपि । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खञ्जे च फेनिले' ॥ (१) ॥३॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेना-दिलब्ध' (५।२।९९) । ('फेनिलोऽरिष्टपादपे । फेनिलं मदनफले बदरे फेनवत्पि') ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अरिष्टस्य' 'रीठा' इति ख्यातस्य ॥

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।

बीति ॥ बिलति । 'बिल भेदने' (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ('बिल्वं फले श्रीफले ना') ॥ (१) ॥३॥ शण्डते । 'शङ्खि रुजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सलि-' (उ० १।५४) इत्यादिनेलच् । शाण्डिलस्य गोत्राप-त्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) शाण्डिल्य इव, इति । शण्डयति रुचं करोति वा । इलचि (उ० १।५४) स्वार्थे ष्यञ् (व० ५।१।१२४) । 'शाण्डिल्यः पावकान्तरे । बिल्वे मुनौ च' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ शिल्पस्या-पत्यम् । शैलूष इव इति वा । 'नटे बिल्वे च शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (३) ॥३॥ मां लक्ष्मीं परेषां ह्रुनाति । 'ल्लृज् छेदने' (त्रया० उ० से०) । बाहु-लकाद्रक् ॥ (४) ॥३॥ श्रीपदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाक-पार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । 'श्रीफलः पुंसि मालूरे धात्रीनीलकयोः स्त्रियाम्' ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'बिल्ववृ-क्षस्य' ॥

प्लक्षो जटी पर्कटी स्यात्

प्लेति ॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कपिलि-कादिः (वा० ८।२।१८) । यद्वा प्लक्ष्यते । 'प्लक्ष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि षच् (३।३।१९) । प्लक्षति अधो गच्छति वा । अच् (३।१।१३४) । 'प्लक्षो जटीगर्दभाण्ड-द्वीपभित्कुञ्जराशने' ॥ (१) ॥३॥ जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । ङीष् (ग० ४।१।४५) वा । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां, प्लक्षे पुनर्जटी' । रुद्रे तु—'गर्दभाण्डे जटीप्लक्षौ' ॥ (२) ॥३॥ पृच्यते । 'पृची संपर्के' (ह० प० से०) । बाहुलकात् कटः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'पर्कटी नूतनपले पूगादेः प्लक्षपादपे' । 'शाश्वतेऽपि विज्ञेया पर्कटी प्लक्षः प्लक्षः पिप्प-लपादपः' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'प्लक्षस्य' 'पाकर' इति ख्यातस्य ॥

न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥

न्यगिति ॥ न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (ह० उ० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान् व्याम-

वटयोश्च क्षमीतरौ । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' ॥ (१) ॥३॥ बहुवः पादा अस्य । 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) ॥ (२) ॥३॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वटी-त्रिषु गुणे पुंसि स्याद्यग्रोधकपर्दयोः' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'वटस्य' ॥

गालवः शाबरो लोघ्रस्तिरीटस्तिवमार्जनौ ।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । गालं नेत्रस्रवं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'गालयो मुनिभेदे स्याल्लोघ्रक्षे च कीर्तितः' ॥ (१) ॥३॥ शाबराणा-मयम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'शाबरी शूक-शिम्भ्यां स्यात् पुंसि पापापराधयोः । लोघ्रे च' इति ताल-व्यादिः ॥३॥ दन्त्यादिरपि । 'सावराख्यापराधे च लोघ्रे पापे च पठ्यते' इति दन्त्यादावजयः ॥ (२) ॥३॥ रुणद्धि 'रुधिर् आवरणे' (ह० उ० अ०) बाहुलकाद् । 'शूद्रादयः' इति रन्—इति मुकुटः । तच्च । तादृशसूत्राभा-वात् । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । (रोघ्रोऽपि लत्वा-भावे । 'रोघ्रो ना गालवे क्लीबमपराधे च किल्बिषे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ तीर्थते मलमनेन । 'कृतृकृपिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१।८५) । इलम् (७।१।१००) । रपरत्वम् (१।१।५१) ॥ (४) ॥३॥ तिलत्यनेनाङ्गम् । 'तिल छेदने' (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ॥ (५) ॥३॥ मार्थ्यङनेन । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ।—नन्यादिल्युः (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तच्च । तस्य कर्तरि विधानात् । 'मार्जनं न द्वयोर्माष्टौ पुंसि स्याल्लो-घ्रशाखिनि' ॥ (६) ॥३॥ षट् श्वेतलोघ्रस्य । आद्यौ श्वेतलोघ्रे, शेषा रक्तलोघ्रे इति स्वामी ॥

आम्रश्रूतो रसालः

आम्र इति ॥ अभ्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) 'अमितभ्योर्दोर्ध्वश्च' (उ० २।१।६) इति रक् दीर्घश्च ॥ (१) ॥३॥ चक्ष्यते स्म । 'चक्ष पाने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । च्योतति रसम् इति वा । 'च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ रसमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'आम्रवृक्षस्य' ॥

असौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ अतिशयितं सौरभमस्य ॥३॥ एकम् 'अतिसुगन्धास्रस्य' ॥

१—'बिते मुनौ' इति पाठः ॥ २—'सवटोऽप्यवटसंकुलः' इति दमयन्तीलेखः ॥

१—इतः परम् 'शांकरिः पुंसि कार्तिकेये गण्धाविधे' इत्यपि लिखितमासीत् । परंतु तत्र प्रकृतोपयुक्तम् ॥

कुम्भोल्लखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

किति ॥ 'कुम्भोल्लखलकम्' इति संघातविगृहीतम् । 'कार्मुके वारनार्या च कुम्भः क्लीबं तु गुग्गुलौ' इति रभसः । 'उद्धखले गुग्गुलौ च क्लीबमुक्तमुल्लखलम्' इति रुद्रः । 'कुम्भोल्लखलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्' इति वाचस्पतिः ॥*॥ कमुम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ध्वं खम् उल्लखम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । उल्लखं लति । 'ल दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ कुम्भोल्लखलकाकाराद् वृक्षकोशान्निर्यातम् ॥*॥ कोशे भवः । अध्यात्मादिठञ् (वा० ४।३।६०) 'कौशिको नकुले व्यालप्राहे गुग्गुलुशकयोः । कोशजोल्लरुयोश्च स्याद्विश्वामित्रमुनावपि । कौशिकी चण्डिकायां च नदीमेदे च योषिति' ॥ (३) ॥*॥ गोजति । 'गुज स्तेये' (भ्वा० प० से०) । क्रिप् (३।२।१७८) गुजो व्याघ्रेर्गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुलकाहुः । डलयोरेकत्वम् ॥ (४) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पुरं पाठलिपुत्रेऽज्ञे गुग्गुलौ तु पुमानयम्' इति रभसः । यत्तु—पिपति । पुरः । 'इगुपध-' इति कः । 'उदोष्पपूर्वस्य' (७।१।१०२) इत्युत्—इति खाम्याह । तत्र 'श्रीचूर्तर्पणे कान्तौ च' (क्र्या० उ० से०) इत्यस्य तत्र ग्रहणात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति वृत्तिकृता विगृहीतत्वात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इत्युक्त्वा 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति माधवोक्तेश्च ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गुग्गुलुवृक्षस्य' ॥

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

शेलुरिति ॥ शिलति । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । बाहुलकाहुः ॥ (१) ॥*॥ श्लेष्माणमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिलिपसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ श्यायते स्म । 'श्यैद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'द्रवमूर्ति-' (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ उद्दालयति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ बहुन् वारयति । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । णिजन्तः (३।१।२६) 'कुन् शिलिपसंज्ञयोः' (उ० २।३२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'उद्दालकस्य' 'बहुआर' इति 'लसोडा' इति ख्यातस्य ॥

राजादनं पियालः स्यात्सन्नकद्रुधनुषपटः ।

राजेति ॥ राजमिरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।

१—कर्मण्यणि स्वार्थे कन् इति मुकुटोक्तं तु युक्तम् । 'बानीरे बहुवारे' इत्यादि रुद्रादिकोऽलिखित 'बहुवारे' इति प्रयोगात् ॥

कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंशुकेऽपि च' ॥*॥ 'राजातनम्' इति पाठे राजानमतति, इति वा ल्युः (३।१।१३४) । 'राजादनं प्रसरको राजातनः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ पीयते । 'पीयुः' सौत्रो धातुः । 'पीयुक्कणिभ्यां कालन् हसः' (उ० ३।७६) ॥*॥ बाहुलकात् प्रीणातेः कालनि प्रियालश्च । 'प्रियालश्च पियालकः' इति माधवः ॥ (२) ॥*॥ सैन्नो लीनः कद्रुर्वर्णोऽस्य ॥ (३) ॥ दधन्ति धारयति । 'धन धान्ये' (जु० प० से०) । 'भृ-मृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'धनुः पियालद्रुमः' इति रूप-रत्नाकरः । 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिमेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी ॥*॥ उस्तिः (२।१।१७) वा । 'धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिमेदे शरासने' इति सान्तेषु च मेदिनी ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पटः प्रियालवृक्षे ना सुचेले पुनपुंसकम्' इति रभसः ॥*॥ 'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' इति स्वामी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रियालस्य' 'चार' इति ख्यातस्य ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

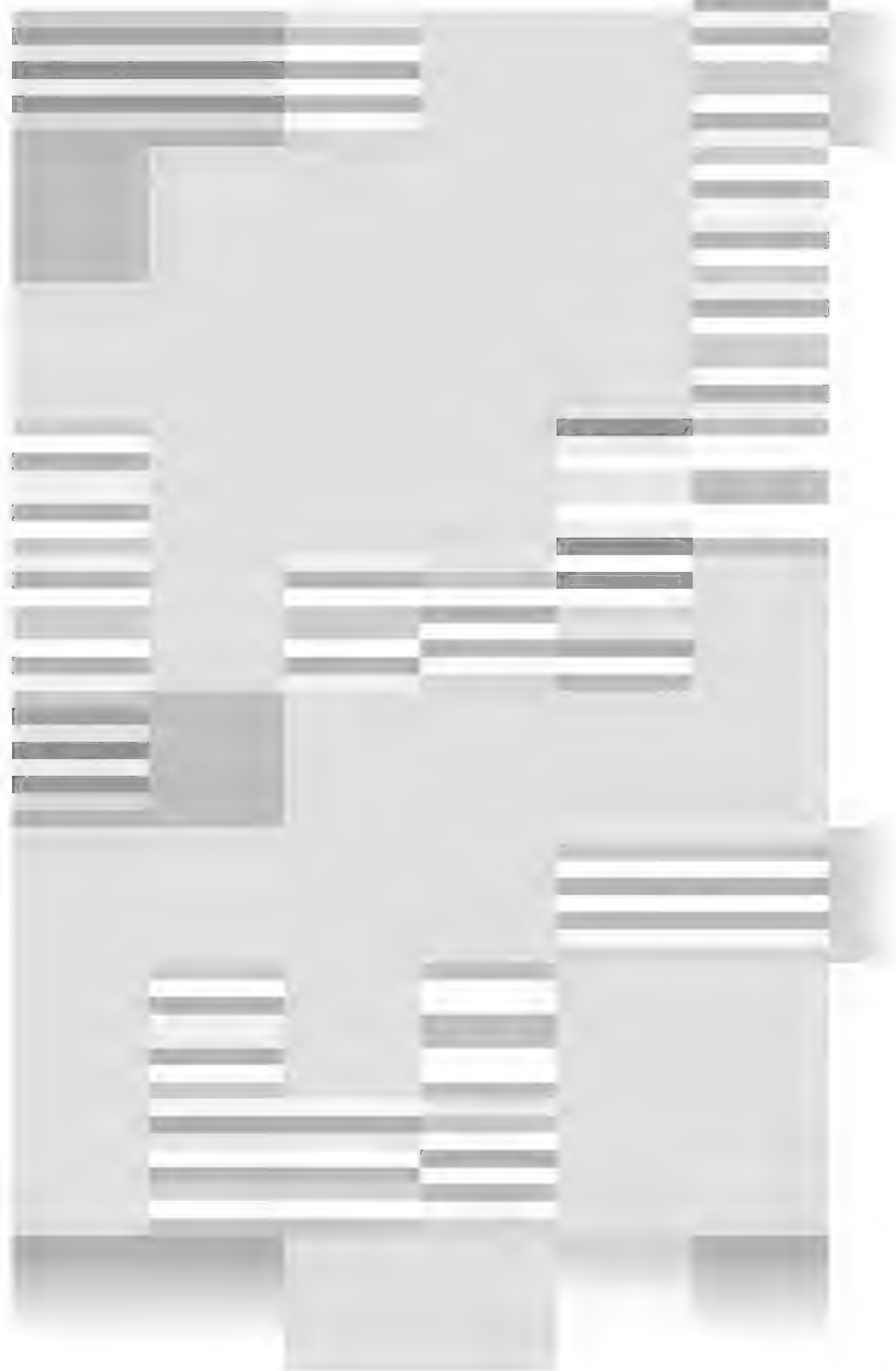
गमिति ॥ कं जलं विभर्ति । 'डुमृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादित्वात् गत्वम् ॥*॥ 'कंभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रं यस्याः । 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोषितोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ ॥ (३) ॥*॥ मध्विव पर्णान्यस्याः । 'पापकर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः । 'श्रीपर्णेस्त्वमिमन्थेऽञ्जे श्रीपर्णीं शाल्मलौ हठे' इति हैमः । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भयोः क्लीबे पद्माभिमन्थयोः' ॥ (५) ॥*॥ भद्राणि पर्णान्यस्याः ॥ (६) ॥*॥ काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि इत्यते' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'काश्मर्याः' 'खंभारी' इति ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ।

कर्कधूर्वेदरी कोली

अथेति ॥ कर्क कण्टकं दधाति । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'अन्वूहन्मू-' (उ० १।९३) इति निपातितः कृप्रत्ययान्तः ॥—शकन्धादित्वात् (वा० ६।१।९४) पररूपम्—

१—'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्तीछे-पाठः ॥ २—सन्नः, कद्रुश्च, इति नामनी इति सोमनन्दी—इति मुकुटः ॥

इति स्वामी चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ बदति । 'बद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'दिवि भ्रमि-' (उ० ३।११७) इत्यमरः । गौरादिष्विष (४।१।४१) । यत्तु—'द्वयोः' इत्युक्तेः कर्कन्धर्व-दरश्च—इति मुकुटः । तत्र । 'बदरी कोले, क्लीबं तु तत्फले' इति मेदिनीविरोधात् ॥ (२) ॥*॥ कोलति घनीभवति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिष्विष (४।१।४१) । मुकुटस्तु—इन् (उ० ४।१।१८) प्रत्यये वा ङीष् (ग० ४।१।४५)—इत्याह । तत्र । कोल्याः फले अण् (४।३।१३४) लुकोः (४।३।१६४) ङीषो लुकि (१।२।४९) च 'कोलि' इति रूपापत्तेः । ('कोलम्' इति रूपा-नुपपत्तेः) ॥*॥ इनि (उ० ४।१।१८) (कोलिः) ह्रस्वान्तोऽपि ॥ (३) ॥*॥ कौ बलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुवलीशब्दोऽप्यत्र ॥*॥ त्रीणि 'बदर्याः' ॥

कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं बदरं घोण्टापि

कोलमिति ॥ कोलीकुवलीबदरीणां फलेऽण् (४।३।१३४) लुको (४।३।१६४) । 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति ङीषो लुक् । 'कोलं कोलिफले क्लीबं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ ('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले') ॥ (२) ॥*॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलब्ध' (५।२।९९) ॥ (३) ॥*॥ सुविरदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'घोतोऽजने तु सौवीरं बदरे काञ्जिकेऽपि च' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ घोण्टे । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकाद् । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' (इति मेदिनी) । 'बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्कधूप-लस्य' । स्वामी तु—आद्यान्त्रयो वृक्षार्थाः । अन्ये फलार्थाः । घोण्टा तृमयार्था—इत्याह । स्वामी तु घोण्टाकोले व्यत्यासेन पठति ॥

अथ स्यात्स्वादुकण्टकः ।

विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

अथेति ॥ कण्टकोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) स्वादुश्चासौ कण्टकश्च ॥ (१) ॥*॥ विकङ्कते । 'कर्किर्गल्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । अतच् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ सुवाया वृक्षः । 'सुवा द्वयोर्होमपात्रे सल्लकीमूर्ध्वयोः स्त्रियाम्' ॥ (३) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति सिध्मादिलाळच् (५।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोपः—' (५।४।१३८) इत्यकारलोपः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'विकङ्क-तस्य' 'कठेर' इति ख्यातस्य ॥

पेरावतो नागरङ्गः

पेरेति ॥ इरावत्या विद्युत इवायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'पेरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुटद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसके महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' ॥ (१) ॥*॥ नागा रज्जन्यत्र । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । नागस्य सिन्दूरस्येव रज्जोऽस्य, इति वा ॥*॥ 'नागरङ्गे तु नारङ्गो नार्यङ्गस्तक्रवासनः' इति वाचस्पतिः । 'ना-रङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्गद्रुमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बवां जपायां च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भूमेर्जम्बूः ह्रस्वत्वात्स्वार्थे कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इत्यन्ये ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३८

तीति ॥ तिभ्यति । 'तिम आर्द्रत्वे' (दि० प० से०) । मृगय्वादिः (उ० १।३७) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ स्फूर्जति । 'टुओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कालः स्कन्धो यस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ शिति कालः सारो मज्जा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तिन्दुकस्य' 'तेदु' इति ख्यातस्य ॥

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥*॥ पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुलस्य गृहस्य प्रति-कृतिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुल-श्रेष्ठेषु कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ काकैः पील्यते । 'पील प्रतिष्ममे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् । 'काकानां पीलुरिव' इति वा ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कटुति-न्दुकस्य', 'कुचिला' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

१—चृणाति । बाहुलकाद्भञ्च् । गकारान्तोऽयम् । 'भवद्वैरि-वधूवदने वने च नारङ्गरूपशोभे भास्ति गण्डशैलस्थलालंकारधा-रिण्यो लोभलताः' इति दमयन्तीशेषात् ॥ २—उक्तं च समन्व-यप्रदीपे—'यत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः श्लोकेनैकेन जायते । तन्मुक्तकं युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्यात्तिलकं पुनः । चतुर्भिः स्याच्चकलकं पञ्चभिः कुलकं ततः । महाकुलकमित्यार्याः कथयन्ति ततः परम्' ॥ इति । तिलकपर्यायान्तरं वैशेषिकम् ॥

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिमोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

गोलीति ॥ गोभिल्लिहते स्म । 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । क्तः (३२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ झाटं संघातं लाति 'आतोऽनुप-' (३२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अहानि । घण्टा । बाहुलकाद्धन्तेष्टो घत्वं च । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३३।१८) । पाटं लाति । बाहुलकाद्धिः । घण्टा चासौ पाटलिश्च ॥*॥ स्वामी तु (घण्टा, पाटलिः) इति नामद्वयमाह ॥ (३) ॥*॥ मोक्षयति रोगम् । मुचेः (तु० प० अ०) सन्नन्तादकर्मकाणिजन्तादच् (३।१३४) 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने' । यत्तु—'मोक्ष अवसाने' चुरादिः—इति मुकुटः । तन्निर्मूलम् ॥ (४) ॥*॥ मुष्णाति रोगम् । 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) । 'सृष्टभूषुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यत्तु—'मुष्णाति' इति विग्रह्य 'मुष खण्डने' इत्युपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । तस्य (दि० प० से०) दन्त्यान्तत्वात् । त्रयादिषु पाठाभावाच्च । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लोध्रविशेषस्य' ॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) तिल इव, इति वा । कन् (५।३।९६) । 'तिलको हुममेदेऽश्वमेदे च तिलकालके । क्लीवं सौवर्चल्लोमोर्न स्त्रियां तु विशेषके' ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'क्षुरकः कोकिलक्षे स्याद्रोक्षुरे तिलकद्रुमे' ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'श्रीमांस्तिलकवृक्षे नामनोज्ञे धनिके त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिलकस्य' ॥

समौ पिचुलझावुकौ ।

सेति ॥ 'पिचुः स्यात्तूलकर्षयोः' इति धरणिः । पिचुं तूलं लाति । 'पिचुलो झावुकेऽपि स्यान्निचुले जलवायसे' ॥ (१) ॥*॥ 'झा' इति शब्दं वेति गच्छति । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झावुकस्य' 'झातु' इति ख्यातस्य ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटयकट्फलौ ॥ ४० ॥

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्याः । 'पाककर्णपर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भयोः क्लीबे पद्माग्निमन्थयोः' ॥ (१) ॥*॥ कौ मोदते । 'मुषी हर्षे' (भ्वा० अ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कुमुदं कैटवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकौषधौ । गंभार्या पुंसि दिङ्गागे नागशाखासृगान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वात् । 'शृश्रिकायां च कुम्भी स्यात्पाटलौ कट्फलेऽपि च' इति

रन्तिदेवः ॥ (३) ॥*॥ कैटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । कैटं राति अतितित्वात् चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) ध्यञ् ॥ (४) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।१७८) कट् फलमस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कुम्भ्याः', 'कायफल' इति ख्यातस्य ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

क्रमिति ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'क्रमुकः पट्टिकालोप्रे गुवाके भद्रमुस्तके' । यत्तु—'शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुनि वा—इत्याह मुकुटः । तच्च । 'क्रमक' इति रूपापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ पट्टिका आख्या यस्य ॥ (२) ॥*॥ पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) । 'पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' ॥*॥ यद्वा पट्टिशब्दात् किजन्तान्दीप् (ग० ४।१।४५) । ('पट्टिः स्त्री पट्टमेदे स्याल्लाटे क्रमुकद्रुमे' । 'पट्टी ललाटभूषायां पट्टी लाक्षाप्रसादने' इति टवर्गान्ते विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ लाक्षा प्रसीदत्यनेन । युच् (उ० २।७८) करणे । लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृत्स्नल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लोहितलोध्रमेदस्य' ॥

नूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥ तूलं च

नूद इति ॥ नुदति पापम् । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तच्च । तत्र 'उत्तरपदे' इत्यधिकारात् ।—'घञर्थे कः'—इत्यपि न । यद्वा नुवदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा नूयते । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०) कृतादिः । बाहुलकाद् ॥*॥ 'तूदः' इति स्वामी । तत्र 'तूद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) । इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ युवन्त्यनेन । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'कुगुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु—'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । पवते वा । 'यूप्लोर्लोपश्च' इति पवतेरूपन् धात्वन्तलोपः—इति वदन् 'पूषः' इति पाठं मन्यते । किंतु 'यूप्लोर्लोपश्च' इति सूत्रमुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्यते ॥ (२) ॥*॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्त्वात् । 'क्रमुको भद्रमुस्तके । गुवाके पट्टिकालोप्रे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ब्रह्मणि वैदिके साधुः' 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः' ।

१—'कुम्भिकाद्रुमे' इति पाठः ।

(६।४।१६८) इत्यन् प्रकृता । ('ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधौ स्याद्ब्रह्मदा(से) शनैश्चरे') ॥ (४) ॥*॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दाह ॥ (५) ॥*॥ तूलयति, तूल्यते वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९९) वा । 'पुंलिङ्गस्तु पिचौ तूलः क्लीबं स्याद्ब्रह्मदाहणि' इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अश्वत्थाकारस्य' 'पार्श्वपिप्पल' इति ख्यातस्य । 'तूत' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

नीपेति ॥ नयति, नीयते वा 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'पानीविषिभ्यः पः' (उ० ३।२३) बाहुलकादुणाभावः । 'नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेषु च' ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ कदति । 'कद' सौत्रो हिंसार्थः । 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ।—'कदेर्णिङ्' इत्यम्बच्—इति मुकुटः । तञ् । तादृशसंज्ञाभावात् । 'कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्वपयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासानात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कदम्ब' इति ख्यातस्य ॥

वीरवृक्षोऽरुक्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥

वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु भल्लातकार्जुनद्रुमयोः पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ अरुक्वणं करोति 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८।३।४५) इति षः । 'अरुक्करो व्रणकृति त्रिषु, भल्लातके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ अग्निरिव मुखमस्याः, गौरादिः (४।१।४१) । 'भवेदग्निमुखो देवे विप्रे भल्लातके त्रियाम्' ॥ (३) ॥*॥ भल्ल इवातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भल्लातक्याः' 'भेलावा' इति ख्यातस्य ॥

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।

प्लक्षश्च

गर्देति ॥ 'गर्दभो गन्धभिद्यपि' । गर्दभमसिति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'जमन्ताडुः' (उ० १।११४) ॥ (१) ॥*॥ कंदरां लाति । 'आवृः-' (३।२।३) इति कः । 'कंदरालः पुमान् गर्दभाण्डे प्लक्षतरावपि' ॥ (२) ॥*॥ यालक्ष्म्यास्तन ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः । 'कपीतनो गर्दभाण्डशिरीषाम्रातकेषु च । अश्वत्थे च' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ शोभनं पार्श्वमस्य ॥ (४) ॥*॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कपिलिकादिलात्' (वा० ८।२।१८) ललम् । 'प्लक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्थे जटिनि पक्षके' इति

हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'प्लक्षस्य' 'गेढी' इति ख्यातस्य ॥

तिन्तिडी चिञ्चाम्बिलका

तिन्तीति ॥ तिभ्यति । 'तिम आर्द्रभावे' (दि० प० से०) 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः । 'तिन्तिडी त्वम्बिलका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः । ('तिन्तिडी' चुके चिञ्चायाम्' ॥ (१) ॥*॥ 'चिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ अम्बलो रसोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इति ठन् । 'अम्बलीका चाम्बिलका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिला' इति चन्द्रः । ('अम्बिलका तिन्तिडीकाम्लोद्गारचाक्षेरिकासु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिञ्चायाः' ॥

अथो पीतसारके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

अथविति ॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरैकत्वम् ॥ (१) ॥*॥ सृजति 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) ण्वल् (३।१।१३३) । यद्वा सज्यते । 'षर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ अस्यति रुजम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युः (३।१।१३३) । 'प्रियको जीवकोऽसनः' इति रत्नकोशः । 'असनं क्षेपणे क्लीबं पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे' । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पीठेभक्त्यन्धयोः क्लीबमासनं ना तु जीवके' इति रुद्ररभसौ ॥ (३) ॥*॥ बन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोः रपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यात्' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवकस्य' 'विजयसार' इति ख्यातस्य ॥

साले तु सर्जकार्ण्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

सेति ॥ सत्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । सारो दार्ढ्यमतिशयितमस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ सज्यते । 'षर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-'

१—ह्रस्वादि दन्त्यमध्यम् । 'निरसनैरसनैः' इति माष्यमकात् ॥ ह्रस्वादितालव्यमध्यमपि । 'विकसितकंदलदशनैर्यो वमति दरी मुखैश्च कं दलदशनैः' इति वृन्दावनयमकात्—इति मुकुटः ॥ २—सालो दन्त्यादिः—'सालकाननशोभिनी' इति दण्डिलेपात् ॥ 'सालसदृशं भुजवनं भवानी च' इति दमयन्तीलेपाच्च ॥

1. The first part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government. The names are listed in alphabetical order, and each name is followed by the name of the office to which the person has been appointed.

2. The second part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government. The names are listed in alphabetical order, and each name is followed by the name of the office to which the person has been appointed.

3. The third part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government. The names are listed in alphabetical order, and each name is followed by the name of the office to which the person has been appointed.

4. The fourth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government. The names are listed in alphabetical order, and each name is followed by the name of the office to which the person has been appointed.

5. The fifth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government. The names are listed in alphabetical order, and each name is followed by the name of the office to which the person has been appointed.

6. The sixth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government. The names are listed in alphabetical order, and each name is followed by the name of the office to which the person has been appointed.

(३।१।१३५) इति कः । चातुर्वर्ण्यादित्वात् (वा० ५।१ १२४) घ्यञ् ॥ (३) ॥*॥ अश्वकर्ण इव पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ सस्यैः संत्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालस्य' 'शाल-वृक्षस्य' ॥

नदीसर्जो वीरतरुनिद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

नेति ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१) ॥*॥ वीरश्चासौ तरुश्च । दृढकाष्ठत्वात् ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य, इन्द्र इव वा द्रुः ॥ (३) 'ककुप्' स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकस्रजि । ककुभो दिशः सन्त्यस्य । बहुविस्तारत्वात् । अर्शआद्यञ् (५।२। १२७) । 'ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपादपे' ॥ (४) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेणि-लुक् च' (उ० ३।५८) इत्युनन् ॥*॥ 'पार्थस्तु ककुभे जिष्णौ' इति विश्वात् पार्थोऽपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अर्जुन-वृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजेति ॥ राजमिरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११४) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंशुकेऽपि च' । 'राजादनः पियालद्रौ क्षीरिकायां त्रिपञ्चके' इति हैमात् पुल्लिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ फलानामध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ क्षीरमस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इति थन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षीरिकायाः' 'खिरणी' इति ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इङ्गुदी तापसतरुः

अथेति ॥ इङ्गनम् । 'इङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । इङ्गं यति 'दो अवखण्डने' (दी० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३ १०९) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ तपस्विन उपयुक्ततरुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इङ्गुद्याः' 'इङ्गुआ' इति ख्यातस्य 'जियापूता' इति ख्यातस्य-इति मुकुटः ॥

भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।

भिवति ॥ ऊर्जनमूर्जः । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (तु० प० से०) घञ् (३।३।११८) । भूर्जोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रशस्तं चर्मास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । 'चर्मी फलकपाणौ स्याद्भूर्जे भृङ्गिरिटावपि' ॥ (२) ॥*॥ मृदुस्त्वगस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भोजपत्रवृक्षस्य' ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ४६

पीति ॥ पिच्छा शाल्मलिनिर्यासोऽस्या अस्ति । पिच्छा-दित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूरी आप्यायने' (तु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ।

'टिङ्हा-' (४।१।१५) इति ङीप् । यत्तु मुकुटः—'वोः-' (८।२।७६) इत्यादिना दीर्घः—इत्याह । तच्च । हल्पदा-न्तयोरभावात् । धातोर्दीर्घोपधत्वाच्च । 'पूरणः पूरके त्रिषु । क्लीबं पिष्टप्रभेदे च पूरणी शाल्मलिर्द्रुमे । (पटारम्भकसू-त्रेषु) ॥ (२) ॥*॥ मुञ्चति रसम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाजने पुंस्ति मोचा शाल्मलिरम्भयोः' ॥ (३) ॥*॥ स्थिरमायुर्यस्याः । 'षष्टि वर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः' इति वचनात् ॥ (४) ॥*॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तः । क्तिप् (३।२।१७८) । मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । शाल् चासौ मलिश्च ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शाल्मल्याः' 'सेंबर' इति ख्यातस्य ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे

पीति ॥ पतितुमिच्छति । 'परलु गतौ' (भ्वा० प० से०) सन्नन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । यद्वा पिच्छ(य)ति, पिच्छयते, वा । 'पिच्छ बाधे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ (१) ॥*॥ शाल्मल्या वेष्टः । 'काथः कषायो नि-र्यूपो निर्यासो वेष्टकस्तथा' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाल्मलिकाथस्य' 'सेवरीगोद' इति ख्यातस्य ॥

रोचनः कूटशाल्मलिः ।

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'रोचना रक्त-कह्लारे गोपित्तवरयोषितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंस्ति स्याद्रोचके त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ कूटश्चासौ शाल्मलिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृष्णशाल्मलेः' । कुत्सितशाल्मलेः इत्येके ॥

चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ४७ ॥

चिरेति ॥ चिरं विलति । 'विल मेदने' (तु० प० से०) बाहुलकाद्वा ॥*॥ 'चिरिविल्वः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा । 'अल भूष-णादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'रक्तमालः' इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ करेण जन्यते । 'अन्यत्रापि' (३।२।१०१) इति डः । कं सुखं जलं वा रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' । (३।२।१) —'त्यजरज-' (३।२।१४२) इति निर्देशादङित्यपि नलोपः । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । —णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः—इति मुकुटः । तच्च । एवमपि णिनिमित्तवृद्धेर्दुर्वारत्वात् । 'करजं स्याद्याग्रनखे कर-जनखयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ कं रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेर्नलोपाभावः) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करञ्जवृक्षस्य' ॥

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ।

प्रकीर्ति ॥ प्रकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । अघ्यादित्वात् (उ० ४।११२) यक् ।—प्यति पूर्वविप्रतिषेधादीर्घपरस्वरे च—इति मुकुटः । तत्र । पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन' (वा० ७।१।१००) इति वचनाच्च । 'प्रकीर्यः पूतिकरजे विप्रकीर्णे तु वाच्यवत्' ॥ (१) ॥*॥ पूतिश्चासौ करजश्च ॥ (२) ॥*॥ पुनाति । 'पूष् पवने' (त्रया० उ० से०) । 'तिन्तिन्दीकादयश्च' (उ० ४।२०) इतीकन् तुक्च ॥*॥ ('पूतिकः' इति पाठे पूतिं कायति । 'पूतिकः पूतिकः' इति माधवः) ॥ (३) ॥*॥ कलिं मारयति । यदाहेन्दुः—'पूतिकरजः सुमनास्तथा कलहनाशनः । मुकुटस्तु—कलिं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कलिकारकः—इत्याह ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'कण्टकवत्करजस्य' ॥

करजभेदाः पञ्चन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

केति ॥ षड् ग्रन्थयो यस्य । 'अच्' 'प्रत्यन्वपूर्वात्' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । षड् ग्रन्था यस्य वा । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करजान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ मर्कति 'मर्क' सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटच्' (उ० ४।८१) । गौरादिः (४।१।४१) । 'अथ मर्कटी । करजभिच्छूकशिम्ब्योः पुंसि वानरलतयोः' ॥ (१) ॥*॥ अङ्गारवर्णपर्णां वल्ली ॥ (१) ॥*॥ 'करजभेदानाम्' एकैकम् ॥

रोही रोहितकः ग्रीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।

रोहीति ॥ अवश्यं रोहति 'आवश्यक'—(३।३।१७०) इति णिनिः । 'रोही रोहितकेऽधत्थवटपादपयोः पुमान्' (१) ॥*॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति । 'अर्शावाद्यच्' (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे ना रोहितद्रुमे' ॥ (२) ॥*॥ 'ग्रीहशत्रुर्धनतिक्तश्च रोहितः' इति माधवः । ग्रीहः शत्रुः ॥ (३) ॥*॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रोहितकस्य' 'रोहिड' इति ख्यातस्य ॥

गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः । 'गायत्री खदिरे स्त्री स्यात्' इति रभसः । 'गायत्री त्रिपदादेवीलन्दो-भित्खदिरेषु च' ॥*॥ 'बहिगायत्रिणां तथा' इति वैद्यकाज्ञान्तोऽपि । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (१) ॥*॥

बालस्तनयाः पञ्चाण्यस्य ॥*॥ 'बालपत्रश्च' इति मूलपाठः—इत्यन्ये । 'बालपत्रो यवासः खदिरश्च' इति प्राञ्चः । आह च—'खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च जिह्मशल्यः क्षितिक्षमः' ॥ (२) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये हिंसायां च' (भा० प० से०) । 'इषिर्मदिमुदि'—(उ० १।५१) इति किरच् । 'खदिरी शाकमेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' ॥ (३) ॥*॥ दन्तान् धावति । 'धातु गतिशुद्धोः' (भा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'खदिरस्य' ॥

अरिमेदो विद्वखदिरे

अरीति ॥ अरिख मेदः स्नेहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विद्वन्धिः खदिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गन्धिखदिरस्य' ॥

कदरः खदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

कदेति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कस्य जलस्य दरः । 'कदरः श्वेतखदिरे ककचव्याधिभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ सोम इव वल्कोऽस्य । 'सोमवल्कस्तु धवलखदिरे कट्फलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतखदिरस्य' ॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।

चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥*॥ गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव (हस्तः) पत्रमस्य ॥ (२) ॥*॥ आ ईरयति वायुम् । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अस्माणिजन्ताद्बाहुलकादण्डच् ॥ (३) ॥*॥ उरं महान्तं वायुं वायति । 'ओवे शोषणे' (भा० प० अ०) 'उल्लादायश्च' (उणा० ४।४१) इत्यृकः । 'खपुरः क्रमुको, निचुलो हिज्जल, एरण्ड उरुवूकः' इति बोपालितः । 'उरुवूको-रुवुकव्याघ्रदलाश्च' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भा० आ० से०) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुन् ॥ (५) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र अङ्गुतादौ' (तु० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमिच्छुपाठिषु' ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गत्यर्थः' (भा० प० से०) । यत्तु—'चकि, मकि गतौ' इति धातूपन्यसनं मुकुटस्य । तच्चिन्त्यम् । बाहुलकादुः । 'चञ्चुलोऽपि स्त्रियां पुंसि गोनाडीके व्यडम्बके' ॥ (७) ॥*॥ पञ्चाङ्गुलयोऽस्य । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' (५।४।८६) इत्यच् । यत्तु—'द्वित्रिभ्याम्'—(५।४।१०२) इत्ययच्—इति मुकुटे-नोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ॥ (८) ॥*॥ मण्डयति । 'मडि भूषा-

१—'दीर्घप्रयोजकपरकारत्वे' इत्यर्थः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'पफरीकादयश्च' इति सूत्रमुपलभ्यते ॥

अमर० १९

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु खिदरेत्र सूत्रे पाठः । खदिरसिद्विस्तु (उ० १।५३ सूत्रेण) भवति ॥

वाम्' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आमलक्यां त्रियां मण्ड एरण्डे मोच-
पिच्छयोः' इति रभसः । 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाके पुंसि क्लीबं
तु मस्तुनि । आमलक्यां त्रियां मण्डाथात्रियां सारपि-
च्छयोः' ॥*॥ अकारप्रश्लेषोऽपि । 'अमण्डपञ्चाङ्गुलवर्ध-
मानगन्धर्वहस्ताः' इति हारावली ॥*॥ आकारादिरपि ।
'गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः' इति
तारपालः ॥*॥ 'आदण्डः' इत्येके । (वीर्यदण्डत्वात्)
—इति स्वामी ॥ (९) ॥*॥ वर्धते । 'वर्धं छेदनपूरणयोः'
(चु० प० से०) । चानश् (३।२।१२९) । 'वर्धमानः
प्रभमेदे शरावैरण्डविष्णुषु' ॥ (१०) ॥*॥ व्यडं मलमम्बयति ।
'अबि संसने' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । ण्वल्
(३।१।३३) ॥*॥ 'व्यडम्बनः' इति स्वामी । तत्र ल्युट्
(३।३।११४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (११) ॥*॥
एकादश 'एरण्डस्य' ॥

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

अल्पेति ॥ अल्पा शमी । 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (५।
३।८८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अल्पशम्याः' ॥

शमी सकृफला शिवा ।

शमीति ॥ शमयति रोगान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सकृफलायां च शिम्बिकायां
च बेल्युलौ' ॥ (१) ॥*॥ सकृवत् फलमस्याः । अजादिः
(४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ शिवं करोति । 'तत्करोति—' (वा०
३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शिवा
शाटमलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरसकृफलासु च' ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'शम्याः' ॥

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

शल्पश्च मदन

पिण्डीति ॥ पिण्डीं तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'पि-
ण्डीतकः स्यात्तगरे मदनाख्यमहीरुहे' ॥ (१) ॥*॥ महं
वाति । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ निर्जलेऽपि श्वसति ।
मन्यादिः (३।१।१३४) । 'श्वसनं श्वसिते पुंसि सारुते
मदनद्रुमे' ॥ (३) ॥*॥ करं हाटयति । 'हट वीप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।२) ।
स्त्रार्थे कन् (५।३।७५) । 'करहाटः शिफाकन्दे पद्मस्य
मदनद्रुमे' ॥ (४) ॥*॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अभ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यक् । 'क्ष्वेडाशङ्कुसारे
शल्यं ना श्वाविन्मदनद्रुमे' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (५)
॥*॥ मदयति । 'मदी हर्षलेपनयोः' (भ्वा० प० से०) ।

१—'युगुलौ' इति पाठः ॥ 'वायुलौ' इति वा पाठः ॥

ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः सारवसन्तद्रुभिदत्तूरसिहके' ॥
(६) ॥*॥ षट् 'मदनस्य' 'मयनफलाख्यवृक्षस्य' ॥

शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारु हुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

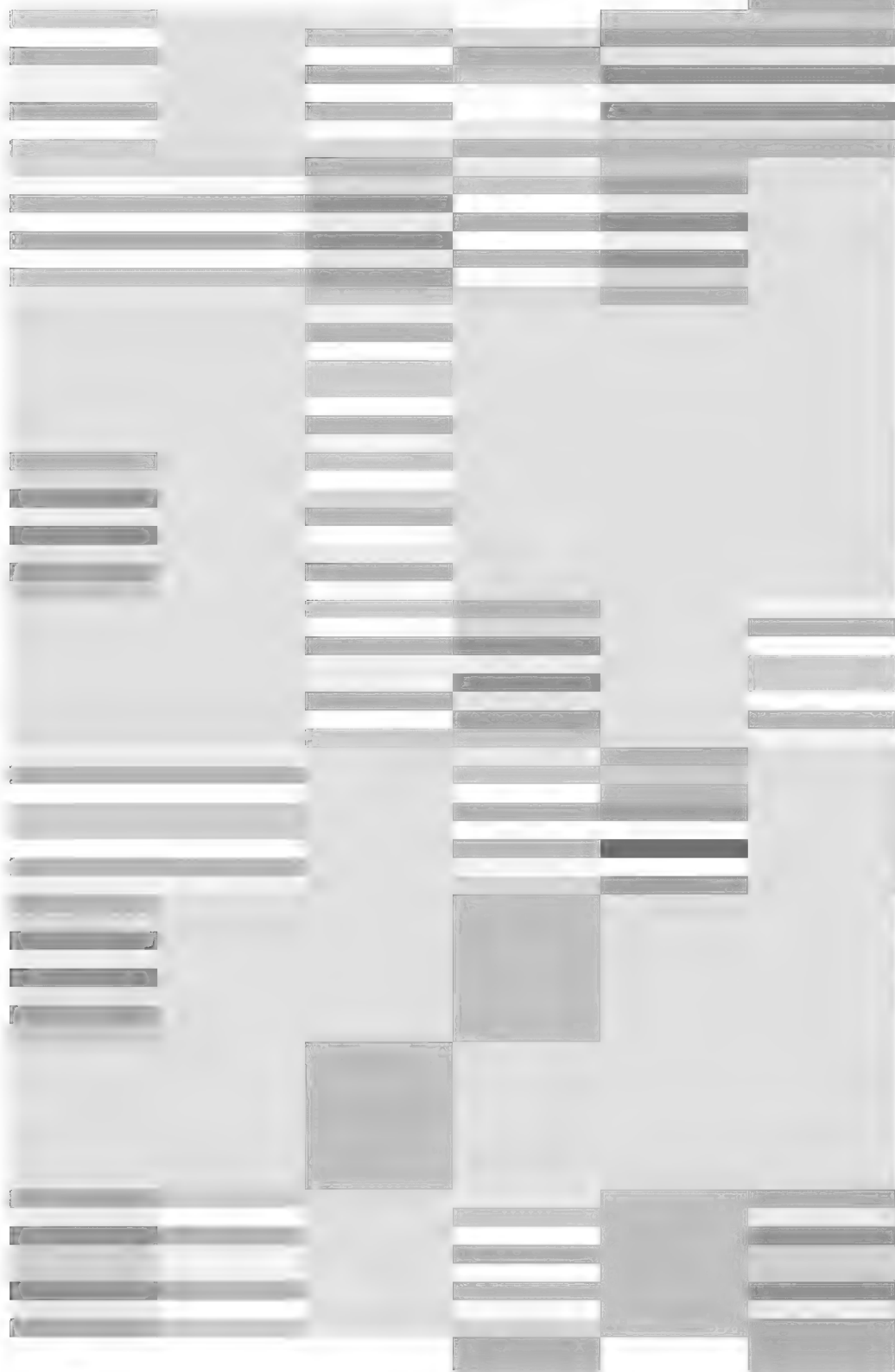
शक्रेति ॥ शक्रस्य पादपः ॥ (१) ॥*॥ पारि निष्ठां प्राप्तं
भद्रमस्य । 'पारिभद्रसु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि' ॥
(२) ॥*॥ भद्रं दारु । 'भद्रदारुणि च क्लीबम्' इत्यमरमाला ।
'पुनपुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषात् पुंस्यपि ॥ (३)
॥*॥ किलिति । 'किल श्वैल्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) ।
बाहुलकात् किमच् । द्रुक्षासौ किलिमं च ॥ (४) ॥*॥ पीतं
च तद्दारु च ॥ (५) ॥*॥ वीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्या०
प० से०) । 'दृसनिजनि—' (उ० १।३) इति झुण् । 'पुन-
पुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (६) ॥*॥ पूति च
तत्काष्ठं च ॥ (७) ॥*॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥*॥ अष्ट
'देवदारुवृक्षस्य' ॥

अथ द्रयोः ।

पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

अथेति ॥ पाति । क्तिप् (३।२।१७८) । टलति । 'टल
वैकृष्ये' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।
१।१८) । पाश्चासौ टलिष्व ॥ (१) ॥*॥ पाटं लाति ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटलौ स्त्री
स्यादस्याः पुष्पे पुनर्न ना' ॥ (२) ॥*॥ न मोघा ।
'अलिप्रिया विशालाग्राप्यमोघा पाटलिर्द्रयोः' इति वा-
चस्पतिः ॥*॥ 'मोघा स्त्री पाटलावृक्षे मोघं त्रिषु निरर्थके'
इति रुद्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचाद्यच् (३।१।
१३४) न्यङ्क्तादिः (७।३।५३) ॥ (३) ॥*॥ काचस्य का-
च्यस्य स्थाली पात्रम् ॥*॥ स्वामी तु 'काला' 'स्थाली' इति
पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)
अजादिः (४।१।४) । 'काला तु कृष्णवृन्ताख्यामजिष्ठानी-
लिकासु च' ॥*॥ तिष्ठति । 'छा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्थाचतिमृजेरालज्वालजालीयचः' (उ० १।१।१६) ।
'स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' ॥ (४) ॥*॥ फले रोहति । 'इयु-
पध—' (३।१।१३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४)
इत्यलुक् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । कृष्णवृन्ता पाट-
लायां माषपर्ण्या च योषिति' ॥ (६) ॥*॥ कुबेरस्येवाक्षि
यस्याः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गौरादिः (४।
१।४१) । मुकुटस्तु—'बहुव्रीहौ सविध—' (५।४।११३) इ-
त्यादिना षच्—इत्याह । तत्र । अस्त्राङ्गत्वात् वृक्षस्याप्राणि-
त्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाटलायाः' 'पाडली' इति
व्यातस्य ॥

श्यामा तु महिलाह्वया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियंगुः फलिनी फली ॥५५॥
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

श्यामेति ॥ श्यामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआदिः (५।२। १२७) । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियंगावपि वल्युलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । (नीलि-
कायाम्) ॥ (१) ॥*॥ महिलाया आह्वय आह्वयो यस्याः । 'सप्तम्युपमान-' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रियंगुनखयोरलता । स्पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च' ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमौ बन्धते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ गुन्द्रयति । 'गुद्रे क्षोदे' () अच् (३।१।१३४) । 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' ॥ (५) ॥*॥ प्रियं गच्छति । मृगव्यादौ (उ० १३७) निपातः । 'प्रियंगुः स्त्री राजिकाकणयोरपि । फलिण्यां कङ्कुसत्ये च' ॥ (६) ॥*॥ फलमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'फलि-
न्यमिषिखायां स्त्री फलिण्यां फलिने त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ गौरादिवात् (४।१।४१) ङीष् । 'फली फलिण्याम्' ॥ (८) ॥*॥ विष्वक् सिनोति । 'षिन् बन्धने' (खा० उ० अ०) । 'कृवृजसि-' (उ० ३।१०) इति नः ।—अच् (३।१।१३४)—
इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'विष्वक्सेना फलिण्यां स्याद् वि-
ष्वक्सेनो जनार्दने' ॥ (९) ॥*॥ गन्धवत् फलमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । 'गन्धफलयपि गुन्द्रा-
यां चम्पकस्य च कोरके' ॥ (१०) ॥*॥ ईषद् रम्भा । 'ईष-
दर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का ॥ (११) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीच् तर्पणे' (क्या० उ० से०) । कुन् (उ० २। ३२) 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'प्रियङ्गुवृक्षस्य' ॥

मण्डूकर्णपत्रोर्णनटकद्वङ्गटुण्डकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकश्चारलौ

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥*॥ पत्रे ऊर्णोऽस्य । 'पत्रोर्णं धौतकौशेये क्लीबं स्याच्छोणके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ नटति । 'णट नृतौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ कट्टन्त्याङ्गनस्य ॥ (४) ॥*॥ 'टुण्ड' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतो-

ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'टुण्डुकः शोणकाल्पयोः' ॥ (५) ॥*॥ सीव्यति । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । बाहुलकान्नः । अन्तरङ्गत्वाद्यण् (६।१।७७) । 'स्योनः किर-
णसूर्ययोः' तेनाकति, अवश्यते, वा । 'अक कुदिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥ श्यायते । 'श्याइ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पिना-
कादौ (उ० ४।१५) निपातितः । 'श्यानाकः' तालव्यादिर-
पि ॥ (६) ॥*॥ शुकनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (७) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'स्तुत्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सेः । 'ऋक्षः पर्वतराजे स्याद्भूके शोणके पुमान्' ॥ (८) ॥*॥ दीर्घ वृन्तमस्य ॥ (९) ॥*॥ कुटन् वकीभवन् नटति । 'नट सन्दने' () पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१०) ॥*॥ शोणति । 'शोणं वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शोणः कृशानौ श्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ स्वामी तु—शवति । शोनकः—इत्याह ॥ (११) ॥*॥ इयति । 'अर्तैरुः' (उ० ४।७९) । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'शोणकस्य' ॥

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च

तिष्येति ॥ 'नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससि' इति श्रवणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादिवात् (४।१।४) टाप् । तिष्ये कलियुगे फलमस्याः सेवया, इति वा ॥ (१) ॥*॥ आमलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥*॥ न प्रियन्तेऽनया । 'तनिमृद्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृता मागधीपत्यागुह-
च्यामलकीषु च' ॥ (३) ॥*॥ वयो यौवनं तिष्ठत्यनया । घलर्थे कः (३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुह्या-
मलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' ॥*॥ कायस्थाऽपि । 'कायस्था तु हरीतक्यामलकयोश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आम-
लक्याः' ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥
त्रीति ॥ विगतं भीतं रोगभयमस्मात् । 'जातेः' (४।१। ५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं त्वयुक्तम् । विषिष्टं भीतम-
स्माद्वा, भूतकल्योराश्रयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्ष-
व्यासौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अक्षौ

ज्ञानात्मकशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभी-
तकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिये ॥
(२) ॥*॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० से०) । 'इगुपध'-
(३।१।१३५) इति कः ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) —
इत्युक्तिश्चिन्त्या । परिगणनात् 'धान्यत्वञ्चि तुषः पुंसि विभी-
तकतरावपि' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ कर्षः फल-
मस्य ॥ (४) ॥*॥ भूतानामावासः ॥ (५) ॥*॥ कलेर्दुर्मस्य ॥
(६) ॥*॥ षट् 'विभीतकस्य' 'वहेडा' इति ख्यातस्य ॥

अभया त्वयथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।
हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

अमेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्त्री हरीतक्यामु-
क्षीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ न व्यथा यस्याः । 'अव्यथो निर्व्यथे सर्पे चार-
टीपथ्ययोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ पथोऽनपेता ।
'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (४।४।९२) इति यत् । 'पथ्या
स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ काय-
स्तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (३।३।५८) । 'कायस्था तु हरी-
तक्यामलकयोश्च प्रकीर्तिता' इति रमसः । 'कायस्थः परमा-
त्मनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥
(४) ॥*॥ पूतं करोति 'तत्करोति-' (वा० ३।३।२६) इति
णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'पूतना
तु हरीतक्यां दानवीरोगमेदयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥
(अमृता व्याख्याता) ॥ (६) ॥*॥ हरिर्वर्ण इतो यस्याम् ।
'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७)
॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् ।
'हैमवत्यभयाखणक्षीर्योः श्वेतवचोभयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ चेतयति । 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वुल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (९) ॥*॥
अतिप्रशस्ता । ईयसुन् (५।३।५७) 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।
६०) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'श्रेयसी करिपि-
प्पल्यामभयापाठयोरपि' इति मेदिनी ॥ (१०) ॥*॥ शिवं
करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः ।
बालुके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् । सुखे क्षेमे जले क्लीबं
शिवा क्षाटमलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलासु
च' इति मेदिनी ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'हरीतक्याः' ॥

१—शकटे यथा 'इस्तिमिस्तुरगैरक्षैः संवाधेऽस्मिन् रणाङ्गणे' ।
'समुदाये प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्त' इति रथावयवेष्वपि वर्तते ।
विश्वेऽपि 'शकटव्यवहारयोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—व्यवहार आय-
व्ययादिन्यायः । तत्र यथा 'राजाध्यक्षः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ-
मुदी ॥

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं च

पीति ॥ पीतश्चासौ द्रुश्च ।—पीयते चक्षुषाऽयम् ।
'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । 'पः किञ्च' इति तः ।
'धुमास्या-' (६।४।६६) इतीत्वम्—इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् ।
उक्तसूत्रादर्शनात् । कप्रत्ययेन गतार्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥
सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादल्च् ।
'सरलः । पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ पूतेः पावनस्य काष्ठम् । 'पूतिकाष्ठं च सरल-
देवदारुमहीरुहोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सरला'
इति ख्यातस्य ॥

अथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिव्याधे

अथेति ॥ द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्पमस्य ।—'सप्तमी'-
(२।१।४०) इति योगविभागात् समासः—इति मुकुटोक्ति-
श्चिन्त्या । बहुव्रीहिविग्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ कर्णि-
कामियर्ति । 'कृ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
'कर्णिकारः पुमानारग्वधद्रौ च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'श्याब्धधा-' (२।१।१४१) इति णः । 'परिव्याधस्तु पुंसि
स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'कर्णिकारस्य' 'कठचम्पा' इति ख्यातस्य ॥

लकुचो लिकुचो डहुः ॥ ६० ॥

लेति ॥ लक्यते । 'लक आखादने' () । बाहु-
लकादुचः ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वे
लिकुचोऽपि ॥ (२) ॥*॥ दहति, तोहति, वा । 'दह भस्मी-
करणे' (भ्वा० प० अ०) । 'तुहिर् अर्दने' (भ्वा० प०
से०) । मृगधादित्वात् (उ० १।३।७) निपातितः ॥*॥
'अडहुः' इत्यपि—इति खामी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लिकु-
चस्य' 'वडहर' इति ख्यातस्य ॥

पनसः कण्टकिफलः

पनेति ॥ पनाय्यते स्तूयते 'चेतसैवाहस-' इत्यसजन्तो
निपातितः । 'पनसः कण्टकिफले कण्टके वानरान्तरे । स्त्रियां
रोगप्रमेदे स्यात्' इति मेदिनी । 'पणसः' इत्यपि पाठः ॥ (१)
॥*॥ कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ।
कण्टकिफलमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पनसस्य' 'कटहर'
इति ख्यातस्य ॥

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु अदः स्रजं नोपलभ्यते । किं तु 'अल्य-
विचमि-' (उ० ३।११७) इति सूत्रेणासच् ॥ २—पनसो हन्त्या-
न्यः । 'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्तीक-
थात् ॥

11
12
13

14
15
16

17
18
19

20
21
22

23
24
25
26

27
28
29

30
31
32

33
34
35
36

37
38
39

40
41
42

43
44
45
46
47

48
49
50

51
52
53

54
55
56
57

58
59
60

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

नीति ॥ निचोलति । 'चुल समुच्छ्रये' (चु० प० से०) चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—'निचोल्यते' इति विगृह्य 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । परिगणनविरोधात् । 'अन्तर-ङ्गत्वेन (णिजाश्रय) गुणप्रसङ्गाच्च । 'निचुलस्तु निचोले स्या-दिज्जलाख्यमहीरुहे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हिनेति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) हित् जलमस्य ॥*॥ 'इज्जलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) तुक् (६।१।७१) इत् जलमस्य । 'निचुलेज्जलहिज्जलाः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से) 'सप्तम्यां जनेडः' (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्थलवेतसस्य' 'वानीरे कविमेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवात् । 'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये ॥

काकोदुम्बरिका फलमुर्मलपूजघनेफला ॥ ६१ ॥

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः । 'फलव-सारेऽभिधेयवत् । नदीमेदे मलप्वां स्त्री' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ 'मलं पापे च किट्टे च वचस्के कृपणे मलः' इति धरणिः । मलात् पापात् पुनाति । 'पून् पवने' (ऋ० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) मलं यवते । 'यु जुगुप्सायाम्' (चु० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) बाहुलकादीर्घः । यद्वा मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादयूः । 'मलयूः' इति वा पाठः ॥ (३) ॥*॥ जघने फलं यस्याः । 'अमूर्धम-' (६।३।१२) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मलयाः' 'कदुम्बरी' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।

पिचुमर्दश्च निम्बे

अरीति ॥ च रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तत्के सूतिकागार आसवे । शुभे मरणविहे च' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रं यस्मात् । 'सर्वतोभद्र' इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे वा सर्वतोभद्रा गम्भारीनटयोषितोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ हिङ्गुवाकारो हिङ्गुगन्धो वा निर्यासोऽस्य । 'हिङ्गुनिर्यास' इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ण्वल् (३।१।१३३) । परस्मैपदं वुन्प्रत्ययविधानं च चिन्त्यम् ॥ (४) ॥*॥ पिचुं कुष्ठमेदं मर्दयति । 'मृद क्षोदे' (ऋ० प० से०) । णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ पिचुं मन्दयति, इति 'पिचुमन्दः' इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ निर्व्वति स्वा-

स्थ्यम् । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) वचयोरेकत्वम् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नीम्ब' इति ख्या-तस्य ॥

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ पिच्छास्यस्याः । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् । 'पिच्छिलं विजिलेऽन्यवत् । स्त्री पोतिकाशिशपयोः शात्मलीसिन्धुमेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ न गुरुरस्मात् । 'अगुरु क्लीबे शिशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ शीघ्रं शीर्षं वा पाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा 'क्षिम्' इत्ययत्तं शब्दं श-ब्देन वा शपति । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । क्षिम्वाभिः शपति, इति वा । 'देविका-शिशपा-' (७।३।१) इति निर्देशाद्वाशब्दलोपः । द्वितालव्या शिशपा । 'श्वश्रूस्तथा श्वसुरशाश्वतशिशपाश्च' इति शमेदात् ॥*॥ अगुरुसारा शिशपा 'अगुरुशिशपा' इत्येकं नाम-इति स्वामी । तत्र । उक्तद्विविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सि-सँव' इति ख्यातस्य ॥

कपिला भस्मगर्भा सा

केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा सती भस्मगर्भोच्यते । भस्म गर्भे यस्याः शुक्लसारत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कपिलव-र्णायाः' ॥

शिरीषस्तु कपीतनः ।

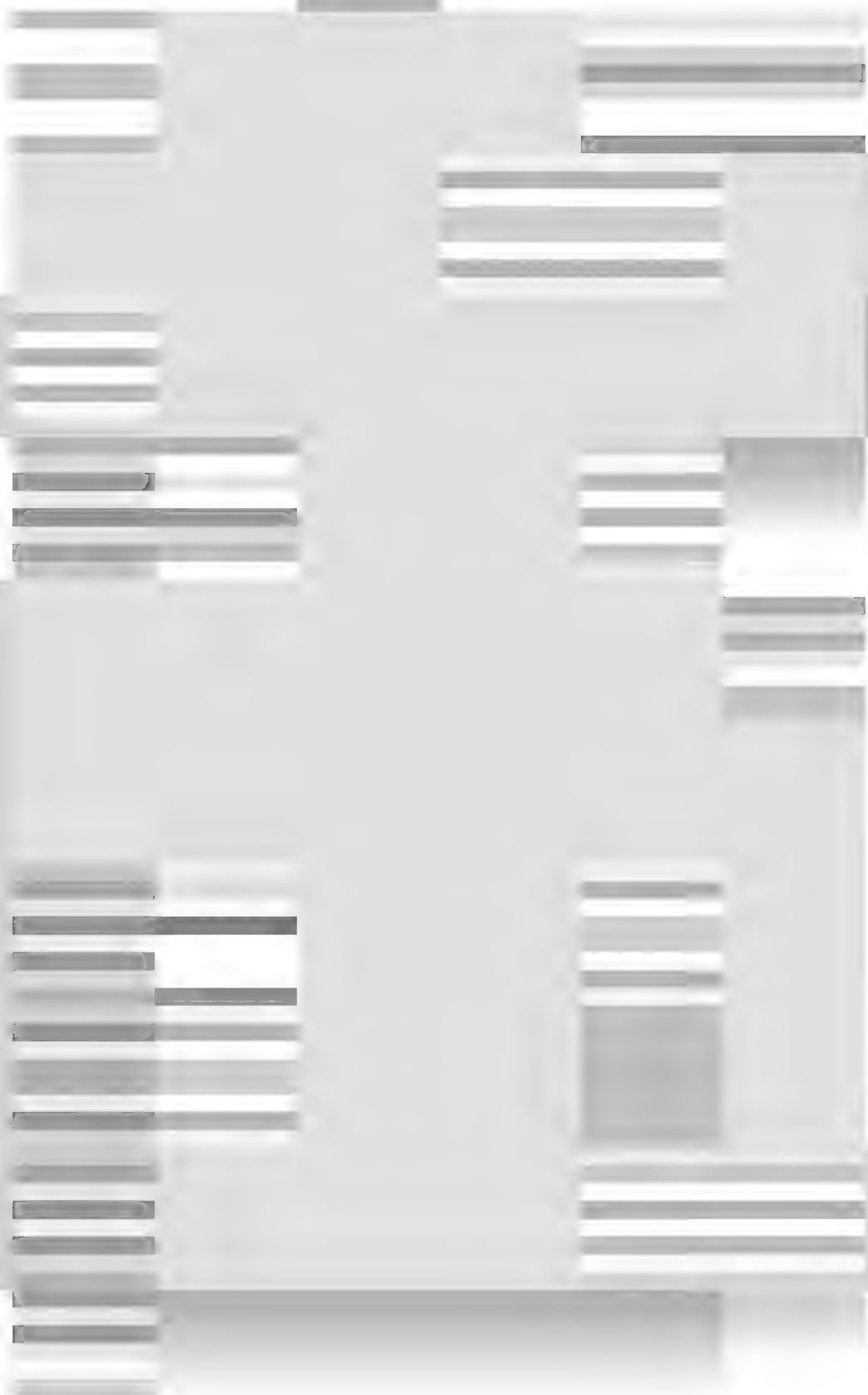
भण्डिलोऽपि

शीति ॥ शृणाति शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (ऋ० प० से०) । 'शृपृभ्यां कित्' (उ० ४।२७) इतीषन् ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यास्तनः ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ भण्डति । 'भण्डि कल्याणे' (चु० प० से०) । 'सलिकल्यानि-' (उ० १।५४) इतीलच् ।—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥*॥ रलयोरेकत्वात् भण्डिरोऽपि । 'भ-ण्डिरो भण्डिलो ना' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पको हैमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ चम्पयति, चम्प्यते वा । 'चपि गत्याम्' (चु० प० से०), कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ हैमवर्णं पुष्पम-

१—वस्तुतस्तु कपिलादिकमपि शिशपासामान्यपर्यायमेव । अत एव 'कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः' इति मेदिनी । 'कपिलो बहिपिङ्गयोः । कुकुरे मुनिमेदे च कपिला शिशपातरी । पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः' इति हैमश्च संगच्छते तस्मात् 'पत्र नामानि' इति युक्तम् ॥

स्य । ('हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकद्वौ जपापुष्पे') । कन्
(५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चम्पकस्य' ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

एतेति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।
१।५४) इति ङीष् । 'प्रियंगौ स्त्री गन्धफली चम्पकस्य
च कोरके' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चम्पककलि-
कायाः' ॥

अथ केसरे ।

वकुलः

अथेति ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्श आद्यच् (५।२।
१२७) । के जले सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'केसरं हिङ्गुनि क्लीबं किंजल्के
न स्त्रियां पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनाने बकुले नागकेसरे'
इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वङ्कते 'वकिर्गल्यर्थः' (भ्वा० आ०
से०) । बाहुलकादुलच् । 'आगमशासनमनित्यम्' इति
न जुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बकुलस्य' 'मांसरी' इति
ख्यातस्य ॥

वज्रुलोऽशोके

वञ्जिति ॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'बाहुलकादुलच् जुम्' ॥ (१) ॥*॥ न शोकोऽस्मात् । 'अ-
शोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्कलिपादपे । स्त्रियां तु कटुरो-
हिण्यां पारदे स्याच्चपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अशोकस्य' ॥

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कृञादिभ्यो वुन्'
(उ० ५।३५) । 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि
च । द्वयोर्मैघोपले, न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ दलनं दालः । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) दालेन निर्वृत्तः । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्'
(वा० ४।४।२०) डलयोरेकत्वम् । 'दाडिमस्तु त्रिलिङ्गः
स्यादेलायां करके त्रिषु' इति मेदिनी ॥*॥ दाडिम्बोऽपि ।
'दाडिम्बसारपिण्डीरस्वाद्वम्लशुकवल्लभाः' इति रभ-
सात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दाडिमस्य' ॥

१-वकुलोऽन्तस्थादिः । अत एव मुकुटेन 'उच्यते वर्ण्यते क्विभिः'
इति विग्रहो दर्शितः । नापि व्याख्यात्रा निम्बवत् 'ववयोरभेदः'
इत्युक्तम् । तथा च 'भवद्वैरिनगरमिवानेकविधवकुलसंकुलम्' इति
दमयन्ती ॥ नच ववयोरैक्येन निर्वाहः । 'व्यालम्बिना' इत्यादौ यत्र
ववयोर्व्याकरणेन निर्णयस्तत्रैव तदङ्गीकारात् । नहि वकुलशब्दे व्याक-
रणेन स्पर्शदित्वं संभवति । अत एव दमयन्तीव्याख्यात्राणि 'महा-
व्रतिक्रान्तःपातिभिः' इत्यत्रैव 'ववयोरैक्यम्' इत्युक्तम् । नत्वत्रापि
इति दिक् ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

चेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे
किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ केसराः
सन्त्यस्य अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ नागाख्यः
केसरः । 'स्वर्णभसर्पाख्यो नागकेसरः षट्पदप्रियः'
इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ काञ्चनस्याह्वय आह्वा यस्य ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'चाम्पेयस्य' ॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।३४) 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्स-
खीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ 'तृभूवहि-' (उ० ३।१२८) इति
झच् । 'षित्' इत्यनुवृत्तेर्लोष् (४।१।४१) । 'जयन्ती वृक्ष-
भिर्द्वैर्योरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानैन्द्रौ हरे भीमे' इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तर्कमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । कर्मण्यण् (३।२।११) ॥ (३) ॥*॥ नद्यां भवा ।
'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) 'टिङ्गा-' । (४।१।१५) इति
ङीप् ॥ (४) ॥*॥ विजयन्तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।
१२०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा वैजयन्ती
पताकेव । 'इवे प्रतिष्ठतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'वैजयन्तिकायाः' 'अरणी' इति ख्यातायाः ।
'जाही' इति ख्याताया इत्यत्ये ॥

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ।

जया

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्य । 'श्रीपर्णमग्निमन्थेऽञ्जे
श्रीपर्णी शाल्मलौ हठे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अग्निं
मध्नाति । 'मन्थ विलोडने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । कुन् (उ० २।३२) । गणाः सन्त्यस्या वा । अतः
इति ठन् । 'कणिका सूक्ष्मवस्तुति । अग्निमन्थे' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ गणनम् । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । 'इक्
कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । गणिं करोति । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।११) । ङीप् (४।१।१५) । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) । यद्वा गणयति । ऋच्छति । ण्वुल् (३।१।१३३) ग-
णिका चासावारिका च ॥ (४) ॥*॥ जयति । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च ।
अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'जयपर्णस्य' । 'अरणी' इति ख्याताया
इत्येके । दशाप्यरणिपर्यायाः इति स्वामी ॥

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ कूटे शृङ्गे जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्ङः'
(३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ प्रज्ञायणि

॥*॥ जीमूत इव 'जीमूतोऽद्वौ श्रुतिकरे देवताडे पयोधरे'
इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'देवतालस्य' ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

श्रीति ॥ श्रिया हस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः'
(५।२।११५) इतीति । हस्तं गृह्णाति, हस्तयति, अवश्यं श्रियं
हस्तयति । 'आवश्यक' (३।३।१७०) इति णिनिः, इति
वा ॥ (१) ॥*॥ भुवं रुण्डयति आच्छादयति । 'रुटि छुटि
स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) इत्यत्र माधवीयायां वृत्तौ 'रुडि,
छुडि, इत्यपरे' इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् । 'कर्मण्यण्' (३।२।११)
॥ (२) ॥*॥ हस्तिकर्णपत्रा शाकविशेष इति खामी । द्वे
(माषादिक्षेत्रभवाया वकुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः 'हस्तिकर्णा-
भपत्रस्य' 'शिरीहथिनी' इति ख्यातायाः) ॥

तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणेति ॥ 'इतो धत्तूरान्तानि पुष्पाणि' इति खामी । तृण-
शून्ये स्थाने साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ।
हलो यमाम् (८।४।६४) यलोपः । 'तृणशून्यं मल्लिकायां' तथा
स्यात्केतकीफले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥—'तृणशूले गुल्मे साधु
तृणशून्यम्'—इति तु खामी ॥ (१) ॥*॥ मल्लते गन्धम् ।
मल्यते वा । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य
इन्' (उ० ४।१।१८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) । स्वार्थे कन्
(५।३।७५) । 'मल्लिको हंसमिथपि । मल्लिका तृणशून्ये-
ऽपि मीनमृत्पात्रमेदयोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ भुवि
पदमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ शीताङ्गीरुः
॥*॥ 'शतभीरुः' इति वा पाठः । शतं वियोगिनो भीरवो-
ऽस्याः । 'मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीत-
भीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशून्यकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'मल्लिकायाः' 'वेष्टि' इति ख्यातायाः ॥

सैवास्फोता वनोद्भवा ।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) टस्य तो वा ।
'आस्फोता विष्णुकान्तायां वनमल्लयर्कपर्णयोः' इति रभसः ।
'आस्फोतस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात्कोविदारके । आस्फोता
गिरिकर्ण्य च वनमल्लयां च योषिति' इति मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ एकं 'वनमल्लयाः' ॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ७०

शेफेति ॥ शेरते शेफा अल्योऽस्याम् । वा ङीष् () ।
स्वार्थे रक्कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ सुषु वहस्यामोदम् ।
'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।

१—(कनभावे) शेफालीत्यपि—कथमितरथा शेफालीषु स्खलकुसु-
मास्तपि' इति प्रयोगदर्शनात्—इति मुकुटः ॥

'सुवहा सल्लभ्येलपणीगोधापदीषु वीणायाम् । राक्षाशेफा-
लिकयोः स्त्री, सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ नीलवर्णा । 'नीलादौषधौ' 'प्राणिनि च' (वा०
४।१।४२) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नीलिका
नीलिनीक्षुद्रोगशेफालिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'कृष्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः' 'न्यवारी' इति
ख्यातायाः ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

सितेति ॥ शोभनो रसोऽस्याः । श्वेता चासौ सुरसा च ॥
(१) ॥*॥ भूतानि विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
'कर्मण्यण्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतनिर्गुण्ड्याः' ॥

अथ मागधी ।

गणिका यूथिकाम्बष्टा

अथेति ॥ मगधे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकबन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे
मागधी स्यात्तु पिप्पली ॥ यूथी भाषाविशेषश्च' इति हैमः
॥ (१) ॥*॥ चित्ताकर्षकत्वाद्गणिकेव । 'गणिका यूथीवेश्ये-
भीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ यूथम-
स्यस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) 'यूथिकाम्रातके
पुष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ अम्बेव
मातेव तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-'
(८।३।९७) इति षत्वम् । 'ह्यापोः' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ।
—अम्बे तिष्ठति—इति खामी । 'अम्बष्टो देशभेदेऽपि विप्रा-
द्वैश्यासुतेऽपि च' । 'अम्बष्टाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयो-
रपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यूथिका-
याः' 'जूही' इति ख्यातायाः ॥

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

सेति ॥ हेमवर्णं पुष्पमस्याः । 'पाककर्ण' (४।१।५४) इति
ङीष् । 'स्याद्धेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तस्या एव पीतपुष्पायाः' ॥
अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।

अतीति ॥ अतिक्रान्तो मुक्ता शौक्ल्यत् । 'अल्यदयः'
(वा० २।२।१८) । इति तत्पुरुषः । 'गोत्रियोः' (१।२।४८)
इति ह्रस्वः । यद्वा मुक्तान् विरक्तान् । 'अतिमुक्तस्तु नि-
सङ्गे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
पुण्डति पुण्ड्यते वा 'मुडि खण्डने' 'पुडि च' (भ्वा० प०
से०) । 'स्फायि' (उ० २।१३) इति रक् । स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (२) ॥*॥ वसन्ते पुण्ड्यति । 'कालात्साधुपुण्ड्य-
त्' (४।३।४३) इत्यण् । 'वासन्ती माधवीयूथ्योरुष्ट्रे नाव-
हिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मधौ पुण्ड्यति । 'मा-

१—'अतिरक्तत्वात्' इति भट्टश्रीरस्वामी ॥

[illegible]

धवोऽजे मधौ राधे वसन्ते न स्त्रियां मिसौ । वासन्ती कुट्ट-
नीमधमधुशर्करासु स्त्रियाम्' इति मेदिनी । रन्तिदेवोऽपि
'वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके' ॥ (४) ॥*॥
पञ्च 'कुन्दमेदस्य' ॥

सुमना मालती जातिः

स्विति ॥ सुष्ठु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)
असुन् (उ० ४।१८९) । यद्वा शोभनं मनोऽस्याम् । 'स्त्रियां
सुमनसो भूम्नि पुष्पे, जातौ तु मेदतः । विदुष्यपि यदा
दृष्टस्तदा मेदेन शिष्यते' इति व्याडिः ॥*॥ 'सुमनायाश्च पत्रेण'
इति सुश्रुतदर्शनात् टावन्तापि ॥ (१) ॥*॥ मां लक्ष्मीं
लतति । 'लत' सौत्रो वेष्टनार्थः । मूलविभुजादिखात् (वा०
३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१) । मालं तनोति वा ।
'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१००) इति डः । 'मालती
युवतौ काकमाच्यां जातिविशल्ययोः । ज्योत्स्नायां निशि नद्यां
च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे'
(दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'जनसन-' (६।
४।४२) इत्यात्वम् । वा ङीष् (ग० ४।१।४१) यत्तु—जायते
प्रीतिरनयेति बाहुलकाज्जनेः कर्तरि क्तिच्—इत्याह तत्र । 'अनया'
इति करणविग्रहं प्रदर्श्य 'कर्तरि' इति कथनं व्याहृतम् । 'बाहु-
लकात्' इति च । 'क्तिच्तौ च' (३।३।१७४) इति सूत्रस्य
सत्त्वात् । 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामल-
क्योश्च सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफले च मालस्याम्' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जातेः' 'चंबेली' इति
ख्यातायाः ॥

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति । 'ला
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) । इति
कः । 'अथ सप्तला । नवमालाचर्मकषागुञ्जासु पाटलौ स्त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नवा स्तुला मालास्याः । कप्
(५।४।१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवमालिकायाः' ॥

माध्यं कुन्दम्

मेति ॥ माघे साधु, 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ।—
माघे भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्—इति प्राञ्चः ॥
(१) ॥*॥ कृं भुवं दायति, यति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प०
अ०) 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतः' (३।
२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) कुणति । 'कुण
शब्दे' (तु० प० से०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दो

१—पूर्वांश्च तु मेदिनीपठितम् । उत्तरार्धांश्च पूर्वांश्च तु मेदिन्यां
नोपलभ्यते किंतु 'मधुशर्करावासन्ती—कुट्टिनीमदिरासु च'
इत्युपलभ्यते ॥

अमर० २०

वा । यत्तु—'तत्पुरुषे' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्—
इति मुकुटः । तत्र । अलौकिकविग्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात् ।
षष्ठाः प्रवेशाच्च । 'माध्यः कुन्दः कुरण्टकः' इति पुंस्काण्डे
रत्नकोषात् पुंस्त्वमपि । 'कुन्दो माघ्येऽस्त्री मुकुन्दप्रमिनि-
ध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुन्दस्य' ॥

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।

रक्तेति ॥ रक्तपुष्पत्वादक्तः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
'रक्तकोऽम्लानबन्धूकरक्तवस्त्रानुरागिषु' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ बभ्राति चित्तम् । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) ।
'उल्लादयश्च' (उ० ४।४।१) इत्यूकः । 'बन्धूकं बन्धुजीवे
स्याद्बन्धूकः पीतसारके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
बन्धुरिव जीवं जलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बन्धूकस्य'
'दोपहरिया' इति ख्यातस्य ॥

सहा कुमारी तरणिः

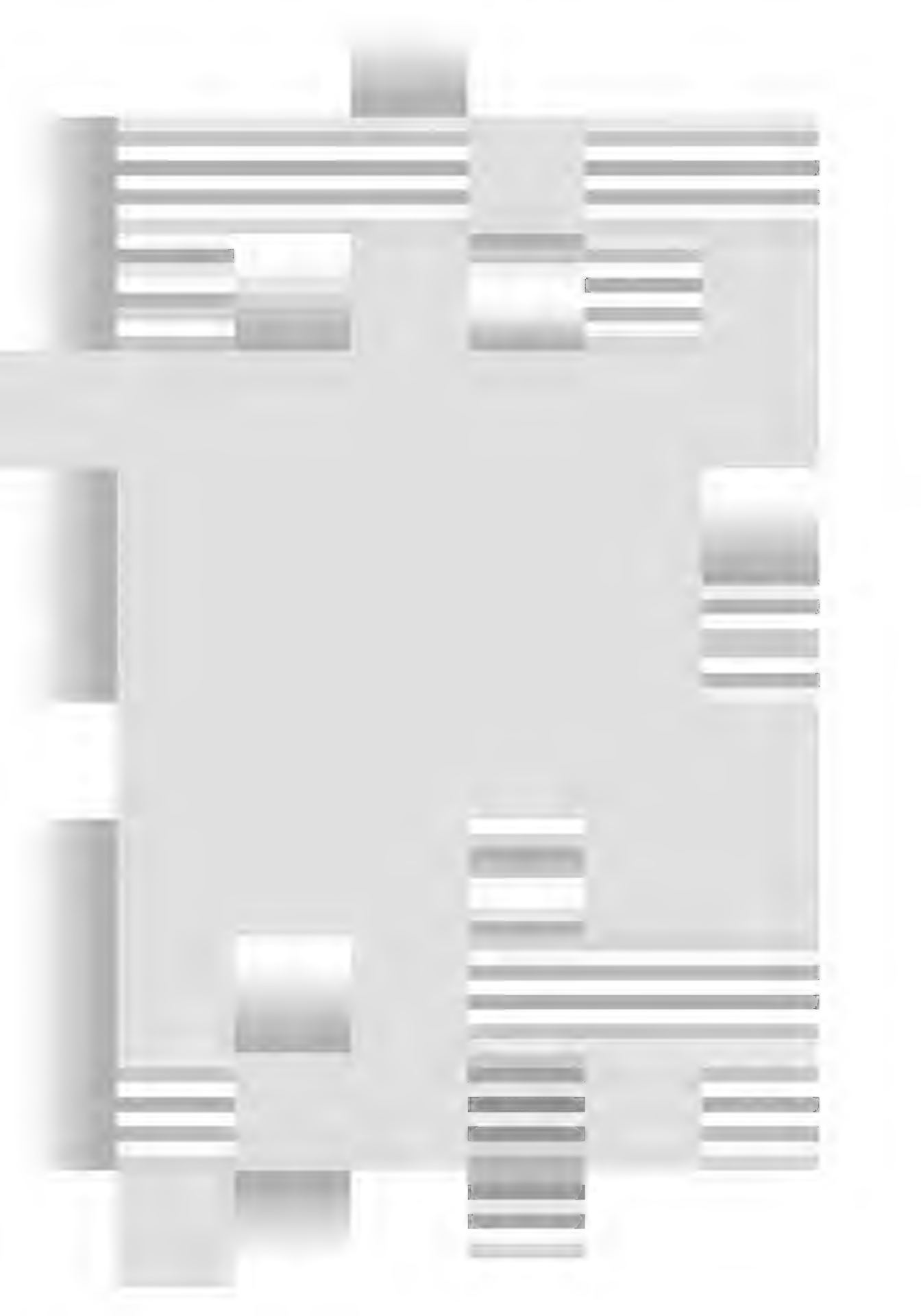
सहेति ॥ आतपं सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । 'सहो बले
न स्त्रियां स्यात्स्त्रियां तु नखमेषजे । दण्डोत्पलामुद्रपर्णाकुमा-
रीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुमारीव । यद्वा
कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कामयते । 'कमु
कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुच्चोपधायाः' (उ०
३।१३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप् ।
'कुमारी रामतरुण्यां नवमाल्ये नवीभिदि । कन्याऽपराजिता-
गौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ तरल्य-
नया । 'तृ लुवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिसृष्ट्रम्य-
म्यश्यवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणिर्युमणौ पुंसि
कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'कुमार्याः' 'घीउकुआरी' इति ख्यातायाः ॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

अम्लेति ॥ न म्लायति स्म । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।
७२) इति क्तः । 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' (८।२।४३)
इति नत्वम् । 'अम्लानस्त्वमले झिटीमेदे' इति हैमः । 'अ-
म्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्तु निर्मले' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ महती चासौ सहा च । 'सन्महत-' (२।१।६१)
इति तत्पुरुषः । 'आन्महतः-' (६।३।४३) इत्यात्वम् ।—
महतो विमर्दस्य सहा वा—इति मुकुटः । तत्र । असामाना-
धिकरण्येनात्माप्रसङ्गात् । 'महासहा माषपर्णमम्लानेऽपि
च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महासहायाः'
'कटसरया'—सामान्यस्य ॥

तत्र शोणे कुरवकः

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते । कुतिसत ईषद्वालीनां

अल्पमकरन्दत्वाद् रवोऽत्र । बहुव्रीहित्वाच्च कादेशः । 'कुर-
वकः' शोणाम्लानक्षिटीप्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥२॥ कु
ईषद्वौति । संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । उवङ् (६।४।७७)
उकारद्वयवान् (कुरवकः) इति मुकुटः ॥ (१) ॥२॥ (ए-
कम्) 'रक्तवर्णायाः' ॥

तत्र पीते कुरुण्टकः ।

तत्रेति ॥ रुण्टति । 'रुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२) वा । कुटिघतः
कोर्वा रुण्टकः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कुरु-
ण्टकः' पीतपुष्पाम्लानक्षिटिकयोः पुमान्' (इति मेदिनी)
॥२॥-कुर्यते । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादण्टः ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कुरुण्टी' दारुपुत्र्यां ना क्षिण्य-
म्लानप्रमेदयोः' इति मेदिनी । इत्येकोकारवान् इति कश्चित् ।
तत्र 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) इति पठितुं युक्तम् ॥ (१)
॥२॥ रक्तपीतपुष्पयुक्त-'कुरुण्टकः' 'कुटसरया'-इति
ख्याताया एकैकम् ॥

नीलैः क्षिटी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलेति ॥ वण्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नील-
क्षिण्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥२॥ दस्यते । 'दसु
उपक्षये' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'दासी बाणाभुजिष्ययोः' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥२॥ आर्तः क्षीणो गलति । 'गल अदने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥२॥ त्रीणि
'नीलक्षिटिकायाः' ॥

सैरीयकस्तु क्षिटी स्यात्

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
कर्षः । तत्र भवः 'वृद्धाच्छः' (४।३।११४) । 'संज्ञायां कन्'
(५।३।७५) । 'सैरीयकः' इति पाठे 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।
९७) । 'सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः' । पीतो
रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः कुरुण्टको ह्येयो
रक्तः कुरुवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासीवाणा ओदनपा-
क्यपि' ॥ (१) ॥२॥ 'क्षिम्' इति रटति अच् (३।१।१३४) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिङीप् (४।१।४१) ॥ (२)
॥२॥ द्वे 'क्षिटीसामान्यस्य' ॥

१-अत्र रेफो निरुकारः 'कुरवकारवकारणताम्' इति रघुः-
इति मुकुटः । 'कुरवकैः कुजन्मभिः सह संवससि' इति दमयन्ती-
श्लेषश्च ॥ २-किरातिके कुर कुरुवकाचितां चिताम्' इति बाणः-
इति मुकुटः । ३-अस्यार्थलोकस्य 'सैरेयकस्तु क्षिटी स्यात्तसि-
कुरवकोऽरुणे' इत्यर्थव्याख्योत्तरं व्याख्या युक्ता ॥

तस्मिन् कुरवकोरुणे ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके ॥ (१) ॥२॥ एकम्
'रक्तकुरुण्टकस्य' ॥

पीता कुरुण्टको क्षिटी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥७५॥

पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरद्' इति टित्वनिपा-
तनात् ङीप् (४।१।१५) । यत्तु—'भिक्षासेना-' (३।२।१७)
इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'चरेष्टः'-इत्याह मुकुटः ।
तत्र । तत्र प्रमाणाभावात् । ('भवेत्सहचरो' क्षिण्यां द्वयोरनु-
चरे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥२॥ 'अन्येषामपि' (६।
३।१३७) इति वीर्यत्वे 'सहाचरः' इत्यपि, इति स्वामी-इति
मुकुटः । तदपि न । आङ्वै सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥२॥ द्वे
'पीतकुरुण्टकस्य' ॥

ओड्गुपुष्पं जवा

ओड्गुति ॥ आ ईषदुनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०)
'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलकादस्य डत्वम् ।
ओड्गं पुष्पमस्य । यत्तु—'उड श्लेषणे' । बाहुलकादन्—इति
मुकुटः । तत्र । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । ('ओड्गः पुंभूति
नीचति । ओड्गः ख्यातो जवापुष्पे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥२॥
जवति 'जु' सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । अच् (३।१।१३४) ॥
(१) ॥२॥ जपति । अच् (३।१।१३४) । 'जवायां तु जपा
स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओड्गुपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः
प्रकीर्तितः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥२॥ द्वे 'जपायाः'
'ओडर' इति ख्यातायाः ॥

पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

पुष्पमिति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥२॥ तिलस्य
(यत्) पुष्पम् ॥२॥ एकम् 'तिलपुष्पस्य' ॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विकासोऽस्य ॥ (१) ॥२॥ शतं
प्रासाः कुन्ता इव पत्राण्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति वा ।
'असु श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२)
॥२॥ चण्डमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥२॥ हयानां मारकः ॥ (४)
॥२॥ करं वीरयति । 'वीर विकान्तौ' (जु० उ० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करवीरः कृपाणे स्यादैत्यभेदाश्चमार-
योः । करवीर्यदितीश्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥२॥ पञ्च 'करवीरस्य' 'कणेर' इति ख्यातस्य ॥

करीरे तु ककरग्रन्थिलावुभौ ।

करीति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'कृ-
शृपृकटिशौटिभ्य ईरन्' (उ० ४।३०) । यत्तु—'कृशृशौडि-
भ्य ईरच्'—इति मुकुटः । तत्र । उणादिवृत्तिषु तत्पाठ-
स्यादर्शनात् । करिणमीरयति वा । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽङ्गी

वृक्षभिद्वयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति करोति । अच् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा । 'क्रकरः करीर-वृक्षे दीने क्रकचे च पक्षिभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । ग्रन्थि लति वा । 'ग्रन्थिलस्तु करीरद्रौ विकङ्कततरौ पुमान् । सप्रन्थौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'करीर-स्य' 'करील' इति ख्यातस्य ॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥
मातुलो मदनश्च

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'उन्मत्त उन्मादवति धूस्तूरमुचुकन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कितवाः सन्त्यस्य प्राहकाः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । कितान् निवसतो वञ्चति 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कितवो धूर्तवन्मते वञ्चके कनकाह्वये' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ धूर्त्यते स्म । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ।—धूर्वति—इति तु प्राश्नः । तत्र कर्तरि क्तो दुर्लभः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चकाराद्वा बोध्यः । यद्वा धूर्वेण धूर्तम् । भावे क्तः (३।३।११३) । तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'धूर्ते तु खण्डलवने धूस्तूरे ना विटे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ घयति धातून् । 'घेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) बाहुलकादूर्च् । ष्ट-षोदरादिः (६।२।१०९) । 'धत्तूरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः' इति स्वामी ॥*॥ धूसयति । 'धूस कान्तिकरणे' (चु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) तूर्यते । 'तूरी त्वरणहिंसयोः' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । धूश्चासौ तूरश्च । 'धूस्तूरस्तु पुण्डरीको धूस्तूरः कनकाह्वयः' इति शब्दार्णवः—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कनकमाह्वयो यस्य । 'कनकं हेमि प्रसि स्यात्किञ्चुके नागकेसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मास्ति नास्ति तुल्य यस्य । मा श्रीस्तुलाश्च, इति वा । कनकनामत्वात् । 'मातुलो ब्रीहिभिन्मातृभ्रात्रोश्च मदनद्रुमे । धत्तूरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्वरवसन्तद्रुमिद्धत्तूरसिद्धके' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धत्तूरस्य' ॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

अस्येति ॥ मातुलस्य पुत्र इव । कन् (५।३।९६)

'मातुलपुत्रक इत्यपि मामकतनये फले च धूर्तस्य' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धत्तूरफलस्य' ॥

फलपूरो बीजपूरः

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । मुकुटस्तु—फलं बीजं च पूरयति । कः—इत्याह । तत्राणुचितः । इगुपधत्वाभावाणिजन्यस्य ॥ (१) ॥*॥ एवं बीजपूरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' 'विजौरा' इति ख्यातस्य ॥

रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तावसिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । कुन् (उ० ३।३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मीनात्यरुचिम् 'मीञ् हिंसायाम्' (भ्या० उ० अ०) । बाहुलकात्तुन् । लङ्यते । 'लुजि भासार्थः' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) न्यङ्कादिः (७।३।५३) मातुश्चासौ लुङ्गश्च । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' । स्वामी तु चतुर्णां पर्यायतामाह । तदुक्तम्—'फलपूरो बीजपूरः केसरी बीजपूरकः । बीजकः केसराम्लश्च मातुलुङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थे—'सौवर्चलं मातुलुङ्गं शिलाचन्दनपेषणी । प्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्'—इति ॥ समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।

जम्बीरोऽपि

समीति ॥ समीरयति 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ल्युः । 'समीरणस्तु पवने पथिके च फणिज्जके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मरौ वाति । कुन् । (उ० २।३२) । 'भवेन्मरुवकः पुष्पमिच्छत्यद्रुफणिज्जके' ॥ (२) ॥*॥ प्रस्थे सानौ पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ फणी जातोऽस्मात् । फणाभपत्रपुष्पत्वात् । फणी उज्जको वर्जकोऽस्य, इति केचित् । उभौ ष्टोदरादी (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ जम्बयते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) विच् (३।२।७५) । वीरयति । अच् (३।१।१३४) । जम् चासौ वीरश्च । 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जम्बीरस्य' 'मरुआ' इति ख्यातस्य ॥

अथ पार्णासे कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

अथेति ॥ पर्णान्यस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा पर्णैरसति । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कठिंजं

१—इतःपरम् 'भद्रायाम्' इत्यपि लिखितमासीत् । तथापि मेदिन्यां तदपाठान्यक्तम् ॥

२—'पि कटके' इति पाठः ॥

अवन्तः । 'वृ' (दि० प० से०) व्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३। ३। १) । पृषोदरादिः (३। ३। १०९) ॥ (२) ॥*॥ कुण्टति । 'कुट प्रतीपते' 'कुटि च' (भ्वा० प० से०) । 'पति-कठि-कुटि' (उ० १। ५८) इत्येकम् । आगमशास्त्रस्यानिलत्वाच्च ननु ॥—'कुट कुट प्रतीपते' 'कुटी च' इत्यतो 'दुर्दुरादयश्च' (उ० १। १००) इति एकः । पृषोदरादित्वात् (उ० ६। ३। १०९) अनुपपन्नः—इति मुकुटः । तत्र । कुठ-धातोः सत्वे पृषो-दरादित्वात्पठ्यर्थः । एकवचनाऽपि व्यर्थः । एरकासिद्ध-त्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्णासस्य' ॥

सिनेऽर्जकोऽत्र

मीति ॥ अत्र पर्णासे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्ज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) वा व्यन्तः । ण्वल् (३। १। १३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ध्वनपर्णासस्य' ॥

पाठी तु चित्रको वहिसंज्ञकः ।

पेति ॥ पाठोऽप्यास्ति । 'अतः' (५। २। ११५) इतीतिः ॥ (१) ॥*॥ चित्रं बुद्धिं प्रायते । 'व्रिड् पालने' (भ्वा० आ० से०) । 'अतोऽनुप-' (३। २। ३) इति कः । स्वार्थे कन् (५। ३। ७५) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिच्छुपाठिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वहिः संज्ञा यस्य । वहिपर्यायनामक इत्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चित्रकस्य' 'चीता' इति ख्यातम् ॥

अकाङ्क्षवसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारभार्कपणे

अकंति ॥ अकं आह्वयस्य । 'अर्कोऽर्कपणे स्फटिके रश्मिर्वाग्निमयः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वसति । 'वस निवसे' (भ्वा० प० से०) । 'शृष्टृन्निहि-' (उ० १। १०) इत्युः । स्वार्थे कन् (५। ३। ७५) । 'वसुकं रोमके पुंसि शिवमभयपर्वण्योः' (इति मेदिनी) ।—बाहुलकात् 'मृष्ट-' इत्युः—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रे वसतेर्ग्रहणात् ॥ (२) ॥*॥ आ स्फोटयति । 'स्फुटिष् विकसने' । (भ्वा० प० से०) । अव (३। १। १३४) । पृषोदरादिः (६। १। १०९) । 'आस्फोतसु पुमानर्कपणे स्यात् कोविदारके । आस्फोता निर्विकल्पा च वनमध्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मन्दादानीं बहुनि रूपाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ विकिरति । 'वृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'वृप्-' (उ० २। ८९) इति ण्वल् । इत्थम् (७। १। १००) रपरत्नम् (१। १। ५९) बाहुल-कादीषु ॥*॥ विविधः किरणोऽस्य, इत्यन्ये ॥ (५) ॥*॥ मन्दार इत्यर्थः । अण् (३। २। १) मन्दैरर्थते वा । घञ् (३। ३। १०) । 'मन्दारः स्यात्सुदुमे । पारिभट्टेऽर्कपणे च म-न्दारोऽस्तिभूतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अर्का-

भानि तीक्ष्णानि पञ्चाण्यस्य ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आक' इति ख्यातस्य ॥

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

अत्रेति ॥ अस्मिन् शुक्ले । अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३। २। ७६) । अल् चासावर्कश्च । 'अलर्को धवलर्के स्याद्योगोन्मादितकुक्षुरे' (इति मेदिनी) ।—अलयति—इति मुकुटः । तत्र । णाबुपधावृद्धिप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० से०) । कः (३। २। ३) । प्रकृतास्तापसा येन वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतार्कस्य' ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो वुको वसुः ॥ ८१ ॥

शिवेति ॥ शिवप्रिया मल्ली ॥ (१) ॥*॥ पशुपतेरयम् । तस्मिन्पत्न्यात् । 'पाशुपतो वकपुष्पे स्यात्पशुपत्यधिदैवते च तद्भूके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ एकमस्थि लाति । 'सु-पामादित्वात्' (८। ३। १८८) पत्वं दीर्घत्वं च । 'एकाष्टीला वनतिक्तकौषधौ पुंसि वकपुष्पे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वाति । बाहुलकात् कुकः । कुनोऽकारस्योत्वं वा ॥*॥ 'वकः' इति पाठे कुन् (उ० २। ३२) । 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात्कङ्के धीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वस्ते, वसति वा । 'शृष्टृन्निहित्रप्यसि वसि-' (उ० १। १०) इत्युः । 'व (व)-सुर्ना देवमेदामिभायोक्तबकराजसु । क्लीबं वृद्ध्याषधेऽथे च रैरत्नमधुरे त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गुल्मा' इति ख्यातस्य 'वकपुष्पस्य' ॥

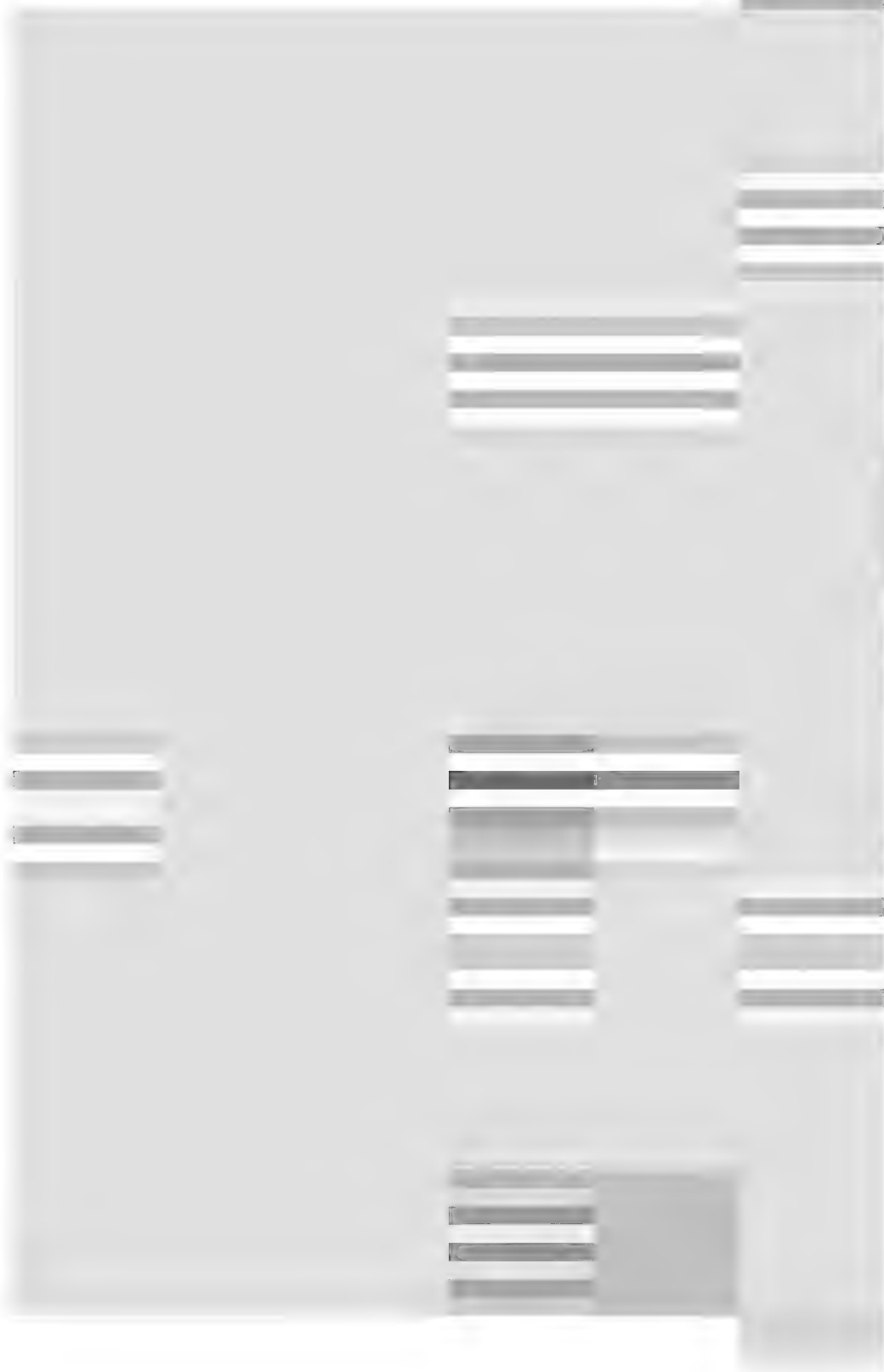
बन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

बन्देति ॥ बन्धते । 'वदि अभिवादनस्तुलोः' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३। ३। १०३) इत्यः । ('बन्दा लतान्तरे स्मृता । मिश्रकयामपि बन्धां च') (इति स्वर्शादौ मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ वृक्षमस्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० से०) ल्युट् (३। ३। ११३) । 'वृक्षादनी तु बन्दायां विदारीकन्द-केऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वृक्षं रोहति । मूलविभुजादित्वात् (३। २। ५) कः । वृक्षे रोहति इति वा । 'इगुपथ-' (३। १। १३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ जीवति । 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि' (उ० ३। १२७) इति झच् पित्वात् (४। १। ४९) ङीष् । कन् (५। ३। ७५) । 'जी-वन्तिका गुह्यां च जीवाख्यशाकबन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ चत्वारि 'वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य' ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडची तन्त्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सेति ॥ वत्सैरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । ल्युट् (३। १। ११३) ॥ (१) ॥*॥ छिन्ना रोहति । 'इगुपथ-' (३। १। १३५) इति कः । 'ह्यापोः' (६। ३। ६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुल-

कादृचद् ॥ (३) ॥*॥ तन्नयति । 'तत्रि कुटुम्बधारणे' (बु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ न मृतमस्याः । 'अमृता मागधीपथ्यागुह्य्यामलकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवति । झच् (उ० ३।१२७) । 'जीवन्तिका गुह्य्या च जीवाख्यशाकबन्दयोः' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ सोमस्य वल्ली ॥ (७) ॥*॥ विगतं शल्यमस्याः । 'विशल्याऽमिश्रिखादन्तीगुह्यचीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मधुमयानि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (९) ॥*॥ नव 'गुह्य्याः' ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

मूर्वेति ॥ मूर्वेति । 'मूर्वा बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ वीव्यति । पचादौ (ग० ३।१।१३४) 'देवद' इति निपातनात् (४।१।४५) ङीष् । मुकुटोक्तं गौरादित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्वाक्षामूर्विकादुषिष्कासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८९) । 'मोरटं तु भवेदिक्षुमूलाङ्कोटप्रसूनयोः । सप्तरात्रात्परक्षीरे, मूर्विकायां तु मोरटा' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तेजति । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।११३) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ० अच् (३।१।१३४) ॥*॥ संज्ञापूर्वेकत्वाद्गुणाभावे स्रुवाऽपि । 'स्रुवा द्वयोर्होमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मधु लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्वेषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ मधुनः श्रेणिरत्र ॥ (८) ॥*॥ गोः कर्णं इव, गौः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'गोकर्णोऽध्वतरेऽपि स्यान्मृगसर्पगणान्तरे । अङ्गुष्ठानामि-कोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ पीलोखि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'पीलुपर्णी चिन्चिकायां मूर्वायामौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूर्वायाः' 'मुहार' इति ख्यातायाः ॥

पाठाऽम्बष्टा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतत्त्विका ।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पाठस्तु पठने ख्यातो विद्धकर्ण्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अम्ब-

ष्टाऽप्यमल्लोण्यां स्यात् पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विद्धौ कर्णौ यया ॥*॥—अविद्धोऽच्छिद्रः पर्ण-रूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ स्थापयति । ल्युट् (३।३।११३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंसि वने, पाठौ-षधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयसी करिपि-पल्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रस्यते 'रस आखादने' (बु० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।१।१९) अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'रसो गन्धरसे जले । शङ्करादौ विषे वीर्ये तित्कादौ द्रवरागयोः । देहधा-तुप्रभेदे च पारदखादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठा-सल्लकीकङ्कुभूमिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (तु० प० से०) । पचादौ 'चेलट्' इति निपातनात् ङीष् (४।१।१५) । 'गौरादित्वकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचैर्यङन्तादचि 'पापक्ति' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा । अण् (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ प्राचि भवा । 'विभाषाच्चैः' (५।४।८) इति खः ॥ (९) ॥*॥ वने तित्का । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पाठा' इति ख्यातायाः ॥

कटुः कटंभराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

मत्स्यपित्ता कृष्णमेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

केति ॥ कटति 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'शृङ्खलिहि-' (उ० १।१०) इत्यत्र चकारादुः ।—'वटि-कटिभ्यां च' इत्युः—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषु तत्संज्ञस्यादर्शनात् । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिक-योरपि । (नपुंसकमकार्ये स्यात्पुल्लिङ्गे रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्यश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च)' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । अच् (३।१।१३४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुद्धिपत्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥*॥—'कटंभरा' इति पाठः—इत्यन्ये । 'कटंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गजयोषिति । कलम्बिकायां गोलायां वर्षाभूमूर्वयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अशोक इव रोहति । 'कर्तुर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः । 'अशोक-रोहिणी शक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥*॥ व्यस्त-मपीदं नाम । 'अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वज्रुल्लभे' इति रभसः । ('अशोकविषु निःशोके पुंसि कङ्कलि-पादपे । स्त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'रोहिणी कटुरोहिण्याम्' इति रुद्रः । 'रोहिणी कण्ठरुग्भिदि । भ्रमिकटंभरासोमवल्केषु लोहितागवोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कटुश्चासौ रोहिणी च । 'कटुरोहिण्यदिष्टा च प्रोक्ता तित्ककरोहिणी'

१—विश्वे तु 'गोकर्णोऽध्वतरे सपे सारङ्गे प्रमथान्तरे' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ॥

इति निघण्टुः ॥ (४) ॥*॥ मत्स्यानां पित्तमिव । तद्वत्खा-
दुत्वात् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णो वर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः । कृष्णं
मलं भिनत्ति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । जीप् (४।१।१५) ।
'कृष्णमेदा चण्डरुहा' इति निघण्टुः ॥ (६) ॥*॥ चक्राकार-
मङ्गमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'अङ्गगात्र-' इति
निर्मूलम् । 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्'
इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ शकुलैर्मत्स्यभेदैरयते । अन्तेः
कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'शकुलादनी स्त्रियां कृष्ण-
भेदे कटुकशाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अथौ
'कटुरोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ॥

आत्मगुप्ता जडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥८६॥
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृक-
रण-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ जडयति ।
'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादच् (३।१।
१३४) । 'जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूकाप्रज्ञेषु
तु त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—कण्डादिना दौःस्थ्य-
जननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे'
(उ० प० से०)—इत्यवोचत् । तच्च । गौ वृद्धिप्रसङ्गात् ।
जडति वा । डलयोरैक्यात् ॥*॥—न जहाति शूकान् ।
अजहा । 'ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी'
इतीन्दुः—इति खामी ॥ (२) ॥*॥ न विगतमण्डमस्याः ।
'अव्यण्डा वृषमी गुप्ता' इतीन्दुः । मुकुटस्तु—अधिक-
मण्डं बीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोगे' (भ्वा०
प० से०) 'अमन्ताड्डः' (पु० १।१।१४) वा । अव्यण्डा—इ-
त्याह । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥*॥ कण्डूं राति । 'रा
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः
॥*॥ पृषोदरादिवात् (६।३।१०९) ह्रस्वत्वमपि । 'कपिक-
च्छुश्च कण्डूरा कण्डूरा शूकशिम्बिका' इतीन्दुः । मुकुट-
स्तु—कण्डूरस्यस्याः । 'कण्डूकच्छुभ्यां ह्रस्वश्च' इति रो
ह्रस्वत्वं च—इत्याह । तच्च । उक्तवार्तिकस्यादर्शनात् ॥
(४) ॥*॥ 'प्रावृषा तु जलार्णवे' इति त्रिकाण्डशेषः ।
प्रावृषामेति अयते, वा । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'कृत्यचः'
(८।४।२९) इति णत्वम् ॥ (५) ॥*॥ ऋष्यैर्भृगैः प्रोक्ता ।
ऋषिभिरप्रोक्ता, इति वा । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्षतिबला-
शूकशिम्बिषु' इति (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ 'शूकयुक्ता
शिम्बिः' । 'शश्वच्छशाङ्कशिशिराणि च शूकशिम्बिः' इत्यू-
ष्मविवेकात् द्वितालव्या । 'शूकशिम्बिस्तु मर्कटी । शूक-
शिम्बा च' इति वाचस्पतिः ॥ (७) ॥*॥ कपीनां कच्छुः ।
कण्डूहेतुत्वात् ॥ (८) ॥*॥ मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतु-
त्वात् । 'अथ मर्कटी । करञ्जमिच्छुकशिम्ब्योः पुंसि वानर-
रुतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'मर्कट्याः'
'कैवाच' इति ख्यातायाः ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंबरी वृषा ॥ ८७ ॥
प्रत्यक्षश्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपण्यपि ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखुपर्णीगोडुम्बा-
सुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीमेदेषु च स्त्रि-
याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपगता चित्रम् ॥
(२) ॥*॥—न्यग् रुणद्धि । बहुमूलत्वात् । अच् (३।१।
१३४) । गौरादिः (४।१।४१)—इति प्राञ्चः । न्यञ्चं रुणद्धि,
इति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान्व्यो-
भवत्योश्च शमीतरौ' । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
लटः शतृ (३।२।१२४) ॥ (४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ्
वरणे' (खा० उ० से०) । 'शमि धातोः' (३।२।१४) इत्यच् ।
गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—खच् (३।२।४६)—इ-
त्याह । 'शंबरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः । शंबरी
चाखुपर्ण्या स्यात्' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति कः । ('वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्गायां पुराशिमे-
दयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्यासमूषिकशुकले । तथा वास्तु-
स्थानभेदे पुमानेष प्रकीर्तितः । वृषा मूषिकपर्ण्या च, यती-
नामासने वृषी') ॥ (६) ॥*॥ प्रतीची श्रेणी यस्याः ॥
(७) ॥*॥ सुतानां श्रेणी यस्याः ॥ (८) ॥*॥ रमन्तेऽत्र ।
'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'अमन्ताड्डः' (उ०
१।१।१४) । 'रण्डामूषिकपर्ण्या च विधवायां च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥*॥ खामी तु—चण्ड्यते । 'चण्डा' । 'प्रत्यक्षश्रेणी
वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका' इति निघण्टुः—इत्याह ॥
(९) ॥*॥ मूषिकः पर्णमस्याः । मूषिककर्णाकारपत्रत्वात् ।
'पाककर्णे-' (४।१।५४) इति जीप् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूषि-
कपर्ण्याः' 'मूसाकर्णी' इति ख्यातायाः ॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्षपर्णी कीशपर्णी किणिहीखरमञ्जरिः ।

अपेति ॥ अपमार्जन्यनेन । 'हलश्च' (३।३।२१) इति वच् ।
निष्ठायामनिट्त्वात् कुत्वम् (७।३।५२) । 'उपसर्गस्य घञि'
(६।३।१२२) इति दीर्घः । अपकृष्ट आसमन्तान् मार्गोऽस्य,
इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिखरे प्रायेण भवति । अध्यात्मादि-
त्वात् (वा० ४।३।६०) ठक् ॥ (२) ॥*॥ धाम्नोऽर्गः । धामार्ग
वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धामार्गवस्तु
पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥—अधा-
मार्गवः । अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च इति
झयै—इति खामी ॥ (३) ॥*॥ मयूरप्रतिकृतिः । 'इवे प्रति-
कृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'मयूरकोऽप्यपामार्गे क्लीबं

१—आधुनिकासदुपलब्धप्राचीनस्वामिपुस्तकद्वये तु अकारादित्वं
नोपलभ्यते ॥

तुल्याज्जने पुनः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रत्यञ्चि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण'— (४११५४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥*॥ 'केशपर्णी' इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ किणिनो व्रणान् जिहीते । 'ओहाड् गतौ' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽऽनुप'— (३१२३) इति कः । गौरादिः (४११४९) । किणिनो व्रणान् हन्ति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०९) इति डः ॥ (७) ॥*॥ खरा जमारिरस्याः ॥*॥ गौरादिः (४११४९) वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अपामार्गस्य' ॥

हजिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्वरवर्धकाः ।

हज्जीति ॥ हन्ति रोगान् । पचाद्यच् (३१११३४) । पृषोदरादिः (६३११०९) । 'अङ्गारवल्ली हज्जी च वर्दो वर्वरकस्तथा' (इति निघण्टुः) ॥*॥ भनक्ति रोगान् । 'भजो आमर्दने' (रु० प० अ०) । ण्वल् (३१११३३) वा । पृषोदरादिः (६३११०९) (फजिका, इति वा—इति मुकुटः) ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् । भूमिदेवे तु पुंलिङ्गः फजिकापृक्कयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पद्माभं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरं स्त्र्युजे । ना नागे, स्त्री फजिकाश्रीचावाटीपद्मगीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ भर्जनम् । 'भस्ज पाके' (तु० उ० से०) । घञ् (३१११८) 'भस्जो रोपघयो रमन्यतरस्याम्' (६१४४७) इति रमागमः । 'चजोः—' (७३१५२) इति कुस्वम् । 'भुजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) वा । घञ् (३१११८) भर्गोऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५१२१०३) ॥ (४) ॥*॥ ब्राह्मणयष्टिरिव । तादृशप्रकाण्डत्वात् 'इवे प्रतिकृतौ' (५१३१९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ अङ्गारवद्वल्लयस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् ॥ (६) ॥*॥ बालेयस्य शाकः । गर्दभभक्ष्यशाकत्वात् ॥ (७) ॥*॥ वर्धति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) यङ्लुगन्तः । पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (८) ॥*॥ वर्धते । 'वृधु छेदने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३१११३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'भार्ग्याः' ॥

मज्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ॥ ९० ॥
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ।

मज्जिति ॥ मज्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । 'उपि स्थः' (३१४) इति कः । 'अम्बाम्ब'— (८१३१७) इति षत्वम् । पृषोदरादिः (६३११०९) यद्वा अतिशयेन मज्जुः । 'अतिशयने तमज्जिष्ठौ' (५१३१५५) ॥ (१) ॥*॥ विकसति । 'कष गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥*॥—विकषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । (विकषा)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ जिङ्गति । 'जिणि गतौ' इति केचित्पठन्ति । गौरादिः (४११४९) ॥ (३) ॥*॥ समन्ततोऽङ्गति ।

'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३१११३४) ॥ (४) ॥*॥ काले मिश्यते 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३१३१९९) । गौरादिः (४११४९) स्वार्थे कन् (५१३७५) ॥*॥ कालं वर्णं मिषति । 'मिष स्वर्धायाम्' (तु० प० से०) । पूर्ववत् । मूर्धन्यषा इति वा । 'मज्जिष्ठा कालमेषी च' इति निघण्टुः ॥ (५) ॥*॥ मण्डूकवत् पर्णमस्याः । 'पाककर्ण'— (४११५३) इति ङीष् । 'मण्डूकपर्णी मज्जिष्ठब्राह्मणयोर्ना तु शोणके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ भण्डति । 'भण्ड आभण्डने' ।—'भण्डि गतौ'—इति स्वामी । बाहुलकादीरन् । गौरादिः (४११४९) भण्डीरी ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५१४३८) । 'हेमपुष्पी च भाण्डीरी' इति रमसः ॥ (७) ॥*॥ पचाद्यच् (३१११३४) । गौरादिः (४११४९) 'भण्डी योजनवल्लयपि । रक्ता भण्डीरिका च' इतीन्दुः ॥ (८) ॥*॥ योजनगामिनी वल्ली ॥ (९) ॥*॥ नव 'मज्जिष्ठायाः' 'मज्जीठ' इति ख्यातायाः ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

येति ॥ यसनम् 'यसु प्रयने' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३१३१८) यासोऽस्त्यस्य । अशंआद्यच् (५१२१२७) । याति । बाहुलकादसच् वा ॥ (१) ॥*॥ यौति 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'ऋतन्यजि'— (उ० ४१२) इत्यासः (२) ॥*॥ दुःखेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) घञ् । (३१३१९९) । खल् (३१३१२६) वा । 'दुःस्पर्शो धन्वयासे ना कण्टकार्यं स्त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ धन्वनो यासः । मरुभवत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुं नाशयति 'गश अदर्शने' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३१११३४) । स्वार्थे कन् ॥ (५) ॥*॥ रोदयति । 'रुदिर अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३१३११३) । 'रोदनं क्रन्दनेऽस्त्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'चोदनी' (इति स्वामी) ॥ (६) ॥*॥ कच्छूं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतः—' (३१२३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६३११०९) ह्रस्वः । 'कच्छुरा शूकशिम्भ्यो च शरीदुःस्पर्शयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ नान्तोऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वल्यामलकीषु च । (विश्वंभरागुह्योः स्यात्)' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः । अशंआद्यच् (५१२१२७) । समुद्रोऽन्तोऽस्या । 'समुद्रान्ता तु कार्पासीपृक्कादुरालभासु च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दुःखेनालभ्यते । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । ईषः दुःसुषु— (३१३१२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्यत्वान्न जुम् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा' इति ख्यातस्य ॥

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥ ९२ ॥
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्घोवनिर्गुहा ।

पृश्नीति ॥ पृश्निरल्पं पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पृथगसक्तं पर्णमस्याः । ङीष् (४।१।५४) ॥ (२) ॥*॥ चित्रं पर्णमस्याः ॥ (३) ॥*॥ अङ्गेरा-
लभ्य पर्णान्यस्याः । ङीष् (४।१।५४) स्वार्थे कन् (५।१।७५) ॥*॥ —अङ्घ्रि मूलमारभ्य वल्लिरस्याः । 'अङ्घ्रिवल्लिका'—
इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ क्रोष्टुभिर्विन्ना विचारितेव । दत्तेव,
इति वा ॥ (५) ॥*॥ सिंहपुच्छमस्याः सिंहपुच्छाकारपुष्प-
त्वात् । 'उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा० ४।१।५) इति
ङीष् ॥ (६) ॥*॥ 'कलं शुके त्रिष्वजीर्णे' (इति मेदिनी) ।
कलं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । इन् (उ० ४।
१।१८) । बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७) ॥*॥ धावति । 'धातु
गतिशुद्धोः' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥
गूहति । 'गूह संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः ॥ (९) ॥*॥ नव 'सिंहपुच्छ्याः' 'पिठ-
वनी' इति ख्यातायाः ॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ९३
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

निदीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । टाप् (४।१।४) स्वार्थे कन् (५।१।७५) ॥
(१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । —'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः'—
इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥
व्याजिघ्रति 'व्याघ्रादिभिः-' (२।१।५६) इति लिङ्गात् 'आत-
द्योपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । न तु 'पाघ्रा-' (३।१।
१३७) इति शः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ बृहति ।
'बृह बृहौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वर्तमाने पृषद्बृहत्-' (उ०
२।८४) इति निपातः । शतृवत्त्वान् ङीप् (४।१।६) । 'क्षुद्रा-
यां क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि क्वचित्' इति शाश्वतः ॥
(४) ॥*॥ कण्टकानियति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्म-
ण्यप्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।१।७५) ॥ (५) ॥*॥ प्रचो-
दयति । 'चुद संचोदने' (जु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥
(६) ॥*॥ क्रोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । —णिजन्तेन
विगृह्य 'कः'—इत्यभिधानं मुकुटस्य चिन्त्यम् । णिजन्तस्येगु-
पधत्वाभावात् अनुपयोगाच्च ॥ (७) ॥*॥ क्षुण्णति । 'क्षुद्रि
संपेषणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फाप्ति-' (उ० २।१३) इति
रक् । यस्तु—'क्षुद्र संप्रेरणे'—इति धातुरप्यस्तो मुकुटेन ।
स धातुपाठे न लभ्यते । 'क्षुद्रा व्यज्ञानटीकण्टकारिकासर-
घासु च । चाङ्गेरीवेद्ययोर्हिष्मामक्षिकामात्रयोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दुस्पर्शयते । 'ईषदुर्-' (३।३।१२६)

इति खल् ॥ (९) ॥*॥ 'राष्ट्रं स्यात्तूपवर्तने । उपद्रवे क्लीब-
पुंसोः' (इति मेदिनी) । राष्ट्रमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।
११५) इति ठन् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कण्टकारिकायाः'
'भटकटा' इति ख्यातायाः ॥

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।

नीलीति ॥ 'नीलादोषधौ' (वा० ४।१।४३) इति ङीष् ।
'नीली रुग्मेदनीलिन्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कल्पते ।
'कल क्षेपे' (जु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) ।
यत्तु—कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तच्च । कलधातोरिवर्णान्तत्वाभावात् । वृद्धभावात्प्रसङ्गाच्च ।
प्यन्तत्वे 'कल्पते' इति विग्रहप्रदर्शनस्यासंभवाच्च । वर्णत्वा-
भावान्न ङीष् । 'काला तु कृष्णत्रिवृतामजिघ्रानीलिकासु च'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्लीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः । कपिलि-
कादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'अतः' (५।२।११५)
इति ठन् । 'क्लीतकं विनिमयः' इति स्वामिमुकुटौ ॥ (३) ॥*॥
ग्रामे भवा । 'ग्रामाद्यखञौ' (४।२।९४) । 'ग्रामीणा नीलि-
कायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ मधुराणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति
ङीष् । 'मधुपर्णी तु गंभार्या नीलीसंज्ञौषधावपि' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रञ्जयति । ल्युट् (३।३।११३) । णिलो-
पस्य स्थानिवद्भावात् 'असनयोश्च' इति नलोपो न । रञ्जये-
ऽनया, इति विग्रहे तु 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युटि
भवत्येव । 'रञ्जे क्युन्' (उ० २।७९) इति वा । 'गुडारोचनि-
कानीलीमजिघ्रासु च रञ्जनी । रञ्जनी नीलिनीरात्रिहरिद्रा-
जतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्रीमत् फलम-
स्याः । 'श्रीफलः पुंसि मादरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तुद्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ०
अ०) । 'पातृतुदि-' (उ० २।६) इति थक् । तुथयति वा ।
'तुथ्य आवरणे' । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तुत्थमज्जनमेदे
स्यानीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥
द्रवति । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिश्रि-' (उ०
४।५१) इति निः ॥*॥ 'तूणी' इति स्वामी । 'तूण पूरणे'
(जु० अ० से०) । तूण्यतेऽनया । 'हलश्च' (३।३।१२९)
इति घञ् । गौरादिः (४।१।४१) । 'तूणी नील्यां निषङ्गे ना'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे' (जु०
प० से०) । पचाद्यच् 'दोला नील्यां यानान्तरेऽपि च' (इति

१—'अतिदिताम्'— (६।४।२४) इति सूत्रे भाष्ये 'रजकर-
जनरजःसूपसंख्यानाम्' इति वार्तिकेन 'रजकरजनरजःसु कित्वा-
त्सिद्धम् । कित एवेत जौणादिका' इति भाष्येण तत्रत्यकैयटेन
'असनयोश्च' इति वाक्यस्याभावध्वननेन ल्युटि नलोपाप्राप्त्या 'णि-
लोपस्येत्यादिभवेत्येवेत्यन्तग्रन्थोऽसंगत एवेति बोध्यम्' ॥

मेदिनी) ॥*॥ 'मैला' इति स्वामी । 'तुल्या श्रीफलिका मैला सारवाही च रजनी' इति निषण्डः ॥ (१०) ॥*॥ नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः । 'अतः' (५१२।११५) इतीनिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'नील्याः' 'नील' इति ख्यातस्य ॥

अवलगुजः सोमराजी सुवलिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
कालमेघी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवेति ॥ अवल्लोरशोभनाज्जातः ॥ (१) ॥*॥ सोम इव सोमेन वा राजति । 'राज् वीतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'उपमाने' (३।२।७९) इति 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥*॥ शोभना वल्लिरस्याः ॥ (३) ॥*॥ सोमस्य वलिः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ कालं मिषति । 'मिष स्वर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्य' (३।२।११) ॥ (५) ॥*॥ कृष्णं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (६) ॥*॥ वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ मुकुटस्तु—वाचं गुजति । 'वागुजी' इत्याह । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥*॥ पूतिः फलेष्वस्याः 'पाककर्ण' (४।३।५३) इति ङीष् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'वाकुची' इति ख्यातायाः ॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
उषणा पिप्पली शौण्डी कोला

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कृष्णा स्याद्वैपदीनीलीकणाद्राक्षसु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपकोलति । 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) अग्रादिः (उ० ४।१।१२) ॥*॥ उपगता कुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥*॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिक्वीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मगधेषु भवा । 'मागधी स्त्री कणायूथ्योर्वाच्यवन्मगधोद्भवे । पुंसि वैद्याक्षत्रियाजे शुक्लजीरकबन्दिनोः' ॥ (४) ॥*॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१।१०६) कलच् । 'चपला कमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युम् (उ० २।७८) ॥*॥ वीर्घादिरपि । ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'ऊषणं मरिचे क्लीबं कणायामूषणा स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । बाहुलकादलच् । पृषोदरादिः । गौरादिः (४।१।४१) । 'पिप्पलं सलिले वल्लच्छेदमेदे च ना तरौ । निरर्गले पक्षिमेदे कणायां

अमर० २१

पिप्पली स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ शुण्डायां मधपानगृहे भवा । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां तु भवेत्स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कोलं कोलफले क्लीबं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पिप्पल्याः' ॥

अथ करिपिप्पली ।

कपिपल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ करीव पिप्पली । बृहत्त्वात् ॥ (१) ॥*॥ कपिरिव वल्ली ॥*॥ कोल इव वल्ली । तयोस्तुल्यरोमत्वात् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वस्ते । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । बाहुलकात्किरच् ॥*॥ तालव्यपाठे तु । वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च संप्रसारणम् । 'वशिरः पुमान् । किण्णीहस्तिपिप्पल्योः', 'क्लीबेऽङ्घिलवणे स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गजपिप्पली' इति ख्यातायाः ॥ चव्यं तु चविकम्

चेति ॥ चव्यते । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'चव्यं तु चविके क्लीबं वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुन् (उ० २।३२) । चविकम् ॥ (२) ॥*॥ स्त्रियामपि । 'चव्या कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिप्पली' इति हृच्चन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'चव्य' इति ख्यातस्य । केचित्तु पूर्वान्वयमाहुः । यदाह चन्द्रनन्दनः—'चव्या कोलाथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली । च्यवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली' । अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः ॥

काकचिंचागुञ्जे तु कृष्णला ।

काकेति ॥ काकवर्णा चिंचा ॥*॥ गौरादिः (४।१।४१)—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ गुजति । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'गुञ्जा तु काकचिंचायां पटहे च कलध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृष्णं वर्णं लाति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुञ्जायाः' 'घोंगची' इति ख्यातायाः ॥

पलंकषा त्विधुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।

पलमिति ॥ पलं मांसं कषति । 'कष हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्—इति मुकुटः । तच्च । अलौकिकविग्रहेऽमोऽप्रवेशात् । 'पलंकषा गोक्षुरके स्त्रियां राज्ञापलाशयोः' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः । यत्तु—'कर्षति' इति विग्रहः 'पृषोदरा-

दिः' (६।३।१०९) — इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । कषितिर्नैव सि-
द्धत्वात् । अचप्रत्ययविधानमपि चिन्त्यम् । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् ।
'पलंकषा गोक्षुरके राक्षसगुण्डकिंशुके । तु (सु) ण्डीरीला-
क्षयोश्च स्त्री राक्षसे तु पलंकषः' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥
॥*॥ इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्याः । समासान्तो विधिरनित्यः ।
'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टृयां काशे च गोक्षुरे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ शुनो दंष्ट्रेव । संज्ञापूर्वकत्वान्न दीर्घः ॥
(३) ॥*॥ स्वादुः कण्टकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गोर्धेनोः पृ-
थिव्या वा कण्टकः । 'गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च गर्वा-
खुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षुरति 'क्षुर विलेखने'
(तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः स्वार्ये कन्
(५।३।७५) गोर्धेनो क्षुरकः ॥ (६) ॥*॥ वनस्य शृङ्गात् इव ।
'श्वदंष्ट्रे गोक्षुरक्षिकण्टकपुटः श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः' इति रभसः
॥ (७) ॥*॥ सप्त 'गोक्षुरस्य' 'गोखुरु' इति ख्यातस्य ॥

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥
शृङ्गी महौषधं च

वीति ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
'अशमुषि-' (उ० १।१।५१) इति कुन् । 'विश्वं समस्ते
जगति, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्'
(इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विषं जलेऽति-
विषायां स्त्रियां, क्ष्वेडे तु न स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ प्रतीपं वि-
षमस्याः ॥ (३) ॥*॥ विषमतिक्रान्ता ॥ (४) ॥*॥ विषमुप-
गता ॥ (५) ॥*॥ अरुणो वर्णोऽस्याः । 'अरुणातिविषाद्या-
भामजिष्ठान्निवृत्तासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ शृणाति ।
'शृ हिंसायाम्' (क्था० प० से०) । 'शृणातेर्हस्वश्च' (उ० १।
१२६) इति गन् क्त्वात् । गौरादिः (४।१।४१) ।
'शृङ्गी विषायामृषमे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः ॥ (७)
॥*॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शृण्व्यां स्याद्विषायां
लघुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अतिवि-
षायाः' 'अतीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे ।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ दुग्धमस्त्यस्याः ।
ठन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ द्वे दुग्धिकायाः 'दुग्धी'
इति ख्यातायाः ॥

शतमूली बहुसुताऽभीरुर्निन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ।

अहेरुः

शतेति ॥ शतं मूलान्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ बहवः सुता-
यस्याः ॥ (२) ॥*॥ न भीरुः । स्थिरपत्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥

नीलोत्पलाकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्त्यस्याः । अशआद्यच्
(५।२।१२७) । 'इन्दीवरं कुवलये शतावरी तु योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वृणोति (गन्धेनेन्द्रियम्) । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (५) ॥*॥
ऋष्यैः प्रोक्ता । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावरीतिबलाशुकश्चिम्बिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अमीरुणि पञ्चाण्यस्याः । 'पाक-
कर्णे-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (७) ॥*॥ नारायणाज्जाता ।
'नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योर्नारायणी मता' (इति मेदि-
नी) ॥ (८) ॥*॥ शतेनावृणोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'शतावरी तु शच्यां स्यादिन्दीवर्या-
मपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ न हिनोति । 'हि
गतौ' (स्वा० प० अ०) बाहुलकाद् ॥ (१०) ॥*॥ दश
'सहस्रमूल्याः' 'शतावरी' इति ख्यातायाः ॥

अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—
'अपट्टादयः' इति कुः—इति । तच्च । टिलोपस्यालामात् ।
एतादृशसूत्राभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ कलेरयम् । 'सर्वत्राभिक-
लिभ्यां ढक्' (वा० ४।२।८) स्वार्ये कन् (५।३।७५) ॥*॥
'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस्य वर्णस्यायम् । 'वृद्धा-
च्छः' (४।२।११४) । 'निर्दिष्टा वै कटकिनी स च काले-
यकः स्मृतः । कालीयको दारुनिशा' इति रुद्रः ॥ (२)
॥*॥ हरिः पिङ्गः पीतो वा दुरस्य । 'हरिद्रुः पीतचन्दनम्'
इति निघण्टुः ॥ (३) ॥*॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्था०
प० से०) 'दुसनि-' (उ० १।३) इति जुण् । 'वोतः-' (४।
१।४४) इति '-गौरादिभ्यः-' (४।१।४१) इति वा ङीष् ।
'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ पचति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । 'पीतदारु पचंपचा' इति निघण्टुः ॥ (५)
॥*॥ दारुश्चासौ हरिद्रा च ॥ (६) ॥*॥ पिपति । 'पृ पाल-
नपूरणयोः' (जु० प० से०) । विच् (३।२।७५) । पृ-
चासौ जनी च । परं पालकं स्वास्थ्यं जनयति वा । 'जनी
प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(७) ॥*॥ सप्त 'पर्जन्याः' 'दारुहलदी' इति ख्यातायाः ॥

वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥

वेति ॥ वक्ति वचेरन्तर्भावितत्वात् पचाद्यच् (३।१।
१३४) । 'वचः कीरे वचौषधौ । शारिकायां च' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । 'उग्रगन्धाज्जमो-
दायां वचायां छिद्विकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
षड् ग्रन्था ग्रन्थयो यस्याः । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री
स्यात्करजान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गौर्लो-

मास्याः । गोशब्दो गोलोमसदृशो लाक्षणिकः । अच् (५।४। ७५) योगविभागात् समासान्तः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोलोमी' श्वेतद्वीपां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्याः सन्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२। ११६) ठन् । डावन्तात्स्वार्थे कन् (५।३।७५) वा । 'शत-पर्विका तु द्वीपां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वचायाः' 'वच' इति ख्यातायाः ॥

शुक्रा हैमवती

शुक्लेति ॥ हिमवति भवा । 'हैमवत्यभयाखर्णक्षीयोः श्वेतवचोभयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वेत-मूलवचायाः' ॥

वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ।

वृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥१०३॥
वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (ह० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सिंही तु कण्टकार्या स्यात् (वार्ताकौ वासकेऽपि च' इति मेदिनी) । 'सिंही खर्भानुमातरि । वासावृहल्योः धुद्रायाम्' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ वाश्यते । 'वाश्ट शब्दे' (दि० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । स्वार्थे कन् । यद्वा उश्यते । 'वश कान्तौ' (आ० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् ॥*॥ दन्त्यान्तोऽपि । वासयति । पचायच् (३। १।१३४) । 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूपके' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ वर्षति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषः स्याद्वासके धर्मे सौरभेये च शुक्ले' इति मूर्धन्यान्ते विश्वः । यत्तु—वृष्यते पीयते । 'वृष पाने' । 'घञर्थे कः' (वा० ३। ३।५८)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । धातुपाठेऽदर्शनात् । परिगणनाच्च ॥ (४) ॥*॥ अटान् गच्छतो रोषति । 'रुष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अटै रूपति । 'रुष मिश्रणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के रीर्धोऽकारवानपि । 'वैद्यमाताटरूपकः । सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रभसः । 'वृषो वासाटरूपकः' इति माधवः ॥ (५) ॥*॥ सिंह आस्यमस्य । सिंहास्यसदृश-पुष्पत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वासयति ण्वल् (३।१।१३३) । वस्ते आच्छादयति वा ॥ (७) ॥*॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजिद-न्ताभकेसरत्वात् । तादृशपुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अट-रूपस्य' 'अरडूसा' इति ख्यातस्य ॥

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्तापराजिता ।

आस्फोटेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः

(६।३।१०९) । 'आस्फोटा गिरिकर्ण्य च वनमल्लयां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गिरिर्बालमूषिका कर्णोऽ-स्याः तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२) ॥*॥ विष्णुना क्रान्ता ॥ (३) ॥*॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्वातरे नाऽ-जिते त्रिषु । गिरिकर्णजयादुर्गशालपर्णेषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'विष्णुकान्तायाः' । खामी तु वासकपर्यायानिमान् मन्यते ॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेश्वरक्षुराः ॥ १०४ ॥

ईति ॥ इक्षुः गन्धोऽस्य । इक्षुशब्द इक्षुगन्धसदृशो लाक्ष-णिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ठ्यां काशे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ काण्डेनेक्षुरिव ॥ (२) ॥*॥ कोकिलोऽक्षि यस्य । कोकिलशब्दः कोकिलाक्षिसदृशो लाक्ष-णिकः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥ इक्षुमिक्षुगन्धं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (४) ॥*॥ क्षुर इव । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कोकिलाक्षस्य' 'तालमखाना' इति ख्यातस्य ॥

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ।
मिश्रेयोऽपि

शेति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसौ पुमान् । त्रिषु शाल्युद्धवे क्षेत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शीतम-स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवमस्यास्ति । अच् (५।२। १२७) । शीतश्वासौ शिवश्च । 'अथ शीतशिवं क्लीबं शैले-यमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरिकौषधी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राकारस्तबकत्वात् । 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरशिलीन्ध्रयोः । नपुंसकं चात-पत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मधुरो रसोऽस्त्यस्याः । अच् (५।२।११५) । 'मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरी-भिदोः । मधुकुटिकामेदामधूलीयष्टिकासु च । क्लीबं विसे पुंसि रसे तद्वत्त्वादुप्रियेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मस्यते । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । बाहुलकादत इः । 'स्यान्मांस्यां शतपुष्पायां मधु-रायां मिसिः स्त्रियाम्' इति दन्त्यान्ते रभसः । 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्याः शतपुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ सोमनन्दी तु 'मिशी' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह । मि(मे)शति । 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२०) इति इन् ङीष् (ग० ४।१।४५) वा ॥ (५) ॥*॥ मिश्रयति । अच् (३।१।१३४) । ईर्यते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । मिश्रा चासावेया च । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (६)

१—'इयते' इत्युत्तरं 'ईङ् (दि० आ० अ०)' इति वा पाठः ।

117
118
119

120
121
122

123
124
125

126
127
128

129
130
131

132

133
134
135

136
137
138
139
140
141
142

143
144
145

146
147
148

149
150
151

152
153
154

॥*॥ षट् 'मधुरिकायाः' 'वनसोफ' इति ख्यातायाः ॥
अथ सीडुण्डो वज्रदुः सुक् सुही गुडा ॥ १०५ ॥
समन्तदुग्धा

अथेति ॥ 'सी' इति हुण्डते । 'हुडी वरणे' (भ्वा०
आ० से०) पचाद्यच् (३१११३४) ।-सिंहतुण्डस्यापभ्रंशोऽ-
यम्—इति स्वामी । पृषोदरादिः । 'वज्रदुमः सिडुण्डोऽथ'
इति रभसाद्रस्वादिपरि ॥ (१) ॥*॥ 'वज्रदुः सुक् सुही'
इति पाठः ।-वज्रनामा दुः—इति मुकुटः । स्वामी तु
'वज्रः सुक् श्री सुही गुडा' इति पठति । 'वज्रा सुहा'
शुद्ध्यां च वज्री लुहन्तरे स्मृता' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ (लुहति) । 'णुह उद्विरणे' (दि० प० से०) ।
किप् (३१२१७८) । 'वा दुह—' (८१२३३) इति कुवम्
॥*॥ भागुरिमते टाप् । 'लुही च सुहा सुग्मा लुह' इत्य-
मरदत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'इगुपधात् कित्' (उ० ४११२०) ।
वा ङीष् (ग० ४११४५) ॥ (४) ॥*॥ शुडति । 'शुड
वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपघ—' (३१११३५) इति
कः । 'गुडौ गोलेक्षुविकृती लुहीगुडिकयोर्गुडा' इति रुद्रः ।
'गुडश्च लुहीगुडयोर्गुड ऐक्ष्वगोलयोः' इत्यजयः ॥ (५)
॥*॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सेडुण्ड'
इति ख्यातस्य ॥

अथो वेल्ममोघा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

अथविति ॥ वेल्मति । 'वेल् चलने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३१११३५) 'अथ वेल्मं कृमिघ्नतण्डुलै' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ न मोघा । 'अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री पथ्या-
विडङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ मोघापि । 'कृमिघ्नं तण्डुलं
मोघा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ चित्रास्तण्डुला अस्याः
॥ (३) ॥*॥ तज्ज्यते । 'तड आघाते' (तु० प० से०) ।
'सानसिवर्णसि—' (उ० १११०७) निपातः । 'तण्डुलः स्याद्वि-
डङ्गेऽपि धान्यादिनिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ तन्तुं
कृमिसूत्रं लाति । कः (३१२३३) । 'तन्तुलः' इति मुकुटः
॥ (४) ॥*॥ कृमीन् हन्ति 'अमनुष्यकर्तृके च' (३१२५३)
इति ठक् ॥ (५) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प०
से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १११२१) इत्यङ्गच् ।
'विडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ षट् 'विडङ्गस्य' ॥

बला वाट्यालकः

वेति ॥ बलति 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३१११३४) । बलमस्त्यस्याः इति वा । अर्शआ-
द्यच् (५१२११५) । 'बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्माद्धला वाट्या-
लके क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाटीमलति ।

'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११)
स्वार्थे कन् (५१३१७५) । वाट्या आलकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'बलायाः' 'बलिआर' इति ख्यातस्य ॥

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टेति ॥ घण्टेवारौति । अच् (३१११३४) ॥ (१)
॥*॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदृशे लाक्षणिकः ।
'पाककर्ण—' (४११६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५१३१
७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति
ख्यातायाः ॥

मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च १०७

मृद्रीति ॥ मृद्रीति । मृद्यते वा । 'मृद क्षोदे' (भ्या०
प० से०) 'किङ्किणीकदयश्च' इति निपातः ॥ (१) ॥*॥
गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदृशे गोशब्दो गौणः । 'स्वाङ्गाच्चो-
पसर्जनात्—' (४११५४) इति ङीष् । 'गोस्तनो हारमेदे
ना द्राक्षायां गोस्तनी क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्राक्ष्यते । द्राक्षि काङ्क्षायाम् (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३१३१९) । आगमशासनमनित्यम् ॥ (३)
॥*॥ स्वद्यते । स्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) 'कृवा-
पा—' (उ० १११) इत्युण् । 'वोतो गुण—' (४११४४) इति
ङीष् ॥ (४) ॥*॥ मधू रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षा-
मूर्वाकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'द्राक्षायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ॥

सर्वाणुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रोचनी

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वैरनुभूयते ।
कर्मणि क्तिन् (३१३१४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ
गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादलन् ॥*॥ 'सरणा'
इति पाठे युच् (३१२१५०) । 'सर्वाणुभूतिः सरला त्रिपुटा
रेचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ त्रयः पुटा
यस्याः । 'त्रिपुटा मल्लिकायां च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः क्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥*॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रिपुटी महती
स्वाशा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रिभिरवयवैर्वृता ॥
(४) ॥*॥ त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा०
उ० से०) । किप् (३१२१७८) । लुक् (६११७१) ॥
(५) ॥*॥ त्रीन् दोषान् भण्डते । 'भडि परिभाषणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (६) ॥*॥ रोचते ।
'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३१३
११३) ॥*॥ 'रेचनी' इति पाठे 'रिचिर् विरेचने' (रु०
उ० अ०) । 'रेचनी त्रिवृतादन्योः' । 'रोचनी कर्कशे

१—उज्ज्वलदत्तादिष्वेवं सूत्रं नोपलभ्यते । तस्मात् 'अलीकादयश्च'
(उ० ४१२५) इति निपातः ।

स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'शुक्लत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

श्यामापालिन्दौ तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

इयेति ॥ श्यायते । 'श्येङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) 'इषियुधि-' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (१) ॥ * ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात् किन्दच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ सुष्ठु सेनया याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इति णिच् । पचायच् । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ कालयति । 'कल विल क्षेपे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ मसूरवद् विदलमस्याः ॥ (५) ॥ * ॥ अर्धश्चन्द्रो यस्याः । एतद्विदलसार्धचन्द्राकारत्वात् ॥ (६) ॥ * ॥ कालं मिषति । 'मिष स्वर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'श्यामत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मेति ॥ मध्विव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुकं क्लीतके खरो । वन्यन्तरे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ क्लीबनम् । 'क्लीवृ अधार्थे' (भ्वा० आ० से०) । भावे कः (३।३।११४) । आगमशासनमनित्यम् । क्लीतमधार्थं कलति । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति णिजभावः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । यत्तु—'क्लीवृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षीवृ मदे' इत्यस्य भ्रमात् । यद्वा संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकादलोपः । क्लीं क्लीबत्वं तकति । वृष्यत्वात् । 'तक हसने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ॥ (२) ॥ * ॥ यष्टी मध्विवास्याः । कप् (५।३।१५४) (३) ॥ * ॥ मधुयष्टीव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुकमेव च' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'यष्टिमधुकस्य' 'जेठीमधु' इति ख्यातस्य ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री च यासिता ।

वीति ॥ विदारयति । 'दृ विदारणे' (क्त्वा० प० से०) । ण्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) 'विदारी' शालपर्ण्या च रोगमेदक्षुगन्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षीरमिव शुक्ला ॥ (२) ॥ * ॥ इक्षुगन्धोऽस्याः । इक्षुशब्दस्तद्वन्धसदृशे गौणः । समासान्तविधेरनित्यलाञ्छनम् ॥ (३) ॥ * ॥ क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'त्रियां च' (७।१।९६) इति वृज्वात् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । मुकुटस्व—

इनि षित्त्वान् ङीप्—इत्याह । 'क्रोष्ट्री शृगालिकाकृष्णविदारीलाङ्गलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कृष्णभूकृष्माण्डस्य' । मुकुटस्व—शुक्लस्य इत्याह । तत्र । 'कृष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् । एतेन—या सिता शुक्ला—इत्यपास्तम् । 'या असिता' इति छेतुमुचितत्वात् । स्वामी तु—विदार्यादित्रयं पठित्वा 'कृष्णो भूकृष्माण्डोऽयं प्राक्षु देशेषु' इत्युक्त्वा 'क्रोष्ट्री तु या सिता' इति पठित्वा 'शुक्लो भूकृष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी-' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचितम् । उक्तमेदिनीविरोधात् ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥ ११० ॥

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥ * ॥ महती चासौ श्वेता च ॥ (२) ॥ * ॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्धने' (चु० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) कन् (५।३।७५) यद्वा ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्षशब्दस्तद्वन्धसदृशे गौणः ॥ (३) ॥ * ॥ अन्या असितायाः शुक्ला—कृष्णा—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । त्रीणि 'शुक्लभूकृष्माण्डस्य' ॥

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लेति ॥ लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः । अर्शवाद्यच् (५।२।१२७) गौरादिः (३।१।४१) । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीबं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदाहविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ शारदि भवा । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यण् । 'शारदो वत्सरे नवे । शरद्वे पीतमुद्रे शालीनेऽप्यथ शारदी । सप्तपर्णाम्बुपिप्पल्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ तोयस्य पिप्पलीव ॥ (३) ॥ * ॥ शकुलैरद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्स्नल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । युचि (उ० २।७८) तु गौरादित्वम् (४।१।४१) । 'शकुलादनी' त्रियां कृष्णमेदीकचट (१)

१—विदार्यादीनां कृष्णभूकृष्माण्डवाचकत्वे स्वीकृत्य 'क्षीरमिव शुक्ला' इति विग्रहस्यैव विरोधः स्पष्ट एव । क्षीरविदार्यादीनां शुक्लभूकृष्माण्डवाचकत्वे 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारिका' इति हैमस्य क्रोष्ट्री शृगालिकाक्षीरविदारीलाङ्गलीषु च' इति विश्वस्य च विरोधः स्पष्ट एव । क्रोष्ट्रीशब्दस्य कृष्णवाचकत्वाङ्गीकारात् । तस्मात् विदार्यादीनां त्रयाणां शुक्लभूकृष्माण्डवाचकत्वं मुकुटोक्तं सम्यक् । ततः 'क्रोष्ट्री तु' इति पाठः स्वाभ्युक्तः साधुः । 'असिता' इति व्याख्यासुधोक्तश्छेदः समीचीनः । तथा च अन्या या असिता कृष्णा सा तु 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्षगन्धिका' इति शब्दचतुष्टयवाच्या । अतो न मेदिनीविरोधः । नापि हैमविश्वयोर्विरोधः । एवं च विदार्यादित्रयं शुक्लवाचकम् । क्रोष्ट्रादिचतुष्टयं कृष्णवाचकम् इति मन्तव्यम् । नच 'महाश्वेता' इति नाम्नो यौगिकत्वानुपपत्तिः । महती परिमाणेन । अत एव अश्वेता अश्वेनेता । महती चासावश्वेता च' इति शुना श्वाकारेणेता श्वेता, इति वा योगसंभवात् । अत एव मुकुटेन 'महाप्रमाणा' इत्युक्तम् ॥

शाक्योः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलपिप्पली'
इति स्थातस्य शाकमेदस्य ॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥

खरेति ॥ खरमश्रुते । खरैरश्यते वा । 'अश्वः व्यासौ
संघाते च' (खा० आ० से०) 'अश भोजने' वा । 'उल्वाद-
यश्च' (उ० ४१९५) इति वः । 'अश्विषुधि-' (उ० ११९५१)
इति कन् वा ॥ (१) ॥*॥ केन जलेन रौति । 'ह शब्दे'
(अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३११९३४) । करवस्य मयूर-
स्येयम् । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यण् । यत्तु—'कारोरियम्'
कारवस्येयं वा—इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र । वृद्धत्वाच्छप्रस-
ङ्गत्वात् । 'कारवी' मधुरादीप्यत्वकपत्रीकृष्णजीरके' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वीपनम् । घञ् (३१३१९८) वीपे
साधुः । 'तत्र साधुः' (४१४१९८) इति यत् ॥*॥ 'दीपकः'
अपि । 'अलंकारे यवान्मां च दीपको लोचमस्तके' इति
रभसः ॥ (३) ॥*॥ मीनाति रोगम् । 'मीच् हिंसायाम्'
(भ्या० उ० अ०) । मीनातेरुनन्' (उ० ११६७) । मुकुटस्तु—
मिनोति प्रक्षिपत्यग्निमान्यमिति खर्जूरदित्वात् उरच्—इत्याह ।
तन्मन्दम् । 'मीनातेरुनन्' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'मयूरो
नीलकण्ठेऽपि स्यान्मयूरशिखौषधौ' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥
लोच्यते । 'लोच् दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३१३
१९५) यद्वा लोचयति । 'लोच् भासने' (चु० उ० से०) । पचाद्यच्
(३११९३४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य ।
मुकुटस्तु—लुच्यते—इति विग्रहीतवान् । तत्र । 'लुच् अप-
नयने' (भ्वा० प० से०) अस्मात् घञि नलोपविधायकाभा-
वात् । 'लोचमर्कटः' इत्यपि—इति खानी ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'मयूरशिखायाः' ॥

गोपी श्यामा शारिवा स्यादन्तोत्पलशारिवा ।

गोपीति ॥ गोपायति 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ।
आयाभावे पचाद्यच् (३११९३४) । गौरादिङीष् (४११४१)
॥*॥ केचित्तु अजादित्वात् (४११४) टापिमाहुः । 'गोपी
श्मामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा' इति वाच-
स्पतिः ॥ (१) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । 'इषिषुधि-' (उ० ११९४५) इति मक् ॥ (२) ॥*॥
शरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (भ्या० प० से०) । 'कृगशुपुकुटि-'
इतीष् । शारिरस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ५११९०९)
इति वः ॥ (३) ॥*॥ न अन्तोऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां
शारिवापूर्वयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ उत्पलमस्त्यस्याः ।
उत्पलकारपुष्पत्वात् । अशंआद्यच् (५१२१२७) । यद्वा
उषतं पलमनया । उत्पला चासौ शारिवा च ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'उत्पलशारिवायाः' 'गुलीसर' इति स्थातस्य ॥

—उत्पलशारिषु द्व 'अः शकुनौ' (४१२८) इत्येव सप्तमुपल-
भ्यते ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्यौ

योग्यमिति ॥ गुज्यते । 'युजिर् योगे' (ह० उ० अ०) ।
'ऋहलोर्ण्यत्' (३११९२४) । यद्वा योगाय प्रभवति । 'योगा-
द्यच्' (५११९०९) । 'योग्यः' प्रवीणयोगार्होपायिशक्तेशु
वाच्यवत् । क्लीबमृद्धौषधौ, पुष्पे नाह्वयभ्यासार्कयोषितोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋध्नोति । 'ऋध् वृद्धौ' (खा० प०
से०) । क्तिच् (३११९७४) । 'ऋद्धिः' स्यादौषधीमेदे समृ-
द्धावति योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिध्यति ।
'षिधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्तिच् (३१३१७४) ।
'सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तिरयोग्योः' इति हैमः । ('सिद्धिः
स्त्री योगनिष्पत्तिपादुकान्तर्धिः' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ लक्ष (य) ति । लक्ष्यते वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० प०
से०) । 'लक्षेर्मुट् च' (उ० ३१९६०) इतीः । 'लक्ष्मीः' संप-
त्तिशोभयोः । ऋद्धौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋद्ध्याख्यौषधेः' ॥

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्चत्वारो वृद्ध्याख्यौषधेरप्याह्वया
नामानि ॥ (४) ॥*॥ वर्धतेऽनया । 'वृध् वृद्धौ' (भ्वा०
आ० से०) । क्तिच् (३१३१७५) । 'वृद्धिस्तु' वर्धने योगे-
ऽप्यष्टवर्गौषधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धावपि योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वृद्ध्याख्यौषधेः' ॥

कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।

काष्ठिला

कदेति ॥ कन्दते । कन्द्यते वा । 'कदि आह्वाने रोदने
च' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० ११९०६) साधुः
(आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना दल्यते वा । 'दल
विशरणे' (भ्वा० प० से०) 'खनो घ च' (३१३१२५) इति
घः । गौरादिः (४११४१) । यत्तु—घञर्थे कः (वा० ३१३
५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । मुकुटस्तु—कदेः
सौत्रात् 'कदल्यादयः' इत्यलच्—इत्याह । तत्र । कदेः
सौत्रस्य धातोरभावात् । उज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषूक्तसूत्रस्याद-
र्शनात् । 'कदला कदलौ पृथ्वां कदली-कदलौ पुनः ।
रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगभेदयोः । कदला डिम्बि-
कायां च शालमलीभूहेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ अजा-
दित्वात् (४११४) टापि कदला । 'कदलश्च कदल्यासौ'
इति व्याङ्गिः ॥ (१) ॥*॥ वारणानां वुसा । वुस्यति वुस्यते
वा । 'वुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । 'इषुपध-' (३११
९३५) इति कः । मिदाद्यच् (३१३१७४) वा । 'घञर्थे कः'
इति परिगणनानेह प्रवर्तते ॥*॥ 'वुषा' इति मूर्धन्यान्ता'
इति केचित् ॥ (२) ॥*॥ रभति । 'रभ रभस्ये' (भ्वा०
आ० अ०) । पचाद्यच् (३११९३४) । 'रभेरशब्दिलोः' (७
१६३) इति जुम् । रयते वा । घञ् (३१३१९) । मुकुट-

1. 1990

2. 1991

3. 1992

4. 1993

5. 1994

6. 1995

7. 1996

8. 1997

9. 1998

10. 1999

11. 2000

12. 2001

13. 2002

14. 2003

15. 2004

16. 2005

17. 2006

18. 2007

19. 2008

20. 2009

21. 2010

22. 2011

23. 2012

24. 2013

25. 2014

26. 2015

27. 2016

28. 2017

29. 2018

30. 2019

31. 2020

32. 2021

33. 2022

34. 2023

35. 2024

36. 2025

37. 2026

38. 2027

39. 2028

40. 2029

41. 2030

42. 2031

43. 2032

44. 2033

45. 2034

स्तु—रभन्तेऽनया । ‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) इत्याह । तत्र । परिगणनात् कस्याप्राप्तेः । सति तु के ‘अनिदिताम्—’ (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गाच्च । ‘रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वारणान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुञ्चति । ‘मुञ्च मोक्षणे’ (तु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः’ इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः । यद्वा अंशुमानिव फलान्यस्याः । अजादिः (४।१।४) । ‘कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता’ इति धन्वन्तरिः ॥ (५) ॥*॥ काष्ठिना इत्यते । ‘इल खप्रक्षेपणयोः’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘कदल्याः’ ॥

मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

मुद्रेति ॥ मुद्रः पर्णमस्याः । मुद्रशब्देन मुद्रपर्णसदृशं पर्णं लक्ष्यते । ‘पाककर्ण—’ (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ ईषत् कम् । ‘ईषदर्थे च’ (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । काके-नेषजलेन मुद्रं गच्छति । ‘गैमश्च’ (३।२।४७) इति डः । यद्वा काका मुद्रा हर्षप्राप्ता यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सहते । ‘षह मर्षणे’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘सहो बले न खियां स्यात् खियां तु नखमेषजे । दण्डोत्पलामुद्रपर्णीकुमारीपृथिवीषु च’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘काकमुद्रायाः’ ‘मुगौनी’ इति ख्यातायाः ॥

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही मण्टाकी दुष्प्रधर्षणी ।

वार्तेति ॥ वार्तमारोग्यमाकलयति । ‘अक कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) यद्वा वार्तं फल्यु अकं यस्याः । ‘जातेः’ (४।१।६३) इति ङीष् । ‘वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकबिल्वकः’ इति रभसात् पुंस्यपि ॥*॥ ‘वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ’ इति विश्वद्वा ‘वार्ता’ अपि ॥*॥ ‘वार्ताकरेषा गुणसप्तयुक्ता’ इति वैचक्रात् (‘वातिङ्गणश्च वार्ताकुः’ इति त्रिकाण्डशेषाच्च) ‘वार्ताकुः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ हिङ्गु लति । ‘आतो-ऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । गौरादि ङीष् (४।१।४१) । ‘हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । ‘हिसि हिंसायाम्’ (रु० प० से०) । पचाद्यच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘सिंहस्तु राशिमेदे मृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंही स्वर्भानुमातरि । वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ भव्यते । भ-ण्यते वा । ‘भट मृत्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘भण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) वा । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१।५) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ दुःखेन प्रधृष्यते । ‘विधृषा प्रागल्भ्ये’ (स्वा० प० से०) । कर्मण्यण् ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ आसी-

क्ष्ये णिनौ (३।२।८१) तु ‘दुष्प्रधर्षिणी’ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘भण्टाक्याः’ ॥

नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥
नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

नेति ॥ नकुलानामियम् । प्रियत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । न आकुलत्वं यथा वा । ‘नाकुली कुकु-टीकन्दे रास्नायां चव्यके खियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शोभनो रसोऽस्याः । ‘सुरसं तु त्रिषु स्वादौ, पर्णसे तु नपुंसकम् । स्त्री रास्नानागमात्रोश्च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ राति । रायते वा । रस्यते वा । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘रस आस्वादने’ (उ० उ० से०) । ‘रास्नासाम्ना—’ (उ० ३।१।५) इति साधुः ।—‘रास्नादयः’ इत्यानुपूर्वी मुकुटोक्तोज्ज्वलदत्तादिषु नास्ति । ‘रास्ना तु स्याद्भुजंगाक्ष्यामेला-पर्ण्यामपि खियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शोभनी गन्धः सुगन्धः । ‘कुगति—’ (२) । (२।१।८) इति समासः । सुगन्धोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—शोभनो गन्धोऽस्याम् । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७)—इत्याह । तत्र । ‘गन्धस्येत्—’ (५।४।१३५) इतीत्प्रसङ्गात् । बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वादचोऽप्रसङ्गात् । मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानात् ॥*॥ स्वामी तु रास्नासुगन्धयोः स्थाने ‘नागसुगन्धा’ इति पठित्वा ‘सर्पसुगन्धा’ इति व्याख्यत ॥ (४) ॥*॥ गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥*॥ नकुलानामिष्टा ॥ (६) ॥*॥ भुजंगानक्षति । ‘अक्षू व्याप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) यद्वा भुजंगोऽक्षि यस्याः । ‘अक्ष्णोऽदर्शनात्’ (५।४।७६) इत्यच् । ‘जातेः—’ (४।१।६३) इति—‘गौरादिः—’ (४।१।४१) इति वा ङीष् । भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसदृशे लक्षणा ॥ (७) ॥*॥ छत्रमर्कति । ‘अक कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ सुष्ठु वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘सुवहा सल्लव्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् । रास्नाशेफालिकयोः स्त्री मुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव ‘रासना’ इति ख्यातायाः ॥

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णीस्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

विदेति ॥ विदार्या गन्धः । विदारिगन्धः । ‘ह्यापोः—’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः सोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—विदारिगन्ध इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तच्चिन्त्यम् । ‘उपमानाच्च’ (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ अंशवः सन्त्यस्याः । दीर्घमूलत्वात् । ‘अंशुमान् भास्करे सालपर्ण्या-मंशुमती स्मृता’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सालः पर्णमस्याः । सालशब्दस्य सालपर्णसदृशे लक्षणा ॥*॥ तालव्यशां-पि (शालपर्णी) इत्येके ॥ (३) ॥*॥ तिष्ठति, ‘अजिरबि-बिर—’ (उ० १।५।३) इति साधुः । अन्तर्भावितव्यर्थो वा

१—‘गमश्च’ इति मुद्रेऽस्य खचो विधानादसंगतमिदम् ॥ तस्मात् ‘अन्येष्वपि—’ (३।२।४८) इति वार्तिकेन ङो विधेयः ॥

१—अत्र ‘छत्राकारपर्णत्वात्’ इत्यपि पाठः ॥

तिष्ठतिः । 'स्थिरा भूसालपण्यैर्ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुवं स्थैर्ये' (तु० प० अ०) । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगमिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वा-शालपण्योः सुगमेदे गीतमिदपि' (इति हैमः) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालपण्याः' ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ।

तुण्डीति ॥ तुण्डिकाञ्जरीराणि ईरयति । 'ईर गतिप्रेर-णयोः' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः समीपं यस्याः । आच्छादकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ करोति कि-थते वा । 'कृञः पासः' (उ० ५।४५) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् । पृषोदरादिः (५।३।१०९)—इति मुकुटोक्तिसु चिन्त्या । कर्पासीशब्दस्य ह-स्वादित्वात् । दीर्घादित्वे प्रामाणिके तु प्रज्ञाद्यणा (५।४।३८) सिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ बदति । 'बद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्पास्याः' 'कपास' इति ख्यातस्य ॥

भारद्वाजी तु सा वन्या

भारेति ॥ भरद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सा कर्पासी वन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दन-वीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुष्ठला कुष्ठनाशिनी' इति वाचस्पतिः । एकं 'वनकर्पास्याः' 'नर्मा' इति ख्यातायाः ॥

शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥

शृङ्गीति ॥ शृणाति गदम् । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् तुम् च । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'ऋषभेऽतिविषायां च शृङ्गी मद्भुरवल्लभा' इति रुद्राजयौ ॥ (१) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् । 'ऋषभस्त्वौषधान्तरे । खरभिद्वेषयोः कर्णरन्ध्रकु-म्भीरपुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋषभाख्यौषधेः' 'काकडासि-गी' इति ख्यातायाः ॥

गाङ्गेखकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।

गेति ॥ गाङ्गं जलमीरयति । 'ईर गतौ क्षेपणे च' (अ० आ० से०) । 'मृगव्यादयश्च' (उ० १।३७) इति साधुः । कन् (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ ना-गानां हस्तिनां बला ॥ (२) ॥*॥ झषति वातम् । 'झष हिं-

सार्थः' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'झषा नागबलायां स्त्री तापमत्स्याटवीषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमावेधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । ह्रस्वा चासौ ग-वेधुका च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'बलायाः' 'कंकही' 'गंगेरण' इति ख्यातायाः ॥

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । धामार् च असौ गौश्च । 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥ घोषति । 'धुषिर विशब्दने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'घोष आमीरपल्ल्यां स्याद्रोपाल्वान-घोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घोषवल्ल्याः' 'श्वेतपुष्पतोरयी' इति ख्यातायाः ॥

महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' चुरादिः । पचा-यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । महती चासौ जाली च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पीतघोषवल्ल्याः' 'घीया' इति ख्यातायाः ॥

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

ज्यौत्स्नीति ॥ ज्यौत्स्नास्त्यस्याः 'ज्यौत्स्नादिभ्य उपसंख्या-नम्' (वा० ५।२।१०९) इत्यण् । 'ज्यौत्स्नी पटोली ज्यौत्स्ना-वनिशोः' इति हैमः ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धभावे 'ज्यौत्स्नी' अपि ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योलच् । गौरादिः (४।१।४१) स्वार्थे कन् (१।३।७५) । 'पटोलं वल्लभेदे नौषधौ ज्यौत्स्न्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जलति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१।४०) इति णः । 'जातेः-' इति '-गौरा-' (४।१।४१) इति वा ङीष् । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः । जालो नीप-द्रुमे जाली पटोलिकौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पटोलिकायाः' 'छिछिडा' 'तोरयी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नादेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्यार्या जलवेतसे । भूमिजम्बवां च जम्बवां च अङ्गुष्ठेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूमिलमा जम्बुका । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । भूमिल-प्रपन्नत्वात् ॥ (२) ॥*॥—प्रायुक्तापि अमाप्नुनरिहोक्ता—इति स्वामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ॥

स्याल्लालिक्यग्रिशिखा

स्यादिति ॥ लाल्लं पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२। ११५) । 'जातेः' (४।१।६३) इति 'गौरादि-' (४।१।४१) इति वा ङीष् । लाल्लवत् खनति भूमिम् । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । 'टिढा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ अग्नेरिव शिखास्याः । 'अग्निज्वाला लाल्ललिकी' इति वाचसतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लाल्लल्याः' 'करिहारी' इति ख्यातायाः ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

काकेति ॥ काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ काकस्येव नासिका यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकजङ्घायाः' 'कौवाठोठी' इति ख्यातायाः ॥

गोधापदी तु सुवहा

गोधेति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचायच् (३।१।१३४) । 'गोधापदी तु सुवहा त्रिफला हंसपद्यापि' इति कोषान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हंसपद्याः' ॥

मुसली तालमूलिका ।

मुसेति ॥ मुस्यति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादिः (उ० १।१०६) । 'मुसलं स्यादयोत्रे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तालो मूलमस्याः । तालशब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसली' इति ख्यातायाः ॥

अजशृङ्गी विषाणी स्यात्

अजेति ॥ अजः शृङ्गमस्याः । अजशब्दोऽजशृङ्गसदृशे लाक्षणिकः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ फलस्याजशृङ्गसदृशत्वात् विषाणमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।११५) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामजशृङ्गां च योषिति । कुष्ठनामौषधे क्लीबं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजशृङ्गाः' 'मेडासींगी' इति ख्यातायाः ॥

गोजिह्वादर्विके समे ॥ ११९ ॥

गोजीति ॥ गोजिह्वेव ॥ (१) ॥*॥ दर्वीव । 'इवे प्रति-कृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ 'दर्विका' इति पाठे दारयति । 'दृ विदारणे' (ऋ० प० से०) । उल्वादित्वात् (उ० ४।९५) साधुः । 'दर्वी दाहहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोजिह्वायाः' 'गोभी' इति ख्यातायाः ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीयपि

तेति ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

क्लिप् (३।२।१७८) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । बोलति । 'बुल् मज्जने' (जु० प० से०) चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ताम् चासौ वुली च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ताम्बूलाख्या वल्ली शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ गौरादिः (४।१।४१) । 'ताम्बूली नागवल्लीयां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नागलोकस्य वल्ली ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नागवेली' इति ख्यातायाः ॥

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

अथेति ॥ द्विर्जाता । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति ङः । 'द्विजो विप्रक्षत्रिययोर्वैश्ये दन्ते विहंगमे । द्विजा भार्गीरेणुकयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।११) । 'द्वलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । 'कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ रेणुरस्या अस्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । 'इषुसुक्तान्तात्कः' (७।३।५१) । रेणुरेव । 'संज्ञायाम्' (५।३।७५) इति कन् वा । मुकुटस्य —रेणुं करोति । ङः (वा० ३।२।१०१) । टाप् (४।१।४) रेणुका । पृषोदरादिः (६।३।१०९) —इत्याह । तत्र 'पृषोदरादिः' इत्युक्तिश्चिन्त्या । 'रेणुकापि हरेणौ च जामदग्न्यस्य मातरि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुन्तिषु देशेषु भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) । इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णमेदे त्रिलिङ्गकम् । नानले वासुदेवे च मुनिमेदे च कुकुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'हरेणुकायाः' ॥

एलाबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् ।

बालुकं च

एलेति ॥ एलयति 'इल प्रेरणे' (जु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । एला इव बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ 'एलाबालुकम्' इति स्वामी । तत्र 'डबापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ इलया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीत्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ हरिवर्णं बालुकम् (४) ॥*॥ ('बालुका' सिकतासु स्याद्बालुकं त्वेल-बालुके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'बालुकाख्यगन्धद्रव्यस्य' ॥

अथ पालङ्गा मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' (बु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पाला अङ्कते । 'अङ्क पदे लक्षणे च' (बु० उ० से०) अदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ मुक्तिं ददाति । 'दाच्' (बु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'मुकुन्दः पारदे विष्णो रत्नमेदे च कुन्दुरौ' ॥ (२) ॥*॥ कं भूमिमुनत्ति । 'उन्दी क्लृप्ते' (रु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्दो माध्वे-ऽन्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्वन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुमुनत्ति । उन्दयति वा । 'जन्वाद्यश्च' (उ० ४।१०२) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुन्दस्य' 'पालक' इति ख्यातशक्यम् । 'कुन्दुरु' इति ख्यातस्य वा ॥

बालं ह्रीवेरबहिष्छोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

वेति ॥ बालयति । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । अन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । 'बालो ना कुन्तलेऽध्वस्य करिणश्चापि बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुंनपुंस-कम् । अलंकारान्तरे मेध्ये बाली बाला नृत्यौ स्त्रियाम्' (इति सार्धादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ह्रीयुक्तं वेरमस्य । 'वेरं कले-बरे ह्रीवं वार्ताकौ कुङ्कुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बहिषि कुशे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षल्म् ॥ (३) ॥*॥ उवीचि जातम् । 'सुप्रागपा-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (४) ॥*॥ केशाम्बुनोनाम नाम यस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ह्रीवेरस्य' 'नेत्रचाला' इति ख्यातस्य ॥

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥ शैलेयम्

केति ॥ कालेनानुस्रियते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृध् वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यार्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु ह्रीवं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्मनः पुष्पमिव । अश्मप्रभवत्वात् ॥ (३) ॥*॥ शीतं च तच्छिषं च ॥ (४) ॥*॥ शिलायां भवम् 'नयादिभ्यः' (४।२।९७) इति ङक् । 'शैलेयं तालपण्यां च सैनध्वे । शैलजे ना तु मधुपे शिलानुत्पेऽन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शैलेयस्य' 'शिलाजित' इति ख्यातस्य ॥

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दस्तालपर्णसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ दितेरियम् । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः ॥ (२)

॥*॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (बु० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । ('मुरा गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तो गन्धोऽस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य' ॥

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ।

गजेति ॥ गजैर्भक्ष्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥*॥ घञि (३।३।१९) 'गजभक्षा' वा ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचा-यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रभते । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । आगमानित्यत्वाच्च नुम् (७।१।६३) । 'सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागोषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादाने' (बु० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१९) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले राजे गृहे धातौ तिकादौ पारदेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ महदीरणमस्याः । महमुत्सवमीरयति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ कुन्दुरुव प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (६) ॥*॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । कन् (उ० २।३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । सत्कल्य लक्यते वा । 'लक आस्वादाने' कन् (उ० २।३२) ॥*॥ 'सल्लकी सिल्लकी ह्लादा' इति रुद्रः ॥*॥ 'श्राविह्रु-मेदौ शल्लक्यौ' इति तालव्यादौ रभसः । तत्र 'शक चलने' (भ्वा० प० से०) धातुः ॥ (७) ॥*॥ शादयत्यवश्यम् । 'ह्लादी सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) णितिः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'कुन्दुरुक्याः' 'साला' इति ख्यातायाः ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

अग्नीति ॥ अग्नेर्जालेव । रक्तपुष्पत्वात् ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु भिष्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ धातुं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ धातु पुष्प-मस्याः । शैषिकः कप् (५।४।१५४) ॥ (४) ॥*॥ नचवारि 'धातक्याः' 'धवा' इति ख्यातायाः ॥

पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कुटिर्बहुला

पृथ्वीति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'फर्करीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । कर्पूरगन्धिधत्वात् ॥ (२) ॥*॥ एल-यति । 'इल प्रेरणे' (बु० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ निक्षिता कुटिः कौटिल्यमस्याः । निष्कान्ता कुटेर्वा ॥*॥ 'कुटिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ।

(निष्कुटी) ॥ (४) ॥*॥ बहूनि बीजानि लाति । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादे-
लायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुं-
सकम् । पुंस्त्र्यौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पलायाः' 'पलायची' इति
ख्यातायाः ॥

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः १२५

अथेति ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'
(भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥
तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातृ-
तुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तुत्थमञ्जनमेदे स्यान्नीलीसू-
क्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुरति । 'कुर
शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकादङ्क् । गौरादिः (४।१
४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मल्लिकायां
च सूक्ष्मैलात्रिभूतोः स्त्रियाम् । सतीनके च तीरे च त्रिपुटः
समुदाहृतः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ त्रुटति । 'त्रुट
छेदे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
'त्रुटिः स्त्रीसंशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सूक्ष्मैलायाः' ॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।

व्येति ॥ विगत आधिरनेन । 'कौवेरं भास्वरं कुष्ठं
पारिभाव्यं गदाह्वयम्' इति रभसः । 'व्याधिः कुष्ठे च रोगे
ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुष्णाति रोगम् । 'कुष
निष्कर्षे' (क्त्वा० प० से०) । 'हिनिकुषि-' (उ० २।२) इति
क्थन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
परिभावे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे-
ऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥*॥ व्याप्यते । 'आपू व्याप्तौ'
(स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥*॥ व्याप्यां
भवम् । 'व्याप्यम्' इति क्वचित्पाठः । उप्यते । 'डुवप बीज-
संताने' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) वा ॥*॥
'आप्यम्' इति च ॥ (४) ॥*॥ पाकं लाति । 'पाकलं
कुष्ठमैषज्ये पुंसि स्यात्कुञ्जरे ज्वरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४)
'उत्पला तुषर्पव्यां क्लीबं कुष्ठप्रसूनयोः' (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ षट् 'कुष्ठस्य' 'कुठ' इति ख्यातस्य ॥

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्खीति ॥ शङ्खाः सन्त्यस्याः । शङ्खाकारपुष्पत्वात् ।
'अतः' (५।२।११५) इतीनिः । 'शङ्खिनी श्वेतचुकायां चोर-
पुष्पां वधूभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चोर इव
पुष्पं यस्याः । रात्रिविकासित्वात् । 'पाककर्ण-' (४।१।६४)
इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ केशाः सन्त्यस्याः । 'अतः' (५।२-

१।१५) इतीनिः । 'केशी केशवति त्रिषु । दैत्ये ना चोरपु-
ष्पां स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चोरचक्षुषाः'
'शांखाहुली' इति ख्यातायाः ॥

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।

अथेति ॥ वितुयते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
झथ्यते । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८)
संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । झटति वा अच् (३।१।१३४) ॥
(२) ॥*॥ न मलो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ अदव्ययमाध्वर्ये ।
अत आध्वर्यस्य झटः संघातोऽस्याम् । अस्ति । क्तिप् (३।२।
१७८) झटति । अच् । (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) ।
अञ्चासौ झटा च ॥ (४) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्'
(तु० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'तालः
करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने कर-
स्फाले हुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरी ताली
झटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ शिवमस्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शिवा
झटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरसकुफलासु च' (इति
मेदिनी) (६) ॥*॥ तनुश्वासावामलकी च । पृषोदरादिः ॥
(७) ॥*॥ षट् (सप्त) 'भूम्यामलक्याः' ॥

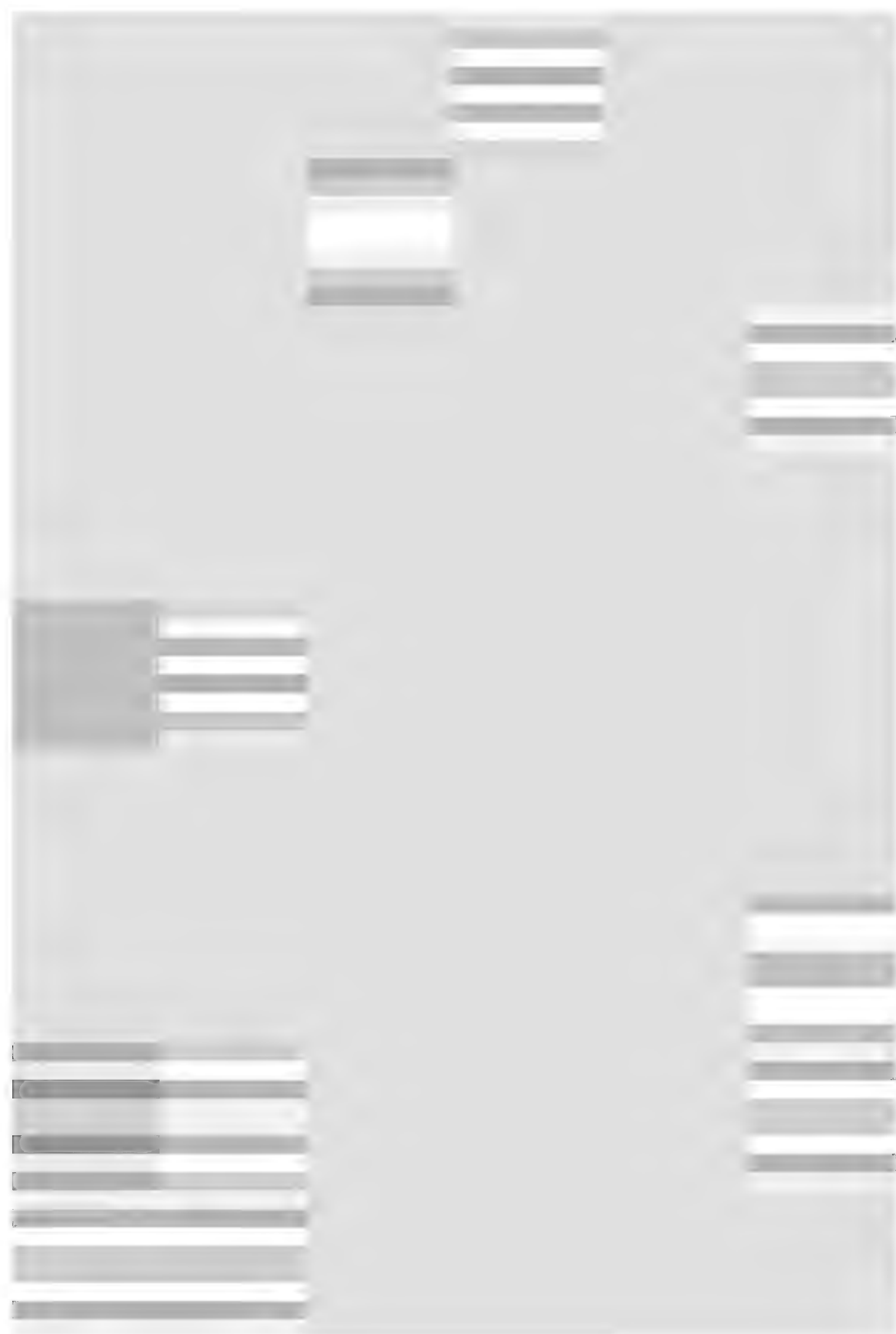
प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सदृशम् । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ।
प्रकृष्टं पौण्डरीकम् । यद्वा स्वार्थेऽण् (५।४।३८) । 'साधुपु-
ष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकृतं पुण्डरीककम्' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ पुण्डयति । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) पुण्डस्य अर्थे प्रधानम् । शकन्वादिः (वा०
६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पौण्डर्यस्य' 'पुण्डरीया'
इति ख्यातस्य ॥

अथ तुन्नः कुवेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

अथेति ॥ तुयते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कृत्तितं वेरमस्य । 'कुवे-
रकः कुवेरे स्यात्पुंसि नन्याख्यपादपे' । ('कुवेरः स्यात्पुंसि
नन्दिवृक्षे पुण्यजनेश्वरे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कु-
णति । 'कुण संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्'
(उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिसुजकृष्णे ना कुकरे लम्भिधे-
यवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'तुणिः' इति क्वचित् पाठः ।
तूणयति । 'तूण संकोचे' (तु० आ० से०) । 'अच् इः'
(उ० ४।१३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥
कचति । 'कची वीर्यौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाच्चः ।
यद्वा केन छृणसि । 'छृदिद् वीर्यादौ' (ह० उ० से०) ।

‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा ३।२।१०१) इति डः । ‘अथ कच्छः स्यादनूपे तुलकद्रुमे । नौकाङ्गे पुंसि वाराह्यां चीरिकायां च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ काम्यते । ‘कमु क्लान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (३।२।१८८) इति क्तः । लकति । ‘लक आखादने’ अच् (३।१।१३४) । कान्तश्वासौ लकश्च ॥ (५) ॥*॥ नन्दनम् । ‘ड नदि समृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । ङीष् (ग० ४।१।४५) वा । नन्द्या वृक्षः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘नन्दिवृक्षस्य’ ‘तुणी’ इति ख्यातस्य ॥

अथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

अथेति ॥ राक्षस इयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् (१) ॥*॥ चण्डते । ‘चण्डि कोपे’ (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘चण्डा धनहरीशङ्खपुष्प्योस्त्रिष्वतिकोपने । तीव्रेऽपि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ धनं हरति । ‘हरतेरनुधमनेऽच्’ (३।२।९) गौरादिः (४।१।४१) । ‘दुष्कुलीना धनहरी विरोकः क्रोधमूर्च्छितः’ इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ क्षिणोति । ‘क्षिणु हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । ‘अर्तिस्तु-’ (उ० १।१।४०) इति मन् । ‘क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे । चण्डायां ना शुभे न स्त्री कात्यायन्यां च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ दुष्टानि पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ गणं हासयति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ ‘गणः’ इत्यप्यस्य नाम । ‘गणः प्रमथ-संख्यौषे चण्डासैन्यप्रभेदयोः’ इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘चोरा’ इत्याख्यगन्धद्रव्यस्य ॥

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

व्याडेति ॥ व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधमिव ॥ (१) ॥*॥ व्याघ्रस्य नखमिव । धुभादिः (८।४।३९) । ‘भवेद्याघ्रनखं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे क्लीबम्’ (इति मेदिनी) (२) ॥*॥ करजं नखम् । तदिव ॥ (३) ॥*॥ चक्रस्य कारकम् ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘व्याघ्रनखा’ख्यगन्धद्रव्यस्य ॥

शुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नदी नली ॥ १२९ ॥

शुषीति ॥ शुषिरस्यस्याः । ‘ऊषशुषि-’ (५।२।१०७) इति रः । शुषिरमस्यस्यां वा । ‘अर्शआदिभ्योऽच्’ (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ विद्रुमस्येव लता ॥ (२) ॥*॥ कपोतस्याङ्घ्रिरिव ॥ (३) ॥*॥ नटति । ‘नट स्पन्दने’ (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ नलति । ‘णल गन्धे’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) । (‘नलः पोदगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे । कमलेऽपि च नद्यां च क्रमेण क्लीबयोषितोः’ (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मालकाङ्गणी’ इति ख्यातायाः ॥ धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृदविलासिनी ।

धमेति ॥ धम्यते । ‘धमिः सौत्रः’ । ‘अर्तिसृष्ट-’ (उ० २।१।०२) इत्यनिः । ङीष् (ग० ४।१।४५) वा । ‘धमनो नाऽनले भस्माध्मापककूरयोस्त्रिषु । धमनी तु शिराहृदविलासिन्योश्च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनमिव केशा अस्याः ॥ (२) ॥*॥ केचित्तु—इदं द्वयं पूर्वान्वयि—इत्याहुः ॥*॥ हन्ति ‘शृश्वृस्त्रिहि-’ (उ० १।१।०) इत्युः । ‘हनुर्हृदविलासिन्यां मृत्पावने गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोल-वयवे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हृदे विलसति तच्छीला । ‘लस क्रीडायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘अञ्जनकेश्याः’ ॥

शुक्ति शङ्खः खुरः कोलदलं नखम्

शुक्तिरिति ॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भ्वा० प० से०) क्तिच् (३।३।७४) । ‘शुक्तिः शङ्खनखे शङ्खे कपालखण्ड-श्रुजोः । नख्यश्चावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शाम्यति । ‘शमेः खः’ (उ० १।१।०२) । ‘शङ्खः कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ खुरति । ‘खुर छेदने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘खुरः शफे कोलदके’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ कोलस्य बदर्या इव दलम् ॥ (४) ॥*॥ न खन-ति । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘नखं पुनर्गन्धद्रव्ये नखः करजषण्डयोः’ इति हैमः ॥ (‘नखी स्त्रीक्रीबयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्’ इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘नखाख्यगन्धद्रव्यस्य’ ॥

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराङ्गजे ।

अथेति ॥ आढकमस्यस्याः परिच्छेदकत्वेन । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । आढौकते वा । ‘ढौकृ गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । ‘आढकी तु तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘काक्षी तुवरिकायां च सौराष्ट्र-मृद्यपि स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृत्स्नाऽस्त्यस्याः क्षेत्रत्वेन । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ‘मृत्स्ना मृत्पातु-वयोः स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ तुवरोऽस्त्यस्याः ठन् (५।२।११५) टाप् (४।१।४) ॥*॥ ‘वार्षिका मल्लिका त्व-र्याढकी कच्छुरा छदी’ इति बोपालितात् ‘त्वरी’ च ॥ (४) ॥*॥ मृत्तमालयति । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अण् (३।२।११) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥*॥

‘अजिता तुवरा स्तुत्या मृत्ना मृत्तालकम्’ इति को-
शाद् द्वितिकारं च । मृदि तालः प्रतिघ्रास्य ॥ (५) ॥*॥ सुराष्ट्रे
जातम् । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । ‘सप्तम्यां जनेर्ङः’ (३।
२।९७) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘तुवरिकायाः’ ‘तुवर्’ इति
ख्यातायाः ॥

कुटन्नदं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

किति ॥ कुटन् वक्त्रीभवन् नटति । ‘नट स्पन्दने’ (जु०
प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दाशान् कैवर्तान्
पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलविभु-
जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥*॥ ‘दशपूरम्’ इति
‘दशपुरं’ इति च क्वचित् पाठः । दश पूरयति । ‘पूर
पूतौ’ । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । यत्तु—दश पूरयति—इति
विग्रह इगुपधत्वात् (३।१।१३५) ‘कः—इत्याह मुकुटः ।
तच्च । ‘णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अकारान्तिरुपपदात्सोपपदो
विप्रतिषेधेन’ (३।२।१) इति वार्तिकाद् अण् प्रसङ्गाच्च ॥*॥ दश
पुरोऽस्याः ‘कृक्पूरव्यूह-’ (५।४।७४) इति समासान्तः ।
‘दशपूरं’ दशपुरं प्लवनं जीविताह्वयम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (२)
॥*॥ वने पानीये जायते । ‘नन्धादित्वात्’ (४।३।९७) ङक्
॥*॥ वन्यं च । ‘परिपेलवं प्लवं वन्यं तत् कुटन्नदसंज्ञकम् ।
जायते मण्डकाकारं शैवालदलसंचये । कैवर्तीमुस्तके क्लीबं शो-
णके वा कुटन्नदः’ इत्यजयः ॥ (३) ॥*॥ परितः पेलवं
मृदु ॥ (४) ॥*॥ प्लवते । ‘प्लुङ् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । ‘प्लवः कारण्डवे मेके कुलके मेलके
कपो । शब्दे श्रुतिगतौ प्लक्षे चण्डालजलकाकयोः । प्लवं गन्ध-
तृणे प्रोक्तं कैवर्तीमुस्तकेऽपि च’ (इति विश्वः) । ‘प्लवगो वानरे
मेके सारथौ चोष्णदीधितेः’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ गां
जलं पिपति । ‘पृ पालने’ (जु० प० से०) मूलविभुजादिः
(३।२।५) गौर्जलं पुरमस्य, इति वा ॥ (६) ॥*॥ गां जलं
नर्दयति । ‘नर्द शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।
२।१) ॥ (७) ॥*॥ कैवर्तानां जातिः कैवर्ती । कैवल्यां मुस्त-
कम् ॥ (८) ॥*॥ अथौ ‘कैवर्तीमुस्तकस्य’ ‘मोथा’ इति
ख्यातस्य ॥

ग्रन्थिपर्णे शुक्रं बर्हिपुष्पं स्थौणेयकुङ्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थीति ॥ ग्रन्थौ पर्णान्यस्य । ग्रन्थय इव पर्णान्यस्य,
इति वा ॥ (१) ॥*॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भ्वा० प०
से०) । ‘शु गतौ’ () वा । ‘शुक्रवल्कोल्काः’ (उ० ३।४२)
इति निपातः । ‘ग्रन्थिपर्णे शिरीषे च शुक्रः स्यात्’ इति
विश्वः । ‘शुक्रो व्यासमुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीष-

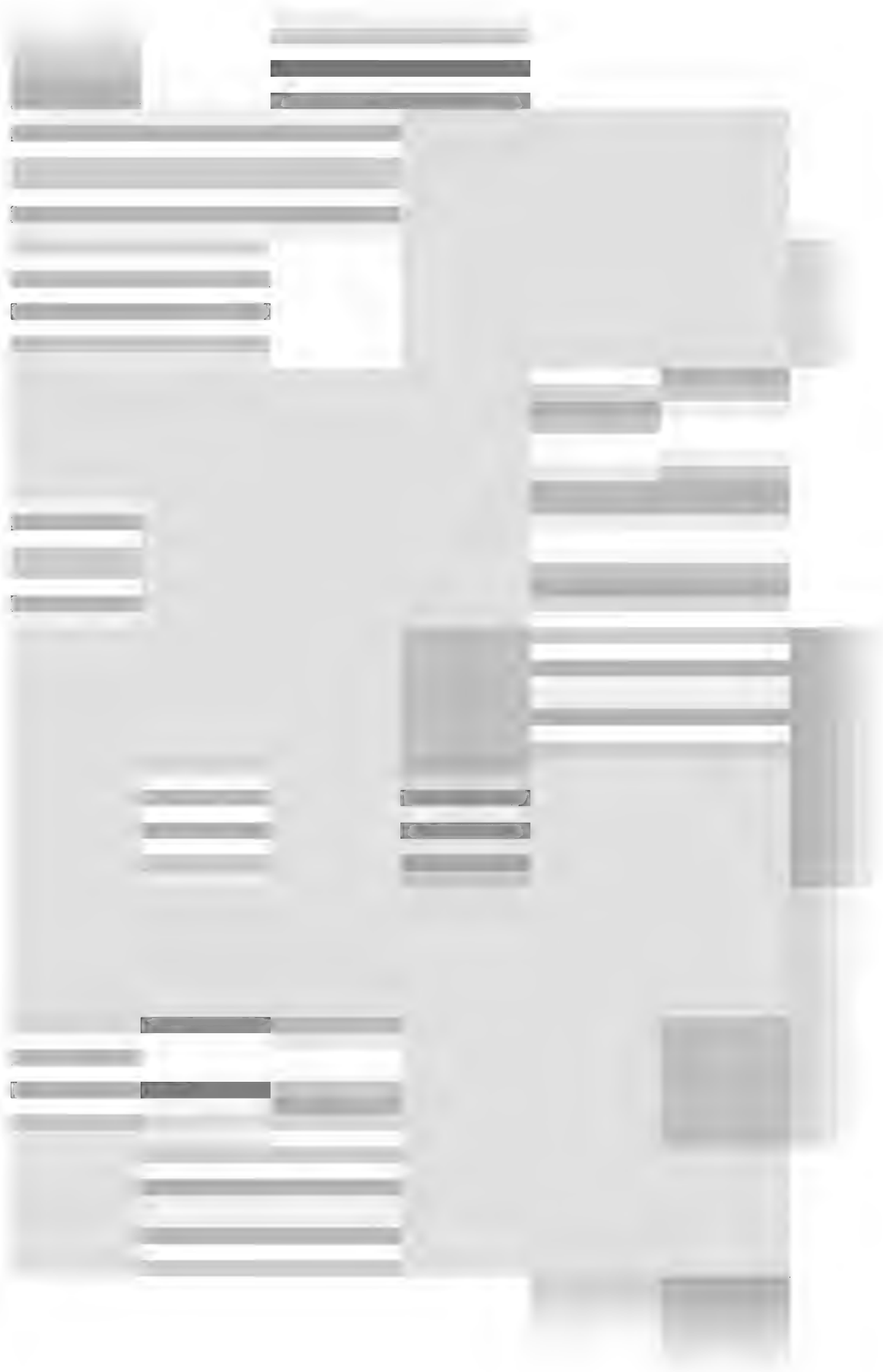
पादपे पुंसि, ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥—शुक्र-
स्येव बर्हिणि पर्णान्यस्य (‘शुक्रबर्हम्’) इत्येकं नाम—इत्येके ॥
(२) ॥*॥ बर्हं पत्रं प्रशस्तमस्य । इतिः (५।२।११५) ॥
पुष्पयति । ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । ‘बर्हिपुष्पम्’ इत्येकं नाम—इत्येके ॥*॥ ‘बर्हपु-
ष्पम्’ इत्यन्ये ॥*॥ ‘बर्हम्’ इति पृथग् नाम, इति कश्चित् ॥
(३) ॥*॥ स्थूणाया अपत्यम् । ‘स्त्रीभ्यो ङक्’ (४।१।१२०)
॥*॥ कुङ्कुरोऽस्यास्ति । कुङ्कुरशब्दस्तद्वन्धे लाक्षणिकः । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ ‘मरुत्’ इत्यत्राप्यन्वेति ।
‘मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥
पञ्च ‘ग्रन्थिपर्णस्य’ ‘कुङ्कुरवद्रा’ इति ख्यातस्य ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृका देवी लता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुदिति ॥ मरुद्भिर्मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१९) । व्यस्तं समस्तं च नामेदम् । ‘स्पृका
तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः । समुद्रान्तावधूः
कोटिवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्मात्यवती माला मोह-
ना कुटिला लता’ इति वाचस्पतिः । प्रियते । ‘मृद् प्राण-
त्यागे’ (तु० आ० से०) । ‘मृष्टोरुतिः’ (उ० १।९४) ॥*॥
मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥
(१) ॥*॥ पिशति । ‘पिश अवयवे’ (तु० प० से०) । ‘धु-
धिपिबिमिथिभ्यः कित्’ (उ० ३।५५) इत्यूनन् । ‘पिशुनं
कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु ।
पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) । बाहुलकात्कक्
॥*॥ पृष्ठोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपे ‘पृक्का’ अपि ॥
(३) ॥*॥ दीव्यति ‘देवी कृताभिषेकायां तेजनीपृक्कशोरपि’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ लतति । ‘लत आघाते’ सौत्रः ।
अच् (३।१।१३४) । ‘लता प्रियंगुशाखयोः । पृक्काज्योतिष्म-
तीवल्ललताकस्तूरिकासु च । माधवीर्द्वयोः—’ (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ लङ्घते । ‘लघि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । लङ्घि-
बंहोर्नलोपश्च’ (उ० १।२९) इत्युः । ‘लघुरगुरौ च मनोहे
निःसारं वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागरुणि पृक्कानामौषधौ तु
स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥ (७) ॥*॥
वहति । उह्यते वा । ‘वहो धश्च’ (उ० १।८३) इत्युः । ‘वधूः
स्त्री शारिवौषधौ । क्षुपाशटीनवोढासु भार्यापृक्काङ्गनासु च’
(इति मेदिनी) । ‘पृक्का च महिला वधूः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(८) ॥*॥ कोटिभिरप्रैर्वर्षति मधु । ‘वृषु सेचने’ (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ लङ्कायामुप्यते ‘डुवप्’
(भ्वा० उ० अ०) कुन् (उ० २।३२) ‘वन्निखपि—’ (६।१।

१—इदं मेदिनीवाक्यं प्लवगशब्दार्थबोधकत्वादन प्लवगशब्दाच्चोपे-
क्षणीयम् ॥

१५) इति वस्य उः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'स्पृक्कायाः' 'अ-
स्यर' इति ख्यातस्य ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

तपेति ॥ तपोऽस्त्यस्याः । जटिलत्वात् । 'अस्माया-' (५।
२।१२९) इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ जटाऽस्त्यस्याः । अर्श आ-
द्यच् (५।२।१२७) यद्वा जटति 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ०
३।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४१) । 'मांसं' स्यादामिषे
क्रीबं कङ्कोलीजटयोः स्त्रियाम् (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जटा-
ऽस्त्यस्याः । पिच्छादीलच् (५।२।१००) । 'जटिला पिप्पली-
मांस्योर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्' इति (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ लो-
मानि सन्त्यस्याः । लोमादिशः (५।२।१००) 'लोमशो मुनि-
मेषयोः । (लोमान्विते स्त्रियां काकजङ्घामांसीवचासु च ।
शूकशिम्बिमहामेदाकासीसे ढाकिनीमिदि)' (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥—मांसीत्वादामिषी—इति स्वाम्युक्तो विग्रहोऽयुक्तः ।
तथा पाठस्य क्वचिददर्शनात् । मस्यति । 'मसी परिणामे'
(दि० प० से०) । सर्वधातुभ्य इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिका-
रात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
(६) ॥*॥ षट् 'जटामांसी' इति ख्यातायाः ॥

त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥१३४॥

त्वगिति ॥ त्वगिष पत्रमस्य ॥*॥ 'त्वग्' अपि नामास्य ।
'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्यत उत्कटगन्धित्वात् 'संप्रोदश्च
कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥*॥ बिभर्ति । 'भृजः किञ्चुच्'
(१।१।२५) इति गन् ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता त्वगस्यास्ति ।
'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तं चोचमस्यास्ति ।
'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) 'त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के
चर्मणि पत्रके' इति धरणिः ॥ (५) ॥*॥ वरमङ्गमस्य ।
'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'त्वक्पत्रस्य' 'तज्' इति ख्यातस्य ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । ख-
र्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्रविडे देशे जातः । 'तत्र
जातः' (४।३।२५) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ कल्पे विधौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । कन्
(५।३।७५) ॥*॥ पाठान्तरे काले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।
९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ वेधे
मुख्यः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'कर्चूर' इति ख्यातस्य ॥

ओषधो जातिमात्रे स्युः

ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् 'ओषधी' शब्दप्र-
योगः ॥

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु 'औषध' शब्दप्रयोगः ।
'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् 'सर्वम्' इत्यनेन—'घृत-
तैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यम्'—इत्युक्तम् ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

शाकेति ॥ शक्यते भोक्तुम् । 'शक् शक्तौ' (स्वा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१९) यद्वा श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि०
प० से०) । बाहुलकात् कः ॥ (१) ॥*॥ आदिना फलना-
द्यग्रमूलादिपरिग्रहः । 'मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाविरूढकम् ।
लक् पुष्पं कवकं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्' । अधिरूढकं
तालवीजाङ्कुरास्थिमज्जादि ॥

तण्डुलीयोलपमारिषः ।

तेति ॥ तण्डुलाय हितः । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति
छः । 'तण्डुलीयः शाकमेदे विडङ्गतस्तृताप्ययोः' (इति है-
ममेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ 'मारिषः शाकमिधार्थे नाव्योक्त्या
पुंस्ति, योषिति । (दक्षाम्बायाम्)' (इति मेदिनी) । अल्पश्चासौ
मारिषश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तण्डुलीयस्य' 'चउराई' इति
ख्यातस्य ॥

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि
॥ १३६ ॥

विशेति ॥ विगतं शल्यमनया । 'विशल्या लाङ्गलीद-
न्तीगुडचीन्निपुटासु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्म-
णस्य च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अग्नेरिव शिखा संता-
पो यस्याः । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुमे कुङ्कुमेऽपि च ।
लाङ्गलिक्याख्यौषधौ च विशल्यायां च योषिति' (इति मेदि-
नी) ॥ (२) ॥*॥ न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ फलानि
सन्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) । 'फलिन्यग्निशिखायां स्त्री
फलिन्यां फलिने त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शक्रो-
ऽर्जुनतरुः पुष्पमस्याः । शक्रशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः । 'पाक-
कर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अग्निशि-
खायाः' 'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः ॥

स्यादक्षगन्धा छगलाभ्यावेगी वृद्धदारकः ।

उङ्गः

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्यानि-

१—मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशाङ्कुरम्, अग्रं
वेत्रादेः, फलं कृष्णपाण्डादेः, काण्डमुत्पलादेर्नालम्, त्वक् मातुलकादेः,
पुष्पं तित्तिहीकोविदारादेः, कवकं छत्राकं—इति मुकुटः ॥

त्यक्त्वात् 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीज ॥*॥ 'ऋष्यगन्धा' इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥*॥ छगलस्येवान्त्रमस्याः ॥*॥ 'छगल' इति पृथग्-नाम—इत्यन्ये । 'छागे तु छगलश्छागीवृद्धदारकयोः स्त्रियाम्' इत्यनेकार्थकोशः ॥ (२) ॥*॥ आवेगोऽस्त्यस्याः 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ जुज्जति । 'जुजि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) जुज्ज्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वृद्धदारकस्य' ॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) इत्यणि टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः । मत्स्य-शब्दः स्वावयवे गौणः । 'बहुव्रीहौ-' (५।४।११३) इति षच् ङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ वयसि तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुड्या-मलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सोमस्य वल्लरी ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'ब्राह्म्याः' ॥

पटुपर्णी हैमवती खर्णक्षीरी हिमावती ।

पट्विति ॥ पट्वति पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ खर्णमिव क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ हिममस्त्यस्याः । मतुप् (५।३।९४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ 'हैमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसंभवा । सा नागजिह्वाकारा तन्मूलं वणिजौषधम्' ॥*॥ चलारि 'खर्णक्षीर्याः' 'मको' इति ख्यातायाः ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

हयेति ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ काम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाक-कर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (३) ॥*॥ महती सहा 'आन्महतः-' (६।३।४६) इत्यात्मन् 'महासहा माषपर्ण्याम-म्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'माषपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चक्षुरस्ति येषाम् । 'अतः' (५।२।११५) इति ठन् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ (तुण्डिकेरी) इति पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायां कन्' () । तुण्ड-कमीर्ते । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं फलमस्याः । अजा-

दिटाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ बिम्बीं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ड्यापोः' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (३) ॥*॥ पीलोरेव पर्णमस्याः । पीलुशब्दः स्वावयवे गौणः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुण्डिकेर्याः' 'कुण्डूरी' इति ख्यातायाः ॥

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

वर्वेति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'कृगू-' (उ० २।१२१) इति ष्वरच् । अनित्यः पितां ङीष् । 'वर्वरः पामरे केशे चक्रले नीवृदन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकमेदपुष्पमिदोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । कस्य शिरसो वरी । 'कवरं लवणम्लयोः । कवरी केशविन्यास-शाकयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तुङ्गति । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३५) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ खरं पुष्पमस्याः ॥ (४) ॥*॥ अजस्येव गन्धोऽस्याः । अज-शब्दः स्वगन्धे लाक्षणिकः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'खरपु-ष्पायाः' ॥

एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युकरसा च सा ।

एलेति ॥ एलाया इव पर्णान्यस्याः । 'पाक-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । अच् (३।१।१३४) । 'सुवहा शल्लक्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् । रास्नाशेफा-लिकयोः स्त्री सुखवाहोऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रासते । 'रास शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । रास्यते वा । 'रास्नासाल्ना-' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ युक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'एलापर्ण्याः' ॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बष्टाऽम्ललोणिका १४

चेति ॥ 'चाङ्गस्तु शोभने दक्षे' (इति मेदिनी) । चाङ्ग मीरयति । 'ईर् गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ चुक्रयति । 'चुक्र व्यथने' (उ० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधु । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । चुक्रमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।१६६) इति कन् वा ॥ (२) ॥*॥ शठति । 'शठ हिंसक्लेशकैतवे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) दन्तानां शठा । 'स्यादन्त-शठो जम्बीरे कपित्थे करमर्दके । नागरक्षेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेर्या च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अम्बे

१—'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यत्र तु 'चुक्र' इत्युपलभ्यते ॥

तिष्ठति । 'सुपि-' । (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८। ३।९७) । इति षत्वम् । 'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वेद्या-
सुतेऽपि च । अम्बष्ठान्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायुथिकयोरपि'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अम्ललेभ्य ऊना । स्वार्थे कन्
(५।३।७५) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१९) णः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'अम्ललोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः ॥

सहस्रवेधी चुकोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

सहेति ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने'
(उ० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ चुकयत्यनेन । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः ॥
(२) ॥*॥ अम्लश्चासौ वेतसश्च । नम्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥
चत्वारि 'अम्लवेतसस्य' 'अम्लवेद' इति ख्यातस्य ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'सुपि' (३।२।७८) इति
णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गण्डेषु ग्रन्थिषु काली ॥ (२) ॥*॥
समङ्गति । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) ।
'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति साधुः । 'खदिरा शाक-
भेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताङ्गोडी' इति ख्यातायाः ।—
नव 'लज्जालू' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा ।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०
से०) । शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति
ङीप् । 'जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुह्यचीवन्दयोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया । 'करणा-' (३।३।
११७) इति ल्युट् । युच् (उ० २।३७) वा । 'जीवनी जी-
वना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ जीवयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जीवा जीवन्ति-
कामौर्वावचाशिक्षितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ जीवनाय हिता । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति
छः ॥ (४) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे
क्षौद्रे मये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यमिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां
तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'लु गतौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'मधुस्रवा'
इत्येकं नाम—इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवन्तिकायाः'
गुर्जरदेशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

कूर्चेति ॥ कूर्चं श्मश्रु । तद्वच्छीर्षमस्य ॥ (१) ॥*॥ मधुर
एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'स्याद्रस्वाङ्गो मधुरको मुकु-

रश्चिरजीवकः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ
हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।
१२६) इति गन् लुट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडा-
म्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री
विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्कृष्णभौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ ह्रस्वान्यङ्गान्यस्याः ॥ (४) ॥*॥ जीवयति । ण्वल् (३।
१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्च-
शीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृद्ध्या-
शीर्जीविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ॥

किराततिको भूनिम्बोऽनार्यतिकः

किरेति ॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य 'अर्शआद्यच्'
(५।२।१२७) । किरातश्चासौ तित्तश्च ॥ (१) ॥*॥ भुवो निम्ब
इव ॥ (२) ॥*॥ अनार्यप्रियश्चासौ तित्तश्च । शाकपार्थिव्यादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ 'किरातित्तः' अपि । 'किरा-
तश्चिरात्तित्तश्च भूनिम्बहिमकावपि' इति रभसः ॥*॥
त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायता' इति ख्यातस्य ॥

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिकेना चर्मकपेत्यपि ॥ १४३ ॥

अथेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
कः । 'अथ सप्तला । वनमालाचर्मकषागुञ्जालु पाटलौ
त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विगता मला यथा ।
'स्याद्विमला त्रियाम् । सातलायां भुवो भेदे निर्मले त्वभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सातं सुखं लाति ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ भूरयः फेना
यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सप्त-
लायाः' 'सीहुण्ड' भेदस्य चर्मकासस्य इत्यन्ये ॥

वायसोली स्वादुरसा वयस्था

वायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओलडि उत्क्षेपणे'
(उ० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति
ङः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ स्वादू-
रसोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ वयसि स्थीयतेऽनया । 'घञर्थे कः'
(वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु त्रियां ब्राह्मीगुह्यचामलकीषु
च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वयस्थायाः' 'काकोडी'
इति ख्यातायाः ॥

अथ मकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्षेण्युदुम्बरपर्णपि ॥ १४४ ॥

अथेति ॥ मङ्गते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) ।
पिञ्जाद्यूलच् (उ० ४।९०) । स्वार्थे कन् । आगमशासनस्या-
नित्यत्वात् नुम् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) उह्वे

‘मुकुलकः’ अपि-इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं विभर्ति । ‘संज्ञायां धृत्-’ (३।२।४६) इति खच् । ‘खच्च डिङ्वा’ (३।२।३८) नियतः कुम्भः । ‘प्रादयो गता-’ (२।२।१८) इति समासः । ‘निकुम्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकौषधौ’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । दम्यते वा । ‘दमु उप-शमे’ (दि० प० से०) । ‘हसिमृगिण-’ (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ‘दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे दश-नेऽथौषधौ स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यधी श्रेण्यस्याः । समासान्तानित्यत्वात् कप् ॥ (४) ॥*॥ उदुम्ब-रस्येव पर्णान्यस्याः । ‘पाककर्ण-’ (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘वज्रदन्त्याः’ ॥

अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अजेति ॥ अजं मोदयति । ‘मुद हर्षे’ (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अजेन मोदते मोदते, वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । ‘उग्र-गन्धा वचाक्षेत्रयवान्योऽश्लिक्किकौषधौ’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ ब्रह्मणा दम्यते । ‘दमि ग्रन्थे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । ‘कर्तृकरणे कृता-’ (२।१।३२) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ दुष्टो यवः । ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।४९) इति ङीषा-नुकौ । इवार्थे (५।३।९६) स्वार्थे (५।३।७५) वा कन् ॥*॥ ‘यमानिका’ इति समकारपाठे यमेनानिति । ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ ‘यवा-नीद्वयस्य’ द्वे द्वे नामनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १७५ ॥

मूल इति ॥ पौष्करे मूले, इत्यन्वयः । पुष्णाति, पुष्यति वा ‘पुष पुष्टौ’ (दि० प० अ०, क्था० प० से०) । ‘पुषः कित्’ (उ० ४।४) इति कर्न् । ‘पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः । ओषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खङ्गफलेऽपि च’ (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ काश्मीरेषु भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ पद्मस्येव पत्रमस्य ॥*॥ ‘पद्मवर्णम्’ इति कचित् पाठः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पुष्करमूलस्य’ ॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अव्येति ॥ न व्यथते ‘व्यथ दुःखसंचलनयोः’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘अव्यथो निर्व्यथे

१—अस्य वार्तिकस्य ‘गमेः सुपि’ इति प्रकरणपठितत्वेन ‘विहंगः’ इत्युदाहरणस्यैव भाष्यकृता दत्तत्वेन च गमेरेव विहितस्य खचो ङित्वेन खचसामान्यस्य ङित्वाग्रहणे मानाभावः । तस्मात्—नि भृशं स्कुभ्राति विस्तारयति मूलम् । ‘स्कुभिः सौत्रो धातुः’ । ततोऽन्वि एषो-दरादिः—इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥

अमर० २३

सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ अति चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ पद्यते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘अर्तिस्तु-’ (उ० १।१।४०) इति मन् ॥ (३) ॥*॥ चारयति । ‘शकादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) ॥ (४) ॥*॥ पद्मे चरितं शीलमस्याः । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘पद्माकस्य’ ॥

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि १७६

केति ॥ काम्पिलाया अदूरभवः । संकाशादित्वात् (४।२।८०) ण्यः ॥*॥ कम्पते । ‘कपि किञ्चिच्चलने’ (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादिल्लः । ‘प्रज्ञाद्यण्’ (५।४।३८) । कं जलं पीलयति श्लेष्मन्नत्वात् । ‘पील प्रतिष्ठम्मे’ (भ्वा० प० से०) । कं पूर्वात् ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । इति मुकुटः । तच्च । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अण्यन्तादप्यणः प्रसङ्गाच्च ।—इत्थं निर्यकारम् (‘काम्पिल्यः’ इति) मन्यते—इत्येके ॥ (१) ॥*॥ करे कशति । ‘कश शब्दे’ () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । ‘चदि आह्लादने’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्फायितश्चि-’ (उ० २।१।३) इति रक् । ‘चन्द्रः कर्पूर-काम्पिल्यसुधांशुखर्णवारिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रक्तमङ्गमस्य । ‘रक्ताङ्गस्तु महीसुते । काम्पिले स्त्री तु जीवन्त्यां क्लीबं विद्रुमधीरयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचते । ‘रुच दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कृत्यल्युट-’ (३।३।११३) इति ल्युट् । ‘रोचनी’ कर्कशे स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥ ‘रोचनी’ इति कचित् पाठः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘रोचन्याः’ ‘कपीला’ इति ख्यातायाः ॥

प्रपुष्पाडस्त्वेडगजो ददुघ्नश्चकमर्दकः ।

पद्माट उरणाख्यश्च

प्रपुष्पेति ॥ पुमांसं नाडयति । ‘नड भ्रंशे’ चुरादिः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) मस्यानुसारे (८।२।१२३) परसवर्णः (८।४।५८) । प्रकृष्टः प्रगतो वा पुष्पाडः ॥ (१) ॥*॥ एडो मेष एव गजो यस्य । भजकत्वात् । यद्वा एलनम् । ‘इल प्रक्षेपे खप्रे च’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । डलयोरेक-त्वम् । एडे खप्रे गजति । ‘गज मदे शब्दे च’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ ददुं हन्ति । ‘अम-नुष्यकर्तृके च’ (३।२।५३) इति टक् । ‘अत्पूर्वस्य’ (८।४।२२) इति नियमान्न णत्वम् ।—धुभ्रादित्वात् (८।४।३९)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (३) ॥*॥ चक्रं ददुं मृदाति । ‘मृद क्षोदे’ (क्था० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ पद्मस्य पद्मा वा पद्मसमूहं वाऽटति । ‘अट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (५) ॥*॥ उरणस्य मेषस्याख्याऽस्य ॥*॥ उरणस्याक्षीवाक्षि

१—अत्र ‘रूपसिद्धेश्च’ इत्यपि पाठः ॥

यस्य । तत्तुल्यपुष्पत्वात् । 'अक्षणोऽदर्शनाद्' (५।४।७६) इत्यच्-
इति खामी ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पद्माटस्य' 'पुआड' इति
ख्यातस्य ॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
बाहुलकाद् आप्ठप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतीव वा कन्द-
यति । भक्षकजातिभ्रंशकत्वात् । 'कदि रोदने' (भ्वा० प०
से०) अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ण्वुल्
(३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलाण्डोः' 'प्याज'
इति ख्यातस्य ॥

लतार्कद्रुर्दुमौ तत्र हरिते

लतेति ॥ लतासु अर्क्यते, अर्क्यते विरुद्धलक्षणया निश्चये
वा । 'अर्क स्तवने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्च पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥
द्रुशे द्रुमः ॥ (२) ॥*॥ तत्र पलाण्डौ । हरिते पालाशे ॥*॥
द्वे 'हरिद्र्णपलाण्डोः' ॥

अथ महौषधम् ।

लशुनं गृजनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

अथेति ॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठायां
स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
अश्नाति । अश्नुते वा । 'अश भोजने' (क्वा० प० से०) ।
'अशङ्क व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेरलश् च' (उ० ३।
५७) इत्युनन् ॥ (२) ॥*॥ गृजते=भक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु ।
'गृजि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् । 'गृजनम् ।
विषदिग्धपशोर्मासे क्लीबं, पुंसि रसोनके' (इति मेदिनी) ।
'लशुनं गृजनं चैव पलाण्डुकवकानि च । वृत्ताकारालिकालासुजा-
तीया जातिदूषितम्' इति । श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृज-
नम् । 'लशुनं वीर्यपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च
पलाण्डुश्च लतार्कश्चापराजिता । गृजनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश
जातयः' इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । 'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृज-
नस्तु पलाण्डुना । वीर्यनालाग्रपत्रत्वात् भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः'
॥ (३) ॥*॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे
फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तके सूतिकागार आसवे ।
शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ महत्
कन्दमस्य ॥ (५) ॥*॥ रसे आखादने ऊन्यते पातकहेतु-
त्वात् । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।
५६) । घञ् (३।३।१९) वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) क्नु
(उ० २।३२) वा ॥ (६) ॥*॥ षट् 'लशुन' इति ख्यातस्य ॥
पुनर्नवा तु शोथघ्नी

पुनेति ॥ पुनरभीक्ष्णं नवा । न्यते वा 'ऋदोरप्' (३।
३।५७) । भ्रुभादिः (७।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ शोथं हन्ति ।

'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक् । 'टिङ्गा-' (४।१।१५)
इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुनर्नवायाः' 'गदहपूर्णा'
इति ख्यातायाः ॥

वितुन्नं सुनिषण्णकम् ।

वीति ॥ विगतं तुन्नं व्यथनमस्मात् । 'वितुन्नं सुनि-
षण्णे च शैवाले च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सुष्ठु निषण्णमस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितुन्नस्य' 'विषख-
परिआ' इति ख्यातस्य ॥

स्याद्रातकः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि ॥ १४९ ॥

स्यादिति ॥ वातं करोति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ शीतं लाति । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥*॥ 'शीतलवातकः' इत्यपि नाम । 'शण-
पर्णी शीतलवातकः' इति धन्वन्तरिः ॥ (२) ॥*॥ न
पराजिता । 'अपराजित ईशाज्येष्ट्यन्तरे नाऽजिते त्रिषु ।
गिरिकर्णा जयादुर्गाऽशणपर्णीषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ शणः पर्णान्यस्याः । शणशब्दः शणपर्णसदृशे लाक्षणिकः
'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् ॥*॥—अशन इव पर्ण-
मस्याः । (अशनपर्णी)—इति कश्चित् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'शतपर्ण्याः' 'पटशण' इति ख्यातस्य ॥

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

पारेति ॥ पारावत इवाङ्घ्रिरस्याः ॥ (१) ॥*॥ कटव-
द्भाति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे'
(भ्वा० आ० से०) । 'अवयपण्य-' (३।१।१०१) इति
साधुः ॥ (३) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥
(४) ॥*॥ लतति । 'लतिः सौत्रः' । अच् (३।१।१३४) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'ज्योतिष्मत्याः' 'मालकाङ्गणी' इति
ख्यातायाः ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यान्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

वेति ॥ वर्षासु भवं जातं वा । 'वर्षाभ्यष्टक्' (४।३।
१८) । 'वार्षिकं त्रायमाणायां क्लीबं वर्षाभवे त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्रायते । 'त्रैह् पालने' (भ्वा० आ०
अ०) । शानच् (३।२।१२४) चानच् (३।२।१२९) वा ।
('त्रायमाणा वार्षिके स्त्री रक्ष्यमाणेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ त्राणम् । त्राः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)
त्रा अयति । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।
१२४) । (ङीप् ४।१।६) । 'शपश्यनोः-' (७।१।८१) इति
उम् ॥ (३) ॥*॥ बलेन भद्रा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'त्रायमाणा' इति ख्यातस्य ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाही बदरेति च ।

वीति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥*॥ गृह्णाति ।

क्तिच् (३।३।१७४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—
‘गर्षति हिनस्ति रोगम्’ ‘गृध्रं हिंसायाम्’ क्तिन् (३।३।१९४)—
इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र । उक्तधातोरदर्शनात् । कर्तरि
क्तिनोऽसंभवाच्च । ‘अथ गृध्रिः सकृत्सूतगवीबदरयोः स्त्रियाम्’
(इति मेदिनी) ॥ १॥ ‘गृध्रिः’ इति पाठान्तरम् । वर्षति । ‘गृध्र
संघर्षे’ (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । ‘गृध्रिः स्त्री
घर्षणसर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ’ (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥ १॥ वराहस्येयम् । प्रियत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०)
इत्यण् ‘वाराही मातृभेदे स्याद्विष्वक्सेनप्रियोषधौ’ (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥ १॥ बदति । ‘बद स्थैर्ये’ (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकादरन् । ‘ब (व) दरा गृध्रिकर्पास्योरेलापण्यां
स्त्रियां, पुमान् । कर्पासस्यास्मिन्, बदरी कोले क्लीबं तु तत्फले’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ १॥ चत्वारि ‘वाराहीकन्द’ इति
ख्यातायाः ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्केति ॥ मारयति । क्तिप् (३।२।१७८) । मारि केश-
शौक्ल्यनाशने कृत्यते । ‘कुङ् शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) ।
‘ऋतोरप्’ (३।३।५७) ॥ (१) ॥ १॥ भृङ्ग इव राजते । ‘राज
वीक्षी’ (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘अथ
भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे’ (इति मेदिनी) ।
‘भृङ्गरजः’ इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽस्य । सान्तोऽदन्तोऽपि ।
रजशब्दस्य द्वैविध्यात् । ‘स्यान्मार्कवो भृङ्गरजः भृङ्गराजः
सुजागरः’ इति रभसात् ॥ (२) ॥ १॥ द्वे ‘भृङ्गराज’ इति
ख्यातस्य ॥

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

काकेति ॥ काकान् मञ्चते । ‘मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु’
(भ्वा० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) । आगमशास्त्रस्या-
नित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥ १॥ वायसानामियम् । ‘तस्येदम्’
(४।३।१२०) इत्यण् । ‘काकोदुम्बरिकायां च काकमाच्यां च
घायसी’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ १॥ द्वे ‘काकमाच्याः’
‘कवप्रिया’ इति ख्यातायाः ॥

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

अवाक्पुष्पी कारवी च

शतेति ॥ शतं पुष्पाण्यस्याः । ‘सदच्काण्ड-’ (ग० ४।
१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥ १॥ सितं बद्धं शुभ्रं वा छत्रमस्याः ॥
(२) ॥ १॥ छत्रमतिक्रान्ता । ‘अत्यादयः-’ (वा० २।२।१८)
इति समासः ॥ (३) ॥ १॥ मधुरस्त्यस्याः । ‘ऊषशुषि-’ (५।
२।१०७) इति रः । ‘मधुरा शतपुष्पायां मिश्रयानगरीभिदोः’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ १॥ मस्यति । ‘मसी परिणामे’ (दि०
प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
‘मिसिः स्त्री मधुरामास्योः शतपुष्पाजमोदयोः’ (इति मेदि-
नी) ॥ (५) ॥ १॥ अवाक्पुष्पाण्यस्याः । गौरादित्वात् (४।

१।४१) ङीष् । यत्तु—‘पाककर्ण-’ (४।१।६४) इति ङीष्—
इत्याह मुकुटः । तत्र । ‘सदच्काण्ड-’ (ग० ४।१।४) (वा०
६४) इत्यस्य तदपवादत्वात् ॥ (६) ॥ १॥ के आरोति । पचा-
यच् । यत्तु मुकुट आह—कारोरियम् कारवी इति । तत्र ।
‘वृद्धाच्छ-’ (४।२।११४) इत्यस्याणपवादत्वात् । ‘कारवी
मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके’ इति मेदिनी ॥ (७) ॥ १॥ सप्त
‘मधुरायाः’ ‘सौफ’ इति ख्यातायाः । अन्यद्वयम् ‘उंधा-
वली’ इति ख्यातायाः—इत्येके ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेति च ।

सरेति ॥ सरति । ‘य गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘बहु-
लमन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् ॥ १॥ ल्युटि (३।३।११३)
‘सरणी’ इत्यपि । ‘सरणा सरणी चावीं कटंभरा महाबला’
इति रुद्रः ॥ (१) ॥ १॥ प्रसार्यतेऽङ्गमनया । ‘करणा-’ (३।३।
११३) इति ल्युट् ॥ १॥ ‘सारणी’ इत्यपि । ‘सारणो
राक्षसान्तरे’ । रुग्भेदे ना, प्रसारण्यां स्वल्पनद्यां च सारिणी’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ १॥ कटं विभर्ति । ‘संज्ञायां भृवृ-’
(३।२।४६) इति खच् ॥ (३) ॥ १॥ बलानां बलप्रदानो
राजैव । राजदन्तादिः (२।२।३९) ॥ (४) ॥ १॥ भद्रं
बलमस्याः ॥ (५) ॥ १॥ पञ्च ‘कुब्जप्रसारिणी’ इति
ख्यातायाः ॥

जनी जतूका रजनी जतुकच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्शा

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । ‘जनिघसिभ्यामिण्’
(उ० ४।१३०) । ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ।
‘कृदि-’ (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । ‘जनी सीम-
न्तिनीवध्योस्तत्तावोषधीभिदि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ १॥
जायते । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । ‘उल्लूकादयश्च’ (उ०
४।४१) इति साधुः ॥ १॥ जतुशब्दात् ‘संज्ञायां-’ (५।३।७५)
इति कनि ‘जतुका’ च ॥ (२) ॥ १॥ रज्यतेऽनया । ‘रज
रागे’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति
ल्युट् । ‘त्यजरज-’ (३।२।१४२) इति निपातनात् कैचिद्-

१—इदं च ‘विनुणि च’ । विनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । राशी ।
विनुनि निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । ‘त्यजरज-’ (३।२।१४२)
इति । अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनत्वमाश्रयितुम् । इह हि दोषः
स्यात् । ‘दशनहः करणे’ (३।२।१४२) । दंश । नैतद्धातुनिपातनम् ।
किं तर्हि प्रत्ययान्तस्यैतद्वपम् । तस्मिन् प्रत्यये लोपो भवति’ इति
भाष्येण प्रत्ययान्तस्येति । शब्दन्तस्येत्यर्थः । यद्धलुङ्निवृत्त्यर्थश्च तत्र
शक्तिर्देशः । यद्धलुङन्ताद्भर्जेन भवति’ इति कैयटेन च विरुद्धम् ।
तस्मात् ‘रजेः क्युन्’ (उ० २।७९) इति क्युनि कित्वाच्च लोपः । गौरा-
दित्वात् (४।१।४१) ङीष् इति बोध्यम् ॥

हिलपि नलोपः । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जतु करोति । क्तिप् (३।२। १७८) ॥ (४) ॥*॥ चक्रं चक्रमिव वा वर्तितुं शीलमस्याः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ सम्यक् स्पृशति स्पृश्यते वा । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० से०) । 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । पचायच् (३।१।१३४) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चक्रवर्तिन्याः' 'चक्रवत्' इति ख्यातस्य ॥

अथ शटी गन्धमूली शङ्खग्रन्थिकेत्यपि ।

कर्चुरोऽपि पलाशः

अथेति ॥ शटति । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ गन्धं मूलमस्याः ॥ (२) ॥*॥ षट् बहवो ग्रन्थयोऽस्याः ॥ (३) ॥*॥ कर्चति 'कर्चं गतौ' () । खर्जादित्वात् (उ० ४। ९०) ऊरः । 'कर्चूरः स्यात् पुमान्शब्दां सुवर्णे तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कर्चुरः' अपि ॥ (४) ॥*॥ पलमश्नाति । 'अश भोजने' (क्त्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पले मांसे आशा यस्य वा । 'पलाशः किंशुकः शटी । हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने मतम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शम्याः' 'कचूर' इति ख्यातस्य ॥

अथ कारवेल्लः कठिलकः ॥ १५४ ॥

सुषवी च

अथेति ॥ 'कारो वधे निश्चये च वलौ यत्ने यतावपि । (तुषारसैलेऽपि पुमान् स्त्रियां दूत्यां प्रसेवके । सुकर्णकारिकायां च बन्धनागारबन्धयोः)' (इति मेदिनी) । कारं वेल्लति । 'बेल् चल्ने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिल्लः ॥*॥ कठति । 'कठ शोके' (भ्वा० प० से०) । अस्मादिल्लः, इत्यन्ये । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कठिलकस्तु वर्षासे वर्षाभूकारवेल्लयोः' इति विश्वमेदिनीन्यौ ॥ (२) ॥*॥ सुसुवति । 'सु प्रेरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति षः । गौरादिः (४। १।४१) 'सुषवी कृष्णजीरके । कारवेल्ले च जीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कारवेल्लस्य' 'करेला' इति ख्यातस्य ॥

अथ कुलकं पटोलस्तिककः पटुः ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् कुन् (उ० २।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ ।

पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित्पण्यौ वा । 'कपिगण्डिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योलच् । 'पटोलं वल्लभेदे, नौषधौ ज्यौत्स्वयां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तिक्त एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटिरादेशश्च । 'पटुर्दृष्टे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् स्त्रीबे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पटोलस्य' 'परवर' इति ख्यातस्य ॥

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः

किति ॥ क् इषद् ऊष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य । पित्तलत्वात् । 'कूष्माण्ड्युमायां स्त्री, पुंसि कर्कारौ च गणान्तरे । भ्रूणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्कं शुक्लवर्णमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादुण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूष्माण्डस्य' ॥

ईर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

ईर्वेति ॥ ईरण 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ईरं वृणोति, वारयति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादुण् । 'तुर्थस्वरदिर्' 'ईर्वारुः कर्कट्यां पठ्यते बुधैः' ॥*॥ हस्वादिरपि । 'उन्मत्तो (?) धुस्तुर ईर्वारुः कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥*॥ 'एर्वारुः' इति पाठे आद् बोध्यः ॥*॥ ('उर्वारुकमिव बन्धनात्' इति श्रुतेः पृषोदरादित्वेनादेरुवे 'उर्वारुः' इति च) ॥ (१) ॥*॥ करं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । शक्न्वादिः (वा० ६।१। ९४) । ङीष् (वा० ४।१।४१) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकडी' इति ख्यातायाः ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

ईति ॥ इक्षुमाकरोति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा लिङ्गायां जातम् 'इक्षु' इति शब्दमकति । 'अक गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् । 'इक्ष्वाकुः कुटुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशनुपे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटुश्चासौ तुम्बी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटुतुम्ब्याः' ॥

तुम्ब्यालवुरुमे समे ।

त्विति ॥ तुम्बति रुचिम् । 'तुवि अर्दने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । इन् (उ० ४।१।१८) वा । 'कृत्-' (उ० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ न लम्बते । 'लवि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) । 'नवि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।८७) इत्युणित् ।

‘अलाम्बुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला ।
तुम्बा तु वर्तुलाऽलावृनि(नि)म्बचूर्णा तु लावुका’ इति वाच-
स्पतिः । ‘अलावृस्तुम्बकः प्रोक्तः’ इति चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘तुम्बा’ इति ख्यातायाः ॥

चित्रा गवाक्षी गोडुबा

चित्रेति ॥ चीयते । ‘चिन् चयने’ (खा० उ० अ०) ।
‘अमिचि-’ (उ० ४।१६४) इति कः । ‘चित्राखुपर्णी गोडु-
म्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीमेदेषु च
स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां भूमिमक्ष्णोति ।
‘अक्षू व्याप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) ।
‘गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ’ इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ गां भुवं तुम्बति । ‘तुवि अर्दने’ (भ्वा० प०
से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । टाप् (४।१।४) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—गां डम्बयति । ‘डुवि
अर्दने’ अण् (३।२।१९)—इत्याह । तत्र । धातुपाठेषु डुवि-
धातोरदर्शनात् । अणि ङीप्प्रसङ्गाच्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘कर्कटीविशेषस्य’ ॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

विशेति ॥ वि शलति । ‘शल चलने’ (भ्वा० प०
से०) । ‘ज्वलति-’ (३।१।१४०) इति णः । टाप् (४।१।४)
विशति वा । अत्र वा । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० से०) ।
‘तमिविशिविडि-’ (उ० १।१।१८) इति कालन् । ‘विशाला
त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंस्ति
पृथुलेऽप्यभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रं वार-
यति । ‘वृज् वरणे’ चुरादिः । ‘कृवृदारि-’ (उ० ३।५३)
इति बाहुलकाद् ण्यन्तादप्युनन् । यत्तु मुकुटः—इन्द्रवरुणौ देवते
अस्याः । अण् (४।२।२४) । ‘उत्तरपदस्य च’ (७।३।१०)
इत्युत्तरपदवृद्धिः—इत्याह । तत्र । मन्त्रहविषोरेव स्वामिनि
देवतालव्यवहारात् । ‘उत्तरपदस्य च’ (७।३।१०) इत्यस्याधि-
कारत्वेन वृद्धिविधायकलाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘इन्द्रवा-
रुणी’ इति ख्यातायाः ॥

अशोमः शूरणः कन्दः

अशंविति ॥ अशंसि हन्ति । ‘अमनुष्य-’ (३।२।५३)
इति टक् ॥ (१) ॥*॥ शूर्यते । ‘शूरी हिंसायाम्’ (दि०
आ० से०) । ‘बाहुलमन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् ।
कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । यत्तु—शूरति—इति विग्रहीतं
मुकुटेन । तत्र । शूरीधातोर्दिवाधात्मनेपदित्वात् ॥*॥ सूर्यते ।
‘सूरी हिंसायाम्’ । युच् (उ० २।७८) । ल्युट् (३।१।११३)
वा । इति (सूरणः) दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥ कन्दति ।
कन्दयति । कन्द्यते वा । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।
१९) वा । ‘कन्दोऽस्त्री सरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्’ (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सूरण’ इति ख्यातस्य ॥

गण्डीरस्तु समष्टिला ।

गण्डीति ॥ गण्डति, गण्ड्यते, वा । ‘गडि वदनैकदेशे’
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीरन् । यद्वा गण्डीन् ग्रन्थीनी-
रयति । ‘ईर प्रेरणे’ (अ० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९)
॥ (१) ॥*॥ समे तिष्ठति । ‘मिथिलादयश्च’ (उ० १।५७)
इति साधुः । यद्वा सम्यगष्टिला बीजं यस्याः । ‘गण्डीरो ना
समष्टिला’ इति माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गण्डीरदूवी’ इति
ख्यातस्यानूपजशाकमेदस्य । ‘गडिनी’ इति भाषा ॥

कलम्बी

केति ॥ कडति । ‘कड मदे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कृक-
दिकडिकटिभ्योऽम्बच्’ (उ० ४।८२) । डलयोरेकत्वम् । के
जले लम्बते । ‘लवि अवलंसने’ (भ्वा० आ० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । ‘कलम्बी तु
शतपर्वा कलम्बूर्वासु वीरुधः’ इति वाचस्पतिः । ‘कलम्बी
शाकमेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकं ‘करेम्बु’ इति ख्यातस्य ॥

उपोदका

उपेति ॥ उपाधिकमुदकमस्याम् । ‘—उत्तरपदस्य च’
(वा० ६।३।५७) इत्युदः । कप् (५।४।१५४) । टाप् (४।१।४)
॥*॥—अपगतोदका । जाङ्गलत्वात् । ‘अपोदका’—इति
खामी ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘पोई’ इति ख्यातस्य ॥

अस्त्री तु मूलकं

मूलति ॥ ‘मूल प्रतिष्ठायाम्’ (भ्वा० प० से०) । क्तुन्
(उ० २।३२) । यद्वा मूलयति । ‘मूल रोहणे’ चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
एकम् ‘मूली’ इति ख्यातस्य ॥

हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

हिलेति ॥ हिलति । ‘हिल भावकरणे’ (तु० प० से०) ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । मोचयति । ण्वुल् (३।१।
१३३) । हिला चासौ मोचिका च । ‘ह्यापोः-’ (६।३।६३)
इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘हिलसाल’ इति ख्यातस्य ॥

वास्तुकम्

वेति ॥ वसति देहे । चिरं गुणा वाऽस्मिन् वसन्ति ।
‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘उल्लाकादयश्च’ (उ०
४।४१) इति साधु ॥*॥ वास्तौ भवम् । अध्यात्मादिठप्
(वा० ४।३।६०) । ‘इसुसुक्-’ (७।३।५१) इति कः । एवं
(वास्तुकम्) हस्त्वमध्यमपि ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वथुवा’
इति ख्यातस्य ॥

१—‘रम्या वास्तववास्तुकस्तवकिता’ इति प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥

शाकभेदाः स्युः

शाकैति ॥ कलम्ब्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः । 'शाकाख्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत आरभ्य च । 'मण्डूकपर्णी पालङ्का चिल्लिका चाप्युपोदिका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातयः' इति माला ॥

दूर्वा तु शतपर्विका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ता

दूर्वेति ॥ दूर्वेति, दूर्व्यते वा । 'दूर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) वा । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शतं पर्वीण्यस्याः । 'शेषात्' (५।४।१५४) इति कप् । शतं पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'शत-पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सहस्रं वीर्याण्यस्याः ॥ (३) ॥*॥ भृगोरियम् । 'भार्गवी पार्वतीश्रियोः । दूर्वायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ छिन्नापि रोहति । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (५) ॥*॥ न अन्तो यस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारि-वापूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापावल्यामलकीषु च । विश्व-भरायुद्ध्योः स्यादन्तं सुरवर्त्मनि । अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निर्वधौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दूर्वायाः' ॥

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

अथेति ॥ सा दूर्वा । सिता शुक्ला । गोलोमसु जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शतं वीर्याण्यस्याः ॥ (२) ॥*॥ गण्डति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादालञ् । गण्डम-लति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३) ॥*॥ शकुलस्य मत्स्य-स्येवाक्षि यस्य । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । स्वायें कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शुक्लदूर्वायाः' । खामी तु—परे द्वे दूर्वाभेदस्य—इत्याह ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥

कुर्विति ॥ कुरुन् विन्दति । 'विट् लामे' (तु० उ० अ०) । 'अनुपसर्गोल्लिम्प०' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरु-विन्दं रत्नभेदे मुस्ताकुल्लाषयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ मुस्तयति । 'मुस्त संघाते' उरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुस्तायाः' 'मोथा' इति ख्यातायाः ॥

स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा

स्यादिति ॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । भद्रं करोति वा । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । भद्रश्चासौ मुस्तकश्च ॥*॥ 'भद्रम्' अपि नाम । 'भद्रं स्यान्मङ्गले हेमि मुस्तके करणान्तरे' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ गां जलं द्राति । 'द्रा गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्र-स्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागरमोथा' इति ख्यातस्य ॥

चूडाला चक्रलोचटा ।

चूडेति ॥ चूडास्त्यस्याः । 'प्राणिस्थादातो लज्जन्तर-स्याम्' (५।२।९६) । 'चूडाला तूचरायां स्त्री चूडावति च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चक्रं लाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ उच्चटति । 'चट गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुस्ताविशेषस्य' ॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥

शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वंशे इति ॥—वमति । 'दुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । 'वृभुवमिक्कुभ्यः शक्'—इति मुकुटः । तच्च । उक्तसू-त्रस्योज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य (६।४।३७) उपधादीर्घस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गाच्च । कुशभृशयो-र्धात्वन्तरेण सिद्धत्वाच्च । वनति, वन्यते, वा । 'वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच् शः । उद्यते, वाष्टि, वा । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) घञ् (३।३।१९९) । संज्ञापूर्वक-त्वाच्च वृद्धिः । अच् (३।१।१३४) । 'संख्या वंश्येन' (२।१।१९) इति निर्देशानुम् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवय-वेऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ त्वक् त्वचि वा सारोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कर्म क्रियामृच्छति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इति वा लुक् ॥ (४) ॥*॥ तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥*॥ शतं पर्वीण्यस्य ॥ (६) ॥*॥ यव इव फलान्यस्य । 'यवफलो मांसिकायां कुटजत्वचिसारयोः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ वेणति । 'वेणु निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकाद्गुः । यद्वा अजति 'अजिद्वीभ्यो निच्च' (उ० ३।३८) इति णुः । 'अजेवी-' (२।४।५६) ।—वयन्ति शोभन्ते खनेन । 'वी' धातोः 'धेन्वादयश्च' इति नुः, गत्वं च—इति सुभूतिः । तच्च उक्तसूत्राभावात् । 'वी' धातोरादादिकत्वेन 'वयन्ति' इति रूपाभावाच्च । 'वेणुर्दपान्तरे । त्वक्सारोऽपि च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मस्करते, अनेन वा । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्दः । यद्वा-

Journal of Management Inquiry 22(1) 3-17
© The Author(s) 2013
Reprints and permissions: sagepub.com/journalsPermissions.nav

Journal of Management Inquiry

Volume 22 Number 1 March 2013

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

Editorial Board

मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) अरः । आगमशा-
स्त्रस्यानित्यत्वात् नुम् । 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरित्राजकयोः'
(६।१।१५४) इति सुट् ॥ (९) ॥*॥ तेजयति शस्त्रमग्निं वा ।
नन्दादित्युः (३।१।१३४।) युच् (उ० २।७८) वा ॥ (१०)
॥*॥ दश 'वेणोः' ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ॥१६१॥

वेणेति ॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्ताडिताश्चालिता वा शब्दा-
यन्ते । चीकति । चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक मर्षणे'
(चु० उ० से०) । 'चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च' (उ० ५।३६)
इति युन् ।—पृषोदरादिवात् (६।३।१०९) आद्यन्तविपर्ययश्च
—इति मुकुटः । तद् उक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । यद्वा 'की' इत्य-
व्यक्तम् चकते । 'चक तृप्त्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) कुन् (उ० २।३२)
वा । 'कीच' इत्यव्यक्तं कायति मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५)
'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डो वा । 'कीचको
दैत्यमित्राताहतसखनवंशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वाताहतवेणूनाम्' ॥

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी

ग्रन्थिरिति ॥ ग्रन्थते 'ग्रन्थि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०)
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपणे ना बन्धे
रुग्मेदपर्वणेः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पर्वति । 'पर्व पूरणे'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिन् । 'पर्व ह्रीबं महे ग्रन्थौ
प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पिपति 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०
प० से०) । 'अर्तिपृषपि—' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥*॥ बाहु-
लकादुपप्रत्यये उदन्तोऽपि । 'मज्जा सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः
कुसुमरेणुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वंशादिग्रन्थेः' ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

गिवति ॥ गोदते । 'गुद कीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकाद्रक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्रस्तेजनके
स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुत्तके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तेज-
यति । 'तिज निशाने' चुरादिः । ण्वल् (३।१।१३३) । कुन्
(उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्'
(भ्या० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'शरस्तेजनके बाणे
दध्यग्रे ना शरं जले' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'सुरस्तु मुञ्जो
बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्दन्त्यादिश्च ।
सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)

१—'संज्ञायां कच्' (५।३।७५) । कुन् । (उ० २।३२) वाइति लिखि-
तमस्ति । तत्तु ककारत्रयश्रवणापस्या प्रक्षिप्तमिव भाति । चकधातोर्द्वि-
त्यये कनः संगतावपि कुनः सर्वथाऽसंगतेः ॥

॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति ख्यातस्य ॥

नडस्तु धमनः पोटगलः

नड इति ॥ नडति 'नड गहने' () । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१) ॥*॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । ध-
म्यते वा 'बहुलम्—' (उ० २।७८) इति युच् । यत्तु—'धो
धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च—इत्याह मुकुटः । तत्र ।
उज्ज्वलदादिष्वेतस्मूत्रस्यादर्शनात् । कुन्प्रकरणे दर्शनात् । सौ-
त्रधातुना गतार्थत्वाच्च । 'धमनो नले । कूरे भन्नाध्मापके च
धमनी कंधरा शिरा । हरिद्रा च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
पोटेन संश्लेषेण । गलति 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) ।
स्रवणे (चु० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'अथ पोटगलः
पुंसि नले च काशमत्स्ययोः' (इति मेदिनी) (३) ॥*॥ त्रीणि
'धमनस्य' 'नलः' इति ख्यातस्य ॥

अथो काशमस्त्रियाम् ॥१६२॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

अथविति ॥ काशते । 'काश्ट वीसौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'काशस्तृणे रोगभेदे' (इति हैमः) ।
'काशीवाराणसीपुरी' (इति मेदिनी) । 'काशीकाशश्च तु-
णवाचकः' इति शभेदः । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥
इक्षुवद्गन्धोऽस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नेत्वम् (५।४।
१३५) । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टृणां काशे च गोक्षुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (पोटगलो व्याख्यातः) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'काशस्य' ॥

पुंभूमनि तु वत्वजाः ।

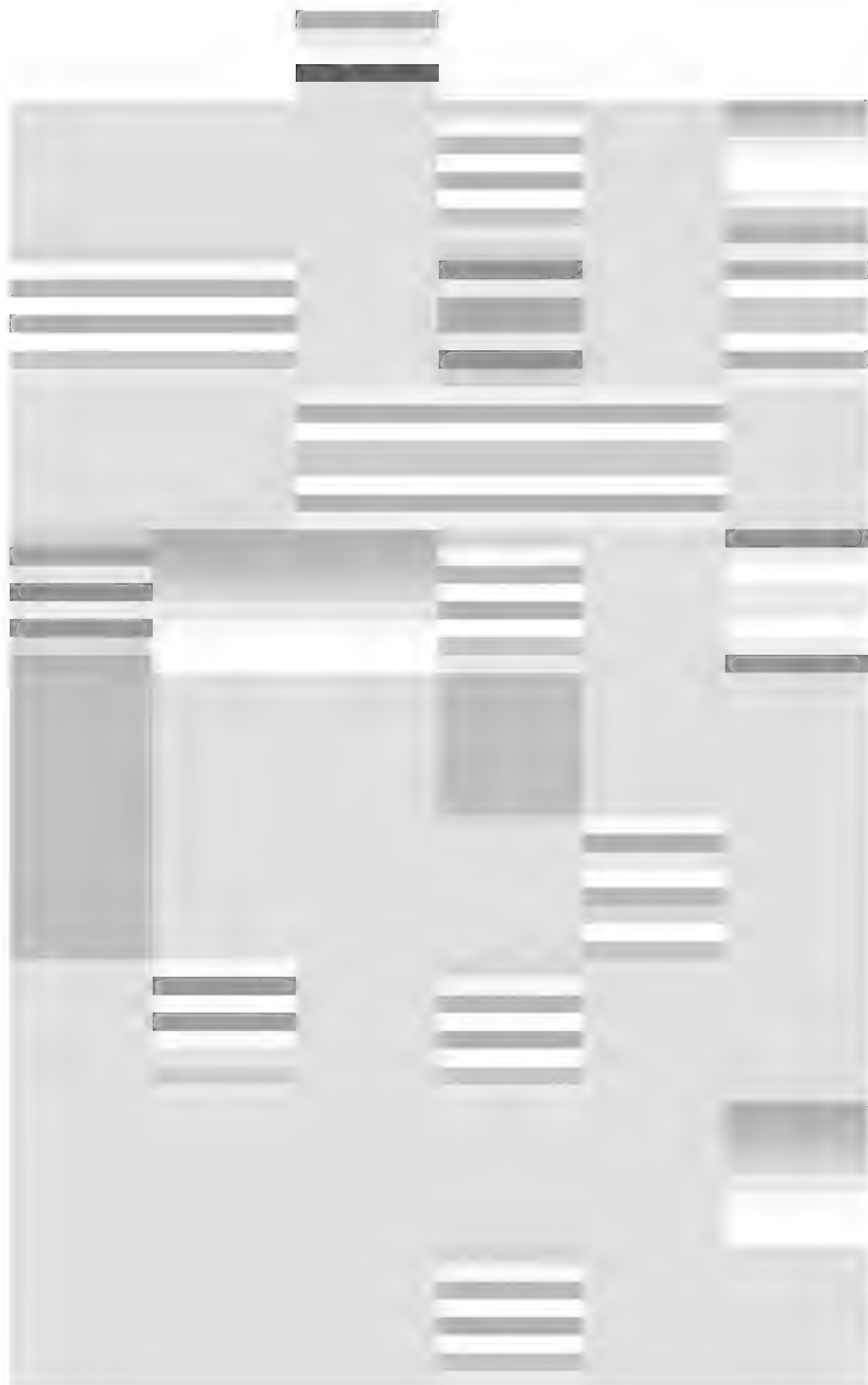
पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)
क्विप् (३।२।१७८) वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) वल् चासौ वजश्च 'एको वत्वजः' इति (१।२।
४५ सूत्रे) भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'वगइ' इति ख्यातस्य ॥

रसाल इक्षुः

रसेति ॥ रसेनालति, अत्यते, वा=पूरयति पूर्यते, वा ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ष्व
(३।३।१९) वा । 'रसालं सिंहके बोले रसालश्चेक्षुचूतयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इष्यते । 'इष इच्छायाम्' (उ०
प० से०) 'इषेः कसुः' (उ० ३।१।५७) । 'षडोः कः सि'
(८।२।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इक्षोः' ॥

तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥१६३॥

तदिति ॥ कोषकाराद्या आदिना गृह्यन्ते । 'इक्षुः कर्क-
टको वंशः कान्तारो वेणुनिःसृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः
सुकुमारकः' । पुण्ड्र्यन्ते । 'पुण्ड्रि खण्डने' (भ्वा० प० से०) ।

‘स्फासी-’ (उ० २।१३) इत्यादिमा रक् ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५। ४।३८) । पौण्डः । ‘पुण्ड्रेऽक्षौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रकोऽतिरसो मधुः’ इति वाचस्पतिः । ‘पुण्ड्रो दैत्यविशेषेषुभेदयोरतिमुक्तके । (चित्रे कुम्भौ पुण्डरीके पुंभूमि नीवृदन्तरे ॥)’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कान्तं रसमृच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३। ७५) ण्वल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘इक्षुभेदस्य’ ॥

स्याद्वीरणं वीरतरम्

स्यादिति ॥ विं पक्षिणमीरयति । ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ।—विशिष्टजनमीरयति । ‘शूर वीर विकान्तौ’ (तु० आ० से०) —इति मुकुटः । तत्र । विग्रह-प्रदर्शनधातुपुन्यसनयोर्विद्वत्त्वात् ॥ (१) ॥*॥ अच् (३।१। १३४) । अतिशयितं वीरम् । ‘द्विवचन-’ (५।३।५७) इति तरप् । ‘स्याद्वीरणे वीरतरं वीरश्रेष्ठे शवे च ना’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तृणभेदस्य’ ‘गौडर’ इति ख्यातस्य ॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

मूल इति ॥ वीरणस्य मूले । उच्यते । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) ‘वशेः कित्’ (उ० ४।३१) इतीरन् ॥ (१) ॥*॥ न भयमस्मात् । ‘अभया स्त्री हरीतक्यामुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नलं गन्धं ददाति, दयते वा । ‘डुदाञ्च् दाने’ (तु० प० अ०), ‘देङ् पालने’ (भ्वा० आ० अ०) वा । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘नलदं स्यात्पुष्परसोशीरमांसीषु न द्वयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सेवितुमर्हम् । ‘षेव् सेवने’ (भ्वा० आ० से०) । अर्हं ण्यत् (३।३।१६९) । ‘सेव्यं क्लीबमुशीरे स्यात्सेवाहं पुनरन्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मृणालमिव । सादृश्येऽत्र नञ् ॥*॥ ‘मृणालम् अप्यत्र’ । ‘मृणालं नलदे क्लीबं पुंनपुंसकयोर्विसे’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जले आशेते । अच् (३।१।१३४) यद्वा जलो जड आशयो यस्य । ‘जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ लाति दोषान् अच् (३।१।१३४) क्तिप् (३।२।१७८) वा । लामज्जा सारोऽस्य । कप (५।४।१५४) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥*॥ लङ्घते रोगान् । लङ्घ्यते वा भूष्यत्वात् । ‘लघि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च’ (उ० १।२९) लघु लीयते । ‘लीङ् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) समस्तं नाम ॥*॥ व्यस्तमपि । ‘लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं लघु’ इति सुश्रुतः । ‘लामज्जकं सुनालः स्यादमृणालं लयं लघु’ ॥ (८) ॥*॥ अवलीयते दाहोऽस्मात् ।—अवलीयते दाहोऽनेन, इति—‘अवदानम्’ इति तु स्वामी—इति मुकुटः ।

तत्र । स्वामिग्रन्थेऽदर्शनात् । ‘अवलीयते दाहोऽनेन’ इति स्वामिना व्याख्यातत्वाच्च ॥*॥ केचित्तु—‘अवदाहेष्टम्’ ‘काप-थम्’ इति नामद्वयमाहुः । ‘लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे । अवदानमिन्द्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे’ इति वाचस्पतिः ॥ (९) ॥*॥ इष्टं कापथमस्य । अधोवायुकरत्वात् । यद्वा इष्ट-केव दृढः पन्था यस्य, इष्टकायामपि पन्था यस्य, इति वा ॥ (१०) ॥*॥ दश ‘वीरणमूलस्य’ ‘खश’ इति ख्यातस्य ॥

नलादयस्तृणं गर्मुच्छयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

नलेति ॥ तृणजातयः । तृण्यते । ‘तृण अदने’ (त० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो न । घञर्थे कस्तु परिगणनाच्च ॥ (१) ॥*॥ गिरति, गीर्यते वा । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । ‘ग्री मुट् च’ (उ० १।९५) इत्युतिः () ॥ (१) ॥*॥ श्यायते । ‘श्येङ् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः । यद्वा श्यामं वर्णमकति । ‘अक गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥*॥ ‘श्यामाकः श्यामकोऽपि च’ इति हलायुधः । तत्र मूलविभुजादिके (वा० ३।२।५) शकञ्च्वादितम् (वा० ६।१।९४) बोध्यम् । यत्तु—‘श्यालधृभ्यो मकन्’—इत्याह मुकुटः । तत्र । तस्योणादिवृत्तावदर्शनात् (साँवा इति ख्यातः) ॥ (१) ॥*॥ प्रमुखशब्दात्रीवाराधाः । मुकुटस्तु—अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्ककोद्रवादयो गृहीताः—इत्याह । कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातात् ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

अस्त्रीति ॥ कौ शेते । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा कुशयति । ‘कुशिर श्लेषे’ () । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘कुशो रामसुते द्वीपे पापिष्ठे योक्तमत्तयोः । कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा वरुणा कुशं जले’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुथयति । ‘कुथ पूतीभावे’ (भ्वा० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । —‘कुथति’—इति स्वाम्युक्तविग्रहचिन्त्यः । ‘कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णे कम्बले पुंसि बर्हिषि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दभ्यते । ‘दमी ग्रन्थे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ पूयतेऽनेन । ‘पुवः संज्ञायाम्’ (३।२।१८५) इतीत्रः । ‘पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च क्लीबं मेध्ये स्यादभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘दर्भविशेषस्य’ ॥

अथ कचृणम् ।

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरोहिषम् ॥ १६६ ॥

अथेति ॥ कुतिसत् तृणम् । ‘तृणे च जातौ’ (६।३।१०३) इति कोः कदादेशः । (‘कचृणं तृणमितृभ्योः’ इति मेदिनी)

॥ (१) ॥*॥ पुरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'पौरं त्रिषु पुरोद्भूते कर्तृणे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धः । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ् । 'सौगन्धिको गन्धवर्णिकः सौगन्धिकं तु कर्तृणे । गन्धोत्पले पद्मरागे कद्दारे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ ध्यायन्ते पशुभिः । 'ध्यै चिन्तायाम्' (भा० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । ('ध्यामं दमनके गन्धतृणे श्यामेऽभिधेयवत्' इति विश्वः) ॥ (४) ॥*॥ देवैरद्यते स्म । कः (३।२।१०२) 'अदो जग्धिर्त्यसि किति' (२।४।३६) ॥ (५) ॥*॥ रोहति । 'रुहेर्वृद्धिश्च' (उ० १।४७) इति टिप् । 'कर्तृणे रौहिणं क्लीवं पुंलिङ्गो हरिणान्तरे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'रोहिस्' इति ख्याततृणविशेषस्य ॥

छत्रातिच्छत्रपालप्रौ

छत्रेति ॥ छदति, छदयति, वा । छद अपवारणे । व्रन् (उ० ४।१।५९) 'इसन्नन्किषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः । 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्द्रयोः । नपुंसकं चातपत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रान्तच्छत्रम् ॥ (२) ॥*॥ पालं क्षेत्रं हन्ति । 'अमनुष्य' (३।२।५२) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलजतृणविशेषस्य' ॥

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ भुवस्तृणम् । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'भूर' अव्ययं वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणविशेषस्य' । स्वामी तु—छत्रादिपञ्च पर्यायानाह ॥

शष्पं बालतृणम्

शष्पमिति ॥ शस्यते । शुष्यति, वा 'शसु हिंसायाम्' (भा० प० से०) । 'शुषं शोषणे' (दि० प० अ०) वा । 'खलप-शिल्पशष्प' (उ० ३।२८) इति साधुः ।—'नीपादयः' इति षः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु 'नीपादयः' इति सूत्राभावात् । 'शष्पं बालतृणे स्मृतम् । पुंस्ति स्यात् प्रतिमाहानौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बालं तृणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवतृणस्य' ॥

घासो यवसम्

घेति ॥ अद्यते । घञ् (३।३।१९) 'घञपोश्च' (२।४।३८) इत्यदेर्घस्तु ।—'घस्यते'—इति विगृह्यन्तौ स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ । घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा 'घञपोश्च' (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥*॥ यौति, यूयते, वा । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० से०) । 'वहियुभ्यां णित्' (उ० ३।१।१९) इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गवाद्यदनीयतृणविशेषस्य' ॥

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

तृणमिति ॥ तृण्यते । 'तृणु' अदने' (त० उ० से०) । अमर० २४

घञ् (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ॥ (१) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भा० प० से०) । 'तृणाख्यायां चित्' (उ० ३।५९) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्त्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद् धवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्र-रोगे स्याद् अर्जुनीगवि । उषायां बाहुदानयां कुट्टन्यामपि च कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणमात्रस्य' ॥

तृणानां संहतिस्तृण्या

तृणेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तृणसमूहस्य' ॥

नड्या तु नडसंहतिः ।

नेति ॥ नडानां संहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नडसमूहस्य' ॥

तृणराजाह्वस्तालः

तृणेति ॥ तृणानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यश्च' (५।४।९१) तृणराज इत्याह्वयो यस्य ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने कर-स्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । क्लीवं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥*॥ तलति । अच् (३।१।१३४) 'तलश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याघा-तवारणे । त्सरौ स्वभावधरयोस्तत्रीघाते च संमतम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तालस्य' ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालीति ॥ नलति, नल्यते, वा । 'णल गन्धे' (भा० प० से०) । बाहुलकादिण् । केन वायुना ईर्यते । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) नालिश्चासौ केरश्च ॥*॥ कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) (नारिकेलः) ॥ (१) ॥*॥ लङ्गति, 'लगि गतौ' (भा० प० से०) । बाहुलकाद् अलच् दीर्घश्च । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारिकेलस्य' ॥

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

घोण्टेति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भा० आ० से०) । बाहुलकात् टः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । 'पूञ् प-वने' (भा० आ० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । मुकुटस्तु—पूज्यते मान्यते सेचनादिना फलद्वारेण, अनेन, वा । घञि कुत्वे पूगः—इत्याह । तञ्च । पूजेश्वरादिप्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन कुलाप्रसङ्गात् ।

१—लक्ष्मितीयरेफचतुर्थः 'नालिकेरचित्स्तिलकः' इति दमयन्तीशेषात् । २—रक्ष्मितीयलचतुर्थः 'नारिकेलीमहावीरैरिव नारिकेलीवनैः' इति वासवदत्ताशेषात् ॥

‘निष्ठायामनिठः’ (७।३।५३) इति वार्तिकाश्च । ‘पूगः क्रमु-
कसंघयोः’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कामति । ‘क्रमु पादवि-
क्षेपे’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः ‘संज्ञायां कन्’ (५।
३।७५) । ‘क्रमुकस्तु पुमान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदाशुषि । फले
कार्पासिकायाश्च पट्टिकालोघ्रपूगयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ शुवन्यनेन । संसकत्वात् । ‘गु पुरीषोत्सर्गे’ (तु० प०
अ०) । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः । यत्तु
मुकुटः—बाहुलकाहुणाभाव इति । तन्न । अस्य कुटादित्वात्
॥*॥ ‘गुवाकोऽपि च गुवाकः’ इति तारपालः । तन्न बाहु-
लकादीर्घः ॥ (४) ॥*॥ खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपति । ‘पृ-
पालनपूरणयोः’ (तु० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा०
३।२।५) । ‘उदोष्णपूर्वस्य’ (७।१।१०२) । यत्तु—अचि
(३।१।१३४) उलम् (७।१।१०२) आह मुकुटः । तन्न ।
‘इत्येत्वाभ्यां गुणवृद्धी—’ (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधात् ।
यदपि—‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०)—इत्ययं
धातुरन्यस्तः । तदपि न । ‘खपूरः’ इति रूपप्रसङ्गात् ।
(‘खपूरः क्रमुके भद्रमुस्तकेऽलसकेऽपि च’ इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च ‘पूगवृक्षस्य’ ‘सोपारी’ इति ख्यातस्य ॥
अस्य तु ।

फलमुद्देगम्

अस्येति ॥ अस्य पूगस्य । उद्गतो वेगोऽस्मात् । संसक-
त्वात् । उद्विजन्तेऽनेन । ‘ओविजी—’ (तु० आ० से०) । ‘ह-
लश्च’ (३।३।१२१) इति षच् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘क्रमुकफ-
लस्य’ ॥

एते च हिंतालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

एत इति ॥ एते नालिकेराद्यास्त्रयो हिंतालेन चतुर्थेन
सहिताः खर्जुराद्याश्च चत्वारः । तृणजातीया द्रुमाः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) हीनोऽल्पस्तालः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ खर्जति ‘खर्ज व्यथने’ (भ्वा०
प० से०) । ‘खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ’ (उ० ४।१९०)
इत्यूरः । ‘खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः’ (इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ ‘जातेरुद्धी—’ (४।१।६३) इति ङीष् ।
गौरादिः (४।१।४१) वा । ‘वनखजूरी’ इति ख्याता ॥
(१) ॥*॥ केतयति । कित निवासे (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ण्वल् (३।१।१३४) वा गौरादिः (४।१।४१) ॥
(१) ॥*॥ तालयति । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।
४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ ‘तृणद्रुमभेदानां पृथक्’
एकैकम् ॥

इति वनौषधिवर्गविवरणम् ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

सिंह इति ॥ सिञ्चति । ‘षिच क्षरणे’ (तु० उ० अ०) ।
‘सिञ्चेः संज्ञायां हनुमौ कश्च’ (उ० ५।६२) । यद्वा हिनस्ति ।
‘हिंसि हिंसायाम्’ (उ० प० से०) अच् (३।१।१३४) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । ‘सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्त-
रस्थितः । सिंहो तु कण्टकार्या स्यात्’ (इति मेदिनी) ।
‘सिंहो खर्भानुमातरि । वासावृहल्योः क्षुद्रायाम्’ (इति हैमः)
॥ (१) ॥*॥ मृगाणामिन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ पञ्चते । ‘पचि विस्ता-
रे’ (भ्वा० आ० से०) पञ्च विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा मुखं पा-
दाश्च पञ्च आस्यानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३) ॥*॥ ह-
रिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । ‘बहुव्रीहौ—’ (५।४।११३) इति
षच् ॥ (४) ॥*॥ केसराः स्कन्धबालाः सन्त्यस्य । ‘अतः—’ (५।
२।११५) इतीति । ‘केसरी तुरगे सिंहे पुंनगे नागकेसरे’
(इति मेदिनी) ॥*॥ केचित् (केसरी) इति तालव्योष्म-
मध्यमाहुः । के वारि शिरसि वा शीर्यते । ‘शृ हिंसायाम्’
(क्वा० प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । ‘हलद-
न्तात्—’ (६।३।१९) इत्यलक् । सोऽस्त्यस्य । इन् (५।२।
११५) ॥ (५) ॥*॥ हरति । ‘अच इः’ (उ० ४।
१३९) । ‘हरिश्चन्द्रार्कवाताश्चुकमेकयमाहिषु । कपौ सिंहे
हरेऽर्जेऽशौ शके लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिङ्गहरितोः’
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘सिंहस्य’ ॥

शार्दूलव्रीपिनौ व्याघ्रे

शार्द्विति ॥ शारयति । ‘शृ हिंसायाम्’ (क्वा० प० से०) ।
स्वार्थणिचः क्तिप् । दूयते । ‘दूङ् परितापे’ (दि० आ०
से०) । अन्तर्भावितव्यर्थः । बाहुलकाल्पः । यद्वा शृणाति ।
पिञ्जादूलच् (उ० ४।९०) बाहुलकाहुक्वृद्धी । ‘शार्दूलो
राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थितः’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वौ वर्णौ ईयते । ‘इङ् गतौ’
(दि० आ० अ०) । बाहुलकात् पो गुणाभावश्च । द्वीपाकार-
रेखावत्त्वाद् द्वीपं चर्मास्त्यस्य । ‘अतः—’ (५।२।११५)
इतीति ॥ (२) ॥*॥ व्याजिप्रति । ‘प्रा गन्धोपादाने’
(भ्वा० प० अ०) ‘व्याजि प्रातेश्च जातौ’ (उ० ५।६३)
इति कः । यद्वा ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः ।
‘प्राप्रा—’ (३।१।१३७) इति शो न । ‘जिप्रः संज्ञायाम्—’
(वा० ३।१।१३७) इति निषेधात् । ‘व्याघ्रः स्यात्पुंसि
शार्दूले रक्षैरण्डकरजयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्टकार्या
तु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥३॥*॥ त्रीणि ‘वाघ’ इति
ख्यातस्य ॥

तरश्चस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

तरेति ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति । ‘क्षिण हिंसा-
याम्’ (त० उ० से०) । मितद्वादितुः (वा० ३।२।१८०)
॥ (१) ॥*॥ मृगमति । ‘अद भक्षणे’ (अ० प० अ०)

ल्युः (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तैदुआवाघ' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये । 'हुण्डातर' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः ।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

वरेति ॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'वराहो नाणके किरौ । मेघे मुस्ते गिरौ विष्णौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सवनम् । 'घृष्ट प्राणि-गर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । सुवं प्रसवं करोति । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्भूकरपांशवः' इति शभेदः । शूकोऽस्त्यस्य । खररोमत्वात् । रः । यद्वा शूकं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'शू' इति ध्वनिं करोति । अच् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा ॥ (२) ॥*॥ घर्षति । 'घृष्टु संघर्षे' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'घृष्टिः स्त्री घर्षणस्यर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ कोलति पीनत्वात् । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा कोलन्यज्ञान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'कोलो मेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं च बदरे कोला पिप्पल्यां चव्यमेषजे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ पोत्रं मुखप्रमस्यस्य । 'अतः-' (पा२।१।१५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) । इति कः ॥*॥ 'किरिः' इति पाठे बाहुलकात् किः । ('अथ किरः किरिः । भूदारः शूकरः' इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ केटति । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् किट्' (उ० ४।१२०) ।—किटति—इति मुकुट-ध्विन्यः । किटैस्तौदादिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥*॥ दंष्ट्रास्त्यस्य । ग्रीहादीनिः (पा२।१।१६) ॥ (८) ॥*॥ घोणा नासास्य । ग्रीहादिः (पा३।१।१६) ॥ (९) ॥*॥ स्तब्धानि रोमाणि यस्य ॥ (१०) ॥*॥—कुडति । 'कुड घनत्वे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तच्च कुटादि-त्वाद्गुणाप्रसङ्गात् । कुडनम् । घञ् (३।३।१९) । क्रोडोऽस्या-स्ति । अर्श आद्यच् (पा३।१।२७) ॥ (११) ॥*॥ भुवं दार-यति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'सूक-रस्य' ॥

कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

केति ॥ कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कुण्ठकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१।४४) इतीन् । 'कपिर्ना सि-हके शाखामृगे च मधुसूदने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ प्लवनम् । 'प्लु गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।

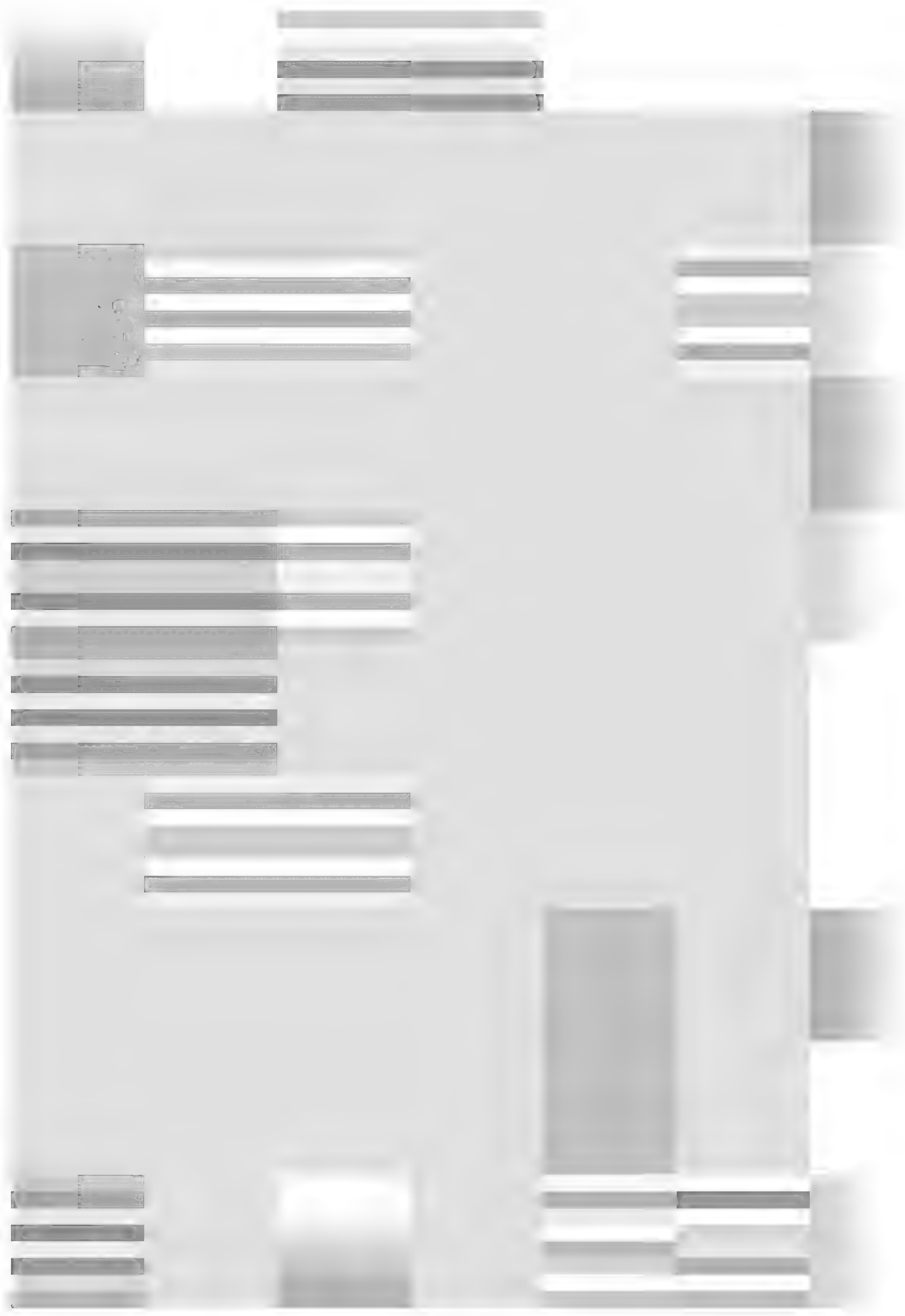
३।५७) प्लवेन गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'खञ्ज डिङ्' (वा० ३।२।३८) ॥*॥ डिङ्त्वाभावे 'प्लवंगमः' च । 'प्लवंगमश्च मण्डके तथा शाखामृगेऽपि च' (इति मे-दिनी) (२) ॥*॥ 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।३।४८) इति डः । 'प्लवगः कपिभेकयोः । अर्कसूते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ शाखाचारी मृगः पशुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ वलीयुक्तं मुखमस्य । वली मुखेऽस्य—इति वा ॥ (५) ॥*॥ मर्कति । 'मर्क' धातुग्रहणे । 'शकादि-भ्योऽटन्' (उ० ४।८१) मुकुटस्तु—मर्कः सौत्रादृत्यार्थाङ्ग-रादित्वाद्विकल्पितणिचः 'शकादिभ्योऽटन्'—इत्याह । तच्चि-न्यम् । मर्केश्वरादित्वाभावात् । यदपि—प्रियते । 'जटम-र्कटौ' इति मृडोऽटन्कारश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तदपि निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥*॥ वने भवं फलादि । अण् (४।३।५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । वानम् । 'वा गत्यादौ' (अ० प० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । वि-गमनेऽपि नृणाति बालकम् । 'नृ नये' (क्र्या० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वा किञ्चित् नरो वा ॥ (७) ॥*॥ 'की' इति शब्दमीष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) 'मूलविभुजा-' (वा० ३।२।१५) इति कः । यद्वा कस्य वायो-रपत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) । किर्हनुमान् ईशो यस्य ॥ (८) ॥*॥ वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥*॥ नव 'वानरस्य' ॥

मथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षच्छभल्लुमात्तुकाः

अथेति ॥ भल्लते । 'भल्ल हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (पा३।७।५) । यत्तु मुकुटेन 'यूकादयश्च' इति सूत्रमुक्तम् । तदुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्य-ते ।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामिमुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ उल्ल-कादित्वात् (उ० ४।४१) दीर्घमध्योऽपि । 'भल्लूको भल्लूको भल्ल इत्युल्लकादयश्च सः' इति पुरुषोत्तमः ॥*॥ प्रज्ञायणि (पा४।३।८) 'भाल्लूकः' 'भाल्लुकः' च ॥ (१) ॥*॥ ऋक्षो-ति । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान् । कृत-वेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ।—ऋ-क्षति—इति स्वामी चिन्त्यः । ऋक्षेः सौवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ अच्छ आभिमुख्येन भल्लते । अच् (३।१।१३४) ।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामिमुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ संघैतविगृही-तमिदं नाम । 'अच्छः स्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वच्छमव्ययम् । आभिमुख्ये' (इति मेदिनी) । ('भल्लः स्यात् पुंसि भल्लूके

१—'दधति कुहरभाजां यत्र भल्लूकयूनाम्' इति प्रयोगात्—इति स्वामिमुकुटौ । २—'अच्छभल्लपरिषद्भिन्नन्ती' इत्यमिनन्दः—इति मुकुटः ।

शत्रुमेदे तु न द्वयोः । भङ्गातक्यां स्त्रियां 'भल्ली' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ भालयते । 'भल आभण्डने' चुरादिराकुसीयः ।—भालयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भालु' इति ख्यातस्य ॥

गण्डके खड्गखड्गिनौ ।

गण्डेति ॥ गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अमन्ताडः' (उ० १।११४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा गण्डति संहतो भवति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) 'गण्डकः' पुंसि खड्गे स्यात् संख्याविद्या-प्रमेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ खडति । 'खड मेदने' (उ० प० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'खड्गो गण्डकशङ्खासिबुद्धमेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यौ) । (२) ॥*॥ खड्गः शृङ्गमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'खड्गी ना गण्डके मज्जुघोषे खड्गधरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गंडा' इति ख्यातस्य ॥

लुलापो महिषो बाह्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

लुलेति ॥ लुडति पङ्के । 'लुड संश्लेषे' (तु० प० से०) । प्रोति । 'आप्ल व्याप्तौ' 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । डलयोरैकत्वम् । आ (स्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । लुलश्चासावापश्च । यद्वा । लुज्यन्ते । 'लुड विलोडने' () भिदायङ् (३।३।१०४) । लुला विलोडिता आपो येन । 'लुल विमर्दने' इति सौत्रो धातुर्वा ॥*॥ ('लुलार्थः' इति) अन्तस्थयकारान्तपाठे बाहुलकादायङ्प्रत्ययः ।—'लुलिकुलिकषिभ्य आयः'—इति मुकुटलिखितसूत्रमुज्ज्वलदत्तादिषु न पश्यामः । यद्वा अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । लुलश्चासावयश्च ॥ (१) ॥*॥ महति, मखाते, वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अविमह्योष्ठिष्व' (उ० १।४५) । यद्वा मंहते । 'महिद् वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । आगमशासनस्यानित्यत्वाच्च तुम् । 'टिड्ढा-' (४।१।११५) इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ बाहानां द्विषन् । बाहेषु द्विषन् वा । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः ॥ (३) ॥*॥ के जले आसरति । 'स गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा ईषत् सरति । स्थूलकायत्वात् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (४) ॥*॥ सीरोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२।११५) । सीरिणां कर्षकाणामिभ इव । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । यद्वा 'सीरोऽर्कहलयोः पुंसि' (इति मेदिनी) । सीरस्य सूर्यस्य इभ इव । पुत्रवाहन-

लात् । पूर्ववत् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'महिषस्य' ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।

सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

स्त्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यस्याः । अशौ-आयच् (५।२।१२७) । शकुनावेदकत्वात् । 'शिवः किलः शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वताच्छृगालेऽपि स्त्रीलिङ्गः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते । तदपवादोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ भूरयो माया यस्य ॥ (२) ॥*॥ गां विकृतां वाचं मिनोति । 'डुमिश् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृवापा-' (उ० १।१९) इत्युण् ॥ (३) ॥*॥ मृगेषु धूर्त इव 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ सृजति मायाम् । 'सृज वि-सर्गे' (तु० प० अ०) । बाहुलकात् कालन् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । असृग् आलाति वा । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्ब-रश्चकराः । रशनापि च जिह्वायां शृगालः कलशोऽपि च' इति शमेदः । शृङ्गं न लाति । पूर्ववत् । 'शृगालो वञ्चके दैत्ये शृगालं डमरे विदुः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ वक्ष्यते 'वञ्चु प्रलम्भने' (तु० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ।—वक्ष्यति—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । आकुसीयस्य वञ्चरात्मने-पदित्वात् । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवधौ च जम्बुकै' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'तृज्वत् क्रोष्टुः' (७।१।९५) ॥ (७) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तं रौति । मितद्वादि-त्वात् (वा० ३।२।१८०) ङुः ॥ (८) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तो रवोऽस्य । 'गुहारूपं वृषमेरुः फेरवस्तारवः शिवा । सूको-ऽतिरुजः फेरुः श्वमीरुर्मण्डलाहितः' इति साहसङ्गः ॥ (९) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । मृगयादिः (उ० १।३७) ।—मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) ङुः, लुक्च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । शिलोपप्रसङ्गात् । लुकोऽप्रसङ्गाच्च ॥*॥ उल्लकादित्वात् (उ० ४।४१) जम्बूकश्च । 'खरोष्ट्रकपिज-म्बूकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचस्पतिः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'जम्बुकस्य' ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।

ओतुरिति ॥ अवति विष्टाम्, आखुभ्यो गृहम्, वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युठौ । दीर्घः (६।१।१०१) गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ वेडति । विज्यते, वा । 'विड आक्रोशे' (भ्वा०) । 'तमिविशिविडि' (उ० १।११८) इति कालन् । 'विडालो नेत्रपिण्डे स्याद्वृषदंशकके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मार्धि मुखम् । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'कजिमृजिभ्यां चित्' (उ० ३।

१ तथा च प्रयोगो दृश्यते 'खुरविधुतधरित्रीचित्रकायो लुलायः' इति—इति मुकुटः ॥

11
12
13

14
15
16

17
18
19

20
21
22
23
24
25

26
27
28

29
30
31

32
33
34

१३७) इत्यारन् । 'मृजेर्वृद्धिः' (७।२।११४) । 'मार्जार ओतौ खट्वांशे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वृषान् मूषकान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ आखून् भुङ्क्ते । आखुभ्यो भुनक्ति वा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मार्जारस्य' ॥ अथो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकतात्मजे ॥ ६ ॥

त्रेति ॥ गोधाया अपत्यम् । 'गोधाया ढक्' (४।१।१२९) ॥ (१) ॥*॥ 'आरगुदीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (२) ॥*॥ शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि सर्पाङ्गो-धायां जातस्य 'चन्दनगोहा' इति ख्यातस्य ॥

श्राविचु शल्यः

श्वेति ॥ श्वानं विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । 'नहिष्ठति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । अ-श्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ स्त्रीबन्धवेष्टुतोमरे । मदनदुश्चाविधोर्ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ॥

तल्लोमि शलली शललं शलम् ।

तदिति ॥ तस्य श्वाविधो लोमनि । शलति । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात् (४।१।६४) वा ङीष् स्त्रियाम् ॥ (१) ॥*॥ स्त्रीत्वाविवक्षायां शल-लम् । 'तच्छलाकायां शललं शलमित्यपि' इति हैमनाममा-ला । 'शललस्तु वृषाण्डयोः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पचा-द्यचि । 'शलं तु शलकीलोमि शलो भृङ्गे गणे विधौ' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शल्यरोम्णाम्' ॥

वातप्रमीर्वातमृगः

वातेति ॥ वातं प्रमिसीते—वाताभिमुखधोवनात् । 'वा-तप्रमीः' (४।१) इत्युणादिसूत्रेण माड ईप्रत्ययः कित् । 'वात-प्रमीर्वातमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः समीरमृगः' इति बोपालितात् स्त्रीत्वमप्यस्य—'कृदि-कारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्—इत्येके । अन्ये तु-कारग्रहणस्य तपार्थत्वादीर्घान् ङीष् न—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगमे-दस्य' ॥

कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ईहां मृगेष्वस्य । ईहां मृ-गयते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मृगयति—इति मुकु-टश्चिन्त्यः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्यात्मनेपदित्वात् । ईहाप्र-धानो मृगो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० ३।१।७८) । 'ईहामृ-गस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपकमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ वर्कते । 'वृक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा वृणोति । 'वृष् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संवृशुषिसुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४।१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृकस्य' 'विग' इति ख्यातस्य ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

मृग इति ॥ मृग्यते व्याधेः । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) घञ् (३।३।१९) ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तच्च । परिगणनात् । घञापि रूपसिद्धेः । अदन्तत्वाद्गुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिणक्षत्रमे-दयोः । अन्वेषणायां याज्यायां मृगी तु वनितान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कौ रङ्गति । 'रणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (५।२।१२७) । कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२) ॥*॥ वातमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहु-लकादुण् ॥*॥ 'वानायुः' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३) ॥*॥ हरति मनः, ह्रियते गीतेन वा । 'श्वास्याह्वविभ्य इनच्' (उ० १।४६) । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधे-यवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वत्तमेदयोः । सुवर्णप्र-तिमायां च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अजिनस्य योनिः ॥*॥ 'विश्वाची चारुलोचनः' इति रभसः । पञ्च 'हरि-णस्य' ॥

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यम्

ऐणयिति ॥ मृग्याश्चर्मास्थिमांसादि । एण्या विकारोऽव-वयवो वा । 'एण्या ढञ्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) 'हरिणाजिनस्य' ॥

एणस्यैणम्

ऐणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा । 'प्राणिरज-तादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) ॥

उमे त्रिषु ॥ ८ ॥

उमे इति ॥ उमे ऐणैणैणे ॥

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

केति ॥ षडेते हरिणमेदा अजिनयोनयः स्युः । के दलति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (४।१।१३४) ।—'कन्देर्नलोपश्च' इत्यरन्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलद-त्तादिषूक्तसूत्रदर्शनात् । ङीष् (४।१।६३) । 'कदली हरि-णान्तरे । रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति (लान्तेषु) हैमः । 'रम्भावृक्षे च कदली पताकामृगमेदयोः' (इति लान्तेषु मेदिनी) । 'कदलं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ कन्दे सस्यमूले लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्ये-भ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६)

कलच् । गौरादिः (४।१।४१) । ('कन्दलं त्रिषु कर्पाळेऽप्यु-
परागे नवाङ्कुरे') । 'कलध्वानौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रमेदयोः'
इति लान्तेषु मेदिनी । अत एव—इन्नन्तावेतौ—इति खाभी
चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा०
उ० अ०) । बाहुलकाद् नक् दीर्घश्च । 'चीनो देशांशुक-
ग्रीहिमेदे तन्तौ मृगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
चमति । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) खर्जा-
दित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादित्वात् (६।३।
१०९) अत उत । यद्वा चमूः चम्वां वा ऊरुर्यस्य ॥ (१)
॥*॥ प्रीणाति । प्रीयते वा । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) ।
'प्रीङ् प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ शो-
भनावूरु यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'अजिनजातीयमृगाणाम्'
पृथक् ॥

कृष्णसाररुक्मङ्कुरङ्कुरशंवररौहिषाः ।

गोकर्णपृषतैणदर्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'वृतीया-' (२।१।
३०) इति समासः । 'कृष्णसारः' शिशपायां मृगमेदे लु-
हीतरौ इति हैमः ॥*॥ ('कृष्णशारः' इति) तालव्यपाठे ।
कृष्णश्चासौ शारश्च । 'वर्णो वर्णेन' (२।१।७८) इति समासः ।
'शारः शबलवातयोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥
रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'जन्वादयश्च' (उ०
४।१०२) इति साधुः । 'रुरुदैत्ये मृगेऽपि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ नितरामश्चति । 'नाचक्षेः' (उ० १।१७) इति कुः ।
म्यङ्क्तादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'न्यङ्कर्मणे मुनौ' इति
हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ रमते रज्यते वा । मृगयत्वादित्वात्
(उ० १।३७) साधुः । मुकुटस्तु—रङ्कति गच्छति—इति
व्याख्यत । तन्न । रङ्किधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥
शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि घातोः
संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । 'शंवरौ दानवान्तरे । म-
त्स्यैणिरिमेदेषु शंवरी पुनरोषधौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
रौहिषं तृणमेदमस्ति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'रौहिषं
कचृणे क्लीबं पुंसि स्याद्वरिणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ गोरिव कर्णावस्य । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे च
गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णीं मुर्विकौषधौ' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पृषताः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) यद्वा पर्थति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'मृगे विन्दुः

पृषंश्चैव पृषतश्च प्रकीर्तितः' इति व्याडिः । ('पृषतवत् पृष-
न्मृगे । विन्दौ' इति हैमः) । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहिते ।
श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एति ।
बाहुलकाणः ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । इयति वा बाहुलकात्
इयन् ॥*॥ (ऋष्यः) मूर्धन्यान्तोऽपि ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) अङ्ग्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ॥*॥
'रिष्यः' अपि । रिष्यते । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) ।
अङ्ग्यादिः (उ० ४।११२) । 'एणः कुरङ्गे मारिष्यः स्याह-
श्यश्चाखलोचनः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रोह-
ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'रुहे रस्य लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् ॥ (१) ॥*॥ च-
मति, चम्यते, वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अ-
र्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इत्यमरः । 'चमरं चामरं
ञी तु मञ्जरीमृगमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एते
द्वादश 'मृगमेदाः' ॥

गन्धर्वः शरभो रामः सुमरो गवयः शशाः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवांघाः पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते, वा । 'गन्ध अर्दने'
चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । अ-
र्बति । 'अर्ब गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
गन्धश्चासावर्बश्च शकन्धवादिः (वा० ६।१।९४) यद्वा गन्धे
अर्बो बोधोऽस्य । 'गन्धर्वः' पशुमेदे पुंस्कोकिलतुरंगयोः ।
अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति (स्पृशान्ते)
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या०
प० से०) । 'कृशालिकल्लिगर्दिभ्योऽमच्' (उ० ३।१२२) ।
'अष्टापदे च करमे शरभः स्यान्मृगान्तरे' इति तालव्यादौ
रभसः । 'शरभस्तु पशोर्भिदि । करमे वानरभिदि' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमते अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'ज्व-
लिति-' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्नेन वा । 'ह-
लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'रामा योषाहिङ्गुलिन्योः
क्लीबं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे ।
इये च पशुमेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ सरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'सृघस्यदः कमरच्' (३।२।१६०) ॥ (१) ॥*॥ गवते 'गुड्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादयः । यद्वा गवन्म ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं गवेन वा याति । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥*॥ शशति । 'शश झुतगतौ'
(भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ इत्यादयो
येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहादयः, वक्ष्यमाणाश्च ये गोमे-
घहस्त्यश्वादयः, सर्वे ते पशुजातयः पशुशब्दवाच्याः । प-
श्यति सर्वमविशेषेण । 'हशिर प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—हैमे तु 'कलापे' इति लिखितम् । 'समूहे' इति व्याख्या-
तमनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् । २ रौहिद्र हलन्तोऽपि 'स एव
रौहिषां मध्ये चरति' इति भवसूतिः । 'रुण्डि कश्चित् कुमे
सुसरौहिषी' इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ॥

१—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥

‘अर्जिहशि-’ (उ० १।२७) इत्युः पक्षिरादेशश्च । यत्तु मुकुटः—
पक्षेः सौत्रधातोः ‘अपष्टादयः’ इति कुः’ इति सुभूतिः—
इत्याह । तदुक्तसूत्रास्मरणमूलकम् ।—पाश्यन्ते पाक्षेः—
इति स्वाम्यप्येवम् । ‘मृगमेदानाम्’ पृथक् ॥

उन्दुरुमूषिकोऽप्याखुः

उन्निवृति ॥ उन्ति । ‘उन्दी छेदने’ (ह० प० से०) ।
बाहुलकादुक्तः । ‘कन्दुरुन्दुरुन्दुरः’ इति शब्दार्णवः ॥
(१) ॥*॥ मुष्णाति । ‘मुष स्तेये’ (त्र्या० प० से०) । ‘मु-
ष्णातेर्दार्धश्च’ (उ० २।४२) इति किकन् ॥*॥ ‘मूष स्तेये’
(भ्वा० प० से०) दीर्घोपधोऽस्ति । मूषति । ण्वुल् (३।१।
१३३) । ‘भद्रमूषिक आसन्दी कन्दुरुन्दुरुन्दुरः । मू-
षको वज्रदशनः क्रमः काण्डो बिलेशयः’ इति वाच-
स्पतिः ॥ (२) ॥*॥ आ खनति । ‘खनु अवदारणे’ (भ्वा०
उ० से०) । ‘आङ्परयोः खनिश्रृङ्गां डिच्’ (उ० १।३३) इत्युः ।
मुकुटसु—‘आङ् खनिर्वह्योर्नलोपश्च’ इति कुर्नलो-
पश्च । बाहुलकादलोपः—इति सूत्रसुपन्यास्यत् । तच्चिन्त्यम् ।
उक्तवदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मूषिकस्य’ ॥

गिरिका बालमूषिका ।

गिरिति ॥ गिरति ‘कृगृपृकुटि-’ (उ० ४।१४३) इति
इः क्चि । ‘ऋत इत्-’ (७।१।१००) संज्ञायां कन् (५।३।७५)
॥ (१) ॥*॥ क्षुद्रत्वात् बाला चासौ मूषिका च । ‘खर्वा-
खुर्बालमूषिका’ इति दुर्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘खल्पमू-
षकजातेः’ ॥

सरटः कृकलासः स्यात्

सरेति ॥ सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘श-
कादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ कृकं शिरो ग्रीवां
कण्ठं च लासयति चालयति । ‘लस शिल्पयोगे’ चुरादिः
‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सरटस्य’ ‘किर्काट’
इति ख्यातस्य ॥

मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

मुसेति ॥ मुस्यति संशयम् । ‘मुस खण्डने’ (दि० प०
से०) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वान्डीष् ।—
जातौ डीष् (४।१।६३)—इति मुकुटः । तच्च । स्त्रीविषयत्वात् ।
‘मुसलं स्यादयोधे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्या-
माखुपर्णागृहगोधिकयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥*॥ तालव्यमध्या
(मुसली) इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ अल्पा गोधा ‘अल्पे’ (५।
३।८५) इति कन् । गृहस्य गोधिका । ‘ज्येष्ठा स्त्री कुल्यमत्स्या

च गृहगोधा गृहालिका’ इति साहसाङ्कः ।—‘गृहगो-
लिका’ इति पाठः सभ्यः इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गृह-
गोधायाः’ ‘विष्णुत्तिया’ इति ख्यातायाः ॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।

लूतेति ॥ लुनाति । ‘लृञ् छेदने’ (त्र्या० उ० से०) ।
‘हसिमृग-’ (उ० ३।८६) इति तन् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।—
बाहुलकात्तन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्राज्ञानमूलकः । ‘लूता
लूतका’ इत्यमरदत्तः । ‘लूता तु रोगे पिपीलिकोर्णनाभयोः’
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तन्तून् वयति । ‘वेच् तन्तुसंताने’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘ह्वावामश्च’ (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ तच्च
तन्तून् वयति ‘तन्त्रवायः’ इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ ऊर्णेव
तन्तुर्नाभावस्य । ‘अच्’ (५।४।७५) इति योगविभागादच् ।
‘ढ्यापोः-’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥*॥ मर्कति । ‘मर्कं सौत्रो
धातुर्ग्रहणार्थः । शकादित्वात् (उ० ४।८१) अटन् । ‘संज्ञायां
कन्’ (५।३।७५) ‘अथ मर्कटकः सस्यमेदे वानरलूतयोः’
इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘ऊर्णनाभस्य’ ‘मर्कडी’
इति ख्यातस्य ॥

नीलङ्गस्तु क्रिसिः

नीति ॥ नितरां लङ्गति । ‘लङि गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
नीलति वा । ‘णील वर्णे’ (भ्वा० प० से०) ‘खरुशङ्कु-’ (उ०
१।३६) साधुः । ‘नीलङ्गरपि नीलाङ्गः’ इति द्विरूपको-
शः । ‘नीलङ्गः स्यात् कर्मो पुंसि भम्भराख्यां तु योषिति’ इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ कामति । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘क्रमितमिशस्तम्भामत इत्’ (उ० ४।१२२) इति किः
॥*॥ बाहुलकात् संप्रसारणमपि । ‘द्वमामये भवेत्पुंसि कीटे च
क्रिमिवत् क्रमिः’ इति रभसः । ‘क्रिमिर्ना क्रमिवत्
कीटे लाक्षायां कृमिले खरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘सुनकीडा’ इति ख्यातस्य ॥

कर्णजलौका शतपद्युमे ॥ १३ ॥

कर्णेति ॥ कर्णस्य जलौकेव ॥*॥ (कर्णजलौकाः)
सान्ता वा ॥ (१) ॥*॥ शतं पादा यस्याः । ‘कुम्भपदीषु
च’ (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ सान्तत्वेऽपि
स्त्रीत्वबोधनाय—‘उमे’ इति । द्वे ‘कर्णजलौकायाः’ ‘गो-
जर’ इति ख्यातस्य ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यात्

वृश्चिति ॥ वृश्चति । ‘ओ वृश् छेदने’ (तु० प० से०)
‘वृश्चिकृथोः किकन्’ (उ० २।४०) । ‘प्रहिज्या-’ (६।१।
१६) इति संप्रसारणम् । ‘वृश्चिकस्तु वृणे राशौ शूककीटौ-
षधीमिदोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शूकयुक्तः कीटः ।

१—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां तु ‘कर्ममे गदे’ इति व्याख्यातं
मह्यप्रामाण्येन ॥

१ अचि (३।१।३४) । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात्
(४।१।६३) वा डीषि ‘मूषी’ अपि ॥ ‘इन्ति कीटविषं सर्वं
तथा मूषीविषं च यत्’ इति शालिहोत्रे—इति मुकुटः ॥
२—‘मुषली’ मूष्यन्मध्या च इति वर्णदेशना—इति मुकुटः ॥

शाकपार्थिवविः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्णा-
दिभक्षककृमिशेषस्य' ॥

अलिद्रुणौ तु वृश्चिके ।

अलीति ॥ अलति-दंशे समर्थो भवति । 'अल भूष-
णादौ' (भा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।
११८) । 'भङ्गवृश्चिकयोरलिः' इति रभसः ॥*॥ बाहुल-
कादिणप्रत्यये दीर्घादिरपि । 'वृश्चिको द्रुण आलिः स्यात्'
इति बोधालितः ॥*॥ नान्तोऽप्यस्ति अलमर्थोऽस्यास्ति ।
'त्रीह्यादित्वात्' (५।२।११६) इति । 'अव्ययानां भमात्रे
टिलोपः' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'अथाली स्या-
द्वृश्चिके भ्रमरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्रुणति ।
'द्रुण हिंसागतिकोटिल्येषु' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'द्रुणं चापेऽलिनि द्रुणः' (इति मे-
दिनी) ॥*॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके-इति
स्वामी ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृश्चिकस्य' 'वीछी'
इति ख्यातस्य ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

पारेति ॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानो-
पदेशेन । 'अव रक्षणादौ' (भा० प० से०) । शतृप्रत्ययः
(३।२।१३४) । 'द्वितीया' (२।१।२४) 'पञ्चमी' (२।१।३७)
इति योगविभागात् समासः । परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पारापतः' इति पाठे
पारादप्यापतति प्रेम्णा । 'पल्ल गतौ' (भा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलो-
चनः । पारापतः कलरवः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ कलो
रवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कस्य वायोः पोत इव, को वायुः पोतो
नौरिवाय वा । 'पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगान्-
तरे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परे-
वा' इति ख्यातस्य ॥

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पुत्री श्येनः

अथेति ॥ शशमसि । 'अद भक्षणे' (भा० प० अ०) ।
ल्युट् (३।१।१३३) । ल्युट् (३।१।११३) वा । युच् (उ०
२।७८) । 'श्येने पञ्चशशादनौ' (इत्यमरमाला) ॥ (१) ॥*॥
'अतिशयितं प्रशस्तं वा पञ्चमस्य' । 'अतः-' (५।२।११५) इ-
त्तीनिः । 'श्येनाख्यो विहगः पुत्री पञ्चिणौ शरपक्षिणौ' इति
ज्ञाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैड् गतौ' (भा० आ०
अ०) । 'श्यास्त्याहजविभ्य इन्च्' (उ० २।४६) । ('श्येनः
पक्षिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्ये-
नस्य' 'वाज' इति ख्यातस्य ॥

१-भाष्ये तु 'अव्ययानां च' इत्येव वार्तिकमुपलभ्यते ॥

उलूके तु वायसारातिपेचकौ ।

उल्विति ॥ उचति । 'उच समवाये' (तु० प० से०) ।
'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः । 'उलूकः पुंसि
काकाराविन्द्रे भारतयोधनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
वायसस्य काकस्यारातिः ॥ (२) ॥*॥ पचति-संतपति, प-
च्यते वा दुःखेन । 'डुपचष् पाके' (भा० उ० अ०) । 'प-
चिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् । अत इ-
त्वम् । 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणः । यत्तु मुकुटः-
कृचादित्वात् (उ० ५।३५) वुन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।
१०९) अत एत्वम्-इत्याह । तच्च । 'पचिमच्योः' इति
सूत्रस्य सत्त्वात् । पृषोदरादित्वकल्पनाया अन्याप्यत्वात् ।
'अथ शकाख्यो दिवान्धो वक्रनासिकः । हरिनेत्रो दिवाभीतो
नखाशी पीयूषधरौ । काकभीरुर्नक्तचारी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'घूकस्य' ॥

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्रेति ॥ व्याघ्रमटति । 'अट गतौ' (भा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।११) । व्याघ्र इवाटति वा । अच् (३।१।
१३४) (१) ॥*॥ भरन् धारको वाजोऽस्य । यद्वा भर-
द्वाजस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्व्या-
भावः । 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटाख्यविहगमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भरद्वाजपक्षिणः' 'मर्दुल' इति
ख्यातस्य ॥

खजरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

खजेति ॥ खज इव ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भा० प०
अ०) । बाहुलकात् कीदन् ॥ (१) ॥*॥ खजति । 'खजि
गतिवैकल्ये' (भा० प० से०) । नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४)
ल्युः । 'खञ्जनः खजरीटे, स्त्री सषष्प्यां, खञ्जनं गतौ' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खञ्जन' इति ख्यातस्य ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहेति ॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते ।
'ककि गतौ' (भा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क-
ङ्कश्चन्द्रविजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'बाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिमेदस्य' 'कंक-
हड' इति ख्यातस्य ॥

अथ चापः किक्कीदिविः ।

अथेति ॥ चापयति । 'चष हिंसायाम्' (तु० प० से०)
स्वार्थण्यन्तः । 'चष भक्षणे' (भा० उ० से०) हेतुमण्य-
न्तो वा । अच् (३।१।१३४) । 'चासः' अपि । 'इक्षुपक्षि-
भिदोश्चासः' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'किक्की'
इति दीव्यति वाशते । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।

The first section of the report discusses the background of the project.

The second section describes the methodology used in the study.

The third section presents the results of the study.

The fourth section discusses the implications of the findings.

The fifth section concludes the report and provides recommendations.

The sixth section provides a summary of the key findings.

The seventh section discusses the limitations of the study.

The eighth section provides a list of references.

The ninth section provides a list of appendices.

The tenth section provides a list of figures and tables.

The eleventh section provides a list of abbreviations.

The twelfth section provides a list of acronyms.

The thirteenth section provides a list of symbols.

The fourteenth section provides a list of units.

The fifteenth section provides a list of definitions.

The sixteenth section provides a list of footnotes.

The seventeenth section provides a list of endnotes.

The eighteenth section provides a list of references.

The nineteenth section provides a list of appendices.

The twentieth section provides a list of figures and tables.

The twenty-first section provides a list of abbreviations.

The twenty-second section provides a list of acronyms.

The twenty-third section provides a list of symbols.

The twenty-fourth section provides a list of units.

The twenty-fifth section provides a list of definitions.

The twenty-sixth section provides a list of footnotes.

The twenty-seventh section provides a list of endnotes.

The twenty-eighth section provides a list of references.

The twenty-ninth section provides a list of appendices.

The thirtieth section provides a list of figures and tables.

The thirty-first section provides a list of abbreviations.

The thirty-second section provides a list of acronyms.

The thirty-third section provides a list of symbols.

The thirty-fourth section provides a list of units.

The thirty-fifth section provides a list of definitions.

The thirty-sixth section provides a list of footnotes.

The thirty-seventh section provides a list of endnotes.

The thirty-eighth section provides a list of references.

The thirty-ninth section provides a list of appendices.

The fortieth section provides a list of figures and tables.

‘कृविष्टवि-’ (उ० ४।५६) इति साधुः । ‘किकीदिविश्व
चाषः स्यात्’ इति रत्नकोषः । ‘चाषो दिविः किकिः
स्मृतः’ इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चाषस्य’ ‘चास’
इति ख्यातस्य ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

केति ॥ के मूर्ध्नि लिङ्गं चूडस्य । कलिं कलहं गच्छति
वा । ‘गमश्च’ (३।२।४७) इति खच् । ‘खच् डिद्वक्तव्यः’ (वा०
३।२।३८) । ‘कलिङ्गः पृत्तिकरजे धूम्याटे भूमि नीवृति । न
द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ भृङ्ग इव । कृष्णत्वात् । यद्वा विभर्ति कुलम् ।
‘भृञः कितुद् च’ (उ० १।१२५) इति गन् । ‘भृङ्गो धूम्या-
टपिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि’ (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ धूम्या धूमसमूह इवाटति । अच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘भृङ्गस्य’ ॥

अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

शार्वाघाटः

अथेति ॥ शतं पत्राण्यस्य ॥ (१) ॥*॥ दाह आहन्ति ।
‘दारावाहनोऽणन्यस्य च टः-’ (वा० ३।२।४९) । वासार्थं
दाह आघाटयति । ‘घट संघाते’ चुरादिः । अण् (३।२।१) ॥
सुभूतिस्तु चिन्त्यः । घटिना विगृहीतत्वात् । ‘काष्ठकुट्टः श-
तच्छदः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठकुट्टस्य’
‘काठकोरा’ इति ख्यातस्य ॥

अथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।

अथेति ॥ शारयति, शार्यते, चातपादिना । ‘शृ हिंसा-
याम्’ (क्र्या० प० से०) ण्यन्तः । ‘तरत्यादिभ्यश्च’ (उ०
१।१२०) इत्यङ्गच् ।—शारेरङ्गच्—इति मुकुटः । तन्न ।
उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वेतत्सूत्रादर्शनात् । ‘शारङ्गश्चातके ख्यातः
शबले हरिणेऽपि च’ इति तालव्यादावजयः ॥*॥ सरति ।
‘सवृजोवृद्धिश्च’ (उ० १।११२) इत्यङ्गच् ।—‘सृ गतौ’
(भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) पूर्ववत् । अण् (३।
२।१) वृद्धिश्च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अणोऽप्रसङ्गात् । ‘सु-
वृजोः’ इति सिद्धत्वाच्च । णिचः प्रयोजनाभावाच्च । ‘चातके
हरिणे पुंसि शारङ्गः शबले त्रिषु’ इति दन्त्यादौ रभसात् ।
यद्वा शारमङ्गमस्य । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । ‘सा-
रङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति
वा । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।
३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ चतति । ‘चते याचने’ (भ्वा०
प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चातक-
पक्षिणः’ ‘पपिहा’ इति ख्यातस्य ॥

कुकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

कृकेति ॥ कृकेन गलेन वक्ति । ‘वच परिभाषणे’ (अ०
प० अ०) । ‘कृके वचः कुश्च’ (उ० १।६) इत्युण् ।
‘कुकवाकुर्मयूरेऽपि सरटे चरणायुधे’ इति विश्वः ॥ (१)
॥*॥ ताम्रा चूडस्य ॥ (२) ॥*॥ कोकनम् । ‘कुक आदाने’
(भ्वा० आ० से०) । संपदादिभ्यः क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ।
कुटति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।
१।१३५) इति कः । कुका कुटः । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३२)
इति समासः । कुत्सितः कुटो वा । कोः पृथिव्याः कुटो वा ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा ।—कुं पृथ्वीं कुटति । इगुपध-
त्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । अणस्तदपवाद-
त्वात् । ‘अकारान्निरूपपदात्सोपपदो विप्रतिषेधेन’ (३।२।१)
इति वार्तिकाद्वा । मूलविभुजादित्वम् (वा० ३।२।५) युक्तम् ।
‘कुकुव्यनृतचर्यायां पुंसि स्याच्चरणायुधे । निषादशूद्रयोः पुत्रे
तृणोल्कायां च कुकुमे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ चरण-
आयुधमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘कुकुटस्य’ ॥

चटकः कलविङ्गः स्यात्

चटेति ॥ चटति । ‘चट भेदने’ (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ कलं वङ्कते । ‘वक्ति गतौ’ (भ्वा०
आ० से०) । अण् (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
‘कलविङ्गः पुमान् ग्रामचटकेऽपि कलिङ्गके’ (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘चटकस्य’ ॥

तस्य स्त्री चटका

तस्येति ॥ चटकस्य स्त्रीति स्त्रीत्वविवक्षायां ‘पुंयोगात्-’
(४।१।४८) इति प्राप्ते ङीप् जातिलक्षणङीष् (४।१।६३) च
अजादि (४।१।४) पाठाद्वाच्यते । क्षिपकादित्वात् (७।३।४५)
नेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकस्त्रियाः’ ॥

तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः

तयोरिति ॥ चटकायाश्चटकस्य वा पुमपत्यम् । ‘चट-
काया ऐरक्’ (४।१।१२८) ‘चटकादपीति वक्तव्यम्’ (४।१।
१२८) फलितम् । तयोश्चटकाचटकयोः—इति मुकुटः ।
तन्न । ‘पुमान् स्त्रिया’ (१।२।६६) इत्यन्तरङ्गैकशेषप्रवृत्त्या
द्वन्द्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकपुमपत्यस्य’ ॥

ह्यपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

ह्येति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति । तस्मिन् । ‘स्त्रियामपत्ये
लुग्वक्तव्यः’ (वा० ४।१।१२८) इत्यैरको लुक् । ‘लुक्तद्धित-
लुकि’ (१।२।४९) । पुनष्ठाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘चटकह्यपत्यस्य’ ॥

कर्करेडुः करेडुः स्यात्

कर्केति ॥ ‘कर्क’ इति रेडति । ‘रेट् भाषणे’ (भ्वा० उ०

से०) । मृगवादिः (उ० १।३७) ।—‘अपष्टादयश्च’—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ के वायौ जले वा रेटति । पूर्ववत् । ‘कर्करेटुः करेटुः स्यात् करटुः कर्कराटुकः’ इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अशुभवादिपक्षिभेदस्य’ ॥

कृकणककरो समौ ।

कृकेति ॥ ‘कृ’ इति कणति । ‘कण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कृकेण कण्ठेन अणति वा । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘कृ’ इति शब्दकरणशीलः । ‘कृजो हेतुताच्छील्य-’ (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अशुभपक्षिभेदस्य’ ॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

वनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥*॥ परेण काकेन भृतः ॥ (२) ॥*॥ कोकते । ‘कृक आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सलिकल्यनि-’ (उ० १।५४) इति लच् ।—‘अजिरादयश्च’ इति किरः—इति मुकुटः । तन्न । किरचि गुणाभावप्रसङ्गात् । कोकतेरजिराद्यनन्तर्भावात् उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनाच्च ॥ (३) ॥*॥ अपि कायति । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘वष्टि भागुरिः’ इत्यल्लोपः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘कोकिलस्य’ ॥

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्गात्मघोषपरभृद्वलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

काके इति ॥ कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘इण्मीका-’ (उ० ३।४३) इति कन् । ‘काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः ॥ काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्घयोः । रक्तिकायां मलट्वां च काकमाच्यां च योषिति ॥ काकं सुरतबन्धे स्यात् काकानामपि संहतौ’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ करोति शकुनम् । ‘शक्यादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) । के रटति । ‘रट परिभाषणे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) वा । ‘करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरुडेऽपि वायसे । (करटो वाद्यभेदे)’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ न रिष्टमस्य । ‘अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ बलिना पुष्टः ॥ (४) ॥*॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥*॥ ध्वाङ्गति । ‘ध्वाक्षि घोरवाशिते च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘ध्वाङ्गः काके बकेऽर्थिनि । गृहे,

ध्वाङ्गी तु काकोल्याम्’ (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ ‘काँ, काँ,’ इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति । ‘धुषिरु विशब्दने’ (उ० उ० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ परं विभर्ति । ‘डुष्ट्व’ (उ० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७५) ॥ (८) ॥*॥ बलिं भुङ्के । ‘भुज पालनादौ’ (ह० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७५) ॥ (९) ॥*॥ वयते । ‘वय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वयश्च’ (उ० ३।१२०) इत्यसच् ।—वयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । वयतेरात्मनेपदित्वात् । ‘वायसोऽगुरुक्षेऽपि श्रीवासध्वाङ्गयोः पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश ‘काकस्य’ ॥

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणेति ॥ द्रुणति । ‘द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु’ (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । द्रोणाख्यः काकः । ‘द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्वत्थाम्नो गुरावपि’ इति रुद्रः । ‘द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकानां चतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके, स्त्री नीवृदन्तरे ॥ तथा काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ काकयति । ‘कक लौल्ये’ (भ्वा० आ० से०) स्वरार्थप्यन्तः । बाहुलकादोलच् । ‘काकोलं नरकान्तरे, । ना कुलाले द्रोणकाके, विषभेदे तु न त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः’ इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे ‘डोडकाक’ इति ख्यातस्य ॥

दात्यूहः कालकण्ठकः ।

देति ॥ ‘दाप् लवने’ (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । दातिं मारणमूहते । ‘ऊह वितर्के’ (भ्वा० आ० से०) अण् (३।२।१) । यद्वा दिलौहोऽयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘देविकाशिशपा-’ (७।३।१) इत्यात्वम् । ‘वाह ऊट्’ (६।४।१३२) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ‘दात्यूहः कालकण्ठके । चातकेऽपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काले वर्षाकाले कण्ठो ध्वनिरस्य । ‘कण्ठः खरेऽन्तिके गले’ इति रुद्रः । कालः कण्ठोऽस्य । कप् (५।४।१५४) ‘काल-कण्ठनीलकण्ठौ पीतसारं महेश्वरे । दात्यूहे ग्रामचटके खजरीटे शिखावले’ इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दात्यूहस्य’ ॥

आतायिचिल्लौ

आतेति ॥ आतायते तच्छीलः । ‘तायु संतानपालनयोः’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः । यद्यप्यत्र वृत्तिकारादिभिः—‘अनुपसर्गे’—इत्युक्तम् । तथा भाष्ये उपसर्गेऽपि णिनिः स्वीकृतः ॥*॥ स्वामी तु—आतपति—इति विग्रहन् ‘आतापी’ इति पाठं मन्यते ॥ (१) ॥*॥ चिल्लति । ‘चिल्ल शैथिल्ये हावकृतौ च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘चिल्लः खगे स चुल्लश्च पिल्ल-

१—गृहं गृहविशेषः । यथाहुः—‘ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषश्च खरो गजः । ध्वाङ्गोऽष्टमस्तु प्राच्याथा ईशानान्ताः क्रमादमी ॥’ इत्यनेकार्थैरैवाकरकौमुदी ।—‘ध्वाङ्गी काकोलिकायां स्यात्’ इति पाठस्तु मेदिनीस्यः ॥

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.

2. It is essential for the accounting department to implement robust internal controls to prevent fraud and ensure the accuracy of the financial statements.

3. The document also highlights the need for regular audits and the importance of maintaining a strong relationship with the external auditors.

4. Furthermore, it emphasizes the role of the accounting department in providing timely and accurate financial information to management and the board of directors.

5. The document concludes by stating that the accounting department is a critical component of the organization's financial management and must be given the necessary resources and support to perform its duties effectively.

6. The accounting department should also be responsible for ensuring compliance with all applicable laws and regulations, including those related to tax reporting and financial disclosure.

7. It is also important for the accounting department to maintain a high level of transparency and communication with all stakeholders, including investors, creditors, and the public.

8. The document also discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and the role of the accounting department in ensuring the integrity of the financial data.

9. It is essential for the accounting department to implement robust internal controls to prevent fraud and ensure the accuracy of the financial statements.

10. The document also highlights the need for regular audits and the importance of maintaining a strong relationship with the external auditors.

11. Furthermore, it emphasizes the role of the accounting department in providing timely and accurate financial information to management and the board of directors.

12. The document concludes by stating that the accounting department is a critical component of the organization's financial management and must be given the necessary resources and support to perform its duties effectively.

वत् क्लिन्नलोचने । क्लिन्नाक्षिण' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'चील' इति ख्यातस्य ॥

दाक्षाय्यगृध्रो

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' (भ्वा०
आ० से०) । 'शुदक्षिष्टृहिगृहिभ्य आद्यः' (उ० ३।९६)
दक्षाय्यस्यायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥*॥ गृध्यति ।
'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'सुसूधाञ्चगृधिभ्यः
क्रन्' (उ० २।२४) । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु
लुब्धके' (इति मेदिनी) ।—गर्धते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
शुधेदैवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृध्रस्य' 'गीध' इति
ख्यातस्य ॥

कीरशुकौ

कीरेति ॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१।१३४)—
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तत्र । णि-
जन्तविग्रहप्रदर्शनादिगुपधलाभावात् । 'कीरः शुके पुंभूभि
नीवृति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शोकति । 'शुक गतौ'
() । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा
शोभते । शवति वा । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'शु गतौ' () वा । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति साधुः । 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य तु म-
न्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपणं नपुंसकम्' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कीरस्य' ॥

समौ ॥ २१ ॥

सेति ॥ 'समौ' इति त्रिषु योज्यम् ॥

कुङ्ग क्रौञ्चः

कुङ्गिति ॥ कुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'कृत्विगधृक्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) 'क्रौञ्चो द्वीपप्रभेदे स्यात् पक्षि-
पर्वतभेदयोः' (इति मेदिनी) । त्रियामजादित्वाद्वा ॥*॥
'कुञ्चः' इति पाठे पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'क्रौञ्चस्य' 'करांगुल' इति ख्यातस्य ॥

अथ बकः कङ्कः

अथेति ॥ वङ्कते । 'वकि कौटिल्ये गतौ च' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च
नुम् । ववयोरैक्यम् । यद्वा वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ'
(अ० प० से०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० से०) वा कुन्
(उ० २।३२) । 'आतो लोपः—' (६।४।६४) 'व' इति कायति
वा । मूलविभुजादिः (वा ३।२।५) । वक्ति वा । अच् (३।१।
१४) न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'बकस्तु बकपुण्ये स्यात् कङ्के
श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति
शब्दम्, के जले वा ह्वयति । 'ह्वेन् सर्षायां शब्दे च' (भ्वा०

उ० अ०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२)
॥*॥ 'दीर्घजङ्घो निशैडः(तः) स्याद्वकोटः शुक्रवायसः । कङ्केरु-
दाहबलिभुक् शिखीचन्द्रविहंगमः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥
द्वे 'बकस्य' ॥

पुष्कराहस्तु सारसः ।

पुष्केति ॥ पुष्करं पद्मं तस्याह्वा आह्वा यस्य ॥ (१) ॥*॥
सारसि भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५३) इत्यण् । 'सारसः
पक्षिभेदेन्द्रोः क्लीबं तु सरसीरुहे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'सारसस्य' ॥

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कोकेति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्चक्रे वृके ज्येष्ठ्यां खर्जूरीद्रुममेक-
योः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ क्रियते निशया वियोगी ।—
घञर्थे कः—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । वस्तुतस्तु
'ढकि लोपः' (४।१।१३३) इति वत् 'के कृष्णादीनाम्' (वा०
६।१।१२) इत्यनेनैव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक्र तृप्तौ'
(भ्वा० आ० से०) । रक् (उ० २।१३) वा । 'चक्रः कोके
पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रं दम्भान्तरे कुम्भका-
रोपकरणाङ्गयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चक्र-
शब्देनोच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९)
॥ (३) ॥*॥ रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नाम यस्य ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चक्रवा' इति ख्यातस्य ॥

कादम्बः कलहंसः स्यात्

कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कलो मधुरवाक् हंसः । 'कल-
हंसस्तु कादम्बे राजहंसे वृपोत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वतक' इति ख्यातस्य ॥

उत्क्रोशकुरुरौ समौ ।

उदिति ॥ उत्क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कवते । 'कुङ्ग शब्दे'
(भ्वा० आ० अ०) 'कुवः क्रन्' (उ० ३।१३३) ।—कुरति ।
'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) ।
बाहुलकात् अरक्—इति स्वामिमुकुटौ 'कुवः क्रन्' इति सूत्रा-
स्मरणमूलकौ हेयौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुररस्य' ॥

१ वस्तुतस्तु भाष्ये परिगणनताया अनुक्तेरुदाहरणतासंभवेना-
किञ्चित्कारमिदम् । अत एव कैयटेनापि (६।१।१२) उक्तवार्तिक-
व्याख्यायां 'चक्रः' इत्यत्र 'घञर्थे कः' इत्येवोक्तम् सैन्यपर्यायच-
क्रशब्दव्याख्यायां स्वयमपि 'घञर्थे कः' इत्युक्तत्वात्पूर्वापरवि-
रुद्धं च ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृवृदिहनि-' (उ० ३।६२) इति सः । यद्वा अचि (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमा-
हंसः' इति सक् । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपवि-
ष्ण्वर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे ।
तुरंगमप्रभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ श्वेता गरुतो-
ऽस्य ॥ (२) ॥*॥ चक्राण्यङ्गान्यस्य । 'चक्राङ्गो मानसौकसि ।
चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मानसं
सर ओकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'हंसस्य' ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

राजेति ॥ चञ्चुसहितैश्चरणैः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । यद्वा चञ्चुभिश्चरणैश्चेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-' (२।४।२) इत्येकत्वं तु न भवति । 'मुखनासिका-' (१।१।८) इति 'हृस्वदीर्घकृतः' (१।२।२७) इति च निर्देशेन तस्यानित्य-
त्वज्ञापनात् । तैर्लोहितैरुपलक्षिताः । हंसानां राजा । राजद-
न्तादिः (२।२।३१) । 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपो-
त्तमे' (इति हैममेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राजहं-
सस्य' ॥

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते

मलीति ॥ किञ्चिद्भूषणैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लिक'
इति आख्या येषां ते । मल्लते 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । स्वार्ये कन् (५। ३।७५) ।—'अच इः' (उ० ४।१।३९)—इति मुकुटः ।
तत्र । मल्लैर्लान्तत्वात् । 'मल्लिको हंसभेदे स्यात् वृणश्चन्ये-
ऽपि मल्लिका' इति रुद्रः । 'मल्लिको हंसमिवपि । मल्लिका
वृणश्चन्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥—मल्लि-
काकारमक्षि यस्य । शुक्लापाङ्गत्वात् (इति 'मल्लिकाक्षः')—
इति खामी । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।११३) इति षच् ॥
(१) ॥*॥ एकं 'हंसभेदस्य' ॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरेः ॥ २४ ॥

धार्तेति ॥ कृष्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । धृतराष्ट्रे भवाः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः सुराणि स्यात्
पक्षिश्चित्रियभेदयोः' इति रभसः । ('धृतराष्ट्रः खगे सर्पे
सुराणि क्षत्रियान्तरे । धृतराष्ट्री हंसपथाम्' इति हैमः) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'कृष्णचञ्चुचरणहंसस्य' ॥

शरारिराटिराडिश्च

शरेति ॥ शरं नीरमृच्छति । शरं हिंसा वा । 'ऋ गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'गुन्द्रेष्वा-
नां शरं नीरे' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ कपिलिकादि-
त्वात् (वा० ९।२।१८) लत्वे 'शरालिः' अपि ॥*॥

१—तत्तत्पञ्चभाष्यकैयटानालोचनसूचकमेतत् ॥

'शरातिः' इति पाठान्तरम् । शरमतति । 'अत सातत्यगमने'
(भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१।३१)
इतीप् ॥ (१) ॥*॥ आ अटति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥
(२) ॥*॥ आ अडति 'अड् उद्यमने' (भ्वा० प० से०) ।
इन् (उ० ४।१।१८) ॥—'अक्ष्यडिभ्यामिण्'—इति मुकुटः ।
तत्र । उज्ज्वलदत्तादावेतत्सूत्रादर्शनात् ॥ (३) ॥*॥ त्रयो-
ऽपि स्त्रीलिङ्गाः । 'आडिः शरालिर्वेटी गन्धोली, वानरी कपी'
इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषात् ॥*॥ त्रीणि 'शरार्याः' 'आडी'
इति ख्यातायाः ॥

बलाका विसकण्ठिका ।

बलेति ॥ बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'बलाकादयश्च' (उ० ४।१।४) इति साधुः । बलेनाकति वा ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विसवत् कण्ठोऽस्याः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'बकभेदस्य' ॥

हंसस्य योषिद्वरटा

हंसेति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृङ् संभक्तौ' (क्र्या०
आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) । 'वरटा,
द्रयोर्वरख्यां, स्त्री हंस्यां तु, तत्पत्नौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः' ॥

सारसस्य तुलक्ष्मणा ॥ २५ ॥

सारेति ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्याः । 'लक्ष्म्या अच्' (ग० ५। २।१००) इति नः । 'सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सौमित्रौ
श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रः । 'लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सार-
स्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधे-
यवत्' इति मेदिनी ॥*॥ निर्मकारोऽपि । 'लक्षणश्चैव सार-
से' इत्यमरमाला । 'लक्षणं नात्रि चिह्नेऽथ सारस्यां लक्ष-
णा कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सारस-
स्त्रियाः' ॥

जतुकोऽजिनपत्रा स्यात्

जत्विति ॥ जत्विव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति
कन् । 'रामठे जतुकं चर्मपत्राजतुकतोः स्त्रियाम्' इति चव-
र्गवृत्तीयादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ अजिनमिव पत्रमस्याः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'जतुकायाः' 'चामच्चिरयि' इति ख्या-
तायाः ॥

परोष्णी तैलपायिका ।

पेति ॥ परं शत्रुं उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।—
'जाते' (४।१।६३) 'इति ङीप्' इति मुकुटः । तत्र । 'स्त्री-

१—'महापुरुषमिव प्रकटमीनश्चलक्षणं सरः' इति कादम्ब-
रीक्षेपश्च—इति मुकुटः ॥ २—'दीर्घमध्या च जतुका निशा-
शब्दद्वयापि स्थितघनजतुकापटलकम्' इति पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्—
इति मुकुटः ॥

त्वाविष्टा जातिरियम्' इति स्वयमेव व्याख्यातत्वेन—'अस्त्री-
विषयात्—' (४११६३) इति ङीषो निषेधात् ॥ (१) ॥*॥
तैलं पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३११
१३३) ॥ (२) ॥*॥ 'तनुकृमिस्त्रिन्द्रगोपः, परोष्णी तैलपा-
यिका । तैलाभ्यक्ता खलाधारा हीरा पिप्पलिका स्त्रियाम्' इति
रभसः ॥*॥ द्वे मुखविष्टा 'वागुलिकादिनामिकायाः' ॥
वर्चणा मक्षिका नीला

वर्चति ॥ 'वर' इति वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३१११३४) । यद्वा । बर्चति । 'बर्च गतौ'
(भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २७८) ॥ (१) ॥*॥ मशति
'मश' शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हनिमशिभ्यां सिकन्'
(उ० ४१५४) । मक्षति वा । 'मक्ष रोषे संघाते च' (भ्वा०
प० से०) । कुन् (उ० २१३२) ण्वुल् (३१११३३) वा ॥ (२)
॥*॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११
१३४) । 'नीला' इति क्रियाशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुण-
शब्दः । अतो न ङीष् । गुणविवक्षायां 'नीली' इति भवत्येव ॥
(३) ॥*॥ 'नीलवर्णमक्षिकायाः' एकम् । केचित्तु नाम-
त्रयमिदमाहुः । तदा तु 'वा संज्ञायाम्' (वा० ४११४२) इति
युक्त एव ङीषभावः ॥

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरेति ॥ सरं गतिमन्तं घातयति । 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३१२१०१) इति डः । णिलोपे (६१४५१) टिलोपः
(६१४१४३) । यद्वा रङ्गण रघः । 'रधि गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घित्करणात् 'अन्ये-
भ्योऽपि' इति घः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् । सह
रणेन गत्या वर्तते ॥ (१) ॥*॥ मधुकर्त्री मक्षिका ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मधुमक्षिकायाः' ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पेति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० ११११९) इत्य-
ङ्गच् । स्वार्थे कन् (५१३१७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥*॥ पुत्
कुत्सितं तायते । 'तायु संतानपालनयोः' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकात् कः यलोपः (६११६६) । 'केऽणः' (७१४१३)
इति ह्रस्वः । 'प्रत्ययस्थात्—' (७१३४४) इतीत्वम् । पुत्
कुत्सितं शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०१)
इति डः स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधुमक्षि-
काविशेषस्य' ॥

दंशस्तु वनमक्षिका ।

दंश इति ॥ दशति 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३१११३४) । 'दंशः कीटविशेषे च वर्मदर्शनयोः पुमान्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वनस्य मक्षिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वनमक्षिकायाः' ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौरा-
दित्वात् (४११४१) ङीष् ।—'जातेः—' (४११६३) इति ङीष
—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मक्षिकाल्पजातेः' ॥

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धविति ॥ गन्धयते । 'गन्ध अर्दने' (बु० आ० से०) ।
बाहुलकादौलच् । गौरादिः (४११५१) ('गन्धोली वरटा-
शुण्ड्योर्मद्रायाम्' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृच्
वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४१८१)
॥*॥ ङीषि (४११४१) 'वरटी' अपि । 'वरटा वरटीहंस्यो-
स्तत्पतौ वरटः स्मृतः' इति तारपालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर-
टायाः' 'वरडे' इति ख्यातायाः ॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समाश्माः ।

भृङ्गेति ॥ भृङ्गं भृङ्गरूपम् आ राति । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३१२५) । गौरादिः (४११४१)
यद्वा विभर्ति । 'शृङ्गारभृङ्गारौ' (उ० ३१३६) इति साधुः ।
यद्वा रूपेण भृङ्गमृच्छति । 'क्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अण्
(३११२) । 'भृङ्गारी झिल्लिकायां च कनकालौ पुनः पुमान्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ची' इति रौति । 'रु शब्दे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकात् कक् ॥*॥ 'झीरुका' इति
मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ चिनोति । 'चिच् चयने' (स्वा० उ०
अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २१२५) इति कन् । 'जीरी'
झिल्लायां, नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखाखननभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ चिल्लति । 'चिल्ल शैथिल्ये' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३१११३४) ण्वुलोपे (५१३१७५) । 'झिल्ली चीर्या-
तपरुचोर्वल्यामुद्वर्तनांशके' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि
'झिल्लिकायाः' 'झिगुरी' इति ख्यातायाः ॥

समौ पतङ्गशलभौ

समाविति । पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० ११११९)
इत्यङ्गच् । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं
सूते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शलति 'शल चलने'
(भ्वा० प० से०) । 'कृशुशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३१
१२२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतंगस्य' 'फणिग' इति
ख्यातस्य ॥

खद्योतो ज्योतिरङ्गणः ॥ २८ ॥

खेति ॥ खे द्योतते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३१११३४) । खं द्योतयति । अण् (३१२११) वा ॥
(१) ॥*॥ ज्योतिर्नक्षत्रम् । तद्वदिङ्गति । 'इणि गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'चलनशब्दार्थात्—' (३१२१४८) इति युच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'खद्योतस्य' ॥

मधुवतो मधुकरो मधुलिप्पमधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ मधु करोति तच्छीलः । 'कृणो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ मधु लेढि 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । किप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ एवं पुष्पलिङ्ग ॥ (७) ॥*॥ मधु पिबति 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति नियमान्न टक् (३।२।८) ॥ (४) ॥*॥ अलो वृश्चिकलाङ्गलम् । तद्विवास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ द्वौ रेफौ नास्ति यस्य ॥ (६) ॥*॥ विभर्ति । 'भृजः किमुट् च' (उ० १।१२५) इति कन् ।—'भृङ्गाङ्गभृङ्गाः' इति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उणादिषु तादृशसूत्राभावात् ॥ (८) ॥*॥ षट् पदान्यस्य ॥ (९) ॥*॥ भ्रमति । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इति कर्न् । 'भ्रमरः कामुके भृङ्गे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'अलिः सुरापुष्पलिहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'भ्रमरस्य' ॥

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलस्यपि ॥ ३० ॥

मेति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । मद्यां रौति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ बर्हमस्यस्य । 'फलबर्हाभ्यामिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ भुजगं भुङ्के । 'भुज पालनादौ' (र० प० अ०) । किप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥*॥ शिखास्यस्य । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।२१३) इति वलच् ॥ (६) ॥*॥ पक्षे व्रीह्यादित्वात् । (५।२।११६) इनिः । 'शिखी वहौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्वे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ केकास्यस्य । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (८) ॥*॥ मेघनादेनानुलसति तच्छीलः 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (९) ॥*॥ नव 'मयूरस्य' ॥

केका वाणी मयूरस्य

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हल-दन्तात्-' (६।१।९) इत्यलक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मयूर-वाण्याः' ॥

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

समाविति ॥ चन्द्र इव । 'इवे प्रतिवृत्तौ' (५।६।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥*॥ मेचको वर्णोऽस्यस्य । अच् (५।२।१२७) । 'बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधाः' इति कात्यः । 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हचन्द्रके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः' ॥

शिखा चूडा

शीति ॥ शेते । 'शीलो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२।४) इति खः । 'शिखा शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छाये' (तु० प० से०) सिदादिपाठाद् (३।३।१०४) अङ् दीर्घः । 'चूडा वडभौ शिखायां बाहुभूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मयूरशिखायाः' ॥

शिखण्डश्च पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखेति ॥ शिखिनान्यते । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'वमन्ताङ्गः' (उ० १।११४) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो बर्हचूडयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'पिच्छयति । पिच्छयते वा । 'पिच्छ कुट्टने' (तु० प० से०) । अच् । (३।३।१३४) षच् (३।३।१९) वा । 'पिच्छा पूगच्छटाकोषमोचाशात्मलिषेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कज-श्वपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्बर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'बर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मयूरपिच्छस्य' ॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतपत्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविकिरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' (वा० ३।२।३८) । 'खच्च डिट्वा' (वा० ३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ (४) शुगे ॥*॥ डे (वा० ३।२।४८) तु । 'विहगस्तु त्रिलिङ्गः स्यादाशुगे वा विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् त्यागे' (तु० प० अ०) । 'बहिहाधान्भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२।२१) इत्यसुन् णिच्च । क्वचिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेऽपि । यद्वा विहाययति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) वा स्वार्यण्यन्तः । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१।८९) 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'शक्ने स्नोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति प्रत्ययचतुष्टयम् ॥ (६) ॥*॥ पक्षावस्य स्तः । इतिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥*॥ 'शकुनिः पुंसि विहगे सौबले करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षिविहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'शकुन्तस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ द्विर्जायते । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजः स्याद्द्विधाणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ पतत्रमस्यस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एवं पत्री । 'पत्री इयेने पत्ररथे काण्डद्वुरथिकाद्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥*॥ पतति । 'पतू गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥*॥ पत्रं पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥*॥ अण्डाज्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो मृगनाभौ स्यात्सरटेऽहौ खगे झषे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥ नगो वृक्षः, नगे वा ओको यस्य । 'नगौकाः पुंसि शरभे पक्षिपञ्चास्योरपि' इति मेदिनी—जलौकावद् 'आदन्तः' अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥*॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) । ('वाजी बाणाश्चपक्षिषु' इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्रिषे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) 'वातेर्लिङ्' (उ० ४।१३४) इतीप् ॥—'वेजो डित्' (उ० ४।७२)—इति स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ । ईचिप्रत्ययप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वीचिः' इति रूपापत्तेः ॥ (२१) ॥*॥ 'विष्किरः शकुनिर्वा' (६।१।१५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षल्म् ॥ (२२) ॥*॥ पतति । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९) ।—'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः—इति मुकुट एतत्सूत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥*॥ नीडे उड्गवो येषाम् ॥ (२४) ॥*॥ गहतः पक्षाः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) 'ह्ययः' (८।२।१०) इति वत्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भलम् ॥ (२५) ॥*॥ पतितुमिच्छवः । लटः शता (३।२।१२४) । 'सनि मीमा-' (७।४।५४) इतीप् ॥ (२६) ॥*॥ 'नभसं खं मेघवर्त्म विहायसम्' इति निगमाददन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२७) ॥*॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य' ॥

तेषां विशेषा हारीतो महुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥
तिक्षिरिः कुकुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः ।
कोयष्टिकष्टिष्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥

तेषामिति ॥ एते पक्षिणां मेदाः । 'हारिः पथिकसंतान-

धूतादिभङ्गयोः क्षियाम्' (इति मेदिनी) । हारिमित ईतो वा हारोऽस्यस्मिन् । इतिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं गमनमस्य । यद्वा हारयति 'किप्-' (३।२।१७८) । एति स्म । 'ई गतौ' (अ० प० अ०) गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । हा चासावीतश्च । 'हरितो विहगान्तरे । मुनौ छद्मनि' इति हेमचन्द्रः । ('हरियाल' इति ख्यातः) ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'दुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । सस्य जङ्गेन (८।४।५३) दः । 'महुः पानीयकाकिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ रमणम् । 'जमताडुः' (उ० १।१।१४) इति रमेर्डः । ईषदण्डः । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ 'प्लवः प्लवे प्लवौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेलकमेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकविद्यपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'तिक्षिरि' राति । बाहुलकात्किः । 'तिक्षिरिः पक्षिणि मुनौ' इति हैमः ॥*॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कपोतलावतिक्षिराः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ 'कुक्' इति शब्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) बाहुलकाद्भक् । 'कुक्' शब्दं भाषते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । वनकुक्कुटोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ लावयति । 'ल्वृ ल्देने' (क्या० उ० से०) स्वार्यन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जीवं जीवयति । तद्दर्शनेन विषनाशकत्वात् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति बाहुलकात्खच् । 'जीवजीवः खगान्तरे । दुमभेदे चकोरे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ चकति । 'चक तृप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ ११ ॥*॥ कं जलं यष्टिरिवाय । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ 'टिट्ठि' शब्दं भाषते । 'टिट्ठि' शब्देन भाति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वर्तते 'वृत्तु वर्तने' । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥—उदीचां तु क्षियामित्वम् । प्राचां न (वा० ७।३।४५) । इति क्षियां रूपद्वयप्रदर्शनाय 'वर्तिका'ग्रहणम्,—इति प्राश्नः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ० ३।१।४६) इति तिकन्नन्तस्य मूषिकवत् पुंस्यपि 'वर्तिका' इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना शारकादयो ज्ञेयाः । 'पक्षिजातिविशेषाः' ॥

१—'अन्यक्तशब्द' इत्यपि पाठः ॥ २—'कोयष्टिष्टिभः कोकः क्रकरो वर्तिकादयः' इति क्षीरस्वामिव्याख्यानपाठे तु न रूपद्वयप्रदर्शनम्—इति बोध्यम् ॥

गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।

गरुदिति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । यद्वा गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्था० प० से०) । 'मृप्रोरुतिः' (उ० ११९४) ॥ (१) ॥*॥ पक्षयति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (चु० प० से०) । अच् (३१११३४) । घञ् (३१११९) वा । 'पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः । चुल्ली-रन्ध्रे बले पार्श्वे वर्गे केशीत्परश्चये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जरे' इति (मूर्धन्यषान्तेषु) हैमः ॥*॥ सान्तोऽपि । 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ' इति शुभाङ्कः ॥ (२) ॥*॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'पुंति—' (३१३१२९) इति घः । 'छादेर्वे—' (६४१९६) इति ह्रस्वः । 'गरुत्पक्षौ नरौ छदम्' इति बोपालितात्कीबमपि ॥ (३) ॥*॥ पतत्यनेन । 'दात्री—' (३१२१०२) इति घ्नन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ पतन्तं त्रायते । 'त्रैश् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३१२१३) इति कः । पतेर्बाहुलकादत्रन् वा ॥ (५) ॥*॥ तन्वां रोहति । 'इगुपध—' (३१११३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पक्षस्य' ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५१२१२५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षमूलस्य' ॥

चञ्चुस्त्रोटिरुमे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

चञ्चुरिति ॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'चञ्चुश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः' इति हलायुधः । मित्र-श्वादौ (१) निपातितः । अपष्ट्वादिवादित्यन्ये—इति मुकुटः । तन्न । गणद्वयस्योच्चलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'चञ्चुः पञ्चकुले त्रोट्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ त्रोट्यते । 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०) चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४१३३९) । 'त्रोटिश्चञ्चुं खगान्तरे । मीनकटफलयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'चोंच' इति ख्यातस्य ॥

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

प्रेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम्, वा ड्यनम्, 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । 'नपुंसके भावे कः' (३१११४) । 'खादय ओदितः' (दि० गणसूत्रम्) इत्योदि-त्वात् (८१२४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रडीनं तिर्यग्गमनम्-इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'एताः' इत्यनेन हि डीनाया बोध्याः ॥*॥ 'पक्षिणां गतिविशेषाणां' पृथक्पृथगेकैकम् ॥

पेशी कोषो द्विहीनेऽण्डम्

पेशीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।

१—केशशब्दात्परिभूतः पक्षशब्दश्चपार्थक्य इत्यर्थः ॥

'हपिशिरुहि—' (उ० ४१११९) इतीन् । 'कृदिकारात्—' (ग० ४११४५) इति वा ङीप् । 'पेशी सुपक्वकणिके मांसां खड्ग-पिधानके । मांसपिण्ड्यामण्डभेदे' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुष्यति निष्कामत्यस्मात्स्वयमेव । 'अकर्तरि च' (३१३१९) इति घञ् । 'कोषोऽस्त्री कुञ्जले पात्रे पेश्यां शब्वादिसंग्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये खड्गपिधानके' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥ तालव्यान्तोऽप्ययम् ॥ 'कोशोऽस्त्री—' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) यथा पठितम् ॥ (२) ॥*॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां मांसख-ण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षाणो नामैकमिदमि-च्छति ॥*॥ द्वाभ्यां हीने क्लीब इत्यर्थः । अमत्यस्मात् । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) 'अमन्ताड्' (उ० ११११४) ॥ 'अण्डं मुष्के च पेश्यां स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति ख्यातस्य ॥

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलेति ॥ कुलं पक्षिसंतानोऽग्रतेऽज । 'अय गतौ' (भ्वा० अ० से०) 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् । यद्वा कौ लायो गतिरस्मात् ।—कुलान्यन्यन्ते निःसरन्त्यतः । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ्—इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्च' (३१३१२९) इत्यत्र 'करणाधिकरणयोः' (३१३११७) इत्य-नुवृत्तेरपादानेऽप्राप्तेः । 'कुलायस्तु पुमान्स्थानमात्रे स्यात् पक्षिवासके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नितराम् ईच्चते । घञ् (३१३१९) । यद्वा निश्चिता इलन्त्यत्र । 'इल खप्ते' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् । संज्ञापू-र्वकत्वान्न गुणः । डलयोरेकत्वम् । 'नीडं स्थानकुलाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षिवासस्य' ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा । 'पूङ् पवने' (क्था० उ० से०) 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) वा 'हसिमृभि-ण्—' (उ० ३१८६) इति तन् । स्त्रियाम् 'पोती' । 'वयसि प्रथमे' (४११२०) इति ङीप् । 'पोतः शिशौ वहित्रे च गृह-स्थाने च वाससि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पायते । पिबति वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५१५३) इति साधुः । स्त्रियाम् अजादित्वात् (४११४८) टाप् । मुकुटस्तु—'इण्सीका—' (उ० ३१४३) इति कन् । पच्यते परिणम्यते-ऽनेन । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञि वा इत्याह । तन्न । अवयसि चरितार्थयोरनयोर्वयसि 'अर्भक—' (उ० ५१५३) इत्यनेन बाधनात् । 'पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थात्यादौ पचनेऽपि च' (इति मेदिनी) । इत्येतेष्व-र्थेषु शिशुभिन्नेषु मुकुटव्याख्या युक्ता । शिशौ त्वस्मदीया—इति ध्येयम् ॥ (२) ॥*॥ अर्यते वृद्धि प्राप्यते 'ऋ गतौ प्रा-

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三

पणोऽपि च' (भ्वा० प० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । मुकुटस्तु—सदैव इयति चलति, वृद्धिं गच्छति वा । 'अतिगुभ्यां भः' (उ० ३।१५२) ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५)—इति व्याख्यत । तत्र । 'अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च क्रुशेऽपि च' (इति मेदिनी) इत्यत्र बालभिन्नेऽर्थे सावकाशस्यास्य 'वयसि अर्भक' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् ॥ (३) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिम्भडिभि संघे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति मेदिनी) ङीङ आत्मनेपदित्वात्—'डयति—' इति स्वामी,—डयनं ङीः । डिया भाति—इत्यादि मुकुटस्थो-पेक्ष्यौ ॥ (४) ॥*॥ पथयति । पथयते वा 'पृथु प्रक्षेपे' चुरादिः । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः ।—पृथु कायति इति स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) इत्यत्र पूर्ववदवयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि बाधनात् ॥ (५) ॥*॥ शव्यते । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (६) ॥*॥ शयति, शायते, वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शः कित् सन्वच्च' (उ० १।२०) इत्युः सन्वद्भावाद्वित्वेत्वे ।—शशति हुतेन गच्छति । 'शश हुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'शशिरपोरतः' इति (कुः)—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शशिरपोरतः' इति सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'शिशुमात्रस्य' ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुमांश्च 'अचतुर-' (५।४।७७) इति अच् ॥ (१) ॥*॥ मेथति । 'मिथु मेथु संगमे' (भ्वा० उ० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिम्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् ।—बाहुलकादुणाभावः—इति मुकुटस्तु एतत्सूत्राज्ञानमूलकः । 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्य-' (८।१।१५) इति साधुः ॥ 'द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुगमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्त्रीपुरुषरूपयुगमस्य' । मुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव स्त्रीकुर्वन्नुक्तमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः ॥

युगं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

युगमिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । 'युजिर्भूतिजां कुश्' (उ० १।१४६) इति मक् । 'युगं यमलयामले' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । युगं ल्यति वा । युगमस्त्यस्य वा । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ (२) ॥*॥ युज्यते । घञ् (३।३।१९९) । कुलम् (७।

३।६२) संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति लिङ्गाद्वा गुणाभावः । 'युगो रथहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यमलस्य' ॥

समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ।

स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

समूहेति ॥ समूह्यते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९९) ।—'हलश्च' (३।३।१२९) इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'करणाधिकरणयोः' इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥*॥ नितरामुह्यते । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । वहति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (२) ॥*॥ व्यूह्यते । घञ् (३।३।१९९) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ संदुह्यते । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९९) ॥ (४) ॥*॥ विसरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'विसरः प्रसरे व्रजे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'व्रजो गोष्ठाप्यवृन्देषु' (इति मेदिनी) । करणाधिकरणव्युत्पत्तौ तु 'गोचरसंचर—' (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (६) ॥*॥ स्तूयते । 'स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अतिस्तुतु—' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥*॥ आ उह्यतेऽनेन 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च हुतनु-लोपदेशयोः' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ निकीर्यते 'कृ वि-क्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निकरो निवहे सारे न्यायदेयधने निधौ' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ ब्रल्यते नियम्यते । 'मुण्डमिश्र—' (३।१।२९) इति ण्यन्ताद्ब्र-तशब्दाद् घञ् (३।३।१९९) । अच् (३।३।५६) वा 'व्रात-चक्रयोः—' (५।३।११३) इति लिङ्गाद्बुद्धिः ॥ (१०) ॥*॥ वार्यते आच्छाद्यतेऽनेन 'वृ वरणे' चुरादिः । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'वारः सूर्यादिवासरे । द्वारे हरे कुब्ज-वृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ संहन्यते । घञ् (३।३।२९) 'हनस्तोऽचिण्णलोः—' (७।३।३२) । 'हो हन्तेः—' (७।३।५४) इति घः । 'संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ संचीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१३) ॥*॥ समुदायते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । आङ् । अच् (३।१।१३४) । 'समुदायः समूहे स्याद्युदे' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ समुदीयते । 'इप् गतौ'

१—मेदिनीतस्तु द्वन्द्वस्य युगमपर्यायताया अपि प्रतीत्या तद्वि-रोधः । किं तु 'ल्वन्तायादि न पूर्वभाक्' इति प्रतिज्ञाविरोधादुपेक्ष्यः ॥
अमर० २६

(अ० प० अ०) 'इ गतौ' (अ० प० अ०) वा ।
 'एरच्' (३।३।५६) । 'भवेत्समुदयः संघे संयुगे च
 समुद्रमे' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥*॥ समा-
 ध्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९)
 समवयन्यनेनास्मिन् वा । घञ् (३।३।१९)—इति मुकुटः ।
 तष । 'अजब्ज्याम्'— (वा० ३।३।१२३) इति वार्तिकविरो-
 धात् । बाहुलकाद्यागतिकगतित्वात् ॥ (१६) ॥*॥ चीयते ।
 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'चयः
 समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहृतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥
 गण्यते । 'गण संघाते' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
 'एरच्' (३।३।५६) वा । अलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिः ।
 'गणः प्रमथसंख्यां चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
 (१८) ॥*॥ संहन्यते । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१९) ॥*॥
 वृण्यते । 'वृणु भक्षणे' (तु० प० से०) । वृणाति वा ।
 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥*॥ नि-
 क्रुरति । निकुर्यते वा । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बा-
 हुलकादम्बन् अत उत्वं च ॥ (२१) ॥*॥ कुस्सितमम्बते,
 अम्ब्यते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच्
 (३।१।१३४) 'कोः कत्'— (६।३।१०१) घञ् (३।३।१९)
 वा कदति, कथते वा । 'कदिः' सौत्रः । बाहुलकादम्बच् ॥
 'कदम्बं निकुरम्बे स्यात्पीपसर्षपयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥
 (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः 'समूहस्य' ॥

वृन्दमेदाः

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ॥

समैवर्गः

सेति ॥ समैरुपलक्षितम् । वृज्यते 'वृजी वर्जने' (अ०
 आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । कुलम् (७।३।५२) ॥
 (१) ॥*॥

संघसार्थौ तु जन्तुभिः ।

संघेति ॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'संघोद्धौ गण-
 प्रशंसयोः' (३।३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सरति,
 स्त्रियते, वा । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तेणितः'
 (उ० २।५) इति थन् । 'सार्थौ वणिकसमूहे स्यादपि सं-
 घातमात्रके' (इति मेदिनी) । 'यूथादयश्च'—इति मुकुट-
 शिख्यः ॥ (२) ॥*॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह—'संघसंघा-
 तपुञ्जीघसार्थयूथकदम्बकाः' इति ॥

सजातीयैः कुलम्

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्मभिरुपलक्षितम् । कोलति ।
 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपध-'
 (३।१।१३५) इति कः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयग-
 णेऽपि च । भवने च जनौ क्लीबम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

यूथं तिरश्चां पुनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

यूथमिति ॥ यौति । यूयते, वा । 'यु मिश्रणे' (अ०
 प० से०) । 'तिथपृष्ठयूथप्रोथाः' (उ० २।१२) इति साधुः ।
 'यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्री पुंष्वभेदे च योषिति' (इति मेदिनी)
 ॥ (१) ॥*॥

पशूनां समजः

पेति ॥ संवीयतेऽत्र । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
 से०) । 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'समजः
 पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 एकं 'पशुसंघस्य' ॥

अन्येषां समाजः

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः । संवीयतेऽत्र । घञ्
 (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य' ॥

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः

अथेति ॥ निचीयते । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
 'संघे वानौत्तराधये' (३।३।४२) इति घञ् आदेः कश्च ॥
 'निकायस्तु पुमांलक्ष्ये सधर्मिप्राणिसंहतौ' । ('समुच्चये
 संहतानां निलये परमात्मनि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 'वृन्दमेदानां' पृथक् पृथक् ॥

पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पुञ्जेति ॥ पिञ्जयति, पिङ्गयते वा । 'पिञ्जि हिंसाबलादा-
 ननिकेतनेषु' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ्
 (३।३।१९) वा पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा उच्चत्या
 पुमांसं जयति । 'अन्येभ्योऽपि'— (वा० ३।२।१०१) इति
 डः ।—पुङ्गयते । पुञ्जः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ अश्रुते ।
 'अश् व्यसौ' (स्वा० आ० से०) । 'अक्षिपणाय्यो रुडाय-
 लुकौ च' (उ० ४।१३३) इतीप् धातोरुडागमः । यद्वा रश्यते ।
 रशः सौत्रः शब्दार्थः ।—रीत्यर्थः—इति स्वामी । बाहुलका-
 दिण् । ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा । 'राशिर्म-
 षादिपुञ्जयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कीर्यते । 'कृ-
 विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥
 कूटयति । कुट्यते वा । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०)
 'कूट दाहे मन्त्रणे' (चु० उ० से०) वा अच् (३।१।१३४)
 घञ् (३।३।१९) वा 'कूटं पूर्वापर्यन्तयोः । मायादम्भादिशृ-
 ङ्गेषु सीराङ्गेऽनृततुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ' इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य' ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्वर्णे ।

केति ॥ तेषां कपोतशुकमयूरतैत्तिरीणां गणे । कपोता-
 नाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तैत्तिरीणाम्, च गणः ।

‘अनुदात्तादेरञ्’ (४।२।४४) । शुक्रान्तु ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यण् । आदिना काकवर्तकोलकादीनां ग्रहः । ‘कापोतो रुचके, क्लीबं कपोतौघेऽजनान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘शौकं शुक्रगणे स्त्रीणां करणे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘कपोतादीनां गणस्य’ पृथक् पृथक् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥४३॥

गृहेति ॥ छयति, छीयते, वा ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) बाहुलकादीकन् । ‘छेको गृहाश्रितमृगपक्षिणोर्नागरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) । ‘छेकस्त्रिषु विदग्धेषु गृहासक्तमृगाण्डजे’ इति चवर्गादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ गृह्यते । ‘ग्रह उपादाने’ (क्र्या० उ० से०) । ‘पदास्त्रैरिबाह्यापक्ष्येषु च’ (३।१।११९) इति क्यप् । ‘गृह्यां गुदे ग्रन्थमेदे क्लीबं, शाखापुरे स्त्रियाम् । गृहासक्तमृगादौ ना, त्रिषु चास्त्रैरिपक्ष्ययोः’ (इति मेदिनी) । ततोऽनुकम्पायां कन् (५।३।७६) । ‘गृह्यको निघ्नके छेके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गृहासक्तपक्षिणाम्’ ॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।

मनुष्या इति ॥ मनोरपत्यम् । ‘मनोजातावज्यतौ शुक् च’ (४।१।१६१) । स्त्रियाम् ‘—हयगवय—’ (वा० ४।१।६३) इति प्रतिप्रसवेन ङीप् (४।१।६३) । ‘हलस्तद्धितस्य’ (६।४।१५०) इति यलोपः । मनुषी । ‘टिड्ढा—’ (४।१।१५) इति ङीषि मानुषी । जातिविवक्षायां ङीषः (४।१।६३) परत्वादजन्तत्वात् (४।१।७३) ङीन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ म्रियते । ‘मृद् प्राणत्यागे’ (तु० आ० अ०) । ‘हसिमृगिण्—’ (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे यत् (वा० ५।४।३६) ॥ (३) ॥*॥ मनोजातः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । ‘पञ्चम्याम्—’ (३।२।९८) इति ङः ॥ (४) ॥*॥ मनोरथम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा मनोरपत्यम् । ‘ब्राह्मणमाणव—’ (४।२।४२) इति ज्ञापकाद् । अत्रि शुगभावो वा ।—औपसंख्यानिकोऽण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उपसंख्यानभावात् ॥ (५) ॥*॥ नरति नृणाति वा । ‘नृ नये’ (भ्वा० क्य० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘नरोऽजे मनुजेऽर्जुने । क्लीबं तु रामकर्पूरे’ (इति मेदिनी) ।—नयन्ति पूर्वपुरुषास्तत्तमां गतिम् । ‘नयतेर्ङिच्च’ (उ० २।१००) इति ऋन् । डित्वाङिलोपः—इति मुकुटः । तत्र एवं सत्यदन्तरूपानुपपत्तेः । ऋदन्तरूपापत्तेश्च । ऋदन्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘मनुष्यमात्रस्य’ ॥

१—अत्र ‘शौकमव्ययम्’ इति तु मेदिन्यामदर्शनास्यकम् ॥

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः ॥ १ ॥
स्युरिति ॥ पाति । ‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘पातेर्ङमसुन्’ (उ० ४।१।७८) क्वचित् ‘पूजो ङमसुन्’ इति पाठः । पुनाति ‘पूर्व पवने’ (क्र्या० उ० से०) ॥ (१) ॥*॥ पञ्चभिभूतैर्जन्यते । षच् (३।३।१९) । ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः । यद्वा पञ्च जना उत्पादका यस्य ॥ (२) ॥*॥ पुरति । ‘पुर अग्रगमने’ (तु० प० से०) । ‘पुरः कृषन्’ (उ० ४।७४) ॥ (३) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ङीष्ः । यद्वा ‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कृषन् ॥ (४) ॥*॥ नयति । ‘नयतेर्ङिच्च’ (उ० २।१००) इत्यृन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मनुष्यजातौ पुरुषस्य’ ॥

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रायति गर्भोऽस्याम् । ‘स्त्रायतेर्ङ्’ (उ० ४।१६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।६६) । ‘टिड्ढा—’ (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ योषति । युष्यते वा । ‘युष’ सौत्रः सेवायाम् । ‘ह्रस्वरुदियुषिभ्य इतिः’ (उ० १।९७) ॥*॥ योष्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । ‘स्त्रीवधूर्योषिता रामा’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं बलमस्याः । अल्पार्थे नञ् ॥ (३) ॥*॥ योषति, योषयति वा । अच् (३।१।१३४) । युष्यते । योष्यते वा । षच् (३।३।१९) ॥*॥ ‘जोषा’ इति चवर्गादिपाठे जुषते, जुष्यते वा । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ (तु० आ० से०) अच् । (३।१।१३४) । षच् (३।३।१९) वा ।—जुषति—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥*॥ ‘नृनरयोर्द्विश्च’ इति शाङ्करवादिः (४।१।७३) गणे पाठान्धीन् । जातिलक्षणस्य (४।१।६३) ङीषोऽपवादः, ङीन्संनियोगेन वृद्धिश्च । मुकुटस्तु—नृनरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः । ‘नृनराभ्यां च’ (वा० ४।४।४९) इत्यञ् । वृद्धिः (७।२।११७) । ‘टिड्ढा—’ (४।१।१५) इति ङीप् । नारी । नृनरस्य वेयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि वृद्धौ (७।२।११७) नारी, इति वा इत्याह । तत्र । ‘नृनराभ्याम्’ इत्यस्याप्रसिद्धत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि ‘नृनरयोः’ इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ङीप्ङीनोः स्वरभेदाच्च ॥ (५) ॥*॥ सीमोऽन्तः । ‘शकन्धादिः’ (वा० ६।१।९४) । सीमन्तोऽस्त्यस्याः, इतिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ वहति, उह्यते वा । ‘वहो धश्च’ (उ० १।८३) इत्यूः । मुकुटस्तु—बध्नालविधया । ‘वसितनिबन्धिभ्यः’ इत्यूः—इत्याह । तत्र । ‘कृषिचमितमिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः’ (उ० १।८०) इति सूत्रे बन्धेः प्रहणात् नलोपविधेरदर्शनाच्च ॥ (७) ॥*॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः । अपाङ्गनिरीक्षणात् । ‘सुप्यजातौ—’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ वमति स्नेहम् । ‘दुवम उद्विगणे’ (भ्वा० प० से०)

२—इदं तु भाष्यकैयटानभिज्ञत्वसूचकम् ॥

ज्वलादित्वात् (३१११४०) णः । यद्वा वामः कामोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । 'वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । बलपुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यां स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादितन् । यद्वा वन्यते स्म । क्तः (३१२१०२) 'वनिता जातरागस्त्रीस्त्रियोस्त्री त्रिषु याचिते । सेविते' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ महति, मह्यते वा । 'मह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । 'सलिकल्यनिमहि-' (उ० ११५४) इतीलच् । ('महिला फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी) ॥*॥ महस्योत्सवस्य इला भूमिः, इति विग्रहे 'महेला' अपि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य' ॥

विशेषास्तु

वीति ॥ स्त्रीणां विशेषा भेदाः ॥

अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५१२१००) इति नः । 'अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना तु नितम्बिनी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भयशीला । 'जिमी भवे' (जु० प० अ०) । 'भियः कुक्कुनौ' (३१२१७४) इति कुः । 'भीरुः स्यात्कारते नार्याम्' इत्यजयः । 'भीरुर्गते जने स्त्रियाम्' इति रभसः । 'भीरुर्गते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूयान् कामोऽस्याः । इतिः (५१२११५) । 'कामिनी भीरुवन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे वास्याः । यद्वा वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्याः । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मद्योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मानश्चित्तोज्ञतौ गृहे । क्लीबं प्रमाणे प्रस्थादौ' (इति मेदिनी) । मानोऽस्त्यस्याः । इतिः (५१२११५) । 'मानिनी तु स्त्रियां फल्यां मानी मानवति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्प्यते स्म । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे क्तः (३१२१०२) । 'कान्ता नार्या प्रियंगौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे । लोहे च चन्द्रसूर्याथःपर्यायान्तःशिलासु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ललते । 'लल ईप्तायाम्' । 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षे ल्युः (३१११३४) युच् (उ० २१७८) वा । यद्वा लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २१७८) इति

युच् । डलयोरेकत्वम् । 'ललना कामिनीनारीभेदजिह्वासु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितो नितम्बो यस्याः । इतिः (५१२११५) ॥ (१) ॥*॥ अतीवोन्नति । 'उन्दी क्लेदने' (र० प० से०) सुपूर्वः । बाहुलकादरः । शकन्धादिः (वा० ६११९४) । गौरादिः (४११४१) । 'सुन्दरी तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमयति । रम्यते वा । अस्यां वा रम्यते । ल्युट् (३१३११३, ११७) ॥ (१) ॥*॥ रमते । ज्वलादित्वात् (३१११४०) णः ।—रमयति—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । प्यन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । मित्वाणिनिमित्तवृद्धभावाच्च । 'रामः श्यामे हलायुधे । पशुभेदे सिते चारौ राघवे रेणुकासुते । रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिङ्गुलिनीस्त्रियोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां पृथक् पृथक् । एते द्वादश भेदाः 'स्त्रीणाम्' ॥

कोपना सैव भामिनी ।

कोपेति ॥ कुप्यति तच्छ्रीला । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३१२१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं भामते । 'भाम क्रोधे' (भ्वा० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३१३१७०) इति णिनिः । प्रह्लादिणिनिः (३१११३४) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोपनस्त्रियाः' ॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥*॥ मत्ता क्षीवेव काशते भाति । 'कर्तृयुपमाने' (३१२७९) इति णिनिः ॥*॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ० आ० से०) ॥ (२) ॥*॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्' शब्दात्तमप् (५१३१५५) । द्रव्यप्रकार्षाञ्चासुः (५१४१११) ॥ (३) ॥*॥ वरवर्णोऽस्त्यस्याः । इतिः (५१२११५) । 'शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता न या नारी सा भवेद्वरवर्णिनी' इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अत्यन्तोत्कृष्टस्त्रियाः' ॥

कृताभिषेका महिषी

कृतेति ॥ कृतोऽभिषेकोऽस्याः । मह्यते । 'मह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अविमह्योष्टिष्व' (उ० ११४५) । 'महिषी नृपयोषिति । सैरिभ्यामौषधीभेदे' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रियाः' ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः । इतिः (५१२११५) । 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्यराजस्त्रियाम्' ॥

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः

१—तथा च रसिकरञ्जनश्लेषः 'चिरमीक्षे महिलास्यम्' इति शृङ्गारवैराग्यार्थद्वयपरः । २—तथा च दमयन्तीश्लेषः 'परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः' इति । ३—भावः शृङ्गारचेष्टाविशेषः । तद्वक्ता 'भाविनी'—इति तु मुकुटः ॥

१—अथशब्दात् पुंभूम्नो न पूर्वभाक्त्वम्—इति स्वामी ॥

पत्नीति ॥ पत्युर्यज्ञे संयोगो यथा । दंपत्योः सहाधिका-
रात् 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४११३३) ॥ (१) ॥*॥ पाणि-
गृहीतोऽस्याः । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा० ४११५२)
इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वयोः पूरणी । 'द्वेस्तीयः' (५१२।
५४) । 'द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः' इति
हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ सह धर्मोऽस्त्यस्याः । पत्या सह
कर्मसधिकारात् । 'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' (५१२१३२) इती-
निः । वोपसर्जनस्य' (६१३८२) इति सहस्य वा सः ॥ (४)
॥*॥ भ्रियते । भूर्यते वा । 'डुभृज् धारणपोषणयोः' (जु०
प० अ०) । 'भृ भरणदौ' (क्र्या० प० से०) वा ण्यत् (३।
११२४) । यत्तु—संज्ञायां भृजः (भ्वा० उ० अ०) 'ऋहलो-
र्ण्यत्' (३१११२४)—इति स्वामी व्याख्यत । तत्र । 'संज्ञा-
यां समजनिषद्' (३१३९९) इति क्यपा भाव्यं परत्वात् ।
संज्ञापर्युदासः (३११११२) तु पुंलिङ्गे सावकाशः । 'तदनु-
बन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' (प० ४१२९) इति न्याया-
द्भृज एव क्यप् । न डुभृजः ॥ (५) ॥*॥ जायतेऽस्याम् ।
'जनेर्यक्' (उ० ४११११) । 'जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां
जायते पुनः' (९१८) इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ दारयन्ति
भ्रातृन् 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । णिजन्तः । 'दार-
जारौ कर्तरे णिलुक् च' (वा० ३१३२०) इति घञ् । यद्यपि
दारयतेः पचाद्यच् (३१११३४) सिद्धम् । खरश्च समः ।
'कर्षात्ततः—' (६१११५९) इति घञ्च्यन्तोदात्तत्वात् । त-
थापि 'अच्कावशक्तौ' (६१२१५७) इति खरबाधनार्थमि-
दम् ॥*॥ टावन्तोऽपि । क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते
यथाक्रमम् । 'क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः'
इति व्याडिशुभाङ्गौ ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'परिणीतायाः
स्त्रियाः' ॥

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरंध्री

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्त्यस्याः । इनिः (५१२११५) ।
'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ 'पुरं
नपुंसकं गेहे' (इति मेदिनी) । पुरं धारयति । 'धृज् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः । 'संज्ञायां भृतृवृजि—' (३१२।
४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६१४९४) । गौरादिः
(४११४११) । पृषोदरादिः (६१३१०९) हलन्तात् 'इगुप-
धात् किः'—इति मुकुटः । तत्र । धरतेर्हलन्तत्वेगुपधत्वयो-
रभावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुत्रादिमत्याः सधवायाः' ॥

१—'हृष्टचन्द्रः' इति वा पाठः ॥ २—(पुरं धरति । 'अच
इ', (उ० ४१२३९) । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) धात्वकारलोप-
सुमागमौ । पुरंध्रिर्हस्वान्तापि । तथा च । 'तौ ज्ञातकैर्बन्धुमता च
राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम्' इति रघुः—इति मुकुटः ॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

सुचेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः ॥ (१) ॥*॥ अस्ति एक-
स्मिन् पत्नौ । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । शतृ (३१२।
१२४) । 'श्रसोरहोपः' (६१४१११) । 'उगितश्च' (४११।
६) इति ङीप् । 'सन् साधौ धीरशक्तयोः । मान्ये सत्ये
विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ साधोति परकार्यं परलोकं वा । 'साध संसिद्धौ' (खा०
प० अ०) 'कृवापा—' (उ० १११) इत्युण् 'वोतो गुण—' (४।
११४४) इति वा ङीष् ॥ (३) ॥*॥ पत्यौ व्रतं नियमोऽस्याः ॥
पतिव्रतमस्याः । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः' ॥

कृतसापत्निकाभ्यूढाधिविज्ञा

कृतेति ॥ सपत्न्येव स्वार्थे कन् (५१३७५) । कृता सप-
त्निका यस्याः ॥*॥ 'कृतसापत्निका' इति कचित् पाठः ।
सपत्न्या भावः । ष्यञ् (५१११२४) । ङीष् (४११४१) य-
लोपः (६१४१५०) स्वार्थे कन् (५१३७५) ह्रस्वम् (७।
४१३२) च । कृता सापत्निका यस्याः ॥*॥ कचित् 'कृतसा-
पत्निका' इति पाठः । सपत्न्या आगतम् । 'तत आगतः'
(४१३७४) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५१३७५) । कृतं सपत्निक-
मस्याः । 'असुपः' (७१३४४) इति पर्युदासान्तेत्वम् ॥ (१)
॥*॥ अधि उपरि ऊढमुद्रहनमस्याः । 'अभ्यूढा कृतसाप-
त्नियार्यामभ्यूढ ईश्वरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
अधि उपरि विभ्रं लाभोऽस्याः । यद्वा अधिका विज्ञा लब्धा
यस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि अनेकभार्यस्य 'प्रथममूढायाः' ॥

अथ स्वयंवरा ।

पतिवरा च वर्या च

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृद् संभक्तौ' (क्र्या० आ०
से०) । 'संज्ञायां भृतृवृजि—' (३१२४६) इति खच् ॥ (१)
॥*॥ एवं पतिं वृणोति ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया । 'अवद्य-
पण्य—' (३१११०९) इत्यनिरोधे यत् । ('वर्या पतिवरायां
स्त्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्मरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः' ॥

कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कुलेति ॥ कुलपालिका स्त्री । शाकपार्थिवादिः । (वा०
३११७८) ॥ (१) ॥*॥ कुलं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । स्वार्थे कन् (५१३७५)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः' ॥

कन्या कुमारी

केति ॥ कनति । कन्यते वा । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । अग्न्यादिः (उ० ४१११२) । 'कन्या नार्या कुमार्या
च राश्र्यौषधिविशेषयोः' इति हैमः । 'कन्या कुमारिकानार्यो-

रौषधिराशिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्प्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुचोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारम्भ । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप् । पूर्वत्र तु न । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इति लिङ्गात् । यद्वा कुमारयति । 'कुमार कीडायाम्' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुत्सितो भारोऽस्या वा । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्रौ ना न द्वयोर्जात्यकाश्चने' (इति मेदिनी) । 'कुमारी रामतरुणीनवमाल्योर्नदीमिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' इति विश्वः । ('जम्बूद्वीपविभागे च' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमवयस्ककन्यायाः' ॥

गौरी तु नञिकानागतार्त्वा ।

गौरीति ॥ गूयते । 'गुह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) 'कृजेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना रन्ततो निपातितः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाश्रियंयुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नञते स्म । 'ओणजी व्रीडे' (तु० आ० से०) ॥ 'गत्यर्थाः' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नञिका तु कुमार्या स्यात् पुमान् क्षपणबन्दिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अनागत-मार्तवं रजोऽस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अदृष्टरजस्कायाः' ॥ स्यान्मध्यमा दृष्टरजाः

स्यादिति ॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) तयोर्मध्ये सा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान् खरे मध्यदेशेऽप्यवलये तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनायां कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । व्यक्षरच्छन्दसि तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दृष्टं रजो यस्याः, यथा, वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः' ॥

तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

तेति ॥ तरति । 'तृ ण्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रो रश्च लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'वयसि-' (४।१।२०) इति ङीप् । 'नञ्जनीकक्-' (वा० ४।१।१५) इति वा । 'तरुणी तरुनीति च' इति शब्दभेदः । ('तरुनः पवने धूनि युवत्यां तरुनी स्मृता' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'कनिन्युवृषि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'यूनस्तिः' (४।१।७७) । यत्तु—'यौतेः कतिः' इति कतिप्रत्ययान्तात् पाक्षिके ङीप् (ग० ४।१।४५) 'युवती'—इति मुकुटो व्याचक्ष्यौ । तत्र । यौतेः

१ मुकुटस्तु—लज्जते । 'ओलजी व्रीडे' (तु० उ० से०) । पृषोदरादिवादादेर्नत्वम् । केचित्तु 'नोलजी' इति तवर्गपञ्चमादि प्रठन्ति—इत्याह ॥

शत्रन्तात्—'ङीप् (४।१।१५) युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽक्तिज-र्यात्' (ग० ४।१।१५) इति ङीषा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलद-तादिषूक्तसूत्राभावाच्च । स्त्रीसामान्येऽप्ययम् । 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मध्यमवयसि वर्तमानायाः' ॥

समाः सुषाजनीवध्वः

समा इति ॥ ज्ञौति । 'सु प्रसवणे' (अ० प० से०) । 'सुवृश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः ॥ (१) ॥*॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'कृदि-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'जनी लोके जगद्धेदे पृथ-रजने । जनी सुषावनितयोः' इति हैमः । 'जनी सीमन्तिनी वध्वोरुत्पत्तावौषधीमिदि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वहति । 'बहो धध्व' (उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः पत्न्यां सुषानायाः स्पृक्षासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुत्रभार्यायाः' ॥

चिरण्डी तु सुवासिनी ।

चिरेति ॥ चिरेणाटति पितृगेहाद्भृतेहम् । अच् (३।१।१४) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'वयस्यचरमे' (वा० ४।१।२०) इति ङीप् ॥*॥ चरति । बाहुलकादण्टप्रत्यये 'चरण्डी' इत्येके ॥*॥—चिरिणोति चिरण्डी ।—इति खामी । तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (खा० प० से०) इति धातुः पृषोदरादिः । ('चिरिण्डी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीयवयःस्त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सु अतीव वसति पितृ-गृहे तच्छीला । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥ 'सुवासिनी' इत्यपि पाठः । खेषु पित्रादिषु वस्तुं शील-मस्याः । 'सुवासिन्यां-चिरिण्डी स्याद्वितीयवयसि स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तयौवनायाः पितृगे-हस्थायाः' ॥

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छेति ॥ इच्छास्त्यस्याः । 'मतुप्' (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लषपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा । 'कामुकाः कमने-

१—पितृकुलस्नेहाचिरमिति गच्छति । 'चिरम्' इत्युपपदे 'इट गतो' इत्यत 'इगुपथ-' इति के पृषोदरादित्वाच्चिराकारनाशे इका-रस्य विपर्यये मकारस्य परसवर्णत्वे 'वयसि प्रथमे ङीप् चिरिण्डी'—इति मुकुटः । हैमस्तु स्वोपपन्नममालाव्याख्यायाम्—चिरिः सौत्रः स्वादिः । चिरिणोति चिरिण्डी । 'छिण्टश्च' च वा' इति साधुः । 'चरिण्डी' इत्यपि । 'चिरिण्डी' इत्यमरः । 'चरण्डी' इत्यन्ये—इति प्रोक्तवान् ॥

ऽशोकपादपे चातिसुकके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'धनादीच्छायुक्तायाः' 'यभनादीच्छावत्याः' वा ॥

वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

वृषेति ॥ 'वृषो नरो वृषः कालः' इत्यनेकार्थमञ्जरी ।
वृषं नरं शुक्लं वेच्छत्यात्मनः । 'सुप आत्मनः वयच्' (३।
१।८) । 'अश्वक्षीर-' (७।१।५१) इत्यत्र 'अश्ववृषयोर्मैथुने-
च्छायाम्' इति वचनादसुक् । लटः शता (३।२।१२४) । 'उजि-
तश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'आच्छीनद्योनुम्' (७।१।८०) ॥
(१) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीष् । कामुकी ॥
(२) ॥*॥ द्वे मैथुनेच्छावत्याः' ॥

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०)
प्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्त्रिच्छया रति-
स्थानं गच्छन्त्याः' ॥

पुंश्चली चर्षणी बन्धक्यसती कुलदेवरी ॥ १० ॥
स्वैरिणी पांशुला च स्यात्

पुंश्चलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं ग-
च्छति । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ।—पुमांसं वृत्ताच्चालयति
च्यावयति । कर्मण्यणन्तान्ङीप् (४।१।१५)—इति मुकुटः ।
तत्र । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादन्यत्र मित्वाविधानाद्बु-
द्धिप्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥*॥—कर्षति
मनः । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषेरादेश्च चः'
(२।१०४) इत्यनिः—इति स्वामी ॥*॥ 'धर्षणी' इति
वा पाठः । धर्षयति । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११३) । 'धर्षणं स्यात्परिभवे रतेऽस्यां
तु 'धर्षणी' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'धर्षिणी' इति क्वचित्
पाठः । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (२)
॥*॥ बध्नाति मनोऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) ।
प्वुल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) । ('बन्धकः
स्याद्विनिमये पुंश्चल्यां स्याच्च बन्धकी' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ सत्यात् मित्रा ॥ (४) ॥*॥ अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुलं जनपदे
गेहे' इति विश्वः । कुलस्य अटा । शकन्वादिः (वा० ६।१।
९४) । 'कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ एति तच्छीला 'इणश्जि-' (३।२।
१६३) इति कर्प् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'इ-
त्वय्यस्यां पथिके कूरकर्मणि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६)
॥*॥ खया, इच्छया स्वेन स्वातन्त्र्येण, वा ईरितुं शीलमस्याः ।
'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुपि-' (३।३।७८) इति
णिनिः । 'खादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥

(७) ॥*॥ पांशु पापमस्यस्याः 'खमुख-' (वा० ५।२।
१०७) इति रः । 'कपिलकादिः' (वा० ८।२।१८) सिध्मादि-
त्वात् (५।२।९७) लज् वा । पांशु लाति वा । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'असत्याः' 'स्वै-
रिण्याः' ॥

अशिश्नी शिशुना विना ।

अशीति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिश्नी-' (४।१।६२)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥

अवीरा निष्पतिसुता

अवीति ॥ वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममात्रा ।
वीराया मित्रा ॥ (१) ॥*॥ 'पतिपुत्ररहितायाः' ॥

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वेति ॥ विफलं श्वसिति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।
७२) इति क्तः । आगमशासनस्यानित्यत्वाद्दे । 'विश्वस्तो
जातिविश्वासे विश्वस्ता विधवास्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ विगतो धनोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ 'विश्वस्ताविधवे तुल्ये
विशस्तापतिनी च सा' इति वाचस्पतिः ॥*॥ द्वे 'र-
ण्डायाः' ॥

आलिः सखी वयस्या च

आलिरिति ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ।
बाहुलकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आलिः सखी सेतु-
रालिरालिरावलिरिष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ समानं
ख्यायते जनैः । 'समाने ख्यः स चोदातः' (उ० ४।१३७)
इतीण्डित् समानस्य स च । 'सख्यशिश्नी-' (४।१।६२) इति
ङीष् । 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वयसा तुल्या । 'नौवयोधर्म-' (४।
४।९१) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सख्याः' ॥

पतिवत्नी सभर्तुका ।

पतीति ॥ पतिरस्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । 'अन्त-
र्वत्पतिवतोर्नुक्' (४।१।३१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सह
भर्तास्ति । 'नयूतश्च' (५।४।१५३) इति कप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जीवद्भर्तृकायाः' ॥

वृद्धा पलिकी

वृद्धेति ॥ वर्धते स्म 'वृषु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे हे
त्रिषु क्लीबं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पलितम-
स्यस्याः । अच् (५।२।१२७) । 'असितपलितयोः प्रतिषेधः'

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

‘छन्दसि ऋमेके’ (वा० ४।१।३९) । नान्तत्वात् (४।१।५)
 ङीप् ॥ (२) द्वे ‘पक्केद्याः’ ॥

प्रज्ञा तु प्राज्ञी

प्रज्ञेति ॥ प्रज्ञानाति । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६)
 इति कः । ‘प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति’ ॥
 (१) ॥*॥ प्रज्ञाघण् (५।४।३८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं-
 ह्याज्याः’ ॥

प्रज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

प्रज्ञेति ॥ प्रज्ञास्त्यस्याः । ‘प्रज्ञाश्रद्धा-’ (५।२।१०१)
 इति णः ॥ (१) ॥*॥ धीरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥
 (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रशस्तबुद्धेः’ ॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्रीति ॥ शूद्रस्य स्त्री । ‘पुंयोगा-’ (४।१।४८) इति
 ङीष् ॥ (१) ॥*॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि ‘शूद्रभा-
 र्यायाः’ ॥

शूद्रा तज्जातिरेव च ।

शूद्रेति ॥ ‘शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः’ (भ्वा० ४।१।४)
 इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ एकमन्यभार्याया अपि ‘शूद्रजाती-
 यायाः’ ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

आभीरिति ॥ आभीरस्य स्त्री, तज्जातीया वा । ‘पुंयो-
 गात्-’ (४।१।४८) इति ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति च
 ङीष् ॥ (१) ॥*॥ एवं महाशूद्री ॥*॥ या तु महती शूद्रा ।
 तत्र ‘महाशूद्रा’ इत्येव ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आभीर्याः’ ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्येति ॥ स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । ‘अर्यक्षत्रियाभ्यां
 वा’ (वा० ४।१।४९) इति स्वार्थे ङीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२)
 ॥*॥ द्वे ‘वैश्यजातीयायाः’ ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षत्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षत्रि-
 यजातीयायाः’ ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपेक्षाधीयतेऽस्याः । ‘इङश्च’ (३।३।२१)
 इत्यत्र ‘अपादाने क्षियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्’ इति
 (वार्तिकेन) घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं विद्यो-
 पदेशिन्याः’ ॥

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

स्यादिति ॥ अः चर्धते । ‘चर गतौ’ (भ्वा० ५० से०) ।
 ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्वयं मन्त्र-
 व्याख्यात्र्याः’ ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री । ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।४९)
 इति ङीषानुक्तौ । आचार्यादणत्वं च’ (वा० ४।१।४९) इति
 णत्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘आचार्यभार्यायाः’ ॥

स्यादर्या

स्यादिति ॥ अर्यस्य स्त्री । ‘पुंयोगात्-’ (४।१।४८) इति
 ङीष् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वैश्यपत्न्या अन्यजातीयाया
 अपि’ ॥

क्षत्रियी तथा ।

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अ-
 न्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः’ ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । ‘मातुलोपाध्याय-’ (वा०
 ४।१।४९) ङीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘विद्योप-
 देष्टृभार्यायाः’ ॥

पोटा स्त्रीपुंसत्त्वज्ञा ॥ १५ ॥

पोटेति ॥ पोटयति । ‘पुट भासने’ चुरादि । अच् (३।
 १।१३४) ।—पुटति । ‘पुट संश्लेषणे’ (तु० ५० से०) ।
 अच् (३।१।१३४)—इति स्वामीमुकुटौ । तत्र । पुटेः कुरादि-
 लाट्ठुणाभावप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्त्रीपुंसयोः स्तन-
 श्मश्र्वादितिहयुक्तायाः’ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीति ॥ वीरः पतिरस्याः । ‘नित्यं सपत्न्यादिषु’ (४।१।
 ३५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वीरस्य भार्या ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 ‘वीरस्य भार्यायाः’ ॥

वीरमाता तु वीरसूः ।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥*॥ वीरं सूते ।
 ‘बूङ् प्राणिगर्भविमोचने’ (अ० आ० से०) ‘सत्सूद्विष-’ (३।२।
 ६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वीरस्य मातरि’ ॥

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रजायते स्म ।
 अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र जनिः । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति
 कः ॥ (२) ॥*॥ प्रासविष्ट । बूढुक्तः । प्राग्वत् ॥ (३) ॥*॥
 स्वार्थे कन् (५।३।७५) ‘सूतिकापुत्रिका-’ (वा० ७।३।४५)
 इतीत्वं वा । ‘प्रसूतं कुसुमे क्लीबं त्रिषु संजातसूनयोः’ (इति
 मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘प्रसूतायाः’ ॥

स्त्री नयिका कोटवी स्यात्

स्त्रीति ॥ नजते स्म । ‘ओ लजी व्रीडे’ (तु० आ० से०) ।
 ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५)
 इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ ‘नम्रो बन्दिक्षपण-

1. *Introduction*

2. *Background*

3. *Methodology*

4. *Results*

5. *Discussion*

6. *Conclusion*

7. *References*

8. *Appendix*

9. *Index*

10. *Table of Contents*

11. *Table of Figures*

12. *Table of Tables*

13. *Table of Equations*

14. *Table of Symbols*

15. *Table of Abbreviations*

16. *Table of Acronyms*

17. *Table of Initials*

18. *Table of Symbols*

19. *Table of Abbreviations*

20. *Table of Acronyms*

21. *Table of Initials*

22. *Table of Symbols*

23. *Table of Abbreviations*

24. *Table of Acronyms*

25. *Table of Initials*

26. *Table of Symbols*

27. *Table of Abbreviations*

28. *Table of Acronyms*

29. *Table of Initials*

30. *Table of Symbols*

31. *Table of Abbreviations*

32. *Table of Acronyms*

33. *Table of Initials*

34. *Table of Symbols*

35. *Table of Abbreviations*

36. *Table of Acronyms*

37. *Table of Initials*

38. *Table of Symbols*

39. *Table of Abbreviations*

40. *Table of Acronyms*

41. *Table of Initials*

42. *Table of Symbols*

43. *Table of Abbreviations*

44. *Table of Acronyms*

45. *Table of Initials*

46. *Table of Symbols*

47. *Table of Abbreviations*

48. *Table of Acronyms*

49. *Table of Initials*

50. *Table of Symbols*

योः पुंसि, त्रिषु विवाससि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कोट-
नम् । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
कोटं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः
(४।१।४१) ॥*॥ 'कोट्टवी' इति पाठे 'कुट्ट छेदने' (तु०
प० से०) । बाहुलकाद्गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नग्रायाः' ॥

दूतीसंचारिके समे ।

दूतीति ॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । दुनोति
'दु दु उपतापे' (खा० प० अ०) वा । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च'
(उ० ३।९०) इति क्तः । गौरादिः (४।१।४१) यद्वा दूयते
'दूह् परितापे' (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
दूयन्तेऽनया वा । बाहुलकात् क्तिन् । 'कृत्-' (ग० ४।१।
४५) इति वा ङीष् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (१) ॥*॥
संचरति । संचारयति, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) 'संचारिका तु युगले कुट्टनीघ्राणयोरपि'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूत्याः' ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

केति ॥ कतस्यापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) ।
'सर्वत्र लोहितादि-' (४।१।१८) इति षफः । ऋषिपत्नीसद-
शत्वात् । 'कात्यायनो वररुचौ विशेषे च मुनेः पुमान् ।
काषायवस्त्रविधवार्षजरत्युभयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

सैरंध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

सायिति ॥ सीरं धरति । 'घृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) बाहुलकान्मुक् । सीरं प्रत्ये-
यम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२९) इत्यण् । शिल्पकरणात् कर्षक-
स्त्रीव । यद्वा स्वैरं स्वाच्छन्त्यं धरति । प्राग्वत् कः । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । गौरादिः । (४।१।४१) । 'सैरंध्री
परवेश्मस्थशिल्पकृत्स्ववशस्त्रियाम्' इति दन्त्यादौ रभसः ।
'चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा
सैरंध्री परिकीर्तिता' इति कात्यः ('सैरंध्री' इति)
इकारमध्यपाठे पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१)
॥*॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

असिक्री स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

असीति ॥ सिनोति 'षिल् बन्धने' (खा० उ० अ०) ।
'अजिघृक्षिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । यद्वा सीयते स । क्तः
(३।२।१०२) 'द्यतिस्यतिमास्थामिति किति' (७।४।४०) इती-
लम् । सिता शुक्लकेशा । तद्भिन्ना । 'छन्दसि क्रमेके' (वा०
४।१।३९) इति तस्य क्रः । नान्तत्वान्ङीप् (४।१।५) ।—द्वे
वाक्ये ('असिक्त्यन्तःपुरप्रेष्या' इति हैमात्)—इत्येके ॥
'असिक्तिका स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरोषिता' इति कात्यः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः' ॥

अमर० २७

वारस्त्री गणिका वैश्या रूपाजीवा

वारेति ॥ वारस्य वृन्दस्य स्त्री साधारणत्वात् ॥ (१)
॥*॥ गणः समूहोऽस्त्यस्याः भर्तृत्वेन । ठन् (५।२।११५) ॥
गणयति । 'गण संख्याने' (तु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।
१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ 'वेशो वैश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च'
(इति मेदिनी) । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशाद्यत्'
(५।१।१००) । वेशो वैश्यावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत्'
(४।३।५४) वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
५।४।१२०) इति यच् वा । 'वैश्यं वैश्यागृहे स्त्रीवं गणिका-
यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'वैश्या' इति मूर्धन्यम-
ध्यपाठोऽपि । वेवेष्टि । 'विष्ट व्यसौ' (तु० उ० अ०) ।
अभ्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (३) ॥*॥ रूपमाजीवोऽस्याः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'वैश्यायाः' ॥

अथ सा जनैः ।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

अथेति ॥ वारे वैश्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'जनैः सत्कृतवैश्यायाः' ॥

कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (तु० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ शं सुखं भलते । 'भल परि-
भाषणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः
(४।१।४१) । 'शालकं शंभलीशललशुष्क-' इति शमेदात्ता-
लव्यादिः ॥*॥ सं भलते । इति (संभली) दन्त्यादिरपि ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'परनारीं पुंसा संयोजयिष्याः' ॥

विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(१) ॥*॥ शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(२) ॥*॥ दैवं शुभाशुभं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'दैवज्ञो गणके पुमान् । दैवज्ञेक्षणिकायां स्त्री'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लक्षणादिना शुभा-
शुभे जानत्याः' ॥

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

कतुमत्यप्युदक्यापि

अथेति ॥ रजोऽस्त्यस्याः । 'रजःकृष्या-' (५।२।११२)
इति वलच् । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान्न हत्वम् ॥
(१) ॥*॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) ॥
(२) ॥*॥ अवति लज्जया । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१।५८) ॥*॥ 'अविं
स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) ह्रस्वान्तापि ।
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) ॥ (३) ॥*॥ अत्रैरपत्यम् ।

‘इतश्चानिजः’ (४।१।१२२) इति ढक् । आत्रेयीवागम्यत्वात् ।
 ‘आत्रेयो मुनिरात्रेयी’ पुष्पवत्यां सरिद्धिदि’ इति हैमः ॥
 (४) ॥*॥ मलमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । ‘मलिनं
 कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम्’ इति हैमः ॥ (५)
 ॥*॥ पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।१५४) ॥ (६) ॥*॥
 ऋतुरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।१५४) ॥ (७) ॥*॥ उदकमर्हति ।
 ‘संज्ञायाम्’ () इति यत् ॥ (८) ॥*॥ अथै ‘रज-
 स्वलायाः’ ॥

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । ‘भूरजिभ्यां कित्’ (उ० ४।
 २१६) इत्यसुन् । ‘रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे
 च रेणुमात्रे च दृश्यते’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुष्यते ।
 ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । ‘पुष्पं
 विकासिकुसुमस्त्रीरजःसु नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
 ऋतुरेव । प्रज्ञाघण् । (५।४।३८) ‘आर्तवं स्त्रीरजे पुष्पे
 क्लीबं स्यादृतुजे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि
 ‘स्त्रीपुष्पस्य’) ॥

श्रद्धालुर्दोहदवती

श्रेति ॥ श्रद्धते तच्छीला । ‘स्पृहियहि-’ (३।२।१५८)
 इत्याल्व् । ‘श्रद्धालुर्दोहदिन्यां स्त्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्’
 (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः ।
 मतुप् (५।२।१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे (गर्भवशात्) ‘अभि-
 लाषविशेषवत्याः’ ॥

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

नीति ॥ ‘कलं शुके त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ’
 (इति मेदिनी) । कलानिष्कान्ता । ‘निरादयः कान्ताद्यर्थे’
 (वा० २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा ।
 ‘निष्कलं तु कलाशून्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ विगतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 ‘रजोहीनायाः’ ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्विण्यन्तर्वह्नी च गर्भिणी ।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा (१)
 ॥*॥ ‘गुरुन्निलिङ्गां महति दुर्जरालगुनोरपि’ (इति मेदिनी) ।
 गुरुर्दुर्जरोऽलगुर्वा गर्भोऽस्त्यस्याः । ब्रीह्यादीनिः (५।२।११६) ।
 संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः (६।४।१४६) । यद्वा गर्वति । ‘गर्वैरत
 उक्च’ (उ० २।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२)
 ॥*॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्भः । ‘अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्’ (४।१।
 ३२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ गर्भोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।
 ११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘गर्भिण्याः’ ॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

गेति ॥ गणिकानां समूहः । ‘गणिकायाश्च यञ् वाच्यः’

(वा० ४।२।४०) ॥ (१) ॥*॥ गर्भिणीनां समूहः । ‘भिक्षा-
 दिभ्योऽण्’ (४।२।३८) ‘भस्याढे तद्धिते’ (वा० ६।३।३५)
 इति पुंवद्भावः । ‘नस्तद्धिते’ (६।४।१४४) इति टेलोपे प्राप्ते
 ‘इनण्यनपत्ये’ (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१) ॥*॥
 युवतीनां समूहः । भिक्षादिभ्योऽण् (४।२।३८) । ‘भस्याढे
 तद्धिते’ (वा० ६।३।३५) इति पुंवद्भावः । यौतेः शत्रन्तात्
 ‘उणितश्च’ (४।१।६) इति ह्यन्तो युवतीशब्दोऽयम् । ‘यून-
 स्तिः’ (४।१।७७) इति त्यन्तस्य तु अपि (४।२।३७) विव-
 क्षिते पुंवद्भावे (वा० ६।३।३५) ‘अन्’ (६।४।१६७) इति
 प्रकृतिभावे च ‘यौवनम्’ इत्येव रूपम् । नच—भिक्षादिषु
 (४।२।३८) ‘युवति’ शब्दपाठसामर्थ्याच्च पुंवत्त्वम् । अन्यथा
 पुंवद्भावेन तैर्निवृत्तावनुदात्तादित्वाभावात् ‘अजः’ (४।२।४४)
 अप्राप्तौ ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यणि सिद्धे भिक्षादिपा-
 ठवैयर्थ्यात्—इति वाच्यम् । भिक्षादिषु ‘युवति’ शब्दपाठस्य
 (‘भिक्षादिषु युवतिप्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्यर्थ-
 विधौ’ इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यानात् ।
 एतेन—‘युवत्या अपुंवत्’ इति गणपाठात्—इति स्वामी—
 युवतीशब्दस्य भिक्षादिषु पाठाङ्गीकारकृतो मतभेदः—इति
 मुकुटश्च प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘समूहस्य’ ॥

पुनर्भूर्दिधिषूस्तथा द्विः

पुनरिति ॥ पुनर्भवति संस्कृता । किप् (३।२।७६) ॥
 (१) ॥*॥ दधाति पापम् । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः’ (जु०
 उ० अ०) । धिष्यते । ‘धिष शब्दे’ (जु० प० से०) ।
 ‘अन्दूहम्भू-’ (उ० १।९३) इति साधुः । यद्वा दिधि धैर्यं
 सति । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥
 द्वौवारौ ऊढा । ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्’ (५।४।१८) ‘अक्षता च
 क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः’ (याज्ञवल्क्यः १।६७) ॥*॥
 द्वे ‘द्विवारं वृतायाः’ ॥

तस्या दिधिषुः पतिः ।

तेति ॥ तस्या दिधिष्वः । दिधिषूमात्मन इच्छति ।
 ‘सुप आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) । किप् (३।२।१७८) । ‘पुन-
 र्भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिषूस्तथा’ इत्येवोऽप्युदन्त इति
 स्वामी ॥*॥ मुकुटस्तु (दिधिषुम्) ह्रस्वमाह बाहुलकात् ॥
 (१) ॥*॥ एकम् ‘द्व्यूढापत्युः’ ॥

मनुस्तु—‘ज्येष्ठयां ययन्नुदायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।
 सा चाग्रेदिधिषूर्ज्या पूर्वा तु दिधिषूर्मता’ () इत्याह ॥

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषुः सैव यस्य कुटुम्बिनी २३

स इति ॥ अग्रे प्रधानं दिधिषूर्यस्य । ‘अग्रे’ इति विभक्ति-
 प्रतिरूपको निपातः । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च कप् (५।४।
 १५३) ॥ (१) ॥*॥ द्विजः क्षत्रियादिरपि । ‘दिधिषुः परपू-
 र्वाग्रेदिधिषूस्तत्पुनर्ग्निकः’ इति नाममाला ॥*॥ एकं ‘पुनर्भू-
 प्रधानभार्यस्य’ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्यायाः कनीन च' (४११११६) इत्यण् । 'कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनूढापत्यस्य' ॥

अथ सुभगासुतः ।

सौभागिनेयः

अथेति ॥ सुभगायाः सुतः ॥ (१) ॥*॥ सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४१११२६) इति ढक् । 'हङ्ग-ग-' (७३११९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुभगापुत्रस्य' ॥

स्यात्पारस्त्र्येण्यस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

स्यादिति ॥ परस्त्रिया अपत्यम् । प्राग्वत् । 'अनुशति-कादीनां च' (७३१२०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परभार्यापुत्रस्य' ॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः । सुतः

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम् । 'ढकि लोपः' (४१११३३) ॥ (१) ॥*॥ 'पितृष्वसुरण्' (४१११३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य' ॥

मातृष्वसुश्चैवम्

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुश्च' (४१११३४) इति प्राग्वत् । (मातृष्वसेयः । मातृष्वस्त्रीयः) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य' ॥

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

वैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता-' (वा० २।१।१८) इति समासः । विमातुरपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४१११२३) ढक् ॥ (१) ॥*॥ विमातृजातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३१२१८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ।

कौलटेयः कौलटेरः

अथेति ॥ बन्धकया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४१११२६) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ बन्धून् लाति ॥ (२) ॥*॥ असत्याः सुतः ॥ (३) ॥*॥ कुटलाया अपत्यम् । 'क्षीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (४) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो वा' (४१११३१) इति ढक् ॥ (५) ॥*॥ यत्तु—'कुलटाया वा' (४१११२७) इति ढक्—इति मुकुटः । तत्र । अनेनेनञो वि-कल्पनात् ॥*॥ पञ्च 'कुटलायाः पुत्रस्य' ॥

सिंक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

भीति ॥ कुटलाया अपत्यम् । 'कुलटाया वा' (४१११२७) इतीनङ् वा 'क्षीभ्यो ढक्' (४१११२०) । क्षुद्रात्वाभावाच्च

ढक् । अङ्गहीना शीलहीना हि क्षुद्रा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थं गेहं गेहमटन्त्याः पुत्रस्य' ॥

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः

आत्मेति ॥ आत्मनो देहाज्जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ तनोति कुलम् । तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । 'वल्लिमलितनिभ्यः कन्यन्' (उ० ४।९९) ॥ (२) ॥*॥ सूयते । 'षुङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'सुवः कित्' (उ० ३।३५) इति नुः । 'सूनुः पुत्रेऽनुजेऽर्के ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सूयते स्म । 'षु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ।—सु-वति—इति स्वामी । तत्र । दीर्घश्रवणप्रसङ्गात् । कस्याप्राप्तेश्च । 'सुतस्तु पार्थिवे पुत्रे, ऋयपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ पुनाति, पूयते, वा 'पूव् पवने' (व्या० उ० से०) । 'पुवो हस्त्रश्च' (उ० ४।१६५) इति कः । यद्वा पुनरकात्रायते । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'पुन्नान्नो नरका-यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मान् 'पुत्र' इति प्रोक्तः स्वय-मेव स्वयंभुवा' (मनुः ९।१३८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुत्रस्य' ॥

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

स्त्रियामिति ॥ अमी आत्मजाद्याः स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति शार्ङ्गरवादित्वात् (४।१।७३) ङीनि 'पुत्री' ।—गौरादौ (४।१।४१) 'पुत्री'—इति स्वामिनः प्रमादः । 'सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥ दोग्रि । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । दहति । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधु । खस्त्रादित्वात् (४।१।१०) न ङीप् (४।१।५) ॥ (६) ॥*॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

अपेति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्यः । अश्यादिः (उ० ४।११२) वा ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु । बाहुलकात् कः । 'तोकं संतानसुतयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तयो-स्तनयदुहित्रोः । समे समानलिङ्गे ॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

स्वेति । 'उरो वक्षसि च श्रेष्ठे' (इति मेदिनी) । उरसा निर्मितः । 'उरसोऽण् च' (४।४।९४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ चाद्यत् ॥ (२) ॥*॥ स्वस्माज्जातः, इति कुण्डगोलकादिवार-णम् ॥*॥ द्वे 'स्वस्माज्जातस्य पुत्रस्य' ॥

१—स्वस्मात्स्वपाणिगृहीत्यां जातः । तथा च मनुः—'स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्राथमकस्त्रिकम्' (१।२।१६) इति । नातः परभार्यायां स्वजन्येऽति-व्याप्तिः । अतएवाभिप्रेत्य मूलकृतापि 'स्वीयायाम्' इति 'स्वकीयः' इति च परित्यज्य 'स्वाभ्यां जाते' इत्यर्थकमेवोक्तम् ॥

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

तातेति ॥ तनोति । 'तुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९० इति कः । 'अनुदात्त-' (६।४।३७) इति नलोपः ।—'तात-पलितजर्तुसूरताः' इति तनोतेः क्तः, नलोपदीर्घौ च—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । 'तातोऽनुकम्प्ये पितरि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जनयति । ण्वल् (३।१।१३३) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'जनकः पितृभूषयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ।—'पित्रादयः' इति तुच् इत्वं च—इति सुभूतिः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पितुः' ॥

जनयित्री प्रसूमाता जननी

जनेति ॥ जनयति । तुच् (३।१।१३३) । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥*॥ अन्तर्भावितण्यर्थात् 'जनित्री' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६९) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजयाम्' (भ्वा० आ० से०) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'माता गौर्दुर्गा जननी मही । मातरश्च ब्रह्माण्याद्याः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जनयति । 'ऋत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जनन्याः' ॥

भगिनी स्वसा ।

मेति ॥ भगं कल्याणं यत्नो वा इच्छा वास्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु अस्यति, अस्यते वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'सावसे ऋन्' (उ० २।९६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वसुः' ॥

ननन्दा तु स्वसा पत्युः

ननेति ॥ न नन्दति—न तुष्यति । 'न नन्दयति भ्रातृजायाम्' इति वा । 'नञि च नन्देः' (उ० २।९८) इति ऋन् ॥*॥ केचित् पूर्वसूत्रात् (२।९७) वृद्धिग्रहणमनुवर्तयन्ति । 'ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सा' इति रभसः ।—'नञि च नन्देर्दीर्घश्च'—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावभावात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्तृभगिन्याः' ॥

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

नप्त्रीति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । 'नप्ता, नप्त्री च पौत्रिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ पुत्रस्य पुत्र्याश्वापत्यम् । 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽङ्' (४।१।१०४) ॥ (२) ॥*॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सुतकन्यकयोरपत्यस्य' ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

मेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'यतेर्द्विष्व' (उ० ३।९७) इत्युन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पर-स्परं भ्रातृभार्याणाम्' ॥

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रेति ॥ प्रजास्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) । यत्तु—जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति ङः । प्रजः पतिस्तद्योगात् मनुप् (५।२।९४) 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या निर्वाहेनोक्तकल्पनाया व्यर्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ भ्रातृजाया । (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृपत्न्याः' ॥

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

मेति ॥ मातुलस्य स्त्री । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति ङीष् । 'मातुलोपाध्याय-' इत्यानु वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलभार्यायाः' ॥

पतिपत्न्योः प्रसू श्वश्रूः

पेति ॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः । पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः । श्वशुरस्य स्त्री । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' इत्युङ् । पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वश्रवाः' ॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः ।

श्वेति ॥ तयोः पतिपत्न्योः पिता परस्परं श्वशुरः । 'शु' इति आश्चर्ये पूजायां वा । शु आशु अश्रुते, अश्यते वा । 'अश्रु व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'शावशेराप्तौ' (उ० १।४४) इत्युन् । द्वितालव्यः 'श्वश्रूः शिशुश्वशुरः' इति शमेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वशुरस्य' ॥

पितृभ्राता पितृव्यः स्यात्

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पितृव्यस्य' ॥

मातृभ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

मेति ॥ ('पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः ।) 'मातुलो मदनद्रुमे । धतूरेहित्रीहिभिदोः पितुः श्यालेऽपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मातुलस्य' ॥

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः

श्येति ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात्कालन् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या' शब्दः । श्यां लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः—इति मुकुटः

१—एतच्च वचनं 'श्वशुरः श्वश्रवा' (१।२।७१) इति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम्—इति मनोरमा ॥ २—मुकुटादिभिस्तु—एकम् इत्युक्तम् ॥

॥*॥—स्यामयति । 'स्यम वितर्के' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) पृषोदरादिवात् (६।३।१०९) मस्य लः—इति स्वामी । 'स्यालसालसमसुरसुरयः' इति समेदाह्न्यादिः ।—'स्याल वितर्के'—इति मुकुटस्य प्रमादः । स्याल धातोरभावात् ॥ (१) ॥*॥ पत्युः श्यालाः स्युः ॥*॥ एकम् 'पत्नीभ्रातुः' ॥

स्वामिनो देवृदेवचौ ।

स्वेति ॥ पत्युभ्राता पत्न्याः । दीव्यति । 'दिवेर्कः' (उ० २।९९) ॥ (१) ॥*॥ देवते । 'देवृ देवने' (भ्वा० आ० से०) 'अर्तिकमिभ्रमि'—(उ० ३।१३२) इत्यंरः ॥ (२) ॥*॥ 'देवृदेवरदेवानः' इति शब्दार्णवः ॥*॥ द्वे 'पत्युः कनिष्ठभ्रातुः' इति स्वामी । ज्येष्ठसु श्वशुर एवेति सुभूत्यादयः ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्

स्वेति ॥ स्वसुरपत्यम् । 'स्वसुरलः' (४।१।१४३) ॥ (१) ॥*॥ भगिन्या अपत्यम् । 'ब्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भगिनीसुतस्य' ॥

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

जेति ॥ जायां मिमीते । मिनोति, वा । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) वा । 'नमृनेष्टृ'—(उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषा स्वसृपत्योः' (६।३।२४) इति बाळक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जामातुः' ॥

पितामहः पितृपिता

पितेति ॥ पितुः पिता ॥ (२) ॥*॥ 'मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच्' 'मातरि षिच्' (वा० ४।२।३६) । 'पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पितामहस्य' ॥

तत्पिता प्रपितामहः ।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः । 'प्रादयो गता'—(वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रपितामहस्य' ॥

मातुर्मातामहाद्येवम्

मेति ॥ मातुः पितरि ङामहच् (वा० ४।२।३६) । प्रकृष्टो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'मातामहस्य' ॥

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वास्य । 'वान्यस्मिन्सपिण्डे'—(४।१।१६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य सः । यद्वा सह पिण्डेन वर्तते । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (मनुः ५।६०) ॥ (१) ॥*॥ समानो नाभिर्मूलपु-

रुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद'—(६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु' ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

समेति ॥ समान उदरे शयितः । 'समानोदरे शयितः' (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषोदरे' (६।३।८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदराद्यः' (४।४।१०९) ॥ (२) ॥*॥ समाने गर्भे भवः । 'सगर्भसयूथ'—(४।४।११४) इति यत् । 'सगर्भ' इति निर्देशात्सः । यद्वा सह तुल्ये गर्भे कुक्षौ भवः । 'सह साकल्यसादृश्ययौगपद्यसमृद्धिषु' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ सह तुल्य उदरे जातः । 'अन्येष्वपि'—(३।३।१०९) इति डः ॥ (४) ॥*॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ('भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा अपि । सोदरश्च' इति नाममाला) ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके सभावे—इति मुकुटश्चिन्त्यः तादृशसूत्राभावात् ॥*॥ चत्वारि 'एकोदरोत्पन्नभ्रातुः' ॥

सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद'—(६।३।८५) इति सः ॥ (१) ॥*॥ बभ्राति । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'शस्त्वन्निहि'—(उ० १।१०) इत्युः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । 'बान्धवो बन्धुमित्रयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'बन्धुर्मातृबान्धवयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ जानाति । क्तिच् (३।३।१७४) । ज्ञायते वा । क्तिन् (३।३।९४) । ('ज्ञातिस्तातसगोत्रयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ खनति । 'खन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि'—(वा० ३।३।१०९) इति डः ॥ (५) ॥*॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सगोत्रस्य' ॥ ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।

ज्ञेति ॥ ज्ञातेर्भावः । 'कपिज्ञात्योर्ढक्' (५।१।१२७) ॥ (१) ॥*॥ बन्धूनां समूहः । 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' (४।२।४३) ॥ (२) ॥*॥ एकैकम् 'ज्ञातिसमूहस्य' ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

धेति ॥ धवति, धूयते, वा । 'धूक् कम्पने' (जु० उ० से०) । 'आधृषाद्वा' (जु० गण०) इति वा णिच् । अच् (३।१।१३४) । ध्व् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'धवः पुमान्तरे धूतैः पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीच् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । 'इगुपध'—(३।१।१३५)

३—क्तिनः स्त्रियां विधानेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या 'स्वस्वपर्यायेष्वनुक्तानां द्वन्द्वो न कृतः' इति प्रतिज्ञानुरोधात् 'ज्ञाति' शब्दस्य द्वन्द्वानुपपत्तिः । अतोऽत्र क्तिञ् संगतः ॥

इति कः । 'प्रियो वृद्धोषधौ हृद्ये धवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'पारक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्द्धतिः' (उ० ४।५७) ॥ (३) ॥*॥ विभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (उ० उ० से०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पत्युः' ॥

जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

जेति ॥ जारयति । 'जृष् वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) 'दारजारौ कर्तरि णिङ्क् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यत्तु—जीर्यतेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९) इति—मुकुटः । तन्न । 'अजब्भ्याम्—' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'जारस्तूपपतौ जायौषधीभिदि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपमितः पत्या । 'अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपसृष्टा पतिरनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुख्यादन्यस्य भर्तुः' ॥

अमृते जारजः कुण्डः

अम्रिति ॥ जाराजातः । कुण्ड्यते कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कुण्डमम्र्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ, जारा(पतिवलीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) । सुते पुमान् । सुतायां तु जातिलक्षणः (४।१।६३) वीष् भवत्येव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जीवति पत्यौ जारजातस्य' ॥

मृते भर्तरि गोलकः ।

म्रिति ॥ 'जारजः' इत्येव । गुड्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञा० ५।४।५) । 'गोलको विधवायुत्रे जारात्, स्यान्मणिके गुडे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य' ॥

आत्रीयो भ्रातृजः

आत्रीति ॥ भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातुर्यच्च' (४।१।१४४) इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥*॥ भ्रातृजातः । डः (३।२।९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृपुत्रस्य' ॥

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराबुभौ ॥ ३६ ॥

भ्रात्रिति ॥ भ्राता च भगिनी च ॥ (१) ॥*॥ भ्राजते । 'भ्राज् वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नप्तृनेष्टृ—' (उ० २।९।५) इति साधुः । यत्तु—विभर्ति । 'पित्रादयः' इति तृच् । भ्रादे-शश्च—इति—भ्राजते । 'स्वसादयः' इति ऋन् । जस्य तत्त्वे—इति च मुकुटेनोक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । अपाणिनीयत्वात् । स्वसा च भ्राता च 'भ्रातृपुत्रौ स्वसदुहितृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येक-शेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृभगिन्योः' ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

मेति ॥ माता च पिता च । 'आनङ्गतो द्वन्द्वे' (६।३।२५) ।

'अभ्यर्हितं च' (वा० २।२।३४) इति मातुः पूर्वनिपातः ॥ (१) ॥*॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ 'मातरपितराबुवीचाम्' (६।३।३२) इति मातुरङ्गन्तादेशो वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मातापित्रोः' ॥

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ

श्वेति ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च ॥ (१) ॥*॥ 'श्वशुरः श्वश्र्वा' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्रूश्वशुरयोः' ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्राविति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'आतृपुत्रौ—' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (१) ॥*॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ॥

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

दंपेति ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादि (२।२।३१) गणे पाठाजायाशब्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपात्यते ॥ 'दाराः पुंसि बहुत्वे' च दं कलत्रे नपुंसकम्' इत्यमरमाला ॥ 'पत्न्यां जं दमलिङ्गत्वे' इति नामप्रपञ्चः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ भार्या च पतिश्च ॥ (४) ॥*॥ 'तौ' इत्यनेन पुंस्त्वमुक्तम् । 'शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सा' इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् ॥*॥ चत्वारि 'जायापत्योः' ॥

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भेति ॥ गर्भ आशेते अत्र । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ जरामेति । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति जुण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गर्भवेष्टनचर्मणः' ॥

उल्वं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

उल्वमिति ॥ उल्लोयते 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'उल्ववादयश्च' (उ० ४।९।५) इति साधुः । यद्वा ओलति, उ-ल्यते, वा । 'उल' सौत्रो दाहे । वल्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ कल्यते । 'कल संख्याने' (तु० उ० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०।६) इति कलः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्रशोणितसंपातस्य' । चत्वारि गर्भवेष्टनस्य इत्यन्ये ॥

सूतिमासो वैजननः

स्विति ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥*॥ विजायतेऽ-स्मिन् । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । विजनन एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा विजननस्य गर्भमोचनस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारतैः । निःसार्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सत्वरः' () ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवमासस्य' ॥

गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

गर्भ इति ॥ गीर्यते उद्गीर्यते शब्दयते वा । 'गृ निगरणे'

(तु० प० से०) 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) वा । 'अति-
गृभ्यां भन्' (उ० ३१५२) । 'गर्भो भ्रूणोऽर्भके कुक्षौ संघौ
पनसकण्टके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ भ्रूण्यते । 'भ्रूण
आशाविशङ्कयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३११९) ।
'भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कुक्षिस्थगर्भस्य' ॥

तृतीया प्रकृतिः शण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ३९

तृतीति ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः-तृतीयः प्र-
कारः । असमस्तमेतत् ॥*॥ समासे तु 'तृतीयप्रकृतिः' ॥
(१) ॥*॥ शाम्यति । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'श-
मेढः' (उ० ११९९) । 'क्लीबं शण्डश्च कक्षुकी' इति ताल-
व्यावौ रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे
वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) । ('शण्डशण्डौ तु
सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वारे क्लीबे' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥
क्लीबते । 'क्लीवृ अधाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-'
(३१११३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्ग-
स्त्विक्रमे' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ पण्डते । 'पडि गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । यद्वा पणते ।
'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'जमन्ताङ्' ।
(उ० १११४) ॥ 'पण्डः षण्डे, धियि स्त्री स्यात्' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ 'न स्त्री न पुमान्' इत्यस्य नपुंसक-
भावो 'नभ्राट्-' (६१३७५) इत्यत्र निपातनात् । 'स नपुं-
सको भवेत्' () इति 'भाष्यात्पुंसप्ययम्' ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'नपुंसकस्य' ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्

शिश्विति ॥ शिशोर्भावः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५१११
११९) । 'आ च त्वात्' (५१११२०) इति वा लः ॥ (१)
॥*॥ 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' (५१११३१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥
बालस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५१११२४) घञ् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'बाल्यत्वे' ॥

तारुण्यं यौवनं समे ।

तेति ॥ तारुण्यस्य भावः । घञ् (५१११२४) ॥ (१)
॥*॥ यूनो भावः । 'हायनान्त्युवादिभ्योऽण्' (५१११३०) ।
'अच्' (६१४१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तारुण्यस्य' ॥

स्यात्स्थविरं तु वृद्धत्वम्

स्यादिति ॥ स्थविरस्य भावः । कर्म वा । युवादित्वात्
(५१११३९) अण् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धस्य भावः । लः (५१११
१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य' ॥

वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

वृद्धेति ॥ वृद्धानां संघः ॥ (१) ॥*॥ वृद्धानां स-

मूहः । 'वृद्धाच्च' (वा० ४१२१३९) इति वुञ् । भावकर्मणोस्तु
मनोवादितात् (५१११३३) वुञ् । अपिशब्दावृद्धत्वेऽपि ।
वार्धकशब्दात् चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५१११२४) स्थायें
घञि 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे
वृद्धकर्मणि' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धसमूहस्य' ॥

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पत्तौ' 'जि-
फला विशरणे' वा (भ्वा० प० से०) । 'लोष्टपलितौ' (उ०
३१९२) इति साधुः । यद्वा पलति स्म । 'पल गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'गत्यर्थी-' (३१४१७२) इति कः । पलनं वा ।
'नपुंसके भावे कः' (३१३११४) 'पलितं शैलजे तापे
केशपाके च कर्दमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना
लोमश्मश्रुणोः ॥*॥ एकम् 'जरया शुक्लस्य' ॥

विस्मया जरा ।

वीति ॥ विस्मयतेऽनया 'संघु अधःपतने' (भ्वा० आ०
से०) मिदाद्यङ् (३१३१०४) ॥ (१) ॥*॥ जीर्यतेऽनया ।
'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) 'विद्धिदादिभ्योऽङ्' (३१
३१०४) । यद्वा जरणम् । भावेऽङ् (३१३१०४) । 'ऋट्-
शोऽङि गुणः' (७१४१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जरायाः' ॥

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

स्यादिति ॥ उत्ताना शेते । 'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वा०
३१२१५) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिभि संघे'
चुरादिः । अच् (३१११३४) डिम्भ्यते वा । घञ् (३१३१९९)
अच् (३१३१५६) वा । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्तनौ पिबति । 'आतोऽनुप-' (३१२१
३) इति कः । 'सुपि' (३१३१४) इति योगविभागात्कः—
इति स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ ॥ (३) ॥*॥ स्तनं धयति । 'धेद्
पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'नासिकास्तनयोः-' (३१२१९)
इति खश् । धेदष्टित्वात् (४१११५) ङीप् ॥ (४) ॥ एषु
त्रिलिङ्गता । 'त्रिषु जरावराः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रीलि-
ङ्गनिर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥*॥ चत्वारि 'अतिबालि-
कायाः' ॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

बाल इति ॥ भल्यते, बलते, वा । 'बल संचलने' (भ्वा०
आ० से०) घञ् (३१३१९९) । ज्वलादि (३१११४०)
णो वा । 'बालोऽङ्ग्रेऽश्वेभपुच्छयोः । शिशौ ह्रीवेरकचयोर्बाला
तु वृष्टियोषितोः । बाली भूषान्तरे मेघौ' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ मनोरमम् । 'तत्स्येदम्' (४१३१२०) इत्यण्
'ब्राह्मणमाणव-' (४१२१४२) इति निपातनाणत्वम् । 'अल्पे'
(५१३१८५) इति कन् । 'हारमेदे माणवको बाले कुपुरुषे-
ऽपि च' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बालस्य' ॥

वयस्थस्तरुणो युवा ।

वयेति ॥ 'वयः' पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके इति विश्वः । वयसि तिष्ठति । 'सुपि—' (३।२।४) इति योग-विभागात् कः ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ' ह्रवनतरणयोः (भ्वा० प० से०) 'त्रो रस्य लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'तरुणं' कुञ्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कनिन्युवृषि—' (उ० १।१५६) इति कनिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यूनः' ॥ प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥
प्रेति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठति । 'अजिर-शिशिर—' (उ० १।५३) इति निपातः ।—'स्थिरादयः इति किरन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः' ॥ (२) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धः' प्राज्ञे च स्थविरे वृद्धं शैलेयरुढयोः इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जिनाति स्म । प्राग्वत् क्तः (३।४।७२) । 'प्रहिज्या—' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । 'त्वादिभ्यश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (४) ॥*॥ जीर्यति स्म । 'जूष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । 'ग-ल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । ('जीर्णं' परिपक्वपुराणयोः इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'जीर्यतेरतृन्' (३।२।१०४) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वृद्धस्य' ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्

वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विवचन—' (५।३।५७) इती-यसुन् । 'प्रियस्थिर—' (६।४।१५७) इति वर्षादेशः ॥ (१) ॥*॥ दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति । 'वयसि पूरणात्' (५।२।१३०) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन वृद्धः । 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिवृद्धस्य' ॥

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

पूर्वेति ॥ पूर्वस्मिन्काले जातः । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अग्रे जातः । 'अग्राद्यत्' (४।४।११६) 'घञ्छौ च' (४।४।११७) इति घः ॥*॥ अग्र्याग्रीयौ च ॥*॥ क्वचित् 'अग्रिमः' इति पाठः । 'अग्रादिपश्चाङ्गिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (२) ॥*॥ अग्रे जातः । ङः (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशमजातस्य' ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

जघेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः । ङः (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन युवा । 'अतिशयेन तमविष्टनौ' (५।३।५५) । 'युवाल्पयोः कघ्न्यतरस्याम्' (५।३।६४) ॥*॥ 'द्विवचन—' (५।३।५७) इतीयसुनि 'कनीयान्' अपि ॥ (२) ॥*॥ पक्षे 'स्थूलदूर—' (६।४।१५६) इति यणादिलोप-गुणौ ॥ (३) ॥*॥ अवरस्मिन् काले जातः । ङः (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ अनु पश्चाज्जातः । 'उपसर्गे च' (३।२।

९९) इति ङः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कनिष्ठभ्रातुः' ॥

अमांसो दुर्बलश्छातः

अमेति ॥ न अल्पं मांसमस्य अल्पार्थे नञ् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं बलमस्य ॥ (२) ॥*॥ छयति स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । छायते स्म वा । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इत्वम् ॥*॥ 'शातः' इति वा पाठः । तत्र 'शैर्द् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'दुर्बले निशिते स्यातां शितशाताविमौ त्रिषु' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्बलस्य' ॥

बलवान्मांसलोऽसलः ।

बलेति ॥ बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ मांसमस्त्यस्य । सिष्मादिल्च् (५।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ अंसोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५।२।९८) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलवतः' ॥

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिच्छिण्डिलः ४४

त्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । 'तुन्दादिलब्' (५।२।११७) । चादिनिठनौ । 'तुन्दिभः' इति पाठे तु 'तुन्दिबलिवटेर्भः' (४।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ वृहन् कुक्षिरस्य ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितं पिच्छमुदरमस्य । पिच्छादिलात् (५।२।१०८) इल्च् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्थूलोदरस्य' ॥

अवदीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायाः सं-ज्ञायां दीटञ्नाटज्भ्रटवः' (५।२।३१) । अवदीटम्, अव-नाटम्, अवभ्रटम्, च=नासिकाया नतमस्त्यस्याः । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । अवदीटा, अवनाटा, अवभ्रटा, च नासिकास्त्यस्य पुरुषस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिपिटनासस्य' ॥

केशवः केशिकः केशी

केशेति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य । 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५।२।१०९) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे इनिठनौ (५।२।११५) (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' स्थूलके-शस्य वा ॥

बलिनो बलिभः समौ ॥ ४५ ॥

बलीति ॥ बलिस्त्वक्स्कोचोऽस्यास्ति । पामादित्वात्तः

१—शो इति धातोस्तुत्तितम् । अत एव शितशातयोः स्वर-सत एव पर्यायत्वं संभवति । इयैङ् धातुस्तु नोपलभ्यते । 'इयैङ्' धातौ यकाररहितत्वकल्पनं वा गुरुभूतमप्यनीकार्यम् ॥

(५।२।१००) ॥ (१) ॥*॥ 'तुन्दिबलि-' (५।२।१३९) इति भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्लथचर्मवतः' ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

वीति ॥ विकलमङ्गमस्य ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । विच् (३।२।७५) । पौर्णण्ड एकदेशोऽस्य । अपकृष्टं गच्छति वा । 'अमन्ताङ्गः' (उ० १।१।१४) इति गमेर्भः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पोगण्डो विकलाङ्गकः' इति रत्नकोषः । 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' (इति हलायुधः) ॥*॥ 'अपोगण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभाव-न्यूनाधिकाङ्गस्य' ॥

खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

खेति ॥ खर्वति । 'खर्वं गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'खर्वं संख्यान्तरे क्लीबं नीचि वामनके त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हसति । हस्यते वा । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।१।५५) 'ह्रस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वामयति । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । नन्दादित्युः (३।१।१३४) ल्युट् (३।३।११४) वा । 'मितां ह्रस्वः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा चित्तिविरागे' (६।४।९१) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते—इति वृत्तिकृत् । 'वामनो नीचि खर्वं च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे' (इति मेदिनी) ।—वामोऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः—इति स्वामी ।—त्रियां वामनी—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि खर्वपुंसः । 'ह्रस्वस्य' ॥

खरणाः स्यात्खरणसः

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकास्य । 'खुरखरायां वा नस्' (वा० ५।४।११८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'अच् नासिकायाः-' (५।४।११८) इत्यच् नसादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णनासिकस्य' ॥

विग्रस्तु गतनासिके ॥ ४६ ॥

विग्रेति ॥ विगता नासिका यस्य । 'प्रादिभ्यो धातु-जस्य-' (२।२।२४) इति समासः । 'वेग्रो व्यक्तव्यः' (वा० ५।१।११८) ॥ (१) ॥*॥ 'खुल्लौ च' इति शाकटायनः । 'ख्यश्च' (वा० ५।४।११८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः' । 'विग्रो विखुर्विनासिकः' इति रभसः । 'विनसा हतबान्धवा' इति तु टे 'पद्मस्य-' (६।१।६३) इति नस् । विगतया नासिक-शोपलक्षिता इत्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गतनासिकस्य' ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरेति ॥ खुर इव नासिकास्य । प्राग्वत् ॥*॥ द्वे 'पशु-खुरसदृशनासिकस्य' ॥

अमर० २८

प्रभुः प्रगतजानुकः ।

प्रेति ॥ प्रगते विरले जानुनी यस्य । 'प्रसंभ्यां जानुनो-र्हुः' (५।४।१२९) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वातादिना विरल-जानुकस्य' ॥

ऊर्ध्वजुर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वं जानुनी यस्य । 'ऊर्ध्वादिभाषा' (५।४।१३०) इति जुः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वजानुकस्य' ॥

संजुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

समिति ॥ संहते जानुनी यस्य । प्राग्वत् जुः (५।४।१२९) (१) ॥*॥ द्वे संलग्नजानुकस्य । 'प्रभुः प्रगतजानुः स्यात् प्रहोऽप्यत्रैव दृश्यते । संजुः संहतजानौ च भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वजुर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञोऽप्यूर्ध्वजानुके' इति साहसाङ्गः । द्वे 'संलग्नजानुकस्य' ॥

स्यादेडे बधिरः

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इल खप्ते' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरैक्यम् । यद्वा आ सर्वत ईड्यते, ईटे, वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ बध्नाति कर्णम्, बध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) 'इषिमदि-' (उ० १।५।१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्रवणशक्तिहीनस्य' ॥

कुब्जे गडुलः

किति ॥ कौ उज्जति । 'उज्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा कु ईषदुज्जमार्जवमस्य । शक-न्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुब्जो वृक्षप्रभेदे ना न्युज्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गडति, गड्यते, वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । गडुर-स्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।१०७) लच् । 'गडुः पृष्ठगुडे कुब्जे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुब्जस्य' ॥

कुकरे कुणिः ।

कुकेति ॥ कुत्सितः करोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुणति, कुण्यते, वा । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'इगु-पधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुत्रकवृक्षे ना कुकरे लम्बिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'निसर्गतः कूणिपङ्कपौगण्डाः' इति नाममालायामार्यापाठादीर्घोकारवा-नपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिना वक्रकरस्य' ॥

पृश्निरल्पतनौ

प्रिति ॥ पृशति, पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । 'पृणिपृश्निपार्णि-' (उ० ४।५२) इति साधुः । पृच्छति, पृच्छ्यते, वा 'प्रच्छ शीप्सायाम्' (तु० प० अ०) ।

पर्वति, पृथ्यते, वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अल्पशरीरस्य' ॥

श्रोणः पङ्गौ

श्रविति ॥ श्रोणति । 'श्रोण संघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यत्तु—शृणोति । 'राज्ञादयः' इति नक् प्रत्ययादिः—इति मुकुटः । तत्र । 'राज्ञादयः' इति सूत्राभावात् । नगादेर्विधायकामावाच्च ॥ (१) ॥*॥ पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् गुः । स्त्रियाम् 'पङ्गोश्च' (४।१।६८) इत्यूङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घाहीनस्य' ॥

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'मुण्डो' मुण्डितशीर्षयोः । राहौ दैत्यान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते स्म । कः (३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितकेशस्य' ॥

वलिरः केकरे

वेति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संचलने वा' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥*॥ के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्य । 'कृजो हेतु—' (३।२।२०) इति टः । 'हलदन्तात्—' (६।३।१९) इत्यलृक् ॥ (२) ॥*॥ 'टरे वलिरकेकरौ' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य' ॥

खोडे खञ्जः

खविति ॥ खोडति । 'खोड गतिप्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ खञ्जति । 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरौ' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'गतिविकलस्य' ॥

त्रिषु जरावराः ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादवरा अर्वाचीना उत्तानशया-
द्यान्निलिङ्गाः ॥

जडुलः कालकः पिष्टुः

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच् ॥*॥ 'जडुलः' इति मुकुटः । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ अपि प्लवते । 'हुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'वष्टि भागुरिः—' इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णवर्णदेहगतचिह्नस्य' 'लसुन' इति ख्यातस्य ॥

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

तीति ॥ तिल इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥*॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देहस्थतिलस्य' ॥

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (१) ॥*॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) व्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगाभावस्य' ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

चिकीति ॥ 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन् । चिकित्सनम् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रुजः प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगनिवारणस्य' ॥

मेषजौषधमैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

मेषेति ॥ मेषयति । 'मेषृ भवे' (भ्वा० उ० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । मेषं रोगं जयति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । मेषं जयति वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ।—भिषज इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१३०) इत्यण् । 'अनन्तावसथेतिहमेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेत्वम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ ओषधेरिदम् । 'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ मेषजमेव । 'अनन्ता—' (५।४।२३) इति ज्यः ॥ (३) ॥*॥ गदविरुद्धम् । न गदोऽस्मात्, इति वा ॥ (४) ॥*॥ जयति रोगान् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवापाजि—' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'औषधस्य' ॥

स्त्री रुज्जा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

स्त्रीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) रोजनं वा । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'इगुपध—' (३।१।१३४) इति कः । टाप् (४।१।४) । भिदाद्यङ् वा (३।३।१०५) 'रुजा लामयभङ्गयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपतापयति । 'तप दाहे' चुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपतपनं वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपतापो गदे तापे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ रुजति । 'पदरुज—' (३।३।१६) इति घञ् । रोजनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ विविधा आधयोऽस्मात् । व्याधानं वा । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥*॥ गदति । अच् (३।१।१३४) । 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । आमं यान्त्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा । आमयनम् । अनेन । 'मीड् हिंसायाम्' (दि० आ०

अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगस्य' ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षय इति ॥ क्षयति देयम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । 'क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शोषयति । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ यक्षयते, यक्षयते, वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'राजयक्ष्मणः' ॥

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याद्यधा-' (३।१।१४१) इति णः ॥*॥ प्रतिश्यायतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङि 'प्रतिश्या' अपि ॥ (१) ॥*॥ पीनं स्यति, सायति, वा । 'षोऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'आपीनसः प्रतिश्या स्यात्' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नासा-रोगस्य' ॥

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

स्त्रीति ॥ क्षवणम् । 'दृक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ 'स्त्रियां क्षुत् क्षुतं हंछिका' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'छि-कायाः' ॥

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'कास् शब्दकृत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'काश-स्तुणे रोगमेदे' इति हैमः । 'वाराणस्यां भवेत्कासी क्षवथौ ना तृणेऽस्त्रियाम्' इति तालव्यान्ते रभसाच्च तालव्यान्तोऽपि ॥ (१) ॥*॥ क्षौत्यनेन । 'दृक्षु शब्दे' (अ० प० से०) 'द्वितोऽयुच्' (३।३।८९) । 'क्षवथुः कासे छिक्कायाम्' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कासरोगस्य' ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

शविति ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् फः । यश्च । 'च्छ्वोः-' (६।३।१९) इत्यूट् । 'आ-द्रुणः' (६।१।८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येध-' (६।१।८९) इति न वृद्धिः । यद्वा शवति । 'शु गतौ' () । 'शोफ

ओषधिमेदे स्यादुत्कृते त्वन्निववर्धने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वयति अनेन । 'दृ ओश्चि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽयुच्' (३।३।८९) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु—'शु गतौ' । 'यूथादयश्च'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्निर्मूलम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोथस्य' ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पेति ॥ स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ विपद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्फोटनरोगस्य' ॥

किलाससिध्मे

कीति ॥ किलति । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति कः । अस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किलं च तदसं च । यद्वा केलनम् । विदाद्यद् (३।३।१०४) । किल-मस्यति । अण् (३।२।११) । किलेन श्वैत्येन असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ सिध्यति 'विधु गत्याम्' ('संराद्धौ') (दि० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । यत्तु—पामादित्वान्मनिन्—इति मुकुटः । तत्र । पामादेर्मनिन्विधानाभावात् । धातोः पामादिप्रत्य-याभावात् ॥ (२) ॥*॥ 'पादस्फोटोऽथ त्वक्पुष्पी किलासं सिध्मलीति च' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'सेहुवा' इति ख्यातस्य ॥

कच्छां तु पाम पामा विचर्चिका ।

केति ॥ कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कषेच्छ च' (उ० १।८४) इत्यूः ॥ (१) ॥*॥ पायत्यङ्गम् । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । पायते देहोऽस्माद्वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । पिबति देहं वा ॥ (२) ॥*॥ स्त्रियां तु 'मनः' (४।१।११) इति न डीप् । 'डाबुभाभ्याम्-' (४।१।१३) इति डाच् वा ॥ (३) ॥*॥ विचर्च्यते । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल्-' (३।३।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खसुरो-गस्य' ॥

कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया

केति ॥ कण्डूयनम् । 'कण्डूञ् गात्रविघर्षणे' (क-ण्डादिः) । 'कण्डूदिभ्यो यक्' (३।१।२७) संपदादि किप्

१—सटीकहैमपुस्तके तु नोपलभ्यते । २—'सिध्मं किलासं त्वक्पुष्पं सिध्म' इति हैमनाममालोक्तान्तसिध्माशब्दस्य मनिन्-मन्तरा साधनाभावेन तत्र मनिनर्थम् 'पामादित्वान्मनिन्' इत्युच-मपाठस्य संभवे लेखकप्रमादजातपाठेन खण्डनकर्णं स्त्रीयमेधाति-शयबोधनाय ॥

१—क्षुवः क्षुते राजिकायाम् इत्यपि पाठः ।

(वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ 'खर्जन्' । 'खर्जं मार्जने च । चाव्य-
धने' (भ्वा० प० से०) । 'कृषिचमि-' (उ० १।८०) इत्युः ।
'खर्जूः खर्जूरीकीटकण्डुषु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि
'गात्रविघर्षणस्य' ॥

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

वीति ॥ विस्फोटति 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । करणे घञ् (३।३।१९९) वा ॥ (१) ॥*॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । 'पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते' इति हेमचन्द्रः । स्त्रियां पिटका । क्षिपकादिः (वा० ७।३।४५) ॥*॥ 'विस्फोटा विटिका स्त्रियाम्' इत्यमरमालायां वकारादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फोडा' इति ख्यातस्य ॥

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे

व्रेति ॥ व्रणति । 'व्रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा व्रणयति । 'व्रण गात्रविचूर्णने' (जु० उ० से०) । अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ईर-
यति सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । बाहु-
लकान्मन् ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अतिपूर्वपि-' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'व्रणस्य' ॥

नाडीव्रणः पुमान् ।

नेति ॥ नाड्यां व्रणः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सदा गलतो व्रणस्य' ॥

कोठो मण्डलकम्

कविति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न जुम् ॥ (१) ॥*॥ मण्डलमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९३) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्ठस्य' ॥

कुष्ठश्वित्रे

किति ॥ कुण्ठालङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (भ्या० प० से०) । 'निकुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । कुत्सितं तिष्ठति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षः । 'कुष्ठं मेषजरोगयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतते । 'श्विता व्रणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायीतश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतकुष्ठस्य' ॥

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगत्वात् । धुभ्रादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेर्व्याधौ श्रुट च' (उ० ४।१।९६) इत्यसुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुदरोगस्य' अर्शाख्यस्य ॥

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनेति ॥ आनहनम् । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (भ्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आभ्यां करणे वा घञ् (३।३।१९९) ॥*॥ द्वे आध्मानस्य 'मलमूत्र-
निरोधस्य' ॥

ग्रहणी रक् प्रवाहिका ।

प्रेति ॥ गृह्णाति जठराग्निम् । 'ग्रह उपादाने' (भ्या० उ० से०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।१९३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ प्रवहति । ण्वुल् (३।१।१३३) । प्रवहणम् । 'रोगाख्यायां ण्वुल्-' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ रक् रोगः । प्रवाहिका रोगो ग्रहणी स्यात् ॥*॥ द्वे 'संग्रहणीरोगस्य' ॥

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

प्रेति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वमने' (जु० प० से०) । 'रोगाख्या-' (३।३।१०८) इति ण्वुल् ॥ (१) ॥*॥ वम-
नम् । 'ड वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इक् कृष्या-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । 'वमथुः पुंसि वमने गजस्य करसीकरे' इति (मे-
दिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वमनस्य' ॥

व्याधिमेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।

व्येति ॥ वेदनम् । छिद्रम् । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछ-
न्दसोः' इति रक् । यद्वा विद्राति । 'द्रा स्वप्ने पलायने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । विद्रं दीयतेऽस्याम् । 'डुधाच्' । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । यद्वा विद्रस्य धानम् । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ ज्वरति । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ज्वरणं वा । ण्यन्तात् घञ् (३।३।१८) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । मेहनं वा । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ भगं दारयति । 'भगे च दारेः' (काशिका०) इति खच् ॥ (१) ॥*॥

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

अश्मेति ॥ अश्मानं राति । 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रे कृच्छ्र-
मत्र ॥ (१) ॥*॥ 'विद्रध्यादीनां व्याधिप्रमेदानां' प्रत्येकमेकैकम् ।—अश्मर्यास्तु द्वे नास्ती—इत्येके ॥

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

प्विति ॥ इतः परं शुक्रावधानं प्राक्पठिता वाच्यलिङ्गा-
इत्यर्थः ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णितिः ॥ (१) ॥*॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति मुम् ॥
(२) ॥*॥ भिषज्यति । 'भिषज रुजये' । 'कण्डादिभ्यो
यक्' (३।१।२७) । क्तिप् (३।१।१७८) ॥ (३) ॥*॥ विद्या-
मधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥
चिकित्सति । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन्नन्तात् ण्वुल्
(३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैद्यस्य' ॥

वार्ता निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ५७

वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१)
णः । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसा-
रारोग्ययोः क्लीबं वृत्तिमन्वीरुजोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निष्क्रान्त आमयात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।
१८) इति समासः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिङिके विगता-
मये' इति हैमः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिङिके त्रिषु
नीरुजे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कलासु साधुः ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कल्यं प्रभाते मधुनि
सज्ये दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ उल्लाघते स्म । 'लाघ सामर्थ्ये' (भ्वा०
आ० से०) । 'गल्यार्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उल्लाघ्यते
स्म' इति वा । 'अनुपसर्गात्कुल्ल-' (८।२।५५) इति साधुः ।
'उल्लाघो निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि' इति हैमः ॥ (४)
॥*॥ चलारि 'रोगनिर्मुक्तस्य' ॥

ग्लानग्लान्

ग्लेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्ले हर्षक्षये' (भ्वा० प०
अ०) । 'गल्यार्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'संयोगादेः-'
(८।२।४३) इति नलम् ॥ (१) ॥*॥ ग्लानशीलः ।
'ग्लानिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगेण
क्षीणस्य' ॥

आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमेति ॥ आमयोऽस्यास्ति । 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा०
५।२।१२२) इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ विक्रियते स्म । क्तः
(३।२।१०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः' । 'बीभत्सश्च' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ व्याधिः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातं
तारकादिभ्य इतच्' (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ 'पटुर्दक्षे च
नीरोगे' (इति मेदिनी) । पटोरन्यः ॥ (४) ॥*॥ आतो-
तोर्ति । 'तुर लरणे' ह्रादिः । 'छान्दसा अपि कचिद्विष्णवायां
प्रयुज्यन्ते' । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । मुकु-
टस्तु—आतुरयति=असुस्थत्वादितिलरते । 'तुण लरणे' (जु०

प० से०) । अत इगुपधःकः—इति व्याचक्ष्यौ । तत्र ण्यन्त
उपधागुणाभावश्चिन्त्यः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात्कप्रत्ययोऽपि ।
—आतोरति । आतुरः । आतरति रोगं वा—इति स्वाम्यपि
चिन्त्यः । तुरेकत्वरूपाभावात् । तरतेरिष्टरूपासंभवाच्च ॥ (५)
॥*॥ अभ्यम्यते स्म । 'अम रोगे' (जु० उ० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वाण्णजभाव
इदम् । अभ्यमतिस्म वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'गल्यार्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रुष्यमत्वर-' (७।२।२८)
इति वेद् ॥ (६) ॥*॥ इडभावे 'अनुनासिकस्य—' (६।४।
१५) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगिणः' ॥

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

सेति ॥ पामास्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००)
नः ॥ (१) ॥*॥ कच्छुरस्यास्ति । 'कच्छ्रा ह्रस्वश्च' ()
इति रः । 'कच्छुरा श्चक्षिभ्यो च शरीरुःस्पर्शयोरपि ।
कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'विचर्चिकायुक्तस्य' ॥

दर्दुरो दर्दुरोगी स्यात्

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) ।
'दरिद्रातेर्यालोपश्च' (उ० १।९०) इति साधुः । दर्दुरस्यास्ति ।
'शाकीपलाशीदर्दुराणां ह्रस्वश्च' इति पामादिषु (ग० ५।२।
१००) पाठान्नः ॥ (१) ॥*॥ दर्दुरासौ रोगश्च । 'इको
ह्रस्वोऽड्यः-' (६।३।६१) इति ह्रस्वः । दर्दुरोगोऽस्यास्ति ।
'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दर्दु-
युक्तस्य' ॥

अशोरोगयुतोऽर्शसः ।

अर्शविति ॥ अशोरोगेण युतः ॥ (१) ॥*॥ अर्शासि
सन्त्यस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'मूलव्याधिमतः' ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसारभ्यां कुक्
च' (५।२।१२९) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ वातरोगोऽस्यास्ति ।
'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वात-
रोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

सेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥*॥ अतिसारो-
ऽस्यास्ति । प्राग्वत् (५।२।१२९) इतिः कुक् च ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अतीसारवतः' ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिलाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ।

स्युरिति ॥ (वा० ५।२।३३) क्लिन्स्य लप्रत्ययः । चुल्

१—अक्षिण तु नपुंसकानि । 'अमी' इति पुंस्त्वं तु शब्दा-
पेक्षया—इति मुकुटः ॥

चिल्, पिल्, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यर्थे । चक्षुर्गतः
क्लेदरोगश्चक्षुर्वादिवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुश्चक्षुर्वादिवाच्यम् । तच्चक्षु-
र्योगात्पुरुषोऽपि । 'चिल्' खगे सचुलश्च पिल्बत क्लिब-
लोचने । क्लिबाक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लिबनेत्रतद्वतोः' ॥

उन्मत्त उन्मादवति

उन्मेति ॥ उन्माद्यति स्म । 'मरी हर्षे' (दि० प०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'न ध्याख्या-'
(८।२।५७) इति नत्वं न । 'उन्मत्तो मुकुन्दे स्याद-
त्तूरोन्मादयुक्तयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनम् ।
घञ् (३।३।१८) । उन्मादोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वातकृतचित्तविभ्रमस्य' ॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्मेति ॥ श्लेष्मास्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९६)
इति लच् ॥ (१) ॥*॥ पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥
(२) ॥*॥ कफोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८) इतीनिः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कफवतः' ॥

न्युब्जो भुग्ने रुजा

न्युबिति ॥ न्युब्जनम् 'उब्ज आर्जवे' (तु० प०
से०) । घञ् (३।५।१८) । 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः'
(७।३।३१) इति साधुः । न्युब्जः पृष्ठवक्तृकारी यस्यास्ति ।
अर्शआयच् (५।२।१२७) । रुजा रोगेण भुग्ने पुरुषे न्युब्जो
वर्तते । 'न्युब्जः कुब्जे कुशक्षुचि । अयोमुखेऽपि च न्युब्जं
कर्मरङ्गतरोः फले' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कुब्जस्य' ॥

वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ ।

वृद्धेति ॥ वृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥*॥
तुण्ड्यते । 'तुडि तोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य
इन्' (उ० ४।१।१८) । 'तुण्डिवलिवर्तेभः' (५।२।१३९) ॥
(२) ॥*॥ सिध्मादित्वात् (५।२।९६) लच् ॥*॥ 'तुन्दिल'
इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (३।२।११७) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य' ॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासमस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।५।१२८)
इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च'
(५।२।९६) इति लच् । 'सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्य-
वस्तु किलासिनि' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिध्म-
युक्तस्य' ॥

अन्धोऽहक्

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (उ०
४० से०) अच् (३।१।१३४) । ('अन्धं स्यात्तिमिरे क्लीबं

चक्षुर्हानेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न हगस्य ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अचक्षुषः' ॥

मूर्च्छाले मूर्च्छमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥

म्विति ॥ मूर्च्छास्यास्ति । सिध्मादिषु (ग० ५।२।९६)
'धुद्रजन्तूपतापाच्च' इति पठितत्वाच्च । 'प्राणिस्थादातः—'
(५।२।९५) इति न भवति । 'प्राण्यज्ञादेव' इति (वार्तिक-
रूपव्याख्यानात् ॥ (१) ॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मूर्च्छा मोह-
समुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४।७२) ।
'शाल्लोपः' (३।४।२१) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न
नलम् । 'मूर्ते' स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ मूर्च्छं जातास्य । तारकादित्वात्
(५।२।३६) इतच् । 'मूर्च्छितं सोच्छ्रये मूढे' इति हैमः ॥*॥
त्रीणि 'मूर्च्छावतः' ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

श्विति ॥ शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०)
शोचयति वा । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः ।
'शुक्रं तु रेतोऽक्षिरुजोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तेजयति ।
'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।
१८९) ॥ (२) ॥*॥ रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या०
प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२।०२) इत्यसुन् ॥
(३) ॥*॥ विशेषेण ईजते । 'ईज गतिकुत्सनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) बवयोरभेदः । वीज्यते
वा । घञ् (३।३।१९) । कुत्वं तु न भवति । 'वजोः—' (७।
३।५२) इत्यत्र 'निष्ठायामनिटः' इति वार्तिककृता पूरित-
त्वात् । अस्य च निष्ठायाम् सेट्त्वात् । यद्वा वीजयति, वीज्यते
वा । अनेन वा । 'वीज व्यजने' () । अच् (३।१।१३४) ।
घञ् (३।३।१८, १९) वा । 'वीजं तु रेतसि । स्यादाधाने
च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ वीरेऽ-
क्लीबे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा
वीरयति । वीर्यते वा । अनेन वा । 'वीर विक्रान्तौ' (चु०
उ० से०) । अत्रयादिः (उ० ५।१।१२) । 'अचो यत्' (३।
१।९७) वा । 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुक्रं क्षौद्रौ च' इति
हैमः ॥ (५) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्ग—' (५।२।९३) इति साधुः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु
रेतसि' इति हैमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'रेतसः' ॥

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह ऊष्माणम् । 'डुमिन् प्रक्षेपणे'
(स्वा० उ० अ०) । 'कृवापाजि—' (उ० १।१) इत्युण् ॥
(१) ॥*॥ अपि वीर्यते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'देह पालने' (भ्वा० वा० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) ।
'अच उपसर्गात्' (७।४।४७) । 'वष्टि भायुरिः—' इत्यङोपः ।

संज्ञापूर्वकत्वात् 'दस्ति' (६।३।१२४) इति वीधौ न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पित्तस्य' ॥

कफः श्लेष्मा

केति ॥ केन जलेन फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा के शिरसि फणति, फक्कति, वा । प्राग्वत् डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ श्लिष्यति । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कफस्य' ॥

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

स्त्रीति ॥ लचति । 'त्वच संवरणे' (उ० प० से०) । किप् (३।२।१७८) यद्वा तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) इति चिक् च । 'त्वक् स्त्री चर्मणि बल्के च गुड-स्वचि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घे 'त्वच' इत्यदन्तोऽपि । त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्बल्के चर्मणि पत्रके' इति धर्णिः ॥ (१) ॥*॥ असृजो रक्तस्य धरा ॥*॥ 'असृग्धरा' इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मणः' ॥

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।

पिशितीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) 'पिशोः क्च' (उ० ३।१५५) इतीतन् । पिश्यते स्म वा क्तः (३।२।१०२) । 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'तरो जवे बले' इति हैमः । तरो बलमस्यस्मिन् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥*॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः । 'पललं तिलमिश्रे स्यात् पललं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः । 'पललं पङ्कमांसयोः । तिलचूर्णे पललस्तु राक्षसे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कृवते । कृव्यतेऽस्माद्वा । 'कृव भवे' () । न्यन्तो मित् । 'अचो यत्' (३।१।९७) रलयोरेकत्वम् ।—कृयते । 'कुङ्गतौ' (भ्वा० आ० अ०)—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ आमिषति । 'मिष स्पर्शायाम्' (तु० प० से०) । मेषति वा । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मांसस्य' ॥

उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तेति ॥ उत्पद्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उत्तमं चञ्चले शुष्कमांससंततयोरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शुष्कं च तन्मांसं च ॥ (२) ॥*॥

१—'धरणिः' इत्येतत्स्थाने, 'रक्तकोषः' इति वा पाठः ॥

वल्लते, वल्लयते वा 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । खर्जा-दित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'वल्लूरं स्याद्वनक्षेत्रे, वाह-नोषरयोरपि । वल्लूरा त्रिषु संशुष्कमांसशृकरमांसयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुष्कमांसस्य' ॥

रुधिरंऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'इषिमदिमुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिरंऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहु-लकाट्टजः । न सृजति वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । किप् । 'किन्प्रत्ययस्य—' (८।२।६२) इति कृः । 'किन् प्रत्ययो यस्मात्' इति बहुव्रीहिः । 'ऋत्विग्दधृजसक्—' (३।२।५९) इति हि सृजेः किन् विहितः ॥ (२) ॥*॥ रोहति । रुह्यते वा । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् । 'लोहितं रक्तगोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान्नदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'बहु-लमन्यत्रापि' इति रक् । 'असृः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रज्यते स्म । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रक्तोऽसृ-रक्ते नील्यादिरजिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताप्रे प्राची-नामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षताज्जातम् । डः (३।२।९८) ॥ (६) ॥*॥ शोणति स्म । 'शोणं वर्णगल्योः' (वा० प० से०) । 'गल्यर्थो—' (३।४।७२) इति क्तः ।—शोणते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रक्तस्य' ॥

बुक्काऽग्रमांसम्

विविति ॥ बुक्कयते स्वादुत्वान्मृगयते । 'बुक्क भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । 'शोणितेषु स्त्रियां बुक्का बुक्कं सुरसमद्वयोः' इति रभसः । 'उरस्यपि बुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ अग्रं मुख्यं मांसम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हृदयान्तर्गतमांस-विशेषस्य' ॥

हृदयं हृत्

हिति ॥ हरति । हियते वा । 'वृहोः बुक्कुडौ च' (उ० ४।१००) इति कयन् । 'हृदयं मानसे बुक्कोरसोरपि नपुंस-कम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकात्केवलोऽपि दुक् ॥ (२) ॥*॥ 'पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्' इति ॥*॥ द्वे 'हृद-यकमलस्य' । चत्वारि पर्याया इत्येके ॥

१—हैमनाममालायामपि 'बुक्का हृद् हृदयं बुक्का सुरसं च तद-ग्रिमम्' इत्युपलभ्यते । 'स्त्रियां बुक्का बुक्कस्तु समयोर्द्वयोः' इति पाठान्तरम् ॥

11
12
13

14
15
16

17
18
19

20
21
22

23
24
25

मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

मयिति ॥ मेयति । 'विमिदा जेहने' (दि० प० से०) ।
असुन् (उ० ४१८९) ॥*॥—घञ् (३१३१९)—इत्यन्ये ॥
(१) ॥*॥ वपति । उप्यते वा । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने'
(भ्वा० उ० अ०) । अच् (३१११३४) । मिदाघड् (३१३
१०२) वा । 'वपा विवरमेदसोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३१११३४)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुद्धमांसस्नेहस्य' ॥

पश्चाद्भीवासिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'सं-
ज्ञायां समज-' (३१३१९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ एकं
'ग्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः' ॥

नाडी तु धमनिः सिरा ।

नेति ॥ नाडयति, नाड्यते, वा । 'नड अंशे' (चुरादिः ।
'अच इः') (उ० ४१३९) । 'नाडी नाले व्रणान्तरे । शि-
रायां गण्डद्वयायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकाले-
ऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धमति । ध्वाने धमिः
सौत्रः । 'अर्तिसृष्ट-' (उ० २१०२) इत्यनिः । ङीष् (ग०
४११४५) । 'धमनी तु शिराहृदविलासिन्योश्च योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'विञ् बन्धने' (स्वा०
उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥*॥ तालव्यादिरपि ।
'शिरो ना पिप्पलीमूले स्यादमन्यां च योषिति' इति ताल-
व्यादौ रभसात् । सिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धमन्याः' ॥
तिलकं क्लोम

तीति ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । ति-
लति वा । 'तिल जेहने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१
११३५) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४५) कुन्
(उ० २१३२) वा । 'तिलको ह्रमरोगाश्वमेदेषु तिलकालके ।
क्लीबं सौवर्चलक्लोमोर्न स्त्रियां तु विशेषके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥*॥ क्लवते । 'क्लृङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन्
(उ० ४११४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदर्यजलाशयस्य' ॥

मस्तिष्कं गोर्दम्

मेति ॥ मस्यते, मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प०
से०) । क्तिन् (३१३१९४) । मस्ति मस्कते 'मस्क गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । पृषोदरादिः (६१
३१०९) ॥ (१) ॥*॥ गूर्यते । गुरते वा । 'गुरी उद्यमने'
(तु० आ० से०) । 'अब्दादयः' (उ० ४१९८) इति साधुः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकभवस्नेहस्य' ॥

किदं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

कीति ॥ केदति स्म । 'किद गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

'गल्यर्था-' (३१४१७२) इति कः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वा-
न्नेद (१) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३१११३४) । 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) । 'वसा शुक्रमसृग्मज्जा कर्णविड्मूत्र-
विड्मखाः । श्लेष्माश्रुदृषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अन्नं पुरीतत्

अन्नमिति ॥ अमति, अनेन, वा । 'अम गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यः ह्रन्' (उ० ४१५९) ।
'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४१६४) । संज्ञापूर्व-
कत्वान्न दीर्घः । अन्तति । 'अति बन्धने' (भ्वा० प०
से०) ह्रन् (उ० ४१५९) वा ।—'अमियमिदि-
स्त्रक्'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं त्वपाणिनीयम् ॥ (१)
॥*॥ पुरीं शरीरं तनोति । क्तिप् (३१२१७६) । 'गमादीनां
कौ' (वा० ६१४४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६११
७१) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'नहिचृति-' (६१३११६)
इति दीर्घः । 'अनुदातोपदेश-' (६१४३७) इति नलोपः—
इति मुकुटस्य प्रमादः । वस्य झलत्वाभावात् । 'पुरीतद-
स्त्रियाम्' इति वाचसतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आंत' इति
ख्यातस्य ॥

गुल्मस्तु ग्रीहा पुंसि

ग्विति ॥ गुब्जतेऽस्मात् 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०)
मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३१४१७४) ॥ (१) ॥*॥ हेहते ।
'ग्लिह गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'श्वनुक्षन्पूषन्हीहन्-' (उ०
१११५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिवामपार्श्वे
मांसखण्डस्य' ॥

अथ वस्त्रसा ।

स्त्रायुः स्त्रियाम्

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ०
से०) । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३१६) । वस्त्रं चर्म
स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ स्त्राति । 'ष्णा शौचे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकादुण् । 'आतो युक् चिन्कृतोः'
(७३३३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिब्रन्धनरू-
पायाः स्त्रायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यमनम् ।
संपदादिः (वा० ३१३१०८) । 'गमादीनाम्-' (वा० ६१
४१४०) इति मलोपः । आगमानित्यत्वाच्च तुक् । यं संयमं

१—ग्रीहा दाबन्ता च । 'यकृत्प्रीहे च संबद्धे' इति पालकाप्यात्—
इति मुकुटः ॥

करोति क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (२) ॥*॥
‘करण्डां तु महास्नायुः, कालेयं कालखण्डके’ इति रभसः
॥*॥ द्वे ‘कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डस्य’ ‘कलेजा’
इति ख्यातस्य ॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला

स्त्रिति ॥ सरति ‘सृष्टिभ्यां कित्’ (उ० ४।४९) इति
निः । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥*॥ ‘सर्तेर्नुम् च’ (उ०
४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति (सृणीका) दीर्घम-
ध्यापि ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं स्यन्दते । ‘आवश्यक-’ (३।
३।१७०) इति णिनिः । ङीप् (४।१।५) ॥ (२) ॥*॥ लालयते ।
‘लल ईप्सायाम्’ चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि ‘लाल’ इति ख्यातायाः ॥

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

द्विति ॥ दूषयति । ‘दूष वैकृत्ये’ (दि० प० अ०)
ण्यन्तः । ‘दोषो णौ’ (६।४।९०) इत्यूलम् । ण्वुल् (३।१।
१३३) । ‘अच इः’ (उ० ४।१३९) । ‘कृत्’ (ग० ४।१४५)
इति ङीप् वा । स्त्रार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । ‘पिच्छो-
ण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकापि च’ इति वाचसतिः
॥*॥ ‘कषिदूषिभ्यामीकन्’ (उ० ४।१६) इति ‘दूषीका’
अपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘नेत्रमलस्य’ ॥

मूत्रं प्रस्रावः

म्विति ॥ मूत्र्यते । ‘मूत्र प्रस्रवणे’ (जु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । ‘सु प्रस्रवणे’
(भ्वा० प० अ०) । ‘प्रे द्रुस्तुसुवः’ (३।३।२७) इति घञ् ।
करणे तु परत्वाद्भ्युत्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूत्रस्य’ ॥

उच्चारवास्करो शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविषौ स्त्रियौ ।

उच्चेति ॥ उच्चार्यते ल्यज्यते । ‘चर गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) अच् (३।३।५६) वा ॥
(१) ॥*॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । ‘कृ विक्षेपे’ (तु०
प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । ‘वर्चस्केऽवस्करः’ (६।
१।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥*॥ शाम्यति, शम्यते वा ।
‘शकिशम्योर्निन्तु’ (उ० १।१।१२) इति कलः । —‘शकि-
शमिवहिभ्योऽलः’—इति मुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥ (३)
॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं वा ।
‘शकेर्कृतिन्’ (उ० ४।५८) ॥ (४) ॥*॥ गूयते । ‘गुह्
शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘गु पुरीषोत्सर्गे’ (तु० प० अ०)
वा । ‘तिथपृष्ठगूथ-’ (उ० २।१२) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥
पिपतिं शरीरम् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । ‘कृत्-
भ्यामीषन्’ (उ० ४।२६) । ‘शृपृभ्यां कित्’ (उ० ४।२७)

इतीषन् कित् । ‘उदोष्ठपूर्वस्य’ (७।१।१०२) ॥ (६) ॥*॥
वर्चते, वर्च्यते वा । ‘वर्च दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । अ-
सुन् (उ० ४।१८९) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (७)
॥*॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः । ‘आतश्चोपसर्गे’
(३।१।१३६) इति कः । अट् (३।३।१०६) वा । ‘उप-
सर्गात्-’ (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वेवेष्टि ।
‘विष्ट व्याप्तौ’ (जु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥*॥
(‘विश्’ इति) तालव्यान्तपाठे विशति । ‘विश प्रवेशने’ (तु०
प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (९) ॥*॥ नव ‘वि-
ष्टायाः’ ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री

स्यादिति ॥ कल्पते । ‘कृपू सामर्थ्ये’ (भ्वा० आ० से०)
बाहुलकादरः, ललाभावश्च । ‘(कर्परस्तु कटाहे स्याच्छ्ल-
भेदकपालयोः’ इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कं पालयति ।
‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । कम्पते । ‘कपि चलने’ (भ्वा० आ०
से०) । ‘तमिविधि-’ (उ० १।१।१८) इति कालन् । ‘कपि’
इति निर्देशाच्चलोपः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा । ‘कपा-
लोऽस्त्री शिरोऽस्त्रि स्यात् घटादेः शकले ब्रजे’ (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शिरोस्थिखण्डस्य’ ॥

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कीति ॥ ‘कि’ इति कसति । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘कीकसः कृमिजातौ स्यात्पुंसि
कुल्ये नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘सजातीय-
गणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्’ इति विश्वः । कुले
भवम् । साधु वा । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । ‘तत्र
साधुः’ (४।४।९८) इति वा । कोलति, कुल्यते वा ‘कुल
संस्थाने’ (भ्वा० प० से०) । अट्वादिः (उ० ४।१।१२) ।
‘कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च । कुल्यं
स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीशर्पामिषेषु च । पयःप्रणालीसरितोः
कुल्या जीवन्तिकौषधौ’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते ।
‘असिमञ्जिभ्यां क्थिन्’ (उ० ३।१।५४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘अस्थिमात्रस्य’ ॥

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः

स्यादिति ॥ ‘कम्’ इत्यव्ययं सुखे शिरसि च । कं काल-
यति । ‘कल क्षेपे’ चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा
कङ्कते । ‘ककि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्का-
लन् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘त्वङ्मांसरहितशरीरास्थिः’ ॥

पृष्ठास्थि तु कशेरुका ।

पृष्ठेति ॥ कं वायुं श्ण्णाति । केन शीर्यते वा । ‘के श्र
एरङ् चास्य’ (उ० १।८८) इत्युः । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।
७५) । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कशति ।
कश्यते वा । ‘कश शब्दे’ () । बाहुलकादेः ।

1. Introduction

2. Methodology

3. Results and Discussion

4. Conclusion

5. References

6. Appendix

7. Figure 1

8. Figure 2

9. Figure 3

10. Figure 4

11. Figure 5

12. Figure 6

13. Figure 7

14. Figure 8

15. Figure 9

16. Figure 10

17. Figure 11

18. Figure 12

19. Figure 13

20. Figure 14

21. Figure 15

22. Figure 16

23. Figure 17

24. Figure 18

25. Figure 19

26. Figure 20

27. Figure 21

28. Figure 22

29. Figure 23

30. Figure 24

31. Figure 25

32. Figure 26

33. Figure 27

34. Figure 28

35. Figure 29

36. Figure 30

स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पृष्ठ-
वंशस्य' ॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शीति ॥ कं वायुं रोटते । 'रुट वीसौ प्रतिघाते च'
(भ्वा० आ० से०) । केन रुट्यते वा । इन् (उ० ४।११८) ।
वा ङीष् (ग० ४।१।४५) । कं रोटयति वा । 'रुट वीसौ'
चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मस्तकास्थः' ॥

पार्श्वस्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥

पेति ॥ स्पृशति, पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु०
प० अ०) । 'स्पृशेः श्वणश्चनौ पृ च' (उ० ५।२७) । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा परं शृणाति । 'आङ्परयोः
खनिशृभ्यां ङिञ्' (उ० १।३३) इति कुः । बाहुलकात्पर-
स्याकारलोपः । पशुरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति
कन् ॥*॥ 'अप्राणिजातेश्च' (वा० ४।१।६६) इत्यूङि
'पर्शुः' अपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पार्श्वस्थः' ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अंगि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूमि
नीवृति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति
साधुः । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अव यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ अपहन्यते 'अप-
घनोऽङ्गम्' (३।१।१३४) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'देहावयवस्य' ॥

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

अथेति ॥ कले शुक्रे मधुराव्यक्तध्वनौ वा वरं श्रेष्ठम् ।
'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यल्लक् । यत्तु-कले रेतसि त्रि-
यते उपयुज्यते । 'कर्मण्यण्' (३।२।११)-इति मुकुटः ।
तत्र । कर्मोपपदत्वाभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभा-
वात् । वृद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ (१) ॥*॥ गाते 'गाङ् गतौ' (अ०
आ० अ०) । झन् (उ० ४।१।५९) इति वा । 'बहुलं तणि'
(वा० २।४।५४) इति इणो गा । 'गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागे-
ऽप्यङ्गे कलेवरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वपति, उ-
प्यते, वा । 'डुवप्' । 'अर्तिपृवपि-' (उ० २।१।१७) इत्युसिः ।
'वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
संहन्ति । संहन्यते वा । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति
ल्युट । यद्वा संहन्यन्तेऽस्मिन् भूतानि । 'करणा-' (३।३।

१।१७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ शृणाति । शीर्यते वा । 'शृ-
हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'कृशृपृकटि-' (उ० ४।३०)
इतीरन् ॥ (५) ॥*॥ वर्षति, वृष्यते, वा । 'वृषु सेचने'
(भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (६) ॥*॥
विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३।१।१३४) । विविधैर्व्या-
धिभिर्गृह्यते वा । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहः
कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७)
॥*॥ चीयतेऽन्नादिभिः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
'निवासचिति-' (३।३।४१) इति घञ् । चस्य कः । 'कायः
कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्त्रभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्'
(इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दिह्यते । 'दिह उपचये' (अ०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (९) ॥*॥ मूर्च्छति । 'मूर्च्छा
मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
'राहोपः' (६।४।२१) । 'मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाठि-
न्ययोरपि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ तनोति, तन्यते, वा ।
'तनुश्चि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे
कृशे' (इति हैमः) । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे
विरले कृशे' इति (नान्तेषु) विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ 'अर्तिपृवपि-'
(उ० २।१।१७) इत्यादिना उसि 'तनु' सान्तापि ॥*॥ 'प्रा-
णिजातेः-' () इत्यूङ् ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'दे-
हस्य' ॥

पादाग्रं प्रपदम्

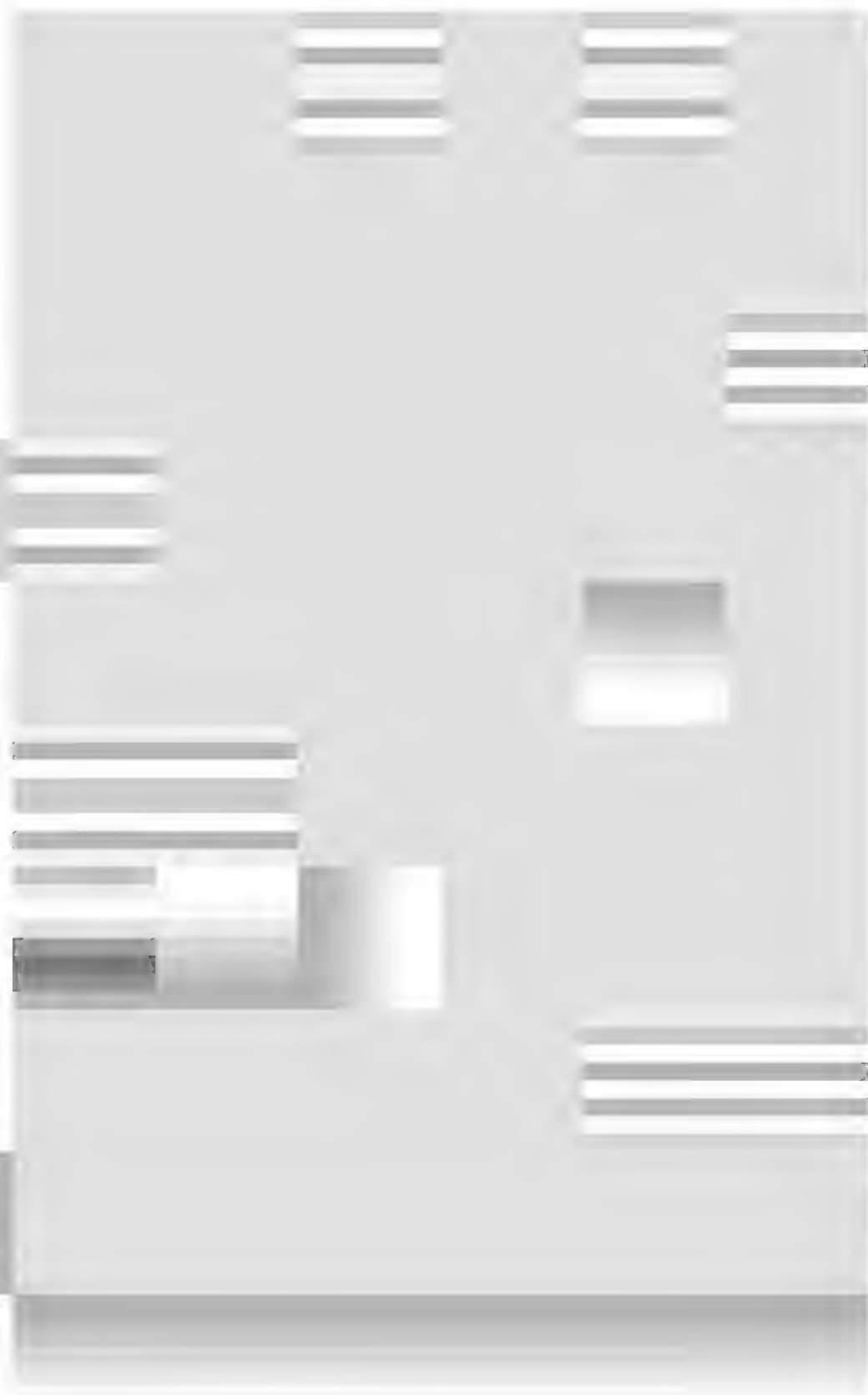
प्रेति ॥ पादस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं
वा पदम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाग्रस्य' ॥

पादः पदंश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

पाद इति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । 'पादो बुध्रे तुरीयांशे
शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ पद्यते । क्तिप् (३।२।१७८) । खामी तु-पदोऽ-
ङ्घ्रिः—इति पठन् दान्तं न मन्यते । 'पद्म-' (६।१।६३)
इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात् । अन्ये तु—पादादेश एवायं
पठितः—इत्याहुः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन शसाद्यन-
न्तर्भूतेऽपि तत्प्रवृत्तेः संभवात् । अत एव औडः श्याम् 'क-
कुक्षोषणी' इति (प्रकृतसूत्रे) भाष्योदाहरणमपि संगच्छते ।
पद्यतेऽनेन । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो घित्कर-
णात् 'अन्यतोऽपि' इति पदशब्दोऽन्तः स्वाम्युक्तः ॥ (२)

१—'तनुषे तनुषे कम्' इति वासवदत्तायमकात्—इति मुकुटः ॥

२—'वरतनु संभवदन्ति कुकुटाः' इति भारविः—इति मुकुटः ॥
क्षेमेन्द्रेण तु औलित्यविचारचर्चायां यथा कुमारदासस्य 'अपि विज-
हीहि द्विदोपगूहन् त्यज नवसंगमभीरु वल्लभम् । अरुणकरोद्गम पृष
वर्तते वरतनु संभवदन्ति कुकुटाः' इत्युक्तम् ॥

॥*॥ अंहते, अनेन वा । 'अहि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वङ्क्चादयश्च' (उ० ४।६६) इति साधुः ॥*॥ 'अंहो रंहो द्रुहितः संहर्षाहो च घश्चतयः' ॥ (३) ॥*॥ चरन्त्यनेन । 'करणे-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'चरणोऽस्त्री बहुचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च । अरणे भक्षणे चापि नपुंसक उदाहृतः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'चरणस्य' ॥

तद्ग्रन्थी घृष्टिके गुल्फौ

तदिति ॥ तस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽनया । 'घुट प-
रिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । कृन् (उ० २।३२) ॥ (१)
॥*॥ गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'कलिगलिभ्यां फगस्योच्च' (उ० ५।५६) इति फक् । अत
उत्त्वं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादग्रन्थयोः' ॥

पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरधः । पृथ्यते अनेन वा । 'पृषु
सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'घृणिपृश्निपार्ष्णि-' (उ० ४।
५२) इति साधुः ।—'पार्ष्ण्यदयश्च' इति लपानीणियम् ।
'पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटौ' इति रन्ति-
देवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पादपश्चाद्भागस्य' ॥

जङ्घा तु प्रसृता

जेति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ।
'अच् तस्य जङ्घ च' (उ० ५।३१) । यद्वा जङ्घन्यते कुटिलं
गच्छति । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् 'अन्येभ्योऽपि' (वां० ३।१०१)
इति डः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म, प्रस्त्रियते स्म, वा ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्मणि क्तः (३।२।१०२)
वा । प्रकृष्टं स्रुतं गमनमनया वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज-
ङ्घायाः' ॥

जानूरुपवांश्रीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

जान्विति ॥ जायते । 'दसनिजनिचरि-' (उ० १।३)
इति युष् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते । अनु-
बन्धद्वयसामर्थ्यात् । जानुरर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'अस्त्रि-
याम्' इति त्रिभिः संबध्यते । (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥*॥
ऊर्णयते । 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इति कृः । ऊरोः
पर्व ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितमस्थि यस्मिन् । मतुप् (५।२।
९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'जानूरुसंधेः' ॥

सक्थि ह्रीवे पुमानूरुः

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा । 'षज सज्जे' (भ्वा० प०
अ०) 'सज्यसिभ्यां क्थिन्' (उ० ३।१५४) ॥ (१) ॥*॥
अर्थतेऽनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेरुच् च'
इति कृः, ऊरादेशश्च । ऊरुः—इति मुकुटः । तदपाणिनी-
यम् ।—ऊर्वति । 'ऊर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।—

इति स्वामी । तदपि न । उपस्यवलोपयोर्विधायकभावाच्च ।
'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इत्यस्य 'सत्त्वाच्च' ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'जानूरुपरिभागस्य' ॥

तत्संधिः पुंसि वङ्कणः ।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः । वाङ्कति वाङ्कयते, वा । 'वाक्षि
काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११३) । बाहुल-
काद्वातोर्हस्यः । वङ्कते । वङ्कणः—इति स्वामी । यद्वा वक्षति ।
'वक्ष रोषसंहयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३)
'आच्छीनद्योऽनुम्' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति भोगविभा-
गानुम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊरुसंधेः' ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

गिविति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।—गुयति—इति मुकुटस्य
प्रमादः । यद्वा गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ।
गवते । 'गुब् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) वा 'अब्दादयश्च'
(उ० ४।९८) इति साधुः ।—'गुदादयः'—इति मुकुटस्त्वपा-
णिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ अपानित्यनेन । 'अन प्रा-
णने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥
॥ (२) ॥*॥ पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प०
अ०) 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । यद्वा पिबति वस्त्यौ-
षधम् । 'पा पाने-' (भ्वा० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'विष्टानिर्गममार्गस्य' ॥

वस्तिर्नामेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा वस्ते, वस्यते, वा । 'वस
निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' वा । (अ०
आ० से०) 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) ।—'द्वसिभ्यां
क्तिन्-' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'मूत्राशयपुटे
वस्तिः' इति रत्नमाला ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नाभ्यधोभा-
गस्य' ॥

कटो ना श्रोणिफलकं

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणौ किलिजे च
गजगण्डे श्वश्रे कटः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ श्रोणेः
फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटीफल-
कस्य' ॥

कटिः श्रोणिः ककुब्जाती ।

केति ॥ कट्यते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)
इन् (उ० ४।१।११८) । वा ङीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (१)

१—आशयश्च पुटं च । मूत्राशयपुटे । मूत्राशयः मूत्रपुटम्,
इत्यर्थः । अतएव हैमियनाममालायां 'नामेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राश-
योऽपि च' इत्युक्तम् ॥

॥*॥ श्रोणति । 'श्रोणू संघाते' (वा० प० से०) । इत् (उ० ४।११८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ ककुद् वृषांस इव मांसपिण्डः ककुत् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मनुप् (५।२।९४) । यवादित्वात् (८।२।९) न वत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कटेः' ॥ पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

पेति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्ब गतौ' () । अच् (३।१।१३४) घञ् । (३।३।१९) वा । यद्वा निभृतं तम्ब्यते कामुकैः । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । तम्ब्यति सुरतसंमर्दाद्वा । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'उत्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागस्य' ॥

कृबि तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

कृति ॥ हन्यते । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५।३२) इत्यच् ।—'हनो जघ-' इति क्युर्जघादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा वक्त्रं हन्ति । यद्वलुगन्तात् 'अच—' (३।१।१३४) । 'अनित्यमागमशास्त्रम्' इत्यभ्यासस्य नुक् न । मुकुटस्तु—भृशं हन्यते । हनो यद्वन्तात् पचाद्यचि नैरुक्ते नलोपे वा—इत्याह । तन्न । हिंसार्थस्य ग्रीभा-वप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'भृशं हन्यते' इति विग्रहासंभवात् । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यद्विधानात् । 'हन्यते' इति कर्म-विग्रहे पचाद्यचोऽसंभवाच्च । 'जघनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपु-रोभागे कटावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्री-कट्या अग्रभागस्य' ॥

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपेति ॥ कृपाविव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः ॥*॥ नितम्बे तिष्ठतः । 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥*॥ कुं भूमिं दारयति । 'दृ भये' (क्र्या प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कुत्सितं कुन्दरम् । ईषत् कुन्दरमत्र, इति वा । यद्वा स्कुन्ध्यते कामिना । 'स्कुदि आह्ववने' (भ्वा० आ० से०) 'मद्ग्रादयश्च' (उ० १।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ द्वयेन हीने ॥*॥ एकं 'पृष्ठवंशादधोगर्तयोः' ॥

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

स्त्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् ङिच् प्रत्ययः ।—स्फेडयति । 'स्फिट हिंसायाम्' (चु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'स्फिगपूत-' (६।२।१८७) इति निपातनादस्य चः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ प्रोथति । 'प्रोथू पर्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः । कट्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ ॥*॥ कटी, प्रोथौ, इति नामद्वयं वा । 'स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी-

प्रोथौ च पुलकौ इति रभसः । 'प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः क-व्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटिस्थमांसपिण्डयोः' ॥

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपेति ॥ भगशिश्नयोः । उपतिष्ठते । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'उपस्थः शोफसि क्रोडे तथा मदनमन्दरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'भग-शिश्नयोः' एकम् ॥

भगं योनिर्द्वयोः

मेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति धित्वात् 'भजेः' अपि घः । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययन्त्रेषु धर्मे मोक्षे च ना रवौ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'वहिश्रि-' (उ० ४।५१) इति निः । 'द्वयोः' इति 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादा-कारे स्मरमन्दरे' इति मेदिनी । 'योनिः कारणे भगतो-ययोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य' ॥

शिशो मेढं मेहनशोफसी ।

शीति ॥ शशति । 'शश हुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । बाहुलका-जक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—राज्ञादिनिपातान्जक्—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ मेहन्यनेन । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'दाप्नी-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (२) ॥*॥ करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'मेहनं मूत्र-शिश्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शेते रेतःपाते । 'वृशी-इभ्यां फुट् च' (उ० ४।२०१) इत्यसुन् ॥*॥ 'पुट् च' इति वा पाठः । 'शेपः' ॥*॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्या-मदन्तावप्येतौ (शेफशेपौ) । अत एव 'शेपपुच्छ-' (६।३।२१) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शि-श्नस्य' ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

म्विति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) । 'सृष्टभृशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—'भृशु-षिमुषिभ्यः कः कित्' इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युः । 'बहुलमन्य-त्रापि' (उ० २।७८) इति युचि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डकोशस्य' ॥

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठेति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे ॥ त्रयाणां संघः । 'सं-ख्यायाः संज्ञासंघ-' (५।१।५८) इति कन् । 'त्रिका क-

पस्य नेमौ स्यान्निकं पृष्ठाधरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

पीति ॥ अपि चमत्यक्षम् । जमन्ताङ्गः (उ० १।११४) । 'वष्टि भागुरि-' इत्यङ्गोपः । अपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुना । 'वडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) । इति घो वा । 'पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ (पिचण्डः, इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कण्ड्यते निष्कास्यते मलोऽस्मात् । 'कुष निष्कर्वे' (क्र्या० प० से०) । 'हृषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः' (उ० ३।१५५) ।—'कुषः सिः'—इति मुकुटवाक्यमपाणिनीयम् ॥ (२) ॥*॥ जायतेऽत्र जन्तुर्मलो वा । 'जनेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरप्रत्यये ठोऽन्यादेशः । 'जठरो न त्रियां कुक्षौ, बद्धकवखटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—जनयत्यन्नादिना खभरणम् । बाहुलकादरन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अन्यस्य ठः—इति । स उक्तस्त्रास्मरणप्रयुक्तः ।—जमत्याहारम् । जठरम्—इति स्वाभ्यप्येवम् ॥ (३) ॥*॥ उदृणाति । 'ऋ गतौ' (क्र्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उदृच्छति, उदिर्यति, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उदृहणाति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'उदिहणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च' (उ० ५।१९) । 'उदरं तुन्दरणयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'आच्छीनयोः-' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागात् । यद्वा तर्णोत्थम् 'तृणु अदने' (त० उ० से०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जठरस्य' ॥

स्तनौ कुक्षौ ।

स्तेति ॥ स्तनति कथयति यौवनोदयम् । स्तन्यते शब्धते वा कामुकैः । 'एन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ॥ (१) ॥*॥ कुचति । 'कुच संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्षोजस्य' ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

च्विति ॥ चूष्यते । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति पीयमानम् । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ कुचस्याग्रम् ॥ (२) ॥*॥ 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य' ॥

१ पिचण्डः 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैमः इति वा पाठः । परंतु सटीकहैमपुस्तके नोपलभ्यते ॥

न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

नेति ॥ कुञ्चते । 'कुड वाल्पेऽदने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । मुकुटस्तु—क्रोडति घनीभवति । 'कुड घनत्वे' । अच् (३।१।१३४) ।—इत्याह । तत्र । घनत्वात्थस्य ऋदुपधत्वात् । उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनाचि गुणासंभवाच्च । 'क्रोडः कोले शनौ क्रोडमङ्के' इति हैमः । 'क्रोडः शनौ सूकरे ना, न पुमानङ्करक्षसोः' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ भुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गस्य' ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च

उरविति ॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अर्तेरुच' (उ० ४।१९५) इत्यसुन्, उरादेशः किञ्च । 'उरो वक्षसि मुख्ये स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वदति सामर्थ्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'बद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) वा । 'वृत्वदिहनि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्राहिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्' इति मेदिनी । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उरसः' ॥—पञ्चापि वत्सस्य—इत्यन्ये ॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

प्रिति ॥ पृष्ठ्यते 'पृष्ठु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'तिथपृष्ठगूथ-' (उ० २।१२) इति साधु । 'पृष्ठं चरममात्रे स्यादेहस्यावयवान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'देहपश्चाद्भागस्य' ॥

स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री

स्केति ॥ स्कन्धते । 'स्कन्दिद् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९९) । 'स्कन्देश्च स्वाङ्गे' (उ० ४।२०७) इति बाहुलकादनसुन्यपि धः । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कार्योऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भुजस्य शिरः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते समाह्वन्यते भारादिना । 'अंस समाघाते' (जु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९९) यद्वा अमति, अम्यते, वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अमेः सन्' (उ० ५।२१) । 'अंसः स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भुजशिरसः' ॥

संधी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥

समिति ॥ जायते बाहुरस्मात् । 'जवादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अंसकक्षयोः संधेः' ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ

वेति ॥ कण्ड्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

‘वृत्तुवदिहानिकमिकषिभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कक्षा स्या-
दन्तरीयस्य पश्चादक्षलपल्लवे । स्पर्शापदे, ना दोर्मूलकच्छ-
वीरुत्तृणेषु च’ (इति मेदिनी) ॥*॥ बाहोर्मूलम् ॥ (१) ॥ द्वे
‘कक्षस्य’ ॥

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पेति ॥ स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) ‘स्पृशोः
श्वणुशुनौ पृ च’ (उ० ५।२७) । णिलादृद्धिः (७।२।११५) ।
यद्वा पश्चानां समूहः । ‘पश्चां णस् वक्तव्यः’ (वा० ४।२।४३)
सित्त्वात् (१।४।१६) पदत्वेन भत्वाभावाद् ‘ओर्गुणः’ (६।
४।१४६) इति न । ‘पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रो-
पान्ते पशुगणेऽपि च’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कक्ष-
योरधोभागस्य’ ॥

मध्यमं चावलग्रं च मध्योऽस्त्री

मेति ॥ मध्ये भवम् । ‘मध्यन्मः’ (४।३।८) । ‘म-
ध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्खरे मध्यदेशेऽप्यवलग्रे तु न
त्रियाम् । त्रियां दृष्टरजोनार्या कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्ष-
रच्छन्दसि तथा’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लग्यते स्म ।
‘लगे सङ्गे’ (भ्वा० प० से०) । ‘भ्रुब्धस्वान्त-’ (७।२।१८)
इति साधुः । यद्वा । लज्जते स्म । ‘ओलस्त्री व्रीडे’ (तु०
आ० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘स्कोः-’
(८।२।२९) इति सलोपः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति न-
त्वम् । ‘श्वीदितः’ (७।२।१४) इति नेद् । अवकृष्टम्, अव-
सन्नम्, वा लग्नम् । ‘प्रादयो गता-’ (वा० २।२।१८) इति
समासः । ‘अवलग्रोऽत्रियां मध्ये त्रिषु स्याल्लग्नमात्रके’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । ‘अ सां-
प्रतिके’ (४।३।९) इत्यः । यद्वा मां शोभां धत्ते । ‘अध्याद-
यश्च’ (उ० ४।१।१२) इति साधुः । ‘मध्यं विलग्रे न स्त्री
स्यान्ध्यायेऽन्तरेऽधमे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
(‘मध्योऽवलग्रं विलग्रं मध्यमः’ इति नाममाला) ॥*॥ त्रीणि
‘देहमध्यस्य’ ॥

द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्

द्वाविति ॥ परौ भुजबाहू । भुज्यतेऽनेन । ‘भुज पाल-
नाभ्यवहारयोः’ (६० प० अ०) । ‘भुजन्युब्जौ-’ (७।३।
६१) इति साधुः । यद्वा भुजति । ‘भुजो कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३४) इति कः । ‘अधो भुजौ ।
द्वयोर्बाहौ करे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाधते । ‘बाधु
विलोडने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘अर्जिदक्षिकम्यमि-’ (उ०
१।२७) इत्युः, हृश्वान्त्यस्य । मुकुटस्तु—बहन्त्यनेन । ‘बहि-

रहितलिपशिभ्यश्च’ इत्युण्—इत्याह । तदपाणिनीयत्वाद्युपे-
क्ष्यम् ॥*॥ वहेः ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । बाधते ।
‘बाह प्रयत्ने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) वा
‘बाहोऽश्वभुजयोः पुमान्’ इति दामोदरः । ‘बाहौ बाहु-
रिति स्पृतः’ इति देशी कोषः । ‘(बाहोश्चमानयोः । वृषे,
बाहौ तु बाहौ स्यात्’ इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ प्रवेष्टते ।
‘वेष्ट वेष्टने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
(३) ॥*॥ दाम्यत्यनेन । ‘दमु उपशये’ (दि० प० से०) ।
‘दमेडोस्’ (उ० २।६९) ॥*॥ भागुरिमते टाप् ॥ (४) ॥
‘दोर्दौषा च भुजो बाहुः, पाणिर्हस्तः करस्तथा’ इति धनंजयः
॥*॥ चत्वारि ‘भुजस्य’ ॥

कफोणिस्तु कूर्परः ।

केति ॥ कं सुखं स्फोरयति । ‘स्फुर स्फुरणे संचलने च’
(तु० प० से०) । ण्यन्तः ‘अच इः’ (उ० ४।१३९) । पृ-
षोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा केन सुखेन फणति, स्फुरति,
वा । ‘फण गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्फुर संचलने’ (तु०
प० से०) वा । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । ‘कफोणिः कफणिर्द्वयोः’ इति शब्दाणवः ॥ (१)
॥*॥ कुरति । ‘कुर शब्दे’ (तु० प० से०) क्तिप् (३।२।
१७८) । कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) वा पि-
पति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कूर् चासौ परश्च । यद्वा कुरा शब्देन परः यद्वा
कुप्यत्यनेन वा । ‘कुप क्रोधे’ (दि० प० से०) । बाहुलका-
दरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥*॥ ‘कफोणिः कूर्परोऽरन्नेः पृष्ठम्’ इति
नाममाला । द्वे ‘कृणी’ इति ख्यातस्य भुजमध्यग्रन्थेः ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

अस्येति ॥ कूर्परस्योर्ध्वं प्रत्यासन्नो गण्डः कपोशोऽस्य ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘कूर्परोपरिभागस्य’ ॥

प्रकोष्ठस्तस्य चास्यधः ॥ ८० ॥

प्रेति ॥ प्रकुप्यतेऽनेन कुसूलादन्नम् । ‘कुष निष्कर्षे’
(क्या० प० से०) । ‘उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्’ (उ० २।४) प्र-
विष्टः कोष्ठं कुसूलम् । ‘अत्यादयः क्रान्ता-’ (वा० २।२।
१८) इति समासो वा । ‘प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरन्निमणिब-
न्धयोः’ इति कात्यः । ‘प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्त-

१—‘सुबाहा’ इति सुबन्धुः । स्वथा, सुभुजा च इति मुकुटः ॥

२—‘शाम्यन्ति भोगेन न जातु कामा न बाह्या वा सुतरः स-
मुद्रः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—‘बहुदोषो गुरुध्वंसी गोहन्ता
जनपीडकः’ इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ४—प्रसङ्गे-

नोक्तम् । न त्वत्रास्योपयोगः ॥ किंतु पाणिपर्यायकथनम् ॥

५—दीर्घमात्रकरणे रेफश्रवणानुपपत्तिः । तस्मात्पृषोदरादित्वमङ्गी-
कार्यम् ॥

१—बाहौ यथा—‘उद्वेलद्वजवह्निकंकणक्षणत्कारस्तादा दुःसहः’ ।
करे यथा ‘चञ्चलद्वजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुगुलस्य सुयोध-
नस्य’—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

रेऽपि च । भूपक्षान्तरेऽपि स्यात् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥

॥*॥ एकं 'कफोणेरधो मणिबन्धपर्यन्तस्य' ॥

मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।

मणीति ॥ मणिर्बध्यतेऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (कया० प० अ०) । 'हलश्च' (३।४।१२१) इति घञ् । ('मणिबन्धः पाणिमूलम्' इति हलायुधः । 'करोऽस्यादौ मणिबन्धौ मणिश्च सः' इति हैमनाममाला) ॥*॥ कनिष्ठाया आ । 'अङ् मर्यादामिविध्योः' (२।१।१३) इत्यव्ययीभावः ॥*॥ कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (कया० प० से०) । किरल्यनेन । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशृश्लिक्लिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ।—'कृशृगर्दिशिवल्लिभ्योऽभच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । करे भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि—' (३।२।४) इति को वा । 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोऽतस्तुते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति बहियोगे पञ्चमी (ज्ञापि० २।१।१२) न ॥*॥ एकम् 'करबहिर्भागस्य' ॥

पञ्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चेति ॥ पञ्च शाखा इवाङ्गुल्योऽस्य ॥ (१) ॥*॥ शो-
तेऽस्मिन् सर्वम् । 'पुंसि—' (३।३।१२१) इति घः । 'शवः शय्याहिपाणिषु' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शमः' इति पाठान्तरम् । शामयति कण्ठमूलो वानेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पाणिः शमः शयो हस्तः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पणायन्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अशिपणाद्यो रुढायलुको च' (उ० ४।१।३३) इतीप् अयप्रत्ययस्य लृक् च ।—पण्यतेऽनेन । बाहुलकात् इञ्—इति मुकुटस्तुत्सूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हस्तस्य' ॥

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तेति ॥ तर्ज्यतेऽनया । 'तर्ज भर्त्सने' (भ्वा० प० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यतेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् । प्रदिशति । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । प्रदेशोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः' ॥
अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः

अङ्गिविति ॥ अङ्गति । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋतन्यञि—' (उ० ४।२) इत्युलिः । अङ्गं पाणिपादमवयवं लाति । बाहुलकाद्भिर्वा । 'अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति हैमविश्वप्रकाशौ ॥*॥ 'बालमूललघ्वङ्गुलीनां वा लो रः' (वा० ८।२।१८) । (अङ्गुरिः) ॥*॥ 'अङ्गुलस्तु

यवो मतः' इत्यमरदत्तः । 'अङ्गुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पतिः । तत्राङ्गुर्बाहुलकादुलः ॥ (१) ॥*॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुलिमात्रस्य' ॥

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ८२ पुंसीति ॥ अङ्गुशब्दोऽङ्गवाची । अङ्गौ पाणौ तिष्ठति । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ तर्जन्युक्तापि यथासंख्याय पुनरुक्ता ॥ (१) ॥*॥ मध्यमवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । राका रजखला चापि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न नाम ग्रहणयोग्यमस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते ॥ (१) ॥*॥ अल्यत्वा । 'अतिशायने—' (५।३।५५) इतीष्टन् । 'युवाल्पयोः कन्—' (५।३।६४) 'कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनि कनिष्ठा लन्तिमाङ्गुलौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण एकैकम् 'अङ्गुलीनाम्' ॥

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

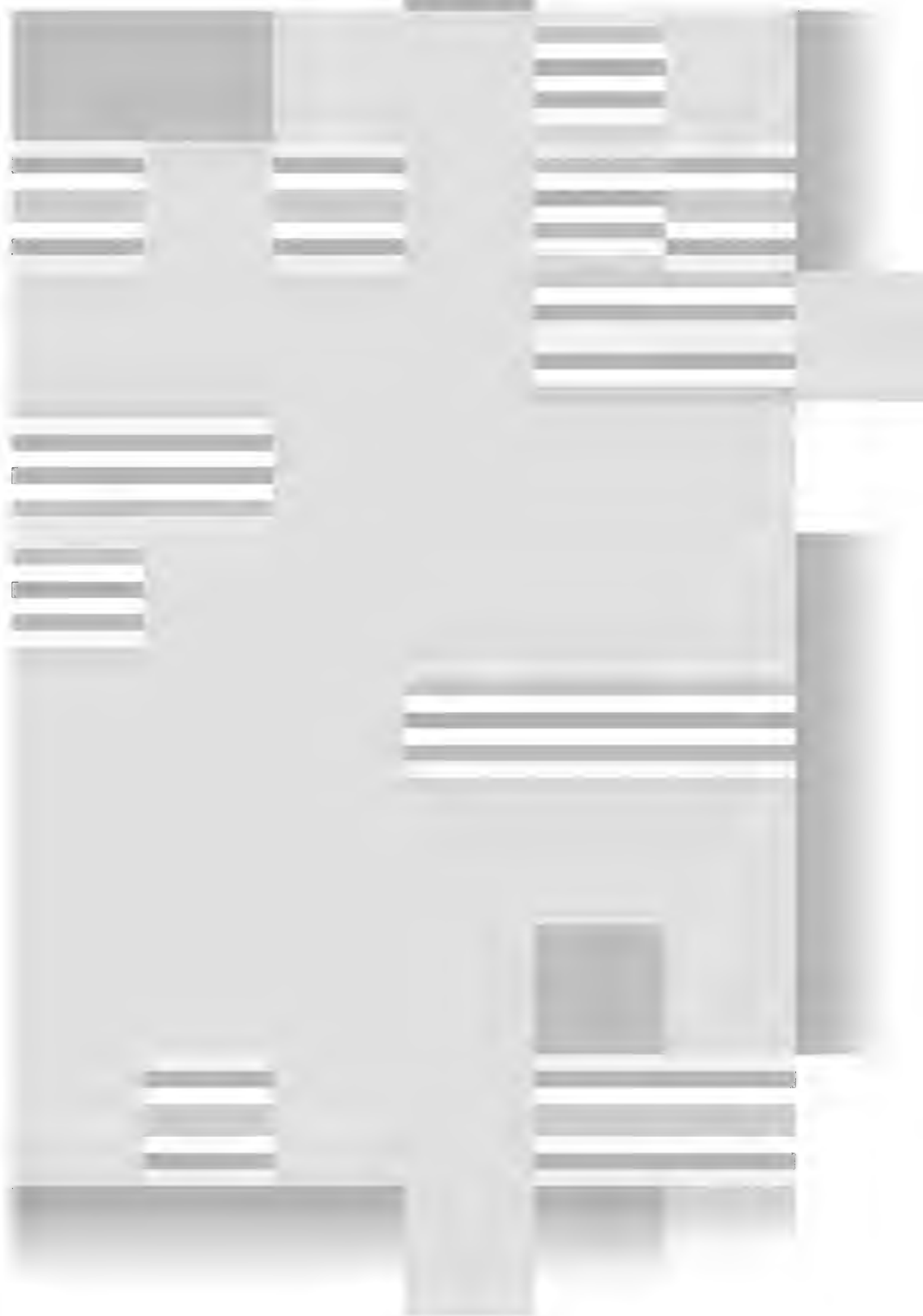
प्विति ॥ पुनर्भवति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पुनर्भवः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥*॥ करे रोहति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न खमस्य । 'न भ्राद्—' (६।३।७५) इति साधुः । 'नखी स्त्रीपुंसयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न खनति, खन्यते वा । 'डडरेकवकाः' (वा० ३।३।१२५) । नखं राति वा । 'नखरं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नखस्य' ॥

प्रदेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तत्ते ॥ ८३ ॥

प्रेति ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य—' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'प्रदेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यङ्गुष्ठसंमिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तल्यत्र । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करत्फाले द्रुमान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोः कर्ण इव । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्वे सारङ्गे प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ 'तर्जन्यादिसहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे' क्रमेणैकैकम् ॥

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

एति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्गुष्ठे । वितस्यति । वितस्यते वा । 'तसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'वौ तसेः' (उ० ४।१८२) इति तिः ॥—बाहुलकात्तिः—इति मुकुट एतत्सूत्रा-

स्मरणमूलकः ॥ (१) ॥*॥ द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य ।
'तद्धितायौत्तर-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'द्विगोर्नित्यम्'
(वा० ५।२।३७) इति मात्रचो लुक् । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः'
(५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितस्तेः' ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । एटति । 'इट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । चपश्चासाविटश्च ॥*॥
'चपेटः' अप्यत्र । 'चपेटः स्फारविपुले चपेटे पर्पटेऽपि च'
(इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ प्रतलति 'तल प्रतिष्ठायाम्'
(सु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रतलं पातालभेदे
तलाङ्गुलिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'तलम्' अप्यत्र ।
'तलं स्वरूपाधरयोः खङ्गमुष्टिचपेटयोः' इति विश्वः । ('तल-
श्चपेटे तालद्रौ' इति हैमतः । '-पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे
च' इति मेदिनीतश्च पुंस्यम्) ॥ (२) ॥*॥ प्रसृतो हस्तः ।
'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥
ग्रीणि 'विस्तृताङ्गुलौ पाणौ' ॥

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

द्राविति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥*॥ 'संहतलः' इति
पाठान्तरम् । संहतं संघट्टं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रतते प्रलिष्टे वा तले अत्र ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृता-
ङ्गुल्योः' ॥

पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिः

पेति ॥ नितरां कुब्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरत्यनेन । क्तिन्
(३।३।९४) ॥*॥ 'प्रसृतः' इति वा पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृत-
मस्य । 'प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेणिते त्रिषु । अर्धोऽङ्गुलौ
तु पुंलिङ्गो जङ्घायां प्रसृता मता' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'प्रसृतेः' ॥

तौ युतावज्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

ताविति ॥ तौ प्रसृतौ मिलितौ । अज्यतेऽनेन । 'अज्ज
व्यक्त्यादौ' (सु० प० से०) । 'ऋतन्यजि-' (उ० ४।२)
इत्यलिः । 'अज्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अज्जलेः' ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

प्रेति ॥ बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः । हसति, हस्यतेऽनेन
वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृग-' (उ० ३।
८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च ।

ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्तृतः
करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ॥

मुष्ट्या तु बद्धया ।

स रत्निः स्यात्

म्विति ॥ स हस्तः मुष्यतेऽनया 'मुष स्तेये' (क्वा०
प० से०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । यद्वा मुष्णाति ।
क्तिच् (३।३।९७४) । ('संपीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः' इति हलायुधः)
('मुष्टिद्वयोः फले । बद्धपाणौ त्सरौ' इति मेदिनी) । बद्धया
मुष्ट्योपलक्षितः ॥*॥ ऋच्छति । अर्थतेऽनेन वा । 'ऋ
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋतनि' (उ० ४।२) इति कलि-
च् । 'रह्यरत्नी स्त्रियौ बद्धमुष्टिताङ्गुली' इत्यमरमाला ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'बद्धमुष्टिहस्तस्य' ॥

अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरेति ॥ रत्निभिन्नः । नञ्समासः । 'नारत्निः कफोणौ
हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलौ' इति रुद्रः । 'अरत्निर्ना सप्रकोष्ठत-
ताङ्गुलिकरेऽपि च । कफोणावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥*॥ एकम्
'अरत्निहस्तस्य' ॥

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

व्येति ॥ विशेषेण अभ्यतेऽनेन । 'अम गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।९२९) इति घञ् । मुकुटस्तु—
व्यामीयतेऽनेन । बाह्वो मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)
कः—इति व्याख्यत । तत्र । 'कृत्कर्तरि' (३।४।६७) इत्यस्य
प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ।—व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन—
इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥*॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बा-
ह्वोर्मध्यम् ॥*॥ एकम् 'व्यामस्य' ॥

ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ दोषौ च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृतं
दोःपाणि येन सः । तादृशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम् ।
तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥*॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरु-
षहस्तिभ्यामण् च' (५।२।३८) । पौरुषो नदः, पौरुषी नदी,
पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि ।
ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य' ॥

कण्ठो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क-
णोष्ठः' (उ० १।१०३) । कण्ठते । 'कठि शोके' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं
विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ

१—मुकुटस्तु—'संहतलः प्रतलौ' इति सविसर्मपाठमाश्रित्य द्वौ
वामदक्षिणौ प्रतलौ मिलितौ संहतल उच्यते । प्रतलद्वयं मिलितं संह-
तलः स्यादित्यर्थः—इत्युक्त्वा एकम् इत्येवोक्तवान् ॥

१—बाहुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वाभावात् । 'चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः'
इति सकलसिद्धान्तभङ्गश्च ॥

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

100

मदनपादपे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ गिलति । 'गू निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लः । गीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । यद्वा गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'गलः कण्ठे सर्जरसे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाग्रभागस्य' ॥

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

अथेति ॥ गीर्यतेऽनया । 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवा-' (१।१५४) इति साधुः । 'ग्रीवे शिरोधितच्छिरे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ शिरो धीयतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ कं शिरो धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) । यद्वा धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् । कं शिरसो धरा कंधरा । (३।१।१३४) 'कंधरो वारिवाहे स्याद्वीवायां कंधरा मता' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कंधरायाः' ॥

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

केति ॥ कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा ॥ (१) ॥*॥ तिस्रो रेखा यस्याम् ॥*॥ एकम् 'शङ्खाकारग्रीवायाः' ॥

अवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

अवेति ॥ अवटलति । 'टल वैकृद्ये' (भ्वा० प० से०) । अव टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वादि-त्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा न वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'वट भाषणे' (तु० उ० से०) बाहुलकादुः । 'अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटा' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ घाटयति घाट्यते, वा । 'घट संघाते' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥ (२) ॥*॥ कृकं कण्ठमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । ण्वुल् तु परत्वा-दणा बाधान्न प्राप्नोति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रीवायामुन्नत-भागस्य' 'घाटी' इति ख्यातस्य ।—ग्रीवापश्चाद्भागस्य—इति स्वामिमुकुटौ ॥

वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ब्रूवो वचिः (२।४।५३) वा । 'गुधृवीपचिवचि-' (उ० ४।१।६७) इति ञः । 'वक्रमास्ये छन्दसि च' इति हैम-चन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आस्यन्दते अम्लादिना प्रस्रवति । आस्य-न्वते वाक्त्रादिना द्रवीक्रियते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । इति डः । यद्वा अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते वास्मिन् प्रासः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कृत्त्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ण्यत् । 'मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्' इति शा-
अमर० ३०

श्वतः । 'आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वदन्यनेन 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥*॥ तुण्डति । 'तुडि तोडने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ आनन्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ लप्यतेऽनेन । 'लप व्यक्ता-यां वाचि' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥*॥ खन्यते । अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'डित् खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् स च डित् धातोर्मुडागमः । 'प्राक् खनो मुडुदात्तश्च ततोऽच्च प्रत्ययो भवेत् । प्रजासृजा यतः स्वातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः' इति निरुक्तम् । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्योः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मुखविलस्य' । तदुपलक्षिते समुदाये तूपचरात् ॥

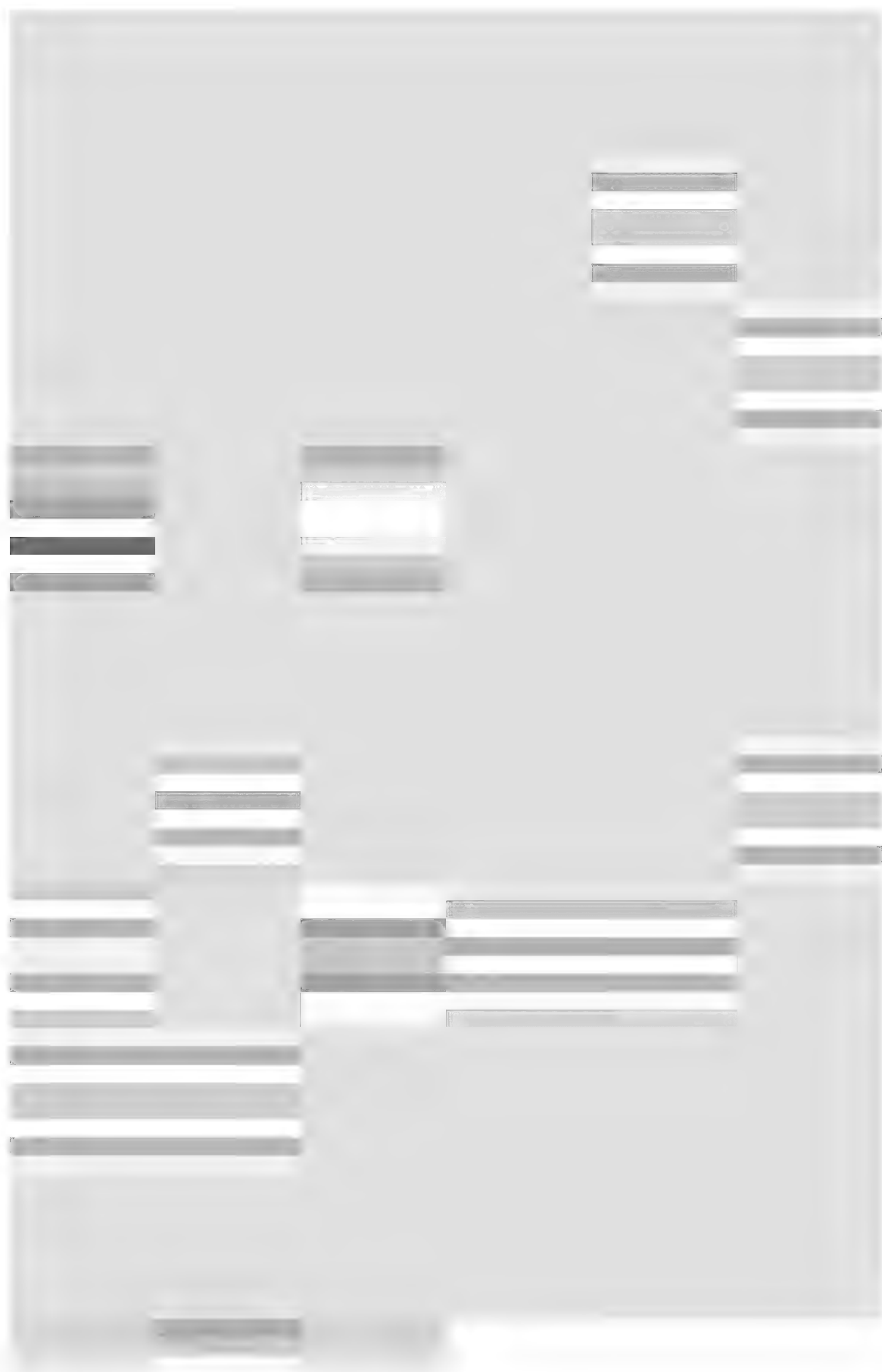
कृबि घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९

कृबि इति ॥ प्रायतेऽनेन । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) 'घ्राणं कृबिं नासिकायां घ्राते स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । गन्धस्य वहा । 'स्याद्गन्धवहा नासायां पुल्लिङ्गे मातृश्वनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ घोणति । अनया वा । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् वा ॥ (३) ॥*॥ नासते । अनया वा । 'णास्य शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् । 'नासा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वदारुणि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ नासेर्णुल् (३।१।१३३) । 'घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका' इति साहसङ्कः । 'कुल्या गन्धवहा घोणा घ्राणं नासा च नासिका' इति कालः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नासिकायाः' ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

ओष्ठेति ॥ उच्यते उष्णाहारेण । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उषिकुषि-' (उ० २।४) इति थन् ॥ (१) ॥*॥ न प्रियते । 'धृङ् अनवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । नञ् समासः (२।३।६) । 'अधरस्तु पुमानोष्ठे, हीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इत्येकत्वं तु न भवति । अनिलत्वात् । 'ओष्ठाभ्यां युतावधरौ' इति शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) वा ॥*॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद संवरणे' चुरादिः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेर्ध्व-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (३) ॥*॥ दशनानां वाससी इव । आवरकत्वात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उत्तराधरोष्ठमात्रस्य' ॥

१—'मां निवक्षुरसि किं चलदोष्ठः' इति योगात्—इति मुकुटः ॥

अधस्ताच्चिवुकम्

अधेति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । 'चीवृ आदानसंवर-
णयोः' (भ्वा० उ० से०) । मृगव्यादिः (उ० १।३७) ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । चिनोति शोभां वा । प्राग्वत्
॥ (१) ॥*॥ 'अधस्तादधरोष्ठस्य चिवुः स्याच्चिवुकं तथा'
इति निगमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्ठाधोभागस्य' ॥

गण्डौ कपोलौ

गेति ॥ गण्डति । 'गण्डि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) । 'गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि । ग्रहयोग-
प्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषण-
बुद्बुदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्पते । 'कपि चलने'
(भ्वा० आ० से०) । 'कपिगण्डिगण्डि' (उ० १।६६) इत्यो-
लच् । 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः । कं सुखं पोलति । 'पुल
महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (वा० ३।२।१) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कपोलस्य' ॥

तत्परो हनुः ॥ ९० ॥

तदिति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्ति । 'शस्त्रवृत्ति-
हि' (उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हृद्विलासिन्यां मृत्वावले
गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकं 'कपोलाधोभागस्य' ॥

रदना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रधतेऽनेन । 'रद विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ दश्यतेऽ-
नेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'दददश' (३।१।२४)
इति निर्देशात्कचिर्दङ्गित्यपि लोपः । यद्वा कर्तरि ल्युट् (३।३।
११३) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । 'दमु उपशमे' (दि० प०
से०) । अन्तर्भावितप्यर्थाद्बाहुलकात्तन् । 'दन्तोऽद्रिकटके
कुञ्जे दशनेऽथौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
रदति अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दन्तस्य' ॥

तालु तु काकुदम् ।

तेति ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
'त्रो रश्च लः' (उ० १।५) इति युप् । तालयति । 'तल प्रति-
ष्ठायाम्' चुरादिः । मृगव्यादिः (उ० १।३७) वा ॥ (१)
॥*॥ काकुर्जिह्वा उच्यतेऽनुच्यतेऽस्मिन् । अनेकार्थत्वाद्द्विरुल्लेखेपणे
वर्तते । यलर्थे कः (वा० ३।३।३८) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । ईषत् कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)
अब्दादित्वात् (उ० ४।१८) साधुर्वा । यद्वा 'निश्चेष्टं ककुदं
शिरः' । ककुदे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'तालुनः' ॥

१—जौणादिकः क्युन् युक्तः—इति भाष्यकैयटयोः (६।४।२६)
सिद्धान्तः ॥

रसज्ञा रसना जिह्वा

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्था० प०
अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ रस-
यति । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । नन्यादित्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । यद्वा रसयन्त्यनया । 'प्यासश्रन्थो युच्'
(३।३।१०७) । रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् वा । 'रसनं ख-
जने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ।
'तालव्या अपि दन्त्याश्च' इत्यादौ 'जिह्वायां रसना तथा'
इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्योऽयम् । 'रसनं तु ध्वनौ स्वादे रसज्ञा-
राक्षयोः स्त्रियाम्' इति रभसः ।—रसेः सौत्रात् 'रसिरुचिर-
वृजो युच्'—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ लेढि ।
लिहन्त्यनया वा । 'लिह आस्वादने' (आ० उ० अ०) ।
'शेवयहजिह्वा' (उ० १।१५४) इति साधुः ।—'लिहेः पूर्व-
जिह्वप्रीवा' इति वन्प्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'जिह्वायाः' ॥

प्रान्तावोष्ठस्य सूक्कणी ॥ ९१ ॥

प्रेति ॥ सृजति लालादि । 'सृज विसर्गे' (उ० प० अ०),
बाहुलकात्कनिन् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सूक्कणी' इति क्लीबकाण्डे-
ऽमरदत्तः ॥*॥ 'कवयुक्तम्' (सूक्कणी) इत्यन्ये ॥*॥ (सूक्कणी)
द्व्यन्ता—इत्येके ॥*॥—अदन्तं सूक्कम्—इत्यपरे ॥*॥
'सृक्कि' शब्द इकारान्तः क्लीबम् । तत्र बाहुलकात्किः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयोः' ॥

ललाटमलिकं गोधिः

लेति ॥ ललनम् । 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०) ।
'लल विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । ललयोरेकत्वम् । ललं
विलासमीप्सां वा अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ललति । उक्तधातुभ्यां बाहुलकादात् ॥ (१) ॥*॥ अलति ।
अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलिह-
विभ्यां किञ्च' इतीकन् । (उ० ४।२७) । 'अलीकमहितेऽपि'
इति कात्यः ॥*॥ बाहुलकादिकञ्चिपि । 'अलिकं हस्वदीर्घम-

१—'महासृक्कायशोभितो नृसिंहनखाग्रवत्' इति लताश्लेषात्
कद्वयम् ॥ 'सितस्य संभावय सूक्कणा कणान्' इति श्रीहर्षप्रयोगात्
वकारयुक्तं च । 'न संयोगादमन्तात्' (५।४।१३७) इत्यल्लोपो
न ॥ 'स सूक्कणीप्रान्तमसृक्प्रदिग्धं प्रलेलिहानो हरिणारिरुचैः'
इति पाणिनेर्डीबन्ता च ॥ 'सृक्के द्वे चैव विज्ञेये चत्वारिंशच्च वक्र-
जाः' इति वचनाददन्तं सूक्कमपि ॥ 'सूक्कणि' इतीदन्तमपि 'क्रीबे
वारिशब्दवत्' इत्युक्तेः ॥ 'सृक्कि' शब्दो हस्वेकारान्तोऽपि क्लीबः—
इत्यपरे । 'सकथ्यक्षिदधिसृक्कि तथा वारि स्यात्' इत्यरणः—इति
मुकुटः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'अनि' इति पाठ उपलभ्यते ॥
३—अतएव हैमनाममालायाम् 'आले गोध्यलिकालीकललाटानि'
इत्युपलभ्यते ॥

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

ध्यम्' इति राजदेवः ॥ (२) ॥*॥ गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । गावौ नेत्रे धीयते पुंस्यम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किर्वा । पुंस्यम् । 'गोधिभालौ महाशङ्खः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भालस्य' ॥

ऊर्ध्वे दग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।

ऊर्ध्वे इति ॥ अमति । 'अमु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'अमेर्हः' (उ० २।६८) । यद्वा भ्राम्यति । 'अमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'ऊर्ध्वं च गमादीनाम्' इति 'गमः कौ' (६।४।४०) इत्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊर्ध्वं चादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नेत्रोपरिभागस्थ-रोमराजेः' ॥

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं

क्ति ॥ कुरति । कुर्यते, वा । बाहुलकाच्चट् । 'कूर्च-मस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कथनश्मश्रुकैतवे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नासोपरिभूद्वयमध्यस्य' ॥

तारकाक्षः कनीनिका ॥ ९२ ॥

तेति ॥ तारयति । 'तृ ल्वनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'ण्वुल्' (३।१।१३३) । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।७५) इतीत्याभावः । 'तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दक्षि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कनति । 'कनी वीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीनः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । टाप् (४।१४) । इलम् (७।३।४४) । 'कनीनिका तारकेऽक्षः स्यात्क-निष्ठाङ्गुलावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'अक्षः' इति खेचरीव्यावृत्त्यर्थम् ॥*॥ द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः' ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।

दृष्टी च

लविति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोचल दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ नीयतेऽनेन । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ 'दात्री' (३।२।१८२) इति पक्षे ङ्ङ् । 'नेत्रं मथिगुणे वस्त्रमेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ईक्ष्य-तेऽनेन । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'हैक्षणं दर्शने दृशि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चष्टे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चक्षिङ्' (अ० आ० अ०) । 'चक्षेः शिच्' (उ० ३।११९) इत्युसिः । शित्त्वादनार्धधा-तुकत्वात् ख्याञ् न ॥—बाहुलकात् ख्याञ् न—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (५) ॥*॥ अश्नुते अनेन वा । 'अश्नु व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । 'अशोर्नित्' (उ० ३।१५६) इति विसः ।—'अशोः णिच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः ।

यद्वाक्षति । 'अश्नु व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (६) ॥*॥ पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७८) । यद्वा दृश्यतेऽनया । संप-दादिवात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । 'किन्प्रत्ययस्य' (८।२।६२) इति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्तिप्यपि कुत्वम् ॥ (७) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अष्ट 'नेत्रस्य' ॥

असु नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

अस्त्विति ॥ अत्यति । अश्रुते वा कण्ठम् । 'अस्त्रादि-त्वात्' (उ० ५।२९) इति रुक्पक्षे । 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'जगरे चाश्रम-श्रुणि' इत्युष्मभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च तालव्यशमपि ॥ (१) ॥*॥ नेत्रयोरम्बु ॥ (२) ॥*॥ रद्यते । 'रुदिर अश्रुविमो-चने' (अ० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) बाहुल-कात् । 'रोदनं कन्दनेऽस्त्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नेत्रोदकस्य' ॥

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) अपकृष्टोऽङ्गाद्वा । अपकृष्टान्यङ्गान्यस्माद्वा । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'बाह्यौ' इति शेषः ॥*॥ एकम् 'नेत्रप्रा-न्तयोः' ॥

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

केति ॥ कटावतिशयितावक्षिणी यत्र । 'बहुव्रीहौ स-कथ्यक्षणेः—' (५।४।११३) इति षच् । कटं गण्डमक्षति वा । 'अक्षु व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'कटाक्षकाक्षौ' इति रभसात् काक्षोऽपि ॥ (१) ॥*॥ अपा-ङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटाक्षस्य' ॥

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

केति ॥ कीर्यते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते । यद्वा कीर्यते शब्दोऽस्मिन् । किरति शरीरे मुखं वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृवृजृसि—' (उ० ३।१०) इति नः । यद्वा कर्णयति । 'कर्णं मेदने' (तु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३।३।१३४) । 'कर्णः पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णालां श्रुतावपि' (इति मेदिनी) । यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुटः । तत्र । ह्रस्वाङ्-प्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥*॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'ग्रह-वृट्—' (३।३।५८) इत्यप् । संज्ञायां 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् विधीयते घापवादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥ (२) ॥*॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—'प्रावर्तयन्नदीमलैर्दिवा तपोषितां च सः' इति माघे रक्तार्थेन सह शेषादसं दन्त्यसम्—इति मुकुटः ॥

इन् (उ० ४१५९) ॥ (३) ॥*॥ श्रूयतेऽनया । किन् (३।३।९४) । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्यान्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ल्युट् वा करणे (३।३।११७) । 'श्रवणं श्रुतौ च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४१८९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्णस्य' ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च 'सन्महत्' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ श्रीयते उष्णीषादिना । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च' (उ० ४१९४) इत्यसुन् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शिरो-वाची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा' ॥ (२) ॥*॥ 'कुमारशीर्षयोः' (३।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीर्षादेशः ॥ (३) ॥*॥ मुखस्यस्मिन्नाहते । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० से०) । 'खलुक्षन्' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ मस्यते स्म । 'मसी परणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिरसः' ॥

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ॥९५॥

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ 'कुन्तला मूर्धजास्त्वस्त्राश्चिकुराश्चिकुराः कचाः' इति दुर्गः ॥ (१) ॥*॥ कुन्तं कुन्ताग्राकारं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुन्तलश्चक्रे बाले यवे ना भूभि नीवृति' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । जलादित्वात् (३।१।१४०) णः । बल्यतेऽवरुध्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकाभिचपि स्त्रियाम् । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मुखे ह्रीवरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेध्ये बाली बाला त्रुटिस्त्रियोः' इति (पवर्गायादौ) मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । कचल्यात्मानं वा । अच् (३।१।१३४) । 'कचः शुक्लवर्णे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्षतेः । कचा करणाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ क्लिश्यते 'क्लिश बन्धे' () । 'क्लिश उपतापे' (दि० आ० से०) वा । क्लिभाति । 'क्लिश विबाधायाम्' (क्या० प० से०) । 'क्लिशेरन् लो लोपश्च' (उ० ५।३३) । के शेते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । कस्य शिरस ईशो वा । 'केशः स्यात्पुंसि वरुणे ह्रीवरे कुन्तलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शिरसि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'केशस्य' ॥

तद्वन्दे कैशिकं कैश्यम्

तदिति ॥ केशानां समूहः । 'अचित्तदृष्टि-' (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'केशाश्चाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' (४।२।४८) (२) ॥*॥ द्वे 'केशकुन्तस्य' ॥

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलेति ॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कुवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'अलका कुवेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चूर्णस्य कर्चुरादिशोदस्य कुन्तलाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुटिलकेशानाम्' ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ भ्रमर इव 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'अथ भ्रमरको भृङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटगतकेशानाम्' ॥

काकपक्षः शिखण्डकः ॥९६॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥*॥ शिखाया अण्ड इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति, स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) वा कन् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डौ तु शिखावहौ' इति तालव्यादौ रभसः । 'शिखण्डो बर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ शकन्धादित्वं केचिन्नेच्छन्ति । 'शिखाण्डकशिखण्डकौ' इति वाचस्यतिशुभ्रती ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्येन शिखायाः' । बालानां शिखाया वा । 'बालानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा' ॥

कवरी केशवेशः

केति ॥ कूयते । 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कोररन्' (उ० ४।१।५५) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीष् । —कं शिरो वृणोत्याच्छादयति । '—कवर-' (४।१।४२) इति निर्देशादणं बाधित्वाच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । —कृष्णवर्णा कं वृणोति वा—इति स्वामी चोक्तसूत्रादर्शनमूलकौ । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यास-शाकयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ केशानां वेशो मार्जना-बन्धविशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशबन्धरचनायाः' ॥

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

अथेति ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । विच् (३।२।७५) । मिलति । 'मिल संगमे' (तु० प० से०) । बाहुलका-ल्लक् । धम् चासौ मिलश्च । 'मो नो धातोः' (८।२।६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चूडा' इति ख्या-तस्य ॥

शिखा चूडा केशपाशी

शीति ॥ शेते । 'शीडो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२।४) इति खः । 'शिखा शाखाबर्हिचूडालङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे वि-

[illegible]

1		
2		
3		

[illegible]

फायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुञ्चते । 'चुङ् समुच्छ्रये' (चु० प० से०) । 'चुरा-
दीनां णिज्वा' इति पक्षे सिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ्
दीर्घत्वे । 'चूडा शिखाग्रयोः । बाहुभूषावलम्ब्योश्च' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ केशानां पाशः । अल्पः केशपाशो गौरादिः
(४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरोमध्यस्थचूडायाः'
'चोटी' इति खयातायाः ॥

व्रतिनस्तु जटा सटा ॥ ९७ ॥

ब्रूति ॥ व्रतिनः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जनेष्टन्
नलोपश्च' (उ० ३।३०) । यद्वा जटति । 'जट संधाते'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'जटा लम्बकचे
मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सटति । 'षट अवयवे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'सटा जटाकेसरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'व्रतिनः
शिखायाम्' ॥

वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणति । 'वेणु निशामनवादित्रादानगमनज्ञा-
नचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (१)
॥*॥ प्रग्रह उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ 'करणिश्रो-
णिवेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥*॥ 'वेणी सेतुप्रवाहयोः ।
देवताङ्गे केशबन्धे' इति हैमः ॥*॥ द्वे 'प्रोषितभर्तृकादि-
धार्यकेशरचनाविशेषस्य' ॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शीति ॥ शिरसि भवः । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५)
इति यत् । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इत्यत्र 'वा केशेषु'
इति वचनाद्वा शीर्षन् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षके । सुकेशे पुंसि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यासं-
पृक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे' ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

पेति ॥ पाश्यते । 'पश बन्धे' चुरादिः । घञ् (३।३।
१९) । घः (३।१।११८) वा । 'पाशस्तु मृगपश्यादिबन्धने ।
कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छात्रायन्ते च
निन्दार्थः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्ष्यते । 'पक्ष परिग्रहे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८)
वा । 'पक्षो मासार्धके गेहपार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः
परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ हसति, हस्यते, वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ।

१—केशुचिन्मूलपुस्तकेषु तु 'व्रतिनः सा' इति पाठ उपलभ्यते । 'सा
जटायां च राक्षसां पतने दुर्भगस्त्रियास्' इति कविल्पुस्तके हैमः ॥
'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः' इति कादम्बर्यश्लेषश्च ॥

'हसिमृत्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करि-
करे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कलापोऽर्थो वेषाम् ॥*॥
त्रीणि 'कलापार्थस्य' ॥

तनूरुहं रोम लोम

तेति ॥ तन्वां रोहति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ।
'तनूरुहं तु लोत्रि स्यात्पतत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी ।
'तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोत्रि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
रोहति । 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन्' (उ० ४।
१।५१) इति साधुः । यद्वा रूयते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) ।
मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ कपिलकादित्वात् (वा०
८।२।१८) लत्वम् । ल्यते वा । मनिन् (३।२।७५) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'रोम्णः' ॥

तद्द्वौ इमश्च पुंसुखे ।

तदिति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् । इमं मुखं श्रयति । 'श्रिञ्
सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । इमनि मुखे श्रूयते । 'श्रु श्र-
वणे' (भ्वा० प० से०) मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः ।
संपदादिक्रिप् (वा० ३।३।१०८) वा । आगमशास्त्रस्यानित्य-
त्वाच्च तुक् ॥ (१) ॥*॥ पुंसो मुखे ॥*॥ एकं 'दादि-
कायाः' ॥

आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । 'कृपो रो लः' (८।२।१८) । अ-
कल्पयते वा । आकल्पयति वा । स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।
१३४) । 'आकल्पः कल्पने वेशे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ वेषणम्, विष्यते, वा । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८, १९) । वेवेष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ॥*॥
तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् । विश्यते वा । विशति वा ।
'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे
घञ् (३।३।१९) वा । 'वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नयति । णिच् (३।२।७५) ।
गुणः (७।३।८४) । निनो नेत्रस्य, नेनैतुर्वा पथ्यम् । संज्ञापू-
र्वकत्वाच्च ह्रस्वः । 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषमेदे'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ प्रसाध्यतेऽनेना-
ङ्गम् । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अलं-
काररचनादिकृतशोभायाः' ॥

दशैते त्रिषु

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यान्ताः ॥

१-रु शब्दे इत्युत्तरम् 'रुह गतौ भाषणे वा' इत्यपि पाठः ।

अलंकर्तालंकरिण्यश्च

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

मेति ॥ मण्ड्यते स्म । 'मडि भूषायाम्' (भा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रसाध्यते स्म । 'साध सं-
सिद्धौ' (स्वा० प० अ०) स्वार्थेऽप्यन्तः । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अलं क्रियते स्म ॥ (३) ॥*॥ भूष्यते स्म । 'भूष अलंकारे' (भा० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ परिष्क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संपदिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुट् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषितस्य' ॥

विभ्राद् भ्राजिष्णुरोचिष्णू

वीति ॥ भ्राजते तच्छीलः । 'भ्राजभास-' (३।२।१७७) इति क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इति चाद् भ्राजेरपि इष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ रोचते तच्छीलः । 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अलंकारादिना शोभमानस्य' ॥

भूषा तु स्यादलंकिया ।

भिविति ॥ भूषणम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ अलंकरणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूषणक्रियायाः' ॥

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
मण्डनं च

अलमिति ॥ अलंकियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९९) । 'अलंकारः कंकणादिषु । उपमादौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥*॥ आ भ्रियतेऽनेन । 'भृञ् भरणे' (भा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥*॥ मण्ड्यतेऽनेन । 'मडि भूषायाम्' (भा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिण्यौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषणाम्' ॥

अथ मुकुटं किरीटं पुनपुंसकम् ।

अथेति ॥ मङ्कतेऽनेन वा । 'मकि मण्डने' (भा० आ० से०) बाहुलकादुटः । आगमशास्त्रस्यानित्वात् पुं, ए-
कोकारम् ॥*॥ (मुकुटम्, इति) झ्युकारपाठे बाहुलकाद् घातोत्तरतः ॥ (१) ॥*॥ किरति । अनेन वा । 'कृ विक्षेपे' (उ० प० से०) । 'कृतृकृपेः क्रीटन्' (उ० ४।१८५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किरीटस्य' ॥

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडेति ॥ चूडया मणिः । 'चूडामणिः काकचिंचा-
फले मूर्धमणावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिरसो रत्नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोमणेः' ॥

तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तेति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंसि' (इति मेदिनी) । तरं ला-
ति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तरलं चञ्चले
षिञ्जे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागुसु-
रयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हारस्य मध्यं
हारमध्यं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।३।४८) इति डः
॥*॥ एकम् 'हारमध्यमणेः' ॥

बालपाश्या पारितथ्या

वेति ॥ बालपाशे केशसमूहे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।
४।९८) इति यट् । बालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१)
॥*॥ परितस्तथाभूताः परितथा एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा०
५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सीमन्तस्थितायाः
स्वर्णादिपट्टिकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं बालबन्धनमुक्ता-
वलीनाम्—इत्याह ॥

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रेति ॥ पाशसमूहः पाश्या पत्रमिव पाश्या ॥ (१) ॥*॥
ललाटस्यालंकारः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' (४।३।६५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'ललाटाभरणस्य' ॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् । 'कर्णिका कर्णभू-
षणे । बीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावपि । कुट्टिन्यां हस्ति-
हस्ताग्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तालस्य पत्रम् । 'ताल-
पत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्री रण्डायाम्' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ 'ताटङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥*॥
द्वे 'कर्णाभरणस्य' ॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डेति ॥ कुण्डते, कुण्ड्यते, वा । 'कुडि दाहे' (भा०
आ० से०) । 'कुडि रक्षायाम्' (उ० प० से०) वा । वृषा-
दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । कुण्डं कुण्डलाकारं ल्यति
वा । 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । काञ्चन-
डुगुड्योः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्णस्य वेष्टनम् ।
वेष्ट्यतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुण्डलस्य' ॥

त्रैवेयकं कण्ठभूषा

त्रैवेयेति ॥ त्रीणां भवम् । 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वा-
स्यलंकारेषु' (४।२।९६) इति ढकञ् ॥*॥—'त्रीवाया अण्

1870
1871
1872

1873
1874
1875

1876
1877
1878

1879
1880
1881
1882

1883
1884
1885

1886
1887
1888
1889

1890
1891
1892

च' (४।३।५७) इति ढञि 'प्रैवेयम्' अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ भूष्यतेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । कण्ठस्य भूषा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रीवाभरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्यातस्य ॥

लम्बनं स्याललन्तिका ।

लेति ॥ लम्बते । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लङिति । 'लङ विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) 'उगितश्च' (४।१।१६) इति ङीप् । 'शङ्यनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुम् । ङलयोरेकत्वम् । ललन्त्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किञ्चिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य' ॥

स्वर्णैः प्रालम्बिका

स्वेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णैः कृता प्रालम्बते । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'लम्बकण्ठिकायाः' ॥

अथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥

अथेति ॥ सैव ललन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥*॥ उरसः सूत्रमिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मौक्तिकमालायाः' ॥

हारो मुक्तावली

हेति ॥ ह्रियते मनोऽनेन । ह्रियते वा । घञ् (३।३।१९) यद्वा हारयति मनः । स्वार्थण्यन्ताद् (३।१।१३४) ॥ 'हारो मुक्तासरे युधि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुक्ता-नामावली दीर्घा पङ्क्तिः ॥ (२) ॥*॥ भिदादिपाठात् (३।३।१०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ॥

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् । देवैश्छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ 'यष्टिर्हारलताश्रवभेदयोः' इति विश्वः । 'यष्टिर्लता सरः सरिः' इत्यनेकार्थमाधवी ॥*॥ एकं 'शतलतिक-हारस्य' ॥

हारभेदा यष्टिभेदाहुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

हारेति ॥ यैष्टीनां भेदात् हारभेदाः स्युः । गुध्यते । 'गुध

परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकृषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । बाहुलकाद्भूषावो न । 'गुत्सः स्यात्स्वके स्तम्बे हारमिद्विगुण्यपणयोः' इति दन्त्यान्तेषु मेदिनी ॥*॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः स्वके स्तम्बे हारभेदकलापयोः' (इति मेदिनी) । गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वात्रिंशलतिको गुच्छः' ॥ (१) ॥*॥ 'गुच्छार्धस्तत्त्वसंख्यकः' । गुत्स्यः गुत्स्यार्धः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतुर्विंशतियष्टिको हारो गुत्सार्धः ॥ (१) ॥*॥ 'चतुर्विंशलतो हारश्चतुःसरिच्च गोस्तनः' । गोः स्तन इव ॥ (१) ॥*॥ 'विंशतियष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः' । 'अर्थेनैकदेशेन कृतो हारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७२) ॥ (१) ॥*॥ माणवो बालः । स इव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् । 'माणवको हारभेदे बाले कुपुरुषे बटौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥*॥ एकावृत्येव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवेति ॥ आ उच्यते । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञायां (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥*॥ परिह्रियते 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । पारिहार्य एव । प्रज्ञाघण् (५।४।३८) । यद्वा घञन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२०) स्वार्थे ष्यच् । (२) ॥*॥ कटति कट्यते वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्वेदन्तिनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वल्लिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकोष्ठाभरणस्य' ॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

कयिति ॥ के बाहुशिरसि यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । खर्जादित्वात् (४।९०) ऊरः । बाहुलकाद्विलोपः । 'हलदन्तात्-' (६।२।९) इति सप्तम्या अलृक् ॥ (१) ॥*॥ अङ्गं दयते, दायति, दयति वा । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अङ्गदः कपिभेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् । अङ्गदा याम्यदिगदन्तिहस्तिन्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रगण्डभूषणस्य' ॥

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुलीति ॥ अङ्गुलौ भवम् । 'जिह्वामूलाङ्गुलेऽङ्गु' (४।

१—'सप्रैवेयस्त्वमसि फणिना' इति राजशेखरः इति मुकुटः ॥

२—हैमे तु 'अर्धहारश्चतुःषष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्धं यथोत्तरम्' इत्युक्तम् । अन्ये तु 'चतुःषष्टिलतो हारोऽष्टाष्टहीना यथोत्तरम् । रश्मिकलापौ माणवकोऽर्धहारोऽर्धगुच्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः' इत्याहुः ॥

३।६२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥—कपिलकादि-
त्वात् (वा० ८।२।१८) ‘अङ्गुलीर्यकम्’—इति मुकुटः ॥
तत्र । तत्र रेफानुवादेन लविधानात् । लानुवादेन रेफवि-
धानाभावात् । ‘वालमूल-’ (वा० ८।२।१८) इति वक्तुं शक्य-
त्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऊर्मिरिव । ‘इवे-’ (५।३।९६) इति
कन् । ऊर्मिं प्रकाशं कायति वा ॥ ‘ऊर्मिः स्त्रीपुंसयो-
र्वीच्यं प्रकाशे वेगमङ्गयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘अङ्गुलीभूषणस्य’ ॥

साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा

सेति ॥ सा ऊर्मिका । अक्षरैः सहिता चेत् । अङ्गुल्यां
मुदं राति । ‘आतः’ (३।२।३) इति कः । मोदते वा । ‘मुद
हर्षे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘स्फायितश्चि-’ (उ० २।१३)
इति रक् । अङ्गुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम् ।

कङ्कतेति ॥ कं शुभं कणति । ‘कण शब्दे’ (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । कङ्कते वा । ‘कक लौट्ये’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘बहुलमन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति ‘अनुदा-
त्तेतश्च हलादेः’ (३।२।१४९) इति वा युच् । पृषोदरादि-
त्वात् (६।३।१०९) णत्वम् । ‘कङ्कणं करभूषायां सूत्रमण्ड-
नयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ करं भूषयति । करो
भूषयतेऽनेन वा । ल्युट् (३।२।११३, ११७) । ‘क्रीबं मण्डने
सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्’ इति रभसः । ‘हस्तमण्डनसूत्रे
स्यात् कङ्कणो ना प्रतीसरः’ इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘मणिबन्धभूषणस्य’ ॥

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा १०८
क्रीवे सारसनं च

स्त्रीति ॥ मखं गतिं लाति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ।—मीयते । ‘डुमिन् प्रक्षेपणे’ (स्वा० उ०
अ०) । ‘कलम्बादयश्च’ इति साधुः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
तत्सूत्रस्योच्चलदत्तादिष्वदर्शनात् । ‘मेखलाद्रिनितम्बे स्याद्-
शनाखल्लवन्धयोः’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काञ्चते ।
‘काचि दीप्तिबन्धनयोः’ (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
११८) । वौ ङीष् (ग० ४।१।४५) ।—‘अन्येभ्योऽपि’ इति
दीर्घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । घातारेकदीर्घवत्त्वात् । ‘अन्ये-
भ्योऽपि’ इत्येतादृशस्य दीर्घविधायकस्याभावात् ‘अन्येषाम-
पि’ (६।३।१३७) इति वक्तुं युक्तत्वाच्च । ‘काञ्ची स्यान्मे-
खलादानि प्रमेदे नगरस्य च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

१—पुलिङ्गोऽप्ययम् ‘अयं मैथिल्यमिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्कुरी-
यक’ इति भट्टिप्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ २—‘काञ्चीगुणस्थानम-
निन्दितायाः’ इति कुमारः ‘काञ्चिदामपिहितैकतरोरुः’ इति माघः—
इति मुकुटः ॥

सपति । ‘षप समवाये’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन्
स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) कन् । सप्तभिरनेकामिः किङ्किणीभिः,
सप्त स्वरान् वा कायति । ‘आतः’ (३।१।१३६, २।३) इति
कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—कायन्ति अस्याम् । मूलविभु-
जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अधि-
करणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥*॥ अशयते ‘अशङ्क-
व्याप्तौ संघाते च’ (स्वा० आ० से०) । अश्नाति । ‘अश भो-
जने’ (त्रया० प० से०) । ‘अशे रश् च’ (उ० २।७५) इति
यू रशादेशः । यद्वा, रशति । ‘रश शब्दे’ सौत्रः । ‘बहुलम-
न्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् । तालव्यमध्या ॥*॥ दन्त्य-
मध्यापि । ‘रस शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘रस आखा-
दने’ (चु० उ० से०) । ‘बहुलम्’ (उ० २।७८) इति युच् ।
‘ण्यासश्चन्थ-’ (३।३।१०७) इति वा युच् । ‘तालव्या अपि
दन्त्याश्च शम्बशम्बलशुकराः । रशनापि च जिह्वायाम्’ ।
‘रसनं निखने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः’ इत्यजयधरणी ।
‘रसनं खदने ध्वाने रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं चापि
रास्नायाम्’ इति विश्वप्रकाशः । एवमुभयमुभयत्र साधु ॥
(४) ॥*॥ सारमुत्कृष्टं सनमस्य । ‘षण संभक्तौ’ (भ्वा० प०
से०) । घः (३।३।११८) । सहारसनेनाल्पशब्देन वा । ‘मेख-
लायां सारसनमुरखे च तनुत्रिणाम्’ इति दन्त्यादौ र-
भसः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘स्त्रीकटिभूषणस्य’ ॥ ‘स्त्री’ इत्य-
विवक्षितम् । पुंस्कटिभूषणेऽति ।—स्त्रीकट्यां वल्लग्रन्थने—
इति स्वामी । ‘—एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टि-
काः । रसना षोडश ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशकः’—इति
मेदस्तिवह न विवक्षितः ॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची । शृङ्खलः खलति ।
‘खल संचये’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । ‘शृङ्खलं पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरजौ
च बन्धने’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘पुरुषकटी-
स्थकाञ्च्याः’ ॥

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥१०९॥

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव । यद्वा पाद एवाङ्गम् । पादाङ्गं
वाति, दायति, दयते, वा । ‘दो अवखण्डने’ (दि० प० अ०) ।
‘दैप् शोधने’ (भ्वा० प० अ०) । ‘देह् पालने’ (भ्वा० आ०
अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
तुलां तुलया वा कोटयति । ‘कुट प्रतापने’ चुरादिः । ‘अव
इः’ (उ० ४।१३९) । तुलाकारं कोटिरप्रमस्य । ‘तुलाको-
टिर्मानमेदेऽम्बुदे स्याच्चूपुरोऽपि च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥

१—‘क्षुभितसिन्धुमनीरशनैः शनैः’ इति भारवियमकात्—इति
मुकुटः ॥ २—‘रसनावन्धो रतिकलहेषु, न दानानुमतिषु’ इति
वासवदत्ताल्लेपात्—इति मुकुटः ॥

मज्जति । 'मजि ध्वनौ' सौत्रः । बाहुलकादीरन् ।—'गम्भी-
रादयश्च' इतीरन्—इति मुकुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणा-
भावात् ॥ (३) ॥*॥ 'नूवनम्' नूयते, वा । 'णू स्तुतौ'
(तु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । नुवि पुर-
ति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । 'मज्जीरोऽस्त्री स नूपुरः' इति रभसः ॥
(४) ॥*॥ चलारि 'नूपुरस्य' ॥

हंसकः पादकटकः

हंसेति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति ङः । हंस इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् वा ॥ (१) ॥*॥ पादस्य कटको वलयः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'नूपुरस्य' ॥—षडपि पर्यायाः—इत्येके ॥

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किमिति ॥ किञ्चित् किणं करोति । किणशब्दात् 'त-
त्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥—कङ्कणी—इति स्वामी ॥ कङ्क-
नम् । 'ककि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
कङ्के गतावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
३।१।१३४ । गौरादिः (४।१।४१) शकन्धादिः (वा० ६।
१।९४) । यद्वा कं सुखं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्क-
णी क्षुद्रघण्टिका' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ घण्टेव । 'इवे-'
(५।३।९६) इति कन् । यद्वा घण्टति, घण्टयति, वा 'घटि
दीप्तौ' (जु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । क्षुद्रा चासौ
घण्टिका च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षुद्रघण्टिकायाः' । 'घुघुरा-
ख्यस्य' ॥

त्वक्फलकमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वेति ॥ त्वगादि । वस्त्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वस्त्रयोनिः' ॥

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

देति ॥ वक्ष्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ॥

वाल्कं क्षौमादि

वेति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ क्षुमाया विकारः । प्राग्वत् ॥ क्षौमादि
वाल्कम् । 'क्षौमं वल्कलजांशुके । शणजेऽतसीजे' (इति मे-
दिनी) । 'क्षौमवस्त्रस्य' एकम् ॥

१—वाल्कक्षौमफालकार्पासबादरकौशेयराङ्गवानाहतनिष्प्रवाणितन्त्र-
काणि—इति स्वामी ॥—वक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जवाल्कफालादीनि
निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्गानि । चकारादेकादशं तन्त्रकम्,
इति सुभूतिः—इति मुकुटः ॥

अमर० ३१

फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् । 'फालं तु वसने फाल उत्सृज्यते' (इति हैमः) 'क्लीबं
सीरोपकरणे' (इति मेदिनी) 'पुंसि शंकरसीरिणोः' ॥ (१)
॥*॥ कार्पासा बादरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च-'
(४।३।१३५) इत्यण् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ।
कार्पासस्य बादरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कार्पासवस्त्रस्य' ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थम्

काविति ॥ कोशे संभूतः । 'कोशाङ्गु' (४।३।४२) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पीताम्बरादेः' ॥

राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

रेति ॥ रङ्गौ भवम् । 'रङ्गोरमनुष्येऽण् च' (४।२।१००)
इत्यण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यम् । तेन
कम्बलाद्यपि राङ्गवम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊर्णादेः' ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥*॥ प्रोयतेऽनया । 'वेज्
तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युट् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकास्मात् । 'निष्प्र-
वाणिश्च' (५।४।१६०) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ तन्त्रादधि-
रापहतम् । 'तन्त्रादचिरापहते' (५।२।७०) इति साधु ॥ (३)
॥*॥ नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'छेदभोग-
क्षालनरहितवस्त्रस्य' ॥

तत्स्यादुद्रमनीयं यद्घौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

तदिति ॥ घौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगम् । उद्रम्य-
तेऽभिलष्यते । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अनीयर्
(३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'युगम्' इत्यविवक्षितम् ॥*॥
एकम् 'घौतवस्त्रयुगस्य' ॥

पत्रोर्णं घौतकौशेयम्

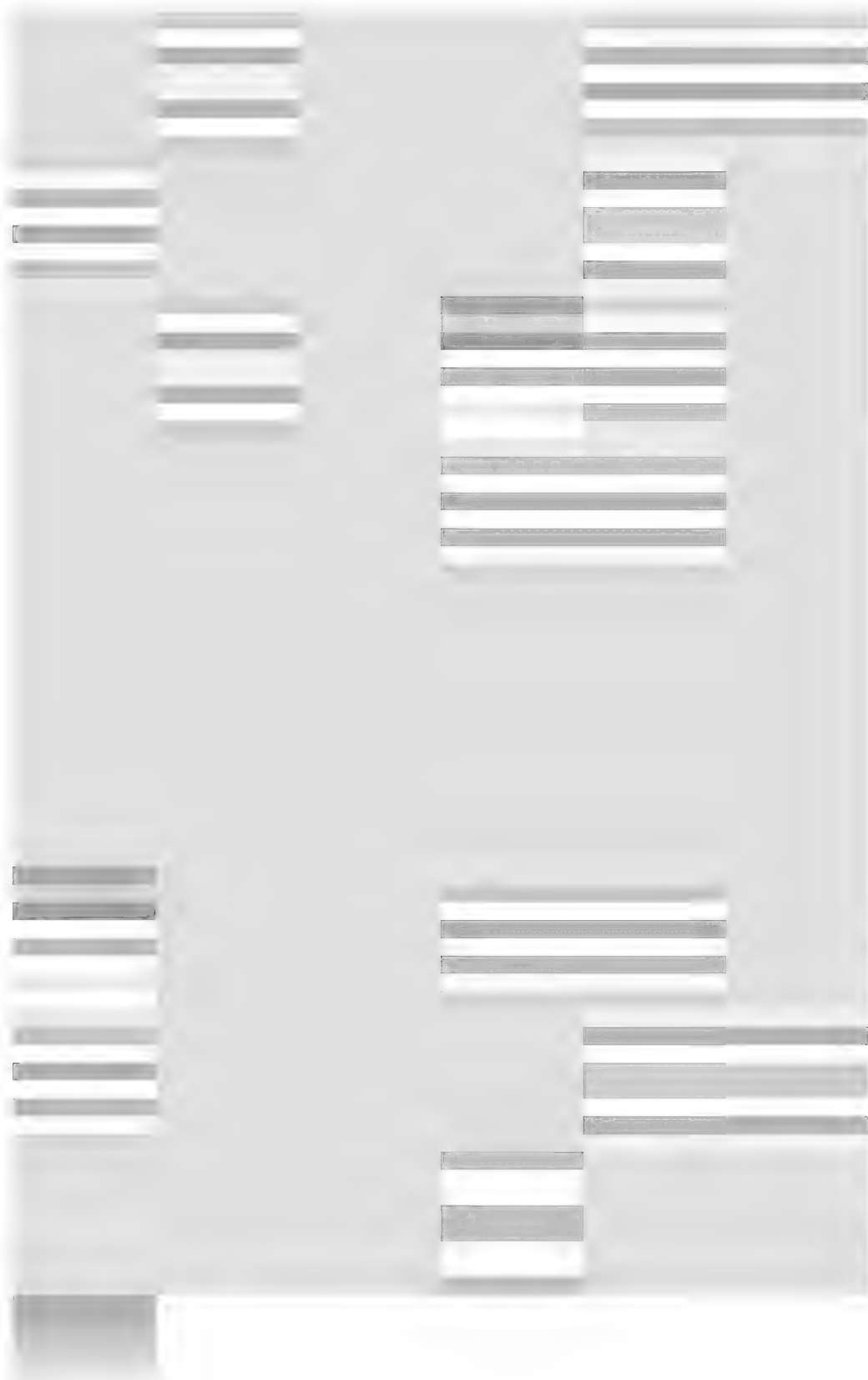
पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोर्णास्त्यत्र । अशंभायन् (५।
२।१२७) । 'पत्रोर्णं घौतकौशेये पत्रोर्णः शोणकद्रुमे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ धाव्यते स्म । 'धावु गतिशुद्धौ' (भ्वा०
उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) घौतं च तत्कौशेयं च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'घौतकौशेयस्य' ।—प्रक्षालितकौशेयमेव पत्रोर्णा-
ख्यम्—इत्यन्ये ॥

बहुमूल्यं महाधनम् ।

वेति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥*॥ महद् धनं मूल्य-
मस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुमूल्यवस्तुनः' ॥

क्षौमं दुक्कलं स्यात्

क्षाविति ॥ क्षौति, क्षयते, वा । 'दु क्षु शब्दे' (अ०

प० से०) । 'अतिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ।
'क्षोमपट्टे दुकूलेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥१॥—क्षुमाया वि-
कारः । क्षोमम्—इति स्वामी । पर्यायान्तराभिधानाय पुनर-
भिहितम् ॥ (१) ॥१॥ दुष्टं कूलति । 'कूल आवरणे' (भ्वा०
प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'पट्टवस्त्रस्य' ॥

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

द्वे इति ॥ नि वीयते स्म । 'व्येज् संवरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । संप्रसारणादि (६।१।१५) ।
(६।१।१०८) (६।४।२) ॥१॥—निवृत्तम्—इति स्वामी ॥
(१) ॥१॥ प्राविश्यते स्म 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'प्रावृतवस्त्रस्य' ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ।

स्त्रीति ॥ दश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०)
मिदाद्यद् (३।३।१०६) । 'दशा वर्त्यामवस्थायां वस्त्रान्ते
भूम्नि पुंस्त्रियोः' इति रभसः ॥ (१) ॥१॥ वस्यते । 'वस आ-
च्छादने' (आ० आ० से०) । 'वस ज्ञेहनादौ' चुरादिः ।
चुरादीनां णिज्वा । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । 'वस्तिर्द्वयो-
र्निरुहे नाभ्यधो भूम्नि दशासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥१॥
द्वे 'वस्त्रान्तावयवानाम्' ॥

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । 'गुण-' (५।१।१२४) इति
ष्यञ् ॥ (१) ॥१॥ आयम्यतेऽनेन घञ् (३।३।१९) । आ-
यमनं वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'अतिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (२) ॥१॥ आन-
ह्यतेऽनेन । 'गह बन्धने' (दि० उ० अ०) घञ् (३।३।१९)
॥१॥ 'आरोहः' इति क्वचित्पाठः । आरुह्यतेऽनेन । घञ्
(३।३।१९) । 'आरोहस्त्वरोहे च वरयोषिकटावपि । आ-
रोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥१॥ त्रीणि वस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य ॥

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पेति ॥ परिणह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥१॥
विशालस्य भावः तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'विस्तार-
स्य' 'पनहा' इति ख्यातस्य ॥

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
कादत् । भूतपूर्वं पटत् । 'भूतपूर्वं चरत्' (५।३।५३) यद्वा
'पटत्' इत्यव्यक्तं शब्दं चरति करोति । अच् (३।१।१३४) ।
यद्वा पट इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिन्वा' (वा०
३।१) । शत्रन्ताच्चरत् (५।३।५३) ॥ (१) ॥१॥ जीर्णं च
तद्वत् च ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य' ॥

समौ नक्तककर्पटौ ।

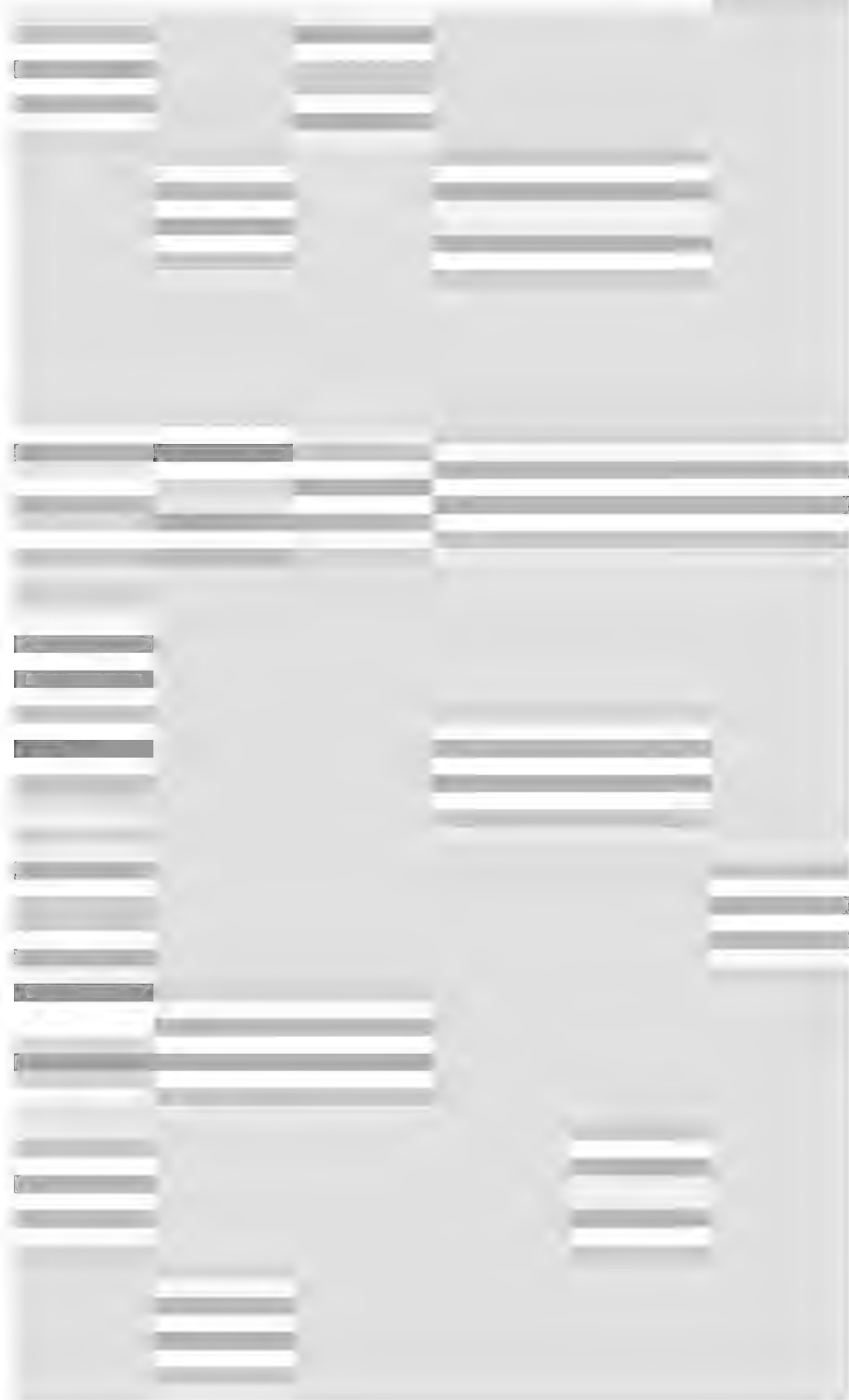
सेति ॥ नजते । 'ओ नजी ब्रीडे' (तु० आ० से०)
बाहुलकात्तन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । नक्तं कं
सुखमस्माद्वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥१॥
क्वचित् 'लक्तकः' इति पाठः । लक्ष्यते स्म । 'लक आस्त्रा-
दने' () । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) ॥ (१) ॥१॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (ऋया० प० से०) वा । करोति ।
'डुकृल्' (तु० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७५) कर् चासौ
पटश्च । यद्वा करस्य पटः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥
(२) ॥१॥ द्वे 'प्रखेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवस्त्रख-
ण्डस्य' । स्वामी तु—द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रुढोऽयम्—
इत्याह । मुकुटस्तु—मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डस्य ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वेति ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ० आ०
से०) । वृन् (उ० ४।१।५९) ॥ (१) ॥१॥ आच्छाद्यतेऽनेन
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥१॥ वस्यतेऽनेन । 'वसेर्णित्'
(उ० ४।१।१८) इत्यसुन् ॥ (३) ॥१॥ विल्यतेऽनेन । 'विल
वसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४।
१।४१) ।—'कल्पचेलः' (६।३।४३) इति टित्वनिपात-
नाद्वा ङीप् । 'चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसने' ।
इति मेदिनी ॥ (४) ॥१॥ वस्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७)
'वसनं छादने वस्त्रे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥१॥
'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डरीधितेः' (इति हैमः) ।
अंशून् कायति । कः (३।२।३) । यद्वा अंशुभिः काशते ।
'काश्ट वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अन्येभ्योऽपि (वा०
३।२।१०९) इति ङः । 'अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रो-
त्तरीययोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥१॥ 'पटोऽस्त्री कर्पटः
शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः' इति रभसः ॥१॥ षट्
'वस्त्रस्य' ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

स्विति ॥ शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि,
(५।) ॥ (१) ॥१॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'पट विस्तारे' (तु० उ० से०) वा । अच्
(३।१।१३४) । यद्वा पठ्यतेऽनेन । 'पट भासने' (तु० उ०
से०) । 'खनो च च' (३।३।१२९) इति घो घित्वा-
दन्यस्मादपि । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञि संज्ञापूर्व-
कत्वाद्बुध्यभावः । 'क्वचिदपवादविषयेऽयुत्सर्गोऽभिनविशते'
() इति घञ्विषये 'पुंसि-' (३।३।१५८) इति घो
वा—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः ।
तन् । परिगणनात् । 'पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री, प्रियालङ्घने

पुमान्' (इति मेदिनी) ।—'अस्त्री' इति चिन्त्यम् । द्वयोर-
दर्शनात्—इति स्वाम्येव चिन्त्यः । उत्तरभसमेदिन्योः 'अस्त्री'
इति दर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवस्त्रस्य' ॥

ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्रुते । इन् (उ० ४।११८) ।
'वराशिना' इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥*॥ 'वराशिः'
स्यात्स्वङ्गवरे वराशिः स्थूलशाटके' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥
(१) ॥*॥ शटति । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल्
(३।१।१३३) । स्थूलश्चासौ शाटकश्च ॥ (२) ॥*॥ 'वरा-
शिना' इत्यन्वयः ॥*॥ द्वे 'स्थूलपटस्य' ।—चलार एका-
र्थाः—इत्येके ॥

निचोलः प्रच्छदपटः

नीति ॥ निचोल्यते । 'बुल समुच्छ्राये' बुरादिः । घञ्
(३।३।१९) । यद्वा चोच्यते । 'बुड कृतौ' बुरादिः । घञ्
(३।३।१९) डलयोरेकत्वम् । 'निचोलं तु नपुंसकम्' इति
रभसः ।—स्त्रियां 'निचोली' इत्यपि—इति राजदेवः ॥*॥
निचुलोऽपि । 'निचुलस्तु निचोले स्यादिज्जलाख्यमहीरुहे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रच्छदति । प्रच्छद्यते वा । 'छद
संवरणे' (बु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घः (३।१।
११८) वा प्रच्छद्यतेऽनेन वा । बुरादिष्यन्तात् घः (३।३।
१८) । 'छादेर्घे'—(६।४।९६) इति ह्रस्वः । प्रच्छदश्चासौ
पटश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'डोलिकाद्यावरणपटस्य' ।—
स्त्रीपिधानपटस्य 'बुरका' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥—येन
तूलशय्यादि प्रच्छद्यते तस्य—इति स्वामी ॥

समौ रलुककम्बलौ ॥ ११६ ॥

सेति ॥ रमते । क्तिप् । (३।२।१७८) । 'गमादीनां कौ'
(वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ लाति ।
क्तिप् (३।२।१७८) । रत् चासौ लश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) । 'किऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा रमणम् ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रत् क्रीडा लभ्यतेऽनेन ।
'लक आखादने' () घः (३।३।११८) । रत् लाति ।
कुन् (उ० २।३२) वा । 'रलुकः कम्बले स्मृतः । तथैव
कम्बलमृगे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कम्बति, कम्ब्यते वा
'कम्ब गतौ' () । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ।
संज्ञापूर्वकलाश्रलोपो न । 'कम्बलः किमिसाहयोः । नागप्र-
भेदे प्रावारे वैकक्ष्ये कम्बलं जले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कम्बलस्य' ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोशुके ।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८)
छः ॥ (१) ॥*॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा०
उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ परिधीयते ।
'डुघाल् धारणे' (बु० उ० अ०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३)

इति ल्युट् ॥ (३) ॥*॥ अधोदेहभागस्यांशुकम् ॥ (४) ॥*॥
चलारि 'परिधानवस्त्रस्य' ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
संव्यानमुत्तरीयं च

द्वाविति ॥ प्र विद्यतेऽनेन । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ०
से०) । 'वृणोतेराच्छादने' (३।३।५४) इति घञ् । 'उपसर्ग-
स्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ उत्तरे
ऊर्ध्वभागे आसज्यते । 'षञ् सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ 'बृहती वसनान्तरे' (इति मेदि-
नी) ॥ बृहत्येव । 'बृहत्या आच्छादने' (५।४।६) इति कन् ॥
(३) ॥*॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) । 'संव्यानं
छदनेऽंशुके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ उत्तरस्मिन्देहभागे
भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८) छः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'उपरिवस्त्रस्य' ॥

चोलकूर्पासकौ स्त्रियाः ।

चोलेति ॥ चोल्यतेऽनेन । 'बुल समुच्छ्राये' (बु०
प० से०) अच् (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ।
अल्पश्रोलः । गौरादिः (४।१।४१) । चोली ॥ (१) ॥*॥
'कूर्परः स्यात्कफोपां च जानुन्यपि च पुंस्ययम्' (इति मे-
दिनी) । कूर्परेऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा । 'अनु क्षेपणे' (दि०
प० से०) । कूर्परे आस्ते वा । 'आस उपवेशने' (अ०
आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
'कूर्पासस्त्वर्थचोलकः' इति हारावली ॥ (१) ॥*॥—आ-
प्रपदीनकञ्चुकस्य, 'स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यस्य' द्वे—इति
स्वामी ॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नीति ॥ नितरां शीयंते हिमानिलावत्र । अनेन वा । 'शृ
हिंसायाम्' (फ्रया० प० से०) । 'शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वा०
३।३।२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति
दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रावरणस्य' ॥

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्धेति ॥ 'ऊरोरर्थम्' । 'अर्थं नपुंसकम्' (२।२।२) इति
समासः । अर्धोरौ काशते । 'अन्येभ्योऽपि'—(वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥*॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतति । कुन्
(उ० २।३२) । 'अर्धोरुकं वरस्त्रीणां वासश्चण्डातकः स्मृतः'
इति पुंस्काण्डे बोपालितात्पुलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ल-
हंगा' इति ख्यातस्य ॥

१—'स्त्रियाः' इति विशेषेणोक्तम् । पुंसोऽन्येतादुपमानादिति
सुभूतिः । 'द्वे स्त्रीपुंसकञ्चुलिकायाः'—इति सकटः ॥

स्यान्निष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । 'आप्रपदं प्राप्नोति' (५।२।८) ॥ (१) ॥*॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥*॥ एकं 'पादाग्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्रस्य' ॥

अस्त्री वितानमुल्लोचः

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्यान्नि-
लिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ध्वं लोचति । 'लोचु भासने' (बु० उ० से०) । ऊर्ध्वं लोच्यते । 'लोचु दर्शने' (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ कुत्वं तु 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेट्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितानस्य' 'चंद्रवा' इति ख्यातस्य ॥

दूष्याद्यं वस्त्रवेदमनि ।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुष वैकुले' (दि० प० अ०) । ण्य-
न्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्यूः । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ आद्येन कुट्टरपटकुटीपटवासादिग्रहः । एकं 'वस्त्रगेहस्य' ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

प्रतीति ॥ प्रति सिनोति । प्रतिसीयते । वा । 'षिञ् ब-
ध्ने' (खा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२६) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ जवत्यस्याम् । 'जुः' सौत्रो गतौ धेगै च । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ 'यमनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तिरस्करोति । प्रह्लादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः । निपातनादृच्छभावः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥*॥ तिरस्कियतेऽनया । ल्युट् (३।१।११७) । 'तिरस्क-
रणी' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'व्यवधानपट्याः' 'कनात' इति ख्यातायाः ॥

क्वचित् 'पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका । अश्वलं त्वंशुकान्ते स्यान्नीवी सारसनश्च यः' ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

पेति ॥ परि मलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि ॥*॥ 'प्रतिकर्म' इति क्वचित्पाठः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गं सं-
स्कियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरीर-
शोभाधायककर्मणः' ॥

स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृज् शौचालंकरणयोः' चुरादिः ।
भावादित्वात् (वा० ३।३।९४) क्तिन् । 'तितुत्र-' (७।२।९)

इति नेट् । णिलोपः (६।४।५१) ।—बाहुलकात्तिः—इत्यन्ये ॥
(१) ॥*॥ 'प्यासधन्यो युच्' (३।३।१०७) । 'मार्जना
लोभशाखिनि । मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना मुरजध्वनौ' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ मिदाद्यद् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'प्रोज्झनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ उत्साद्यतेऽनेन ।
'षट् लृट् विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।
११७) । 'उत्सादनं समुल्लेखोद्वर्तनोद्वाहनेषु च' इति हैममे-
दित्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्वर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकर-
णस्य' ॥

आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

स्नानम्

आप्लेति ॥ आप्लवनम् । 'हुद् गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'विभाषाङि रुड्वोः' (३।३।५०) इति वा घञ् ॥ (१) ॥*॥
पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ 'ष्णा शौचे' (अ०
प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'स्नानस्य' ॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्यासकः

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्च अध्ययने' (बु० उ० से०) ।
'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा स्यान्धर्म-
मुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥
'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।३।१०८) । 'चार्चिका' । ततः
स्वार्थे ण्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठति । 'ष्ठा
गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्सः । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्यासकः पुंसि चार्चिक्ये जलादेरपि
बुद्धे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चन्दनादिना दे-
हविलेपनस्य' ॥

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) ।
भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अनुपूर्वाद्भावे घञ् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य' । यथा
कस्तूरिकादेर्मद्यादिना ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

पेति ॥ पत्राकारा लेखा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।
७८) ॥ (१) ॥*॥ पत्रार्थोऽङ्गुलिर्ङ्गुलिव्यापारः ॥ (२) ॥*॥
समे क्षियाम् ॥*॥ द्वे 'स्तनकपोलादौ केसरादिना
रचितस्य तिलकविशेषस्य' ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तेति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतित्वात् । 'तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके' इति विश्वः ॥१॥ 'तमालतिलके खङ्गे' इति विश्वात्तमालोऽपि ॥ (१) ॥१॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'तिलकोऽश्व-द्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके लोम्नि' इति हैमः ॥ (२) ॥१॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमिच्छुपाटिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥१॥ विशि-नष्टि । 'क्षिष्ट विशेषणे' (रु० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'विशेषकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥१॥ द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकं, च स्त्रियां न भवतः । किं तु पुंनपुंसकयोः ॥१॥ चत्वारि 'लला-टकृतस्य तिलकस्य' ॥

अथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतनम् ।

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

अथेति ॥ 'कुङ्कुम' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा कुक्यते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुमच् । 'आच्छी-' (७।१।८०) इत्यत्र 'उम्' इति योगविभागाज्जुम् ॥ (१) ॥१॥ क-शति, कश्यते वा 'कश शब्दे' () । 'कशेर्मुट् च' (उ० ४।३२) इतीरन् ।—'गम्भीरादयश्च'—इति मुकुट एत-त्सूत्रादर्शनमूलकः । कश्मीरे जन्मास्य । 'काश्मीरं कुङ्कुमे-ऽपि स्याद्वृक्षपुष्करमूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥१॥ अग्नि-रिव शिखा केसरोऽस्य । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्भे कुङ्कुमे-ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥१॥ व्रियते । 'वृज् वरणे' (खा० उ० से०) । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'वरो वृत्तौ । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते । वरं तु शु-सृणे किंचिदिष्टे' इति हैमः । 'काश्मीरजं वह्निशिखं बा-ह्लीकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥१॥ वल्हते । 'वल्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकन् । वल्हीकदेशे भवम् 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३) इत्यण् । 'वाल्हीकं वाल्हिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्मदेशयोः' (इति त्रिकाण्डशेषः) ॥१॥ 'काश्मीरं चारु वाल्हिकं संकोचं पिशुनं वरम्' इति हलायुधाच्चावपि ॥ (५) ॥१॥ पीतं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताज्जुः (३।१।१३३) । यद्वा पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तनन्, गुणाभावश्च । 'पीतनं पीतदाहणि । कुङ्कुमे हरिताले च पुमानान्नातके मतः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥१॥

रज्यते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ 'रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे ॥' (इति हैमः) ॥ (७) ॥१॥ संकोचति, संकुच्यते, वा । यद्वा संकोचयति, संकोच्यते, वा । 'कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठ-म्भविलेखनेषु' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । षच् (३।३।१९) वा ।—संकुचति—इति मुकुटो न सम्यक् ॥ 'कुच संकोचने' इत्यस्य कुटादित्वेनाजि गुणाभावप्रसङ्गात् । 'संकोचो मीनभेदे च बन्धं क्लीबं तु कुङ्कुमे' इति मेदिनी ॥ (८) ॥१॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'धुधि-पिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५।५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुङ्कु-मेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥१॥ दधाति । धीयते वा । 'डुधाश् धारणादौ' (जु० उ० से०) । 'सुसुधान्-गृधिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । 'धुमास्या-' (६।४।६६) इती-लम् । 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे ॥' (१०) ॥१॥ लोहितं च ॥१॥ लोहितमपि । 'लोहितं रक्तगोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥१॥ एकादश 'कुङ्कुमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य ॥

राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।

रेति ॥ रक्ष्यते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अत एव 'लाक्षायां रक्षणे रक्षा' इति रुद्रः ॥ (१) ॥१॥ लक्ष्यते । अनया वा । 'लक्ष दर्शने' (तु० प० से०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥१॥ जायते । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः तोऽन्तादेशः । यत्तु—बाहुलकात्तुगात्वाभावश्च—इति मुकुटः स उक्तसूत्रास्मरणमू-लकः ॥ (३) ॥१॥ यौति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । 'वृहदोरप्' (३।३।५७) वा यव एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'यावोऽलक्ते पाकभेदे' इति हैमः ॥ (४) ॥१॥ न लज्जते स्म । 'ओ लस्जी व्रीडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् । यद्वा न लक्यते स्म । अभक्ष्यत्वात् । क्तः (३।२।१०२) यद्वा न रक्तोऽस्मात् । 'कपिलिकादित्वात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (५) ॥१॥ द्रुमाणांमामयः ॥ (६) ॥१॥ षट् 'लाक्षाः' 'महावर' इति ख्यातस्य ॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लेति ॥ लुनाति, लयते, वा । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥१॥ देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं कुसुमं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१७८) ॥ (२) ॥१॥ श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥१॥ त्रीणि 'लवङ्गस्य' ॥

अथ जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

अथेति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिभवे' (भ्वा०

प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ कालस्य वर्णस्ये-
दम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) ॥*॥ क्वचित् 'कालेयकम्' इति पाठः । कलेरिदम् ।
'सर्वत्राग्निकलिभ्याम्' (वा० ४।२।) इति ढक् । 'कालीयकं
च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥
अनुस्मियते । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।
१२४) । कालेन वस्तुनानुसार्यम् । 'कालानुसार्यं शैलेये
कालीये शिंशपादुने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सुगन्धद्रव्यमेदस्य' ॥

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुराराजार्हलोहं कृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

अथेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति-' (५।३।८६) इति कन्
॥*॥ क्वचित् 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र । ठन् (५।२।
११५) । 'राजार्हं वंशिकं नतम् । वनद्रुमः परमदो
वंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ न गुरु ।
यस्माद्वा । 'कुसुम्बुरकधान्याकमगुरु वा पुंसि लघुनाम च'
इति बोपालितः । 'अगुरुस्त्वगुरौ लघौ । शिंशिपायाम्' इति
हैमः । ('अगुर्वगुरु राजार्हम्' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥
राजानमर्हति । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (३।२।१३३) इत्यच् ।
'राजार्हं जोङ्गके क्लीबं राजयोग्येऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥
(३) ॥*॥ लुह्यते । 'लुह गार्ध्वे' () । घञ् (४।३।१९) ।
रोहति । अच् (३।१।१३४) । रलयोरैक्यम् । वा ।—'लुजो
हः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लोहोऽस्त्री शब्दके लोहं
जोङ्गके सर्ववैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कृमिभिर्जन्यते ।
'अन्येष्वपि' (३।२।१०९) इति ङः ॥ (५) ॥*॥ जुङ्गति ।
जुङ्गयते, वा 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।
३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बाहुलकादुणो वा ॥ (६)
॥*॥ ('अगुरु प्रवरं लोहं क्रिमिजग्धमनार्थजम्' इति
शाश्वतः ॥*॥ पद्म 'अगुरुणः' ॥

कालागुर्वगुरु

केति ॥ कालं च तदगुरु च ॥ (१) ॥*॥—'कालागुर्वगुरु-
गुरुच्यते'—इति सुभूतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ॥

स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

स्यादिति ॥ मल्लिकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । 'उपमानाच्च'
(५।४।१३७) इतीत् । यदगुरु मल्लिगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात्
मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।३।९८) इति यत् । 'मङ्गल्यः
स्यात्रायमाणाश्वत्थविल्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामधःपुष्पीमिस्ति-
शुक्लवचाषु च । रोचनायामथो दग्नि क्लीबं शिवकरे त्रिषु' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मङ्गल्यायाः' ॥

१—'नागरश्चित्तसिलकः' इति दमयन्तीशेषः ॥

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥
बहुरूपोऽपि

यक्षेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा० प०
से०) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) 'कर्मण्यण्'
(३।२।१९) ॥ (१) ॥*॥ सर्जस्य सालस्य रसः ॥ (२) ॥*॥
न राति दुःखम् । बाहुलकाद्धक् ॥*॥—रालः—इति स्वामी ।
'अरालः सर्जवक्रियोः' इति, 'रालः सर्वरसोऽरालो धूपको
वह्निबलभः' इति च रभसः ॥ (३) ॥*॥ सर्वै रस्यते ।
'रस आस्वादने' (जु० उ० से०) अदन्तः । ण्यन्तः । घञ्
(३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । सर्वै रसा यस्मिन् वा ।
नानाकृतिगन्धत्वात् ॥ (४) ॥*॥ बहूनि रूपाण्यस्य । 'बहु-
रूपः स्मरे विष्णौ सरटे धूपके शिवे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'रालस्य' ॥

अथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।

अथेति ॥ वृक इव धूपः । 'वृकधूपस्तु सरलद्रवकृत्रिम-
धूपयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कृत्रिमश्चासौ धूपश्च ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानासुग-
न्धिकृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य' ॥

तुरुष्कः पिण्डकः सिल्हो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुतोर्ति । 'तुर लरणे' (जु० प० से०) । बाहु-
लकादुस्, गुणाभावश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
'तुरुष्कः सिल्हके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ।—पिण्डति । 'पिडि गतौ'—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
'पिडि गतौ' इत्यस्यात्मनेपदिषु पाठात् । 'पिण्डो बोले बले
सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्ह-
कयोरपि । ओड्पुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः ।
पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्चूरमेदयोः' (इति मेदिनी ॥ (२)
॥*॥ सिद्ध्यति 'सिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । अन्तर्भावित-
ण्यर्थः । बाहुलकाद्धक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥
यवनदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । याव्यते वा ।
यौतेर्ण्यन्ताह्युद्ग (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सिल्हा-
ख्यगन्धद्रव्यस्य' 'लोहवात' इति ख्यातस्य ॥

अथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । पयसो
विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४।३।१३३) इत्यण् ।
'सरलद्रवः श्रीपिष्टो दधिक्षीरघृताह्वयः' इति रभसः ।
'पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमाचयोः' (इति मेदिनी) ।
(१) ॥*॥ श्रियो वासः । 'श्रीवासो वृकधूपे स्यात् पङ्कजे
मधुसूदने' (इति मेदिनी) ॥*॥ श्रीश्चासौ वासश्च, इति वा ।

‘श्रीवैश्वरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
 ‘वृकः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरलद्रवे’ इति रभसः
 धूप्यतेऽनेन । ‘धूप संतापे’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।
 १८) । वृकनामा धूपः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥
 (३) ॥*॥ श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः । तद्धूर्णेन जनितत्वात्—
 इति मुकुटः ॥*॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेष्टो ति-
 र्यासः—इत्याहुः ॥ (४) ॥*॥ सरलस्य देवदारोर्द्रवः ॥
 (५) ॥*॥ पञ्च ‘सरलद्रवस्य’ ॥

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥*॥ मृगस्य मदः ॥
 (२) ॥*॥ कसति गन्धोऽस्याः । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
 खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । वृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
 (३) ॥*॥ ‘मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च’ इति
 माधवात् । ‘मृगः’ अपि ॥*॥ ‘मदः’ अपि । ‘मदो रेतसि
 कस्तूर्याम्’ इति मेदिनी ॥*॥ ‘मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि,
 प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे’
 इति रभसात् । ‘नाभिः’ अपि ॥*॥ त्रीणि ‘कस्तूर्याः’ ॥

अथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

ककोलकं कोशफलम्

अथेति ॥ कोलति । ‘कुल संस्थाने’ (भ्वा० प० से०) ।
 ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ रलयोरेकत्वात् ‘कोरकम्’ अपि ।
 ‘कोरकोऽस्त्री कुञ्जले स्यात्ककोलकमृगालयोः’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ ककन्तेऽत्र । ‘कक लौट्ये’ (भ्वा० आ० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३।३।१०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३।१।
 १४०) णः । कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (जापि०
 ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ कोशे फलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 ‘फलकर्पूरस्य’ ‘गहुला’ इति ख्यातस्य ॥

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

अथेति ॥ किरति । ‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । कृणाति ।
 ‘कृन् हिंसायाम्’ (क्त्वा० उ० से०) वा । करोति । ‘डुकृक्
 कारणे’ (त० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७) । पूर्यते । ‘पूरी
 आप्यायने’ (दि० आ० से०) । ‘हृगुपथ-’ (३।३।१३५)
 इति कः । कर् चासौ पूरश्च ।—कल्पते । ‘कृपू सामर्थ्ये’
 (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः—इति
 स्वामिमुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । ‘कृपो रो लः’ (८।२।१८) इति
 लत्वस्य दुर्वात्त्वात् । बाहुलकात्तदभावो वा बोध्यः ॥ (१)
 ॥*॥ घनो दृढः सारोऽस्य । ‘घनः सान्द्रे दृढे दाल्ये’ इति
 विश्वः । घनस्य सार इव वा । शीतत्वात् शिताभ्राकारत्वाच्च ।
 ‘घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
 चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ सितं श्वेतं बन्धनं वा
 चन्द्रं वा अभ्रति । ‘अभ्र गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’

(३।२।१) । सितं शौक्ल्यमभ्रयति स्वसंबद्धम्, इति वा ।
 शुक्लत्वात् शिताभ्रमिव वा ॥*॥ ‘सिताभ्रः’ इति वा पाठः ।
 सिता आभा यस्य ॥ (४) ॥*॥ हिमा चासौ वालुका च ॥
 (४) ॥*॥ ‘वेणुसारस्तु (रेणुकावर्णं) कर्पूरो चन्द्रमस्य
 हिमाह्वयम् । वेधकः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ पञ्च
 ‘कर्पूरस्य’ ॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्द्रनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध एव
 सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥*॥ मलये जातः । सप्तम्यां जनेर्हः’
 (३।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ भद्रा श्रीरस्य । ‘हस्तिजाल्यन्तरे
 भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ चन्द्र-
 यति । ‘चदि आह्लादे’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट्
 (३।४।११३) ॥ (४) ॥*॥ ‘मालयस्तु स्याच्छ्रीखण्डो
 रौहिणश्च सः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ चत्वारि ‘चन्द्र-
 नस्य’ ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तैलेति ॥ तिलपर्णे वृक्षमेदे जाता । ‘तत्र जातः’ (४।
 ३।२५) इत्यण् । ङीप् (४।१।५) । स्वार्थे कन् (जापि० ५।
 ४।५) । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । ‘तैलपर्णी मल-
 यजे श्रीवासे सिंहकेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोः
 शीर्षमिव ।—तैलपर्णगोशीर्षौ गिरी आकरावस्य—इति स्वाभी
 ॥ (१) ॥*॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । हरिः कपिलवर्णं चन्द-
 नम् । ‘हरिचन्दनमस्त्री स्याद्विदशानां महीरुहे । नपुंसकं
 तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 ‘चन्दनविशेषाणां’ पृथक् पृथक् ॥

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलेति ॥ तिलस्त्वेव पर्णान्यस्याः । ‘पाककर्ण-’ (४।१।
 ६४) इति ङीप् । यद्वा तिलपर्णी नदी आकरोऽस्याः ॥ (१)
 ॥*॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रेष्वङ्गति । ‘अणि गतौ’ (भ्वा०
 प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘पत्राङ्गं न द्वयोर्भुजं पत्रके
 रक्तचन्दने’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रञ्जयति । ‘रञ्ज
 रागे’ (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । युच् (उ० २।७८) । ल्युट्
 (३।३।११३) वा । ‘रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दने’
 (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रक्तं च तच्चन्दनं च ॥ (४)
 ॥*॥ निर्यन्धत्वात् कुतिसितं चन्दनम् । कौ चन्दनम् । इव
 वा । कुतिसितान्यन्यचन्दनान्यस्माद्वा । ‘कुचन्दनं च पत्राङ्गे
 ह्रमेदे रक्तचन्दने’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘रक्त-
 चन्दनस्य’ ॥

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

अथेति ॥ जात्याः कोशः ॥*॥ जातिरपि । ‘जातिर्जाती-

फलैऽपि च' इति रमसः ॥*॥ 'कोषोऽप्रकृते' पेश्यां पात्रे जातिकोषे' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ जाल्याः फलम् ॥*॥ 'फलम्' अपि । 'फलं' लामे जातिकोषे बाणाग्रे फलकेऽपि च' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जातीफलस्य' 'जाईफल' इति ख्यातस्य ॥

कर्पूरागरुकस्तूरीककोलैर्यक्षकर्मः ।

केति ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः । यक्षप्रियः कर्मः ॥ (१) ॥*॥ 'कर्पूरागरुकस्तूरीककोलघुसुगानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते' इति व्याडिः । 'कुङ्कुमागरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः' इति 'धन्वन्तरिः' ॥*॥ एकम् 'लेपविशेषस्य' ॥

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

नेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यथा । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वर्त्यते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यतः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्णं करोति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य' । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ—इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छिन्तिः स्त्रीकषायोऽङ्गरागके' इति रमसात् । आद्यं द्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं घृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं प्रेरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वासे सुगन्धिकरणे योगा उपायाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पट्टवासादिक्षोदस्य' ॥

भावितं वासितं त्रिषु ।

मेति ॥ भाव्यते स । 'भुवोऽवकल्कने' (चु० ग० सू०) इति ण्यन्तात् क्तः (३।३।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स । 'वस स्नेहनादौ' (चु० उ० से०) । क्तः (३।३।१०२) । 'वासितं भाविते स्ते' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरभावितस्य' ॥

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् १३४

संस्केति ॥ माङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गन्धपुष्पोपचारस्य' ॥

माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि

मेति ॥ मूर्ध्नि शिरसि । इदमतन्त्रम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव । मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णादिष्वञ् (वा० ५।१।१२४) । 'माल्यं कुसुमतस्त्रजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१९) । मां लाति वा । कः (३।३।३) । 'माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ सज्यते । सजति सुखं वा । 'सज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'कृत्विग्-' (३।३।५९) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मूर्ध्निधृतायाः कुसुमावलेः' ॥

केशमध्ये तु गर्भकः ।

केशेति ॥ गर्भ इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य' ॥

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् । प्रभ्रंशितुं प्रवृत्तम् । 'भ्रंशु अधःपतने' (दि० प० से०) । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३।४।७१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य' ॥

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

ण्विति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् । ललाममिव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटधृतपुष्पस्य' ॥

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रेति ॥ माल्यमेव कण्ठादूर्ध्वं लम्बमानम् । प्रालम्बते । 'लम्बि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।३।७८) इति णिनिः ॥*॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य' ॥

वैकक्षकं तु तत् ।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक् क्षिप्तम् । तत् ॥*॥ एकम् 'यज्ञोपवीतवत्तिर्यग्धृतपुष्पस्य' ॥

शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

शीति ॥ शिखाक्षिप्तं माल्यम् । आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शिङ्घति । 'शिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिखास्थमाल्यस्य' ॥

1. The first part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

2. The second part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

3. The third part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

4. The fourth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

5. The fifth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

6. The sixth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

7. The seventh part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

8. The eighth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

9. The ninth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

10. The tenth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

11. The eleventh part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

12. The twelfth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

13. The thirteenth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

14. The fourteenth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

15. The fifteenth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

16. The sixteenth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

17. The seventeenth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

18. The eighteenth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language.

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रेति ॥ 'रच प्रतियत्ने' अदन्तश्चुरादिः । 'ण्यासश्चन्यो युच्' (३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ परिस्पन्दनम् । 'सदि कि- चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । अधिकरणे (३।३।१९) च ॥*॥ 'परिस्पन्दः' इति वा पाठः । 'स्पन्दू प्रलवणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शि- ल्पादिरचनायाः' ॥

आभोगः परिपूर्णता ।

आभोग इति ॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घञ् (३।३।१८) । 'आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ परितः पूर्यते स्म 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति निष्ठानलम् । परिपूर्णस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः' ॥

उपधानं तूपबर्हः

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'डुधाञ्' (तु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ उपवृहतेऽत्र । अनेन वा । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृह उद्यमने' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोनिधानस्य' ॥

शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

शयनम्

शेति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'सं- शयां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'अयङ् यि-' (७।४।२२) इत्ययङ् । 'शय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'कृल्यल्युटः-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयङ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११७) अपि । 'शयनं सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकम्' (इति मेदि- नी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तूलिकादेः' । मुकुटस्तु—शय्या- मात्रसं—इति व्याख्यत ॥

मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वा समाः ।

मेति ॥ मञ्चते । 'मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ परितोऽङ्कते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।२।१९) । 'परे- श्व घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति वा ललम् । 'पल्यङ्को मञ्चप- र्यङ्कवृषीपर्यस्तिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ खड्गते बिद्रालुभिः । 'खट् काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अशूमुषि-' (उ० १।१११) इति कुन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पर्यङ्कस्य' ॥

गेन्दुकः कन्दुकः

गयिति ॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । विच् अमरः ३२

(३।२।७५) । गा गच्छन्निन्दुरिव । 'इवे' (५।३।९६) इति कन् । गे गगने इन्दुरिव, इति वा ॥ (१) ॥*॥ कन्यते । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । कं सुखं ददाति, दयते, दयति, यच्छति, वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) कं शिरो दुनोति, दवंति, वा । 'डु डु उपतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥ 'वीटा' इत्यपि भारते ॥*॥ द्वे 'कन्दुकस्य' 'गेन्द' इति ख्यातस्य ।—'गालमसूरिया' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

दीपः प्रदीपः

दीति ॥ दीप्यते । अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३४) कः घञ् (३।३।१९) वा अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः ॥ (२) ॥*॥ 'दीपस्तु स्नेहाशः कज्जलध्वजः । दशेन्धनो गृहमणिर्दीपातिलक इत्य- पि । शिखातरुर्दीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽयं लोचकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे 'दीपस्य' ॥

पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

पीति ॥ पठन्त्यत्र । 'पिठ हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (२।३।१२९) इति घञ् । बाहुलकादीर्धः । पीयतेऽत्र वा । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलका- दृक् । 'विष्टरः पीठमन्त्रियाम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आस- नस्य' ॥

समुद्रकः संपुटकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ संपु- द्यते । 'पुट संक्षेपणे' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपुटस्य' ॥

प्रतिग्राहः पतङ्ग्रहः ।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः ॥*॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतङ्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पततो ग्रहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः ॥

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रसाधनी तु कङ्कत्यां सिद्धौ,

१—कज्जलस्येदं नाम ॥ २—अनिकारककारा 'कङ्कति'कोपान्ते- न केशम्' इति दमयन्तीशेषात् ॥

वेशे प्रसाधनम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादतच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कस्य शिरसोऽङ्काः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । कङ्कष्वतति । कुन् (उ० २।३२) । —कङ्कति । 'ककि लौल्ये'—इति मुकुटः । तच्च । तस्यानिदि-
त्वात् । आत्मनेपदित्वाच्च । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कतुं तु प्रसाधनम्' इति स्त्रीकाण्डे च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशमार्जन्याः' 'कङ्कही' इति ख्यातायाः ॥

पिष्टातः पटवासकः ॥ ३३९ ॥

पीति ॥ पिष्टमतति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । घः (३।३।११८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । पटं वासयति । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टातस्य' 'वुक्का' इति ख्यातस्य ॥

दर्पणे मकुरादर्शौ

देति ॥ दर्पयति । 'हप हर्षमोचनयोः' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । नन्वादिः (३।१।१३४) । 'हप संदीपने' चुरा-
दिर्वा । 'आदर्शौ दर्पणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) 'मकुरददुरौ' (उ० १४०) इति साधुः ॥*॥ मुञ्चति ज्योतिः । 'मुच्छल मो-
चने' । अत्र पक्षे मुकुरो झुकारः । 'मकुरः स्यान्मुकुरव-
दर्पणे बकुलद्रुमे । कुलालदण्डे' (इति मेदिनी) ॥*॥—'म-
ङ्कुरः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ आह्वयते रूपमत्र । 'हसिर्
प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
'आदर्शौ दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥*॥
त्रीणि 'दर्पणस्य' ॥

व्यजनं तालवृन्तकम् ।

व्येति ॥ व्यजन्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति पक्षे वी न । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा धीभावो न ॥ (१) ॥*॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले वृन्तमिव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रसवबन्धे स्याद्धटधाराकुचाग्रयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यजनस्य' ॥

इति नृवर्गविवरणम् ॥

संततिगौत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वंशोऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) ।

१—'किं तद्वर्णमस्ति यत्र सकलम्' इति धर्मेसेनः । अतः स्त्री-
मपि—इति मुकुटः ॥

क्तिन् (३।३।९४) 'संततिः स्यात्पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गूयते । 'गुड् शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घृन् (उ० ४।१।४५) । 'गोत्रा भूगव्ययोगौत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जन्यते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'जन जनने' वा (जु० प० से०) । ण्यन्तः । 'कर्मणि ल्युट्' (३।३।११३) । 'जननं वंशजनमनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कूयते । 'कूड् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाच्च । कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा । कुं भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा । कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ स्त्रीबं कण्टकार्योषधौ कुली' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अभिजन्यते । कर्मणि घञ् (३।३।११९) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृ-
द्धिर्न । यद्वा अभितोऽभिमुखो वा जनो जन्मात्र । 'भवेद्-
भिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अन्वीयते । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (६) ॥*॥ उड्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।११९) । 'आच्छीनयोः' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागाद्नुम् । यद्वा वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच्छः—वमति । 'भुवमिक्कुभ्यः' इति शक्—इति मुकुटः । तच्च । उक्तसूत्रस्योऽज्ज्वलदत्तादि-
ष्वदर्शनात् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ अन्ववाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।११९) ॥ (८) ॥*॥ संत-
न्यते । घञ् (३।३।११९) । 'संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे' (इति मेदिनी) । कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि विग्रहः संभ-
वति । आये 'तनोतेः' (वा० ३।१।१४०) इति णः । अ-
न्यत्र 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (९) ॥*॥ नव
'वंशस्य' ॥

वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

वेति ॥ वर्ण्यते । 'वर्णं प्रेरणे' (जु० प० से०) घञ् (३।३।११९) । वर्णयति । अच् (३।१।१३४) वा । 'वर्णो द्विजा-
दिशुक्लादियज्ञे गुणकथासु च । स्तुतौ ना न त्रियां मेदरूपाक्ष-
रविलेपने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मणादि-
वर्णंचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम् ॥

विप्रक्षत्रियविद्वद्ब्राह्मणतुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

वीति ॥ विप्रश्च क्षत्रियश्च विद्वश्च शूद्रश्च । चत्वार एव वर्णाः 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति स्वार्थे घ्यञ् ॥

राजवीजी राजवंश्यः

रेति ॥ राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य । 'वीज व्यजने' अद-
न्तः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा राज्ञो वीजम् ।
राजवीजमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वंशे
भवः । दिगादियत् (४।३।५३) । राज्ञो वंश्यः । राजवंशे
साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'राजवंशोत्पन्नस्य' ॥

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

वीति ॥ वीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९७) यद्वा वीज-
मस्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति
यप् । 'वीजे भवः' । साधुः, वा ॥ (१) ॥*॥ कुले संभवति ।
अच् (३।१।१३४) । कुले संभवोऽस्य वा । यद्वा संभवत्य-
स्मात् । 'ऋदोरप' (३।३।५७) कुलस्य संभवः ॥ (३) ॥*॥
द्वे 'कुलमात्रोत्पन्नस्य' ॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

मेति ॥ महच्च तत् कुलं च । महाकुलस्यापत्यम् । 'महा-
कुलादञ्जलौ' (४।१।१४१) ॥*॥ महत् कुलमस्य, इति वि-
ग्रहे तु (महाकुलः) ह्रस्वादिरपि ॥ (१) ॥*॥ कुलस्याप-
त्यम् । 'कुलात्सः' (४।१।१३९) ॥*॥ 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां
यङ्कुलौ' (४।१।१४०) ॥ 'कौलेयकः सारमेये कुलीने'
(इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्वोणीसूर्यामि-
षेषु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलो-
द्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ अर्थते । 'ऋ गतौ' (भा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्'
(३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ सभायां साधुः । 'सभाया यः'
(४।४।१०५) ॥ (४) ॥*॥ संश्राप्तौ जनश्च । 'सज्जनं तु
भवेत्स्त्रीबभ्रुवपुत्रक्षणाद्ययोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्प-
नायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ साधोति ध-
र्मम् । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'कृवापा-' (उ०
१।१) इत्युण् । 'साधुर्वाधुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कुलीनस्य' ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्री

ब्रेति ॥ ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म ।
ब्रह्म चरितुं शीलमस्य । 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३
२।७८) इति वा णिनिः । यद्वा ब्रह्म तपो ज्ञानं वा चरत्यर्जय-
त्यवश्यम् । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥
वनमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः । वनप्रस्थे भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणशीलः ।
'भिक्ष याच्नायाम्' (भा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्ष
उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥*॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । 'सं-
ख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥ चतुरवयवसमुदाये

॥*॥ आश्रम्यन्त्यत्र । अनेन वा । 'श्रमु तपसि' (दि० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४)
इति वृद्धिर्न । यद्वा आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र । स्वधर्मसाधनक्रे-
शात् । 'आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने मठे । अश्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'ब्रह्मचार्यादीनाम्' ॥
द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

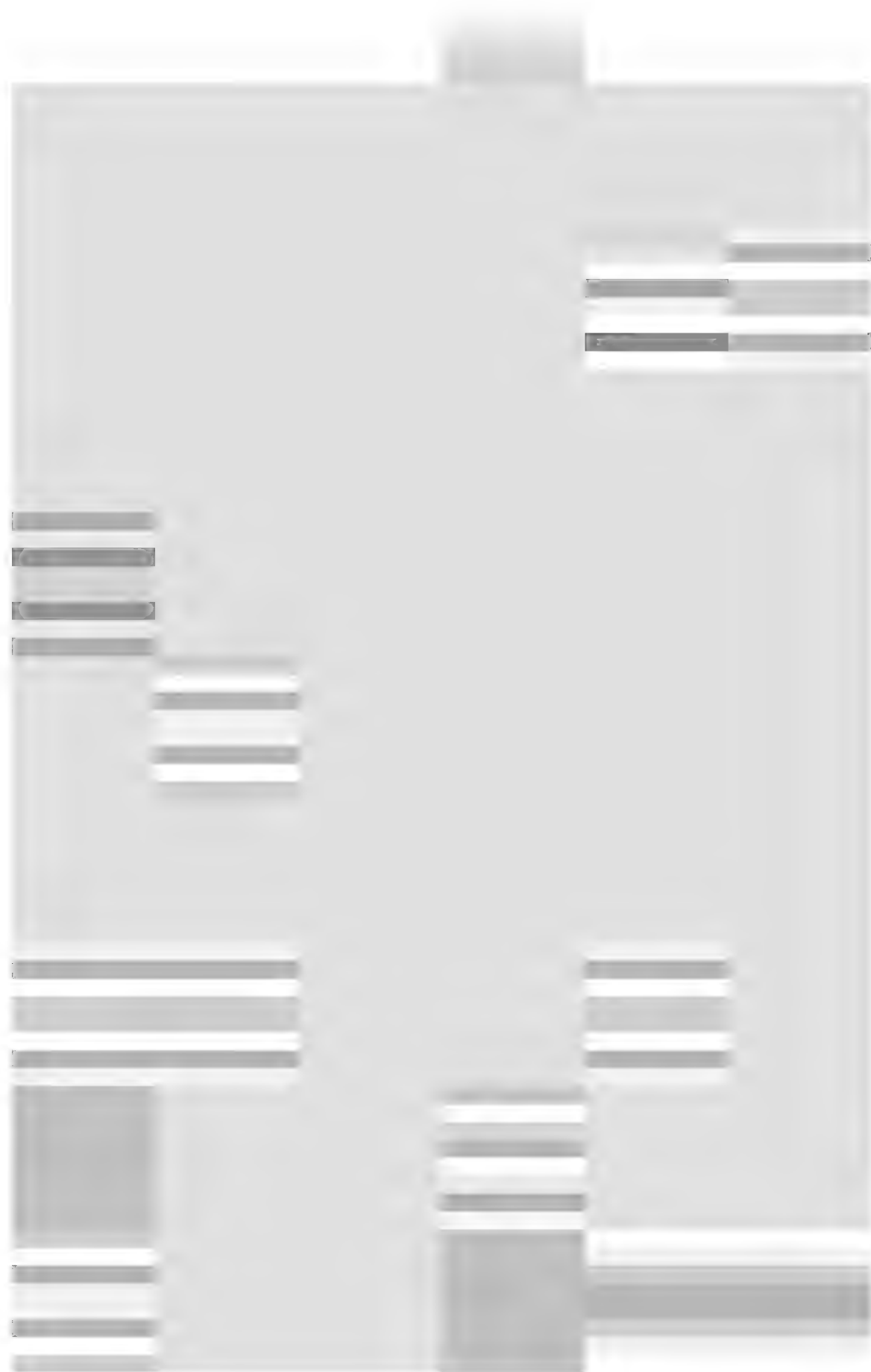
द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य । 'मातुरग्रेऽधि(वि)ज-
ननं द्वितीयं मौजिवन्धनात्' (मनुः २।१६९) । 'द्विजाति-
विंप्राण्डजयोश्च पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अग्र
आदौ जन्मास्य । अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य । 'अग्रजन्मा
द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
भुवो भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥*॥ 'वडवा कुम्भदास्यश्वा
स्त्रीविशेषो द्विजन्मनाम्' इति रभसः ॥ ('वडवाऽश्वाकुम्भ-
दास्योः स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रियाम्' इति विश्वः) वडवायां जा-
तः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । वाडव इव वा । वाड-
नम् । 'वाड आल्लाव्ये' (भा० आ० से०) घञ् (३।३।
१८) । बालनम् । 'बल निरूपणे' चुरादिर्वा । घञ् (३।३।
१८) डलयोरेकत्वम् । वाडोऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि (न्येभ्यो-
ऽपि) दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वः । वाडं वाति । कः
(३।२।३) वा । 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम् ।
पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' इति मेदिनी ॥
(४) ॥*॥ विप्राति । 'प्रा पूर्तौ' (अ० प० अ०) । 'आत-
श्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उप्यतेऽत्र वा । 'ऋज्रे-
न्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । विपाति । विपति । 'विप
क्षेपे' () वा ॥ (५) ॥*॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्'
(४।१।९२) इत्यण् 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न ।
ब्रह्माधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् वा । ब्रह्म
जानाति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् वा ॥ (६) ॥*॥ 'वक्र-
जस्त्वनमो विप्रो वर्णज्येष्ठः कचो(ठे)द्विजः । मैत्रः
पुनरुक्तजन्मा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः । 'सूत्रकण्ठः
पुमान् विप्रे खजरीटकपोतयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ षट्
'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥

असाविति ॥ असौ विप्रः । षट् कर्माण्यस्य । 'इत्याध्य-
यनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा
विप्र उच्यते' () ॥ (१) ॥*॥ एकं 'षट्कर्माणो
विप्रस्य' ॥

विद्वान्विपश्चिदोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।
धीरो मनीषी ज्ञः प्रज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ५
धीमान्सूरिः कृती कृष्टिलब्धवर्णो विचक्षणः ।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वीति ॥ वेति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'लटः

शतृ' (३।२।१२४) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा ।
 'विद्वान्' ज्ञानिनि धीरे च विद्वान् ध्यात्मवेदके' इति धरणिः ।
 'विद्वान्' आत्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति
 विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति,
 वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ दोषं जानाति ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।१) इति कः ॥ (३) ॥*॥ अस्ति ।
 दाता (३।२।१२४) । 'असोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'सन्साधौ
 धीरशक्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युभयोः
 स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सु सुष्ठु ध्यायति । 'ध्यै
 चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च'
 (वा० ३।२।१८०) इति क्तिप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥*॥
 कौति धर्मादि । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । कवते वा ।
 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७५) । गुणः
 (७।३।८४) । कौर्वेदस्य विदः । वेति । 'इगुपध-' (३।१।
 १३५) इति कः । यद्वा कवि वेदे विदा यस्य । 'विदा ज्ञाने
 च निर्दिष्टा मनीषायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (६)
 ॥*॥ बुध्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-'
 (३।१।१३५) इति कः । 'बुधः सौम्ये च पण्डिते' (इति
 मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ धियं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । धियमीरयति । 'ईर गतौ'
 (अ० आ० से०) । अण् (३।२।१) वा 'धीरो धैर्यान्विते
 स्वैरे बुधे ह्रीबं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां धवणतुल्यायाम्' ॥ (८)
 ॥*॥ मनीषास्यास्ति । ब्रीह्यादिलात् (५।२।११६) इनिः ॥ (९)
 ॥*॥ जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
 'ज्ञो ब्रह्मबुधविद्वत्सु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ एवं
 प्रज्ञः । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' (इति
 मेदिनी) ॥*॥ 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञास्यास्ति । 'प्रज्ञा-
 श्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (११) ॥*॥ संख्या
 विचारणास्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१२) ॥*॥ पण्ड्य-
 तेऽनया । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गुरोश्च' (३।३।
 १०३) इत्यः । 'पण्डः पण्डे धियि स्त्री स्यात्' (इति
 मेदिनी) । पण्डा जातास्य । तारकादिलात् (५।२।३६)
 इतच् । यद्वा पण्डते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७४) इति कः ।
 इट् (७।२।३५) ॥ (१३) ॥*॥ कवते, कौति, वा । 'कुड् शब्दे'
 (भ्वा० आ० अ०) । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वा । 'अच
 इः' (उ० ४।१३९) । 'कवृ वर्णे'—इति मुकुटध्विन्यः । तस्यौ-
 ष्यान्तत्वात् । कविशब्दस्य दन्तोष्ण्यान्तेषु पाठात् । 'कविर्वा-
 ल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषिति'
 (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ धीरस्यास्ति । मनुप् (५।२।
 ११५) । 'धीमान् पण्डिते च बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥
 (१५) ॥*॥ सूते, सूयते, वा । 'बूड् प्रसवे' (अ० आ०
 से०) । 'बूड् प्राणिगर्भविमोचने' (दि० आ० से०) वा ।
 'सूडः क्ति' (उ० ४।६४) । एतेन—सुवति—इति विट्कन्

स्वामी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशासंभवात् ।—सुनोति । 'सुनो
 दीर्घश्च' इति रिदीर्घौ—इति वदन्मुकुटोऽपि । उज्ज्वलदत्ता-
 दिध्वस्यादर्शनात् ॥*॥ केचित्तु 'सूरोऽर्कहल्योः पुंस्ति' ।
 सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयास्य । अत इनौ (सूरी) नान्तम्—
 इत्याहुः । 'दूरदृक् कोविदः सूरी' इति रभसः ॥ (१६)
 ॥*॥ प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इनिः (५।२।११५) । कृतम-
 नेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिर्वा । 'कृती स्यात्प-
 ण्डिते योग्ये' इति हैमः ॥ (१७) ॥*॥ कर्षति । 'कृष
 विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलका-
 त्तिर्वा । संज्ञापूर्वकलाञ्च गुणः । 'कृष्टिः स्यादाकर्षे स्त्री बुधे
 पुमान्' (इति मेदिनी) । रन्तिदेवोऽपि—'आकर्षणे स्त्रियां
 कृष्टिर्भवेत्ता तु विपश्चिति' इति ॥ (१८) ॥*॥ लब्धो वर्णः
 स्तुतिर्येन ॥ (१९) ॥*॥ विचष्टे । 'चक्षिड् व्यक्त्यां वाचि'
 (अ० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च हलदेः' (३।२।१४९)
 इति युच् । 'असनयोः' (वा० २।४।५४) 'बहुलं तणि'
 (वा० २।४।५४) इति वा ख्याञ् न ॥ (२०) ॥*॥
 दूरान् दूराद्वा पश्यति 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ।
 प्रह्लादिणिनिः (३।१।१३४) । 'सुपि०' (३।२।७८) इति
 वा ॥ (२१) ॥*॥ एवं दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः
 'पण्डितस्य' ॥

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽऽधीते । 'श्रोत्रियद्वन्द्वोऽधीते' (५।
 २।८४) इति वा श्रोत्रियत्रिपात्यते ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तद-
 धीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपूर्ण-
 शाखाध्यायिनः' ॥

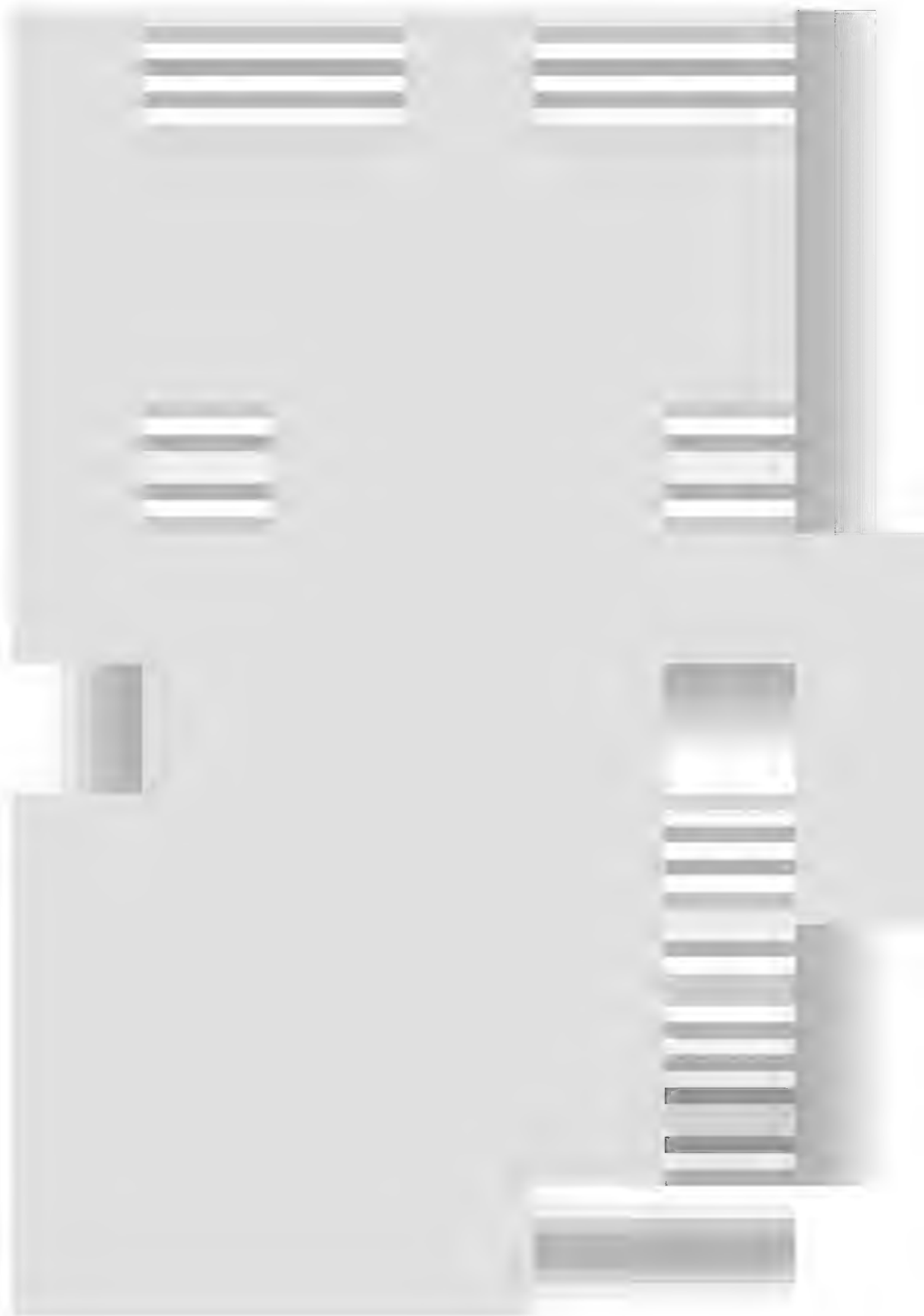
उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेत्वाधीयतेऽस्मात् । 'इडश्च' (३।३।२१)
 इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्यापयति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥
 (२) ॥*॥ 'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २।१४१)
 ॥*॥ द्वे 'उपाध्यायस्य' ॥

अथ स निषेकादिकुरुः ।

अथेति ॥ सोऽध्यापकः । निषेको गर्भाधानमादिर्यस्य
 सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता । गुणाति धर्मादि । गिरत्यज्ञानं
 वा । 'गृ शब्दे' (क्था० प० से०) । 'गृ निगरणे' (तु०
 प० से०) वा । 'कृग्रोरुच्च' (उ० १।२४) इत्युः । 'गुरुजि-
 लिङ्ग्यां महति दुर्जरालक्षुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ
 सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) । मनुश्च (२।१४२) 'निषेका-
 दीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति, चात्नेन
 स विप्रो गुरुच्यते' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'संस्कारादि-
 कर्तुर्गुरोः' ॥

१—मेदिन्यां 'सीर' शब्दधटितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥ तस्मात्
 'सुरश्चासुभटे सूर्ये' इति विश्वस्योपन्यासः कर्तुं योग्यः ॥

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति क्तिप् (३।२। ७६) तुक् । (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ आचर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मनुः— 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' (२।१४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्त्र-व्याख्याकर्तुः' ॥

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यष्टा च यजमानश्च

येति ॥ आदिशत्यृत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥*॥ 'आदिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि' (वा० २।३। ३६) इति सप्तमी ॥*॥ व्रतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वा व्रतयति । 'व्रता-द्भोजनतन्निवृत्त्योः' () इति णिच् । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ यजते तृच् (३।१। १३३) ॥ (२) ॥*॥ 'पूज्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । शानन् (३।२।१२४) वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यजमानस्य' ॥

स सोमवति दीक्षितः ।

स इति ॥ स व्रती सोमपानवति यागे आदेष्टा सन् ॥*॥ दीक्षते स्म । 'दीक्ष मौञ्ज्योपनयनादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा दीक्षा जातास्य । तारकावीतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सोमयाजिनः' ॥

इज्याशीलो यायजूकः

इति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलति । 'शील स-माधौ' (भ्वा० प० से०) । 'शीलिकामि—' (वा० ३।२।१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ पुनः पुनः भृशं वा यजते । '—क्रिया-समभिहारे—' (३।१।२२) इति यङ् । 'यजजपदशां यङ्' (३।२।१६६) इत्युक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यजनशीलस्य' ॥

यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

येति ॥ यजते स्म । 'सुयजोर्द्वनिप्' (३।२।१०३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विधिवद्भोतुः' ॥

स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः

स इति ॥ स यज्वा बृहस्पतिसवनामकयागेनेष्टवान् सन् । स्थानम् स्थः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । घञर्थे (वा० ३।३।५८) वा । स्थः पतिः 'स्थपतिः कञ्चुकिच्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति भेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बृहस्पति-यागकर्तुः' ॥

सोमपीती तु सोमपः ।

सविति ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५।२।१७५) ।—'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः—इति मुकुटः ॥*॥ स्वामी तु—पानं पीथम् । 'पातुतुदिवचि—' (उ० २।७) इति थक् । 'सुमास्था—' (६।४।६६) इतीलम् । 'सोमपीथः—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ सोमं पिबति । 'आतो-ऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥*॥ ('सोमपाः' इति) दीर्घ-पाठे तु क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ सर्वदायम् । दीक्षि-तस्तु तत्कालम् ॥*॥ द्वे 'सोमयाजिनः' ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः । सर्वं वेदयति । विद् लामे' (तु० उ० अ०) । ण्यन्तः । सर्वं विन्दति वा । असुन् (उ० ४।१।८९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विश्वजिदादियज्ञस्य' ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । 'उपेयिवान्—' (३।२।१०९) इति साधुः । 'अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ शिक्षायज्ञपट्कोपेते । प्रोच्यते । ल्युट् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य—' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतुः' ॥

गुरोस्तु यः ।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः

गिविति ॥ गुरोः सकाशाच्छ्रद्धा प्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन । समावर्तते स्म । 'गल्यर्था—' (३।४।७४) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ 'गुरुकुलवासान्निवृत्तस्य' एकम् ॥

सुत्वा त्वमिषवे कृते ॥ १० ॥

स्विति ॥ सुतवान् 'सुप् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'सुयजोर्द्वनिप्' (३।२।१०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ अभिषवेऽवभृथज्ञाने ॥*॥ एकम् 'स्नातकस्य' ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छेति ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । 'छत्रा-दिभ्यो णः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥*॥ अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवासवा-सि—' (६।३।१८) इत्यल्लक् । 'अन्तेवासी भवेच्छिष्ये चण्डाले प्रान्तगोऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ शिष्यते । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । 'एतिस्तुशासु—' (३।१। १०९) इति क्यप् । 'शास इदङ्ङ्लोः' (६।४।३४) 'शासि-सि—' (८।३।६०) इति षः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिष्यस्य' ॥

शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तदधीते—' (४।२।५९)

इत्यण् । शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा शिक्षां ल-
भन्ते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ प्रथम-
कल्पः । आधारम्भः प्रयोजनं येषां ते । 'प्रयोजनम्' (५।१।
१०९) इति ठक् । यद्वा प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्यालक्षण-
कल्पान्ताच्च' (वा० ४।२।६०) इति ठक् । 'कल्पः शास्त्रे
विधौ न्याये' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमार-
ब्धवेदानाम्' ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥

एकेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म । एक-
स्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते । मिथः परस्परम् ॥*॥
समानं ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः 'चरणे
ब्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'समानशास्त्राध्येतृणाम्' ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी'
(४।४।१०७) इति यत् । 'तीर्थे ये' (६।३।८७) इति समानस्य
सः ॥ (१) ॥*॥ एको गुरुयेषां ते ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहा-
ध्यायिनाम्' ॥

चितवानग्निमग्निचित् ।

चीति ॥ अग्निमचैषीत् । 'चिञ् चयने' (खा० उ०
अ०) 'अग्नौ चेः' (३।२।९१) इति क्तिप् । तुक् (६।१।
७१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्न्युपासकस्य' ॥

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

पेति ॥ परम्परया आगतः । 'तत् आगतः' (४।३।७४)
इत्यण् । चतुर्वर्णादित्यात् (५।१।१२४) घ्यञ् । पारम्पर्यश्चा-
साधुपदेशश्च । तस्मिन् ॥*॥ 'अनन्तावसयेति ह-' (५।४।
२३) इति व्यः ॥ (१) ॥*॥ इत्येवं ह किल ॥ (५) ॥*॥
यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वं च पूर्वतराश्च' इति द्वन्द्वे 'परोवर-
परम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्देशात् पर-
म्परादेशे टापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रत्ययं परम्परा-
शब्दो दृश्यते' () तच्चिन्त्यम् । संनियोगशिष्टन्या-
येन खप्रत्ययसंनियोग एव परम्परादेशविधानात् । परम्परा-
शब्दस्य लव्युत्पन्नात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि परम्पराश-
ब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति । यद्वा परं पिपतिं । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । खपचाजारभरावत् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) ॥*॥ द्वे 'परंपरोपदेशस्य' ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मी-
केर्ज्ञानम् ॥*॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य' ॥

ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

ज्ञेति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा०
प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदान्तोपदेशः'
(७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तुपधायां ज्ञात्वारम्भे
च विक्रमे । चिकित्सायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः । एकं 'ज्ञात्वा
प्रथमारम्भस्य' ॥

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देवपू-
जादौ' (भ्वा० उ० अ०) । 'यजयाच-' (३।३।१०) इति
नङ् । 'यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ सूयते सोमोऽत्र । 'धुञ् अभिषवे' (खा०
उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा सूयतेऽत्र ।
अनेन वा । 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।३।५७) ।
घः (३।३।११८) वा । 'सवो यज्ञे च संधाने' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ न ध्वरति । 'धृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । अध्वानं राति वा । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः सावधाने स्याद्वसुमेदे
क्रतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ इज्यते । अनेन
वा । अत्र वा । यजेर्घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥ सप्तभि-
श्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते । यद्वा तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र
'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (५) ॥*॥
मखन्ति देवा अत्र । अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
वृद्धिः । यद्वा 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते'
() इति घञ्विषयेऽपि 'पुंसि-' (३।३।११८) इति
घः ॥ (६) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'कृञ् क्रतुः'
() । 'क्रतुर्गङ्गे मुनौ पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'यज्ञस्य' ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।

पते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।१८)
'पाठश्च पठने ख्यातो विद्वपण्यां तु योषिति' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) ।
'अतिस्तुसुहुस-' (उणा० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥*॥
अतिथीनामहष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् । सपर्यणम् । 'सपर
पूजायाम्' । 'कण्ड्वदिभ्यो यक्' (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्'
(३।३।१०३) । सपर्या पूजा ॥ (१) ॥*॥ तृप्यति । 'तृप
प्रीणने' (दि० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१)
॥*॥ बलनम् । 'बल दाने' (संवरणे) (भ्वा० आ० से०) ।

इन् (उ० ४।११८) । 'बलिदैत्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च गृहदारुशराशयोः । त्वक्संकोचे गन्धके च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च । ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥*॥ मनुः—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' (३।७०) इति 'पाठादीनाम्' एकैकम् ॥

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।

आस्थानी क्रीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥१५॥

सेति ॥ समजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा० २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ परितः सीदन्यस्याम् 'षट् विशारणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ॥*॥ 'बाहुलकात्परेरन्यलोपे पर्षट्' च ॥ (२) ॥*॥ गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्यस्याम् । घनर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सह भान्यस्याम् । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०६) । 'समाना भान्यस्याम्' इति वा । 'समानस्य' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'सभा'—(२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः । 'सभा सामाजिके गोष्ठां द्यूतमन्दिरयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ समयन्यस्याम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्, इति वा । 'समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ संसीदन्यस्याम् । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (६) ॥*॥ आतिष्ठन्यस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ सीदन्यस्याम् । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (९) ॥*॥ नव 'सभायाः' ॥

प्राग्वंशः प्राग्वहर्गोहात्

प्रेति ॥ प्राञ्चति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) ।

'ऋत्विग्-' (३।३।५९) इति किन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वात्र ॥ (१) ॥*॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥*॥ एकम् 'प्राग्वंशस्य' ॥

सदस्या विधिदर्शिनः ।

सेति ॥ सदसि साधवः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विधिं द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि-' (३।२।७८) इति दर्शोर्णिजिः । न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥*॥ एकम् 'सदस्यस्य' ॥

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते १६

सेति ॥ सभायां सीदन्ति । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति

क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ सभां स्तृणन्ति । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ सभायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (३) ॥*॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायान्समवैति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सभ्येषु' ॥

अध्वर्युद्वातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'कव्यध्वरपूतनस्य-' (७।४।३९) इति लोपः । 'क्या-च्छन्दसि' (३।२।१७०) इत्युः । यद्वा न ध्वरति । 'ध्व कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) अध्वरं याति, यौति, वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ।—अप-ष्टादि—इति मुकुटश्चिन्त्यः । गणाभावात् ॥ (१) ॥*॥ उद् गायति साम । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृन्तृचौ शंसिक्श-दादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'नप्तृनेष्टृवष्टृहोतृपोतृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च । 'चार्ये द्वन्द्वः' (२।२।२९) । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इत्यकारो न । यजुः सामर्चो विदन्ति । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । यजुर्विदध्वर्युः । सामविदुद्वाता । ऋग्विद् होता । 'ऋत्विग्विशेषाणां' क्रमादेकैकम् ॥

आग्नीध्राद्या धनैर्वायां ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥१७॥

आग्नीति ॥ अग्नीनिन्धे । 'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीह-त्विक् । अग्नीधः स्थानम् । 'अग्नीधः शरणे रण् भं च' (वा० ४।३।१२०) । आग्नीध्रं स्थानम् । तात्स्थ्यात्सोऽपि । 'स्फाथि-' (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीध्रः—इति मुकुटः । तच्च । स्फाथ्यादिष्विन्धेरपाठात् । अस्मदुक्तप्र-क्रियायाः सत्त्वाच्च । आग्नीध्र आद्यो येषां ब्रह्मोद्वातृहोत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छंसिअच्छावाकनेष्टादीनां षोडशानाम् ॥ (१) ॥*॥ धनैर्हेतुभिः वरणे करणैर्वा त्रियन्ते । 'वृङ् संभक्तौ' (क्या० आ० से०) । प्यत् (३।१।१२४) । क्यप् (३।१।१०९) तु वृज एव ॥*॥ ऋतौ यजति । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ यजन्ति । ण्वल् (३।१।१३३) । 'या-जकस्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ।—'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते' इति काल्यः—इति मते द्वे 'ऋत्विजाम्' ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरिति ॥ विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वा । 'तृ पिषिहिवृति-' (उ० ४।१।१९) इतीन् । यद्वा वेद-यति, वेद्यते वा । 'विद निवासादौ' चुरादिः । 'अव इः' (उ० ४।१।३९) । 'वेदिः स्यात्पण्डिते पुमान् । स्त्रियामङ्गलि-

सुहायां स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
परितः कृता संस्कृता । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति
सुद् । 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥*॥ एकम्
'यज्ञवेद्याः' ॥

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

सेति ॥ स्थलन्यस्मिन् । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ च-
तन्यस्मिन् । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) 'कृवृश्चति-
भ्यः च्वरच्' (उ० २।१२१) 'चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यागार्थं संस्कृतभूमेः' ॥—य-
ज्ञार्थं परिष्कृताया अनिन्नोन्नताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥
चपालो यूपकटकः

चेति ॥ चषति । चष्यते वा । 'चष मक्षणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'सानसिचवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ यूपस्याग्ने कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपकट-
कस्य' ॥

कुम्भा सुगहना वृत्तिः ॥ १८ ॥

किति ॥ कुम्ब्यते अनया, वा । 'कुबि आच्छादने'
(भ्वा०, उ० प० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०७)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ सुगहना निविडा वृत्तिर्वेष्टनम् । एकम्
'निविडवेष्टनस्य' ॥

यूपाग्रं तर्मे

यिवति ॥ यूपस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ तरति, मनिन् (३।
२।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपाग्रे' ॥

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

नीति ॥ निर्मन्थ्यते । 'मन्थ विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
ण्यत् (३।१।१२४) निर्मन्थ्यं च तद्वा च ॥*॥ ऋच्छति ।
'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिसृग्धमि-'
(उ० २।१०२) इत्यतिः । 'अरणिर्वहिमन्थे वा द्वयोर्निम-
न्थ्यदारुणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अरणेः' ॥

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

देति ॥ दक्षिणोऽग्निः । 'दिवसंख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०)
इति समासः । मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽग्निः । 'सर्वना-
म्नो वृत्तिमाग्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८) । दक्षिणाग्निः—
इत्याह । तत्र । संज्ञात्वेन 'दिवसंख्ये' इत्येतत्सूत्रोदाहरण-
त्वात् । तत्र च 'समानाधिकरणेन' इत्यधिकारात् ॥ (१)
॥*॥ गृहपतिना संयुक्तः । 'गृहपतिना संयुक्ते व्यः' (४।४।
९०) ॥ (१) ॥*॥ आहूयते प्रणीयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र ।
'क्रयत्युटः-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् । यद्वा आ-
ह्वनमर्हति । 'तदहति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥*॥
अचिन्तु त्रयाणां द्वन्द्वः पठ्यते ॥ एकैकं 'अग्निविशेषस्य' ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

अग्नीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संधुक्षणम् । तामिता ।
यद्वा त्रायन्ते त्रा आहुतयः । तामिरिता । त्रिलमिता, इति
वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽग्नित्रये च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य' ॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।

प्रेति ॥ प्रकर्षे नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिप्ते
प्रवेशिते । 'संस्कृताग्नौ च' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'संस्कृताग्नेः' ॥

समूहः परिचाय्योपचाय्यावज्ञौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

सेति ॥ समूह्यते, समूह्यते, वा । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥
परिचीयते ॥ (२) ॥*॥ उपचीयते ॥ (३) ॥ 'अग्नौ परि-
चाय्योपचाय्यसमूहाः' (३।१।१३१) इति साधवः ॥*॥ प्रं-
योगोऽस्ति येषां ते । अग्नौ प्रयोक्तव्या अग्निनामाननीत्यर्थः ।
'त्रीण्यग्नौ प्रयोगिणाम्' ॥

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

तस्मिन्नानाययः

य इति ॥ दक्षिणाग्नित्वेन संस्कियते ॥*॥ आनीयते
'आनाय्योऽनिले' (३।१।१२७) इति साधुः ॥*॥ यस्तु आ-
हूयैत्यकुलयोगिः स 'आनेयः' ॥*॥ एकम् 'दक्षिणाग्नितः
संस्कृताग्नेः' ॥

अथाग्रायी स्वाहा च हुतभुजप्रिया ॥ २१ ॥

अथेति ॥ अग्नेः स्त्री । 'वृषाकप्यमि-' (४।१।३७) इत्यै-
र्लोष च ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया । 'अन्ये-
भ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति छः । स्वाहास्त्यस्या वा ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ हुतभुजः प्रिया ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अग्नेः प्रियायाम्' ॥

ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने ।

ऋगिति ॥ समिधामाधानी । 'समिधामाधाने षेण्यण्'
(वा० ४।३।१२०) । षित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'हूलः'
(६।४।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥*॥ धीयते पुष्यतेऽभिरन-
या । 'पाय्यसांनान्यनिकायधाया' (३।१।१२९) इति
साधुः ॥ (२) ॥*॥ अग्नेः समिन्धने समुदीपने या ऋक्
तत्र ॥*॥ द्वे 'समित्प्रक्षेपेण वह्निप्रज्वलने या ऋक्
प्रयुज्यते तस्याः' ॥

गायत्रीप्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति

१—सकलपुस्तकोपलब्धः 'यस्य हलः' (६।४।४९) इत्यस्योपन्यासः
प्रामादिकः । तत्सूत्रस्यार्थधातुकाधिकारीयत्वात् । तस्मात् 'हलस्तद्धि-
तस्य' (६।४।२५०) इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥

कः । गौरादिः (४११४९) । यद्वा गानम् । गायः । घञ् (३१३१८) । युक् (७३१३३) गायने गानेन त्रायते । 'त्रैङ्पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'सुपि' (३१२४) इति योगविभागात् कः । मूलविभुजादिलक्ष्मणमपार्थक्यम् । तस्यानाकारान्तार्थत्वात् 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दोभिखदिरेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ षडक्षरपदा गायत्री । प्रमुखपदेन उष्णिगणुष्टुवृहतीपङ्क्तिषुष्टुजगत्यतिजगतीशकरीत्यादि एकाक्षरवृद्ध्या बोध्यम् ॥*॥ चन्दते । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४१२१९९) इत्यसुन् ॥ (१) ॥*॥ प्रथमप्रमुखे चोमे प्रधाने च प्रकीर्तिते' इत्यजयः ॥*॥ एकम् 'छन्दसाम्' ॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घञ् (३१३१९९) । हव्यं च तत्पाकश्च । यद्वा भावे घञ् (३१३१८) । पचनं पाकः । हव्यस्य पाकः । 'अनवस्थावितान्तरूपमपाक ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः ॥*॥ चर्यते भक्ष्यते । 'चर गतौ भक्षणे च' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृशीतृचरे' (उ० ११७) इत्युः । मीमांसकैरपि त्रिवृत्तर्वधिकरणे () अन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगम्यतम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५११२) इति सूत्रे कैयटस्तु (यर्थस्तु) 'स्थालीवाची चरुशब्दः तात्स्थ्यादोदने भाक्तः' इत्याह । विश्वप्रकाशे तु 'चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने' इत्यनेकार्थतोक्ता । 'अथ चरुः पुमान्हव्यान्नभाण्डयोः' इति मेदिनी च । स्वामी तु पक्वं होतव्यं चरुः । चर्यते रध्यते इति । स्थात्यपि चरुः हव्यस्य पाकोऽत्र—इत्याह । एतेन—केचित्तु 'पच्यतेऽत्रेति । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् । 'पाकं व्युत्पाद्य हव्यपाकस्थान्यादिरुच्यते । अन्यत्रौपचारिकः' इत्याहुः । तदसत् ।—इति मुकुटः प्रत्युक्तः । प्रयोगदर्शनमपि सूपपादमनेकार्थकतायाम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चरोः' ॥

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ।

आमीति ॥ आमिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् सकृ । यद्वा आ मक्षति । 'मक्ष रोषे संचाते च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११९३४) । पृषोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ श्रुते कथिते तप्ते च पयसि दध्ने योजनात् या स्यात् । यत्तु—'आङ्पूर्वांन्मिहेर्दधिर्धश्च' इति स उपधादीर्घत्वं च इति दीर्घमर्थं मुकुट आचख्यौ तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात् । एकम् 'आमिक्षायाः' ॥

धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धेति ॥ धूयतेऽनेन । 'धूय कम्पने' (क्वा० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) वा । 'अर्तिलधूसू' (३१२१

१८४) इतीत्रः ॥*॥ ध्रुवतेः कुटादित्वेन (११२१९) ङित्वाङ्गुणाभावादुवङि 'ध्रुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचा रचितस्य व्यजनस्य' ॥

पृषदाज्यं सदध्याज्ये

प्रिति ॥ पषति, पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्' (उ० २१८४) इति साधुः । पृषच्च तदाज्यं च । यद्वा पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥*॥ दध्ना सहिते घृते । 'पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते' ॥*॥ एकं 'दधिसिञ्चितघृतस्य' ॥

परमान्नं तु पायसम् ।

पेति ॥ परमं च तदन्नं च । 'सन्महत्' (२११६९) इति समासः । यद्वा परमाणामुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥*॥ पयसि-संस्कृतम् । 'संस्कृतं भक्षाः' (४१२१६) इत्यण् । पयसा इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'तत्रोद्धृतम्' (४१२१४) इत्यतः 'तत्र' इत्यनुवृत्तेः । 'पायसः श्रीवासे च पायसं परमाज्ये' इति हैमः । 'पायसस्तु क्षीवपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षीराज्यस्य' ॥

हव्यकव्ये दैवपैत्रे अन्ने

हेति ॥ हूयन्ते प्रीष्यन्ते देवा येन । हूयते प्रक्षिप्यते वा । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'अचो यत्' (३११९७) ॥ (१) ॥*॥ कूयते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३११९७) ।—'कवृ वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । पोरदुपधात् (३११९८) इति यत्—इति मुकुटस्य प्रमादः । तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) इत्यादाविव वर्णस्य रूपार्थकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ देवानामिदम् । पितृणामिदम् 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यण् । 'पित्र्ये' इति पाठे पितरो देवता यस्य । 'वाय्वृतु' (४१२३९) इति यत् । देवानां हव्यम् । पितॄणां कव्यम् । द्वे 'हव्यकव्ययोः' ॥

पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

पेति ॥ पाति, पिबत्यनेन वा । ध्रुन् (उ० ४१५५९) ।—'दादिभ्यः ध्रुन्'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'पात्रं तु भाजने योग्ये सुवादौ राजमग्निणि । तीरद्वयान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्रवति घृतादिकम् । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुवः कः' (उ० २१६१) ।—'घञर्थे कः'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'स्रुवः कः' इतिपदीकस्य सत्वात् । आदिना चमसोल्लखलमुसलस्फ्यादि ॥

१—हव्यान्ने यथा—हेमपात्रे कृतं दोर्भ्यामाददानः पयश्चरुम् । भाण्डे यथा—उत्पलकान्तिकचरुः (लः काञ्चनचरुः) स्वात्मनः पार्थैवाहकः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

२—पात्रमात्रे त्रिषु क्षीवं सुवादौ राजमग्निणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति पाठः ॥

The first part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language. It is a branch of linguistics which deals with the changes in the language over time. The second part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language. It is a branch of linguistics which deals with the changes in the language over time. The third part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language. It is a branch of linguistics which deals with the changes in the language over time. The fourth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language. It is a branch of linguistics which deals with the changes in the language over time. The fifth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language. It is a branch of linguistics which deals with the changes in the language over time. The sixth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language. It is a branch of linguistics which deals with the changes in the language over time. The seventh part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language. It is a branch of linguistics which deals with the changes in the language over time. The eighth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language. It is a branch of linguistics which deals with the changes in the language over time. The ninth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language. It is a branch of linguistics which deals with the changes in the language over time. The tenth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the English language. It is a branch of linguistics which deals with the changes in the language over time.

ध्रुवोपभृज्जुह्वर्ना तु सुवो मेदाः सुचः स्त्रियः ।

ध्रुवेति ॥ ध्रुवति 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) । 'इगुप-
ध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा 'ध्रु स्थैर्ये' (तु० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।२।१) ङित्वम् ।
उवङ् (६।४।७७) । 'ध्रुवः शङ्खौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपा-
दजे । वसुयोगभिदोः पुंसि ह्रीबं निश्चिततर्कयोः । ह्री मूर्वाढ्यो-
शालपण्यां गीतीसुगमेदयोस्त्रिषु । संतते शाश्वते च' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपविभर्ति । 'डु भृज्' (जु० उ०
अ०) क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'द्युतिगमि-
जुहोतीनां द्वे च' 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वा० ३।२।१७८) इति
क्तिप् दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ स्रवति । 'सु स्रवणे' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्रवः कः' (उ० २।६१) । 'स्रवः पुमाच्' । सुवो
द्वयोर्होमपात्रे शङ्खीमूर्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ 'चिक् च' (उ० २।६२) इति स्रवतेश्चिक्प्रत्ययः ।
स्रक् चान्ता ॥ (१) ॥*॥ एते च सुचो विशेषाः स्त्रियः
स्त्रीलिङ्गाः । सुवस्तु पुल्लिङ्गः । मुकुटस्तु—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
(३।२।१७८) इति क्तिप् । दक्षिप्रहणाद्विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थ-
त्वात् । घातोश्चुगागमः—इति व्याख्ययत् । तच्च । 'चिक् च'
(उ० २।६२) इति सूत्रस्य जागरूकत्वात् । किर्बेविधानाच्च ।
यदपि—'सुचः' इति बहुवचननिर्देशाद्बहुत्वम्—इति । तदपि
न मेदापेक्षया सुचः षष्ठ्यन्तत्वात् । यदपि—ध्रुवासाहचर्या-
द्भयोः स्त्रीत्वमेव—इति । तदपि न 'स्त्रियः' इति विशेषविधेः
सत्त्वात् । यथा 'सुवः' इति रूपमेदात्पुंस्त्वे सिद्धे 'ना' इति
पुंस्त्वविधिः । तथा 'स्त्रियः' इति स्त्रीत्वविधिर्बोध्यः । नच—
सुचो विधानाभावे षष्ठ्यानुवादः कथम् । 'चण्डांशोः पारिपा-
र्यकाः', 'सुध्या तु बद्ध्या' इत्यादिवदुपपत्तेः । 'स्त्रियाः'
इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनं व्यर्थम् ॥*॥ कचित् 'सुवः' इति
षष्ठ्यन्तपाठः । स्रवति । 'किंन्विचिप्रच्छिन्विषुद्रुमुज्वां दीर्घोऽ-
संप्रसारणं च' (उ० ६।५७) इति किब्दीर्घो । (सुः) ॥*॥
'यज्ञपात्राणां' पृथक् पृथक् ॥

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमनय क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

उपेति ॥ उपाक्रियते स्म । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा०
उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'कृपाकृतोऽध्वरहते पशौ
मोपद्रुते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अभितो
मन्त्रयित्वा । 'मन्त्रि गुप्तमाषणे' (जु० प० से०) । क्त्वा
(३।४।२१) । ल्यप् (७।१।३७) । हतो हन्तुमारब्धः ॥*॥
एकं 'क्रतावभिमन्त्रितपशोः' ॥

१—ध्रुवा वटपत्राकृतिः । उपभृच्चक्राकृतिः । जुहूर्ध्वचन्द्राकृतिः
—इति मुकुटः ॥ २—किमर्थमिदमुच्यते । न 'क्तिप् च' (३।२।
७६) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव सिद्धम् । 'किंन्विधिरनुपपदार्थः ।
अनुपपदार्थोऽयमारम्भः' इति भाष्यत एव किंन्विधानाङ्गीकारेण
अकिञ्चित्करमेतत् ॥

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

पेति ॥ अकनम् । आकः । परम्पराया आकम् । 'अक
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ।
अञ्चतेर्धञ् वा । यद्वा 'परम्' अतिशयेऽव्ययम् । परं परः श्रेष्ठ
आकोऽस्य । अस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ 'शमु उपशमे' दि० प०
से० भावे ल्युट् (३।३।१५) । 'शमनं शान्तिवधयोः श-
मनः श्राद्धदैवते' इति विश्वमेदिन्यौ । 'शमनस्तु यमे प्रोक्तः ।
शमनं शान्तिहिंसयोः' इति हैमः ॥*॥ 'शसनम्' इति
स्वामी । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।
१५) ॥*॥ 'ससनम्' इत्यन्ये । 'षस स्वप्ने' (अ० प०
से०) ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टमुक्षणम् । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प०
से०) । ल्युट् (३।३।१५) । 'प्रोक्षणं सेकवधयोः'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ वधो हिंसार्थोऽस्य ॥*॥ त्रीणि
'यज्ञार्थं पशुहननस्य' ॥

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

वेति ॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ्' (दि० आ० अ०) 'मीञ्'
(ऋया० उ० अ०) वा हिंसायाम् । क्तः (३।२।१०२) ।
'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'उप-
संपन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२)
॥*॥ प्रोक्षयते स्म । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'प्रोक्षितं निहते सिक्ते' इति रमसः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'यज्ञहतपशोः' ॥

सांनार्यं हविः

सामिति ॥ संनीयते । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'पाठ्यसांनार्य'—(३।१।१२९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
हूयते । 'अर्विञ्चुचि'—(उ० २।१०८) इतीतिः ॥ (२) ॥*॥
सांनार्यं हविर्विशेषः ॥*॥ द्वे 'हविषः' ॥

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

अग्नाविति ॥ हुतं प्रक्षिप्तम् ॥ (१) ॥*॥ 'वषट्' इति
मन्त्रोपलक्षणम् । वषट्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'हुतस्य' ॥

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः

दीति ॥ अवभ्रियतेऽनेन । 'डुभृज्' (जु० उ० अ०) ।
'भृज् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अवे भृजः' (उ० २।
३) इति कथन् ॥ (१) ॥*॥ दीक्षाया अन्तः प्रधानकर्मस-
माप्तौ क्रियमाणो यो यज्ञः इष्टिविशेषस्तस्य । एकम् 'अव-
भृथस्नानस्य' ॥

तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिषु

तदिति ॥ तस्य यज्ञस्य क्रियामर्हति । 'अहं' (३।२।

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

१२) इत्यच् ॥३॥ यज्ञमर्हति । 'यज्ञत्विग्भ्याम्-' (५।१।७१)
इत्यत्र 'तत्कर्मर्हति' इत्युपसंख्यानान् घः ॥ (१) ॥३॥ एकं
'क्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः' 'त्रिषु' इति यज्ञि-
यान्वितम् ॥

अथ क्रतुकर्मैष्टम्

अथेति ॥ क्रतुश्च यज्ञः, कर्म च दानादि तदिष्टशब्दा-
व्याम् । यजनम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) ।
'इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः ।
'एकाग्रिकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्ध्यां च
यहानमिष्टं तदभिधीयते' () इति मनुः । 'इष्ट-
माशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान्
होत्रे संस्कारे क्रतुकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'इष्टकर्मणः' ॥

पूर्तं खातादिकर्मणि ।

प्विति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयासमा-
दिनिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् । पूरण-
म् । पूर्यन्ते स्म वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) ।
भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'न ध्या-
ख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठान्तत्वं न । 'पुष्करिण्यः सभावा-
पीदेवतायतनानि च । आरामाश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दि-
शेत्' इति स्मृतिः । 'पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्क्लीबं खातादिक-
र्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'पूर्तकर्मणः' ॥

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

अम्रिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनत्वात् । 'अमृतं
यज्ञशेषे स्यात् पीदूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना
धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विशिष्टैरद्यते ।
'अद भक्षणं' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गेऽदः' (३।३।५९)
इत्यप् । 'घञपोश्च' (२।४।३८) इति घसल ॥ (१) ॥३॥
यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः । देवपित्रतिथिगुर्वा-
दिभुक्तस्य शेषः । तयोः । 'यज्ञियशेषस्य' क्रमेणैकैकम् ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥

प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमर्हतिः ।

त्येति ॥ लयजनम् । 'लज हानौ' (भ्वा० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'त्यागो दाने च वर्जने' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥३॥ विहायनम् । हाको (जु० प० अ०) ण्यन्ताद्भावे
क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥३॥ दत्तम् । दाजः (जु० प०
अ०) भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'दानं गजमदे त्यागे पाल-
नच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥३॥ सृजेः (तु०
प० अ०) च ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥३॥ 'विसर्जनं
परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥

विपूर्वात् 'श्रणु दाने' इति चुरादेश्च ॥ (६) ॥३॥ वितरतेश्च ॥
॥३॥ (७) ॥ 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । 'स्पर्शानो
मास्ते पुंसि दाने स्पर्शे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (८) ॥३॥
'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने
च प्रतिपत्तौ प्रबोधने' इति मेदिनी ॥ (९) ॥३॥ 'दिश अति-
सर्जने (तु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥३॥ 'डुवप्' (भ्वा० उ०
अ०) ॥ (११) ॥३॥ 'वृजी वर्जने' (अ० आ०, रु० प०,
जु० उ० से०) ॥ (१२) ॥३॥ हन्ति दुरितमनया । 'हन्ते-
रंह च' (उ० ४।६२) इत्यतिः । 'अंहतिस्त्यागरोगयोः' इति
हैमः ॥ (१३) ॥३॥ त्रयोदश 'दानस्य' ॥

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

म्रिति ॥ मृतायेदम् । 'अर्थेन नित्यसमासः' (२।१।३६) ।
तच्च तदहश्च । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाहः-' (५।४।९१)
इति टच् । तदहे प्रेतदिने । देहादूर्ध्वम् । ऊर्ध्वदैहः । राजद-
न्तादिः (२।२।३१) ऊर्ध्वदैहे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा०
४।३।६०) ठच् । अनुशतिकादित्वात् (७।३।२०) उभयपद-
वृद्धिः ॥३॥ केचिदुत्तरपदवृद्धिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥३॥ प्रेतमु-
द्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमान-
स्य जलपिण्डादेरेकम् । 'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासा-
न्तविधेरनित्यत्वाच्च टच् । 'और्ध्वदैहिकदानस्य' एकम् ॥

पितृदानं निवापः स्यात्

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥३॥ न्युप्यते, निवपनं
वा 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३।
३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सपिण्डनादूर्ध्वं पितृ-
देशेन दानस्य' ॥

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

श्रेति ॥ श्रद्धात्रास्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति
णः ॥ (१) ॥३॥ तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥३॥
एकम् 'श्राद्धकर्मणः' ॥

अन्वाहार्थं मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ ह्रियते । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥३॥ मासे भव-
म् । 'कालादृज्' (४।३।११) ॥ (२) ॥३॥ 'पिण्डान्वाहार्यकं
श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्' (३।१।२२) इति मनुः ॥ द्वे
'मासिकस्य' ॥

अंशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

अंश इति ॥ पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः ।
कुत्सितं तपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'संज्ञाया-
म्-' (३।२।४६) इति खच् 'अनव्ययस्य' (६।३।६६) इत्यनु-
वृत्तेर्न मुम् (६।३।६७) । यद्वा कुं भुवं तपति आगमशास्त्र-
स्यानित्यत्वाच्च मुम् । 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्' इति शातातपः ।

‘कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागजकम्बले । कुशे दिनस्याष्ट-
मांशे ना सूर्ये’ ‘कुतपी पुनः । विट्सारिकायाम्’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अहोऽष्टमभागस्य’ ॥

पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

पेति ॥ ‘इषेरनिच्छार्थस्य’ (वा० ३।३।१०७) युच् ‘परे-
र्वा’ (वा० ३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे क्तिन् (३।३।९४) ।
‘परीष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ ‘गवेष मार्गणे’ । चुरादिष्यन्ताद्युच् (३।
३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘धर्माद्यन्वेषणस्य’ ॥

सनिस्त्वध्येषणा

सेति ॥ सननम् । ‘षण् दाने’ (तु० उ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ अध्येषणम् । इषेः प्राग्वद्युच्
(वा० ३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गुर्वाद्याराधनस्य’ ।—
गुर्वादेः प्रार्थनया क्वचिदर्थे नियोजनस्य—इति स्वामी ॥

याच्नामिशस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

येति ॥ याचनम् । ‘ड याचृ याच्नायाम्’ (भ्वा० उ० से०) ।
‘यजयाच-’ (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ अभिशंसनम् ।
‘शंसु स्तुतौ याचने च’ (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९४) । ‘अमिशस्तिः पुनर्लोकपवादे प्रार्थितेऽपि च’ इति
हैमः ॥*॥ स्वामी तु—अभिषसनम् । ‘षस खप्ते’ (अ० प०
से०) । क्तिन् (३।३।९४) । सुषामादिवात् (८।३।९८) ‘पूर्व-
पदात्’ (८।३।१०६) इति वा षत्वम् । (अभिषस्तिः—
इत्यवोचत् ॥ (२) ॥*॥ याचेः चुरादि(स्वार्थिक)ष्यन्तात्
‘ण्यास-’ (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ एवम् ‘अर्थं
याच्नायाम्’ (तु० उ० से०) । युच् (३।३।१०७) ॥ (४)
॥*॥ चलारि ‘याचनस्य’ ॥

षट् तु त्रिषु

पेति ॥ आगन्तुपर्थन्ताः षट् ॥

अर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।

अर्घ्येति ॥ अर्घायेदम् । ‘पादार्घाभ्यां च’ (५।३।२४)
इति यत् । अर्घार्थे जले ॥ (१) ॥*॥ पादायेदम् ॥ (१)
॥*॥ एकैकम् ‘अर्घ्यपाद्ययोः’ ॥

क्रमादातिथ्यातिथ्ये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

क्रेति ॥ अतिथय इदम् । ‘अतिथ्यर्थेः’ (५।५।२६) ॥
(१) ॥*॥ अतिथौ साधु । ‘पथ्यतिथि-’ (४।४।१०४) इति
ठक् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘आतिथ्यस्य’ ॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

स्युरिति ॥ ‘वेशो वेश्यागृहे गृहे’ (इति मेदिनी) । अ-

वेशोऽगृहे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठक् ।
‘नैकप्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा’ (म० ३।१०३) ॥
(१) ॥*॥ आगच्छति । ‘सितनिगमि-’ (उ० १।६९) इति
तुन् ॥ (२) ॥*॥ अतति । ‘ऋतन्यजि-’ (उ० ४।२) इति
इथिन् । ‘अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः’ इति स्मृतिः । ‘अतिथिः
कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ । ‘प्राद्य-
णस्त्वतिथिर्द्वयोः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘गृहागतस्य’ ॥

पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥ ३४ ॥

प्विति ॥ पूजनम् । ‘पूज पूजायाम्’ (तु० प० से०) ।
‘चिन्तिपूजि-’ (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥ नमस्कर-
णम् । ‘नमोवरिवस्-’ (३।१।१९) इति क्यच् । ‘अ प्रत्य-
यात्’ (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥*॥ चायनम् ‘चायृ
पूजानिशामनयोः’ (भ्वा० उ० से०) । ‘वायतेः क्तिनि चि-
भावो वाच्यः’ () ॥ (३) ॥*॥ कण्ड्वदौ ‘सपर पूजा-
याम्’ इति पठ्यते । यक् (३।१।२७) । ‘अ प्रत्ययात्’ (३।
३।२०२) ॥ (४) ॥*॥ ‘अर्ह पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०) ।
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (५) ॥*॥ ‘अर्ह पूजा-
याम्’ चुरादिः । ‘ण्यासश्चन्थ-’ (३।३।१०७) इति युच् ॥
(६) ॥*॥ षट् ‘पूजनस्य’ ॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।

वेति ॥ वरिवसः करणम् । ‘वरिवस्’ शब्दः पूजार्थः ।
‘नमोवरिवस्-’ (३।१।१९) इति क्यच् । ‘अ प्रत्ययात्’
(३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शुश्रूषणम् । ‘श्रु श्रवणे’
(भ्वा० प० अ०) । सन्नन्तः । ‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।
१०२) ॥ (२) ॥*॥ परिचरणम् । ‘-परिचर्यापरिसर्या-’ (वा०
३।३।१०१) इति परिचर्या निपात्यते । ‘परिचर्या तु सपर्येष्टिः’
इति भागुरिः ॥ (३) ॥*॥ उपासनम् । ‘आस उपवेशने’
(अ० आ० से०) । ‘ण्यास-’ (३।३।१०७) इति युच् ॥*॥
‘उपासनम्’ इति पाठे ल्युट् (३।३।११५) । ‘उपासनं
शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि ‘सेवायाः’ ॥

ब्रज्याटाख्या पर्यटनम्

ब्रेति ॥ ‘ब्रज गतौ’ (भ्वा० प० से०) ‘ब्रजयजोः-’
(३।३।९८) इति भावे क्यप् ॥ (१) ॥*॥ अटनम् । ‘—प-
रिचर्यापरिसर्यामृगयाटाख्यानामुपसंख्यानम्’ (वा० ३।३।१०१)
इत्यटाख्या निपातिता ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥
(३) ‘अटा पर्यटनं भ्रमः’ इति रत्नकोषादपि ॥*॥
त्रीणि ‘अटनस्य’ ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥

चेति ॥ चरणम् । ‘गदमदचरयमश्च-’ (३।१।१००)

१—हैमविश्वसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके ‘कुणपी’ इति पाठ-
स्योपलम्भेन प्रकृतानुपयुक्तमिदम् ॥

इति यत् । यद्वा 'परिचर्या' इत्यत्र 'परि' इत्यस्याविवक्षणात् 'चर्या' इति साधुः ॥ (१) ईर्यते ज्ञायते । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ईर्यायाः पन्थाः । 'ऋक्पूरु' (५।४।७४) इत्यः । 'ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये प-
रित्राजकादीनां स्थितेः' एकम् ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपेति ॥ उपस्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । यद्वा उपस्पृश्यन्ते वारीण्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयो-
रपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । आचम्यतेऽम्भोत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आचमनस्य' ॥

अथ मौनभाषणम् ।

अथेति ॥ मुनेः कर्म, भावो वा । 'इगन्ताच्च' (५।१। १३१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ न भाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौनस्य' ॥

आनुपूर्वीं स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥ पर्यायश्च

आन्विति ॥ पूर्व पूर्वम् । पूर्वानुक्रमेण वा । वीप्सायां योग्यतायां वाव्ययीभावः (२।१।६) । अनुपूर्वं भावः । वर्णह-
ठादिभ्यः' (५।१।१२३) इति घञ् । णिवात् (४।१।४१) ङीष् । 'हलस्तद्धितस्य' (६।४।१५०) इति यलोपः । 'स्त्रियां वा' इति पक्षे क्लीबता । ('आनुपूर्व्यम्') ॥ (१) ॥*॥ आवर्त-
नम् । अत्र वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ परिपाटनम् । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४। १३९) । द्विवचनत्वान्न यण् ॥ (३) ॥*॥ अनुक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तो-
पदेशस्य' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (४) ॥*॥ पर्यायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावन्तुपात्यय इणः' (३।३। ३८) इति घञ् । 'पर्यायः प्रकारेऽवसरे क्रमे' इति विश्वमेदि-
न्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्रमस्य' ॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ पर्यायणम् । 'इण् गतौ'

(अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ उपगत-
स्यातिक्रम्यायनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रमोलङ्घनस्य' ॥

नियमो व्रतमस्त्री

नीति ॥ नियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्रियते । 'वृञ्' (स्वा० उ० से०) 'वृङ्' (व्या० आ० से०) वा । 'पृषिरङ्गिभ्यां कित्' (उ० ३।१।१११) इत्यतच् बाहुलकाद्वृञ्ब्रह्म्यामपि । कित्त्वान्न गुणः । यद्वा व्रज-
न्यनेन स्वर्गम् । गोचरसंचर' (३।३।११९) इति घः । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्रतमात्रस्य' ॥

तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्त-
भोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् । पुण्यमेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'उपवासादेर्विहितव्र-
तस्य' ॥

औपवस्तं तूपवासः

औपेति ॥ उपवसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । अनेकार्थत्वाद्भोजने वृत्तिः । प्रज्ञा-
यणि (५।४।३८) 'औपवस्तम्' ॥*॥ क्वचित् 'औपव-
स्तम्' इति पाठः । उपवसति । तृच् (३।१।१३३) उपवस्तु-
रिदं कर्म । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ उपवसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३। १८) ॥*॥ भावे क्ते (३।३।११४) 'उपोषितम्' ॥*॥ उपोषणं तु 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भोजनविरहस्य' ॥

विवेकः पृथगात्मता ।

वीति ॥ विवेचनम् । 'विचिर् पृथग्भावे' (ह० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'विवेकः स्याज्जलद्रोण्यां पृथग्भावविचा-
रयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य सः । तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रकृतिपु-
रुषादिभेदज्ञानस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः । 'ब्रह्मह-
स्तिभ्यां वर्चसः' (५।४।७८) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं चा-
चारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्देवाक्षरग्रहणम् । तयोर्कृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मवर्चसस्य' ॥

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

अथेति ॥ ब्रह्मणोऽञ्जलिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदपाठ-
काले कृतस्याञ्जलेः' ॥

१—'उपस्पृश्यते खान्यत्र' इत्यपि पाठः ॥ २—'हृदिकारात्' (गण० ४।१।४५) इति ङीष् परिपाटी च । 'कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरि-
पाटीषु घटना' इति पूर्वप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

पाठे विप्रषो ब्रह्मविन्दवः ।

पेति ॥ वेदपाठे मुखानिर्गतविन्दवः । ब्रह्मणो विन्दवः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुखानिर्गतविन्दूनाम्' ॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधश्च, तयोरासनम् । यद्वा ध्यानस्य योग उपायः । ध्यानमेव योगो वा । तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि । ब्रह्मणः संबन्धि आसनम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मासनस्य' ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

केति ॥ कल्पते । अनेन वा । 'कृपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) । अच् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१८) वा । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् । यद्वा विधानम् । अनेन वा । धाजः (जु० प० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।१२) । 'विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८, १९) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'क्रमश्चातुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विधानस्य' ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो

म्विति ॥ मुखमिव । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । 'ब्रीहिभिर्यजेत' इति यथा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आद्यविधेः' ॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अन्विति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (१) ॥*॥ त्रीह्यभावे 'नीवारैः' इति यथा ॥*॥ एकं 'गौणविधेः' ॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् । श्रुतेर्ग्रहणम् । उपाक्रियतेऽनेन । ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदपाठारम्भविधिविशेषस्य' ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

सेति ॥ पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः ॥ (१) ॥*॥ अभिमुखीकरणार्थं वादनम् । 'वद संदेशवचने' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । आभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा । ण्यन्ताद्भेदेः करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नामोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य' ॥

भिभुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

भीति ॥ भिक्षणशीलः । 'भिक्ष याज्ञायाम्' (भा० आ०

से०) । 'सनाशंसभिक्ष उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥*॥ परिव्रज्य सर्वं व्रजति । 'व्रज गतौ' (भा० प० से०) । 'परौ व्रजैः षः पदान्ते' (उ० २।५९) इति क्तिप् दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च ।—विण्—इति तु स्वामिनः प्रमादः । उणादौ विणोऽप्रकृत्वात् ॥ (२) ॥*॥ कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते । 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।१।१११) ॥ (३) ॥*॥ पाराशरस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते । 'पाराशर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११०) इति णिनिः ॥ (४) ॥*॥ मस्कनम् । 'मस्क गतौ' (भा० आ० से०) । बाहुलकादरः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्यास्ति । 'मस्करमस्करिणौ' (६।१।१५४) इति इनिः । यद्वा मस्करो वेणुरस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । यद्वा मौ कर्तुं कर्म निषेद्धं शीलमस्य । 'मस्करमस्करिणौ-' (६।१।१५४) इति साधुः । यद्वा मुकुर इव शुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः । यद्वा मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भा० आ० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुम् । मकरो निधिमोदोऽस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'संन्यासिनाम्' ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । 'तपःसहस्राभ्याम्-' (५।२।१०२) इति विनिः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति । मांसिकाकटुरोहिण्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अण् च' (५।२।१०३) ॥ (२) ॥*॥ परिकाङ्क्षितुं शीलमस्य । 'काक्षि परिवर्जने' (भा० प० से०) । 'मुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । पृषोदरादिः । यद्वा पारमत्रास्ति इनिः (५।२।११५) । पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तपस्विनः' ॥

वाचंयमो मुनिः ।

वेति ॥ वाचं यच्छति । 'यम उपरमे' (भा० प० अ०) । 'वाचि यमो व्रते' (३।२।४०) इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६।३।६९) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुच्' (उ० ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वज्रसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौनव्रतिनः' ॥

तपःक्लेशसहो दान्तः

तेति ॥ तपसः क्लेशः । तं सहते । 'बह मर्षणे' (भा०

१—इदं तु 'मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं 'मस्करी परिव्राजकः' इति श्रुतिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्, मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी । न वै मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः' इति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ २—इदमेव 'किं तर्हि । मा कृतं कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसी, इत्याह । अतो मस्करी परिव्राजकः' इति भाष्यसंमतम् ॥

आ० अ०) अच् (३।२।१३४) । तपःक्लेशस्य सहः ॥ (१) ॥*॥ दाम्यति स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० अ०) । 'ग-
त्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५)
इति नेट् । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ।—'वा
दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः इति स्वामिनः प्रमादः ।
तस्य णिजन्तात्कर्मकान्तविषयत्वात् । 'दान्तस्तु दमितेऽपि
स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तपःक्लेशसहस्य' ॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

वेति ॥ वर्णः स्तुतिरस्यास्ति । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' (५।२।
१३४) इतीति । 'वर्णी' स्याल्लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरति ।
तच्छीलो वा 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८)
इति वा णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मचारिणः' ॥

ऋषयः सत्यवचसः

ऋषेति ॥ ऋषन्ति जानन्ति । 'ऋषी गतौ' (तु० प०
से०) । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'ऋषिवेदे
वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्' (इति मेदिनी) । स्त्रियां
वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ सत्यं वचो येषाम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ऋषिसामान्यस्य' ॥

स्नातकस्त्वाप्लवव्रती ।

स्नेति ॥ स्नाति स्म । 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
७५) ।—'स्नाताद्वेदसमाप्तौ' (उ० ५।४।२९) इति कन्—इति
मुकुटः । तत्र । उक्तवचनादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ आप्लवते ।
'हृङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) ।
आप्लवश्चासौ व्रती च ॥*॥ 'आप्लवव्रती' इति पाठे
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । मुकुटस्तु—आप्लव आप्लुतं
वा स्नानम् । तत्र व्रती नित्यस्नायी इत्याह ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तरमगतस्य' ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां ग्रामः । निर्जित इन्द्रियग्रामो
यैस्ते ॥ (१) ॥*॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । मलोपः (६।४।३७) ।
यतमुपरमणमस्ति मित्यं वा येषाम् । 'अतः' (५।२।११५)
इतीतिः ॥ (२) ॥*॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ०

से०) । इन् (उ० ४।१०८) ।—'यमेस्तिक्' इति स्वपाणिनी-
यम् । 'यतिः स्त्रीपाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' (इति
मेदिनी) । अत्र पक्षे यमः क्तिन् (३।३।१७४) अपि सुवचः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्जितसर्वेन्द्रियस्य' ॥

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।

स्थण्डिलश्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'व्रते' (३।२।८०) इति
इनिः ॥ (१) ॥*॥ 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' (४।२।१५)
इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनास्तुतभूमिशयनव्रतिनः' ॥

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

अथेति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । 'निरादयः-' (वा०
२।२।१८) इति समासः । विगते रजस्तमसी येभ्यः इति
वा ॥ (१) ॥*॥ द्वयमतिगच्छन्ति । 'अन्येष्वपि-' (वा०
३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निवृत्तरजस्त-
मोगुणानाम्' ॥

पवित्रः प्रयतः पूतः

पेति ॥ पवते । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) । पु-
नाति । 'पूङ् पवने' (क्रया० उ० से०) वा । 'अशिञ्जादिभ्य
इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) । 'पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पय-
सि च क्लीबं मेध्ये स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ प्रयच्छति स्म । यमेरकर्मकलात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ।
यद्वा प्रयतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ पवते स्म 'पूङ् पवने' (भ्वा०
आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'पूतं त्रिषु
पवित्रे च शटिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पेति ॥ पापं सनोति । 'पणु दाने' (त० उ० से०) ।
सनति । 'षण सेभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'अमन्ताङ्ः'
(उ० १।११४) पृषोदरादिः (३।३।१०९) । मूर्धन्यमध्यः
॥*॥ कवर्गद्वितीयमध्यपाठे तु पाखण्डयति । 'खडि मेदने'
(तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पालनाच्च त्रयी-
धर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाख-
ण्डास्तेन हेतुना ॥ (१) ॥*॥ सर्वाणि च तानि लिङ्गानि,
सर्वेषां लिङ्गानि वा, सर्वलिङ्गानि सन्ति येषाम् । 'अतः' (५।२।
११५) इतीतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुःशास्त्रवर्तिषु' ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

पेति ॥ आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढा-
दण मन्थदण्डयोः' (५।१।११०) इत्यण् । 'आषाढो व्रतिनां
दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' (इति मेदिनी) ॥

१—रिषिर्व्यजनादिश्च । 'विद्याविदधमतयो रिषयः प्रवृद्धाः'
इति बालपण्डितजातकात् । ते च सप्तविधाः—'...महर्षिदेव-
र्षिब्रह्मर्षिपरमर्षयः । काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च.....कृमावराः' इति
रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥ २—इदं तु यावादिगणे (५।४।२९)
अस्योपलम्भादकिञ्चित्करम् ॥

१—स्त्रियाम् ॥ २—क्तिन् (३।३।१४) इति पाठान्तरम् ॥

(१) ॥*॥ तस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा' (४।३।१४१) इत्यञ् ॥*॥ व्रते ब्रह्मचर्ये ॥*॥ एकम् 'पालाश-दण्डस्य' ॥

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

रेति ॥ 'रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे' इति मेदिनी । रम्भस्य वेणोर्विकारः । प्राग्वदञ् (४।३।१४१) ॥ (१) ॥*॥ व्रत इत्येव । अन्यत्र वैणव एव ॥*॥ एकम् 'वैणवदण्डस्य' ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्त्रीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारः । तं छाति लभते वा । मितद्वादितः (वा० ३।२।१८०) मण्डनम् । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ घञ् । कुणति । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'जमन्ताडः' (उ० १।११४) । 'जानपद-' (४।१४२) इति ङीष् । 'कुण्डम-श्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डीकमण्डलौ, जारात्प-तिवल्लीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सुतायां तु जातिलक्षणो ङीष् ॥*॥ द्वे 'व्रतिनां जलपात्रस्य' ॥

व्रतिनामासनं वृषी ।

व्रेति ॥ व्रुवन्तः सीदन्यस्याम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । वर्षति सुखं वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (२।१।१३५) इति दन्त्यान्ते कः । गौरादिः (४।१।४१) । मूर्धन्यान्तः ॥*॥ 'अतसी वृसी मांसी' इत्यन्ते चन्द्रगोमि-दर्शनाद्वन्यान्तापि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ब्रह्मचर्यादा-सनस्य' ॥

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री

अजीति ॥ अजति । अज्यते, वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजेरज च' (उ० २।४८) इतीनच् ॥ (१) ॥*॥ चरति । चर्यते, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४) । 'चर्म कृत्तौ च फलके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । किन् (३।३।९४) । 'कृत्तिश्चर्मैलचोर्भूजे कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मृगादे-श्चर्मणि' ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

भायिति ॥ भिक्षयते । 'भिक्ष याच्यायाम्' (भ्वा० आ०

१—इदं च प्रागपि 'अमृते जारजः कुण्डः' इत्येतद्व्याख्या-यामभिहितम् ॥ २—'गण्डूषा मज्जूषा वृषी' इति मूर्धन्यान्तेषु लिङ्गकारिका—इति मुकुटः ॥

से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०२) इत्यः । भिक्षाणां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भिक्षा-द्रव्यस्य' ॥

स्वाध्यायः स्याज्जपः

स्वेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अध्ययनम् । 'इडश्च' (३।३।२१) इति घञ् । स्वाध्यायं वा ॥ (१) ॥*॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'व्यधजपोः' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेदाध्ययनस्य' ॥

सुत्याभिषवः सवनं च सा ।

स्विति ॥ सवनम् । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० से०) 'संशयां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।४७) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति षत्वम् । 'भवेदभिषवः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) । 'सवनं त्व-ध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'सा' इति सुत्या ॥*॥ त्रीणि 'सोमलताकण्डनस्य' ॥

सर्वेनसामप्रध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥ ४७ ॥

सेति ॥ सर्वाणि एनांसि मानसादिपापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥*॥ अधं मर्षति । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) सहनमभिभवः । यद्वा मृष्यति । ल्युट् (३।३।११३) । स्त्रियां टित्वात् (४।१।१५) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अधमर्ष-णस्य' ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

देति ॥ दर्श अमावास्यायां क्रियमाणत्वादुपचारादर्शशब्देन याग उच्यते । 'पक्षान्तेष्टौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' । ('दर्शस्तु स्यादमावास्या यागमेदावलोकने' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पौर्णमास्यां भवः । 'संधिवेलाद्यतु-' (४।३।१६) इत्यण् । 'पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमास्योः । पृ-थग् भिन्नौ । न तु पर्यायः 'दर्शपौर्णमासयोः क्रमेणैकै-कम्' ॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

शेति ॥ यच्छति । अनेन वा । यमनं वा । पचाद्यच् (३।

१—बाहुलकाद् घञ् । 'जापः' इति रक्षितः ॥ तेन 'शूद्रस्य मज्जजापं प्रत्यनधिकारात्' () इत्यादिसिद्धिः—इति मुकुटः ॥ 'प्रजापो ब्राह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते पापैः' इति दमयन्तीकृषाच्च ॥ तद्व्याख्यायां चण्डपालश्च 'जपनं जापः' इत्यभिहितवान् ॥

१।१३४) 'यमः समुपनिविष्टु च' (३।३।६३) इत्यप् वा । 'यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ । शरीरसाधनापेक्षानित्यकर्मणि संयमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शरीरमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कार्यं सत्यास्तेयार्हिसादि यत् तस्यैकम् 'नैतिककर्मणः' ॥

नियमस्तु स यत्कर्माऽनित्यमागन्तुसाधनम् ।

नीति ॥ यत् कर्म अनित्यं न तु यावज्जीवं कर्तव्यम्, आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः साधनैः साध्यमुपवासंज्ञानजपादि । तत् । नियमः । प्राग्वत् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी) ॥१॥*॥ एकम् 'नियमस्य' ॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

उपेति ॥ प्रोद्धते बहिष्कृते सति वैमस्कन्धार्पितम् । यज्ञस्य सूत्रम्, यज्ञार्थं धृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ उपवीयते स्म । 'अज गति-क्षेपणयोः' (भा० प० से०) । 'अजेर्व्यध्वजपोः' (२।४।५६) । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा उपाजति स्म । उपवेति स्म वा । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यज्ञोपवीतस्य' ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्म । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ अन्यस्मिन् वैमकरे प्रोद्धते सति ॥*॥ एकम् 'विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य' ॥

निवीतं कण्ठलम्बितम् ।

नीति ॥ नि वीयते स्म । प्राग्वत् । नि अधोभागे वीतं गमनमस्य वा । 'नि' इति प्रकृते 'राश्यधोभावविन्यासे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्ठाढम्बितम् ॥*॥ एकं 'करद्वये बहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञसूत्रस्य' ॥

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवम्

अङ्गुविति ॥ अङ्गुलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । देवो देवतास्य 'सास्य देवता' (४।१।२४) इत्यण् । 'देवाय (वस्यय) अजौ' (वा० ४।१।८५) इत्यण् वा-॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवतीर्थस्य' ॥

२—तथा च पातञ्जलसूत्रम् 'अर्हिसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः' (२।३०) इति ॥ २—तथा च पातञ्जलसूत्रम् 'शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' (२।३२) इति ॥ ३—तथा च गोभिलसूत्रम् 'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सर्व्वेऽस्ते प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववल्म्बं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती भवति' (१।२।२) इति ॥ ४—तथा च गोभिलसूत्रम् 'सर्व्वं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽस्ते प्रतिष्ठापयति सर्व्वं कक्षमन्ववल्म्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति' (१।२।३) इति ॥

अमर० ३४

खल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ॥ ५० ॥

स्वेति ॥ खल्पाङ्गुल्योः कनिष्ठिकयोरधोभागे । कः प्रजापतिर्देवतास्य । 'कस्येत्' (४।२।२५) इत्यण् इदन्तादेशश्च ।—'तस्येदम्' (४।२।१२०) इत्यण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'कायः कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कार्यं स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कायतीर्थस्य' ॥

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम्

मेति ॥ अङ्गुष्ठतर्जन्योः । पितरो देवतास्य । 'वाय्वनुपि-त्रुषसो यत्' (४।२।३१) ।—पितृणामिदम् । पैत्रम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पितृतीर्थस्य' ॥

मूले ह्यङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।

म्विति ॥ 'हिः' अवधारणे । 'ब्रह्मा देवतास्य' 'सास्य देवता' (४।२।२४) इत्यण् 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।७१) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मतीर्थस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ युनक्ति 'युजिर् योगे' (स० उ० अ०) । 'इगु-पथ-' (३।१।१३५) इति कः । युजेन सह । 'तेन सह-' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य सः । यद्वा योजनम् । युक् संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । सह युजा सयुज्यस्य सयुजो वा भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ध्यञ् ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ब्रह्मभावस्य' ॥

देवभूयादिकं तद्वत्

देवेति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्थस्य । 'देवत्वम्', 'देवसायुज्यम्' । तद्वत् ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी ॥

कृच्छ्रं सांतपनादिकम् ।

क्रिति ॥ कृन्तति । अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेच्छः कृ च' (उ० २।२१) इति रक् छोऽन्तादेशश्च । 'कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसांतपनादिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सम्यक्तपनमत्र । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । यद्वा संतपति । ल्युट् (३।३।११३) । तस्येदं कर्म । अण् (४।३।१२०) । 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम्' (मनुः १।१।२१२) आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः । एकम् 'प्रायश्चित्तस्य' ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः

समिति ॥ सम्यक् न्यासः आत्यन्तिकस्यागः । तद्युक्तेन शनेऽभोजने । प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।

‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘अय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रायोपवेशस्य’ ॥
अथ वीरहा ॥ ५२ ॥

नष्टाग्निः

अथेति ॥ वीरोऽग्निः । तं हन्ति । ‘क्विप् च’ (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य’ ॥

कुहना लोभान्मिथेर्यापथकल्पना ।

किति ॥ कुहनम् । ‘कुह विस्मापने’ चुराद्यदन्तः । ‘ण्यासधन्थो युच्’ (३।३।१०७) । ‘कुहना ग्रामजालं स्यात्’ इति रत्नकोषः । ‘कुहना दम्भचर्यायामीध्यालौ कुहनत्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारमेदस्य कल्पना संपादना ॥*॥ एकं ‘दम्भेन कृतध्यानमौनादेः’ । अर्थलिप्सया मिथ्याधर्माश्रयणस्य वा ॥

व्रात्यः संस्कारहीनः स्यात्

वेति ॥ शरीरायासजीवी व्याधादिर्वातः स इव । ‘शाखादिभ्यो यः’ (५।३।१०३) यद्वा व्रातमर्हति । ‘दण्डादिभ्यो यः’ (५।१।६६) ॥ (१) ॥*॥ संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वा हीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संस्कारहीनस्य’ ॥

अस्वाध्यायो निराकृतिः ॥ ५३ ॥

अस्वेति ॥ न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१) ॥*॥ आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वेदाध्ययनरहितस्य’ ।—चत्वार्यकार्यानि—इत्येके ॥

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः

धेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा । धर्मध्वजोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ लिङ्गमाश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जाविकाहेतुर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मिक्षाद्यर्थं जटादिधारिणः’ ॥

अवकीर्णी क्षतव्रतः ।

अवेति ॥ अवकरणम् । ‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । ‘कृष् हिंसायाम्’ (ऋया० उ० से०) वा । भावे क्तः (३।३।११४) । अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन । ‘इष्टादिभ्यश्च’ (५।२।८८) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ क्षतं खण्डितं व्रतमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘खण्डितब्रह्मचर्यादेः’ ॥

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥ ५४ ॥

अंशुमानभिनिर्मुकाभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।

खिति ॥ अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः, अभि सर्वं सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्मात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘अभिनिर्मुकाभ्युदितयोः’ ॥
परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥ ५५ ॥

पेति ॥ परिविन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्या लभते ।

‘विदू लामे’ (तु० उ० अ०) । ‘तृन्तुचौ संसिद्धादिभ्यः संज्ञायां चानिदौ’ (उ० २।१४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य’ ॥
परिवित्तिस्तु तज्जयायान्

पेति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥*॥ तस्य परिवेत्तुः । ज्यायान् ज्येष्ठः ॥*॥ एकं ‘परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुः’ ॥

विवाहोपयमौ समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

वीति ॥ विशिष्टं वहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपयमनम् । ‘यमः समुपनिविषु च’ (३।३।६३) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ चाद् घञ् ॥ (३) ॥*॥ परिणयनम् । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ उद्वाहस्तु विवाहवत् ॥ (५) ॥*॥ पाणेः पीडनं ग्रहणम् । ‘कृयोगा च’ (वा० २।२।८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘विवाहस्य’ ॥

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

व्येति ॥ व्यवायनम् । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ‘अय गतौ’ । घञ् (३।३।१८) वा । (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रामे भवः ‘ग्रामाद्यखजौ’ (४।२।९४) । ग्राम्याणां जनानां धर्मः ॥ (२) ॥*॥ मिथुनस्य कर्म । ‘प्राणभृज्जाति-’ (५।१।१२९) इत्यण् । युवादिलात् (५।१।१३०) वाण् ॥ (३) ॥*॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र ॥ (४) ॥*॥ रमणम् । ‘नपुंसके भावे क्तः’ (३।३।११४) । ‘अनुदात्तोपदेश-’ (६।४।३७) इति मलोपः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मैथुनस्य’ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः

त्रीति ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ (१) ॥*॥ धर्मश्च कामश्च अर्थश्च तैः कृत्वा ॥*॥ एकम् ‘त्रिवर्गस्य’ ॥

चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥

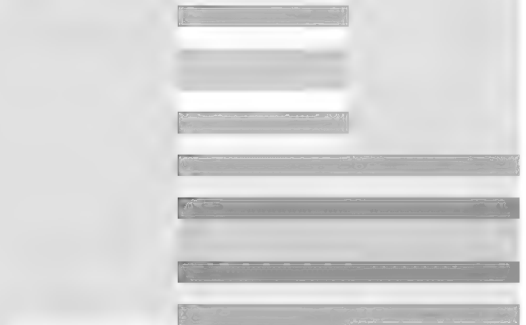
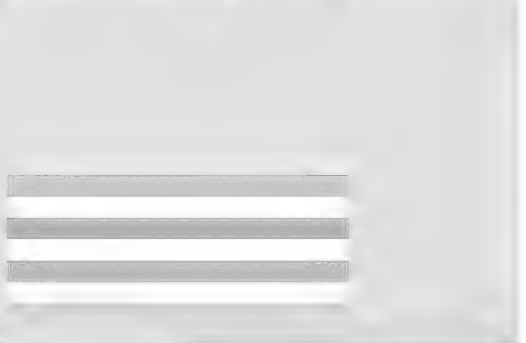
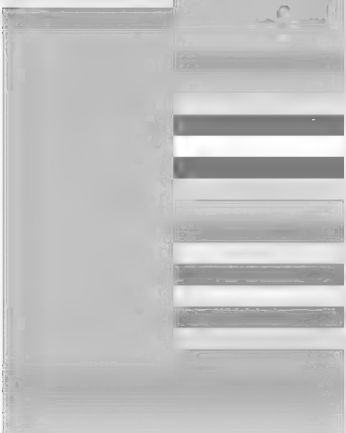
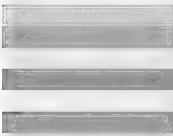
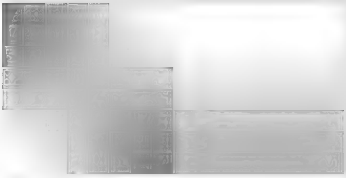
चेति ॥ चतुर्णां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितैर्धर्मकामार्थैः कृत्वा । उपलक्षितो वा ॥*॥ एकम् ‘चतुर्वर्गस्य’ ॥
सबलैस्तैश्चतुर्भद्रम्

सेति ॥ बलेन सहितैर्धर्मादिभिः । चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठान्यत्र वृन्दे । यद्वा चत्वारि भद्राणि । ‘दिवसंख्ये संज्ञायाम्’ (२।१।५०) इति समासः । ‘भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चतुर्भद्रस्य’ ॥

जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ।

जेति ॥ जनीं वधूं वहन्ति । ‘संज्ञायां जन्या’ (४।४।८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥*॥ वरस्य जामातुर्ये स्निग्धास्तत्पक्षा वयस्यादयः । ‘जन्यो वरवधूजातिप्रियमृत्युहितेषु च’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘वरपक्षीयाणाम्’ ॥

इति सव्याख्यामरकोषे ब्रह्मवर्गः ॥

मूर्धोभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

म्विति ॥ मूर्धन्यभिषिक्तः । राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते । तत्प्रभवत्वात्सर्वोऽपि मूर्धोभिषिक्तः ॥ (१) ॥*॥ राज्ञोऽपत्यम् । 'राजश्चक्षुराद्यत्' (४।१।१३७) । 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृत्या । यद्वा राजति । 'राज् दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'राजेरन्यः' (उ० ३।१००) ॥ (२) ॥*॥ बाहुभ्यां जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । बाह्वोर्जातो वा । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'बाहुजः क्षत्रिये कीरे खरंजाततिलेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । झृन् (उ० ४।१।५९) । क्षतात्रायते वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । क्षत्रस्यापत्यम् । 'क्षत्राद्धः' (४।१।१३८) ॥ (४) ॥*॥ विशेषेण राजति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षत्रियस्य' ॥

राज्ञि राष्ट्रपार्थिवक्षमाभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शके च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ 'पृथिव्या ईश्वरः' । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ' इत्यनुवर्तमाने 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यञ् । 'पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्यवत्' (इति विश्वः) । 'पार्थिवो नृपे । पार्थिवी स्यात्तु सीतायां पृथिव्या विकृतौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ क्ष्मां विभर्ति । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥*॥ 'क्ष्माभृक्' इति पाठे क्ष्मां भुनक्ति पालयति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (४) ॥*॥ तृन् । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ भुवं पाति ॥ (६) ॥*॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगल्योः' (तु० प० अ०) महां क्षियति वा । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'राज्ञः' ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्याद्धीश्वरः ।

रेति ॥ संलग्नोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः स्वदेशाव्यवहितभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । प्रणता अशेषाः सामन्ताः स्वदेशानन्तरराजा यस्य ॥*॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वसंनिहितनृपवशकारिणः' ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य । 'द्युपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'चक्रं गणे चक्रवाके' इति विश्वः । यद्वा चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं

शीलमस्य । अवश्यं वा चक्रं वर्तयति । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ सर्वभूमेरीश्वरः । 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यण् । अनुशक्तिकादिः (७।३।२०) । 'सार्वभौमस्तु दिङ्गणे सर्वपृथ्वीपतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य' ॥

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

त्रिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माण्डलिकस्य' ॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

येनेति ॥ सम्यग् राजति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'मो राजि समः क्रौ' (८।३।२५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सार्वभौमविशेषस्य' ॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट् । द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सम्राट् । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् ॥

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्टोरभ्र-' (४।२।३९) इति वुच् ॥ (१) ॥*॥ राजन्यानां समूहः । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'राजसमूहस्य' ॥

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मेति ॥ मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीतिः । यद्वावश्यं मन्त्रयते । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ धिया धियां वा सचिवः सहायः । धीप्रधानः सचिवो वा ॥ (२) ॥*॥ अमा सह समीपे वा भवः । 'अव्ययात्त्यप्' (४।२।१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मन्त्रिणः' ॥

अन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

अन्य इति ॥ ततो धीसचिवादन्ये 'कर्मसु सचिवाः सहायाः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सहायकारिणाम्' ॥

महामात्राः प्रधानानि

मेति ॥ 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । (अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कात्वर्येऽवधारणे)' (इति मेदिनी) । महती मात्रा येषां ते । 'महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण धीयन्ते । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) इति क्लीबत्वम् । पुंलिङ्गोऽपि । 'महामात्रः

प्रधानः स्यात्' इति पुंस्काण्डे बोधालितात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रधानस्य' । त्रीणि कर्मसहायानाम्—इत्येके ॥

पुरोधास्तु पुरोहितः ।

प्विति ॥ पुरोऽग्रे धीयते । 'पुरसि च' (उ० ४।२।३१) इति धाजोऽसिः ॥ (१) ॥*॥ पुरो धीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्माध्यक्षस्य' ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

देति ॥ ऋणादानादीन्वष्टादश विवादस्थानानि व्यवहाराः । तेषां द्रष्टरि निर्णेतारि । प्रच्छनम् । 'क्विवचिप्रच्छिन्नी' (उ० २।२७) इत्युणादिसूत्रेण क्विवचीर्षौ संप्रसारणाभावश्च । विवचनम् घञ् (३।३।१८) । प्राट् च विवाकश्च । प्राङ्निवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्शआवच् (५।२।१२७) 'प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः । 'विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाकस्ततः स्मृतः' () ॥ (१) ॥*॥ 'अक्षः कर्षे तुषे चके शकटव्यवहारयोः' इति विश्वः । पश्यति । ण्वुल् (३।१।१३३) । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यवहाराणां द्रष्टरि' ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्व्याःस्थितदर्शकाः ।

प्रति ॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।२।१२२) इति वा दीर्घः । प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्य । अर्शआवच् (५।२।१२७) । मुकुटस्तु—प्रतिरामिमुख्ये । राज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति बहिः प्रापयति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इति व्याख्यत् । तत्र । हजो ज्वलादावपाठात् । ज्वलादेराकृतितगणत्वामावाच्च । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वारं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति । 'सुप्' (३।३।४) इति कः ॥ (३) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति स्म । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'द्वाःस्थितः, दर्शकः' इति व्यस्तं नाम । ('द्वाःस्थितो वेत्रधारकः' इति त्रिकाण्डशेषः) । 'स्यादर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः' इति रुद्रः । ('द्वाःस्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्ये) । 'द्वारपो द्वाःस्थितादर्शी' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'द्वारपालस्य' ॥

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्यः

रेति ॥ अवश्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णितिः । रक्षिणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'सुप्' (३।२।४) इति कः । 'अनीकस्यो रणगते हस्तिविक्षाविच-

क्षणे । राजरक्षिणि चिहे च वीरमर्दनकेऽपि च ॥' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षकगणस्य' ॥

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अधिगतोऽर्थं व्यवहारम् । 'अत्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अध्यक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अध्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अधिकमुपरि वा क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यापारितस्य' ॥

स्थयुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थिति ॥ स्थातुं शीलमस्य । 'लषपदपदस्था—' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकग्रामाधिकृतस्य' ॥

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

गविति ॥ गोपायति । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१।१३४) । 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौ-चाधिकृते पुंस्ति शारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बहुग्रामाधिकृतस्य' ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कनकस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य' ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) । रूपस्याध्यक्षः ॥ (१) ॥*॥ निष्के हेप्ति नियुक्तः प्राग्वत् । 'टङ्कपतिनैष्किको रजताध्यक्षः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'टङ्कादि-शालायां नियुक्तस्य' ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।

अन्तेति ॥ अन्तर्-अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । अन्तर्वेशे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञा-पूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा अन्तर्वेशोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्तःपुराधिकृतस्य जनस्य' ॥

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

साविति ॥ सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्ति । सुविदल्लाः स्त्रियः । तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ 'कञ्चुकञ्चोलकोऽस्त्येषाम्' । इतिः (५।२।११५) । 'कञ्चुकी जोङ्कतरौ महल्ले पन्नगे विटे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः । 'वज्रर्थे

कः' (वा० ३।३।५८) । स्थानां दाराणां पतयः पालकाः
स्थपतय एव । चतुर्वर्णादिलात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे
ङ्यञ् । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
सुविदन्ति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा
एव । प्रज्ञादिलात् (५।४।३८) स्वार्थेऽण् । यद्वा सुवेदनम् ।
संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्त्येषाम् ।
ज्योत्स्नादिलात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा सुविज्ञाश्चतुराः
स्त्रियस्तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां रुयगारे बही रक्षाधि-
कृतस्य' ॥

शण्डो वर्षवरस्तुल्यौ

शेति ॥ शाम्यति शिश्राभावात् । 'शमु उपशमे' (दि०
प० से०) । 'शमेढः' (उ० १।९९) । 'शण्डः क्लीबस्तु
कञ्चुकी' इति (तालव्यादौ) रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गो-
पतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ।
'शण्डषण्डौ तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वरे क्लीबे' इति हैमः)
॥ (१) ॥*॥ णोति । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
वरति 'वर आवरणे' () वा । अच् (३।१।१३४) ।
वर्षस्य रेतःपातस्य वरः । 'ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च
स्त्रीस्वभाविनः । जाल्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः
स्मृताः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अत्यन्तान्तर्महलुकानाम्' ॥

सेवकार्यनुजीविनः ।

सेवेति ॥ सेवते । 'सेव् सेवने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वुल् (३।१।३३) । 'सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनुजी-
विनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्ति ।
'अर्थान्वासंनिहिते' (५।२।१३५) इतीति । 'अर्थी पुमा-
न्याचके स्यात्सेवके च विवादिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
अनुजीवितुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'सेवकस्य' ॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुः

वीति ॥ शातयति 'शट् शातने' (भ्वा० प० अ०) ।
ण्यन्तः । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) । 'बहुलमन्य-
त्रापि' (उ० १८०) इति णिलुक् ।—शदेः 'जन्वादयश्च'
(उ० ४।१०२) इति रुः ह्रस्वश्च—इति मुकुटः । तत्र । उक्त-
रीत्या निर्वाहात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्वदेशाव्यवहितदे-
शस्य राज्ञः' ॥

मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

मीति ॥ मेद्यति । 'जिभिदा स्नेहने' (दि० प० से०) ।
'अभिनिमिदिशसिभ्यः ऋः' (उ० ४।१६४) ।—घ्रन् (उ० ४।
१५९)—इति मुकुटः । तत्र । गुणप्रसङ्गात् । सूत्रस्य सत्त्वा-
च्च । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि स्त्रियां गन्धद्रव्ये
दैत्यान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतः शत्रोः
॥*॥ एकम् 'मित्रस्य' ॥

उदासीनः परतरः

विति ॥ अतिशयितः परः परतरः । उदास्ते । 'आस
उपवेशने' (अ० आ० से०) । लटः शानच् (३।२।१२४) ।
'ईदासः' (७।२।८३) इति ईत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शत्रु-
मित्राभ्यां परस्य राज्ञः' ॥

पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।

पेति ॥ पार्ष्णि पश्चात्पदं गृह्णाति । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ।
'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णिः पश्चात्पदजिगीषयोः' इति विश्वः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'जिगीषोः पृष्ठभागस्थितस्य राज्ञः' ॥

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः ॥ १० ॥

द्विद्विषक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

रीति ॥ रपति दोषम् । 'रप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
से०) । 'रपे रिचोपधायाः' (उ० १।२६) इति कुः ॥ (१) ॥*॥
वीरस्य कर्म भावो वा । युवादित्वात् (५।१।१३०) । 'वैरमैधुनि-
कयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशाद्वाऽण् । वैरमस्यास्ति । इनिः
(५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ सपत्नीव । 'व्यन् सपत्ने' (४।१।
१४५) इति निर्देशादकारः ॥ (३) ॥*॥ इयति विरोधम् ।
'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।१९) ॥
(४) ॥*॥ द्वेष्टि 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'द्विषोऽमित्रे'
(३।२।१३१) इति शत्रु ॥ (५) ॥*॥ द्वेषशीलः । 'कुधमण्डा-
यैभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (६) ॥*॥ दुष्टं हृदय-
मस्य । 'सुहृदुर्हदौ मित्रामित्रयोः' (५।४।१५०) इति साधुः ॥
(७) ॥*॥ द्वेष्टि । क्तिप् (३।२।६१) ॥ (८) ॥*॥ विरुद्धः
पक्षोऽस्य । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः' (इति
विश्वमेदिन्यौ) । विविधः पक्षोऽस्य वा ॥ (९) ॥*॥ न हित-
मस्मात् ॥ (१०) ॥*॥ अमति गच्छति । 'अम गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'अम रोगे' (जु० उ० से०) । 'अमेद्विषति चित्'
(उ० ४।१।७४) । इतीत्रन् ॥ (११) ॥*॥ दस्यति । 'दधु
उपक्षये' । (दि० प० से०) । 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो
युच्' (उ० ३।२०) बाहुलकादनादेशस्य (७।१।१) अभावः ॥
(१२) ॥*॥ शातयति । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) ॥
(१३) ॥*॥ शत्रुरेव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (१४) ॥*॥
अभिहन्तुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥
'द्वेष्योऽभियातिरमित्रः' इति रत्नकोशः । तत्राभियातेः
क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१५) ॥*॥ पिपतिं
रोषम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१६) ॥*॥ न राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) तिर्वा ॥ (१७) ॥*॥ प्रतिकू-
लमर्थयितुं शीलः 'अर्थ याच्यायाम्' (जु० उ० से०) ।
'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८) ॥*॥ परि दोषा-

ख्याने पन्थयितुं शीलः । 'पथि गतौ' चुरादिः । णिनिः (३। २।७८) । 'परि' शब्दश्च प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजा-
व्याप्त्योश्च भूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥ ऊनविंशतिः
'शत्रोः' ॥

वयस्यः स्निग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति
धत् ॥ (१) ॥*॥ स्निह्यति 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०) ।
'मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने क्तः ॥
(२) ॥*॥ समानं वयोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५)
इति समानस्य सः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तुल्यवयसः' ॥

अथ मित्रं सखा सुहृत् ।

अथेति ॥ मेवति । 'जिमिदा स्नेहने' (दि० प० अ०)
'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्तः' (उ० ४।१६४) ।—घृन् (उ०
४।१५९)—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ समानः ख्यायते
लोकैः । 'समाने ख्यः सः चोदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीप्
स च ङित् । टिलोपः (६।४।१४३) । 'नौ व्यो यलोपः' इत्य-
तोऽनुवर्तनाद्यलोपः समानस्य सभावः ॥ (२) ॥*॥ शोभनं
हृदयमस्य । 'सुहृदुर्हृदौ-' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'मित्रस्य' ॥

सख्यं साप्तपदीनं स्यात्

सेति ॥ सख्युर्भावः कर्म वा । 'सख्युर्यः' (५।१।१२६) ॥
(१) ॥*॥ साप्तभिः पदैरवाप्यते । 'साप्तपदीनं सख्यम्' (५।
२।२२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सख्युर्धर्मकर्मणोः' ॥

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम् 'रुधिर् आवरणे' (रु०
उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुगम्य वर्तनं वि-
त्ताराधनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य' ॥

यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

चारश्च गूढपुरुषश्च

येति ॥ अर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । यो योऽर्हः । यथार्हं वर्णो रूपमस्य ।
'वर्णः स्याद्भेदरूपयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण नि-
धीयते ज्ञेयमत्र । 'उपसर्गे वोः क्तः' (३।३।९२) 'प्रणिधि-
र्याचने चरे' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अपसर्पति । 'सुप्लु
गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'चरोऽक्षद्यूतमेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'चारः' अपि ॥*॥ 'चारः
पियालवृक्षे स्याद्वृक्षे बन्धापसर्पयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ स्पशति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) अच्
(३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्य-

म्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ गूढश्चासौ पुरुषश्च ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'चारपुरुषस्य' ॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्ल व्याप्तौ' (खा० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्ययो विश्वासः
संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्-' (५।२।३६) इतीतच् ।
'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु' इति विश्वः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'विश्वासाधारस्य' ॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।

स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सांवेति ॥ संवत्सरं वेति । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ ज्योतिर्निक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।
'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४।३।८७) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
वृद्धिः । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'कल्कथादि-' (४।२।६०)
इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ दैवं प्राकृतं शुभाशुभं कर्म जानाति ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गणयति ।
'गण संख्याने' (तु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४)
॥*॥ मुहूर्तम् (अधिकृत्य कृतं ग्रन्थम्) अधीते । प्राग्वदण्-
ठकौ ॥ (५) ॥*॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः ॥ (६) ॥*॥
५।२।११५ ॥ (७) ॥*॥ कृतान्तं वेति । उक्थादिठक्
(४।२।६०) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'ज्यौतिषिकस्य' ॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तच्च सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वद्वक् (४।२।
६०) ॥ (१) ॥*॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तत्त्वार्थज्ञातुः' ॥

सत्री गृहपतिः समौ ।

सेति ॥ सत्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'सत्रमा-
च्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
गृहस्य पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदाज्ञादिदानकर्तुर्गृह-
स्थस्य' ॥

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लीति ॥ लिपिं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति
टः ॥*॥ एवं 'लिपिकरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ अक्षरैर्वित्तः ।
'तेन वित्तः-' (५।२।५६) इति चणप् ॥ (२) ॥*॥ एवम्
'अक्षरचुञ्चुः' अपि ॥ (३) ॥*॥ लिखति । 'लिख अक्षरविन्या-
से' (तु० प० से०) । 'लिपिनि ण्वल्' (३।१।१४५) । ण्वल्
(३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लेखकस्य' ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखितमे स्त्रियौ ।

लिखीति ॥ लिख्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥
अक्षराणां विन्यासः ॥*॥ लिखितं चाक्षरविन्यासश्च । अनयोः

समाहारः । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥*॥ लिप्यते । 'लिप उपदेहे' (जु० उ० अ०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३। १०८) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् वा ॥ (१) ॥*॥ '—किलिपिलिबि—' (३।२।२१) इति लिङ्गात् पत्य बो वा ॥ (२) ॥*॥—'लिबिः' सौत्रो धातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे । चत्वार्येव नामानि—इति केचित् ।—'लिखिताक्षरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम्—इत्यन्ये । द्वे 'लेखनस्य' ॥ स्यात्संदेशहरो दूतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१) ॥*॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति कः । यद्वा दूयते स्म । 'दूह परितोपे' (दि० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३। ४।७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेशहरस्य' ॥

दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः कर्म वा । 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥*॥ ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ध्वजि 'दौत्यम्' अपि । केचित्तु—'दूत्यं तद्भावकर्मणी'—इति पाठं मन्यते । तत्र 'दूतस्य भागकर्मणी' (४।४।१२०) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दूतकर्मणः' ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति 'अध्वनो यत्नौ' (५। २।१६) । 'आत्माध्वानौ खे' (६।४।१६९) ॥ (१) ॥*॥ 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति टिलोपो न ॥ (३) ॥*॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्तात्यन्ताध्व—' (३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पन्थानं नित्यं गच्छति । 'पन्थो ण नित्यम्' (५।१।७६) त्रिधा पान्था ॥ (४) ॥*॥ 'पथः षक्न्' (५।१।७५) । पित्वात् ङीष् (४।१।४१) पथिकी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पान्थस्य' ॥

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

स्वेति ॥ स्वामी राजा ।—पुरोहितः—इति श्रीधरः । अमात्यो मन्त्री । सुहृद् मित्रम् । कोशो भण्डारः । राष्ट्रं देशः । पर्वतादि दुर्गाणि । बलं सैन्यम् ॥*॥ राज्यस्य राजकर्मणोऽङ्गानि ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यम् । क्तिच् (३।३। १७४) ॥ (२) ॥*॥ पौराणां नागराणाम् । श्रयन्ति, श्रीयन्ते, वा । 'वहिथ्री—' (उ० ४।५१) इति निः । एके मुख्याः सजातीयसमूहाः ॥*॥ कामन्दकीये—'स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यसु-

च्यते' । 'पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि राज्यम्' इति दर्शितम् । द्वे 'राज्याङ्गानाम्' ॥

संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

षड् गुणाः

समिति ॥ संधानम् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ विरुद्धं विविधं वा ग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध—' (३।३। ५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ यात्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ आसनम् 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ द्विपकारम् । 'संख्याया वि- धार्थे धा' (५।३।४२) । 'द्वित्र्योश्च धमुञ्' (५।३।४५) ॥ (१) ॥*॥ आश्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एतानि षड् 'गुणशब्द- वाच्यानि' ॥

१—स्वर्णादिदानेन (पर)बन्धुभिः प्रीत्युत्पादना मित्रीकरणं संधिः । अयं च बहुविधो ग्रन्थविस्तरभिया न लिखितः ॥*॥ परम्- ण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं च प्रकाशकृतपूर्णमिदेन त्रिविधमाह ॥*॥ उपनितशक्तेः कृतमूलराष्ट्रक्षकस्य शत्रोरवस्कन्द- नाय यात्रा यानम् ॥ तच्च विग्रहयानम्, संधाययानम्, संभूयया- नम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्षयानम्, च इति पञ्चविधम् । पञ्चास्यायिनः शत्रोर्बलद्रव्यजनपदवासादिकं हत्वा पुरोवर्तिनि शत्रौ या यात्रा तद्विग्रहयानम् । शन्यराज्यग्रहणसमर्थेन शत्रुणा संधिं विधातारः संमुखगमनं संधाययानम् । बलवदरिणा संधाय संमील्य तैः सह कात- रेऽरौ यथानं तत् संभूययानम् । एकप्रकृतयानस्यान्तरोपस्थितेऽनुद्दे- श्येऽपि यथानं तत्प्रसङ्गयानम् । शत्रोर्बलाधानाय पथि प्राप्तेषु शत्रु- मित्रेषु अवरेषु वा बलिषु शत्रुमुपेक्ष्य यथानं तदुपेक्षयानम् ॥*॥ 'नाहमिदानीं योद्धुं समर्थः' इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्धयतः स्थितिरासनम् । तदपि विग्रहासनम्, संधाययासनमित्यादि पूर्ववत् पञ्चविधम् । विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽशक्तस्य तदेवाधिकं विनाश्य दुर्गं प्रविश्यावस्थानं विग्रहासनम् । तुल्यबलत्वाद्धे क्षीय- माणयोः संधिं कृत्वावस्थानं संधाययासनम् । बलिनः शत्रोर्ज्येऽशक्तस्य दुर्गाश्रेण्यापि स्थातुमशक्यत्वाद्बलिना मित्रेण शत्रुणा वा मिलित्वाव- स्थानं संभूयासनम् । शत्रुमभिगच्छतो मित्रागमनादेरुत्सवस्य च प्रसङ्गेनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गयासनम् । बलिनमपि शत्रुं दुर्नेयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचयापेक्षया स्थितिरुपेक्षयासनम् ॥*॥ बलिनोर्वैरिणोर्मध्ये काकाक्षिवदलक्षितस्योभयत्र बाचा समर्पणम् (इत्येकम्) द्वैधम् ॥ बलिना सह संधिः अवलेन सह विग्रहः इत्यप- रम् । शत्रोर्वा मूलप्रकृतिभिः सह संधाय शत्रुणा सह विग्रहः इति तृतीयम् । शत्रुणैव वा संधिविग्रहसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्य व्यापारः, इति चतुर्थम्—इति चतुर्विधं द्वैधम् ॥*॥ बलवतारिणोच्छिद्यमानस्य हीन- शक्तैर्यद्बलवद्धर्मविजयिसमाश्रयणं तदाश्रयः ॥ तस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोषादिदानेन वाश्रयणमाश्रयः—इति द्विविध आश्रयः । उक्तं च—'उच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिहीनः संश्रयते बलिनं धार्मिकं नृपम्' इति ॥—इति मुकुटे विशेषः ॥

१—काशिकास्यमिदम् । आत्मे तु नास्त्येव—इति सिद्धान्त- कौमुदी ॥

शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

शेति ॥ शक्यते जेतुमनया । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।१४) । शक्तिशब्दवाच्याः ॥*॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः । उक्तं हि—'कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः' इति ॥ (१) ॥*॥ उत्सहतेऽनेन 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । उक्तं हि 'विक्रमबलमुत्साहशक्तिः' इति ॥*॥ संध्यादीनां सामादीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः ।—'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः' इत्यन्ये ॥ 'तिसृणां शक्तीनाम्' ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥

क्षेति ॥ क्षयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः ॥ (१) ॥*॥ उपचयो वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपचयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥*॥ 'कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरबलादानं शून्यानां च विवेचनम्' इत्यष्टवर्गः ॥*॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ इति 'नीतिवेदिनां त्रिवर्गः' ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

स इति ॥ प्रतापयत्यनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । प्रतपनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः । प्रभवनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणालये प्र(प्य)सहनं तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः । कोशो धनम् । दण्डो दमः सैन्यं च । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्याम्-' (६।२।१८) इति डः ॥*॥ द्वे 'कोशदण्डजतेजसः' ॥

भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

भयिति । भेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।२८) । शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विशि-

व्यात्मसात्करणं भेदः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'अमन्ताङ्गः' (उ० १।१।१४) । दण्डः शास्तिः ॥ (१) ॥*॥ सामनम् । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (जु० उ० से०) । बाहुलकात्कनिन् । यद्वा स्यति रोषमनेन । 'धोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१।५३) इति मनिन् । मुकुटस्तु—'सामन्दामन्हेमन्' इत्यादिना निपात्यते—इत्याह । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषु तादृशसूत्रादर्शनात् । प्रियवचनादिना क्रोधोपशमनं साम । 'परस्परपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संबन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् । वार्त्ता पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्' ॥ (१) ॥*॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥*॥ उपायतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपायः सामभेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्' (इति भेदिनी) । उपायानां चतुष्टयम् । अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः । 'साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः' ॥ इति 'उपायचतुष्टयम्' ॥

साहसं तु दमो दण्डः

सेति ॥ सहति बले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्यकृतौ धा० छ्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'दमः स्यात्कर्दमे दण्डे दमने दमयेऽपि च' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'अमन्ताङ्गः' (उ० १।१।१४) । 'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहग्रहभेदेऽप्युचरे मधि । प्रकाण्डे लघुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दण्डस्य' ॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ 'साम व्याख्यातम्' ॥ (१) ॥*॥ सान्त्वनम् । 'सान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) अदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'साम्नाः' ॥ अथो समौ ।

भेदोपजापौ

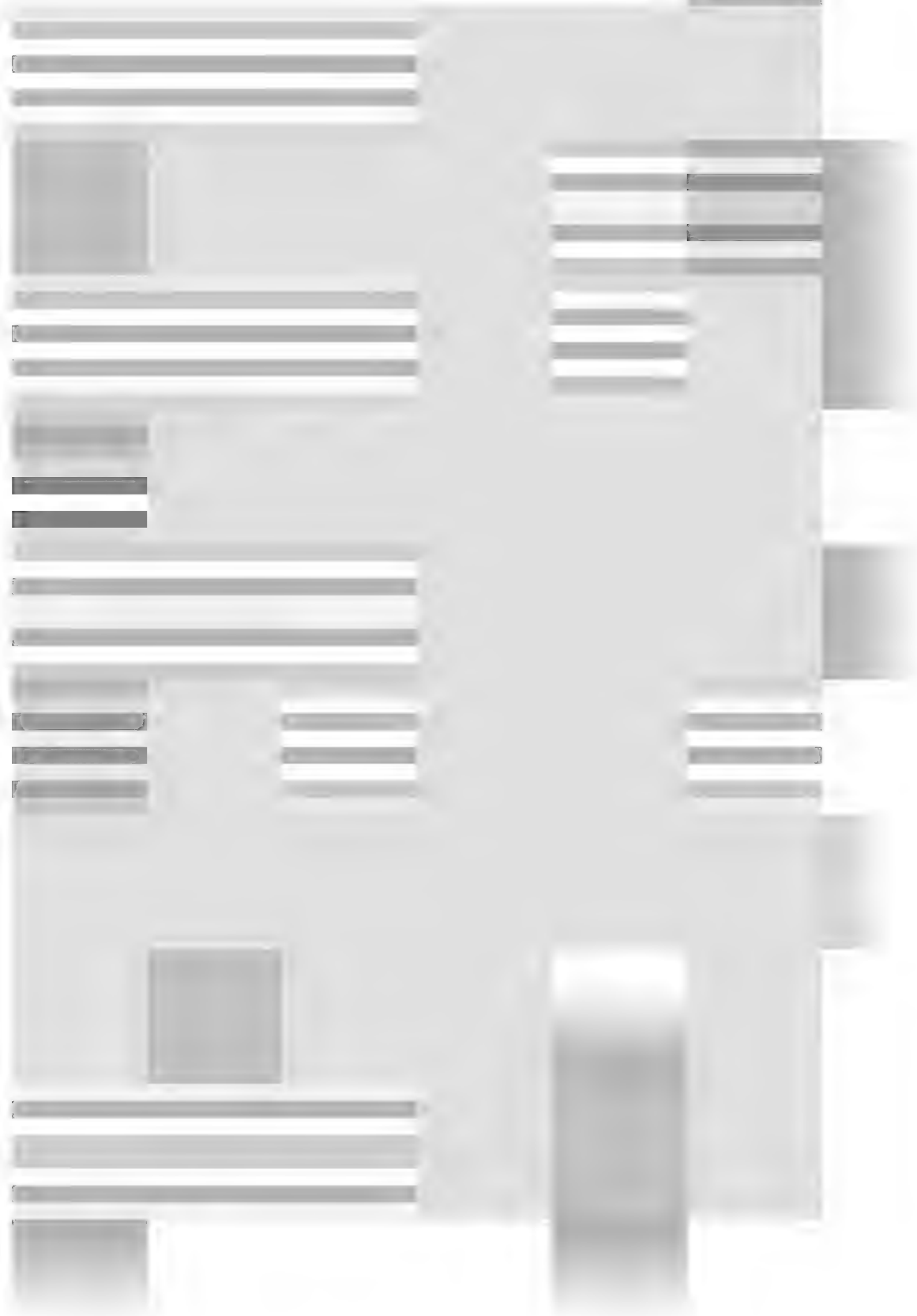
अथविति ॥ 'भेदो द्वैधे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ उपांश्च जपनम् 'जप व्यक्तायां वाचि' 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ द्वे 'संहतयोर्द्वैधीकरणस्य' ॥

उपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

उपेति ॥ उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । 'डधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ आयेन कामार्थभयग्रहः ॥*॥ एकं 'राज्ञा धर्मार्थकामभयैरमात्यादेः परीक्षणस्य' ॥

१—भेदस्त्रिविधः । तदुक्तम्—'लेहारागपनयनं संहर्षोत्पादनं तथा । संतर्जनं च भेदश्चैभेदस्तु त्रिविधः स्मृतः' इति । राज्ञो द्रोहाय शपथपूर्वकम् 'अमीषामैकमयं जातम्' इत्यस्यार्थस्य कपटलेखादीनां राजसदसि प्रक्षेपाद्राज्ञोऽनुयायिषु लेहस्य परिजनानां च प्रभौ भक्तेरपनयनमित्येकः । अनुयायिनामेव परस्परामिभवं संजननं संहर्षोत्पादनम्—इति द्वितीयः ॥*॥ दण्डोऽपि त्रिविधः । तदुक्तम्—'वधोऽर्थग्रहणं चैव परिकेशस्तथैव च । इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः' इति । परिकेशो बन्धनताडनादिः ॥*॥ 'प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्'—इति मुकुटे विशेषः ॥

१—अदन्तप्रतिज्ञामध्येऽस्य पाठाभावादिदमसंगतम् ॥

पञ्च त्रिषु

पेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ॥

अषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।

अवेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीण्यत्र । 'अषडक्षीणि-
तंग्वलंकर्मा-' (५।४।७) इति खः स्वार्थे ॥ (१) ॥*॥ एकं
'द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य' ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥

रहश्रोपांशु चालिङ्गे

वीति ॥ विविचन्ति जना अत्र । 'विचद् पृथग्भावे' (६०
उ० अ०) प्रौढ्यार्थत्वाद्द्वयार्थत्वाद्वा 'क्तोऽधिकरणे च-' (३।४।
७६) इति क्तः । 'विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु
(वसुनन्दे ना)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ विगतो जनोऽस्मात् ॥
(२) ॥*॥ छद्यते स्म 'छद् अपवारणे' (उ० उ० से०) । क्तः
(३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्चेद् । छिन्नं तु रहसि
ह्रीवं छादिते वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—'वा
दान्तशान्त-' (७।२।२७) इति निपातनात्—इत्याह । तत्र ।
णिजन्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥*॥ 'शलाका शारिका मद-
नशारिका' इति पर्यायः । 'शतस्य श्वाविच्छलाका स्याच्छ्रवो मद-
नशारिका' इति तालव्यादौ रभसः । निर्गता शलाकाप्यस्मात् ।
शलाकाया निर्गतो वा ॥ (४) ॥*॥ 'तथा' शब्दः समुच्चये
॥*॥ रह्यते । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ०
४।१८९) यद्वा रमन्तेऽत्र । 'देशे ह च' (उ० ४।२।१५)
इत्यसुन् । होऽन्तादेशश्च । 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' (इति मेदि-
नी) । रभसोऽपि—'रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुं-
सकम्' इति ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥ उपगता अंशवः किरणा अत्र ।
'उपांशु' ञपभेदे स्यादुपांशु विजनेऽव्ययम्' (इति विश्वहै-
ममेदिन्यः) ॥ (७) ॥*॥ अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥*॥ सप्त 'प्र-
कान्तस्य' ॥

रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादिवात् (४।३।५४) यत् ।
'रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'रहस्यस्य' ॥

समौ विश्वम्भविश्वासौ

सेति ॥ विश्वम्भणम् 'सम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०)
दन्त्यादिः । तालव्यादिश्च । घञ् (३।३।१८) । 'विश्वम्भः
केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१)
॥*॥ विश्वसनम् । 'श्वस प्रणने' (अ० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वासस्य' ॥

अेषो अंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

अयिति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् अंशोऽधःपतनम् ।

'अेषु चलने' (भ्वा० उ० से०) । अेषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अंशस्य' ॥

अत्रेणन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

अत्र इति ॥ अत्रेणन्यायः ॥ (१) ॥*॥ नियमेन ईयते ।
'परिन्योर्नीणोः-' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ कल्प-
नम् । 'कूप सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
लत्वम् (८।२।१८) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्म-
णो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ दिश्यते । 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । देशो रूपमस्य ।
दिश्यमानस्योचितस्य रूपम् । यद्वा देशनम् । घञ् (३।३।१८) ।
प्रशस्तं देशनं वा । 'प्रशंसायां रूपम्' (५।३।६६) ॥ (४)
॥*॥ सम्यगञ्जोऽत्र 'अच् प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र
'अच्' इति योगविभागादच् । यद्वा संमतमञ्जसा तत्त्वमत्र
'ह्रस्वो नपुंसके-' (१।२।४७) इति ह्रस्वत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'चित्तस्य' ॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिषु षट्

यिविति ॥ युज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'युक्तो युक्ते पृथग्भूते ह्रीवं हस्तचतुष्टये'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपयन्यनेन । 'एरच्' (३।३।
५६) । उपाय एव । 'उपायाद्भस्वश्च' (ग० ५।४।३४) इति
ठक् ह्रस्वश्च ॥ (२) ॥*॥ लभ्यते 'पोरदुपधात्' (३।१।९८)
इति यत् । 'लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
भजते फलमनुबध्नाति । 'भज सेवयाम्' (भ्वा० उ० अ०) ।
'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । शानच् (३।२।१२४)
वा ॥ (४) ॥*॥ अभिनीयते स्म । 'णीञ प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । अभिनीतेन तुल्यम् । 'अभि-
नीतं संस्कृतं (ते) च न्याय्ये चामर्षणे(विणि) त्रिषु' इति
रुद्रः । 'अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामर्षिणोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ न्यायादनपेतम् । 'धर्मपथ्यर्थ-' (४।४।
९२) इति यत् ॥ (६) ॥*॥ युक्तादयः षट् त्रिषु । षट्
'न्यायागतस्य' ॥

संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

समिति ॥ संप्रधारणम् 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)
प्यन्तः । 'प्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥
'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (उ० उ० से०) संपूर्वः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इदमुचितमेव' इति निश्चयस्य ॥
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥

शिष्टिश्चाह्वा च

अवेति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदनमत्र ।

१—विश्वहैमसंवादप्राप्तप्राप्ताप्यमेदिनीपुस्तके 'युतः' इति पाठः
स्योपलम्बेन योग्यत्वेन चात्रास्वोपन्यासः प्राप्तादिकः ॥

वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ निर्देशः कार्यादेशः ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ एवं निर्देशः । ('निर्देशः
शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ शा-
सेल्युट् (३।३।१९५) । ('शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशा-
स्त्रशान्तिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ 'किन्नावादिभ्यः'
(३।३।१९४) इति क्तिन् ॥*॥ बाहुलकात्तिः । 'शास्तिः' ॥
(५) ॥*॥ आज्ञापनम् । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० से०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'आज्ञायाः' ॥

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्राग्व-
दङ् । ('संस्थश्चरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मर्या' इति सीमायेंऽव्ययम् तत्र
वीयते । प्राग्वदङ् ॥ (२) ॥*॥ धारयति धर्मम् । नन्वादि
ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा । "धारणाऽङ्गे
च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
तिष्ठन्त्यत्र । बाहुलकादधिकरणे क्तिन् । स्थानं वा । 'स्थागा-
पा-' (३।३।१९५) इति क्तिन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'न्या-
य्यपथस्थितेः' ॥

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आग इति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण-
आगअपराधे च' (उ० ४।२।१२) इत्यसुन् आगादेशश्च-अग-
ति । 'अग गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वस्यजिभ्यां णित्' इ-
त्यसुन्—इति सुभूतिः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिभूक्तसूत्रस्यादर्श-
नात् । 'आगोऽपराधे पापे स्यात्' (इति मेदिनी) । सान्तं ह्रीब-
म् ॥ (१) ॥*॥ अपराधनम् । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
'कमिमनिजनि-' (उ० १।७१) इति तुः । 'मन्तुः पुंस्यप-
राधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'अपराधस्य' ॥

समे तूद्धानबन्धने ॥ २६ ॥

सेति ॥ उत्पूर्वाद् द्यतेर्भावे ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (१)
॥*॥ 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।
३।१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्धनस्य' ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डः

द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणमस्य । 'पणपाद-' (५।१।
३४) इति यत् । 'पद्यत्यतदर्थे' (६।३।५३) इति (न) प-
ङ्गावः । प्राण्यङ्गस्यैव पादस्य तत्र ग्रहणात् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'अपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्विगुणद-
ण्डस्य' ॥

भागधेयः करो बलिः ।

मेति ॥ भाग एव । 'नामरूप-' (वा० ५।४।३५)
इति धेयः ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विश्लेषे' (तु० प०
से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'करो वर्षोपले पाणौ
रश्मौ प्रत्ययशुण्डयोः' (इति मेदिनी) । प्रज्ञायणि (५।४।३८)
'कारो वधे निश्चये च बलौ रत्ने यतावपि' (इति विश्व-
मेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ बल्यते । 'बल वधे, दाने' () ।
इन् (उ० ४।१।१८) । 'बलिदैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः ।
उपहारे पुमानस्त्री जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठ-
रावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ('अर्थागमो
भवेदायो भागधेयो बलिः करः' इति हलायुधः) ॥*॥ त्रीणि
'कर्षकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य' ॥

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री

घेति ॥ घट्टादौ देयम् ॥*॥ शुल्क्यते । 'शुल्क अति-
सर्जने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । शुल्कं घट्टा-
दिदेये स्याद्वरादर्वप्रहेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—
शक्ति प्रतिबन्धोऽनेन 'शुल्कवल्कोल्काः' इति निपातः—
इत्याह । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शुल्कवल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति पाठस्य दर्शनात् । धातुपाठे 'शुल्क' धातोर्दर्श-
नाच्च ॥ (१) ॥*॥ आदिना गुल्मप्रतोल्यादिग्रहः ॥*॥ एकम्
'शुल्कस्य' ॥

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

प्रेति ॥ प्राभ्रियते स्म । भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (तु० उ० अ०) वा । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
उ० अ०) । 'कृत्यल्युट्-' (३।३।१९३) इति कर्मणि ल्युट् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य' ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।
उपाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा । कर्मणि
ल्युट् (३।३।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उपगृह्यते । 'ग्रह उपादाने'
(क्या० उ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) ॥ (२) ॥*॥ उप-
ह्रियते । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ उपदीयते । 'डुदाब्
दाने' (तु० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपढौकनस्य' ।—षडप्यु-
पढौकनस्य—इत्यन्ये । 'उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा त्रिया-
म्' इत्यमरमाला ॥

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

याविति ॥ युतकं योनिसंबन्धः । तत्र भवम् । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । युतयोर्वरवधोरिदम् । 'तस्येदम्'

1870
1871
1872

1873
1874
1875

1876
1877
1878

1879
1880
1881

1882
1883
1884

1885
1886
1887

1888
1889
1890

1891
1892
1893

1894
1895
1896

1897
1898
1899

1900
1901
1902

1903
1904
1905

(४।३।१२०) इत्यण् वा । 'युतकं युगले युक्ते संशयेऽपि च' इति रभसः । 'युतकं संशये युगे । नारीवस्त्राञ्चले युक्ते चलनाग्रे च यौतके' (इति मेदिनी) । 'यौतकं यौतुकं च तत्' इति वाचस्यतेरुमध्यमपि । आदिना व्रतभिक्षादिपरिग्रहः ॥*॥ सुदीयते । 'हुदाञ्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥*॥ हियते । कर्मणि ल्युट् (३।३।१९३) । 'हरणं यौतकादीनां द्रव्ये भुजे हतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ('कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य') ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्

तेति ॥ स चासौ कालश्च ॥ (१) ॥*॥ 'तदा' इत्यस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य' ॥

उत्तरः काल आयतिः ।

उत्तेति ॥ आयंसन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । आयस्यति वा । यातेर्बाहुलकाद्धतिः । 'आयतिस्तु त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्तरकालस्य' ॥

सांष्टिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संष्टौ प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।२।६०) ठञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'व्यापारानन्तरं जायमानस्य फलस्य' ॥

उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

विति ॥ उदर्क्यते । 'अर्कं स्तवने' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । उदर्क्यते । 'अर्चं पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) वा । उदच्यते । 'ऋच् स्तुतौ' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) । 'उदर्क एष्यत्कालीनफले मदनकण्टके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भावितः कर्मफलस्य' ॥

अदृष्टं वह्नितोयादि

अद्रिति ॥ वह्निश्च तोयं चादिर्यस्य । भयहेतुत्वाद्भयम् । आदिना 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभादयः' गृह्यन्ते । अदृष्टहेतुक्त्वाददृष्टम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अश्यादिकृतस्य भयस्य' ॥

दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।

द्रिति ॥ दृश्यते स्म क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ स्वश्च परश्च स्वपरौ । तयोश्चक्रे सैन्ये । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चभ्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥*॥ एकं 'स्वपरसैन्यात् परराष्ट्रजाच्चौराटविकादेः परचक्राद्वाहविलोपादेर्भयस्य' ॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

मेति ॥ अहिरिव । गृहस्थत्वात्, आवृताकारत्वाच्च स्वस्य पक्ष एवाहिः । अहेर्भयम् ॥ (१) ॥*॥ 'निजोऽथ मैत्रश्च

समाश्रितश्च संबन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । भृत्या गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति । स्वपक्षात्प्रभवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ एकं 'स्वसहायाज्जातभयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रेति ॥ प्रकर्षाय करणम् । 'कृजः श च' (३।३।१००) । रिङ् (७।४।२८) । 'प्रक्रिया तूपादने स्यादधिकारप्रकारयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अधि आधिक्यस्य करणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञां छत्रधारणादिव्यापारस्य' ॥

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चेति ॥ चमति, चम्यते, वा । अनेन वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इत्यमरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगमेदयोः' (इति मेदिनी) । 'चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे' इति हैमः ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । 'चामरा चामरं बालव्यजनं रोमगुच्छकम्' इति रभसः । 'चामरं चामरापि च । दण्डे च बालव्यजने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चामरस्य' ॥

नृपासनं तु यद्गद्गासनम्

त्रिति ॥ नृपस्यासनम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रं च तदासनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्यादिकृतराजासनस्य' ॥

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हैमम्

सिंहेति ॥ हैमविकारः । नृपासनम् ॥*॥ सिंहाकारमासनम् । सिंह इव वासनम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सुवर्णकृतराजासनस्य' ॥

छत्रं त्वातपत्रम्

छेति ॥ छादयति । अनेन वा । 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । ण्यन्तः । छृन् (उ० ४।१।५९) । 'इस्मन्नन्किषु च' (६।४।९७) इति ङस्वः ॥ (१) ॥*॥ आतपात्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'छत्रस्य' ॥

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

रेति ॥ तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नृपच्छत्रस्य' ॥

१—अनेन कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वाच्चिन्त्यमेतत् । तस्मात्—'सुप्' (३।२।४) इति मुकुटोक्तं सम्पत् ॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

मेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥*॥ पूर्णः
कुम्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ॥

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

भ्रिति ॥ विभर्ति जलम् । 'ड भृज्' (जु० उ० अ०)
'भृङ्गारभृङ्गारौ च' (उ० ३।१३६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
कनकस्यालुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सुवर्णकृतजलपात्रस्य' ॥

निवेशः शिविरं षण्ढे

नीति ॥ निविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निवेशः सैन्यविन्यासे
न्यासे रङ्गविवाहयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शवन्त्यत्र ।
'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् किरच् अन इत्वं
च ॥ (२) ॥*॥ (षण्ढे) क्लीबे ॥*॥ द्वे 'आगन्तुकसैन्य-
वसतेः' ॥

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सेति ॥ सज्जन्ते (न्य) नेन । 'षज्ज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) । सत् शोभनं जन्यतेऽनेन वा ।
'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।११९) ।
'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपर-
क्ष्यते अनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सैन्य-
रक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य' ॥

हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।
३८) । हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं च । सेनाङ्गत्वादेक-
वद्भावः (२।४।२) ॥*॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ चत्वा-
रोऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२)
॥*॥—नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां रथे-
ष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजाश्चेऽन्तर्भावः—इति मुकुटः ॥
एकम् 'सेनाङ्गस्य' ॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥

इभः स्तम्भेरमः पञ्ची

देति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (५।२।१७५) ॥
(१) ॥*॥ 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।११३) इति वल-
च् । 'वले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ हस्तः
शुण्डास्यास्ति । 'हस्ताज्जातौ' (५।२।१३३) इतीनिः ॥ (३)
॥*॥ एवम् 'करी' च ॥ () ॥*॥ द्वौ रदावस्य ॥ (४)
॥*॥ अनेकेन करेण मुखेन च पिबति । 'सुपि' (३।२।४)

इति कः ॥ (५) ॥*॥ द्वाभ्यां पिबति । प्राग्वत्कः ॥ (६)
॥*॥ मतङ्गादृषेर्जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति
ङः ॥ (७) ॥*॥ गजति । 'गज मदाने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥*॥ न अगः । नगे भवो वा ।
अण् (४।३।५३) । 'नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनगे नागकेसरे ।
कूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे
च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणा-
न्तरे' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ अतिथिशतः कुञ्जो हनुरस्य ।
'खमुखकुञ्जेभ्यो रः' (वा० ५।२।१०७) । 'कुञ्जरोऽनेकपे
केसो कुञ्जरा धातकीद्रुमे । पाटलायां च' इति हेमचन्द्रः ॥
(१०) ॥*॥ वारयति शत्रुबलम् । ल्युः (३।१।१३४) । 'वा-
रणं प्रतिषेधे स्याद्वारणस्तु मतङ्गजे' इति विश्वः ॥ (११)
॥*॥ करोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एति
ईयते वा । 'इणः कित्' (उ० ३।१।५३) इति भः ॥ (१३)
॥*॥ 'स्तम्भो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' (इति
विश्वः) । स्तम्बे रमते । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (३।२।१३)
इत्यच् 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१४) ॥*॥ पद्मं
बिन्दुजालमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥*॥ पद्म-
दश 'हस्तिनः' ॥

यूथनाथस्तु यूथपः ।

यिवति ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥*॥
यूथं पाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'यूथमुख्यहस्तिनः' ॥

मदोत्कटो मदकलः

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥*॥ मदेन
कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) अच्
(३।१।१३४) । मदे सति कलो ध्वनिर्यस्य, इति वा ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अन्तर्मदस्य हस्तिनः' ॥

कलमः करिशावकः ॥ ३५ ॥

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (चु० उ०
से०) कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
कलं भाषते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति
ङः ॥ (१) ॥*॥ 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोद्धृतसुतः'
(इति मेदिनी) ॥*॥ करिणः शावकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'करि-
पोतस्य' ॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण भिद्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ गर्जयति । 'गर्ज शब्दे' (चु० प० से०) । अकर्मकत्वा-
त् (३।४।७२) कर्तरि कः । गर्जो जातोऽस्य । तारकादित्वा-
त् (५।२।३६) इत्यच् । गर्जितं वारिवाहादिध्वनौ ना मत्त-

‘कुञ्जरे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ माद्यति । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । प्राग्वत् क्तः (३।४।७२) । ‘न ध्याख्या-’ (८।२।५७) इति निष्ठानत्वाभावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जा-तमदस्य’ ॥

समाधुद्धान्तनिर्मदौ ।

सेति ॥ उद्धृतं वान्तं मदवमनमस्मात् । ‘उद्धान्त उ-द्गीर्णे निर्मदद्विपे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मदाच्चिर्गतः । नि-र्गतो मदोऽस्माद्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गतमदस्य’ ॥

हास्तिकं गजता वृन्दे

हेति ॥ हस्तिनां समूहः । ‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठक’ (४।२।४७) ॥ (१) ॥*॥ गजानां समूहः । ‘गजसहाय्याभ्यां च’ (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘हस्तिनां वृन्दे’ ॥

करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

केति ॥ करोऽस्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) । ‘ऋवेभ्यो ङीप्’ (४।१।५) ॥ (१) ॥*॥ धेनुरिव । ‘इवे प्रति-’ (५।३।९६) इति कन् । ‘स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि पुंसि दानवविशेषे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उद्यते । ‘वश-कान्तौ’ (अ० प० से०) । ‘वशिरण्योश्च’ (वा० ३।३।५८) इत्यप् । वष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ‘वशा नार्या बन्ध-गव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि’ (इति हैमः) । तालव्यशा । ‘वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च’ इति तालव्या-न्तेषु विश्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘हस्तिन्याः’ ॥

गण्डः कटः

गेति ॥ गण्डति । ‘गण्डि वदनैकदेशे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘गण्डः स्यात्पुंसि खज्जिनि । ग्रहयोग-प्रमेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूष-णबुद्धदे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । ‘कटे वर्षा-वरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी मता’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गजगण्डयोः’ ॥

मदो दानम्

मेति ॥ माद्यत्यनेन । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘मदोऽनुपसर्गे’ (३।३।६७) इत्यप् । मदयति वा । अच् (३।१।१३४) । ‘मदो रेतसि कस्तूर्या गवै हर्षमदानयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दानेन । ‘दो अवखण्डने’ (दि० प० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । ‘दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मदपतनस्य’ ॥

वमथुः करशीकरः ।

वेति ॥ वम्यते । ‘उ वम उन्निरणे’ (भ्वा० प० से०) ।

‘द्वितोऽथुच्’ (३।३।८९) ‘वमथुर्वमने घासे मातङ्गकरशीकरे’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ करस्य शीकरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शुण्डाच्चिर्गतजलस्य’ ॥

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

किति ॥ कुं भुवमुम्भति ‘उम्भ पूरणे’ (तु० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ‘कुम्भो राश्यन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे । कार्मुके वार-नार्या च घटे क्लीबं तु गुग्गुलौ’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । ‘पिण्डि संघाते’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘पिण्डो बाले बले सान्द्रे देहागारैकदे-शयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिंहकयोरपि । ओड्गुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डत-गरेऽल्लभूखर्जूरभेदयोः’ (इति मेदिनी) ॥*॥ एकम् ‘गज-कुम्भस्य’ ॥

तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ तयोः कुम्भयोः । वेति संज्ञामत्र घातेन । ‘वि-द ज्ञाने’ (अ० प० से०) । बाहुलकात्कुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘गजकुम्भमध्यभागस्य’ ॥

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवेति ॥ अवग्रह्यतेऽङ्कुरेण । ‘ग्रहवृट्-’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके’ (इति मेदिनी) । रुद्रोऽपि—‘गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्य-वग्रहः’ इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘गजललाटस्य’ ॥

इषीका त्वक्षिकूटकम् ।

इषीति ॥ ईष्यते । ‘ईष उज्ज्जे’ (भ्वा० प० से०) । ‘ईष गतिर्हिंसादानेषु’ (भ्वा० आ० से०) वा० । ‘ईषेः किङ्गखश्च’ (उ० ४।२।१) इतीकम् धातोर्ह्रस्वश्च । (ह्रस्वादिदीर्घमध्या) ॥*॥ ईषा लाङ्गलकीलिका । सेव । ‘इवे प्रति-’ (५।३।९६) इति कनि (ह्रस्वमध्या—ईषिका), दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥*॥ अ-क्षिकूटकं चक्षुर्गोलकम् ॥*॥ एकम् ‘नेत्रगोलकस्य’ ॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाङ्गस्य । अपाङ्गो वा देशः ॥*॥ निर्याण-नेन । करणे ल्युट् (३।३।१७) । ‘निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽन्वनिर्गमे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘गजा-पाङ्गदेशस्य’ ॥

कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥*॥ चूल्यतेऽनया । ‘चूलस्य-

१—‘येपीकमलमधिकृत्य तदा तमङ्गा’ इति मुरारिः । ‘त-स्मिन्नस्यदिषीकाकम्’—इति रघुः—इति मुकुटः । २—चुरादौ तु ह्रस्वादिर्दृश्यते ॥

च्छाये' () । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् ।
'चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजकर्णमूलस्य' ॥

अधः कुम्भस्य वाहिस्थम्

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भः । 'वाहिस्थं वात-
कुम्भाधः' इति भागुरिः । स च ललाटाधोभागः । (कुम्भयो-
रन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहिस्थं तु ततोऽ-
प्यधः' इति हैमनाममाला) ॥*॥ अवश्यं वहति । 'आवश्य-
का-' (३।३।१७०) इति णिनिः । स तिष्ठत्यत्र । 'घञर्थे कः'
(वा० ३।३।५८) । पृषोदरादित्वात् सस्य तः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'गजकुम्भाधोभागस्य' ॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रेति ॥ प्रतिमीयतेऽनेन 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ०
अ०) । 'मीनाति मिनोति-' (६।१।५०) इत्यात्वम् । 'करणा-'
(३।३।११७) इति ल्युट् । 'प्रतिमानं प्रतिच्छाया गजदन्ता-
न्तरालयोः' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वाहिस्थधोभा-
गस्य दन्तमध्यस्य' ॥

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसेति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । 'आसनं
द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१)
॥*॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजस्कन्धदे-
शस्य' ॥

पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पेति ॥ पद्ममिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् ।
'पद्मकं स्यात्पद्मकाष्टबिन्दुजालकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ बिन्दूनां जालकमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजमुखा-
दिस्थबिन्दुसमूहस्य' ॥

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षेति ॥ पक्षयत्यनेन । 'पक्ष परिग्रहे' चुरादिः । 'पुंस्ति-'
(३।३।११८) इति घः । पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (१)
॥*॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा भागः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गज-
पार्श्वस्य' ॥

दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसंबन्धी भागो वा । शाक-
प्रार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्रभा-
गस्य' ॥

द्वौ पूर्वपश्चाज्झादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥

द्वाविति ॥ पूर्वा च पश्चाच्च पूर्वपश्चाच्च ते जङ्घे च । पूर्व-
पश्चाज्झे आदी यस्य सः । पूर्वपश्चादिश्चासौ देशश्च । पूर्वज-
ङ्घाभागे गात्रम् । पश्चाज्झाभागेऽवरम् ॥*॥ गातेऽनेन ।
'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) यद्वा एत्यनेन । 'इण् गतौ'

(अ० प० अ०) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति गा-
देशः । इण् (उ० ४।१।५९) । 'गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागोऽप्य-
ङ्गे कलेवरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अव राति । 'रा
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति
कः । यद्वा न वृणोति, त्रियते, वा । 'वृञ् वरणे' (खा० उ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ग्रहवृद्धे' (३।३।५८) इत्यव्
वा । 'अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ।
'गजान्त्यजङ्घादिदेशोऽवरं स्याच्चरमे त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (१)
॥*॥ 'गात्रावरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते' इति भागुरिः ।
'द्वौ पूर्वपश्चाज्झादिदेशौ गात्रावरे न ना' इति रभसः । क-
श्चित्तु—अष्टीवद्गागादूर्ध्वमवरम् । अधस्तु गात्रम्—इत्याह
॥*॥ अपरा पवर्गादिमध्या च । 'अपरं तत्तरार्धे स्यात्पश्चा-
द्भागे च दन्तिनाम्' इति विश्वः ॥*॥ क्रमेणैकैकम् 'गजज-
ङ्घापूर्वापरभागयोः' ॥

तोत्रं वैणुकम्

तविति ॥ तुद्यतेऽनेन । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)
'दात्री-' (३।२।१८२) इति इण् । 'तोत्रं तु प्राजने वैणुकेऽ-
पि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वैणुना निर्द्वैतम् । 'निर्द्वै-
त्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः'
(७।३।५९) ॥*॥ 'वैणुकम्' इति पाठान्तरम् । संज्ञापूर्वक-
त्वाच्च वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तोदनदण्डस्य' ॥

आलानं बन्धस्तम्भे

आलेति ॥ आलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ०
अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । ('विभाषा लीयतेः'
(६।१।५९) इत्यात्वम्) ॥ (१) ॥*॥ बन्धस्य बन्धनस्य स्त-
म्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्धनस्तम्भस्य' ॥

अथ शृङ्खला ।

अन्तुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अथेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यं खलति । 'खल संचलने, संचये-
च' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।
१३४) । यद्वा शृङ्गात्प्राधान्यात् खलत्यनेन । 'पुंस्ति' (३।३।
११८) इति घः । मिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ('शृङ्खला पुंस्कटीकाज्यां लोहरजौ च बन्धने'
(इति हैमः) ('शृङ्खला पुंस्कटीवल्ग्वन्धेऽपि निगडे त्रिषु' इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्यतेऽनेन । 'अदि बन्धने' (भ्वा०
आ० से०) । 'अन्दूहम्भू-' (उ० १।९३) इति कूः । स्त्री
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भू-
षणस्य च' (इति मेदिनी) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यतिवर्तन्तेऽपि' (५) इति पुंस्त्वम् । यद्वा विनयादिलात्

१—तथा च माघश्लेषः—'बन्धापराणि परितो निगडान्यलात्रीद'
इति—इति मुकुटः ॥

1. The first part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

2. The second part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

3. The third part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

4. The fourth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

5. The fifth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

6. The sixth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

7. The seventh part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

8. The eighth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

9. The ninth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

10. The tenth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

11. The eleventh part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

12. The twelfth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government.

(५।४।३४) ठक् । 'इसुसु-' (७।३।५१) इति कादेशः । 'केड-
णः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ निर्गतो गडः सेच-
नमस्मात् । कठिनत्वात् । निगलति वा । 'गल अदने' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'शृङ्खलस्य' 'वेडी' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्किकृति ॥ अङ्कयतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ सरति अन्तर्गच्छति । अनया वा । 'सु गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति
निः ॥*॥ तालव्योष्मादिरपि । शृणाति । 'शू हिंसायाम्'
(त्र्या० प० से०) । 'शृणिपृष्णिपार्णि-' (उ० ४।५२) इति
साधुः । 'शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणवाचकः' इति
शभेदः ॥ (२) ॥*॥ 'आरक्षमभ्रमवमस्य सृणि शिताग्रम्' इति
तु माघस्य प्रमादः । सृणेः स्त्रीत्वात् ॥*॥ द्वे 'अङ्कुशस्य' ॥
दृष्या कक्ष्या वरत्रा च

द्विति ॥ दृष्यतेऽनया । 'दृष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) ।
प्यन्तः । 'दोषो गौ' (६।४।९०) इत्यूत् 'अचो यत्' (३।१।
९६) । 'दृष्यं त्रिषु दृषणीये क्लीबं वक्त्रे च तद्गृहे' (इति
मेदिनी) ।—चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनादृश्यतां नीयते । 'चूष
पाने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि 'वज्रयै कः' (वा० ३।३।
५८) । ('चूषा') इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा ।
'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या वृहत्तिकायां
स्यात्काष्ठ्यां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च' । (कौयं
हेतौ प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया ।
'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादत्र । यद्वा वरं
त्रायते । 'त्रैह् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गजमध्यबन्ध-
नस्य' ॥

कल्पना सज्जना समे ।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
प्यन्तः । 'ण्यासथ्रन्थ-' (३।३।१०७) इति युच् । 'अथ क-
ल्पना । करिणः सज्जनार्या स्त्री क्लीबं कृप्तौ च कल्पने' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एवं 'वस्ज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
प्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । 'सज्जनं तु भवेत्क्रीबमुपरक्षणघ-
ट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनार्या च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पल्याणाद्यारोपणेन सज्जीक-
रणस्य' ॥

१ शृणिः किरणः—इति तु सिद्धान्तकौमुदी ॥ २—'स्त्रियाम्'
इत्येकदेशेन स्त्रीपुंसशब्दसमुदायो लक्ष्यते । तेन सृणेः पुंस्त्वमपि
इति सुभृत्यादयः । स्त्रियामिति प्रायिकत्वादुक्तम्, इति तु वयम्—
इति मुकुटः ॥ ३—इदं च कार्यशब्दार्थनोधकत्वात्प्रकृतानुपयुक्तम् ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

प्रेति ॥ प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प०
अ०) । 'वीज्यात्वरिभ्यो निः' (उ० ४।४८) । 'प्रवेणिः स्त्री
कुथावेण्योः' (इति मेदिनी) । 'कुदिकारात्' (ग० ४।१।४५)
इति वा ङीष् । आस्तीर्यते अनेन वा । 'स्तृज् आच्छा-
दने' (त्र्या० उ० से०) । कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।
११७) वा ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनेन । 'वृज् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । 'कृपृवृदृशिभ्यो नः' (उ० ३।१०) यद्वा
बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वर्णः
स्वर्णे व्रते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे ।
भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्ण
तु कुकुमे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ परिस्तूयते । 'वृज् स्तुतौ'
(अ० उ० अ०) । 'अर्तिसुसु-' (उ० १।१।४०) इति मन् ।
परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यद्वा-परिगतः
सोमोऽत्र । 'यत्क्रियायुक्ताः (तं प्रति)' (वा० १।४।५९) इति
परेः स्तौति प्रत्यनुपसर्गत्वाच्च षैः (८।३।६५) ॥ (४) ॥*॥
कुथ्नाति । 'कुन्थ वीप्तौ' (त्र्या० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । '-दहदश-' (३।१।२४) इति निर्देशात्कचिदङ्कि-
त्यपि नलोषः । यद्वा कुन्थत्यशोभाम् 'कुथि हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा कुथ्यति । 'कुथं
पूतीभावे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।३।१५) इति
कः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बहिषि' (इति
मेदिनी) । क्लीबेऽपि । 'स्त्री प्रवेणी' । 'कुथं त्रिषु' इति
बोपालितः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गजोपर्यास्तरणचित्रक-
म्बलस्य' ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम्

वीति ॥ वेति, स्म युद्धादिकर्मणः । 'वी गत्यादौ' (अ०
प० से०) । अजति स्म वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वीतमसारगजे
स्यादङ्कुशकर्मण्यसारतुरगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सारो बलमस्य । हस्ती चाश्वश्च । सेनाङ्गत्वादेकत्वम् (२।४।२)
॥*॥ एकम् 'निर्बलहस्तिगजसमूहस्य' ॥

वारी तु गजबन्धनी ।

वेति ॥ वार्यतेऽनया । 'वृज्' (स्वा० उ० से०)
प्यन्तः । 'वसिवपियजि-' (उ० ४।१।२५) इतीज् । 'वारी

१ सिद्धान्तकौमुद्यां तु 'कृवृजृसिद्रुपन्मनिस्त्रिभ्यो निव्' इति
पाठो दृश्यते ॥ २—मुकुटस्तु—उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परि-
सर्गात्' (८।३।६५) इत्यादिना षत्वम्—इत्याह । युक्तं चैतत् ।
अन्यथा पूर्वकल्पे षत्वं दुर्वारम् ॥ ३—अस्यार्थस्य भाष्यविरुद्धत्वात्-
तीयप्रकार एव साधुः ॥

स्याद्गजबन्धन्यां कलश्यामपि योषिति । वारिवार्गजबन्ध-
न्योः स्त्री क्लीबेऽन्बुनि बालके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
बन्धतेऽस्याम् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । अधि-
करणे ल्युट् (३।३।११७) । गजस्य बन्धनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गजबन्धनशालायाः' ॥

घोटके पीतितुरगतुरंगश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥
वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटति ॥ घोटते । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥*॥ पचाद्यचि 'घोटः' अपि ।
'घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रभसः ॥ (१)
॥*॥ पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।
१७४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पीतिनांश्चै
स्त्रियां पाने' (इति मेदिनी) ॥ 'वीति' इति पाठे । वेति ।
'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
'वीतिरथेऽशने गतौ । प्रजने धावने वीतौ' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ तोरणम् । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) ।
'घञर्थे कः' (वा० ३।३।१८८) बाहुलकात् । घञ् (३।३।१८८)
वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । तुरेण त्वरया गच्छति । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'तुरगी चाश्वग-
न्धायां तुरगश्चित्तवाजिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
अभ्युते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशूमुषि-
लटि-' (उ० १।१।५१) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ तुरेण
गच्छति । 'गमेश्व' (३।२।४७) इति खच् । 'खच्च वा डित्'
(वा० ३।२।३८) । 'अर्हाद्विष-' (६।३।६७) इति सुम् ॥
(४) ॥*॥ (६) ॥*॥ अवश्यं वजति । 'वज गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः । यद्वा
वाजाः पक्षा अभूवन् यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी
बाणाश्चपक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ उह्यते । अनेन
वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि करणे वा घञ्
(३।३।१९) । बाह्यतेवाप्यन्तः । अच् (३।३।५६) । बाह्यते ।
'बाह प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) ।
'बाहो भुजे पुमान्मानमेदाश्ववृषवायुषु' (इति मेदिनी) ॥
(८) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप् । मुकुटस्तु—'ब्रामदिप-
द्यतिपृशकिभ्यो वनिप्' (उ० ४।१।१३)—इत्याह । तन्न ।
तत्र कनिपो विधानाद्गुणाभावप्रसङ्गात् । यद्वा अर्वति ।
'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् कनिच् । मुकुट-
स्तु—बाहुलकाद्वनिप् । 'राल्लोपः' (६।४।२१) । इति (सुभू-
तिः)—इत्याह । तन्न । वनिविवधौ बाहुलकस्यानुपयोगात् ।
'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् ।

२—सिद्धान्तकौमुद्यामपि प्रकृतसूत्रव्याख्याने 'अर्वा तुरगगर्हयोः'
'पूर्वं ग्रन्थिः प्रस्तावश्च' इत्युदाहरणे गुणाक्षीकारेण चिन्त्यमेतत् ॥

उणादिषु वनिपो दर्शनात् । कौ ब्रालादौ किति अनुनासिके
च राल्लोपस्य विहितत्वेन वनिपि तदसंभवात् । लोपं विनापि
रूपसिद्धेश्च । 'अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः
(वा० ६।१।९४) । 'गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने
च मृगमेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' (इति हैमः) ॥
(१०) ॥*॥ हयति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ सिन्धुषु भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशो-
द्भवे ह्ये । मणिमन्येऽपि' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ सपति
सेनायां समवैति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) ।
क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१३) ॥*॥ त्रयो-
दश 'घोटकस्य' ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजनम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८८) । आजेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीया
आयत्ता वा । 'अश्वं कुलीनमाजानेयं, शावं किशोरं ब्रुवते'
इति नाममाला । 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्वलन्तश्च पदे पदे ।
आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥
(१) ॥*॥ कुलस्यापत्वानि । 'कुलात् खः' (५।१।१३९) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कुलीनाश्चानाम्' ॥

विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

वीति ॥ विनीयन्ते स्म । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । सुशिक्षिताः । 'विनीतः सुव-
हाश्च स्याद्वणिज्यपि पुमांस्त्रिषु । जितेन्द्रियेऽपनीते च निश्चते
विनयान्विते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ साधुवहनशीलाः ।
'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः । मुकुटस्तु—'साधुकारिणि च' (वा० ३।१।७८)
इति णिनिः—इत्याह । तन्न । एवं सति णिनिना गता-
र्थत्वात् साधुशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सम्यगगतिमतां वाजिनाम्' ॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका हयाः ।

वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्जः'
(३।२।९७) । 'आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक
उक्तः' इति रत्नकोषः ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥
(१) ॥*॥ पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ काम्बोजेषु भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।
५३) इत्यर्थे कच्चायण् (४।२।१३३) ॥ (१) ॥*॥ बाल्हि-
कादेशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७) इत्यण् । 'बाल्ही-
कं बाल्हिकं धीरहिङ्गनोर्नाशदेशयोः' इति त्रिकाण्डशेषतो

घञ् । 'अचि विभाषा' (८।२।३१) इति वा लः ॥ (१) ॥*॥ गलस्योद्देशः समीपभागः ॥ (२) ॥*॥ 'घण्टाबन्ध-
समीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम
रोमजः शुभकृन्मतः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥*॥ द्वे 'ग्रीवायाः स-
मीपभागस्य' ॥

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत् ।

त्रिति ॥ अश्वानां समूहः । 'केशाश्वभ्यां यच्छावन्-
तरस्याम्' (४।२।४८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तस्य समूहः'
(४।२।३७) इत्यण् । —'अनुदात्तादेरञ्-' (४।२।४४) —
इति मुकुटः । तञ्च । कञन्तत्वेनाश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात्
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्ववृन्दस्य' ॥

**आस्कदिन्तं धोरितकं रेचितं वलितं हृतम् ॥४८॥
गतयोऽमूः पञ्च धाराः**

आस्क्रेति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः'
(भ्वा० प० अ०) स्वार्थेऽण्यन्तः । भावे क्तः (३।३।११४) ।
आस्कन्दः संजातोऽस्य वा, तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ।
एवमिष्णलोपाभावश्च नानुपपन्नः ('उत्तेरितमुपकण्ठमा-
स्कन्दितकमित्यपि । उल्लोलोल्लय गमनं कोपादेवाखिलैः
पदैः' इति हैममाला) ॥ (१) ॥*॥ धोरणम् । 'धोर्कृ गति-
चातुर्ये' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अथ धोरितकं धौर्यं धा(धो)
रणं धोरितं च तत्' इति वाचस्पतिः । वृद्धिमत्पाठे
प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) बोध्यः । ('तत्र धोरितकं धौर्यं धोरणं
धोरितं च तत् । बभ्रुकङ्कशिखिकोडगतवत्' इति हैमना-
ममाला) ॥ (१) ॥*॥ रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (ह० उ०
अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।३।११४) ('उत्तेजितं रेचितं स्या-
न्मध्यवेगेन या गतिः' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥*॥
वलनम् । 'वल्ग गतौ' () । क्तः (३।३।११४) ।
('वलितं पुनः । अग्रकायसमुल्लासात्कुञ्चितासं नतत्रिकम्'
इति नाममाला) ॥ (१) ॥*॥ ह्वनम् । 'हुङ् गतौ' (भ्वा०
आ० अ०) । क्तः (३।३।११४) । ('हृतं तु लङ्घनं पक्षिभ्य-
गगत्यनुहारकम्' इति हैमः) । 'हृतमश्वस्य गतौ हृतस्त्रिमा-
त्रके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अमूर्श्वानां पञ्च गतयः ॥*॥
धौर्यन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा 'धृञ् धारणे' ण्यन्तः ।
(भ्वा० उ० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । ('धारा
सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरंगगतिपञ्चके' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'गतिविशेषाणाम्' एकैककम् ॥

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घविति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रोथति । 'प्रोथ् पर्याप्तौ'
(भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रोथोऽस्त्री

हयघोणायां ना कथ्यामध्वगे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अश्वभ्रमणस्य' ॥

कविका तु खलीनोऽस्त्री

केति ॥ कवते 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) ।
'अच इः' (उ० ४।१।३९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) । यद्वा 'कृजादिभ्यो वुन्-' (उ० ५।३।५) । टाप्
(४।१।४) इत्यम् (७।३।४४) ॥ (१) ॥*॥ खे मुखबिले
लीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खलीनस्य' 'कडिआली' इति
ख्यातायाः ॥

शफं क्लीवे खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥

शेति ॥ शं फणति । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः
(६।२।१०९) । 'शफं मूले तरुणां स्याद्वादीनां खुरेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'खुरः कोलद-
ले शफे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्य' ॥

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गले

प्विति ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' () अच्
(३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पुच्छभाण्ड-'
(३।१।२०) इति निपातनाद्वा । —इगुपधत्वात्को वा—इति
मुकुटश्चिन्त्यः । अन्तरङ्गत्वात्तुकि सतीगुपधत्वाभावात् ।
'पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्याल्लाङ्गले पुच्छमिष्यते' इति मेदि-
नी ॥ (१) ॥*॥ ल्यते । बाहुलकान्मक् ॥ (२) ॥*॥
'लङ्गति' । 'लग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जिपिप्प्रादिभ्य
ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'लाङ्गूलं
पुच्छशोकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुच्छस्य' ॥

बालहस्तश्च बालधिः ।

वेति ॥ 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ'
(इति पवर्गीयादौ मेदिनी) बालो हस्त इव । दंशादिनिवार-
कत्वात् । बालानां हस्तः समूहो वा ॥ (१) ॥*॥ बाला
धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किंः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'केशवलाङ्गलमात्रस्य' ॥

त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (१) ॥*॥ लुठति
स । 'लुठ प्रतिघाते' (तु० प० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भ्रमशान्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठितस्या-
श्वस्य' ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

येति ॥ यान्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । चक्रमस्यास्ति

1. The first step is to identify the problem or question that needs to be addressed. This involves gathering information and understanding the context of the issue.

2. Once the problem is identified, the next step is to develop a plan or strategy to address it. This may involve brainstorming ideas, consulting with others, or researching existing solutions.

3. After a plan is developed, the next step is to implement it. This involves putting the plan into action and monitoring progress.

4. Once the plan is implemented, the next step is to evaluate the results. This involves assessing whether the plan has been successful in addressing the problem or question.

5. Finally, the last step is to reflect on the process and learn from the experience. This involves considering what worked well, what didn't, and how the process can be improved for future use.

6. The final step is to communicate the results of the process. This involves sharing the findings with others and providing feedback.

7. The final step is to document the process. This involves creating a record of the steps taken and the results achieved.

8. The final step is to review the process. This involves evaluating the overall effectiveness of the process and making any necessary adjustments.

9. The final step is to implement the revised process. This involves putting the revised plan into action and monitoring progress.

10. The final step is to evaluate the results of the revised process. This involves assessing whether the revised plan has been successful in addressing the problem or question.

11. The final step is to reflect on the process and learn from the experience. This involves considering what worked well, what didn't, and how the process can be improved for future use.

12. The final step is to communicate the results of the process. This involves sharing the findings with others and providing feedback.

13. The final step is to document the process. This involves creating a record of the steps taken and the results achieved.

14. The final step is to review the process. This involves evaluating the overall effectiveness of the process and making any necessary adjustments.

15. The final step is to implement the revised process. This involves putting the revised plan into action and monitoring progress.

16. The final step is to evaluate the results of the revised process. This involves assessing whether the revised plan has been successful in addressing the problem or question.

17. The final step is to reflect on the process and learn from the experience. This involves considering what worked well, what didn't, and how the process can be improved for future use.

18. The final step is to communicate the results of the process. This involves sharing the findings with others and providing feedback.

19. The final step is to document the process. This involves creating a record of the steps taken and the results achieved.

20. The final step is to review the process. This involves evaluating the overall effectiveness of the process and making any necessary adjustments.

इतिः (५।२।११५) । युद्धायेदम् । तस्मिन् ॥॥ शतमञ्जा-
न्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥॥ स्यन्दते 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'बलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (३।२।१४८) ।
'स्यन्दनं तु क्षुतौ नीरे, तिनिशे ना रथेऽस्त्रियाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ रमन्तेऽत्र । अनेन वा । 'हनिकुषिनी-
रमिकादिभ्यः कथन्' (उ० २।२) मलोपः (६।४।३७) । 'रथः
पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥॥ त्रीणि 'रथस्य' ॥

असौ पुण्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

असाविति ॥ पुण्य इव रथः । पुण्ये यात्रोत्सवादौ रथो
वा । अन्तस्थमध्या ॥॥॥ पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात्
'पुष्पमिव रथः' इति विग्रहः ॥ (१) ॥॥ एकं 'युद्धं विना
यात्रोत्सवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य' ॥

कर्णोरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।

केति ॥ कर्णसाध्या श्रवणक्रियोपचारात्कर्णः । कर्णो-
ऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । कर्णं चासौ रथश्च शब्दमा-
त्रेण रथः । नतु वस्तुतो रथः । यद्वा सामीप्यात्कर्णशब्देन
स्कन्दो लक्ष्यते । कर्णः स्कन्धः । सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन ।
स्कन्धवाह्यः । स चासौ रथश्च । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७)
इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥ प्रोह्यते । अनेन वा । 'बह प्रापणे'
(भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (२) ॥॥
डीयतेऽनेन 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० से०) ल्युट्
(३।३।११७) ॥॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गतौ' (भ्वा०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'पुरुष-
स्कन्धवाह्यस्य यानविशेषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य ॥
क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्

क्लीति ॥ अनिति चीत्करोति । 'अन प्राणने' (अ० प०
से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ।—करणेऽसुन्—इति मुकुटः ।
तत्र । करणत्वासंभवात् । कर्तृत्वौचित्याच्च ॥ (१) ॥॥
शक्नोति भारं वोढुम् । जीवयितुं वा । तदुक्तम्—'शकटः
शाकिनी गावो यानमास्कन्दनं खनम् । अनूपः पर्वतो राजा
दुर्भिक्षे नव वृत्तयः' इति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८९) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'शक-
टस्य' ॥

गन्त्री कम्बलिवाहकम् ॥ ५२ ॥

गेति ॥ गम्यतेऽनया । घृन् (उ० ४।१४९) । चित्तवान्डीष
(४।१।४९) ॥ (१) ॥॥ कम्बलः साक्षास्यास्ति । इतिः (५।
२।११५) । कम्बलिभिर्वृषैरुह्यते । प्यत् (३।१।१२४) । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'शकटि-
कायाः' ॥

शिबिका याप्ययानं स्यात्

शीति ॥ शिवैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा शिवं

करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्वुल् ॥
(१) ॥॥ याप्यैरधमैर्वाहं यानम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'पालकी'
इति ख्यातायाः ॥

दोला प्रेक्षादिका स्त्रियाम् ।

दविति ॥ दोलयति । दोल्यते वा । 'दुल उत्क्षेपे' घुरादिः ।
अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा (१) ॥॥ प्रेक्ष्यते ।
'इलि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'दोला
प्रेक्षः पुमान् प्रेक्षा, निधेणिरधिरोहणी' इति रत्नकोषः ॥ (२)
॥॥ आदिना शयनखट्वावाह्यादिदोला ॥॥ द्वे 'दोलायाः'
'हिंदोला' इति ख्यातायाः । 'डोली' इति ख्याताया वा ॥
उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥

उभाविति ॥ द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकारः । 'प्राणिरज-
तादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) । द्वैपेन वैयाघ्रेण च चर्मणा परि-
वृतो रथः । 'द्वैपवैयाघ्रादञ्' (४।२।१२) ॥ (१) ॥॥ (२)
॥॥ 'व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' द्वे ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।

पेति ॥ 'स्यात्पाण्डुकम्बलः श्वेतप्रावारप्रावभेदयोः'
(इति मेदिनी) । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः । 'पाण्डुकम्बला-
दिनिः' (४।२।११) ॥ (१) ॥॥ एकं 'शुक्लकम्बलवेष्टि-
तरथस्य' ॥

रथे काम्बलवस्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

रेति ॥ कम्बलेन वस्त्रेण च आवृतो रथः । 'परिवृतो रथः'
(४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥॥ आदिना चार्मक्षौमदौकला-
दिग्रहः ॥॥ एकैकम् 'कम्बलाद्यावृत्तरथस्य' ॥

त्रिषु द्वैपादयः

त्रीति ॥ द्वैपादयो बाह्यान्ताः ॥

रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।

रेति ॥ रथानां समूहः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति
यत् । 'रथ्यो रथांशे रथवोढरि । रथ्या तु रथसंघाते
प्रतोल्यां पथि चलरे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ 'इनित्रकट्य-
चश्च' (४।२।५१) ॥ (२) ॥॥ रथानां व्रजः ॥ (३) ॥॥
त्रीणि 'रथसमूहस्य' ॥

धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)
'भ्राजभास-' (३।२।१७७) इति क्तिप् । 'राहोपः' (६।४।२९) ।
'वोः-' (८।२।७६) इति दीर्घः । 'धूर्यानमुखभारयोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥॥ यानस्य मुखं पुरोभागः ॥ (२) ॥॥ द्वे
'वोढुबन्धनस्थानस्य' ॥

स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

स्येति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥॥ अपकीर्यते स्वस्थाने

क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
'अपस्क्ररो रथाङ्गम्' (६।१।१४९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'चक्रंभिन्नस्य रथारम्भकस्य' ॥

चक्रं रथाङ्गम्

चेति ॥ क्रियते गतिरनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ।
'कुलादीनां के' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके
पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-
रोपकरणाङ्गयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
रथस्याङ्गम् । 'रथाङ्गं न द्वयोश्चके ना चक्राङ्गविहङ्गमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्य' ॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।

तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूस्पर्शिभागः ॥*॥ नयति
रथम् । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे कृप-
त्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रधी-
यतेऽनेन । 'डु घाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।९२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्यान्तस्य' ॥

पिण्डिका नाभिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम् । 'पिण्डि संघाते' (भ्वा०
आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः
(४।१।४१) । स्वार्ये कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥
मह्यन्तेऽरा अत्र । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहो
भश्च' (उ० ४।१२६) इतीच् हस्य भः । यद्वा नभ्यतेऽक्षेण ।
'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इज(ण)जादिभ्यः'
(वा० ३।३।१०८) । 'नाभिर्मुख्यवृत्ते चक्रमध्यक्षत्रिययोः
पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् त्रियां कस्तूरिकामदे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथचक्रमध्ये मण्डला-
कारायाः' ॥

अक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिक्षेप्यस्यान्ते कीलके । अणति ।
'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'अणि-
राणिवदक्षाग्रकीले स्यादश्रिमीमयोः' इति विश्वः । 'अणिराणि-
दक्षाग्रकीलाश्रिमीमसु द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'अक्षाग्रकीलकस्य' ॥

१—इदं च 'रथारम्भकं चक्रादन्यत्' इति भट्टक्षीरस्वामिप्र-
न्थानुरोधेनोक्तम् । मुकुटस्तु—सामान्येन रथस्याङ्गमक्षयुगचक्रादि-
कमपस्करः—इति, अथे—रथाङ्गत्वेनैव गतार्थस्यापि 'चक्रम्' इति
विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च
रथाङ्गस्यानुवादः—इति च प्रोक्तवान् ॥ २—'कुदिकारात्' इति
जीवि 'अणी' आणी च । 'समाधुर्या वाणीमनो हरति' इति
दमयन्तीलेषात् ॥

रथगुप्तिर्वरुथो ना

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥*॥ त्रियते रथो-
ऽनेन । 'जृवृञ्भ्यामूथन्' (उ० २।६) । ('वरुथो रथगुप्तौ
स्यात्) वरुथं चर्मवेदमनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'परप्रहाणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहवदावरणस्य' ॥

कूबरस्तु युगंधरः ।

किति ॥ कूवते । 'कूड् शब्दे' (तु० आ० से०) । बाहु-
लकाद्वरच् । 'कुटादिः । 'कूबरस्त्रिषु चारौ ना कुञ्जकेऽस्त्री
युगंधरे' (इति मेदिनी) ।—कूयते—इति स्वामी ॥ (१)
॥*॥ युगं घोडबन्धनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि—'
(३।२।४६) इति खच् । 'अरुद्विष—' (६।३।६७) इति मुम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'युगकाष्ठबन्धनस्थानस्य' ॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थम्

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'अनुकर्षो रथाधःस्थदाहप्यनु-
कर्षणे' (इति मेदिनी) ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'अनुकर्षो नाक्ष-
तलबाध' इति बोधालितात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रथस्याधस्त-
लभागदारुणः' ॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

प्रेति ॥ प्रसज्यते । 'षज्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति दीर्घः
॥ (१) ॥*॥ रथाङ्गयुगादन्यद्युगं वृषभाणां दमनकाले
यदासज्यते तस्यैकम् । स्वामी तु ('युगाद्युगः' इति पाठमा-
श्रित्य)—युगेनातति । युगादथादिः । तस्य युगो ना—इत्याह ।
अन्येतु—युगान्तरं यद्वध्यते । तस्य—इत्याहुः । 'युगं द्वितीयं
प्रासङ्गः' इति कात्यः । एकं 'अन्यवृषयुगमस्य' ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

सेति ॥ सर्वं हस्यध्वरथादिदोलान्तम् । बाहयति । बहेः
स्वार्थेऽप्यन्तात्कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । अन्ये तु—बहल्य-
नेन । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'वाहनमाहितात्'
(८।४।८) इति निपातनादीर्घः—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ या-
न्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) 'यानं स्याद्वाहने गतौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ युज्यते अनेन वा । 'युजिश्
योगे' (६० उ० अ०) । 'युग्यं च पत्रे' (३।१।१२१) इति
क्यबन्तो निपातः ॥ (३) ॥*॥ पतन्त्यनेन 'पतु गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् ।
'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणेः' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ धोरति । अनेन वा । धोरयति वा । 'धोर्क्ते गति-

१—हेमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञानाममालयां 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्'
इति पठित्वा—'द्वितीयं युगं युगान्तरम् । यत्काष्ठं वत्सानां दमन-
काले स्कन्ध आसज्यते । यन्मुनिः—'युगं-द्वितीयं प्रासङ्गः'—इति
व्याख्यातवान् ॥

1. The first part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government. The names are listed in alphabetical order, and each name is followed by the name of the office to which the person has been appointed. The list is as follows:

Name	Office
John A. Smith	Mayor
James B. Jones	City Clerk
William C. Brown	City Engineer
Robert D. White	City Treasurer
Charles E. Green	City Attorney
Thomas F. Black	City Commissioner of Public Works
Henry G. Gray	City Commissioner of Health
John H. White	City Commissioner of Education
James I. Black	City Commissioner of Police
William J. Gray	City Commissioner of Fire
Robert K. White	City Commissioner of Public Safety
Charles L. Black	City Commissioner of Public Health
Thomas M. Gray	City Commissioner of Public Education
Henry N. White	City Commissioner of Public Police
John O. Black	City Commissioner of Public Fire
James P. Gray	City Commissioner of Public Safety
William Q. White	City Commissioner of Public Health
Robert R. Black	City Commissioner of Public Education
Charles S. Gray	City Commissioner of Public Police
Thomas T. White	City Commissioner of Public Fire
Henry U. Black	City Commissioner of Public Safety
John V. Gray	City Commissioner of Public Health
James W. White	City Commissioner of Public Education
William X. Black	City Commissioner of Public Police
Robert Y. Gray	City Commissioner of Public Fire
Charles Z. White	City Commissioner of Public Safety

2. The second part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government. The names are listed in alphabetical order, and each name is followed by the name of the office to which the person has been appointed. The list is as follows:

Name	Office
John A. Smith	Mayor
James B. Jones	City Clerk
William C. Brown	City Engineer
Robert D. White	City Treasurer
Charles E. Green	City Attorney
Thomas F. Black	City Commissioner of Public Works
Henry G. Gray	City Commissioner of Health
John H. White	City Commissioner of Education
James I. Black	City Commissioner of Police
William J. Gray	City Commissioner of Fire
Robert K. White	City Commissioner of Public Safety
Charles L. Black	City Commissioner of Public Health
Thomas M. Gray	City Commissioner of Public Education
Henry N. White	City Commissioner of Public Police
John O. Black	City Commissioner of Public Fire
James P. Gray	City Commissioner of Public Safety
William Q. White	City Commissioner of Public Health
Robert R. Black	City Commissioner of Public Education
Charles S. Gray	City Commissioner of Public Police
Thomas T. White	City Commissioner of Public Fire
Henry U. Black	City Commissioner of Public Safety
John V. Gray	City Commissioner of Public Health
James W. White	City Commissioner of Public Education
William X. Black	City Commissioner of Public Police
Robert Y. Gray	City Commissioner of Public Fire
Charles Z. White	City Commissioner of Public Safety

3. The third part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government. The names are listed in alphabetical order, and each name is followed by the name of the office to which the person has been appointed. The list is as follows:

Name	Office
John A. Smith	Mayor
James B. Jones	City Clerk
William C. Brown	City Engineer
Robert D. White	City Treasurer
Charles E. Green	City Attorney
Thomas F. Black	City Commissioner of Public Works
Henry G. Gray	City Commissioner of Health
John H. White	City Commissioner of Education
James I. Black	City Commissioner of Police
William J. Gray	City Commissioner of Fire
Robert K. White	City Commissioner of Public Safety
Charles L. Black	City Commissioner of Public Health
Thomas M. Gray	City Commissioner of Public Education
Henry N. White	City Commissioner of Public Police
John O. Black	City Commissioner of Public Fire
James P. Gray	City Commissioner of Public Safety
William Q. White	City Commissioner of Public Health
Robert R. Black	City Commissioner of Public Education
Charles S. Gray	City Commissioner of Public Police
Thomas T. White	City Commissioner of Public Fire
Henry U. Black	City Commissioner of Public Safety
John V. Gray	City Commissioner of Public Health
James W. White	City Commissioner of Public Education
William X. Black	City Commissioner of Public Police
Robert Y. Gray	City Commissioner of Public Fire
Charles Z. White	City Commissioner of Public Safety

4. The fourth part of the document is a list of the names of the persons who have been appointed to the various offices of the city government. The names are listed in alphabetical order, and each name is followed by the name of the office to which the person has been appointed. The list is as follows:

Name	Office
John A. Smith	Mayor
James B. Jones	City Clerk
William C. Brown	City Engineer
Robert D. White	City Treasurer
Charles E. Green	City Attorney
Thomas F. Black	City Commissioner of Public Works
Henry G. Gray	City Commissioner of Health
John H. White	City Commissioner of Education
James I. Black	City Commissioner of Police
William J. Gray	City Commissioner of Fire
Robert K. White	City Commissioner of Public Safety
Charles L. Black	City Commissioner of Public Health
Thomas M. Gray	City Commissioner of Public Education
Henry N. White	City Commissioner of Public Police
John O. Black	City Commissioner of Public Fire
James P. Gray	City Commissioner of Public Safety
William Q. White	City Commissioner of Public Health
Robert R. Black	City Commissioner of Public Education
Charles S. Gray	City Commissioner of Public Police
Thomas T. White	City Commissioner of Public Fire
Henry U. Black	City Commissioner of Public Safety
John V. Gray	City Commissioner of Public Health
James W. White	City Commissioner of Public Education
William X. Black	City Commissioner of Public Police
Robert Y. Gray	City Commissioner of Public Fire
Charles Z. White	City Commissioner of Public Safety

चातुर्ये' (भ्वा० प० से०) ल्युः (३१११३४) । ल्युट् (३१३। ११३) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वाहनमात्रस्य' ॥

परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

पेति ॥ विनीतकानामिदम् । यद्वा विनीयते स्म । क्तः (३१२१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रज्ञाद्यण् (५।४। ३८) ॥ (१) ॥*॥ परम्परया यद्वाह्यं वहति । शकटं यथा-
रुढम् । तस्यैकम् 'परम्परावाहनस्य' ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।

आधविति ॥ आधोरयन्ति । ल्युः (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ हस्तिनं पान्ति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आ-
तोऽनुप-' (३१२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४। ५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिनमारोहयन्ति । 'कर्मण्यण्' (३१२।१) ॥ (३) ॥*॥ निषीदन्त्यवश्यम् । 'षड्लु विशरणादिषु' (भ्वा० प० अ०) । आवश्यके णिनिः (३१३।१७०) । यद्वा निषा-
दयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनम् । प्रज्ञादित्वात् (३१११३४) आवश्यके (३१३।१७०) वा णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'हस्तिपकेषु' ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ५९
सव्येष्टदक्षिणस्यौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'यमु उ-
परमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३१११३३) ॥ (१) ॥*॥ प्राजति । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । तृच् अन्तर्भा-
वितण्यर्थो वा । 'बलादावार्धधतुके वेच्यते' (भाष्य० २।४। ५६) इति वी न ।—प्राजयति—इति स्वामिमुकुटोक्तं चि-
न्त्यम् । णिचि वीभावस्य नित्यत्वात् । 'प्राजयिता' इति रूप-
प्रसङ्गाच्च । यदपि—वानुवृत्तेर्वीभावो नास्ति—इति स्वामिनो-
क्तम् । तदपि चिन्त्यम् । वृत्त्यौ वानुवृत्तेरदर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । तृच् (३१११३३) ॥ (३) ॥*॥ सुवति
गमयति स्माश्चान् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३। २।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाहणीयुते ।
वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसूते प्रेरिते त्रिषु)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शं-
सिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) । मुकुटस्तु
'नमृनेष्टृत्वष्टृ-' (उ० २।९५) । इति तृच्—इत्याह । तच्च ।
नष्ट्रादिषु क्षत्तुरग्रहणात् । यदपि—'क्षद स्थैर्ये हिंसायां च'
इत्यतस्तृच् (३१११३३) तृन् (३१२।१३५) वा—इत्युक्तम् ।
तदपि न । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०)
इति पाठस्य दर्शनाच्च ॥ (५) ॥*॥ सरत्यश्चान् । 'सू
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'सर्तौर्णच्च'

१—इदमस्ति । चक्षिडः ख्यात् । वा लिटि । ततो वक्ष्यामि
'अजेर्वीभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा' इति इति भाष्ये
स्पष्टमेव विकल्पानुवृत्तेरुपलम्भादकिञ्चित्करमेतत् ॥

(उ० ४।८९) इति घञिन् । सरथस्यापत्यम्, वा ॥ (६) ॥*॥
सव्ये वामे तिष्ठति । 'सव्ये स्थश्छन्दसि' (उ० २।१०१) इ-
त्यृन् ङिच् । 'स्थास्थिन्धृणाम्' (८।३।९७) इति वक्तव्यात्
षत्वम् । 'स्थास्थिन्धृत्याम्' इति पाठे तु सुषामादित्वात् (८। ३।९८) षत्वम् । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् ॥*॥ 'स-
व्येष्टः' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सार-
थिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ट एव च'
इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि-' (३१२। ४) इति कः ॥ (८) ॥*॥ रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कु-
टुम्ब धारणे' (तु० आ० से०) । 'सुपि-' (३१२।७८) इति
णिनिः । यद्वा रथ एव कुटुम्बम् । रथं कुटुम्बमस्यास्ति । इतिः
(५।२।११५) तस्य अष्टौ 'रथकुटुम्बिनः' ॥

रथिनः स्यन्दनारोहाः

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः । (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥
स्यन्दनमारोहन्ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च'
(भ्वा० प० अ०) । अप् (३१२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथा-
रुढस्य योद्धुः' ॥

अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ सीद-
न्त्यवश्यम् । 'षड्लु विशरणादौ' (तु० प० अ०) । 'आवश्य-
का-' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमातङ्गरथा-
रोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्ववारा-
णां' 'असवार' इति ख्यातस्य ॥

भटा योधाश्च योद्धारः

भेति ॥ भटति । 'भट मृतौ, परिभाषणे वा' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'भटः स्यात् पुंसि वीरे च
विशेषे पामरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ युध्यते ।
'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । अच् (३१११३४) ॥
(२) ॥*॥ तृच् (३१११३३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'योद्धुः' ॥

सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३१२।१) ॥ (१) ॥*॥ 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् । 'सैनिकः सैन्यरक्षे
च स्यात्सेनासमवेतके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्र-
हरिकादेः' ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सेनेति ॥ सेनायां समवेति । 'सेनाया वा' (४।४।५५)
इति ण्यः । 'सैन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे
ठक् (४।४।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां मिलितस्यैकदे-
शीभूतस्य' ॥

१—तुना—प्रकृतवार्तिकोदाहरणेषु भाष्यकृता 'सव्येष्टा सारथिः'
इत्युदाहरणदानेन कैयटेन 'स्युशब्द कप्रत्ययान्त' इत्येवमुक्तत्वेन
चोकारान्तपाठोऽप्रामाणिकः—इत्यरुचिः सूचिता ॥

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

वेति ॥ सहस्रं बलानि सन्ति येषाम् । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (५।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'अण् च' (५।२।१०३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सहस्रसंख्याकेन राजादिना बलवतः' ॥

परिधिस्थः परिचरः

वेति ॥ परिधौ सेनान्ते तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ परितश्चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः' । 'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य'—इत्यन्ये । रथगजादेश्वक्रपादादिरक्षकस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णीच् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाहिन्याः पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनापतेः' ॥

कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री

केति ॥ कञ्च्यते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'कञ्चुको वारबाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । वर्धोपकण्ठीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चु-क्यौषधिमेदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाणं वारयति, वृणोति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । ण्यन्तो वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (मयूरव्यंसकादित्वात् '२।१।७२') । राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) वा परनिपातः । यद्वा वारमाच्छादकं ज्ञानमस्य । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चोलाकृतिसंनाहस्य' ॥

यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

वर्धन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

वेति ॥ सारं सनोति । 'षण् दाने' (तु० प० से०) । कर्मणः शेषत्वविवक्षायामच् (३।१।१३४) । यद्वा सारं बलमस्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारसनमप्युरस्त्रे तनुत्रिणां मेखलायां च' (इति मेदिनी) । विश्वोऽपि—'सारसनं मेखलायामुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्' इति ॥ (१) ॥*॥ अधिकमङ्गात् ॥*॥ क्वचित्तु 'सारसनाधिपाङ्गे' इति पाठः । यत्कालः—'अधिपाङ्गं सारसनम्' इति ॥*॥ दुर्गस्तु—'तस्य सारसनं ह्येयं धिपाङ्गं च निबन्धनम्' इति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुकादार्थं मध्यकाये निबद्धस्य' ॥

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे

अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६)

इति कन् । शीर्षं कं सुखमस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ शिरसे हितम् । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षादेशः । 'ये चाभाव-' (६।४।१६८) इति टिलोपो न । शीर्षण्यं शीर्षरक्षणे । 'शीर्षण्यो विशदे कचे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ शिरस्त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरस्त्रस्य' 'टोप' इति ख्यातस्य ॥

अथ तनुत्रं वर्मं दंशनम् ।

उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ तनुं त्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति देहम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ दंश्यतेऽनेन । 'दंशि दंशनस्पर्शनयोः' (तु० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'दंशनं वर्मदंशयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उरश्छाद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (तु० उ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेघे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ कङ्कटे । 'ककि लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) स्वार्यं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) यद्वा कं सुखं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा ॥ (५) ॥*॥ जगता गृह्यते । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे-' (तु० ग० सू०) इति णिच् (टिलोपश्च) । बाहुलकादरः । जागर्ति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा । 'जगरः कङ्कटो योगः संनाहः स्यादुरश्छदः' इति बोपालितः ॥ (६) ॥*॥ कं वातं वञ्चति । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितप्यर्थो वा । मूलविभुजादिकः । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहे पट्टेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'संनाहस्य' ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

आम्विति ॥ आमुच्यते स्म । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतेरपि ॥ (२) ॥*॥ अपि नह्यते स्म । 'णह् बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यहोपः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परिहितकवचादेः' ॥ (परिहितस्य वक्षादेः—इति मुकुटः) ॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

समिति ॥ संनह्यति, संनह्यते, स्म वा । अकर्मकत्वात्कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'संनद्धो वर्मिते व्यूढे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वर्मणा नह्यते स्म । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । 'णा-विष्टवत्' (वा० ६।४।११५) इति टिलोपः । वर्मं संजातमस्य वा । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (२) ॥*॥ सज्जति ।

‘षष्ठं गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘अथ सज्जः स्यात्संनद्धे संयुते त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ दंशः संजातोऽस्य । इतच् (५।२।३६) । यद्वा-दंश्यते स्म । ‘दशि दंशनादौ’ (जु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ व्यूढो धृतः कङ्कटो येन ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘धृत-संनाहस्य’ ॥

त्रिष्वामुक्तादयः

श्रीति ॥ आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः ॥

वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

वेति ॥ कवचिनां समूहः । ‘ठञ् कवचिनश्च’ (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘धृतसंनाहानां गणस्य’ ॥

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पद्मश्च पदिकश्च

पेति ॥ पादाभ्यामतति । ‘अत सातल्यगमने’ (भ्वा० प० से०) । ‘अज्यतिभ्यां च’ (उ० ४।१३०) ‘पादे च’ (उ० ४।१३१) इतीण् । ‘पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु’ (६।३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥*॥ एवं पदाजिः ॥ (५) ॥*॥ मुकुटस्तु—‘इवजादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इतीञ्—इत्याह । तत्र । ‘त्रियाम्’ ‘अकर्तरि च कारके’ ‘भावे’ इत्यधिकारे तस्य विहितत्वेन ‘अतति’ ‘अजति’ इति विग्रहस्य विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ पद्यते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तिः । क्तिच् (३।३।१७४) वा । ‘पत्तिः सेनाभित्पद्भ्योर्गतौ’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पादाभ्यां गच्छति । ‘अन्येष्वपि—’ (वा० ३।२।४८) इति डः । ‘पादस्य—’ (६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥*॥ पदातिरेव । विनयादित्वात् (५।४।३४) ठक् । पादाभ्यामतति । बाहुलकादिको वा ॥*॥ ‘पादाविकः’ इति क्वचित्पाठः । पादाभ्यामवति । ‘अव रक्षणादौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिकः । यद्वा पादेनावो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । ‘तत्र नियुक्तः’ (४।४।६९) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ पञ्चां गच्छति । पादेन समानार्थः पच्छब्दोऽस्ति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ पादाभ्यां चरति । ‘पर्पादिभ्यः छन्’ (४।४।१०) । ‘इके चरतौ’ (वा० ६।३।५३) इति पङ्गावः ॥ (७) ॥*॥ पादात-शब्दोऽप्यत्र । ‘पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः’ इत्यमरमाला । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—मूलविभुजादिके पादातः—इति । तत्र । ‘पादाभ्यां अतति’ इति विग्रहेण पचाद्यच् गतार्थत्वात् ॥*॥ सप्त ‘पदातेः’ ॥

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

अथेति ॥ पदातीनां समूहः । ‘भिक्षादिभ्योऽण्’ (४।२।३८) ॥ (१) ॥*॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पदा-तिसमूहस्य’ ॥

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठाद्युधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

शेति ॥ शस्त्रमाजीवति उपजीवति । ‘जीव प्राणधारणे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥*॥ ‘काण्डस्पृष्टः’ इति मुकुटः । स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । ‘बाहिताभ्यादिषु’ (२।२।३७) इति परनिपातः ॥ (२) ॥*॥ आयुधेन जीवति । ‘आयुधाच्छ च’ (४।४।१४) ॥ (३) ॥*॥ चात् ठन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘शस्त्रजीविनः’ ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्गवत् ।

किति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥*॥ शौभनः प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कृतोऽभ्यस्तः पुङ्गवः पुङ्गयुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘स-भ्यकृतशराभ्यासस्य’ ॥

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्रुतसायकः ॥ ६८ ॥

अपेति ॥ अपराद्धः पृषत्को बाणोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्याद्वेध्यात् च्युतो भ्रष्टः सायको यस्य ॥*॥ एकं ‘लक्ष्या-प्राप्तशरस्य’ ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गग्रन्थी धनुर्धरः ।

धेति ॥ ‘धन्वा तु मरुदेशे ना ह्रीवं चापे स्थलेऽपि च’ (इति मेदिनी) । धन्वास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (१) ॥*॥ धनुरस्यास्ति । मनुप् (५।२।१४) । ‘तसौ मत्वर्थे’ (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२) ॥*॥ धनुः प्रहरणमस्य । ‘तदस्य प्रहरणम्’ (४।४।५७) इति ठक् । ‘इधुमुक्तान्तात्कः’ (७।३।५१) ॥ (३) ॥*॥ निषङ्गोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ ‘अस्त्रं प्रहरणे चापे’ इति विश्वः । अस्त्रमस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ धरति । ‘धृञ् धारणे’ (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । धनुषो धरः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘धनुर्धरस्य’ ॥

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

स्यादिति ॥ ‘काण्डः स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनी-रयोः । कुत्सिते वृक्षमिन्नाजीवन्धे रहसि न त्रियाम्’ (इति मेदिनी) । काण्डो बाणोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘काण्डाण्डीरनीरचौ’ (५।२।१११) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बाणधारकस्य’ ॥

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शेति ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य । ‘शक्तियष्टोरीकक्’ (४।४।५९) ॥ (१) ॥*॥ शक्तिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शक्त्या-युधधारिणः’ ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपश्वधहेतिकौ ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य (ईकन् '४१४।५९') ॥ (१) ॥*॥ परश्वधः परशुः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाद्व' (४१४।५८) ॥ (१) ॥*॥ यष्टिश्च पश्वधश्च हेती ययोः ॥*॥ एकैकम् 'यष्टि-परशुधृतोः' ॥

नैलिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ निलिंशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४१४।५७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ असिहेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खङ्गायुधस्य' ॥

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

सेति ॥ प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४१४।५७) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'प्रासकुन्तायुधिनोः' ॥

चर्मी फलकपाणिः स्यात्

चेति ॥ चर्मास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥*॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फल-कधारकस्य' ॥

पताकी वैजयन्तिकः ।

पेति ॥ पताकास्यास्ति । व्रीह्यादीनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वैजयन्त्यास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठक् । यद्वा वैजयन्त्या चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ध्वजधारकस्य' ॥

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥ ७१ ॥

अन्विति ॥ अनु पश्चात् प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० अ० अ०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (१) ॥*॥ सह अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । एति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ अनु चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) ॥ (३) ॥*॥ अभितः सरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सहायस्य' ॥

पुरोगाग्रेसरप्रघाग्रतःसरपुरःसराः ।

पुरोगमः पुरोगामी

प्विति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ अग्रे सरति । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु-' (३।२।१८) इति टः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिष्ठते गच्छति । 'आतश्चो-पसर्गे-' (३।१।१३६) इति कः । 'प्रष्टोऽग्रगामिनि' (८।३।९२) इति षः । 'प्रष्टुलिङ्गप्रग्रे श्रेष्ठे पुंसि चाण्डालिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अग्रतः सरति ॥ पुरः सरति । 'पुरोऽग्रतः-' (३।२।१८) इति टः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पुरो गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् वा ॥ (६) ॥*॥ 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अग्रेसराणाम्' ॥

मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

मेति ॥ मन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्वत् (३।२।७८) ॥ (१) ॥*॥ मन्थति पादौ । 'मथि हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । मन्थं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'मन्थरः कोशफलयोर्बाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुमभ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्तेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनैर्गमलशीलस्य' ॥

जङ्गालोऽतिजवस्तुल्यौ

जेति ॥ अतिशयिता जङ्गालः । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् जङ्गिलोऽपि । 'प्रक्षालप्रक्षिलौ तुल्यौ जङ्गालजङ्गिलादयः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितो जवो वेगो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिवेगवतः' ॥

जङ्गाकरिकजाङ्गिकौ ।

जेति ॥ जङ्गासाध्यत्वादुपचाराद्भूतिर्जङ्गा । सैव करो राज-देयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्गाकरोऽस्यास्ति । ठक् (५।२।११५) जङ्गैव करी हस्ती यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ जङ्गाभ्यां जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्गाजीविनः' ॥

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

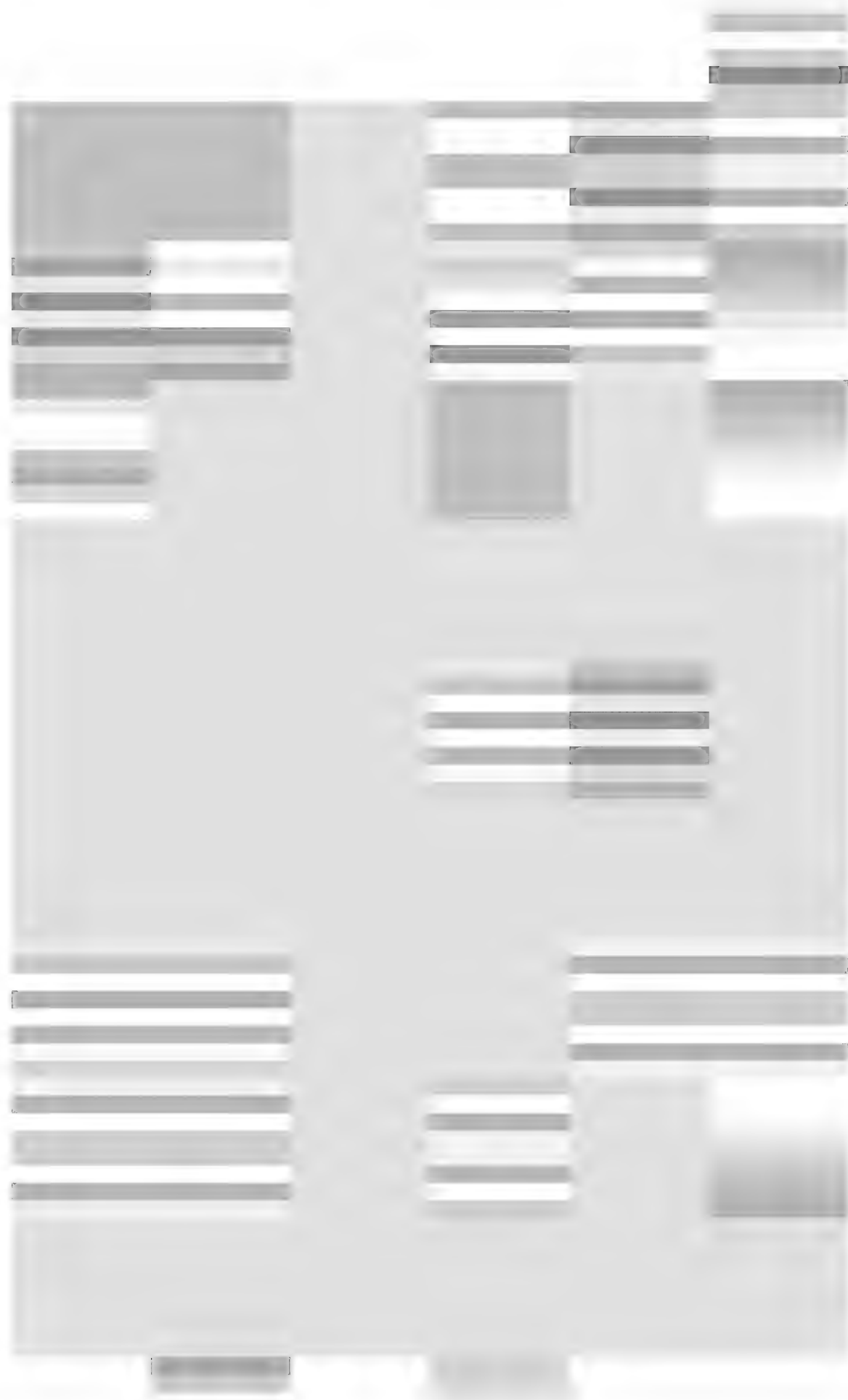
तेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । 'अस्मायामेधा-' (५।२।१२९) इति विनिः । 'तरस्वी शूरवेगिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्वरते । 'जित्वरा संप्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'वीतः कः' (३।२।१९७) । त्वरा संजातास्य इति वा । इतच् (५।२।३६) । 'त्वरितं वेगतद्वतोः' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितो वेगोऽस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ प्रजवति 'जुः' सौत्रो वेगे गतौ च । 'प्रजोरितिः' (३।२।१५६) ॥ (४) ॥*॥ 'जुचङ्कम्य-' (३।२।१५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) 'जवो वेगवति त्रिषु' । पुं-लिङ्गस्तु भवेद्वेगे चोण्ड्रपुष्पे जवा मता' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षड् 'वेगवन्मात्रस्य' ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'शक्ति लिङ् च' (३।३।१७२) इति शक्तौ 'अचो यत्' (३।३।९७) । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (६।१।८१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जेतुं शक्यस्य' ॥

जेयो जेतव्यमात्रके ।

जयिति ॥ शक्यार्थादन्यत्र 'अहं कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इति योग्यतायाम् 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य' ॥

जैत्रस्तु जेता

जायति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) । प्रज्ञा-
द्यण् (७।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जयवतः' ॥

यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥

सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रोऽप्यभ्यमित्रिण इत्यपि ॥

य इति ॥ अभ्यमित्राभिमुखम् । 'लक्षणेनाभिप्रती' (२।
१।१४) इत्यव्ययीभावः । अभ्यमित्रमलंगामी । 'अभ्यमित्रा-
च्छ च' (५।२।१७) चाद् यत्खौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'सामर्थ्येन शत्रूणां संमुखं गच्छतः' ॥

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥

ऊर्जेति ॥ 'ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबलेषु प्राणनेऽपि च'
(इति मेदिनी) । अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमि-
ह्या-' (५।२।११४) इति बलजिवनी । ऊर्जशब्दोऽदन्तः सा-
न्तश्च । आये सगपि निपात्यः । मुकुटस्तु 'ऊर्जा' शब्दमाब-
न्तं पठित्वा 'ह्रस्वत्वं च' इत्याह । तत्र । उक्तमेदिनीकोशवि-
रोधात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ऊर्जस्यातिशयः । ऊर्जातिश-
येनान्वितः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प०
से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०२) ।
इत्यप्रत्यये टाप्पाबन्तोऽपि संभवति । परं तु निपातने स न
प्राह्यः । ह्रस्वस्यापि निपातनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गात् । वृत्तिका-
रस्त्वसुन्नतं मन्यते । तन्तु न सम्यक् । 'अस्माया-' (५।२।
१२१) इति सिद्धत्वेन निपातनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥*॥ त्रीणि
'बलातिशयवतः' ॥

स्यादुरस्वानुरसिलः

स्येति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्य । विशालत्वात् ।
मनुप् (५।२।९४) । 'मादुपधाया-' (८।२।९) इति वः ।—
'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः ।
सस्य झयत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२।
१००) इलच् ॥ (२) ॥*॥—उरसा बलं लक्ष्यते—इति स्वामी
॥*॥ द्वे 'विपुलोरसः' ॥

रथिनो रथिको रथी ।

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । 'मेधारथाभ्यामिरन्निनचौ' । स्वामी
तु—'मेधारथाभ्यामिरन्निनचौ' (वा० ५।२।१०९) इति पठित्वा
'रथिरः' इति व्याख्याय—'रथिनः' इत्यपपाठः—इत्याह ।—
रथस्येनः प्रभुः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४)—इत्यन्ये ॥
(१) ॥*॥ 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'रथस्वामिनः' ॥

कामंगाभ्यनुकामीनः

केति ॥ कामं यथेच्छं गमनशीलः । 'कामम्' इत्यव्ययम् ।

'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कामस्य सदृश-
म् । यथार्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अनुकामं गामी 'अवार-
पार-' (५।२।११) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यथेष्टं गम-
नशीलस्य' ॥

ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥

ह्येति ॥ अन्तस्यात्ययः । अत्ययेऽव्ययीभावः (२।१।६) ।
अत्यन्तं गामी । 'अवार-' (५।२।११) इति खः ॥ (१) ॥*॥
'भृशं गामी' इत्यन्वयः ॥*॥ एकम् 'अतिगमनशीलस्य' ॥
शूरो वीरश्च विक्रान्तः

श्विति ॥ शूरयति । 'शूर, वीर, विक्रान्तौ' (चु० उ०
से०) अच् (३।१।१३४) । 'शूरः स्यादादवे भटे' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वीरयति । 'वीरो रसविशेषे स्यादुत्तरे
सुभटे त्रिषु । स्त्री सुराक्षीरकाकोलीतामलक्येलवालुके । पति-
पुत्रवतीरम्भाविदारीदुग्धिकासु च । मलयक्षीरविदार्योः क्लीबं
शृङ्गां नतेऽपि च' इति (पवर्गवृत्तीयादौ मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
विक्रामति स्म । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'ग-
त्यर्था-' (३।४।१२) । इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'शूरस्य' ॥

जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।

जयिति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१)
॥*॥ 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) । 'जिष्णुर्ना वास-
वेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
'इण्शजि-' (३।२।१६३) इति करप् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'जयशीलस्य' ॥

सांयुगीनो रणे साधुः

सामिति ॥ संयुगे रणे साधुः । 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्'
(४।४।९९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धकुशलस्य' ॥

शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥

शेति ॥ शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्ताः ॥

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः ।

वरुथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

ध्वेति ॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । इतिः (४।२।११५) ॥ (१)
॥*॥ वाहाः सन्त्यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'भिञ् ब-
न्धने' (खा० उ० अ०) । 'कृवृजृसिद्धपन्यनिखपिभ्यो निट्'
(उ० ३।१०) इति नः । सह इनेन वा ॥ (३) ॥*॥ प्रियते ।
'पृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । बाहुलकात्तनन् ।
गुणाभावश्च । 'पृतना तु स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन
यस्याः । इतिः (५।२।११५) । 'अनीकिनी स्त्रियां सेना-
मात्रसेनाविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ चमति
शत्रून् । 'कृषिचमितनि-' (उ० १।८०) इत्युः ।—'चमित-

१—स्वामिना तु भाष्याङ्गीकृतमेवोक्तम् । मुकुटोऽपि प्राथम्येन
'रथिरः' इत्येवोक्तवान् । इन्ज्वटितवार्तिकं तु भाष्ये नोपलभ्यते ॥
अमर० ३७

मिवधिभ्य ऊः—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् ।
 'चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥
 (६) ॥*॥ वरूथाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५)
 (७) ॥*॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । यद्वा बलते । 'बल संवरणे, संचलने च'
 (भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥*॥ सेनैव । चतुर्वर्णादित्वात्
 (वा० ५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (९) ॥*॥ क्रियतेऽनेन ।
 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'के कृञादीनाम्' (वा० ६।
 १।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥*॥ अनित्यनेन । 'अन
 प्राणने' (अ० प० से०) । 'अनिहृषिभ्यां किञ्' उ० ४।
 १७ इतीकन् । 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' (इति मेदिनी)
 ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'सेनायाः' ॥

व्यूहस्तु बलविन्यासः

विव्रति ॥ व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । 'व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्द-
 तर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलस्य सेनाया
 विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यूहस्य' ॥

भेदा दण्डादयो युधि ।

भयिति ॥ भेदा विशेषाः । यदाह कामन्दकिः—'तिर्य-
 ग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतो-
 वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः' इति ॥ दण्डवदवस्थानं दण्डः ।
 अन्योन्यानुगतावृत्तिर्भोगः । सर्पशरीरवदवस्था मण्डलः ।
 गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसंहतः । शकट-म-
 कर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोऽपि ॥

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भग्नान् । 'स्र गतौ' (भ्वा०
 प० अ०) । ण्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥*॥ व्यूहस्य पार्ष्णिः
 पृष्ठभागः । 'पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सै-
 न्यपृष्ठे पादग्रन्थधरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
 द्वे 'व्यूहस्य पृष्ठभागस्य' ॥

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे घनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् ।
 प्रतिगृह्यतेऽनेन 'ग्रहवृह' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रतिग्रहः
 स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च
 ग्रहान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सैन्यस्य प-
 श्चाद्भिन्नसंघातस्यानीकस्य' ॥

एकैकैकरथा ज्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

एकेति ॥ एक इभो यस्याम् । एको रथो यस्याम् । त्र-
 योऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् । पद्यते । 'पद
 गतौ' (दि० आ० अ०) । पत्यते वा । 'पतू गतौ' (भ्वा०
 प० अ०) । 'स्त्रियां किन्' (३।३।९४) । किच् (३।३।
 १७४) वा । 'पत्तिर्ना पदगे, स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्य-
 श्वपञ्चपदातिके' (इति मेदिनी) । भरतः—'एको रथो गज-
 श्वैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्य-
 मिधीयते' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सेनाविशेषस्य' ॥

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी

पेति ॥ तिष्ठः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गु-
 ल्मः । त्रयो गुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिष्ठो वा-
 हिन्यः पृतना । तिष्ठः पृतनाश्चमूः । तिष्ठश्चम्बोऽनीकिनी ॥*॥
 सेनाया मुखमुपक्रमः ॥ (१) ॥*॥ गुडति, गुड्यते, वा ।
 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलकान्मः । डलयोरे-
 कत्वम् । 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सेनारक्षणरुभिदोः । स्त-
 म्बेऽस्त्रियामामलक्येलावली वल्लवेश्मसु' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ गण्यते । गणयति वा । 'गण संख्याने' (चु० उ०
 से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । 'गणः
 प्रथमसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 एकैकं 'सेनाविशेषस्य' ॥

दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

देति ॥ दशानीकिन्योऽक्षौहिणी । ऊहः समूहोऽस्त्यस्याः ।
 इनिः (५।२।११५) । अक्षाणामूहिनी । 'पूर्वपदात्'—(८।४
 ३) इति णत्वम् । 'अक्षाद्दृष्ट्याम्' (वा० ६।१।८९) इति
 वृद्धिः । यत्तु—सर्वेषामक्षणाभिन्निद्राणामूहः सविकल्पकं
 ज्ञानमक्षौहः । सोऽस्त्यस्याः इनिः । (५।२।११५) 'अकृत-
 व्यूहाः—' इति परिभाषया गुणं बाधित्वा वृद्धिः (वा० ६।१।
 ८९)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । ऊहिनीशब्देन विग्रहे वृद्धे-
 श्चरितार्थत्वात् । 'अपवादोऽप्यन्यत्र चरितार्थश्चेत्तदाऽन्तरङ्गे-
 ण बाध्यते' । तथा 'सर्वे इह' इत्यत्रापवादोऽपि सवर्णदीर्घो
 गुणेन बाध्यते । 'अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः
 शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव
 रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट्

१—तत्तत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिदम् ॥

सेना	पत्तिः	सेना- मुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः.....	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः.....	५	१५	४५	१३५	४०५	१२२५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथतुरंगमैः ।
नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अक्षौ-
हिण्याः' ॥

अथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

अथेति ॥ संपदनम् अनया वा । 'पद गतौ' (दि०
आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१)
॥*॥ 'क्षियां क्तिन्' (३।३।९४) ।—'संपत्तिप्राप्त्यान्तव-
चनेषु' (२।१।६) इति निर्देशात् व्यधिकारेऽपि 'वासरूप-'
(३।१।९४) न्यायः क्वचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥*॥ श्रीयते सर्वैः ।
'श्रिञ् सेवयाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'क्तिञ्चि-' (उ० २-
५७) इत्युणादिसूत्रेण क्तिप् । श्रीर्वेषरचना शोभा भारतीस-
रलक्ष्मि । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेषोपकरणे मतौ' (इति विश्व-
मेदिन्यौ) ॥ (३) ॥*॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु० प०
से०) । 'लक्ष्मेरुच्' (उ० ३।१।६०) इतीप्रत्ययः । 'लक्ष्मीः
श्रीशोभासंपत्तिप्रयंगुषु' धनोत्कर्षस्य इति हेमचन्द्रः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'धनोत्कर्षस्य' ॥

विपत्तौ विपदापदौ ।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदादि क्तिप् (वा०
३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥
एवमापत् । आपत्तिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आपदः' ॥

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आय्विति ॥ आयुध्यन्तेऽनेन । 'युध संप्रहारे' (दि०
आ० अ०) । 'धनर्थे कविधानम्, स्थापनापाहनिद्युध्यर्थम्'
(वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ प्रहियतेऽनेन । 'करणा-'
(३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दात्रीशस-' (३।३।१८२)
इति झृन् ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प०
से०) असति वा । 'अस वीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) झृन्
(उ० ४।१।४९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रहरणमात्रस्य' ॥

अथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासोऽपि

अथेति ॥ धनति । 'धन शब्दे' (भ्वा०) । 'अर्ति-
पूवपि-' (उ० ४।१।१७) इत्युसू । 'धनुः पियाले ना न
स्त्री राक्षिमेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु' (इति सान्तेषु मेदि-
नी) ॥*॥ 'शृमृक्षी-' (उ० १।७) इत्युप्रत्यये उदन्तोऽपि ।
('धनुः पुमान् पियालद्रौ राक्षिमेदे शरासने' इति नान्तेषु
मेदिनी) ॥*॥ ('कृषिचमितनिधनि-' (उ० १।८०) इत्युप्र-
त्ययान्तः) क्षियामपि । (स्थावरं तु धनुर्गुणी) । 'शरा-
चापो धनुः स्त्री स्यात् (तृणता त्रिणतापि च)' इति त्रि-

काण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥ चपस्य वंशभेदस्य विकारः । 'अव-
यवे च प्राण्यौषधि-' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥
धन्वति । 'धवि गतौ' (भ्वा० प० से०) 'कनिन् युवृषि-'
(उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबं
चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शरा अस्य-
न्तेऽनेन । 'असु क्षेपणे' (दि० प० अ०) । 'करणा-'
(३।३।११७) ॥ (४) ॥*॥ कोटति । 'कुट अनृतभाषणे'
() । बाहुलकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । कौति । विच् (३।२।७५) कौर्दण्डो वंशोऽस्य वा ।
'कोदण्डं कार्मुके देशभेदभूतलयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥
(५) ॥*॥ कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण उक्त्वा' (५।१।१०३) ।
'अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिध्वासे कर्मठे' इति हैमः ॥
(६) ॥*॥ इषवो बाणा अस्यन्तेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।२२१)
इति घञ् । 'इष्वासो धन्वधन्विनोः' इति हैमः ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'धनुषः' ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्णं वा
पृष्ठमस्य । 'कालपृष्ठं कर्णचापे पुंसि कङ्कविहंगमे' (इति
मेदिनी) ॥*॥ 'कालपृष्ठं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्वनि ।
कालपृष्ठो मृगभेदे कङ्के' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं
'कर्णधनुषः' ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुंसकौ ।

केति ॥ कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥*॥ गाण्डिर्ग्र-
न्थिरस्यास्ति । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ।
'गाण्ड्यजगात्-' (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया
हस्त्वदीर्घयोर्ग्रहः । 'जिष्णोर्धनुषि कोदण्डे गाण्डीवं गा-
ण्डिवं तथा' इति शाश्वतः । कोदण्डे धनुर्मात्रेऽपि ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्जुनधनुषः' ॥

कोटिरस्याटनी

कविति ॥ कोटयते । अनया वा । 'कुट प्रतापने'
चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कोटिः स्त्रीधनुषो-
ऽप्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
अटति गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
दनिः । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनु-
षोऽन्त्यस्य' ॥

गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

गविति ॥ गुध्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने' (दि०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'गोधा तल-
निहाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलति । 'तल
प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'तलश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याघातवारणे । त्सरी स्वभावा-
धरयोस्तत्रीघाते च सन्वतः । तलं स्वरूपेऽनुध्वेऽस्त्री क्लीबं

ज्याघातवारणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ व्यक्तिद्वयाद्वि-
त्वम् ॥ द्वे 'ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे' ॥

लस्तकस्तु धनुर्मध्यम्

लेति ॥ लस्यते स्म । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा०
प० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानि-
त्यत्वान्नेद् । स्वार्थे कन् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ धनुषो
मध्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनुर्मध्यभागस्य' ॥

मौर्वी ज्या शिक्षिनी गुणः ।

माविति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अवयवे च प्राण्योषधि-'
(४।३।१३५) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ जिनाति । 'ज्या वयो-
हानौ' (क्त्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ शिक्षे । 'शिक्षि अव्यक्ते शब्दे'
(अ० आ० से०) । आवश्यक्ये णिनिः (३।३।१७०) ॥
(३) ॥*॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९९) । अच् वा । (३।३।५६) । 'गुणो ज्यासूत्रत-
न्तुषु । रजौ सत्वादौ संध्यादौ शौर्यादौ भीम इन्द्रिये । रूपा-
दावप्रधाने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'धनुर्गुणस्य' ॥

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥८५॥

स्येति ॥ प्रत्यालेहनम् । 'लिह आखादने' (अ० उ०
अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११३) । 'प्रत्यालीढं
तु चरणन्यासभेदेऽशिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासे शिते त्रिषु' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ तत्र 'ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे
दक्षिणपादसंकोचे आधाम् । विपर्ययेऽन्यम् ॥*॥ आदिना
समपद (३) विशाख (४) मण्डल (५) ग्रहः ।
वितस्थान्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः रभसस्त्वाह—'वै-
ष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथा-
लीढं स्थानान्येतानि षड् गृणाम्' इति ॥*॥ पञ्च 'धन्विनां
स्थानभेदानाम्' ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च

लेति ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९९) । 'लक्षं व्याजशरव्ययोः (संख्यायामपि)'
(इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२)
॥*॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२)
यद्वा शरान् व्ययति । 'व्येज् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०)
'संप्रसारणभ्यो डः' (वा० ३।२।३) ।—'आतः—' (३।२।३)
इति कः । संप्रसारणम् (६।१।१५) । यणि (६।४।८२)
च—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वेधस्य' 'वेज्ञा-
(निसाणा)' इति ख्यातस्य ॥

शराभ्यास उपासनम् ।

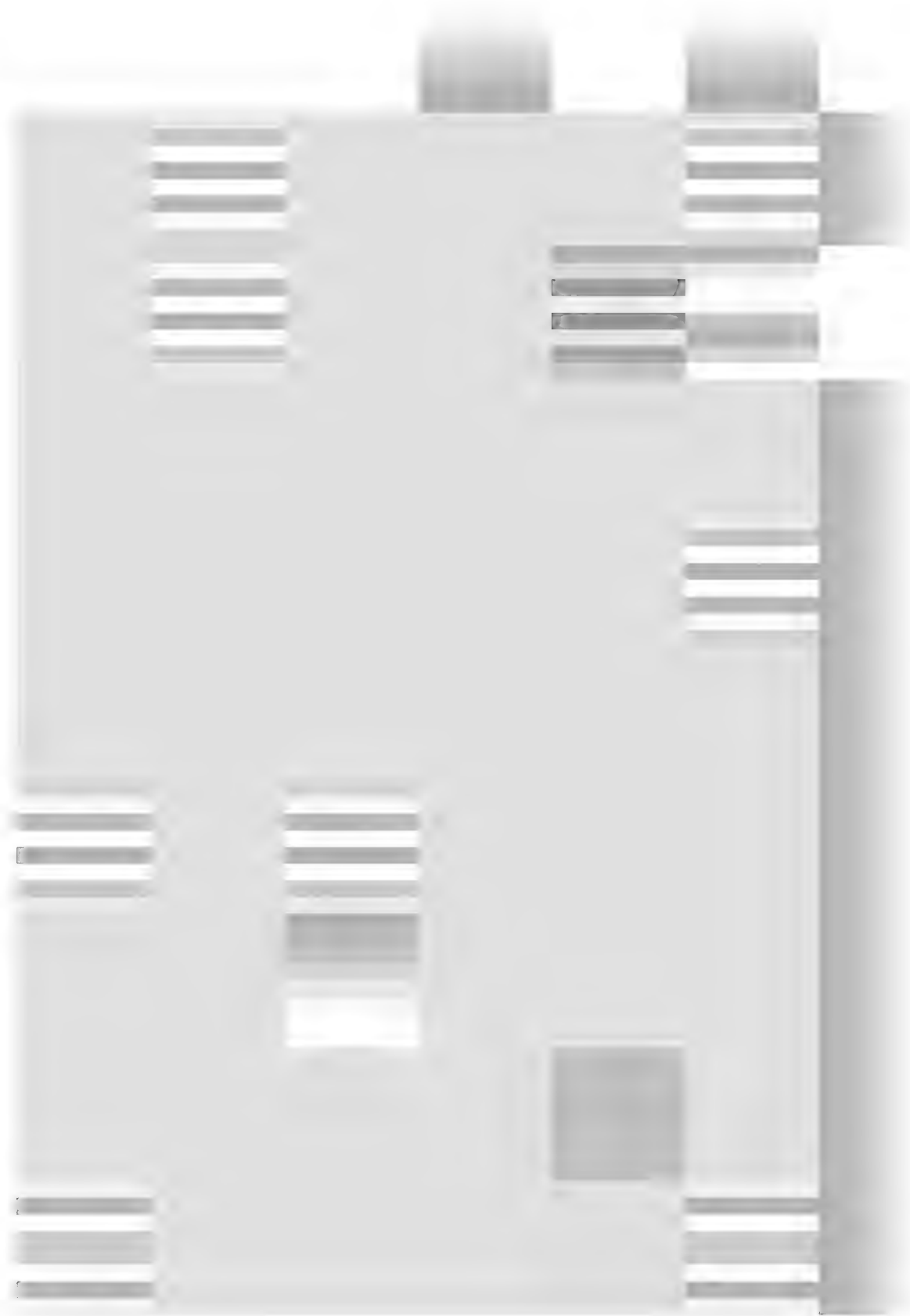
शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥*॥ उपपूर्वः
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'आस उपवेशने' (अ०
आ० से०) वा । भावे ल्युट् (३।३।११५) 'उपासनमा-
सने । शुश्रूषायां शराभ्यासेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य' ॥

पृषत्कबाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।

प्रिति ॥ पर्वति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) 'लटः
शतृ' (३।२।१२४) संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । यद्वा 'वर्तमाने
पृषत्वृहन्महत्—' (उ० २।८४) इति साधुः । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ वणनम् । 'वण शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८८) । बाणः शब्दोऽस्त्यस्य ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'बाणः स्याद्गोस्तेन दैत्यभेदे
केवलकाण्डयोः । बाणा तु बाणमूले स्त्री नीलक्षिण्यां पुनर्द्व-
योः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशिष्टा शिखाग्रमस्य ।
'विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' (इति
हैमः) ॥ (३) ॥*॥ जिह्वस्याभावः । अजिह्वमृजु गच्छति ।
'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (४) ॥*॥
खं गच्छति । 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।२।४८) इति डः ।
'खगोऽर्कग्रहपक्षिषु । शरे देवेऽपि' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
आशु गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः ।
'आशुगोऽर्के शरे वायौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥
कल्पते । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । कृकदिकलिकडि-
भ्योऽम्बच् (उ० ४।८२) । 'कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्ब-
शरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ मार्गयति ।
'मार्गं अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ।
मार्गयते वा । 'कृलल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ।
'मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि' इति हैमः ॥
(८) ॥*॥ शृणाति । अनेन वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्त्वा०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'शरस्तु तेजने
बाणे दध्यग्रे ना शरं जले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ दन्त्या-
दिपाठे तु सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।
१।१३४) । 'बाणः स्यादस्त्रकण्टकः । स्थूलक्ष्वेडो
विपाटश्च वित्रपुङ्खः शरः सरः । (पत्रवाहो वि-
कर्षः)' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (९) ॥*॥ पत्राणि पक्षाः
सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'पत्री काण्डे खगे द्वे ।

१—पृषन् असृजा सिञ्चन् कषति हिनस्ति । 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०२) इति डः—इति मुकुटः ॥ २—सिद्धान्तकौ-
मुद्यादिलिखितकल्पवृत्तपाठे तु कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' रलयो-
रेकत्वम् ॥

रथेऽद्वौ रथिके इयेने' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥*॥ रोप्यते अनेन वा । 'रुप विमोहने' (दि० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) । यद्वा रूप्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'रोपो रोपणबाणयोः' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ ईष्यतेऽनेन । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषेः क्तिच्' (उ० १।१३) इत्युः, आदेशिच् ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'बाणस्य' ॥

प्रश्वेडनास्तु नाराचाः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण क्ष्वेदन्ते । 'जिह्विदा अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । ष्टोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ नरानाचामन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । यद्वा नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति । ङः (वा० ३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वलोहमयस्य शरस्य' ॥

पक्षो वाजः

पेति ॥ पक्षति । पक्षतेऽनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ (१) ॥*॥ वज्रत्यनेन । 'वज्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) । निष्ठायां सेट्त्वाच्च कुलम् । वाज-यति वा ण्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) अकुलम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । ('वाजो निख-नपक्षयोः । वेगे पुमानथ क्लीबे घृतयज्ञाच्चवारिषु' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरपक्षस्य' ॥

त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥

त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लिप्तकान्ताः ॥

निरस्तः प्रहिते बाणे

नीति ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'प्रक्षिप्तबाणस्य' ॥

विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

वीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विषसंबद्धबाणस्य' ॥

तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥

तूण्याम्

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण संकोचे' (जु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । तूण्यते शरैः । घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥ तूणा च । 'त्रियां तूणेषुषी उपासङ्गः' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्पि । ('तूणी नील्यां निषङ्गे वा ना' इति मेदिनी) । 'तूणी तु नील्यां तूणौ निषङ्गे' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ एवं निषङ्गः । 'उपसर्गा-

त्—' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उपासज्यन्तेऽत्र शराः । 'षज्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ तूर्णीं तूणत्वमीर्त्त । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । यद्वा तूर्णीं शरैः संकोचं राति । 'रा दाने आदाने च' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप'—(३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ इषवो धीयन्तेऽत्र । 'डुधाच्' (जु० उ० अ०) । कर्मण्यधिकरणे च (३।३।९३) इति किः ॥ (५) ॥*॥ षट् 'शराधारस्य' ॥

खड्गे तु निखिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खेति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यतेऽनेन वा । 'खडि भेदने' 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।२४) इति गन् । आगमशास्त्र-स्यानित्यत्वाच्च जुम् । 'खड्गो गण्डकशङ्खासिबुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ निर्गतखिंशतोऽङ्गुलिभ्यः । 'निरादयः कान्ता—' (वा० ३।२।१८) इति समासः । 'संख्या-यास्तत्पुरुषस्य' (वा० ५।४।७३) इति ङच् ।—'बहुव्रीहौ संख्येये—' (५।४।७३) इति ङच्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । बहु-व्रीहिरभावात् । 'निखिंशो निर्घृणो खड्गे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ चन्द्र इव हासः प्रभास्य । चन्द्रं हसिति वा । द्युतिमत्त्वात् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'चन्द्रहासोऽसिमात्रके । दशग्रीवकृपाणे च, कैनीयसि च गुग्गुलौ' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । असति । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) ।—बाहुलकादिः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'असिः खड्गे नवीभिदि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ रेषति । 'रिषु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । रिशति वा । 'रिश हिंसायाम् ।' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'रिष्टिः खड्गे ना शुमे स्त्री (इति मेदिनी) ॥*॥ अर्जोदिरिति स्वाम्यादिः । ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'करवालमण्डलाग्रकालेयकासिरिष्टयः । ऋष्टिः खड्गस्तरवारि-कौक्षेयकौ च नन्दकः' इति रभसः ॥ (५) ॥*॥ कुक्षौ भवः 'कलकुक्षिग्रीवाभ्यः—' (४।२।९६) इति ढकञ् ॥ (६) ॥*॥ मण्डलमग्रमस्य ॥ (७) ॥*॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥*॥ 'करवालः' इति पाठान्तरम् । करं वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । करेण वलति वा ज्वलादिणः (३।१।१४०) । यद्वा वलनम् वालः । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । करे वालो यस्य । करेण वल्यते वा कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥*॥ कृपां नुदति । 'नुद

१—इदं विश्वहैममेदिनीषु तु चन्द्रहासस्यैतदर्थकत्वं न लभ्यते, इति प्रमादजातम् ॥ २—'शिलाशूलहिंसुद्गरम्' इति भट्टिश्च—इति मुकुटः । ३—'करपालकः पालकः' इति यमकम्—इति मुकुटः ॥

1. The first part of the document is a letter from the President of the United States to the Congress, dated January 3, 1862. It is a very important document, as it contains the President's views on the state of the Union and the progress of the war.

2. The second part of the document is a report from the Secretary of the War Department, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the military operations of the Army during the year 1861.

3. The third part of the document is a report from the Secretary of the Navy Department, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the naval operations of the Navy during the year 1861.

4. The fourth part of the document is a report from the Secretary of the Department of the Interior, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

5. The fifth part of the document is a report from the Secretary of the Department of the Treasury, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

6. The sixth part of the document is a report from the Secretary of the Department of Justice, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

7. The seventh part of the document is a report from the Secretary of the Department of Education, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

8. The eighth part of the document is a report from the Secretary of the Department of Agriculture, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

9. The ninth part of the document is a report from the Secretary of the Department of Commerce, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

10. The tenth part of the document is a report from the Secretary of the Department of the Army, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

11. The eleventh part of the document is a report from the Secretary of the Department of the Navy, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

12. The twelfth part of the document is a report from the Secretary of the Department of the Interior, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

13. The thirteenth part of the document is a report from the Secretary of the Department of the Treasury, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

14. The fourteenth part of the document is a report from the Secretary of the Department of Justice, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

15. The fifteenth part of the document is a report from the Secretary of the Department of Education, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

16. The sixteenth part of the document is a report from the Secretary of the Department of Agriculture, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

17. The seventeenth part of the document is a report from the Secretary of the Department of Commerce, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

18. The eighteenth part of the document is a report from the Secretary of the Department of the Army, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

19. The nineteenth part of the document is a report from the Secretary of the Department of the Navy, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

20. The twentieth part of the document is a report from the Secretary of the Department of the Interior, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

21. The twenty-first part of the document is a report from the Secretary of the Department of the Treasury, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

22. The twenty-second part of the document is a report from the Secretary of the Department of Justice, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

23. The twenty-third part of the document is a report from the Secretary of the Department of Education, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

24. The twenty-fourth part of the document is a report from the Secretary of the Department of Agriculture, dated January 10, 1862. It contains a detailed account of the operations of the Department during the year 1861.

प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥*॥
नव 'खल्लस्य' ॥

त्सरः खङ्गादिमुष्टौ स्यात्

त्सेति ॥ त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०)
'भृष्टसी-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ आदिना कटित-
लच्छुरिकादिग्रहः ॥*॥ एकम् 'खङ्गाद्यायुधमुष्टीनाम्' ॥

मेखला तन्निबन्धनम् ।

मयिति ॥ मां लक्ष्मीमीखति । मा ईखति वा । माशब्दो
निषेधे । 'ईख गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कलच् ।
यद्वा मां ई लक्ष्मीं खलति । 'खल संचलने संचये
च' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ।
अणि वृद्धिः स्यात् ।—सिखेः 'कम्बलादयश्च' इति कलप्रत्ययो
गुणश्च निपात्यते—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषूक्त-
सूत्रादर्शनात् । 'मेखला खल्लबन्धे स्यात्काश्ची शैलनितम्बयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खङ्गादेश्चर्मादिनिर्मितक-
टिबन्धनस्य' । युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिबन्धे प्रप्रि-
यमाणस्य चर्मादेर्वा ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति ॥ फलति । 'त्रिफला विशरणे' 'फल निष्पत्तौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कृत्वादिभ्यो वुन्-' (उ० ५।३।५) ॥ (१)
॥*॥ अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक-
सस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शङ्खाग्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति)
(मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चरति । चर्यते वा । अनेन वा ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'चर्म कृत्तौ च फलके' इति विश्वः
(३) ॥*॥ त्रीणि 'चर्मणः' 'फरि' इति ख्यातस्य ॥

संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

समिति ॥ संगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्त्वा० उ० से०) ।
'समि मुष्टौ' (३।३।३६) इति कर्मणि घञ् ॥ (१) ॥*॥ अस्य
फलस्य ॥*॥ एकम् 'मुष्टेः' ॥

द्रुघणे मुद्गरघनौ

द्रिति ॥ द्रुक्षो हन्यतेऽनेन । 'करणेऽयोविद्रुषु' (३।३।
८२) इत्यप्, घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ।
'द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्याद्द्रुघिणे च परश्वधे' इति विश्वमेदिन्यौ
॥*॥ केचित्तु—क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न (णत्वम्) 'द्रुघ-
नः'—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प०
से०) अच् (३।१।१३४) । मुंशो गरः ॥ (२) ॥*॥ हन्यते-
ऽनेन । 'भूतौ घनः' (३।३।८१) इत्यवघनादेशौ । 'घनः सान्द्रे
दृढे दाव्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्य-
नृत्त्यवायप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुद्गरस्य'
'गुर्जा' इति ख्यातस्य ॥

स्यादीली करवालिका ।

स्येति ॥ ईतें । ईर्यते वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ।
'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२९) इति इन् । 'कृदिकारात्'
(उ० ४।१।४५) इति ङीष् वा । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८)
ईज्यते वा । 'ईङ् स्तुतौ' (अ० आ० से०) । डलयोरेकत्वम् ।—
'इगुपधात्किः'—इति मुकटस्त्वपाणिनीयः । 'इगुपधात् कित्' इति
सूत्रपाठात् । तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥*॥ ('इलि' इति) ह्रस्वादिपाठे
तु 'इल गतौ क्षेपे च' । (तु० प० तु० से०) इति धातुबोधः ॥
(१) ॥*॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । अण्
(३।२।१) ङीप् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥
'कारवालिका' इति पाठे तु करं बलते 'बल हिंसादानयोः'
(भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) करेण वाल्यते वा ।
णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तरवार' इति ख्यातस्य ।—'गुप्ती'
इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

भिन्दिपालः खगस्तुल्यौ

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०)
इन् (उ० ४।१।१८) । 'भिन्दिर्द्वादशतालं तु दशकुन्तोऽभि-
धीयते' इति भरतः । तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दिः ।
भिन्दि पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स्र
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाद्गक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अश्मप्रक्षेपसाधनस्य' 'गोफण' इति ख्यातस्य ।—ना-
लिकास्त्रस्य—इत्यन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । 'परौ घः' (३।३।४) इति
साधुः । 'परिघोऽस्त्रे योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ परितो घातयत्यनेन । ल्युट् (३।३।११७)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहबद्धस्य लगुडभेदस्य' ॥ 'लोहा-
ङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

द्रयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य । जाति-
त्वात् (४।१।६३) ङीष् । कुटं वृक्षमृच्छति वा । 'ऋ गतौ'
(भ्वा० प० अ०) अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ स्वं
धियति । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४)
॥ (२) ॥*॥ परं शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्त्वा० व०
से०) । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्' (उ० १।३।३) इति
कुः ॥ (३) ॥*॥ परस्य श्वयनम् । 'ड ओ श्वि गतिवृद्धोः'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति
ङः । परश्वं धयति । 'अतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥
('परश्वधः') अपि । यदाह—'यष्टिपश्वधहेतिकौ' इति—इति
खामी ॥*॥ 'परश्वधः' इति पाठे तु परस्य स्वं दधाति ।
काष्ठदण्डधारकत्वात् । कुठारः स्त्री च स्वधितिः परशुश्च

三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三

三
三
三
三
三

三
三
三
三
三

三
三
三
三
三

परश्वधः । कुटाटङ्कः पशुः । 'अथ छुरिका कोशशायिका' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुठारस्य' ॥

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका९२

स्येति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दानीशस-' (३।२।१८२) इति घृन् । ङीष् (४।१।४१) । 'शस्त्रमायुधे । लोहे शस्त्री छुरिकायाम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ असेः पुत्री ॥ (२) ॥*॥ छुरति । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३५) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति के कन् (ज्ञापि० ५।४।५) वा ॥ (३) ॥*॥ असेर्धेनुवि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'छुरिकायाः' ॥

चा पुंसि शस्यं शङ्कुर्ना

वेति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अश्यादित्वात् (उ० ४।११२) यः । 'शस्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ स्त्रीबं श्वेदेषु तोमरे । मदनद्वन्धाविधोर्ना' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शक्ति शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरशङ्कपियु-' (उ० १।३६) इति साधुः । 'शङ्कुः पत्रविराजाले संख्याकीलकशम्भुषु । यादोऽन्नमेदयोर्मेदु' इति हैमः । 'संख्याकीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाणाग्रस्य' 'वर्ची' इति ख्यातस्य ।—'शैल' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

शेति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । तालव्यादिः (पवर्गीयान्तः) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'शार्दूलशर्वलाशलाटः' इति शमेदः ॥*॥ स्वामी तु—'सर्व लाति' इति विग्रहन् (सर्वलायाः) दन्त्यादितामभिप्रेति ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो गतौ । विच् (३।२।७५) । प्रियते । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । अन्तर्भावितप्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । तोश्चासौ मरश्च । तौर्गन्ता प्रियतेऽनेन वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तोमरस्य' 'गंडासा' इति ख्यातस्य ।—'शाचली' इति ख्यातायाः—इत्यन्ये ॥

प्रासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ कुं शरीरमुनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । बाहुलकात् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजातौ गवेधुके । कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलुद्रुमे' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रासस्य' 'भाला' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पात्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

कविति ॥ कुणत्यनेन 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) 'ह-

१—'अथ' इत्यादि छुरिकानाम् ॥

लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । कर्तयिच् (३।१।१३४) वा । 'कोणो वाद्यप्रमेदे स्याद्रीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामश्रौ च लघुडेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । मुकुटस्तु—पाति । 'ऋतन्यञि-' (उ० ४।२) इत्यादिनालिः—इत्याह । तच्च । तत्र पातेः पाठाभावात् । 'पालिः कर्णलताग्रेऽश्रौ पङ्कवङ्कप्रमेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासम्भ्रयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्नाति । 'अश भोजने' (भ्या० प० से०) । अश्नते वा । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अङ्ग्या (वङ्ग्या) दिः (उ० ४।६६) । मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।१३७) इतीण् ङिञ् । ङित्वात् (६।४।१४३) टिलोपः । 'आङो ह्रस्वश्च'—इत्याह । तच्च । उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अश्रि कोणैकदेशयोः' इति धरणिः ॥*॥ 'अस्त्रः कोणे शिरसिजे' इति विश्वात् 'अस्त्रः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कोटयति, कोट्यते, वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कुट्यते वा । 'इज्(ण)जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीज् (ण्) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ सङ्ख्यामेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कोणभागस्य' ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।

सेति ॥ सर्वेणाभिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ सर्वस्यौघः । 'सर्वौघो गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सर्वेषां संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सर्वसैन्यसंनहनस्य' ॥

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥ ९४ ॥

लोहेति ॥ 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे' (इति मेदिनी) । लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तरः' इत्यमरमाला ॥*॥ 'लोहाभिसार' इति पाठे तु 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्विध्यः ॥ (१) ॥*॥ निः शेषेण नितरां वा राजनम् । 'राज् दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । प्यन्तः । 'प्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति भावे युच् । तस्याः सैव वा विधिः । 'नीराजनो विधिः' इति पाठे तु 'निःशेषेण राजनमत्र' इति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥*॥ 'एकं महानवभ्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः' ॥ यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ।

यदिति ॥ सेनयाभियानम् । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति सेनाशब्दाणिच् । ल्युट् (३।३।११५) । 'उपसर्गात् सुनोर्ति-'

२—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामपि स्पष्टमुपलभ्यमानत्वादकिञ्चित्करम् ॥

(८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शत्रौ ससैन्यगमनस्य' ॥

यात्रा व्रज्याभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

येति ॥ यानम् । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हुया-माश्रमसिभ्यन्नन्' (उ० ४।१६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ व्रजनम् । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'व्रजयजोः-' (३।३।९८) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ अभिनिर्माणं (३) ॥*॥ प्रस्था (४) ॥*॥ गमि (५) ॥*॥ भ्यो ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ गमेः 'ग्रहवृद्धे-' (३।३।५८) इत्यप् । 'गमो नाक्षविवर्ते' स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रस्थानमात्रस्य' ॥

स्यादासारः प्रसरणम्

स्येति ॥ आसरणम् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्वले' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ 'प्रसरणी' इति पाठे 'अर्विसृष्टु-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्यापिसैन्यप्रसरणस्य' ॥

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् ॥ (१) ॥*॥ चलितशब्दस्य समानार्थकम् । 'प्रचक्रं चलितं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्थितसैन्यस्य' ॥

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेशः-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'निर्भीकयायिनः' ॥

वैतालिका बोधकराः

वायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् । स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥*॥ बोधं करोति । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रातर्जागरणकारिणः' ॥

चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः ।

चेति ॥ चक्रेण समूहेन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) ॥ (२) ॥*॥ बहवो मिलिता ये राशं स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां द्वे । क्वचित्तु 'चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः' इति पाठः । तत्र चक्रमेस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ घटी कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) कः (३।२।३) । 'इयापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्दि-

विशेषेषु' । 'घडियारी' इति ख्यातस्य घटिकावादकस्य ॥ स्युर्मागधास्तु मगधाः

स्युरिति ॥ मगध्यन्ति याचन्ते । 'मगध' इति याचार्थः कण्ठादियगन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥ (१) ॥*॥ मुकुटस्तु 'मधु मधुरं कायन्ति' इति विगृह्यन् 'मधुकाः' इति पाठं मन्यते ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशपरम्पराशंसकानाम्' ॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुलोः' (भ्वा० आ० से०) । प्रह्लादित्वात् (३।१।१३४), 'आवश्यकः-' (३।३।१७०) इति वा णिनिः ॥ (१) ॥*॥ स्तुतेः पाठकाः ॥ (२) ॥*॥ 'वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः' ॥*॥ द्वे 'राजादिस्तुतिपाठकेषु' 'भाट' इति ख्यातस्य । ('चत्वार एकार्थाः' इत्येके—इति स्वामी) ॥

संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ।

समिति ॥ संशपनम् । 'शप आकोशे' (भ्वा० उ० अ०) भावे क्तः (३।३।११४) संशप्तं शपथं कुर्वन्ति । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । ण्वल् (३।१।१३४) । कृन् (उ० २।३५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं येषां ते इति वा ॥ (१) ॥*॥ समयाच्छपथाद्धेतोराचाराद्वा ॥*॥ एकम् 'शपथवशात्संग्रामादपरावर्तिनः' ॥

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

रयिति ॥ रिणाति । रीयते वा । 'री गतिश्लेषणयोः' (क्या० प० अ०) । 'अजिवृरीभ्यो निच्च' (उ० ३।३८) इति णुः । 'रेणुः बीपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्पटे पुनः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । ध्रूयते, वा । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । बाहुलकाद्धिः । धवनम् । 'धून् कम्पने' (क्या० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ध्रुवा लीयते । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ पंशति 'पशि नाशने' (तु० प० से०) । 'अर्जिदशिकम्यमि-' (उ० १।२७) इति साधुः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शंभश्चकरपांशवः' इति शमेदात् (पौंसुः) दन्त्यान्तश्च ॥ (३) ॥*॥ रजति । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भूरजभ्यां कित्' (उ० ४।२।१७) इत्युन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रजसः' ॥

१—यच्छ्रीभोजः—'कमर्थिनः कुषुभ्यन्तु कं मगध्यन्तु मागधाः । कमिषुभ्यन्तु यज्वानो रामेऽरण्यं मु(तु)रण्यति' इति—इति स्वामिमुकुटौ ॥ २—'अपांशुवसनाः सागरा इव नागराः' इति दमयन्तीशेषात् ।

चूर्णे क्षोदः

चिविति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं पेषणे' चुरादिः । 'एरच्' (३। ३।५६) 'चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करा' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्यते । 'क्षुदिर् संपेषणे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'क्षोदः पेषणचूर्णयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टस्य रजसः' ।—षडेव रजसः—इत्येके ॥

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

सेति ॥ समुत्पिञ्ज(य)ति । 'पिञ्जि हिंसायाम्' (उ० प० से०) । प्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकादल् । पिञ्जं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिसंकुलस्य' ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥९९॥

पेति ॥ पतति पत्यतेऽनया वा । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४ इत्याकः) । यत्तु—'शलिपदिपतिभ्यो नित्' (उ० ४।१४) इत्याकः—इति मुकुटः । तत्र । अपाणिनीयत्वात् । 'पताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभाग्यनाटकाङ्गयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विजयते । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृभूवहि' (उ० ३। १२८) इति झच् । 'विजयन्तस्येयम्' 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् । 'वैजयन्तो गृहे शक्रप्रासादध्वजयोः पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ केत्यते ज्ञायतेऽनेन । 'कित संशयादौ' (भ्वा० प० से०) । 'करणा' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'केतनं तु निमन्त्रणे । गृहे केतौ च कृत्ये च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ ध्वजति 'ध्वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितप्यर्थो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्वजः पूर्वदिशो गृहे । शिश्ने चिह्ने पताकायां खट्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पताकायाः' ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा ।

सेति ॥ वीरा आशंसन्तेऽत्र । 'आङः शसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भयंकरयुद्धभूमेः' ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अहं पूर्वम्' इत्यस्याम् । ठन् (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति योधानां धावनक्रियायाः ॥

१—उत्पिञ्जलश्च । 'कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैः' इति माघः—इति मुकुटः । केचित्तु पिञ्जलमाकुलमाहुः—इति वल्लभः ॥ २—इदं च फलितसूत्रकथनम् ॥

अमर० ३८

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।

आहविति ॥ अहो अहं पुरुषः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् (५।१। १३३) तुब् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आत्मनि शक्त्या-विष्करणस्य' ॥

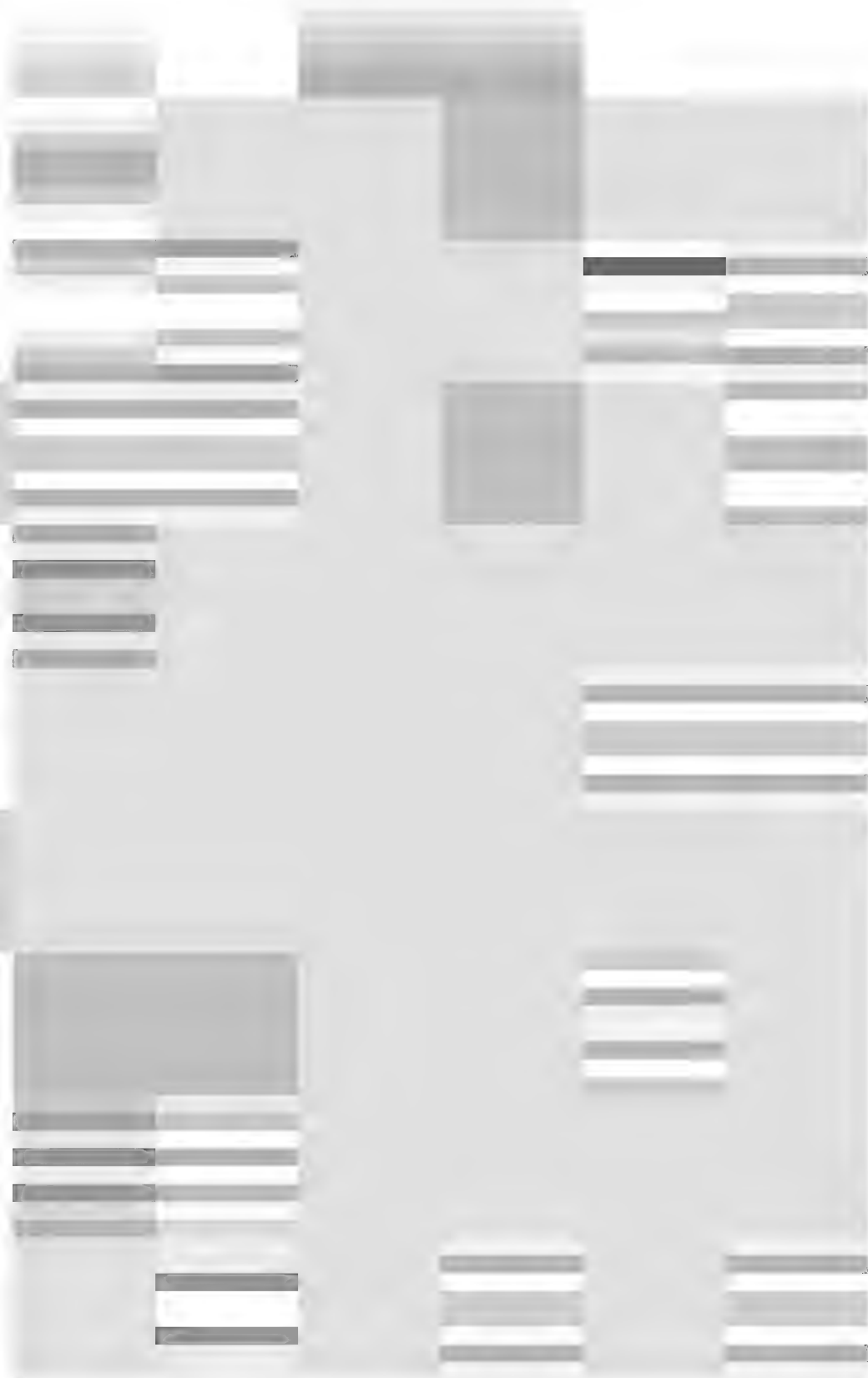
अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

अहेति ॥ अहमहंशब्दोऽस्त्वत्र । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।२) । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । अनित्यत्वात् 'अव्ययानाम्' (वा० ६।४।१४४) इति न टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्परहंकारस्य' ॥

द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुभं च ॥

शक्तिः पराक्रमप्राणौ

द्रेति ॥ द्रवत्यनेन । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुक्षिभ्यामिन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं काश्चने घने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तरत्यनेन । 'तृ ण्वनादौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'तरो जवे बले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सहातेऽनेन । 'षह अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः' इति सान्तेषु हैमः ॥*॥ दण्डोत्पला मुद्रपर्णा कुमारीनखमे-षजे । सहा स्त्रियां बले न स्त्री' इति रभसादन्तमपि ॥ (३) ॥*॥ बलते(त्य)नेन । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाव्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शूरस्य भावः कर्म वा । प्यञ् (५।१। १२४) । 'शौर्यमारभटीशक्तयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तिष्ठत्यनेन । 'सर्वघातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ।—'आतो मनिन्' (३।२।७५)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तस्य कर्तरि विधानात् ॥ (६) ॥*॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ० १। १४४) इति मन् । 'शुभं तेजसि, सूर्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ शक्यतेऽनया । 'शक् शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'शक्तिरायुधभेदे स्यादुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ पराक्रम्यतेऽनेन । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्यो-योगयोरपि' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ प्राणित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूभि चामुषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सामर्थ्यस्य' ॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

वीति ॥ विक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'विक्रमस्तु पुमान्क्रान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयिता शक्तिर्यस्य । तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिपराक्रमस्य' ॥

वीरपाणं तु तत्पाणं वृत्ते भाविनि वा रणे ।

वीति ॥ वीराणां पानम् । 'वा भावकारणयोः' (८।४।१०) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'युद्धारम्भेऽन्ते वा पानकर्मणः' ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधानं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥

मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।

अखियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

संप्रहारामिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिधुधः ।

युद्धेति ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) (क्तः ३।३।११४) भावे क्त्युटौ (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ जननम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१।११) । जायते वा । 'भव्यगेय-' (३।४।६८) इति साधुः । 'जन्यं' हृद्दे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् । त्रिषूत्याजनित्रोश्च नवोढाज्ञातिभृत्ययोः । वर-क्षिग्धे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ प्रधानम् । 'डु धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः' (उ० २।८।१) । 'प्रधन्' युधि दारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ 'वृ विदारणे' (क्या० प० से०) । ण्यन्ताद्भावे ल्युट् । 'प्रविदारणमाख्यातं संपरायेऽवदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मर्धनम् । 'मृधु हिंसायाम्' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकाद्भावे घञर्थे वा कः ॥ (६) ॥*॥ 'स्कन्दिश् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोषणेऽपि च' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ संख्यानम् । चक्षिहः ख्यातेर्वा भावे कः । 'संख्यमाहवे । संख्यैकादौ विचारे च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ समनम् । 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२।५) इति कीकन् । सम्यगयनम्, वा । 'इ गत्यादौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कः ॥ (९) ॥*॥ संपरायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५) ॥*॥ विनया-दित्वात् (५।४।३४) ठकि 'सांपरायिकः' अपि ॥ (१०)

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु प्रदन्धन्ति । धनिमार्णार्थेऽत्र निषनवत्—इत्युक्तम् ॥

॥*॥ समरणम् । 'ऋ गतौ' (क्या० प० से०) घः (३।३।११८) ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । यत्तु—ऋच्छन्त्यत्र । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । ऋषन्तादपो विधानात् ॥ (११) ॥*॥ अननम् । 'अन गतौ' () 'प्राणने' (अ० प० से०) वा । 'अनीकादकश्च' इति साधुः । न नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकात्कन् । नञ्समासः (२।२।६) 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' इति मेदिनी ॥ (१२) ॥*॥ रण-नम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वक्षिरण्योश्च' (वा० ३।२।५८) इत्यप् । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ 'कलं तु मधुरध्वनौ' इति धरणिः । कलस्य हननम् । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः ॥ (१४) ॥*॥ विग्रहणम् । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीर-योः' इति हैमः ॥ (१५) ॥*॥ संप्रहरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'संप्रहारो गतौ रणे' इति हैमः ॥ (१६) ॥*॥ अभिसंपतनम् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१७) ॥*॥ कलनम् । 'कल शब्दादौ' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।—'कलेरिः'—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसंज्ञाभावात् । 'क-लिर्बिम्बितके शूरे विवादेऽन्ययुगे युधि' इति हैमः ॥ (१८) ॥*॥ संस्फोटनम् 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'संस्फोटः' इति तु स्वामी । तत्र 'स्पिट अ-नादरे' (जु० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ संयोजनम् । 'युजिर् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।—'रथयुग-' (४।४।७६) इति निर्देशादुक्तभावः । प्रतिजनादिषु (४।४।९९) गणे 'संयुग' शब्दपाठाद्वा ॥ (२०) ॥*॥ अभ्यामर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'अभि-मर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च' (इति मेदिनी) ॥ (२१) ॥*॥ समाहननम् । घञ् (३।३।११८) । 'समाघातो वधे युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ संग्रामणम् । 'संग्राम युद्धे' (जु० उ० स०) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२३) ॥*॥ अभ्यागमनम् । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्यागमः समरेऽन्तिके । घाते रोधेऽभ्युपगमे' इति हैमः ॥ (२४) ॥*॥ आह्वानम् । 'ह्वञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'आह्वि युद्धे' (३।३।७२) इत्यप् संप्रसारणं च । 'आहवः संगरे यज्ञे' इति हैमः ॥ (२५) ॥*॥ समुदयनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२६) ॥*॥ संय-तनम् । 'यती प्रयज्ञे' (भ्वा० अ० से०) संयमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) वा संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमावीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।

१—सिद्धान्तकौमुद्यादौ तु 'अनीकादयश्च' इति सूत्रं नोपलभ्यते किंतु 'अनिहविभ्यां किञ्' (उ० ४।१७) इति सूत्रमुपलभ्यते ॥

७१) ॥ (२७) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'समितिर्बुधे संगमे । साम्ये सभायाम्' इति हेमचन्द्रः ॥ (२८) ॥*॥ अजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इणजादिभ्यः' (वा० ३१३१०८) । इञ्(ण)विधानसामर्थ्यादजेर्न वी । अन्यथा 'व्यादिभ्यः' इत्येवावक्ष्यत् । 'बहुलं तणि' (वा० २१४१५४) इति वा । 'आजिः स्त्री समभूमौ संग्रामे' इति मेदिनी ॥ (२९) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३१३१०८) । तुक् (६११७१) ॥ (३०) ॥*॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३१३१०८) ॥ (३१) ॥*॥—एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे धातवो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः—इति मुकुटः ॥*॥ एकत्रिंशत् 'प्रहरणक्रियायाः' ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ निगृह्य नितरां वा युद्धम् ॥ (१) ॥*॥ बाहुयुद्धम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाहुयुद्धस्य' ॥

तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' सौत्रः । बाहुलकान्मुलक् । ('तुमुलं रणसंकुले । तुमुलो विभीतकद्रौ' इति हैमः) । 'तुमुलं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रणस्य 'संकुलम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रणव्याकुलतायाः' ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्ष्वेडेति ॥ क्ष्वेदनम् । 'जिह्विवा स्नेहनमोचनयोः' (भ्वा० आ० से०) अव्यक्ते शब्दे वा घञ् (३१३१९८) । पृषोदरादिः (६१३१०९) । रूपमेदात्प्रीत्वम् । 'विशेषैर्यद्यबाधितः' इति परिभाषणान्न पुंस्त्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कणामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ सिंहवज्रदनम् । 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'योधानां सिंहनादस्य' ॥

करिणां घटना घटा ।

केति ॥ घटनम् । 'घट संचाते' चुरादिः । 'प्यासश्रन्थः—' (३१३१००) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ 'घटादयः पितः' (भ्वा० ग० सू०) इति षित्वात् (३१३१०३) अङ् । 'घटः समाधिमेदेमशिरःकूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीमघटनासु च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य' ॥ क्रन्दनं योधसंरावः

केति ॥ 'क्रदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट्

१—'संयत्' पुंस्यपि । 'रवेजि संयत्तुलासगौरवे' इति दधी—इति मुकुटः ॥

(३१३११५) । 'क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ योधानां संवरणम् । 'हृ शब्दे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गे स्वः' (३१३१२२) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य' ॥

वृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

त्विति ॥ वृंहणम् । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) 'न पुंसके' (३१३११४) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ करिणां गर्जनम् । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् क्तः (३१३११४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिगर्जनस्य' ॥

विस्फारो धनुषः खानः

वीति ॥ विस्फरणम् । 'स्फर स्फुरणे' (तु० प० से०) । घञ् (३१३१९८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) वा 'स्फुरतिस्फुल्लयोर्घञि' (६११४७) इत्यात्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धनुषः शब्दस्य' ॥

पटहाडम्बरौ समौ ।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०१) इति डः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आडम्बरयति । 'डञि क्षेपे' () बाहुलकादरच् । यद्वा डम्बनम् । भावे घञ् (३१३१९८) । डम्बं राति । रायति वा । 'आतोऽनुप—' (३१२१३) इति कः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युद्धपटहस्य' 'दमदमा' इति ख्यातस्य ॥

प्रसमं तु बलात्कारो हठः

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतौ वा । 'ह्रीवे तु प्रसमं हठः' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ —'बलात्' इति निपातो 'हठार्थः'—इति स्वामी । बलात्करणम् । भावे घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ हठनम् । 'हठ इतिशठत्वयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि—' (३१३११८) इति 'खनो घ च' (३१३१२५) इति वा घः ॥ 'हठः स्यात्प्रसमे पृश्याम्' 'हेठो बाधाविहेठयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलात्कारस्य' ॥

अथ स्खलितं छलम् ॥ १०८ ॥

अथेति ॥ स्खलम् । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१३११४) । 'स्खलितं छलिते श्रेषे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ छलम् । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । वृषादि—त्वात् (उ० ११०५) कल्च् । 'आतो लोप—' (६१४६४) इत्याकारलोपः । ('छलं छत्रस्खलितयोः' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युद्धमर्यादायाश्चलनस्य' ॥

अजन्यं ह्रीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।

अजेति ॥ न जने साधुः । 'तत्र सधुः' (४१४१९८) इति यत् । न जन्यते वा । 'जनेर्यक्' (उ० ४१११) ।

१—हेठशब्दार्थबोधकस्यापि प्रसङ्गादुक्तिः ॥

Age group	Percentage of respondents
18-29	65
30-49	70
50-69	75
70+	85

100

111

‘तकिशसि’ (वा० ३।१।९७) इति ॥ यद्वा ॥ (१) ॥*॥ उ-
त्पतनम् । ‘षतु गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
उत्पतति । ज्वलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥*॥ उपस-
र्जनम् । उपसृज्यते वा घञ् (३।३।१८, १९) । ‘उपसर्गः’
पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरपि’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारस्य’ ॥

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

म्विति ॥ मूर्च्छनम् । ‘मूर्च्छा मोहादौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०२) इत्यः । ‘उपधायौ च’ (८।२।
७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ कशनम् । ‘कश गतौ’ (अ०
आ० से०) । ‘कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्’ (उ० १।
१०९) इति कलः । बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (२)
॥*॥ मोहनम् । ‘मुह वैवित्ये’ (दि० प० से०) । घञ् (३।
३।१८) । ‘अथ मोहो नृलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने’
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मूर्च्छायाः’ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । ‘मृद क्षोदे’ (क्र्या० प० से०)
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘पीड अवगाहने’ (बु० प०
से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘देशादेरुपद्र-
वदानस्य’ ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ ‘स्कन्दिद्’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘षट् विशरणादौ’ चुरादिः । ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रहारादिना निःशक्ती-
करणस्य’ ॥

विजयो जयः ।

वीति ॥ विजयनम् । ‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘विजयः स्याज्ये पार्थे त्रियां ति-
भ्यन्तरे स्मृता । उमासख्याम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
‘जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अभिमन्ये
ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘लब्धस्योत्कर्षस्य’ ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

वायिति ॥ वैरस्य शुद्धिः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकरणम् ।
घञ् (३।३।१८) । ‘उपसर्गस्य—’ (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥
(२) ॥*॥ वैरस्य निर्यातनम् । ‘यत निराकारादौ’ चुरादिः ।
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वैरशोधनस्य’ ॥

प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयानं च

प्रेति ॥ प्रद्रवणम् । ‘द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रे
ह्रस्वसुवः’ (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्रवणम् ।

‘उदि श्रयति—’ (३।३।४९) इत्यादिना घञ् ॥ (२) ॥*॥
संद्रवणम् । संद्रवनम् । ‘द्रु द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘समि युद्धुवः’ (३।३।२३) इति घञ् ॥ (३) ॥*॥ (४)
॥*॥ विद्रवणम् । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (५) ॥*॥
‘द्रवः प्रद्रावनमणोः । विद्रवे रसगल्योश्च’ (इति हैमः) ॥
(६) ॥*॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥
यातेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘पलायनस्य’ ॥
रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

रेति ॥ भञ्जनम् । ‘भञ्जो आमर्दने’ (ह० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) । ‘भङ्गो जयविपर्यये । भेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा
सस्यान्तरे त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पराजयम् ।
‘जि अभिभवे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘पराजयस्य’ ॥

पराजितपराभूतौ

पेति ॥ पराजीयते स्म । परैराजीयते स्म वा । ‘जि
अभिभवे’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्राप्ताभिभवस्य’ ॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

त्रीति ॥ ‘त्रिषु’ इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते । नश्यति
स्म । ‘गण अदर्शने’ (दि० प० से०) । ‘गत्यर्थी—’ (३।४।
७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ तिरो धीयते स्म । ‘डु-
धाञ् हिनोति स्म वा । ‘हि गतौ’ वा । ‘गत्यर्थी—’ (३।४।
७२) इति कर्तरि क्तः । धाञस्तु कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ भावक्तान्तेभ्योऽर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥
द्वे ‘निलीनस्य’ ॥

प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिसनम् ।

निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्रासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ।

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

प्रेति ॥ ‘मीञ् हिंसायाम्’ (क्र्या० प० अ०) स्वारथ्य-
न्तः ॥ (१) ॥*॥ ‘वर्ह हिंसायाम्’ (बु० प० से०) ॥ (२)
॥*॥ ‘कृञ् हिंसायाम्’ (क्र्या० उ० से०) ॥ (३) ॥*॥ ‘शृ-
हिंसायाम्’ (क्र्या० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ स्वारथ्यन्तौ ।
‘वस छेदे’ (चुरादिः) । प्र (५) निद्र (९) उट् (२१) पूर्वः ।
‘अशु क्षेपणे’ (दि० प० से०) ॥ (६) ॥*॥ (१२) ॥*॥
‘षूद क्षरणे’ (भ्वा० आ० से०) ॥ (७) ॥*॥ ‘हिसि हिंसा-
याम्’ (ह० प० से०) ॥ (८) ॥*॥ ‘मारणतोषणनिशा-
मनेषु ङा’ (भ्वा० प० अ०) । ‘ज्ञप मिच्च’ (बु० प० से०)

इति वा ॥ (१०) ॥*॥ 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
 'निर्गन्धनम्' इत्यन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (तु० आ० से०) अयं धातुः ॥ (११) ॥*॥ 'तृह हिंसायाम्' (रु० प० से०) । निर्वृत्तेः । 'तृन्हु' (तु० प० से०) वा ॥ (१३) ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (१४) ॥*॥ 'धुणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥*॥ 'वृजी वर्तने' (रु० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा ॥ (१७) ॥*॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१८) ॥*॥ 'मृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२२) ॥*॥ 'क्रथ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥*॥ 'जसु हिंसायाम्' (दि० प० से०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (२४) ॥*॥ एभ्यो भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ आलम्बनम् । 'डुलभप् प्राप्ता' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'लभेश्व' (७।१।६४) 'उपसर्गात्खलघञोः' (७।१।६७) इति जुम् ॥ (२५) ॥*॥ पिञ्जनम् । 'पिजि हिंसायाम्' चुरादिः । अच् (३।३।५६) ॥ (२६) ॥*॥ विशरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२७) ॥*॥ हननम् । 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'हनस्तोऽधिष्णलोः' (७।३।३२) 'हो हन्तेर्धिष्णोषु' (७।३।५४) ॥ (२८) ॥*॥ उन्मथनम् । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥*॥—मन्थते-र्घञ्—इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मथः' इति पाठः ॥ (२९) ॥*॥ हननम् । 'हनो वध च' (३।३।७६) इत्यप् ॥ (२०) ॥*॥ त्रिशत् 'मारणस्य' ॥

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५।१।११९) ॥
 'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कालस्य धर्मः ॥ (२) ॥*॥ दिष्टस्य दैवस्यान्तः ॥ (३) प्रलयनम् 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ अत्ययनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ अन्तनम् । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽपि' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ 'नाशः पलायने मृत्यौ परिध्वस्तावदर्शने' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ मरणम् । 'मृक् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मुजिमृद्भ्यां युक्ल्युक्' (उ० ३।२।१) इति त्यक् । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी ॥ (८)

॥*॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ (९) ॥*॥ निधानम् । कृपृवृजिमन्दिनिधानः क्युः (उ० २।८।१) । 'निधनं स्यात् कुले नाशे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मरणस्य' ॥ परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

पेति ॥ परागता असवोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ प्राप्तं पञ्चत्वं येन ॥ (२) ॥*॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो वा । 'परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रकर्षेण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ संतिष्ठते स्म । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ प्रियते स्म । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) । 'मृतं मृत्यौ याचिते च' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ प्रमीयते स्म । 'मीद् हिंसायाम्' (क्या० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोषितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ त्रिषु परास्वादयः ॥*॥ सप्त 'मृतस्य' ॥

चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

चीति ॥ चीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'चितं छत्रे त्रिषु चिता चित्यायां संहतौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'चित्यामित्रचित्ये च' (३।१।१३२) इति क्यप् । 'चित्यं मृतकचैत्ये स्याच्चित्या मृतचितौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'चित्तिश्चित्याद्वन्दयोः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अधिकरणे वा प्रत्ययः ॥*॥ त्रीणि 'चित्याः' ॥

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेषरम् ।

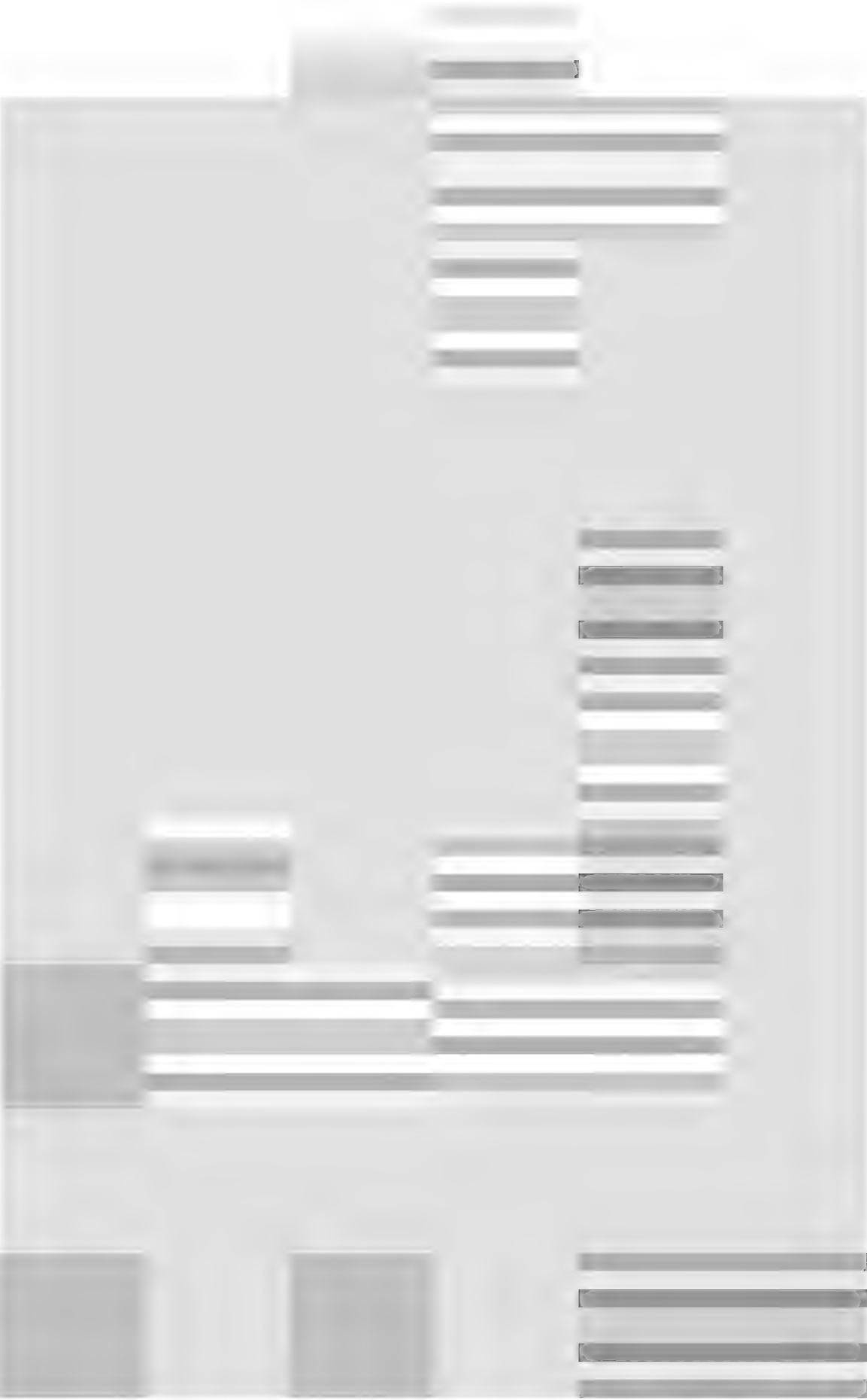
केति ॥ कं बध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । घञ् (३।३।११९) । केन वायुना बध्यते वा । 'कबन्धमुदके रुण्डे कबन्धो राहुरक्षसोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'छिन्नशिरसो वेदस्य' ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनम्

श्मेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पृथोदरादिः (६।३।१०९) द्वितालयम् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां वनम् । पितृन् वनति वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रेतभूमेः' ॥

कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

क्विति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणेः संप्रसारणं च' (उ० ३।१।४३) इति कपन् । 'कुणपी पुनः । विद्वसास्त्रिकायां' कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'शवः स्यात्कुणपे

‘तकिशस्ति’ (वा० ३।१।९७) इति ॥ यद्वा ॥ (१) ॥*॥ उ-
त्पतनम् । ‘पतु गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
उत्पतति । ज्वलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥*॥ उपस-
र्जनम् । उपसृज्यते वा घञ् (३।३।१८, १९) । ‘उपसर्गः
पुमान् रोगमेदोपप्लवयोरपि’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारस्य’ ॥

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

म्विति ॥ मूर्च्छनम् । ‘मूर्च्छा मोहादौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०२) इत्यः । ‘उपधायां च’ (८।२।
७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ कशनम् । ‘कश गतौ’ (अ०
आ० से०) । ‘कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्’ (उ० १।
१०९) इति कलः । बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (२)
॥*॥ मोहनम् । ‘मुह वैचित्ये’ (दि० प० से०) । घञ् (३।
३।१८) । ‘अथ मोहो नृलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने’
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मूर्च्छायाः’ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । ‘मुद क्षोदे’ (क्या० प० से०)
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘पीड अवगाहने’ (चु० प०
से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दिशादेरुपद्र-
वदानस्य’ ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ ‘स्कन्दिर्’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘षट् विशरणदौ’ चुरादिः । ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रहारादिना निःशक्ती-
करणस्य’ ॥

विजयो जयः ।

वीति ॥ विजयनम् । ‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘विजयः स्याज्जये पार्थे स्त्रियां ति-
भ्यन्तरे स्मृता । उमासख्याम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
‘जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अभिमन्ये
ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘लब्धस्योत्कर्षस्य’ ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

वायिति ॥ वैरस्य शुद्धिः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकरणम् ।
घञ् (३।३।१८) । ‘उपसर्गस्य—’ (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥
(२) ॥*॥ वैरस्य निर्यातनम् । ‘यत् निराकारादौ’ चुरादिः ।
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वैरशोधनस्य’ ॥
प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयानं च

प्रेति ॥ प्रद्रवणम् ‘द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रे
ड्रुषुवः’ (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्रवणम् ।

‘उदि श्रयति—’ (३।३।४९) इत्यादिना घञ् ॥ (२) ॥*॥
संद्रवणम् । संदवनम् । ‘डु डु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘समि युद्धुवः’ (३।३।२३) इति घञ् ॥ (३) ॥*॥ (४)
॥*॥ विद्रवणम् । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (५) ॥*॥
‘द्रवः प्रद्रावनमणोः । विद्रवे रसगल्योश्च’ (इति हैमः) ॥
(६) ॥*॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥
यातेर्युट् (३।३।११५) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘पलायनस्य’ ॥

रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

रेति ॥ भञ्जनम् ‘भञ्जो आमर्दने’ (ह० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) । ‘भङ्गो जयविपर्यये । मेदरोगतर्जेषु भङ्गा
सस्यान्तरे स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पराजयम् ।
‘जि अभिभवे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘पराजयस्य’ ॥

पराजितपराभूतौ

पेति ॥ पराजीयते स्म । परैराजीयते स्म वा । ‘जि
अभिभवे’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्राप्ताभिभवस्य’ ॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

त्रीति ॥ ‘त्रिषु’ इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते । नश्यति
स्म । ‘णश अदर्शने’ (दि० प० से०) । ‘गत्यर्था—’ (३।४।
७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ तिरो धीयते स्म । ‘डु-
धाञ्’ हिनोति स्म वा । ‘हि गतौ’ वा । ‘गत्यर्था—’ (३।४।
७२) इति कर्तरि क्तः । धावस्तु कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ भावकान्तेभ्योऽर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥
द्वे ‘निलीनस्य’ ॥

प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिसनम् ।

निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्वासनप्रमथनकथनोज्जासनानि च ।

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

प्रेति ॥ ‘मीञ् हिंसायाम्’ (क्या० प० अ०) स्वार्थण्य-
न्तः ॥ (१) ॥*॥ ‘वर्ह हिंसायाम्’ (चु० प० से०) ॥ (२)
॥*॥ ‘कृञ् हिंसायाम्’ (क्या० उ० से०) ॥ (३) ॥*॥ ‘घृ-
हिंसायाम्’ (क्या० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तौ ।
‘वस छेदे’ (चुरादिः) । प्र (५) निट् (६) उत् (२१) पूर्वः ।
‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) ॥ (६) ॥*॥ (१२) ॥*॥
‘षूद क्षरणे’ (भ्वा० आ० से०) ॥ (७) ॥*॥ ‘हिसि हिंसा-
याम्’ (ह० प० से०) ॥ (८) ॥*॥ ‘मारणतोषणनिशा-
मनेषु ज्ञा’ (भ्वा० प० अ०) । ‘ज्ञप सिञ्’ (चु० प० से०) ।

इति वा ॥ (१०) ॥*॥ 'प्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
 'निर्गन्धनम्' इत्यन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (तु० आ० से०) अयं धातुः ॥ (११) ॥*॥ 'तृह हिंसायाम्' (रु० प० से०) । निर्वृत्ते । 'तृह' (तु० प० से०) वा ॥ (१३) ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (१४) ॥*॥ 'क्षुण हिंसायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥*॥ 'वृजी वर्तने' (रु० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा ॥ (१७) ॥*॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१८) ॥*॥ 'मृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२२) ॥*॥ 'क्रथ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥*॥ 'जसु हिंसायाम्' (दि० प० से०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (२४) ॥*॥ एभ्यो भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ आलम्बनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'लमेश्व' (७।१।६४) 'उपसर्गात्खल्वजोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (२५) ॥*॥ पिञ्जनम् । 'पिजि हिंसायाम्' चुरादिः । अघृ (३।३।५६) ॥ (२६) ॥*॥ विशरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२७) ॥*॥ हननम् । 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) 'हो हन्तेर्छिण्ण-भेषु' (७।३।५४) ॥ (२८) ॥*॥ उन्मथनम् । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥*॥—मन्थते-र्घञ्—इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मथः' इति पाठः ॥ (२९) ॥*॥ हननम् । 'हनो वध च' (३।३।७६) इत्यप् ॥ (२०) ॥*॥ त्रिशत् 'मारणस्य' ॥

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

अन्तो नाशो द्रयोर्मृत्युर्मरणं निधनो स्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५।१।११९) ॥

'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

(१) ॥*॥ कालस्य धर्मः ॥ (२) ॥*॥ दिष्टस्य दैवस्यान्तः ॥

(३) प्रलयनम् 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ अत्ययनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ।

'अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः' इति मेदिनी ॥

(५) ॥*॥ अन्तनम् । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयना-

शयोः । अवयवेऽपि' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ 'नाशः पलायने मृत्यौ परिध्वस्तावदर्शने' इति हैमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ मरणम् । 'मृह् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्तौ' (उ० ३।२।१) इति त्यक् । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी ॥ (८)

॥*॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ (९) ॥*॥ निधानम् । कृपृवृजिमन्दिनिधानः क्युः (उ० २।८।१) । 'निधनं स्यात् कुले नाशे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मरणस्य' ॥ परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

पेति ॥ परागता असवोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ प्राप्तं पञ्च-त्वं येन ॥ (२) ॥*॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो वा । 'परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रकर्षेण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ संतिष्ठते स्म । 'गत्यर्थः' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ म्रियते स्म । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'गत्यर्थः' (३।४।७२) । 'मृतं मृत्यौ याचिते च' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ प्रमीयते स्म । 'मीद् हिंसायाम्' (क्या० आ० अ०) । 'गत्यर्थः' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोषितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ त्रिषु परास्वादयः ॥*॥ सप्त 'मृतस्य' ॥

चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

चीति ॥ चीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'चितं छत्रे त्रिषु चिता चित्यायां संहतौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'चित्यामिचित्ये च' (३।१।१३२) इति क्यप् । 'चित्यं मृतकचित्ये स्याच्चित्या मृतचित्यौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'चित्तिश्चित्याश्चन्दयोः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अधिकरणे वा प्रत्ययः ॥*॥ त्रीणि 'चित्याः' ॥

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

केति ॥ कं बध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । घञ् (३।३।११९) । केन वायुना बध्यते वा । 'कबन्धमुदके रुण्डे कबन्धो राहुरक्षसोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'छिन्नशिरसो वेहस्य' ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनम्

श्मेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९) द्वितालव्यम् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां वनम् । पितृन् वनति वा । 'वन संभर्त्ता' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रेतभूमेः' ॥

कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

क्विति ॥ क्वणति । 'क्वण बाण्डे' (भ्वा० प० से०) । 'क्वणेः संप्रसारणं च' (उ० ३।१।४३) इति कप् । 'कुणपी पुनः । विद्वसारिकायां' कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'शवः स्यात्कुणपे

पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मृतशरीरस्य' ॥

प्रग्रहोपग्रहौ बन्धां

प्रेति ॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (भ्या० उ० से०) ।
'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे बन्धां
नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादपे' ।
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'उपग्रहः पुमान् बन्धामुप-
योगेऽनुकूलने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बन्धते, बन्धते
वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० अ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'बन्दिशालायाः' ॥

कारा स्याद्वन्धनालये ।

केति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
'भिदादिपाठात्' (३।३।१०४) अङ्गीर्षौ । 'कारो वधे
निश्चये च बलौ यत्ने यतावपि । कारस्तुधारशैले च कारा
दूयां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरपि' इति
विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ बन्धनस्यालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्ध-
नगृहस्य' ॥

पुंसि भूयसवः प्राणाश्चैवम्

पुंसिति ॥ अस्यन्ते, अस्यन्ति, वा । 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । अस्यत एभिः, इति वा । 'अस दीप्तौ'
(भ्वा० उ० से०) । 'शृष्टृस्त्रिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।
—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ प्राण-
न्येभिः । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'प्राणो हन्मासते बोले काव्यजीवेऽनिले
बले । पुलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूभि चानुषु' (इति मेदि-
नी) । एवं पुंसि भूभि च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पञ्चवायूनाम्' ॥

जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥

जीति ॥ जीवणम् । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षमेदे वृह-
स्पतौ । जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिञ्जितभूमिषु । न स्त्री
तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ असूनां धारणम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'जीवनस्य' ॥

आयुर्जीवितकालो ना

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।
। णिष् (उ० २।१।१८) इत्युसिः ॥ (१) ॥*॥ जीवितस्य
ः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवावच्छिन्नकालस्य' ॥

जीवातुर्जीवनौषधम् ।

नेति ॥ जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०
॥ 'जीवेरातुः' (उ० १।७८) । 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते

जीविते जीवनौषधे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीवनस्यौ-
षधम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतसंजीवनौषधस्य' ॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

विति ॥ ब्रह्मण ऊर्वोर्भवाः । 'शरीरावयवात्-' (४।३।
५५) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ ऊरोर्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे'
(दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥
(२) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्यः
स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३) ॥ (३) ॥*॥ विशन्ति । 'विश
प्रवेशने' (तु० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥ (६) ॥*॥
स्वायें घ्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (४) ॥*॥ भूमिं स्पृशन्ति ।
'स्पृश स्पृशने' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके किन्' (३।
२।५८) । 'भूमिस्पृक् पुंसि मानववैश्ययोः' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ षट् 'वैश्यस्य' ॥

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया 'गुरोश्च हलः' (३।३।
१०३) इत्यः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् (उ० २।
३२) वा । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशी-
र्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि
वृद्ध्याशीर्जाविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
वृत्तिरस्त्यस्याम् 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः ।
'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारोग्ययोः
ह्रीबे (वृत्तिमन्त्रीरुजोन्निषु)' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ वर्तते-
ऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । '(वृत्तिर्विवरणाजीवकैश्चिक्यादि-
प्रवर्तने' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वर्तन्ते जीवन्त्यनेन ।
ल्युट् (३।३।११७) । 'वर्तनो वामने ह्रीबं वृत्तौ स्त्री पेषणा-
ध्वनोः । न पुंसि पूलनालायां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णौ
त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवत्यनेन । ल्युट् (३।
३।११७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवनोपायस्य' ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।

स्त्रीति ॥ कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०)
'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पशून्
पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) । तस्य कर्म भावो वा । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥
वणिजां कर्म भावो वा । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥*॥ 'दूतवणि-
ग्भ्यां च' इति यप्रत्यये 'वणिज्या' च । (सत्यावृत्तं तु
वाणिज्यं वणिज्या) इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं
'जीवानोपायस्यैकैकम्' ॥

१—भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव इति सिद्धा-
न्तकौमुदी ॥

सेवा श्रवृत्तिः

सयिति ॥ सेवनम् । 'षेष्ट सेवने' (भा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ शुनो वृत्ति-
रिव, शुन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परचित्तानुवर्त-
नस्य' ॥

अनृतं कृषिः

अन्निति ॥ न ऋतम् । 'शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गृहितं
तद्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादन्नृतं कृषिरुच्यते' इति ।
'अनृतं कृषावसत्ये च' इति रुद्रः ॥*॥—'प्रमृतम्' इति
तु सभ्यः पाठः—इति स्वामी । 'प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्' (४।
५) इति मनुः ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्षणस्य' ॥

उच्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

विति ॥ उच्छनम् । 'उच्छि उच्छे' (तु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ शिलनम् । 'शिल उच्छे'
(तु० प० से०) । कः (वा० ३।३।५८) घञ् (३।३।१८) वा ।
संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । 'उच्छः कणश आदानं कणिशायजनं
शिलम्' इति यादवः ॥ (२) ॥*॥ अर्थते । ऋच्छति वा ।
'निष्ठा' (३।२।१०२) इति 'गल्यथा—' (३।४।७२) इति वा
क्तः । 'ऋतमुच्छशिलं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः । 'पुमानुच्छः
शिलमृतम्' इति बोधालितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'खलादिप-
तितधान्यसंप्रहस्य' ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।

द्वे इति ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥*॥ प्रार्थनाऽप्रार्थ-
नक्रिययोस्तत्कर्मणोर्वा एकैकम् 'याचितायाचितयोः' ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यात्

सेति ॥ सत्यसहितमनृतम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।
१।७८) ॥ (१) ॥*॥ वणिजो भावः (२) ॥*॥ द्वे 'वाणि-
ज्यस्य' ॥

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उच्चारः

ऋणमिति ॥ अर्थते स्म । 'ऋ गता' (भा० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ऋणमाधमर्ण्ये' (८।२।६०)
इति नलम् । 'ऋणं देये जले दुर्मे' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ परित उदह्यते । 'अन्नु गता' (भा० प०
से०) । 'कल्ल्युटः—' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२)
॥*॥ उद्विजते । 'हञ् हरणे' (भा० उ० अ०) । 'धृञ्
धारणे' (भा० उ० अ०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
'उच्चारश्चोदुतावृणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'ऋणस्य' ॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥*॥ कुस्यते ।
कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरम्भो मेवेताः',

(उ० ४।१०६) इतीदः । 'कुसीदं वृद्धिजीवने । वृद्ध्या-
जीवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वृद्ध्याजीविका ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'ऋणसंबन्धिकालान्तरद्रव्येण लोके जीविका-
याम्' ॥

याच्ययाप्तं याचितकम्

येति ॥ याचितेन याच्यया निवृत्तम् । 'अपमित्यया-
चिताभ्यां कक्कनौ' (४।४।२९) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'याच्यया प्राप्तस्य' ॥

निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

नीति ॥ अपमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भा० आ०
अ०) । 'उदीवां मानो व्यतीहारे' (३।४।१९) इति श्रुत्वा ।
'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः । 'समासेऽनञ्' (७।१।
३७) इति स्वबादेशः । 'मयतेरिदम्यतरस्याम्' (६।४।७०)
इतीत्वम् । तुक् (६।१।७९) । 'अपमित्य—' आप्तम् ।
'अपमित्य—' (४।४।२९) इति कक् ॥ (१) ॥*॥ 'नियमात्'
इति 'विभाषा गुणेऽन्नियाम्' (२।३।२५) इति पञ्चमी ॥*॥
एकं 'परिवर्तनेनाप्तस्य' ॥

उत्तमर्णाधमर्णा द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।

उत्तेति ॥ उत्तममृणमस्य ॥ (१) ॥*॥ अधममृणमस्य
॥ (१) ॥*॥ 'ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनग्राहकयोः'
क्रमेणैकैकम् ॥

कुसीदिको वार्धुपिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

किति ॥ कुसीदार्थं प्रयच्छति । 'कुसीददशैक—' (४।४।
३९) इति छन् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धिं गार्धां प्रयच्छति । 'प्रय-
च्छति गार्धम्' (४।४।३०) इति ठक् । 'वृद्धेर्वर्धुविभावः'
(वा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ वृद्धिराजीवो जीविकास्य ॥
(३) ॥*॥ वृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) कलोपे वार्धुषिः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋणं दत्त्वा तद्वृद्ध्या जीविनः' ॥

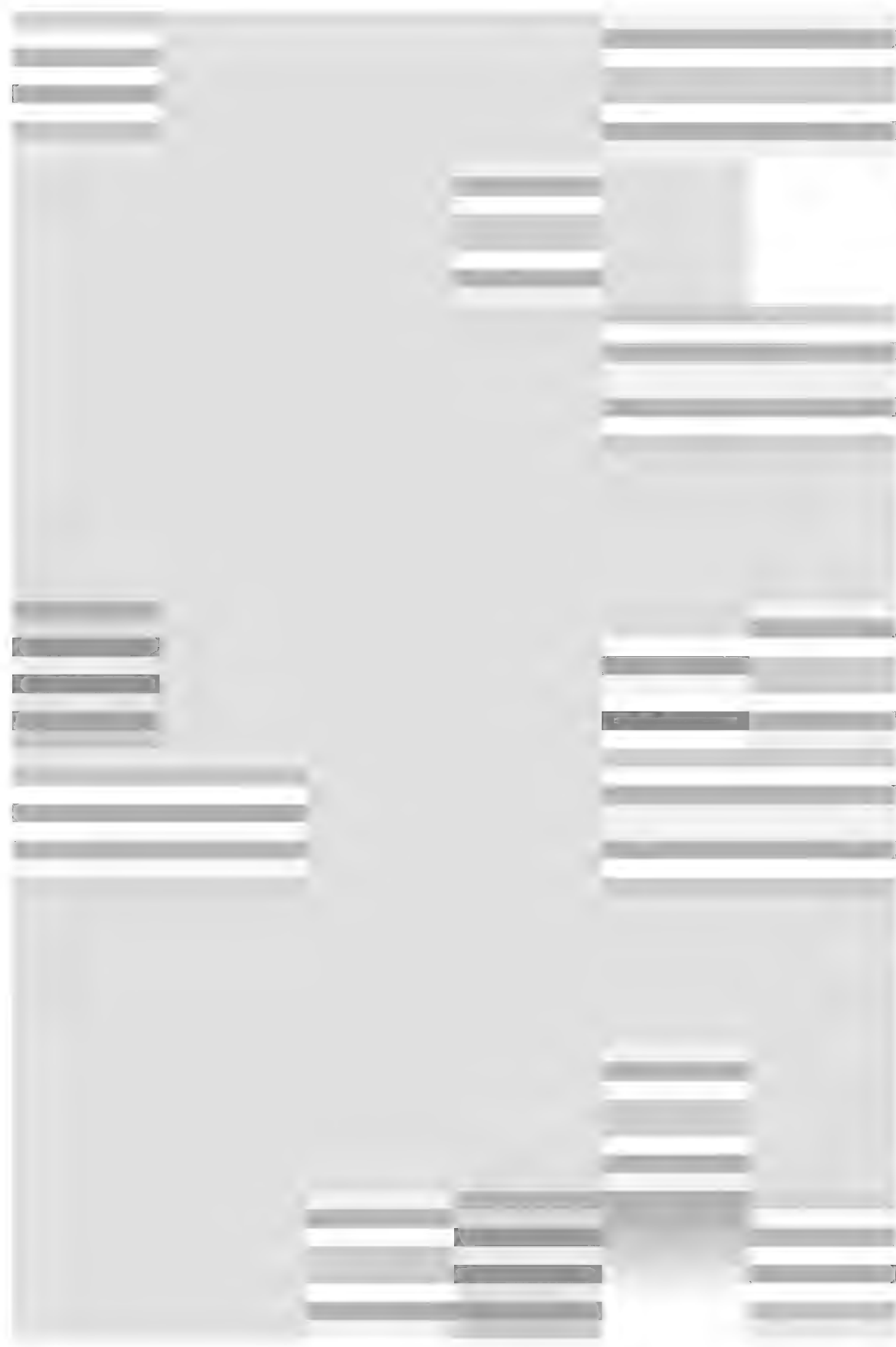
क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्रेति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कर्षति । 'कृष
विलेखने' (भा० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२)
॥*॥ कर्षति । 'कृषेवृद्धिश्चोदीचाम्' (उ० २।३।८) इति कुन्
॥*॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कर्षणम् ।
'इक्षुष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । कृषिरस्यास्ति । 'रजः
कृषि—' (५।२।११२) इति बलच् । 'वले' (६।३।११८) इति
दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृषीवलस्य' ॥

क्षेत्रं त्रैह्यशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

क्षयिति ॥ व्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं
क्षेत्रम् । 'व्रीहिशाल्योर्ढक्' (५।२।२) ॥*॥ 'धान्यसामा-

१—लक्ष्यादिजन्योऽपि । 'श्रोत्रियस्य कर्तव्यस्य वदान्यस्यापि
वार्धुषी'—इति स्वामी ॥

न्यस्य' 'कलमादेशोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥
यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

येति ॥ यवानाम् (१) यवकानाम् (१) षष्टिकानाम् (१)
च भवनं क्षेत्रम् । 'यवयवकषष्टिकाद्यत्' (५।२।३) ॥*॥ यवकः
शूकशून्यो यवः ॥*॥ एकैकम् 'यवादिभवनस्य' ॥

तित्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद्विरूपता ॥ ७ ॥

तीति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१)
अणूनाम् (१) भङ्गानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'विभाषा
तिल-' (५।२।४) इति यत्खलौ (१) ॥ (२) ॥*॥ माष्यम्
॥ (१) ॥*॥ माषीणम् ॥ (२) ॥*॥ उम्यम् ॥ (१)
औसीनम् ॥ (२) ॥*॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥*॥ अण-
वीनम् ॥ (२) ॥*॥ भङ्ग्यम् ॥ (१) ॥ भाङ्गीनम् (२) ॥*॥
'तिलादिभवनस्य' प्रत्येकं द्वयं द्वयम् ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

मौद्गीति ॥ मुद्गानाम् (१) कौद्रवानाम् (१) च भवनं
क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने' (५।२।१) इति घञ् ॥*॥ आदि-
ना गौधूमीनम् ॥ (१) ॥*॥ कालायीनम् ॥ (१) ॥*॥
कौलत्थीनम् ॥ (१) ॥*॥ प्रैयङ्गवीणम् ॥ (१) ॥*॥
चाणकीनम् ॥ (१) ॥*॥ इत्यादि द्वेयम् 'धान्योद्भव-
क्षेत्रस्य' ॥

बीजाकृतं त्सकृष्टम्

वीति ॥ बीजेन सहकृतं कृष्टम् । 'कृजो द्वितीयतृतीयश-
म्भवीजाकृषौ' (५।४।५८) इति डाच् ।—अबीजं सवीजं
संपन्नम् । बीजाकृतम्—इति खामी । तन्न । 'अभूततद्भावे'
इत्यस्याननुवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ (पूर्वम्) उत्तं च तत् (पश्चात्)
कृष्टं च । 'पूर्वकाल-' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'बीजवापोत्तरं कृष्टस्य' ॥

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१)
इति यत् ॥ (१) ॥*॥ कृष्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु' (४।४।
९७) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ हल्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्'
(५।१।११५) इति वतिः ॥*॥ त्रीणि 'कृष्टमात्रस्य' ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन्

वीति ॥ त्रिगुणं कृतम् । 'संह्यायाश्च गुणान्तायाः'
(५।४।५९) इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ तृतीयं कृतम् । 'कृजो
द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥ (२) ॥*॥ त्रिवारं हलेन
कृष्टम् । 'मतजन-' (४।४।९७) इति यत् । 'रथसीताहले-
भ्यो यद्विधौ' (वा० १।१।७२) इति तदन्तविधेः ॥ (३)
॥*॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४।४।९१) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'वारत्रयकृष्टस्य' ॥

द्विगुणाकृते तु सर्वे पूर्व शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्विहल्यम् ॥*॥
(३) ॥*॥ द्विसीत्यम् ॥ (४) ॥*॥ शमस्यास्ति 'कंशंभ्या-
म्' (५।२।१३८) इति वा । शम्भशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते ।
शम्भं कृतम् । 'कृजो द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥*॥
'सरित्सैरिभसम्बाकृतम्' इति दन्त्यादौ वर्णदेशना । तत्र
'षम्भ संबन्धे' (चु० प० से०) प्यन्तः । सम्भ्यते । घञ्
(३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'द्वि-
वारकृष्टस्य' ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः । 'तस्य वापः' (५।१।४५)
इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ आढकस्य वापः (५।१।४५) ॥ (१)
॥*॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः । प्रास्थिकः ॥ (१) ॥*॥
कुडवस्य वापः । कौडविकः ॥ (१) ॥ 'वापादौ' इत्यादिना
पचायर्थप्रहः । द्रोणम्, आढकं च पचति (इत्यादि) । 'संभव-
त्यवहरति पचति' (५।१।५२) इति ठक् ॥*॥ 'द्रोणादिप-
रिमितव्रीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खार्या वापः । 'खार्या ईकन्' (५।१।३३) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'खारीवापस्य' ॥

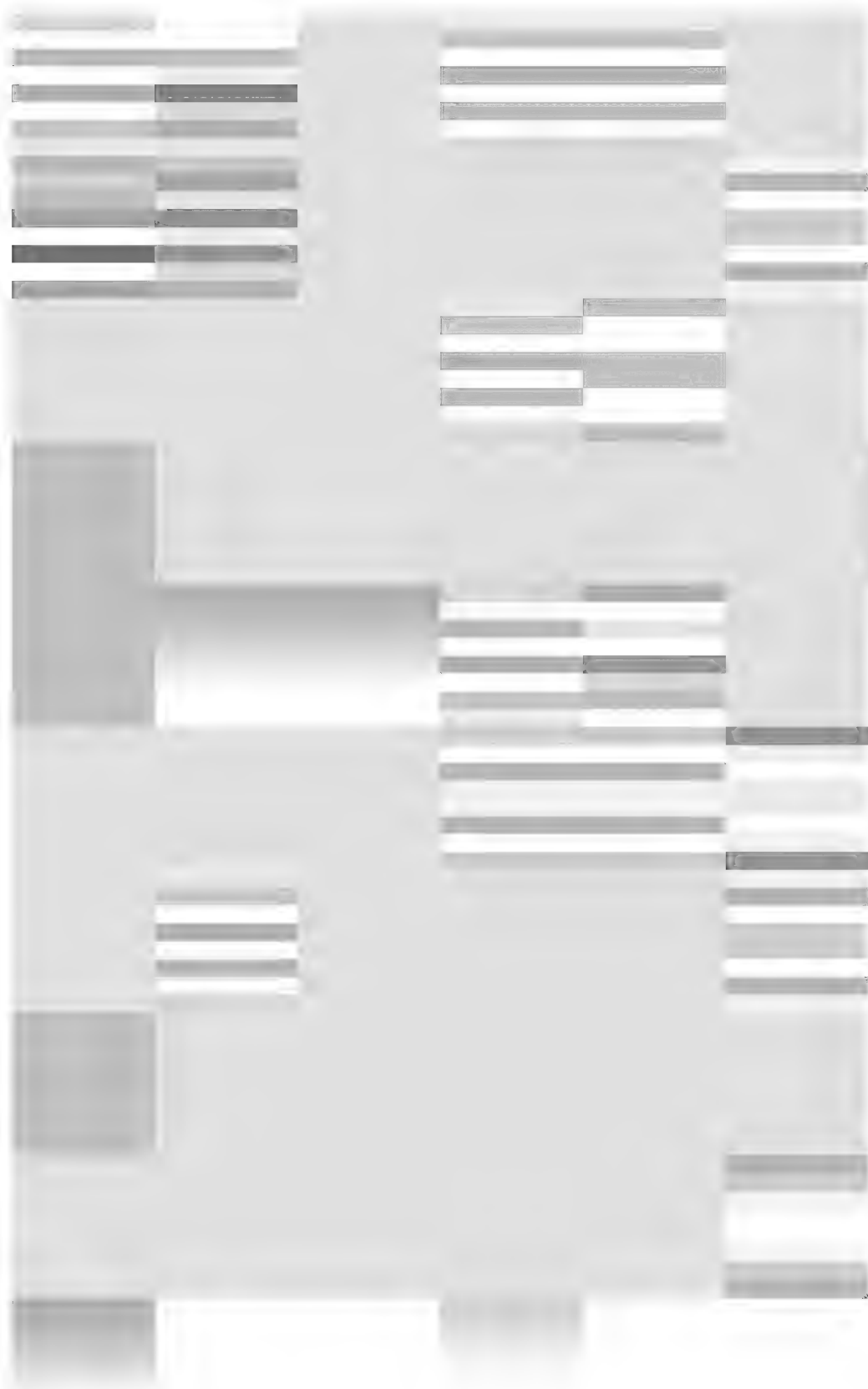
उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः) ॥

पुनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ०
अ०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) 'वप्रस्ताते पुमा-
नस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वप्रः
प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ के जले शिरसि वा दारोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९)
इत्यलुक् । केन जलेन क्षीयत इति वा । 'दृ विदारणे' (झ्या०
प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'केदाराद्यश्च' (४।२।
४०) इति निर्देशादेत्वम् । 'केदारो द्वौ शिवे क्षेत्रे भूमिमेदा-
लवालयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षीयते धान्यै-
रत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । घृन् (उ० ४।
१।५९) । 'क्षेत्रं भारतादौ भगाङ्गयोः । केदारे सिद्धभूपत्नयोः'
इति हैमः । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' इति
विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षेत्रस्य' ॥

१—केदार प्रकारवान् 'नमिताः फलभारेण नमिताः शालिम-
जरीः । केदारेषु च पश्यन्तः के दारेषु विनिःसृष्टाः' इति दमय-
न्तीयमकात् ॥

अस्य तु ।

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं केदारिकं गणे ॥ ११ ॥

अस्येति ॥ केदाराणां समूहः । 'केदाराद्यश्च' (४।२।४०) ॥ (२) ॥*॥ चात् (४।२।४०) जुञ् ॥ (१) ॥*॥ क्षेत्राणां समूहः । 'मिक्षादिभ्यः-' (४।२।३८) इत्यण् ।—'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्—इति मुकुटः । तच्च । 'अन्विक्त-' (४।२।४७) इति ठक्स्तदपवादत्वात् ॥ (३) ॥*॥ 'ठञ् कवचिनश्च' (४।२।४९) चात् केदारादपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षेत्रगणस्य' ॥

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

लविति ॥ लोष्टति । 'लोष्ट संघाते' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) पुलिङ्गोऽप्ययम् । 'लेष्टुः शण्डे(ठे)ऽपि लोष्टः स्यात्' इति बोधालितः ॥ (१) ॥*॥ लिङ्यते, लिङ्गति, वा । 'लिङ्ग गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकात्तुन् ।—'कलादयश्च'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृत्तिकाखण्डस्य' ॥

कोटिशो लोष्टमेदनः ।

कविति ॥ कोटिना अत्रेण इयति 'शो तद्वकरणे' (दि० प० अ०) । 'युपि' (३।२।४) इति कः । कोटिरस्यास्तीति वा । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः ॥ (१) ॥*॥ लोष्टानां मेदनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोष्टमेदनकाष्टस्य' 'हेगा' इति ख्यातस्य ॥ प्राजनं तोदनं तोत्रम्

प्रेति ॥ प्रवीयतेऽनेन 'अज गतिकेपणयोः' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति वी न ॥ (१) ॥*॥ तुद्यतेऽनेन 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'दात्री-' (३।२।१८२) इति ध्रुन् । 'तोत्रं तु प्राजने वेणुकेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ त्रीणि 'वृषभादिप्रेरणदण्डस्य' ॥

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खेति ॥ खन्यतेऽवदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा० उ० से०) । 'अर्तिल्लधू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥ अवदार्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (भ्या० प० से०) । प्यन्तः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुहालादेः' ॥

दात्रं लवित्रम्

वेति ॥ दात्यनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति ध्रुन् ॥ (१) ॥*॥ लयतेऽनेन । 'ल्व्' (भ्या० उ० से०) । 'अर्ति-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवित्रस्य' ॥

आबन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवेति ॥ आबन्धतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (भ्या० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ यूयते-अमर० ३९

ऽनेन । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति ध्रुन् ॥ (२) ॥*॥ युज्यतेऽनेन । 'युजिर् योगे' (ह० उ० अ०) ध्रुन् (३।२।१८२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृषादेर्गले युगबन्धनस्य' ॥

अथो फलम् ।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

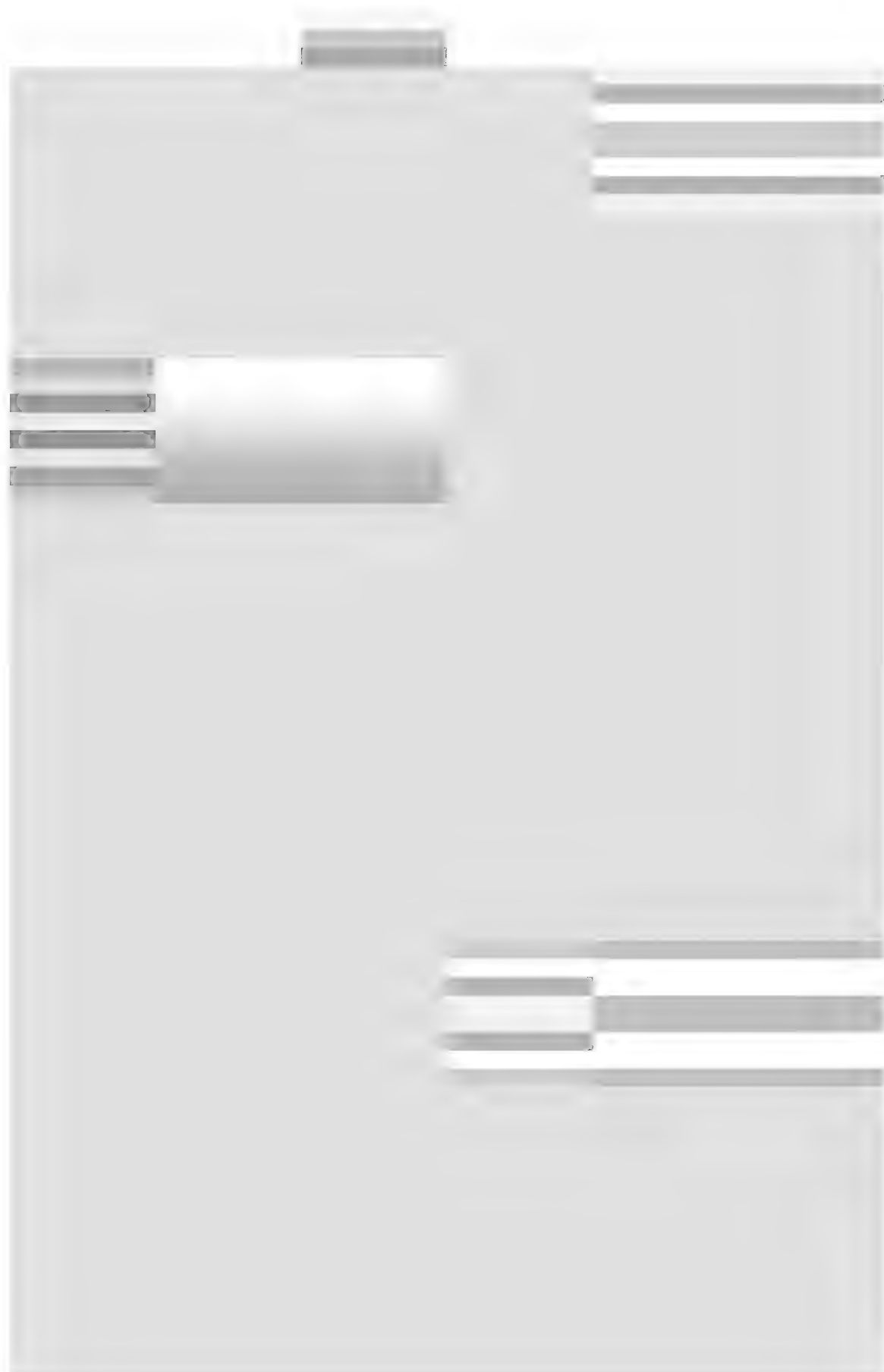
अथविति ॥ फलति । 'विफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुफले जातीफले फल-कसस्ययोः । त्रिफलायां च कङ्कोले शङ्खाग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः । खामी तु 'हलम्' इति पठित्वा 'हलप्रकरणमारब्धम्' इति व्याख्यत् ॥ (१) ॥*॥ ईशया निर्गतम् । 'निरादयः' (वा० २।२।१८) इति समासः । खामी तु 'निष्कान्ता ईषास्मात्' इति विश्व 'निरीषम्' इति मूर्धन्यान्तं पपाठ ॥ (२) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥*॥ मुकुटस्तु—कूटयति छिनत्ति । 'कूट छेदने' (तु० उ० से०) । इयुपचत्वात् (३।१।१३५) कः । कूटम् । ततः स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५)—इति वदन् (कूटकम्) वीर्घादि मन्यते । अत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) उचितः । न तु कः । प्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् ॥ (३) ॥*॥ फालयति । 'विफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तादच् (३।१।१३४) । 'फाल उद्धृतौ । शीबं सीरोपकरणे पुंसि शंकरसीरिणोः' () ॥ (४) ॥*॥ कृपति । 'कृप विले-खने' (तु० उ० अ०) । 'कृपिष्वभ्योः किकन्' (उ० २।४०) । 'कृषिकाकृषिकौ फालकृषिकौ' इति रुद्रात् ब्रियामपि ॥*॥ कुनि (उ० २।३२) तु कृषकः । खामी तु—'क्षिपिपि ध्रुन्' (३।१।१४५)—इत्याह । तच्च । फलस्य क्षिपित्वाभावात् । परि-गणनाच्च । 'कृषकः पुंसि फाले स्यात्कृषके त्वभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पश्चापि 'फालस्य'—इति कलिङ्ग-द्वयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य । अन्यद्वयं तु फालस्य—इति खामी ॥

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरः

लेति ॥ लङ्गति । 'लङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-कात्कलच् । वीर्घश्च ।—'कलम्बा (म्बला) दयश्च'—इति मुकुट-स्त्वपाणिनीयः । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्रीबं तु कुसुमा-न्तरे । गोदारणे तृणराजशृङ्गदाकविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णे 'हालः' अपि । 'हालः फालवहः सीता' इति विक्रमादित्यः ॥ (२) ॥*॥ गां भूमिं दारयति । ल्युट् (३।३।११३) ।—गौर्भूमिर्द-र्यतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । नन्वादि (३।१।

१—खामिग्रन्थे तु 'कुन् क्षिपिपिपिप्योः'—(उ० २।१२)—इत्येव पाठो दृश्यते ॥

१३३) ल्युर्वा मुकुटः । तत्र । ल्योः कर्तरि विधानात्करणेऽसंभ-
वात् ॥ (३) ॥*॥ सिनोति, सीयते, वा । 'षिञ् बन्धने'
(खा० उ० अ०) । 'सुसिमिचीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति
कन् दीर्घत्वं च । 'हलतिगमकरो सीरौ' इति दन्त्यादौ
रभसः । 'सीरः स्यादंशुमालिनि । लाङ्गले' इति हैमः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'हलस्य' ॥

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

अथेति ॥ शम्यतेऽनया । 'शम उपशमे' (दि० प०
से०) अग्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥*॥ युगस्य कीलः
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगस्य
कीलके' ॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

ईशेति ॥ ईष्टे 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां
लाङ्गलदण्डके' इति तालव्यान्ते रुद्ररभसौ । 'ईशः स्वामिनि
रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके' इति शान्ते विश्वः ॥*॥ ईषते ।
'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
उभयत्र करणे 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यो वा । 'ईषा पेटी
मञ्जूषा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य
दण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हलयुगयोर्मध्यकाष्ठस्य' ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

सीति ॥ सीयते । 'षिञ् बन्धने' । (खा० उ० अ०)
क्कः (३।२।१०२) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—स्यति भुव-
म् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) (बाहुलकात्) कः ।
'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्—इति मुकुटः । तत्र ।
'यतिस्यतिमास्था-' (७।४।४०) इति विशेषविहितेनेत्वेन
बाधात् । 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्भोगगङ्गा च जानकी'
इति दन्त्यादौ रभसः । 'सीता जनकजागङ्गामेदयोर्हलप-
द्धतौ' इति दन्त्यादौ हैमः ॥*॥ शेते स्म । 'शीङ् स्वप्ने'
(अ० आ० से०) । 'गल्थर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
'शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः
सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमशुणे च तदन्विते च
शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति तालव्यादौ धर-
णिः ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'लाङ्गलकृतरेखायाः' ॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।

प्विति ॥ मेध्यन्ते पशवोऽत्र । 'मेधु संगमे' (भ्वा०
उ० से०) इन् (उ० ४।१।१८) । स्वामी तु—'मेधिः' इति
पठति । तत्र 'मेधु संगमे' इति धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'धान्यखले पशुबन्धनस्तम्भस्य' ॥

आशुव्रीहिः पाटलः स्यात्

आश्विति ॥ अश्वते । 'अश्व व्याप्तौ' (खा० आ० से०) ।
'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः' इति
हैमचन्द्रः । 'वृणवीजं तु श्यामाको, व्रीहिराशु च पाटलः'
इति (पर्याये) क्लीबमाशु । 'आशु स्याद्व्रीहिशीघ्रयोः' इति
रत्नमालायामपि क्लीबम् ॥ (१) ॥*॥ वर्हत्युपचयं गच्छति ।
'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।
१२०) इति इन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । व्रीयते ।
'व्रीङ् गत्याम्' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद् हिक्, वा ॥
(२) ॥*॥ पाटं लाति । कः (३।२।३) । पाटलो वर्णोऽस्या-
स्ति, इति वा ॥ (३) ॥*॥ पाटलः, व्रीहिः, आशु, च इति
नामत्रयम् । आशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वय-
म्—इति सुभूतिः । 'आशुव्रीहौ पाटलो ना श्वेतरकेऽन्यलि-
ङ्गवान्' इति रुद्रः ॥*॥ त्रीणि 'षष्टिकादेः' ॥

सितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

सीति ॥ सितं शूकं यस्य, इति मध्यतालव्यः ॥*॥—
(सितशूकः) द्वितालव्यः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ यौति ।
यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । अप् (३।३।५७) वा० ।
'यवो धान्येऽपृथक्कृतौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यवा-
नाम्' ॥

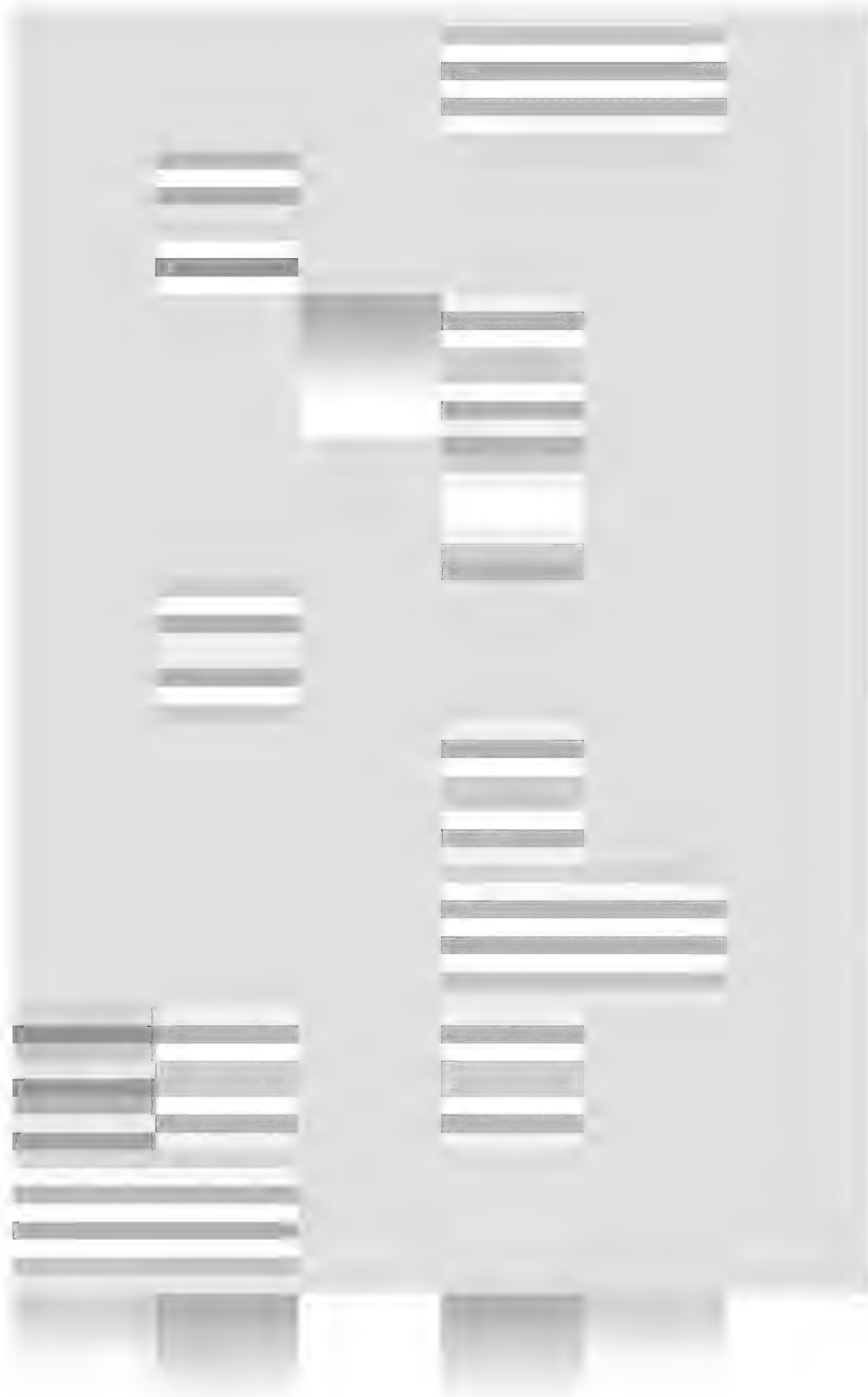
तोकमस्तु तत्र हरिते

तविति ॥ तक्ति । तक्यते वा 'तक सहने हासे च'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्मः, ओलम्, च । ('तोकमं
कर्णमले, पुंसि हरिते च हरिद्रवे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'अपक्वयवस्य' ॥

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्

केति ॥ कलमयते 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) अण्
(३।२।१) ।—कं वातं लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः ।
'आतः-' (७।३।३३) इति युक्—इति मुकुटः । तत्र । जिति
णिति परे विहितस्य युक्तः के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ सति
जीवे इनः प्रभुः । 'संज्ञायाम्' (२।१।४४) इति समासः ।
'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् । सतीनं वायुं करोति । 'अ-
न्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः ।—प्रज्ञावणि (५।
४।३८) 'सातीनकः' अपि—इति माधवी ॥ (२) ॥*॥
हरति । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कृहभ्यामेणुः'
(उ० २।१) । 'हरेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके'
इति रभसात्पुंसि ॥ (३) ॥*॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इति-
ठनौ' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (४) ॥*॥ 'कलायन्निकटः
प्रोक्तः सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्गयो ज्ञेयः' इति व्याधिः
॥*॥ चत्वारि 'रेणुकस्य' ॥

कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

कोरेति ॥ कोरं रुधिरं दूषयति । 'दूष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७२) । द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कौश्यासौ द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोद्रवस्य' ॥

मङ्गल्यको मसूरः

मेति ॥ मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ मस्यति, मस्यते वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसे-रुन्' (उ० ५।३) इत्यूरनि दीर्घमध्यः ।—'खर्जिपिजादिभ्य ऊरोलचौ' (ऊ० ४।९०) इत्यूरः—इति मुकुटस्त्वितत्सूत्रा-ज्ञानमूलकः 'मसेश्च' (उ० १।४३) इत्यूरनि ह्रस्वमध्यश्च । 'वेश्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा स्त्रियाम् । मसूर-मसुरौ पुंसि द्वावेतावपि चैतयोः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मसूरस्य' ॥

अथ मकुष्ठकमयुष्टकौ ।

वनमुद्रे

अथेति ॥ मङ्गति, मङ्गयते वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः, नुमभावश्च । तिष्ठति । 'ष्टा गति-निवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । मकुट-श्वासौ स्थकश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।३।१०६) इति पलम् । मुकुटस्तु—आद्यचमुकारमाह ॥*॥ विश्वमेदिन्योस्तु 'मुकुष्टो-व्रीहिभेदे स्यात् (मुकुष्टो मन्थरेऽन्यवत्)' इति टवर्गद्विती-यान्तः ॥ (१) ॥*॥ मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । 'भृमृशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः । मयश्वासौ स्थकश्च । मुकुटस्तु—मयति । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्तकः प्रतिबन्धकः । 'एक प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । मयस्य स्तको मयष्टकः । नैरुक्तो वर्णविकारः—इत्याह । तत्र 'मयते' इत्युदितत्वात् । घः (३।३।११८) अप्ययुक्तः । तस्य कर्तर्यविधानात् ॥ (२) ॥*॥ वनस्य मुद्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वनमुद्रस्य' 'मोट' इति ख्यातस्य ॥

सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

सेति ॥ सरति स्नेहोऽस्मात् । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तेरपः पुक्च' (उ० ३।१४१) इत्यपः युगागमश्च । 'सर्षपः स्यात् सरिषपः कुटस्त्रेहश्च तन्तुभः' इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (१) ॥*॥ तन्तुना भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । 'छपि-' (३।२।४) इति कः ॥*॥ स्वामी तु—तुदति । तन्तुभः—इत्याह । बाहुलकादुभच् । पृषोदरादिः (६।३।

१०९) ॥ (२) ॥*॥ कन्दति, कन्दयति, वा । 'कदि हिंसा-याम्' 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'कृक-दिकडिकटिभ्योऽम्बच्' । (उ० ४।८२) । अनित्यत्वाच्च नुम् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सर्ष-पस्य' ॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सीति ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्मात् । 'सरिषपः' सिते तस्मिन् 'र-क्षोघ्नो भूतनाशनः' इति रभसः । 'सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसर्षपे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वेतसर्षपस्य' ॥

गोधूमः सुमनः समौ ।

गविति ॥ गुध्यति, गुध्यते, वा । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'गुधेरुमः' (उ० ५।२) । 'गोधूमो नागरौ स्यादोषधिब्रीहिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'गोधूमसुमनौ समौ' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोधूमस्य' ॥

स्याद्यावकस्तु कुल्माषः

स्येति ॥ यीति 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कृयादि-भ्यो युन्' (उ० ५।३५) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ कुलं सस्यति 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । दन्त्यान्तः इति मुकुटः ॥*॥ कुत्सितो माषः । 'कुल्माषो यावकः पुंसि' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥*॥—कुल्माषोऽर्धस्त्रिभो यवादिः—इति स्वामी ।—शकश्चान्यो यवादिः—इति रक्षि-तादयः ॥*॥ द्वे 'अर्धस्त्रिभस्य यवादेः' ॥

चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥

चेति ॥ चण्वते । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥—हरीणां मन्थं जनयति । 'अ-न्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः—इति मुकुटः । तत्र । 'हरिमन्थकः' इति पाठप्रसङ्गात् । हरिभिर्मन्थते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि षञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चणकस्य' ॥

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

द्वाविति ॥ निष्फलस्तिलः । 'तिलाणिष्फलापिञ्जपेजौ' (वा० ४।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'जर्तिलः' अपि । 'जर्तिलः कथ्यते सद्भिरररप्यप्रभवस्तिलः' ॥*॥ द्वे 'तिलही-नतिलस्य' ॥

क्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

क्षेति ॥ क्षीति । 'दु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । ण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । ('क्षवः क्षुते राजिकायाम्' इति मेदि-

नी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुधामभिजनयति । नन्दादिः (३।१।१३३) ॥*॥—क्षुतमभिजनयति । 'क्षुताभिजननः'—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ राजति, राजयति वा । कुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ कृष्णैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) (४) ॥*॥ असुरस्येयम् । अण् (४।३।१२१) । अस्यति वा । 'असेहरन्' (उ० १।४२) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कृष्णसर्वपस्य' 'राई' इति ख्यातस्य ॥

स्त्रियौ कङ्कुप्रियङ्गू द्वे

स्त्रीति ॥ कमङ्गति । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तो वा । मृग्यवादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । कं सुखं गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रियङ्गोः' ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

अतेति ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अत्यविचमि—' (उ० ३।११७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उं शिम्बं माति, सिमीते, वा । 'मा' (अ० प० अ०) 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । अवते, ऊयते, वा 'ऊङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'विभाषा तिलमाषोमा—' (५।२।४) इति निपातान्मक् इति वा । 'उमातसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षौति, क्षयते, वा । 'डु क्षु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकान् मक् । 'अर्तिस्तुसुहुसु—' (उ० १।१४०) इति मन् वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ।—क्षुवते—इति मुकुटस्य प्रमादः । क्षौतेरादिकत्वात् । 'क्षुमातसीनीलिकयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतस्याः' ॥

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ मायास्तुला । मातुलामानयति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) गतौ वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीष् (४।१।१४) । मातुलस्य धत्तूरस्य स्त्रीव वा । 'मातुलोपाध्याययोर्ङीष्ठातुको' (वा० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । अनया वा । 'भजो आमर्दने' (ह० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा घञ् । 'तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा शस्यशणाह्वये' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणाख्यशस्यभेदस्य' ॥

व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

व्रीति ॥ व्रीहिविशेषः । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अणश्च' । 'धान्ये नित्' (१।८।९) इत्युः । प्रणुर्वीहलपयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चीना' इति ख्यातस्य ॥

किंशारुः शस्यशूकं स्यात्

किमिति ॥ किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इत्युण् । 'अथ किंशारुर्धान्यशूके शरेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य शूकम् ।—शस्यस्य शूकः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यवाद्यग्रस्य' ॥

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । कणिनं स्वावयवं शयति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'कणिशो धान्यशीर्षके' इति तालव्यान्ते रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य मञ्जरी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यमञ्जर्याः' ॥

धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः

धेति ॥ धाने पोषणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'धान्यं तु व्रीहौ धान्याके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्रीणाति । 'व्री वरणे' (क्र्या० प० अ०) । 'व्रीहिशा-ल्योर्दक्' (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् । 'व्रीहिः सामान्य-धान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्यम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्तम्बं करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४) । व्रीहिसाहचर्यात्पुंस्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धान्यसामान्यस्य' ॥

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

स्तेति ॥ तिष्ठति । अत्र वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) 'स्यः स्तोऽम्बजबकौ' (उ० ४।९६) ॥ (१) ॥*॥ गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'संपदादिक्रिप्' (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) । गुतं छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ आदिना व्रीहियवादिग्रहः ॥*॥ द्वे 'यवादीनां मूलस्य' ॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नल्यनेन । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । नालयति । अच् (३।१।१३४) वा । डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।४१) । 'नाडी कुहन-चर्यायां घटिकागण्डद्वयोः । नाले गुणान्तरे स्त्रायौ' इति हैमः

१—धान्यपदेन सप्तदश धान्यान्वच्यन्ते । व्रीहि (१) यव (२) मसूर (३) गोधूम (४) मुद्गर (५) माष (६) तिल (७) चणक (८) अणु (९) प्रियंगु (१०) कोद्रव (११) मकुष्ठक (१२) कलाय (१३) कुलत्थ (१४) शठ (१५) सर्षप (१६) अतसी (१७) इति सप्तदश—इति मुकुटः ॥ महाभाष्ये (५।२।४) सूत्रे तु 'शणसप्त-दशानि धान्यानि' इत्युक्तम् । २—गुणान्तरं चर्मरज्जुविशेषः । तत्र यथा 'नाडीभिर्नद्यते युगम्'—इत्यनेनार्थकैरवाकरकौमुदी । 'ज्णान्तरे' इति पाठ आसीत् ॥

॥ (१) ॥*॥ 'नालं काण्डे मृणाले च नाली शाककलम्बके' इति च (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताङ्' (उ० १।११४) । बाहुलकादीर्घः । काण्यन्ते वा । 'काण्डो नालेऽधमे वर्गे दुस्कन्धेऽवसरे शरे । संह श्लाघाम्बुषु स्तम्बे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अस्य गुच्छस्य ॥*॥ त्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य' ॥

पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।

पेति ॥ पलति, पल्यते, वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्' (उ० १।११८) ।—बाहुलकात्—इति मुकुटस्य प्रमादः । पलमलति वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ स काण्डः ॥*॥ एकम् 'धान्यरहितकाण्डस्य' कडङ्करो वुसं क्रीवे

केति ॥ गृणाति 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) वा अच् (३।१।१३४) । कडस्य गरः । 'कडंगर—' (५।१।६९) इति निर्देशान्मुक् । यद्वा कडति 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । कङ् च तदङ्गं च । कडङ्गं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ 'कडङ्कर' इति हरदत्तपाठे कृन् धातुः ॥ (१) ॥*॥ वुसति 'वुस उत्सर्गे' । (तु० प० से०) । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः (वुसं दन्त्यमिति धातुप्ररीपः) ॥*॥ 'वुषवेषतुषारतोषाः' इति षमेदान्मूर्धन्यान्तमपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे पलालादिशोदस्य' ॥

धान्यत्वन्नि पुमांस्तुषः ॥ २२ ॥

धेति ॥ धान्यस्य त्वक् ॥ (१) ॥*॥ तुष्यति । 'तुष तुष्यै' (दि० प० अ०) । 'इगुपध—' (३।१।१३६) इति कः । 'तुषस्तु धान्यत्वन्नि विसीतके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुषस्य' ॥

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे

श्विति ॥ श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'उल्लादायश्च' इति साधुः । (उ० ४।४१) । 'शूकोऽनुको-शशुङ्गयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ श्लक्ष्णं कृशं च तत्तीक्ष्णं च तदग्रं च ॥ (२) ॥*॥ किंशारोन्यः शूको निर्दिष्टः । शूकधान्यशमीधान्यवेदार्थं वा पुनरुक्तः ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णाग्र-धान्यस्य' ॥

शमी सिम्बा

शेति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सलुक-लायां च शिम्बिकायां च वल्गुलौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ समति 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'उल्बादयश्च'

(उ० ४।९५) इति साधुः ॥*॥—शिनोति 'शिञ् निशाने' (खा० उ० अ०) । 'शिम्बा' । 'शिमिः' 'शिम्बिः' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिम्बायाः' 'छिमि' इति ख्यातायाः ॥

त्रिपुत्तरे ।

त्रीति ॥ उत्तरे बहुलीकृतान्ताः ॥

ऋद्धमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋध्यते स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'ऋद्धं संपन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्य-वत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'रिद्धं' संसिद्धम् । राधेः (खा० प० उ०)—इति स्वामी । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ आवसीयते स्म । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) अवसानं प्राप्तम् । संपन्नं वा । रक्षार्थमाच्छादितं वा । तत्र आवस्यते स्म । 'वस आच्छाद-ने' (अ० आ० से०) 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽपि (अवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्दनानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराशेः' ॥

पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पून् पवने' (क्या० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुली-कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बहु मानं लाति । कः (३।२।३) । अबहुलं बहुलमकारि ॥ (२) ॥*॥ 'राशी-कृतस्य' । (हैमे तु 'धान्यमावसितं रिद्धं तत्पूतं निर्वुसीकृ-तम्' इत्युक्तम्) ॥

माषादयः शमीधान्ये

मेति ॥ 'माषो मुद्रो राजमाषः कुलत्थश्चणकस्तिलः । काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः' इति रत्नकोषः ॥*॥ शमीप्रभवं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माषादिश-मीधान्यस्य' ॥

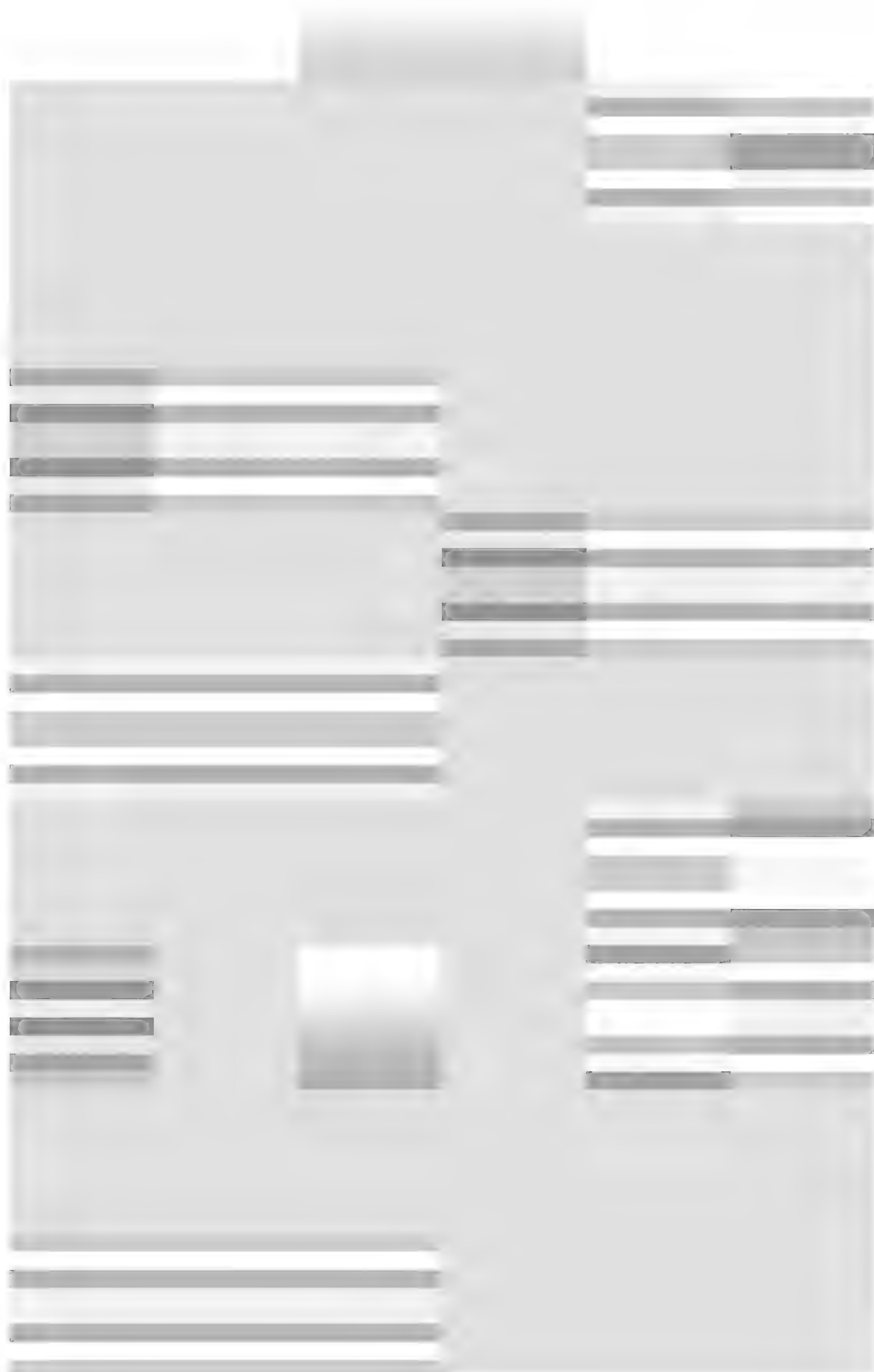
शूकधान्ये यवादयः ।

श्विति ॥ शूकयुक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ आदिना गो-धूमादिः । एकम् 'यवादिशूकधान्यस्य' ॥

शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च

शेति ॥ शाब्दते । 'शाडू आल्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । डलयोरैक्यम् । इन् (उ० ४।१।१८) । शाल्यते वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'शालिस्तु गन्धोलौ कलमादिषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' (५।१।९०) ॥ एकम् 'शाल्यादीनाम्' ॥

१—'राजार्थम्' इति पाठ आसीत्, परंतु स्वामीयन्त्रे हैम-व्याख्यायां च वृद्धा अनुकूलत्वाच्च धृतः ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

प्विति ॥ अमी माषाद्याः ॥

तृणधान्यानि नीवाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥*॥ नि त्रियन्ते । 'वृष् वरणे' (स्वा० उ० से०) 'नौ वृ धान्ये' (३।३।४८) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'स्यान्नीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ बहुवचनेन श्यामाकादिग्रहः ॥*॥ द्वे 'तृणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे कन् (झापि० ५।४।५) ।—गवे गवार्थं दीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'दिङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) कुः । नैरुक्तो दकारस्य ङः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१३) इत्यलक् । 'गवेडुः'—इत्याह मुकुटः ॥*॥ द्वे 'मुन्यन्नविशेषस्य' ॥

अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयविति ॥ अयोऽग्रेऽस्य ॥ (१) ॥*॥ मुस्यति अनेन वा । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'मुसलं स्यादयोमे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमुल्यामाखुपर्णीग्रहगोधिकयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसलस्य' ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।४) इति कः । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उलूखलस्य' ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रेति ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ शूर्पयति, शूर्पयतेऽनेन वा । 'शूर्प माने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।१०८) इति घो वा । 'शुभशतकिंशरुशूर्पांशुकम्' इति शमेदात्तालव्यादिः ॥*॥ 'सूर्पे च' इति पाठादित्यादिरपि ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'शूर्पस्य' ॥

चालनी तितउः पुमान् ।

चेति ॥ चाल्यते अनया वा । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः' इति कायः ॥ (१) ॥*॥ द्वे तनोति । तन्यते वा । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेर्ङ उः सन्वच्च' (उ० ५।५२) । 'चालनं तितउः

प्रोक्तम्' इति क्लीबकाण्डे रत्नकोषः । 'न स्त्री तितउ चालनी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चालन्याः' ॥

स्यूतप्रसेवौ

स्थिति ॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । कः (३।३।१०२) । 'चङ्घोः-' (६।४।१९) इत्युट् ॥*॥ 'स्योनप्रसेवौ' इति मुकुटः । तत्रौणादिको नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीव्यते 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दंतौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रशणादिनिर्मितस्य' 'थैला' इति ख्यातस्य ॥

कण्डोलपिटौ

केति ॥ कण्ड्यते । 'कडि मेदने' (चु० प० से०) । 'पिटिकडिकण्डिभ्य ओलच्' (उ० १।६६) ॥ (१) ॥*॥ पिटति । 'पिट शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्मकर्तरि 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ कुनि (उ० २।३२) 'पिटकः' अपि ॥*॥—'पिण्डः'—इति स्वामी । तत्र पिण्ड्यते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिंहकयोरपि । ओण्डपुष्पे च पुंसि स्यात्क्लीबमाजीवनयसोः । पिण्डी च पिण्डतगरेऽलावृखर्जूरमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशादिनिर्मितभाण्डस्य' ॥

कटकिलिङ्गकौ ॥ २६ ॥

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ किल्यतेऽनेन । 'किल श्रैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किलेर्जातः । जनेः 'पञ्चम्यामजतौ' (३।२।९८) इति ङः । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इति (द्वितीयायाः) अलक्—इति मुकुटः । तत्र । कृद्योगे षष्ठ्या विशेषविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य' ॥

समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रेति ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥*॥ महच्च तदनश्च—(अनसोपकरणं लक्ष्यते ।) 'अनोश्मायः-' (५।४।९४) इत्यादिना

१—उज्ज्वलदत्तादिग्रन्थे तु 'कपिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्' इत्यानुपूर्वी दृश्यते । तस्माद्वाङ्मलादोलच् ।

114

114

114

114

114

114

टच् ।—महद्वनोऽस्य—इति स्वामी । तन्न । ‘अनोऽमायः—’
इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘पाकस्थानस्य’ ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्भूमिः । पुरोगवी । ‘गोरत-
द्धित’ (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् ‘तस्येदम्’ (४।
३।१२१) इत्यण् । यद्वा पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नैत्रमस्य ।
पुरोगुः । ‘गोस्त्रियोः—’ (१।२।४८) । ततः ‘प्रज्ञायण्’ (५।४।
३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महानसा-
धिकृतस्य’ ॥

सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्ध्रसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

स्विति ॥ शोभना आपोऽस्मिन् । ‘ऋक्पूर्—’ (५।४।७४)
इत्यः । ‘कुसुमुभ्यश्च’ इत्यपोऽस्त ऊत् । सवति रसान् । ‘षु
प्रसवादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘सुश्रभ्यां सिच्च’ (उ० ३।२६)
इति पो दीर्घश्च ।—‘युकुसूनां किच्च’—इत्यपाणिनीयम् । सूपं
करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ बल्लनम् । ‘बल्ल
संवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘बल्लिः’ सौत्रो वा प्रीतौ ।
भावे घञ् (३।३।१८) । बल्लोऽस्यास्ति । ‘अन्येभ्योऽपि—’
(वा० ५।२।१०९) इति वः । बल्लं वाति । ‘आतोऽनुप—’
(३।२।३) इति कः । ‘बल्लवः’ सूपकारे स्याद्धीमसेने च गोदु-
हि’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अरालं कुटिलं चरन्ति ‘चरति’
(४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ अन्यो भक्तं शिल्पं येषाम् ।
‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ सूदन्ति छागा-
वीन् । ‘षूद हिंसायाम्’ (जु० उ० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कः (३।१।१३५) वा । ‘सूदस्तु कथितः सूपकारे
च व्यञ्जनान्तरे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ औदनं
शिल्पं येषाम् । ‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) ॥*॥
गुणयते । ‘गुण निमन्त्रणे’ (जु० उ० से०) अदन्तः । अच्
(३।१।१३४) । ‘गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि
बुध्यां च’ इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ सप्त ‘पाककर्तुः’ ।—
आद्यद्वयं व्यञ्जनकारस्य—इति स्वामी ॥

आपूपिकः कान्दविको भक्षकारः

आप्विति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । ‘तदस्य पण्यम्’ (४।
४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कन्दौ संस्कृतम् । ‘संस्कृतं

१—इदं च ‘अत उत्’ इत्यन्तमसंगतम् । ‘न पूजनात्’ (५।
४।६९) इत्यनेन समासान्तनिषेधस्य दुर्वात्त्वात् । ‘कुसुमुभ्यश्च’ ।
इति वार्तिकस्यापि भाष्यादावभावात् ‘निर्मूलत्वात्’ । अत एवैतज्जन-
केनापि सिद्धान्तकौमुद्यां हलन्तनपुंसकप्रकरणे ‘स्वप्’ शब्दः उदा-
हृतः ॥ २—‘चरति’ इत्यत्र ‘तेन’ इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन चि-
न्यमेतत् ॥

भक्षाः’ (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४।
४।५१) ॥ (२) ॥*॥ भक्षं करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘भक्ष्यकारस्य’ ॥

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

इम इति ॥ इमे पौरोगवाद्यः ॥

अश्मन्तमुद्धानमधिभ्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्धादिः (वा० ६।
१।९४) । ‘अश्मन्तमशुभे चुल्ल्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽ-
पि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘अस्वन्तः’ इति पाठे असू-
नामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ उद् धीयतेऽत्र ‘घाजः’ (जु० उ०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । ‘उद्धानमुद्गते वाच्यलिङ्गं चुल्ल्यां
नपुंसकम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘उद्धानम्’ इति
पाठे तु—उद्धमायतेऽत्र । ‘ध्मा शब्दादौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ अधिभ्रयतेऽत्र ‘श्रीञ्
पाके’ (त्रया० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।
ढीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥*॥ चुल्लयतेऽत्र । ‘चुल्ल भावक-
रणे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । ‘चुल्लतेऽत्रा-
ग्निरिति वा’ । ‘उद प्रेरणे’ (जु० प० से०) । बाहुलकालिक् ।
‘कुदिकारात्’ (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥ (४) ॥*॥
अन्यतेऽत्र । ‘अति बन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्वल्
(३।३।१०९) । ‘अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ ।
चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका’ इति
मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘चुल्लयाः’ ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशक्यपि हसन्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यपि

अङ्गेति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । घाजः (जु० उ० अ०)
ल्युट् (३।३।११६) । ‘टिड्ढा—’ (४।१।१५) इति ङीप् ।
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ अङ्गाराणां शकदी ॥ (२)
॥*॥ हसति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) । ‘लटः शतृ—’
(३।२।१२४) । ‘शप्श्यनोः’ (७।१।८१) इति लुप् । ‘हस-
न्त्यङ्गारधान्यां च मल्लिकाशाकिनीमिदोः’ इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ ‘कृत्स्नल्युटः’ (३।३।११३) इति ल्युट् । ‘टिड्ढा—’
(४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘अङ्गारशक-
य्याः’ ‘बोरसी’ इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री स्यादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । ‘अग्नि गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘अ-
ङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्’ (उ० ३।१३४) । अङ्गमियति वा ।
‘ऋ गतौ’ (जु० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) । ‘अङ्गारः’

१—स च साग्निरिन्नश्च । तत्र साग्नौ यथा—‘अङ्गारचुम्बितमिव
व्यथमानमास्ते’ इति । निरग्नौ यथा—‘कलङ्कस्तत्रलो व्रजति मल्लिना-
ङ्गारतुलनाम्’ इत्यादिप्रयोगः—इति मुकुटः ।

मुल्लुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीधुते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अङ्गारस्य' ॥

अलातमुल्लुकम् ।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः
(३।३।११४) । न लातमस्य ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष
दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उल्लुकदर्वि-' (उ० ३।८४) इति
साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्धदग्धकाष्ठस्य' ।—त्रयोऽपि
पर्यायाः—इति मुकुटः ॥

ह्रीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः

ह्रीति ॥ अम्बयतेऽत्र वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अम्बरीषः' (उ० ४।२९) इति साधुः—'शिरीषा-
दयश्च'—इति त्वपाणिनीयम् । 'अम्बरीषपुरुषोषरौषधम्'
इति षमेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् । 'अम्बरीषं' रणे भ्राष्ट्रे ह्रीवं
पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रमेदे च किशोरे भास्करेऽपि च ।
आघ्रातकेऽनुतापे च 'अनिमिषो मत्स्यदेवयोः' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ भ्रूज्यतेऽत्र । 'अस्त्र पाके' (तु० उ०
अ०) । 'अस्त्रिगमिनमि-' (उ० ४।१६०) इति ध्रुवद्वी ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भर्जनपात्रस्य' ॥

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

नेति ॥ स्कन्दति । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्कन्देः सलोपश्च' (उ० १।१४) इति कुः । 'वा'
इत्यस्यात्राप्यन्वयः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥*॥ खिद्यते-
ऽस्मात् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । —'वा स्त्रियाम्'
इत्यन्वयात् 'स्वेदनः' अपि—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कराही' इति ख्यातस्य ॥
अलिंजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'इक्ष्वादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इन् (उ० ४।
१।८) वा । अलिं सामर्थ्यं जरयति, जृणाति, वा । 'जृप्
वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) । 'जृ वयोहानौ' (क्वा० प०
से०) वा । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३५) वा ॥ (१)
॥*॥ मणति । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधा-
नुभ्यः' (उ० ४।११८) इतीन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महा-
कुम्भस्य' 'माट' इति ख्यातस्य ॥

कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

केति ॥ कर्कणम् । 'कर्क हासे' () । घञ् (३।३।
१८) । कर्क राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।६१) 'कर्करी

१—उचितमिदम् । उक्तमेदिन्याङ्गारस्योल्मुकार्थकतोक्तः ।
२—'अनिमिषशब्दार्थपरमिदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वस्यात्रोपयोगः ॥

भाण्डमेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ आ लुनाति । 'लृच् छेदने' (क्वा० उ० से०) ।
किप् (३।२।७६) ॥*॥ ह्रस्वपाठे आलाति 'ला दाने' (अ०
प० से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'आलु-
र्गलन्तिकायां स्त्री ह्रीवं मूले च मेलके' इति विश्वः (मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) ।
शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' इति ङीप् (४।१।६) । 'शप्-
श्यनोः' (७।१।८१) इति जुम् । स्वार्थे कन् । (ज्ञापि० ५।४।
५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गलन्तिकायाः' 'करवती'
इति ख्यातायाः ।—कन्दोर्धृतपक्वनिष्काशनसाधनस्य—
इत्येके ॥

पिठरः स्याल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेठति । 'पिठ बन्धे' (भ्वा० प० से०) 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । पिठं राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
तिष्ठत्यत्रौदनादि । 'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'स्थाचति-' (उ० १।१।१६) इत्यालच् । स्थाल्यत्र वा । 'घृल
स्थाने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादीन् (३।१।४०) । 'जातेः'
(४।१।६३) इति ङीष् । स्थालं च । 'स्थालं भाजनमेदेऽपि
स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
ओखति । 'उख गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः ॥*॥ 'उषा' इति मूर्धन्यपाठे 'उष दाहे'
(भ्वा० प० से०) ॥ (३) ॥*॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम्'
(चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—कुणति । 'कुण
शब्दोपतापयोः' (तु० प० से०) । 'कुणादिभ्यः कित्' इति
ङः—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्राभावात् । 'क्तादेः कित्'
(उ० १।१।१५) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'कुण्डमभ्यालये
मानमेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवल्लीसुते
पुमान् । पिठरे तु न ना' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'ओदनादिपचनपात्रस्य' ॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपौ

केति ॥ केन जलेन लसति । 'लस श्लेषणकीडनयोः'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) ॥*॥ तालव्या-
न्तपाठे कलं शवति । 'शु गतौ' () । 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्ब-
शृकरपांशवः । कलशः शम्बलं चैव जिह्वायां रक्षना तथा'
इति शमेदः । स्त्रियां जातित्वाङ्गीप् (४।१।६३) ॥ (१)
॥*॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । स्त्रियां घटी । 'घटाः समाधिमेदे ना विरः
कूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।

‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ नियतं पिब-
न्यनेन । ‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) ॥ (४) ॥*॥ कुटनि-
पावप्यस्त्री (स्त्रियौ) ॥*॥ चत्वारि ‘घटस्य’ ॥

अस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । ‘शृ हिंसायाम्’ (क्या० प० से०) ।
‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । शृणाति वा । अच् (३।१।१३४)
शरं शराद्वावति अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३४) वा
॥*॥—(सरावः) दन्त्यादिरपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥
वर्धते । ‘वृधु वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) । शानच् (३।२।
१२४) । शप् (३।१।६८) । मुक् (७।२।८२) । ‘संज्ञायां
कन्’ (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पात्रमेदस्य’ ॥

ऋजीपं पिष्टपचनम्

ऋजीति ॥ अर्जति । ‘अर्ज अर्जने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अर्जेहज च’ (उ० ४।२८) इतीषन् ॥*॥ ‘ऋजीषम्’ इति
पाठः—इति कश्चित् । ‘ऋच् शब्दे’ (तु० प० से०) बा-
हुलकात्कीषन् ॥ (१) ॥*॥ पच्यतेऽत्र । ‘करणा-’ (३।३।
११७) इति ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पिष्ट-
पाकोपयोगिनः पात्रस्य’ ‘तवा’ इति ख्यातस्य ॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कमिति ॥ कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०)
‘आयादयः-’ (३।१।३१) इति णिङ् न । वृत्तवदिहनिक्मि-
विभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये
मानेऽधुरे तु ना’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पीयते, इति
पानम् । ल्युट् (३।३।११३) । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘पानपात्रस्य’ ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रम्

किति ॥ कुत्सितं तन्यते । ‘तनु विस्तारे’ (त० उ०
से०) । बाहुलकात् कूः, टिलोपश्च । कौति । ‘कु शब्दे’ (अ०
प० अ०) । बाहुलकात् कूस्तुक्च वा । ‘कुत्वा डुपच्’ (५।
३।८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥*॥ कृत्तेश्चर्मणः ॥*॥ स्नेहस्य
तैलघृतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ।

सैवेति ॥ ‘सा’ इति निर्देशात् कुतूः स्त्रीलिङ्गः ॥*॥
अल्पा कुतूः । ‘कुत्वा डुपच्’ (५।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ ए-
कम् ‘अल्पतैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

सेति ॥ आ उप्यतेऽत्र । ‘डुवप् बीजतन्तुसंताने’ (भ्वा०
उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ ‘भदि कल्याणे
सुखे च’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) ॥*॥ भणति । ‘भण शब्दे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘वमन्ताडुः’ (उ० १।१।१४) । प्रज्ञाद्यण् (४।४।३८) ।

अमर० ४०

‘भाण्डं’ मूलवणिग्वित्ते तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलद्वयो-
र्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च’ इति (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पाति ।
‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । पिबत्यनेन वा । ‘पा पाने’
(भ्वा० प० अ०) णृन् (उ० ४।१।५९) ॥ (३) ॥*॥ अमति
‘अमगत्यादिषु’ (भ्वा० प० से०) । ‘अमिनक्षियजिविधपति-
भ्योऽत्रन्’ (उ० ३।१०५) ॥ (४) ॥*॥ भाजयति । ‘भाज
पृथक्कर्मणि’ (उ० उ० से०) । ल्युट् (३।१।११३) ॥ (५)
॥*॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्दवाच्यम् ॥*॥
पञ्च ‘भाण्डस्य’ ॥

दर्विः कम्बिः खजाका च

देति ॥ दृणाति । ‘दृ विदारणे’ (क्या० प० से०) ।
‘बृहभ्यां विन्’ (उ० ४।५३) ॥*॥ ‘कृदिकारात्-’ (ग०
४।१।४५) इति ङीष् दर्वी च । ‘(दर्वी पणातद्वैः’
इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकाद्धिन् ॥ (२) ॥*॥ खजति ।
‘खज मन्थे’ (भ्वा० प० से०) । ‘खजेराकः’ (उ० ३।१३) ॥
(३) ॥*॥ एतत्साहचर्यापूर्वयोः स्त्रीत्वम् ॥*॥ त्रीणि ‘द-
र्व्याः’ ‘करछुली’ इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तर्द्वारुहस्तकः ।

स्यादिति ॥ तरति । ‘तृ हवनतरणयोः’ (भ्वा० प०
से०) । ‘त्रो दुट् च’ (उ० १।८९) इगूः, दुडगमश्च । त-
र्दति । ‘तर्द हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । तृणति वा । ‘उ-
तृदिर् हिंसानादरयोः’ (ह० उ० अ०) इति वा । बाहुल-
काद्वाः (१) ॥*॥ हस्तप्रतिकृतिः । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।
९६) इति कन् । दारुणो हस्तकः ॥ (२) ॥*॥ एतत्साह-
चर्यापूर्वः पुंसि ॥*॥ द्वे ‘दर्वीमेदस्य’ (पञ्चापि पर्यायाः ।
उक्तहैमानुरोधात्) ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुः

अस्त्रीति ॥ श्यति । घातक्षयकारिणात् । ‘शो तनूकरणे’
(दि० प० अ०) । बाहुलकात्कन् । शक्नोत्यनेन भोक्तुम् ।
‘शक्नु शक्तौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति
घञ् । ‘शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तौ द्रुमविशेषे च पुमा-
न्, हरितकेऽस्त्रियाम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
हरितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) । हरति, ह्रियते वा । ‘हृज् हरणे’ (भ्वा०
उ० अ०) । ‘हृश्याभ्यामितन्’ (उ० ३।९३) । कन् (ज्ञा० ५।
४।५) ॥ (२) ॥*॥ शीक्यते शीकते । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकाद् रुगह्रसौ गश्च । शिनोति । ‘शिञ्
निशाने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘जत्रवादयश्च’ (उ० ४।१०२)
इति साधुः, इति वा । ‘शिञ्चुर्ना शाकमात्रे च शोभाजनम-
हीरुहे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वास्तुकादेः
शाकस्य’ ॥

अस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च

अस्येति ॥ कडति 'कड मदे' (भा० प० से०) । 'कृ-
कदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥*॥ डलयो-
रैक्यम् । केन लम्बते वा । 'लवि अवसंसने' (भा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'कलम्बी' शाकमेदे स्यात्कडम्बशरयोः
पुमान्' (इति मेदिनी) । ('कलम्बः सायके नीपे नालीशाके
कलम्ब्यपि' इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाकनालस्य'
(—त्रीणि—इति मुकुटः) ॥

वेसवार उपस्करः ।

वेसेति ॥ वेसनम् 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । वेसं प्रेरणं वारयति वृणोति वा । 'वृञ् वरणे'
(खा० उ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ उप-
स्करोति व्यञ्जनेन समवेति । कृञ्ः (तु० उ० अ०) । अच्
(३।१।१३४) 'समवाये च' (६।१।१३८) इति सुट् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्गवादेः' ।—हि-
ङ्गजीरकहरिद्राधान्याकण्ठोसर्षपादेः—इति मुकुटः । 'चित्र-
कं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम् । धान्याकं रजनीश्वेतत-
ण्डुलाश्च समांशकाः । वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियो-
जयेत्' इत्यात्रेयसंहिता ।—विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश
पलानि धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलसार्धद्वयं
मेथिकायाः । एतच्चतुष्टयं भजितमेव ग्राह्यम् । त्रीणि पला-
नि मरीचस्य, अर्धपलं रामठस्य, । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य
संमर्दितं 'वेसवार' इत्युच्यते—इत्यन्ये ॥

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रभावे' (दि० प० से०) ।
'अनी(ली)कादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधु ॥ (१) ॥*॥
चकति(ते) 'चक तृप्तौ प्रतीघाते च' (भा० आ० से०) ।
'चकिरम्योरुषोपधायाः' (उ० २।१४) इति रक् । 'चुक्रं वृ-
क्षाम्ले चाङ्गेर्यां स्त्री पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ वृक्षस्याम्लम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिन्तिडी-
कस्याम्लभेदस्य' 'चूका' इति ख्यातस्य ।—बलीविशेष-
स्य—इत्यन्ये ॥

अथ वेल्जनम् ॥ ३५ ॥

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।

अथेति ॥ वेल्जनम् । 'वेल्ज चलने' (भा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । वेल्जं जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) ।

१—अत एव 'नाला न ना पञ्चदण्डे नाली शाककडम्बके'
इति मेदिन्यां नालीशब्दस्य कडम्बवाचकता वृक्षते ॥ २—सिद्धान्त-
कौमुद्यां तु पूर्वसूत्रे 'उप' ग्रहणमकृत्वोत्तरसूत्रे 'चात्प्राप्तयो-
रर्थयोः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'उपात्'—(६।१।१३९) इति सूत्रेण
समवायेऽपि सुट् ॥

अन्तर्भावितण्यर्थः । 'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति डः
(१) ॥*॥ प्रियते विषमनेन । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । बाहुलकादीचः ॥*॥ (मरिचम्) ह्रस्वमध्यमपि ॥
(२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भा० प० से०) ।
'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा०
॥ (३) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भा० प० से०)
'कृषेर्वेण' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वा-
यसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्गौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषि-
ति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ऊषति । 'ऊष दाहे' 'रूजा-
याम्' (भा० प० से०) । ल्युट् (३।१।११३) । 'ऊषणं
मरिचे क्लीबं कणायामूषणा स्मृता' (इति मेदिनी) ॥*॥
(उषणम्) इति ह्रस्वपाठे । 'उष दाहे' (भा० प० से०)
संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (५) ॥*॥ धर्मपत्तने जातम् ।
'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥
(६) ॥*॥ पठ् 'मरीचस्य' ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

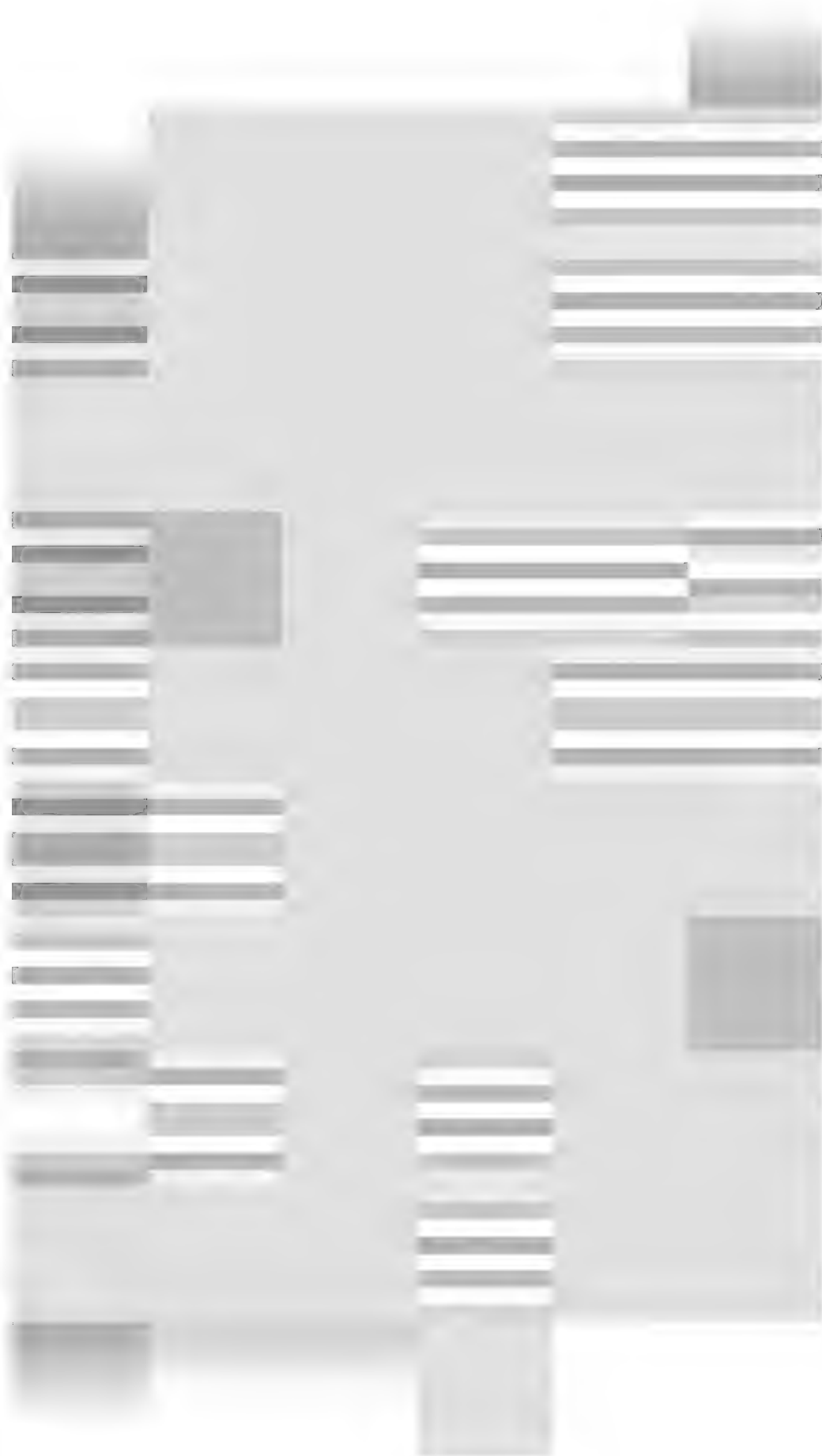
जीति ॥ जवति । 'जुः' सौत्रः । 'जोरी च' (उ० २।
२३) इति रक् । जिनाति वा । 'ज्या वयोहानौ' (व्या० प०
अ०) 'ज्यश्च' इति रक् । 'संज्ञायाम्—' (५।३।७५) । इति
कन् ॥ (१) ॥*॥ जरयति 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) ।
नन्यादिल्युः (३।१।१३४) । 'जरणं हिङ्गुनि स्मृतम् । ज-
रणो जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे सौवर्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ अजमजति । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) 'बहुलं तणि'
(वा० २।४।५४) इति वी न ॥ (३) ॥*॥ कणति । 'कण
शब्दे' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणा जी-
रककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जीरकस्य' ॥

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।

क्रिति ॥ सुषवणम् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'ऋ-
दोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति
षत्वम् । सोऽस्त्यस्याः । पिप्पल्यादिः (ग० ४।१।४१) ॥ (१)
॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप—' । (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।
यद्वा कारणम् । 'कृन् हिंसायाम्' (व्या० उ० से०) । ण्यन्तः ।
संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । कारमवति । 'अव रक्ष-
णादौ' (भा० प० से०) । अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५)
संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यत्तु—कारोरियम्—इति मुकुटः ।

१—वाक्यम् 'रकि ज्यः संपसारणम्' इति (१।२।४ सूत्रस्य-
भाष्यमूलकम् ॥

तत्र । वृद्धत्वाच्छस्य (४।३।११४) प्रसङ्गात् । यदपि—कस्य वायोरारवोऽस्याम्—इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । 'कारवी मथुरादीप्यत्वपत्रीकृष्णजीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (जु० प० से०) । 'प्रथिन्नदिभ्रस्त्रां संप्रसारणम्' (उ० १।२८) इति कुः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति ङीष् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानौ नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) से ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कृष्णवर्णे जीरके' ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्रेति ॥ आर्द्रायां जातम् । 'पूर्वाह्णापराह्णाद्' (४।३।२८) इति वुन् । आर्द्रयति जिह्वाम् । कुन् (उ० २।३२) वा । आर्द्रसंज्ञकं वा । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । अर्दति कफं वा । 'अर्द हिंसायाम्' (जु० उ० से०) 'अर्देर्दीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शृङ्गमिव वेरं शरीरमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आर्द्रकस्य' ॥

अथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बुरु च धान्यकम्

अथेति ॥ छत्रमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । 'छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकौषधौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ विगतं तुन्नं दुःखमस्मात् । कप् (५।४।१५४) । यत्तु—वितुदति मन्दाग्निम्—इति स्वामी । तन्न । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने क्त्याभावात् । 'वितुद्यते भक्ष्यार्थम्' इति वा । तुदेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'वितुन्नकं तु धान्याके ज्ञाटामलमयूरके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुतिसतं तुम्बति । 'तुवि अर्दने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् 'कुस्तुम्बुरुणि जातिः' (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुट् ॥ (३) ॥*॥ धन्यते भक्ष्यार्थिभिः । 'धन शब्दे' (जु० प० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधु । स्वामी तु—धान्यमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) अण् (३।२।१)—(इत्याह) ॥*॥ ह्रस्वादिः इति मुकुटः । 'धान्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्याकस्य' ॥

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ शुण्ठति कफम् । 'शुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥

इनि (उ० ८।४।११८) तु ह्रस्वान्तोऽपि । 'सधन्याशुण्ठिसैन्धवम्' इति वैयकम् । इत्थं च गौरादित्वं न कल्प्यम् । 'कृदि-कारात्' (ग० ४।१।४५) इति सिद्धेः ॥ (१) ॥*॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लघुनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) 'अशुषि' (उ० १।१।५१) इत्यादिना कुन् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वान्यतिविषायां स्यात्' इति विश्वः । '(विश्वा) त्वतिविषायां स्त्री, जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदे लखिले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नगरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नागरं मुक्ते शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ विश्वस्य दोषस्य भेषजम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शुण्ठ्याः' ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

आरेति ॥ आच्छन्ति 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति' (३।१।१४०) इति णः । आरो नालोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ सुवीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौवीरं काञ्जिके स्रोतोऽने च बदरीफले । ना तु नीवृति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) कुल् अर्धस्त्रिंशो माषोऽस्मिन् । कुल् बन्धुर्माषोऽस्य वा । 'कुल्माषं स्यात्तु काञ्जिके । कुल्माषोर्धस्त्रिंशो धान्यैर्भ्यवके चणकेऽपि च ।' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिषूयते स्म । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उपसर्गात्' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥*॥ कुल्माषैर्यवादिभिरर्धस्त्रिंशैरभिषूयते स्म । (कुल्माषाभिषुतम्) इत्येकं नाम—इति स्वामी ॥ (४) ॥*॥ सूयते स्म, इति । 'षुञ्' (स्वा० उ० अ०) । मन् (उ० १।१।४०) । अवन्तिषु अभिषुतं सोमम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ धान्याभिषुतमम्लम् । पूर्ववत् ॥ (६) ॥*॥ कुतिसतं जलम् । पृषोदरादिः (६।१।१०९) ॥ (७) ॥*॥ 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (६० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति भावे ण्वुल् । 'धात्वर्थनिर्देशे' (वा० ३।३।१०८) वा । के अञ्जिकास्य ॥*॥ 'काञ्जिके' इति पाठे काञ्जयति । 'कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । इन् (उ० ४।१।१८) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) 'काञ्जिकं काञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च सु-

१—इदं तु हैमपुस्तके विश्वमेदिन्योश्च पतदर्थनिर्देशस्यानुपलम्बेन प्रमादलिखितम् ॥

वीरामलं तथा शुक्रं तुषोदकम्' इति धन्वन्तरिः ॥ (८)
॥*॥ अथौ 'काञ्चिकस्य' ॥

सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिङ्गु रामठम् ।

सेति ॥ सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'मुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ जत्विव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'जतु-
काजिनपत्रायां जतुकं हिङ्गुलक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ बल्हीकेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
ह्रस्वमध्यमपि । '(अथ) बाल्हीकः । देशमेदेऽथमेदे च
बाल्हीकं हिङ्गु कुङ्कुमम् । (बाल्हीकवत्)' (इति हैमः) ॥
(३) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (खा० प० अ०) ।
हिमं गच्छति वा । मृग्यवादिः (उ० १।३७) ॥ (४) ॥*॥
रामठदेशोद्भवत्वादुपचारः । रमन्तेऽनेन वा । 'रमु क्रीडा-
याम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'रमेवृद्धिश्च' (उ० १।१०१)
इत्यठः ।—रमयति । बाहुलकादठः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
'रमेवृद्धिश्च' इति सूत्रस्य सत्वात् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हिङ्गु-
वृक्षस्य निर्यासे' ॥

तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः ॥ ४० ॥

तेति ॥ तस्य हिङ्गुतरोः पत्री ॥*॥ 'त्वक्पत्री' इति च
पाठः । 'तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च'
(इति रुद्रः) । 'त्वक्पत्रं तु वराङ्गके । त्वक्पत्रीति च का-
ख्याम्' इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ कारं वाति । 'वा
गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ
प्रथ्याने' (तु० उ० से०) । 'प्रथिप्रदिभ्रस्त्वां संप्रसारणम्'
(उ० १।२८) इति कुः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४)
इति वा ङीप् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके'
इति विश्वः (मेदिनी च) ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति
त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमान्मौ नृपान्तरे' (इति
मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ बाष्पमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६)
इति कन् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ 'बाष्पिका' इति पाठे पृ-
षोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१।
४२) इति ङीप् । कबरी केशानां संनिवेशविशेषः । सैव ॥*॥
'कर्वरी' इति च पाठभेदः—इति खामी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
(पट्) 'हिङ्गुतरोः पत्र्याम्' ॥

निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

नीति ॥ निशा आह्वा यस्याः । निशापदेन तत्पर्याया
लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥*॥ काञ्चतेऽनया । 'काचि वीट्यादौ'
(भ्वा० आ० से०) । '-करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ।
'टिह्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'काञ्चनः काञ्चनारे स्या-
च्चम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च धतूरे हरिद्रायां तु का-
ञ्चनी । क्लीवेऽञ्जकेसरे हेन्नि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ पीयते स्म । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । 'पा
पाने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'बु-
माख्या-' (६।४।६६) इतीलम् । 'पीतो वर्णनिपीतयोः ।
पीता हरिद्रा' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ हरिं वर्णं द्राति । 'द्रा
कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । हरिभिर्द्रयते वा । हरितं द्रवति वा । 'द्र गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (४) ॥*॥ वरश्चासौ वर्णश्च । सोऽस्त्यस्याः ।
'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हरि-
द्रायाः' ॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वसिरं च तत् ॥ ४१ ॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य' इति हैमः ॥*॥
कुनाति । 'लृञ् छेदने' (क्त्वा० उ० से०) । नन्वादिस्त्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । 'लवणाल्लुक' (४।४।२४) इति निपात-
नाणलम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे ।
तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीमेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)
॥*॥ अक्ष्ण ई । अक्षीं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ'
(अ० प० अ०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अक्षीवं वक्षिरे, शिग्रौ
ना, मत्ते पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी च) ॥ (१) ॥*॥
वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।
११८) । वसिं राति 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'वश कान्तौ' (अ० प०
से०) । इन् (उ० ४।११८) । वशिं राति । 'वशिरः पुमान् ।
किणिहीहस्तिपिप्पल्योः क्लीवेऽब्धिलवणे स्मृतः' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवणस्य' ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।

सैन्धेति ॥ सिन्धुषु भवः । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।३
१३३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे ह्ये । माणिम-
न्थेऽपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शीतं च तच्छिबं च
'अथ शीतशिवं क्लीबं शैलेयमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफ-
लावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥*॥ शितं शु-
भ्रम् । शितं च तच्छिबं च । (सितशिवम्)—इति मुकुटः
॥ (२) ॥*॥ मणिबन्धाख्यपर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।
३।५३) इत्यण् ॥*॥—मणिमन्थपर्वते भवम् । (माणिब-
न्धम्)—इति तु खामी ॥ (३) ॥*॥ सिन्धुषु जातम् ।
'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सि-
न्धुजे लवणे' ॥

१—हैमपुस्तके सटीकेऽपि 'सैन्धवः सिन्धुदेशजे । सिन्धुत्ये स्याद'
इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

रौमकं वसुकम्

रौमेति ॥ रुमायां भवम् । अण् (४३।५३) । 'सं-
ज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वसु कायति ।
'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । वखेव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् वा । व-
स्वस्यस्मिन् । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् वा । 'इ-
सुप्' (७।३।५१) इति कः । 'वसुकं रौमके, पुंसि शिवम-
ल्लयर्कपणयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'वस्तकम्' इति
पाठे वस्त इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । अ-
जगन्धित्वात् । 'रौमके वस्तकं वसु' इति नाममाला ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शाम्भरलवणस्य' 'सांभरी' इति ख्यातस्य ॥

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पेति ॥ पच्यते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) 'चजोः-'
(७।३।५२) इति कुत्वम् । पाके साधुः, इति वा । 'तत्र सा-
धुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विडति । 'विड
भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कृतके लवणे' 'खारी' इति ख्यातस्य ॥

सौवर्चलेऽक्षरुचके

साविति ॥ सुष्ठु वर्च्यते दीप्यते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा०
आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । प्रज्ञायण्
(५।४।३८) । 'अथ सौवर्चलं सज्जकारे च लवणान्तरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे व्यव-
हारे विभीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ ।
अक्षं सौवर्चले तुत्ये हृषीके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) क्त्वा (उ० २।
३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः
सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्र-
व्येऽपि कटकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'मधुरलवणस्य' 'सौचर' इति ख्यातस्य ॥

तिलकं तत्र मेचके ।

तीति ॥ तिलति । 'तिल लेहने' (तु० प० से०) । तेल-
ति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । क्त्वा (उ० २।३२)
'तिलको ह्रमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । ह्रीबं सौवर्चल्लो-
त्रोर्ने त्रियां तु विशेषके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं
तस्मिन् 'सौवर्चले' कृष्णवर्णे ॥

मत्स्यण्डी फणितं खण्डविकारे

मेति ॥ मदं मुदं वा स्यन्दते । 'स्यन्द प्रसवणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'टिङ्' (४।१।१५)
इति ङीप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ फण्यते
(स्र) । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (२) ॥*॥ खण्डो विकारोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि

'फणितस्य' 'राव' इति ख्यातस्य ।—'शुभ्रखण्डशुटिका-
याः क्रमेणैकैकम्' इति मुकुटः ॥

शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

शेति ॥ शृणाति पित्तम् । 'शृ हिंसायाम्' (भ्या० प०
से०) । 'श्रः करन्' (उ० ४।३) 'शर्करा । खण्डविकृतौ कर्प-
रांशे रुग्न्तरे । उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ सिनोति । 'विष् बन्धने' (स्वा० उ०
अ०) । 'अजिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । शुक्लवर्णत्वाद्वा
सिता । 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु । शर्करायां स्त्री'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शर्करायाः' 'मिश्री' इति
ख्यातायाः ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चति । 'कूर्चं विकारे' (भ्वादेराकृतिगणत्वा-
द्बोध्यः । संज्ञायां ण्वल् (३।३।१०९) । कूर्चो मस्त्यादिरस्य-
स्या वा । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् । 'दध्ना सह पयः
पक्वं यत्तस्यादधिकूर्चिका । तत्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्त-
त्कूर्चिका' । 'कूर्चिका सूचिकायां च तूलिकायां च कुब्जले ।
कपाटाकुटिके (टोड्रेदने) क्षीरविकृतावपि योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥*॥
('उमे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिका तथा' इति हैमना-
ममाला) ॥*॥ द्वे 'किलाटिकायाः' 'मावा' इति ख्या-
तायाः ॥

रसाला तु मार्जिता ।

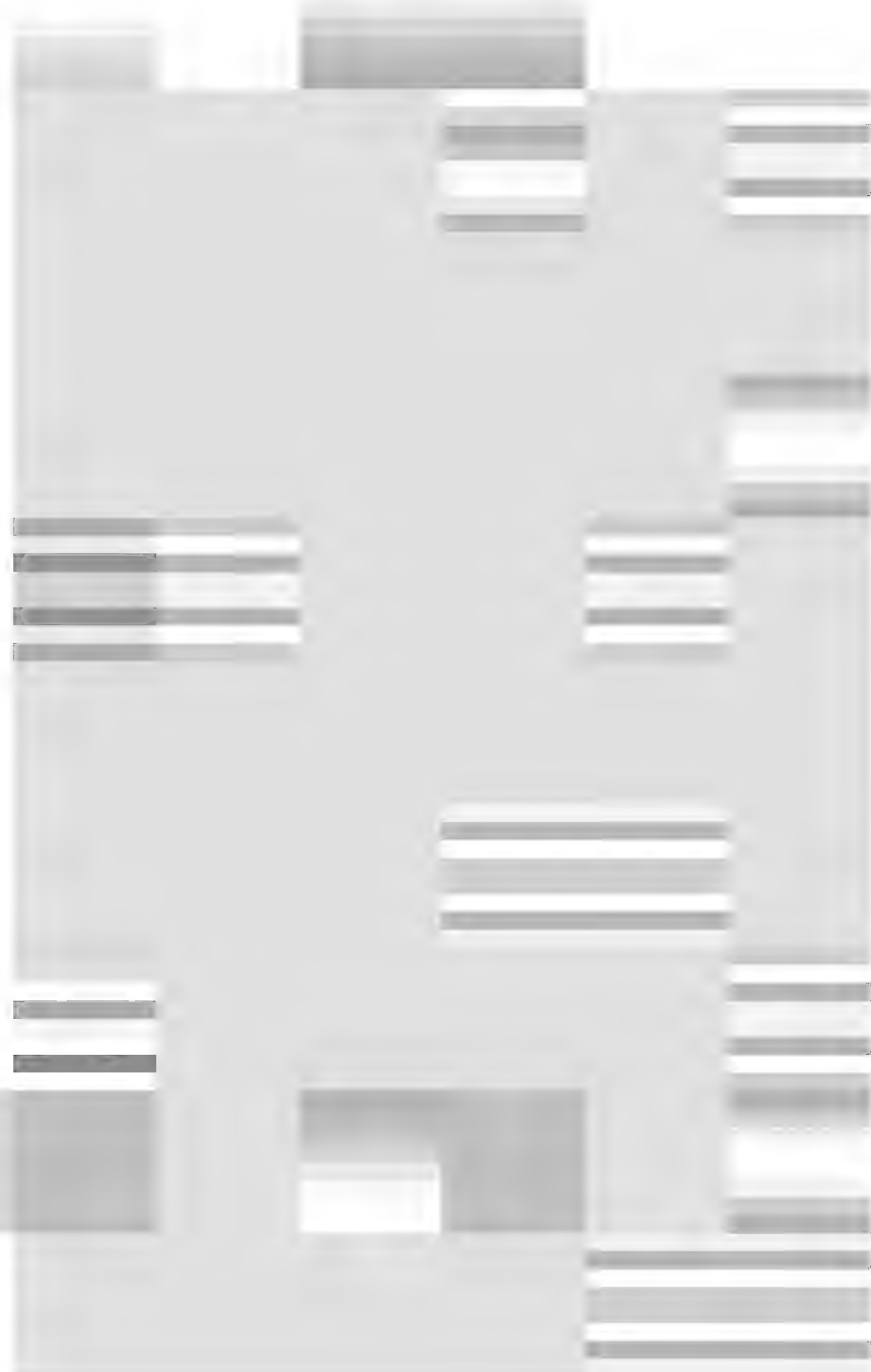
रेति ॥ रसानालाति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ॥
(१) ॥*॥ मार्ज्यते स्म । 'मृज् शौचालंकारयोः' (चु०
उ० से०) । चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ 'अर्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश
पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्प
शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया
मृदुपरिपृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा शृङ्गोदर-
कृता सरसा रसाला याखादिता भगवता मधुसूदनेन' इति
सुदशास्त्रम् । ('रसालायां तु मार्जितः । शिखरिणी' इति
हैमनाममाला) ॥*॥ द्वे 'दधिमधुशर्करामरीचाद्रादि-
भिः कृतस्य लेहस्य' 'शिखरिण' इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्

स्येति ॥ तिम्यतेऽनेन । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प०
से०) । 'करणे ल्युट्' (३।३।११७) । 'तेमनं व्यञ्जने ह्येदे
तेमनी चुल्लिभिद्यपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निष्ठीय-
तेऽत्र । 'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यञ्जनस्य' ॥

त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

त्रीति ॥ वासितपर्यन्ताः ॥

शूलाकृतं भट्टिचं च शूल्यम्

श्विति ॥ शूलेन कृतम् । 'शूलात्पाके' (५।४।६५) इति ङाच् ॥ (१) ॥*॥ भट्टि । 'भट्ट शूतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) इतीत्रः ।—ग्रहादि-
त्वादित्त्रच्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । भव्यते स्म वा ॥ (१) ॥*॥ शूले संस्कृतम् । 'शूलोखाद्यत्' (४।२।३७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लोहशलाकया पक्वमांसस्य' ॥

उख्यं तु पैठरम् ।

उख्येति ॥ उखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥ (१) ॥*॥ पिठरे संस्कृतं 'संस्कृतं भक्षाः' यत् (४।२।१६) ॥ इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः' ॥

प्रणीतमुपसंपन्नम्

प्रेति ॥ प्रणीयते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'प्र-
णीतमुपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेक्षिते । संस्कृतामौ च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ०
अ०) । 'गत्यर्था' (३।४।७२) इति क्तः । 'उपसंपन्नमु-
द्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः' ॥

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

प्रेति ॥ प्रयस्यते स्म । 'यसु प्रयज्ञे' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु संस्कियते स्म । क्तः
(३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्' (६।१।१३७) इति सुट् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पक्वस्य' ॥

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलम्

स्येति ॥ पिच्छोऽस्यास्ति । पिच्छादित्वात् (५।२।१००)
इलच् । 'पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे मण्डे चाश्वपदामये । (पक्वौ
पूगच्छटाकोशमोचानिजयुतेषु च । पिच्छः पुच्छे)' इति
विश्वः ॥ (१) ॥*॥ विजनम् । 'ओविजी मयचलनयोः' (तु०
आ० से०) । 'इयुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
विजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डयुक्तभक्तजल-
युक्तव्यञ्जनयोः' ॥

संमृष्टं शोधितं समे ।

सेति ॥ संमृज्यते स्म । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
कर्मणि क्तः (३।५।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यते स्म । 'शुध
शुद्धौ' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् कर्मणि क्तः (३।२।१०२)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशकीटाद्यपनयेन शोधितस्या-
न्नादेः' ॥

चिक्रणं मसृणं स्निग्धम्

चीति ॥ चिक्रनम् । 'चिक्र गतौ' () । संपदादि-
किप् (वा० ३।३।१०८) । चिक्रं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा चिक्र-

नम् । घञ् (३।३।१८) । चिक्रस्य अणम् 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) शकन्धादिः (वा० ६।१
९४) ।—चिह्यते । 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) ।
'चित्तेः कणः कश्च' (उ० ४।१७६) इति मुकुटस्तवपाणिनीयः
॥ (१) ॥*॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकादणः । यद्वा समृणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) ।
'इयुपध-' (३।१।१३५) इति क्तः । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । 'मसृणोऽकर्कशे स्निग्धे त्रिषु मायां तु योषिति'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्निहति स्म । 'स्निह
प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था' (३।४।७२) इति क्तः ।
'वा दृढ-' (८।२।३३) इति घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्नि-
ग्धस्य' ॥

तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

त्विति ॥ भाव्यते स्म 'भुवोऽवकल्कने' इति तुरादि-
ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वास उप-
सेवायाम्' (तु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । वा-
सिता करिणी नार्योवासितं भाविते रुते' (इति मेदिनी) ।
'अथ वासितम् । वल्लच्छन्ने ज्ञानमात्रे भावितेऽप्यथ 'वा-
सिता । स्त्रीकरिण्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहित-
हिङ्गवादिगन्धस्य व्यञ्जनादेः' ॥

आपकं पौलिरभ्युषः

आपेति ॥ ईषत्पक्वम् । 'आषीषदर्थे' (वा० २।२।१८)
इति समासः ॥ (१) ॥*॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा०
प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । भावे घञ्
(३।३।१८) वा । पोलेन निर्वृत्तः । सुतंगमादित्वात् (४।१।
८०) इज् । अभ्युषसाहचर्यात्पुंसि ॥ (२) ॥*॥ अभ्युषति ।
अभ्युषते वा । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इयु-
पध-' (३।२।१३५) इति क्तः । घञ् (३।३।१८) वा ॥*॥
'तौकमं हरितो यवोऽभ्युषः' इति बोधालितात् ह्रस्वादिः
(स्वमध्यः) अपि तत्र 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इति
धातुबोधः ॥*॥ अस्मादेवाचि (३।१।१३४) 'अभ्युषः'
अपि, इत्येके ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितयवादेर्भर्जि-
तस्य' ॥

लाजाः पुंभूस्त्रि चाक्षताः ।

लेति ॥ लज्यन्ते । 'लज भर्जने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) पुंसि बहुत्वे । 'लाजः स्यादार्द्रतण्डुलैः । नपुं-
सकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूस्त्रि चाक्षते' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ क्षणनम् । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । 'नपुं-

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामेतज्जनकेनापि 'चित्तेः कणः कश्च'
(उ० ४।१७६) । बाहुलकादणुणः । 'चिक्रणं मसृणं स्निग्धम्' इत्यस्यो-
पन्यस्तत्वेन तदस्मरणमूलकम् ॥

सके भावे क्तः' (३।३।११४) । न क्षतं येषां ते । चो भिन्नक्रमः । अक्षताश्च पुंभूति, इत्यर्थः । मुकुटस्तु—'अक्ष-
तम्' इति पठित्वा 'क्षुण् हिंसायाम्' (तु० उ० से०) । कर्मणि
क्तः (३।२।१०२) । क्षतं खण्डितम् । न क्षतमक्षतम् । इति
विग्रहः । ते (लाजाः) नित्यपुंलिङ्गा नित्यबहुवचनान्ताश्च
—इति व्याख्यौ । 'अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु, त्रिष्व-
हिंसिते । यवेऽपि क्वचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'भृष्टवीह्यादेः' ॥ केचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः—
इत्याहुः ॥

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

प्रति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (तु० उ० से०) ।
'पृथुकपाकाः—' (उ० ५।५३) इति साधुः । 'पृथुकश्चिपिट-
ऽर्भके' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ नासिकाया नतम् ।
'इनचिपिटचिकवि च' (५।२।३३) इति पिटच्, नेश्चिरादेशः ।
चिपिटमिव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'इवे—' (५।३।
९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चिवडा' इति
ख्यातस्य ॥

धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

धेति ॥ 'दधति । डधाञ्' (तु० उ० से०) । 'धापृवस्य-
ज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । बहुवचननिर्देशाद्भूति । 'धाना
भृष्टयवेऽङ्कुरे धान्याके चूर्णसक्तुषु' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ भृष्टश्चासौ यवश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भर्जितय-
वानाम्' ॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्

ज्विति ॥ पवनम् । 'पू पवने' (त्रया० उ० से०) ।
संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) पुवं पाति, पिबति, वा ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । मुकुटस्तु—पुनाति ।
पूपः । 'नीपादयश्च' इति पः कित्—इति । तन्न । तादृशसू-
त्रस्यापाणिनीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ न पूयते । 'पूमी विश-
रणे' (भ्वा० आ से०) । बाहुलकात् पः । वलि लोपः (६।
१।६६) यद्वा अपुवं पाति पिबति वा ॥ (२) ॥*॥ पिष्टस्य
विकारः । 'संज्ञायाम्' (४।३।१४७) इति कन् । 'पिष्टको
घृतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'अपूपस्य' ॥

करम्भो दधिसक्तवः ।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीक्रियते । केन बायुना
वा नीयते । 'रभिः' (भ्वा० आ० अ०) अनेकार्थः । 'अक-
र्तरि च—' (३।३।१९) इति घञ् । 'रमेरशब्दितोः' (७।१।
६३) इति तुम् ॥*॥ 'करम्भः' इति पाठे केन जलेन
रम्यते । 'रवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।
१३४) यद्वा किरति, कीर्यते, वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
से०) 'कृदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥*॥

सचते । 'बच समवाये' (भ्वा० उ० से०) 'सितनिगमि—'
(उ० १।६९) इत्यादिना तुन् ॥*॥ ('धानाचूर्णं तु सक्त-
वः' इति नाममाला) । दध्युपसिक्ताः सक्तवः । 'अनेन व्यञ्ज-
नम्' (२।१।३४) इति समासः । शाकपार्थिवादिः (२।१।
७८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दधिमिश्रसक्तुनः' ॥

भिस्सा स्त्री भक्तमन्थोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः
॥ ४८ ॥

भीति ॥ बभस्ति । 'भस दीप्तौ' (तु० प० से०) । बाहु-
लकात्सः । 'बहुलं छन्दसि' (७।४।७८) इतीत्वम् । 'ब्राह्मण-
भिस्सा' इति (६।३।१ सूत्रे) भाष्यप्रयोगालोकेऽपि । यद्वा
भेदनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । भिदं स्यति । 'बो
अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३)
इति कः । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—भ्यस्यते
भक्ष्यते । 'भ्यस भये' (भ्वा० प० से०) भक्षणार्थः । 'भ्यसेः
संप्रसारणं सञ्च'—इत्याह । तदपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥
भज्यते स्म । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) कर्मणि क्तः ।
'भक्तमन्त्रे तत्परे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ अद्यते ।
'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । 'अदेर्नुम्बौ च' (उ० ४।
२०६) इत्यसुन् । अन्धयति वा । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (तु०
उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ अद्यते
स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'अज्ञाणः' (४।४।८५) इति निपा-
तनात् 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा न जग्धिः ।
'अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात्' इति (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
उनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उन्देर्नलोपश्च'
(उ० २।७६) इति युच् । ऊर्दतेऽनेन वा । 'ऊर्द क्रीडायाम्'
(भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । पृषोदरा-
दिः (६।३।१०९) । 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदनी
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । दीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥
(५) ॥*॥ दीव्यत्यनेन । 'दिव क्रीडायाम्' (दि० प० से०) ।
'दिवो द्वे वीर्घश्चाभ्यासस्य' (उ० ४।५५) इति किन् ।—'ह
व्यादयश्च' इति किन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—'सः'
इति विशेषणात्पुंसि—इति खामी । 'दीदिविर्धिवणे पुंसि
स्यादन्ने च तदस्त्रियाम्' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सि-
द्धाश्रय' ॥

भिस्सटा दग्धिका

भीति ॥ भिस्सां टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
'डयापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ दद्यते स्म ।
क्तः (३।२।१०२) । कुत्सिता दग्धा । 'कुत्सिते' (५।३।७४)
इति कन् ॥ (२) ॥*॥ 'दग्धौदनस्य' ॥

सर्वैरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।

सेति ॥ रसश्चासावग्रश्च । सरस्याग्रः, इति वा । अग्रो

114

115

116

117

118

119

120

रसः इति राजदन्तादिः (२।२।३१) वा । सर्वस्य रसाग्रः ॥ (१) ॥*॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । मन्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'अमन्ताडः' (उ० १।१।१४) 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीवं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सारपिच्छयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डकस्य' ॥

मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

मेति ॥ मास्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । ण्यन्तः बाहुलकादरन् । मा श्रीः सरत्यत्र, इति वा । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ आचम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । वृद्धिः (७।२।११६) ॥ (२) ॥*॥ निस्त्राव्यते । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥—'विस्त्रावः' इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ भक्तात्समुद्भवति ॥*॥ त्रीणि 'भक्तोद्भवमण्डस्य' ॥

यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।

येति ॥ यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'स्युवचिभ्योऽयूजागूजक्चः' (उ० ३।८१) इत्यागूच् ॥ (१) ॥*॥ उष्णैव । 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्' (५।२।७१) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'संयोगादेरातः' (८।२।४३) इति निष्ठानत्वम् ॥ (३) ॥*॥ विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ तरणम् । तरः । 'तृ घ्वनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तरं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'यवाग्वाः' 'लपसी' इति ख्यातायाः ॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

गेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) । 'वान्तो यि प्रत्यये' (६।१।७९) । 'गव्यं नपुंसकं जयायां रागद्रव्येऽप्यथ स्त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोहिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सर्वं भवविकारावय-वादि ॥*॥ एकम् 'गोरसस्य' ॥

गोविट् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गविति ॥ गोर्विट् ॥ (१) ॥*॥ गोः पुरीषम् । 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोम-यस्य' ॥

तच्च शुष्कं करीषोऽस्त्री

तेति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृत-

भ्यामीषन्' (उ० ४।२६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कगोम-यस्य' ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।

द्विति ॥ दुह्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्धं क्षीरे पूरिते च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क्षयणम् । 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्या० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्म-ण्यप्' (३।२।१) । घस्यते वा । 'घस्ल अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः किञ्च' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । 'खरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति चर्त्वम् । 'शासिचसि-' (८।३।६०) इति षत्वम् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पीयते । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुग्धस्य' ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) ॥ (१) ॥*॥ आज्यं च दधि चादिर्यस्य । आदिना तर्कं नव-नीतं च ॥*॥ एकम् 'घृतदध्यादेः' ॥

द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

द्रेति ॥ तृप्यन्त्यनेन । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । 'अध्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति 'वृप्स्यम्' इति नि-पातः—इति मुकुटः । 'द्रप्सम्' इति स्वामी पठति । दृप्यन्त्य-नेन । 'दृप हर्षादौ' (दि० प० अ०) 'अनुदात्तस्य च' (६।१।५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ।—द्रप्सं द्राक् प्सानीयम्—इति सर्वानन्दः । 'द्रप्सं दध्वघ्नं तथा' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ घनात् कठिनादन्यत् ॥*॥ एकं 'शिथिलदध्नः' 'दग्धा' इति ख्यातस्य । केचित्तु 'द्रप्स' स्थाने सरं पठन्ति । सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'वाणद्रप्सौ सरौ' इति दुर्गात् ।—उपरि लवमानम्—इति व्याचक्षते ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

घ्रिति ॥ घ्रियते । 'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । 'अञि-घृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्याम्बुवीर्येषु' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आज्यतेऽनेन । 'अञ् व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) 'अञ्जेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ ह्रियते 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । 'अर्चिशुचिहुसपिच्छादिच्छर्दिभ्य इति' (वा० २।१०८) इतीसिः । 'हविः सर्पिषि होतव्ये' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ सर्पति 'स्रपृ गतौ' (भ्वा० प० से०) इतिः (वा० २।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घृतस्य' ॥

नवनीतं नवोद्धृतम् ।

नेति ॥ नवं च तन्नीतं च । 'विशेषणम्-' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥*॥ एकम् 'अकृताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य' ॥

तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥

तेति ॥ दुह्यते इति दोहः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) गवां दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्भवति । अच् (३।१।१३४) तस्य 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' (५।२।२३) इति निपातः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकरात्रपर्युषिताद्भ्र उत्पन्नस्य घृतस्य' ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

देति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोडितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ कलश्यां मन्थपात्रे भवम् । 'दतिकृक्षि-' (४।३।५६) इति ढञ् ॥ (२) ॥*॥ अरिष्टमक्षेमं यस्मात् । 'अनेक-' (२।२।२४) इति समासः । 'अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणविहे च' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचारात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घोलस्य' ॥

तत्रं ह्युद्विन्मथितं पादाम्बुधर्मांस्तु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

तेति ॥ तञ्जति । तञ्ज्यते वा । 'तञ्जु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितञ्जि-' इति रक् (उ० २।१३) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ उदकेन श्वयति वर्धते । 'उ ओ श्वि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६।३।५७) । 'उद्विन्मथितः' (४।२।१९) इति निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ मथ्यते स्म । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकैकं क्रमेण 'चतुर्थीशजल-घोलार्धजलघोलनिर्जलघोलानाम्' ॥

मण्डं दधिभवं मस्तु

मेति ॥ दध्ना भवति ॥*॥ मस्यते 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रनिःसृतदधिजलस्य' ।—दध्र उपरिभागस्य—इत्यन्ये ॥

पीयूषोऽभिनवं पयः ।

पीति ॥ पीयति । पीय्यते अनेन वा । 'पीयू प्रीतौ' (सौत्रः) । 'पीयूषवन्' (उ० ४।७६) 'पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथा मृते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ मुकुटस्तु—'पेयूषम्' इति पठति । तत्र बाहुलकाद्गुणः । यत्तु—पीयते इदम् । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । पेः पानकर्ता । 'यूष हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) इत्यतः इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । यूषो अमर० ४१

नाशयिता । पर्युषः—इति व्याख्यातम् । तत्र । 'इदम्' इति कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् । 'इदम्' इति कर्तृनिर्देशश्चेत् । तर्हि 'पानकर्तृनाशयितृ' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नवप्रसूताया गोः क्षीरस्य' ॥

अशनाया बुभुक्षा क्षुत्

अशेति ॥ अशनस्येच्छा । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'अशनाया-' (७।४।२४) इतीत्वाभावः । 'अप्रत्ययात्' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ भोक्तुमिच्छा 'भुजपालनाभ्यवहारयोः' (६० प० अ०) । 'धातोः कर्मणः' (३।१।७) इति सन् ॥ (२) ॥*॥ क्षोधनम् । 'क्षुध बुभुक्षायाम्' (दि० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥*॥ भागुरिमते टापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षुधः' ॥

ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

प्रेति ॥ प्रस्यते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ केन वलते । 'वल तृप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रासस्य' ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) 'त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'पुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । समाना पीतिः । 'समानस्य छन्दसि-' (६।३।८४) इति सभावः । सह पीतिर्वा । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' (६।३।७८) ॥ (१) ॥*॥ तुल्यं च यत्पानं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य पानस्य' ॥

सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।

सेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) 'बहुलं छन्दसि' (२।४।३९) इति घस् । 'घसि-भसोर्हलि च' (६।४।१००) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि' (८।२।२६) इति सलोपः । 'झषस्तथोर्धोऽधः' (४।२।४०) । 'झलां जश् झशि' (८।४।५३, भा० ५९) इति घस्य गः । समाना गिधः पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ सहभोजनम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य भोजनस्य' ॥

उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षः

उदेति ॥ उदकस्येच्छा । अशनायावत् ॥ (१) ॥*॥ पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धातोः' (३।१।७) इति सन् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) ॥ (२) ॥*॥ तर्षणम् । 'जितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ('तृट् तृष्णावत्तर्षवच्च भवेल्लिप्सापिपासयोः' इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) वा ॥*॥ 'तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पिपासायाः' ॥

जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥

जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

जेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
क्तिन् (३।३।९४) । 'अदो जविधः' (२।४।३६) ॥ (१) ॥*॥
भुजेः (६० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥
'जिमु अदने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(३) ॥*॥ 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।
३।१८) ॥*॥ 'लेपः' इति पाठे 'लिप उपदेहे' (तु० प० अ०)
घञ् (३।३।१८) । 'लेपस्तु' लेपने । अशने च सुरायां च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ आहरणम् । 'हजः' (भ्वा०
उ० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ न्यदनम् । अदेः
(अ० प० अ०) 'नौ ण च' (३।३।६०) इत्यप्, णश्च । 'घञ-
पोश्च' (२।४।३८) घस्लादेशः ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ सप्त
'भोजनस्य' ॥

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः

साविति ॥ सुहितस्य भावः । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥
(१) ॥*॥ 'तृप त्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (वा० ३।३।९४) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'तृप्तेः' ॥

फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

फेयिति ॥ फेल्यते । 'फेल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'गुरोश्च' (३।३।१०४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ पूर्व भुक्तं पश्चा-
त्समुज्झितम् । 'पूर्वकलैक-' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'भुक्तोत्सृष्टस्य' ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।

क्रेति ॥ कमनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'विशेषैर्यथवाधितः' इति क्लीबत्वम् ।
'कामं बाहेऽनुमतिरेतसोः । कामः खरेच्छाकाम्येषु' । इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'आप्ल व्याप्तौ'
(खा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥
एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।३।
११४) । 'इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्त-
तन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ आमुमिष्टम् । 'आप्ल व्याप्तौ' (खा० प० अ०) ।
सन् (३।१।७) । क्तः (३।३।११४) । 'आप्लप्युधामीत्' (७।
४।५५) । 'अव्ययं विभक्ति-' (२।१।६) इत्यव्ययीभावः ॥
(६) ॥*॥ षट् 'इच्छानतिक्रमस्य' ॥

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः ॥ ५७ ॥

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो गोपालके गोष्ठा-
ध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । प्राप्नोषाधिकृते पुंसि सारिवाख्यौषधौ
क्षियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां पालयति ।

'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'गो-
पालो नृपगोपेशो गोकिलो मुसले हले +' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ गां संचष्टे । 'चक्षिड् व्यक्तायां वाचि' (अ०
आ० से०) । 'चक्षिडः ख्याज्' (२।४।५४) 'समि ख्यः' (३।
२।२७) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गां दोग्धि । 'सत्सूद्विष-'
(३।२।६१) इति क्तिप् ॥*॥ मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।
५) । के 'गोदुहः' अपि । 'गोपगोदुहबल्लावाः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (४) ॥*॥ आ समन्ताद्भियं राति । 'आतः-' (३।
२।३) इति कः । आ अभि ईरयति वा । 'ईर गत्यादौ'
(अ० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥
वल्लनम् । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।
१८) । वल्लं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प०
अ०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतः-'
(३।२।३) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'गोपालानाम्' ॥

गोमहिष्यादिकं पादबन्धनम्

गोमेति ॥ गौश्च महिषी च, गोमहिष्यौ आदी यस्य ।
तत् ॥*॥ पादे बन्धनमस्य ॥*॥ 'यादवं धनम्' इति पाठे
तु गोमहिष्यादिकं धनम् । यदूनामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।
१२०) इत्यण् । 'गवादि यादवं वित्तम्' इति बोधालितः ॥
(१) ॥*॥ आदिना खराजाविकादिग्रहः ॥*॥ एकम् ॥

द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

द्वाविति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥*॥ बहवो गावोऽस्य ।
भून्नि मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ 'ज्योत्स्ना-' (५।२।
११४) इति निमिश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गवां स्वामिनः' ॥

गोकुलं तु गोधने स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गविति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥*॥ गवां धनं समूहः ।
'गोकुले धनगोधने' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसंघा-
तस्य' ॥

त्रिष्वशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा ।

त्रीति ॥ आशिता भोजिता गावो यत्र । 'अषड्-' (५।
४।७) इति खः । नुम् तु निपातितः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पूर्वं
गवां चरणस्थानस्य' ॥

उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥

अनङ्गान् सौरभेयो गौः

विति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'श्वन्नुक्षन्-' (उ० १।१।५९) इति कनि । —बाहुलकात्कनि-
न्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ भन्दति
(ते) । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-'
(उ० २।२८) इति साधुः । —'स्फायितश्चि-' (उ० ३।१३)

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि 'गोकिलशब्दार्थबोधकत्वात्' ॥

1. *Introduction*

2. *Background*

3. *Method*

4. *Results*

5. *Conclusion*

6. *References*

7. *Appendix*

8. *Index*

9. *Table of Contents*

10. *Table of Figures*

11. *Table of Tables*

12. *Table of Figures*

13. *Table of Tables*

14. *Table of Figures*

15. *Table of Tables*

16. *Table of Figures*

17. *Table of Tables*

18. *Table of Figures*

19. *Table of Tables*

20. *Table of Figures*

21. *Table of Tables*

22. *Table of Figures*

23. *Table of Tables*

24. *Table of Figures*

25. *Table of Tables*

26. *Table of Figures*

27. *Table of Tables*

28. *Table of Figures*

29. *Table of Tables*

30. *Table of Figures*

31. *Table of Tables*

32. *Table of Figures*

33. *Table of Tables*

34. *Table of Figures*

35. *Table of Tables*

36. *Table of Figures*

37. *Table of Tables*

इति रक्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भद्रः शिवे खड्गरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुत्तयोः । काञ्चने च स्त्रियां राज्ञा कृष्णा व्योमनदीषु च । तिथिमेदे प्रसारिण्यां कटफलानन्तयोरपि । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वरणम् । 'वर ईप्सायाम्' (तु० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ईश्वर च ईवरौ । तौ ददाति । कः (३।२।३) । अतिशयितं बलमस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । बली चासौ ईवर्दश्च ॥ (३) ॥*॥ ऋषति 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् ॥ (४) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । अभच् (उ० ३।१२३) 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ 'इ-गुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे शङ्क्यां पुंराशिमेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषकशुक्ले । वृषा मूषिकपण्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अनः शकटं वहति । 'अनसि वहेः क्विबनसो डश्च' () ॥ (७) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ।—'इतश्चानिजः' (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'द्यवः' इत्यनुवृत्तेः ॥ (८) ॥*॥ गच्छति । 'गमेडोः' (उ० ३।६७) । 'गौ स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरमेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूषण्यु भूत्रि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'वृषभस्य' ॥

उक्ष्णां संहतिरौक्षकम् ।

विति ॥ उक्ष्णां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र—' (४।२।३९) इति वुच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वृषसङ्गस्य' ॥

गव्या गोत्रा गवाम्

गेति ॥ गावां संहतिः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्रकव्यचश्च' (४।१।५१) इति त्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसमूहस्य' ॥

वत्सघेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥६०॥

वेति ॥ वत्सानां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र—' (४।२।४९) इति वुच् ॥ (१) ॥*॥ धेनूनां समूहः । 'अचित्तहस्ति—' (४।२।४७) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सघेनुसमूहयोः' प्रत्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

विति ॥ महान्मासावुक्षा च । 'अचतुर—' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महोक्षस्य' ॥

वृद्धोक्षस्तु जरद्भवः ।

त्रिति ॥ वृद्धश्चासावुक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ जर-श्चासौ गौश्च । 'पूर्वकालैक—' (२।१।४९) इति समासः 'गो-रतद्वितलुकि' (५।४।९२) इति ढक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्ध-वृषभस्य' ॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः

विति ॥ जातश्चासावुक्षा च । 'अचतुर—' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भ्रष्टदम्पभावस्य' ॥

सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ तृणोति । 'तृण भक्षणे' (त० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सद्योजातवत्सस्य' ॥

शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्

शेति ॥ शकृत् करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४) ॥ (१) ॥*॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वृत्तवदिह्निकमिकपिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'वत्सः पु-त्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सस्य' ॥

दम्पवत्सतरौ समौ ।

देति ॥ दमनार्हः । 'दमु शमने' (दि० प० से०) । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (३।३।१०९) इत्यर्थे 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ तनुर्वत्सः । 'वत्सोक्षाश्च—' (५।३।९९) इत्यादिना ष्टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सभाव-मतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य' ॥

आर्षभ्यः पण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः । 'ऋषभोपानहोर्ज्यः' (५।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ पण्डताया योग्यः ॥*॥ एकम् 'स्पृष्टा-रुण्यस्य' ॥

पण्डो गोपतिरिद्धरः ॥ ६२ ॥

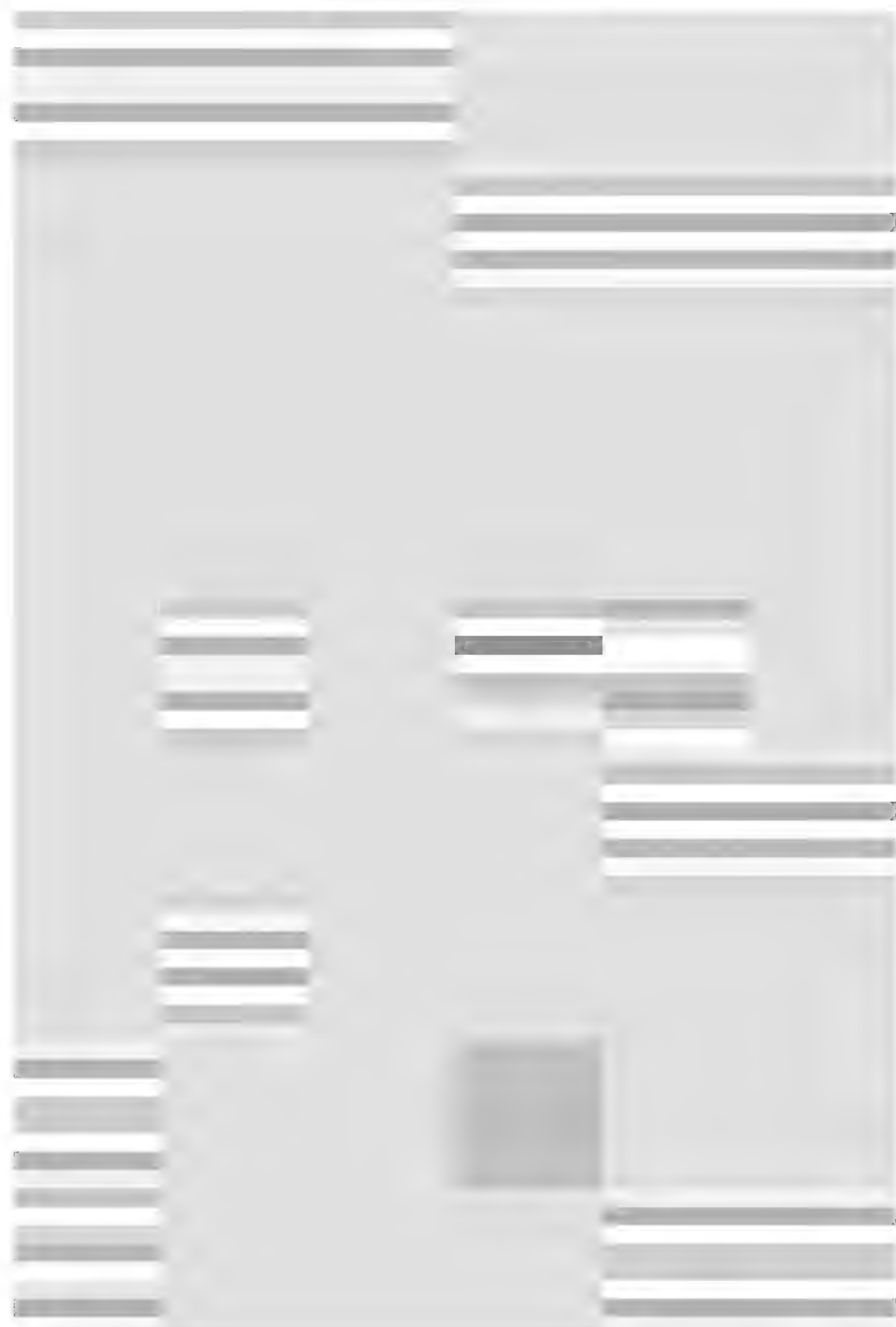
पेति ॥ सनोति । सन्यते वा 'पणु दाने' (तु० उ० से०) । 'वमन्ताङ्' (उ० १।१।१४) । बाहुलकात् सत्वम् । 'पण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्' इति मूर्धन्यादौ ङान्ते (मेदिनी) ॥*॥ 'शण्डः' इति पाठे 'शमेर्दः' (उ० १।९९) 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आ(अ)कृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गवां पतिः ॥ (२) ॥*॥ एपणम् इद् । 'इषु इच्छाम्' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । इषा चरति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ केचित् 'इत्वरः' इति पठन्ति । एति तच्छीलः । 'इण्णश-जि—' (३।२।१६३) इति करप् । तुक् (६।१।७१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सांड' इति ख्यातस्य ॥

स्कन्धप्रवेशस्तु वहः

स्केति ॥ वहति युगमनेन । 'गोचरसंचर—' (३।३।११९) इति साधुः । 'वहः स्याद्गुपभस्कन्धे बाहे गन्धवहेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

साक्षा तु गलकम्बलः ।

सेति ॥ सस्ति । 'पस स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'राज्ञा-

साला-’ (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गलस्य कम्बलः । ‘कम्बलो नागराजे स्यात्सालाप्रवारयोः कृमौ । ‘(कम्बलश्चोत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्)’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गलकम्बलस्य’ ॥

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । ‘णस कौटिल्ये’ (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।३।११४) नस्तं कृतमस्य । ‘प्रातिपदिकाद्वात्थे-’ (उ० अ० सू०) इति णिच् । ततः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नासिकायां भवा । ‘शरीरावयवाच्च’ (४।३।५५) इति यत् । ‘नन्नासिकायां यत्सुधुद्रेषु’ (वा० ६।१।६३) इति नसादेशः । नस्यया नासारज्ज्वा उतः ॥*॥ ‘नस्तोतः’ इति पाठः—इति कश्चित् । नस्यते । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । नस्तयोतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नासारज्जुयुक्तस्य’ ॥

प्रष्टवाद् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रष्टमप्रगामिनं वहति । ‘वहश्च’ (३।२।६४) इति णिच् ॥*॥ स्वामी तु—पञ्चमं षष्ठं वा वर्षं वहन्ति, इति विश्वः (‘प्रष्टवाद्’ इति) रेकरहितं पठति । तत्र पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति । ‘अन्येष्वपि-’ (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य’ ॥ युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।

ग्विति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१) वहति । ‘तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्’ (४।४।७६) इति यत् ॥*॥ ‘शकटादण्’ (४।४।८०) ॥*॥ क्रमेणैकैकम् ‘रथादिवाह्या-श्ववृषभाणाम्’ ॥

खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

खेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । ‘तेन वीर्यति खनति-’ (४।४।२) इति ठक् ॥*॥ हलम् (१) सीरम् (२) वहति । ‘हलसीराठक्’ (४।४।८१) ॥*॥ हलस्य (१) सीरस्य (२) इदम् । ‘हलसीराठक्’ (४।३।१२४) ॥*॥ द्वे ‘उक्ता-र्थेषु नाम्नी’ ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

ध्विति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धुरो वहः ॥ (१) ॥*॥ ‘धुरो यङ्गकौ’ (४।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ ‘खः सर्वधुरात्’ (४।४।७८) इति योगविभागात् खः ॥ (४) ॥*॥ धुरं धारयति । ‘संज्ञायां ष्टुवृजि-’ (३।२।४६) इति खच् । ‘खचि ह्रस्वः’ (६।४।९४) ‘वाच्यमपुरं-दरौ च’ (६।३।६९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादक् ।

१—‘वाच्यम-’ इत्यत्र ‘इच एकाचोऽम्’ इत्यतः ‘अम्’ इत्यस्या-मुवृत्तेः ‘अत्रापि अम्’ एव विधेयः । तथा च सुमोऽत्रोपन्यासो व्यर्थः ॥ भक्रुविधानलेखस्तु सिद्धान्तकौमुद्या अप्यज्ञानमूलकः ॥

‘अरुद्धिष-’ (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘धुरं-धरवृषभस्य’ ॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

विति ॥ एका चासौ धूश्च । ‘ऋक्पूरधू-’ (५।४।७४) इत्यः । एकधुरां वहति । ‘एकधुराहृक् च’ (४।४।७९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ (लृक्पक्षे ‘लृक् तद्धितलृकि’ (१।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुरः) ॥ (२) ॥*॥ एकधुराया वहः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘धुरंधरस्य’ ॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

स इति ॥ सर्वा चासौ धूश्च । सर्वधुरां वहति । ‘खः सर्वधुरात्’ (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वधुराया वहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘धुरीणश्रेष्ठस्य’ ॥

माहेयी सौरभेयी गौरुखा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥
अर्जुन्यया रोहिणी स्यात्

मेति ॥ ‘गौरुखा प्रिया इला मही’ इति निरुक्तम् । मद्या अपत्यं स्त्री । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ (४।१।१२०) ।—मह्यते । ‘मह पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति वा । महाया अपत्यम्—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् ॥ (२) ॥*॥ गच्छति । ‘गमेढोः’ (उ० २।६७) ॥ (३) ॥*॥ वसति क्षीरमस्याम् । ‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘स्फाप्ति-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘वचिस्वपि-’ (६।१।१५) इति वस्य उः । ‘न रपर-’ (८।३।११०) इति षत्वा-भावः । ‘उच्चो वृषे च किरणे ऽप्युच्चार्जुन्युपचित्रयोः’ (इति मेदिनी) । ‘उच्चस्तु वृषमे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्’ ॥ (४) ॥*॥ मान्यते । ‘मान पूजायाम्’ (भ्वा० आ० से०) । ‘नप्तुनेष्ट-’ (२०।२।९५) इति साधुः । ‘मातरौ गोजन-न्यौ द्वे’ इति रुद्रः । ‘माता गौर्यादिजननी गो ब्रह्माण्यादिभू-मिषु’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शृङ्गमस्त्यस्याः । ‘अतः’ (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ अर्जुनवर्णयो-गात् । ‘अन्यतो ङीष्’ (४।१।४०) । ‘अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि, स्याद्वहले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानद्यां कुड्मिन्यामपि च क्वचित्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ न हन्यते, हन्ति दातारम्, वा । ‘अघ्नयादयश्च’ (उ० ४।१।१२) इति साधुः ॥ (८) ॥*॥ रोहितवर्णयोगात् । ‘वर्णा-दनुदात्तात्-’ (४।१।३९) इति ङीष् । ‘रोहिणी सोमवल्के मे कण्ठरोगोमयोर्वि । (लोहिताकटुरोहिण्योः)’ इति हेमच-न्द्रः ॥ (९) ॥*॥ नव ‘गवि’ ॥

स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।

स्येति ॥ नीचैश्चरति । ‘चरति’ (४।४।८) इति ठक् । ‘अव्ययानाम्-’ (६।४।१४४) इति ढिलोपः । यद्वा ‘निचि’

‘कर्णशिरोदेशे’ इति रभसः । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । ‘ज्योत्स्नादिभ्यः’ (वा० ५। २।१०३) इत्यण् । ‘नैचिकी गौरत्तमा तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता’ इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘श्रेष्ठया गोः’ ॥

धर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

वेति ॥ आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः । शवलयोगात् । ‘अन्यतो ङीष्’ (४।१।४०) ॥ (१) ॥*॥ धवलयोगात् । अनुदात्तत्वाभावाच्च ङीष् । मुकुटस्य—‘धवली’—इत्याह । तत्र गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ आदिना ‘कृष्णा-कपिला-पाटला’ इत्यादयः । प्रमाणभेदात् वीर्घा ह्रस्वा खर्वा वामनी, इत्यादयः । अङ्गभेदात् पिङ्गाक्षी लम्बकणी वक्र-शृङ्गी, इत्यादयः ‘धवलादिसंज्ञानाम्’ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गोः

द्वीति ॥ द्वौ हायनौ यस्याः । ‘दामहायना-’ (४।१। २७) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आर्ह्यष्टक् () तस्य ‘अर्ध्वर्ध-’ (५।१।२८) इति लुक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘द्विवर्षाया गोः’ ॥

एकाब्दा त्वेकहायनी ।

एकेति ॥ एकोऽब्दो यस्याः ॥ (१) ॥*॥ एको हायनो यस्याः । ‘ङीष्’ (४।१।२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘एकवर्षाया गोः’ ॥

चतुरब्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चत्वारोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ चत्वारो हाय-ना यस्याः ङीष् (४।१।२७) । ‘त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य’ (वा० ८।४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चतुर्वर्षाया गोः’ ॥

एवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

एवमिति ॥ त्रयोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ त्रयो हा-यना यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘त्रिवर्षाया गोः’ ॥

वशा बन्ध्या

वेति ॥ वष्टि । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘वशो जनस्पृहायत्तेष्वयप्रत्वप्रभुत्वयोः । वशा नार्या बन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ बध्नाति । ‘बन्ध बन्धने’ (क्या० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ।—अग्रयादिः (उ० ४।१।१२)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बन्ध्यायाः’ ॥

अवतोका स्रवद्भर्षा

अवेति ॥ अवगलितं तोकमपत्यं यस्याः ॥ (१) ॥*॥ स्रवन् गर्भो यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अकस्मात् पतित-गर्भायाः’ ॥

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

अथेति ॥ संधानम् । ‘डुधान्’ (जु० उ० अ०) । ‘आतश्च-’ (३।३।१०६) इत्यङ् । संधास्यस्याः । ग्रीष्वा-दित्वात् (५।२।११६) इति णिः ॥ + अवश्यं संधते वा । ‘आवश्यक-’ (३।३।१७०) इति णिः+ । ‘संधिनी वृ-षभाक्रान्ताकालदुग्धोत्सयोः स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कृतमैथुनायाः’ ॥

अथ वेहद्गर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

अथेति ॥ विहन्ति गर्भम् । ‘संश्चतृपद्देहत्-’ (उ० २। ८४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गर्भमुपहन्ति । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वृषयोगेन गर्भ-पातिन्याः’ ॥

कार्योपसर्या प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥*॥ उपस्रियते वृषेण । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ‘उपसर्या काल्या प्रज-ने’ (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘गर्भग्रह-णयोग्यायाः’ ॥

प्रष्टौही बालगर्भिणी ।

प्रेति ॥ प्रष्टं वहति । ‘वहश्च’ (३।२।६४) इति णिः । ‘वहः’ (४।१।७१) इति ङीष् ॥*॥ ‘प्रष्टौही’ इति पाठे पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥*॥ बाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमं गर्भं धृतवत्याः’ ॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

स्येति ॥ न चण्डी ॥ (१) ॥*॥ सु सुखं करोति । अच् (३।१।१३४) सु क्रियते वा । ‘इपहुःपुहु-’ (३।३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुशीलायाः’ ॥

बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

वेति ॥ बहु सृतिर्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ परमिच्छति । परैरिष्यते, वा । बाहुलकान्तुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बहुप्रसूतायाः’ ॥

चिरसूता वष्कयिणी

चीति ॥ चिरं सूता । ‘सुसुषा’ (२।१।४) इति समा-सः ॥ (१) ॥*॥ वष्कवे । ‘वष्क गतौ’ (जु० उ० से०) । बाहुलकादयन् । वष्कयस्तर्पणवत्सः । सोऽस्यस्याः ‘अतः-’ (५।२।११५) इतीति । ‘अट्कुप्वाङ्-’ (८।४।२) इति णत्वम् ।—‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३)—इति मुकुटस्य प्रमादः । स-मासाभावात् ॥*॥ यद्वा ‘वष्कयस्त्वेकहायनो वत्सः’ इति

१—इदमसंगतम् । णिनेः कित्वाभावात् आतो लोपाप्राप्तेः णित्वात् ‘आतो युक्’ (७।३।३३) इति युगापत्तेश्च । अत एवेत-जनकेन सिद्धान्तकौमुद्यां ‘स्वायी’ ‘गोसंशयः’ इत्यत्र युगेव कृतः ॥

1. *Journal of the American Medical Association*, 2000; 283: 2689-2694.

Figure 1 illustrates the experimental setup. A participant is seated at a table, looking at a screen. The screen displays a 'Stimulus' area with a 'Target' and a 'Response' area. A 'Response key' is located on the table. A 'Response time' box is shown on the screen. A 'Response time' box is also shown on the table. A 'Response time' box is also shown on the table.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

111

शकटाद्यनः । तेन नीयते । संप्रदायिः (वा० ३।३।१०८) ।
‘तर्वतोऽन्तिर्धर्मात्’ (ग० ४।१।२५) इति ङीष् । गौरादित्वात्
(४।१।४५) वा । ‘पूर्वपदात्’ (४।४।३) इति णत्वम् । अत्र
यङ्गे (वष्कयणी) इकाररहित उपान्त्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘दीर्घकालेन प्रसूतायाः’ ॥

धेनुः स्यान्नवसूतिका ।

धयिति ॥ धीयते । ‘धेद् पाने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘धेद् इव’ (उ० ३।३।४) इति लुः । ‘धेन्वादयव’ इति मु-
कुटत्वपाणिनीयः ‘धेनुर्गोमात्रकं बोधयाम्’ इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ नवं सूतं प्रसवोऽस्याः । ‘क्षिपात्-’ (५।४।१५४) इति
कप् । ‘प्रत्ययस्थात्-’ (५।३।४४) इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘नूतनप्रसूतायाः’ ॥

सुव्रता सुखसंदोह्या

स्विति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥*॥ सुखेन संदुष्य-
ते । प्यत् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुशीलायाः’ ॥

पीनोभी पीवरस्तनी ॥७१॥

पीति ॥ पीनमूधोऽस्याः । ‘ऊषसोऽनङ्’ (५।४।१३१) ।
‘बहुव्रीहेरुधसो ङीष्’ (४।१।२५) ॥ (१) ॥*॥ पीवरः स्त-
नोऽस्याः । ‘स्नाज्ञाभोपसर्जनात्’ (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (२)
॥*॥ ‘स्थूलस्तन्याः’ ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥*॥ द्रोणं
दोषयि । ‘दुहः कप् घश्च’ (३।२।७०) इति कप् घञान्तादेशः
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘द्रोणपरिमितदुग्धदात्र्याम्’ ॥

धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

धयिति ॥ ‘संज्ञायां धेनुष्या’ (४।४।८९) इति साधुः ॥
॥*॥ एकम् ‘बन्धनस्थिताया गोः’ ॥

उमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥७२॥

प्रति ॥ समायां समायां विज्ञायते । ‘समां समां विजा-
’ (५।२।१२) इति खः, उत्तरदक्षे टाच्चिभक्तयोर्लोपः पूर्व-
यलोप एव ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रतिवर्षं प्रसविज्या’
॥

तु क्लीयमापीनम्

ति ॥ वहति । ‘वह् प्रापणे’ (भ्वा० उ० से०) ।

‘उन्ती क्लेदने’ (रु० प० से०) अभुन् (उ०

९) । ‘ऊषसोऽनङ्’ । (५।४।१३१) इत्यादिनिर्देशाद्-

‘-क्षेः संप्रसारणं च’ (उ० ४।१।९३) इत्यनुवृत्तौ

दीर्घश्च इत्यभुन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१)

भा प्यायते स्म । ‘ओ प्यायी वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) ।

‘-’ (३।४।५२) इति कः । ‘प्यायः पी’ (६।१।२८)

। ‘आहूयैस्यान्धूषसोः’ (वा० ६।१।२८) इति वा,

पीभावः । ‘ओदितश्च’ (४।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘क्षीराशयस्य’ ॥

समौ शिवककीलकौ ।

सेति ॥ इयति गात्रकण्डूम्, शेतेऽत्र वा । ‘सर्वनिघृष्व-’
(उ० १।१।५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
(१) ॥*॥ कील्यते (अत्र) । ‘कील बन्धे’ (भ्वा० प० से०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ४।४।
५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पशुबन्धनकाष्ठस्य’ ॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ दयति । ‘दो भवखण्डने’ । दीयते वा, अनेन
वा । ‘देह् रक्षणे’ (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।
१४५) ॥ (१) ॥*॥ संदीयते । संपूर्णो दाण् बन्धने । ल्युट्
(३।३।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दोहनकाले पादबन्ध-
नरज्जोः’ ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥७३॥

पेति ॥ पशुबन्धनी रज्जुः । दामकपार्थिवादिः (वा० २।
१।७८) ॥ (१) ॥*॥ दामैव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ‘अन्’
(६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । ‘टिङ्गा-’ (४।१।१५) इति
ङीष् । ‘नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः’ (४।१।२९) इति ङीष् वा
॥*॥ ‘बन्धनी’—इति पाठः—इति कश्चित् ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘पशुबन्धनरज्जोः’ ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

वायिति ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य । ‘विशाखाषाढात्-’
(५।१।११०) । ‘वैशाखो मासमेदेऽपि मन्थाने च प्रकीर्ति-
तः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मन्थतेऽनेन ‘हलश्च’ (३।
३।१२९) इति घञ् । ‘मन्थो रवौ मथि । साचचे नेत्ररोगे
च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मन्थति । बाहुलकादानच् । ता-
च्छील्ये चानच् (३।२।१२९) वा । मुकुटेन तु ‘परमे कित्’
इत्यनुवृत्तौ ‘मन्तः’ (उ० ४।१।१९) इत्यनेनानः—इत्युक्तम् ।
तच्च । अनेनेनेविधानात् । आनस्याविधानात् । यदपि—
मन्थेः शानधि मन्थानः, इति खासी—इत्युक्तम् । तदपि
न । मन्थेः परस्मैपदित्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो वि-
धानात् । मुक्प्रसङ्गाच्चानचापि न । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं
वा बोध्यम् ॥ (३) ॥*॥ मन्थतेऽनेन । ‘मन्थः’ (उ० ४।
१।१९) इतीनिः कित् । यस्तु—‘पथिमथिभ्यामिन्’—इति मु-
कुटेनोक्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥*॥ मन्थस्य दण्डः ॥
(२) ॥*॥ पञ्च ‘मन्थनदण्डस्य’ ॥

कुठरो दण्डविष्कम्भे

किति ॥ कुठति । ‘कुठ गतिप्रतिघाते’ () । बा-
हुलकात्करन् । ‘कुठश्च’ इत्यरः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः
॥*॥ ‘कुटर’ इति पाठे तु ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) ।

1875
1876
1877

1878
1879
1880

1881
1882
1883

1884
1885
1886
1887

1888
1889
1890

1891
1892
1893

1894
1895
1896

1897
1898
1899

1900
1901
1902

1903
1904
1905

बाहुलकादरः ॥ (१) ॥*॥ दण्डं विष्कन्नाति । 'स्कम्भु रोध-
ने' सौत्रः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'विः स्कन्नातेर्निजम्'
(८।३।७७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मन्थबन्धनका-
ष्ठस्य' । गर्गरीमुखस्य वा । 'मन्थदण्डधाटककाष्ठस्य' वा ॥

मन्थनी नर्गरी समे ॥ ७४ ॥

मेति ॥ मन्थतेऽस्याम् । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः-' (३।
२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) गिरति वा । 'गृ-
निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकाद्गृत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मन्थनपात्रस्य' ॥

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः

विति ॥ ओषति । उष्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा० प०
से०) । घृत् (उ० ४।१।५९) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।—उ-
षिसृग्भ्यः कित् इति घृत्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥
(१) ॥*॥ कामति 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) ।
विच् (३।२।७५) । इलति । 'इल क्षेपे' (तु० प० से०) ।
एलयति । 'इल गतौ' (तु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३)
क्रम् वासावेलकश्च ॥ (२) ॥*॥ मीनाति । 'मीञ् हिंसायाम्'
(क्र्या० उ० अ०) । मयते 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) मे
वा । अच् (३।१।१३४) । 'मयः शिल्पिनि दैत्यानां करमेऽ-
श्वतरेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ महान्महाङ्गान्यस्य ।
'अनेकम्-' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'उष्ट्रस्य' ॥

करभः शिशुः ।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । 'कृशृबलि(कलि)गर्दिभ्यो-
ऽभच्' (उ० ४।१२२) । 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोऽ-
तस्तुते' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उष्ट्रशिशोः' ॥

करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥

केति ॥ 'शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे' (५।२।७९) इति
कन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दारुविकारशृङ्खलाप्रायबन्धन-
युक्तस्य करमस्य' ॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजति । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अजाविभ्याम्-' (५।१।८) इति
निर्देशात् वी । 'अजाद्यतष्टाप्' (४।१।४) । 'अजच्छागे हरे
विष्णौ रघुजे वेधसि स्मरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छयति,
छायते, वा । 'छो छेदने' (दि० प० से०) । 'छापूखडिभ्यः
कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'जातेः-' (४।१।६३)
इति ङिष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजायाः' ॥

स्तभच्छागवस्तच्छागलका अजे ।

स्तेति ॥ स्तभोति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) मूलविभुजा-
दित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पचाद्यचि (३।१।१३४) तु
नलोपो न स्यात् ॥*॥ तुभ इति पाठे, तोभते । 'तुफ
हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥*॥ 'शुभ' इति पाठे 'शुभ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपद्य-' (३।१।१३५)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ वस्तयति । 'वस्त अर्दने' (तु० आ०
से०) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ छायते ।
'छो छेदने' (दि० प० अ०) 'छो गुक् हलश्च' (उ० १।
१।१३) इत्यलच् । स्वार्थे कन् ॥ (४) ॥*॥ पञ्च 'अजस्य' ॥

मेहोरभोरणोर्णायुर्मेघवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥

मयिति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
घृत् (उ० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ उर भ्रमति । 'भ्रमु चलने'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । पृषोदरादिः (१।३।१०९) । यद्वा उना संभुना
रभ्यते । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाद्गृत्
॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति, अर्यते, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अतैः क्युरुच' (उ० ५।१।७) इति क्युन् ॥ (३)
॥*॥ ऊर्णा अस्य । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) ॥ (४)
॥*॥ मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा०
प० से०) । 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः ।—
'सृष्टिवेणिशृष्टिपार्णिचूर्णयः' इति निः—इति मुकुटस्त्वपाणि-
नीयः ॥ (६) ॥*॥ इलति । एलयति वा । 'इल गतिक्षेपणयोः'
(तु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । डलयोरेकत्वम्
(७) ॥*॥ सप्त 'मेषस्य' ॥

उष्ट्रोऽप्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरप्रकाजकम् ।

विति ॥ उष्ट्राणाम् (१), उरप्राणाम् (१), अजानाम्
(१), समूहः । 'गोत्रोक्तो-' (४।२।३९) इति वुच् ॥*॥ प्र-
कमेकैकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु चालेया रासभा गर्दभाः खराः

चेति ॥ चक्रवक्रमणं चक्रम् । तदस्यास्ति । मत्तु
२।९४) । 'आसन्वीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ बलय उपसंहाराय संहितः 'छदिहपथि-' (५।१।१३)
इति ढच् । वलेरपत्यम् । 'इतश्चानिजः' (४।१।१२२) इति
ढग् वा । 'चालेयो गर्दभे पुंसि सृष्टौ बलिहिते त्रिषु' इति
(मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रासते । 'रास्य शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । 'रासिबलिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यभच् ॥ (३)
॥*॥ गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कृशृबलिक-
लिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) । 'गर्दभं श्वेतकुमुदे
गर्दभो गन्धमिषपि । रासमे, गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ खं मुखविलमतिशयित-

१—इदं च 'उषिखनिभ्यां कित्' (उ० ४।१६२) इति सूत्रा-
सारणमूलकम् ॥

100

100

100

100

100

100

100

100

मस्य । 'स्वमुख' (वा० ५।२।१०७) इति रः । 'खरो रक्षो-
न्तरे तीक्ष्णे दुःसर्षो रासमेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'गर्दभस्य' ॥

वैदेहकः सार्थवाही नैगमो वाणिजो वणिक् ।
पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयकश्च सः ॥ ७८ ॥

वायिति ॥ विदेहेषु भवः धूमादित्वात् (४।२।१२७)
वुल् । विदेगिष वा । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । ण्वल्
(३।१।१३३) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'वै निश्चितो देह उप-
चयो यस्य' इति वा । 'वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽ
च' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) सार्थं वह-
न्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ निगमे भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनि-
षद्वाणिजोः (नागरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥
संज्ञापूर्वकत्वादृच्छभावे 'निगमः' अपि । 'निगमो वाणिजे
पुण्याम् (कटे वेदे वाणिक्पथे)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ पणते । 'पण व्यवहारे सुतौ च' (भा० आ० से०) ।
'पणतेरिज्यादेश्च बः' (उ० २।७०) प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥
(४) ॥*॥ 'वणिक् क्रियाम् । वणिज्यायां, पुमान् वाणिजके
च करणान्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पण्यते ।
'पण व्यवहारे' (भा० आ० से०) । 'अवयपण्य-' (३।१।
१०१) इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥*॥ आपणो
व्यवहारोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (७)
॥*॥ क्रयविक्रयाभ्यां जीवति । 'वन्नक्रयविक्रयाड्ठन्' (४।४।
१३) (८) ॥*॥ अद्यौ 'क्रियविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य' ॥
विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

वीति ॥ विक्रीणाति । 'डुकील् द्रव्यविनिमये' (क्र्या०
उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ विक्रयेण
जीवति । 'वन्नक्रयविक्रयाड्ठन्' (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वस्त्रपात्रादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतः' ॥

कायकः क्रयिकः समौ ।

केति ॥ क्रीणाति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥
क्रयेण जीवति । ठन् (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूल्येन
वस्त्रादि गृह्णतः' ॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वेति ॥ वणिजां कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४)
व्यल् ॥ (१) ॥*॥ 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥ (१) ॥*॥
द्वे 'वणिक्कर्मणः' ॥

१—इति काशिका ॥ माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्वी-
ल्लिङ्गः । भाव एव प्रत्ययः । न तु कर्मणि' इत्याह ॥ भाष्ये तु
'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव—इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥
'तस्मात् वणिजि साधुः' 'तत्र साधुः' (४।४।१८) इति यत् इति
बोध्यम् ॥

मूल्यं वस्त्रोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

म्विति ॥ मूलेनानाम्यम् । 'नौवयो-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ वसत्यत्र । 'धातृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ०
३।६) 'वस्त्रं वस्त्रे धने मूल्ये भूतौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (२)
॥*॥ अवक्रियतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः—
'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटः । तन्न । ल्युटा बाधात् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रयवस्तूनां मूल्यस्य' ॥

नीवी परिपणो मूलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि प्रीणने' (भ्वा० प० से०) ।
'अनित्यमागमशासनम्' इति न जुम् । 'इगुपधात्कित्' (उ०
४।१२०) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति
ङीष् । 'निपूर्वाङ्येनो निरी च' इति ङिः । 'कृदिकारात्'
(ग० ४।१।४५) इति ङीष् । 'व्यो यलोपः' नेदीर्घः । नीवी—
इत्याह मुकुटः । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परि-
पणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परिपण्यते वृद्धर्थं प्रयुज्यते ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ मूलं च तद्धनं
च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूल-
धनं तस्य' ॥

लाभोऽधिकं फलम् ।

लेति ॥ लभ्यते । 'डुलभश्च प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
'अकर्तरि-' (३।३।११९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्याख्यम् ।
'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ फलति ।
'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'फलं जतीफले सस्ये हेतूय्ये व्युष्टिलाभयोः' । (त्रिफलायां
च कक्कोले, प्रियङ्गौ तु फली स्मृता) इति विश्वः (मेदिनी) ।
'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च क-
क्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य' ॥

परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

पेति ॥ परिवृत्त्य दानम् ॥*॥ कचित् 'प्रतिदानम्'
इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ परिवर्तनम् । भावे घञ् (३।३।
१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२)
॥*॥ निमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) ।
'अचो यत्' (३।१।९७) । आत्वम् (६।१।४५) 'इद्यति'
(६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८)
च ॥ (३) ॥*॥ निमीयते । 'मीङ् हिंसायाम्' दि०

१—उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः'
(४।१३६) इति सूत्रं लभ्यते ॥ २—परिपण आडम्बरः—इत्यने-
काधैकरवाकरकौमुदी ॥ —३ इतः प्रभृति परजित्यन्तः पाठः कश्मी-
रपुस्तकस्य अन्यत्र तु न ॥

1870

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

1888

1889

1890

1891

1892

1870

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

1888

1889

1890

1891

1892

आ० अ० । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'परिवर्तनस्य' 'अदलाचदला' इति ख्यातस्य ॥

पुमानुपनिधिर्न्यासः

प्विति ॥ उपनिधीयते । 'डुधाब्' (जु० उ० अ०) ।
'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ न्यस्यते । 'अ-
सु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।९९) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निक्षेपस्य' ॥

प्रतिदानं तदर्पणम् ।

प्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥*॥ तस्यार्पणम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'स्वामिने निक्षेपार्पणस्य' ॥

क्रये प्रसारितं क्रय्यम्

केति ॥ क्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । गुणः (७।३।
८४) 'क्रयस्तदर्थे' (६।१।८२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥
एकं 'ग्राहका गृह्णीयुरिति बुद्ध्यापणे प्रसारितस्य' ॥

केयं केतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

क्रयिति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हृष्टे प्रसारणयोग्यस्य' ॥
विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं

वीति ॥ विक्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१)
॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भा० आ० से०) । 'तव्यत्त-
व्यानीयरः' (३।१।९६) ॥ (२) ॥*॥ 'अवयवपण्य-' (३।३।
१०१) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रयक्रिया-
कर्मणः' ॥

क्रय्यादयस्त्रिषु ।

केति ॥ (पण्यान्ताः) ॥

क्लीबे सत्यापनं सत्यकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

क्लीति ॥ सत्यस्य करणम् । 'सत्यापवाश-' (३।१।२५)
इति णिजापुको । भावे ल्युट् (३।३।११४) । 'सत्यापना
सत्याकृतिः' इति स्त्रीकाण्डे बोधालितात् 'ण्यासथ्रन्थः-' (३।
३।११७) इति युजपि ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) । 'का-
रे सत्यागदस्य' (६।३।८७) इति मुम् ॥ (२) ॥*॥ किन्
(३।३।९४) । 'सत्यादशपथे' (५।४।६६) इति डाच् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'साई' इति ख्यातायाः ॥

विपणो विक्रयः

वीति ॥ विपणनम् । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
वृद्धिः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१)
॥*॥ विक्रयणम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'विक्रयक्रियायाः' ॥

अमर० ४२

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

समिति ॥ दशन्ति, दशन्ते, वा । 'दश दशने' (भा०
प० अ०) । बाहुलकात्कनिन् । दशशब्दमभिव्याप्य । 'आङ्
मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) 'नपुंसकात्-' (५।४।१०९)
इति पक्षे टच् न । एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः सं-
ख्येये, त्रिलिङ्गाश्च । तेन 'एको विप्रः' इत्यादि भवति, न तु
'विप्रस्यैकः' इत्यादि ॥

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्येय-
संख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा 'विंशतिर्गवः'
'गवां विंशतिः' इति ॥

संख्यार्थे द्विवचने स्तः

समिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्विवचन-
बहुवचने अपि स्तः । यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥

१—एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलिङ्गाः ।
एका शाटी, एकः पटः, एकं कुण्डम् । दश स्त्रियः, दश पटाः,
दश कुण्डानि । आदर्शेति । अष्टादशान्ताः—इति क्षीरस्वामी ॥
आदर्शेति । दशशब्दश्रुतिपर्यन्तशब्दादशं यावत् संख्या एकादिकाः
संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधिकरण्येनैव ता-
सां वृत्तिरित्यर्थः । यथा 'एको विप्रः' 'दश विप्राः' इति, न तु
वैयधिकरण्येन इतिरिति, न तु 'एको विप्रस्य, दश विप्राणाम्'
इत्यादिः ।—इति मुकुटः ॥ अत्र त्रैकाद्या अष्टादशान्ता संख्या
संख्येये वर्तन्ते । यदाह वाचस्पतिः । 'अष्टादशस्य एकाद्याः संख्याः
संख्येययोगोचराः' इति—इति स्वोपशानाममालाव्याख्यायां हेमाचा-
र्यः ॥ इदं च प्रायिकम् । 'बहुषु बहुवचनम्' (१।४।२१) इति सू-
त्रभाष्ये 'किंसंबन्धेकत्वे, किंसंबन्धिद्वित्वे, किंसंबन्धिवचने' इत्यर्थे
'कस्यैकस्मिन्, कयोर्द्वयोः, केषां बहुषु' इति प्रयोगेण संख्यापरत्व-
स्यापि प्रतीतिः ॥ इदं त्वयावगन्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽप्येषां स्वाश्र-
यद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्मेमात्रप्रतिपादकता । अत एवोक्तमाप्यप्र-
योगे द्विवचनादिः—इति ॥ २—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः
संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते ॥ यद्वाध्यम्—
'आदर्शस्य संख्या संख्येये वर्तते । ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च'
इति ॥ विंशतिः पटाः । विंशतिः पटानाम् । शतं गावः । शतं
गवाम्—इति क्षीरस्वामी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे
वर्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्तन्ते । यथा 'विंशतिर्घटाः, विंशति-
र्घटानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्' इति ॥ यदाह वाचस्पतिः—
'ऊर्ध्वविंशत्यादिकास्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इति—इति हेमचन्द्रः ॥

३—संख्यामार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया द्विवचन-
बहुवचने अपि स्त एकशेषेण । 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः । गवां
विंशती, गवां विंशतयः' इति क्षीरस्वामी ॥ यदाह मेदविवक्षा-
यां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विंशत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामाना-

तासु चानवतेः स्त्रियः ।

नेति ॥ तान् विशत्यादिषु नवतिमभिधाय स्त्रीलिङ्गाः ।
यथा 'विशत्या पुरुषः कृतम्, विशतिः कुण्डानि' इति ॥

पङ्केः शतसहस्रादि क्रमादशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पेति ॥ द्वौ पञ्चती । 'पङ्क्तिविशतिः' (५।१।५९) इति
साधुः । 'पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशासंख्यावलीषु च' इति विश्वः
॥*॥ पङ्केदशगुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादि ज्ञेयम् । यथा
'दश पङ्कयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्युत्तरम्' इत्यादि ॥

यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

याविति ॥ यौतर्वाहुलकाद्भावे कर्तरि वा तुन् योतुः
प्रोथनम्, शोधकः वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) ॥*॥
'शोधितारः' । 'माने वयः' (४।३।१६२) ॥ (२) ॥*॥ मी-
यतेऽनेन । 'माद् माने' (दि० आ० अ०) । 'पाय्यसां-
नाय्य' (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ मानमर्थो
यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मानार्थस्य' ॥

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः

मानमेदानाह—मानमिति ॥ तोल्यतेऽनया । 'तुल उ-
न्माने' (तु० प० से०) । मिदायद् (३।३।१०३) ।—
'अतुलोपमाभ्याम्' (२।३।७२) इति निर्देशाद्गुणाभावः ॥

गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

ग्विति ॥ मध्यतेऽनेन । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प०

विकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः ।
यथा 'द्वे विशती, तिस्रो विशतयः' इति ॥ सामानाधिकरण्याभा-
वेऽपि 'गवां विशती, गवां विशतयः' इति सुकुटः ॥ द्वि-
वचनबहुवचनोर्वैतमानास्तु विशत्याद्याः संख्यायामेव वर्तन्ते—इति
हेमचन्द्रः । 'पङ्क्तिविशतिः' (५।१।५९) इति सूत्रे भाष्यप्रदीपो.
इषोते नामेशमष्टेन तु—विशत्यादयो व्यादयश्च धर्मशक्ता एव ।
धर्मकर्मणोरभेदाच्च व्यक्तौ कार्याणि । तयोश्च भेदाभेदौ । विशत्या-
दयः कदाचिद्भेदेन संख्यां वदन्ति 'गवां विशतिः' इति । कदाचि-
त्प्रभेदेन 'विशतिर्गावः' इति ॥ यत्राप्यभेदेन, तदापि धर्मगतसंख्या-
वैशिष्ट्येनैव तयो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात् । यथा 'गावो
धनम्' इत्यादी । प्रतीहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्यप्रतीतिर्धन-
संज्ञात् ॥ इयंस्तु विशेषः । तत्र कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि
प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथम्, इति चेत् । आ-
रोपेण, इति गृह्यण ॥ इयंस्तु स्वगतवाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्याभे-
देन तद्वत्संख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावात्,
इति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम् ॥ नापि विशत्यादिभ्यो बहुवच-
नम् ॥ विशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ 'द्वयेकयोः' (१।४।२२)
इत्यादी तु विशतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिः, इति
द्विवचनम् । एवं प्रतीतिरीदृशवृत्तिविषयैव, इति नातिप्रसङ्गः—इति
निष्कर्ष उक्तः ॥

से०) 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'माषो ग्रीहान्तरे
मूर्खे मानत्वगोषभेदयोः' इति मेदिनी । कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) । आद्यश्चासौ माषश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'माषकस्य' ॥

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

तयिति ॥ अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे बिभीतके ।
सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले
तुल्ये हृषीके स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कर्षति ।
'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ।
'कर्षो ना कर्षणे मानप्रभेदे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कर्षस्य' ॥

पलं कर्षचतुष्टयम् ।

पेति ॥ पलति 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कर्षाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलस्य' ॥

सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे

स्विति ॥ शोभनो वर्णः स्तुतिः, वा यस्य । स्वस्तु
'सुवर्णं स्वर्णविस्तयोः' इति क्लीबमाह । 'सुवर्णो ना स्वर्णकर्षे
सुवर्णा च मखान्तरे । स्त्री कृष्णागुरुणि क्लीबे काश्चने हरि-
चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्त्यते स्म ।
'विस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । आग-
मस्यानिव्यत्वान्नेद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अक्षमानस्य' ॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

किति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥*॥ तस्य हेम्नः पले
॥*॥ एकम् 'अक्षपलस्य' ॥

तुला स्त्रियां पलशतम्

त्विति ॥ तोलयन्ति । 'तुल उन्माने' चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । 'अतुलोपमाभ्याम्' (२।३।७२) इति
निपातनाद्गुणाभावः । गिजभावे तु 'इगुपध' (३।१।१३५)
इति कः । 'तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणां दाहबन्धाय पी-
ठिकायामपीष्यते । राशौ पलशते भाण्डे (तुलं स्याद्ब्रह्मा-
रुणि । आकाशे च पिचौ न स्त्री)' इति विश्वहैमचन्द्रौ (मेदि-
नी) ॥ (१) ॥*॥ पलानां शतम् ॥*॥ एकम् 'तुलायाः' ॥

भारः स्याद्विशतिस्तुलाः ।

मेति ॥ त्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अ-
कर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'भारः सहस्रद्वितये
पलानामपि वीवधे' इत्यजयः । 'भारः स्याद्वीवधे विष्णौ
पलानां द्विसहस्रके' (इति मेदिनी) ॥*॥ (व्यादेर्दीर्घान्तात्)
अपि (३।३।५७) भरः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भारस्य' ॥

आचितो दश भारः स्युः

आचीति ॥ आचीयते स्म । 'चिच् चयने' (खा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'भारैर्दशभिराचितिः' इति रत्नकोषः । 'आचितः शकटोन्मेषे पलानामयुतद्वये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितस्य' ॥

शकटो भार आचितः ॥८७॥

शेति ॥ शकटेन उह्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितभारस्य' ॥

कार्पापणः कार्षिकः स्यात्

केति ॥ कर्षस्यायम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । आपणनम् । 'पण व्यवहारादौ' (भा० आ० से०) । 'नित्यं पणः—' (३।३।६६) इत्यप् 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । कार्षस्य कार्षेण वा आपणः । 'कार्पापणोऽस्त्री कार्षिके पणषोडशकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्षस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजतरूप्यस्य' ॥

कार्षिके ताम्रिके पणः ।

केति ॥ ताम्रस्यायम् । 'अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥*॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ' (भा० आ० से०) । 'नित्यं पणः—' (३।३।६६) इत्यप् । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धभावः । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्पापणे ग्रहे । ऋष्यशाकादिके द्युते व्यवहारे भूतौ धने' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ताम्रकृतकार्पापणस्य' तुल्यमानमुक्तम् ॥

॥ अङ्गुलिमानं च हस्तादि नृवर्गे उक्तम् ॥

प्रथमानं त्वाह—

अखियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥८८॥
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अस्त्रीति ॥ आढौकते । 'ढौकृ गतौ' (भा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'आढकी च तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं (सर्वतो दशाङ्गुलिमानस्य) । द्रवति । 'डु गतौ' (भा० प० से०) । 'कृवृजृसिद्धपत्यनिखपिभ्यो नित्' (उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽखियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खमाराति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गारादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भा० उ० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वाहोऽश्वमानयोः । वृषे, वाहा तु वाहौ स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)

॥*॥ निकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ कुण्ड्यते, कुण्डते, वा । 'कुडि दाहे' (भा० आ० से०) । बाहुलकात् कवच्प्रत्ययः । अनित्यत्वान्न तुम् ॥*॥ 'कुटपः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः । तत्र 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुटेः कपन् (उ० ३।१४२) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्थीयतेऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानमेदे सानावत्युच्चवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आद्यर्थेन मानीभविताप्रवर्तिकादिप्रहः । 'वाहो विंशतिखारीभिर्भविता स्यादनेन तु । प्रवर्तः पञ्चखारीभिः सस्यमाने प्रकीर्तितः' । 'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् । अष्टाढको भवेद्रोणो द्विद्रोणः सूर्य उच्यते । सार्धसूर्यो भवेत्खारी द्विद्रोणा गोण्युदाहृता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्' ॥*॥ 'परिमाणानाम्' पृथगेकैकम् ॥

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पद-रज—' (३।३।१६) इति घञ् । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः । पादतयिदयोः स्थानत्राणयोरङ्गवस्तुनोः । श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंलिङ्गः किरणे पुनः । पादो बुध्रे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चतुर्थभागस्य' ॥

अंशभागौ तु वण्टके ॥८९॥

अंशेति ॥ अंश्यते 'अंश विभाजने' () अदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—'अमेः शन्' इति लपाणिनीयः । 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भागो रूपार्थके भाग्यैकदेशयोः' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ वण्ट्यते । 'वटि विभाजने' (तु० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विभागस्य' ॥

द्रव्यं चित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं बुद्धमर्थैर्विभवा अपि ॥९०॥

द्रेति ॥ हरिव । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जनुद्रमविकारयोः । विनये मेपजे रीत्याम्' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विदु लामे' (तु० उ० अ०) । 'चित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः । 'चित्तं क्लीबं धने वाच्यलिङ्गं स्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्वपतौ साधु । 'पथ्यतिथि—'

१—पुनरित्यन्तस्यात्र लेखोऽनुचितः । पदशब्दार्थनोपकल्प पदशब्दव्याख्यायां स्वयं लिखितस्यात्र पादशब्दव्याख्यायामप्रकृतत्वात् ॥

(४।४।१०४) इति ठञ् ॥ (३) ॥*॥ रिच्यते । 'रिचिर् वि-
रेचने' (६० उ० अ०) । 'पातुदिवचिरिचि-' (उ० ३।७)
इति थक् ।—'वसिकाशि-' इत्यादिना थन्—इति मुकुटस्त्व-
पाणिनीयः ॥ (४) ॥*॥ ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० प०
से०) । बाहुलकात् वथन् ॥ (५) ॥*॥ धनति । 'धन
धान्ये' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'धनं तु
गोधने विते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ वसति,
उच्यते, वाऽस्मिन् गुणैः । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'धृस्त्वस्मिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।—'पद्यसि वसि-' इत्या-
दिना उः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । वस्ते, वस्यते वा । 'वस
आच्छादने' (अ० आ० से०) उः । 'वसुर्मयूखाम्निजनाधि-
पेषु योके सुरे स्यादसु हाटके च । वृज्यौषधस्थानधनेषु रत्ने
षसु स्मृतं स्यान्मधुरेऽन्यवच्च' इति विश्वप्रकाशः ॥ (७) ॥*॥
हृयति । 'हृय गतिकान्त्योः' (भ्वा० प० से०) । 'हृयतेः'
'कन्यन् हिर् च' (उ० ५।४४) ।—जिहीते भाग्यवन्तम् ।
'ओहाड् गतौ' (जु० आ० अ०) । 'हो हिर् च'
इत्यन्यप्रत्ययो हिरादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'हि-
रण्यं चे(रे)तसि द्रव्ये शातकुम्भचराटयोः । अक्षये मान-
भेदे च स्यादकुप्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥
द्रवति, द्रव्यते वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षि-
भ्यामिन्' (उ० २।५०) 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च
पराक्रमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दिवं मनति ।
'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'धुन्नं वित्ते बलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (मेदिनी)
॥ (१०) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्नायाम्' (जु० आ०
से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् । ऋच्छति, अर्थ्यते
वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिकुषिगातिभ्यस्थन्'
(उ० २।४) । 'अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभि-
धेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥
(११) ॥*॥ राति सुखम्, रायते वा । 'रा आदाने' (अ०
प० अ०) । 'रातेडैः' (उ० २।६६) । 'रा द्वयोर्विभवे खणौ'
इति रुद्रः ॥ (१२) ॥*॥ विभवति । अच् (३।१।१३४) ।
'विभवो धननिर्वृत्योः' इति हैमः ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश
'द्रव्यस्य' ॥

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

स्येति ॥ कुप्यते । 'कुप निष्कषे' (क्र्या० प० से०) ।
'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् ॥*॥ कुश्यते । 'कुश सं-
क्षेपे' () 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते' इत्यधिकारे 'को-
शविशदौ च' इति शमेदः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हेम
च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिताघटिते ॥*॥ द्वे 'घ-
टिताघटितहेमरूप्ययोः' ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'राज-

सूय०' (३।१।११४) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् (हेमरू-
प्याभ्यामन्यस्य) 'ताम्रादेर्धातोः' ॥

रूप्यं तद्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

रूप्यमिति ॥ 'आहतं तु मृषार्थके । गुणिते ताडिते
चापि' इति हैमः । आहतं रूपमस्य । 'रूपादाहतप्रशंस-
योर्यप्' (५।२।१२०) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आहतरूपस्य
हेमरूप्यादेः' ॥

गारुतमतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

नेति ॥ गारुतमतो जातत्वात् 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ मरकं तरन्यत्नेन । 'तृ' (भ्वा० प०
से०) । 'अन्यभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२)
॥*॥ अश्मनो गर्भः ॥ (३) ॥*॥ हरिद्वर्णो मणिः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'गारु-
तमतस्य' ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

शोणेति ॥ शोणं च तद्रत्नं च ॥ (१) ॥*॥ लोहितमेव ।
'लोहितान्मणौ' (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ पद्ममिव
रागोऽस्य । 'अनेकमन्य-' (२।२।२४) इति समासः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'पद्मरागस्य' ॥

अथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ता

अथेति ॥ मुक्तैव । 'विनयादिभ्यष्टक्' (५।४।३४) ॥
(१) ॥*॥ मुच्यते स्म । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'मुक्ता मौक्तिकपुंश्चल्योः' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मौक्तिकस्य' ॥

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुनपुंसकम् ।

अथेति ॥ विशिष्टो द्रुमः । यद्वा विशिष्टे द्रौ भवः । 'बु-
द्रभ्यां मः' (५।२।१०८) । ('विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवाले-
ऽपि पुमानयम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रबलति । 'बल
प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति
णः । 'प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवालस्य' ॥

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

रेति ॥ रमन्तेऽस्मिन् । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ०
अ०) । बाहुलकात् कप् । तुक् (६।३।१।७१) । 'रत्नं स्व-
जातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्यते 'मण
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'मणिः

१—तद्वयं कुप्याकुप्यम्—इति क्षीरस्वामी ।—तयोर्हेमरूप्ययो-
र्द्वयम्—इति मुकुटः ॥

स्त्रीपुंसयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च । (कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिङ्गरेऽपि च) इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
अश्मजातौ मरकतादौ ॥*॥ द्वे 'रत्नस्य' ॥

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।

तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

हक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

स्वेति ॥ सुष्ठु ऋणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।२।१३४) यद्वा अर्णनम् । घञ् (३।३।१८) ।
शोभनोऽर्णो गतिरनेन ॥ (१) ॥*॥ शोभनो वर्णोऽस्य । सुष्ठु
वर्ण्यते वा । 'वर्णो वर्णने' (जु० प० से०) प्यन्तः । 'एरच्'
(३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । 'कृजादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३।५) । 'कनकं' हेमि
पुंसि स्यात्किञ्चुके नागकेसरे । धत्तुरे काञ्चनारे च कालीये
चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हीयते
वा । 'हि गत्यादौ' (खा० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।
१।४५) ॥ (५) ॥*॥ हटति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
णुल् (३।१।१३३) । हाटयति वा । कुन् (उ० २।३२) ॥
(६) ॥ तप्यतेऽनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ।
'कृल्ल्युटः' (३।३।११३) इत्यनीयर् ॥ (७) ॥*॥ शातकुम्भे
पर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥ अनुश-
तिकादिः (७।३।२०) । ('शातकौम्भम्') इति तु खामी ॥
(८) ॥*॥ गङ्गाया अपलम् । शुभ्रादित्वात् । (४।१।१२३)
हक् । 'यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकादीप्ततेजसम् । तदुल्बं पर्व-
ते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत' इति वाशुपुराणम् । 'गाङ्गेयः'
स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकसेरुणोः' (इति मेदिनी) ॥ (९)
॥*॥ विभर्ति, भरति वा । मनिन् (उ० ४।१।४५) ('भर्म'
स्यात्काञ्चने भृतौ' इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ कर्वयनेन ।
'कर्व दर्वे' (भ्वा० प० से०) । मङ्ग्रादिः (उ० १।४१) ।
'कर्बुरं सलिले हेमि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृ-
न्तायां शबले पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(११) ॥*॥ चमीकरे आकरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।
३।५३) इत्यण् । यद्वा चमनम् । 'चमु अदने' (भ्वा० प०
से०) । 'इज्जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अनाचमेः'
(७।३।३४) इति आङोऽविवक्षितत्वाद्बुद्धिः । 'कृदिकारात्'-
(ग० ४।१।४५) इति ङीष् । चामी करोति । 'कृजो हेतु'-
(३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥*॥ जातं रूपं यस्य । यद्वा
प्रशस्तं जातम् । 'प्रसंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (१३) ॥
॥*॥ महच्च तद्रजतं च । 'सन्महत्'- (२।१।६१) इति
समासः । 'आन्महत्' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥*॥
काञ्चति (ते) । 'काचि दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । नन्या-
दित्युः (३।१।१३४) — पृषोदरादिः (६।३।१०९) — इति मुकु-

टस्तु चिन्त्यः । 'काचि' धातोरेव सत्त्वात् ॥ (१५) ॥*॥
रोचते । 'हच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'युजिहजितिजां
कुथ' (उ० १।१।४६) इति मक् । 'हक्मं लोहे सुवर्णे च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (१६) ॥*॥ कृतस्वरे आकरविशेषे भवम् ।
अण् (४।३।५३) । कृताः पठिताः स्वरा येन । तस्मै देयम् ।
'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१७) ॥*॥ जम्बूरसस्य नद्यां
भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥*॥ अष्टौ
धातवः पदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्'- (६।३।
१२५) इति दीर्घः । यद्वा अष्टानामपदम् ॥ (१९) ॥*॥
एकोनविंशतिः 'सुवर्णस्य' ॥

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।

अलमिति ॥ अलंकारसंबन्धि सुवर्णम् ॥*॥ शृङ्गिणामी ।
शृङ्गी । कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ०
२।३२) । 'शृङ्गी' इति पृथग् नाम वा । 'स्त्री शृङ्गी मण्ड-
नसुवर्णम्' इति रत्नकोषः । 'भूषणं कनकं शृङ्गी' इति नाम-
माला च । अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्याः । गौरादिः (४।
१।४१) । 'स्त्री स्यात्काचिन्मृणात्यादि' इति वचनात् ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'अलंकारस्वर्णस्य' ॥

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

द्विति ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा ।
'दुर्वर्णं त्रिष्वसद्वर्णं क्लीबमैलेयरूप्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ रजति, रज्यते वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०)
'पृथिरज्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् । 'रजतं त्रिषु
शुक्ले स्यात् क्लीबं हारे च दुर्वर्णे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ 'रूप रूपक्रियायाम्' (जु० उ० से०) । प्यन्तः ।
'अचो यत्' (३।१।९७) । 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहत-
स्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥
(३) ॥*॥ खर्जति । 'खर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । ख-
र्जपिङ्गादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।१।४०) इत्यूरः । 'खर्जूरं
रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' (इति हैमः) ॥ (४) ॥*॥
श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्कि-
नीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
पञ्च 'रूप्यस्य' ॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । 'रीङ् क्षरणे' (दि० आ० अ०) ।
रिणाति वा । 'री गतिरेषणयोः' (क्त्वा० प० अ०) । 'स्त्रियां
क्तिन्' (३।३।९४) । 'रीतिः स्त्रियां स्यन्दप्रचारयोः । पि-
तले लोहकिंटे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋ गतौ'

१—शृङ्गिहस्तान्ता च । तथा च बाणः—'वर्षपर्वतसमूहनिवातः-
स्थितापरिमाणशृङ्गिहेमकूटं राजकुलम्' इति—मुकुटः ॥

(भ्वा० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) आरं कृत्यते ॥
‘कूट दाहे’ (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘आर-
कूटोऽत्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम्’ इति रभसः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘पित्तलस्य’ ॥

अथ ताम्रकम् ।

शुल्वं म्लेच्छमुखं द्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ ताम्यति, तम्यते, वा । ‘तसु काङ्क्षायाम्’
(दि० प० से०) । ‘अमितम्योर्दीर्घश्च’ (उ० २।१६) इति
रक् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । ‘तम्यमिचमां दीर्घश्च’
इति रक्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ शलति ।
‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘उत्वादयश्च’ (उ० ४।१५)
इति, साधु । यद्वा शुल्वयति, शुल्व्यते, वा । ‘शुल्व माने’
(चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) ‘ए-
च् (३।३।५६) वा । ‘शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसं-
निधौ’ इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ म्लेच्छदेशे मुखमुत्प-
त्तिरस्य । म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा ॥ (३) ॥*॥ द्वे हेम-
रूप्ये अश्रुते स्म । ‘अश्रु व्याप्तौ’ (स्वा० आ० से०) ।
‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन
वरम्, उरु, वा अतिशयने इष्टम् । (५।३।५५) । ‘प्रियस्थिर-’
(६।४।१५७) इत्युर्वर । ‘वरिष्ठं ताम्रके क्लीबम्’ इति टवर्ग-
द्वितीयान्ते रुद्रः । ‘वरिष्ठं मरिचेऽपि च । ताम्रे क्लीबं तित्तिरौ
ना वरोस्तमयोन्निष्ठु’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ उं
शंभुं वृणोति । ‘वृज् वरणे’ (स्वा० उ० से०) । ‘संज्ञायां
श्रुतवृजि-’ (३।२।४६) इति खच् । ‘अश्रुर्द्विषत्-’ (६।३।६७)
इति मुम् । उत्कृष्टसुंवरम् । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ।
‘उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च
पुमांताम्रे तु स्यान्नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि
(५।४।३८) तु । ‘औदुम्बरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञशाखिनः’
इत्यजयः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘ताम्रस्य’ ॥

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
अश्मसारः

लोह इति ॥ लोहति, लुहते, वा । ‘लुह गार्धे’ () ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । ल्युतेऽनेन वा ।
‘लुह छेदने’ (क्वा० उ० से०) । बाहुलकाद् हः । रुहते,
रोहति वा ‘रुह प्रादुर्भावे’ (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।
३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । कपिलिकादित्वात् (वा०
८।२।१८) लत्वम् । ‘लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोङ्गके सर्व-
तैजसे’ (इति मेदिनी) ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि ‘लौहम्’ ॥ (१)
॥*॥ शस्यतेऽनेन । ‘शसु हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) ।
‘दात्रीशस्-’ (३।२।१८२) इति झृन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तेजयति, तेज्यते वा, अनेन वा ।
‘तिज निशाने’ (चु० प० से०) । ‘तिजेर्दीर्घश्च’ (उ० ३।१८)

इति क्लः । ‘तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं,
यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोन्निष्ठु’ (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । ‘पिडि संघाते’ (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । ‘पिण्डो
बोले बले सान्ने देहागैरैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोल-
सिंहकयोरपि । ओण्डपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवना-
यसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः’ (इति मेदि-
नी) ॥ (४) ॥*॥ कालं च तदयश्च । ‘अनोऽमायःसरसाम्-’
(५।४।९४) इति टच् ॥ (५) ॥*॥ एति, अयते वा । अयुन्
(उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ अश्मनः सारः । ‘अश्मसारं च
शस्त्रकम्’ इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ सप्त ‘लोहस्य’ ॥

अथ मण्डूरं शिङ्गाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

अथेति ॥ मण्डते(ति) । ‘मडि भूषायाम्’ (भ्वा० प०
से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरच् ॥ (१) ॥*॥
शिङ्ग्यते । ‘शिङ्घि आघ्राणे’ (भ्वा० प० से०) । ‘आणको
लघुश्लिङ्घिधाचभ्यः’ (उ० ३।८३) । प्रषोदरादिः (६।३।
१०९) । सिंहमाणयति वा । कर्मण्यण् (‘शिङ्गाणं काचपात्रे
च लोहनासिकयोर्मले’ इति मेदिनी) ॥*॥ ‘सिंहानम्’ इति
पाठे सिंहवदनिति । ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । सिंहमानयति वा । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥
(२) ॥*॥ तस्य लोहस्य मले ॥*॥ द्वे ‘लोहकिट्टस्य’ ॥

सर्वं स्यात्तैजसं लोहम्

सेति ॥ तेजसो विकारः । ‘तस्य विकारः’ (४।३।१३४)
इत्यण् । यद्वा तेजोऽस्त्यस्य । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३)
॥*॥ एकं ‘सर्वधातूनाम्’ ॥

विकारस्त्वयसः कुशी ।

वीति ॥ कुं भूमिं श्यति । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प०
अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘जा-
नपद-’ (४।१।४२) इति षीष् । ‘कुशी फालेऽपि वल्गायां
(कुशा, पापिष्ठमत्तयोः । कुशो वाच्यवदाख्यातः)’ इति
विश्वः । ‘कुशो रामसुते दमै पापिष्ठे योक्त्रमत्तयोः । कुशी
लोहविकारे स्यात्कुशा वल्गा कुशं जले’ (इति हैमः) ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘अयोविकारस्य’ ॥

क्षारः काचः

क्षेति ॥ क्षरति । ‘क्षर संचलने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘ज्वलिति-’ (३।१।१४०) इति णः । ‘क्षारः काचे रसे
गुडे । भस्मनि धूर्तं लवणे’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क-
चते । ‘कच बन्धने दीप्तौ च’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) काचयति वा । अच् (३।
१।१३४) । ‘काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे’ इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काचस्य’ ॥

अथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरेचोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः । यद्वा चपनम् । 'चप शक्तौ' () । प्यन्तः । 'एरच्' (३।३। ५६) । चपं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे क्षीप्ते पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्यामपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादाने' चुराद्यदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । रसयति घातून् वा । अच् (३।१।१३४) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिक्तादौ पारदेऽपि च । रसा तु रसनापाठासल्लक्षितिकङ्कणु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ शिवेन सूयते स्म । 'बू प्रसवे' (दि० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रि-याद्वाहणीसुते । बन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पारं ददाति । 'हुदाच् दाने' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'पारते' इति पाठे पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'रसे-न्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पारदस्य' ॥

गर्वलं माहिषं शृङ्गम्

गेति ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गवामलम् । यद्वा गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गर्वं लाति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'महिषशृङ्गस्य' ॥

अभ्रकं गिरिजामले ।

अभ्रेति ॥ अभ्रति, अभ्रयते वा । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । कन् (उ० २।३२) । अभ्रस्य प्रतिकृतिर्वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ गिरौ जातम् । 'जनी प्राडुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।१७) । ('गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजनुति शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुलज्ज्योश्च योषिति' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अमति । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । वृ-षादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न मलमस्य, इति वा । ('अमलं त्वभ्रके क्लीबं लक्ष्म्यां स्त्री निर्मले त्रिषु' इति मेदि-)

१-रसः प्रायेण महिषशृङ्गे स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य कथनम्— इति मुकुटः ॥ २-गिरिजामलम्— इत्येकं नाम—इति स्वामिमुकुटौ ॥

नी) । 'गिरिजं निरिजावीजमलं गवल्ध्वजम्' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभ्रकस्य' ॥

स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

स्त्विति ॥ अज्यते नयनमनेन । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (ह० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । स्रोतोऽज्जन-नम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ सुवीरे देशे भवम् । तत्र 'भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौवीरं काञ्जिके स्रोतोञ्जने च बदरीफले । ना तु नृवृत्ति' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कपोतस्येदम् । कपोतवर्णत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कापोतं च तदञ्जनं च ॥ (३) ॥*॥ यमुनायां भवम् । अण् (४।३।५३) । यद्वा यमु-नाया इदम् । तद्वच्छयामलात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सौ-वीराञ्जनस्य' 'सुर्मा' इति ख्यातस्य ॥

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरकैः ।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुत्थयते, वा । 'तुत्थ आवरणे' () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । तुत्थं च तदञ्जनं च ॥ (१) ॥*॥ शिखिनो ग्रीवा । शिखिग्री-वास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) तद्वर्णत्वात् ॥ (२) ॥*॥ वितुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ म-यूरस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । मयूरं कायति वा । सादृश्यात् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुत्थाञ्जनस्य', 'तू-तिया' इति ख्यातस्य ॥

कर्परी दार्विका काथोद्भवं तुत्थम्

केति ॥ कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरद् लत्वाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ दार्वी दारुहरिदा । तद्विकारोऽपि दार्वी अमेदोपचारात् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तत्तुत्थं काथोद्भवमावर्तितं सदुक्तपर्या-यम् ॥*॥ तुत्थं चास्य नाम । 'तुत्थं स्यादमृतासङ्गं कर्परी तुन्नमिलपि' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आवर्तन-निष्पन्नस्य रसाञ्जनभेदस्य' ॥

रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं ताक्ष्यशैलम्

रेति ॥ रसजमञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७८) ॥ (२) ॥*॥ रसो गर्भेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ ताक्ष्य-शैले भवम् । अमेदोपचारात्, इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' । स्वामी तु—तुत्थाञ्जनादि पञ्च पर्याया-नुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवादिपञ्चकं रसवतीपर्यायानाह ॥

१-स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिपञ्चकं कर्पर्यन्तं तुत्थाञ्जनपर्यायमुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवे तुत्थरसाञ्जनादित्रयमाह—इति मुकुटः ॥

गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च

गेति ॥ गन्धयुक्तोऽश्मा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७८) ॥ (१) ॥*॥ गन्धोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (पा२। १२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ 'गन्धिकः' इति पाठे 'अत इनिठनौ' (पा२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । विनयादिवात् (पा४।३४) स्वार्थे ठक् ॥*॥ 'आमोदलेशयोर्गन्धः स सुगन्धः सुगन्धकः' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' ॥

चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०२ ॥

चेति ॥ चक्षुषे हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (पा१।६) । 'चक्षुष्यः केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभगयोः स्त्रियामक्षिहितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुल-मलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।—'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।५) । 'चक्षुष्या कुम्भकारी च कुलाली च कुलत्थिका' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ कुलत्थ-प्रतिकृतिः । 'इवे-' (पा३।९६) इति कन् । यद्वा कुले तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तु-त्यविशेषस्य' ॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

रीति ॥ रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तन्मलत्वात् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशकत्वात् । 'उदन्तनपुंसकेषु पुष्प-केतु कुसुमाञ्जनम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ पुष्पस्य प्रतिकृतिः 'इवे-' (पा३।९६) इति कन् । ततः स्वार्थेऽण् (पा४।३८) ॥ (३) ॥*॥ कुसुममिव, कुसुमनाशकं वा अञ्जनम् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रीतिकार्या ध्यायमानायां जातस्य मलस्य' ॥

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥

पीति ॥ पिञ्जनम् । 'पिञ्जि वर्णे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनान्न कुत्वम् । पिञ्जं वर्णविशेषं राति । कः (३।२।३) । 'पिञ्जरोऽध्वान्तरे पीते क्लीबं स्वर्णे च पीतने' ॥ (१) ॥*॥ पीतं वर्णं नयते । 'णय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'पीतनं पीतदारुणि' । कुङ्कुमे हरिताले च (पुमा-नाम्रातके मतः) इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ताल-यति, तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४, ३।३।५६) । 'तालः कालक्रि-यामाने हस्तमानद्वयेदयोः । करास्फोटं करतले हरिताले त्स-रावपि' (इति हैमः) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे । वाद्य-

भाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१। १३६) इति कः । 'आलं स्यादनल्पहरितालयोः' इति हेम-चन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ हरितं वर्णमालाति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'हरिता-लमलं तालवर्णकं नटभूषणम्' इति माधवः । 'हरिताले तु कर्वूरं गोदन्तो नटसंज्ञकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हरितालस्य' ॥

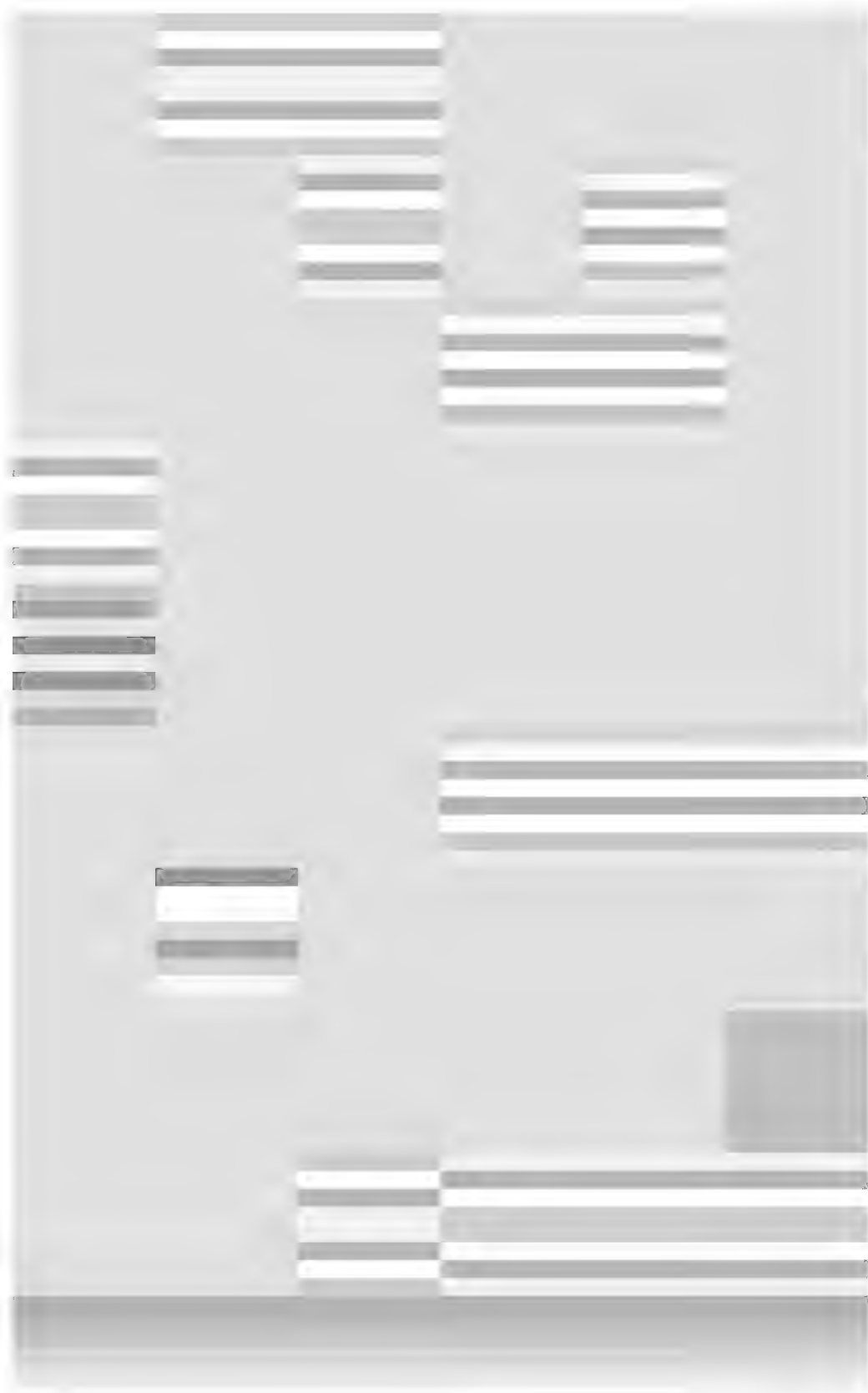
गैरेयमर्थं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

गैरयिति ॥ गिरौ भवम् । 'नद्यादिभ्यः' (४।२।९७) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्चायाम्' (चु० आ० से०) ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । अर्थो-दनपेतम्, वा । 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२) इति यत् । 'अर्थ्यो विपश्चिन्ति न्याय्ये त्रिष्वर्थ्यं तु शिलाजतु' इति यान्ते रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ गिरेर्जातम् 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । 'गिरिजं लभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुल्ल-ङ्गयोश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अश्मनो जा-तम् ॥ (४) ॥*॥ शिलाया जत्विक् । षष्ठीतत्पुरुषः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिलाजतुनः' ॥

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

बोलेति ॥ बोलयति । 'बुल मज्जने' (चु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वाति, वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । पिञ्जादिवात् (उ० ४।९०) ऊलच् ॥ (१) ॥*॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥*॥ राजदन्तादिवात् (२।२।३१) 'रस-गन्धः' अपि—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ प्राणिति, अनेन वा । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घच् वा । 'प्राणो हन्माहते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूत्रि चा-सुषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पिण्डो वृन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिंहयोः । कवले पिण्डं तु वेश्मैक-देशे जीवनायसोः । बले सान्द्रे पिण्ड्यलाबूखर्जूर्योस्तगरेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ गां जलं स्यति । 'षोऽन्त-

१—अत्राङ् उपसर्गस्य सत्त्वेनानुपसर्गपदघटितसप्तस्यप्राप्त्या तदुपन्यासो भ्रान्तिमूलकः । अत एवैतज्जनकेनापि सिद्धान्तकौमुद्यां 'अनुपसर्गे किम् । गोसंज्ञायः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'मूलविभुजादि-त्वात्' इति व्याख्येयम् । यद्वा हरितमलति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यण इति बोध्यम् ॥

कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गोसः—इति मुकुटः ॥*॥ 'गोपः' इति स्वामी । गो-जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (५) ॥*॥ रसयति, रस्यते, अनेन वा । 'रस आखादने' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ गोपे उत्पत्तौ रसोऽस्य । 'गोपरसः' इति समस्तमपि—इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ षट् 'गन्धरसस्य' 'घोर' इति ख्यातस्य ॥

हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः

हीति ॥ 'हिण्डी' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दमीरयति 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । अण् (३।२।१) वा । हादिः ॥*॥ (डिण्डीरः) । डादिर्वा पाठः ॥ (१) ॥*॥ अब्धेः कफ इव ॥ (२) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'समुद्रफेनस्य' ॥

सिन्दूरं नागसंभवम् ।

सीति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन् ।—'खर्जादिला-दूरः' बाहुलकात्संप्रसारणं च—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'सिन्दूरस्तम्भेदे स्यादिसिन्दूरं रक्तचूर्णके । सिन्दूरी रो-चनारक्तचेलिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नागं सीसं संभवः (उत्पत्तिस्थानम्) अस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिन्दूरस्य' ॥

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि

नेति ॥ नगे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पन्नगमातङ्गकू-राचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनाग (नागदन्तप्रभेदेके । 'दे-हानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सिनोति । 'बिज् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । अनित्यवान्न तुक् । ईस्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । सि-च तदीसं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ योगे धातुसंबन्धे इष्टम् । 'सप्तमी-' (२।१।४०) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ उप्यते । 'डुवप् वीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) ॥*॥ 'वर्ध' इति मुकुटः । वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । रन् (उ० २।२७) । ('वर्धः सीसवरत्रयोः' इति हैमः) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'सीसस्य' 'सीसो' इति ख्यातस्य ॥

त्रपु पिचटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवज्जे

त्रेति ॥ त्रपते । 'त्रपू लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'शस्त्रनिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'रङ्गसीसकयोस्त्रपुः' अमर० ४३

इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ पिचयति, पिचते वा । 'पिच छेदने' (भ्वा०) । अच् (३।१।१३४) पिचं टौकते । 'टौक गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पिचयति । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४-८१) वा । 'पिचटो नेत्ररोगे स्यात्कीर्णं सीसकरङ्गयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रङ्गति । 'रणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('रङ्गो ना रागे नृत्तरण-क्षितौ । अस्त्री त्रपुणि' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वङ्गति । 'वणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वङ्गं सीसकरङ्गयोः । वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभूम्नि नीवृदन्तरे' इति मेदिनी । 'वङ्गः कार्पासे वृन्ताके वङ्गा जनपदान्तरे । वङ्गं त्रपुणि सीसे च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वङ्गस्य' 'रांग' इति ख्यातस्य ॥

अथ पिचुस्तूलः

अथेति ॥ पिचति । 'पिचु मर्दने' () पचति वा । मृगयवादिः (उ० १।३७) । 'पिचुर्ना कुष्ठमेदे च कर्षे तूले-ऽसुरान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ तूलयति । तूल्यते, वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'तूलं स्याद्भ्रमदा-रुणि । आकाशेऽथ पिचौ न स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'पिचुतूलः' इति रभसात्संघातोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'का-र्पासस्य' 'रुई' इति ख्यातस्य ॥

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥*॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरम्भोमेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युम्भः । बाहुलकान्न गुणः । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वह्निवत् शिखास्य ॥ (३) ॥*॥ रज्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'रजकरजनर-जःसूपसंख्यानम्' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रज्जेः कुन्' (उ० २।७९) वा । महच्च तद्रजनं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । 'महारजनमुद्दिष्टं शातकुम्भकु-सुम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'कुसुम्भ-स्य' 'कुसुम्भ' इति ख्यातस्य ॥

मेषकम्बल ऊर्णायुः

मेषेति ॥ मेषलोमकृतः कम्बलः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्णास्यास्ति । 'ऊर्णायु युस्' (५।२।१२३) । 'ऊर्णायुर्ना क्षणाभङ्गे मेषकम्बलमेषयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्बलस्य' ॥

१—अत्र 'रङ्गः' इति पाठः प्रामादिकः । रङ्गार्थकथने उद्देश्यताव-च्छेदकविधेययोरैक्येन शाब्दबोधजनकत्वाद् । वार्ताकादिवाचकत्वा-भावाच्च । मूलपुस्तके तथा पाठस्यानुपलम्भाच्च ॥

शशोर्णं शशलोमनि ।

शेति ॥ शशस्य ऊर्णा । 'शशोर्णं कारणं करम्' इति चन्द्रगोमिलिङ्गानुशासनात् क्लीबत्वम् ॥ (१) ॥*॥ शशस्य लोम ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शशलोमः' ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मेति ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये ना तु मधुद्वये । वसन्तदैत्यभिष्वेत्ने स्याजीवन्यां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतम् । 'क्षुद्राभ्रमर-' (४।३।११९) इत्यञ् । 'क्षौद्रं तु मधुनीरयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ मक्षिकाभिः कृतम् । 'संज्ञायाम्' (४।३।११७) इत्यञ् ॥ (३) ॥*॥ आदिना भ्रामर-वाटक-पौतिकादिग्रहः ॥*॥ त्रीणि 'मधुनः' ॥

मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मेति ॥ मधुन उच्छिष्टम् ॥ (१) ॥*॥ सिञ्चति, सिञ्च्यते, वा । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) 'पातुतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' (उ० १२।७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधूच्छिष्टस्य' 'मोम' इति ख्यातस्य ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मानोह्रा नागजिह्विका ।

नैपाली कुनटी गोला

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या शिला । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ मनसा गुप्ता । 'कर्तृकरणे' (२।१।३२) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ मनःशब्देन दृश्यते कथ्यते । हेञ् (भा० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यञ् ॥ (३) ॥*॥ नागानां जिह्वेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यञ् । 'नैपाली नवमालीमनःशिलासुवहासु च' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ कौ नटति । 'नट अवस्यन्दने' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कुत्सिता नटीव ॥ (६) ॥*॥ गां वीप्तिं लाति । कः (३।२।३) । गुञ्जते वा । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । डलयोरैक्यम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटी-दुर्गयोः त्रियाम् । पात्राज्जने मण्डने चालिङ्गरे वालखेलने' + 'चैला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे कम्पयुक्तैऽभिधेयवत्-' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मनःशिलायाः' ॥

१—इदमसंगतम् । अत्रोपसर्गाभावेनैतत्सुत्राभावेः । तस्मात् 'कृतो बहुलम्' (वा० ३।३।१२२) इति न्यासे 'सुप्ति' (३।२।४) इति योगविभागेन के प्राप्ते 'कविषौ संप्रसारणिभ्यो डः' (वा० ३।२।३) इति डप्रत्ययो बोध्यः ॥ २—अत्र 'चलम्' इत्यस्य स्थाने द्योः इति पाठः कल्पयित्वा अत्र पाठः प्रामादिकः मूले हैमविश्व-लक्ष्म्यादीनां गोलाशब्दार्थेऽनुपलभ्यात् । किंतु मूलानुसारेण लक्ष्यार्थकथनम् ॥

यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्यः

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥*॥ यवाप्राज्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पाके साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यवक्षारस्य' ॥

अथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद्रुचकम्

अथेति ॥ स्वर्जिकारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कपोतवर्णोऽस्यास्ति । ज्योत्स्ना-दित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (२) ॥*॥ सुखं वर्चय-ति । 'वर्च दीप्तौ' (भा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ सुवर्चलाया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यञ् । 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मे-दिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भा० आ० से०) । कुन् (उ० १२।३२) । 'रुचको वीज-पूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वा-भरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षारभेदस्य' 'साजी-क्षार' इति ख्यातस्य ॥

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

त्वेति ॥ त्वचो वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ रोचते । नन्द्यादिः (३।१।१३४) वंशस्य रोचना । 'स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुकाशुभा' । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वैणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य' ॥ शिशुजं श्वेतमरिचम्

शीति ॥ शिशोर्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्' (३।३।९८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शो-भाञ्जनवीजस्य' ॥

मोरटं मूलमैक्षवम् ।

मोरेति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) 'शका-दिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) ॥ (१) ॥*॥ इक्षोरिदम् ॥*॥ एकम् 'इक्षुविकारस्य' ॥

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

प्रेति ॥ ग्रन्थेः प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे पुंसि दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिप्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥*॥ चटकायाः शिर इव ॥*॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले' इति रभसः । ('शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति रान्ते मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिप्पलीमूलस्य' ॥

三
三
三

三
三
三

三
三
三
三

三
三
三

三
三
三

三
三
三
三

三
三
三
三
三

三
三
三
三
三

三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三

三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

三
三
三
三
三
三
三
三

गोलोमी भूतकेशो ना

गविति ॥ गोलोमाम्नाम्यम् । अण् (४।३।१२०) । संज्ञा-
पूर्वकलाद्वृद्धभावाऽपि । 'गोलोमी' श्वेतद्वर्षायां स्याद्वचाभू-
तकेशयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूतानां केश
इव । भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूतकेशस्य' ॥

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पेति ॥ पत्राण्यङ्गेऽस्य । 'पत्राङ्गं' न द्वयोर्भूजं पत्रके रक्त-
चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं चन्दनमि-
व । रक्तसारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्तसारद्रव्यस्य'
'पत्रङ्ग' इति ख्यातस्य ॥

त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषम्

त्रीति ॥ त्रयाणां कटूनां समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ऊषति ।
'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।१३४) । त्रयाणां
भूषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा० २।४।३९) ॥ (२)
॥*॥ विशेषेण ओषति । 'उष दाहे' । (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुण्ठीपिप्पली-
मरीचानां समाहारस्य' ॥

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥११॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः अजादिः (४।१।१४)
॥*॥ तृफति । 'तृफ तृप्तौ' (तु० प० से०) । 'तृफश्च'
(उ० १।१०४) इति कलः । 'त्रिफला तृफलापि च' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य' ॥

॥ इति वैश्यवर्गविवरणम् ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

श्विति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
'शुचेर्दश्च' (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्च ।—'शदे रक्
चात ऊत्वं च'—इति सुभूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥
अवरोऽधमो वर्णोऽस्य । अवस्थासौ वर्णश्च, इति वा ॥ (२)
॥*॥ वृष्यते, वर्षति वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । वृषं धर्मं लुनाति
वा 'लृन् लेदने' (क्या० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०
३।२।१०) इति डः । वृषं लाति वा । कः (३।२।३) ॥ (३)
॥*॥ जघन्यात् पादाब्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
से०) । 'पञ्चम्याम्—' (३।२।९८) इति डः । 'जघन्यं मेहने
ह्रीवे चरमे गार्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'शूद्रस्य' ॥

आचाण्डालास्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

आचेति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'ऋहृ इडातोः' (७।१।१००) । 'रदाभ्या-
म्—' (८।२।४२) इति नलम् ॥ (१) ॥*॥ अम्बष्ठश्च कर-

णश्च । अम्बष्ठकरणावादी येषां ते । आदिना उमादिप्रहः
॥*॥ एकम् 'संकरणाम्' ॥

शूद्राविशोस्तु करणः

श्विति ॥ शूद्रा च विद् च । तयोः सुतः ॥*॥ किरति,
कीर्यते, वा । 'कृ' (तु० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२।७८) इति मुच् । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति वा ।
'करणं हेतुकर्मणोः । बालवादी हसे लेपे नृत्तगीतप्रमेदयोः ।
क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने ह्रीवं
पुंसि शूद्राविशोः सुते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वैश्या-
च्छूद्रायां जातस्य' ॥

अम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च । तयोः सुतः ॥*॥
अम्बे तिष्ठति । 'घ्रा' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि—' (३।२।४)
इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षलम् । 'अम्बष्ठो
देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठाप्यमल्लोण्यां
स्यात्पाठायथिकयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वैश्याब्राह्मणाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

शूद्राक्षत्रिययोरुग्रः

श्विति ॥ शूद्रा च क्षत्रियश्च । तयोः सुतः ॥*॥ उच्यति ।
'उच समवाये' (दि० प० से०) । ऋज्जेन्द्र—(उ० २।२८)
इति निपातनात्साधुः । 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्भेदे पुंसि त्रिपू-
रुक्टे । स्त्री वचाक्षुतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'शूद्राक्षत्रियाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥

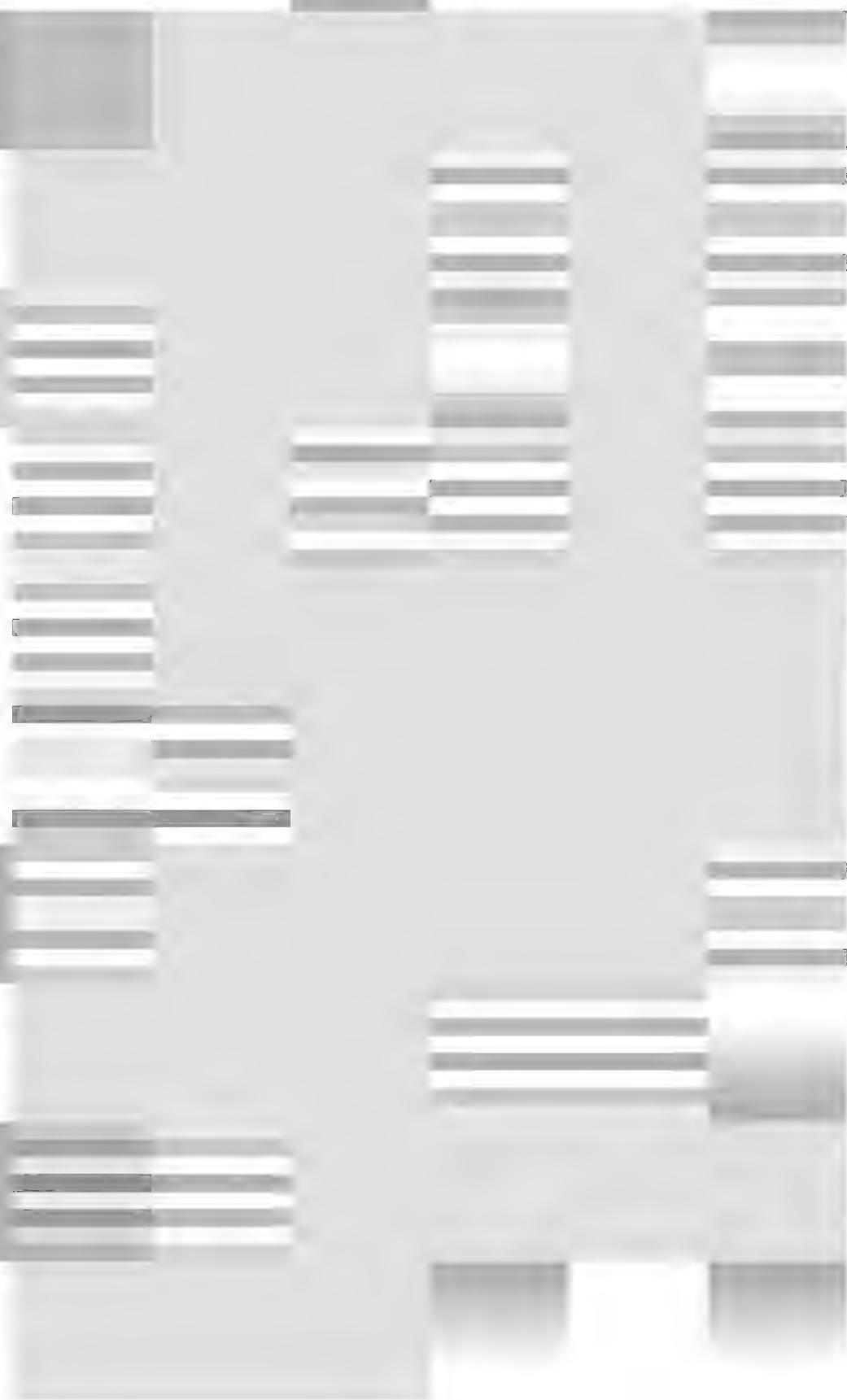
मेति ॥ क्षत्रिया च विद् च । तयोः सुतः ॥*॥ मग-
ध्यति । 'मगध वेष्टने' कण्ठादिः । अच् (३।१।१३४) ।
'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञावण् (५।४।
३८) । 'मागधो मगधोद्धूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः
क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली । यूथी भाषाविशेषश्च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षत्रियावैश्याभ्या-
मुत्पन्नस्य' ॥

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः

मेति ॥ अर्या च क्षत्रियश्च तयोः सुतः ॥*॥ महिष्यां
साधुः । 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण्
(२।४।३८) । शूद्रा मद्यते, महति वा । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'अविमद्योष्टिष्व' (उ० १।४।५) । चतुर्वर्णा-
दित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'वैश्याक्षत्रियाभ्यां जनितस्य' ॥

क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।

क्षेति ॥ अर्या च शूद्रश्च । तयोः सुतः ॥*॥ क्षदति,
क्षयते, वा । 'क्षद संभृतौ' () । '—संसिद्धादिभ्यः—'

(उ० २।१४) इति तृच् । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्निष्कवेधसोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्या स्वामिनी । सा च क्षत्रिया योग्यत्वात् । तेन 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्यनेनाविरोधः ॥*॥ एकम् 'अर्याशूद्राभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः

ब्रेति ॥ सूयते स्म । 'बूड प्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितबन्दिषु । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाते तक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातस्य' ॥

तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

तेति ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । विदेहस्यापत्यम् । 'जनपद-' (४।१।१६८) इत्यञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैद्यानु-तेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां वैद्याज्जातस्य' ॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करणं यस्य संभवः ।

रेति ॥ माहिष्याद्वैद्याक्षत्रियसुतात् करण्यां शूद्रायां वैद्यादुत्पन्नयाम् ॥*॥ रथं करोति । 'कृञ्' (त० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'रथकारस्तु माहिष्यात् करणी च तक्षणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'करणं माहिष्यादुत्पन्नस्य' ॥

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

येति ॥ चण्डति । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) 'पति-चण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।१।१७) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमे-कैकं ('संकरविशेषाणाम्') ॥

कारः शिल्पी

केति ॥ करोति । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'का-रुस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शिल्पमस्यास्ति । 'अत-' (५।२।११५) इतीनिः । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ स्त्रियां कोलदलौषधौ' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजक-स्तथा । पञ्चमश्वर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः' ॥*॥ द्वे 'चित्रकारादेः' ॥

संहतैस्तेर्द्धयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

समिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिञ् सेवयाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'वहिश्रिञ्श्रुयु-' (उ० ४।५।१) इति निः । 'श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तिः समानशिल्पिसंहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सजातीयशिल्पिसंघस्य' ॥

१ 'वैद्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनामु च' (१०।११) इति मनुवा-क्यानुकूलमूलविरुद्धोऽनेकार्थकोषो नादरणीयः ॥

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी

किति ॥ कोलति 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । कृन् (उ० २।३२) । 'कुलकं तु पटोले स्यात्सं-बद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । उन् (५।२।११५) । 'कुलिको नागमेदे स्याद्गुमेदे कुलस-त्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कारुसङ्गे मुख्यस्य' ॥

मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

मेति ॥ मालां करोति । अण् (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ मालास्यास्ति । 'ब्रीह्यादिभ्यश्च' (५।२।११६) इति उन् । यद्वा माला शिल्पमस्याः 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति उन् । 'मा-लिका सप्तलापुत्री ग्रीवालंकरणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नदीमेदे पक्षिमेदे च मालिकः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति ख्यातस्य ॥

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

किति ॥ कुम्भं करोति । अण् (३।२।११) । 'कुम्भकारी कुलत्थ्यां च पुंसि स्याद्वटकारके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं लालयति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।११) । डलयोरैक्यम् । कुलमालाति वा । कः (वा० ३।२।५) । कुलमलति वा । अण् (३।२।११) । कुलमालुनाति वा । डः (वा० ३।२।१०१) । 'धूके कुलालः कुकुमे कुम्भ-कारेऽज्जनान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलालस्य' ॥

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पेति ॥ पलं मांसम् । तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति वद-नैकदेशमिव करोति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहादौ लेपकारस्य' ॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तेति ॥ तन्तुं वयति । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'ह्रावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ 'तन्तुवायः' इति पाठे तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिंस्तन्तुम् । तद्वयति ॥*॥ 'तन्तुवायः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ कुं भुवम्, कुत्सितं वा विन्दति । 'विट् लामे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । कुप्यति । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुपेर्वा बश्च' (उ० ४।८६) इति किन्दच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटानां निर्मातरि' ॥

तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

त्विति ॥ तुन्नं छिन्नं वयति । 'वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ सूची शिल्पमस्य । 'शिल्पम्'

(४।४।५५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुक्यादेर्निर्मातरि' ॥

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रेति ॥ रङ्गेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । रङ्ग आजीवोऽय, इति वा ॥ (१) ॥*॥ चित्रं करोति । 'दिवाविभानि-शा-' (३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रकारस्य' ॥

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शेति ॥ शस्त्रं मार्ष्टि । 'मृञ् शुद्धौ' (अ० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ असिं धावति । 'धावु गतिशु-द्धौः' (भ्वा० उ० से०) । अण् (३।२।१) । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रघर्षणोपजीविनः' ॥

पादूकचर्मकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'णित्कशिपद्यतेः' (उ० १।८५) इति ऊः । पादून् करोति । किप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ चर्म करोति । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मकारस्य' ॥

व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

व्योकेति ॥ 'व्यो' इत्यव्ययं लोहवीजवाची—इति श्री-भोजः । व्यो करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ लोहं करोति । अण् (३।२।१) । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) । 'व्योकारोऽयस्करोऽयस्करो लोहकारः स्यात्' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहकारस्य' ॥

नाडिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।

नेति ॥ नाडीं वंशानलीं धमति । 'ध्मा शब्दान्निसंयो-गयोः' (भ्वा० प० से०) । 'नाडीमुख्योश्च' (३।२।३०) । इति खश् । 'खिल्यनव्ययस्य' (६।३।६६) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ स्वर्णं करोति । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ कलामा-दते । 'डुदाञ्' (जु० उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।४) कः ॥ (३) ॥*॥ रुक्मं करोति । अण् (३।२।१) । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्व-र्णकारस्य' ॥

स्याच्छाह्निकः काम्बविकः

स्येति ॥ शङ्खः शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कम्बुः शिल्पमस्य । ठक् (४।४।५५) । '—शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशात्कादेशोऽनित्यः । कम्बोर्विकारोऽस्यास्ति, इति वा । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शङ्खवाद्कस्य' ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

शाविति ॥ शुल्वघटनं शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ ताम्रं कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (जु० प० से०) । अण् (३।२।१) । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ताम्रकारस्य' ॥

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतद् ।

तेति ॥ तक्ष्णोति 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । '—युवृषि-' (उ० १।१५६) इत्यादिना कनिन् ॥ (१) ॥*॥ वर्धते । 'वर्ध छेदने' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । वर्ध कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-काङ्क्षिः ॥ (२) ॥*॥ त्वक्षति । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । तृच् (३।१।१३३) । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णो-रादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रथं करोति । अण् (३।२।१) ॥ (४) ॥*॥ काष्ठं तक्षति । किप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सुतार इति ख्यातस्य' ॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः

त्रेति ॥ ग्रामेऽधि । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति समासः । 'अषडक्ष-' (५।४।७) इति खः ॥ (१) ॥*॥ ग्रामस्य तक्षा । 'ग्रामकौटम्भ्यां च तक्ष्णः' (५।४।९५) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रामत्वष्टुः' ॥

कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

कौटेति ॥ कुट्यां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्य-ण् । कौटश्चासौ तक्षा च । टच् (५।४।९५) ॥ (१) ॥*॥ नाधीनः । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ एकम् 'कौट-त्वष्टुः' ॥

श्रुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

क्ष्विति ॥ क्षुरोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इती-निः ॥ (१) ॥*॥ मुण्डं करोति 'मुण्डमिश्र-' (३।१।२१) इति णिच् । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (२) ॥*॥ दिवा कीर्तिरस्य । 'दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्याद्वापितान्तावसा-यिनोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न पियति स्म । 'पि गतौ' (जु० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । न—अपितः । निषेधार्थकेन नशब्देन 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । यद्वा नापनम् । 'आपू व्याप्तौ' (खा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । नापो जातोऽय । 'तदस्य संजा-तम्' (५।२।३६) इतीतच् ॥ (४) ॥*॥ नखानामन्तमवसा-तुं शीलमस्य । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । ('अन्तावसायी श्वपचे मुनि-भेदे च नापिते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नापि-तस्य' ॥

निर्णेजकः स्याद्रजकः

नीति ॥ निर्णेनेक्ति । 'णिजिर् शुद्धौ' (जु० उ० से०) ण्वल् (३।१।१३३) । 'उपसर्गादसमासे-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रजति । 'रज रागे' (भा० उ० अ०) । नृ (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजकस्य' ॥

शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

शाविति ॥ ('शुण्डा पानगृहे मता । अम्बुहस्तिनीवे-
श्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । शुण्डा सुरा पण्यम-
स्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥
मण्डं सुराप्रसरं हरति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शौण्डिकस्य' ॥

जावालः स्यादजाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा । 'अल भूषणादौ' (भा० प० से०) । अण् (३।२।१) । कः (वा० ३।२।५) वा । जवालोऽजः । तस्यायम् ॥ (१) ॥*॥ अजा आजीवो जीविकास्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजाजीवनस्य' ॥

देवाजीवी तु देवलः ।

देवेति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥ (देवाजीवः, इति) अदन्तपाठे देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ देवान् जीविकार्थे लाति । कः (३।२।३) । देवं लक्षणया तत्त्वं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवपूजोपजीविनः' ॥

स्यान्माया शाम्बरी

स्येति ॥ विश्वं माति यस्याम्, सिमीते, वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'माद् माने' (जु० आ० अ०) वा । 'माच्छाससिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) । मां याति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'माया स्याच्छाम्बरी-
बुद्धोर्मयः पीताम्बरेऽसुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
शाम्बराख्यदैत्यस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालादिमायायाः' ॥

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

मेति ॥ मायां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥
प्रतिहरणम् । 'हृक्' (भा० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१८) ।
प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९)
इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य' ॥

**शालालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।
भरता इत्यपि नटाः**

शायिति ॥ शिलादिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'पारा-
शर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥
शिलूषस्य ऋषेरपत्यम् । अण् (४।१।११४) । 'नटे बित्वे च

शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥*॥
जायया जीवन्ति । 'जीव प्राणधारणे' (भा० प० से०) ।
'इशुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ कृशाश्वेन
प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'कर्मन्दकृशाश्वदिनिः' (४।४।१११)
॥ (४) ॥*॥ भरतस्य मुनेः शिष्याः । अण् (४।३।१२०) ।
संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा बिभर्ति स्वाङ्गम् । 'डु भृञ्'
(जु० उ० अ०) । 'भृमृदशि-' (उ० ३।१।११) इत्यतच् ।
विदायजो (४।१।१०४) वा । 'यजजोश्च' (२।४।६४) इति
लुकि भरतः—इति मुकुटः । तन्न । अवबुधवचने वृद्धिप्रस-
ङ्गात् । पूर्वव्याख्याविरोधान्च ॥ (५) ॥*॥ नटति । 'नट
वृत्तौ' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥
'रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरतभारतौ' इति वाचस्पतिः ॥
॥*॥ षट् 'नटानाम्' ॥

चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम् । 'चर गतौ' (भा० प० से०) ।
णिजन्तः । नन्धादिल्युः (३।१।१३४) (१) ॥*॥ कुतिसर्तं
शीलमस्त्येषाम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'अ-
न्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वा । कुशीलं वान्ति
वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'बन्दिविशेषस्य' ॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वादनं शिल्पमेषाम् । 'शिल्प-
म्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ मुरजः शिल्पमेषाम् ।
ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गवादनशीलस्य' ॥

पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

पेति ॥ पाणिं वादयन्ति । 'वदेः' (भा० प० से०) ।
ण्यन्तादण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ पाणिं घ्नन्ति । 'पाणिघ-
ताडघौ शिल्पिनि' (३।२।५५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'करतालिकावादनशीलस्य' ॥

वेणुध्माः स्युर्वैणविकाः

वयिति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादौ' (भा० प० से०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वे-
णोर्विकारः । 'ओरञ्' (४।३।१३९) । वैणवं शिल्पमस्य । ठक्
(४।४।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुवादनशीलस्य' ॥

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

वीति ॥ वीणां वादयन्ति ॥ (१) ॥*॥ वीणा शिल्पमे-
षाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणावादनशीलस्य' ॥

जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥*॥ शकुनान् हन्ति ।
'पक्षिमत्स्य-' (४।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षि-
णां हन्तरि' ॥

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

द्वाविति ॥ वागुरया (१) जालेन (२) च चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालेन मृगा-
न्वधतः' ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

वायिति ॥ वीतंसेन मृगपक्ष्यादिवन्धनोपायेन चरति ॥ (१) ॥*॥ कूटेन मृगादिवन्धनयन्त्रेण चरति ॥ (२) ॥*॥ मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मांसविक्रयजीविनः' ॥

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।

भ्रिति ॥ भ्रियते स्म । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा भृतिं करोति । 'तत्करोति-' (३।१।२६) इति णिजन्तात्कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ भृतिं वेतनं भुङ्क्ते । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (३) ॥*॥ वेतनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वेतनोपजीविनः' ॥

वार्तावहो वैवधिकः

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥*॥ विवधं वीवधं वा वहति । 'विभाषा विवधात्' (वा० ४।४।१७) इति ठक् । पक्षे ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वार्ताया वाहकस्य' 'कवडिया' इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

मेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ भारोऽस्ति बाह्यत्वेनास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भारवाहकस्य' ॥

विचर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।

निहीनोऽपसदो जालमः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

वीति ॥ विगतो वर्णो यस्य यस्माद्वा । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ पामरानं राति । कः (३।२।३) । यद्वा पा धर्मः भ्रियते येन । 'मृड्' (उ० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ निष्ठुष्टमीं लक्ष्मीं चिनोति । 'चिञ्' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति ङः ॥ (३) ॥*॥ प्रकृतौ भवः । अण् (४।३।५३) । यद्वा प्रकृष्टमकुलमकार्यमस्य ॥ (४) ॥*॥ सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ निश्चयेन हीनः । 'कुमति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ अपकृष्टमपकृष्टे वा सीदति । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ जालयति । 'जल आच्छादने' (उ० प० से०) । जालं करोति । बाहुलकान्मः । 'नेड्वशि कृति' (७।२।८) । 'जालमस्तु पामरे । असमीक्ष्यका-

रिणि च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ क्षुधं लति । कः (३।२।३) स्वार्थे कन् (उ० २।३२) वा । यद्वा क्षुण्णति, क्षुद्यते वा 'क्षुदक्षोदे' (ह० उ० अ०) । 'स्फाथितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । कपिलिकादिः (८।२।१८) । यद्वा क्षुदा लक्ष्यते । 'लक आस्वादने' () । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥*॥ कवर्गद्वितीयादिरपि । 'खुल्लकक्षिषु नीचेऽप्ये' इति रभसात् । खदनम् । 'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । खुदं लति । कुन् (उ० २।३२) ॥ (९) ॥*॥ इना कामेन तीर्यते । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । इतं गमनं करोति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । यद्वा इतेन ज्ञानेन क्षीते । 'प्रातिपदिकाद्वात्त्वर्थे' (उ० सू०) इति णिच् । बाहुलकादरः । यद्वा 'इ' इत्यव्ययमपकर्षे । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इति तरप् । द्रव्यप्रकर्षत्वाच्चासुः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'नीचस्य' ॥

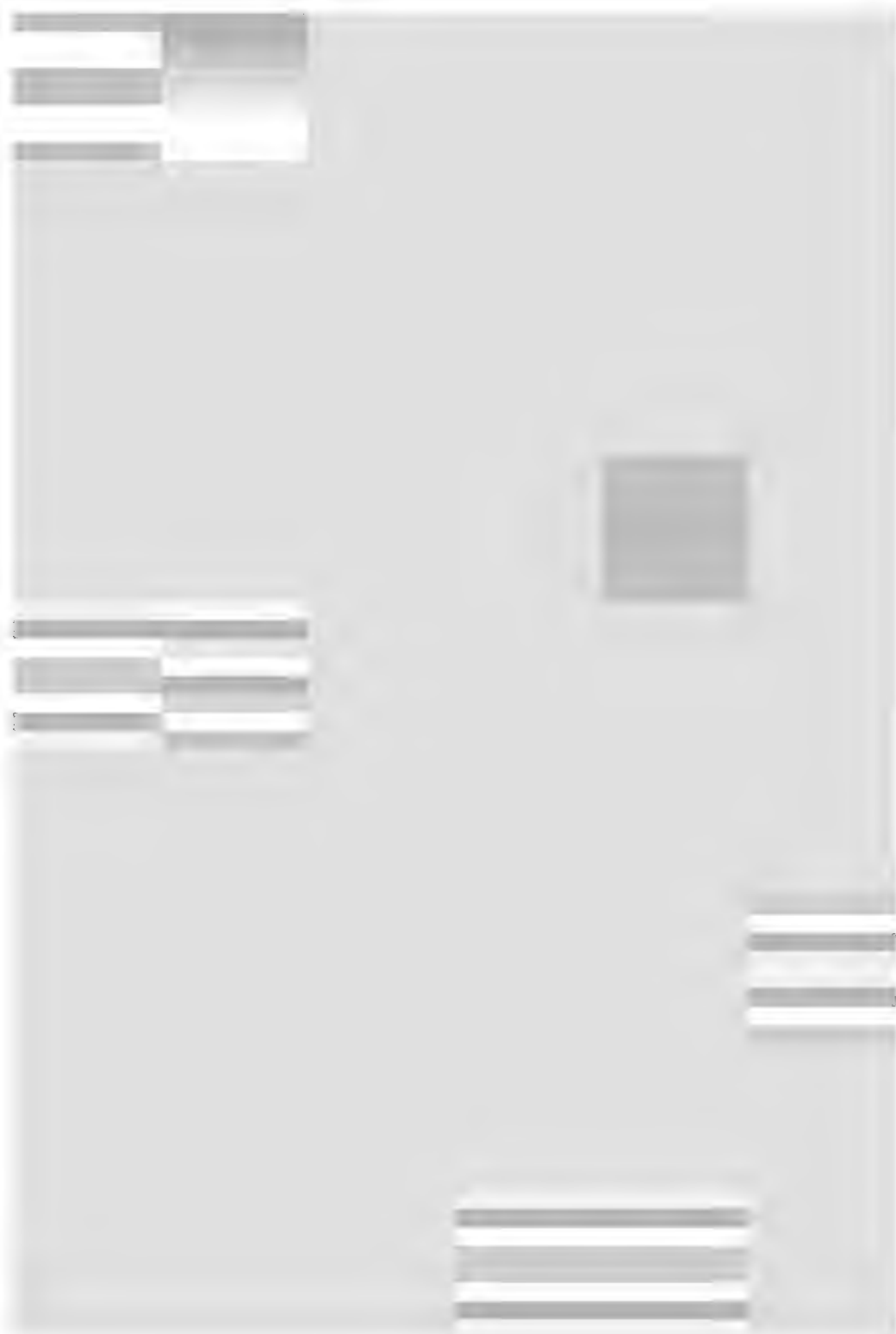
भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेतकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

भ्रिति ॥ भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भृजोऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति क्यप् । 'भृत्यः दासे भृतौ भृत्या' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ दास्या अपत्यम् । 'द्यचः' (४।१।१२१) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ 'क्षुदाभ्यो' वा' (४।१।१३१) इति ढूक् च ॥ (३) ॥*॥ दंसयति दंस्यते वा । 'दसि दीप्तौ' (उ० प० से०) । 'दंसेष्टनौ न आच' (उ० ५।१०) । यद्वा दास्यते । 'दास्य दाने' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ (दाश, इति) तालव्यान्तपक्षे 'दंशेश्च' (उ० ५।११) ॥ (४) ॥*॥ गुण्यते । 'गुपूरक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) गोप्यं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ चेत्यते । 'चिट परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०) । कृवादिभ्यो वुन् (उ० ५।३।५) ॥ (६) ॥*॥ नियुज्यते । 'युजिर् योगे' (ह० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' (७।३।६८) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ 'किञ्चित्' कुत्सितं वा करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इत्यत्र 'कियत्तद्बहुषु' इति (वार्तिकेन) अच् ॥ (८) ॥*॥ प्रेष्यते । 'इष गतौ' (दि० प० से०) आसीक्ष्ये (क्या० प० से०) वा । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्रादूहो-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (९) ॥*॥ भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टम् । भुज्यते वा । 'रुचिभुजिभ्यां किष्यन्' (उ० ४।१।७९) ॥ (१०) ॥*॥ परिचरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यल् (३।१।१३३) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'दासस्य' ॥

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

पेति ॥ परेणाचितः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।

क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिस्कन्दति । 'स्कन्दिर् ग-
त्यादौ' (भ्वा० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'परेश्व'
(८।३।७४) इति वा षत्वम् ॥ (२) ॥*॥ परस्माज्जातः । परपो-
षित्वात् ॥*॥ 'पराजितः' इति पाठे परैराजीयते स्म । 'जि
अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा
परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥
(३) ॥*॥ परैरेधितः संवर्धितः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'औ-
दासीन्येन परपोषितस्य' ॥

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥

मेति ॥ मन्दते खपिति । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे
चाभाग्रयोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वस्तिजाल्यन्तरे
शनौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तुन्दमुदरं परि-
मार्ष्टि । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'तुन्दशोकयोः-'
(३।२।५) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ न लसति । 'लस श्लेषणे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ स्वार्थे
घ्यञ् (घा० ५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ शीतं करोति । 'शी-
तोष्णाभ्यां कारिणि' (५।२।७२) इति कन् ॥ (४) ॥*॥
'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ।
उष्णो दक्षः । उष्णादन्यः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अलसस्य' ॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूतथान उष्णश्च ।

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष दृष्टौ शीघ्राथे च' (भ्वा० आ०
से०) अच् (३।१।१३४) । 'दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुकुटे
पटौ । इमे दक्षा तु मेदिन्याम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ चतति, चत्यते वा । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०)
'मन्दिवाक्षिमथिचतिचङ्कटिभ्य उरच्' । (उ० १।३८) ॥
(२) ॥*॥ पेशनम् । 'पिश समाधौ' (तु० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । पेशं लाति । क्तः (३।२।३) । पेशोऽस्यास्ति ।
सिध्मादित्वात् (५।२।१७) लञ् वा ॥ (३) ॥*॥ पाटयति ।
णिजन्तः । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः । 'पटु-
दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्दक्षि
छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सुष्ठु उरथान-
मुद्योगोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्ति ।
अशोआयच् (५।२।१२७) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयो-
रन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दक्षस्य' ॥

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्रसाः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) ।
'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।११७) ॥ (१) ॥*॥ प्ल-
वते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।
१३४) 'प्लवः प्लक्षे इतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ

मेककमेलयोः । कमनिघ्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जला-
न्तरे प्लवं गन्धतुणे मुस्तकमिधपि' इति हैमः । 'प्लवः स्या-
त्प्लवने मेले मेकेऽवौ श्वपचे कपौ । जलकाके च कुलके प्रवणे
पर्कटीद्रुमे । कारण्डवाख्यविहगे शब्दे प्रतिगतौ पुमान्' ।
कैवर्तीमुस्तके गन्धतुणेऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ मतङ्गस्यापत्यम् । शिवादिस्त्वात् (४।१।११३)
अण् । मतङ्गस्यायम्, वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्
॥ (३) ॥*॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—दिवा अकीर्तिरस्य—इति
मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ अधार्मिकाजनान् गच्छति, जनेभ्यो
गच्छति, वा । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥*॥
निषीदति पापमस्मिन् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निषादः स्वरभेदेऽपि च-
ण्डाले धीवरान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्वानं पचति ।
अच् (३।१।१३४) ॥*॥ न्यङ्कादित्वात् (ग० ७।३।५३)
कुत्वे 'श्वपाकः' अपि ॥ (७) ॥*॥ ग्रामादेरन्ते वसति ।
'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवास-' (६।३।
१८) इत्यलुक् ॥ (८) ॥*॥ स्वार्थे अञ् (५।३।११७) । 'चा-
ण्डालः' अपि ।—प्रज्ञावणि चाण्डालः—इत्येके । तत्र ।
'कुलालवृद्धकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि' (५।
४।३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधानाल्लोके तदभावात्
॥ (९) ॥*॥ पुत्रं कुतिसत् पुण्यं वा (३।१।१३४) । मूलवि-
भुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ 'पुष्कसी कालिकानीत्योः' 'पुष्कसः श्वपचेऽधमे' इति
(विश्वे) दर्शनात्पुष्कसोऽपि ॥*॥ (हैमे तु 'वुकसी—वुक-
स'—शब्दावुपलभ्येते) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चाण्डा-
लस्य' ॥

भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

भयिति ॥ किरातादयन्नयो म्लेच्छजातयश्चण्डालभेदाः ।
यत्तु—म्लेच्छशब्दवाच्याः—इति मुकुटः । तत्र । जातिपद-
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तत्वात् ॥*॥
किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति क्तः । अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । किरश्वासावदश्च । 'किरातो
म्लेच्छभेदे स्याद्भूनिम्बेऽल्पतनावपि । स्त्रियां चामरवाहिन्यां

१—यद्यपि 'कर्मण्यण्' (३।२।१) सूत्रभाष्ये 'अनुपपदस्याव-
काशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकारः ।
इहोभयं प्राप्नोति । ओदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन'
इत्युक्तम् । तथापि पचादिगणे 'श्वपच' इति प्रतिपदोक्तोपादानादणं
वाधित्वादेव भवति ॥ २—अस्य तु बहुत्वे 'चण्डालाः' इत्येव
रूपम् । 'चाण्डालाः' इति रूपे तु 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्या-
द्यन् बोध्यः । छान्दसा अपि कन्विहोके 'सन्धिः' इत्यादय इव
प्रयुज्यन्ते इति वा बोध्यम् ॥

कुट्टनीदुर्गयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । शवं राति वा । कः (३१२।३) । 'शवरो म्लेच्छभेदे च पानीये शंकरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पोलति 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कुणिपुलिभ्यां किन्दच्' (उ० ४।८५) इति मुकुटः । 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पुलिन्दः पञ्चशवरः' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३११।१३४) म्लेच्छानां जातयोऽवान्तरमेदाः । 'गोमांसभक्षको यस्तु लोकबाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते' । सूतसंहितायामपि । 'ब्राह्मण्यां वैद्यतो जातः क्षता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते ॥' इति ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लब्धकोऽपि सः ।

व्येति ॥ विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'श्याद्यधा-' (३११।१४१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ मृगवधेनाजीवति । 'इगुपध-' (३११।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ मृगान् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'मृगध्वादयश्च' (उ० १।३७) इति कुः । 'मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ लुभ्यते स्म । 'लुभ गार्थ्ये' (दि० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) । संज्ञायाम् (५।३।७५) वा कन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'व्याधस्य' ॥

कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भषकः श्वा स्यात्

काविति ॥ कुले भवः । 'कुलकुक्षि-' (४।२।९६) इति ढक् । 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरमाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । कः (३११।१३५) । कुक् चासौ कुरश्च । 'कुकुरः सारमेये ना ग्रन्थिपणं नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मृगान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।२।११) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ शुनति । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) कुन् (उ० २।३२) ॥ (५) ॥*॥ भषति । 'भष पैशुन्ये' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) ॥ (६) ॥*॥ श्वयति । 'टु ओ थि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । 'श्वनुक्षन्-' (उ० १।५९) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ 'कुकुरस्तु शुनि श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः' इति वाचस्पतिः ॥*॥ सप्त 'शुनकस्य' ॥

अलर्कस्तु स योगितः ।

अलेति ॥ अलम् अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (तु० प० से०) । अर्क्यते वा । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) ।

अमर० ४४

घञ् (३।३।१९) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'अलर्को धवलर्के स्याद्योगेन्मादितुकुरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । यद्वा योग्यन्ते स्म । 'युगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । अनित्यत्वान्न नुम् । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ एकं 'मत्तशुनः' ॥

श्वा विश्वकद्रुमृगयाकुशलः

श्वेति ॥ विश्वकं सर्वं द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा विश्वं कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । जश्वादिः (उ० ४।१०२) । 'विश्वकद्रुस्त्रिषु खले ध्वानाखेटशुनोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मृगयायां कुशलः ॥*॥ एकम् 'मृगयाकुशलशुनः' ॥

सरमा शुनी ॥ २२ ॥

सेति ॥ सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादमः । ('सरमा कुकुरीदेवशुन्योः स्याद्राक्षसीभिदि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शुनी गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुन्याः' ॥

विट्चरः सूकरो ग्राम्यः

वीति ॥ विषं विष्टां चरति । 'चर गत्यादै' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । विषश्चरो वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ग्राम्यसूकरस्य' ॥

वर्करस्तरुणः पशुः ।

वेति ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहासे स्याच्छागे युवपशावपि' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वर्करो मेषशावकः' इति रक्षितः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तरुणपशुमात्रस्य' ॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् २३

आच्छविति ॥ आच्छिद्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ मृगा व्यद्यन्तेऽत्र । 'व्यय गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ आखिद्यतेऽत्र । 'खिट त्रासे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (३) ॥*॥ मृग्यन्तेऽत्र 'मृग अन्वेषणे' (तु० आ० से०) । '-परिचर्यापरिसर्यामृगया-' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शिकार' इति ख्यातस्य ॥

दक्षिणार्खलुब्धयोगादक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

देति ॥ दक्षिणेऽरुहस्य ॥*॥ दक्षिणे ईर्ममस्य । 'दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे' (२।५।१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षिणव्रणस्य' ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ।

चाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेये' (तु० प० से०) ।

‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । चुरा शीलमस्य । ‘छत्रादिभ्यो णः’ (४।४।६२) । ‘चोरः पाटञ्च-
रेऽपि स्याच्चौरपुष्पौषधावपि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ पचाद्यचि
‘चौरः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ।
‘ऐकागारिकच् चौरै’ (५।१।११३) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥
स्तेनयति । ‘स्तेन चौर्ये’ (उ० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥*॥ दस्यति । ‘दस्य उपक्षये’ (दि० प०
से०) । ‘-जनिमनिदसिभ्यो युः’ (उ० ३।२०) । ‘अनुनासि-
कयोः’ इत्युक्तत्वाच्चानः (७।१।१) । ‘दस्युश्चौरै रिपौ पुंसि’
इति हैमः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तत् करोति ‘कियत्तद्व-
हुषु’ (वा० ३।२।२१) इत्यच् । ‘तद्वहतोः करपत्योः’ (ग०
६।१।१५७) इति सुट्त्वलोपौ ॥ (५) ॥*॥ मुष्णाति । ‘मुष
स्तेये’ (क्या० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥
प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । ‘रुधिर आवरणे’ (ह० उ० अ०) ।
‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ परान् आ-
स्कन्तुं शीलमस्य । ‘स्कन्दिर् गत्यादौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ पाटयंश्चरति ।
अच् (३।१।१३४) । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ ‘चौर-
जीर्णपटयोः पटच्चरः’ इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥*॥
मल्यते । ‘मल धारणे’ भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
११८) । मलिं धृतं म्लोचति । ‘म्लुच स्तेये’ (भ्वा० प०
से०) । मूलविमुजादिकः (वा० ३।२।५) । ‘मलिम्लुचो
मांसमेदे चौरज्वलनयोः पुमान्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१०) ॥*॥ दश ‘चोरस्य’ ॥

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयम्

चाविति ॥ चौरस्य भावः कर्म वा । मनोज्ञादित्वात्
(५।१।१३३) वृज् ॥ (१) ॥*॥ स्तेनस्य भावः कर्म वा ।
‘स्तेनाद्यञ्चलोपश्च’ (५।१।१२५) इत्यत्र ‘स्तेनात्’ इति योग-
विभागात् ध्वज् ॥ (२) ॥*॥ (यञ्चलोपौ) ॥ (४) ॥*॥
चौरस्य कर्म ध्वज् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ ‘स्तेयं स्तैन्यं
च चौर्ये स्याच्चौरिकाचोरिके क्षियाम्’ इति वाचस्पतिः ॥*॥
चत्वारि ‘चौरकर्मणः’ ॥

लोप्त्रं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥

लविति ॥ लुप्यते । ‘लुप् लुट्’ (तु० उ० से०) ।
इन् (उ० ४।१।१५९) ॥*॥ लवः लूनि ‘लोत्रम्’ अपि ।
‘लोत्रमश्रुणि चोरिते’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ तस्य चौरस्य
घनम् ॥*॥ एकम् ‘स्तेयद्रव्यस्य’ ॥

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वीति ॥ वितंस्यते । ‘तसि अलंकारे’ (उ० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । ‘उपसर्गस्य-’ (६।३।१२२) इति दीर्घः ।
‘वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च
विश्वसहेतोः प्रावरणेऽपि च’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकं ‘मृगादिबन्धनसाधनस्य’ ॥

उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्

विति ॥ उन्मथ्यतेऽनेन । ‘मथे विलोडने’ (भ्वा० प०
से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘उन्माथः कूट-
यन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
कूटस्वरूपं यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मृगादिबन्धनयन्त्रस्य’ ॥

वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥

वेति ॥ अवा गुरते । ‘गुरी हिंसायाम्’ (तु० प० से०) ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘वष्टि भागुरि-’
इत्यकारलोपः ॥ (१) ॥*॥ मृगो बध्यतेऽनया । ‘बन्ध ब-
न्धने’ (क्या० प० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति
ल्युट् ॥ (२) ॥*॥—वातेर्भद्रादित्वाद्गुक् चागमः—
इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ द्वे ‘जालविशेषस्य’ ॥

शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।

श्विति ॥ शुल्वयते, शुल्वयति वा । ‘शुल्व विसर्गे’ (उ०
प० से०) ण्यन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) । अच् (३।१।१३४)
वा ‘रज्जुः शुल्वा वराटो ना’ इति रत्नकोषात्क्यपि । ‘शुल्वं
ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥
स्वामी तु—‘सुम्यं वटाकरः’—इति पठति । सु पूजितं
मीयते । ‘मीड् गत्याम्’ (दि० आ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ।
बाहुलकाद्यण् । सुमे पुष्पे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४)
॥ (२) ॥*॥ सृज्यते । ‘सृज विसर्गे’ (तु० उ० अ०) ।
‘सृजेरसुम् च’ (उ० १।१।५) चात्सलोपः ॥—सृजेः कुरसु-
गागमश्च—इत्यादिमुकुटस्त्वपाणिनीयः । ‘रज्जुर्वेण्यां गुणे
योषित्’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ वटति । ‘वट वेष्टने’
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।
४१) । वध्यते वा । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः ।
‘वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्याद्यज्ञप्रोधकपर्दयोः’ (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ गुण्यते । ‘गुण आमन्त्रणे’ (उ० उ० से०) अ-
दन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) ‘गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ
सृद् इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंख्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरलुषु ।
शुक्लादावपि वध्यां च’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
‘रज्जोः’ ॥

उद्धाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

उद्धेति ॥ उद्धाव्यते, अनेन वा । ‘घट संघाते’ (भ्वा०
उ० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१) ॥*॥
घटीनां यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ प्रहेः कृपात् । सलिलमुद्वाहतेऽ-
नेन ॥*॥ द्वे ‘अरट्’ इति ख्यातस्य ॥

पुंसि वेमा वापदण्डः

पुंसीति ॥ वयल्यनेन । ‘वेष् तन्तुसंताने’ (भ्वा० उ०
अ०) ‘वेजः सर्वत्र’ (उ० ४।१।५०) इति मनिन् ॥ (१)
॥*॥ वपनम् । ‘डुवप्’ (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।
वापस्य दण्डः ॥*॥ ‘वायदण्डः’ इति क्वचित् पाठः । तत्र

वेजो भावे घञ् । 'आतो युक्' (७।३।३३) । वायस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रव्युत्तिदण्डस्य' ॥

सूत्राणि नरि तन्तवः ।

स्विति ॥ सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (उ० उ० से०) अ-
दन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । सीव्यते, अनेन वा । 'षिवु
तन्तुसंताने' । (दि० प० से०) । 'सिविसूच्योष्टेरु च' (उ० ४।
१६३) चात् कित् घ्नन् प्रत्ययः । 'सूत्रं तु सूचनाकारिग्रन्थे
तन्तुव्यवस्थयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नरि पुंस्ति ॥*॥
तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'सितनि-' (उ०
१।६९) इति तुन् ॥*॥ 'सूत्रतन्तुः' इति हारावल्याः संह-
तोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सूत्राणाम्' ॥

वाणिर्व्युत्तिः स्त्रियौ तुल्ये

वेति ॥ वाणनम् । 'वण शब्दे' चुरादिः । 'अच इः' (उ०
४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टा ऊतिः । वेजः 'ऊतियूति-'
(३।३।९७) इत्यादिना क्तिनि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वस्त्रादिवानस्य' ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

प्विति ॥ पुस्त्यते । 'पुस्त आदरादौ' (उ० प० से०)
णिच् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ 'मृदा वा दारुणा
वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभि-
धीयते' । लेप्यमादिर्यस्य । तच्च तत्कर्म च । आदिना काष्ठ-
पुत्तलिकादि ॥*॥ एकम् 'वस्त्रादिलेप्यस्य' ॥

पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।

पेति ॥ पञ्चभिर्वर्णैरल्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्-' (७।३।४४) 'इतीत्वम्' ।
'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न
वृद्धिः ॥*॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे पञ्चालदेशे भवा ।
'जनपदतद्वध्योश्च' (४।२।१२४) इति वुल् । आदिवृद्धिः
(७।२।११७) । 'पाञ्चालिका स्त्रियां वस्त्रपुत्रिकागीतिमे-
दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुत्रीव । 'इवे-' (५।३।
९५) इति कन् । यावादित्वात् (५।४।२९) वा । 'स्यात्पु-
त्रिका पुत्तलिकादुद्दित्रोर्वावतूलिके । ना पुत्रे शरमे धूर्ते शैल-
वृक्षप्रमेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ आदिना काष्ठ-
मृच्छिलदिकृता ॥*॥ द्वे 'लेप्यादेः' ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पीति ॥ पेटति । 'पिट संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) । 'पिटकलिषु विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ण्वुल् (३।१।१३३) ।
'पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पेटा' इति

मुकुटः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । अनित्यत्वान्न तुम् ॥*॥ 'पीडा' इति
स्वामी । तत्र पीडयति । 'पीड अवगाहने' (उ० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मज्जति, अत्र वा । 'ढ
मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मस्जेनुम् च' (उ० ४।७७)
इत्यूषन् । यत्तु—द्विजकारः इति मुकुटः । तत्र । 'मस्जेरन्त्या-
त्पूर्वा वा तुम्' (१।१।४७ सूत्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः'
'पेटी' इति ख्यातायाः । मुकुटस्तु—आद्यद्वयम् 'झायी' इति
ख्यातायाः । अन्यद्वयं 'मञ्जूषा' इति ख्यातायाः—इत्याह ॥
अथ विहंगिका ॥ २९ ॥

भारयष्टिः

अथेति ॥ विहंगस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।
९६) इति कन् । विहायसा गच्छति वा । 'गमश्च' (३।२।
४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' 'खच्च डिद्वाच्यः'
(वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥
मुकुटस्तु—'विहंगमा'—इति पठति ॥ (१) ॥*॥ भारस्य
यष्टिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्षयाधारलगुडस्य' । 'का-
चडि' इति ख्यातायाः ॥

तदालम्बि शिक्षयं काचः

तेति ॥ तामालम्बितुं शीलमस्य । 'लब्धि अवलम्बने'
(भ्वा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ संसतेऽस्मात् । 'लंसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) ।
'लंसतेः शिः कुट् किच्च' (उ० ५।१६) इति यत्, धातोः
शिरादेशो यतः कुट् ।—शक्नोति वोढुम् । अष्ट्यादिः
(उ० ४।१।१२) इति मुकुटस्त्वैतत्सूत्रादर्शनमूलकः । क-
च्यतेऽत्र । 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।
३।१२१) इति घञ् । 'काचः शिष्ये मणौ नेत्ररोगमेदे मृद-
न्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्षयस्य' ॥

अथ पादुका ।

पादूरुपानत्स्त्री

अथेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'णित्कशिपयर्तेः' (उ० १।८५) इत्यूः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पादं उपनह्यते, पाद-
मुपनहति वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) 'किप् च' (३।२।७६) इति वा
किप् । 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'पादत्राणस्य' ॥

सैवानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥

सैवेति ॥ पदस्यानु । 'यस्य चायामः' (२।१।१६) इत्य-
व्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा बद्धा । 'अनुपद-

१—ण्वुलि वृद्धावपि धात्वकारस्य सवर्णदीर्घेण क्षत्यभावाद्वात्स्य
केलोपयोगो दुर्ज्ञानः ।

१—भाष्ये तु 'अन्यात्पूर्वा मस्जेमिन्' इति पाठः । अयं तु
सिद्धान्तकौमुदीस्यः ॥

सर्वा- (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विस्तृत-
पादत्राणस्य' ॥

नधी वर्धो वरत्रा स्यात्

नेति ॥ नह्यतेऽनया । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) ।
'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (१) ॥*॥ वर्धते । 'वृधु
वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।
२७) । गौरादिन्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (२) ॥*॥ व्रियते-
ऽनया । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृजश्चित्' (उ० ३।
१०७) इत्यत्रन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चर्ममयरज्जोः' ॥

अश्वादेस्ताडनी कशा ।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । 'तड आघाते' (उ० प०
से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ कशति । 'कश
शब्दे' () । 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० से०)
वा । अनिलो नुम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ आ-
दिना उग्रदग्धर्मचौरादिग्रहः ॥*॥ एकम् 'प्रतोदस्य' ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥३१॥

चेति ॥ चण्डालस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इ-
त्यप् । 'दिट्ठा-' (४।१।१५) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) चण्डालेन कृता वा । 'कुलालादिभ्यो वुञ्' (४।३।
११८) 'चाण्डालिका किनरायामुमायामोषधीभिदि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्डते । 'कडि मदे' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादोलच् ।—'कडिकपि-'—इति मुकुट-
स्त्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥*॥ 'कटो-
लवीणा' इति पाठे तु कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'कपिगडि-' (उ० १।६६) इत्योलच् ॥ (२) ॥*॥
चण्डालस्य वल्लकी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चाण्डालिकायाः'
'किंगरि' इति ख्यातायाः ॥

नाराची स्यादेपणिका

नेति ॥ स्वल्पो नाराचो बाणमेदः । गौरादिः (४।१।४१)
॥ (१) ॥*॥ इष्यतेऽनया 'इष गतौ' (दि० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सुवर्णतुलायाः' ॥

शानस्तु निकषः कषः ।

शेति ॥ शण्यते । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । 'अ-
कर्वेति-' (३।३।१९) इति घञ् । श्यति वा । 'शो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । बाहुलकाणः । 'पुंसि' स्यात्, शानो
मासचतुष्टये । ओहावीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकषति । 'कष हिंसायाम्'

(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—निकष्यतेऽन्न ।
'गोचर-' (३।३।११९) इत्यादिना घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
तत्र कषेरपाठात् । नेर्ग्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् । 'निकषः
शाणफलके (निकषा यातुमातरि)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य' ।
खड्गादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य इत्यन्ये ॥

वृश्चनः पत्रपरशुः

व्रिति ॥ वृश्च्यतेऽनेन । 'ओ व्रश्चू छेदने' (तु० प० से०)
'करणाधि-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ पत्रमिव
परशुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य' —
लघुकरवतस्य—इत्यन्ये ॥

एषिका तूलिका समे ॥ ३२ ॥

एषीति ॥ इष्यते । 'इष गत्यादौ' (दि० प० से०) ।
'कृजादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३।५) ॥*॥ 'ईषिका' इति पाठे
ईष्यते । ईषति वा । 'इष उञ्छे' (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ तूलति । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा०
प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वीरणादि-
शलाकायाः' ॥

तेजसावर्तनी मूषा

तेजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्याम् 'वृत्तु
वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (१) ॥*॥ मूषति । 'मूष स्तेये' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ 'मुष स्तेये' (क्या०
प० से०) इत्यस्मात् भिदाद्यङि (३।३।१०४) ह्रस्वादिरपि ह्रस्वा
मूषा मूषी गौरादिः (४।१।४१) । मूषा । 'मूषा त्वावर्तनी
मूषी' इति शब्दार्णवः । यत्तु—'मुष स्तेये' (क्या० प० से०)
'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः । टापि 'अन्ये-
षामपि-' (६।१।१३७) इति दीर्घत्वे मूषा मुषा च—इति
मुकुटः । तत्र । गुरुत्वाभावात् । दीर्घस्य धातोः सत्त्वेन 'अन्ये-
षामपि-' इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूषायाः' ॥

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

मेति ॥ भस्यतेऽनया । 'भस वीतौ' (उ० प० से०)
'हुयामाश्रुभसिभ्यल्लन्' (उ० ४।१।६८) । 'तितुत्र-' (७।२।
९) इति नेट् । अजादिः (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ चर्मणा प्र-
सीव्यते । 'षितु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । 'कृजादिभ्यो
वुन्' (उ० ५।३।५) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् वा
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अग्निज्वलनार्थस्य' ॥

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फविति ॥ आस्फोव्यतेऽनया । 'स्फुट भेदने' चु-
रादिः । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ ललन्ती स्फोटय-
तीति 'लास्फोटनी' । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मु-
कुटः ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनया । 'विध विधाने' (तु० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)

१—सिद्धान्तकौमुद्यादिषु कषेरनिदिष्टाङ्गीकाराव्यर्थमेदम् । २—
'पुंसि स्यात्' इत्यस्य स्वपमपि वेणुशब्दव्याख्यायां तच्छेषत्वेनैव
व्याख्यातत्वेनात्र लेखोऽनुचित इव भाति ॥

‘वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका’ इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मुक्तादिवेधिन्याः’ ॥

कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

क्रिति ॥ कृपामणति । ‘अण शब्दे’ (भा० प० से०) । अण (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥*॥ कृतन्ति । ‘कृती छन्दे’ (तु० प० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा कर्त-
नम् । घञ् (३।३।१८) । कर्त राति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१। ४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘कर्तर्याः’ ॥

वृक्षादनी वृक्षमेदी

व्रिति ॥ वृक्षमति । ‘अद भक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘कृत्वल्युटः-’ (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वृक्षं भेतुं शीलमस्य । ‘भिदिर् विदारणे’ (६० उ० अ०) ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठतनूकरण-
साधनस्य’ ॥

टङ्कः पाषाणदारणः ।

टेति ॥ टङ्कयति । ‘टकि बन्धने’ चुरादिः । अच् (३।१। १३४) । ‘टम्’ इति शब्दं कायति वा । ‘कै शब्दे’ (भा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘सुपि-’ (३।२।४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ पाषाणो दार्यतेऽनेन । ‘वृ विदारणे’ (व्या० प० से०) । ण्यन्तः ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पाषाणदारणार्थस्य घनभेदस्य’ ॥

क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्

क्रेति ॥ ‘क’ इति कचति ‘कच शब्दे’ (भा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘(क्रकचः करपत्रेऽस्त्री ग्रन्थिलाख्य-
तरौ पुमान्’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ करेण कराद्वा पतति । ‘पल्ल पतने’ (भा० प० से०) । झन् (उ० ४। १५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य’
‘करोत’ इति ख्यातस्य ॥

आरा चर्मप्रमेदिका ॥ ३४ ॥

आरेति ॥ आ इयति, ऋच्छति वा । ‘ऋ गतौ’ (जु०, भा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । आर्यते वा । भि-
दादौ (३।३।१०४) ‘आरा शङ्खाम्’ इति पाठात् साधुः ।
‘(आरा चर्मप्रमेदिन्यां पुंसि भौमशनैश्वरे’ इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ चर्मणः प्रमेदिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चर्मखण्ड-
नार्थस्य शस्त्रभेदस्य’ ॥

सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा

स्विति ॥ शोभना कर्मिः बहुव्रीहिर्वा । ‘सर्वतोऽक्लिज-
र्थात्-’ (ग० ४।१।४५) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ।—‘ग्रीष्मजालमसूर्मी-’ इति मप्रत्यये शूरादेशे च—
इति मुकुटस्थपाणिनीयः ।—‘शूर्मी तालव्यादिः-’ इत्यप्य-
युक्तम् ‘सूर्य्यं शुषिरामिव’ इति श्रुतिविरोधात् ॥ (१) ॥*॥

तिष्ठति । ‘घा गतिनिवृत्तौ’ (खा० प० अ०) । ‘राज्ञासान्ना-
स्थूणा-’ (उ० ३।१५) इति साधुः । ‘स्थूणा सूर्या स्तम्भे
रुगन्तरे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अयसः प्रतिमा ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘लोहप्रतिमायाः’ ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

शीति ॥ शील्यते । ‘शील समाधौ’ (भा० प० से०) ।
शल्यते वा । ‘शल गतौ’ (भा० प० से०) । ‘खष्पशिल्प-’
(उ० ३।२८) इति साधुः । ‘शिल्पं सुवे क्रियादिके’ इति
विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टि-
भेदभिन्ना । आदिना सुवर्णकारादिकर्मग्रहः ॥*॥ एकम् ‘क-
लाकौशल्यादिकर्मणः’ ॥

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रति-
च्छाया ॥ ३५ ॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः

प्रेति ॥ प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन । ‘माङ् माने’ (अ० आ०
अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृतिर्बिम्बं
यस्य । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥
प्रतिमीयतेऽनया । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) । इत्यङ् ।
‘(प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि’ इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ प्रतियात्यतेऽनया । ‘यत् निकारोपस्कारयोः’
(चुरादिः) ‘ण्यासश्चन्थः-’ (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४)
॥*॥ प्रकृष्टा छाया ॥ (५) ॥*॥ प्रकृष्टा कृतिः । प्रतिनिधेः
कृतिर्वा ॥ (६) ॥*॥ अर्च्यते । ‘अर्च पूजयाम्’ (भा०
प० से०) । ‘शुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (७) ॥*॥
प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते । ‘डुधान्’ (जु० उ० अ०) । ‘उपसर्गे
घोः किः’ (३।३।९२) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘प्रतिमायाः’ ॥

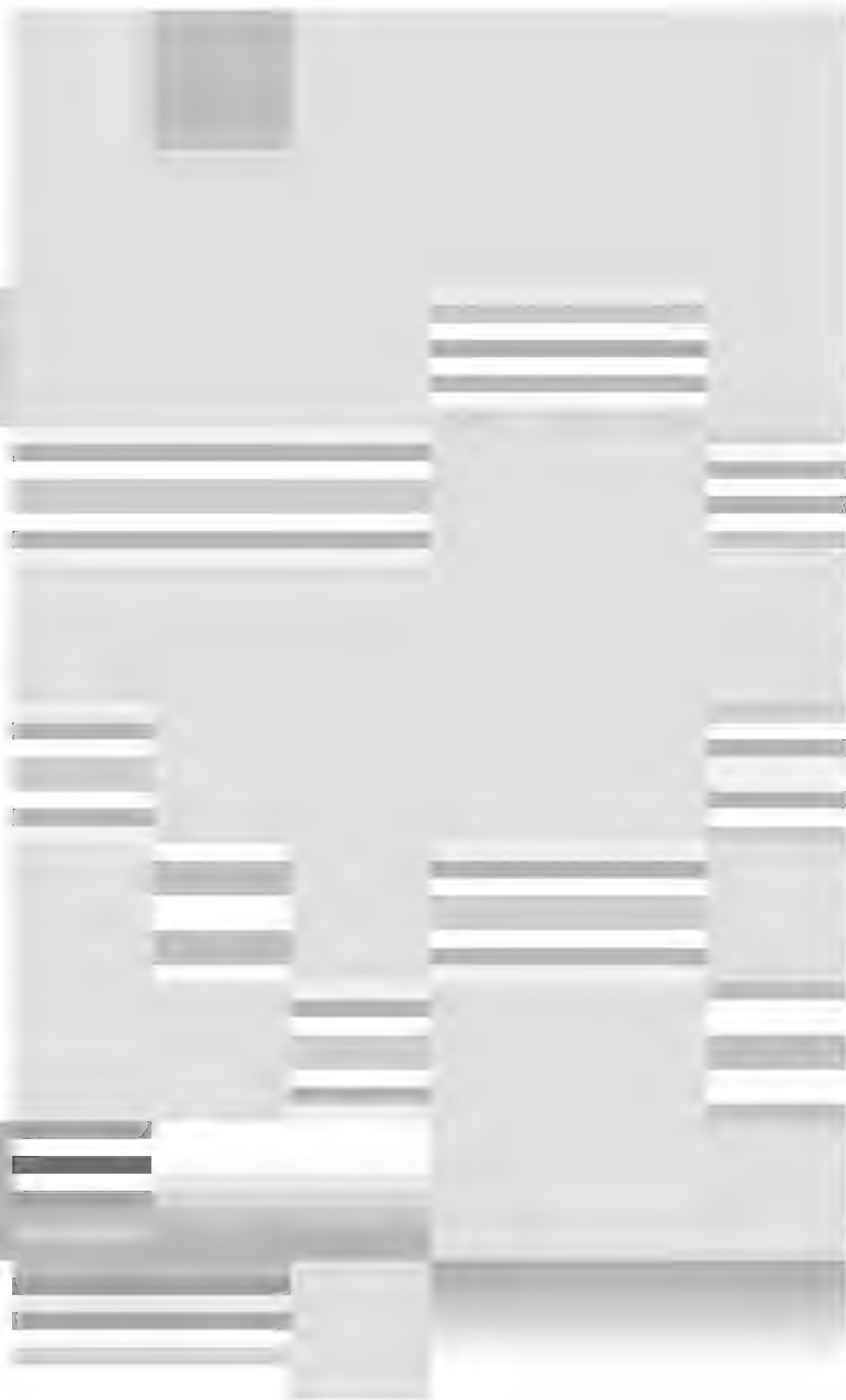
उपमोपमानं स्यात् ।

उपेति ॥ उपमातेर्भावेऽङ् (३।३।१०६) ॥ (१) ॥*॥
ल्युट् (३।३।११५) । करणे (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥*॥
द्वे करणे भावे च । येनोपमीयते, या चोपमिति, तयोरेते
नास्ती । केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ॥

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ३६
साधारणः समानश्च

वेति ॥ समति । ‘सम वैकृत्ये’ (भा० प० से०) अच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तुलया संमितः । ‘नौवयो-’
(४।४।९१) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समान इव पश्यति ।
‘त्यदादिषु-’ (३।२।६०) इति कञ्चिन्नौ वैसथ । ‘दृग्दृश-
वतुषु’ (६।३।८९) ‘दृक्षे च’ (वा० ६।३।८९) इति सभावः

१—समानशब्दस्य त्यदादित्वाभावादत्रास्योपन्यासोऽसंगतः ।
तस्मात् ‘समानान्ययोश्च’ (वा० ३।२।६०) इत्यनेन बोध्यौ ॥
२—‘दृग्दृशवतुषु’ (६।३।८९) इत्यत्र ‘दृक्षे च’ इति वार्तिक-
लादनुक्तोऽपि कसः कल्प्यते—इति ‘त्यदादिषु-’ (३।२।६०) इत्यत्र
भाष्यप्रदीपोद्घोतकृत् ॥

॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सह आधारणेन वर्तते ।
'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावाः । साधायाः संसिद्धे
रणो वाचक इव ॥ (६) ॥*॥ सह मानेन वर्तते । समानं
मानमस्य, इति वा । 'समानस्य च्छन्दसि' (६।३।८४) इति
सः ॥ (७) ॥*॥ सप्त वाच्यलिङ्गाः ॥ सप्त 'तुल्यस्य' ॥

स्युरुत्तरपदे त्वमी ।

नभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सहशव-
चना वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा 'पितृनिभः पुत्रः' 'मातृनिभा
कन्या' 'देवनिभमपत्यम्' इति । नियतं भाति । 'आतश्चोप-
सर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'निभस्तु कथितो व्याजे पुं-
लिङ्गः सहशे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकाशते ।
'काश्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'संकाशः सहशेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नितरां
काशते । 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति वीर्धः । 'नीका-
शो निश्चये तुल्ये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रति
काशते ॥ (४) ॥*॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः यथा पितृ-
भूतः, पितृरूपः, पितृकल्पः, इति ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । 'कर्मवेषाद्यत्' (५।१।१००) ।
कर्मणि साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥
कर्माणि विधीयन्तेऽनया । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ अत्रियन्ते
कर्मकरा अनया । 'भृज् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'संज्ञायां
समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ 'कर्मणि भृतौ'
(३।२।२२) इति निर्देशात् क्तिन्नपि ॥ (४) ॥*॥ अत्रियते-
ऽनेन । 'डुभृज्' (जु० उ० अ०) 'भृज्' (भ्वा० उ० अ०) वा ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (५) ॥*॥ वीयतेऽनेन । 'वी ग-
त्यादौ' (अ० प० अ०) । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।
१५०) ॥ (६) ॥*॥ भरणे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् ॥ (७) ॥*॥ अत्रियतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) ।
'(भरणी घोषके ऋक्षे) भरणं वेतने भृतौ' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मूलेनानाम्यम् । 'नौवयोधर्म-'
(४।४।९१) इति यत् । 'मूल्यं स्याद्वेतने वस्त्रे' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ निर्विश्यते अनेन वा । 'विश प्रवे-
शने' (तु० प० से०) । 'अकर्तारि च' (३।३।१९) इति 'ह-
लश्च' (३।३।१२१) इति वा घञ् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे
वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ पण्यते ।
'निलं पणः परिमाणे' (३।३।६६) इत्यप् । 'पुंसि-' (३।३।
११८) इति घो वा । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे

गलहे । कश्यशाकादिके द्यूतव्यवहारे भृतौ धने' (इति मेदि-
नी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'वेतनस्य' ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्फुट्रुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नोत्तमाकादम्बर्यः परिस्फुटा ॥ ३९ ॥

मदिरा कश्यमद्येऽपि

स्विति ॥ सुष्ठु राति याम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
सु अतीव रायन्त्यनया वा । 'रै शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'सुरा चषकमद्ययोः' ।
पुंलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलिनी
बलस्य प्रिया ॥ (२) ॥*॥ हल्यङ्गम् । 'हल विलेखने'
(भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । ह-
ल्यतेऽनया वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'हालः
सातवाहनपार्थिवे । हाला सुरायाम्' इति विश्वः (हैमः) ॥
(३) ॥*॥ परितः स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प० से०) ।
क्विप् (३।३।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (४) ॥*॥ वरुणाल-
योऽपि वरुणः । तस्यात्मजा ॥ (५) ॥*॥ गन्धेनोत्तमा । ग-
न्ध उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (६) ॥*॥
प्रसीदति स्म । 'षद विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्य-
र्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२)
इति निष्ठानलम् । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयो-
स्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ इं कामं राति 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (८)
॥*॥ कुत्तिसतम्बरम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति
समासः । 'कोः कत्तपुरुषेऽचि' (६।३।१०१) । कदम्बरं
नीलाम्बरमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । तस्येयम् ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कदम्बे जातो रसः । 'तत्र
जातः' (४।३।५३) इत्यण् । कादम्बं राति वा । कः (३।२।
३) । 'गौरादिः' (४।१।४१) । 'कादम्बरस्तु दध्यग्रे मद्य-
मेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकासु च'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ भागुरिमते टापि 'परिस्फुटा' ।
यद्वा परितः सूयते स्म लोकैः । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'परिस्फुटा स्त्री वारुण्यां स्रव्ये स्यादभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ माद्यल्यनया । 'मदी
हर्षे' (दि० प० से०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इ-
त्यादिना किरच् ॥ (११) ॥*॥ कश्यते अनेन वा । 'कश
शब्दे' () बाहुलकाद्यः । 'मद्याश्वमध्ययोः कश्यम्'
इति रन्तिदेवः । 'कश्यस्त्रिषु कशाहं स्यात्क्लीबं मद्याश्वमद्य-
योः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ माद्यल्यनेन ।
'गदमदचर-' (३।१।१००) इति यत् ॥ (१३) ॥*॥ त्रयो-
दश 'मद्यसामान्यस्य' ॥

अवदंशस्तु भक्षणम् ।

अवेति ॥ अवदश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । भावे (३।३।१८) वा ॥ (१)
॥*॥ एकं 'पानरुचिजनकभक्षणस्य' ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

श्विति ॥ श्रुत्यते । 'श्रुन गतौ' (तु० प० से०) । 'अमन्ताड्डः' (उ० १।११२) । 'शुण्डा पानगृहे मता । (अप्यम्बुहस्तिनी वेद्याहस्तिहस्तमुरासु च' इति मेदिनी) । 'शुण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । नालिन्यां वारयोषायां शुण्डसु मदनिर्झरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ पिबन्त्यत्र । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'अधिकरणे ल्युट्' (३।३।११७) । 'पानं पीतिभाजनरक्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मद्यगृहस्य' ॥

मधुवारा मधुकमाः ॥ ४० ॥

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥*॥ मधुनः क्रमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधुपानावसरस्य' ॥

मध्वासवो माधवको मधु माद्वीकमद्वयोः ।

मेति ॥ मधुकपुष्पं मधु । तस्यासवः ॥ (१) ॥*॥ मधुना कृतः संधितः । 'कुलालादिभ्यो वुञ्' (४।३।११८) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'कलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ मृद्वीका द्राक्षा । तस्या विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् 'अनुदात्तादेः' (४।३।१४०) इत्यञ् वा ॥*॥ केचित्तु—'माध्वीकम्' इति पठन्ति । तत्र पृषोदरादित्त्वम् ॥ (४) ॥*॥ अद्वयोः क्लीबमित्यर्थः ॥*॥ चलारि 'मधुकपुष्पकृतमद्यस्य' ॥ स्वामी तु—द्वौ द्वौ पर्यायौ—इत्याह ॥

मैरेयमासवः शीघ्रः

मायिति ॥ मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ आसूयते । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ श्रोतेऽनेन । 'शीघ्रे ध्रुक्-' (उ० २।३८) अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'पुनपुंसकयोर्दार्ढ्यजीवातुस्थानुशीधवः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ यद्यपि 'शीघुरिक्षुरसेः पक्षैरपक्षैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्' इति माधवः । तथापि भेदमनाहृत्योक्तम् ॥*॥ त्रीणि 'इक्षुशाकादिजन्यस्य मद्यस्य' ॥

मेदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

मेदेति ॥ मेयति । 'जिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'वुन् कृञादिभ्यः-' (उ० ५।३५) ॥ (१) ॥*॥ मृशं गलति, गैल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) यङ्लुगन्तादृक् (३।१।१३४) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दीर्घोऽकितः' (७।४।८३) इति दीर्घो न । 'जगलो मदनद्रुमे । मेदके पिष्टमये च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुराकल्कस्य' ॥

संधानं स्यादभिषवः

समिति ॥ संधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'संधानं स्यादभिषवे तथा संधत्नेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अभिषूयते । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । भावे वा । 'भवेदभिषवः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आम्रादिसंधानस्य' ॥

किण्वं पुंसि तु नश्वः ।

कीति ॥ कणनम् । 'कण' शब्दे (भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । कर्मणि वा । 'किण्वं पापे सुरावीजे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ह्वानम्, हूयते वा । 'ह्वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । नमस्य हूः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानाद्रव्यकृतसुरावीजस्य' ॥ —मत्तनमृकृताह्वानस्य—इत्यन्ये ॥

कारोत्तरः सुरामण्डः

केति ॥ कारणे क्रियया उत्तरः ।—'कारोत्तमः—' इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुरामण्डस्य' ॥

आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

आपेति ॥ आ संभूय पिबन्त्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ पानस्य गोष्ठी । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पानार्थायाः सभायाः' ॥

चषकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चष्यतेऽनेन । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'चषकोऽस्त्री सुरापात्रे मद्यमद्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पानस्य पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यपात्रस्य' ॥

सरकोऽप्यनुतर्षणम् ।

सेति ॥ स्त्रियते 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वुन् कृञादिभ्यः' (उ० ५।३५) । 'सरकः शीघ्रुपानेक्षुशीघ्रुनो-मद्यभाजने' इत्यजयः । अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्त्री । 'सरकं वा नानुतर्षो ना' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ अनुतर्षणम् । अनेन वा । 'नितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । भावे (३।३।११४) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥*॥ घञि (३।३।१८) 'अनुतर्षः' अपि । 'चषकश्चानुतर्षश्च सरकश्च' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यपानस्य' ।—चलारि 'मद्यपानपात्रस्य'—इति मुकुटः ॥

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥ ४३ ॥

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'राहोपः' (६।४।२१) । 'धूर्तं तु खण्डलवणे धतूरे ना विटे त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'धार्तः' इति पाठे धावनम् । 'धावु गतौ' (भ्वा०

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions.

2. It then goes on to describe the various methods used to collect and analyze data.

3. The next section covers the results of the study and the conclusions drawn from the data.

4. Finally, the document concludes with a summary of the findings and a list of references.

5. The following table shows the results of the study for each of the four groups.

6. The data indicates that there is a significant difference between the two groups in terms of the number of transactions recorded.

7. The results of the study suggest that the use of the new method is more effective than the old method.

8. The study also found that the new method is more cost-effective than the old method.

9. The study was conducted over a period of six months and involved a total of 100 participants.

10. The study was funded by the National Science Foundation and the Department of Education.

11. The study was published in the Journal of Business and Economics.

12. The study was conducted by a team of researchers from the University of California.

उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्वलोपः ।
धा धावनेनार्तिः धार्तिरस्यास्ति । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।
१०३) । यद्वा धा धावनेनार्तिः ॥ (१) ॥*॥ अक्षैर्दीव्यति ।
'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ 'कि ज्ञाने'
(जु० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कितं वायति ।
'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) कितने वाति वा । 'वा
गन्धने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः
'कितवो धूर्तवन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये' इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ अक्षेषु धूर्तः । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति स-
मासः ॥ (४) ॥*॥ द्यूतं करोति । क्तिप् । (३।२।७६) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'द्यूतकृतः' ॥

स्युर्लभकाः प्रतिभुवः

स्युरिति ॥ लज्जते स्म । 'ओलस्जी व्रीडे' (तु० आ०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ प्रति प्रतिनिधिर्भवति ।
क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधि-
भूतस्य' 'जामिन' इति ख्यातस्य ॥

सभिका द्यूतकारकाः ।

सेति ॥ सभाद्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति । व्रीह्यादिलात्
(५।२।११६) ङन् । 'सभाद्यूतं सभागृहम्' इति रुद्रः ॥
(१) ॥*॥ द्यूतं कारयन्ति । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् ।
(ज्ञा० ५।४।५) । ण्वुलि (३।१।१३३) तु द्यूतस्य कारकः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम्' ॥

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

द्विति ॥ देवनम् । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षाः पाशकाः
सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) । लोकात्स्नीत्वम् ॥ (२)
॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादिलात् (५।१।१३०) अण् ।
'कैतवं तु छले द्यूते कैतवः कितवे रिपौ' (इति मेदिनी)
॥ (३) ॥*॥ पणो गल्होऽस्त्यस्मिन् । अर्श आद्यच् (५।२।
१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'द्यूतक्रीडनस्य' ॥

पणोऽक्षेषु गल्हः

पेति ॥ पण्यते उत्सृज्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ०
से०) । 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इति योगविभागादप् ॥
(१) ॥*॥ गल्हते अनेन । 'गल्ह आदाने' (भ्वा० आ०
से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् वा । संज्ञापूर्वकलाञ्च वृद्धिः । गल्हते वा ।
'अक्षेषु गल्हः' (३।३।७०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्यूते
लाप्यमानस्य' ॥

अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहा-

रेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे
कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मेदिनी) ।
(१) ॥*॥ दीव्यन्ति येन । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेषु
देवनः प्रोक्तः' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ पाशयति । 'पश
बन्धे' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२)
वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पशकस्य' ॥

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ०
अ०) 'परिन्योः-' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'शारीणां समन्तान्नयनस्य' ॥

अष्टापदं शारिफलम्

अष्टेति ॥ पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञा-
याम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । अष्टापदमस्त्रियाम् । 'अ-
ष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च । (अष्टापदी च-
न्द्रमल्लयां शरमे मर्कटे पुमान्)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥
शारीणां फलं पट्टः । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिला-
भयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'शारीणां खेलनाधार-
पट्टस्य' द्वे ॥

प्राणिद्यूतं समाह्वयः ।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं द्यूतम् ॥ (१) ॥*॥ सम्यगाह्वय-
न्तेऽत्र । 'ह्वेच्' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८)
इति घः । बाहुलान्तात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्यूतस्य' ॥

सर्वलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥

ताद्वर्म्यादन्यतो वृत्तावृद्ध्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा मालाकार-
मार्दङ्गिक-वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्लिङ्गे
पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते ताद्वर्म्यात्तद्योगवशात्तेषामन्यतो-
ऽन्यत्र जातौ वृत्तौ सत्यामन्यत्र त्रियां क्लीबे चोहनीयाः ।
यथा 'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्', इत्यादि । येऽप्य-
यौगिकाः करण-मालिक-कुम्भकारादयः, ते जातिवचनत्वा-
च्छ्रद्वादिवत् 'जातेः' (४।१।६३) इत्यादिना ङीष् लिङ्गान्तरे
स्त्रीलिङ्गे क्लीबत्वेऽपि बोद्धव्याः ॥

॥ इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीमहाराजकुमा-
रश्रीकीर्तिसिंहाज्ञया श्रीमद्भोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजी-
दीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां द्वितीयः
काण्डः संपूर्णतामगात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कुत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशास्ते वर्गाः । स्वर्गादयः संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्म-परायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादौ येषां तानि । तेषां संग्रहाः । आदिना नामानि लङ्का-शेफालिका-इत्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः पदैर्यलिङ्गसंख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रकान्तम्, गुणादिशब्दास्तलिङ्ग-संख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्' । 'दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यः

स्त्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ पुण्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।१५४) ॥ (२) ॥*॥ धनं लब्धा । 'धनगणं लब्धा' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धान्यामलक्योः स्याद्धन्यं पुण्यवति त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सभाग्यस्य' ॥

महेच्छस्तु महाशयः ।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'आशयः स्याद-भिप्राये मानसाधारयोरपि' (इति मेदिनी) । महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महाभिलाषस्य' ॥

अमर० ४५

हृदयालुः सुहृदयः

ह्रिति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनं हृदयमस्य । मित्र-त्वाविवक्षणाच्च हृद्भावः ॥*॥ 'सहृदयः' इति वा पाठः ॥ सह हृदयेन । 'तेन सह—' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः ॥ (२) ॥*॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वाद्वा प्रशस्तहृदयपरत्वं हृदयशब्दस्य ॥*॥ द्वे 'शुद्धमनसः' ॥

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

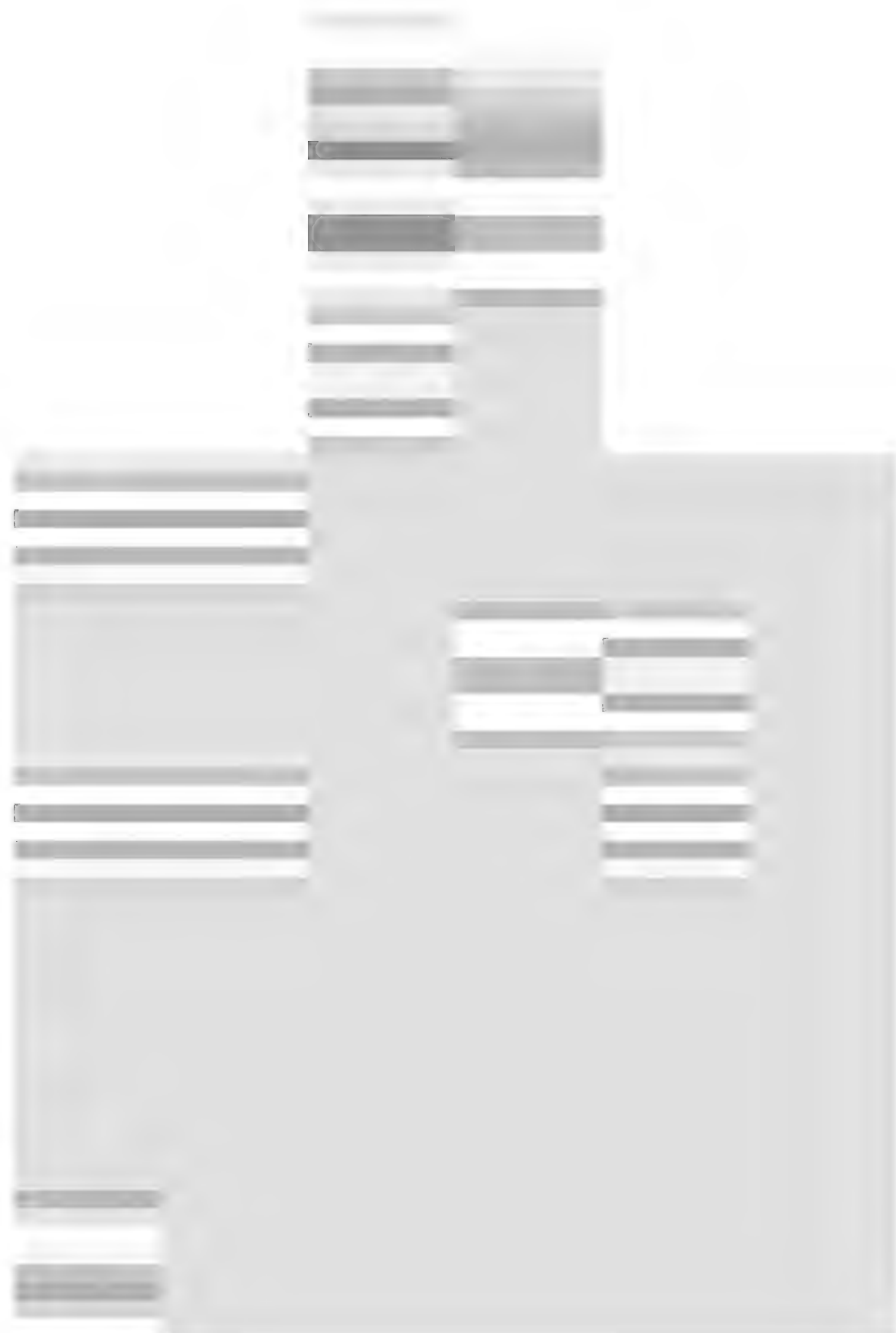
मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ महानुद्यमोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य' ॥

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य । यद्वा वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । 'सत्याप—' (३।१।२५) इति णिजन्ताद् पचा-द्यच् (३।१।१३३) । कर्मणि घञ् (३।१।१९) वा 'एरजण्यन्तानाम्' इति नाच् (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगुपघ—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अभि जानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ न्यहासीत् । 'गल्थर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'निनदीभ्याम्—' (८।३।८९) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ शिक्षा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा अक्षिक्षिष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ विज्ञानं बुद्धिः । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतेः । विज्ञाने नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । यद्वा विज्ञानेन जयति । 'तेन दीव्यति—' (४।४।२) इति ठक् । यत्तु

१—'एरजण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्थम्—इति 'एरच्' (३।३।५६) सूत्रे कैयटः ॥

विज्ञानं नैपुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेन वीव्यति-' (४।४।२) इत्यादिना ठक्—इत्यभाणि मुकुटेन । तच्च । उक्तसूत्रे 'व्यवहरति' इत्यस्यानुपादानात् । 'कठिनान्त-' (४।४।७२) इति सूत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥*॥ त्रीह्यादि (५।२।११६) ठनि 'विज्ञानिकः' इत्यपि ॥ (७) ॥*॥ कृतं मुखमस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वाद्वा कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥*॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥*॥ कुशान् लाति । कः (३।२।३) । कौ पृथिव्यां शलति वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । णिजर्थे लक्षणा वा । कौ शलति चालयति राजकार्याणि । यद्वा 'कुः पापेषदर्शयोः' । कोः पापात् शलति बुद्धिवैभवात् । 'कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कुशलस्य' ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

प्विति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजायाम्' (बु० प० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'पूज्यः श्वशुरवन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्यात्पूज्ये च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूज्यस्य' ॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

सांशेति ॥ संशयमापन्नः । 'संशयमापन्नः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ संशयमापन्नं यस्य, यस्मिन्, वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेहविषयस्य', 'संदेहाश्रयस्य' वा ॥

दक्षिणेयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

देति ॥ दक्षिणामर्हति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (५।१।६९) इति छयतौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दक्षिणामर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य' ॥

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

स्युरिति ॥ 'मां याचस्व' इति वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चास्वादिनि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य । स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते वा । कर्मणि ण्यत् (३।२।१२४) ॥*॥ ('स्थूललक्ष' इति) अयकारपाठे तु घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ दाने शौण्डः । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४१) इति समासः । 'शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ बहु प्रददाति । 'प्रे दान्' (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अतिदातुः' ॥

जैवातुकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतृकन् वृद्धिश्च (उ० १।

७९) । 'जैवातुकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितमायुरस्य । मतृप् (५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान्न कत्वम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सायुषः' ॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

अन्तेति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । संमासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् । (५।४।१५३) । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वार्थे णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ शास्त्रं वेत्ति । 'सत्स्-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शास्त्रविदः' ॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'करणं हेतुकर्मणोः' (इति मेदिनी) । करणैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ॥

वरदस्तु समर्धकः ।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ समुप्राप्ति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वरदस्य' ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हेति ॥ हर्षति । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । यत्तु—हृष्यति—इति विग्रहीतं मुकुटेन । तच्च । दैवादिकत्वाच्छयनि सति 'हृष्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ विकुरुते । चानश् (३।२।१२९) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥*॥ हृष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हर्षितमनसः' ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुःखितमनसः' ॥

उत्क उन्मनाः ।

उत्क इति ॥ उद्धतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः' (५।२।८०) इत्युद्धतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्कण्ठितमनसः' ॥

१—वागिरम्बु । 'व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्यान्' इति हैमादिकोषेषु 'यद्वाणिसद्वाणिनी' इत्यादि महाकविप्रयोगेषु ह्रस्वान्तस्यापि वाणि-शब्दस्य दर्शनेन तेन समासे तु केशोऽयं नाङ्गीकरणीयः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रायै च' (भ्वा० आ० से०) । 'दक्षिभ्यामिन्नन्' (उ० २।५०) । 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः । 'दक्षिणो दक्षिणोद्धृतसरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) अलच् (उ० १।१०६) । 'सरलः पूति-काष्ठे नाथोदारावक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कृष्टमा समन्ताद् राति । 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः । उदर्यते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) वा । 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋज्वा-शयस्य' ॥

सुकलो दातृभोक्तरि ॥ ८ ॥

स्विति ॥ सुकल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषदुः-' (३।३।१२६) इति खल् । शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दातृभोक्त्रोः' ॥ तत्परे प्रसितासक्तौ

तेति ॥ परमुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रासायि । 'क्षिन् बन्धने' (खा० उ० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ असञ्जि । 'षञ् सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तात्पर्ययुक्तस्य' ॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टेति ॥ इष्टश्चासावर्थश्च । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद् उद्योगं, सवति । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) सुनोति वा 'षुज् अभिषवे' (खा० उ० अ०) । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । किपि (३।२।७६) । आगम-शास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा वत्सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । मितद्वा-दित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किप् वा । कनि (ज्ञापि० ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थोद्यमवतः' ।—पञ्चापि तत्परपर्यायाः इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितव्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा० क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रथते स्म । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि (३।४।७२) क्तः ॥ (२) ॥*॥ अख्यायि । 'ख्या प्रकथने' (अ०

प० अ०) । 'चक्षिहः ख्याय्' (२।४।५४) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवेदि । 'विट् लामे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ व्यज्ञायि । 'ज्ञा अवबोधने' (भ्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) यद्वा विजानाति । 'मतिबुद्धि-' (३।२।१८८) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ व्यश्रावि । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रसिद्धस्य' ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

ग्विति ॥ कृतमुच्चारितं लक्षणं नामास्य । 'लक्षणं नात्रि चिह्ने च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'आहतं गुणितेऽपि स्यात्' इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणैः प्रसिद्धस्य' ॥

इभ्य आढ्यो धनी

इभ्य इति ॥ इभमर्हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । यद्वा एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' वा० (३।२।१०१) इति डः । 'इभ्यो धनवतीभ्यां तु वरेष्वां सल्लकीतरौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आध्यायति । 'आतः-' (३।१।१३६) इति कः । पृ-षोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ बहुधनमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बहुधनस्य' ॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । 'स्वामिन्नैश्वर्ये' (५।२।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेश-' (३।२।१७५) इति वरच् । 'ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढ्ये स्वा-मिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति विश्वमेदि-न्यौ ॥ (२) ॥*॥ पाति 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा-वेर्ङितिः' (उ० ४।५७) । 'पतिर्धवे ना त्रिष्वीशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ईष्टे । 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ अधिभवति । 'भुवः संज्ञा-न्तरयोः' (३।२।१७९) इति किप् ॥ (५) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'ना-यको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ प्रभवति । 'वि-प्रसंभ्यः-' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (८) ॥*॥ परिवर्हति । परिवर्हति वा । 'वृह वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्रभौ परिवृढः' (७।२।१२१) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ।—मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिचिन्त्या ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अधिपतेः' ॥

अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋद्धिरस्य ।—‘ऋधु वृधौ’ (खा० प० से०) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ समृद्धोति स्म । ‘ऋधु वृधौ’ (खा० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अतिसंपन्नस्य’ ॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तसिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

क्रिति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्रियते स्म । ‘पृङ् व्यायामे’ (तु० आ० अ०) । अकर्मकत्वात् क्तः, (३।४।७२) । ‘व्यापृतस्तस्मिन् युवा’ इति बोधालितः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यागारे नियुक्तः । ‘अगारान्तादृन्’ (४।४।७०) । अस्मि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥*॥ आधानमाधिः । ‘उपसर्गे’ (३।३।९२) इति क्तिः । उपगत आधिम् । ‘अत्यादयः—’ (वा० २।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विग्रह—‘उपसर्गे’ (३।३।९२) इति क्तिः—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । कर्तरि क्प्रत्ययास्मरणात् । ‘उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘कुटुम्बव्यापृतस्य’ ॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च, अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च । तैरुपेतः ॥*॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सौन्दर्योपेतस्य’ ॥

निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा ।

नीति ॥ निश्चयेन त्रियते । ‘वृज् वरणे’ (खा० उ० से०) । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥*॥ ‘निर्वार्यः’ इति पाठे ‘वृज् वरणे’ (भा० उ० अ०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ‘व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्’ । तत्संपदा संपतन् उच्यते । कुर्वन् ‘संयुक्तः’ इति वा पाठः ॥*॥ एकं ‘निःशङ्कर्यकार्यकर्तुः’ ॥

अवाचि मूकः

अवेति ॥ न वाग्यस्य ॥ (१) ॥*॥ ‘मू’ इति कायति । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । यत्तु—मूयते बध्यते वाग्यस्य । ‘मूह् बन्धने’ (भा० आ० से०) । बाहुलकात् अवतिमवतिभ्याम् कक्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । धातुप्रत्ययानां कारकेषु विहितत्वात्संबन्धे विधानाभावात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । ‘धातोः’ इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच्च । उक्तसूत्राभावाच्च । ‘मूको दैत्यावाग्दीनेषु,’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूकस्य’ ॥

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥ १३ ॥

अथे

मनो जवं वेगवद्यस्मिन् । यत्तु—मनो जवति प्रविशतीति । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । उक्तविग्रहापितृसंनिभस्यालभात् । अधिकरणविवक्षायां लचोऽसंभवात् । अपः (३।३।५७) औचित्यात् । ‘मनोजवपितृसंनिभः’ इति नाममाला ॥*॥ स्वामी तु—‘मनोजवसः’ चमसादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ पितेव सम्यग्विभाति । ‘भा दीप्तौ’ (अ० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पितृसमस्य’ ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

सेति ॥ कोकते । ‘कुक् आदाने’ (भा० आ० से०) । ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा कवनम् । कूः । ‘कूड् शब्दे’ (तु० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुवः शब्दस्य कुभूः कीर्तिभूमिः इति यावत् । कूकुं ददाति, कूका दायति वा । ‘दैप् शोवने’ (भा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति ‘सुपि—’ (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सत्कारपूर्वं कन्यादातुः’ ॥

लक्ष्मीवांल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् । (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्म्या अच्’ (ग० ५।२।१००) इति ‘पामादित्वाच्च’ अत्वंच । ‘लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामत्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । श्रियं लाति वा ॥*॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे ‘श्रीलः’ इत्यपि ॥ (३) ॥*॥ मतुब् (५।२।९४) अपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘श्रीमतः’ ॥

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्नीति ॥ स्निह्यति स्म । ‘स्निह प्रीतौ’ (दि० प० अ०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । ‘वा इह—’ (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥*॥ ‘वत्सः पुत्रादिवर्षयोः’ (इति मेदिनी) । वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । ‘वत्सांसाभ्याम्—’ (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वत्सलस्य’ ॥

स्याद्व्यालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

स्येति ॥ ‘स्पृहिगृहि—’ (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥*॥ कर्षणा शीलमस्य । ‘शीलम्’ (४।४।६१) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ कृपां लाति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः ॥ (३) ॥*॥ शोभन उः शंभुः । सूः । स्त्रि रतः, रतं वा यस्य । यद्वा सूरमते । ‘सौ रमेः को दमेः पूर्वपदस्य च वीर्षः’ (उ० ५।१४) । यत्तु—‘तातपलितसूरताः’ इति रमेः

क्तः दीर्घश्च—इति वचनमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत् पञ्चपाद्या-
दौ न लभ्यते ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दयालोः' ॥

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्वेति ॥ स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ अ-
पगतमावृतमावरणमस्य । 'अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि
च वाच्यवत्' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ स्वेनेरितुं
शीलमस्य । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुप्यजातौ—'
(३।२।७८) इति णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः' (भ्वा० ६।१।८९)
इति वृद्धिः ॥ (३) ॥*॥ स्वः छन्दोऽभिलाषो यस्य ॥ (४)
॥*॥ निष्क्रान्तोऽवग्रहान्वियमात् । 'निरादयः—' (वा० २।
२।१८) इति समासः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वतन्त्रस्य' ॥

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

पेति ॥ परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ परस्मिन्नधि ।
'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति समासः । 'अषडक्ष—' (५।
४।४।७) इति खः । यत्तु—परोऽध्युपर्यस्य—इति विगृहीत-
म् । तन्न । शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात् ॥ (२) ॥*॥
परः स्वाम्यस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (३) ॥*॥ नाथो-
ऽस्यास्ति ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परतन्त्रस्य' ॥

अधीनो निम्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ १६

अधीति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादयः—' (वा० २।२।
१८) इति समासः । अधि उपरि, इनोऽस्य इति वा ॥ (१)
॥*॥ निहन्यते निगृह्यते । हन्तेः 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।
५८) ॥ (२) ॥*॥ आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (३) ॥*॥
न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने'
(क्र्या० उ० से०) । 'पदास्त्रैरि—' (३।१।११९) इति क्यप् ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'गृह्यको निम्नके छेके' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अधीनसामान्यस्य' ॥
एके तु नवमिः पर्यायमाहुः ॥

खलपूः स्याद्बहुकरः

खेति ॥ 'खलं भूस्थानकल्केषु' इति विश्वः । खलं पुना-
ति । 'पूष पवने' (क्र्या० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(१) ॥*॥ बहु करोति, भुवं संमार्ष्टि । कियत्तद्बहुष्वज्विधा-
नम् (वा० ३।२।२१) इत्यच् । त्रियां बहुकरा । यत्तु—
ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव । त्रियां 'बहु-
करी'—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । टापवादत्वेनाज्विधानात् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भुवं मार्जयतः' ॥

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

दीति ॥ 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । दीर्घं सूत्रं
व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥*॥ चिरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य' ॥

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जेति ॥ जालयति, जाल्यते वा । 'जल अपवारणे'
(जु० प० से०) । बाहुलकान्मः ।—धूमवन् मः—इति मु-
कुटस्तु चिन्त्यः । 'इषियुधि—' (उ० १।४।५) इति सूत्रे जले-
रग्रहणात् । धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात् 'मक्' इति वक्तुं युक्तत्वा-
च्च । 'जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।
२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविचारिणः' ॥

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

क्रिति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते आलस्ये च' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('कुण्ठोऽकर्मण्यमू-
र्खयोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्दक्रियस्य' ॥

कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः

केति ॥ कर्मसु क्षमः ॥ (१) ॥*॥ 'सप्तमी' (२।१।४०)
इति योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥*॥ कर्मणे क्रियायै अलं
समर्थः । 'प्राप्तापन्नालंपूर्वं—' (वा० २।४।२६) इति परवृत्ति-
ङनिषेधात्समासः । 'पर्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति वा ।
'अषडक्ष—' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रिया-
करणे समर्थस्य' ॥

क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।

क्रीति ॥ क्रियां स्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'उद्योगोद्यतस्य' ॥

स कर्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२)
वा । त्रियां कर्मा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्मसु
फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य' ॥

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

केति ॥ कर्मणि शूरः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥
(१) ॥*॥ 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य' ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः

मेति ॥ भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते । क्तिप् (३।२।७६) ॥*॥ क-
चित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र
साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥*॥
कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मूल्येन कर्म कुर्वतः' अयं शूद्रवर्गो उक्तोऽपि
'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१)
॥*॥ 'तत्क्रियः कर्मकारक्रियः' 'अभृतक्रियः' इत्यर्थः ॥*॥
'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥

अपस्नातो मृतस्नातः

अपेति ॥ अपकृष्टं स्नातः । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २। २।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ मृते स्नातः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतमुद्दिश्य स्नातस्य' ॥

आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

आमीति ॥ आमिषमश्नाति । 'अश भोजने' (प्रया० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ 'शुष्कली' शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता । तामति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वामी तु 'शाष्कलः' इति पाठति । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्यभावोऽपि । 'शुष्कलः' शुष्कमांसस्य फणिके पिबिताशिनः इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मांसाशिनः' ॥

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशानायितः ।

बिबति ॥ बुभुक्षा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२। ३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ क्षुध्यति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । 'वसतिक्षुधोः-' (७।२।५२) इतीद् ॥ (२) ॥*॥ अतुमिच्छुः । अदेः सनि 'लुब्धसुनोर्धस्ल' (२।४। ३७) । 'सनादांस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥*॥ अशनस्येच्छा । 'अशनाया-' (७।४।३४) इति साधुः । अशनाया जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षुधितस्य' ॥

परान्नः परपिण्डादः

पेति ॥ परस्यान्नम् । परान्नं नित्यमस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ 'पिण्डमाजीवने' इति धरणिः । परस्य पिण्डम् । तदति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ द्वे 'परान्नजीवनस्य' ॥

भक्षको घसरोऽश्वरः ॥ २० ॥

मेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ घसति 'घस्ल अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'सृघस्यदः कमरच्' (३।२।१६०) ॥ (२) ॥*॥ अत्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्षणपरस्य' ॥

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।

आद्यति ॥ आदेवीत् । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४। ७२) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठानत्वम् । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ उदरे प्रसितः । 'उदराट्टगाद्यूने' (५।२।६७) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'औदरिकस्य' ॥

उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥

विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च विभर्ति । 'फलेप्रहिरात्मभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चात् ('भृजः

कुक्ष्यात्मनोर्मु च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिभरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वोदरपूरकस्य' ॥

सर्वाङ्गीनस्तु सर्वाङ्गभोजी

सेति ॥ सर्वेषामन्नानि । सर्वान्नानि भक्षयति । 'अनुपद-सर्वाङ्ग-' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वान्नानि भोक्तुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्ववर्णाङ्गभक्षकस्य' ॥

गृध्रस्तु गर्धनः ।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक

प्रिति ॥ गर्धनशीलः । 'गृध्र अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति क्लुः ॥ (१) ॥*॥ 'लुचक्लम्य-' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'लुब्ध आकाङ्क्षिणि व्याधे' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिलष्यति । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'लषपत-पद-' (३।२।१५४) इत्युक् ॥ (४) ॥*॥ तृष्यति । 'जितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'स्वपितृषोर्नजिड्' (३।२। १७२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लुब्धस्य' ॥

समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

सेति ॥ गर्हितं लुम्पति । 'लुप् लुदे' (तु० उ० अ०) । 'लुपसद-' (३।१।२४) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ भृशं लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । 'धातोरेकाचः' (३।१।२२) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिलुब्धस्य' ॥

उन्मदस्तून्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्भूतो मदो हर्षोऽस्य ॥*॥ क्वचित् 'सोन्मादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सोपसर्गत्वान्मनेर्धञ् ॥*॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य । 'सून्मादः' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनशीलः । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'अलङ्कृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्मादशीलस्य' ॥

अविनीतः समुद्धतः ।

अवीति ॥ न व्यनायि । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ समुद्धन्ति स्म । समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्गलर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'समुद्धतं समुद्गीर्णेऽप्यविनीते च वाच्यवत्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्धतस्य' ॥

१-तृष्णाशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुलि (३।१।२३३) 'तृष्णकः अदन्तोऽपि' इति सर्वधरः-इति मुकुटः ॥

मत्ते शौण्डोक्तक्षीबाः

मेति ॥ मायति । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति मदेः क्तः 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न निष्ठानलम् ॥ (१) ॥*॥ शृण्वायां पानागारे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत् त्रि-याम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ उद्भूतः कट आवरण-मावारको वास्य । यद्वा उद्भूतमदृष्टेच्छब्दात् स्वार्थे 'संप्रो-दश्च' (५।२।२९) इति कटच् । 'उत्कटस्तीव्रमतयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ क्षीवते स्म । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'अनुपस-र्गात्-' (८।२।५५) इति साधुः । कः (३।१।१३५) वा ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'क्षीबाणौ समबुध्यत' इति व्यासप्रयोगात् । तत्र बाहुलकात् कनिन् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'उन्मत्तस्य' ॥

कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥

कम्पः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लषपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त् । 'कामुकः कमनेऽशो-कपादपे चातिमुक्तके' इति (मेदिनी) ॥*॥ णिङ्यभावे च तुच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ (२) ॥*॥ अनुकामयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ 'न-मिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः ॥ (४) ॥*॥ अभि का-मयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः । 'अभि-कः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (९) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति शुच् । 'कमनः कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे' (इति मे-दिनी) ॥ (७) ॥*॥ णिङन्ताद्युच् (उ० २।७८) ॥ (८) ॥*॥ नव 'कामुकस्य' ॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रयः ॥ २४ ॥

वीति ॥ विधातुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'ईद्यति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ प्रवृ-त्तौ निवृत्तौ वा विनयं ग्रहीतुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ वचने तिष्ठति स्म । 'गल्य-र्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।९) इत्यल्लक् ॥ (३) ॥*॥ आश्रयणेति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आश्रयो वचनस्थिते । प्र-तिज्ञायां च क्लेशे च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'प्रवृ-त्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य' ॥

वश्यः प्रणयः

वेति ॥ वशमधीनत्वं गतः । 'वशं गतः' (४।४।८६) इति यत् । 'वशमायततायां स्यात्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वाधीनस्य' ॥

निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।

नीति ॥ नितरामभारि । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ व्यनायि । 'भीञ्' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'विनीतस्तु निभृ-ते निर्जितेन्द्रिये । वाणिजे साधुवाह्यश्चे विनयग्राहिते हिते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रथममश्रायि गुणैः । 'श्रिञ् सेवा-याम्' (भ्वा० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विनययुक्तस्य' ॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च

ध्रिति ॥ धृष्णोति स्म । 'विधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'धृषिषासी-' (७।२।१९) 'इतीडभावः' ॥ (१) ॥*॥ 'धृषेश्च' इति नजिङ् ॥*॥ 'धृष्णुः' इति पाठे 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य । विरुद्धमया-सीद्वा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्लज्जस्य' ॥

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रेति ॥ प्रगल्भते । 'गल्भ धाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिभानम् । 'आत-श्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्र-तिभा मता' इति रुद्रः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रत्युत्पन्नमतेः' ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकौपीने-' (५।२।२०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सलज्जस्य' ॥

विलक्षो विस्मयान्विते ।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति 'लक्ष आलोचने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विस्मयेनाश्चर्ये-णान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य' ॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न धीरो धैर्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ ईषत्तरति । अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति क्तोः कादेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः' ॥

त्रसौ भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥

त्रेति ॥ त्रस्यति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥ (१) ॥*॥ बिभे-ति । 'बिभी भये' (जु० प० अ०) । 'भियः कुकुक्नौ' (३।२।१७४) । 'कुक्नपि' (वा० ३।२।१७४) । 'भीरुरातै'

त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'भयशीलस्य' ॥

आशंसुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते । 'आङः शसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्षः' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थप्राप्तीच्छोः' ॥

गृहयालुर्ग्रहीतरि ।

ग्रिति ॥ गृहयति । 'गृह ग्रहणे' चुरादावदन्तः 'स्पृहि-हिं' (३।२।१५८) इत्यालुच् 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥*॥ (गृह्णाति) । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) । 'ग्रहोऽलिटि-' (७।२।३७) इतीटो वीर्धः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणशीलस्य' ॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते

श्रेति ॥ श्रद्धयाति । 'स्पृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्रद्धालोः' ॥

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (चु० उ० से०) । 'आलुच्' (३।२।१५८) ॥ (१) ॥*॥ (भौवादिकात्) 'लषपत-' (३।२।१५४) इत्युक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतनशीलस्य' ॥

लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुः

लेति ॥ लज्जा शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपत्रपते । 'अलङ्कृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लज्जाशीलस्य' ॥

वन्दाररभिवादके ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'शृवन्धोराहः' (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ अभिवादयति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दनशीलस्य' ॥

शरारुर्धातुको हिंसः

शेति ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । आहः (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'लषपत-' (३।२।१५४) इत्युक् ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिंसि हिंसायाम्' (६० प० से०) । 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः । 'हिंसा काकादनीमांसोः त्रियां स्याद्वातुकेऽन्यवत्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हिंसाशीलस्य' ॥

स्याद्वर्धिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

स्येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अलङ्कृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धनी तु गलन्तिका' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्धनशीलस्य' ॥

उत्पतिष्णुस्तत्पतिता

उत्पेति ॥ उत्पतति । 'पत गतौ' (भ्वा० प० से०) इ-ष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वपतनशीलस्य' ॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भ्विति ॥ भवनशीलः । 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) चाद्भुवः ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इती-ष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भवनशीलस्य' ॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तनशीलस्य' ॥

निराकरिष्णुः क्षिप्तुः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः । इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'प्रसि-गृधि-' (३।२।१४०) इति क्लुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निराकरणशीलस्य' ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥*॥ मेदनशीलः । 'विमिदा स्नेहने' (भ्वा० आ० से०) । 'मञ्जभास-' (३।२।१६१) इति घुरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निविडस्निग्धस्य' ॥

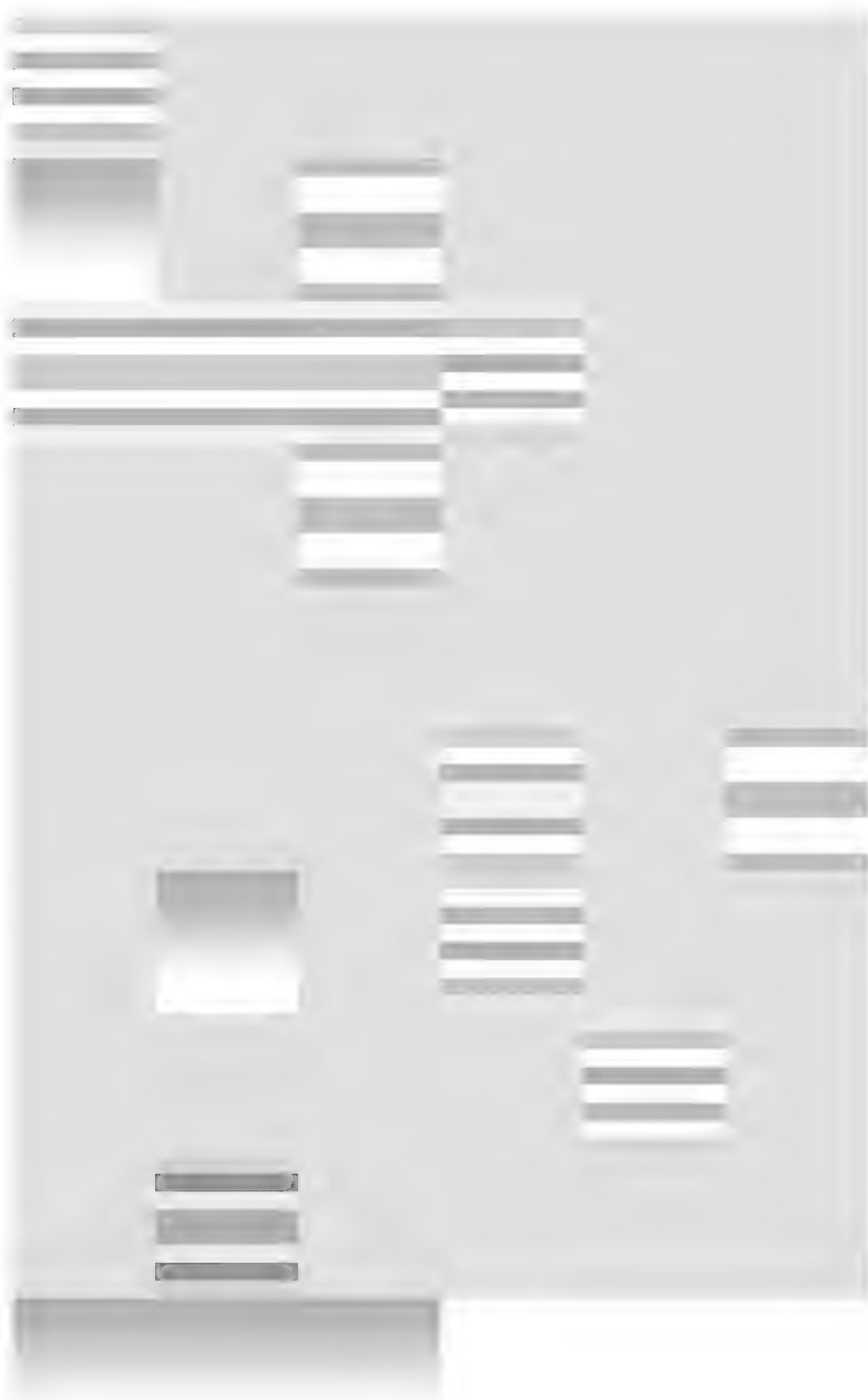
ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञेति ॥ जानाति 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ वेदनशीलः । 'विदिमिदि-' (३।२।१६२) ॥*॥ इति कुरच् ॥ (२) ॥*॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३।२।१६९) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्ञानशीलस्य' ॥

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

वीति ॥ विकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वौ कषलस-' (३।२।१४३) इति घिनुण् । 'विकासः स्फुटने व्यक्तौ' इति दन्त्यान्ते घरणिः । तस्मादिनिः (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकसनशीलस्य' ॥

१—इदं च सिद्धान्तकौमुद्यनुरोधेन । भाष्ये तु 'भुव इदप्रति-षेधश्च' इत्युपलभ्यते ॥

विस्त्वरो विस्मरः प्रसारी च विसारिणि ।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'इणश्जि-' (३।२।१६३) इति करप् 'ह्रस्वस्य-' (६।१।७१) इति तुक् ॥ (१) ॥*॥ 'सुघस्य-' (३।२।१६०) इति वमरच् ॥ (२) ॥*॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप-' (३।२।१४६) इति घिनुण् ॥ (३) ॥*॥ विसरणम् । घञ् (३।३।१८) । विसारोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'प्रसारिणः' ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ३१

सेति ॥ सहनशीलः । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदा-
सेतश्च' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ क्षमणशीलः । 'क्षमू सहने' (दि० प० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ तिजेः क्षमायाम् । 'गुप्तिचिकित्वाः-' (३।१।५) इति सन् । तितिक्षणशीलः 'सनाशंस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (४) ॥*॥ तृनः 'स्वरति-' (७।२।४४) इति पक्षे इट् ॥ (५) ॥*॥ 'शमित्यष्टाभ्यो-' (३।२।१४१) इति घिनुण् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सहनशीलस्य' ॥

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रविति ॥ क्रोधनशीलः 'क्रुध कोपे' (दि० प० अ०) । 'क्रुधमण्डा-' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ न मर्षण-
शीलः । युच् (३।२।१५१) ॥ (२) ॥*॥ अवश्यं कुप्यति । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रोधनस्य' ॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'चण्डस्तु यमदासेऽतिकोपने । तीव्रे दैत्यविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धन-
हरीशङ्खपुण्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अत्यन्तं कु-
प्यति । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिक्रोधनस्य' ॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जागृ निद्राक्षये' (अ० प० से०) । 'जागरूकः' (३।२।१६५) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जागरूकस्य' ॥

घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

घ्रिविति ॥ घूर्णते स्म । 'घूर्णे भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । घूर्णो जातास्य, इति वा । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ प्रचल इवाचरति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३।१।१११) । प्रचलायते स्म । 'ग-
ल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रचलाया जातास्य, इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संजातघूर्णस्य' ॥

अमर० ४६

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुः

स्वेति ॥ स्वपनशीलः । 'विष्वप् शये' (अ० प० अ०) । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (१) ॥*॥ शयनशीलः 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'शीङश्च' (वा० ३।२।१५८) इत्यालुच् । 'शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुकुरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ निद्राशीलः । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'स्पृहिगृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निद्राशीलस्य' ॥

निद्राणशयितौ समौ ।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः 'संयोगादेः-' (८।२।४३) इति वः ॥ (१) ॥*॥ शेते स्म । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३।४।७२) क्तः 'निष्ठ शीङ्-' (१।२।१९९) इति न क्तिवम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निद्रां प्राप्तस्य' ॥

पराङ्मुखः पराचीनः

पेति ॥ पराङ्मुख्यनमिमुखो भवति । 'अङ्गु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति क्तिन् । पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषाच्चः-' (५।४।८) इति स्वार्थे कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विमुखस्य' ॥

स्याद्वाङ्मध्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

स्येति ॥ अवाङ्मध्यधोमुखो भवति । क्तिन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अधो मुखं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोमुखस्य' ॥
देवानञ्चति देवद्व्यङ्

दयिति ॥ 'विष्वग्देवयोः-' (६।३।९२) इत्यद्रिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवानुवर्तिनः' ॥

विष्वद्व्यङ् विष्वगञ्चति ।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥*॥ (विश्वद्व्यङ्) तालव्यमध्यश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः' ॥

यः सहाञ्चति सध्यङ् सः

य इति ॥ सहस्य सध्रिः' (६।३।९५) । स्त्रियां सध्रीची ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सहचरितस्य' ॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥

स इति ॥ 'स्तिरसस्तिर्यलोपे' । (६।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वक्त्रं गच्छतः' ॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'वरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (२) ॥*॥ वक्ति । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'तृन्' (३।२।१३५) । 'वक्ता तु पण्डि-
तेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्तुः' ॥

वागीशो वाक्पतिः समौ ।

वेति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥*॥ वाचां पतिः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पटुवचनस्य' ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

वेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् । 'वाविद्वपश्य-
ञ्चः-' (वा० ६।३।२१) इत्यलक् । तत्र पटुः ॥ (१) ॥*॥
प्रशस्ता वागस्य । 'वाचो ग्मिनिः' (५।२।१२४) । 'वाग्मी
पटौ सुराचार्ये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कुर्वादिषु
(ग० ४।१।१५१) 'वावदूक' शब्दपाठाद् 'वदेः' ऊकः ॥ (३)
॥*॥ अति वक्ति । साधुकारिणि 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच्
(३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वावदूकस्य' ॥

स्याज्जलपाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ।

स्येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
से०) । 'जल्पभिक्ष-' (३।२।१५५) इति षाकन् । विस्वात्
स्त्रियां ङीष् ॥ (१) ॥*॥ बहुगर्ह्या वागस्य । 'आलजाटचौ
बहुभाषिणि' (५।२।१२५) । 'कुत्सायामिति वाच्यम्' (वा०
५।२।१२५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'बहुगर्हभाषिणः' ॥

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । 'दुर्मुखः कपिभिन्नाग-
भिदोर्ना मुखरे त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख-' (५।२।१०७) इति रः । मुख-
शब्दो लक्षणयात्र वचनपरः ॥ (२) ॥*॥ न बद्धं नियमि-
तं मुखमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रियवादिनः' ॥

शक्नुः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

शेति ॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (खा० प० अ०) ।
'मूढशक्यविभ्यः क्लः' (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रियं
वदति । 'प्रियवशे वदः खच्' (३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'प्रियवादिनः' ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्

लविति ॥ लोहनम् । 'लुह गार्धे' इति बोपदेवः । भावे
घञ् (३।३।१८) । लोहं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । यद्वा रोहयतेर्बाहुलकादलच् । कपिलिकादित्वात्
(वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहलः शङ्खलाधार्येऽव्यक्तवा-
चिनि च त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥
न स्फुटा वागस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अस्पष्टभाषितुः' ॥

गर्हवादी तु कद्वदः ।

गेति ॥ गर्ह्यं वदति । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति
णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोश्च' (६।३।
१०२) इति कोः कत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्भाषिणः' ॥

समौ कुवादकुचरो

सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं चर-
ति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्थनशी-
लस्य' ॥

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

स्येति ॥ असौम्यो रुक्धः स्वरो यस्य ॥ (१) ॥*॥ अप्र-
शस्तः स्वरो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकादिवदूक्षस्वरस्य' ॥

रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'चल-
नशब्दार्थात्-' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ शब्द-
नशीलः । 'शब्द शब्दक्रियायाम्' (उ० उ० से०) युच् (३।
३।१४८) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणशीलस्य' ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
वदेर्णिनिः ॥ (१) ॥*॥ नान्दीं करोति वदति 'दिवाविभा-'
(३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुति-
र्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनुपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते' इति
भरतः ॥*॥ 'नाटकादौ मङ्गलार्थं मेर्यादिवादकस्य' द्वे ॥

जडोऽज्ञे

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । डलयोरभेदः । 'इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखं
वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह नित्यं जडसं-
ज्ञकः पुरुषः', 'जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमग्रस्तमूका-
प्रह्वेषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ न जानाति । 'इगुप-
घ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'जडमतेः' ॥

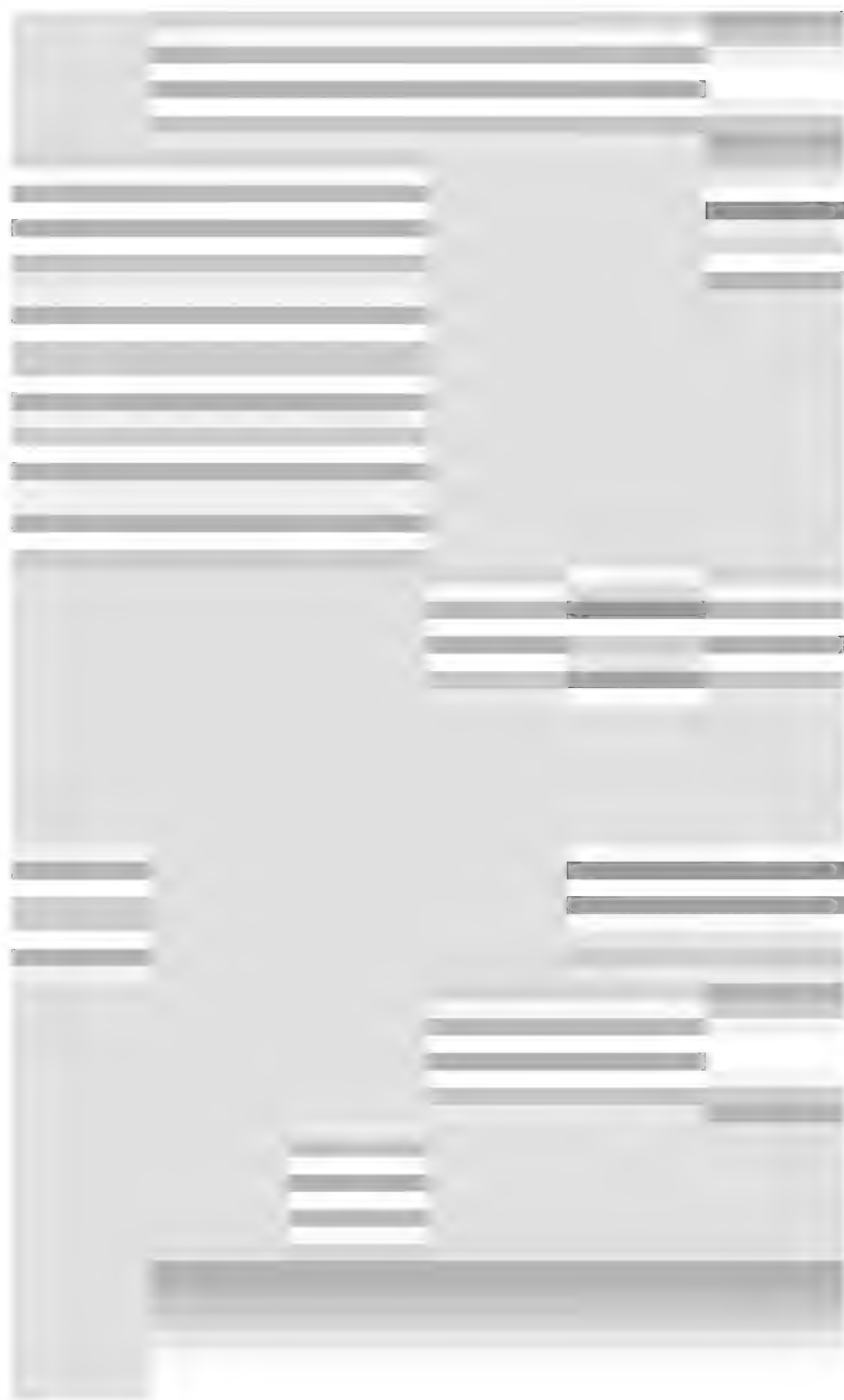
एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

एडेति ॥ एडो बधिरश्वासौ मूकश्च । ('एडमूकोऽन्य-
लिङ्गः स्याच्छटे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी) ॥*॥ ('अने-
डमूकः' इति पाठान्तरे 'नास्येडमूकोऽस्मात्' इत्यर्थः । 'त्रिलि-
ङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छटे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति रभसः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'भाषणश्रवणयोरनर्हस्य' ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः

त्विति ॥ तूष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'शीले को म-
लोपश्च' (वा० ५।३।७१) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति नाणो
ह्रस्वः मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विदध्यात् । —'शी-
लम्' (४।४।६१) इति ठकि 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।
१४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मुकुटः । तत्र । क-

१—ङीप्ङीषोः फलभेदं वदता स्वरंकृतभेदस्यानङ्गीकृतत्वेन
पूर्वापरविरुद्धमेतत् । बहुत्र 'संज्ञापूर्वकत्वेन वृद्धभावास्य स्वयमप्यङ्गी-
कृतत्वादकिञ्चित्करं च ॥

विधानस्य स्वार्थत्वात् । ठकि उदात्तनिवृत्तिस्वरिण मध्योदात्त-
ताप्रसङ्गाच्च । वृद्धि(७।२।११८)प्रसङ्गाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘मौनशीलस्य’ ॥

नशोऽवासा दिगम्बरः ।

नेति ॥ नजते स्म । ‘ओ नजी व्रीडे’ (सु० आ० से०) ।
अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५)
इति नत्वम् । ‘नशो वन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि’
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न वासोऽस्य ॥ (२) ॥*॥
दिगेवाम्बरं यस्य । ‘दिगम्बरः स्यात्क्षपणेऽधने तमसि शं-
करे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘नशस्य’ ॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कास्यते स्म । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवकृष्यते स्म ।
‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘निष्कासितस्य’ ॥

अपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

अपेति ॥ अपध्वस्यते स्म । ‘ध्वंसु अधःखंसने, गतौ च’
(भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘अपध्वस्तः परि-
त्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
‘धिक्’ इति कृतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘धिक्कृतस्य’ ॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तेति ॥ आतो गर्वो यस्य ॥*॥ ‘आत्तगन्धः’ इति
पाठान्तरम् । ‘गन्धो गन्धक आमोदे संबन्धे लेशगर्वयोः’
इति विश्वः । ‘गन्धो गर्वो लवोऽपि च’ इति त्रिकाण्डशेषः
॥ (१) ॥*॥ अभिभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘गर्वारूढस्य’ ॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समौ ।

देति ॥ दाप्यते स्म । ‘दाप्’ (जु० उ० अ०) ण्यन्तः
॥*॥ ‘दायितः’ इति पाठान्तरम् । तत्र ‘दय दाने’
(भ्वा० आ० से०) इति धातुः ॥ (१) ॥*॥ साध्यते स्म ।
‘साध संसिद्धौ’ (खा० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥—द्वे ‘धना-
दिकं प्रदापितस्य’—इति मुकुटः । प्रदापितस्य धनादेर्वा ॥
प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥४०॥

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ०
अ०) । क्तः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निरस्यते स्म ।
‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । क्तः (३।१।१०२) ‘निरस्तः
प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्कृते प्रतिहते च’ इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ प्रत्याख्यायते स्म । ‘ख्या प्रकथने’ (अ० प०
अ०) । चक्षिणदेशो वा क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
निरकारि । कृब् (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि ‘प्रत्याख्यातस्य’ ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ न्यकारि । क्तः (३।२।१०२) । ‘निकृतं विप्र-
लब्धे स्याच्छटे विप्रकृते त्रिषु’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
विप्राकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तिरस्कृतस्य’ ॥

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

वीति ॥ विप्रलभ्यते स्म । ‘डुलभष् प्राप्तौ’ (भ्वा० आ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ‘वञ्चु गतौ’ (भ्वा०
प० से०) । ण्यन्तः । वञ्चयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘वञ्चितस्य’ ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रति हन्यते स्म ।
क्तः (३।२।१०२) । ‘भवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रतिबध्यते स्म । ‘बन्ध बन्धने’
(क्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ ह-
न्यते स्म । क्तः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘कृतमनोभङ्गस्य’ ॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । ‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘अतिक्षिप्तः प्रणिहिते कुत्सि-
ते भर्त्सिते त्रिषु’ इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
प्रत्यक्षेऽपि । ‘प्रतिक्षिप्तं वारिते स्यात्प्रेषिते पक्षकं त्रिषु’
(इति मेदिनी) । ‘प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते’
इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘कृताक्षेपस्य’ ॥

बद्धे कीलितसंयतौ ।

वेति ॥ बद्धते स्म । ‘बन्ध बन्धने’ (क्र्या० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते स्म । ‘कील बन्धे’
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संय-
म्यते स्म । ‘यम उपरमे’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘बद्धस्य’ ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते स्म । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । ‘आपन्नः सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्यलि-
ङ्गकः’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ आपदं प्राप्तः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘आपद्गस्तस्य’ ॥

कांदिशीको भयद्रुतः ॥४२॥

केति ॥ ‘कां दिशं यामि’ इत्याह । ‘तदाहेति साशब्दा-
दिभ्यः’ (वा० ४।४।१) इति ठक् । षष्ठोदरादिः (६।३।
१०९) । मुकुटस्तु—‘कदि वैकृत्ये’ (भ्वा० आ० से०) ।
भावघजन्तात् मत्वर्थं इतिः (५।२।११५) । कन्वी । ‘शीकृ

सेचने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । शीकः क्षरणार्थत्वादश्रुपाते वर्तते । वैक्ययुक्तोऽश्रुपातः । कान्दि-
शीकः । तद्योगाज् ज्योत्स्नाद्यण् (५।२।१०३)—इत्याह ॥
(१) ॥*॥ अदुद्रवत् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि
क्तः (३।४।७२) । भयाद्भुतः । 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति
योगविभागात् समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भयेन पलायि-
तस्य' ॥

आक्षारितः क्षरितोऽभिशस्ते

आक्षेति ॥ आक्षार्यते स्म । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प०
से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) आक्षारो मैथुनं प्रत्या-
क्रोशो जातोऽस्य इति वा । इतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥
'क्षारितः स्नाविते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अभिशस्यते स्म । 'शसु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा'
(७।२।११५) इति नेट् । 'शुषिषी-'
(७।२।११९) इति वा ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य' ॥

संकसुकोऽस्थिरे ।

समिति ॥ संकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'समि कस उक्त्' (उ० २।२९) ।—'यूकादयः' इति कन्,
उक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ न
स्थिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चलस्वभावस्य' ॥

व्यसनातौ परक्तौ द्वौ

व्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते स्म ।
'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'उपरक्तो,
व्यसनातौ राहुप्रस्तेन्दुसूर्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'दैवमानुषपीडायुक्तस्य' ॥

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥४३॥

वीति ॥ विक्षिप्तो हतोऽस्य । 'विहस्तस्तु विह्वले पण्ड-
केऽकरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्याकुलति । 'कुल संस्त्या-
ने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोकादिभिरितिकर्तव्यताशू-
न्यस्य' ॥

विक्रवो विह्वलः

वीति ॥ विक्रवते । 'क्रुड् गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विह्वलति । 'ह्वल चलने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।२।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'स्त्राङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य' ॥

स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'विवशस्त्रिष्ववश्यात्मारिष्टदुष्टधियोरपि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा धी-

र्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसन्नमरणलक्षणेन दूषित-
मतेः' ॥

कश्यः कशाहं

केति ॥ कशामर्हति । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ।
'कश्यं कशाहंमद्ययोः । अश्वमध्येऽपि' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कशामर्हति । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ताडनार्हस्य' ॥

संनद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥

समिति ॥ संनद्धति स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) ।
अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । भावकान्तादर्शआ-
द्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ आततं यथा तथायितुं शीलम-
स्य । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वधोद्यतस्य' ॥

द्वेभ्ये त्वक्षिगतः

द्वयिति ॥ द्वेष्टुमर्हः । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) ।
ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षिविषयं गतः । शाक-
पार्थिवादः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वेषार्हस्य' ॥

वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

वेति ॥ वधमर्हति स्म । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ।
यद्वा हन्तुमर्हः । 'हनो वध च' (वा० ३।१।९७) इति यत् ॥
(१) ॥*॥ शीर्षस्य शिरसश्छेदः । तमर्हति । 'शीर्षश्छेदा-
द्यच्' (५।१।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरश्छेदार्हस्य' ॥

विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विषेण वध्यस्य' ॥

मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

म्विति ॥ मुसलेन वध्यः 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)
(१) ॥*॥ एकम् 'मुसलेन वध्यस्य' ॥

शिथ्विदानोऽकृष्णकर्मा

शीति ॥ अकृष्णं शुक्लं कर्मास्य ॥ (२) ॥*॥ शिथ्विन्दे ।
'श्विदि श्वेत्ये' (भ्वा० आ० से०) । लिटः कानच् (३।२।
१०६) अनिलस्वान्न मुम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे अपापकर्मणः ।
'कृष्णकर्मा' इति पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ तत्र 'श्विता
वर्णे' (भ्वा० आ० से०) धातुः । श्वेतितुमिच्छति । 'श्वितेर्दश्च'
(उ० २।९२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो लुक् ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'पापकर्मणः' ॥

चपलश्चिकुरः समौ ।

चेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । घृ-

१—वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाती
धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते त्वाततायिनः' इति क्षीरस्वामी ॥

पादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'चपलश्चोरणे चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीनेऽपि चपला तु स्यात्पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । 'चिकुरो-ऽहौ गृहवभ्रौ केशे चञ्चलशैलयोः । पक्षिवृक्षभिदोश्चापि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोषमनिश्चित्य वधादिकमाचरतः' ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी

द्विविति ॥ दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ पुरः पूर्वं भजते । 'भज सेवायाम्' । 'संपृचा-' (३।२।१४२) इति घिनुण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोषैकग्राहकस्य' ॥

निकृतस्त्वन्नुजुः शठः ॥ ४६ ॥

नीति ॥ निकृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋजुविरुद्धः । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) ॥ (२) ॥*॥ शठति 'शठ कैतवे च' (भ्वा० प० से०) । 'पचाद्यच्' (३।१।१३४) । 'शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धत्तूरकेऽपि च' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्राशयस्य' ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

केति ॥ कर्णे जपति । 'जप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'स्तम्बकर्णयोः-' (३।२।१३) इत्यच् । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलक् ॥ (१) ॥*॥ सूचयति । 'सूच पैशुन्ये' (चु०) दन्त्यादिरदन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'सूचकः शुनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारं वायसेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्णेजपस्य' ॥

पिशुनो दुर्जनः खलः ।

पीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'धुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् ।—बाहुलकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्सूत्रास्मरणमूलिका । पिशुनं कुकुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो जनः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । खं छिद्रं लाति वा । 'खलः कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'परस्परभेदकस्य' ॥ स्वामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह ॥ नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः

प्रीति ॥ नृन् शंसति 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा० प०

से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—अजन्तः—इति मुकुटोक्तं न स-
म्यक् । अजपवादस्याणो जागरूकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ हननशीलः । 'लघपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽलः कू च' (उ० २।२१) इति रक् प्रत्ययो घातोः कू आदेशश्च । यत्तु मुकुटेन—
कृणाति—इति विगृह्य—कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् कू आदेशश्च, कुडो वा दूरादित्वाद्रक् दीर्घः—इत्युक्तं तदुपयुक्तसूत्रा-
स्मरणमूलकम् परस्परविरुद्धं च । 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च नास्ति । 'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पापमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'परद्रोहकारिणः' ॥

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

ध्विति ॥ 'धुर्वति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृग्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तच् । रात्रोपः (६।४।२१) । 'धूर्तं तु खण्डलवणे धूर्तो धत्तूरमायिनोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ वञ्चयति । 'वञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवभ्रौ च जम्बुके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वे परप्रतारकस्वभावस्य' ॥

अश्वे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशः ।

अश्व इति ॥ न जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अश्वस्तु जडमूर्खयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मुह्यति स्म । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । गत्यर्था- (३।४।७२) इति कः । 'मूढस्तत्रितबालयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (३) ॥*॥ मुह्यति । 'मुहेः खो मूर्ख' (उ० ५।२२) ॥ (४) ॥*॥ विधेयं विधानम् । तस्यायमधिकारी । अविद्यावद्विषयत्वाच्छास्त्राणाम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ बलिशस्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खत्वादपूज्यत्वात् । 'बालिशस्तु शिशौ मूर्खे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मूर्खस्य' ॥

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

केति ॥ कुत्सितोऽर्थः स्वामी । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (१) ॥*॥ कृपां करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । कृप्यते 'कृत्यल्युटो-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाच्च गुणः (७।३।८६) । यद्वा कृप्यते कृपाविषयीक्रियते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्क्युन् । ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । बाहुलकात्त्वाभावः । यद्वा 'कप कृपायां गतौ च' (भ्वा० आ० से०) इत्यस्य बाहुलकात्संप्रसारणम् । यद्वा

‘कप’ इत्यत्र मतान्तरे ‘कृप’ इति पाठः । अत एव ‘कृपेः
प्यङ् कृपायाम्’ इति बोधदेवः । ततो बाहुलकात्क्युन् ॥ (२)
॥*॥ क्षुणति । ‘क्षुदिर् संपेषणे’ (६० उ० अ०) । ‘स्फायि-
तच्चि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निष्ठ-
ष्टेऽल्पवृशंसयोः । क्षुद्रा व्याघ्रानटीव्यङ्गावृहतीसरघासु च ।
चाङ्गेरिकायां हिंसायां मक्षिकामात्रवेद्ययोः’ इति हेमचन्द्रः ॥
(३) ॥*॥ किं पचति । ‘ताच्छील्य-’ (३।२।१२९) इति
चानश् शानच् (३।२।१२४) वा । ‘अनित्यमागमशासनम्’
इति न नुम् । ‘किं क्षेपे’ (२।१।६४) इति समासः ॥ (४)
॥*॥ मितं पचति । ‘मितनखे च’ (३।२।३४) इति खच् ॥
(५) ॥*॥ यद्वा ‘किंपचः’ ‘अनमितंपचः’ इति छेदः । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ न मितंपचोऽमितंपचः ।
तद्भिन्नोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘कृपणस्य’ ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।

नीति ॥ निर्गतं स्वमस्य । खान्निष्कान्तो वा ॥ (१) ॥*॥
दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्य । ‘दुर्विधो वाच्यलिङ्गः
स्यादुर्गतेऽपि खलेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वी-
यते स्म । ‘वीङ् क्षेपे’ (दि० आ० अ०) । ‘गत्यर्थ-’ (३।
४।७२) इति कः । ‘स्वादय ओदितः’ (दि० ग० सू०) ।
‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति नत्वम् । ‘दीना स्त्री मूषिक-
स्त्रियाम् । वाच्यवदुर्गते भीते’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
दरिद्राति । ‘दरिद्रा दुर्गतौ’ (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ दुर्गच्छति स्म । ‘गत्यर्थ-’ (३।४।
७२) इति कः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘निर्द्रव्यस्य’ ॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

वेति ॥ वननम् ‘वतु याचने’ (त० आ० से०) । ‘सर्व-
धातुभ्य इन्’ (उ० ४।११८) । वनिर्याच्चा । वनिसिच्छति ।
‘सुप आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥*॥
‘वनीपकः’ इति पाठे वनीं पाति । कः (३।२।३) ततः
संज्ञायां कन् (५।३।७५) । ‘कुन्’ (उ० २।३२) वा । यत्तु
मुकुटेन—‘वनति-’ इति विगृह्य—‘वनिर्याच्चा’—इत्युक्त-
म् । तच्चिन्त्यम् । ‘याचकः’ इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ याचति ।
‘ट् याचृ याच्चायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ल्युः (३।१।
१३४) । स्थाये कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ मार्ग-
ति । ‘मार्गं अन्वेषणे’ (उ० उ० से०) । ‘बहुलमन्यत्रापि’
(उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ याचति । ण्वल् (३।
१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ अर्थोऽस्यास्ति । ‘अर्थोच्चासंनिहिते’
(वा० ५।२।१३५) इतीति । अर्थयते । ‘अर्थं याचने’ (उ०
आ० से०) । गृह्यादिणिनिः (३।१।३३) वा ॥ (५) ॥*॥
पञ्च ‘याचकस्य’ ॥

अहंकारवानहंयुः

अहेति ॥ अहंकारोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१)

॥*॥ अहमस्यास्ति । ‘अहम् शुभम्’ इति मान्तम् (विभक्ति-
प्रतिरूपकम्) अव्ययम् । ‘अहंशुभमोर्युस्’ (५।२।१४०) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘साहंकारस्य’ ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

श्रिति ॥ शुभमस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥*॥
शुभेनान्वितः । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३१) इति समासः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘शोभनयुक्तस्य’ ॥

दिव्योपपादुका देवाः

दीति ॥ दिवि भवाः । ‘द्युप्रागपा-’ (४।२।१०१) इति
यत् । उपपद्यन्ते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘लषपत-
पद-’ (३।२।१५५) इत्युक्त्वा । ते च ते च ॥ (१) ॥*॥
नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा
अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका
उच्यन्ते ॥*॥ एकम् ‘देवानाम्’ ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

त्रिति ॥ ना च गौश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन खराश्व-
दीनां ग्रहणम् ॥*॥ जरायोर्गर्भाशयाज्जाताः । ‘पञ्चम्याम्’
(३।२।९८) इति जनेर्ङः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘नृगवादी-
नाम्’ ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वाद्भूमा स्वेदः । स्वेदाज्जाताः । ङः
(३।२।९८) ॥ (१) ॥*॥ कृमिश्च दंशश्चाद्यौ येषाम् । आद्य-
शब्देन मशकमत्कुणादिग्रहणम् ॥*॥ एकम् ‘कृमिदंशादी-
नाम्’ ॥

पक्षिसर्पोदयोऽण्डजाः ।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चादी येषाम् । आदिशब्देन न-
क्रमस्यपिपीलिकादिग्रहः ॥*॥ अण्डे जाताः । ‘सप्तम्यां
जने-’ (३।२।९७) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘पक्षिस-
र्पोदीनाम्’ ॥

॥ इति प्राणिवर्गः ॥

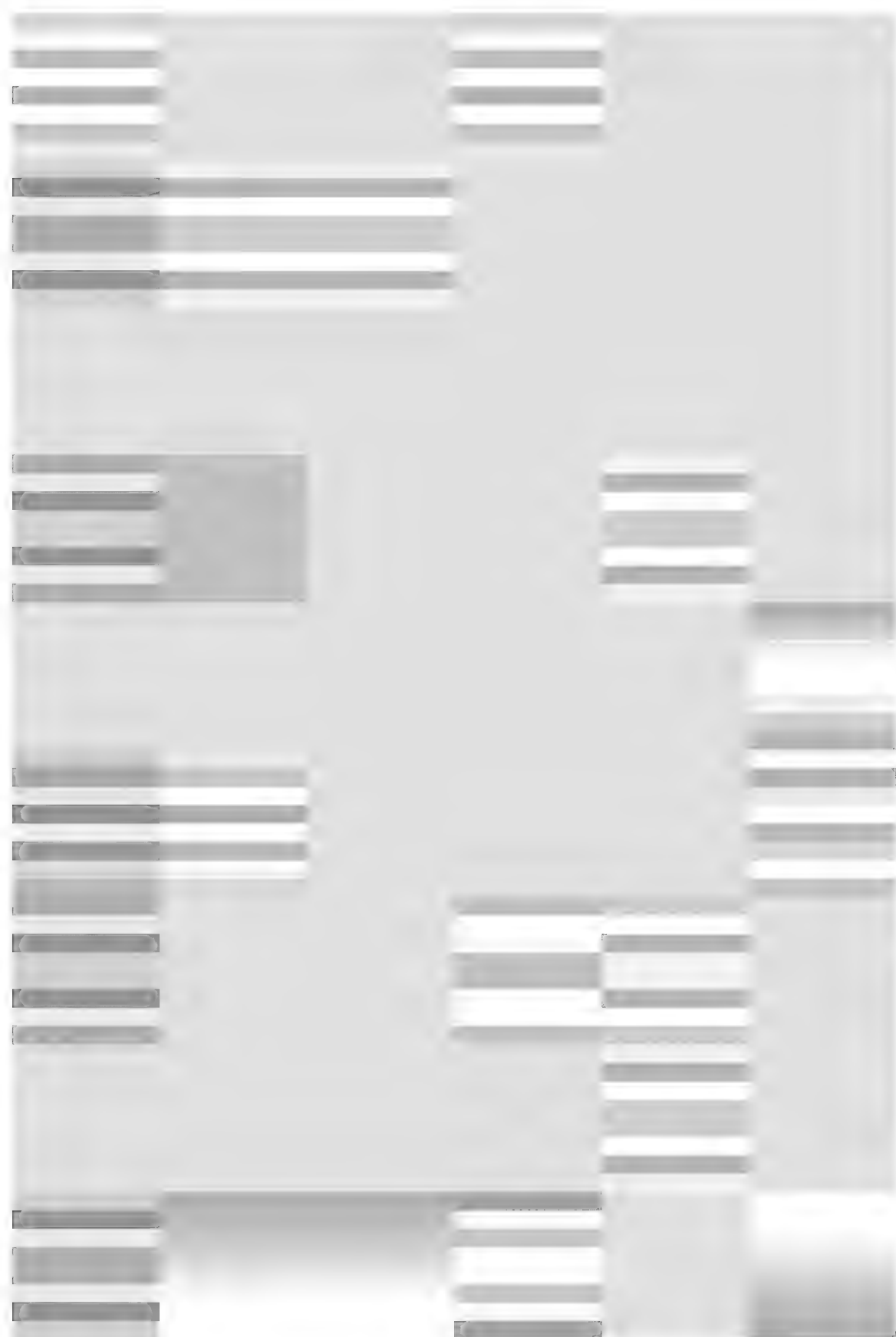
उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः

उद्भीति ॥ तरुश्च गुल्मश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन तृ-
णौषधिलतादिग्रहः ॥*॥ भुवमुद्भिदन्ति । ‘भिदिर् विदारणे’
(६० उ० प०) । ‘सत्सू-’ (३।१।६१) इति क्तिप् । उद्भिदः
॥ (१) ॥*॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥*॥ एकम् ‘तरु-
गुल्मादीनाम्’ ॥

उद्भिदपर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद्भिदनमुद्भिद ।
‘संपदादिभ्यः क्तिप्’ (वा० ३।३।१०८) । उद्भिदो जातम् ।
‘पञ्चम्याम्’ (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ उद्भिदति ।

‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘उ-
द्भिदाम्’ ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

स्विति ॥ सु द्रियते । ‘हृद् आदरे’ (तु० आ० अ०) ।

‘प्रहृष्ट-’ (३।३।५८) इत्यप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।

यद्वा सु उनत्ति चित्तं द्रवीकरोति । ‘उन्दी क्लेदने’ (स० प०

से०) । बाहुलकादरः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।

त्रियां गौरादित्वात् (४।१।४९) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ रोचते ।

‘रुच दीप्तावभिप्रीतौ च’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इषिमदि-

मुदि-’ (उ० १।५९) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ चरति चित्ते ।

‘चर गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘दसनिजनि-’ (उ० १।३)

इति जुष् । ‘चारुर्वृहस्यतौ पुंसि शोभने त्वभिधेयवत्’ इति

विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य । ‘सु-

विनिर्दुर्भ्यः-’ (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ साधोऽख-

र्थम् । ‘साध संसिद्धौ’ (खा० प० अ०) । ‘कृवापा-’ (उ०

१।१) इत्युण् । ‘साधुर्जने मुनौ वार्धुषिके सज्जनरम्ययोः’

इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ शोभते । ‘शुभ दीप्तौ’ (भ्वा०

आ० से०) । ‘अनुदात्तेतश्च-’ (३।२।१४९) इति युच् ।

‘शोभनो योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः’ (इति मेदिनी) ।

॥ (६) ॥*॥ कम्पते स्म । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।

क्तः (३।२।१०२) । ‘यस्य विभाषा’ (७।२।१५) इति नेट् ।

‘अनुनासिकस्य-’ (६।४।१५) इति दीर्घः । यद्वा कनति स्म ।

‘कनी दीप्त्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२)

इति क्तः । ‘कान्ता नार्था प्रियज्ञौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे ।

लोहे च चन्द्रसूर्याः पर्यायात्तु शिलासु च’ इति विश्वमेदिन्यौ

॥ (७) ॥*॥ मनो रमयति । ‘रमु क्रीडायाम्’ (भ्वा० आ०

से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१।) ॥*॥ ‘मनोहरम्’

इति पाठे मनो हरति । ‘हरतेरनुद्यमने-’ (३।२।९) इत्यच् ॥

(८) ॥*॥ रोचते, रुच्यते, वा । ‘राजसूय-’ (३।१।११४)

इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ मनसा जानाति । ‘इगुपध-’ (३।

१।१३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणोऽत्र जानातिः ।—मूलविभु-

जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तत्र । तस्या-

पि कर्तरि विहितत्वेन ‘ज्ञायते’ इति विप्रहृष्टदर्शनस्य विरुद्ध-

त्वात् । यदपि—‘सुप्सुपा-’ (२।१।४) इति समासः—

इति । तदपि न । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३२) इति तत्पुरुषवि-

धायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥*॥ मञ्जयते । ‘मञ्जि ध्वनौ’

इति सौत्रो धातुः । बाहुलकादुः ॥ (११) ॥*॥ मञ्जु मञ्जुलं

लाति । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । मञ्जुलं च चला-

च्छले । रम्ये कुञ्जे मञ्जुलस्तु दात्यूहे’ इति हैमः ॥ (१२)

॥*॥ द्वादश ‘मनोरमस्य’ ॥

तदासेचनकं तृतेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । ‘विच क्षरणे’ (तु० उ०

अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् । ‘संज्ञायां कन्’
(५।३।७५) ॥*॥ (‘आसेचनम्’) इति वीर्घादिपाठे आह
बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘यद्दर्शनात्तृतिर्न भवति
तस्य’ ॥

अभीष्टेऽभीष्टितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

अभीति ॥ अभित इष्यते स्म । ‘इषु इच्छायाम्’ (तु० प०

से०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘अभीत्यभूतकथने’ ‘अभि

वीप्साभिमुखयोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ अभ्याप्तुमिष्य-

ते स्म । ‘आहृ व्याप्तौ’ (खा० प० अ०) । सन् (३।१।७) ।

‘आब्जप्युधामीत्’ (७।४।५५) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)

॥*॥ हृदयस्य प्रियम् । ‘हृदयस्य प्रियः’ (४।४।९५)

इति यत् । ‘हृदयस्य हृल्लेख-’ (६।३।५०) इति हृदा-

देशः । ‘हृद्यं धवलजीरे च हृत्प्रिये हृद्भवेऽपि च । वश-

कृद्रेदमन्त्रे च हृद्या वृद्धाख्यमेषजे’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥

दय्यते स्म । ‘दय दानादौ’ (भ्वा० आ० से०) क्तः (३।२।

१०२) ॥ (४) ॥*॥ वल्लयते, वल्लते च । ‘वल्ल संवरणे’

(भ्वा० आ० से०) । ‘रसिवल्लिभ्यां च’ (उ० ३।२।२५) इ-

त्यभच् । ‘वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे’ इति विश्वः

(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ प्रीणाति । ‘प्रीच् तर्पणे’ (क्या० उ०

अ०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रियो वृद्धौ-

षधे हवे धवे’ इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘प्रियस्य’ ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः ।

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणकाः समाः ॥ ५४ ॥

नीति ॥ निकृष्यते स्म । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०,

तु० उ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृष्यते स्म

॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।

‘अन्येभ्योऽपि-’ (३।२।७५) इति वनिप् । यद्वा ऋच्छतेः

‘अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते’ (उ० ५।५४) इति वन्नन्तो

निपातः । ‘अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः’ (इति

मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रिफ्यते । ‘रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिं-

सादानेषु’ (तु० प० से०) । ‘अकर्तरि च-’ (३।३।१९) इति

घञ् । यद्वा रिफतेः ‘अवद्यावमाधम-’ (उ० ५।५४) इति

अप्रत्ययान्तो निपातः । ‘रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते बा-

च्यवत् पुनः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘रेपं’ इति पाठे ‘री गतिरेष-

णयोः’ (क्या० प० अ०) । बाहुलकात् पः । ‘रेपः स्यान्नि-

न्दिते कूरे’ इति विश्वः ॥ (४) ॥*॥ याप्यते । ‘या प्रापणे’

(अ० प० अ०) ण्यन्तः । अचो यत् (३।१।९७) । ‘याप्यं

तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥

(५) ॥*॥ अवत्यस्मादात्मानम् । ‘अव रक्षणादौ’ (भ्वा०

प० से०) । ‘अवद्या-’ (उ० ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्यया-

१—रेपाः सान्तोऽपि । ‘प्रापे रूपी पुरा रेपाः’ इति माधव

लक्षयमकम्—इति मुकुटः ॥

1870
1871
1872

1873

1874
1875
1876

1877
1878
1879

1880
1881
1882

1883
1884
1885

1886
1887
1888

1889
1890
1891

1892
1893
1894

1895
1896
1897

1898
1899
1900

1901
1902
1903

1904
1905
1906

1907
1908
1909

1910
1911
1912

1913
1914
1915

1916
1917
1918

1919
1920
1921

1922
1923
1924

न्तो निपातः ॥ (६) ॥*॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धकारः ।
 'अधमः स्याद्दृष्टं कने' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ कुत्सितं
 पूयते । 'पूयी विशरणे' (भा० आ० से०) । अच् (३।१।
 १३४) ॥*॥ प्रषोदरादित्वात् (३।३।१०९) अत्वे 'कपूयः'
 इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ कुत्सा संजातास्य । तारकादिः (५।२।
 ३६) ॥ (९) ॥*॥ न उद्यते । 'अवद्यावमा-' (उ० ५।५४)
 इति निपातः ॥ (१०) ॥*॥ खेटति । 'खिट त्रासे' (भा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'खेटः कफे ग्राममेदे च-
 र्मेण्यह्यवैति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ गर्हते ।
 'गर्ह कुत्सायाम्' (भा० आ० से०) । 'ऋहलोर्यत्' (३।१।
 १२४) ॥ (१२) ॥*॥ अणति । 'अण शब्दे' (भा० प०
 से०) ॥ अच् (३।१।१३४) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥
 (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'गर्हस्य' ॥

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।

मेति ॥ मलोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' (५।२।११४)
 इति साधुः । 'मलीमसं तु मलनि पुष्पकासीसलोहयोः'
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ('मदनः सिक्थके सरे) ।
 शब्दे वसन्ते धत्तूरे मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रज-
 खल्यायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कुत्सितं चरति । अच्
 (३।१।१३४) । 'रथवदयोश्च' (६।३।१०२) इति चकारात्
 'कोः कत्तपुरुषे-' (६।३।१०१) इति योगविभागाद्वा कोः
 कत् ॥ (३) ॥*॥ मलेन दूषितम् । 'कर्तुकरणे-' (२।१।३२)
 इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मलिनस्य' ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूङ् पवने' (भा० आ० से०)
 'पूङ् पवने' (क्र्या० उ० से०) वा । क्तः (३।२।१०२) ।
 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ पुनाति । कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (३।२।१८६)
 इतीजः । 'पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले । अर्घोपकरणे
 चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मेध-
 नार्हम् । 'मेधु संगमे च' (भा० उ० से०) । ण्यत् (३।१।
 १२४) ('मेध्यं त्रिषु शुचौ रक्तवचारोचनयोः स्त्रियाम्' इति
 मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पवित्रः पूतः' इति, प्राणिविषय उ-
 क्तम् । इह त्वप्राणिनि ॥*॥ त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

वीध्रं तु विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

वीति ॥ वीन्धे । 'जि इन्धी वीप्तौ' (रु० आ० से०)
 'वाविन्धेः' (उ० २।३६) इति कन् ।—'इन्धे रक्'—इति
 मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ विमल आत्मा स्वभावो यस्य
 ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभावनिर्मलस्य' ॥

निर्णिकं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।

नीति ॥ निर्णिज्यते स्म । 'णिजिर् शौचपोषणयोः'

(जु० उ० अ०), क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शो-
 ध्यते स्म ॥ 'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । क्तः
 (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते स्म । 'मृजू शुद्धौ'
 (अ० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ नि-
 ष्क्रान्तं शोध्यमस्मात् । शोध्यन्निष्क्रान्तम्, इति वा ॥ (४)
 ॥*॥ नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अपनीतमलस्य' ॥

असारं फल्गु

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'जिफला
 विशरणे' (भा० प० से०) ॥ 'फलिपाटि-' (उ० १।१८)
 इति साधुः । 'फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकऽपि च'
 इति हैमः । 'फल्गुवसारेऽन्विधेयवत् । नदीमेदे मलयां स्त्री'
 इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निःसारस्य' ॥

शून्यं तु वक्षिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

श्विति ॥ शुने हितम् । 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः'
 (ग० ५।१।२) इति यत् । 'शून्यं बिन्दौ च निर्जने । शून्या
 तु नलिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उद्यते । 'वश कान्तौ'
 (अ० प० से०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'संज्ञायां
 कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ तोदनम् । संपदादित्वात्
 (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । तुदा व्यथया छयति । 'छो
 छेदने' (दि० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)
 कः । तुदं छयति वा । 'आत्तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
 (३) ॥*॥ रिच्यते स्म । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (जु० उ०
 से०) क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
 (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुच्छस्य' ॥

क्लीबे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।

मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्हानवरार्थवत् ॥ ५७ ॥

परार्थ्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्रयाग्रीयमग्रियम् ।

क्लीति ॥ प्रदधाति । ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।
 ७८) वा । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञा-
 यामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥ (१)
 ॥*॥ प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुखं प्रथमे मुख्ये' इति हैमः ॥
 (२) ॥*॥ प्रविच्यते । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) ।
 घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥
 अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमम् । द्रव्यप्रकर्षा-
 र्थत्वाच्चासुः । यद्वा । उत्ताम्यति । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प०
 से०) अच् (३।१।१३४) । उत्ताम्यते वा । घञ् (३।३।१९) ।
 'नोदात्त-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (५) ॥*॥ मुख-
 मिव । मुखे भवो वा । शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६)
 ॥*॥ वर्यते । 'वर ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । 'अनो यत्'
 (३।१।९७) ॥ (७) ॥*॥ त्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ०
 से०) । 'वृञ् एण्यः' (उ० ३।९८) ॥ (८) ॥*॥ प्रवर्हति ।
 'वृह वृद्धौ' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

अवरस्मिन्नर्थे भवः । 'अर्धाद्यत्' (४।३।४) । 'परावराधमो-
त्तमपूर्वाच्च' (४।३।५) । न अवरार्थः । 'नञ्' (२।२।६) इति
समासः ॥ (१०) ॥*॥ परस्मिन्नर्थे भवः । यत् (४।३।५) ॥
(११) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलयां गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'ऋज्जेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुरस्ता-
दुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्याज्जुप्तसकम् । अधिकै च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ प्रकृष्टमग्रम् । प्राप्ते हरति ।
'हरतेरनुयमनेऽञ्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥*॥ प्राप्ते भवः
'अग्राद्यत्' (४।४।११६) ॥ (१४) ॥*॥ (१५) ॥*॥ 'घच्छौ
च' (४।४।११७) ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश
'श्रेष्ठस्य' ॥

श्रेयाञ्छ्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

अत्रयति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः । 'अतिशयेने तमवि-
ष्टनौ' (५।३।५५) । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' (५।
३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) । 'प्रशस्यस्य
श्रः' (५।३।६०) 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्य-
वत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' इति विश्वमे-
दिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'श्रेष्ठो वरे कुबेरे च' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्'
'कलश्च' (उ० ४।४।५) । 'पुषः करन्' । कपिलिकादिः (वा०
८।२।१८) — इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् । तादृशपाठाभावात् ।
असमुक्तसूत्रसत्त्वाच्च । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ अतिशयेन सन् । तमप् (५।३।५५) । 'सत्तमः
स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अतिशोभनस्य'
॥ 'वयं प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाममा-
लायाम् (सत्तमस्य) । अग्रं प्राग्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्यप्रवर्हणम्'
इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्ठस्य पाठादेकविंशतिरेव शोभनस्य—
इत्यन्ये ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगववर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

स्युरिति ॥ पुमांश्चासौ गौश्च 'गोरस्तद्धितलुकि' (५।४।
९२) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठार्थः । श्रेष्ठार्थो गोचरो
येषां ते । क्वचित् 'वाचकाः' इति पाठः ॥*॥ एते 'श्रेष्ठवा-
चकाः' ॥

अप्राप्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

अप्रेति ॥ प्राप्याद्विभजम् ॥ (१) ॥*॥ प्रधानादन्यत् ॥ (२)
॥*॥ उपसृज्यते । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कर्मणि
स्युट् (३।३।११३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रधानस्य' ॥

अमर० ४७

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥
वङ्गोरविपुलम्

वीति ॥ विस्तार्थवृत्तिर्विशब्दात् 'वेः शालचशङ्कटचौ'
(५।२।२८) ॥ (१) ॥*॥ 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज-
यिन्यां च योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुले लम्बिधेयवत्'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा०
आ० से०) 'प्रथिप्रदि-' (उ० १।२८) इति कृः संप्रसारणं
च । 'पृथुर्विशाले भूपाले बाष्पिकाकृष्णजीरयोः' इति हेम-
चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ वर्हति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'वर्तमाने पृषद्बृहन्महत्-' (उ० २।८४) इति निपातः ॥
(३) ॥*॥ पृथुत्वमस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ।
पृथुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥*॥ महति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) ॥ (६) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे संचरणे च'
(भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' () इति रक् ।—
'शूद्रादयः' इति रक्—इति मुकुटः । तच्च । उज्ज्वलदत्तादा-
वदर्शनात् । उलयोरेकत्वस्मरणम् ॥ (७) ॥*॥ ऊर्णोति ।
'ऊर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) 'महति ह्रस्वश्च' (उ०
१।३।१) इति कुप्रत्ययः नुलोपः ह्रस्वश्च ॥ (८) ॥*॥ विपो-
लति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।
१।१३५) इति कः । 'विपुलः पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चिमभूधरे'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'विस्तीर्णस्य' ॥

पीनपीडो न स्थूलपीवरे ।

पीति ॥ प्यायते स्म । 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।
२।४५) इति नत्वम् । 'प्यायः पी' (६।१।२८) ॥ (१) ॥*॥
प्यायते । 'प्यैङ् वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'प्याप्योः
संप्रसारणं च' (उ० ४।१।१५) इति कनिष् । स्त्रियां तु 'वनो
र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ ॥ (२) ॥*॥ स्थूलयति ।
'स्थूल बृहणे' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'स्थूलः पीने जडे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्यायते ।
'छित्तर-' (उ० ३।१) इति निपातः । 'पीवरः स्थूलकृ-
र्मयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्थूलस्य' ॥
स्तोकाल्पश्चलुकाः शृङ्गणं सूक्ष्मं दम्रं कशं तनु ॥ ६१ ॥
स्त्रियां मात्रा त्रुटी पुंसि लवलेक्षकणाणवः ।

स्तविति ॥ स्तुच्यते । 'स्तुच प्रसादे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । स्तुयते । बा-
हुलकात् स्तुभः कः । 'स्तोकस्त्रिष्वल्पे चातके पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अत्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्पः ॥ (२) ॥*॥ क्षोदनम् ।
'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) क्षुदं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तोर्लि'
(८।४।६०) (भ्वा० ५५) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा

धुयते । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । रलयोरेक-
त्वस्मरणात् कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) वा लत्वम् ।
'क्षुल्लकश्चिषु नीचेऽल्पे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ 'क्षिष्यते,
क्षिष्यति, वा । 'क्षिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'क्षिषे-
रञ्चोपधायाः' (उ० ३।१९) इति क्लः ॥ (४) ॥*॥ सूच्यते ।
'सूच पैशुन्ये' (जु० प० से०) । 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।१।१७) ।
'सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽप्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्यके' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ दम्भ्यते । 'दम्भु दम्भने' (खा० प०
से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (६) ॥*॥
कृश्यते स्म । 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । 'स्फुल्लक्षीब-'
(८।२।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे'
(त० उ० से०) । '—तनिचरि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः
काये त्वचि स्त्री स्यान्निष्कल्पे विरले कृशे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ मीयते । 'माद् माने' (दि० आ० अ०) इन् (उ० ४।
१।५९) । अनित्यः शिवां ङीष् । टाप् (४।१।४) । 'मात्रे त्ववधृतौ
स्वार्थे कास्तन्ये मात्रापरिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे
कर्णभूषणे । काले वृत्ते च' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ नुद्यते ।
'नुट छेदने' (जु० आ० से०) । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।
१२०) इतीन् ॥ (१०) ॥*॥ ल्यते । 'लृच् छेदने' (क्या०
उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'लवः कालमिदि
छिदि । विहासे रामजे लेशे तथा किञ्चलपक्ष्मणोः । गोपु-
च्छलोमखपि च' इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ लिशति । 'लिश
गतौ' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । लिश्यते वा ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (१२) ॥*॥ कणति । 'कण निमीलने'
(जु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणो धान्यांशले-
शयोः । कणा जीरकपिप्पल्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१३) ॥*॥
अणति, अप्यते, वा । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अ-
णश्च' (उ० १।८) इत्युः । 'अणुर्नील्यपयोः' इति हैमः ॥
(१४) ॥*॥ चतुर्दश 'सूक्ष्मस्य' ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६२॥

अत्येति ॥ अतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥*॥ 'अजावी गुण-
ध्वनादेव' (५।३।५८) इतीष्टनीयसुनौ ॥ (२) ॥*॥ (३)
॥*॥ 'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा
॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनाणुः । ईयसुन् (५।३।५५) ॥ (५)
॥*॥ चत्वारि (पञ्च) 'अत्यल्पस्य' ॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदम्रं बहुलं बहु ।

पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रभवति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति
क्त् । 'प्रभूतमुद्गते प्राज्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रचोर-
ति । 'चुर स्तेये' (जु० प० से०) । चुरादीनां णिज्वैकल्पि-

कः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रगतं चुरायाः'
इति वा ॥ (२) ॥*॥ प्रवीयते । 'अज गतौ' (भ्वा० प०
से०) इति वी न । यद्वा प्रकर्वेणाज्यते काम्यते । 'अञ्ज व्य-
त्तयादौ' (रु० प० से०) । आङ्पूर्वात् 'अञ्जेः संज्ञायाम्'
(वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ दभ्रादप्यत् ।
नञ्समासः (२।२।६) ॥ (४) ॥*॥ बहुन् लति । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादेला-
यां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंस-
कम् । पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ बंहते 'बहि वृद्धौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'लङ्बिब्होर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । यत्तु—बृ-
हते वर्धते बहु पूर्यते । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०)
ङुः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । टिलोपेनोक्तलूपासिद्धिप्रस-
ङ्गात् । 'बहु स्याज्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पुरुन् हन्ति गच्छति । 'अ-
न्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । यद्वा पुरुन्
जहाति जिहीते वा । 'अतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
(७) ॥*॥ पिपति, पूर्यते, वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प०
से०) । 'पृभिदि०' (उ० १।२३) इति कुः । यत्तु—'पृकृत-
गृधृषिभ्यः कुः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन । तच्च 'कृपोरुच्च'
इति पृथक्सूत्रात् । अन्यथोत्वाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः प्राज्ये-
ऽभिधेयवत् । पुंसि स्यादेवलोके च नृपभेदपरागयोः' इति
हैमः (मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू
च बहोः' (६।४।१५८) 'इष्टस्य यिट् च' (६।४।१५९) ।
स्वार्थे चेधिष्ठादयः ॥ (९) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'अजिरश्चिश्चि-' (उ० १।५३) इति
साधुः ॥*॥ 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ० २।१३) ।
'स्फारस्तु स्फरकादिनां बुद्धे विपुलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः
॥ (१०) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहोः'
(६।४।१५८) ॥ (११) ॥*॥ भवति । 'अदिशदिभूश्चिभ्यः
क्तिन्' (उ० ४।६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे स्वर्णे' इति हैमः ।
'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च
प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश
'बहुलस्य' ॥

परशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

पेति ॥ शतात्परे । 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति योगविभा-
गात्समासः । राजदन्तादिः (३।२।३१) । पारस्करादित्वात्
(६।१।१५७) सुद् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन परस्सहस्राः ॥*॥
एकं 'शतात्परस्य' ॥

गणनीये तु गणयेयम्

गेति ॥ आर्या छन्दः ॥*॥ गण्यते 'गण संख्याने' (जु०
उ० से०) । अनीयर् (३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्'

१—इत्यादिपाठस्तु हैमानेकार्थकैरवाकरकौमुदीपुस्तके नास्ति ।
मेदिन्यादिष्वपि लवशब्दस्यैतदर्थकता नोपलभ्यते ॥

(३।१।९७) । संज्ञापूर्वकत्वाणिलोपाभावः । 'चिन्तिपूजि-'
(३।३।१०५) इत्यङ्विधानाद्गुणाभावार्थाद्वा । अन्यथा 'अ-
प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यनन्तरं पठित्वाकारमेव विदध्या-
त् । यत्तु—'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यकारे प्राप्ते गु-
णाभावार्थादङ्विधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ।
'ण्यासश्चन्यो युच्' (३।३।१०७) इति युवा प्रत्ययस्य बाध-
नात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गणयितुं शक्यस्य' ॥

संख्यातं गणितम्

समिति ॥ संख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प०
अ०) । चक्षिडादेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ गण्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'संख्यातस्य' ॥

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि नि-
शेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ समति । 'षम वैकृष्ये' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । सर्वार्थे सर्वनाम । 'समा संवत्सरे त्रि-
याम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'सर्वनिघृष्ट-' (उ० १।१५३) इति साधुः । -'सर्वैर्वः'—इति
मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा सर्वति । 'ष्वं गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विश प्र-
वेशने' (तु० प० अ०) । 'अश्रुमुषि-' (उ० १।१५२) इति
कुन् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वे देवेषु नागरे । विश्वा-
प्यतिविषयां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ न शेषोऽस्य
॥ (४) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती वेष्टने' (रु० प० से०) । 'कृ-
त्यश्रुभ्यां क्लृप्' (उ० ३।१७) । 'कृत्स्नं सर्वांश्चकुक्षिपु'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ समस्यते स्म । 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ निघृतं
खिलमस्य ॥ (७) ॥*॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥*॥ निष्क्रा-
न्तं शेषात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥
(९) ॥*॥ संगतमग्रमस्य । समं प्रसते वा । 'प्रसु अदने'
(भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (१०) ॥*॥ सह कलाभिः ॥ (११) ॥*॥ पूर्यते
स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । कर्तरि (३।३।
१७४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'पूर्णः शब्दे (शक्ते)
समग्रे ना पूरिते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पूर्वम्'
इति पाठः—इति स्वामी । पूर्वति । 'पूर्वं पूरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥*॥ न खण्ड्यते ।
'खडि मेदने' (तु० प० से०) । घञ् ॥ (१३) ॥*॥ ऊन-
यति । 'ऊन परिहाणे' (तु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।

न ऊनम् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥*॥ च-
तुर्वश 'समग्रस्य' ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

वेति ॥ हन्यते 'हनं हिंसागलोः' (अ० प० अ०)
'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे
दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्रेऽम्बुदे । संघे मुक्ते घनं मध्ये नृत्य-
वाद्यग्रमेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतमन्तरात् ।
निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥*॥ सह अन्व्रते । 'अदि ब-
न्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'निविडस्य' ॥

पेलवं विरलं तनु ।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल मेदने' (तु० प० से०) घञ्
(३।३।१८) । पेलोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५।२।
१०९) इति डः ॥ (१) ॥*॥ वि राति । बाहुलकात्कलन् ॥
(२) ॥*॥ तन्यते । 'भृष्ट-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्व-
पुस्तनोः । विरलेऽल्पे कृशे' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'विरलस्य' ॥

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यर्णा अप्यभितोव्ययम् ६७

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । 'ऋक्पूर-' (५।४।७४)
इत्युः । 'ह्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) ॥ (१) ॥*॥
निबन्धम् 'संप्रोदक्ष-' (५।२।२९) इति चापने कटच् । निक-
टति वा । 'कटे वर्षावर्णयोः' । (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ आसीदति स्म । 'गत्यर्था-' (३।
४।७२) इति क्तः । आसयते स्म, इति वा । क्तः (३।२।१०२)
॥ (३) ॥*॥ संनिकृष्यते स्म । 'कष' (भ्वा० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य । सह
नीडेन, इति ॥ (५) ॥*॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥*॥
अभ्यस्यते । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । घञ् (३।
१९) ॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति डः—इति दन्त्यसमाह । 'अभ्या-
सोऽभ्यसनेऽन्तिके' इति दन्त्यान्तेषु (विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७)
॥*॥ समाना विधास्य । यद्वा सह विधया ॥ (८) ॥*॥
समाना मर्यादास्य ॥ (९) ॥*॥ समानो वेशोऽस्य ॥ (१०)
॥*॥ उपगतः कण्ठम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (११)
॥*॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'अन्तिकं नि-
कटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौषधौ । जुल्लयां ज्येष्ठभगिन्यां च
नाट्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१२) ॥*॥

१—'भ्यर्णाभिपतिता समी'—इति कश्चित्पाठः—इति पीयूष-
व्याख्या ॥

अभ्यर्चते स्म । अभ्यर्चति स्म, इति वा । 'अर्च गतौ' (भा० प० से०) । कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा कः । 'अभेधाविद्वे' । (७।२।२५) इतीडभावः ॥ (१३) ॥*॥ अभिमुखमग्रमस्य ॥ (१४) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (पा० ३।९) इति तसिल् । -तसिः-इति स्वामिमुकुटोक्तिलु खराना-दराभिप्रायेण ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'समीपस्य' ॥
संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ।

समिति ॥ संसज्यते स्म । 'पञ्च सङ्गे' (भा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न व्यवधीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ पटेनान्तरम् । न पदान्तरमत्र । मुकुटस्तु—'अपदान्तरम्'—इत्याह ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संलग्नस्य' ॥

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्टम् । (पा० ३।५५) । 'अन्तिकवाढ्योर्नेदसाधौ' (पा० ३।६३) ॥ (१) ॥*॥ तमप (पा० ३।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिकटस्य' ॥

स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । 'दुरीणो लोपश्च' (उ० २।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकृष्यते स्म । कृषेः कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० पा० ४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरस्य' ॥

दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरे

देति ॥ अत्यन्तं दूरम् । ईयसुन् (पा० ३।५७) । स्थूल-दूरयुव- (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्टम् (पा० ३।५५) ॥ (२) ॥*॥ सु अत्यन्तं दूरम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अत्यन्तदूरस्य' ॥

दीर्घमायतम् ।

दीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । बाहुलकाद्धक् ॥ (१) ॥*॥ आयम्यते स्म । कः (३।२।१०२) । आयतते वा । 'यती प्रयत्ने' (भा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्तृतस्य' ॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

वेति ॥ वर्तते । बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतं तलमस्य । 'निस्तलं वर्तुले चले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वर्तते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वृत्तं (वृत्तौ) हृदे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते' इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि 'वर्तुलस्य' ॥

बन्धुरं वृत्ततानतम् ॥ ६९ ॥

वेति ॥ बध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'महुरादयश्च' (उ० १।४१) इति साधुः । ('बन्धुरं मुकुटे पुंसि स्त्री चङ्गत्तैलकल्कयोः । बन्धुके बधिरे हंसे त्रिषु स्याद-म्यनमयोः । बन्धुरा पण्ययोषायां स्त्रियां भूम्नि च सङ्कुषु' इति मेदिनी) ॥*॥ ('बन्धूरबन्धुरौ रम्ये नम्रे, हंसे तु बन्धुरः । बन्धुके च विडङ्गे च बन्धुरा पण्ययोषिति' इति विश्वदीर्घोपधोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ उन्नतं च तदानतं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्नतानतस्य' ॥

उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे

उच्चेति ॥ उच्चिनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । उच्चैस्त्वमस्यत्र वा । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (पा० १।२७) । 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (२) ॥ उन्नमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भा० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (३) ॥*॥ उद्गतमग्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ उच्छ्रयति स्म । 'त्रिषु सेवायाम्' (भा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते स-मुच्चद(त)प्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ तुङ्ग्यते । 'तुङ्गे हिंसायाम्' (भा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'तुङ्गः पुनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता ह-रिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'उ-न्नतस्य' ॥

अथ वामने ।

न्यग्रीचखर्वहस्ताः स्युः

अथेति ॥ वामयति मदम् । 'द्वम उद्गिणे' (भा० प० से०) नन्दादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ न्यक्षति । 'अक्षु गतौ' (भा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) । इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ नीचैस्त्वमस्यत्र । अर्शआद्यन्वि (पा० २।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (६।४।१४४) इति टिलोपः । 'नीचः पामरखर्वयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('खर्व संख्यान्तरे क्लीबं नीचे वामनके त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ हसति । 'हस शब्दे' (भा० प० से०) बाहुलकाद्धः । 'खर्वहस्तौ न्यग्वामनौ' इति हैममेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ षष्ठ 'हस्तस्य' ॥

अवाग्रेऽवनतानते ॥ ७० ॥

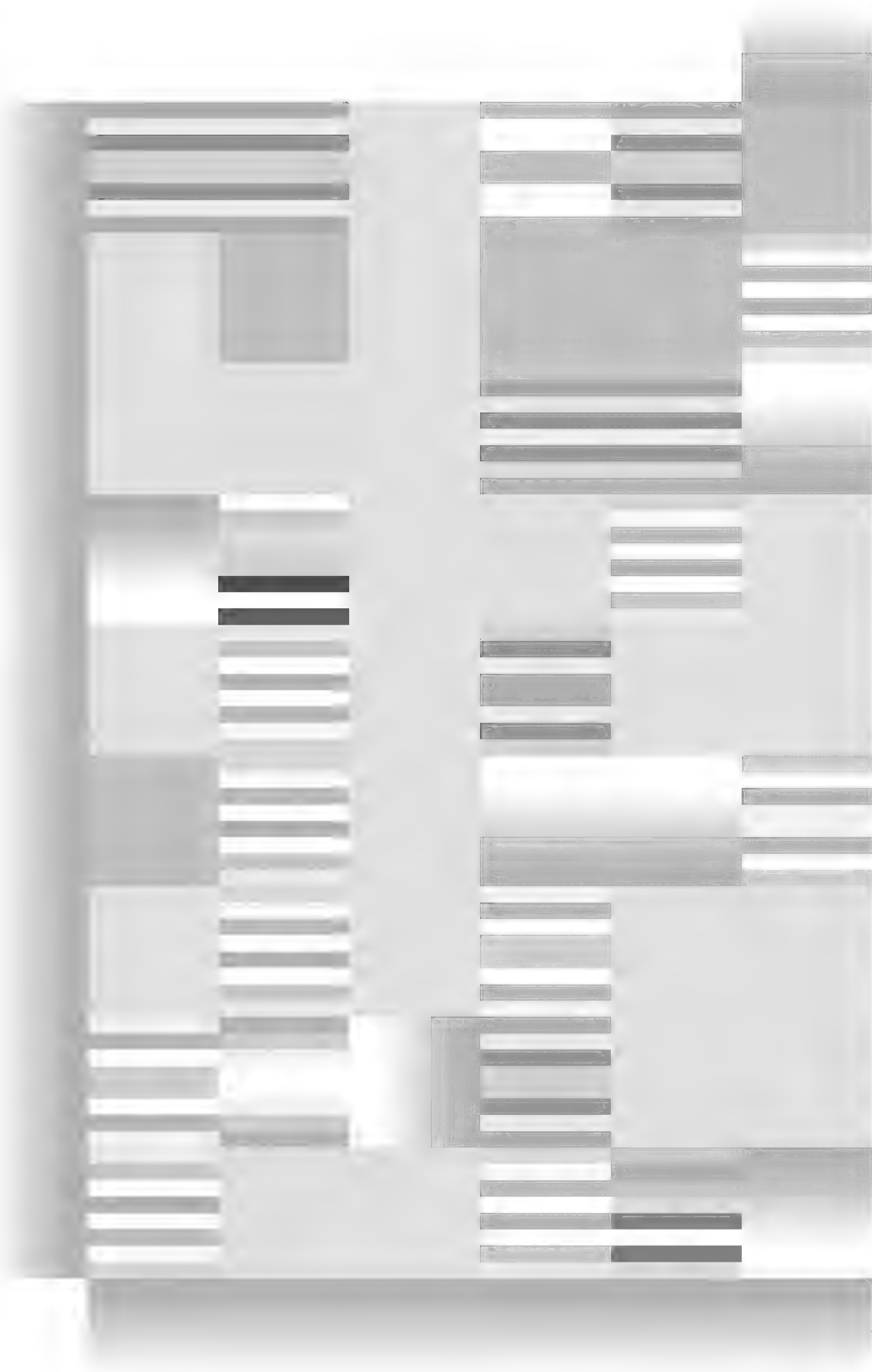
अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अवनमति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ आनमति स्म ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अधोमुखमस्य' ॥

अरालं वृजिनं जिह्वमूर्धिमत्कुञ्चितं नतम् ।

आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेष्टितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भा० प० अ०) ।

१-वृत्तौ वर्तने यथा-ऋतेन वृत्तं प्रवदन्ति मुख्यम् इति ॥ २-वृते यथा-कण्टकौर्विष्टपी वृत्तः इति वामेकार्धकैर-वाकरकौमुदी ॥

विच् (३।२।७५) । अरमालाति । मूलविमुजादिकः (वा० ३।२।५) अरा लाति वा । 'अरालः कुटिले सर्जसे च समदन्तिनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः क्च' (उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जहाति, हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जिह्वं तगरपादपे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्मिः' (स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां) प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वल्लसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि' (इति मेदिनी) । ऊर्मिरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । यवादिः (ग० ८।२।९) ॥ (४) ॥*॥ कुञ्चति स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । कः ३।४।७२ । बाहुलकात् संज्ञापूर्वकत्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥*॥ नमति स्म । कः (३।४।७१) । 'नतं तगरपाद्यां स्यात् क्लीबं, कुटिलनम्रयोः । (त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) कः (३।२।१०२) । 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ कुटि कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इतीलच् । 'कुटिला त्वापगायां स्त्री भुजे तु वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ भुजति स्म 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नलम् ॥ (९) ॥*॥ वेहति स्म । 'वेह चलने' (भ्वा० प० से०) 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वेहति गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ वञ्चति । 'वञ्चु गतौ' भ्वा० प० से० । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकादश 'वक्रस्य' ॥

ऋजावजिह्वप्रगुणौ

ऋजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) 'अर्जिह्वि-' (उ० १।२७) इति साधुः । यत्तु—अपठ्वादितात्कः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'अपठुःसुप् स्थः' (उ० १।२५) इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ मित्रो जिह्वात् ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अवक्रस्य' ॥

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

व्यस्ते इति ॥ व्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'व्यस्तं तु व्याकुले व्यासे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भिन्नः प्रगुणात् ॥ (२) ॥*॥ आकूलति । 'कुल

संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आकुलस्य' ॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥

शेति ॥ शश्वद्भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । अनित्योऽव्ययानां टिलोपः, बहिषष्टिलोपवचनात् (वा० ४।१।८५) ज्ञापकात् ॥*॥ अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठक्पि । 'शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशाच्च कादेशः (७।३।५१) ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो बटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्खावुत्तानपादजे । स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपण्योः स्रग्भेदे गीतभिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नियतं भवः । 'त्यक् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) । 'नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सदा भवः । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युत्प्लौ (व्युत्प्लौ) ॥ (४) ॥*॥ सना भवः । 'सनातनोऽच्युते । पितृणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे' इति हैमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नित्यस्य' ॥

स्थायः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'ग्लानिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ ईयसुनि (५।३।५७) 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिस्थिरस्य' ॥

एकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः

एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कूटस्थस्य' ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अचरस्य' ॥

चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिहं चराचरम् ।

चेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलंकृञ्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ वक्रं गच्छति । गत्यर्थानाम् 'नित्यं कौटिल्ये-' (३।१।२३) इति यङ् । खाम्यादिस्तु भृशार्थ एव यङ्मिच्छति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ चरति । अच् (३।१।१३४) 'चरोऽक्ष-यूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (४) ॥*॥ इङ्गति । 'इनि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच्

1. [Redacted]

2. [Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

(३।१।१३४) 'इङ्गः स्यादङ्गितेऽङ्गुते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि । 'चराचरं जङ्गमे स्यादङ्गिविष्टपयोरपि' (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चरस्य' ॥

चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

चेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चलनशब्दा-' (३।२।१४८) इति शुच् । 'चलनं भ्रमणे कम्पे कम्पे तु वाच्यलिङ्गकम् । चलनी वस्त्रघर्घर्या वारीमेदेऽपि च क्वचित्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कम्पनशीलम् । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्पे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः ॥ (३) ॥*॥ चलति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ लोडति । 'लुड विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३।१।१३४) । डलोयोरकत्वम् ॥ (५) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादल्च् । 'चञ्चला तु तड्डि-क्ष्म्योश्चञ्चलक्षपले (कामुके)ऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तरति । आल्च् (बाहुलकात्) । 'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ परिप्लवते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ प्रज्ञावण् (५।४।३८) । 'पारिप्लवश्चाकुले स्याच्चञ्चले च' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चलस्य' ॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (६० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सम्यगधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकभूतस्य' ॥

दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

द्रिति ॥ दृढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ संहन्यते स्म क्तः (३।२।१०२) । 'संहतं संगते दृढे' इति हैमः ॥ (२) 'दृढसंधानस्य' ॥

कक्खटं कठिनं कूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।

जरठं मूर्तिमन्मूर्तम्

केति ॥ कक्खति । 'कख हसने' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।१।१२) ॥*॥ (खक्खटम् इति) कवर्गद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठति । 'कठ कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ३।४९) इतीनच् । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्वच्छेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्थास्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छे-

दने' (तु० प० से०) । कृत्तेच्छः कृ च' (उ० २।२।१) इति रक् ।—कृणाति—इति स्वामिमुकुटोक्तविग्रहस्तु चिन्त्यः । 'कूरा वृशंसघोरोष्णकठिनाः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) । 'कठोरौ पूर्णकठिनौ' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ नितिष्ठति । मङ्गुरादिः (उ० १।४१) ॥ (५) ॥*॥ दहति, दंहति, स्म वा । 'दह दहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।२०) इति साधुः । 'दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ जीर्यति । 'जूष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । बाहुलकादठच् । 'जरठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) ॥ (८) ॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । ('आदितश्च' (७।२।१६) इति नेट्) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न । 'मूर्ते स्यात्त्रिषु मूर्च्छले कठिने मूर्तिमत्यपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कठिनस्य' ॥

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'प्रा-वृद्धौ-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ एधते स्म । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रवृद्धस्य' ॥

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ।

प्विति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति 'श्रुत्युलौ । 'पुराणप्रोक्तेषु-' (४।३।१०५) इति निर्देशानुगुण । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति पक्षे भवति । 'पुराणं प्रज्ञाशस्त्रयोः । पुराणः षोडशपणे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा० ५।४।३०) इति श्रुत्युः ॥ (२) ॥*॥ लः (वा० ५।४।३०) च ॥ (३) ॥*॥ पुरा भवम् । श्रुत्युः (४।३।२३) ॥ (४) ॥*॥ चिरे भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति श्रुत्युः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'पुरातनस्य' ॥

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) नेति बोध्यम् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति तु भाष्यविरुद्धम्—इति परिभाषेन्दुशेखरे नागेशः ।
२—'नश्च पुराणे प्रादक्तन्यः । लप्-तनप्-खाश्च प्रत्यया व-क्तव्याः' इति भाष्ये तनप्रत्ययस्यैव विधानेनात्र तद्विरोधात् श्रुति-धानमसंगतम् । अत एव स्वामिमुकुटाभ्यामपि तनप्रत्यय एवाङ्गी-कृतः ॥

प्रत्यप्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥
नूतनश्च

प्रेति ॥ प्रतिनवमप्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अभिनवते । 'णु
स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२)
॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (३) ॥*॥ नव एव । 'न-
वस्य नूरदेशस्तनपूतनपूखाश्च प्रत्ययाः' (वा० ५।४।३०) ॥
(४) ॥*॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ नूयते । अप् (३।३।५७)
॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नूतनस्य' ॥

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।

स्विति ॥ सुष्ठु कुमार्यते । 'कुमार क्रीडायाम्' नुराध-
दन्तः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'एरच्' (३।३।
५६) वा । यद्वा सुकाम्यते । 'कमेः किदुच्चोपधायाः' (उ०
३।१३८) इत्यारन्, अत उत्वं च ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकाद-
लच्, अत उत्वं च । 'कोमलं मृदुले जले' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृदुर्गुणोऽस्यास्ति । 'सिष्मादिभ्यश्च' (५।
२।९७) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ मृद्वते । 'मृद क्षोदे' (ऋया०
प० से०) । 'प्रथिमृदिभ्रस्जाम्-' (उ० १।२८) इति कुः
संप्रसारणं च । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः—इति सुकुटो
व्यर्थः । 'मृद्वतीक्षणे च कोमले' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'कोमलस्य' ॥

अन्वगन्वक्षमनुगोऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

अन्वेति ॥ अन्वञ्चति । 'अधु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—सिद्धान्तकौमुद्यां तु—'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्' ।
बाहुलकादुणः कोमलम्—इत्युक्तम् । २—ऋकारवतो धातोरुपादाने
'संप्रसारणं च' इत्युक्तिर्भवदीया व्यर्था । तस्मात् रेफवतो भौवादिक-
स्योपन्यासो युक्तः । अत एव भवज्जनकैनापि प्रकृतसूत्रव्याख्यायां,
'त्रयाणां कुः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम् । ३—पीयूषाख्यव्याख्याया-
मपि अनुपदशब्दस्यैवाव्ययीभावत्वमुक्तम् । स्वामिना तु—'अन्वक्-
अन्वक्ष-अनुपद-' इत्येतन्नयमव्ययं वर्तते । क्लीबत्वं तु (अन्वक्ष-अनु-
पद-इति) द्वयोः—इत्युक्तम् । शुज्यते चान्वक्शब्दस्याव्ययत्वम् ।
'अन्वगययौ मध्यमलोकापाः' इत्यत्र 'अन्वङ्' इति रूपापत्तेः । 'ताम्'
इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः' (२।३।६५) इति षष्ठ्यापत्तेश्च । अव्ययत्वे तु 'न
लोकाव्यय-' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधेन 'अव्ययात्' (२।४।८२) इति
सुपो लुका लुप्तत्वेन न काव्यनुपपत्तिः । ग्रामं यातीत्यादावानुभक्तिस्य
याथावर्त्यव्यापारजन्यविलक्षणसंयोगाश्रयत्वस्य गव्यभावेन तामित्यस्य
'ययौ' इत्येतत्कर्मत्वाभावात् । 'ययौ' इत्येतत्कर्म तु 'निलयाय' इति
प्रायुक्तमेव । नहि सप्त्रीचोरेकतरक्रियाकर्मत्वमेकतरस्य भवति । 'पुत्रेण
सहागतः पिता' इत्यर्थे 'पुत्रमागच्छति स पिता' इति प्रयोगाभावात् ।
गोराज्ञोश्च 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' इत्यनेन सप्रत्ययत्वप्रतिपाद-
नात् । तत्र च 'लुतीयार्थे' इत्यनेनानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति दिक् ।

किन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२)
॥*॥ अनु गच्छति । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्ये-
भ्योपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ पदस्य
पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'पश्चादित्यर्थे' ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्यादयः-' (वा०
२।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियेणानुभूयते ।
कुलालादित्वात् (४।३।११८) वुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रि-
यज्ञानस्य' ॥

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अप्रेति ॥ भिन्नं प्रत्यक्षात् ॥*॥ 'मनध्यक्षम्' इति
पाठः—इत्यन्ये । अक्षेण्वधि । अध्यक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः (२।१।६) । अतिक्रान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रि-
यमतिक्रान्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य' ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥

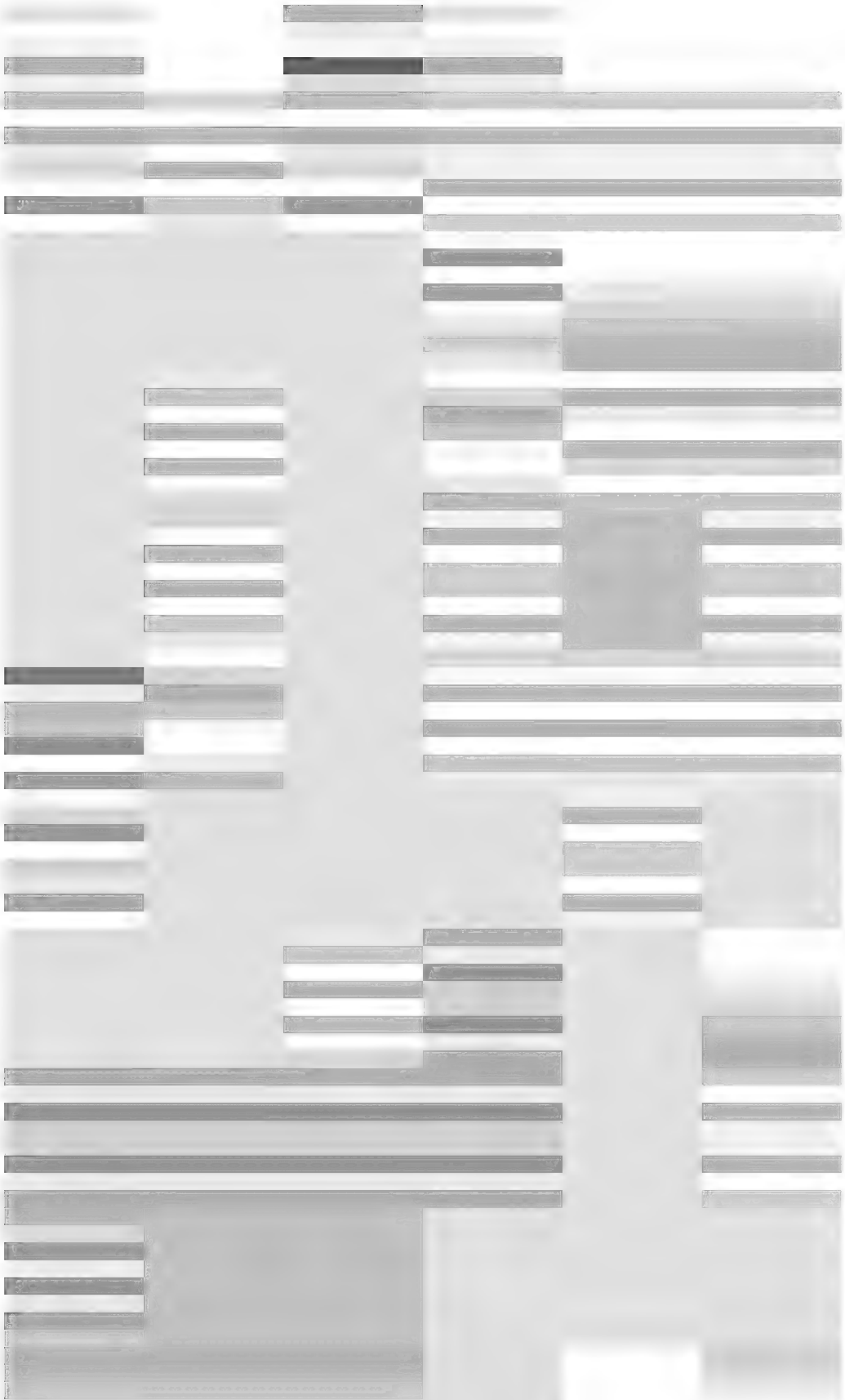
अप्येकसर्ग एकाग्रयोऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकेति ॥ एकं तानयति । 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (वु०
उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । एकस्तानो विस्तारोऽस्य,
इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम्
एकस्मिन् वा अग्रमस्य ॥ (३) ॥*॥ एकमयनमस्य ॥ (४)
॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥
एकमग्र्यं ज्ञेयमस्य ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) 'एकाग्र्यः'
इति ॥ (६) ॥*॥ एकं च तदन्यं च एकाग्र्यं गतः । एक-
स्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'एकाग्रस्य' ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ पूर्वति । 'पूर्वं पूरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पूर्वं तु पूर्वजे । प्रागयं श्रुतमे-
देषु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पुरो भवः । 'दक्षिणापश्चात्पु-
रस्तस्यक्' (उ० ४।२।९८) ॥ (३) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ
प्रख्याने' (भ्वा आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५।६८) ।
'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' इति मेदिनी)
॥ (४) ॥*॥ आदौ भवः । विगादित्वात् (४।३।५३) यत्
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आद्यस्य' ॥

१—प्रथमम् आदीयते गृह्यते—इति मुकुटपाठ एव साधी-
यान् । भवहिखितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वसंभवेऽपि
'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थकताया विना लक्षणं सर्वसुबोध-
त्वाभावात् ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो जघन्यं चरममन्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

अथेति ॥ अमति । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन् अन्तिति वा । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्तः' स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । (अवयवेऽपि) इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जघने भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । शरीरावयवत्वात् (४।३।५५ वा०) 'जघन्यं' मोहने क्लीबं चरमे गहिंतेऽन्यवत् (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चरेश्व' (उ० ५६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥*॥ अन्ते भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) । 'अन्यस्त्वन्तभवेऽधमे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ पश्चाद्भवम् । 'दक्षिणा-' (४।३।९८) इति त्यक् ॥ (५) ॥*॥ 'अग्रादिपश्चाद्विमच्' (वा० ४।३।१३) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अन्यस्य' ॥ मोघं निरर्थकम्

मविति ॥ मुद्यन्त्यस्मिन् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ।—मुहेरचि—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'मोघो दिने निष्फले च मोघा स्यात्पटालातरौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निष्प्रयोजनस्य' ॥

स्फुटं स्फुटं प्रव्यक्तमुत्बणम् ॥ ८१ ॥

स्पेति ॥ सद्यते स्म । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वादान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । मुकुटस्तु—सद्यते स्म—इति विगृहीतवान् । तत्रेदप्रसङ्गो दुर्वारः ॥ (१) ॥*॥ स्फुटति । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क्तः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते' व्याप्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रव्यज्यते स्म । 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (ह० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । प्रव्यज्यते स्म, इति वा । 'अञ्ज विशेषणे' (तु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्गणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्पष्टस्य' ॥

साधारणं तु सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारणेन । 'आमीप्रसाधारणादञ्-

१—'कृतो वडुलम्' इति भाष्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः सिद्धत्वेन 'न्यङ्कादीनां च' इत्यत्र विण्यतोरनुवृत्त्यभावस्य 'न्यङ्कादित्वाकुत्वम् । भृगुः' इति वदतो भवजनकस्यापि संमतत्वेन कुत्वस्यापि सिद्धत्वेन च 'चिन्त्या' इत्युक्तिरेव चिन्त्या । २—सितव्याप्तयोर्थे—'सुषुप्तोऽस्मिन् स्फुटकुट्टिमेपु'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।

(वा० ५।४।३६) इति स्वार्थेऽञ् । जियां ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥*॥ सह मानेन । समानस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा० ५।१।१२४) वा स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकसंबन्धिन एकस्य' ॥

एकाकी त्वेक एककः ।

एकेति ॥ एक एव 'एकादाकिनिच्चासहाये' (५।३।५२) ॥ (१) ॥*॥ चकारात्कनलुकौ च । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'असजातीयासहायस्य' ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

भीति ॥ भिन्नोऽर्थो येषां ते ॥ (१) ॥*॥ अन्य एव ॥ 'अल्पाचूतरम्' (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थे तरप् ।—द्वयोर्निर्धारणे ढतरच् (५।३।९२)—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ ॥*॥ कचित् 'एकतरः' इति पाठः । तत्र 'एकाच्च प्राचाम्' (५।३।९४) इति ढतरच् ॥ (२) ॥*॥ इति । 'इण्सी-' (उ० ३।३३) इति कन् ॥ (३) ॥*॥ तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) चात् क्तिप्—इत्येके । आगमानित्यत्वान्तुग वैकल्पिकः । केचित्तु चिकमेवानुवर्तयन्ति । एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्वशब्दौ सर्वादिषु पठितौ ॥ (४) ॥*॥ अनिति । 'अन प्रणने' (अ० प० से०) । अग्रादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'अन्योऽसदृशेतरयोः' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) नरः । एः कामस्य तरः । इना कामेन तरति इति वा । अच् (३।१।१३४) । 'इतरः पामरेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भिन्नार्थकाः' ॥

उच्चावचं नैकभेदम्

उच्चेति ॥ उदक् चावाक् च । 'मयूरव्यंसकादयश्च' (२।१।७२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एको भेदोऽस्य । न एकभेदम् । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । न एको भेदोऽत्र, इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वान्मध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकप्रकारस्य' ॥

उच्चण्डमविलम्बितम् ।

विति ॥ उच्चण्डनम् 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विलम्ब्यते स्म । 'लबि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । न विलम्बितम् ॥*॥ स्वामी—अवलम्बनम्—इति पठति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तालस्य' ॥

१—'एकलः' इत्यपि पाठः—'शांभवी शक्तिरेकल'—इति मीयूषव्याख्या ।

अरुंतुदं तु मर्मस्पृक्

अर्विति ॥ अरुंषि तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'विष्वरूपोस्तुदः' (३।२।३५) इति खच् । 'अरुर्द्धि-
षत्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (१) ॥*॥ मर्म स्पृशति ।
'स्पृश उपतापे' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके-' (३।२।
५८) इति किन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्मपीडकस्य' ॥

अबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अवेति ॥ न बाधास्य ॥ (१) ॥*॥ निष्कान्तमर्गलायाः ।
'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अबाधितस्य' ॥

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ।

प्रेति ॥ प्रगतं सव्यात् । 'प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं प्रतिकू-
लानुकूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतीपं कूलात् ॥
(२) ॥*॥ अपगतं सव्यात् । 'अपसव्यं त्रिलिङ्गं तु दक्षिण-
प्रतिकूलयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अपति-
ष्ठति । 'अपदुःसुष्ठु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः । सुषा-
मादिः (८।३।९८) 'अपष्टुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलि-
ङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'विरुद्धार्थस्य' ॥

वामं शरीरं सव्यं स्यात्

वेति ॥ सूयते । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अचो
यत्' (३।१।९७) । 'सव्यं वामे च दक्षिणे' इत्यजयः ।
'सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च' इति विश्वः (हैमः)
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सव्यशरीरस्य' ॥

अपसव्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥

अपेति ॥ अपक्रान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षि-
णशरीरभागस्य' ॥

संकटं ना तु संबाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा संबाधार्थात् 'सम्' शब्दात्
स्वार्थे 'संप्रोदश्च-' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१) ॥*॥ सम्यग्
बाधन्तेऽत्र । 'बाधृ लोडने' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । 'संबाधः संकटे भोगे' इति विश्वः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संकीर्णस्य' ॥

कलिलं गहनं समे ।

केति ॥ कलते, कल्यते, वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः'

१—दक्षिणे यथा—'बामो बाहुर्मृडान्याः करकलितरणत्कंकणा-
लीकरालो यस्यसिन्धवो मुजगवलयवान्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।
२—भगे योनौ यथा—'करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।
अमर० ४८

(भ्वा० आ० से०) 'सलिललि-' (उ० १।५४) इतीलच् ॥
(१) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहृ विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ह्रस्वः । गस्य गानस्य गतेर्वा हनम् । 'गहनं
वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति विश्वहैमौ ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'दुग्धवेशस्य' ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं

समिति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)
क्कः (३।२।१०२) 'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे लभिधे-
यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकोलति । 'कुल संस्थाने'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
यत्तु—शक्तिधातोरुल्वि 'शकुलम्' तालव्यादि इति तु स्वामी—
इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'संकोलति' इति स्वामिना
विग्रहीतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ आकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे'
(तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'नानाजातीयसंमिलितस्य' । यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु
एतान्पूर्वपर्यायानाहुः । 'संकीर्णमृषिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

म्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ०
से०) । कः (३।२।१०) ॥ (१) ॥*॥ परिवाप्यते स्म ।
मुण्डनार्थोऽत्र वपिः । ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥*॥ द्वे
'कृतमुण्डनस्य' ॥

ग्रन्थिते संदितं दग्धम्

प्रेति ॥ ग्रन्थयते स्म । 'ग्रन्थ संदर्भे' (क्र्या० प० से०) ।
क्कः (३।२।१०२) ॥*॥ 'ग्रन्थितम्' इति पाठान्तरम् ।
तत्र 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः । 'ग्रन्थितं
गुम्फिते क्रान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ संदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
क्कः (३।२।१०२) । 'यतिसति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥*॥
'गुम्फितम्' इति पाठे 'गुम्फ ग्रन्थे' (तु० प० से०)
ण्यन्तः ॥ (२) ॥*॥ दग्ध्यते स्म । 'दग्भी ग्रन्थे' (तु० प० से०) ।
क्कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुम्फितस्य' ॥

विस्तृतं विस्तृतं ततम् ।

वीति ॥ विसरति स्म । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (१) ॥*॥ विस्तीर्यते
स्म । 'स्तृष् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । कः (३।२।

१—'सप्तैकार्थानि' इत्येके—इति पीयूषाख्यव्याख्या । २—'वपिः'
प्रकिरणे दृष्टश्लेदने चापि वर्तते । केशान्वपति' इति (६।१।४५
सूत्रे) भाष्यात् । ३—'गुम्फितम्' इति क्वचित्—इति पीयूष-
व्याख्या ।—'मवितं मर्दितम्' इति पाठे 'मृद क्षोदे' (क्र्या०)
—ऽनेकार्थत्वात् ग्रन्थने इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

१०२) ॥ (२) ॥*॥ तन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं त्रीणादिवाचे स्यात्तुल्लिङ्गस्तु सदागतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लब्धप्रसरस्य' ॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स वा । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२, ४।७२) । 'अन्तर्गतं विस्मृते स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्मर्यते स्म । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्मृतस्य' ॥

प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

प्रेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आहु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) । 'प्राप्तं लब्धे समजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणिधीयते स्म । क्तः (३१२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थापितस्य' ॥

वेष्टितप्रेङ्गिताधूतचलिताकम्पिता ध्रुते ।

वेष्टीति ॥ वेष्टयते स्म । 'वेष्ट चलने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'वेष्टितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रेङ्गते स्म । 'इत्वि गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ आधूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । 'धूञ् कम्पने' (क्या० प० से०) वा । क्तः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ चल्यते स्म । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आकम्प्यते स्म । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ ध्रूयते स्म । 'ध्रूञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) । 'ध्रुतम् । ल्यक्ते विधूते' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'ईषत्कम्पितस्य' ॥

नुत्तनुच्चास्तनिष्ठयूताविद्धक्षितेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

न्विति ॥ नुद्यते स्म । 'नुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नलम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'अस्तः क्षिते पश्चिमादौ' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ निष्ठीव्यते स्म । 'छिवु निरसने' (भ्वा० प० से०) क्तः (३१२।१०२) । 'यस्य-' (७।२।१५) इति नेट् । 'च्छ्वोः-' (६।४।१९) इत्युट् ॥ (४) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यथ ताडने' (दि० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते'

(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ ईर्यते स्म । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'प्रेरितस्य' ॥

परिक्षिप्तं तु निवृत्तम्

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निव्रियते स्म । 'वृञ् वरणे' (क्या० उ० से०) क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिखादिना वेष्टितस्य' ॥

मूषितं मूषितार्थकम् ।

म्विति ॥ मूष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मुष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) । क्तः (३१२।१३४) । 'मूषितं हतखण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चोरितस्य' ॥

प्रवृद्धप्रसृते

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म । 'सृ गतौ' (स्व० प० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसृतस्य' ॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निसृज्यते स्म । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्यक्तस्य' ॥

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण आमन्त्रणे' (तु० उ० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ आहन्त्यते स्म । 'हन्' (अ० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणितस्य' ॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) । 'अवेदुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुष्टि प्रापितस्य' ॥

गूढगुप्ते

ग्विति ॥ गुह्यते स्म । 'गूढ संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'गूढं रहसि गुह्ये च न द्वयोः संवृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुप्यते स्म । 'गुप गोप-

नादौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ 'गुप्तं गूढे
त्राते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतगोपनस्य' ॥

गुण्डितरूपिते ।

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुडि वेष्टने' (बु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'गुण्डितम्' इति पाठे 'गुडि वेष्टने'
(बु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रूप्यते
स्म । रूपिवेष्टनाथोऽपठितोऽपि भ्वादौ द्रष्टव्यो भ्वादेरवृत्कृत-
त्वात् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धूलिलिप्तस्य'
गुण्डालित' इति ख्यातस्य ॥

द्रुतावदीर्णे

द्रुतेति ॥ द्रूयते स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'द्रुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ अवदीर्यते स्म । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रापितद्रवीभावस्य' ॥

उद्रूर्णोद्यते

विति ॥ उद्रूयते स्म । 'गुरी उद्यमने' (दि० आ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्यम्यते स्म ।
'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'उत्तोलितस्य' ॥

काचितशिक्षियते ॥ ८९ ॥

केति ॥ काचे धृतम् । 'प्रातिपदिकादालर्थे' (बु० ग०)
इति णिच् । क्तः ॥ (१) ॥*॥ एवं शिक्षये धृतम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शिक्षये स्थापितस्य' ॥

घ्राणघ्राते

घ्रेति ॥ घ्रायते स्म । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा
नत्वम् । 'घ्राणं तु घ्रातघोणयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ द्वे 'आघ्रातस्य' ॥

दिग्धलिप्ते

दीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये'—(अ० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'दिग्धो विषाक्तबाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽ-
न्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप
उपदेहे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'लिप्तं मु-
क्तविलिप्तयोः । विषाक्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लिप्तं'
इति ख्यातस्य ॥

समुद्रकोद्धृते

सेति ॥ समुद्रच्यते स्म 'अशु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्ध्रियते स्म । 'हृष् हरणे'
(भ्वा० उ० से०) । 'वृष् वारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । क्तः
(३।२।१०२) । 'उद्धृतं स्यात्त्रिषृक्षिप्ते परिभुक्तोऽज्झितेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृपादेर्निष्कासितज-
लादेः' ॥

समे ।

सेति ॥ समे इति प्रवृद्धप्रसृते इत्यादिषु अन्वेति ॥

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्ट्यते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ०
से०) । क्तः (२।२।१०२) । 'वेष्टितं रुद्धे लासके करणा-
न्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलयं जातमस्य । तार-
कादिः (५।२।३६) । यद्वा वलयवत्कृतम् । 'तत्करोति' (वा०
३।१।२६) इति णिच् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ सं-
वीयते स्म । 'व्येष् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ रूप्यते स्म । 'रुधिर् आवरणे' (रु०
उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आव्रियते
स्म । 'वृष् आवरणे' (क्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नद्यादिवेष्टितस्य' ॥

रुग्णं भुजे

र्विति ॥ रुज्यते स्म । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१)
॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्रस्य' ॥

अथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोः—' (७।४।४९) इति
वेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ क्षण्यते स्म । 'क्ष्णु तेजने'
(अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ तेज्यते
स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य' ॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्कम्

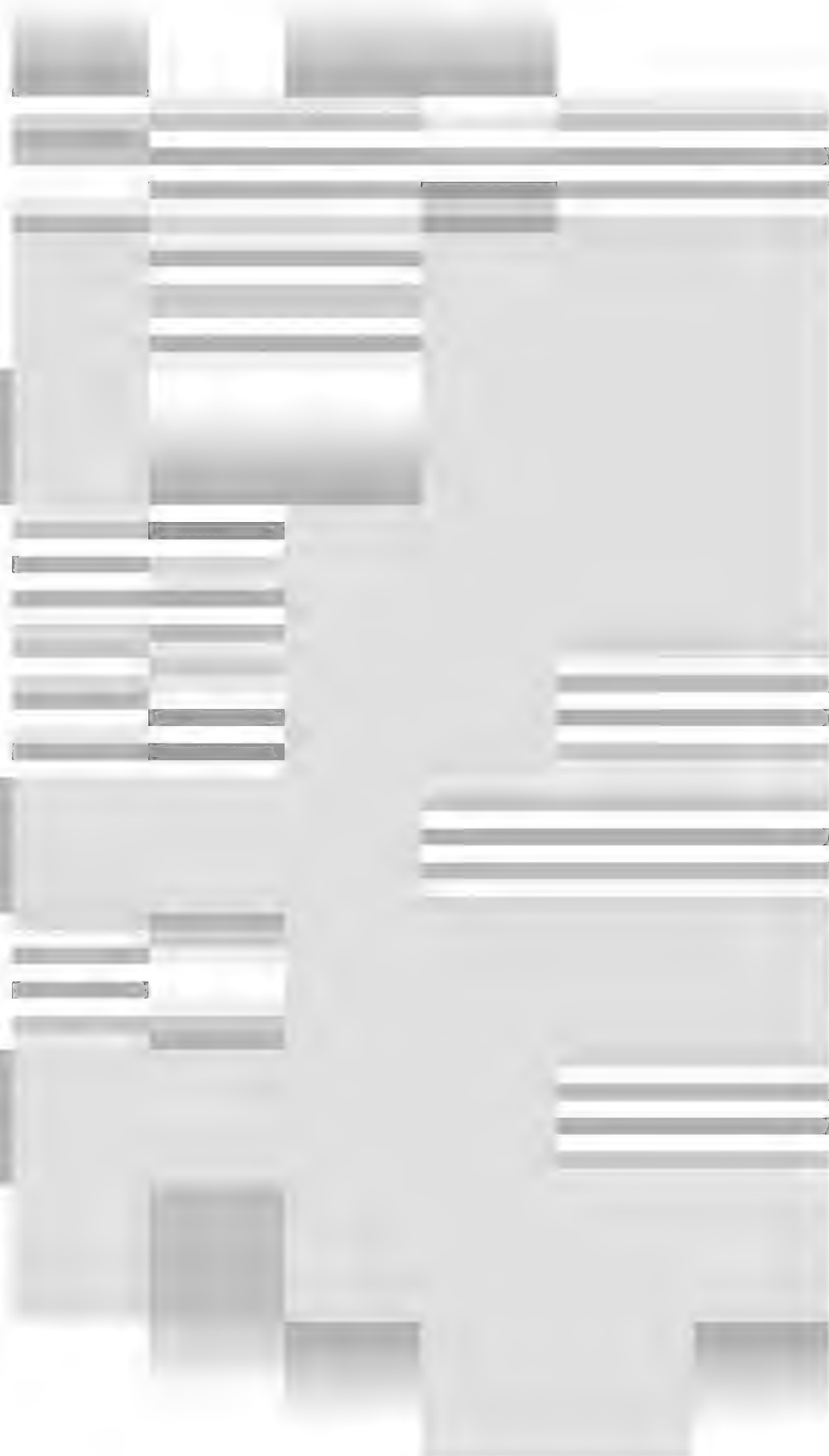
स्यादिति ॥ विनशानं विनाशः । भावे षष् (३।३।
१८) । उद्धृतं मुखमारम्भोऽस्य विनाशे उन्मुखम् ॥ (१)
॥*॥ पच्यते स्म । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'पचो वः' (८।२।५२) । 'पक्कं परिणते नाशा-
भिमुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य' ॥

हीणहीनौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

हीति ॥ अहंपीत । 'ही लज्जायाम्' (बु० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम्
॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ लज्जा जातास्य । तारकादिः (५।२।
३६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संजातलज्जस्य' ॥

वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रिति ॥ व्रियते स्म । 'वृष् वरणे' (क्या० उ० से०) क्तः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ वृत्त्यते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा०
आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते ।
चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोवृते' इति हैमचन्द्रः ॥

(२) ॥*॥ केचित्तु 'वैवृतु वर्तने' (दि० आ० से०) इति पठन्ति तन्मते वाच्यते स्म । कः (६१२।१०१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वयंवरादौ स्त्रीकृतस्य वरादेः' ॥

संयोजित उपाहितः ।

समिति ॥ संयोज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (दि० उ० अ०) । ण्यन्तः । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपाधीयते । कः (३१२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) । 'उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेलितस्य' ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । ण्यत् (३११।१२४) ॥ (१) ॥*॥ गम्यते । 'गम्ल गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'पोरदुपधात्' (३११।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समासद्यते । 'षट् विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यत् (३११।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आप्तुं शक्यस्य' ॥

स्यन्नं रीणं स्तुतं स्तुते ॥ ९२ ॥

स्येति ॥ स्यद्यते स्म । 'स्यन्द प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रीयते स्म । 'रीड् प्रस्रवणे' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'खादय ओदितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (२) ॥*॥ स्तुयते स्म । 'स्तु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ स्तुयते स्म । 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रस्तुतस्य' ॥

संगुहः स्यात्संकलितः

समिति ॥ संगुह्यते स्म । 'गुह संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संकल्यते स्म । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्कान्तरेणैकीकृतस्याङ्कादेः' ॥

अवगीतः ख्यातगर्हणः ।

अवेति ॥ अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'अवगीतं तु निर्वादे दृष्टगर्हितयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ख्याता गर्हणा यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसिद्धनिन्दस्य' ॥

विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

वीति ॥ विचित्रा विधा यस्य ॥ (१) ॥*॥ बहुवो विधा

१—'ततो वाच्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः—इति स्वामिमुकुटौ । २—इत्यमरमुद्रा 'वृत्तव्यावृत्तौ' इति पेटुः—इति क्षीरस्वामी । २—'उपाहिता वक्षसि पीवरस्तानी' इति भारविः—इति मुकुटः ।

यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नानारूपस्य' ॥

अवरीणो धिकृतश्चापि

अवेति ॥ अव रीयते स्म । 'रीड् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ धिगकारि । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्त-स्यैव धिकृतस्यानुवादः । यद्वा निर्भरित उक्तः, अत्र तु निन्दितमात्रे ॥*॥ द्वे 'निन्दितमात्रस्य' ॥

अवध्वस्तोऽवचूर्णितः ।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु गतौ च' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'अवध्वस्तं परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' इति विश्वः ॥*॥—'अपध्वस्तः' इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥*॥ अवचूर्ण्यते स्म । 'सत्याप-' (३११।२५) इति ण्यन्तात् कः (३१२।१०२) । यद्वा 'चूर्ण पेये' वुरादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षिप्तसुधादिचूर्णस्य' ॥

अनायासकृतं फण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥*॥ फण्यते स्म । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनायासेन कृतस्य क्वाथ-विशेषस्य' ॥

खनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

स्वेति ॥ खन्यते स्म 'खन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते स्म । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतशब्दस्य' ॥

बद्धे संदानितं भूतमुद्दितं संदितं सितम् ।

वेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संदान्यते स्म 'दान खण्डने' (भ्वा० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मूयते स्म । 'मूड् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उद्ध्यते स्म । संयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'द्यतिस्यति-' (३।४।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सीयते स्म । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'बद्धस्य' ॥

१—'मूर्णम्' इति पाठे 'मुर्व बन्धने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'राडोपः' (६।४।२१) इति वलोपः । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । निष्ठानत्वम् (८।२।४२)...इति मुकुटः । २—बद्धीहते । संदीयते इति युक्तम् । यकि परे 'ओतः ध्वनि' (७।३।७१) इति कोपसाप्राप्तेः ।

निष्पन्नं कथितम्

नीति ॥ निश्चयेन पक्वम् ॥ (१) ॥*॥ कथ्यते स्म ।
'कथे निष्पाके' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'साकल्येन पक्वस्य' ॥

पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥

पेति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'शृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'क्षीरादिषु कृतपाकस्य' ॥

निर्वाणो मुनिवह्मद्यादौ

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प०
(अ०) । 'गत्यर्थो'—(३।४।७२) इति क्तः । 'निर्वाणोऽवाते'
(८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो हस्ती' । 'निम-
मः' इत्यर्थः । 'निर्वाणमस्तंगमने निवृत्तौ गजमज्जने । संग-
मेऽप्यपवर्गे च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'मुनिवह्मद्यादौ प्रयुक्तस्य' ॥

निर्वातस्तु गतानिले ।

निर्वेति ॥ गतश्चासावनिलश्च । तस्मिन् निवहने (?) ।
पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अनिले गते सति
निर्वातस्य ॥

पक्वं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रह्वे' (भ्वा० प० अ०)
अकर्मकत्वात् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परि-
णामं प्राप्तस्य' ॥

गुनं हन्ने

ग्विति ॥ गूयते स्म । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्धोर्दीर्घश्च' (वा० ८।२।४४) इति
बलम् ।—'त्वादभिध्यश्च' (८।२।४४)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ।
तौदादिकत्वेनास्य त्वादिलामाभावात् ॥ (१) ॥*॥ ह्यते स्म ।
'हृद पुरीषोत्सर्गे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गुदनिष्काशितपुरीषस्य' ॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

मीति ॥ मिह्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मूयते स्म । 'मूत्र प्रस्त्रावे'
(तु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उप-
स्थनिष्काशितमूत्रस्य' ॥

पुष्टे तु पुषितम्

ग्विति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) क्तः ।
(३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भौवादिकस्य त्विद् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य' ॥

सोढे क्षान्तम्

सविति ॥ सद्यते स्म । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) ।

क्तः (३।२।१०२) । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३।११२) ॥
(१) ॥*॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमूष सहने' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'अनुनासिकस्य'—(६।४।१५) इति दीर्घः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमां प्रापितस्य' ॥

उद्धान्तमुद्गते ।

उद्देति ॥ उद्गम्यते स्म । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्गम्यते स्म । 'गमू
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः' ॥

दान्तस्तु दमिते

देति ॥ दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०)
णिजन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्तशान्त'—(७।२।
२७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसह
त्रिषु' (इति मेदिनी) । यत्तु मुकुटेन—अणिजन्तस्य निपातन
मुक्तम्—। तच्चिन्त्यम् । 'वा दान्त'—इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्त-
नात् । अणिजन्तस्य 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नित्य-
निषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य' ॥

शान्तः शमिते

शेति ॥ शम्यते स्म । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०)
ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ।—शान्तो रोगः । विवृत इत्य-
र्थः—इति यत् केवलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् । तच्चि-
न्त्यम् । 'वा दान्त'—इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् । 'शान्तोऽ-
तिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्ययं धारणे शा-
न्तम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शमनं
प्रापितस्य' ॥

प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म । 'अर्थं याच्नायाम्' (तु० आ० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अर्थ्यते स्म । 'अर्द गतौ
याचने च' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अर्दि-
तं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'याचितस्य' ॥

क्षतस्तु क्षपिते

क्षेति ॥ क्षप्यते स्म । मारणादौ क्षा मित् । ण्यन्तः । क्तः
(३।२।१०२) । 'वा दान्त'—(७।२।२७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बोधं प्रापितस्य' ॥

छन्नदद्यादिते

केति ॥ छाद्यते स्म । 'छद अपवारणे' (तु० उ० से०) ।

१—'ओहाङः' क्ते 'उद्धानम्' इति 'ओ वै शोषणे' इत्यस्मात्
क्ते 'उद्धानम्' इति वा कचित्पाठः—इति मुकुटरहस्यम् । २—पूर्व-
वर्णिच । पक्षे इडभावः णिलोपः—इति पाठस्य मुकुटपुस्तकेषु स्पष्ट-
मुपलब्धमानत्वेनेदं मुकुटखण्डनं प्रतारणापरमेव ॥

क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ।
'छन्नं रहस्यदितयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'आच्छादितस्य' ॥

पूजितेऽश्रितः ।

प्विति ॥ पूज्यते स्म 'पूज पूजायाम्' (जु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अश्रयते स्म । 'अश्रु
पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'अश्रेः
पूजायाम्' (७।२।५३) इतीट् । 'नाश्रेः पूजायाम्' (६।४।३०)
इति नलोपाभवः ॥*॥ 'अश्रितः' इति पाठे 'अर्च पूजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पूजितस्य' ॥

पूर्णस्तु पूरिते

प्विति ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) ।
प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति
साधुः । 'पूर्णः कृत्स्ने पूरिते च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य' ॥

क्लिष्टः क्लिशिते

क्लीति ॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिश विबाधने' (क्वा० प०
से०) । क्तः (२।२।१२२) । 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' (७।२।५२)
इति वेट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तक्लेशस्य' ॥

अवसिते सितः ॥ ९८ ॥

अवेति ॥ अवस्यति स्म । अवसीयते स्म वा । 'षोऽन्त-
कर्मणि' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१२२) । 'द्यतिस्यति-'
(७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'सितस्त्ववसिते बद्धे
वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समा-
प्तस्य' ॥

मुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे

प्विति ॥ मुष्यते स्म । दुष्यते स्म । 'मुषु डुषु दाहे'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य-' (७।२।१५)
इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उष्यते स्म । 'उष
दाहे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उषितं
व्युषिते दुष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ दह्यते स्म । 'दह भ-
स्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'दग्धस्य' ॥

तष्टत्वष्टौ तनूकृतौ ।

तेति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्षू त्वक्षू तनूक-
रणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ अतनुस्तनुरकारि । 'कृन्' (त० उ० से०) क्तः
(३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तनूकृतस्य' ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे

वेधीति ॥ वेध्यते स्म । 'विध विधाने' (जु० प० से०)

प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ छिद्यते स्म । 'छिद्र
वेधे' (जु० उ० से०) । अदन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ विध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ॥ क्तः
(३।२।१०२) । 'विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे बाधिते त्रिषु'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विद्धस्य' ॥

विचित्रविचौ विचारिते ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विद्यते स्म । 'विद् विचारणे' (रु० आ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम्
यत्तु—'विभाषा गमहन-' (७।२।६८) इतीडविकल्पात् 'यस्य
विभाषा' (७।२।१५) इतीडभावः—इत्युक्तं मुकुटेन । तच्च ।
अस्यानिट्त्वात् । 'विचित्रं विचारिते लब्धे' इति विश्वः (मेदि-
नी) ॥ (१) ॥*॥ 'वित्तं क्लीबं धने, वाच्यलिङ्गं ख्याते
विचारिते' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विचार्यते स्म । 'वर
गतौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राप्तविचारस्य' ॥

निष्प्रभे विगतारोको

नीति ॥ निष्कान्ता प्रभास्मात् ॥ (१) ॥*॥ विगच्छति स्म ।
'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२)
इति क्तः । 'विगतौ वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचनम् । रोकः 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।
१८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दीप्तिहीनस्य' ॥

विलीने विद्रुतद्रुतौ ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्वादय ओदितः' (दि०
ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥*॥ विद्रवति
स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२)
इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ 'द्रुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वतःप्राप्तद्रुवीभावस्य' ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्प्रभौ

सीति ॥ सिध्यति स्म । 'विधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'सिद्धौ व्यासादिके
देवयोनौ निष्प्रभमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ निर्वर्तते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः
(३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ निष्पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि०
आ० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सिद्धस्य' ॥

दारिते भिन्नमेदितौ ॥ १०० ॥

देति ॥ दार्यते स्म । 'दृ विदारणे' (क्वा० प० से०)
प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मिद्यते स्म । 'भि-
दिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ नुरादिप्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'भेदं प्रापितस्य' ॥

114

115

116

117

118

119

120

121

122

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

विती ॥ ऊयते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) 'च्छोः-' (६।४।१९) इति । यत्तु-'षिवु तन्तुसंताने' दीर्घादिः । 'च्छोः-' इत्युट् । बलि लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धम् । दीर्घादित्वस्य बाधात् । वस्योठि कृते बलिलोपासंभवाच्च । 'स्यूतिः सीवनसंतत्योः स्त्रियां स्यूतः प्रसेवके । (ना त्रिभूते)' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ऊयते स्म । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ संतन्यते स्म । कः (३।२।१०२) । तन्तुभिः संततम् 'कर्तृकरणे-' (२।१।३३) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तन्तुसंतते' ॥

स्यादर्थिते नमस्यित-

नमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्हते स्म । 'अर्ह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नमः कृतम् । 'नमोवरि-' (३।१।१९) इति क्यच् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) इति यलोपः ॥ (३) ॥*॥ अपचायते स्म । 'चायू पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ अर्चयते स्म । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ 'चायतेश्चिः' इति चिभावः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नमस्कृतस्य' ॥

वरिवसिते वरिवसितमुपासितं चोपचरितं च ।

वेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः-' (३।१।१९) इति क्यच् । कः । (३।२।१०२) । 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उपचर्यते स्म । चरेः कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पूजितस्य' ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' बुरादिः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ धूपयते स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति वा आयः । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ दूयसे स्म । 'दुदु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'दुग्बोर्दीर्घश्च' (वा० ८।४।४४) इति नत्वम्

॥ (५) ॥*॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि ॥*॥ षष्ठ 'संतापितस्य' ॥

हृष्टे मत्तस्तुतः प्रहृष्टः प्रमुदितः प्रीतः ।

ह्रिति ॥ हर्षति स्म । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । हृष्यति वा । 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'हृषेलोमसु' (७।२।२९) इति विकल्पेत्कृत्वात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'हृष्टो रोमाञ्चितेऽपि च । जातहर्षे प्रीतिहते विस्मितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) (१) ॥*॥ मायति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'न व्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न ॥ (२) ॥*॥ तृप्यति स्म । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ प्रहृष्टयते स्म । 'ह्लादी सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।४।७२) 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'ह्लादो निष्ठायाम्' (६।४।९५) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ प्रमुदते स्म । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।४।७२) ॥ (५) ॥*॥ प्रीयते स्म । 'प्रीड् प्रीणने' (दि० आ० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रमुदितस्य' ॥

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम् १०३

छीति ॥ छिद्यते स्म । 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (६० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'छिन्नं कृते त्रिलिङ्गं स्याद्बुद्ध्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ छायते स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इतीत्वं वा ॥ (२) ॥*॥ (७) ॥*॥ लूयते स्म । 'लूव छेदने' (क्या० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'लूवादिभ्यः' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (३) ॥*॥ कृत्यते स्म । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ दायते स्म । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ वृक्षयते स्म । 'ओ-वृक्ष छेदने' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'खण्डितस्य' ॥

स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।

स्रेति ॥ स्रस्यते स्म । ध्वस्यते स्म । भ्रश्यते स्म । 'स्रं सु ध्वंसु भ्रंशु अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ स्कयते स्म । 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ पद्यते

१—इदं तु न वर्तिकम् । नापि स्रजम् । किंतु 'अपचितश्च' (७।२।३०) इति निपातनलभ्यमिदम् ॥

१—प्रतिहते यथा—'शीतहृष्टरदनैः सवेपथुः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । २—ह्राद्यते इति विग्रहस्तु न कर्तरि भवति । औवादिकत्वात् । किंतु ह्रादते शत्यन्वितम् ॥

1. The first part of the document is a letter from the author to the reader, explaining the purpose of the study and the methods used. The letter is dated 1st January 1998 and is addressed to the reader.

2. The second part of the document is a list of references, which includes the following works:

- 1. The first part of the document is a letter from the author to the reader, explaining the purpose of the study and the methods used. The letter is dated 1st January 1998 and is addressed to the reader.
- 2. The second part of the document is a list of references, which includes the following works:

3. The third part of the document is a list of references, which includes the following works:

- 1. The first part of the document is a letter from the author to the reader, explaining the purpose of the study and the methods used. The letter is dated 1st January 1998 and is addressed to the reader.
- 2. The second part of the document is a list of references, which includes the following works:

1. The first part of the document is a letter from the author to the reader, explaining the purpose of the study and the methods used. The letter is dated 1st January 1998 and is addressed to the reader.

2. The second part of the document is a list of references, which includes the following works:

- 1. The first part of the document is a letter from the author to the reader, explaining the purpose of the study and the methods used. The letter is dated 1st January 1998 and is addressed to the reader.
- 2. The second part of the document is a list of references, which includes the following works:

3. The third part of the document is a list of references, which includes the following works:

- 1. The first part of the document is a letter from the author to the reader, explaining the purpose of the study and the methods used. The letter is dated 1st January 1998 and is addressed to the reader.
- 2. The second part of the document is a list of references, which includes the following works:

1. The first part of the document is a letter from the author to the reader, explaining the purpose of the study and the methods used. The letter is dated 1st January 1998 and is addressed to the reader.

1. The first part of the document is a letter from the author to the reader, explaining the purpose of the study and the methods used. The letter is dated 1st January 1998 and is addressed to the reader.

स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥
(५) ॥*॥ च्युयते स्म । 'च्युद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ गत्यते स्म । 'गल अदने' (चु०
उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ एभ्यो 'गल्य-
थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि
॥*॥ सप्त 'च्युतस्य' ॥

लभ्यं प्राप्तं विभ्रं भाषितमासादितं च भूतं च १०४

लेति ॥ लभ्यते स्म । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ०
अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्राप्यते स्म । 'आपृ
व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
विद्यते स्म । 'विद् लामे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ भाव्यते स्म । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ०
से०) । 'आधृषाद्वा' (चु० ग० सू०) इति जिजन्तः । कः
(३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (६) ॥*॥ आसाद्यते स्म । 'ष-
द्लृ विशारणादौ' (तु० प० अ०) ण्यन्तः । कः (३।२।
१०२) ॥ (५) ॥*॥ षट् 'प्राप्तस्य' ॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वयिति ॥ अन्वेष्यते स्म । 'एषृ गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'इषिः' (दि० प० से०) ण्यन्तो वा । कः (३।२।
१०२) ॥ (१) ॥*॥ गवेष्यते स्म । 'गवेष मार्गणे' (चु०
उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अन्विष्यते स्म ।
'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३)
॥*॥ मार्ग्यते स्म । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ मृग्यते स्म । 'मृग अन्वेषणे'
(चु० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'गवेषितस्य' ॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च

॥ १०५ ॥

आर्द्रमिति ॥ अर्द्यते स्म । 'अर्द् गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अर्देर्दीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् । 'आर्द्रा नक्षत्रमेवे स्या-
त्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ।—उपसर्गाद्वातेर्दः ।
पूर्वपदस्य नैरुक्तो रेफः । आर्द्रपूर्वाददेः (आ अर्द्यते इति वि-
ग्रहे) 'स्फाथितश्चि-' इति रक्ति वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्तु-
कसूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ सार्द्रत्वेन ॥ (२) ॥*॥
क्लियति स्म । 'क्लिद् आर्द्राभावे' (दि० प० से०) । अकर्मक-
त्वाकर्तरि कः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति स्म ।
स्तिम्यति स्म । 'तिम शीम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) । अ-
कर्मकत्वाकर्तरि कः (३।४।७२) । 'स्तिमितस्तरले क्लिन्ने'
इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ समुन्नति स्म । 'उन्दी

क्लेदने' (इ० प० से०) । अकर्मकत्वात् कः (३।४।७२) ।
'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (६) ॥*॥ (७)
॥*॥ सप्त 'क्लिन्नस्य' ॥

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ।

त्रेति ॥ त्रायते स्म । 'त्रैड् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ।
'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमणौषधावपि' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ रक्ष्यते स्म । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प०
से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव्यते स्म । 'अव
रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ गोपाय्यते स्म । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'आ-
यादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । कः (३।२।१०२)
(५) ॥*॥ गुप्यते स्म । कः (३।२।१०२) । 'गुप्तं गूढे त्राते'
इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'रक्षितस्य' ॥

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते

॥ १०६ ॥

अवेति ॥ अवगण्यते स्म । 'गण संख्याने' (चु० उ०
से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवमन्यते स्म ।
'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ अवज्ञायते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव-
मान्यते स्म । 'मान पूजयाम्' (भ्वा० आ० से०) । कः
(३।२।१०३) ॥ (४) ॥*॥ परिभूयते स्म । कः (३।२।१०२)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अवमानितस्य' ॥

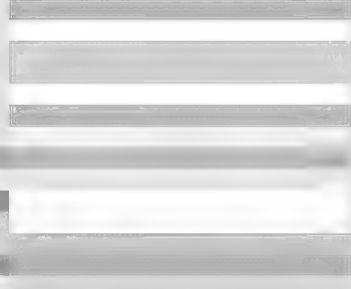
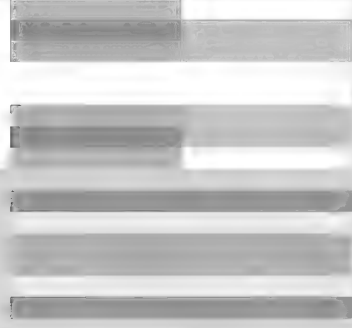
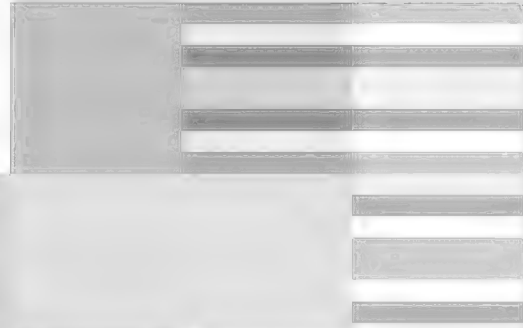
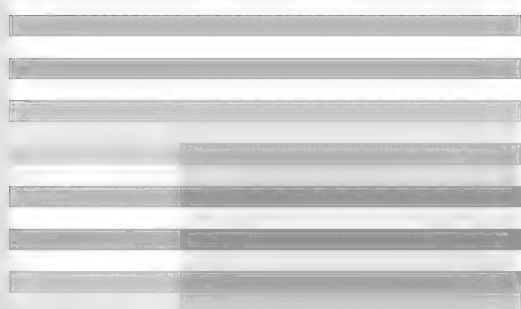
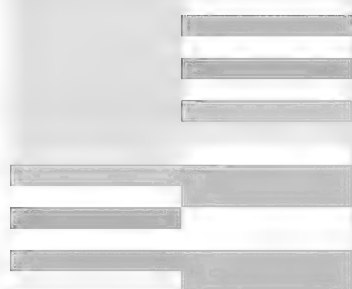
त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् ।

त्येति ॥ त्यज्यते स्म । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) ।
कः (३।०।१०२) ॥ (१) ॥*॥ हीयते स्म । 'ओहाक् त्यागे'
(चु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'धुमास्था-' (६।४।६६)
इतीलम् ॥ (२) ॥*॥ विधूयते स्म । 'धूज् कम्पने' (स्वा०
उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समुज्झ्यते स्म ।
'उज्झ उत्सर्गे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ धूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । कः (३।
२।१०२) । 'धूतौ कम्पितभर्त्सितौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (५)
॥*॥ उत्सृज्यते स्म । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'उत्सृष्टस्य' ॥

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपि-
तम् ॥ १०७ ॥

उक्तमिति ॥ उच्यते स्म । 'वच परिभाषणे' (अ० प०
अ०) । ब्रूओ वचिः, वा । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
भाष्यते स्म । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्यते स्म । 'वद व्यक्तायां
वाचि' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥

१—अस्यात्रोद्धोऽसंगतः । गल्यर्थकत्वासंभवात् । तस्मात्
'गल स्रवणे' (चु० आ० से०) इति लेखनीयम् ॥

जल्प्यते स्म । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिह आदेशो वा । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अस्मिधीयते स्म । कः (३।२।१०) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (६) ॥*॥ लप्यते स्म, 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'उक्तस्य' ॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसिताघगते ।

बुधिति ॥ बुध्यते स्म । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भ्वादिः सेट्रकः ॥ (२) ॥*॥ मन्यते स्म । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषेधस्यानित्यत्वादित् । तदनित्यत्वे च 'कृती छेदने' (तु० प० से०) इतीदित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा 'सेऽसिचि-' (७।२।५७) इति वेदकृत्वात्सिद्धे किं तेन । यद्वा 'मन च' इति भ्वादिः 'मनिन्' — बोधदेवः पठति । स सेट् ॥ (३) ॥*॥ विद्यते स्म 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अवसीयते स्म । 'यो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते स्म । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अवगतस्य' ॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥१०८॥
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

विति ॥ ऊरी क्रियते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उररी क्रियते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अनङ्गमङ्गमकारि । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ आश्रूयते स्म । 'श्रु ध्रुवणे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिज्ञायते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ संगीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) कः (३।२।१०२) । ('विदितं बुधिताश्रुतयोः' इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ संश्रूयते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ समाधीयते स्म । कः (३।२।१०२) 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (९) ॥*॥ उपश्रूयते स्म (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ उपगम्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'अङ्गीकृतस्य' ॥

ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥१०९॥

अपि गीर्णवर्णितामिष्टतेडितानि स्तुतार्थानि ।

ईलीति ॥ ईड्यते स्म । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) ।
अमर० ४९

कः (३।२।१०२) । डलयोरैक्याद्वा लः ॥ (१) ॥*॥ (११) ॥*॥ शस्यते स्म 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पणायते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । कः (२।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (६) ॥*॥ पनाय्यते स्म । 'पन च' (भ्वा० आ० से०) आयो वा (३।१।३१) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (७) ॥*॥ प्रणूयत स्म । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ गीर्यते स्म । 'गृ शब्दे' (क्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ वर्ण्यते स्म । 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' (चु० उ० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (९) ॥*॥ अभिपूयते स्म । 'पूज् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ स्तुतमर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'स्तुतार्थानि ॥

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सा-
तम् ॥११०॥

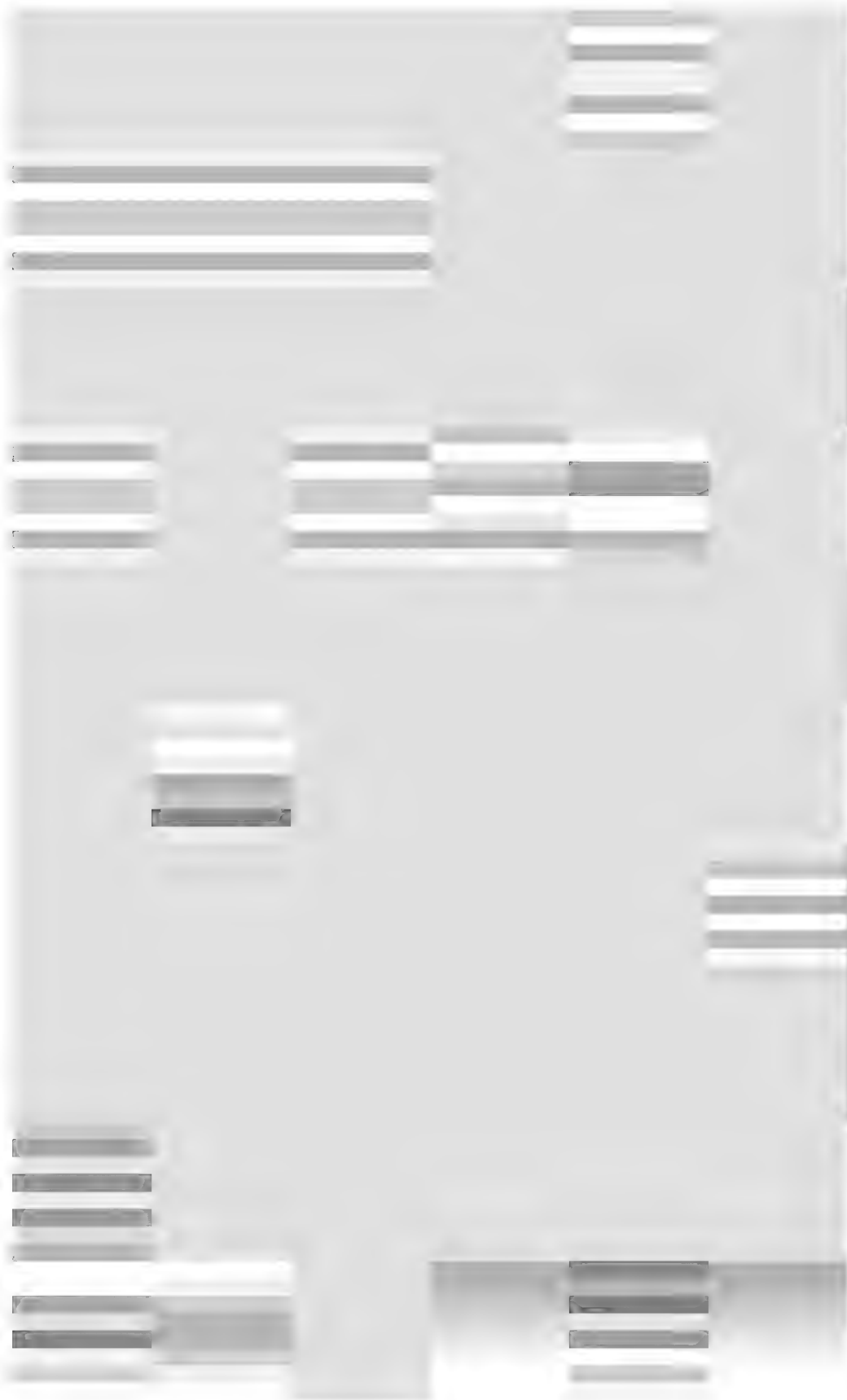
अभ्यवहृताग्नजग्धप्रस्तगलस्ताशितं भुक्ते ।

भेति ॥ भक्षयते स्म । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ चर्व्यते स्म । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) कः (३।२।१०२) ॥*॥ क्वचित्तु 'लीढम्' इति पाठः । तत्र 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) धातुः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यवसीयते स्म । 'यो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ — गीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) कः (३।२।१०२) । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम् — इति खानी । तत्र 'श्र्युकः किति' (७।२।११) इतीप्तिषेधप्रसङ्गात् । गरणम् । गिलिः । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अचि-' (८।२।२१) इति वा लत्वम् । गिलिर्जितास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥*॥ खाद्यते स्म । 'खाह भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ प्सायते स्म 'प्सा भक्षणे' (अ० प० अ०) ॥ (७) ॥*॥ अभ्यवह्रियते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अयते स्म । कः (३।२।१०२) 'अदोऽनने' (३।२।६८) इति ज्ञापकाज्-गिधर्वा ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ प्रस्यते स्म । गलस्यते स्म । 'प्रसु गलसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ अश्यते स्म । 'अश भोजने' (क्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१३) ॥*॥ मुज्यते स्म । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) कः (३।२।१०२) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ॥

क्षेपिष्टक्षोदिष्टप्रेष्ठवरिष्टस्यविष्टबहिष्ठाः ॥१११॥

क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः । इष्टन् (५।३।५५) ।

‘स्थूलदूर-’ (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन क्षुद्रः । पूर्ववत् (५।३।५५) (६।४।५६) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन प्रियः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन उरुः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थूलः । ‘स्थूलदूर-’ (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन बहुलः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ‘पीवर-’ इति पाठस्त्वयुक्तः । छन्दो-भङ्गात् । ‘पीव-’ इति पाठे नान्तो युक्तः ॥*॥ क्षेपिष्ठादीनां क्षिप्रादिभिर्यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥*॥ एकैकम् ‘क्षिप्रादीनाम्’ ॥

साधिष्ठादधिष्ठस्फेष्टगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥११२॥
बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ।

सेति ॥ अतिशयेन बाढः इष्टन् (५।३।५५) । ‘अन्तिक-बाढयोर्नेदसाधौ’ (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन दीर्घः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन शुद्धः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन ह्रस्वः । ‘स्थूल-’ (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन वृन्दारकः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ साधिष्ठादीनां बाढादिभिर्यथासंख्यं बोध्यम् ॥*॥ एकैकम् ‘बाढादीनाम्’ ॥

॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गविवरणम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थाद्यैः संकीर्णैर्लिङ्गमुन्नयेत् ।

प्रेति ॥ संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्चार्थत्वासंकीर्णैर् वगैः प्रकृत्यर्थादिभिरिङ्गमूहेत । यथा ‘अपरस्परः’ । अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः । अस्य च ‘परवलिङ्गम्-’ (२।४।२६) इत्यतिदेशात्परशब्दस्येव लिङ्गं भवति । परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्त्रिलिङ्गत्वम् । न च ‘द्वन्द्वे च’ (१।१।३१) इति निषेधः । तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषयत्वाभावात् । यत्तु—अयं हि विभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । एवं सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्गनिर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयाभिधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः । त्रियां क्तिनो विधानात् । विधू-ननम् । नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपमे-दादिग्रहः । रूपमेदेन कर्मादेः । क्लीबत्वादि । साहचर्येण डिम्बादेः पुंस्त्वादि । यद्वा भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सति अत्र वगैः वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थाद्यैर्लिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्गमुन्नेयत्वेनेहोक्तम् ॥

कर्म क्रिया

केति ॥ क्रियते । कृत्रो भावे कर्मणि च मनिन् (उ० ४।१४५) । ‘कर्म’ व्याप्ये क्रियायां च पुनपुंसकयोर्मतम्’ इति

रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ ‘श च’ (३।३।१००) । ‘रिड् शयगिल्ड्धु’ (७।४।२८) । ‘अवि श्रु-’ (६।४।७७) इतीयङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्रियायाः’ ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥१॥

तेति ॥ तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये ॥*॥ ‘अपरे च परे च’ इति द्वन्द्वः । ‘अपरस्पराः क्रियासातत्ये’ (६।१।१४४) इति सुणिपात्यते । क्रियासातत्ये ‘अपरस्परं गच्छन्ति’ । ‘निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्’ इति भागुरिः । क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् । ‘अपरस्पराः सार्थाः स्त्रियश्वागच्छन्ति’ । ‘अपरस्पराणि कुलानि’ ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रियावतश्च’ ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च । तौ वक्तुः वचेः कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ पारस्य अयनम् । ‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३) इति णत्वम् ।—क्रीबलिङ्गमेव—इत्येके ॥*॥ ‘प-रायणम्’ इति वा पाठः । परमयनम् । ‘आश्रये तत्पराभीष्टे पारायणपदं विदुः’ इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ तोतोर्ति । ‘तुर त्वरणे’ (जु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । तुरस्यायनम् । यत्तु—त्वरणम् । तुरणं वा । तः तुरा आसमन्तादयनम्—इति स्वामिमुकुटोबाहुतुः । तत्र । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वेन ‘वोरुपधायाः-’ (८।२।७६) इति दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘साकल्यासङ्गवचनयोः’ ॥

यदृच्छा स्वैरिता

येति ॥ ऋच्छनम् । ऋच्छा । ‘ऋच्छ गत्यादौ’ (तु० प० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा । ‘विशेषणम्-’ (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ स्वेने-रितुं शीलमस्य । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः । स्वैरिणे भावः । ‘तस्य भावः-’ (५।१।११९) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वातन्त्र्यस्य’ ॥

हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम् ॥ २ ॥

हयिति ॥ हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः ॥*॥ विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । ‘विलक्षणं मतं स्थानं यद्भवे-न्निष्प्रयोजनम्’ इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘हेतुशून्यास्थायाः’ ॥

१—‘रत्नपारायणं नाम लङ्क्यं मम मैथिलि’ इति भट्टिः—इति मुकुटः । २—यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम् । ‘आसङ्गवचनं पारायणम्’ इति मुकुटग्रन्थतः ‘तुरायण’ शब्दस्य तत्रोद्देशाभावध्वननेन तन्नामलेखनमसंगतमेव । अत एव पीयूषव्याख्यायामपि—कवि-त्परायणस्थाने तुरायणम् इतीच्छन्ति । अजहलिङ्गे । ‘अथ मोहपरा-यणा सती’ इति दर्शनात्त्रिषु, इति कश्चित्—इत्युक्तम् ॥

शमथस्तु शमः शान्तिः

शेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमादिभ्योऽथच्' ॥ (१) ॥*॥ 'भावे' (३१३१८) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेशः' (७४१३३) इति वृद्धभावः ॥ (२) ॥*॥ 'स्त्रियां क्तिन्' (३१३१९४) । 'अनुनासिकस्य' (६१४११५) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कामक्रोधाद्यभावस्य' ॥

दान्तिस्तु दमथो दमः ।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । (पूर्ववत्प्रक्रिया) ॥ त्रीणि 'तपःक्लेशसहनस्य' ॥ 'अवदानं कर्मवृत्तम्'

अवेति ॥ 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३१३११४) ॥*॥ क्वचित् 'अपदानाम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ वर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे कः (३१३११४) । कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तकर्मणः' ॥

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ।—हिमादित्वायप्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अचो यत्' (३११९७) काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरवीहस्यश्वादेर्वा, दानम् ॥ (१) ॥*॥ प्रव्रियते । 'वृज् वरणे' चुरादिः । ल्युट् (३१३११५) । 'प्रवारणं महादानम्' इति त्रिकाण्डशेषः । ('प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काम्यदानस्य' ॥

वशक्रिया संवैननम्

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृजः श च' (३१३१००) ॥ (१) ॥*॥ संपूर्वः 'वतु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थः ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वशीकरणस्य' ॥

मूलकर्म तु कार्मणम् ।

म्विति ॥ ओषध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥*॥ कर्मैव । 'तद्युक्ताकर्मणोऽण्' (५।४।३६) । ('कार्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ओषधीनां मूलैरुच्चाटनादिकर्मणः' 'कामेण' इति ख्यातस्य ॥

१—इदं तु सूत्रं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौमुद्यामपि 'शीहृशपि' (उ० ३।१२३) इति सूत्रव्याख्यायाम्—बाहुलकाच्छमिदमिन्त्याम्—इत्युक्तम् ॥ २—'प्रवारणम्' दन्तोष्ठप्रमध्यम् । 'प्रचारणम्' चवर्गाद्यमध्यं वा—इति पीयूषाख्यव्याख्या । ३—'संवदनम्' तृतीयस्तवर्गपञ्चमः 'संवपनम्' पवर्गाद्यः, इत्येके । 'संवदनम्' तवर्गतृतीयः, इत्यपरे । 'जयश्रियः संवदनं यतस्तत्' इति मणौ रघुवंशः—इति मुकुटपीयूषौ ।

विधूननं विधुवनम्

वीति ॥ 'धूज् कम्पने' चुरादिः । 'धूज्प्रीयोः' (वा० ७।३।३७) इति जुक् । ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ 'धूविधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३१३११५) । 'गाङ्कुटादिभ्यः' (१।२।१) इति ङित्वाङ्गुणाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्पनस्य' ॥

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तेति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीन् तर्पणे' (त्रया० उ० अ०) । स्वार्यण्यन्तानुक् (वा० ७।३।३७) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३१३११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रीणनस्य' ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।

पेति ॥ पर्यापनं पर्याप्नोतित्राणार्थः । क्तिन् (३१३१९४) ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् ॥*॥ क्वचित् '(हस्त) धारणम्' इति पाठः । प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मारणोद्यतनिवारणस्य' ॥

सेवनं सीवनं स्यूतिः

सयिति ॥ 'षिबु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) वा दीर्घः ।—छिविसिव्योर्वा दीर्घः—इति स्वामी ।—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । वचनाभावात् । पूर्वपदत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३१३१९४) । 'च्छ्वोः' इति पाठस्तु न्याय्यः ॥*॥ त्रीणि 'सूचीक्रियायाः' ॥

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

वीति ॥ विदरणम् । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु—'ग्रहवृद्ध' (३।३।५८) इत्यप्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'दृ आदरे' (तु० आ० अ०) इति ह्रस्वस्यैव ग्रहणात् । 'दृ विदारणे' इत्यस्य स्वयमुपन्यस्तत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ 'मिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) भिदाद्यङ् (३।३।१०६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्विधाभावस्य' ॥

आक्रोशनमभीषङ्गः

आक्रविति ॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ 'षज् सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शापस्य' ॥

१—इदमसंगतम् । गौ परे तुग्विधानेन ण्यन्तानुक्तो विधानाभावात् ॥

संवेदो वेदना न ना ।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' चुरादिः । 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् । यद्वा 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'घट्टिवन्दिदिविदभ्यश्च' (वा० ३।३।१०७) इति 'युच्' । 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति ल्युटि क्लीबत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

संमूर्च्छनमभिव्याप्तिः

समिति ॥ 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिव्यापनम् । 'आहृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'क्तिनावादिभ्यः' (वा० ३।३।१४) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्याप्तेः' ॥

याञ्चा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

येति ॥ याचनम् । 'द्वयाचृ याच्यायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणम् । 'भिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'अर्थ याच्यायाम्' (चुरादिः से०) 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'याञ्चायाः' ॥

वर्धनं छेदने

वेति ॥ 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ' इति दन्तोष्ठ्यादावजयः ॥ (१) ॥*॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्तनस्य' ॥

अथ द्वे आनन्दनसमाजने ।

आप्रच्छन्नम्

अथेति ॥ 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ 'आमन्त्रणम्' इति कचित्पाठः । तत्र 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (चु० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ 'समाज प्रीतिदर्शनयोः' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'प्रच्छ झीप्सायाम्' (तु० प० अ०) । आहपूर्वः प्रच्छिरानन्दनार्थः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आलिङ्गनकुशलप्रश्नादिनानन्दनस्य' ॥

अथान्नायः संप्रदायः

अथेति ॥ आन्नायम् । 'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'आतः-' (७।३।३३) इति युक् ॥ (१) ॥*॥ संप्रदानम् । 'दाञ्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।

१८) । युक् (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य' ॥

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

क्षेति ॥ क्षयणम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ए-रच्' (३।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्या० प० अ०) । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य' ॥

ग्रहे ग्राहः

ग्रेति ॥ ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तादच् (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

वशः कान्तौ

वेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वशिरण्योः-' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङभावे क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इच्छायाः' ॥

रक्षणाख्ये

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैड् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षणस्य' ॥

रणः कणे ।

रेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशिरण्योः' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणो वीणायाम्' (३।३।६५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणस्य' ॥

व्यधो वेधे

व्येति ॥ व्यधनम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्यधजपोः-' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेधनस्य' ॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम् । 'पच पच पाके' (भ्वा० उ० अ०) । चित्त्वाद्ङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) द्वे ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पचनस्य' ॥

हवो हतौ

हेति ॥ हानम् । 'हेन् स्पर्थायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इत्यप्, संप्रसारणं च ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आहानस्य' ॥

१-मुकुटेन तु 'प्रीतिसेवनयोः' इति पाठो धृतः । स्वामिना तु 'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः ॥

वरो वृतौ ॥ ८ ॥

वेति ॥ वरणम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'प्रह-
वृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स
वरो मतः' ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वेष्टनसंभक्त्योः' ॥

ओषः श्लोषे

ओष इति ॥ ओषणम् 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ श्लोषणम् । 'श्लुष दाहे' ।
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'दाहस्य' ॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा 'णीञ्' (भ्वा०
उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'कचिदपवादविषयेऽप्यु-
त्सर्गोऽभिनिविशते' ॥ (१) ॥*॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'श्रिणीभुवो-' (३।३।२४) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'नीतेः' ॥

ज्यानिर्जीर्णौ

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०) ।
'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) ॥ (१) ॥*॥
जरणम् । 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९४) । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः' (वा० ८।२।४४) ।
'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नलम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जीर्णत्वस्य' ॥

भ्रमो भ्रमौ ।

भ्रेति ॥ भ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति
वृद्धिभावः ।—मिक्त्वाङ्गस्वः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । णि-
च्यस्य प्रवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रमणस्य' ॥

स्फातिर्वृद्धौ

स्फेति ॥ 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३।३।९४) 'स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना' इति बोधालितः ॥
(१) ॥*॥ वर्धनम् । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धेः' ॥

प्रथा ख्यातौ

प्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) ।
भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ख्यानम् । 'ख्या प्रक-

थने' (अ० प० अ०) । चक्षिडादेशो वा । किन् (३।३।९४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ख्यातेः' ॥

स्पृष्टिः पृक्तौ

स्प्रिति ॥ स्पर्शनम् । 'स्पृश् संस्पृशे' (तु० प० अ०) ।
किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ पर्वनम् । 'पृची संपर्के' ।
(६० प० से०) । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्प-
र्शनस्य' ॥

स्रवः स्रवे ॥ ९ ॥

स्रोति ॥ स्रवनम् । 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । 'ऋ-
दोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्रवणस्य' ॥

विधा समृद्धौ

वयिति ॥ विधानम् । 'धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आ-
तश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजाने ऋद्धौ च'
(इति मेदिनी) ॥*॥ कचित् 'पधा' इति पाठः । 'एध वृद्धौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यङ् ॥ (१)
॥*॥ समर्थनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनसंपत्तेः' ॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्फिषति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । ल्युट्
(३।३।११५) । (धातुपाठे) अदुपधपाठे 'स्फुरणम्' अपि ॥
(१) ॥*॥ स्वार्यण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) संज्ञापूर्वकत्वाच्च
गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुरणस्य' ॥

प्रमितौ प्रमा ।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०)
किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'माङ् माने' (दि० आ०
अ०) । 'आतश्चो-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रमाज्ञानस्य' ॥

प्रसूतिः प्रसवे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
(२) ॥*॥ 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रसवनस्य प्रेरणस्य वा' ॥

श्रयोते प्राघारः

श्रयिविति ॥ श्रयोनम् । 'श्र्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रवरणम् । 'वृ
क्षरणवीर्योः' (जु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।
'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्षरणस्य' ॥

कृमथः कृमे ॥ १० ॥

क्लेति ॥ कृमनम् । 'कृमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

१—इदमसंगतम् । भिदादिज्वेतत्पाठस्याभावात् । 'घटादयः पितः'
(भ्वा० ग० सू०) इति चित्वादेव सिद्धे तत्पाठकल्पनस्याप्य-
नुचितत्वात् ॥

‘शमादिभ्योऽयच्’ ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) ‘नोदात्तो-
पदेश-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।—मित्वाङ्गस्वल्म—इति
मुकुटस्तु चिन्त्यः । मितं णौ ह्रस्वविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘ग्लानेः’ ॥

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षणम् । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयनम् शीङ्घः ‘एरच्’ (३।
३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्कर्षस्य’ ॥

संधिः श्लेषे

संधानम् । धात्वः ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।१२) ॥ (१)
॥*॥ श्लेषणम् । ‘श्लिष आलिङ्गने’ (दि० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संधानस्य’ ॥

विषय आशये ।

विसयनम् । ‘षिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’
(३।३।५६) ‘परिविभ्यः सेव-’ (८।३।७०) इति षः ।
यत्तु—बध्यन्तेऽत्र, इति ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः ।
विसीयते विसिनोति वात्र—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । भाव-
प्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानौचित्यात् ।
ल्युट्प्रसङ्गाच्च । बध्यन्तेऽत्र । ‘पुंसि-’ इति ‘घः’ इत्यस्यानुप-
योगाच्च ॥ (१) ॥*॥ शीङ्घः ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥*॥
‘आश्रयः’ इति पाठे ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘आश्रयस्य’ ॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । ‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । भिदाद्यङ् (३।
३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्रेरणस्य’ ॥

गीर्णिर्गिरौ

गिलनम् । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९४) । ‘कृत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत्’ (वा० ८।२।४४) ॥ (१)
॥*॥ ‘इकृष्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ।—साहचर्यात्स्त्री-
त्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । ‘त्रियाम्’ इत्यधिकारात् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘गिलनस्य’ ॥

गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

‘गुरी उद्यमे’ (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (१) ॥*॥ उद्यमनम् । ‘यम उपरमे’ (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘भाराद्युद्यमनस्य’ ॥

१ दैवादिकस्य दीर्घादि ‘गुरी’ धातोः ‘गुरणम्’ इति स्वामी—इति
मुकुटः ।—चुरादेः ‘गोरणम्’ अपि—इति स्वामी । पीयूषव्या-
ख्यायामपि—गुरणं हस्तादि । गुरणं दीर्घादीत्येके । गोरणमित्यपरे—
इति प्रकटितम् ॥

उच्चाय उन्नये

उन्नयनम् । ‘अवोदोर्नियः’ (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१)
॥*॥ ‘क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते’ इत्यच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘उन्नयनस्य’ ॥

श्रायः श्रयणे

श्रयणम् । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘श्रिणी-
भुवो-’ (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सेवायाः’ ॥

जयने जयः ।

‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जयस्य’ ॥

निगादो निगदे

निगदनम् । ‘गद व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) ।
‘नौ गद-’ (३।३।६४) इत्यप् वा ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गदनस्य’ ॥

मादो मदे

मदनम् । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘मदोऽनुप-’
(३।३।६७) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ ‘सध मादस्थयोः-’ (६।३।
९६) इति निर्देशात् ‘क्वचिदपवादः-’ इति न्यायाद्वा घञ्
(३।३।१८) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘हर्षस्य’ ॥

उद्वेग उद्गमे ॥ १२ ॥

उद्वेजनम् । ‘ओविजी भयचलनयोः’ (तु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उद्गमणम् । ‘अमु अनवस्थाने’
(दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।
३४) इति न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उद्वेजनस्य’ ॥

विमर्दनं परिमले

‘मृद क्षोदे’ (क्र्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ परिमलनम् । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘कुङ्कुमादिमर्दनस्य’ ॥

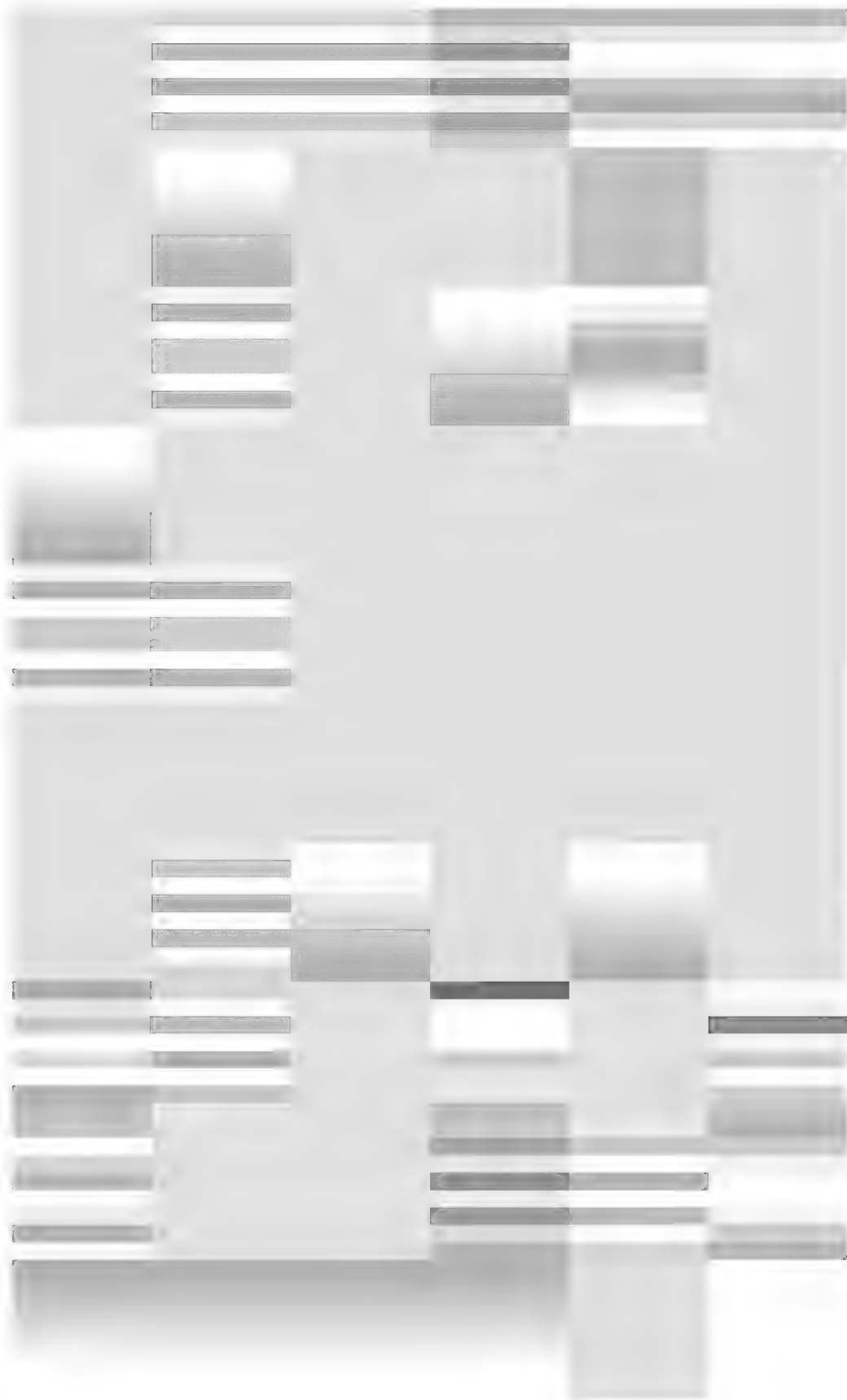
अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

अभ्युपपदनम् । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । क्तिन्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ अनुग्रहणम् । ‘ग्रह उपादाने’
(क्र्या० उ० से०) । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः’ ॥

निग्रहस्तु निरोधः स्यात्

निग्रहणम् । अप् (२।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ निरोधनम् ।
‘रुधिर् आवरणे’ (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘निरोधस्य’ ॥

१—विग्रहस्तु विरोधः—इति पाठः—इति स्वामी ।

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥१३॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहणम् । अप् (३१३१८) 'अनुग्रहोऽभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कलहाह्वानस्य' ॥

मुष्टिवन्धस्तु संग्राहः

मुष्टेर्वन्धः ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'समि मुष्टौ' (३१३१६) इति ग्रहेर्वञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुष्टिवन्धनस्य' ॥

डिम्बे डमरविप्लवौ ।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' () । घञ् (३१३१८) । 'डीड् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । डयनं विद्रवः डिम्बम् । उणादिनिपातः—इति मुकुटस्तु निर्मूलः । 'भयध्वनौ पुष्कसेऽपि डिम्बः स्त्रीहनि विप्लवे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्वचने कः ॥ (२) ॥*॥ विप्लवनम् 'हुड् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१३१७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धाडकलुण्ठनादेः' । अशत्रुकलहस्य—इति खामी ॥

बन्धनं प्रसितिश्चारः

'बन्ध बन्धने' । (क्या० प० अ०) ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥*॥ प्रसयनम् । 'बिन् बन्धने' (खा० उ० अ०) । 'क्तिन्' (३१३१४) ॥ (२) ॥*॥ चरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) अनेकार्थत्वाद्बन्धने । घञ् (३१३१८) । 'बन्धापसर्पयोश्चारः' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बन्धनस्य' । मुकुटस्तु—बन्धनसाधनरज्जुनिगडादेः—इत्याह । तत्र । भावप्रकरणात् । खामी तु 'चार' स्थाने 'स्वारम्' पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह । स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) प्रज्ञायण् (५१४३८) ॥

स्पर्शः स्पष्टोपतप्तरि ॥ १४॥

स्पृशति । 'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः' (बु० आ० से०) । 'पदस्पर्श' (३१३१६) इत्यत्र 'स्पृश उपतापे' (वार्ति०) इति कर्तरि घञ् ॥*॥ ('स्पृश') इति रेफहीनपाठे तु 'स्पृश-स्पर्श-बाधनयोः' (भ्वा० उ० से०) इति घातोर्च् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । तृच् (३१३१३३) । 'अनुदात्तस्य च' (६११४९) इत्यमागमः ॥ (२) ॥*॥ उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३१११३३) ॥ (३) ॥*॥ यद्वा स्वरस्पर्शयोर्भावे घञ् । स्पष्टोपतप्त्रोर्भावे 'कृत्वल्युटो बहुलम्' (३१३११३) इति तृच् । भावप्रकरणानुरोधात् ॥*॥ त्रीणि 'संतप्तस्य' 'संतापस्य वा' ॥

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकृष्टीकरणम् । कृञो घञ् (३१३१८) । 'निकारः स्यात्-

रिभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपकारस्य' ॥

आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ इङ्गनम् । 'इङ्गितौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ क्तः (३१३११४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः' ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५॥

परिणमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ विकरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ विकरणम् । क्तिन् (३१३१४) ॥ (३) ॥*॥ 'कृञः श च' (३१३१००) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकृतेरन्यथाभावस्य' । द्वयोः साम्यं स्त्रीत्वात् ॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हृच् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३१३१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपहरणस्य' ॥

समाहारः समुच्चयः ।

समाहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ समुच्चयनम् । 'चिन् चयने' (खा० उ० अ०) । 'एरच्' (३१३१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशीकरणस्य' ॥

प्रत्याहार उपादानम्

प्रत्याहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ उपादानो ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वविषयेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य' ॥

विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६॥

विहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ परिक्रमणम् 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् । 'नोदात्तोपदेशः' (७१३३४) इति वृद्धिर्न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रीडार्थसंचरणस्य' ॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहेर्ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आभिमुख्येन ग्रहणस्य' ॥

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।

निर्हरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अभ्यवकर्षणेर्ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य' ॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुकरणम् । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदृशकरणस्य' ॥

[illegible]

‘प्रथने वावशब्दे’ (३।३।३३) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विप्र-
हणम् । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ व्यसनम् ।
‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘विस्तारस्य’ ॥

स च शब्दस्य विस्तरः ।

सः व्यासः । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘शब्दविस्तरस्य’ ॥

स्यान्मर्दनं संवहनम्

‘मृद क्षोदे’ (क्र्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्यण्यन्ता-
ल्युट् (३।३।११५) ।—‘बाहनमाहितात्’ (८।४।८) इति निपा-
तनोद्दीर्घः—इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पादमर्दनादेः’ ॥

विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनशनम् । ‘णश अदर्शने’ (दि० प० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (१) ॥*॥ दर्शनस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘ति-
रोधानस्य’ ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवनम् । ‘ष्टुब् स्तुतौ’ (अ० उ० अ०) । ‘ऋदोरप्’
(३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ सन्मताच्चयनम् । ‘चिञ् चयने’
(स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘परिचयस्य’ ॥

प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

प्रसरणम् । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादप् ॥
(१) ॥*॥ ‘स्रष्ट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘व्रणादिविसरणस्य’ ॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्

निवचनम् । घञ् (३।३।१८) ‘उपसर्गस्य-’ (६।२।१२२)
इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रयमणम् । यमेर्घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘धान्यसंचयस्य, क्रयादरस्य वा’ ॥

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । धावः ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।९२) ॥
(१) ॥*॥ कृषेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संनि-
धानस्य’ ॥

लवोऽभिलावो लवने

लवनम् । ‘लञ् छेदने’ (क्र्या० उ० से०) । ‘ऋदोरप्’
(३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ ‘निरभ्योः प्लवोः’ (३।३।५८)

१—‘संवहनम्’—इत्यपपाठः । ‘संभोगान्ते सममुपचितौ इत्संवाह-
नानाम्’ इति मेघदूतः—इति मुकुटपीयूषौ । २—संनिधिं च ‘संनिधिं
समीपमुपकण्ठम्’ इति बोधालितः—इति मुकुटः ॥

अमर० ५०

इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।२।११५) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि ‘छेदनस्य’ ॥

निष्पावः पवने पवः ।

निष्पवनम् । घञ् (३।३।२८) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ अप् (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘धान्यादीनां बहुलीकरणस्य’ ॥

प्रस्तावः स्यादवसरः

प्रस्तवनम् । ‘ष्टुब् स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘प्रे हस्तुसुवः’
(३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अवसरणम् । ‘स्र गतौ’
(भ्वा० प० अ०) बाहुलकादप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रस-
ङ्गस्य’ ॥

प्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

प्रसनम् । ‘वसी उद्वेगे’ (दि० प० से०) । अर्न् बाहुल-
कादौणादिकः । प्रसेर्भद्रादिवाररन्—इति मुकुटस्त्वपाणि-
नीयः ॥*॥ ‘तसरः’ इति पाठे ‘तन्यृषिभ्यां कसरन्’ (उ०
३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः’ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।१८)
‘जनिवध्योः-’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उप-
सरणम् । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रजने सतैः’ (३।
३।७९) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमगर्भग्रहणस्य’ ॥

प्रश्रयप्रणयौ समौ ।

प्रश्रयणम् । ‘श्रिञ्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘एरच्’ (३।३।
५६) ॥*॥ ‘प्रसर’ इति पाठे सरतेर्बाहुलकादप् । ‘प्रसरः
प्रणये वेगे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणयनम् । ‘णीञ्’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्रीत्या प्रार्थनस्य’ ॥

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धियः शक्तिः । साष्टधा—‘शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धार-
णं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः’ ॥ (१)
॥*॥ निष्क्रमणम् । ‘कमु पादविक्षेपे’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।
‘निष्क्रमो निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपदि निष्क्रमः’ इति
रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बुद्धिसामर्थ्यस्य’ ॥

अस्ती तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

संक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।३४)
इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ संचरणम् । ‘चर गतौ’ (भ्वा०
प० से०) । ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः । दुर्गस्य संचरः
॥*॥ घञि तु ‘संचारः’ । ‘संचारो निर्गमो भ्राम्बुपथः’
इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दुर्गप्रवेशनक्रियायाः’ ॥

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रयोजनम् । 'युजियोगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । प्रयोगोऽर्थो यस्य ॥*॥ 'प्रयुद्धार्थः' इति पाठे प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य । 'प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य' ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।**स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः**

प्रक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपक्रमणम् ॥ (२) ॥*॥ आभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥*॥ उद्धननम् । 'हन्' (अ० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'हनस्तोऽचिण्-लोः' (७।३।३२) ॥ (४) ॥*॥ आरम्भणम् । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'रैधिजभोरचि' (७।२।६१) इति जुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आरम्भस्य' । (आद्यौ प्रथमारम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इत्यन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

संभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ त्वरणम् । 'जित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । घ-टादयः धितः' (भ्वा० ग०) इति धित्वातिदेशाद् (३।३।१०४) । 'आवेगस्तु त्वरा त्वरिः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्वरयाः' ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः

प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (क्त्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठम्भनम् । 'ष्ठम्भु रोधे' (सौत्रः) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'विष्कम्भः प्रतिबन्धो वियोगः' इति बोपालितः ॥*॥ द्वे 'रोधस्य' ॥

अवनायस्तु निपातनम् ।

अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अवो-दोर्नियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पतेः स्वार्थण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ 'नियातनम्' इति पाठे 'यत निकारोपस्कारयोः' (तु० उ० से०) धातुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोनयनस्य' ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (२।२।१८) । 'उपसर्गात्खल्वजोः' (७।१।६७) इति जुम् ॥ (१) ॥*॥ अनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

समालम्भनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'लिप उप-देहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुङ्कुमादिनोपलेपस्य' ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलब्धिः । लमेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विप्रयोजनम् 'युजिद् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रागिणोर्वियोजनस्य' ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विलब्धिः । लमेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दानस्य' ॥

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'वौ क्षुधुवः' इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ प्रविख्यानम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिप्रसिद्धेः' ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिजागरणम् । 'जागृ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जाग्रोऽचिण्-' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अवेक्षणस्य' ॥

निपाठनिपठौ पाठे

निपठनम् । 'पाठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गदनद-' (३।३।६४) इत्यक् वा पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (१-३) ॥*॥ त्रीणि 'पठनस्य' ॥

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम ष्टिम आर्द्रिभावे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'उन्नी क्लेदने' (रु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आर्द्रिभावस्य' ॥

आदीनवास्त्वौ क्लेशे

आदानम् । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । भावे कः (३।३।११४) । 'खादय ओदितः' (दि० ग०) । 'ओदितश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् । आदीनस्य वानम् । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति बाहुलकाद्भावेः कः ॥ (१) ॥*॥ आस्त्रवणम् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ क्लेशनम् । 'क्लिश् विबाधने' (क्त्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लेशस्य' ॥

मेलके सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥

मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।

१ इदमसंगतम् । उक्तधृते रमेरग्रहणात् ॥ अस्मात् 'रमेरशङ्कितोः' (७।१।६४) इत्यनेन जुम् वक्तव्यः ॥

१८) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ सज्जनम् ।
‘षज्ज सज्जे’ (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।५८) ॥ (२)
॥*॥ संगमनम् । ‘प्रहृष्ट-’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘ना मेलः
संगमो ना वा’ इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘संगमस्य’ ॥

संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणो मृगः ।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । ‘ईक्ष दर्शने’ (भ्वा० आ०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘चिञ् चयने’
(स्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ ‘मार्ग
अन्वेषणे’ (तु० उ० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥
‘मृग अन्वेषणे’ (तु० आ० से०) अदन्तः । ‘ण्यास-’ (३।
३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च ‘अन्वेषणस्य’ ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भणम् । ‘रभ रामस्ये’ (भ्वा० आ० अ०) । घञ्
(३।३।१८) । ‘रमेरशब्दितोः’ (७।१।६३) इति तुम् ॥ (१)
॥*॥ परिष्वजनम् । ‘ष्वज्ज परिष्वज्जे’ (भ्वा० आ० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । ‘परिनिविभ्यः-’ (८।३।७०) इति षलम्
॥ (२) ॥*॥ संश्लेषणम् । ‘श्लिष आलिङ्गने’ (दि० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ ‘गुह्य संवरणे’ (भ्वा० उ०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘आलि-
ङ्गनस्य’ ॥

निर्वर्णनं तु निभ्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् ‘सत्याप-’ (३।१।२५) इति णिच् । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘ध्वै चिन्तायाम्’ (भ्वा० प०
अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ ‘दृशिर् प्रेक्षणे’
(भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ ‘लोकृ दर्शने’ (भ्वा० आ०
से०) ॥ (४) ॥*॥ ‘ईक्ष दर्शने’ (भ्वा० आ० से०) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च ‘वीक्षणस्य’ ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

‘ख्या प्रकथने’ (अ० प० अ०) । चक्षिडादेशो वा ॥
(१) ॥*॥ ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
॥ (२) ॥*॥ प्रत्यादेशनम् । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ निराकरणम् । कृञः
क्तिन् (३।३।९४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘निराकरणस्य’ ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।

उपशयनम् । विशयनम् । ‘व्युपयोः शेतैः पर्याये’ (३।
३।३९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पर्यायेण शयनम् ।

१—‘अन्वीक्षणम्’ ‘अन्वेषणम्’ इत्येके पेटुः इति
स्वामी ॥ २—‘परिचर्यापरिसर्यामृगया’ (वा० ३।३।१०२)
इत्यादिना निपातनात् ‘मृगया’ इति मुकुटः ॥

पर्यायशयनमर्थो ययोस्तौ ॥*॥ द्वे ‘पर्यायेण प्रहरकादा-
वुपशयनस्य’ ॥

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

‘ऋतिः’ सौत्रः । ईयङ् (३।१।३१) अभावे ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ईयङ्पक्षे ‘अप्रत्ययात्’ (३।३।१०२)
॥ (२) ॥*॥ ‘हृणीङ्’ कण्ठादिः । यक् (३।१।२७) । ‘अ
प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ ‘मोहो वीज्या जु-
गुप्सा च हृणीया हृणिता घृणा’ इति वाचस्पतिः ॥*॥
चत्वारि ‘जुगुप्सनस्य’ ॥

स्याद्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्यसनम् । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) घञ् (३।३।
१८) ॥ (१) ॥*॥ विपर्यसनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ व्यत्ययनम् । ‘इण्’ (अ० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।
५६) ॥ (३) ॥*॥ विपर्यसनम् । ‘इण्’ (अ० प० अ०)
‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘व्यतिक्रमस्य’ ॥
पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

पर्ययणम् । ‘इण्’ । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥
अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ अतिपतनम् ।
‘पठ् गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३)
॥*॥ उपात्ययनम् । ‘इण्’ । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि ‘अतिक्रमस्य’ ॥

प्रेषणं यत्समाह्वय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।

‘शास्त्र अनुशिष्टौ’ (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
॥ (१) ॥*॥ एकं ‘भृत्यादिप्रेषणस्य’ ॥

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

समेत्य स्तुवन्त्यत्र । ‘ष्टुब् स्तुतौ’ (अ० उ० अ०) ।
‘यज्ञे समि स्तुवः’ (३।३।३१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं
‘यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः’ ॥

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।

ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । ‘उद्धनोऽस्याधानम्’ (३।३।८०)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

स्तम्बो हन्यते येन । ‘स्तम्बे क च’ (३।३।८३) इति
कापौ घनादेशश्च ॥*॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तृणादि-
गुच्छोन्मूलनसाधनस्य’ ।—नीवारादिप्रहणार्थं कृतवंश-
पात्रस्य—इत्यन्ये ॥

आविधो विध्यते येन

आविध्यते येन । ‘व्यध ताडने’ (दि० प० अ०) । ‘घ-
जर्थे कः’ (वा० ३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘भ्रमरसू-
च्यादेः’ ‘वर्मा’ इति ख्यातस्य ॥

तत्र विष्वक्समे निघः ।

नियतं हन्यते । 'निघो निमित्तम्' (३।३।८७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः' ॥

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

उत्करणम् । निकरणम् । 'क विक्षेपे' । (तु० प० से०) 'कृ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य' ॥

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहा निगरणादिषु ।

निगरणम् । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'उच्योर्ग्रः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्गरणम् । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'उच्योः-' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विक्षवणम् । 'डु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'वौ क्षु-श्रुवः' (३।३।२५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'उदि ग्रहः' (३।३।३५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्ग्रहणम् ॥*॥ क्रमेणैकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्येयम् ॥ आरमणम् । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एवमवविभ्याम् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।९८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपरमणस्य' ॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥

निष्ठयूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

'ष्ठितु निरसने' (दि० प० से०) घञ् (३।३।९८) । यत्तु—'निष्ठीव्यति'—इति—विगृह्य—'पञ्चाद्यन्'—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । निष्ठयूत्यादिभिरेकत्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।९९) । 'ष्ठिवि-विध्योर्ल्युटि वीथौ वा' इति स्वामी । पृषोदरादिद्वा वीथः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुखेन श्लेष्मनिरसनस्य' ॥

जवने जूतिः

'जुः' सौत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।९९) ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः । (२) ॥*॥ द्वे 'वेगस्य' ॥

सातिस्त्ववसाने स्यात्

'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।९९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समापनस्य' ॥

अथ ज्वरे जूतिः ॥ ३८ ॥

ज्वरणम् । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।

९८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्यभावः ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२९) इत्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्वरणस्य' ॥

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उदजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'अघजपोः' इति पर्युदासाद्विभावो न ॥ (१) ॥*॥ पशूनां प्रेरणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुप्रेरणस्य' ॥

अकरणिरित्यादयः शापे ।

अकरणम् । 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३।९९२) ॥ (१) ॥*॥ आदिना अजननिः, अवग्राहः, निग्राहः । 'आक्रो-शोऽच्योर्ग्रहः' (३।३।४५) इति घञ् ॥*॥ एकम् 'आक्रो-शनस्य' ॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

अपप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यर्थे 'गो-त्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुच् ॥ (१) ॥*॥ आदिना 'गा-गंकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अचेतसां वृन्दम् ॥*॥ अपूपानां समूहः । शाष्कुलीनां समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' (४।२।४७) । आदिना सा-कुलम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति यत् ॥

सहायानां सहायता ॥ ४० ॥

सहायानां समूहः । 'गजसहायाभ्याम्-' (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥

हल्या हलानाम्

हलानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥

ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

ब्राह्मणानां वाडवानां समूहः । 'ब्राह्मण-' (४।२।४२) इति यत् ॥

द्वे पशुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठयमिति क्रमात् ॥ ४१ ॥

पशूनां समूहः । 'पार्श्वो गन्' (वा० ४।२।४३) । 'सिति च' (१।४।९६) इति पदलाङ्गत्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ पृ-ष्ठानां समूहः । 'पृष्ठायन्' (वा० ४।२।४२) । यज्ञविषय इदं सरन्ति ॥

खलानां खलिनी खल्यापि

खलानां समूहः । 'इनित्रकर्मचक्ष' (४।२।५९) इ-

तीतिः ॥ (१) ॥*॥ 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (२) ॥*॥

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मानुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति घञ् । 'प्रकृत्याके राजन्य-' (वा० ६।४।१६२) इति यलोपो न ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ४२

ग्रामाणां समूहः जनानां समूहः । 'ग्रामजन-' (४।२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूमानां पाशानां गलानां च समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥ गलो वृहत्काशः ॥ (१) ॥*॥

अपिसाहस्रकारीषचार्मणाथर्वणादिकम् ।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । आदिना 'वार्मणम्' 'आङ्गारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः ॥

संकीर्णार्थत्वं च घञादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विग्रहो दर्शितः, कारकेषु तु यथासंभवमूहः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गं कान्ता आदयो येषां खान्तगान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः । यथा 'क' शब्दः । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'-शब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नोद्भाष्या, इति भावः ॥

आकाशे त्रिदिवे नाकः

न अकं दुःखमत्र ॥

लोकस्तु भुवने जने ।

लोक्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥

पथे यशसि च श्लोकः

श्लोक्यते । 'श्लोक संघाते' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) ॥

शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

सति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) । युक् (७।३।३३) ॥

जम्बुकौ श्रोष्ठवर्णौ

जमिति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'मितद्वादयश्च'

(वा० ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः केरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि' (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अर्मकपृथुकपाका वयसि' (५।५३ उणा०) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

आलोकौ दर्शनोद्योतौ

आलोकनम् । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शने वन्दि भाषणे' (इति मेदिनी) ॥

मेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'आनकः पटहे मेर्यां मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'अङ्को रूपकमेदागच्छिहे रेखाजिम्बुषणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽकं पापदुःखयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।

कलति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कल् चासावङ्कश्च । 'कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

तक्षको नागवर्धकयोः

तक्षति । 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१८) । 'अर्कोऽर्क्यणे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्यतौ' (इति मेदिनी) ॥

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कचति (ते) । 'कच वीतौ (बन्धने)' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षजरेषु कम्' (इति मेदिनी) ॥

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्क' शब्दार्थबोधकत्वात् ॥

२—इदमसंगतम् । अर्क्यते, इति विग्रहविरोधात् । निष्ठायां सेदत्वेन कृत्वाप्राप्तेश्च ।

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये सङ्क्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पोलति वा । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः ॥

उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।

पचति । पच्यते वा दुःखेन । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् ॥

कमण्डलौ च करकः

करोति । 'कृवादिभ्यो वुञ्' (उ० ५।३४) 'करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

विनयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' (इति मेदिनी) ॥

किङ्कुर्हस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'मृगधादिः' (उ० १।३७) । 'किङ्कुर्हयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

शूककीटे च वृश्चिकः ।

वृश्चति । 'ओत्रश्च छेदने' (तु० प० से०) । 'वृश्चिकृषोः किञ्चन' (उ० २।४०) । 'वृश्चिकस्तु द्वणौ राशौ शूककीटौषधीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्यम् ॥ ७ ॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीर्येन यं वा । 'नवृतश्च' (५।४।१५३) इति कप् । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च ।

भवति । 'किञ्चत्तौ च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति क्तिच् । संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे दीप्य-भूस्तृणकतृणे' (इति मेदिनी) ॥

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातकी

कोशमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । 'ज्योत्स्ना चन्द्रमतो भासि स्फुरज्योतिर्निशि स्मृता' इत्यजयः । ('ज्योत्स्नी पटोलीज्योत्स्नाविशोः' इति हैमः) । -ज्योत्स्निका-पटोलिका, घोषोऽपामार्गः-इति स्वामी ॥

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यात्

सोम इव वल्को बलमस्य ॥

अथ सिहके ।

तिलकल्के च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुबाह्वीकसिहके' (इति मेदिनी) ॥

बाह्वीकं रामटेऽपि च ॥ ९ ॥

उह्यते । वहति वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'बाह्वीकं बाह्वीकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः' इति रभसः ॥

महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालप्राहिषु कौशिकः ।

कुशिकस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । 'कौशिको नकुले व्यालप्राहिगुग्गुलूकयोः । विश्वामित्रे च कोशजोलूकयोरपि कौशिकः । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च कौशिकी' (इति विश्वः) ॥

रक्तापशङ्कास्वातङ्कः

आतङ्कनम् । 'तकि कृच्छजीवने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'हलश्च' । (३।३।१२१) इति करणे वा । 'आतङ्को रोगसंतापशङ्कासुरजध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥

स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

क्षोदनम् । 'जिह्विदा (क्षुदिर्) संचूर्णने' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुधं वा लति । कुन् (उ० २।३२) । 'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' (इति मेदिनी) ॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घा-युकृशयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।

वर्तते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' इति मेदिनी ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'फर्करीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः सिताम्भोजे सितच्छत्रे च मेषजे । पुंसि व्याघ्रोऽभिदिङ्गागे कोशकारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

दीपयति । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । ण्यन्तः ।

षुल् (३।२।१३३) 'दीपकं वागलंकारे वाच्यवहीतिकारके । दीपकश्चाजमोदायां यवानीबहिचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥

शालावृकाः कपिकोटुश्वानः

शालां वृणोति । 'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) । 'सुवृभूशु-
षिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—पृषोदरादिः—इति मुकु-
दश्विन्यः ॥

स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।

गिरौ भवम् अध्यात्मादित्वाहक् (वा० ४।३।६०) ।
'गैरिकं धातुस्त्वमयोः' (इति मेदिनी) ॥

पीडाथैऽपि व्यलीकं स्यात्

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलीका-
दयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् । 'व्य-
लीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पी-
डने' इति विश्वः ॥

अलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्विव्य (स्याद्गोच्य) सत्ये नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनूके

अनूच्यन्ति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'इगुप-
ध-' (३।१।१३५) इति कः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'अ-
नूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्भूतजन्मनि' (इति मेदिनी) ।
यद्वा अनु कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-
श्चो-' (३।१।१३६) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७)
इति दीर्घः ॥

द्वे शल्के शकलवल्कले ।

शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'इण्भीका-'
(उ० ३।४३) इति कन् ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेमयुरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः ।
'इगुपध-' (८।३।४१) इति षः । यद्वा निषीदन्ति । 'षद' ।
'नौ सदेडिच्च' (उ० ३।४५) इति कन् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।
६६) इति षः । 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः ।
वक्षोलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽपि च' (इति मेदिनी) । दी-
नारः साव्यवहारिकं रूपकम् ॥

कल्कोऽस्त्री समलैनसोः ।

दम्येऽपि

कल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः । 'त्रिषु पापाशये क-
ल्कोऽस्त्री विट्किट्टेभदन्तयोः' '(कल्कः पापाशये तापे
दम्मे विट्किट्टयोरति)' इति विश्वः । 'कल्कोऽस्त्री घृततैला-

दिशेषे दम्मे विभीतके ।' ('विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापा-
शये पुनः)' (इति मेदिनी) ॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥

पनाय्यते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकाद-
यश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिनाकेऽस्त्री रुद्रचापे पां-
शुवर्षत्रिशूलयोः' (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेणवां च

धेनुरेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्याद्धेनुका
करिण्यां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे' (इति मेदिनी) ॥

मेघजाले च कालिका ।

कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।१।११५) । यद्वा काल्ये-
व । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'धूसरीयोगिनीमेदोमा-
नवाब्देषु कालिका । क्रमदेयवस्तुमूल्ये काण्ये काव्यां
घनेषु च' इति रभसः । 'कालिका चण्डिकाभेदे काण्ये
वृश्चिकपत्रयोः । क्रमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः । पटो-
लशाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च । मेघावलौ च' (इति
मेदिनी) ॥

कारिका यातनाकृत्योः

करणम् 'धात्वर्थनिर्देशे षुल्' (वा० ३।२।१०८) । 'का-
रिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि ।
नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ।
'वृत्त्योः' इति पाठे विवरणश्लोके ॥

कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्याम्

कर्णस्यालंकारः 'कर्णललाटात्-' (४।३।६५) इति कन् ।
'कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिच्छटां-
शेज्वराटे कर्णभूषणे । कर्णिका कथ्यतेऽत्यन्तसूक्ष्मवस्त्व-
ग्निमन्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषूत्तरे ।

खान्तेभ्यः प्राक् ॥

वृन्दारकौ रुपिमुख्यौ

प्रशस्तं वृन्दमस्य । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा० ५।२।
१२२) । 'वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥

एके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

एति ॥ 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'उ० इण्भीका-'
(३।४३) इति कन् । 'एकं संख्यानतरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥

स्याद्दाम्भिकः कोकुटिको यश्चादूरितेक्षणः ।

कुकुटीं पश्यति । 'संज्ञायां ललाटकुकुट्यौ पश्यति' (४।४।
४६) इति ठक् ॥

१—इति प्रारभ्य कणिकाशब्दार्थबोधकत्वात् प्रकृतोपयोगि ।

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

ललाटं पश्यति । 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्याश्चेषणा-
न्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'भावदर्शी' इति वा
पाठः । 'लालाटिकः सदा लस्यप्रभुभावनिदर्शनि' इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः ॥

मयूखस्त्रिद्वारज्वालासु

मिमीते । 'माङ् माने' (तु० आ० अ०) । 'माङ् ऊखो
मय च' (उ० ५।२५) । 'मयूखः किरणेऽपि च । ज्वाला-
यामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) ॥

अलिबाणौ शिलीमुखौ ।

शिली शल्यं मुखे यस्य ॥

शङ्खो निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न खी

शाम्यत्यनेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेः
खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ न योषिषा भालस्थि
निधिभिन्नखे' (इति मेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्यो-
ऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये
बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोकं शर्मण्यपि नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे

शेते । 'शीडो ह्रस्वश्च' (५।२४) । 'शिखा शाखाव-
हिच्छूडालाङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे क्षिपायां च ज्वालायां
प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति खान्ताः ॥

शैलवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्ये-
ष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति वा डः । 'नगोऽप्राणिष्व-' (६।३।७७) इति
नञ् वा प्रकृत्या । 'नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने' ।
('अगः स्यान्नगवत्तरौ शैले सरीसृपे भानौ' इति हैमः) ॥

आशुगौ वायुविशिखौ

आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) ॥

शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) । 'खगः सूर्ये
ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च

पतति । 'पतृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पतेरङ्गञ्
पक्षिणि' (उ० १।११९) । 'पतङ्गः शलमे शालिप्रभेदे पक्षि-
सूर्ययोः । क्लीबं सूर्ये' (इति मेदिनी) ॥

पूगः कमुकवृन्दयोः ।

पुनाति । 'पूज् पवने' (क्या० उ० से०) । 'छापूखडिभ्यः
कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पशवोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (तु० आ० से०) घञ् (३।३।
१९) । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणा-
यां याच्यायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'वेगो रयप्रवाहयोः । रेतःकिंपाकयो-
श्चापि' इति हैमः ॥

परागः कौसुमे रेणौ खानीयादौ रजस्यपि ।

परागच्छति । डः (वा० ३।२।४८) । 'परागः कौसुमे
रेणौ धूलिखानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च
चन्दने' (इति मेदिनी) ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ

न अगः । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः
पञ्चगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तक-
मस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ मतङ्गस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । ('मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

अपगतोऽङ्गात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः' इ-
त्यजयः । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्भोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सृज्यते । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।
१९) । 'सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति
मेदिनी) । निर्भोक्षस्त्वागः, मोक्षाभावो वा ॥

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधौ' (दि० आ० अ०) । 'युजिर्
योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'योगोऽपूर्वार्ध-
संप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्भा-
दिषु मेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि । कर्म-
णेऽपि च' (इति मेदिनी) । संनहनं कवचम् । उपायः
सामादिः ॥

भोगः सुखे ख्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।

भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) ।
'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) घञ् (३।२।१८) । 'भोगः

सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिभृतावपि' (इति मेदिनी) । भृतिर्भाडिः । आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च भृतिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

सारमङ्गं यस्य । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । सारं गच्छति, इति वा । खच् (वा० ३।२।३८) । सहारङ्गेण, इति वा । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्लवगः

प्लवेन गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) । 'प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वमिषङ्गः पराभवे ।

अभिषङ्गनम् । 'षङ्ग संगे' (भ्वा० प० अ०) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति घः । 'अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभवाक्रोशशपथेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । 'रथयुग-' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेषुपशुवागवज्रदिग्नेत्रघृणिभूजले ।

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति । गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेडोः' (उ० २। ६७) । 'गौर्नादिल्ये बलीवर्दे किरणकतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्रा-म्बुरश्मिहग्वानलोमसु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरमेयीहग्वानदिग्वाभूषण्यु भूञ्चि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥

लिङ्ग्यतेऽनेन । 'लिङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ह-लक्ष' (३।३।१२१) इति घञ् । 'लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह-स्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् रुट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कर्षशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनमेदयोर्कृषभौषधौ' (इति मेदिनी) ॥

अमर० ५१

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

वरं च तदङ्गं च । 'वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुड-त्वचि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' (इति मेदिनी) ॥

इति गान्ताः ॥

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिहननम् । 'परिहन्यतेऽनेन वा' । 'हन हिंसाग्लोः' (अ० प० अ०) । 'परौ घः' (३।३।८४) इत्यप् घादे-शश्च । 'परिघो योगमेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति मेदिनी) ॥

'परेश्व घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति ललमपि । ('प-लिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैममेदिन्यौ) ॥

ओघो वृन्देऽम्भसां रये ।

वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) साधुः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतवृत्त्योपदेशयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूल्ये पूजाविधावर्घः

अर्ह्यतेऽनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'अर्धार्धा-त्वन्तरं वा' ॥

अंहोदुःखव्यसनेष्वधम् ॥ २७ ॥

अध्यतेऽनेन । 'अधि गत्याक्षेपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुम्र ॥

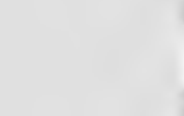
त्रिष्विष्टेऽल्पा लघुः

लङ्घ्यते । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिबन्धोर्न-लोपश्च' (उ० १२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघुः क्लीबेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोज्ञे च पृक्कायां च लघुः स्त्रियाम्' इति रभसः । 'लघुनि गुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्य-वत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

इति घान्ताः ॥

काचः शिक्वमृद्देददृशुजः ।

कच्यते अनेन वा 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) 'न कादेः' (७।३।५९) इति कृत्वं न । णिजन्तात् पचायच् (३।१।१३४) वा । 'काचः शिक्वे मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी) ॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः

प्रपञ्चयते । 'पञ्च व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचा-
यच् (३।२।१३४) । 'प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रता-
रणे' (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेघ्ये सिते त्रिषु ।

शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात्
कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'शुचिर्ग्रीष्माग्निश्चकारेष्वाषाढे
शुद्धमग्निः । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु' (इति
मेदिनी) । उपधामुक्तोचमतिक्रान्तेऽमात्ये ॥

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् २९

रोचते । 'रुच वीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिः स्त्री वीप्ति-
शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः ॥

केकिताक्ष्यावहिभुजौ

अर्हि भुङ्क्ते । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० उ० अ०) ।
कित् (३।२।७८) ॥

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।

द्विर्जायते । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः ।
'द्विजः स्याद्वाङ्मनसश्चैवैदं दन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या
हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते । पूर्ववत् (३।२।१०२) डः । अजति वा । 'ब-
हुलं तपि' (वा० २।४।५४) इति जी न । पचायच् । (३।१।
१३४) । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते'
इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥

व्रजति । अस्मिन् वा । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति वा साधुः ॥

धर्मराजौ जिनयमौ

धर्मेण राजति । अच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजा ।
धर्मश्चासौ राजा च इति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।
९१) । 'धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिररूपे पुमान्' (इति मे-
दिनी) ॥

कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

कौ जायते । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । यत्तु—कुञ्जन्त्यत्र । 'कुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' ।
'इलश्च' (३।३।१२९) । इति घञ्—इत्याह । तत्र । 'कुञ्जि'
भातोरप्रसिद्धत्वात् । 'गुञ्जि' घातोर्दर्शनात् । 'कुञ्जोऽस्त्रियां
निकुञ्जेपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

बलजे क्षेत्रपूर्वारे बलजा बल्युदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'बलजं
गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि । बलजा वरयोषायां यूथ्याम्'
(इति मेदिनी) ॥

समक्षमांशे रणेऽप्याजिः

अजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अज्य-
तिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीन् । 'अथाजिः स्त्री समभूमौ
च सङ्ग्रामे' (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्यात्संततौ जने ।

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति
जनेर्डः ॥

अञ्जौ शङ्खशशाङ्कौ च

अप्ठु जायते । 'सप्तम्याम्-' (३।२।९७) इति डः ।
'अञ्जोऽस्त्री शङ्खे, ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे ।
क्षीवं पद्मे' (इति मेदिनी) ॥

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३।२।९९) इति डः ॥

इति जान्ताः ।

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलङ्कः ।

क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

संज्ञानम् । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संज्ञा
नामनि गायत्र्यां चेतनारविशेषितोः । अर्थस्य सूचनायां च
हस्ताद्यैरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति जान्ताः ॥

काकेभगण्डौ करटौ

'क' इति रटति । 'रट शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्मे निन्ध्य-
जीवने । एकादशाहादिशब्दे दुर्दुरूढेऽपि वायसे । करटो
वायमेदे' (इति मेदिनी) ॥

गजगण्डकटी कटौ ।

कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ क्रियाकारे कलिजेऽतिशये
शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च कटी मता' इति
विश्वः । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशये शवे' (इति
मेदिनी) ॥

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विष्टः । 'शिपिविष्टः शिवः
शौरिदुश्चर्म खलतिस्तथा' ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

त्वक्षति । त्वक्ष्यते च । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्षणोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।

दिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥

रसे कटुः कट्वकार्यं त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥

कटति । 'कटे' (भ्वा० प० से०) । मृगध्वादित्वात् (उ० १।३५) उः । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्यं स्यात्पुंलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्धोश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते स्म, ऋषति इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।११४, ३।२।१०२) । 'रिष्टं स्यादशुभैर्नसोः' इत्यजयः । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खङ्गे च फेनिले' (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुभे ।

न रिष्टम् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तर्के सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥

मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥**अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमल्लियाम् ।**

माया विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं मृगबन्धनविशेषः । सीराङ्गे फालाधारे । कूट्यते । 'कूट आप्रदाने' (तु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥

सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेल्पे संशयेपि सा

॥ ३७ ॥

त्रुट्यते । अनेन वा । 'त्रुट छेदने' (तु० आ० से०) । 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'त्रुटिः स्त्री संशये खल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी) ॥

अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोटयते । 'कूट प्रतापने' (तु० आ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्नेऽश्वौ संख्यामेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूले लग्नकचे जटा ।

जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां ऋक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छ्यते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने ॥ ३८ ॥

दर्शनम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । करणे वा ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः

एषणम् । 'इष्टु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९३) इज्यतेऽनया वा, इति वा । यजेः क्तिन् (३।३।९३) ॥ 'इष्टिर्मताभिलाषेऽपि संप्रहृलोकयागयोः' (इति मेदिनी) ॥

सृष्टिर्निश्चिते बहूनि त्रिषु ।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'अकारान्तपाठे भावे क्तः' (३।३।११४) । 'सृक्त-निर्मितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते' इति रुद्रः ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने

कष्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः । (३।२।१०२) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इति नेट्

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥**पटुः**

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । 'फलि-पाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटादेशश्च । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रुद्रः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् स्त्रीषु छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्रौ वाच्यलिङ्गौ च**इति टान्ताः ॥****नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।**

नीलः कण्ठो यस्य । 'कालकण्ठस्तु दात्यूहे कलविद्धे च खञ्जने । सितापाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्' इति विश्वः ॥

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'उषिकुषि-' (उ० २।४) इति थन् । 'कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षे-गृहस्य च' (इति मेदिनी) ॥

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-क्षोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तया-च्चा निर्वहणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

१-बहुनि प्रचुरे-इति मुकुटः । २-द्रौ कष्टपटू-इति स्वामिपीयूषो ॥

काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।

काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हृनिकुपि-' (उ० २।२) इति वधन् । 'काष्ठा दारहरिद्रायां कालमान-
प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारणि स्यात्पुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । 'अतिशायने तमविष्टनौ' (पा३।
५५) । 'ज्य च्य' (पा३।६१) इति प्रशस्यस्य ज्यादेशः ।
'ज्येष्ठः श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु, मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु
गृहगोधाख्यजन्तुनक्षत्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥ ४१ ॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्टन् (पा३।५५) । 'युवा-
ल्पयोः कच्चन्यतरस्याम्' (पा३।६४) । 'कनिष्ठोऽतियुवाल्प-
ल्पानुजे स्त्री दुर्बलाह्वलौ' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्ड्यति । अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (उ० उ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) 'पुंसि-' (३।४।११८) इति घो वा ।
दमेः (दि० प० से०) डः (उ० १।११४) वा । 'दण्डो यमे
मानमेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहमेदे प्रकाण्डेऽथे कोणम-
न्थानयोरपि । अभिमाने प्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपाशिके'
इति विश्वः ॥

गुडो गोलेक्षुपाकयोः ।

गुडति । 'गुड वेष्टने' (उ० व० से०) । 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति कः । 'गुडः स्याद्रोलके हस्तिसेनाहेक्षुविका-
रयोः । गुडा जुष्टां च कथिता गुडिकायां च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३५) । 'व्याडो व्याघ्रे खले सर्पे' इति रभसः ॥

गोभूवाचस्त्विडा इला ॥ ४२ ॥

इलति । इल 'उत्पेक्षे' (उ० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । ('इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि
वाचि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ डलयोरेकत्वसरणा-
दिडा । 'इडा तु बुधयोषिति । सौरमेय्यां च वचने वसुम-
स्यामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

क्ष्वेडा वंशशलाकापि

क्ष्वेलति । 'क्ष्वेल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३५) । डलयोरेकत्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये
विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहि-
तार्कपणफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्य-
लिङ्गः प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि षट्क्षणे ।

नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।
१।१३४) डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।१४१) । 'नाडी
नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डद्वयां चर्यायां कुहनस्य च ।
तथा षट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डबाणावर्गवर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥

कलति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । जमन्ताङ्गः
(उ० १।११४) । 'कादिभ्यः कित्' (उ० १।११५) । 'अनु-
नासिकस्य-' (६।४।११५) इति दीर्घः । 'काण्डं चावसरे
बाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्बे रहसि वर्गे च' इति
धरणिः । ('काण्डः स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः ।
कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
स्याद्गाण्डमभ्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्यात्' इति
धरणिः । 'भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने भूषाश्वभूषयोः' (इति
मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्वाढम्

उढ्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'क्तः' (३।
१।१०२) । 'क्षुब्धस्त्रान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ॥

प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥

प्रगाह्यते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
क्तः (३।१।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् ।
'प्रगाढं स्यादृढे कृच्छ्रे' इति धरणिः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ

दृढति, दृढति वा स्म । 'दृढ दृढि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।
२।२०) इति साधुः । 'दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बल-
वत्यपि' (इति मेदिनी) ॥

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।

विशेषेणोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधे-
यवत्' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे

भ्रूण्यते । 'भ्रूण आशायाम्' (उ० आ० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'भ्रूणः स्त्रीगर्भेऽभिभयोः' (इति मेदिनी) ।
स्त्रिया अयम् । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्-' (४।१।८७) इति नञ् ।
स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च । शाक्यादिगर्भव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् ॥

वाणो वलिसुते शरे ॥ ४५ ॥

वाणयति । 'वाण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थ्यन्तः । अचाद्यच् (३।१।१३४) 'वाणः स्याद्गोस्तने दैत्य-मेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलक्षिण्यां पुनर्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

कणति । 'कण निमीलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमथे गणः ।

गण्यते । 'गण संख्याने' (जु० उ० से०) । घञ् (३।१।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'गणः स्यात्प्रमथे सङ्घे संख्यासैन्यप्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४६ ॥

पणनम् । अनेन वा । 'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३।६६) इत्यप् । 'पणो माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने । द्यूते विक्रयशाकादिर्बद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ' इति धरणिः ॥

मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके गुणः ।

गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (जु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुद्ध्यां च' (इति मेदिनी) ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥ ४७ ॥

क्षणति । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'क्षणो व्यापारशून्यत्वमुद्धर्तौत्सवपर्व-सु' इति रुद्रः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।

वर्ण्यते । 'वर्णं प्रेरणे' (जु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न त्रियां मेदरूपाक्षरविलेखने' (इति मेदिनी) ॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णमेदेऽपि च त्रिषु ॥ ४८ ॥

ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेश्च' (उ० ३।६०) इत्युनन् । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारा-गेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठमेदे ना गुणिनि त्रिषु । अरुणातिविषादश्यामामञ्जिष्ठात्रिभृतासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्थाणुः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्रविति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवृजृसि-

(उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽखियामाढके स्यादाढ-कादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे । त्रियां काष्ठांशुवाहिण्यां गवादन्यामपीष्यते' (इति मे-दिनी) ॥

रक्षे रणः ।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

ग्रामं नयति । 'णीच्' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'अग्रग्रामाभ्याम्-' इति णत्वम् । 'ग्रामणीर्भौगिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणी-र्नालिकायां च ग्रामेयीपण्ययोषितोः' इति विश्वः । 'ग्रा-मीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्धृतेऽभिधेयवत्' (इति मे-दिनी) ॥

ऊर्णा मेघादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ ।

ऊर्णोति । 'ऊर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आदिना शशोष्ट्रमृगादिग्रहः ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥

हरिणस्य स्त्री । 'पुंयोगाद्-' (४।१।४८) इति ङीष् । (हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णादनुदात्तात्-' (४।१।३९) इति ङीम्नौ । 'हरिणी हरितायां च नारीभिद्वत्तमेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरिति । 'हृन्श्यास्त्या-' (उ० २।४६) इतीनच् । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले त्वभिधेयवत्' (इति मे-दिनी) ॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वैश्मनः ।

तिष्ठति । 'रास्त्रासास्त्रा-' (उ० २।१५) इति साधुः । 'स्थूणा स्यात् सूर्म्यां स्तम्भेऽपि वैश्मनः' (इति मेदिनी) ॥

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

तर्षणम् । 'त्रितृष् पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'तृषिष्ठुषिरसिभ्यः कित्' (उ० ३।१२) इति नः ॥

जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

घर्षणम् । 'घृणु दीप्तौ' (त० उ० से०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥

१ विश्वे मकारात्प्राक् रेफादर्शनेन ग्रामोऽस्त्यस्याः-इत्यनेका-र्थकैरवाकरकौमुदीदर्शनेन 'ग्रामिणी' इत्येव पाठोऽनुमीयते ॥ २-भ्रुवौ इत्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति द्वितीया इति स्वामी ॥

घणिकपथे च विपणिः

विपण्यते । अस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'आपणे पण्य-
वीभ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।

वरुणस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वा-
रुणी गण्डद्वार्यां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे

करोति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० ३।१) 'करेणुर्गजयो-
षायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' (इति मेदिनी) । के रेणुरस्येति
वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः' इति
रन्तिदेवः ॥

द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५२ ॥

द्रव्यते, द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'द्रुक्षिभ्यामिनन्' (उ० ३।५०) । 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते
काश्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) ॥

शरणं गृहरक्षित्रोः

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) ल्युट्
(३।३।११३) । भावे (३।३।१११) वा । 'शरणं गृहरक्षि-
त्रोर्वधरक्षणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

श्रीपर्णं कमलेऽपि च ।

श्रीः पर्णेऽस्य । 'श्रीपर्णी कुम्भीगम्भायोः क्लीबे पद्मा-
मिमन्थयोः' इति रभसः ॥

विषाभिमरलोद्देशु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥

तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । 'ति-
जेर्दार्धश्च' (उ० ३।१८) इति क्लः । 'तीक्ष्णं सासुद्रल-
वणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं य (ज) वाप्रजे पुंसि तिग्मा-
त्मलागिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'भवेदभिमरो युद्धे बले
स्वबलसाधसे' (इति मेदिनी) ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

प्रमीयते । प्रमीयतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७)
कर्तरि (३।३।१३३) भावे (३।३।११५) च ल्युट् । 'प्र-
माणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ
च क्लीबैकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी) ॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

'करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे व्रत-
बन्धे च नाख्यगीतप्रमेदयोः । पुमाश्च शूद्राविशोः पुत्रे वा-
नरादौ च कीर्त्यते' इत्यजयः । कर्तृकर्मकरणभावेषु ल्युट्
(३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाधचमृगतौ ।

घण्टापथे

सम्यक्संसारन्यनेन । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । करणे
ल्युट् (३।३।११७) ॥

अथ वान्ताभे समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥

सम्यग् उद्ध्रियते । उद्धरतेर्ल्युट् (३।३।११३) । भावे
(३।३।११५) वा । 'मुक्तोऽजितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुन्नये'
इति रभसः ॥

अंतस्त्रिषु

आणान्तम् ॥

विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।

व्यस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) चानश् (३।
२।१२९) । 'असोरलोपः' (६।४।१११) । 'उपसर्गश-
दुर्-' (८।३।८७) इति षत्वम् । यत्तु-वेवेष्टि । विषाणम् ।
विषेः शानच्—इति मुकुटः । तज्ज । शपः श्यौ सति 'श्यौ'
(६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामज-
शृङ्गां च योषिति । कुष्ठनामौषधौ क्लीबं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः'
(इति मेदिनी) ॥

प्रवणः क्रमनिम्रोर्व्यां प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

प्रवन्तेऽनेन । अत्र वा । 'पुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रवणः क्रमनिम्रोर्व्यां प्रहे च स्याच्च-
तुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः' इति
धरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । क्रमनिम्रमवीभागोदारप्रहेषु
च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

संकीर्णौ निचिताशुद्धौ

संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । कः (३।२।
१०२) । 'संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे' इत्यजयः ।
'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

ईरिणं शून्यामूपरम् ।

ऋच्छन्ति यस्मिन् । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेः
किरीच' (उ० २।५१) इतीनन् । 'ईरिणं तूषरे शून्ये' (इति
मेदिनी) ॥*॥ इदादिरपि । 'ईरिणं निराश्रये भूभागे कथि-
तमूपरे' इति ह्रस्वादावजयः ॥

इति णान्ताः ॥

देवसूर्यौ विवस्वान्तौ

विवस्तेजोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'विवस्वांस्तु
सुरे सूर्ये तन्नगर्या विवस्वतौ' (इति मेदिनी) ॥

१—स्वतो नतु वाच्यलिङ्गतया—इति स्वामिग्रन्थावलोकनेन 'स्वतः'
इति पाठोऽनुमीयते । तथाच 'त्रिषु' इति विषाणशब्दस्यैव विशेष-
णम् । अत एव 'प्रवण' शब्दव्याख्यायां—त्रिवित्येके संकीर्णं यावत्—
इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥

सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥ ५७ ॥

सरो गमनमस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) । 'सरस्वास्तु नदे चावधौ ना, न्यवद्रसिके, त्रियाम् । वाणीश्रीरत्नवादेवी-गोनदीषु नदीभिदि' (इति मेदिनी) ॥

पक्षिताक्षर्यौ गरुत्मन्तौ

गरुतः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

शक्रोति । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इत्युन्तः ।

'भासो भासि समाख्यातो गोष्ठकुक्कुटप्रयोः' इति विश्वः ।

अभ्युत्पातौ धूमकेतु

धूमः केतुश्चिह्नमस्य । 'धूमकेतुः स्मृतो बह्वावुत्पातग्रहमे-दयोः' इति विश्वः ॥

जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

जीवनं मुञ्चति । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जीमूतोऽद्रो धृतिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसति । 'हस्ते हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिभृमिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥

मरुतौ पवनामरौ ।

म्रियतेऽनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मृगो-रुतिः' (उ० १।९४) । 'मरुद्देवे सनीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंस-कम्' इति (मेदिनी) ॥

यन्ता हस्तिपके स्तुते

यच्छति । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तुच् (३।१।१३३) ॥

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

विभर्ति । 'डुभृन् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । भर-ति । 'भृन् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । तुच् (३।१।१३३) । 'भर्ता स्वामिनि पुंसि स्यान्निषु धातरि पोष्टरि' (इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पून् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'हसिभृमिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'पोतः शिशौ बहित्रे च गृहस्थाने च वाससि' इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

प्रकर्षणेन । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यल्लङ्कः' (इति मेदिनी) ॥

ग्रहमेदे ध्वजे केतुः

चाय्यते । अनेन वा । 'चायू पूजानिशामनयोः' (भ्वा०

उ० से०) । 'चायः किः' (उ० १।७४) इति तुः 'केतुर्ना रक्ष-ताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

सूयते स्म । 'षुन् अभिषवे' (वा० उ० अ०) । सौति स्म वा । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२, ४।७२) । 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे ह्यपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः कारुमेदेऽपि

तिष्ठन्त्यस्मिन् । 'वजर्थे कः' (वा० ३।३।५८) स्थश्वासौ पतिश्च । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिमेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

भूभृद्भूमिधरे नृपे ।

भुवं विभर्ति । 'डुभृन्' (जु० उ० अ०) क्तिप् (३।२।७६) तुक् (६।१।७१) ॥

मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि

मूर्धनि अभिषिच्यते स्म । 'सिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'मूर्धाभिषिक्तो भूपाले मन्त्रिणि क्षत्रि-येऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

ऋच्छति । 'अर्तेश्च तुः' (उ० १।७२) क्तिच् । 'ऋतुर्मा-सि वसन्तादौ धीरे स्त्रीकुसुमेऽपि च' इति धरणिः ॥

विष्णावप्यजिताव्यक्तौ

न जीयते स्म । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'अजितो ना हरौ त्रिषु । अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी) । न व्यज्यते स्म । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अव्यक्तः शंकरे विष्णावप्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे लभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

सुवति स्म, सूयते स्म वा 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाहणी-सुते । बन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' (इति मे-दिनी) ॥

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

व्यज्यते स्म । 'अञ्जू' (रु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः' (इति मेदिनी) ॥

दृष्टान्तावुमे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः । 'दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।

क्षदति । 'क्षद' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां

चानिदौ' (उ० २।९४) । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजासृजि' इति विश्वः ॥

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्तर्यवार्तयोः ॥ ६३ ॥

वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । 'वृत्तान्तोऽवसरे भावे कार्त्तर्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च' इति विश्वः ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ।

आनृत्यन्त्यत्र । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) । 'हृलक्ष' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे' इत्यजयः । 'आनर्तो देशभेदेऽपि नृत्यस्थाने जने रणे' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

कृतोऽन्तो येन, यस्य वा ॥

श्रेष्ठादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्वृणाः ।

इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ६५ ॥

आदिना पितादिग्रहः । रसः प्रथम आहारस्य विकारः । आदिना वसामज्जशुक्रादिग्रहः । तद्वृणा गन्धादयः । गैरिकादिः । दधाति, दीयते वा 'धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।

शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व-' इति पूर्वविशेषणम् । 'शुद्धान्तोऽन्तःपुरे गुह्यकक्षामेदे च भूपतेः' इत्यजयः ॥

कासू सामर्थ्ययोः शक्तिः

शक्यतेऽनया । 'शक्नु शक्तौ' (खा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'शक्तिरन्तरे गौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कासूर्विकलवाचि स्यात्कासूः शक्त्यायुधेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥

मूर्च्छयते । 'मूर्च्छा मोहादौ' (भा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

विस्तारवह्योर्ब्रततिः

ब्रजन्ती ततिरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । श्रीभोजस्तु 'ब्रज' धातुं स्वीकृतवान् । ततो बाहुलकादतिः ॥

वसती रात्रिवेश्मनोः ।

वसम्यस्याम् । 'वस निवासे' (भा० प० अ०) । 'वह्निवसि-' (उ० ४।६०) इत्यतिः । 'वसतिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी) ॥

क्षयार्चयोरपचितिः

अपचीयते । क्तिन् (३।३।९४) । अपचाय्यते स्म वा ।

'वायू पूजादौ' (भा० उ० से०) । 'वायः चिः क्तिनि' (वा० ७।२।३०) इति चिः । 'भवेदपचितिः पूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु' (इति मेदिनी) ॥

सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥

सननम् । 'षणु दाने' (त० उ० से०) । सानं वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'उतिचूतिचूति-' (३।३।९७) इति साधुः । यस्तु—'सनः क्तिचि' (६।४।४५) इति नलोपादनयोः सातिः सन्तिश्च—इति मुकुटो व्याख्यत् । तच्च । क्तिचः कर्तरि विधानाद्भावकर्मणोरसंभवात् ॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

अर्दनम् । 'अर्द हिंसायाम्' (जु० उ० से०) । 'क्तिन्नाबादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥*॥ आङ् ऋच्छतेः क्तिनि 'उपसर्गादिति—' (६।१।९९) इति वृद्धौ 'आर्तिः' इति कश्चित् ॥

जातिः सामान्यजन्मनोः ।

जननम् । अनया, इति वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'जनसन-' (६।४।४२) इत्यात्वम् । 'जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः । जातिर्जातीफले धात्र्यां जुल्लिकम्पिण्योरपि' इति विश्वः । 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलकयोश्च सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफले च मालत्याम्' (इति मेदिनी) ॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

रीयते । 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (क्या० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । रयणम् । क्तिन् (३।३।९४) वा । 'रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकूटयोः' इति विश्वः ॥

ईतिर्दिम्बप्रवासयोः ॥ ६८ ॥

ईयतेऽनया । 'ईङ् गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । डिम्बो विप्लवः । 'ईतिर्दिम्बे प्रवासेऽतिवृष्ट्यादिषट्सु च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

उदयेऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । 'आपू व्याप्तौ' (खा० प० अ०) । 'क्तिन्नाबादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) । 'प्राप्तिर्महोदये । लासेऽपि च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रेता त्वग्नित्रये युगे ।

त्रीन्मेदानिता । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

१—अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मुषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः इति स्वामिमुकुटौ ॥

वीणाभेदेऽपि महती

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्लकीभेदे रा- (प्रा)ज्ये तु स्यात्पुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (बुद्धे) वा- च्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

भूतिर्भस्मिन् संपदि ॥ ६९ ॥

भवति । अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'भूतिर्भस्मिन् संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

नदीनगर्योर्नागानां भोगवती

भोगोऽस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'अथ भोगवती नागपुरीनद्योरहौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

अथ संगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । समीयते वास्याम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः ॥ ७० ॥

क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।

हन्ति हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिन् (३।३।९४) । 'कृतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥

जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

गच्छति । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । यद्वा 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्तिप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१। ७१) 'जगत्स्याद्विष्टये क्लीबं ना वायौ जंगमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) । द्वाद- शाक्षरपादे ॥

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्

पञ्चनम् । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । यद्वा पञ्चकद्वयम् 'पङ्क्तिर्विशति-' (४।१।५९) इति साधुः । 'दशमं छन्दः' दशाक्षरपादम् । 'पङ्क्तिर्दशाक्ष- रच्छन्दोदशसंख्यादिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा०

प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'आयतिः संयमे दैर्घ्ये प्र- भावागामिकालयोः' (इति विश्वः) ॥

पत्तिर्गतौ च

पतति । 'पल्लु गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (७।३। १७४) । 'पत्तिर्ना पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्यश्चप- क्षपदातिके' (इति मेदिनी) ॥

मूले तु पक्षितिः पक्षभेदेयोः ॥ ७२ ॥

पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) । प्रतिपदि, गह- न्मूले च ॥

प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च

प्रकुरुते । क्तिच् (३।३।१७४) । क्तिन् (३।३।९४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्त्रिभावयोः । योनौ लिङ्गे पौ- रवर्गे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।

'भारती सालती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृ- त्तयश्चैता यस्तु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः । 'वृत्ति- विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेष्ट्यते' इति विश्वः ॥

सिकताः स्युर्वालुकापि

सिच्यते । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । बाहुलकादत- च् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता स्त्री सिकतिले वालुकायां तु भूमनि' (इति मेदिनी) ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥

श्रूयते । अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।

वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त० आ० से०) क्तः (३।२। १०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानित्यत्वादिद् । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'वनिता जातराग- स्त्री स्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' (इति मेदिनी) ॥

गुप्तिः क्षितिर्व्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'गुप्तिः कारा च रक्षा च दीर्णं च विवरं भुवः' इति शाश्वतः । 'गुप्तिर्यवकरस्थाने कारागारे च र- क्षणे' (इति मेदिनी) ॥

धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

धरणम् । 'धृन् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः ॥

१—पक्षभेदौ द्वौ । एको मासार्थः । अपरः पक्ष्यवयवः । तयोर्मूले पक्षतिः इति पीयूषव्याख्या ॥

१—उक्ताल्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायत्र्यु- ष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च' इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः पङ्क्तिः । 'पङ्क्तिश्छन्दो दशापि स्यात्' इति कन्विताः— इति पीयूष- व्याख्या ॥

बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि ।

वर्हते । 'बृह बृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्ट-
कार्या च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेद-
योः' इति विश्वः ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

वासयति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः
'वास उपसेवायाम्' (जु० उ० से०) वा । क्तः (३।३।
१७४) । 'वासिता करिणीनार्योर्वासितं सुरभीकृते । ध्वा-
नमात्रे खगारावे वासितं वक्ष्येष्टिते' इति विश्वः ॥*॥
स्वामी तु (वासिता इति) तालव्यमध्यपाठमाह । तत्र
'वाश्च शब्दे' (दि० आ० से०) ॥

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृत्तिरस्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः ।
'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः । (वृत्तिमन्त्री-
रुजोर्वार्ता वार्तमारोग्यफल्गुनोः)' इति विश्वः । 'वार्तं फ-
ल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमस्यपि' इति धरणिः ॥

अप्सु च घृतामृते ।

प्रियते । जिघर्ति वा । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) ।
'अजिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्ये जले क्लीबं
प्रवीप्ते लभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ न मृतं मरणमत्र ।
'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च
मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलधौतं रूप्यहेम्नोः

कलो मलो धौतोऽस्य । 'कलधौतं सुवर्णे स्याद्रजते च
नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥

निमेषति । 'जि मिदा लेहने' (दि० प० से०) । 'नीतः
क्तः' (३।२।१९७) । संज्ञापूर्वकत्वान्न नत्वम् ।—'अनात्मनप-
दनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते स्म । श्रवणं वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥

युगपर्याप्तयोः कृतम् ।

अकारि । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'शक्तौ निवारणे तृप्तौ पर्याप्तं स्याद्यथेप्सिते' इति
रुद्रः । 'कृतं युगेऽलमर्थे स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

अतीवाधीयते स्म मनसि । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) ।
'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥

युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः । अभवत् । 'भू' ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ
क्लीबं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना ।
कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥

वर्तते स्म । वर्तनं वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०)
'वरणे' (दि० आ० से०) वा । 'गत्यर्था-' (३।४।७२)
इति क्तः । भावे (३।३।११४) वा । 'वृत्तोऽधीतेप्यतीतेऽपि
वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीबे छन्दश्चारित्र्यवृत्तिषु'
(इति मेदिनी) ॥

महद्राज्यं च

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने
पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्लकीभेदे
राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमाञ्छ्रेष्ठे वाच्यवत्'
(इति मेदिनी) ॥

अवगीतं जन्ये स्याद्रहिते त्रिषु ।

अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'अवगीतस्तु निर्वादे दु(ह)ष्टगर्हितयोरपि'
(इति मेदिनी) । जन्ये जनापवादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः । श्वेता वराटिका-
काष्ठपाटलाशङ्किनीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते' (इति
मेदिनी) ॥

रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥

रजति । रज्यतेऽनेन वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) ।
'पृषिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतश्च । 'रजतं
रजने रूप्ये शोणिते हृदहारयोः' इत्यजयः ॥

त्रिष्वितः

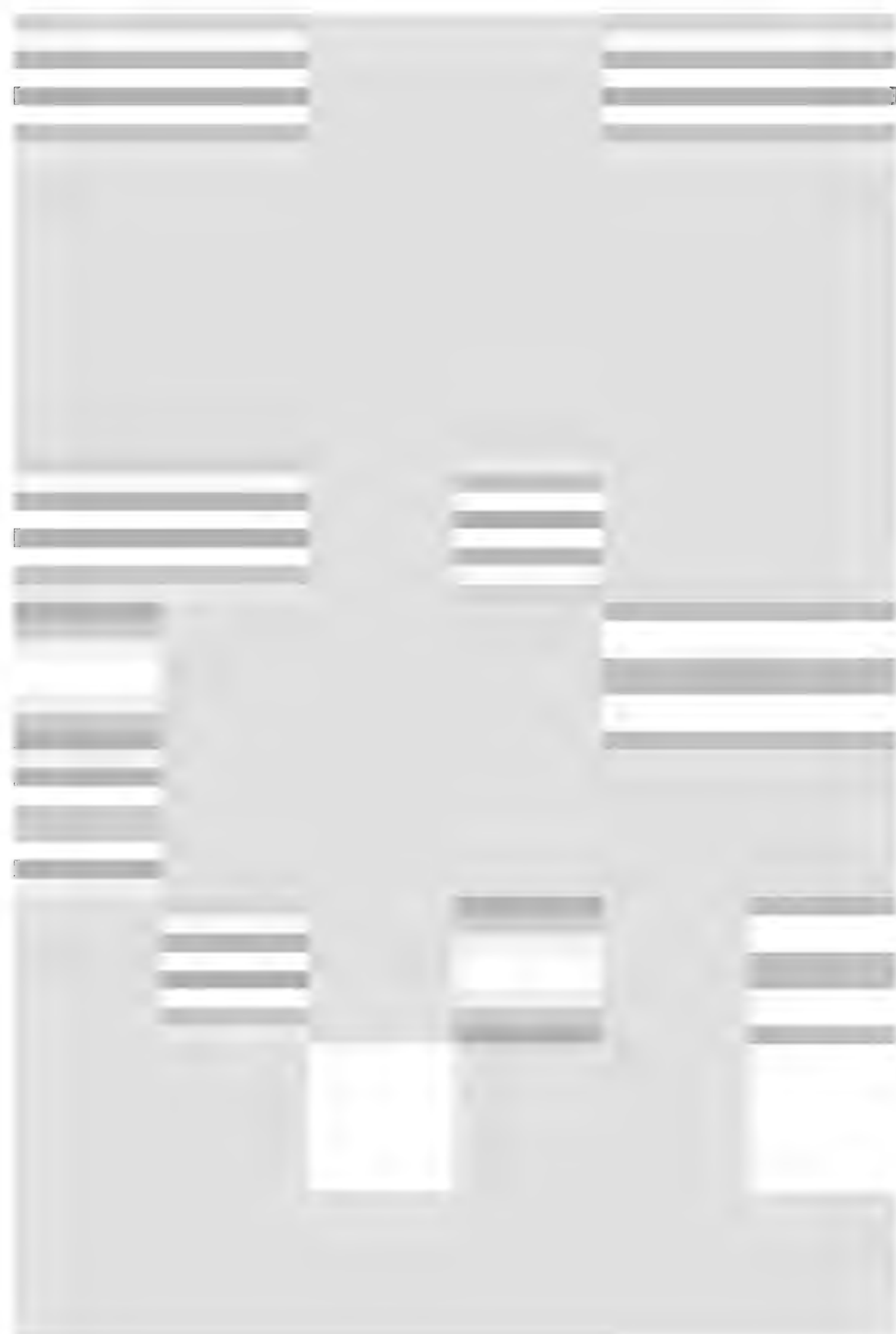
आतान्तम् ॥

जगदिङ्गेऽपि

गच्छति । 'द्युतिमभिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८)
इति क्तिप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । टुक्
(६।१।७१) 'जगत्स्यात्पिष्टपे क्लीबं वायौ ना जंगमे त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥

रक्तं नील्यादि रागि च ।

रजति । रज्यते वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) ।

‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । ‘रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरजिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि’ (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते स्म । ‘दैप् शोधने’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥

बद्धार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥

सीयते स्म । ‘बिन् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते स्म । ‘णीञ्’ (भ्वा० उ० अ०) क्तः (३।२।१०२) । मर्षिणि क्षन्तरि ॥

अथ संस्कृतम् ।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संस्कियते स्म । ‘संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्य-
लिङ्गकः । क्लीबं तु लक्षणोपेते’ (इति मेदिनी) । लक्षणेन उ-
पेते पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

न अनन्तोऽस्य । ‘अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निरवधौ त्रिषु ।
अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालभाप-
थ्यापावल्यामलकीषु च । विश्वंभरागुहूच्योः स्यादन्तं सुर-
वर्त्मनि’ (इति मेदिनी) ॥

ख्याते दृष्टे प्रतीतः

प्रतीयते स्म । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘प्रज्ञातज्ञातदृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु’ इति रभसः ॥

अभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

अभिजायते स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः ।
‘अभिजातः कुलीने स्याद्व्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु’ इति मेदि-
नी) । बुधे पण्डिते ॥

विविक्तौ पूतविजनौ

विविज्यते स्म । ‘विजिर् पृथग्भावे’ (जु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ‘विचिर् विरेचने (पृथग्भावे)’ (रु० उ०
अ०) वा । ‘विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु’ (इति
मेदिनी) ॥

मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥

मूर्च्छति स्म ‘मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः’ (भ्वा० प० से०) ।

१—इदमसंगतम् । ‘आदितश्च’ (७।२।१६) इतीप्तिनषेधस्य
दुर्वारत्वात् । तस्मात्—मूर्च्छा संजातास्य । ‘तदस्य संजातम्-’
(५।२।३६) इतीतच्—इत्यनेकाश्रकैरवाकरकौमुदीलिखितमेव स-
म्यक् ॥

‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘मूर्ते स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले
कठिने मूर्तिमत्यपि’ (इति मेदिनी) । ‘मूर्च्छितमपि सोच्छ्रये
च मूढे च’ (इति मेदिनी) ॥

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ

शुच्यते स्म । ‘ईशुचिर् पूतीभावे’ (दि० उ० से०) ।
(क्तः) (३।२।१०२) । ‘श्वीदितः-’ (७।२।१४) (इतीप्तिनषे-
धः) । ‘शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे’ (इति मेदिनी) । ‘मृन्मयादि-
शुक्तौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाजिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं
शुक्तं चुक्तं तदुच्यते’ इति वैयकम् ॥

शितौ धवलमेचकौ ।

शीयते । शिनोति स्म वा । ‘शिञ् निशाने’ (स्वा० उ०
अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । क्तिच् (३।३।१७४) वा । ‘नि-
शितेऽपि, शितिर्भूजं नासितामितयोस्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ८३

अस्ति । ‘अस भुवि’ (अ० प० से०) । ‘लटः शतृ-’
(३।२।१२४) । ‘श्रसोरल्लोपः’ (६।४।१११) । ‘सन् साधौ
धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युभयोः स्त्रि-
याम्’ (इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।

पुरोऽकारि । ‘हुक्कृञ्’ (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।
१०२) । ‘पुरोऽव्ययम्’ (१।४।६७) इति गतिलम् । ‘नमस्पु-
रसोः-’ (८।३।४०) इति सलम् । ‘पुरस्कृतोऽभिशस्तारिप्र-
स्ताप्रेकृतपूजिते’ (इति मेदिनी) ॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥

निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् । ‘निवातो दृढसंनाहे
निवासे वातवर्जिते’ इत्यजयः ॥

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिताः

उच्छ्रयति, उच्छ्रीयते स्म वा । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ (भ्वा०
उ० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।
२।१०२) वा । ‘उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः’
(इति मेदिनी) ॥

उत्थितास्त्वमी ।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः

उत्तिष्ठति स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘उत्थितं
स्यात्त्रिष्वपने प्रोद्यते वृद्धिमत्यपि’ (इति मेदिनी) ॥

आदृतौ सादरार्चितौ ॥ ८५ ॥

आद्रियते स्म । ‘दृङ् आदरे’ (तु० आ० अ०) । क्तः (३।
२।१०२) ॥

इति तान्ताः ॥

१—अस्यात्रोद्धेखः प्रामादिकः । अत्र मूर्ते शब्दोपादानाभावात् ॥

२—‘निशितेऽपि’ इत्युक्तिः शितशब्दार्थत्वात्प्राकृतानुपयुक्ता ॥

अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।

अर्थते । ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिकुशिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४) । यद्वा अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ('अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां, निवृत्तौ च प्रयोजने') (इति मेदिनी) ॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

तीर्थते । अनेन वा । 'तृ छ्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पातृतुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारविजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु' (इति मेदिनी) । निपानं जलावतारः । निदानमुपायः—इति मुकुटः ॥

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्ये हितेऽपि च ।

समर्थयते । समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥

दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ

दशम्यां तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'दशमीस्थो नष्टबीजे स्थविरेऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥

विध्यतेऽनया । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।२९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

आस्थानीयत्तयोरास्था

आतिष्ठन्त्यस्याम् । आस्थानं वा । 'छा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।

प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् । अनेन वा । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥

इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दौ

छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥

अब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥

अपो ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।३।३) इति कः । 'अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके' इति विश्वः ॥

अपवादौ तु निन्दाज्ञे

अपोद्यते । अपवदनं वा । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञा-

विश्रम्भयोरपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ मुकुटस्तु 'अववादः' इति पठित्वा 'अववादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' इति विश्वमुदाजहार ॥

दायादौ सुतबान्धवौ ।

दायमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । यद्वा आदत्ते । 'हुदाञ्' । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । दायस्य-आदः । 'दायादस्तु भवेत्पुंसि सपिण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः

पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पदरुज-' (३।३।१७) इति घञ् । 'पादो बुध्रे तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥

चन्द्राश्चर्कास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥

तमो नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । किप् (वा० ३।३।७६) ॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः' (इति मेदिनी) ॥

शादो जम्बालशष्पयोः ।

शद्यते । अनेन वा । 'शद् शतने' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ् । जम्बालः पङ्क्तः शष्पं बालतृणम् ॥

सारावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥

आक्रन्दनम् । आक्रन्दति । आक्रन्द्यतेऽस्मिन् । आक्रन्दयति वा । 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । 'आढः क्रन्द शब्दसातत्ये' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्र-दारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राण-स्वास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

सूदः स्याद्व्यञ्जने त्रिषु ।

सूद्यते । सूदयति वा । 'षूद क्षरणे' (चु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । पचाद्यच् । (३।१।१३४) वा । 'सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च' इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'विद् लामे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु

१—'सारावे' इति रुदितविशेषणम् । त्रातरि पाणिग्राहाक्रान्तस्य विजिगीषो रक्षितरि—इति पीयूषव्याख्या ॥

विन्देः संज्ञायाम्' (३।१।१३८) इति शः । 'गोविन्दो वाङ्-
देवे स्याद्वाध्यक्षे बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥९१॥

आमोदनम् । आमोदयति वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ०
से०) स्वार्थण्यन्तः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) वा । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) । मद-
नम् । अनेन वा । 'मरी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनु-
पसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षभ-
दानयोः' (इति विश्वः) ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।

कं सुखं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । क्तिप् (३।
२।७६) । तुक् (६।१।७१) । वृषोदरादिः (६।३।१०९) 'क-
कुडत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । प्रा-
धान्ये स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥

स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥९२॥

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद ज्ञाने' (अ० प०
से०) । 'विद चेतनादौ च' (चु० आ० से०) । संपदादिक्तिप्
(वा० ३।३।१०८) । 'संविद् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञान-
संगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नास्ति तोषणे' (इति मेदि-
नी) । क्रियायाः कारो नियमः पणबन्धो वा, आर्जियुद्धम् ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्

उपनिषदनम् । उपनिषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'षट् विशर-
णादौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
'भवेदुपनिषदमं वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्यादतौ वत्सरे शरत् ।

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) । 'शृद्भसो-
ऽदिः' (उ० १।१।३०) 'शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' (इति
मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु ॥९३॥

पदति । पद स्थैर्ये () । पद्यति वा । 'पद
गतौ' (दि० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावक-
र्मकरणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्व्यभावः । 'पदं शब्दे च
वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोर-
ङ्गवस्तुनोः' इति विश्वः । 'श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुलिङ्गः किरणे
पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोष्पदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोष्पदं सेवितासेवित-' (६।१।१४५) इति
साधुः । 'गोष्पदं गोपदे श्वश्रे गवां च गतिगोचरे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

आपद्यतेऽस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६) इति
साधुः । 'आस्पदं पदकृत्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु

आदान्तात् ॥

इष्टमधुरौ स्वादू

खदते । 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवा-
पा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः' (इति
मेदिनी) ॥

मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥

म्रद्यते । 'म्रद मर्दने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथिम्रदि-'
(उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च खरे चाभाग्यरो-
गिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्यादस्तिजाल्यन्तरे शनौ' (इति
मेदिनी) ॥

द्वौ तु शारदौ ।

प्रत्यग्राप्रतिभौ

शरदि भवः । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यण् । 'शार-
दोऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीबं शरज्जा-
तनूतनाप्रतिभे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥

विशिष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता-' (वा०
२।२।१८) इति समासः । 'विशारदः पण्डिते च धृष्टे'
(इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ

न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर आवरणे' (उ० उ० अ०) 'क-
र्मण्यण्' (३।२।१९) । 'न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमी-
तरौ' (इति विश्वः) ॥

उत्सेधः काय उन्नतिः ।

उत्सेधनम् । अनेन वा । 'षिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८, १९) ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ९६ ॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो
धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासोत्तरपदलोपौ ।
'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः । 'विवधो
वीवधश्चापि पर्याहारेऽध्वमारयोः' इति विश्वः । परित आ-
ह्रियतेऽनेन । पर्याहार उभयतोबद्धशिक्यं स्कन्धवाह्यं काष्ठं
'कावडी' इति ख्यातम् । यत्तु—'उपसर्गस्य-' (६।३।

१२२) इति दीर्घः—इति मुकुट आह । तत्र । वधशब्दस्या-
बन्तत्वेनाधबन्तत्वात् ॥

परिधिर्यज्ञितरोः शाखायामुपसूर्यके ।

परिधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे' घोः
किः' (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः
पुसांश्चित्पीडाप्रत्याशाबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने'
(इति मेदिनी) ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंग्रहो वा ।
समाधानम् अनेन वा पूर्ववत् । 'समाधिर्ध्याननीवाकनि-
यमेषु समर्थने' इति विश्वः (रभसः) । 'समाधिर्ना समर्थने ।
ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक)नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' ।
(इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

अनुबध्यते । 'बन्ध बन्धने' (कृ० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) । 'अनुबन्धस्तु बन्धे स्यादोषोत्पादे विनश्वरे ।
मुख्यानुयायिबाले च प्रकृतस्यानिवर्तने । अनुबन्धी तु हि-
क्कायां तृणायामपि (इति मेदिनी) । मुख्यं पित्रादिकमनु-
याति यः शिशुः । प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि

विध्यति विरहिणम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'पृभिदि-' (उ० १।२३) इति कुः । 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६)
इति संप्रसारणम् । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्ष-
से' इति विश्वः ॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः ॥ ९९ ॥

अवधानम् । 'उपसर्गे-' (३।३।९२) इति किः । 'अव-
धिस्त्ववधाने स्यात्सीमि काले विले पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

विधिर्विधाने दैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा पूर्ववत् किः (३।३।९२) । 'विधि-
र्ना नियतौ काले विधाने परमष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।६२) 'प्रणि-
धिर्याचने चरे' (इति हैमः) । प्रणिधिरवधानेऽपि ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'बुधः कवौ रौहिणेये' इति विश्वः ॥
वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्यर्था-

(३।४।७२) इति कः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीबं तु
शैलजे' (इति मेदिनी) ॥

स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥

कं क्षिरो दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-
वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो
भिदि' (इति मेदिनी) ॥

देशे नदविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

स्यन्दते । 'स्यन्द प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुः समुद्रे नयां
च नदे देशेभदानयोः' इति विश्वः । 'सिन्धुर्वमथुदेशाब्धि-
नदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप-'
(३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने
विधौ' इति विश्वः । विधौ विधाने ॥

साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥

साध्नोति । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) 'कृवापा-'
(उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्वाधुषिके चारौ सज्जने चाभिधेय-
वत्' इति विश्वः ॥

वधूर्जायां सुषा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'वहो धश्च'
(उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः सुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्ग-
नासु च । शठ्यां च शारिवायां च' इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं सुही ।

सुष्ठु धीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'धेद्व' (भ्वा०
प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'सुधा
गङ्गेष्टकाचूर्णं सुही चामृतमूर्वेयोः' इत्यजयः ॥

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आ-
तश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धादरे च काङ्क्षायाम्' (इति मे-
दिनी) । संप्रत्यय आदरः ॥

मधु मये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'कलिपाटि-'
(उ० १।१८) इत्युः, धश्च । 'मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मये पु-
ष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवकोशे मधुदुमे' इति
विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि ।

अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपधाते' (बु० उ० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'अन्धं तु तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हानेऽभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधान्तात् ॥

समुच्चद्वौ पण्डितमन्यगर्वितौ ॥१०३॥

समुच्चद्वौ स्म । 'गृह बन्धने' (दि० उ० अ०) । कः
(३।२।१०२) । 'समुच्चद्वः समुच्चूते पण्डितमन्यद्वयोः'
इति विश्वः ॥

ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः बन्धुरस्य । 'ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्दे-
शे च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः ॥

अथावलम्बितः ।

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः

अवलम्बित आश्रितः, वस्त्रादिरुद्धो वा । अवष्टब्धते स्म ।
'ष्टभि स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्तम्भ रोधने' (सौत्रः)
वा । 'स्तम्भेः' (८।३।६७) 'अवाच्चा-' (८।३।६८) इति षः ।
'अवष्टब्धोऽविदूरे स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते' (इति मे-
दिनी) ॥

प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥

प्रसिध्यति, प्रसिध्यते स्म वा । 'विधु संराद्धौ' (दि० प०
से०) 'गल्याम्' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि (३।४।७२) क-
र्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥

॥ इति धान्ताः ॥

सूर्यवह्नी चित्रभानू

चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥

भानू रश्मिदिवाकरौ ।

भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'दाभाभ्यां जुः'
(उ० ३।३२) ॥

भूतात्मानौ धातुदेहौ

भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा स्वभावो यस्य, इति च ॥

मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

पृथक्कार्यौ जनः शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥

ग्रावाणौ शैलपाषाणौ

ग्रसते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽ-
पि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आवनति । 'वन संभक्तौ'
(भ्वा० प० से०) 'शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । विच् (३।
२।७६) । ग्रश्वासावावा च ॥

पत्रिणौ शरपक्षिणौ ।

पत्राणि सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीतिः ॥
'पत्री श्येने रथे काण्डे खगट्टरथिकादिषु' इति विश्वः ॥

तरुशैलौ शिखरिणौ

शिखरमस्ति ययोः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीतिः ॥

शिखिनौ वह्निवर्हिणौ ॥ १०६ ॥

शिखाः सन्त्यस्य । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीतिः ॥
व्रीह्यादिः (५।२।११६) वा । 'शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे
केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । 'यत निकारादौ' (बु० उ० से०) वा । 'य-
जयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । 'प्रतियत्नश्च संस्कार-
लिप्सोपग्रहणेषु च' (इति मेदिनी) । उपग्रहो वन्द्य-
ग्रहणादिः ॥

अथ सादिनौ ।

द्वौ सारथिहयारोहौ

अवश्यं सीदति । सादयति वा । 'षट् विशारणादौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति
णिनिः । ग्रह्यादिः (३।१।१३४) वा । 'सादी सुरंगमातङ्गर-
थारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥ १०७ ॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५)
इतीतिः ॥

कुलेप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

अभि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३३) इति
वृद्धिर्न । 'अभिजनः कुले ख्यातो जन्मभूम्यां कुलव्रजे' इति
विश्वः ॥

अथ हायनाः ।

वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च

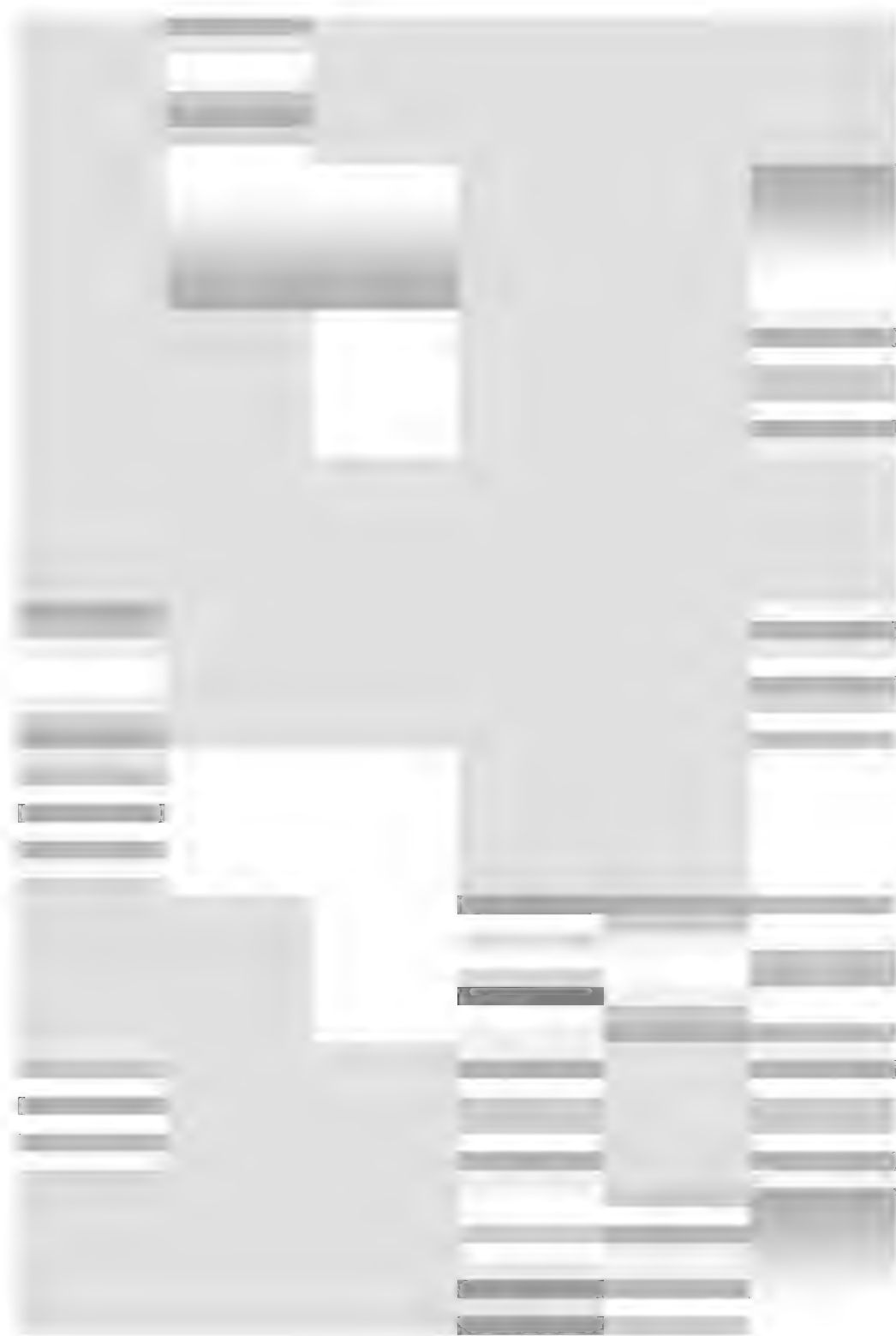
जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) ।
'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) वा । 'हृश् व्रीहिकालयोः'
(३।१।१४८) इति ण्युट् । 'हायनो न त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्व्री-
हिभेदयोः' (इति मेदिनी) । वर्षोऽब्दम् । अर्ची रश्मिः ।
'व्रीहिभेदो नीवारादिः' इति मुकुटः । षष्टिकः, इति खामी ॥

चन्द्राश्रयर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥

विरोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदाते-
तश्च ह्लादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य
तनयैर्केऽभिचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

केशोऽपि वृजिनः

वृजयते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः किञ्'

(उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' इति रभसः ॥

विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः ।

विश्वं कर्मासात्, अस्य, वा । 'विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिर्देवशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) ॥

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च १०९

अतति 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) । 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । वित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च' इति धरणिः ॥

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ।

हन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) 'हन्तेर्घश्च' (वा० ६।१।१२) इति पचाद्यचि द्वित्वम्, आक् चाभ्यासस्य । 'अन्योन्यघटने चैव घातुके च घनाघनः' इति धरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिर्पेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

अभिमानम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'मीञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यात्वम् । आदिना कुलपशुगुणादिग्रहः ॥

घनो मेधे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।

हननम् । हन्यते वा । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् । 'घनं सान्द्रं घनं बाधं घनो मुक्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्गरौ' इति धरणिः । मूर्तिगुणे काठिन्ये ॥

इनः सूर्ये प्रभौ

एति । ईयते वा । 'इण्सिजि-' (उ० ३।२) इति नक् ॥

राजा मृगाङ्गे क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥

राजति । 'राजृ बीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'कनिन् युव-पि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजमीपतौ । यक्षे शके च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

बाणिन्यौ नर्तकीदृत्यौ

अवश्यं वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यक- (३।३।१७०) इति, प्रह्लादित्वात् (३।१।१३४) वा णिनिः । वयोरैक्यम् । 'बाणिनिर्नर्तकीमत्ताविदग्धव-नितासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्रवन्त्यामपि बाहिनी ।

वहति । प्रह्लादि (३।१।१३४) णिनिः । 'बाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रमेदयोः' इति विश्वः ॥

१—बाणिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयादौ पठितः । हेमे तु अन्तस्यादौ पठितः ॥ एवं बाहिनीशब्दोऽपि ॥

हादिन्यौ वज्रतडितौ

हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) 'आवश्यक- (३।३।१७०) इति णिनिः ॥

वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥

अवश्यं काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पूर्ववत् (३।३।१७०) णिनिः । 'कामिनी मीरुवन्दयोः । कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मेदिनी) वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहः ॥

त्वग्देहयोरपि तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः काये लचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे' (इति मेदिनी) ॥

सूनाधोजिहिकापि च ।

सवनम् । सूयते वा । 'षृङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।३।१०२। वा०) क्तः । 'खादय ओदितः' (दि० ग०) इति (ओदित्वात् 'ओ-दितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठात्वम्) । 'सूनाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये' इत्यजयः । 'सूनं प्रसवपुष्पयोः) । सूना पुण्यां वधस्थानगलशुण्डिकयोरपि' (इति विश्वः) ॥

कतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥ मन्दे

वितननम् । वितन्यते वा । घञ् (३।३।१८, १९) । 'वितानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु कतुकर्मणि । वृत्तभेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) मन्दे मूढे ॥

अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।

'कित निवासादौ' (भ्वा० प० से०) । भावकर्मकरणाधि-करणेषु ल्युट् । 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः' इत्यजयः ॥

वेदास्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

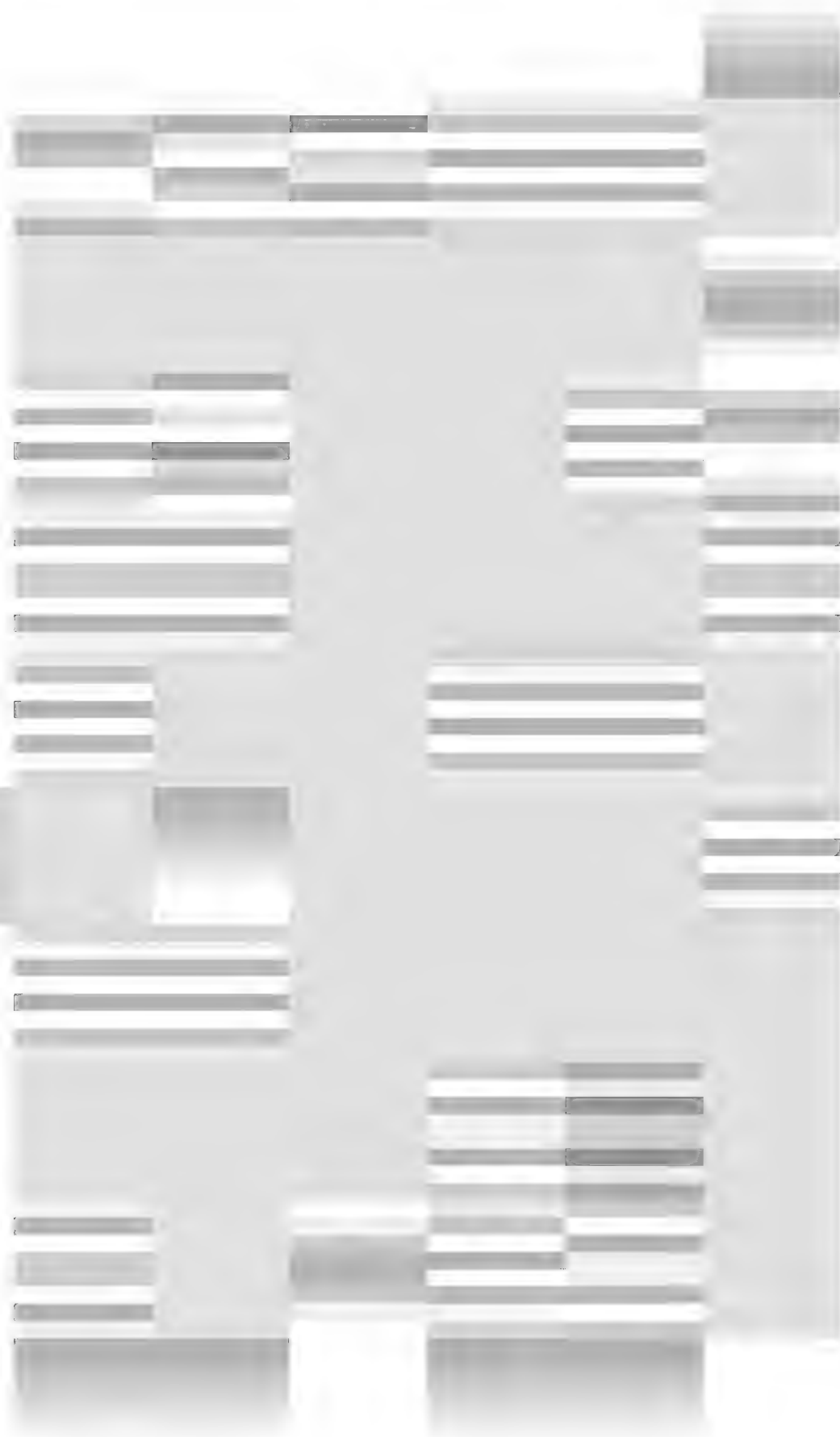
बृहति । 'बृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'बृहेर्नोऽच्च' (उ० ४।१।४६) इति मनिन् । 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे' (इति मेदिनी) ॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ।

'गन्ध मर्दने' (उ० आ० से०) । भावादौ ल्युट् । 'गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः ॥

आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनाजकम् ॥ ११५ ॥

'तञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११४) । प्रतीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्थे तत्कादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा । जवनं वेगः । आप्यायनं तर्पणम् ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेऽपि ।

व्यज्यते । अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'व्य-
ञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽपि च' (इति मेदिनी) । नि-
ष्ठानं तेमनम् ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ११६

कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।१।१३०) ।
'कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः ॥

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

उद्यात्यनेन । अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ० प०
अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'उद्यानं
वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने' इति धरणिः ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५)
च ल्युट् । 'स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे' (इति
मेदिनी) ॥

क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

दीव्यतेऽनेन । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । भावक-
रणादौ ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि ।
अक्षेण देवनः प्रोक्तः' इति विश्वः ॥

उत्थानं पौरुषे तन्ने संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

'उत्थानमुद्यते तन्ने पौरुषे पुस्तके रणे ।' ('प्राज्ञणो-
द्गमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः') (इति मेदिनी) । 'तन्त्रं
कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने च
शास्त्रभेदे परिच्छेदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके'
(इति मेदिनी) ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥ ११८ ॥

विरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'षाध संसिद्धौ' (खा० प० से०) । भावकर्मकरणादौ ल्युट् ।
'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ । निर्वर्तनोपायभेद-
दापनेऽनुगमे धने' (इति मेदिनी) । उपकरणं साधनसामग्री ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।

'यत निकारादौ' (जु० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः । भावादौ
ल्युट् ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥

व्यसिः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । भावादौ ल्युट् ।
'व्यसनं लशुमे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले

पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे' इति विश्वः (मेदिनी) । कामजे
दोषे मृगयाक्षपानादौ । कोपजे वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थ-
दूषणादौ ॥

पक्षमाक्षिलोन्नि किञ्चत्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते । अनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०)
कर्मकरणादौ मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'पक्ष्म सूत्रादिसूक्ष्मांशे
किञ्चत्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व

पर्वति पर्व्यते वा । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकात्कनिन् । 'पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे विषुवा-
दिषु । दर्शप्रतिपदोः संघौ स्यात्तिथेः पञ्चक्रान्तरे' इति
धरणिः ॥

वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२१ ॥

वर्तते । अनेन । अस्मिन् वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

कूपपतनमर्हति । 'शालीनकौपीने अष्टष्टाकार्ययोः' (५।२।
२०) इति साधुः । 'कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुह्यप्रदेशयोः'
इति विश्वः ॥

मैथुनं संगतौ रते ।

मिथुनमेव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । मिथुनस्येदं वा ।
'संबन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते' इति व्याडिः ॥

प्रधानं परमात्मा धीः

प्रधत्ते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'डुधाव्' कर्तृकर-
णादौ ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे
प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूतमे सदा'
(इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥

प्रज्ञायते । अनेन वादौ ल्युट् (३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्रसूनं पुष्पफलयोः

प्रसूयते । 'षुब् अभिषवे' (खा० उ० अ०) । 'सुबो
दीर्घश्च' (उ० ३।१।३) इति नः ॥

निधनं कुलानाशयोः ।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कृपृवृजि-' (उ० २।८।१)
इति क्युः ॥

क्रन्दने रोदनाह्वाने

'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । भावे (३।
३।११५) ल्युट् ॥

वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥

वर्षति । वृष्यते वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'वर्ष्म देहप्रमाणातिमुन्द्राकृतिषु
स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥

1. The first group of lines is a series of 10 horizontal lines, each followed by a vertical line, creating a comb-like pattern.

2. The second group of lines is a series of 10 horizontal lines, each followed by a vertical line, creating a comb-like pattern.

गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि

दधाति । धीयते वा । 'डुधाव्' (जु० उ० अ०) । मनिन् (उ० ४१४५) । 'धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु' इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे ।

संनिवेशे च संस्थानम्

संस्थीयतेऽत्र । अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ ल्युट् (३१३११५, ११७) । 'संस्थानमाकृतौ मृत्यौ संनिवेशे चतुष्पथे' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥

लक्ष्यते । अनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (जु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४११४५) ॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आच्छाद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' चुरादिः । करणे (३१११७) भावे (३१३११५) वा ल्युट् । 'आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके' इति धरणिः ॥

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥ १२५ ॥

आराध्यतेऽनेन । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । भावादौ ल्युट् (३१३११५, ११७)

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।

अधिष्ठीयते । अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३१३११५, ११७) । 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इत्यजयः ॥

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि

रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ण्यन्तः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा, रमन्तेऽस्मिन् वा । 'रमेस्त च' (उ० ३१४४) इति नः । 'नेङ् वक्षि-' (७२१८) इति नेङ् । 'गेर-निटि-' (६१४५१) । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥

वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वतु याचने' (त० उ० से०) वा । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । कर्तरि पचाद्यच् (३१११३४) वा । 'ह्रीबं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये वनम्' इति रभसः ॥

तलिनं विरले स्तोके

तलति । तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यामिन्' (उ० २१५३) । 'तलिनं विरले स्तोके खच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—अस्य सत्रस्य 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्थत्वेनात्रोपन्यासो निष्फलः कर्मणि विगृहीतत्वात् ॥ तस्मात् 'अकर्तरि-' (३१३११) इत्येव न्याय्यम् ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'तलिपुलिभ्यां च' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

तथा तलिनवत् । उत्तरे आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समति । 'षम वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्यवयो-वचनशक्तिषु चानश्' (३१२१२९) । 'आगमशासनमनिलम्' इति मुग् न । सह मानेन वर्तते, इति वा । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते' (इति मेदिनी) ॥

पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

पिंशति । 'पिंश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिंशिमि-थिभ्यः कित्' (उ० ३१५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुक्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

हीनन्यूनावृणगह्वौ

जहाति । हीयते स्म वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'आदिकर्मणि क्तः' (३१४१७१) । कर्मणि (३१२१०२) वा । 'ओदितश्च' (८१२४५) इति नलम् । 'हीनं गह्वोनयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

न्यूनयति । न्यून्यते स्म वा । 'ऊन परिहाणे' (जु० उ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । घञ् (३१३११९) वा । यत्तु—'इगुपध-' (३१११३५) इति कः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । चुरादिण्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चैगुपधत्वाभावात् । 'न्यूनं गह्वोनयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेगिशूरो तरस्विनौ ।

तरो बलं जवो वास्यास्ति । 'अस्माया-' (५१२१२१) इति विनिः ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्रता अपि ॥ १२८ ॥

अभिपद्यते स्म । 'गल्यर्था-' (३१४१७२) इति क्तः । कर्मणि (३१२१०२) वा । 'अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रुते ग्रस्ते विपद्रुते' इति विश्वः ॥

इति नान्ताः ॥

कलापो भूषणे बह्वै तूणीरे संहतेऽपि च ।

कलमाप्नोति । 'आप् व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३१२११) कला आप्यतेऽनेन वा । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । 'कलापः संहतौ बह्वै काक्ष्यां भूषणतूणयोः' इत्यजयः । ('चन्द्रे विदग्धे व्याकरणमेदेऽपि कथ्यते बुधैः' इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

परिच्छदे परीचापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावे घञ्' (३१३११८) । 'हलश्च'

१—अत्र 'स' इत्युपन्यासोऽसंगतः । घञो भूताधिकारे विधाभाभावात् ॥

(३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः परिवारः ॥

गोधुग् गोष्ठपतिगोपौ

गौ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्बलवे' इति विश्वः ॥

हरो विष्णुर्वृषाकपिः ।

वृषं धर्मं न कम्पयति । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'अंहिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतीः । वृषाद्धर्मादाकम्पयति दुष्टान् इति वा । यद्वा वर्षति कामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि । पूर्ववदिः (उ० ४।१४४) । वृषश्चासावाकपिश्च । यद्वा वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस्य । यद्वा वृषरक्षकः कपिर्वैराहः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा वृष्ण इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । अन्तर्भावितव्यर्थो वा । इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा दैत्यान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । किपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च तुक् । परशब्दस्येष्टवाचित्वादियङं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः । 'वृषाकपिः पुमान्कृष्णे शंकरे जातवेदसि' (इति मेदिनी) ॥

बौष्पमूष्माश्रु

वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्पशष्प' (उ० ३।२८) इति साधुः ॥

कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्रवम् ॥ १३० ॥

कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० अ०) मृगवादितात् (उ० १।३७) साधुः । 'एकोक्त्या कशिपुर्भक्ताच्छादने च द्रयोः पृथक्' इति विश्वः ॥

तल्पं शय्याद्वारेषु

तल्पतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खष्पशिल्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः । वक्ष्यमाणम्,

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्ठिकम्प्योः' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—बाष्पं मेदिन्यामन्तस्यादौ पठ्यते । अत एव गोवर्धनाचार्यैरपि 'बाष्पाकुलम्' (५२८) इत्याद्यांस्तस्यादिव्रज्यायां लिखिता । हैमे तु स्पर्शादि पठ्यते ॥ ३—इदं त्वसंगतम् 'कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक्तयोः पुंसि' इति मेदिनीतः कशिपोः पुंस्त्वस्य, 'तल्पमद्वे कलत्रे च शयनीये च न द्रयोः' इति मेदिनीतस्तल्पस्य ङीबतायाः प्रतीतेः ॥

'अस्त्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संबध्यते । अष्टो-
ऽट्टालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।

वेडति । विध्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) । 'विटपः पल्लवे शिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥

मेघलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापन्ने च-' (३।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्राप्तरूपो हरम्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

स्वमेव रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति मेदिनी) ॥

कूर्मी वीणामेदश्च कच्छपी ।

कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'गापोष्टक्' (३।२।८) तु न । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वार्तिक) इति वचनात् । 'गतिक्कारकोपपदा-' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीप् । 'कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे' इति विश्वः ॥

इति पान्ताः ॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥ १३२ ॥

'रादिफः' (वा० ३।३।१०८) । रिफयते । रिफति वा । 'रिफ हिंसायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । पचा-
द्यञ् (३।१।१३४) वा ॥

इति फान्तः ॥

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ।

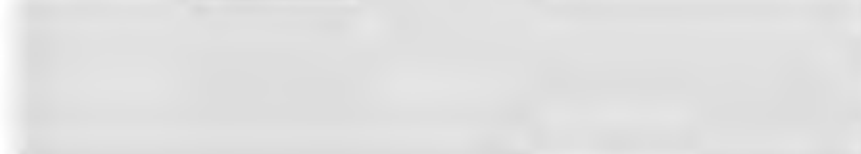
अन्तरा मरणजननोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् । यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनां' । तन्न । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः । यद्यासः 'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम्'— इति स्वामी । तच्चिन्त्यम् । 'गन्धर्वैः पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकिलतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' (मेदिनी) इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि विषमः । दिव्यगायनानां विश्वावस्वादीनामेव तत्र प्रहणात् । गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शक-
न्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्खे

कम्बति । 'कम्ब गतौ' () मृगवादिः (उ० १।३७) 'कम्बुः शङ्खे त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' (इति मेदिनी) ॥

द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

दे जिह्वे यस्य ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुं बहुत्वोऽपि पूर्वजान् ।

पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (तु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'पूर्वे तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वप्रागाद्ययोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'प्राक् पूर्वमग्रतः' इति धरणिः ॥

इति वान्ताः ॥

कुम्भौ घटेभूमूर्धशौ

कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पचायच् (३।१।१३४) वा । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेद्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपाज्ञे च कुम्भं त्रिवृत्ति गुग्गुले' इति विश्वः ।

डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥ १३४ ॥

डिम्भयति । 'डिभि संघाते' बुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) ॥

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ

स्तम्भाति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) पचायच् (३।१।१३४) । भावे घञ् (३।३।१८) वा ॥

शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

शं भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) 'प्राप्तौ' (तु० आ० से०) वा । अन्तर्भावितप्यर्थः । मितद्वादिलात् (वा० ३।२।१७८) । डुः । 'शंभुः पुंसि महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति' (इति मेदिनी) विष्णौ च ॥

कुक्षिभूणार्भका गर्भाः

गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । गृणाति । गीर्यते वा । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'अतिगृभ्यां भन्' (उ० ३।१।९२) । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकण्टके' (इति मेदिनी) ॥

विस्त्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

विस्त्रम्भणम् । विस्त्रभ्यतेऽनेन वा । 'स्त्रम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'विस्त्रम्भः केलि-कलहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः । 'परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः' इत्यमरमाला ॥

स्याद्भेयां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।

'दुन्द' इति शब्देन उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२०) इतीन् । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । यद्वा 'दुन्द' इति हलन्तस्यैवासुकरणम् । 'दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेयोश्च रुद्रक्षे बिन्दुत्रिकद्वये' (इति मेदिनी) ॥

१—पूर्वगन्धर्वशब्दौ विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्येते । हेमे तु दन्तोष्ठयान्तेष्वेव ॥ २—अक्षे बिन्दुत्रिकद्वये यथा 'दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्वैपरी हारिता' इति स्वामिसुक्रयानेकार्थकै-रवाकरकौमुद्यः ॥

स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् ॥ १३६ ॥

कुसुम्भयति । अनेन वा । 'कुसुम्भ क्षेपे' (कण्ठादिः) । पचायच् (३।३।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

नभ्यते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इस-जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । यद्वा नाभयति । स्वार्थण्य-न्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रम-ध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रियां कस्तूरि-कामहे' (इति मेदिनी) ॥

सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।

सुष्टु रभते, रभ्यते वा । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'सुरभिः शल्लकीमातृमि-त्सुरगोषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान् । खर्णे गन्धोत्पले क्लीबं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु । (विख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम्)' (इति मेदिनी) ॥

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये । यस्यां वा । 'भा वीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डो वा । 'स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोः सभा' इति रभसः ॥

त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥ १३७ ॥

वल्लते । वल्लयते वा । 'वल्ल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिबल्लिभ्यां च' (उ० ३।१।२५) इत्यभच् । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥

इति भान्ताः ॥

किरणप्रग्रहौ रश्मि

अश्रुते । अनेन वा । 'अश्रु व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । 'अश्रोते रश् च' (उ० ४।४।६) इति भिः । 'रश्मिः पुमान् वीधितौ स्यात्पक्षमप्रग्रहयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

कपिभेकौ सुवंगमौ ।

प्लवेन हुत्या गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥

इच्छामनोभवौ कामौ

कमनम् । कम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शौर्यौद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पराक्रमः स्यात्सामर्थ्ये विक्रमोद्यमयो-रपि' (इति मेदिनी) ॥

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।

धरति । ध्रियते वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)
'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् 'धर्मोऽस्त्री पुण्य
आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषद्याये ना धनु-
र्यमसोमपे' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्वे आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

उपधा उत्कोचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।
१८, १२१, ७।३।१३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाविक्रित्सारम्भ-
विक्रमे' इति विश्वः ॥

वाणिकपथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते । अनेन वा । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९)
इति साधुः । 'निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे पणिकपथे'
इति विश्वः ॥

नागरो वाणिकः ।

नैगमौ द्वौ

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः
स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

रमते । अनेन वा । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०)
'ज्वलितकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् वा । 'रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्र्ये हलायुधे ।
राघवे च सितश्वेतमनोहेषु च वाच्यवत्' इति विश्वः ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः

ग्रसते । ग्रस्यते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० अ० से०)
'ग्रसेरा च' (उ० १।१४३) इति मः । 'ग्रामः खरे संवसथे
वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः ।

विक्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'विक्र-
मः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

स्तूयते । अनेन वा । 'हुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) ।
'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥

जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० अ० अ०) ।
'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च

गुह्यते । 'गुह वेष्टने' रक्षणे (तु० प० से०) बाहुलका-

न्मक् । डलयोरेकत्वम् । 'गुल्मः स्तम्बे श्लिहि घट्टसैन्ययोः
सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । रुग् उदररोगः । स्तम्बोऽप्रकाण्डः ॥

जामिः स्वसुकुलस्त्रियोः ।

जायति । जायते वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
बाहुलकान्मिः । यद्वा 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
कादिण् दीर्घश्च । कर्मणि 'इजजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)
इतीष् वा-इति स्वामी । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जामिः
स्वसुकुलस्त्रियोः' इति चवर्गादावजयः ॥

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यामिः स्वसुकुलस्त्रियोः'
इति रभसादन्तस्थादितामाह । 'यामिः कुलस्त्रीस्त्रियोः स्त्री'
(इति मेदिनी) । तत्र 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) धातु-
बोधः ॥

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु १४२

क्षमणम् । 'क्षमूष् सहने' (भ्वा० आ० से०) । चित्वाद्
(३।३।१०४) अङ् । क्षमते । क्षम्यते वा । पचायच् (३।१।
१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'नोदातोपदेशस्य-' (७।३।
३४) इति न वृद्धिः । 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते
हिते क्षमम्' इति धरणिः ॥

त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवानिशा ।

श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषुयुधीन्धि-'
(उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे
वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरि-
चे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च
प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौ-
षधौ ।' नीलिकायाम्—'अथ श्यामो मासे मण्डपकालयोः'
(इति मेदिनी) ॥

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

लडनम् । 'लड बाल्ये (विलासे)' (भ्वा० प० से०) ।
संपदादिक्किप् (वा० ३।३।१०८) । डलयोरेकत्वम् । ललम-
मति । 'अमगत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।
१) ॥*॥ बाहुलकात्कनिनि नान्तोऽपि । 'प्रधानध्वजशङ्केषु
पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु । भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम
च' इति रुद्रः । पुण्ड्रमश्वदीनां ललाटचित्रम् । अश्वो वाजी ।
भूषा सामीप्यादश्वस्यैव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

सूच्यते । 'सूच पैश्रम्ये' (जु० उ० से०) । 'सूचेः सन्'
(उ० ४।१७७) । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यमौ त्रिषु

१—द्राविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः—इति स्वामी ॥—'द्वौ'
इत्युक्तैरुपनिषद्ब्राह्मणयोर्नान्यम्, इत्येके—इति पीयूषव्याख्या ॥

१—युक्ते मान्तमव्ययम् इत्येके शक्तहितयोस्त्रिषु । क्षमः, क्षमा ।
इति पीयूषव्याख्या ॥ २—इत उत्तरं ग्रामशब्दार्थकधनेन प्रकृतानु-
पयुक्तम् ॥ ३—यथा 'कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्तोः' इति
रघुः—इति स्वामिमुकुटौ ॥

चाल्पके' (इति मेदिनी) । यत्तु-सुष्ठु उक्ष्यते इति खामी ॥
सुष्ठु उक्ष्यते-इति मुकुटश्च व्याचष्टे । तदुक्तसूत्रादर्शनमूल-
कम् ॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रथमे । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'पथेरमच्'
(उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्य-
वत्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ।

आमान्तम् ॥

वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ

वमति वम्यते वा । 'वृवम उद्विगणे' (भ्वा० प० से०) ।
'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । घञ् (३।३।१९) वा ।
'वामं सव्ये प्रतीपे च द्वविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे
कामे विद्याद्वामामपि स्त्रियाम् । वामी शृगालीवडवारास-
भीकरमीषु च' इति विश्वः ॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवद्या-
वमाधमा-' (उ० ५।५४) इति साधुः । यद्वा न धम्यते,
धमति वा । 'धम ध्वाने' सौत्रः । घञ् (३।३।१८) पचा-
द्यच् (३।१।१३४) वा ।—अधोभवः । 'अधोघसोः सलो-
पश्च' ()-इति खामी ॥

जीर्णे च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

यातो गतो याम उपभोगं कालो यस्य । 'यातयामोऽन्यव-
ल्लीर्णे परिभुक्तोऽङ्गितेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः

तुरंगमरुडौ ताक्ष्यौ

ताक्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४)
इत्यण् । 'ताक्ष्योऽश्वसर्पयोः । गरुडाप्रजे सुपर्णे च पुंसि
क्रीबं रसाङ्गने' (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
'क्षि निवासगत्तोः' (तु० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो रोगान्तरे वेश्म-
कल्पान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी) ॥

श्वशुर्यौ देवरदयालौ

श्वशुरस्यापत्यम् । 'राजश्वसुराद्यत्' (४।१।१३७) ॥

भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ।

भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातृव्यच' (४।१।१४४) । 'व्यन्सपत्ने' (४।
१।१४५) ॥

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ

मिषति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । पषति ।

'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पर्जन्यः' (उ० ३।१०३)
इति साधुः । 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः'
इति विश्वः ॥

स्यादर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥

अर्थते 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्थः स्वामिवै-
श्ययोः' (३।१।१०३) इति साधुः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । अज्ञादिः
(उ० ४।१।१२) । 'तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च
कीर्त्यते' इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे क्रमे ।

पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपा-
ल्ये—' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्नि-
र्माणेऽवसरे क्रमे' इति विश्वः ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥

रन्ध्रे शब्दे

प्रत्ययणम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । 'एरच्'
(३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच्
(३।१।१३४) वा । 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु ।
प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि' इति विश्वः ॥

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।

अनुशयणम् । अनेन वा । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा ।
'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥ १४८ ॥

उच्चयणम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्'
(३।३।५६) । स्थूलोच्चयः । 'स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गण्डो-
पलकरण्डयोः' इति विश्वः ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

समयणम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा । समेति वा 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) वा ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु
तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः'
(इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

व्यसनं स्त्रीद्यूतपानादि । अशुभं दैवविशेषणम् । न नय-
नम् । अनेन वा । अत्र वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अयाच्छुभावहवि-
धेरन्यः । 'अनयस्तु विपदैवाशुभयोर्व्यसनेषु च' (इति मे-
दिनी) ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते ना-
शदण्डयोः' इति धरणिः ॥

अथापदि ।

युद्धायत्योः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३।३।५६) । 'संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥ १५० ॥

पूजयितुमर्हः । 'पूज पूजायाम्' (उ० प० से०) । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यौ श्वशुरपूजाहौ' इति धरणिः ॥

पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ ।

संनयनम् । संनीयते वा । संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) पचायच् (३।१।१३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

संस्त्यानम् । 'छ्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । 'संस्त्ययः संनिवेशे च संघाते विस्तृतावपि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विश्रम्भयाच्चाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याच्चाविश्रम्भयोरपि । निर्वा-
णेऽपि' (इति मेदिनी) । 'विश्रम्भः स्यात्परिचये विश्वास-
विप्रलम्भयोः' इत्यजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

सुष्ठु ऊर्ध्वं श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'वैरोन्नयोः समुच्छ्रयः' इति रभसः ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ १५२ ॥

विसयनम् । अत्र वा । विसिनोति वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति यो वा । पचायच् (३।१।१३४) वा । 'परिनि-
विध्यः सेवसितसय-' (८।३।७०) इति षः । 'विषयो गो-
चरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र
रूपादिके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः क्वाथः । कषति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादयः । 'कषायो रसमेदे स्या-
दङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहिते-
ऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः ।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिञ्' (भ्वा० उ० से०) । 'एर-
च्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा । 'प्रतिश्रयः सभायां
चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

प्रायो भूयन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६)
वा । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः' इति
विश्वः ॥

मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि ॥ १५३ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मृगध्वादिः
(उ० १।३।७) । 'मन्युः पुमान् कुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे
च' (इति मेदिनी) ॥

रहस्योपस्थयोर्गुह्यम्

गूहनम् । गुह्यते वा । 'गुह् संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'शंसिदुहि-' इति क्यप् । 'गुह्यं रहस्योपस्थे च गुह्यः कम-
ठदम्भयोः' इति विश्वः ॥

सत्यं शपथतथ्ययोः ।

सति साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ।
'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥

वीर्यं बले प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विक्रान्तौ' (उ० उ० से०) । 'अचो
यत्' (३।१।९७) वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् । 'वीर्यं प्रभावे शुक्रे च तेजःसामर्थ्ययोरपि' (इति
मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

द्रोरिदम् । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः ।
'द्रव्यं स्याद्भविणे भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले । मेषजे च
विलेपे च जतुद्रुमविशेषयोः' इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (उ० प० से०) । वृष्णोति वा ।
'नि धृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'सानसिवर्णसि-'
(उ० ४।१०७) इति साधुः । यत्तु-'संघ्यादयश्च' इति यः-
इत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्सूत्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च ।
'धिष्ण्यं स्थानाग्निसदृशम् । शक्तावृक्षेपि' (इति मेदिनी) ॥

भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'श्र-

१—'शंसिदुहिगुह्यो वा' इति काशिका । तत्र 'प्रशस्यस्य
अः' (५।३।६०) 'ईडवन्दवृशंसदुहा' ण्यतः' (६।१।२१४) इति
सुत्रद्वयबलाच्छेदे सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्—इति कौमुदी ॥
तसाण्यति संज्ञापूर्वकत्वादुणाभावः ॥

हलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः-' (५।३।५३) इति कुत्व-
म् । 'भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि' इति
विश्वः ॥

कशेरुहेम्नोर्गोङ्ग्यम्

गङ्गाया अपत्यम् । 'शुभ्रादिभ्यश्च' (४।१।१२३) इति
ङक् । 'गाङ्ग्यः स्यात्पुमान्सीध्मे क्लीबं स्वर्णकशेरुणोः' (इति
मेदिनी) ॥

विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

विगता शल्यात् । विगतं शल्यं यस्या वा । 'विशल्या-
मिशिखादन्तीशुद्धीन्निपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥

वृषाकपायी श्रीगौर्योः

वृषाकपेः स्त्री । 'वृषाकप्यमि—' (४।१।३७) इति ङीष्,
ए च । 'वृषाकपायी श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च' (इति
मेदिनी) ॥

अभिख्या नामशोभयोः ।

अभिख्यानम् । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षि-
कादेशो वा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'अभि-
ख्या त्वभिधाभे स्याच्छोभायां च यशस्यपि' (इति मेदिनी) ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६
उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ।

निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणं विचारः । उपायः सा-
मादिः । चेष्टा परिस्पन्दः करणम् । भावादौ 'कृजः श च'
(३।३।१००) । 'क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे ।
(आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्वपि)' इति विश्वः ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ १५७ ॥

छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'श्याब्धधा—'
(३।१।१४१) इति णः । 'आतो युक्—' (५।३।३३) । यद्वा
'माछाशसिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) । 'छाया स्यादातपा-
भावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काश्यां मध्येभवन्धने ।

कक्षे भवा । 'शरीरावयवात्—' (४।३।५५) इति यत् ।
'कक्ष्या बृहत्तिकायां स्यात् (काश्यां मध्येभवन्धने । हर्म्या-
दीनां प्रकोष्ठे च)' (इति यान्तेषु मेदिनी) ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥ १५८ ॥

करणम् । 'कृजः श च' (३।३।११०) इति चात् क्यप् ।
कृत्यते । 'कृती छेदने' (स० प० से०) । 'ऋदुपधात्—' (३।
१।११०) इति क्यप् 'कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रिया-
दिवौकसोः' इति रभसः ॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः । 'मतजनहलात्—' (४।४।९७) इति यत् ।

यद्वा जायते । जनयति वा । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ।
'जनिवध्योश्च' (५।३।३४) इति न वृद्धिः । 'अचो यत्'
(३।१।९७) वा । जनीं वहति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४।८२)
इति वा साधुः । 'जन्या मातृवयस्या स्याज्जन्या जनीवर-
प्रिया । जननीजनयित्रोश्च जन्यं निर्वादयुद्धयोः' इति धरणिः ॥

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च ।

जघने भवः । 'शरीरावयवात्—' (४।३।५५) इति यत् ।
यद्वा कुटिलं हन्यते । हन्तेर्यङन्तात् 'अचो यत्' (३।१।
९७) । 'अनित्यमागमशासनम्' इति 'जुगतः—' (५।४।८५)
इति न जुक् । 'जघन्यं चरमे शिश्रे जघन्यं गार्हितेऽन्यवत्'
इति विश्वः ॥

गर्ह्याधीनौ च वक्तव्यौ

वचनार्हः । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ब्रूञ्
आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) । 'वक्तव्यं कुत्सिते हीने
वचनार्हे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १५९ ॥

कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा
कल्यते । 'कल गतौ संख्याने च' चुरादिरदन्तः । 'अचो यत्'
(३।१।९७) । 'कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिव-
र्जिते । सज्जनीरोगदक्षेण कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचने-
ऽपि स्यात् (त्रिषु, मध्ये तु योषिति)' (इति मेदिनी) ॥ सज्जो
बद्धसंनाहादिः ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ

आत्मवाञ् ज्ञानी । अर्थे साधुः 'तत्र साधुः' । (४।४।
९८) इति यत् । आर्थादनपेतः । 'धर्मपथ्य—' (४।४।९२) ।
इति यत् । 'अर्थ्यो विज्ञार्थशालिनोः' इत्यजयः । 'अर्थ्यं
शिलाजतुन्यर्थ्यो बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

पुण्यं तु चार्चयि ।

पुनाति । 'पूज पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'पूजो यण्णु
ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे'
(तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।२।१३५) इति कः । पुणे
साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'पुण्यस्त्रिषु
मनोहे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । 'रूपादाहतप्रशंसयोः—'
(५।२।१२०) इति यप् । 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आयत-
स्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—कर्तरि ण्यदादयस्तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३)
इत्युक्तेरुभेयाः ॥

वदान्यो वल्गुवागपि ॥ १६० ॥

वदेति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दातृ-
वाग्मिनोः' इत्यजयः ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'व्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽ-
नुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा मह्यते । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'अभ्यादिः' (उ० ४।११२) । 'न्याय्या-
वलम्बयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु' इति रभसः ॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।

सोमो देवतास्य । 'सोमाद् व्यण्' (४।२।३०) । यद्वा सोम
इव सोमः । ततश्चतुर्वर्णदित्वात् (वा० ५।१।१२४) व्यञ् ।
यत्तु—शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः—इति सुकुटः ।
तन्न । वृद्धप्रसङ्गात् । 'सौम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुमे सोम-
दैवते' ('इत्वलासु च सौम्याः स्युः—') इति विश्वः ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति । त्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । 'वारः
सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुञ्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं
मधस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

संस्तीर्यते । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । संस्तर-प्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्व-
रोरपि । मणिपाषाणयोश्चापि (यथाक्रममुदीरितौ) इति विश्वः ।
प्रस्तरः शय्या ॥

गुरु गीर्पतिपित्राद्यौ

गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'कृग्रोरुच्च' (उ०
१।२४) इत्युः । 'गुरुब्रिलिङ्गां महति दुर्जालघुनोरपि ।
पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

द्रापरो युगसंशयौ ।

द्राभ्यां परः । द्रौ परावत्र वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

प्रकारौ भेदसादृश्ये

प्रकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) 'प्रकारस्तुल्यभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥

आकाराविक्रिताकृती ॥ १६२ ॥

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) । इजितं चेष्टा । आकृतिर-
वयवसंस्थानम् ॥

किंशारु धान्यशूकेषु

किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प०
से०) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति लुण् । 'किंशा-
रुर्ना शस्यशूके विशिखे कङ्कपत्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

अमर० ५४

मरु धन्वधराधरौ ।

त्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) ।
'मृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' (इति
मेदिनी) ॥

अद्रयो हुमशैलार्काः

अस्ति । अद्यते वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'अदिशदि-' (उ० ४।६५) इति किन् ॥

स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

धरति । 'वृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । पयसो धरः । 'पयोधरः कोषकारे नारिकेले
स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बहुलकात् कः ।
'वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलमेदे च दानवे' (इति मेदिनी) ॥

बलिहस्तांशवः कराः ।

बली राजप्राह्यो भागः । अंशुर्मयूखः कीर्यते । 'कृ विक्लेपे'
(तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । करोति वा
अच् (३।१।१३४) । 'करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशु-
ण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणाः

प्रदीर्यते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दृ विदारणे' (क्र्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रदरो रोगमेदे स्या-
द्विकारे शरभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्त्राः कचा अपि ॥ १६४ ॥

अस्यन्ते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् रः ।
'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥

अजातशत्रो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ।

'काले' इत्युभाभ्यां संबध्यते । तौति । 'तु' सौत्रो गत्या-
दौ । बाहुलकाद्वरः वीर्यश्च । यद्वा तनोति बाहुलकाद्गुः तूश्वासौ
वैरश्चाच्छादकः । 'तूवरौऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशङ्कगवेऽपि च ।
पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

खर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा 'रातेर्ङः' (उ० २।६६) । 'राः
पुंसि खर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

परिकीर्यते । 'कृ विक्लेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।
३।५७) । यद्वा परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति

१—तूवरो दस्तोष्ठयमध्यो ग्रन्थकृता पठितः । वस्तुतस्तु पव-
र्गाद्यमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति—पीयू-
षव्याख्या ।

घः । 'भवेत्परिकरो ब्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिका-
बन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः । 'यत्नारम्भौ परिकरौ'
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

तारयति । अच् । यद्वा तार्यते । अनेन वा । घञ् (३।
३।१९) । घः (३।३।१९८) वा । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ
तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽत्युच्चखरेऽप्यन्यवहीरि-
तम् । ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुयोषितोः । बुद्धदेव्यां
मता तारा' इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिषु ।

कर्तुरे

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्वा-
युवर्णनिवृत्तेषु' (वा० ३।३।२१) इति घञ् । 'शारः स्याच्छ-
बले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६६ ॥

संगरणम् । संगीर्यते वा । अनेन वा । 'गृ शब्दे' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' । 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घो वा ।
'संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे क्लीबं
शमीफले' (इति मेदिनी) ॥

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्रः

मन्त्रयते । मन्त्रणं वा । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (उ० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९८) । 'मन्त्रो वेदविशेषे स्यादेवादीनां च
साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

मित्रो रवावपि ।

मेघति । 'जिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचि-
मिदिशसिभ्यः ऋः' (उ० ४।१६४) । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः ।
(सूर्यं पुंसि)' (इति मेदिनी) ॥

मन्त्रेषु यूपखण्डेऽपि स्वरः

इषुर्बाणः । स्वरति । स्वर्यते वा । 'स्व शब्दोपतापयोः'
(भ्वा० प० अ०) । 'शृश्लिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।
'स्वरः पुमान्यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे' (इति मेदिनी) ।
यूपखण्डे यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शकले ॥

गुह्येऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥

अवोऽधः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्'
(३।३।५७) । कस्कादिः (८।३।४८) । 'वर्चस्केऽवस्करः'
(६।१।४८) इति वा साधुः । 'अवस्कारोऽपि वर्चस्के गुह्ये'
(इति मेदिनी) । गुह्य उपस्थे ॥

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।

आडम्ब्यते । 'डवि क्षेपे' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) ।

१—भाष्ये तु 'शृ' इत्यविभक्तिकं पञ्च निर्देशः सिद्धान्तकौमुद्यामपि
तथैव व्याख्यातम् ।

भावे (३।३।१८) वा । आडम्बं राति । 'आतोनुप-' (३।३।
३) इति कः । आडम्बयति वा । 'बाहुलकादरन्' । 'आड-
म्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च ॥ १६८ ॥

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणमभि-
योगः संनहनं कवचादिधारणम् ॥

स्याज्जंगमे परीवारः खङ्गकोशे परिच्छदे ।

जंगमे परिजने । परिवार्यतेऽनेन । 'परिवारणं वा' । घञ्
(३।३।१८, १९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२३) इति दीर्घः ।
'परीवारः परिजने खङ्गकोशे परिच्छदे' (इति मेदिनी) ।
परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

विस्तीर्यते । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) । 'वृक्षा-
सनयोर्विष्टरः' इति साधुः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

प्रतिहियतेऽनेन । अत्र । 'हृञ्' (भ्वा० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ।
गौरादिषु (४।१।४१) । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थि-
तायां तु योषिति' (इति मेदिनी) । अनन्तरे द्वाःस्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ॥ १७० ॥

विभर्ति । भरति वा । 'डभृञ्' (उ० उ० अ०) । 'भृञ्'
(भ्वा० उ० अ०) वा । 'कुर्धश्च' (उ० १।२२) इति कुट्टित्वं
च । यत्तु—भृजः शङ्कादित्वात् कुट्टिर्वचनं च—इति मु-
कुटः । तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । निर्मूलं च । 'बभ्रुनां नकुले
विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु' इति बलशर्मा । 'बभ्रुर्विशाले नकुले
कृशानावजे मुनौ शूलिनि पिङ्गले च' इति विश्वः ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।

सरति । 'स स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो बले
स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे'
(इति मेदिनी) ॥

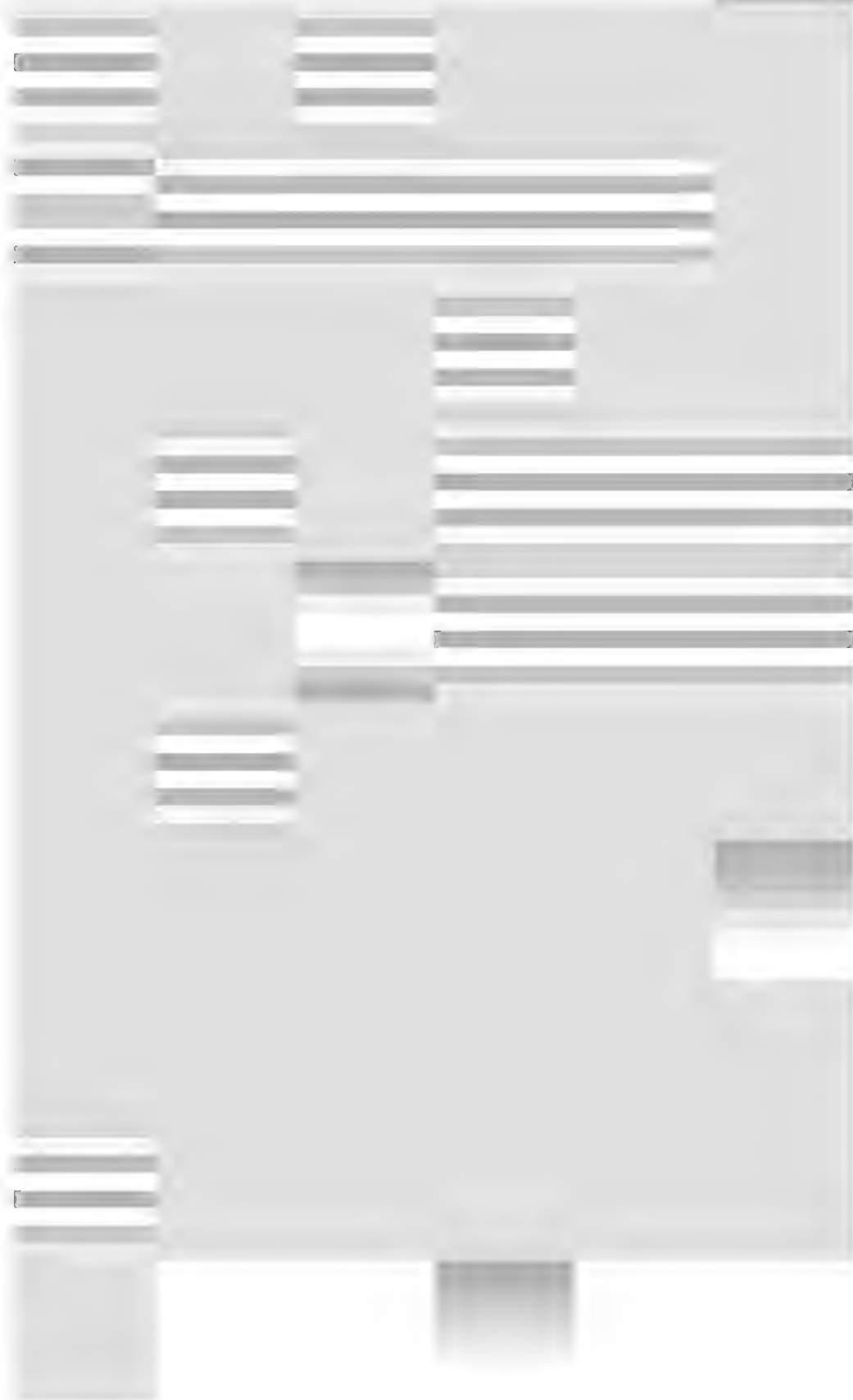
दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य । 'दुरोदरो द्यूतकारे द्यूताक्षपणः
योपुमान्' । पणो ग्लाहः ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनपुंसकम् ।

कान्ता अरा अस्य । यद्वा कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयति
वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले
दुर्गमवर्तमाने । पुंसि स्यादिक्षुभेदे' (इति मेदिनी) ॥

१—आश्रित्य दुर्गे गिरिकंदरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन् सततं दुरो-
दरम् इति यमकात्रिंशकारोऽपि, इति गोवर्धनः—इति मुकुटपीयूषौ ।
२—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'दुरोदरं द्यूतभेदे द्यूतपणयोः पुमा-
न्' इति पाठो लभ्यते ।

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

माद्यति परकृच्छ्रे । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'कृभू-
मदिभ्यः कित्' (उ० ३।७३) इति सरः । 'मत्सरा मक्षि-
कायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे
नाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । तद्वानन्यशुभद्वेषवान् ॥

देवाहृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये ।

त्रियते । वरणं वा । 'वृज् वरणे' (खा० उ० से०) ।
'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । यद्वा वृणोति, वरति वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभी-
प्सिते । विज्ञे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वरी
श्रोक्ता शतावर्षा वरा च स्यात्फलत्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीबं
केचिदाहुस्तदव्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७३ ॥

कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) किरति ।
कीर्यते वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशूपृकटि-'
(उ० ४।३०) इतीरन् । करिणमीरयति । 'ईर गतौ' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री
वृक्षभिन्नद्वयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च
दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।

प्रतिसरति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रतिस्रियते । अनेन
वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'भवेत्प्रतिसरो म-
न्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु
मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये लन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७४ ॥

शुकाहिकपिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

हरति । 'हृज्' (भ्वा० उ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।
१३९) । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वक-
पिमेकाहिशुकलोकान्तरेषु च । हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरि-
त्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि

शृणाति । शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ।
'श्रः करन्' (उ० ४।३) । 'शर्करा खण्डविकृतानुपलाकर्प-
रांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५ ॥

यानम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'हुयामा-' (उ० ४।१६८) इति व्रन् । 'यात्रा तु यापनो-
पाये गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

एति । ईयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋज्रे-
न्द्राग्र-' (उ० २।१८) इति साधुः ॥

तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः ।

तत् राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३।) इति कः । स्त्रियां
टाप् (४।१।४) । केचिद् गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीषमाहुः
तद् द्राति वा । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) ।
'-निद्रातन्द्रा-' (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपात्यते ।
प्रमीला अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ॥

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७६ ॥

धीयते । 'धेत् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धः कर्मणि
ह्रन्' (३।२।१८१) । पित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'धात्री
जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' (इति मेदिनी) ॥

क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वैश्या सरघा कण्टकारिका ।

त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि क्षुद्रः

शृणति । क्षुद्यते वा । 'क्षुदिर् संचूर्णने' (रु० उ० अ०) ।
'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'क्षुद्रः स्यादधम-
कूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । क्षुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु
च । चाङ्गेरीवैश्ययोर्हिंसामक्षिकामात्रयोरपि' इति विश्वः ॥
व्यङ्गाङ्गीना । सरघा मधुमक्षिका ॥

मात्रा परिच्छदे ॥ १७७ ॥

अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ।

मीयते । अनया वा । माति मिमीते वा । 'मा माने' (अ०
प० अ०) । 'माद् माने' (जु० आ० अ०) वा । 'हुयामा-'
(उ० ४।१६८) इति व्रन् । 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने
परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कात्स्न्येऽवधारणे' (इति
मेदिनी) ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति । चीयते वा । 'अमिचि-' (उ० ४।१६४) इति
कः । 'चित्राखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां
सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेखयोः क्लीबं कर्तुं
रान्द्रतयोरपि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्री स्त्रियां नपुंसकम् ।
गोस्तने वज्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७८ ॥

गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'गडरादेश्च कः' (उ० ३।१०६) इत्यत्रन् । डलयोरेकत्वम् ।
कलं त्रायते वा । 'त्रैड् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः
(३।२।१) । कडति कड्यते वा । 'कड शासने (भेदे)
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादत्रन् । 'दुर्गस्थाने वृषादीनां
कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति । पायते वा । पीयतेऽनेन वा 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । घृन् (उ० ४। १५९) । 'पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं तुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते' इति विश्वः ॥

पत्रं वाहनपक्षयोः ।

पतन्त्यनेन । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेश आज्ञा । शासनम् । निष्यते अनेन, इति वा । 'स-र्वधातुभ्यः घृन्' (उ० ४।१५९) ॥

शास्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् । 'शास्त्रं लोहास्त्रयोः क्लीबं कुरिकायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

स्याजटांशुकयोर्नेत्रम्

नयति नीयते । अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् । 'नेत्रं' (मथिगुणे वस्त्रे तन्मूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाज्यां च नेत्रो) नेतरि भेषवत् इति विश्वः । 'नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले इमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाज्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।

क्षयति । क्षीयते । अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) वा । घृन् (उ० ४।१५९) । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुखाग्रे क्रीडहलयोः पोत्रम्

पूयतेऽनेन । 'पूञ् पवने' (क्या० उ० से०) । 'हलसूक-योः पुवः' (३।२।१८३) इति घृन् । 'पौत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च' इति विश्वः ॥

गोत्रं च नास्ति च ॥ १८० ॥

गूयतेऽनेन । 'गुह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । घृन् (उ० ४।१५९) । गां त्रायते वा । 'त्रैह्' (भ्वा० आ० अ०) । आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः त्रैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥

सप्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।

सीदन्त्यत्र । अनेन वा 'षट् विशारणादौ' (भ्वा० प० अ०) । घृन् (उ० ४।१५९) । 'सत्रं यज्ञे सदादानच्छादना-प्यकैतवे' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्यत्र । अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिखिर—' (उ० १।५३) इति साधुः । 'अजिरं प्रा-ङ्गणे वाते विषये दुर्दुरे तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी)

अम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

अम्बते । अम्बयते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः ॥

चक्रं राष्ट्रेऽपि

कीयतेऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) 'केकुचादी-नाम्' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकर-णास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'पचायच्' (३।१।१३४) । यद्वा अश्रुते । 'अक्षू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेः सरः' (उ० ३।७०) । 'मोक्षेऽपवर्गे औन्नत्य-च्युतेऽक्षरम्' इत्यनेकार्थकोषः ॥

क्षीरमप्सु च ।

घस्यते । 'घस्तु अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः क्तिञ्' (उ० ४।३४) इति रच् । 'गमहन—' (६।४।९८) इत्यल्लोपः । ('शासिवसि—') (८।३।६०) इति (षत्वम्) । 'क्षीरं दुग्धे जले' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति । भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'अदिशदि—' (ऊ० ४।६५) इति क्तिन् । 'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुं-सकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फा-यितश्चि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पि-ल्लसुधांशुस्वर्णचारुषु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । गवां पुरम् । 'गोपुरं द्वारि पूर्वद्वारि कैवर्तीमुखकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे

गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छिस्वर-च्छत्वर—' (उ० ३।१) इति साधुः । 'गह्वरस्तु गुहादम्भनि-कुञ्जगहनेष्वपि' इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।

उपह्वरन्त्यत्र । 'हू कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि—'

(३।३।११८) इति घः । यत्तु—गह्वरवदुपह्वरम्—इति मुकु-
टेनाभाणि । तन्न । छिन्नरादावस्य पाठाभावात् । 'उपह्वरं
समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पुरोऽधिकमुपर्यग्राणि

अग्यते अगति वा । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्राग्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुर-
स्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

मन्दिरं च

पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । मूलवि-
भुजादिवात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा पुरति 'पुर अग्र-
गमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।३५) इति कः ।
'पुरं शरीरमित्याहुर्ग्रहोपरिगृहे पुरम् । पुरो गुग्गुलुराख्यातो
नगरेऽपि पुरं पुरी' इति धरणिः ॥

मन्दतेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इषि-
मदिमुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । 'मन्दिरं नगरेऽगारे
क्लीबं ना मकरालये' (इति मेदिनी) ॥

अथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

राजति । 'राज् वीर्ये' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ०
४।१५९) । 'राष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीबपुंसोः' (इति
मेदिनी) ॥

दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे

दरणम् । वीर्यते वा । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) । 'दृ
विदारणे' (क्वा० प० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
'दरोऽस्त्री साध्वसे गते कन्दरे तु दरी स्मृता । दराव्ययं
मनागर्थे' (इति मेदिनी) ॥

वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥ १८४ ॥

वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-'
(उ० १।१८) इति साधुः । 'वज्रं स्याद्वाधके धाव्यां क्लीबं
योगान्तरे पुमान् । वज्रा लुब्धां गुह्यां च वज्री लुब्धान्तरे
स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः' (इति
दन्तोष्मादौ मेदिनी) ॥

तन्नं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

तननम् । तन्यते । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ०
से०) । इन् (उ० ४।१५९) । यद्वा तन्नणम् । तन्नयते वा ।
'तन्नि धारणे' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । यत्तु—
'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् इति मुकुट आह ।
तन्न । उक्तधातोस्त्र पाठाभावात् । तनोते रक् नलोपप्रस-
ङ्गात् । तन्नयतेर्धवाचा वा सिद्धत्वाच्च । 'तन्नं कुटुम्बकृत्ये
स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्नुवाये च शास्त्रभेदे

परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेताभुभयार्थप्रयोजके । इतिकर्त-
व्यतायां च (तच्ची वीणागुणे मता । अमृतादेहशिरयोः)
(इति मेदिनी) ॥

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥ १८५ ॥

उश्यते 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । 'नशोः कित्'
(उ० ४।३१) इतीरन् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा उशीर-
स्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'औशीरं चामरे
दण्डे औशीरं स्थापपीठयोः' इत्यजयः ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खङ्गफले पत्रे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८६ ॥

पुष्पाति पुष्यते । अनेन वा । 'पुष पुष्टौ' (क्वा० प०
से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं
पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः । औषधिद्वीपविहगतीर्थरा-
गोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खङ्गफलेऽपि च'
(इति विश्वः) ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतार्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च १८७

अन्तं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठति । पिठ्यते वा । 'पीठ हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प०
से०) बाहुलकादरो गुणाभावश्च । 'पिठरः स्थाल्यां ना क्लीबं
मुस्तामन्थानदण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम् ।

नगरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा न
अगं राति । नकारेण 'सुप्सुपा' इति समासः । 'नागरं
मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी) । राजकशेरुः
कन्दविशेषः ॥

शार्धरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८८ ॥

शर्वर्या भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । खामी
तु 'घातुकेमे नृलिङ्गकम्' इति पठित्वा 'घातुकश्चासाविभश्च ।
नृलिङ्गं पुल्लिङ्गम्' इति व्याख्यत ॥

गौरोऽरुणे सिन्धे पीते

गौरति । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । गवते वा
मनोऽत्र । 'गुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) वा । 'ऋज्रेन्द्र-'
(उ० २।१८) इति साधुः । यद्वा गुर्यतेऽनेन । 'गुरी' (तु०
आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गोर एव ।

१—शयनासनयोः समुदितयोः संशेयम्—इति स्वामी ॥—शयनं
चासनं च शयनासनम् । तत्र युगपद्वर्तते । तत्र यथा राजाभिधाना-
क्षरमुद्रितं तदौशीरमालोक्य न कस्य भीतिः—इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी ॥—सुभूतिस्तु पृथगेवाह—इति मुकुटः ॥

प्रज्ञाद्यन् (५।४।३८) । 'गौरः पीतेऽहणे श्वेते विशुद्धे चाभि-
धेयवत् । ना श्वेतसर्पे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी
त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गु-
वसुधासु च । आपगया विशेषे च यादसांपतियोषिति)'
(इति मेदिनी) ॥

व्रणकार्यप्यरुणकरः ।

अरुः करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२९) इति टः । 'अ-
रुणकरो व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यात्

जायते । अस्मिन् वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'ज-
नेरष्ट च' (उ० ५।३८) इत्यरः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ
बद्धकखटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

न धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । यद्वा धरादुच्चात्कठिनाद्वान्यः । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाग्रमस्य । 'एकाग्रमन्यालिङ्गं स्यादेकतानेऽप्य-
नाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।

विविधं विविधे वाग्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटि-
लायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कज्रेन्द्र-' (उ० २।१८)
इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तृ सुवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । यद्वा अतिशयेनोद्धतः । तरप् (५।३।
५७) । द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामु (५।४।११) । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये
स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि
चोत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो
यस्मात् ॥

दूरानात्मोत्तमाः पराः ।

पिपति । पूर्यते । अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घा वा ।
'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥

खादुप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्यं राति । अस्त्यत्र वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रो वा ।
'मधुरौ खादुशोभनौ' इति व्याङ्गिः । 'मधुरस्तु रसे विषे ।
मधुरं रसवत्खादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्' इति जिश्वः ॥

क्रूरौ कठिनद्वयौ ॥ १९१ ॥

कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽष्टः क्रू-
च' (२।२१) इति रक् । 'क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभि-
धेयवत्' इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उच्चैरासमन्ताहच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'उदारो
दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

इना कामेन तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच्
(३।१।१३४) ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्ते । ईरति वा । 'ईर गतौ कम्पने च'
(अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (चु० उ० से०) वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।९९)
इति वृद्धिः । यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संगस्यान्य
इयति । अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्ययत् । तन्न । अचि
गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभ्रमुदीप्तशुक्लयोः ॥ १९२ ॥

शोभते । 'शुभ्र वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायित-
श्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुदीप्त-
शुक्लयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः ॥

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौल्यस्त्रयः ।

मूलस्यादूरे भवः । 'सुतंगमादित्वात्' (४।२।८०) इच् ।
यद्वा मूलस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) । 'किरीटे
मौलिरक्लीबे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मौलिः
किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् । अशोकपादपे पुंसि' (इति
मेदिनी) ॥

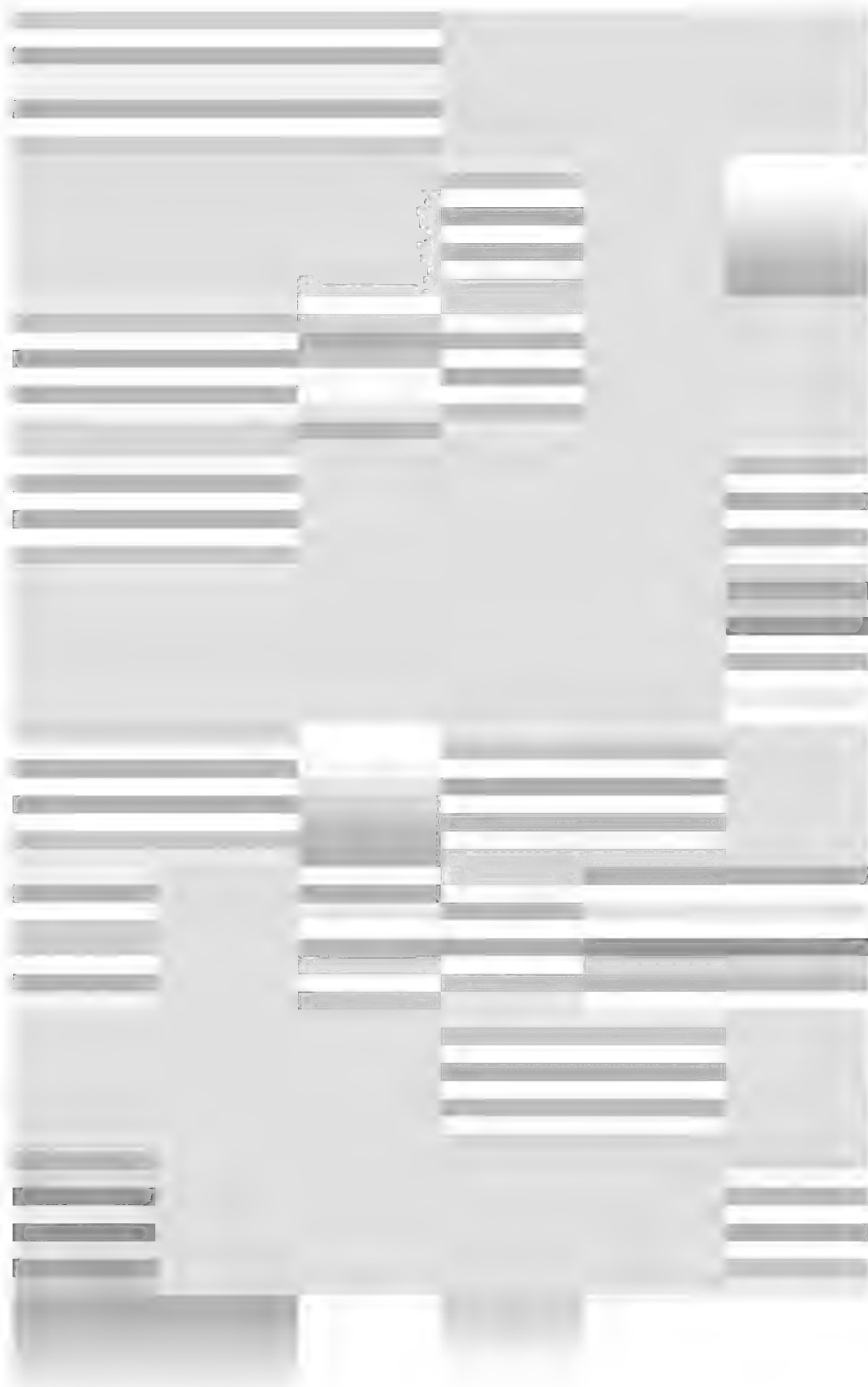
हुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३ ॥

मातङ्गो हस्ती । काण्डो बाणः । पीलति । 'पील प्रतिष्ट-
म्भे' (भ्वा० प० से०) । मृगत्वादित्वात् (उ० १।३७) उः ।
'पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे
च तालस्य काण्डपादपभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तानेहसोः कालः

कृतान्तो यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः'
(भ्वा० प० से०) । 'कल प्रेरणे' (चु० प० से०) वा । प्य-
न्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कल्यते संख्यायते ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । यत्तु—कलयति भूतान्यायुर्वा—
इति स्वामी व्याख्ययत् । तन्न । अदन्तत्वेन वृद्धप्रसङ्गात् । यद्वा

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाऽशोकद्वी स्त्रियां भूमौ' इति
पाठ उपलभ्यते ॥

कल्यते । 'कल उपदेशे' () । घञ् (३।३।१९) । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।

कलयति । कल्यते वा 'कल गतौ संख्याने च' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कलिः स्त्री क-लिकायां ना शराजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

काम्यते । काम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः' (इति मेदिनी) ॥

प्राचारेऽपि च कम्बलः ॥ १९४ ॥

काम्यते । 'कमेर्वृक्च' (उ० १।१०७) इति कलः । कं कुत्सितं शिरोऽम्बु वा बलते वा । 'बल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्बलो नागराजे स्यात्साम्नाप्राचारयो-रपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

करोपहारयोः पुंसि वल्लिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करो राजप्राहः । उपहारः पूजासामग्री । प्राण्यङ्गजस्त्वकसं-कोचः । बलते । बल्यते वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'बल्लिदैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठराव-यवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः १९५

बलते । बलति । बल्यते वा । अनेन वा 'बल संचरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'बलं गन्धर्से रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । बलो हला-युधे वैल्यभेदे बलिनि वायसे' इति विश्वः ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वातानां समूहः । वातं न सहते । 'वातात्समूहे च' (वा० ५।२।१२२) इत्यूलः । चात्तदसहने । 'वातूलो वातुलोऽपि स्यात्' इति द्विरूपकोषाद्वस्त्रमध्योऽपि । 'वात सुखसेवनयोः' (चु० उ० से०) अदन्तः । बाहुलकादुलच् ॥

मेघलिङ्गः शटे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९६ ॥

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । डल-

योरेकत्वम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'व्यालो दुष्टगजे सपे शटे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविट्किट्टानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अदन्तः । मलते वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'म-लोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । विट् विष्ठा । किट्टं तैलाद्यधोभागस्थं शिङ्घाणादि च । 'वसा शुक्रमसृग् मज्जा मूत्रं विट्कर्णविण्णखाः । श्लेष्माश्च दूषिका खेदो द्वादशैते मला वृणाम्' ॥

अस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

शालति । 'शूल रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युके-तनयोगेषु (शूला स्यात्पण्ययोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः

कीलति । कील्यते । अत्र । अनेन वा । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनाविषि' इति धरणिः । 'कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिशङ्कुषु' इति विश्वः (मेदिनी) । 'कीलोऽग्नितेजसि । कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रतहतावपि' (इति हैमः) ॥

पालिः ल्यल्यङ्कपङ्क्तिषु ॥ १९७ ॥

पालयति । पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) प्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः । 'सश्मश्रुयुवती पालिः प्रस्थः (पङ्क्तिः) कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेषः । 'पालिः कर्णलताग्रेऽस्त्री पङ्क्तावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति । कल्यते वा 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कं लाति । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । तालेषु च गुरुः कला' ॥

आली सख्यावली अपि ।

आ अलति । अल्यते वा । अनया वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्' (वा० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'आलिर्वि-शदाशये । त्रिषु त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता' (इति मेदिनी) ॥

अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९८ ॥

वेलति । 'वेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१

१—'आद्य औष्ठयादिः, अन्त्यो दन्तोष्ठयादिः, इति विशेषेण न गणितः'—इति क्षीरस्वामी ॥ २—वातलवातुलौ च दृश्येते—इति क्षीरस्वामी ॥

१३४) । वेल्यते । अनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (चु० उ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०४) इत्यङ् । 'विला काले च सीमायामन्धेः कूलविकारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' (इति मेदिनी) ॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।

बहति । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकादुलच् । बहु लाति वा । 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु त्रियां भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) शितौ कृष्णे ॥

लीला विलासक्रिययोः

लेलायनम् । 'लेला वीसौ' कण्ठादिः । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद्धो गुणाभावश्च । 'लीलां विदुः केलिविलासखेलाशङ्कारभावप्रभवक्रियासु' इति विश्वः ॥

उपला शर्करापि च ॥ १९९ ॥

उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उं शंभुं पलति । औ शंभौ वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३६) 'शर्कराशकले ज्ञेया सितोपला रजःस्वपि' इत्यजयः । ('उपलः प्रस्तरे रले शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी) ॥

शोणितेऽम्भसि कीलालम्

कीलेन प्रतिबन्धेनाल्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । कीलं प्रतिबन्धमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३।३।१) ॥

मूलमाद्ये शिफामयोः ।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मूल रोहणे' (चु० प० से०) वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आद्ये प्रथमे । शिफा जटा । भं नक्षत्रम् । 'मूलं शिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना मे' (इति मेदिनी) ॥

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०० ॥

जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादिणः (३।१।१४०) । जालयति वा । 'जल संवरणे' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके जम्भचन्दयोः । जालो नीपट्टमे' (इति मेदिनी) ॥

शीलं स्वभावे सद्वृत्ते

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९८) । घो (३।३।१९८) वा ॥

सस्ये हेतुकृते फलम् ।

फलनम् । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्

(३।१।१३४) । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिभाभयोः । जातीफलेऽपि ककरोले सस्यवाणाप्रयोरपि' इति विश्वः ॥

छदिर्नैत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०१ ॥

पटं विस्तारं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्ह्यगोगतिलके क्लीबं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मेदिनी) । त्रियां गौरादिः (४।१।४१) । छदिर्गृहाच्छादनम् । 'छानी' इति ख्यातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्

तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तलं स्वरूपेऽन्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे । कानने कार्यवीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना' (इति मेदिनी) ॥

स्याच्चासिषे पलम् ।

पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति रुद्रः ॥

और्वानलेऽपि पातालम्

पतति, अत्र वा । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चडि पतिभ्यामालच्' (उ० १।१७) । पातमलति वा । पातमालाति वा । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे बडवानले' (इति मेदिनी) ॥

चेलं वल्लेऽधमे त्रिषु ॥ २०२ ॥

चिलति । चिल्यते वा । 'चिल वसने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) वा चेलति, चेल्यते वा । 'चेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गौरादिङीष् (४।१।४१) वा ॥

कुक्कूलं शङ्कुभिः कीर्णं श्वघ्ने ना तु तुषानले ।

कोर्भूमेः कुलम् । कुतिततं वा कुलम् ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०३ ॥

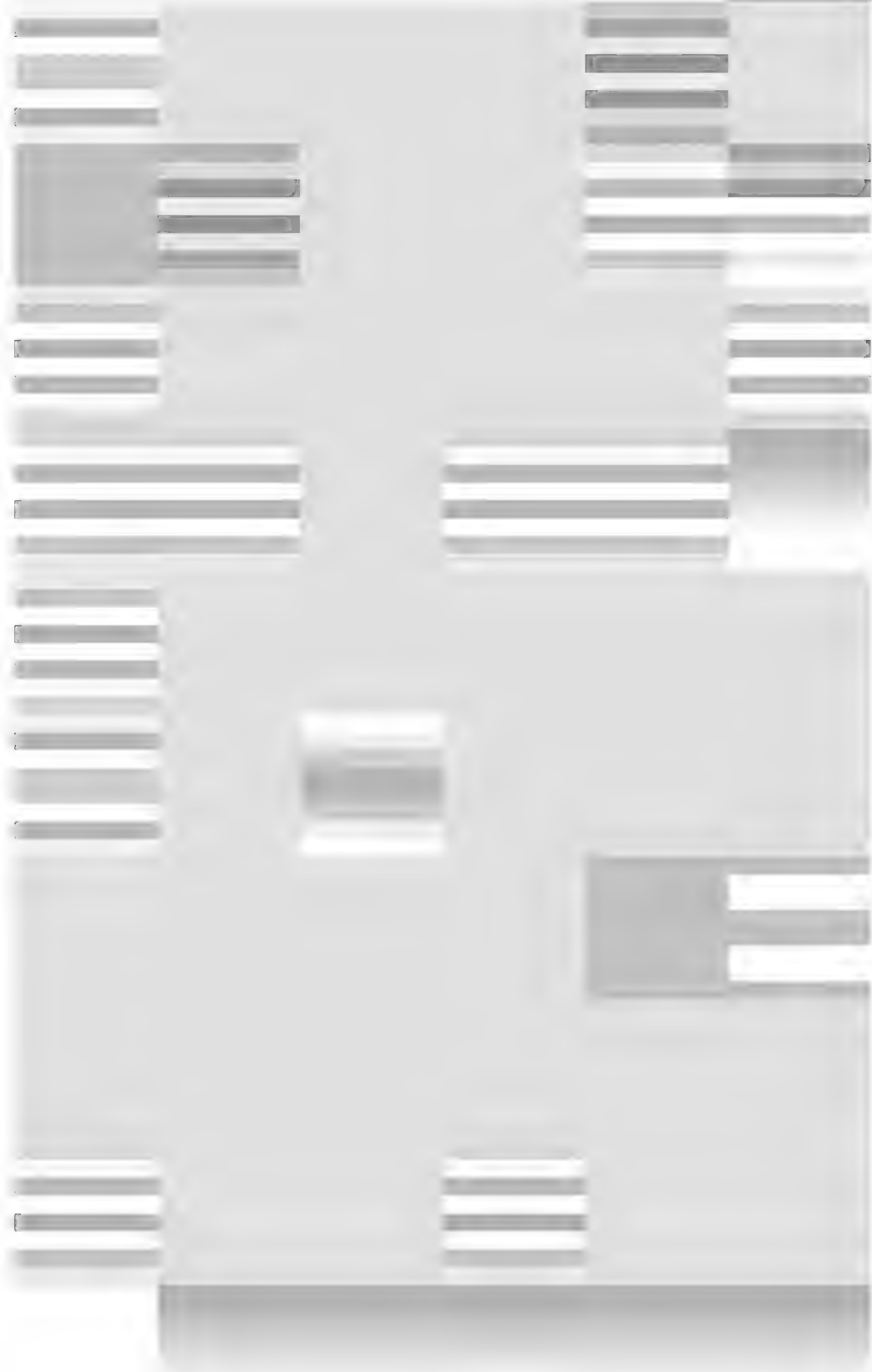
केवते । 'केव सेचने' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः । के शिरसि वलयति वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) त्रियां टाप् । संज्ञाछन्दसोस्तु 'केवलमामक-' (४।१।३०) इति ङीप् ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।

पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । पुण्यं सुकृतम् । कौ भूमौ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कुश्यति । 'कुश संश्लेषणे' () । कलः (उ० १।१०६) । कुशांछाति वा ॥

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री

अङ्कुरे किसलये । प्रबलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'व्वलिति-' (३।१।२४०) इति णः । यद्वा प्यन्ता-

तपचायच् (३।१।१३४) । 'प्रवालोलङ्घनी किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०४ ॥

स्थूलयति । 'स्थूल परिवृंहणे' चुराद्यदन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । 'स्थूलं कूटे च निष्प्रज्ञे पीवरेऽप्यन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । यद्वा करमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करालं दन्तुरे तुङ्गे मीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना ह्रीबं कृष्णकुठेरके)' (इति मेदिनी) । 'दन्तुरस्तूजतरदे तथोन्नतनते त्रिषु' (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः ।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलज्वा ॥

मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्

बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । यद्वा वाङ्ते । 'वाङ् आद्याव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा वल्यते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'बालः कचे शिशौ मूर्खे हीवेरेऽश्वेभपुच्छयोः' इति विश्वः । 'वालौ ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेधौ वाली वाला वृष्टिस्त्रियोः' (इति मेदिनी) ॥

लोलश्चलसत्तृणयोः ॥ २०५ ॥

लोडति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'लोलश्चले सत्तृणे च लोला तु रसनाश्रियोः' (इति हैमः) ॥

इति लान्ताः ॥

द्वदावौ वनारण्यवह्नी

दुनोति, दवति वा । 'दुद् उपतापे' (खा० प० अ०) । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दुन्योरनुपसर्गे' (३।१।१४२) इति वा णः । पक्षे अच् । यत्तु—दूयन्तेऽनेनेति । 'दुजो विभाषा' इति घञ्—इत्युक्तं स्वामिना । तत्र । उक्तवचनाभावात् ॥

जन्महरौ भवौ ।

भवति । पचायच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भवः क्षेमेशसंसारं सत्तायां प्राप्तजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

अमर० ५५

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'ई गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । पचायच् (३।१।१३४) । सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । सचिं वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०६ ॥

धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धून् कम्पने' (तु० उ० से०, खा० उ० से०, क्वा० उ० से०) । 'धू विधुनने' (तु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा धूयते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'धवः पुमानरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ।

अवयः शैलमेषार्काः

अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'अविर्नाथे रवौ मेषे शैले मूषिककम्बले' (इति मेदिनी) । ('अविर्भूषणवत्योः स्त्री वायुप्राकारभःसु ना' (इति वैजयन्ती) ॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ।

'ह्विन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इति ह्रः संप्रसारणमप च । ह्वयतेऽत्रेति वा ॥

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७ ॥

भावयति । पचायच् (३।१।१३४) । भवनं वा । 'श्रिणी-भुवोऽनुपसर्गे' (३।३।२४) इति घञ् । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धुजन्तुषु । रत्यादौ च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पचायच् (३।१।१३४) वा । 'प्रसवो गर्भमोचने' । उत्पादे स्यादप्येऽपि फलेऽपि कुसुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

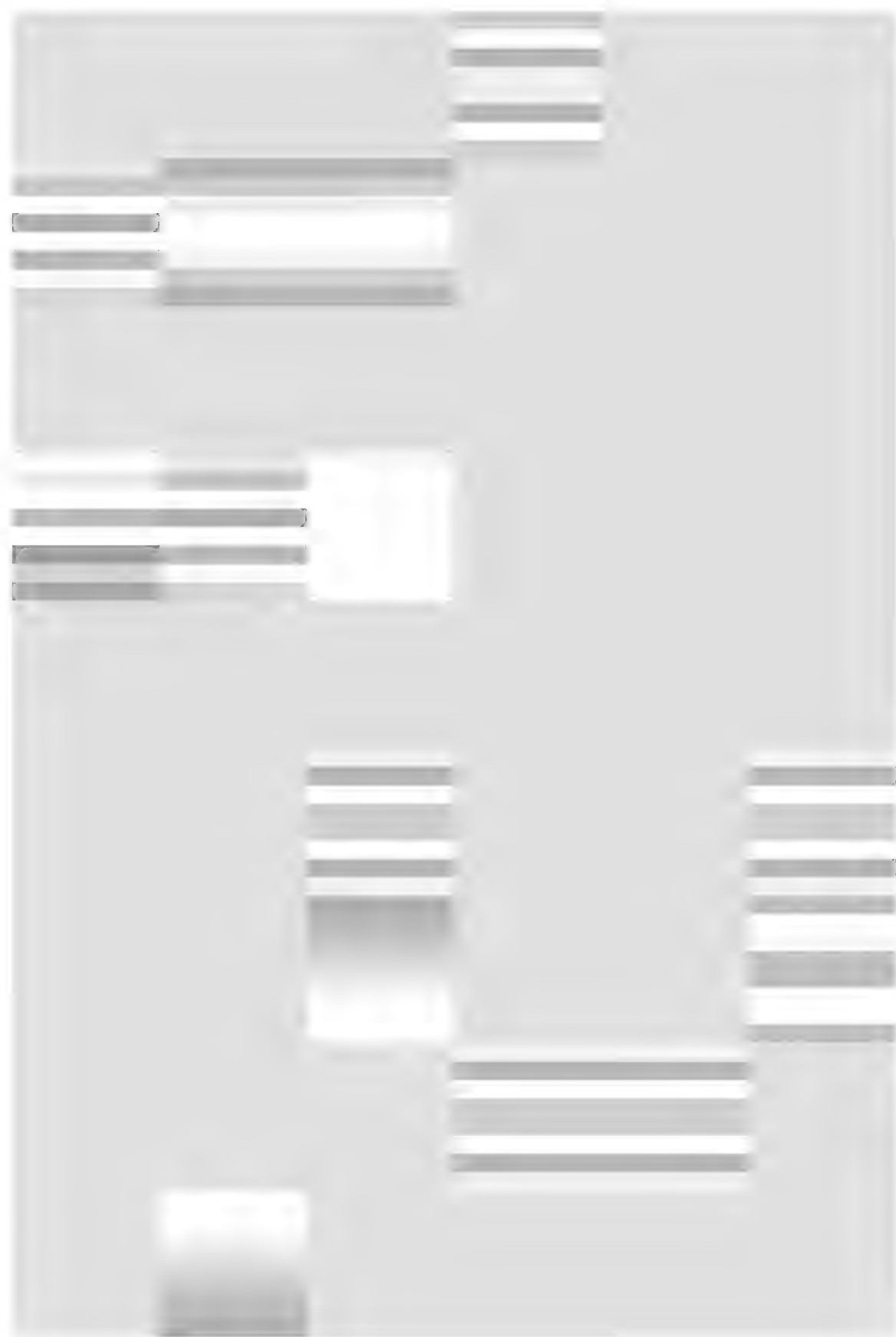
अविश्वासेऽपह्वेऽपि निकृतावपि निहवः ॥ २०८ ॥

निह्वनम् । 'हृङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निहवः पुंसि निकृताविश्वासापलापयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।

उत्सेक उद्रेकः । इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः । मह उद्भवः । उत्सवनम् । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—'पुंसि' इति न प्रकृतोपयोगि । अग्रे 'पुमान्' इत्युक्तेः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०९ ॥

भवनम् । 'अग्निभुवो-' (३।३।२४) इति घञ् । अनुगतो भावः । 'प्रादयो गताद्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अनुभावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके' इति विश्वः ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

जन्मनो हेतुः । प्रभवत्यस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिम-स्थाने' (इति मेदिनी) । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थम् ॥

शूद्रायां विप्रतनये शास्त्रे पारशवो मतः ॥ २१० ॥

पराञ्शृणाति । 'शू हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'आहपरयोः खनिशृभ्यां ङिञ्' (उ० १।३।३) इत्युः । परशुरेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । परस्त्रिया अपत्यं वा । 'परस्त्री परशुं च' (ग० ४।१।१०४) इत्यञ् । 'पुंसि पारशवः पुमान् । परस्त्रीतनये शास्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवो भमेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

ध्रुवति । 'ध्रुव गतौ' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्रुवः कीले शिवे शङ्खौ वसौ योगे वटे मुनौ । ध्रुवा मूर्वाशालिपर्ण्या गीतिस्तुभेदयोरपि । ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वः । भमेदे नक्षत्रविशेषे ॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोस्त्रियां धने

॥ २११ ॥

स्वनति । स्वन्यते वा । 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः । 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी) ॥

स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ।

स्त्रियाः कट्यां वस्त्रस्य बन्धने । परिपणे राजपुत्रादेर्वन्धके ।—वणिजां मूलधने—इति मुकुटः । तत्र । मेदिन्यां (हैमे) तयोः पृथक्पाठात् । निव्ययति, निवीयते वा । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१३६) इतीप् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हैमः) ॥

शिवा गौरीफेरवयोः

शिवमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पुण्डरीकद्रुमे चापि शिवा ज्ञातामलौषधौ । अभयामलकीगौरीक्रो-ट्रीसैलुकफलासु च' इति विश्वः ॥

१—इदं तु पूर्वार्धे 'पुण्डरीकद्रुमे पुमान्' इति मेदिन्युक्तेः ॥

२—क्रोष्टी शृगाली । 'पुंशृगालेऽपि शिवा' इति मुकुटः ॥

द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१२ ॥

द्वौ द्वौ । 'द्वंद्वं रहस्यमर्थादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगा-भिव्यक्तिषु' (८।१।१५) इति साधुः । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९) इति निर्देशात्पुंस्यपि । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुन-युग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्यं वित्तम् । असुः प्राणः । व्यवसायो निश्चयः । सीद-न्यस्मिन् गुणाद्याः । 'षट् लु विशरणौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि ह्रस्वन्ते' (उ० ४।१०५) इति लृन् । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वव्यवसायासु-वित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु' (इति मेदिनी) ॥

क्लीबं नपुंसके षण्डे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१३ ॥

षण्डे तृतीयाप्रकृतौ । क्लीबते । 'क्लीबु अधार्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्गमविक्रमे' इति रुद्रः । अयमोष्ठ्योऽत्र भ्रमात्पठितः । पूर्वगन्धर्वजिह्वस्त्वोष्ठेषु ॥

इति वान्ताः ॥

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ

विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः ॥

द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ।

अभिमरो युद्धम् । स्पशति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्सं-पराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ

रैश्यते, रशति वा । 'रश' इति सौत्रो धातुः स्वनाथः । बाहुलकादिण् । णिजन्तात् । 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा ॥

द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१४ ॥

वमति, वम्यते वा । 'डुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'बृमृवसिभ्यः शर्क्' । मस्करो वेणुः । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

रहः प्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । 'काश्च दीप्तौ' (भ्वा० आ०

१—विश्वहैममेदिनीष्वपि यणन्तेष्वपि पठितः इति सर्वेषां भ्रमकल्पनं तु न सम्यक् ॥ २—'रश' धातुः कस्मिन् 'अशे रश' सूत्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्यते । किं च 'अक्षिपणाव्यो रुडायलुको च' (उ० ४।१३३) इति 'सूत्रे रुडिधानम् च' (उ० २।७५) इति सूत्रे आदेशविधानं च व्यर्थमेव स्यात् ॥ ३—अस्य सूत्रस्यो-ज्ज्वलदत्तादिग्रन्थेऽनुपलम्भात् 'अनुनासिकस्य किङ्गलोः' (६।४।१५) इति दीर्घापत्तेश्च चिन्त्यमेतत् । तस्मात्पाठोक्तमेव सम्यक् ॥

से०) । 'भावे' (३१३।१८) 'हलश्च' (३१३।१२०) इत्यधि-
करणे वा घञ् । 'इकः काशे' (६१३।१२३) इति दीर्घः । यद्वा
विकशनम् । अत्र वा । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) ।
पूर्ववत् । 'वीकाशो विजने व्यक्ते' इति विश्वः । 'विकाशः
पुंसि विजने प्रकाशे संहृशं समे । उचिते च' (इति मेदिनी) ॥

निर्वेशो भृतिभोगयोः ।

निर्विश्यते । निर्वेशनं च घञ् (३१३।१८, १९) । भृति-
वैतनम् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वैतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१५ ॥

'की' इत्यव्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचा-
द्यच् (३१३।१३४) । यद्वा क्लिश्नाति । क्लिश्यते वा । 'क्लिश्
विबाधने' (क्र्या० प० से०) । 'क्लिश बन्धे (उपतापे)' (दि०
आ० से०) वा । 'क्लिशेरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च'
(उ० ५।५६) । 'कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् ।
(यमे ना)' (इति मेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
उ० अ०) । घञ् (३१३।१८, १९) । पदे स्थाने । 'अपदेशः
पुमाँलक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति विश्वः ॥

कुशमप्सु च ।

कौ शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । कुश्यति । 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । कु पापं श्यति । 'शो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । 'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागात्कः ।
'कुशो रामसुते दर्भे योक्ते द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः ॥

दशावस्थानेकविधापि

दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जप-
जमदहदश-' (७।४।८६) इति निर्देशादङ्लिपि नलोपः ।
यद्वा दश्यते । 'गुरोश्च-' (३।३।१०४) इत्यङ् । अनेकविधा
बाह्यादिरूपा । 'दशावस्थादीपवर्त्योर्वैखान्ते भूमि योषिति'
(इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

आ समन्तादक्षते । 'अश्न व्याप्तौ' (खा० आ० से०) ।

१—'विकाशो रहसि व्यक्ते' इति हेममूलस्य 'विकाशते
विकाशः । एकदेशस्याविकृतत्वाद्दीकाशोऽपि । व्यक्ते वाच्यलिङ्गः
द्वयोर्यथा—'उपविश्यविकाशेषु रहस्यानि प्रकाशयेत्' इत्यनेकार्थकैर-
वाकरकौमुदीव्याख्यायाश्च संवादाद्व्येकारवान् ॥ २—इत्यादि मेदि-
नीवाक्यं तु प्रकृतोपयोगि । अत्रोल्लेखस्तु 'सदृशागमे' इति क्वाचि-
त्कलेखकप्रमादजपाठानुसारेण ॥

पचाद्यच् (३।१।३४) । 'आशा ककुभि तृष्णायाम्' (इति
हैमः) ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । स्त्रीयोषिति । 'वशा वन्ध्यासुता योषास्त्रीगवीकरि-
णीषु च' इति विश्वः ॥

दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।
२।१७८) । यद्वा दर्शनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) । 'दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके'
(इति मेदिनी) ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१७ ॥

कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । कश्यते । 'कश शब्दे'
(अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कश् चासौ
कशश्च । 'कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साह-
सिके कासमर्दकाम्पिलयोरपि' इति विश्वः । अमसृणो दुसर्शः ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काश्य दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशवश्चे च बालिशः ।

वाडनम् । 'वाड् आह्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।११८) । बालिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

इति शान्ताः ॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

न निमिषिति । 'मिष श्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कृषन्'
(उ० ४।७४) । 'पुरुषः पुरुषे सांख्यज्ञे च पुंनागपादपे'
(इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ

मत्स्यानन्ति । मत्स्याच्चासौ खगश्च । ध्वाङ्क्षति । 'ध्वाक्षि
घोरवाक्षिते च' (भ्वा० प० से०) । चात्काङ्क्षायाम् । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'ध्वाङ्क्षौ मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि
च' (इति मेदिनी) ॥

कक्षौ तु तृणवीरुधौ ।

कषपि । कष्यते । वा । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'वृत्तुवदिहनि कषिभ्यः सः' (उ० ३।६३) । 'कक्षः

स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरुधि । कक्षः शुष्कतृणे प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः । कक्षा सर्धापदे काष्ठ्यां रथ-गेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चादञ्चलपल्लवे' इति धर-णिः । वीरुलता ॥

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ

ईषते । ईष्यते वा । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषेः क्विच्' (उ० १।१३) इत्युः । आदेरिच् । अभिगत इषुः । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः । प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ । रश्मौ किरणे ॥

प्रेषः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

प्रेषणम् । इषेर्भावे घञ् (३।३।१८) 'प्रादहो-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः । 'प्रेषः प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः । 'प्रेषः स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति । पक्षयते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् । (३।३।१९) वा । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । सुल्लोरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णीषीषते हिनस्ति । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' इति विश्वः । शिरसो वेष्टने वस्त्रादिरूपे । किरीटे मुकुटे ॥

शुकले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषमे वृषः ॥ २२० ॥

वर्षति । 'वृषु (श्रेष्ठे) सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे शक्त्यां पुराणिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषिकशुकले' (इति मेदिनी) । शुकले बाहुवीर्यवति वृष्यप्रयोगे वा ॥

कोषोऽस्त्री कुञ्जले खड्गपिधानेऽथौघदिव्ययोः ।

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कोषोऽस्त्री कुञ्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशेऽर्थसंघाते पेश्यां शब्दादिसंग्रहे' (इति मेदिनी) । दिव्ये शपथे । शब्दादिसंग्रहेऽमरादौ । तालव्यान्तोऽपि । 'विश्वक्सेनोऽप्रेषः कोषविषादौ च' इत्यूष्मविवेकात् । 'कोशोऽस्त्री कुञ्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके-' इति श्लोकस्य (मेदि-न्याम्) तालव्यादौ (न्ते) अपि पाठः ॥

धृतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

अक्षे पाशके । शारिफलकमक्षपीठिका । आकर्षणम् ।

आकृष्यते वा आकृष्यन्त्यस्मिन्वा । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८।१९) । 'नाकर्षो धृत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंस्ति स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

अथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

ना धृताङ्गे कर्षे चके व्यवहारे कलिद्रुमे ।

अक्ष्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'पचाद्यच्' (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यन्ययोर्घञ् । 'अक्षः कर्षे तुषे चके शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुष्ये सौवर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः । व्यवहारे आयव्ययचिन्तायाम् । कर्षे मानभेदे । चके रथावयवे ॥

कर्षुर्वार्ता करीषाग्निः कर्षुः कुल्याभिधायिनी ॥ २२२ ॥

कर्षणम् । कृष्यते । कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषिचमितनि-' (उ० १।८०) इत्युः । 'करीषाग्निः पुमान्कर्षुः कुल्यायामपि च त्रियाम्' इति रभसः । वार्ता जीविका ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कर्म भावो वा । 'प्राणशृज्जाति-' (५।१।१२९) इत्यञ् । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने लभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमप्सु च ।

वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३२) इति कः । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

आमिष्यते भुज्यते । 'मिष श्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् । (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् । 'आमिषं पुनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च' (इति मेदिनी) । उपादानमुत्कोचः ॥

अपराधेऽपि किल्बिषम् ॥ २२३ ॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु० प० से०) । 'किलेर्वुक्च' (उ० १।५०) इति टिषच् । 'किल्बिषं पापरोगयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यादृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।

लोकधातुर्जम्बुद्वीपादिः । तदंशे भारतादौ । वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (३।३।५६) इत्यञ् । वर्षयति । वर्षति वा पचा-

१—'अभीशुस्तालव्यान्तोऽपि' इति मुकुटपीयूषे ॥ २—'प्रेष म-र्दिरपि' इति पीयूषव्याख्या ॥

१—कुल्या नदीमात्रं च । 'कुल्या धुनी द्वीपवती तटिनी हृदिनी सरित् । रोधोवक्रापगा कर्षूः खवन्ती निम्नागा नदी' इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

घञ् (३।१।१३४) । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्द-
वृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ।
'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः' इत्य-
जयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मेदिनी) ॥

भिक्षासेवार्थना भृतिः ॥ २२४ ॥

भिक्षणम् । भिक्षयते वा । 'भिक्ष याच्यादौ (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'भिक्षा भृतौ च
याच्यायां सेवामिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः । भृतिर्वेतनम् ॥

त्विट् शोभापि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'कान्तौ वाचि ह्यौ त्विट्
स्त्री' इति रभसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणान्नयो वाच्यलिङ्गाः ॥

न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा ।
'न्यक्षः परशुरामे स्यान्न्यक्षः कात्स्न्यनिकृष्टयोः' इति विश्वः ॥
प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु
अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाण्यस्य । अध्यक्ष्णोति वा । 'पचा-
द्यच्' (३।१।१३४) ॥

रुक्षस्त्वप्रेरण्यचिक्रणे ॥ २२५ ॥

रुक्षयति । 'रुक्ष पाक्ये' (उ० उ० से०) । 'पचाद्यच्'
(३।१।१३४) । अप्रेणि निःसेहे । अचिक्रणे मसृणे ॥

इति पान्ताः ॥

रविश्वेतच्छदौ हंसौ

हन्ति गच्छति । 'हन् हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमाद्धंसः' इति सक् ।
यद्वा 'वृत्तुवदिवचिवसिह्निकसिकपिभ्यः' (उ० ३।६२) इति
सप्रत्ययः । 'हंसो विहंगमेदे स्यादकै विष्णौ हयान्तरे । यो-
निमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे । निर्लोभनृपतौ हंसः
शारीरमरुदन्तरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवह्नी विभावसु ।

विभा प्रभा वसु धनमस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हार-
मेदे च पावके' (इति मेदिनी) ॥

घत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ

वसति । अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वृत्तुवदि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः ।

तर्णके नोरस्मि क्लीबम्' (इति मेदिनी) । तर्णको गोः पुत्रः ।
वर्षो वत्सरः ॥

सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२६ ॥

सारङ्गमस्य । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । सारंगायति
वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गापोष्टक्' (३।२।८)
मृगचातकहरिणाः । दौरोको यस्य । 'दिवौकाश्च दिवौ-
काश्च पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

रस्यते । 'रस आस्वादे' अदन्तः । घञ् (३।३।१९९) ।
'रसो गन्धरसे स्वादे तित्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे
वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे । रसा तु शलकीपाठाजिह्वाधरणि-
कडुषु' इति विश्वः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

उत्तंस्यति । उत्तंस्यते । अनेन वा । तसिः सौत्रो भूषार्थः ।
'पचाद्यच्' (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घञ्वा ।
'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्' इति विश्वः ।
कर्णपूरः कर्णाभरणम्, शेखरः भूषणम् ॥

देवमेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।

वसति सर्वत्र । उष्ण्यतेऽनेन वा । 'वस निवासे' (भ्वा०
प० अ०) । 'शृस्वृद्धि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'वसुर्ना
देवमेदाग्निभायोऽवकराजसु । क्लीबं वृद्धौषधे श्याले रै रत्ने
मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विष्णौ च वेधाः

विधति । 'विध विधाने' (उ० प० से०) । असुन् (उ०
४।१८९) । विदधाति वा । 'विधानो वेध च' (उ० ४।
२२५) । इत्यसुन् । 'वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि'
(इति मेदिनी) ॥

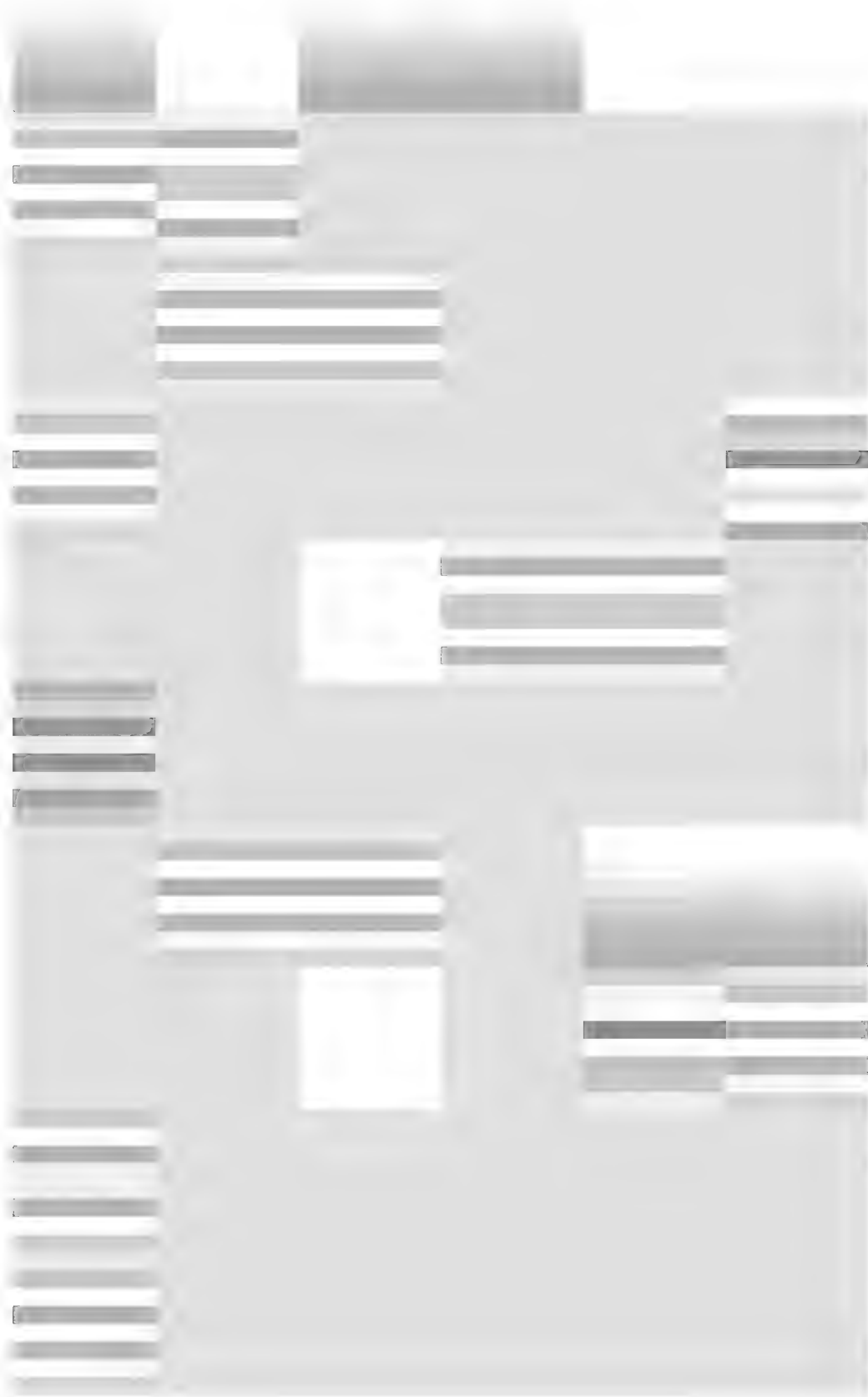
स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२८ ॥

आशास्ते । 'आहः शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०) ।
किप् (३।२।७६) । यद्वा आशासनम् । अनया वा । संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । 'आशासः कौ-' (वा० ६।४।३४) इ-
तीलम् । 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति' ।
हितस्याशंसा अहेर्दंष्ट्रा ॥

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये

लालसनम् । 'लस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) यङन्तः ।
'अ प्रख्यात्' (३।३।१०२) । 'लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेक्या-
च्यासु च द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—एवं 'सारगः' इति रूपापत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सारं
गच्छति' इति विग्रहे 'गमेः सुपि' (वा० ३।२।३८) इति 'खच्च
डिद्वा' (३।२।३८) इति वार्तिकभ्यां खचि डिति नेष्यः ॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च ।

हिंसनम् । 'हिंसि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'हिंसाचौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी) । चोरस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात्ष्यच् (५।१।१२४) आदिना बन्धनत्रासनताडनादि । चाद्वधोऽपि ॥

प्रसूरश्वापि

प्रसूते । 'बृह् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'सत्सू—' (३।३।६०) इति क्तिप् । 'प्रसूरश्वाजनन्योश्च कदलीवीरुधोरपि' इति विश्वः ॥

भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२९ ॥

रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिश् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पक्षे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसौ रोदसीति च' । विगृहीतयोरप्येते नामनी । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी' इति विश्वः ॥

ज्वालाभासोर्नपुंसार्चिः

अर्च्यते । 'अर्चं पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्चि-शुचि—' (उ० २।१०८) इतीसिः । 'अथार्चिर्मयूखशिखयोर्न ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

द्योतते । द्योतनं वा । अनेन वा 'द्युत बीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'द्युतेरिस्त्रादेश्च जः' (वा० २।११०) । 'ज्योतिरिभौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' (इति मेदिनी) ॥

पापापराधयोरागः

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण् आग् अपराधे च' (उ० ४।२१२) इत्यसुन् ।—आगच्छतीत्यागः—इति खाम्बुकिस्तु चिन्त्या ॥

खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २३० ॥

वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वेति । 'वी ग-स्यादौ' (अ० प० अ०) । अजति वा । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥—वाति—इति खाम्बुकिस्तु चिन्त्या । असुन्युक्तरूपासिद्धेः 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

तेजःपुरीषयोर्वचः

वर्चते । 'वर्चं दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० १।८९) । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि । पुंसि प्रस्य तनये' (इति मेदिनी) ॥

महस्तूत्सवतेजसोः ।

महनम् । मह्यते वा । 'मह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे

रजनम् । रज्यतेनेन वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'असि अके—' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणु-मात्रेऽपि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुनुदे' (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्द्यतेऽनेन वा । 'चदि आह्लादने कीप्तौ च' (भ्वा० प० से०) । 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४।२१९) इत्यसुन् ॥—छन्दति—इति खाम्बुकिस्तु चिन्त्या । 'छन्दः पद्ये च वेदे च खैराचाराभिलाषयोः' (इति मेदिनी) । पद्येऽनुष्टुबादौ ॥

तपैः कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घने च पुमाञ्जिशिरमाधयोः' (इति मेदिनी) ॥

सहो बलं सहा मार्गः

सहते । सहाते, अनेन, अत्र वा । 'सह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी) । लिङ्गमेदार्यो द्विः पाठः । एवमग्रेऽपि ॥

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'नभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्गहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥

१—'महः अदन्तोऽपि'—इति मुकुटः । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उत्सवतेजसोः' इति मेदिनी । २—इत्थं पाठस्तु जनकानु-रोधेन । आद्ये तु 'रजकरजनरजःसु—' इति पाठ उपलभ्यते । ३—अदन्तोऽपि ग्रीष्मार्थः । यथा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमाग-मः'—इति स्वामी । ४—एवं सति 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यग्रे समानलिङ्गस्य द्विःपाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुरोधादेवान्य-कोशेष्विव बोध्यः ।

ओकः सन्नाश्रयश्चौकाः

उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि । 'ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।

पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥

ओजो दीप्तौ बले

उज्जति । अनेन वा । 'उज्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । 'उज्जेर्बले बलोपश्च' (उ० ४।१९२) इत्यसुन् । 'ओजोनोजः समः पादो-' 'ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि' (इति मेदिनी) । पृषोदरादित्वं मुकुटोक्तं चिन्त्यम् ॥

स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥२३३॥

स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुकेऽपि

तेजयति । तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तेजो धान्ति पराक्रमे । ('प्रभावरेतसोश्च') इति विश्वः । 'तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादसहने । 'अधिक्षेपावमानादिः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणालयेऽप्यसहनं त- तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतस्त्रिषु ।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥

विद्वान् विदंश्च

वेत्ति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति विश्वः । विदन् पण्डितः ॥

बीभत्सो हिंस्रोऽपि

बीभत्सते । 'बीभत्सते', अनेन वा । 'बध बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'मान्बध-' (३।१।६) इति सन्नभ्यासदीर्घश्च । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।१९८) वा । 'बीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरे पापघृणात्मनोः' इत्यजयः ॥

अतिशये त्वमी ॥ २३४ ॥

वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ॥

वृद्धप्रशस्ययोज्यायान्

अतिशयेण वृद्धः प्रशस्यो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७)

१-विधमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तोऽपि-इति स्वामीमुकुटपी-यूषेषु व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् ।

इतीयसुनि 'ज्य च' (५।३।६१) इति 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति वृद्धप्रशस्ययोज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् । 'ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च' (इति हैमः) ॥

कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।

अतिशयितो युवाल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इतीयसुनि कक्षादेशः । 'कनीयानतिथूनि स्याद- ल्यल्पाजुजयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तु खरयोः

अतिशयित ऊर्ध्वरो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती- यसुनि 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्यूरोर्वरादेशः । 'वरीया- न् योगभिच्छ्रेष्ठवरिष्ठेष्वतिथूनि च' (इति मेदिनी) ॥

साधीयान्साधुबाढयोः ॥ २३५ ॥

अतिशयितः साधुर्बाढो वा । ईयसुनि 'अन्तिकबाढयोः-' इति बाढशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि बर्हम्

दले पत्रे । बर्हति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । प- चाद्यच् (३।१।१३४) । बर्हतं वा । 'बर्ह हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'बर्ह पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

निर्वन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ।

ग्रहणम् । गृह्णाति वा । 'ग्रह उपादाने' (क्या० प० से०) । 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति पक्षे अच् । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सू- र्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः-' इति विश्वः ॥

द्वार्यापीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६ ॥

आपीडे शिरोभूषणे । काथरसे कथितद्रव्यरसे । नागद- न्तके भित्तिस्थक्रीलके । निर्यूहति 'यूहि' लौकिको साधुः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा । पृषोदरा- दित्वात् (६।३।१०९) धातोर्यङागमः । 'निर्यूहः शेषरे द्वारे नियमि नागदन्तके' इति विश्वः ॥

तुलासूत्रेऽश्वादि रश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।

प्रगृह्यते । 'प्रवणिजाम्' (३।३।५२) 'रश्मौ च' (३।३। ५३) इति वा घञ् । ('प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने' इति हैमः) । पक्षे 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्धां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहलिपादपे' इति विश्वः ॥

पल्लीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३७ ॥

परिगृह्यते । परिग्रहणम्, परिगृह्णाति वा । 'ग्रह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इत्यप्

वा । 'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्रस्थभात्करे' इत्यजयः ॥

दारेषु च गृहाः

गृहाति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४) । यद्वा 'गृह् प्रहणे' (भ्वा० आ० से०) । गृहते । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तात्स्थ्यादारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूञि कलत्रेऽपि च सञ्जनि' (इति मेदिनी) ॥

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।

आरुह्यते । आरोहणम् । आरोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० से० अ०) । घञ् (३।३।१९, १८) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहकटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥

व्यूहो वृन्देऽपि

व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । व्यूह्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' इति विश्वः । यत्तु—निर्माणे कायव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तच्च । 'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्तत्वात् ॥

अहिर्वृत्रेऽपि

आहन्ति । 'हन हिंसागलोः' (अ० प० अ०) । 'आहि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।१३८) इतीप् डित् आबो ह्रस्वः । यत्तु 'अहति' इति स्वामिना 'अन्यति' इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । नलोपासंभवात् । 'अहिर्वृत्रासुरे सपे' इति विश्वः ॥

अग्नीन्द्रकास्तमोपहाः ॥ २३८ ॥

तमोऽपहन्ति । 'अपे क्लेशतमसोः' (३।२।५०) इति डः ।

'तमोपहः सहस्रांशुमृगाङ्गजिनवह्निषु' इति विश्वः ॥

परिच्छदे नृपाहेऽर्थे परिवर्हः

परिवर्हते । परिवर्ह्यते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।

'परिवर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते ॥

आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३९ ॥

अतति । बाहुलकाङ् डङ् प्रत्ययः । तेन सहेत्यभिधेयः । तेन विना सीमा=मर्यादा । धातुना योगे सति थोऽर्थो जायते तस्मिन् ॥

आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

आप्नोति । क्तिप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञकत्वात् । 'हुतप्रगृह्या अचि' (६।

१।१२५) इति संधिं न याति । स्मरणे । वाक्यारम्भे च । 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । आहपूर्वादसतेर्वा । 'आः स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु

कवते । कृयते वा । 'कृड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'कु (पापे चेषदर्थे च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिग्भिर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

धक्कयति । 'धक्क नाशने' (चु० प० से०) । बाहुलकाङ्कि प्रत्ययः । दधातेर्वा । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । निन्दा दोषकीर्तनम् ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ।

चन्दति । 'चदि आह्वदे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ

खसति । खस्यति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा । 'खस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु' इति भागुरिः ॥

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४१ ॥

अतति । इन् (उ० ४।११८) प्रत्ययः । 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सुष्ठु एति अयति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा क्तिप् (३।२।७६) । 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मेदिनी) ॥

तु स्याद्भेदेऽवधारणे ।

तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे' (इति मेदिनी) ॥

सकृत् सहैकवारं चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५।४।१९) इति सुच् । 'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः ॥

आराहूरसमीपयोः ॥ २४२ ॥

आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकादाति-
प्रत्ययः ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरस्मिन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमी-
पञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः ॥

उताप्यर्थविकल्पयोः ।

ऊयते स्म । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।
३।१७४) । अप्यर्थः समुच्चयः प्रश्नश्च । 'उतापी' द्वौ च
बाढार्थौ' इत्यजयः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्

शशति । 'शश ध्रुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
द्वत् । 'शश्वत् सहसहार्थयोः' इत्यजयः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३ ॥

सहाक्षेण साक्षः । तमतति । किप् (३।२।१७८) ।

'साक्षात्तुल्यसमक्षयोः' इत्यजयः ॥

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत ।

वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गलर्था'-
(३।४।७२) इति क्तः । नेट् () । वन्यते स्म 'वनु
यावने' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'बत खेदे-
ऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते' इति दन्तोष्ठ्यादावजयः ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४४ ॥

हन्ति । बाहुलकात्तः । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसं-
भ्रमे' (इति मेदिनी) ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ० प० अ०) । प्रथते वा । 'प्रथ
प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्वृत्तिः । इत्थंभूता-
ख्यानः मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा ।
आदिना इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

एति । अयति वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'इति प्रकरणे
हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च
संमतम्' इति विश्वः ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन् । '-सप्तमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अस्ता-
ति च' (५।३।४०) इति पुरादेशः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्ता-
दग्रप्रथमव्यतीतेषु' इति बोधालितः । 'अग्रे' इति अग्रतः ।
आद्यादितसिः (वा० ५।४।४४) ॥

अमर० ५६

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६ ॥

यत्, तत्, परिमाणमस्य । 'तद्धिताः' (४।१।७६) इति बहु-
वचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिताः । तेन डावतुः ।
'यावत् साकल्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
संभ्रमे । पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येऽवधौ अथ ।

अर्थयते । 'अर्थ याच्यायाम्' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्
डोः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरा-
दिलादलोपः । 'अथाधो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले ।
विकल्पानन्तरप्रश्नकात्स्न्यारम्भसमुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकाविध्योः

वृणोति, वृणीते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृञ्
संभक्तौ' (क्या० आ० से०) वा बाहुलकात्थाक् । 'वृथा
निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते' इति विश्वः ॥

नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४७ ॥

नेति नाना । 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (५।१।२७)
इति नञो नाञ् । 'नानाशब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः'
(इति मेदिनी) ॥

नु पृच्छायां विकल्पे च

नुदति । नौति वा । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'णु
स्तुतौ' (अ० प० से०) वा । मित्वादिवात् (वा० ३।२।१८०)
डुः । 'नु स्यात्प्रश्ने विकल्पाथेऽप्यतीतानुनयार्थयोः' इति विश्वः ॥

पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । बाहुलकादुः ।
'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि । आयामे च
समीपे च लक्षणादावनुक्रमे' इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

न नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) डुः (वा० ३।२।
१८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे
(चापि) ननु' इति विश्वः ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।

न पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । किप् (३।२।
१७८) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् तुक् । 'अपि संभावनाप्रश्न-
शङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च'
इति विश्वः ॥

२-व्यर्थोऽयं प्रयासोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२।३९)
सूत्रे कैयटेन 'इह तु वतुर्प' (५।२।३९) विधाय 'आ सर्वनाम्नः'
(६।२।९२) इत्यात्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु 'डावतुं विदधिर' इति ।
अव्ययत्वं तु विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनैवोभयत्रापि लुक्त्वम् ।

उपमायां विकल्पे वा

वाति 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ।
'वा' स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्कैः पादपूरणे । समुच्चये च' (इति मेदिनी) । 'वा' स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इति विश्वः ॥

सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ २४९ ॥

सामयति । 'वाम सान्त्वप्रयोगे' (जु० उ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३८) ॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।७६) सहार्थे ॥

कं वारिणि च मूर्धनि ।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ्भावे विच् (३।३।७५) । 'कम् शिरःमुखवारिषु' इति विश्वः । 'कम् पादपूरणे तोये-' (इति मेदिनी) ॥

इवेत्थमर्थयोरेवम्

'ए' एत्थं भवति । 'डु वम उद्विगणे' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) । 'एवं' प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे इति धरणिः ॥

नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २५० ॥

नुवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७५) ॥

तूष्णीमर्थं सुखे जोषम्

जुष्यते । 'जुष तृप्तौ' (जु० उ० से०) । बाहुलकादम् । 'जोषं सुखे प्रशंसायां तूष्णीलङ्घनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

कूयते कवनम्, वा । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्विम् । कायतेः (भ्वा० प० अ०) डिमिः (उ० ४।१५८) वा । 'किम् कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५१ ॥

नामयति । नाम्यते वा । 'णम् प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्सा-प्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते' (इति मेदिनी) । संभाव्यं संभावना ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादम् । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थकं । अलं शक्तौ च निर्दिष्टम्' इति विश्वः ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने

ह्वयते । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । 'बाहुलकान्मः' ॥

समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥

समेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'आः समिण्ति-कषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥

पुनरप्रथमे भेदे

पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः, अ(कार)स्योकारः । 'पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

नृणाति 'नृ नये' (भ्या० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'नृत् इत्-' (७।३।५०) । 'निर्निश्चये कान्ताद्यर्थे निर्निःशेष-निषेधयोः' इति विश्वः ॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५३ ॥

प्रबन्धे अविच्छेदने क्रियाकरणे । पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् का । 'पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभावेषु' (इति मेदिनी) ॥

ऊर्युरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

ऊयते । 'ऊयी तन्नुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्वरीक्; रीक् च । वयतेः (भ्वा० उ० अ०) ररीक् । संप्रसारणम् (६।४।१५) । 'ऊररी चोररी चोरी विस्तारे-ऽङ्गीकृते त्रयम्' इत्यजयः ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर्

'परे' इति लोकविशेषणम् । स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥

वार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५४ ॥

किलति । 'कील शैले' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति कः । 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः' इति विश्वः । 'वार्तायामरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु ।

खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५५ ॥

'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इत्यभिशब्दात्तत्सिद्धिः ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुः

प्रान्दति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुस् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् प्राप्ति वा । 'अद भक्षण' (अ० प० अ०) । नामशब्दार्थे ॥

१ अत्र ह्रस्वादौ पाठादं 'उरी ह्रस्वादिरपि'—इति मुकुटपी-यूपव्याख्ये ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।

मेथति । 'मेथृ संगमे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । बाहुलकादोः । तन्त्रेणोभयमिह निर्दिष्टम् । अन्योन्यार्थे ॥

तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे

तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषये इह ॥

हा विषादशुगर्तिषु ॥ २५६ ॥

जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । क्तिप् (३।१७८) । 'हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (जु० प० अ०) । 'हाङ्' (जु० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) मलोपः । '—अहहा दीर्घान्तमपि'—इति मुकुटः । तत्र क्तिप् (३।२।७६) बोध्यः । 'अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्रेशप्रहर्षयोः । संबोधनेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

हि हेतावधारणे ॥ २५७ ॥

हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । क्तिप् (३।२।७८) तुगभावो वा । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमास्ययोरपि । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च' (इति मेदिनी) । तत्र पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः ॥

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम् ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

चिरमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ चिरा रात्रयः । 'अच्प्रत्यन्वव' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । चिररात्रानयते । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ चिरमस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (३) ॥*॥ आवपदेन 'चिरम्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते । चिरोऽर्थो येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'दीर्घकालस्य' ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥

मोहनम् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । बाहुलका-

दुस् ॥ (१) ॥*॥ 'नित्यवौप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःशब्दस्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥*॥ शशति । 'शश ह्रतगतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्वतिः ॥ (३) ॥*॥ अमि क्षणौति । 'क्षु तेजने' (अ० प० से०) । बाहुलकाद्विमुः । 'अन्येषामपि'—(६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ न सकृत् ॥ (५) ॥*॥ समास्तुत्यार्थाः । अजयस्तु अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह—'अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते' इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् । 'वारंवारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेष्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । पञ्च 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य' ॥

स्नाग्गटित्यञ्जसाहायद्राङ्मङ्क्षुसपदि द्रुते ।

'क्षै पाके' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । सामकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।७५) ॥*॥ 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) झटमेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ अञ्जनम् 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (ङ० प० से०) । 'कृत्यल्युटो (कृतो) बहुलकम्' (वा० ३।३।११३) इति पचायच् (३।१।१३४) अञ्जं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । पचायच् (३।१।१३४) । क्तिप् (३।२।७६) वा ॥ (३) ॥*॥ ह्वनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । बाहुलकाद्भावे घञ् (३।३।१८) । 'पृषोदरादित्वाद्भस्य' यः । ततो नञ्समासः । ॥ (४) ॥*॥ संपद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समोऽन्त्यलोपः ॥ (५) ॥*॥ द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'बाहुलकात् कः' ॥ (६) ॥*॥ मज्जति । 'डु मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्सुः । 'मस्जिनशोः' (७।१।६०) इति चुम् । 'स्कोः' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'तत्क्षणावर्था' ॥

बलवत्सुष्टु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ सुतिष्ठति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२।५) इति कुः ॥ (२) ॥*॥ किं च तद् उत च ॥ (३) ॥*॥ सूयते । 'षु गतौ' ('प्रसवैश्वर्ययोः') (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) तुगभावः । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (५) ॥*॥ अति च इव च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अतिशयस्य' ॥

१—'श्रै पाके' इत्यस्य दन्त्यादेरभावात्तालव्यादित्वापत्तिभियांचित्यमेतत् । तस्मात् 'सु गतौ' इत्यस्माद्बाहुलकाद्भाक् । यद्वा 'संपदादिक्रियन्तं स्तुतमा समन्तादकति' इति शकन्वादित्वमङ्गीकार्यम् ॥

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिख्ड नाना च वर्जने ॥ ।

पर्थयति । 'पृथ प्रक्षेपे' (चु० प० से०) । बाहुलकात् कक् ॥ (१) ॥*॥ 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (५।२।२७) इति निषेधार्थाद्विशब्दान्ना ॥ (२) ॥*॥ अन्तरेति । इणो णः ॥ (२) ॥*॥ ऋतीयते । 'ऋतिः' सौत्रः । ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ' (खा० प० अ०) । रुक् प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ ननो 'विनञ्भ्याम्' (५।२।२७) इति नाञ् प्रत्ययः ॥ (६) ॥*॥ षद् 'वर्जने' ॥

यत्तद्यतस्ततो हेतौ

यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'गमादीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । अनुनासिकलोपः (वा० ६।४।४०) । तुक् (६।१।७५) ॥ (२) ॥*॥ यस्मात् तस्मात् यत्तद्व्याम् 'पञ्चभ्यास्तसिल्' (५।३।७) । त्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हेतौ' ॥

असाकल्ये तु चिच्चन ॥ ३ ॥

चेतति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥*॥ चनति 'चन शब्दे' () । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'असकलार्थस्य' ॥

कदाचिज्जातु

कदा च चिच्च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ जायति । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्तुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कस्मिंश्चित्काले' ॥

सार्धे तु साकं सत्रा समं सह ।

ऋध्यति । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । बाहुलकात्कैम् । सह ऋधं वर्धनम् । 'सहस्य सः' (६।३।१८) इति सः ॥ (१) ॥*॥ सह अकनम् । अम् प्रत्ययः । 'सहस्य-' (६।३।७८) इति सादेशः । 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥*॥ सह त्रायते । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ समति 'षम वैकुण्ठे' (भ्वा० प० से०) अम् ॥ (४) ॥*॥ सहते । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ 'सजुषं' शब्दोऽप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'सहेत्यर्थे' ॥

१—इदं च 'प्रयेः कित्संप्रसारणं च' (उ० १।११७) इति सूत्रज्ञानमूलकम् । तत्राप्ययं विशेषः 'उक्तसूत्रमते जान्तत्वम् । भवन्मते कान्तत्वम् इति ॥ २—'येनतेनादि च । यथा 'वितर गिरमुदारा येन मूकाः पिकाः स्युः'—इति स्वामी ॥ ३—कस्यप्रत्ययस्य कित्तेन 'ऋधम्' इति प्रयोगस्यैवापाद्यमानत्वेन 'सार्धम्' इति प्रयोगानिष्पत्त्या विन्यमेतत् । तस्मात् 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्' इति वक्ष्यमाणस्योभयशेषत्वमेव बोध्यम् ॥ ४—तथा च 'सजुः सहायं' इति त्रिकाण्डशेषः ।

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्

प्राध्वनति । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) डमप्रत्ययः । 'प्राध्वं तु प्रणते चातिदूरे वर्तमाने बन्धने' ॥ (१) ॥*॥

व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥

त्रियते । 'वृड्' (क्त्वा० आ० से०) । 'वृल्' (खा० उ० से०) । थाक् 'वृथा वन्ध्ये निष्कारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुह्यति । का प्रत्ययः । 'पृषोदरादित्वात्' (६।३।१०९) हस्य घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यर्थके' ॥

आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ।

आहन्ति । डोप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ उत च आहो च, अनयोः समाहारः ॥ (२) ॥*॥ किम् च उ तच, अनयोः समाहारः । ('किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ कानम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कायतेडिंसिः (उ० ४।२।५८) ॥ (४) ॥*॥ किम् च उ च । 'किमु संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ ('उत प्रश्ने वितर्के च उताप्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः) ॥ (६) ॥*॥ षद् 'वितर्कनस्य' ॥

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे

तुदति । डुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । क्तिप् तुगभावः ॥ (२) ॥*॥ चनति । चिनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (३) ॥*॥ स्मयते । 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (४) ॥*॥ हन्ति । डः (वा० ३।२।१०१) । ('ह स्यात्संबोधने पादपूरणे च विनिग्रहे । नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ वाति । डैः ॥ (६) ॥*॥ षद् 'ऋोकचरणपूर्णतायाम्' ॥

पूजने स्वती ॥ ५ ॥

सवति । 'षु गतौ (प्रसवैश्वर्ययोः)' (भ्वा० प० अ०) । डुः (वा० ३।२।१८०) । ('सु पूजायां श्रुतार्थेऽनुमतिकृच्छ्रसमृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूजने' ॥

दिवाहीति

दीव्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ अहि दिवसे । इति ना अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ।

दुष्यन्त्यत्र । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । आ प्रत्ययः ।

१—आहो हस्वादिरपि । 'विकल्पे विसयेऽप्यहो' इति रुद्रवचनात्—इति मुकुटः ॥ २—चकारादुषापि—इति स्वामिमुकुटौ । 'उषा रात्रौ तदन्ते च' इति मेदिनी ॥

(दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ' इति विश्वः ॥)
(१) ॥*॥ नजति । 'ओ नस्जी व्रीडे' (तु० प० से०) ।
तमु प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ रजनौ राजौ इत्यर्थे ॥

तिर्यगर्थे सांचि तिरोऽपि

सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० प० से०) । 'इजजा-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'तृ'
(भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । 'क्वचिदपवाद-
विषयेऽपि—' इतीद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिर्यगर्थे' ॥

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) णिजन्तः ।
क्रिप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥*॥ प्यायते । 'प्यैङ् वृद्धौ'
(भ्वा० प० अ०) । ट् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ अङ्गति । 'अणि
गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (३)
॥*॥ 'हि गतौ' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।३।७५) ॥
(४) ॥*॥ हन्ति । डै प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ भाति । 'भा
दीप्तौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकाङ्गोस् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'संबोधनार्थकाः' ॥

समया निकषा हिरूक् ।

समयनम् । 'आ समिण् निकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ।
'समयान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकष-
णम् । पूर्ववत् । 'निकषान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ हिनोति । रुक् प्रत्ययः । 'हिरूक् मध्ये विनार्ये
च' इति रुद्रः । 'हिरुगुक्तं च सामीप्ये' इत्यमरमाला ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'सामीप्ये' ॥

अतर्किते तु सहसा

सहते । 'सह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असा प्रत्ययः
॥ (१) ॥*॥ अतर्कितेऽविचारिते ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् । 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' (५।३।
३९) ॥ (१) ॥*॥ पुरति 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) ।
बाहुलकादतसुक् ॥ (२) ॥*॥ अग्रे । आद्यादित्वात् (वा०
५।४।४४) तसिः ॥ (३) ॥*॥ त्रयः 'अग्रार्थाः' ॥

खाद्वा देवहविर्दाने औषद्बौषद्बषट् खधा ।

खादतेऽनेन । 'खाद् आखादने' (भ्वा० आ० से०) ।
आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य ङः । सुष्ठु
आ ह्रूयतेऽनेन वा । डा प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ श्रूयते । अ-

नेन वा 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाङ्गोषट् ॥
(२) ॥*॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
डौषट् ॥ (३) ॥*॥ डषट् च ॥ (४) ॥*॥ खद्यतेऽनेन ।
'ष्वद् आखादने' (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः । पृषोद-
रादित्वात् (६।३।१०९) दस्य घः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'देवह-
विर्दाने' ॥

किंचिदीषन्मनागल्पे

किम् च चित् च अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ईष-
णम् । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अत् प्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । आक्
प्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अल्पे' ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

प्रकर्षेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रत्ययः
(३।४।२२) । 'समासे—' (७।१।३७) इति ल्यबादेशः । तुक्
(६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ अमुष्मिन् । अदसः 'सप्तम्याङ्गल्'
(५।३।१०) ॥ (२) ॥*॥ भवान्तरे जन्मान्तरे ॥

व वा यथा तथैवैवं साम्ये

वाति । वानं वा । डः (वा० ३।२।१०९) । कचित् 'वत्'
इति पाठः । स तु न युक्तः । वति (५।१।११५) प्रत्ययेन
गतार्थत्वात् । न च वतिरेवात्र पठितः । सादृश्यपर्याये प्रत्य-
यपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वण्वुवादीनाम-
पाठात् । 'वं प्रचेतसि जानीयादिवाथे तु तदव्ययम्' इति
मेदिन्यादिसंमतेऽथ ॥ (१) ॥*॥ क्रिपि (३।२।१७८) तु वा
॥ (२) ॥*॥ येन तेन प्रकारेण । 'प्रकारवचने थाल्' (५।
३।२३) विभक्तित्वात् (५।३।१) ल्यदायत्वम् (७।२।१०२)
॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ अयनम् । 'इण्शीभ्यां वन्' (उ०
१।१।५२) । ('पवौपम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे' इति
हैमः) ॥ (५) ॥*॥ 'इण्' (अ० प० अ०) । बाहुलकाङ्गम् ॥
(६) ॥*॥ षट् 'साम्ये' ॥

अहो ही च विस्मये ।

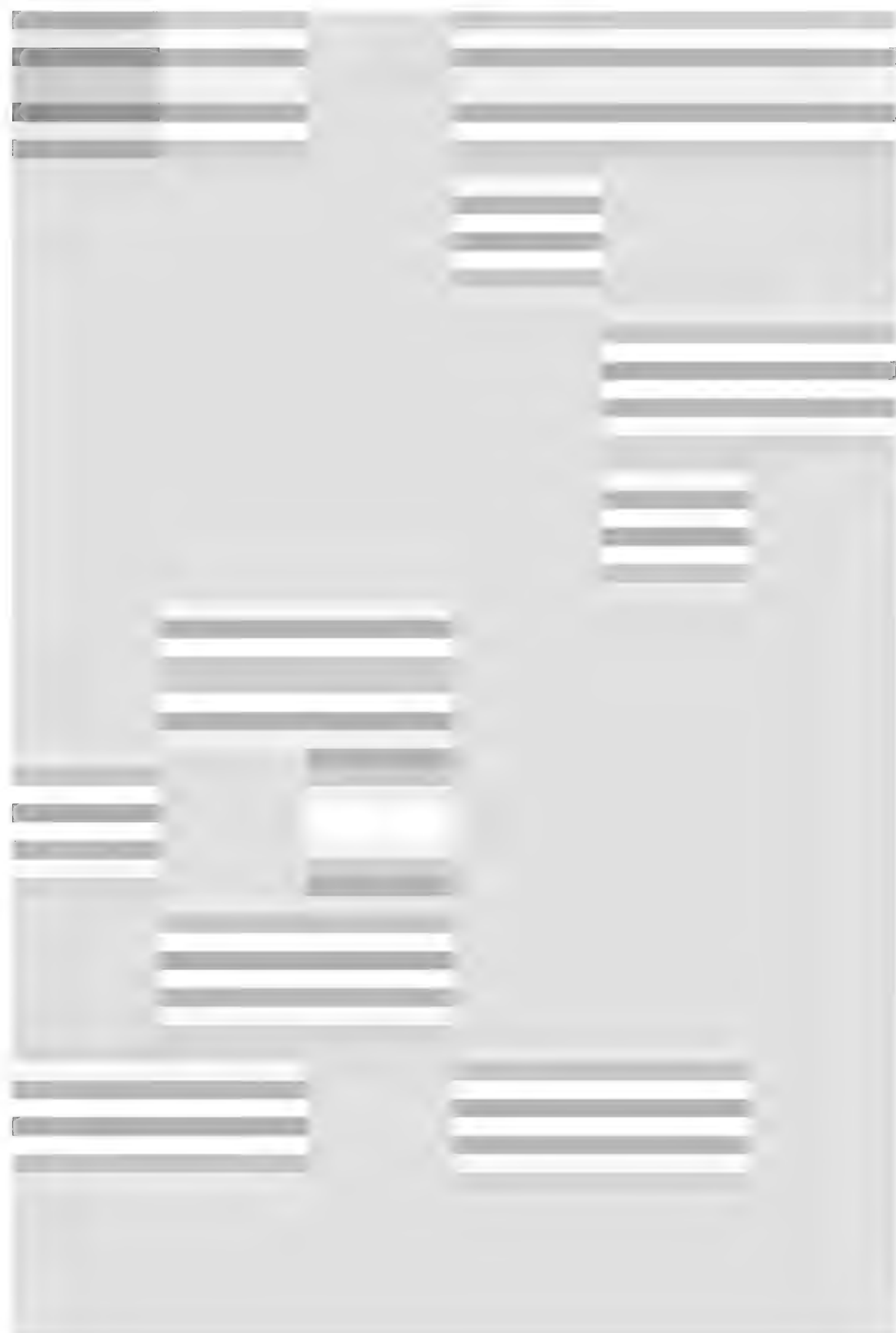
अहानम् । 'ओ हाङ् गतौ' (तु० आ० अ०) । डो प्र-
त्ययः ॥ (१) ॥*॥ हननम् । बाहुलकाङ्गौ ॥ (२) ॥*॥
अद्भुते । द्वे 'विस्मये' ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तोषणम् । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । बाहुलकाङ्गीम् ।
उपधाया ऊत् ॥ (१) ॥*॥ 'अकचप्रकरणे' 'तूष्णीमः काम्
वक्तव्यः' (वा० ५।३।७९) । 'मिदचोऽन्यात्परः' (१।१।४६)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौने' ॥

१—साचिः स्त्रीलिङ्गापि प्रकृत्यन्तरमस्ति । 'मितौ साची
परिणतमुखी' इति सप्तकुमारिका ॥ 'तिर्यक् साच्चिरपि स्त्रियाम्'
इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

१—स्वामिसुकुटाभ्यां तु द्वयशब्दो गृहीतः ॥ २—'ही-
शब्दो दीर्घान्तः । 'ही विन्विनो विपाकः' इति माघः—इति स्वा-
मिसुकुटौ ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समानेऽहनि । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।१।१८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ स चासौ क्षणश्च ॥ 'तत्काले' द्वे ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । दिशं स्थायति । 'स्त्यै शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । षत्वम् (८।२।३६) । ह्रस्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकत्वाज्ज्ञत्वं न । यद्वा दिशति । अष्ट्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (१) ॥*॥ समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० से०) । अम्प्रत्ययः ॥*॥ मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं' च—इति पठति । तत्र 'शम् उपशमे' (दि० प० अ०) धातुर्णिजन्तः । विच् (३।२।७५) । कल्याणार्थं त्रीणि ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ डाच् ॥ (२) ॥*॥ णश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मध्यस्य' ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

प्रकर्षेण सोढ्वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा- (३।४।२२) । त्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥*॥ हठोऽर्थो यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ स्थानस्य करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादेप्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ युक्ते उचितार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि' (इति मेदिनी) द्वे 'युक्ते' ॥

अभीक्ष्णं शश्वदनारते ।

अभीक्ष्णवनम् । 'क्षु तेजने' (अ० प० से०) डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अमेदीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शशनम् । 'शश ह्रुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनारते निरन्तरे' ॥

अभावे नहानो नापि

नहति । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ०

१—कुत्वस्याप्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥ २—'उपजोषम् चवर्गतृतीयतृतीयम्' । अन्तस्थाद्यतृतीयम् इत्येके—इति वीथूपव्याख्या ॥

४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ नैवोऽयमकारः ॥ (२) ॥*॥ नहति । डो ॥ (३) ॥*॥ डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अभावे' ॥

मास्य मालं च वारणे ॥ ११ ॥

'मा च स च' अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मानम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतति । 'चिती' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः । यद्वा 'यद्' शब्दाणिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षान्तरे' ॥

तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम् ।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । अतं सततगमनं धयति, दधाति वा । विच् (३।२।१५) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनम् । 'अञ्ज व्यकल्यादौ' (रु० प० से०) । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति भावे पचाद्यच् (३।१।१३४) अञ्जं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्तिप् (३।२।७६) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तत्त्वार्थे' ॥

प्राकाशये प्रादुराविः स्यात्

प्राप्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । उस् ॥ (१) ॥*॥ अवते । 'उड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । इड् (इस्) । (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुटार्थे' ॥

ओमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवतेष्टि-

१—एवं सति स्थानिनैव सिद्धेऽस्थोपादानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादकार एवाभावबोधकः । एव अत 'अ स्वल्पार्थेऽप्यभावेऽपि' इति हैमे 'अ शब्दः स्यादभावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः । अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः' इति मेदिन्यां च पृथगुपादानं संगच्छते । अत एव स्वामिनापि अ विप्र इव भाषसे इति वाक्यस्य 'विप्रवन्न श्वेषे' इत्यर्थ उक्तः । भवन्मते तु समस्तस्य क्रियायामन्वयायोगात् । समासानुपपत्तेश्च ॥—'अन- शब्दोऽपि निषिद्धे । अनोपमा ते बुद्धिः' इति—मुकुटपीथूपव्याख्ये ॥ २—'रवावद्धाः' इति कप्फिणाभ्युदये भाषासमावेशः । तत्र प्रकृतपक्षे 'रवाः शब्दाः बद्धाः संयताः । 'बन्ध बन्धने' क्तः । संस्कृते तु रवौ सूर्ये अद्धा तत्वम्' इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥

लोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन् मन एव टिलोपः । 'उवर-
खर-' (६।४।२०) इत्युटौ । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥
इणो बाहुलकाद्गुम् ॥ (२) ॥*॥ परं सिमीते, सिनोति, सीनाति
वा । डम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्याडिः ॥
(३) ॥ त्रीणि 'अनुमतौ' ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आधादित्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (१)
॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥
(२) ॥*॥ सर्वस्मात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।८) ॥ (३)
॥*॥ विषु अञ्चति । किन् (३।२।५९) ॥ (४) ॥*॥ 'अभि-
तः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इत्याद्यपि ॥*॥ चत्वारि 'स-
र्वत इत्यर्थे' ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कमेर्णिङन्तादम् । 'अकामानुमतौ काममसू-
योपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमतौ कामम्' इति
क्वित्पाठः । तत्राङ् बोध्यः । 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः ।
'कामं कामाभ्यनुज्ञयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

असति । अस्यति वा । तुन् । 'अस्तु' स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्य-
स्यापीडयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चान्नामश-
ब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ॥

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु' 'च' निपातद्वयस्य समाहारद्वन्द्वः ॥

कश्चित्कामप्रवेदने ।

'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥
(१) ॥*॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गह्वं

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (२।१।१७) इत्यव्य-
यीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (१)
॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निन्दितेऽर्थे' ॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।९) । यो य
आत्मा, यद्यन्नात्मीयम्, तद्यथास्वम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य
द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति
सूत्रेण ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यथायोग्ये' ॥

मृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥ मथते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
अइयादित्वात् (उ० ४।१।१२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ विगतं
तथा=सत्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे 'असत्ये' ॥

यथार्थं तु यथातथम् ।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।९)
॥*॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा' शब्दः 'तथ' शब्दो वा
सत्यार्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्ये' ॥

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभूतिस्तु 'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठति । 'चान्वाचये
समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये । पक्षान्तरे तथा पादपूर्णेऽप्य-
वधारणे' इति रुद्रः ॥ पञ्च 'निश्चयार्थकाः' ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे । प्राचो देशात् । प्राङ् देशो वा । 'सप्तमी-
पञ्चमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः 'अञ्छेर्लुक्' (५।३।३०) । एवं
दिशि काले च ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

नु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (चु० प० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ अव श्यायते । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ॥
डम् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥

संवद्वर्षे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । किप् (३।२।
७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । यद्वा संव-
दति विच् (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्वाग

अवरे अञ्चति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अञ्छेर्लुक्' (५।
३।३०) । षष्ठीदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वकालतः
पश्चात् । अवन्तमञ्चति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः ।
किप् (३।२।१७८) । 'आम् ज्ञानविनिश्चये' इति बोधालितः ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चये' ॥

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

सुष्ठु अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ॥

अल्पे नीचैः

नि नीचयते । 'चिन् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'नौ
दीर्घश्च' (उ० ५।१।३) इति डैसिः ॥ (१) ॥*॥

महत्युच्चैः

उच्चयते । 'उदि चेडैसिः' (उ० ५।१।२) ॥ (१) ॥*॥

१—कुत्रचित् 'उच्चयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥—२ त्रिकाण्ड-
शेषपुस्तके तु 'शब्दौ' इति नास्ति, अत एव न छन्दोभङ्गः कश्मीरलि-
खितसुभापुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितम् ॥

प्रायो भूम्नि

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) ॥ (१) ॥*॥

अद्भुते शनैः ।

शणति । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । शानयति वा । 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐस् प्रत्ययः । पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) णस्य नः, ह्रस्वो वा ॥ (१) ॥*॥ अद्भु-तेऽशीघ्रायै ॥

सना नित्ये

सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'सनात्' 'सनत्' ॥

बहिर्बाह्ये

बहति 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । इस् । बवयो-रमेदः ॥

स्मातीते

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) डम् प्रत्ययः । 'स्मिञ्जे डः' (वा० ३।२।१०९) वा ॥ (१) ॥*॥

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

असनम् । 'अस क्षेपणे' (दि० प० से०) तम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । तिर्वी । 'अस्त्याह' (शब्दौ) कालसामान्ये तिङ-न्तप्रतिरूपकौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुषोक्ताडु

रुषा कोपेनोक्तौ वचने ॥*॥ अवनम् । 'उड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । तुग् (६।१।७५) न । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥

ऊं प्रश्ने

ऊढ्यतै । 'ऊढी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । मुक्प्र-त्ययः ॥*॥ ('उम्' इति) ह्रस्वपाठे डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'रुषा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनये त्वयि ।

इयते । अय्यते वा । इः (उ० ४।१३९) । इन् (उ० ४।११८) वा ॥ (१) ॥*॥ अनुनये सान्त्वने ॥

हुं तर्के स्यात्

हवनम् । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

उषा रात्रेरवसाने

ओषिति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ।

'उषा स्याद्रजनीशेषे 'उषः' इत्यपि दृश्यते' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥

नमो नतौ ॥ १८ ॥

नमनम् । 'णम प्रह्वये' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४१९८९) ॥ (१) ॥*॥

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥

निन्दायां दुष्ट

दुःस्थानम् । 'अपदुःसुष्ठु स्थः' (उ० १।२५) । इति कुः । सुषामादित्वात् (८।३।९८) षः ॥ (१) ॥*॥

सुष्टु प्रशंसने ।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥

सायं साये

सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युगा-गमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥*॥ साये दिनान्ते ॥

प्रगो प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'गौ शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । के प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ प्रातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अरन्प्रत्ययः (उ० ५।५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे प्रभाते । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्रग-शब्दस्यैत्वं निपात्यते । अव्ययेभ्यः पृथक्करणात् ॥ द्वे 'प्र-भाते' ॥

निकषान्तिके ॥ १९ ॥

(निकषणम्) । 'आसमिण्निकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥ (१) ॥*॥

परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वे वर्षे परत् । 'सद्यःपरत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे 'परारि' (१) 'ऐषमस्' (१) शब्दौ (क्रमेण) ॥*॥

अद्यात्राहि

अत्रास्मिन् अहनि । 'सद्यःपरत्-' (५।३।२२) इति 'अद्य' 'अद्य' शब्दः साधुः ॥ (१) ॥*॥

अथ पूर्वोऽहीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेधुरादयः ।

पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधरान्यान्यतरेभ्यश्च 'पूर्वेऽहि' इत्यादावर्थे पूर्वोत्तरादयः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः । आदिना 'उत्तरेऽहि अपरेहि, अन्यस्मिन्नहि, अन्यतरस्मिन्नहि, इतरस्मिन्नहि । द्वितीयेनादिशब्देन 'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अधरेद्युः' 'अन्येद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः' । 'सद्यःपरत्-' (५।३।

२२) इत्यादिना निपातितः । 'पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे' इति छद्रः । (कमेणैकैकम्) ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयस्मिन्नहनि । 'द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः' (वा० ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ('सद्यः परतु-') (५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥

परे त्वहि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मिन्नहनि । ('सद्यः परतु-') (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥

ह्योऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमो ह्यः-सोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्चात्रानुकूलः ॥ (१) ॥*॥

अनागतेऽहि श्वः

आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥

परश्वश्च परेऽहनि ।

परं च तच् श्वश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले । 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ ('चात्' दानीं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तस्मिन्काल इत्यर्थे' ॥

युगपदेकदा

युगन्त्यस्मिन्काले । 'यु मिश्रणादौ' (अ० प० से०) । गौपतक् प्रत्ययः । युगं पयतेऽस्मिन् । 'पय गतौ' (भ्वा० अ० से०) । इत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ एकस्मिन् काले । 'सर्वैकान्य-' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वस्मिन्काले । 'सर्वैका-' (५।३।१५) इति दा ॥ (१) ॥*॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (५।३।१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वस्मिन्काले' ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्काले । 'इदमोर्हि' (५।३।१६) । 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥*॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः

१—'द्युस्' इति केवलमप्यव्ययम् । अत एव क्षीरस्वामिना—'द्युर्दिनम्' इति श्रीभोजः यथा 'द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम्'—इति लिखितम् ॥ अस्याव्ययत्वं च 'धुरादौ दिवंसेऽपि स्यात्' इति विश्व-शुक्तस्य ध्रुगणधुपिण्डादिशब्देषु भास्कराङ्गीकृतस्य प्रथमान्तस्य प्रति रूपकत्वेन ॥ २—इदं तु 'योगपद्य-' (२।१।६) निर्देशे दकारश्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यम् । तस्मात् प्रत्यये तवर्गवृत्तीयो-पान्यत्वमङ्गीकरणीयम् ।

अमर० ५७

॥ (२) ॥*॥ तस्मात् प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गणे पाठान्मा-न्तत्वम् ॥ (२) ॥*॥ अस्मिन्काले । 'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'अधुना' (५।३।१७) इति निपातितः ॥ (४) ॥*॥ पञ्च 'अस्मिन्काले' ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा । प्राचि देशे काले च, प्राचो देशात् कालाच्च, प्राङ् देशः कालो वा । '—सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः—' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अञ्छे-र्लुक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्, अवाङ् देशः । अवाक् । यत्तु मुकुटः—'तस्यास्तातेः'—'लुक्' (५।३।३०) इति लुक् इत्याह । तत्र । उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अञ्छेर्लुक्' (५।३।३०) इति दर्शनाच्च । 'पूर्वादौ' इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां ग्रहः । 'प्रत्यगादयः' इत्यादिशब्देन 'उत्तरात्' 'अधरात्' 'दक्षिणात्' (इत्यत्र) 'उत्तराधर-' (५।३।३४) इत्यातिः । 'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणेन' (इत्यत्र) 'एनवन्यतरस्यां—' (५।३।३५) इत्येनप्, 'दक्षिणा' (इत्यत्र) 'दक्षिणादाच्' (५।३।३६), 'दक्षिणा-हि' (इत्यत्र) 'आहिच दूरे' (५।३।३७), 'दक्षिणतः' 'उत्तरतः' (इत्यत्र) 'दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच्' (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

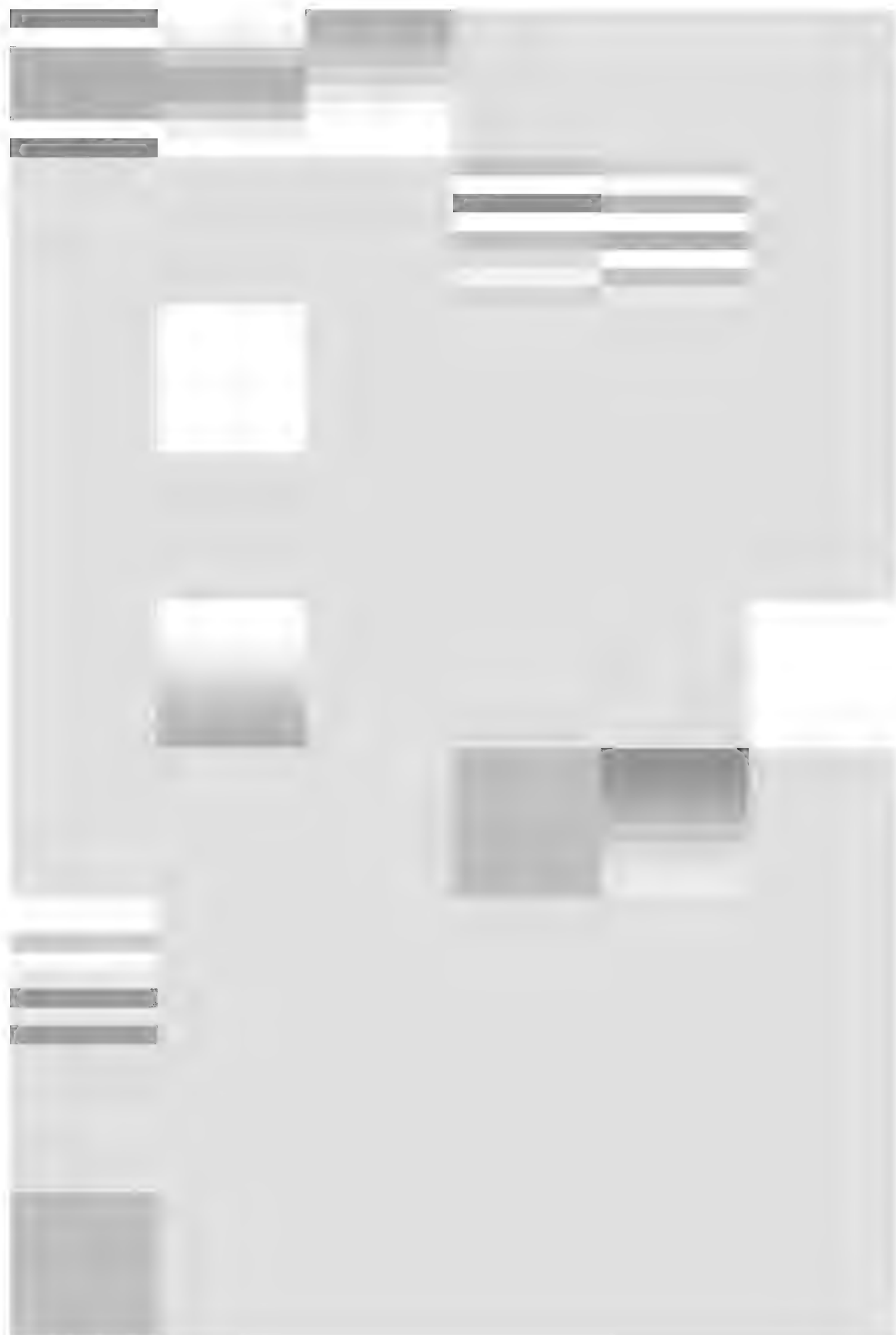
॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'त्रियां किन्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।११८) 'न-पुंसके भावे कः' (३।३।११४) 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) 'अद-न्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' (वा० २।४।३०) इत्यादीनि, सन्ना-दिर्घेषां क्यजावीनां ते सन्नादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन्वर्गे 'संगृह्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन् ।' बाहुलकात् 'ग्रहवृद्ध्यां—' (३।३।५८) इत्यधि-करणेऽपि । 'तस्मिन्' लिङ्गसंग्रहवर्गे संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुन्नये-दूहेत् । कीदृशैः शास्त्रैः, प्रागनुक्तैः । क्वचित् 'अनुक्तौ' इति पाठः । तत्रेहानुक्तमपि सलिङ्गशास्त्रैरुच्यम् । यद्वा सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति प्रत्येकमूहे करणत्वं बोध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्त्यम् । कुदादिजभिन्न-सन्नादिजानामलभात् । 'सन्नादिभ्यो विहितकृजैः' इति व्या-

१—सूत्रैकदेशलेखनेऽपि सकलसूत्रालेखनेनैव यदि प्रत्याख्ये यत्वं तर्हि भवतोऽपि 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्-शकालेष्वस्तातिः' (५।३।२७) इति सूत्रस्थाने केवलं 'सप्तमीपञ्चम-प्रथमाभ्यः' इत्येतावलेखेन प्रत्याख्येयत्वं कुतो न स्यात् । सूत्रप्रार-म्भांशल्यागोऽप्युभयोः समान एव ॥

ख्यानेऽपि व्यर्थविशेषणत्वात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्य-
यार्थाद्वैलिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि सलिङ्गशा-
स्त्रादिभिलिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ।

लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तं
काण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषैरत्रोक्तैः प्रागुक्तैश्च
यदि न बाध्यते । 'अपवादविषयं विहाय सर्वत्र प्रवर्तते'
इत्यर्थः ॥

स्त्रियामीदृष्टिरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

'स्त्रियाम्' इत्यधिकारः । ईच्च ऊच्च तौ विरामे विरामावन्तौ
वा यस्य तच्च तदेकाच्च । श्रीः, धीः, ह्रीः, 'भूः' 'भूः',
'द्वैः', 'जुः', लवनं लः, भवनं भूः, नयति नीः, । 'छनाति
लः' इत्यादौ तु परत्वात् 'कृतः कर्तरे' () इति त्रिलि-
ङ्गत्वम् । योनिर्भगम् तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियां स्यात् ।
माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः पुंभूम्नि' इति विशेषः ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् ।

विद्युदादीनामद्यनां स्त्रियाम् । विद्युत् । तडित् । रात्रिः,
रजनिः । वल्लिः, वीरुत् । वीणा, विपञ्ची' इत्यादौ 'व्यावृढ-
न्तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने
वाणीं पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः,
कुः । सरित्, त्रिस्रोताः, विपाद् । ह्रीग्रहणं चिन्त्यम् । 'ईदृ-
ष्टिरामैकाच्' इति, त्रपादौ 'ड्यावृढन्तम्' इति च, सिद्ध-
त्वात् । केचित्तु 'धियाम्' इति पठन्ति । संवित्, चित्,
प्रतिपत् ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् । कीदृशः
सः । एकोऽर्थो यस्य सः । 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१) इत्यनेन
समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, पञ्चाक्षरी ।
अदन्तैः किम् । पञ्चकुमारि, दशधेनु । एकार्थः किम् । पञ्च-
कपालः, पञ्चकपालौ, पञ्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । पञ्च-
पात्रम्, चतुर्गुणम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८
सूत्रे) तु 'त्रिपुरि' इति दृश्यते ॥

१—'खूः स्त्रियां निहरे खूवे' इति मेदिनी । खूवो यज्ञपात्रम् ॥
२—'किन्वन्ति' (उ० २।५७) इत्यादिना किन्दीर्घौ । 'द्विहि-
रण्यरक्षसोर्द्वैः कामचारः, जूः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि' इति-
रूपमञ्जरी—इति मुकुटः ॥ ३—'जूरुवरागमने प्रोक्ता सामा-
न्यगमने स्त्रियाम् । जूराकाशसरस्वत्यां पिशाच्यां, जवने त्रिषु' इति
मेदिनी ॥

तल्वृन्दे येनिकथ्यत्रा वैरमैथुनिकादिवृत् ।

स्त्री भावादावनिकिण्वुल्लण्चण्वुचक्यग्युजिञ्ज-
निशाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च ड्यावृढन्तं चलं स्थिरम् ।

तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता । वृन्दे समूहे
यश्च इनिकथ्यत्राश्च, तदन्तं स्त्रियाम् । पाश्या, खलिनी,
शाकिनी, गोत्रा, रथकथ्या । वृन्दे किम् । मुखे भवो 'मुख्यः',
दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' 'द्वन्द्वादुन्वैरमैथुनिकयोः' (४।३।
१२५) अश्वमहिषिका, काकोलूकिका, अत्रिभरद्वाजिका, कु-
त्सकुशिकिका । आदिना 'पादशतस्य' (५।४।१) 'दण्डव्यव-
सर्गयोश्च' (५।४।२) इति वुनो ग्रहणम् । द्विपदिकां ददाति,
द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् । वैरेत्यादि किम् । 'वासुदेवार्जु-
नाभ्यां वुन्' (४।३।१८) । वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेवकः ।
वुनो प्रहां वुणं उपलक्षणम् । क्वचित् 'वुः' इति पाठः ।
'गोत्रचरणाच्छृङ्गायाकारतद्वेषु' (५।१।१३४) वुञ् । गा-
र्गिकया श्लाघते, काठिकया । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५।१।
१३३) वुञ् । शैष्योपाध्यायिका । 'स्त्रियाम्' (३।३।९४) इ-
त्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः
प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् । 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३।
११२) । अकरणिः, अजननिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) ।
कृतिः, भूतिः, । 'ण्वु' इति ण्वुल्लण्वुचोः सामान्यग्रहणम् ।
'रोगाख्यायां ण्वुल्लहलुम्' (३।३।२०८) । प्रच्छर्दिका, प्रवा-
हिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' (वा० ३।३।१०८) ।
आसिका, शायिका । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३।३।१११) ।
भवतःशायिका, इक्षुभक्षिका । 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्'
(३।३।४३) । 'णचः स्त्रियामञ्' (५।४।१४) स्वार्थिकः ।
व्यावक्रोशी, व्यात्युक्षी । 'त्रजयजोर्भावे क्यप्' (३।३।९८) ।
त्रज्या, इज्या । 'समजनिषद०' (३।३।९९) इति क्यप् ।
समज्या, निषद्या । स्त्रीभावादौ किम् । 'वदः सुपि क्यप्च'
(३।१।१०६) । मृषोद्यम् । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) ब्रह्म-
भूयम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा, कामना ।
'प्रेश्राख्यानयोरिच्च' (३।३।११०) । कां त्वं कारिं गर्णि वा-
कार्पाः । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । पचा, त्रपा,
मिदा, छिदा, । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । चिकीर्षां,
पुत्रीया । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) । ईहा, ऊहा । 'ग्ला-
म्लज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) । ग्लानिः । 'कृजः श
च' (३।३।१००) । क्रिया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उणादौ
न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च । 'वीज्याज्वरिभ्यो निः' (उ०
४।४८) । 'सृष्टिभ्यो कित्' (उ० ४।४९) । श्रेणिः, श्रोणिः,
द्रोणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । 'अतिःसृष्टधर्म्यवितृ-

१—'विभाषाख्यानपरिश्रयोरिच्च' इत्यानुपूर्विकस्य सत्रस्यानुपू-
र्वीव्यत्यासेन लेखः प्रामादिक' ॥

भ्योऽनिः' (उ० २।१०२) धरणिः, धमनिः, सरणिः । कृवि-
चमितनिधनिसर्जिस्वर्जिभ्य ऊः- (उ० १।८०) । कर्षूः, चमूः ।
'अवितृस्तृत्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः । डी
च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् । कदली, कन्दली, रमा,
गङ्गा, वामोरुः, करभोरुः, चलं जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्-
नाडी, खट्वा, अलावूः । चरस्थिरग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।
अन्यस्य व्यवच्छेदस्याभावात् ॥

तत्कीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवाणदिक् ॥ ५ ॥

'तदस्यां प्रहरणमिति कीडायां णः' () । मुष्टिः
प्रहरणमस्याम् । 'पल्लवाः प्रहरणमस्याम् । णस्य दिगुदाहरणम् ।
न तु परिगणनम् । तेन 'मौसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम् ॥

घञो जः सा क्रियायां चेद्दण्डपाता हि फाल्गुनी ।
इयेनपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

'घञः सास्यां क्रियेति जः' () । घन्यन्तात्
क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे जः स्यात्, तदन्तं त्रि-
याम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते । इयेनपातोऽस्याम् तिल-
पातोऽस्याम् । 'इयेनतिलस्य पाते जे' (६।३।७१) इति मुम् ।
'पितृदाने स्वधा मतम्' इत्यमरमाला । वररुचिना तु 'स्वधा
क्रिया प्रवेणी' इति स्त्रीलिङ्गोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन
मौसलपाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम् ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।

अल्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । आदि-
ना कुम्भी, प्रणाली, मुसली, छत्री, पटी, तटी, मठी । काचि-
दिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षकः ॥

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

'ड्याबूडन्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनार्थो लङ्कादीनां
पाठः । भङ्गादीनामुभयानुशासनार्थः । शेफालिकादीनां तु
व्यर्थः, स्वपर्यायपठितत्वात् । लक्ष्यते सुखमस्याम् । 'लक
आखादने' चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९)
वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम् । नुम्यनुपधालान्न
वृद्धिः । यद्वा रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात्कः, लत्वं च ॥ (१)
॥*॥ शेफालिका पुष्पविशेषः । 'शेते' इति शे । शीङः (अ०
प० अ०) विच् (३।२।७५) । शयं फालयति । 'त्रिफला
विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१९) । स्वार्थे कन्
(५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (१) ॥*॥ टीक्यते-
ऽर्थो यया । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः'
(३।३।१०३) इत्यः । विषमपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ धातकी
'धव' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः । धातुं करोति । 'तत्करोति'-

१-लङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुलटासु च' इति मेदिनी ॥
२-हेमस्तु 'टीका निरन्तरव्याख्या' इति मूलं 'मुगमानां विषमाणां
च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥

(वा० ३।३।२६) इति णिच् । टिलोपः (६।४।१५५) कुन्
(उ० २।३२) । पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१)
॥*॥ पिङ्गयतेऽर्थोऽस्याम् । 'पिङ्गि भाषार्थः' (चु० उ० से०) ।
'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । पृषोदरादित्वादिकारस्याकारः ।
स्वार्थे कन् (५।४।५) पिङ्गयति वा । कुन् (उ० २।३२) ।
सकलपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ आढकी तुवरिका । आ सम-
न्ताद्धौकते, ढौक्यते, वा । 'ढौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा, पृषोदरादिः (६।
३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥

सिध्रका सारिका हिक्रा प्राचिकोल्का पिपीलिका ।
तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सेधति । सिध्यते वा । 'विधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । ततः स्वार्थे कन् (५।४।५) ।
क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः । 'शूद्रादयः'
इति रग् इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषूक्तस्-
त्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥
सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३)
॥*॥ ('शारिका' इति) तालव्यादिपाठे 'शृ हिंसायाम्'
(क्या० प० से०) धातुः शृणाति दुःखं विरहिणीनाम् । प-
क्षिभेदः ॥ (१) ॥*॥ हिक्रनम् । 'हिक्र अव्यक्तै शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । यद्वा
हिक्यते । 'हिक हिंसायाम्' (चु० आ० से०) पचाद्यच्
(३।१।१३४) । ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः ॥ (१) ॥*॥
प्राचति । 'अचु गतौ' (भ्वा० उ० से०) ण्वल् (३।१।१३३) ।
'वनमक्षिका' इति मुकुटः । 'पक्षिभेदः' इति स्वामी ॥ (१)
॥*॥ ऋच्छति । अर्यते वा 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । तेजःपुङ्गवः ।
यत्तु—'मूकादयः'—इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ अपि पील्यते
'पील प्रतिष्ठम्भे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'वष्टि भागुरिरल्लोपम्—' इत्यपेरल्लोपः । स्वार्थे कन् (५।४।
५) । 'शनैर्याति पिपीलिकः' इति पुंस्त्वमपि—इति स्वामी ॥
(१) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकादुक्त्वा गुणाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ कणति । 'कण
गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे

१-हेमचन्द्रस्तु 'पञ्जिका पदभञ्जिका' इति मूलं 'पच्यन्ते
व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया 'पञ्जिका' । पृषोदरादित्वाज्जवे
'पञ्जिका' ॥ 'अर्थाद्विषमाण्येव पदानि भनक्ति पदभञ्जिका' इत्येवं-
रीत्या व्याख्यातवान् । प्रयुज्यते स च 'पञ्जिका' शब्दोऽपि व-
कोक्तिपञ्चाशिकाव्याख्यायां बलभदेवेन 'वञ्जिका क्रियते लघुः' इति ॥
'आयव्ययलिखनार्था च' इति मुकुटः ॥ २-इदं च 'स्फायि-'
(उ० ०२।१३) इति सूत्रस्यसिध्दिपाठाज्ञानमूलकमिति चिन्त्यम् ॥

कन् (५।४।५) । अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥*॥ भङ्गस्य करणम् ।
‘तत्करोति-’ (वा० ३।१३६) इति ण्यन्तात् । ‘अच इः’
(उ० ४।१३९) । विच्छित्तिः, कौटिल्यभेदो वा ‘व्याज-
च्छलनिभे भङ्गिवैदर्भातनमीलिका’ इति रभसः ॥ (१) ॥*॥
सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा । ‘रज्ज रागे’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२०) इति घञ् ‘चजोः-’ (७।३।५२) इति
कुत्वम् । तिर्यग्भूखातः ॥ (१) ॥*॥ सूच्यतेऽनया । ‘सूच
पैशुन्ये’ चुरादिः । अच इः (उ० ४।१३९) ‘स्त्री सूचिर्न्य-
भेदे च व्यधनीशिखयोरपि’ इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥
महनम् । अनया वा । ‘मह पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०) ।
क्तिन् (३।३।९१) । ढत्व (८।१।३१) धत्व (८।२।४०) णृत्व
(८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) दीर्घाः (६।३।१११) ।
‘माढिः पन्नशिवा’ इति रत्नकोषः । ‘माढिः स्त्री पन्नभजौ च
दैन्यस्यापि प्रकाशने’ (इति मेदिनी) ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी द्रुणी दरत् ।
सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ॥९॥

पिच्छथते । ‘पिच्छ बाधे’ (चु० प० से०) । ‘गुरोश्च-’
(३।३।१०३) इत्यः । शालमलिनिर्यासः, भक्तादिमण्डश्च ॥
(१) ॥*॥ वितण्ड्यते परपक्षोऽनया । ‘तडि आघाते’ (भ्वा०
आ० से०) ‘गुरोश्च-’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥
ककनम् ‘कक लौत्ये-’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१९) । काकमणति । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) ।
अण् (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘पणगण्डकयो-
स्तुर्य उदमानस्य काकिणी’ इति रुद्रः ॥*॥ रभसस्तु नान्ते-
ष्वप्याह-‘पणोदमानगण्डानां तुर्यशोऽपि च काकिनी’ इति ।
तत्र ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) धातुर्बोध्यः । आढकस्य
पञ्चाशत्तमो भाग उदमानः । उक्तं च गणितावल्याम्—
‘कुल्या स्यादष्टमिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिको
भाग उदमानमुदाहृतम्’ इति ॥ (१) ॥*॥ ‘चूर्णो धूलौ
क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु’ (इति मेदिनी) । चूर्णस्य
करणम् । ‘तत्करोति-’ (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् । ‘अच
इः’ (उ० ४।१३९) । यद्वा चरणं चोरणं वा । घृणिपृश्नि-
पार्णिचूर्णिभूयः’ (उ० ४।५२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
शणस्य विकारः ‘तस्य विकारः’ (४।३।१२०) इत्यण् ।
‘टिङ्गण-’ (४।१।१५) इति स्वामी । ‘शणः’ इत्यन्ये ॥ (१)
॥*॥ द्रुणति । ‘द्रुण जैह्वे वधे गतौ’ (तु० प० से०) । ‘इगु-
पध-’ (३।३।१३५) इति कः । ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति
दीर्घः । ‘द्रुण्यम्बुद्रोणीकच्छप्योः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
दरणम् । दीर्यते वा ‘दृ विदारणे’ (भ्रया० प० से०) ‘भये’
(भ्वा० प० से०) । वा ‘शूद्रभसोऽदिः’ (उ० १।१३०) । ‘दरत्
त्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सननम् । सानं वा । ‘षणु दाने’ (त० उ० से०) । ‘षोऽन्त-

कर्मणि’ (दि० प० अ०) इति वा । ‘ऊतियूति-’ (३।३।९७)
इति साधुः । ‘सातिर्दानावसानयोः’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥
कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्थन् ।
‘कन्था मृन्मयभित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे’ (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽस्याम् ‘आस उपवेशने’ (अ० प०
से०) । ‘श(अ)ब्दादयश्च’ (उ० ४।९८) इति साधुः ।
‘कुन्दादयश्च’ इति मुकुटश्चिन्त्यः एतत्पाठादर्शनात् । ‘वे-
त्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्’ ॥ (१) ॥*॥ न-
भ्यतेऽनया । अस्यां वा । ‘णभ हिंसायाम्’ (भ्वा० आ०
से०) । ‘इजजादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) । ‘नाभिर्मुख्य-
नृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्या-
त्त्रियां कस्तूरिकामदे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ राज्ञः
सभा ॥ (१) ॥*॥

झलरी चर्चरी पारी होरा लङ्गा च सिधमला ।

लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥१०॥

झर्झते । ‘झर्झ भर्त्सकित्योः’ (तु० प० से०) । बाहुल-
कादरन् पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ।
‘झलरी झिलरी च द्वे हुडुके बालचक्रके’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ चर्चते । ‘चर्च उक्तौ’ (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) । ‘चर्चरी गीतभेदे
च केशभित्करशब्दयोः’ ॥ (१) ॥*॥ पारयति । पार्यते
वा । ‘पृ पूतौ’ चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ्
(३।३।१९) वा । गौरादिः (४।१।४१) । ‘कर्क(गर्ग)रीपूरयोः
पारी पादरज्ज्वां च हस्तिनः’ (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥
होलति । हुल्यते वा । ‘हुल हिंसासंवरणयोः’ (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) घञ् वा । रलयोरेकत्वम् । ‘होरा तु
लभे राश्यर्धे रेखाशास्त्रभिदोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
लटति । ‘लट बाल्ये’ (भ्वा० प० से०) । ‘अशुमुषिलटि-’
(उ० १।१।५१) इति कुन् । ‘लङ्गा करज्जभेदे फलेऽवधे
खगान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सिधमस्त्यस्याः ।
‘सिध्मादिभ्यश्च’ (५।२।९७) इति लच् । ‘सिधमला मत्स्य-
विकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
लाष्यते । ‘लष शिल्पयोगे’ चुरादिः । बाहुलकात्सः । यद्वा
लक्ष्यते । ‘लक्ष आलोचने’ (चु० उ० से०) घञ् (३।३।१९) ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ‘लाक्षारोचना-’ (४।२।२) इति
निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्यते । ‘लक्ष आलोचने’
(चु० उ० से०) घञ् (३।३।१९) पृषोदरादित्वात् (६।३।
१०९) अस्य इः । यूकाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ गण्ड्यते । ‘गडि
वदनैकदेशे’ (भ्वा० प० से०) । ‘गण्डेश’ (उ० ४।७८)
इत्युषन् । पुंस्यपि । ‘गण्डूषो मुखपूर्तिभपुष्करप्रसृताञ्जलिः’
(इति रुद्रः) । ‘उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः’ इति
नोपालितः ॥ (१) ॥*॥ गृध्रमपि स्यति । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि०

प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४। १।४१) ङीष् । ऊरुसंधौ वातरोगः ॥ (१) ॥*॥ चम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) 'अत्यविचमितमि-' (उ० ३।११७) इत्यसच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'च-मसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम्' (इति भेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । पंचायच् (३।१।१३४) । 'मैला मसीजलं पत्राञ्जनं च स्यान्मसिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इति श्रीलिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।

स्वर्गयागाद्रिमेधाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

'पुंस्त्वे' इत्यधिकारः । सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह पर्यायैर्वर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः । अमरा निर्जरा देवाः । सुरभेदाः-तुषिताः, साध्याः, आभास्वराः, इन्द्रः, शक्रः, सूर्य आदित्यः । देवानुचराः-द्वाहाः, दूहः, तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः । असुरपर्यायाः दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः । दैत्यभेदाः-बलिः, नमुचिः, जम्भः । दैत्यानुचराः-कूष्माण्डमुण्डकुम्भाण्डादयः । 'दैवतानि' देवताः इत्यादौ बाधोऽस्य । स्वर्गादय एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः । स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्' इति । विशेषैर्बाधितः । यज्ञः, मखः, क्रतुः । तद्भेदाः-उक्थातिरात्राग्निष्टोमाश्चमेधाः । अद्रिः, गिरिः, पर्वतः । भेदाः-मेरुः, हिमवान्, सद्यः । 'गन्धमादनम्' इति बाधः । मेघः, घनः, जलदः । भेदाः-पुष्करावर्तकादयः । 'अभ्रम्' इति तु बाधः । अग्निः, समुद्रः सागरः । भेदाः-क्षीरोदः, लवणोदः । द्रुः, वृक्षः, शाखी । भेदाः-लक्षः, वटः, आम्रः । पाटलाशिशपादेर्बाधः । कालः, दिष्टः, समयः, भेदाः-मासः । पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादौ बाधः । असिः, खड्गः, मण्डलाग्रः । भेदाः-नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इत्यादौ बाधः । शरः, बाणः, विषिखः । भेदाः-नाराचः, काण्डः, भल्लः । 'इषु-र्द्वयोः' इति बाधः । अरिः, शत्रुः, अरातिः । भेदाः-आततायी ॥

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।

अह्लाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः १२

करो राजप्राहो भागः रश्मिः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां

१-एवमिकारान्तत्वानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सर्व-धातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) इति बोध्यम् । ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । अत एव 'अथ स्त्रीपुंसयोः केलिमैणिर्योनिमैसिर्मुनिः' इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते । २-मूर्ध-न्योपधोऽपि-। 'मलिनाम्बु मषीमसी' इति हैमात् । तत्र मृपति हिनस्ति औज्ज्वल्यम् । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) इति धातुबोधः ।

तु बाधः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः । दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति बाधः । दन्तः, द-शनः, रदः । भेदः-जम्भः । कण्ठः, गलः । 'समीप-गलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । केशः, कचः । नखः, पुनर्भवः । 'नखरोऽस्त्रियाम्' इति बाधः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अहश्च अहश्च अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । परवलिङ्गापवादोऽयम् । अहः पूर्वम्-पूर्वाहः, अपराहः । द्वयोरहोः समाहारो द्यहः, त्र्यहः । अत्र 'स नपुंसकम्' (२।४।१) इत्यस्यापवादः । क्ष्वेडो विषम् । तद्भेदाः पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परव-लिङ्गतापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामपि बाधते । तेन अहोरात्रः, सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् । पञ्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नता अबाधिताः ।

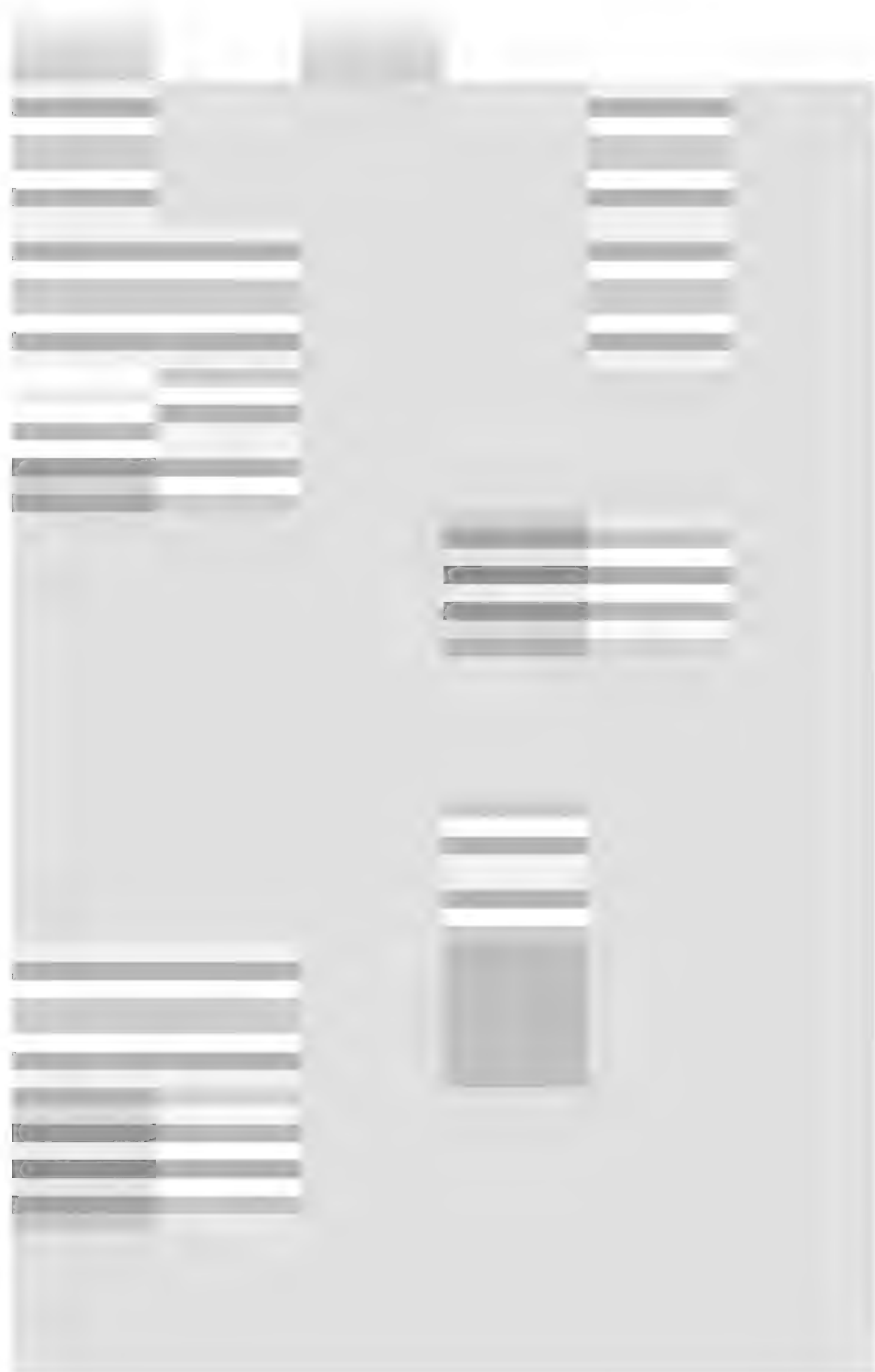
कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीवेष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्री-वेष्टः, सरलः, द्रवः । 'श्रीपिष्टः' इति क्वचित्पाठः । अद्येन श्रीवासः, वृक्षधूपः, गुग्गुलुः, सिन्धुकः इत्यादयः पुंसि बोध्याः । असन्ता अन्नन्ताश्च पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः । चन्द्रमाः । कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मधवा, । अबाधिताः किम् । अप्स-रसः, जलौकसः, सुमनसः, लोम, साम, वर्म । तुश्च रुश्च तुरु । तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः । कशेरुदीनि वि-हाय । हेतुः, सेतुः, धातुः । कुरुः, मेरुः, त्सरुः । 'कशेरुज-तुवस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अबाधिताः' इत्यस्यान्वयसं-भवात् । वस्तुतस्तु 'अबाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । 'विशे-षैर्यथाबाधितः' इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दार्वश्चादिषु निर्वाहः ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि स्युः । अङ्कः, लोकः, अर्कः । माषः, तुषः, रोषः । पाषाणः, गुणः, घुणः । दर्भसरभगर्दभाः । होमः, ग्रामः, धूमः । झझरः, शीकरः, समीरः, यूपः, कूपः, सूपः । कलापः । सार्थः, नाथः, श-पथः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयविनयप्रणयाः रसहा-सपनसाः पटस(र)ट-करटाः । मुकुटस्तु-पोपान्तादिषु 'अ-दन्ताः' इति न संबध्यते, अथादित्वात्-इत्याह । गोमायु-पाध्वादीनुदाहरति च । गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते यै-स्ते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गोत्र-स्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः । स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः' इति व्याख्यत् । तदसत् । 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनरु-क्तिप्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः । चरणानां वेदशा-खानामाह्वया नामानि । कठः, कलापः, बल्लुचः ॥

नाम्यकर्तरि भावे च घञजज्ञणघाथुचः ।

ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः

॥ १५ ॥

घञादयः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिन्ने कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंसि ल्युः । प्रसीदन्त्यस्मिन्मनांसि प्रासादः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । प्रास्यते प्रासः विदन्त्यनेन वेदः, प्रपतन्त्यस्मात्प्रपातः । भावे पाकः, त्यागः, शोणः । चकारात् 'पदहज्-' (३।३।१९६) इति घञ्, दायो घा-यः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयः, जयः । 'एरच्' (३।३।५६) । कः, गरः, लवः, स्तवः 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'यजयाचयत-' (३।३।९०) इति नङ् । य-ज्ञः, यज्ञः । 'नङ्' इत्युपलक्षणम् । 'स्वपो नन्' (३।३।९१) अपि गृह्यते । 'स्वप्नः संवेश इत्यपि' इति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोध्या । न्यादनम्—न्यादः । 'नौ ण च' (३।३।६०) इति णः । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । उरश्छदः, प्रच्छ-दः । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । श्वयथुः, वेपथुः । 'पैचिन-न्दि-' (३।१।१३४) इति नन्त्यादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्या-त् । नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः । संज्ञायामिदम् । असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इति सिद्धम् । इमनिजन्ताः पुंसि । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।१।१२२) । प्रथिमा, महिमा । इह 'भावे' इति न संबध्यते । कर्मार्थेऽपि निचोऽसंग्रहापत्तेः । च-ण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महि-मा । स्वामिसुकुटौ तु 'वरिमा' 'तरिमा' इत्याद्यौणादिकेमनि-ज्वारणाय 'भावे' इति संबन्धतुः । तत्र । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञा-याम्' इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात्, ग्रीधातोरौणादिकेमनिनन्तः प्रेमशब्दः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति च । आखुत्थः, प्रस्थः । उपसर्गादन्यस्माच्च सुबन्तात् परो यो घुस्तस्माद्विहितो यः किंप्र-त्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९४) । निधिः, आधिः, विधिः, उदधिः, जलधिः । अत्र 'प्रादितोऽन्यतः' इति व्यर्थम् । 'घोः किः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः ॥

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

अश्वश्च वडवा च । 'पूर्ववदश्ववडवौ' (२।४।२७) इति परवलिङ्गतापवादः । द्वित्वमविवक्षितम् । तेन 'अश्ववडवान्' । असमाहृते किम् । अश्ववडवम् । 'विभाषा वृक्षमृग-' (२।४।१२) इति चैकवद्भावः । सूर्येन्दुनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि । सूर्यकान्तः । चन्द्रकान्तः । अयस्कान्तः ॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः ।

पुह्लो न्युह्लः समुद्रश्च विटपट्टधटाः खटः ॥ १७ ॥

वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । माषपिष्टविकारः ॥ (१) ॥*॥ अनु उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९९) । 'चजोः-' (७।३।५३) इति कुलम् । ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥*॥ लल्यते । 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रलयोरेकलम् । लव्यते । 'लक आखादने' () 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । रल् चासौ लकश्च । 'पक्षमकम्बलम्-' ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । क्रिप् (३।२।१७८) । कुट् अङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् । कुड-ङ्गको ना छदिः पिटम् इति बोधालितः । 'वृक्षलतागृहम्' इति खामी । 'कुटङ्गकः' इति कचित् पाठः । तत्र कुटेः 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के शकन्ध्वादित्वं (वा० ६।१।९४) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ पुमांसं खनति । पुंसां खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । पुह्लः काण्डमूलम् ॥ (१) ॥*॥ न्युह्ल्य-ते । 'उखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । 'न्युह्लः सम्यङ्जनोक्ते च साम्नः षट्प्रण-वेषु च' (इति मेदिनी) ॥*॥ ('न्युह्ल' इति) दीर्घपाठे तु पृषो-दरादित्वात् (६।३।१०९) 'यज्ञकर्मण्यजपन्युह्लसामसु' (१।२।३४) इति निर्देशाद्वा, दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ समुद्रम्यते । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । संपुटकः ॥ (१) ॥*॥ वेटति । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विटोऽद्रौ धवले पिङ्गे मूषिके खदिरेऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति । पठ्यते वा । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् । 'पट्टः पेषणपाषाणे त्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ तथ्यते । 'तट उच्छ्रिये' (भ्वा० प० से०) । धन्यते वा । 'घन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । तस्य धः । नस्य टो वा । 'परी-क्षाथतुलायां च धटः सूरिभिरिष्यते' इति विश्वः । 'धटो दिव्यतुलायां स्याद् धटो चीरे च वाससः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खट्यते । 'खट काह्वायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खटोऽन्धकूपखपयोः प्रहा-रान्तरटङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।

गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

कुट्यते । 'कुट छेदने' (तु० प० से०) । 'प्रतापने' (तु०

१—'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः-' (३।१।१३४) इत्येवं सूत्रसत्वे-
नोक्तोपन्यासो मनःकल्पित एव ॥

आ० से०) वा । 'बाहुलकादारन् गुणश्च ।' 'कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ घटयते-
स्मिन् । 'घट चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति 'घञ्' । 'घाट' इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥*॥ के-
चित्तु 'कोट' 'अरघट्ट' इति छित्त्वा 'कोटो दुर्गपुरम् । अर-
घट्टः कूपभेदः' इति व्याचक्षुः । तत्र कुट्टधातोर्ध्वं बाहुलका-
हुणः । अरैश्चकावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्टयते रचयते—अर-
घट्टः कूपाज्जलनिसारणार्थं घटीयन्त्रमित्यन्ये ॥ (१) ॥*॥
हटन्त्यत्र । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तः ।
हट आपणः ॥ (१) ॥*॥ पिण्ड्यते, पिण्डते वा । 'पिडि संघाते'
(भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ्
(३।३।१९) वा । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारै-
कदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि ।
ओण्डूपुषे च पुंसि स्यात्कीर्त्तनाजीवनायसोः । पिण्डी तु
पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
गोरण्ड इव । 'गोण्डः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्वति'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अपि चण्डते, अनेन, अत्र वा । 'चडि
कोपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
'वष्टि भागुरि—' इत्यपेरलोपः । 'शस्ते, पिचण्ड उदरे पशो-
रवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) शस्ते देहे ॥ (१) ॥*॥ '—पि-
चण्डवत् कोट्टारादयः पुंसि' इत्यन्वयः ॥*॥ गडति । गड्यते
वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'गडुः
पृष्ठगुडे कुब्जे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ क्रियते । 'डुकृञ्'
(त० उ० अ०) 'अण्डन् कृष्टमृजः' (उ० १।१२९) 'कर-
ण्डो मधुकोषासिकारण्डवदलाढके' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुच्च ।
लगुडो यष्टिः ॥ (१) ॥*॥ वृणोति, त्रियते वा । 'वृञ् वरणे'
(खा० उ० से०) । अण्डन् (उ० १।१२९) । 'वरण्डोऽप्य-
न्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कणति ।
'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । पृ-
षोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः । किणो मांसग्रन्थिः
व्रणजं चिह्नं च ॥ (१) ॥*॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' । (भ्वा०
आ० से०) । 'इगुपथ—' (३।१।२।१३५) इति कः । 'घुणः
स्यात्काष्ठवेधके' इति रत्नकोषः ॥

१—'कोट्टः पुंङ्गीबलिङ्गः—' इत्यभिधानचिन्तामणौ हैमः ।
२—'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कधान्तरे तरोः' 'पिच-
ण्डमुदरे विद्यात्पशोरवयवेऽपि च' इति विश्वस्य, 'प्रकाण्डः
स्तम्भशस्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे तरोः' 'पिचण्डोऽवयवे-
पशोः । उदरे च' इति हैमस्य च संवादात् 'नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र,
सर्वत्रादौ प्रकीर्तितः' इति मेदिनीकाप्रतिज्ञाभङ्गभयाच्च 'शस्ते' इत्यस्य
प्रकाण्डशब्दार्थत्वेनात्र तस्य व्याख्यानमज्ञानमूलम् ॥

हृत्तिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्धाः ।

कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥ १९ ॥

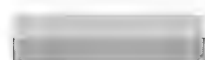
द्रियते । 'हृञ् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्तिच् (३।३।
१७४) 'हृत्तिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सीमोऽन्तः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) केशविन्यासः ॥
(१) ॥*॥ हरति, ह्रियते वा । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ०
अ०) 'हृस्वरुहि—' (उ० १।९७) इतीतिः 'हरिद्विषि स्त्रियां
पुंसि ह्रयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ रोमस्य मन्थो रोमन्थः । पृषोदरादिः । (६।३।
१०९) । पशूनां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥*॥ उद्गीयते ।
'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गन्धोदि' (उ० २।१०) इति
यक् । यत्तु—'न्युदोः शीङ्गाभ्याम्' इति सूत्रं मुकुटेनोपन्यस्तम् ।
तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पश्यामः । 'उद्गीथः प्रणवः
सामवेदध्वनिः' इत्यरुणः ॥ (१) ॥*॥ 'बुद्' इत्यव्यक्तध्वनिं
बुन्दति करोति 'उ बुन्दिद् निशामने' (भ्वा० उ० से०) ।
मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । बुद्धो जलविकारः ॥
(१) ॥*॥ कासं मृदाति । 'मृद क्षोदे' (ऋया० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) वेसवारभेदः ॥ (१) ॥*॥ अरं बुन्द-
ति । 'उबुन्दिद्' (भ्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।
५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री
पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥*॥
'अर्दनिः' इति पठित्वा 'अग्निः' इति व्याख्ययत् मुकुटः ।
तत्र 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनिप्रलयः ॥ (१)
॥*॥ स्कुन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कु-
न्दो माध्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिध्वन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ स्तूयते ।
'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'स्तुवो दीर्घश्च' (उ० ३।२५)
इति पः । स्तूयते वा । 'ष्टुप समुच्छ्राये' (तु० प० से०) ।
घञ् ॥—घृतादिकृतकूटः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ पु-
नाति, पूयते वा । बाहुलकात्पक् ॥*॥ स्वामी तु 'यूप'
शब्दं पठति । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे च' (अ० प०
से०) 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति दीर्घः किञ्च । स्वार्थे
कन् (ज्ञा० ५।४।५) ॥

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपशुरकेदराः ।

पूरश्चुरप्रचुकाश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥

आतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । पचायच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कणं पाति पिबति वा । 'आतो-
ऽनुप—' (३।२।३) इति कः । (प्रासविशेषः) ॥*॥ कचित्

१—'अर्बुदो मांसपुरुषे दशकोटिषु न स्त्रियाम्' । इति बडुत्र
पाठ आसीत् ॥ २—धातुपाठादिषु तु ह्रस्वोपध एवोपलभ्यते ॥

‘कुणपः’ इति पाठः । ‘कुणपः’ पूतिगन्धौ शवेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । ‘क्षुर विलेखने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘क्षुरः’ स्याच्छे-
दनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
के णाति । ‘दृ विदारणे’ (त्रया० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा के वीर्यते । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ।
केकरः । संव्यवहारपदार्थश्च । ‘तरुभेदः’ इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥
पूरयति । ‘पूर पूरणे’ (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । ‘पूरो जलप्रवाहे स्याद्गुणसंशुद्धिखाद्ययोः’ (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरं प्राति । क्षुर इव प्राति वा । ‘प्रा
पूतौ’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति ‘सुपि’
(३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु ‘क्षुरप्रः’
इति कवर्गद्वितीयादि पठति । बाणभेदः ॥ (१) ॥*॥ च-
क्यतेऽनेन । ‘चक तृप्तौ प्रतिघाते च’ (भ्वा० प० से०) ।
‘चकिचम्योहचोपधायाः’ (उ० २।१४) इति रक् । ‘चुक्रं
वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्यां स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ गुब्धते । ‘गुड रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । घञ्
(३।३।१९) । रलयोरेकत्वम् । ‘गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदु-
र्गयोः स्त्रियाम् । पत्राङ्गने मण्डले चालिङ्गरे बालखेलने । द्वयोर्ल-
क्ष्म्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ हिङ्गुलाति ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘हिङ्गुलो
वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली’ (इति मेदिनी) ॥*॥
(हिङ्गुल इति) उदन्तपाठे तु मितद्वादिलात् (वा० ३।२।१८०)
ङः । ‘मुकुटस्तु हिङ्गुलु स्यात्तु हिङ्गुलम्’ इति पठति ॥ (१)
॥*॥ ‘पुत्’ इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गलति गीर्यते वा ।
‘यु निगरणे’ (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘ऋ-
दोरप्’ (३।३।५७) वा । ‘अचि विभाषा’ (८।२।२९)
इति वा लः । पुत् गलति वा । ‘गल अदने’ (भ्वा० प०
से०) । ‘छावे’ (चु० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) ।
‘पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः’ (इति मेदिनी) ॥

१—यथा ‘दशाननक्षिप्तखुरप्रखण्डितः कचिद्रताधो हिमदी-
धितिर्यथा’ इति हरविलासः—इति च लिखति ॥ २—‘चलः
कम्पे चला त्रिधि’ इति विश्वसंवादात्, मेदिनीपुस्तकेऽपि
‘चला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे’ इति पाठस्यैवोपलभ्यमानत्वाच्च
हैमविश्वयोरपि गोलशब्दस्य कम्पाधर्थाकताया अनुपलम्भेनात्र ‘द्वयोः’
इति पाठकल्पनं स्वोत्प्रेक्षितत्वेन हेयमेव । तस्मात् ‘गोलः
स्यात्सर्ववर्तुले’—इति हैम एव प्रकृतोपयोगी ॥ ३—‘वैश्यवर्गे
क्षीबलिङ्गमुदन्तमदन्तं च पठ्यते’ इत्यादिकम् । हैमचन्द्रोऽपि स्वी-
पञ्चानाममालाव्याख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु ‘हिङ्गुलस्त्वस्त्रियाम्’ इति
क्षीवेऽप्याह—इत्यभिहितवान् ॥

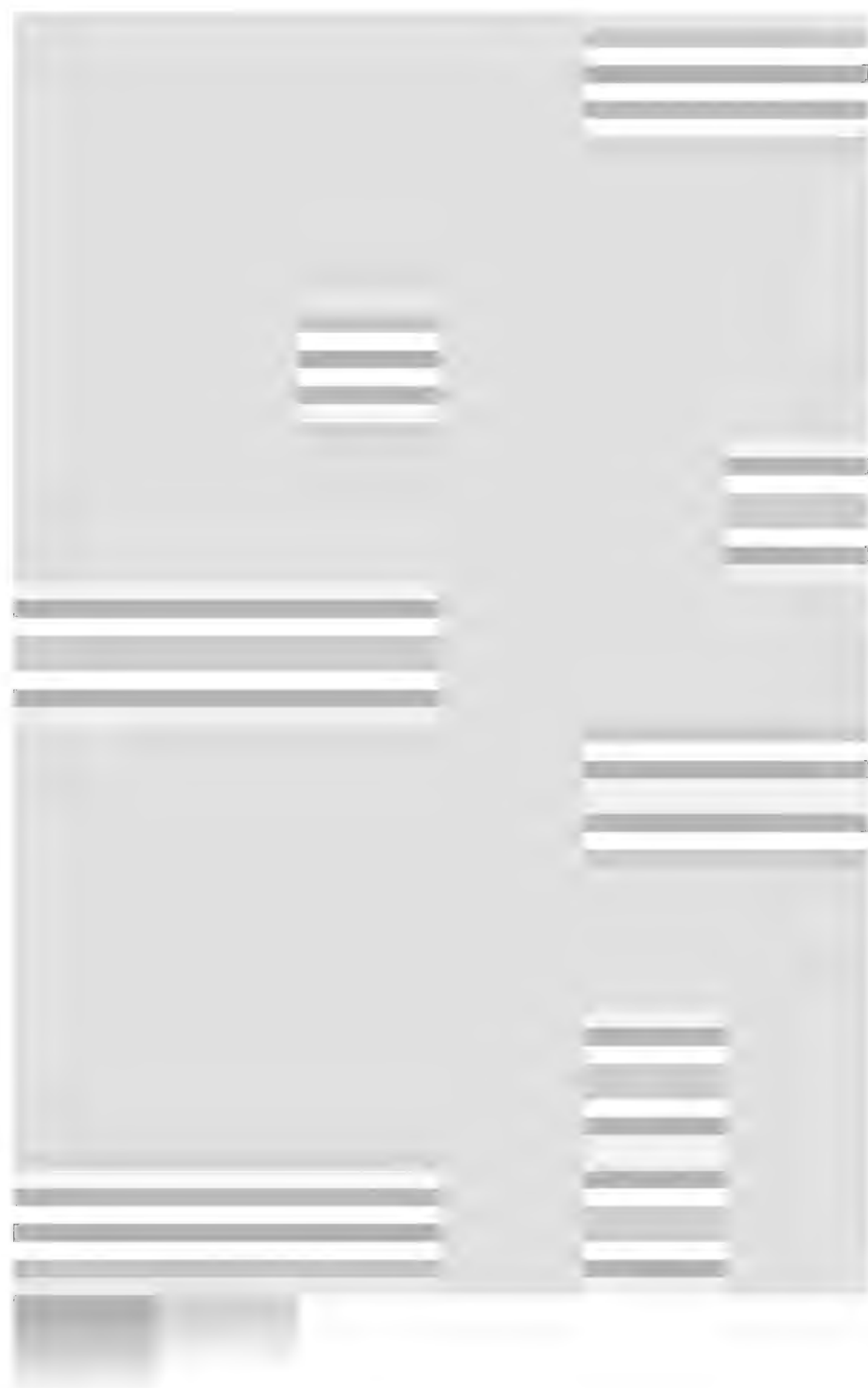
वेतालमल्लभल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुलमाषो रभसश्चैव सकटाहः पतङ्गहः ॥ २१ ॥

वो वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति । ‘अल
भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) यद्वा वे
वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥ (१) ॥*॥
मल्लते । ‘मल्ल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । मल्यते । घञ् (३।३।१९) । ‘मल्लः । पात्रे कपोले
च मत्स्यभेदे बलीयसि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मल्लते,
भल्यते, वा । ‘मल्ल परिभाषणहिंसादानेषु’ (भ्वा० आ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१९) वा ।
‘मल्लः स्यात्पुंसि मल्लके शस्त्रभेदे पुनर्द्वयोः । मल्लतक्यां स्त्रियां
मल्ली’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुरः प्रथमं दाशन्येनम् ।
‘दाश दाने’ (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) । ‘व्रीहेश्च पुरोडाशे’ (४।३।
१४८) इति निर्देशाद्वा दस्य ङः । ‘पुरोडाशो हविर्भेदे च-
मस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः’
इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘पट्टीः स्त्री पट्टभेदे स्याल्लाटे कु-
म्भिकाद्वमे’ (इति मेदिनी) । पट्टिं श्यति । ‘शो तनूकरणे’
(दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥*॥
(‘पट्टिसः’ इति) दैन्यसान्त इति मुकुटः । अत्र ‘षोऽन्त-
कर्मणि’ (दि० प० अ०) धातुर्बोध्यः । शस्त्रभेदः ॥ (१)
॥*॥ कोलनम् । ‘कुल संस्थाने बन्धुषु च’ (भ्वा० प०
से०) । संपदादिक्किप् (वा० ३।३।१०८) । कुलं मषति । ‘मष
हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘कु-
लमाषो यावके प्रोक्तः कुलमाषं काञ्जिकेऽपि च’ इति (मूर्ध-
न्यान्ते) विश्वः । ‘कुलमाषं काञ्जिके यावके पुमान्’ (इति
मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥—धातुपारायणे (‘कुलमासः’ इति)
दन्त्यान्तः । तत्र मसेः (दैवादिकात्) घञ् (३।३।१९) ।
कुलमासो माषादिमिश्रमर्धस्त्रिजमोदनं ‘खिचुडम्’ इति ख्या-
तम्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ रभणम् । रभते अनेन वा ।
‘रभ रामस्ये’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘अत्यविचमितमि-’ (उ०
३।१।१७) इत्यसच् । ‘रभसो वेगहर्षयोः’ इति विश्वः ॥
(१) ॥*॥ कटेनातिशयेनाहन्ते गम्यते । ‘हन हिंसागल्योः’
(अ० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति ङः ।
‘कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । स्तूपे कटाहः कूर्मपृष्ठे
च महिषीशिखौ’ इति विश्वः । ‘कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च
प्रभेदे च तथा स्यान्महिषीशिखौ । तैलादिपाकपात्रे च’ ॥
(१) ॥*॥ गृह्णाति । ‘ग्रह उपादाने’ (त्रया० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । पततस्ताम्बूलादेर्ग्रहः । ‘पीकदान’
इति ख्यातः ॥ (१) ॥*॥

इति पुंलिङ्गसंग्रहः ॥

१—‘असितोमरकुन्तमहापट्टिस-’ इति भट्टिभाषासमावेशात्—
इति च ॥

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।

शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

द्वाभ्यां हीने क्लीबे । अधिकारोऽयम् । अन्यदवशिष्टम् । उक्तासंग्रहाच्छेषः क्लीबे स्यात्, बाधकविषयादन्यः । तत्र कांश्चिद्दर्शयति—खमिति । खनति, खन्यते वा । 'खनु अव-
दारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२। १०१) इति डः । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहा-
यति । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेनिच्च' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥*॥ पर्णयति । 'पर्ण हरि-
तभावे' (चु०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'पर्ण पत्रे पलाशे ना' ॥ (१) ॥*॥ श्वप्रयति । 'श्वप्र विलेपे गतौ तङ्के' (?) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'हन्तेहि च' (उ० १।१४७) इति मन् । 'हिमं तुषारमल-
योद्भवयोः सान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । नलोपः (६।४।२४) ॥ (१) ॥*॥ श्यायते स्म । 'श्यैड् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्थो—' (३।४। ८७) । 'द्रवमूर्तिसर्शयोः श्यः' (६।१।३३) इति संप्रसारणम् । 'शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोल्लिषु । वानीरे बहुवारे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'इणसिञ् जिदीदुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३। २) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्दार्धश्च' (तु० ३।६४) इति सः । 'मांसं स्यादामिषे क्लीबं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि, रुध्यते वा । 'रुधिद् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'इषिमदि-
मुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खन्यते, खनति, वा । 'खिखनेर्मुद् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यजलौ । 'मुखं निःकरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्रुते । 'अश्रुद् व्याप्तौ, संघाते च' (खा० आ० से०) । 'अशेर्निच्' (उ० ३।१५६) इति क्तिञ् । (१) ॥*॥ 'द्वदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं न द्वयोर्वृत्ते (चित्ते) काञ्चने च पराक्रमे' इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसे-
ऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाव्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

१—मुकुटस्तु पर्यायपरत्वेन व्याचष्टे । क्षीरस्वाम्यपि—खादिसपर्या-
यविशेषं तृतीये—इत्येव व्याचष्टे ॥ २—अस्यान्तस्यादित्वात् 'बल प्राणने' इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥

अमर० ५८

फलहेमशुल्बलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शङ्खाग्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति हैमः) ॥*॥ क्वचित् 'हलम्' इति पाठः । हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ हिनोति । 'ही गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४। १४५) ॥ (१) ॥*॥ शलति, शल्यते वा । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'उत्त्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । 'शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लोहयति, लुह्यते वा । 'लुह गार्ध्वे' () पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहे जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुख-
यति । दुःखयति 'सुखदुःखतत्किंयायाम्' (चु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शोभते । 'शुभ रीतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ न शुभम् ॥ १ ॥*॥ जलभवानि पुष्पाणि कुमुद-
कमलकलहारोत्पलानि ॥ (१) ॥*॥ लुनाति । 'लून् छेदने' (क्या० प० से०) । नन्दादिल्युः (३।१।१३४) । 'लवणाङ्गुक्' (४।४।२४) इति निर्देशाणत्वम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्याच्चदीमेद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ व्यज्यतेऽनेन 'अञ्ज व्यत्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'करणाधि—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने इमश्रुण्वयवसेहनि' (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अनुलिप्यते अनेन वा । 'लिप उपदेहे' (तु० प० अ०) कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ (दुः)खादि सपर्यायं सविशेषं च क्लीबे भवति, इति मुकुटः ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।
द्यच्चकमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटिर्भिन्ना शतादिका संख्या क्लीबे । शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । अर्बुदम् । लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'लक्षा न पुंसि संख्यायां क्लीबे व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नियुयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् । स्त्री कोटिर्बुद्धमिति कमाद्दशगुणो-
त्तरम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं य-
द्व्यचकं तत्क्लीबे । यशः, पयः, तेजः । 'तमो भवान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुतुदे' (इति मेदिनी) । सर्पिः, हविः,

१—तत् लक्षं नियुतशब्दवाच्यमपि इति मुकुटः ।

शोचिः । वपुः, यजुः, धनुः । चर्म, वर्म । कर्तुर्वर्जितेऽर्थे यद-
नान्तं नाम तत् क्लीबे स्यात् । गमनम्, रमणं दानम् । अकर्त-
रीति किम् । नन्दनः, रमणः ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं, रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

त्रशब्दान्तं सकारलकारोपधं च क्लीबं स्यात् । दात्रम्, पात्रम्,
वन्नम्, विसम्, वुसम्, अन्धतमसम् । कूलम्, मूलम्, शूलम्,
तूलम् । शिष्टमवशिष्टम् । 'अबाधितम्' इति यावत् । शिष्टं
किम् । पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः । हंसः, कंसः । शालः, कालः,
॥*॥ संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्लीबम् । त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् ।
संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः, पूर्वरात्रः ॥*॥ पात्रादिभिरद-
न्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीबे स्यात्, शिष्टप्रयोगात् पञ्चपात्रम्, त्रि-
भुवनम् । एकार्थः किम् । पञ्चकपालः पुरोडाशः । तद्धितार्थे
द्विगुरयम् । लक्ष्यानुसारत इति किम् । त्रिपुरी, पञ्चपूली,
त्रिवली ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।

षष्ठ्याच्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वैकत्वम् । राजदन्तादिः (२।२।३१) ।
षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकत्वस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न
तु द्वन्द्वस्य । एकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्च
क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि ॥*॥ कृतसमासान्तः
'पथिन्'शब्दः क्लीबे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, विपथम्, कापथम् ।
संख्याव्ययात्परः किम् । धर्मपथः कृतसमासान्तः किम् । अ-
तिपन्थाः, सुपन्थाः ॥*॥ षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया । क्लीबे,
सा चेद्बहूनां संबन्धिनी स्यात् । वीनां छाया । 'छाया बाहुल्ये'
(२।४।२२) इति क्लीबत्वम् । बहूनां किम् । कुब्जच्छाया,
कुब्जच्छायम् । 'विभाषा सेना-' (२।४।३५) इति क्लीबत्वम्
॥*॥ समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे
षष्ठ्यन्तात्परा चेत् ॥ स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघातः 'अशाला च'
(२।४।२४) इति क्लीबत्वम् । संहतौ किम् । धर्मसभा
धर्मशाला ॥

१—'कुलव्युदो बहुलम्' (३।३।११२) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं
स्वरन्ति । राजभोजनी क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं
भक्तम्, इत्यादि—क्षीरस्वामी । २—अव्ययीभावशब्दस्य पुलि-
ङ्गत्वेन द्वन्द्वैकत्वस्य नपुंसकत्वेऽपि द्वन्द्वे परवल्लिङ्गत्वस्यैव जाय-
मानत्वेन प्रयोगानुपपत्त्यभावस्य, लक्ष्येषु 'स नपुंसकम्' (२।४।१७)
इति नपुंसकत्वस्यैवैष्टत्वेन लक्ष्यासिद्धिभावस्य च सत्वेन को दोषः ॥
३—अत्र नपुंसकत्वफलस्य स्वरभित्तस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वरभेदस्य
त्वयानङ्गीकृतत्वेन चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'अधिलि' इत्यादिष्वपि
'गोत्रियोः' (१।२।२४) इत्यनेन ह्रस्वस्य सिद्धौ 'अधिगोपम्' इत्यादेव
फलं वक्तव्यम् ॥

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

शाला गृहमर्थो यस्याः सा सभा राजशब्दवर्जितराजपर्या-
यात्, अमनुष्यात्—रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्तात्परा तत्पु-
रुषे क्लीबे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते । इनसभम्,
प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उदाहरणानि । अरा-
जकात् किम् । राजसभा । राजपर्यायग्रहणान्नेह । चन्द्रगुप्त-
सभा । राजविशेषोऽयं । षष्ठ्यन्तात् किम् । ईश्वरा सभा=ईश्वर-
सभा । न सभा—असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य समेव
सभा यस्य स ईश्वरसभा । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च'
(वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

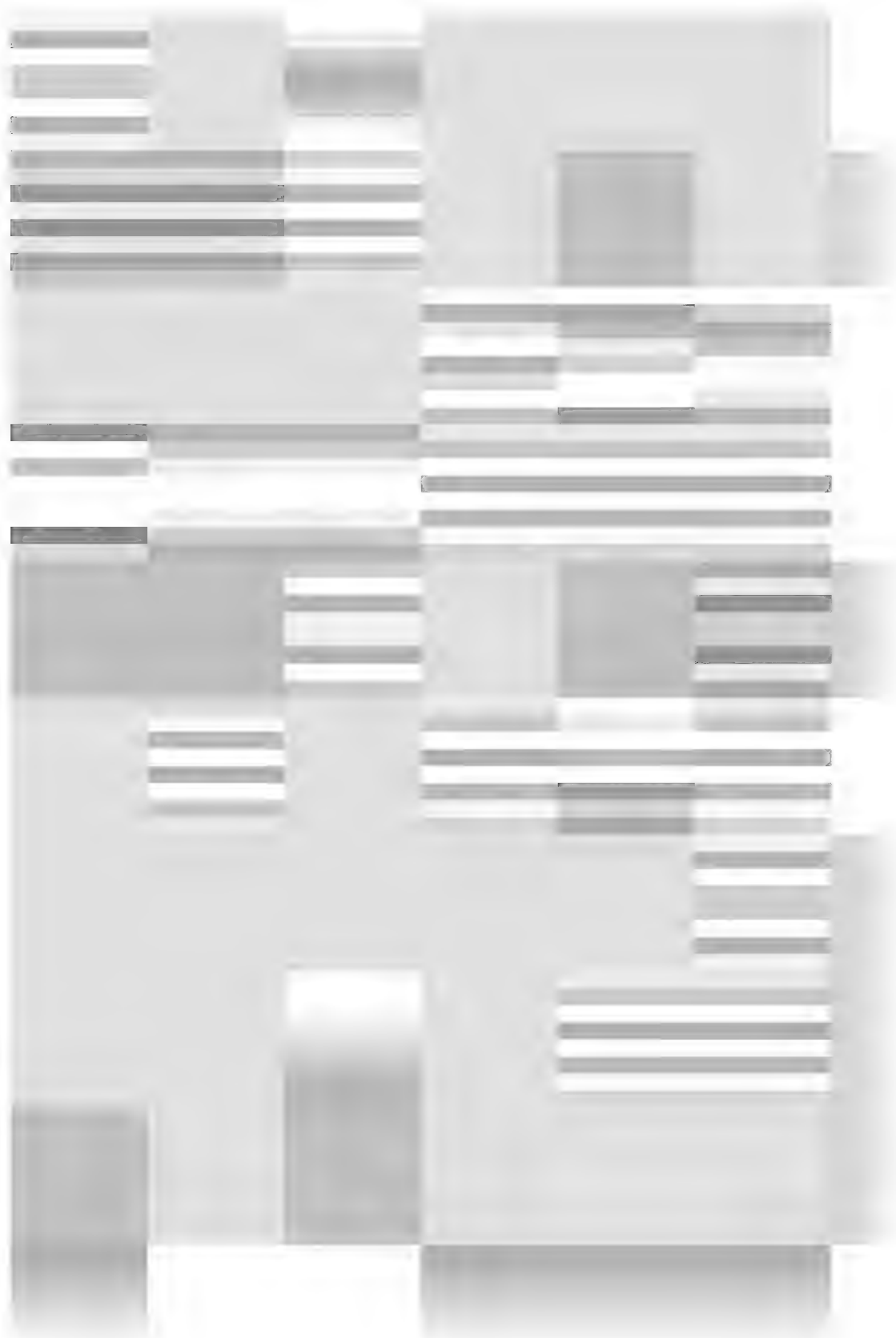
कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उप-
ज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये द्योत्ये । उपज्ञायते । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । सृष्टिस्तेनादौ
ज्ञाता प्रकान्ता च ॥*॥ षष्ठ्यन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः
क्लीबे स्यात्, उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्वर्तते । सौशमीनां कन्था
सौशमिकन्थम्, बाहिककन्थम् । 'उशीनर-' इति किम् । दाक्षि-
कन्था । बाहिकेष्विनं संज्ञा । नामसु किम् । वीरणकन्था ।
कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकच्चिह्नोऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

नश्च णश्च कश्च चितः (च इयेषां ते) च । एभ्योऽन्येऽद-
न्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्म-
णोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः, तदन्तं नाम क्लीबे
स्यात् । भूतम्, 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) । भवित-
व्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्) । 'तयोरेव-' (३।४।७०) इति
भावे तव्यादयः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, ब्रह्म-
भूयम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३।३।४४) । 'अणिनुणः'
(५।४।१५) । साराविणम्, सांकूटिनं वर्तते । नणकेति किम् ।
'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यजः । 'स्वपो
नन्' (३।३।९१) । स्वप्नः । 'नौ ण च' (३।३।६०) न्यादः ।
'सुपि' (३।२।४) इति 'घञर्थे-' (वा० ३।३।५८) इति च
कः । आखूत्थः, विघ्नः । चित् 'एरच्' (३।३।५६) । चयः
जयः । 'प्यासध्न्यो युच्' (३।३।१०७) । कारणा । यस्तु
—'द्वितोऽयुच्' (३।३।८९) । श्वयशुः—इति मुकुट उदाह-
रत् । तत्र । अदन्तलामावात् ॥*॥ समूहे तद्धिताः । 'भि-
क्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । भैक्षम् । 'गोत्रोक्षोष्-' (४।२।
३९) इति लुच् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) ।

काकम् । 'केदाराद्यच्च' (४।२।४०) । कैदार्यम्, कैदारकम् ॥*॥ भावे—गोलम् । 'इगन्ताच्च—' (५।१।१३१) । मौनम्, मार्दवम् । मनोज्ञादिवृत् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम् । 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (५।१।१२५) स्तेयम् । 'गुणवचन—' (५।१।१२४) इति ष्यञ् । शौक्ल्यम् ॥*॥ कृतसमासान्तोऽहशब्दः क्लीबे स्यात् । पुण्यं च तदहश्च । 'राजाहःसखिभ्यष्ट्व' (५।४।९१) । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च । पुण्याहम्, सुदिनाहम् । कृतसमासान्त इति किम् । पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पुण्याहो मासः ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोऽके ।

चोचं पिच्छं गृहस्थूलं तिरीटं मर्मयोजने ॥ ३० ॥

अपिशब्दात् क्लीबे । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥*॥ उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'पातृतुदि—' (उ० २।७) इति थक् । 'वसिकाशि—' इत्यादिना थक्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । उक्तं सामविशेषः ॥*॥ तुटति । 'तुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । यत्तु 'कृञादिभ्यो तुन्' (उ० ५।३।५) इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तुटः कुटादित्वेन 'गाङ्कुटादिभ्यः' (१।२।१) इति ङित्वाङ्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥*॥ चोप्यते 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) यद्वा चञ्चति, चञ्चते वा । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत्' इत्यार्षकोषः ॥*॥ पिच्छयते । 'पिच्छ खण्डने' (उ० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'पिच्छा पूगच्छा-कोषमोचाशालमलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कावश्वपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'मुक्तम्' इति पाठे 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । मुच्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गृहस्थस्थूणां ॥ (१) ॥*॥ तरति, तीर्यते वा । 'कृतृकृषिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१।८५) । तिरीटं वेष्टनम् । 'शिरोभूषणम्' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ म्रियतेऽनेन 'मृद् प्राणलाने' (तु० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१।४५) 'अजन्तलादेव सिद्धे पुनर्मर्मग्रहणमन्तस्य क्लीबत्वानित्यलज्ञापनार्थम्' इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । कर्मणि 'कृत्यल्युटो—' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोश्यां च योगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

राजसूर्यं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

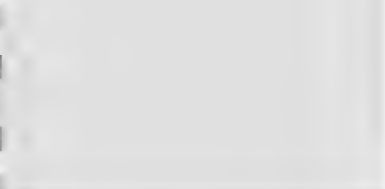
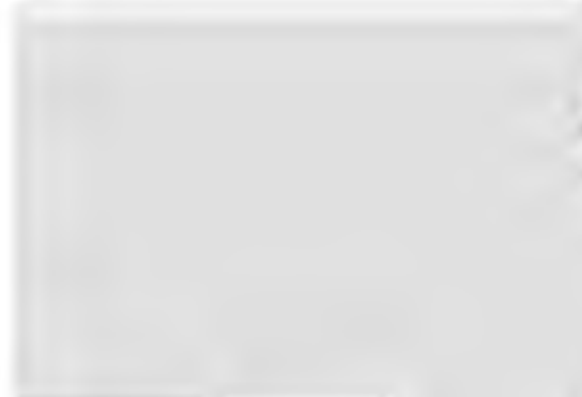
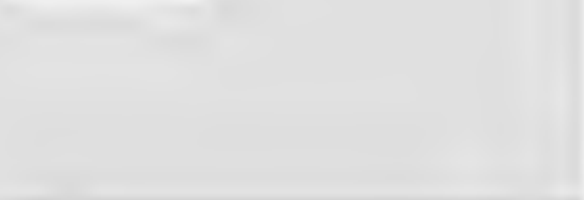
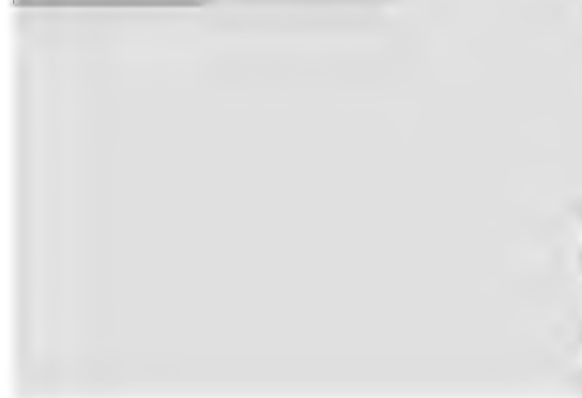
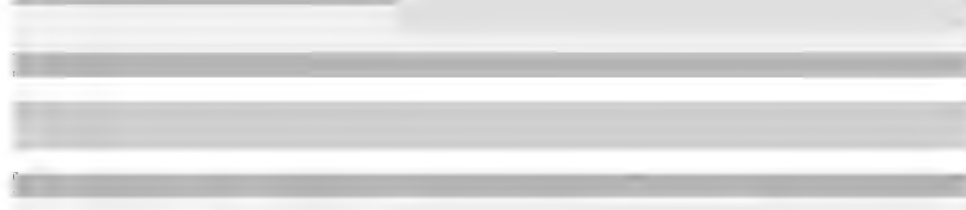
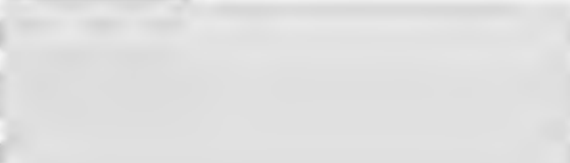
राज्ञा सोतव्योऽभिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा राजा लतात्मकः सोमः सूर्यतेऽत्र । 'पुञ् अभिषेवे' (खा० उ०

अ०) 'राजसूर्यसूर्य—' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वाजमन्त्रं पैष्टी सुरा । पेयमन्त्र ॥*॥ एतावर्धर्चादी (२।४।३१) ॥ (१) ॥*॥ गद्यते । 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'गदमद—' (३।१।१००) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ पादाः सन्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ५।२।१२०) इति यप् । 'पह्नो—' (६।१।६३) इति पद् । पदः सन्त्यस्येति वा । 'पद्यं श्लोके पुमाञ्छब्दे पद्या वर्त्मनि कीर्तिता' (इति मेदिनी) । कवेः कृतौ किम् । गद्या वार्ता । पद्यः पङ्क्तः, पद्यं रजः ॥ (१) ॥*॥ मणिशब्देन कायति जनो यम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'मूलविभुजा—' (वा० ३।२।५) इति को वा । मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवम् । 'शण्डिकादिभ्यो ज्यः' (४।३।९२) । चतुर्वर्णादिष्वञ् (वा० ५।१।१२४) वा ॥ (१) ॥*॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) 'कृत्यल्युटो—' (३।३।११३) इति करणे ण्यत् । 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते । 'स्यन्द प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६।८) इत्यूरन् । 'सिन्दूरस्रुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोचनीरक्तवेल्लिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२।५) इति रक् । 'चीरी श्लिष्यां नपुंसकम् । गोस्तेने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चीयते । 'छित्तरच्छत्वर—' (उ० ३।१) इति साधु । चीवरं मुनिवासः । 'शाक्यमिक्षुप्रावरणम्' इति सुभूतिः ॥ (१) ॥*॥ पिडयते । 'पिजि संपर्के' (अ० आ० से०) । बाहुलकादरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ क्वचित्तु 'पिञ्जरम्' इति पाठः । 'पिञ्जरोऽन्धान्तरे क्लीबं खर्णे, पीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) । कायास्थिवृन्दं पक्ष्यादिवन्धनगृहं च ॥ (१) ॥*॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाह्वम् ।

लोके आयतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । चार्धाकाः । तेषामिदं शास्त्रम् । 'तत्पद्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । संज्ञापूर्वकलाञ्ज वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ हरितेनालति । 'अलं भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हरितालं धातुभेदे स्त्री दुर्वाकाशरेखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विदलं वंशकृतपात्रभेदः । विदलति 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ स्थालयत्र । 'ष्ठल स्थितौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घ-

१ 'धावन्मर्ष्यं बहुधापाञ्जरजावगाहते' इति दमयन्तीरेषादकारवान् ॥

ञ् । गिजन्तादच् (३।१।१३४) वा । 'स्थालं भाजनमेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बह्वदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

॥ इति क्लीबसंग्रहः ॥

पुनपुंसकयोः शेषोऽर्धचर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

'पुनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । शेष उक्तादन्यः, ऋचोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । 'ऋक्पूरु' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः ॥ (१) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्य-वहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१।५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुबाहोःकसिङ्गके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्टति । 'कटि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाश्च च हुमाङ्गे च कण्टको मस्क-रेऽपि च' इति विश्वः । 'कण्टको न त्रियां क्षुद्रशत्रौ म-त्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाश्चहुमाङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मोदकस्तण्डकच्छङ्कः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'मोदकः खाद्यमेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डते । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'तण्डकः खञ्जने फेने समा-सप्रायवाचि च । गृहदास्तस्त्वन्धमायाबहुलकेष्वपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'दण्डकः' इत्यपि । दण्ड एव । स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ टङ्कयति । 'टकि बन्धे' चुरादिः । अच् (३।१।३४) । 'टङ्को नीलकपिथे च खनित्रे टङ्कने-ऽस्त्रियाम् । जङ्घायां स्त्री पुमान् कोपे कोषासिप्रावदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शटति 'शट गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व दपे' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) । 'यत्रैकतो भवेद्भ्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदी-गिरिसमाश्रयम्' ॥ (१) ॥*॥ अर्वति । 'अर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुदच् । 'अर्बुदो मांसकीले-ऽस्त्री परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उद्योजनम् 'युजिर् योजे' (ह० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् । (उ० २।३।२) । चरकं वैद्यकशास्त्रमेदः ॥*॥ 'वरकम्' इति पाठे स्मृतवन्नम् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'त-

मिविशि' (उ० १।१।१८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खङ्गे तापिच्छे वरणद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आम-लक्याः फलम् । 'नित्यं वृद्ध' (४।३।१४४) इति मयट् । तस्य 'फले लृक्' (४।३।१६३) ॥ (१) ॥*॥ नडति । 'नड अंशे' 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचाद्यच् (३।१।१३४) । नडोऽन्तरविवरं तृणमेदश्च ॥

कुष्ठं मुण्डं शीघ्रं बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।

संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्णाति । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'हनि कु-षि' (उ० २।२) इति कथन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुण्डयते 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुण्डं शिरः ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । 'शिबो धुगल्क्' (४।३।८) इति धुक् ॥ (१) ॥*॥ 'बुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । बुस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । बुस्तं मांसशङ्कुली, भृष्टमांसम् पनसादिफ-लासारभागश्च ॥*॥ कचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥*॥ क-चित् 'बुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ क्ष्वेडनम् । क्ष्वेड्य-ते वा । 'त्रिक्ष्वेडा ज्ञेहनमोक्षणयोः' (दि० प० से०) । 'जीतः क्तः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥*॥ क्षियति, क्षयति वा । 'क्षि निवासगलोः' (तु० प० अ०) । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिस्तुसु' (उ० १।१।४१) इति मन् । 'जा-नीयान्मज्जलं क्षेमं क्षेमं लब्धार्थरक्षणम्' ॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' ॥ (१) ॥*॥ संगमनम् । 'ग्रह-वृद्ध' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ शतं मानमस्य । रूप्यपलम् ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिस्तुसु' (उ० १।१।४१) इति मन् । अर्ममक्षि-रोगः ॥ (१) ॥*॥ शम्बल्यनेन । 'शम्ब गतौ' (चु० प० से०) । बाहुलकादल्च् । शम्बलं पाथेयम् ॥*॥ ('सम्बल' इति दन्त्यादिपाठे 'षम्ब सर्पणे' (चु० प० से०) । इति बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ न व्येति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दमेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

१—दुर्गोक्तलिङ्गानुशासने त्रयं पठ्यते—'पुस्तं बुस्तं वास्तु चुस्तं व्रतं रजतम्' इति—मुकुटः । पुस्तः पवर्गादीनां । 'बुस्तं दन्तो-ष्ठ्यादि' इत्येके । 'चुस्तं चवर्गादि' इत्यपरे 'पुस्तं पवर्गादि' इति केचि-त्—इति पीयूषव्याख्या ॥

१—'तङ्कः' इत्येके । तङ्को भयम्—इति पीयूषव्याख्या ॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।

यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिक्रसौ ॥ ३५ ॥

कवते । 'कुह् शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादियः । 'नार्या कवी खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभाण्डम्' इति बोधालितः ॥ (१) ॥*॥ कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कन्दोऽस्त्री सुरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ कचित् 'कर्म' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'कृजः पासः' (उ० ५।४५) ॥ (१) ॥*॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्तौ' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा पार्यते समाप्यते कर्मानेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ न वारयति । वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ युगं धारयति । 'धृज् धारणे' चुरादिः । 'संज्ञायां शृत्-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) 'अरुर्द्विषत्-' (६।३।६७) इति मुम् । कृवरः ॥ (१) ॥*॥ युवन्यस्मिन् । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'क्युभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ प्रगता ग्रीवा यस्मिन् । वातायनम्, मुखशाला वा, हुमशीर्षं वा ॥ (१) ॥*॥ पात्रीं वाति । कः (३।२।३) । यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ यूपति । 'यूप बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'मुद्रामलकयूपस्तु ग्राही पित्तकफे हितः' ॥ (१) ॥*॥ चमन्यनेन । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अत्यविचमि-' (उ० ३।१।१७) इत्यसच् । चमसं सोमपानपात्रम् । यस्तु- 'अतिचमिरभियुभ्योऽसः-' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तृज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥*॥ चेतत्यनेन । 'चित्ती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । चितेः कादेशो बाहुलकात्कसप्रत्ययः । चिक्रनम् । चिक्रयति वा । 'चिक्र गतौ' (चुरादि अच्) (३।१।१३४) । चिक्रं स्यति । 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

अर्धर्चादाविति सुगमम् ॥

इति पुंनपुंसकसंग्रहः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः ।

जातिभेदाः, पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

'स्त्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः । अपत्यार्थे विहिता येऽणादयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगवी । गार्ग्यः, गार्गी ॥*॥ द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनः उरगवाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः । मानुषः, मानुषी ।

विप्रः, विप्रा । शूद्रः, शूद्रा । अजादिवाह्यप (४।१।४) । वक्रः, वकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । भ्रमरः, भ्रमरी । उरगः, उरगी । 'जातेरस्त्रीविषयात्-' (४।१।६३) इति ङीष् । अवाधिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, लृता ॥*॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः । हुणः, हुणी । मत्स्यः, मत्सी । केचित्तु 'षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥*॥ पुरुषाख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । शूद्रा ॥*॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । प्लुल् (३।१।१३३) । 'मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ।

मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ॥ ३८ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुच' (उ० ४।१।२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वज्रसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वरमटति, 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१।३१) इतीन् । नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ वर्णयति । 'वर्ण वर्णक्रियादौ' (चु० उ० से०) । 'विलेपने चन्दने च वर्णकं पुंनपुंसकम्' इति रभसः । 'वर्णकश्चरणेऽस्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नीत्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ झटनम् । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घज् (३।३।१९) घज् (३।३।१८) । झाटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् ङिः । वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'शृस्वन्निहि-' (उ० १।१०) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ मूषति । 'मूष लुण्ठने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) खर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ सर्पति । 'सृष्ट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् पाठः । परिमाणभेदः । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ कर्कं दधाति । 'अन्दूहम्भू-' (उ० १।९३) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यक्षते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति कलोपः । छृत्वम् (८।४।४१) । यद्वा यजतेर्बाहुलकात्तिः । 'व्रश्चभ्रस्ज-' (८।२।३६) इति षः ॥ (१) ॥*॥ शाव्यते । 'शट श्लाघायाम्' चुरादिः । घज् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । जातिलक्षणो (४।१।६३) ङीष् ॥*॥ यद्वा 'सर्वधातुभ्यः-' (उ० ४।१।१८) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति

१- 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४।१।४) इत्यनेन दाव बोध्यः ॥

डीप् ॥*॥ यद्वा 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
'जातेः-' (४।१।६३) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा
डीप् ॥ (१) ॥*॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः व्यञ् कचिच्च वुञ् ।
औचित्यमौचिति मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥३९॥
'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि च' (५।१।१२४) इति चकाराद्भावे च विहितः व्यञ्
स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । वुञ् च । 'कचित्' इति व्यञ्बुञ्भ्यां
संबध्यते । उचितस्य कर्म भावो, वा । 'विद्वौरा-' (४।१।
४१) इति डीप् । 'हलस्तद्धितस्य-' (६।४।१५०) इति य-
लोपः ॥ (१) ॥*॥ एवम्—सामर्थ्यम्, सामग्री । आर्ह-
न्त्यम्, आर्हन्ती । 'अर्हंतो नुम् च' (ग० ५।१।१२४) इति
नुम् ॥*॥ प्राग् द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुषिका, शैष्योपाध्या-
यिका, गार्गिका ॥*॥ कचिच्च । मानोज्ञकम्, रामणीयकम् ।
'भाव-' इति किम् । चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे व्यञ् (वा० ५।१।
१२४) न स्त्री ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥४०॥

षष्ठ्यन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः ।
शुणां सेना=नृसेना । शुनां निशा=श्वनिशम् । गवां शाला=
गोशालम् । वृक्षस्य छाया=वृक्षच्छाया । यवानां सुरा=यव-
सुरा । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्'
(२।४।२५) इति क्लीबता । एवमितरेऽपि बोध्याः । दिक्
उदाहरणमिदम् ॥

आबन्तान्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।

त्रिखट्वं च त्रिखट्वो च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥

आबन्तान्तोत्तरपदोऽबन्तान्तोत्तरपदश्च द्विगुपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः
स्यात् । अनो नकारस्य च लुप् लोपः । संपदादित्वात् (वा०
३।३।१०८) भावे किप् । यत्तु मुकुटः—'लुक्' इति छन्दो-
जुरोधात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इत्याह । तच्चिन्त्यम्
'लुप्' इति पाठात् । यदपि प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधा-
नात्—इति । तदपि न । अत्र यौगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां
ग्रहणे प्रमाणाभावात् । 'लुग्' इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाग्रह-
णम् । 'लुब्ध अपनयने' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य संपदादि
(वा० ३।३।१०८) क्तिबन्तस्य ग्रहणात् । तिसृणां खट्वानां
समाहारः । 'गोस्त्रियोः' (२।२।४८) इति ह्रस्वे कृते 'द्विगोः'
(४।१।२१) इति डीप् ॥ (१) ॥*॥ त्रयाणां तक्षणां समा-
हारः । 'अनो नलोपश्च' (वा० २।४।३०) इति नलोपः ॥
(१) ॥*॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥

१—एवं च 'उतो वृद्धिलुकि' (७।३।८७) इति सूत्रे ककार-
श्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् ॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवल्दादिभौ ।

'त्रिषु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
भून् (उ० ४।१।८९) । 'पात्र्यमन्त्रे त्रिषु क्लीबं सुवादौ राज-
मन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥*॥ पुटति । 'पुट
संश्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ वाज्यते । 'वट वे-
ष्टने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । कर्मणि (३।३।१९) घञ् ।
'वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरण्डेऽज्ञानमेदयोः । वाटी वास्तौ
गृहोद्यानेऽप्युक्तयोः' इति हैमः । 'वाटो मार्गवृत्तिस्थानेष्विक्-
टीवास्तुनोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिच्यते ।
'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९)
जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा डीप् ।
स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु द्यन्ततासूचनार्थम् । वेत्रादिरचिता ॥
(१) ॥*॥ कौ वलति । 'वल विस्तृतौ' () । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'कुवल्' चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले'
(इति मेदिनी) । 'कुडालो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दलनम् । 'दल विदारणे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । दालेन निवृत्तः ।
'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।३।२०) । डलयोरेकत्वम् ॥
इति त्रिलिङ्गसंग्रहः ॥

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयो-
गद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुकुटमयूयौ, मयूरीकुकुटौ ॥*॥
तत् परलिङ्गम् । कुलब्राह्मणः, ब्राह्मणकुलम् । अर्धपिप्पली ।
'परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२।४।२६) ॥

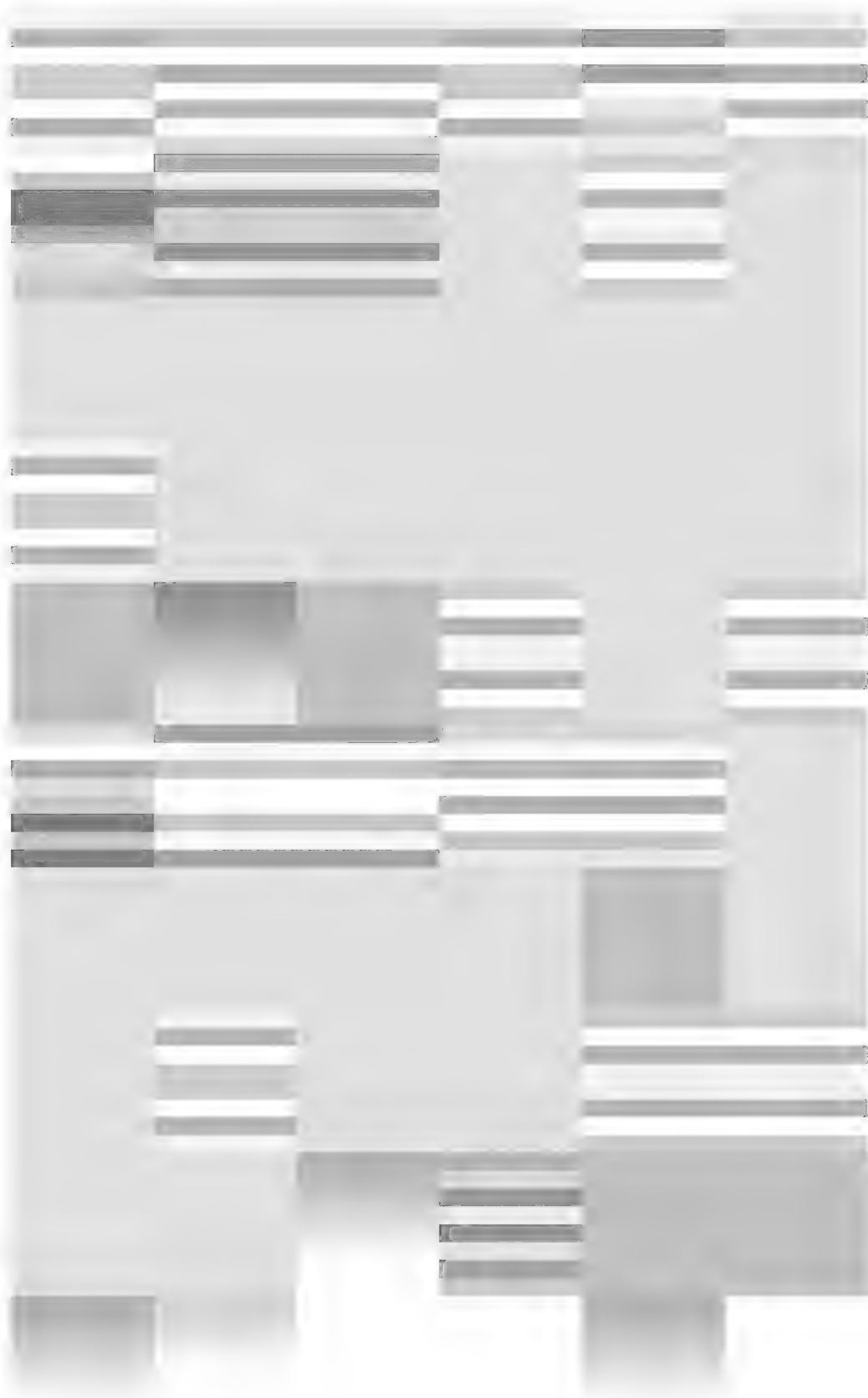
अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राचलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राचादि पूर्व येषां ते परं विशेष्य-
मुपगच्छन्ति विशेष्यलिङ्गाः । द्विजार्थं माला, द्विजार्थः सूपः ।
द्विजार्थं पयः । 'अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च' (वा०
२।१।३६) ॥*॥ आचार्यं प्रगतः=प्राचार्यः । 'अत्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः ।
खट्वामतिक्रान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन 'प्रगत आचार्यो-
ऽस्याः' इति विग्रहप्रदर्शनं कृतम् । यच्च 'अतिखट्वः' इत्यत्र
'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा० २।२।
२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । तच्चिन्त्यम्, उभयोरपि बहु-
व्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पुरुषत्वात् । बहुव्रीहौ तु 'बहु-
व्रीहिरदिग्राम्नाम्' इत्यनेन गतार्थत्वाच्च ॥*॥ एवम् प्राप्तजी-
विकः, आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै—अलंजीविकः, अस्मा-
देव ज्ञापकात्समासः ॥*॥ तद्धितार्थे यो द्विगुः स वाच्यलिङ्गः ।

१—इदं च प्रसङ्गत उपात्तं न तु प्रकृतोपयोगि ॥

पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्चकपाला । 'संख्या-पूर्वो द्विगुः' (२।१।५२) । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (४।१।८८) इत्यणो लुक् ॥*॥ संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्यलिङ्गाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे २। त्रयः, तिस्रः, त्रीणि । चत्वारः, चतस्रः, चलारि । बहवः, बह्वयः, बहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम् इत्यादि । ऊनत्रयः, ऊनतिस्रः, ऊनत्रीणि । परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥*॥

बहुव्रीहिरदिशाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् । बहुधनः, बहुधना, बहुधनम् । 'अदिशाम्नाम्' इति किम् । उत्तरपूर्वा । 'दिशामान्यन्तराले' (२।२।२६) इति बहुव्रीहिः ॥*॥ गुणद्रव्यक्रियाणां योग उपाधिनिमित्तं येषां ते । शुक्ला शाटी, शुक्लः पटः, शुक्लं वस्त्रम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पाचिका, पाचकः, पाचकम् ॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

'कर्तरि कृत' (३।४।३७) इत्यादिना विहिताः । असंज्ञायां किम् । 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति विहिता वाच्यलिङ्गा न । कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । कुम्भकारः, कुम्भकारी, कुम्भकारम् । संज्ञायां धनंजयः ॥*॥ कृत्याः कर्तरि भव्यः, भव्या, भव्यम् । 'भव्यगेय-' (३।४।६८) इति कर्तरि यत् । कर्मणि ण्यत् । कार्यः, कार्या, कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् । भवितव्यम् । असंज्ञायामित्येव । भियो नदः, उध्यः ॥*॥ 'तेन रक्तं रागात्' (४।२।११) इत्याद्यर्थे विहिता ये अणादयस्तदन्ताः शब्दा नानार्थानां भेदका विशेषणानि । नानार्था वा भेदका विशेष्या येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्युः । कौङ्कुमं वस्त्रम्, कौङ्कुमी शाटी, कौङ्कुमः पटः । लाक्षिकी शाटी, लाक्षिकं वस्त्रम् । कृत्तिकाभिर्युक्ता कार्तिकी । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम, वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः प्राजापत्यः ॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।

परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

'ष्णान्ता षट्' (१।१।२४) 'डति च' (१।१।२५) इति सूत्राभ्यां कृतषट्संज्ञाः, युष्मदस्मदी, तिङन्तम्, अव्ययानि च त्रिषु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविशेषाभावात् । 'त्रिषु' इत्यधिकारे 'त्रिषु समा' इति वचनं लिङ्गसंबन्धाभावेन समानल-

प्रतिपादनार्थम् । पूर्वं हि लिङ्गवत्त्वं प्रतिपादितम् । पञ्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । षट् स्त्रियः, षट् नराः, षट् कुला-नि । कति घटाः, कति स्त्रियः, कति गृहाणि । त्वं स्त्री, त्वं पुरुषः, त्वं फलम् । एवम् अहं स्त्री, अहं पुरुषः, अहं फलम् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । उच्चैः प्रासादाः, उच्चैः शाला, उच्चैर्गृहम् । यत्तु मुकुटः—षट्संज्ञकस्यापि संख्यान्तर्गतत्वादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः—इत्याह । तन्न । उच्यन्तानां संख्यान्तर्गतत्वाभावात् । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशास्त्रे संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन । किं च संख्यासर्वनाम्नां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, षट्संज्ञानां तु लिङ्गत्रय-राहित्यमतः कथं तेनास्य गतार्थता । 'लिङ्गकृतविशेषरहिताः' इत्यर्थः—इति स्वयमेव व्याख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभवति, इति कथं गतार्थता ॥*॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम् । यद्वा 'स्त्रियामीदृशिरामैकाच्' इत्यस्यावकाशः—धीः, भूः । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यस्यावकाशः—कर्ता, पाचकः, नीः, छः, इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्रिलिङ्गता भवति । मुकुटस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य विषयः—नैर्ऋतः, राक्षसः । 'व्यचक्रमसिसुसन्नन्तं क्लीबे' इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति—रक्षः । परत्वात्तु क्लीबम्—इत्युदाजहार । तन्न । 'विशेषैर्य-वबाधितः' इत्यनेन गतार्थत्वात् । 'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य 'यातुरक्षसी' इति निर्देशस्यैवापवादत्वात् । उत्सर्गापवादभिन्नं विरोधप्रदर्शनस्यौचित्यात् ॥*॥ शेषमिहानुक्तं शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञातव्यम् यथा—'चालनी तितउः पुमान्' इत्युक्तम् । इह 'तितउ परिपवनं भवति' इति (पस्पशा) भाष्यप्रयोगान्नपुंसकमपि बोध्यम् । तथा 'ताटङ्गस्ते' इत्याचार्य-प्रयोगात्ताटङ्गशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा 'कलिका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' इति माघप्रयोगान्नपुंसकत्वमपि । यत्तु 'गोधापोटा' इत्युदाहृतवान्मुकुटः, तन्न । 'डयाबूढन्तम्' इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात् ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघ्नेलवशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षित-विरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगात् ॥

॥ समाप्तश्चायममरकोषः ॥

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

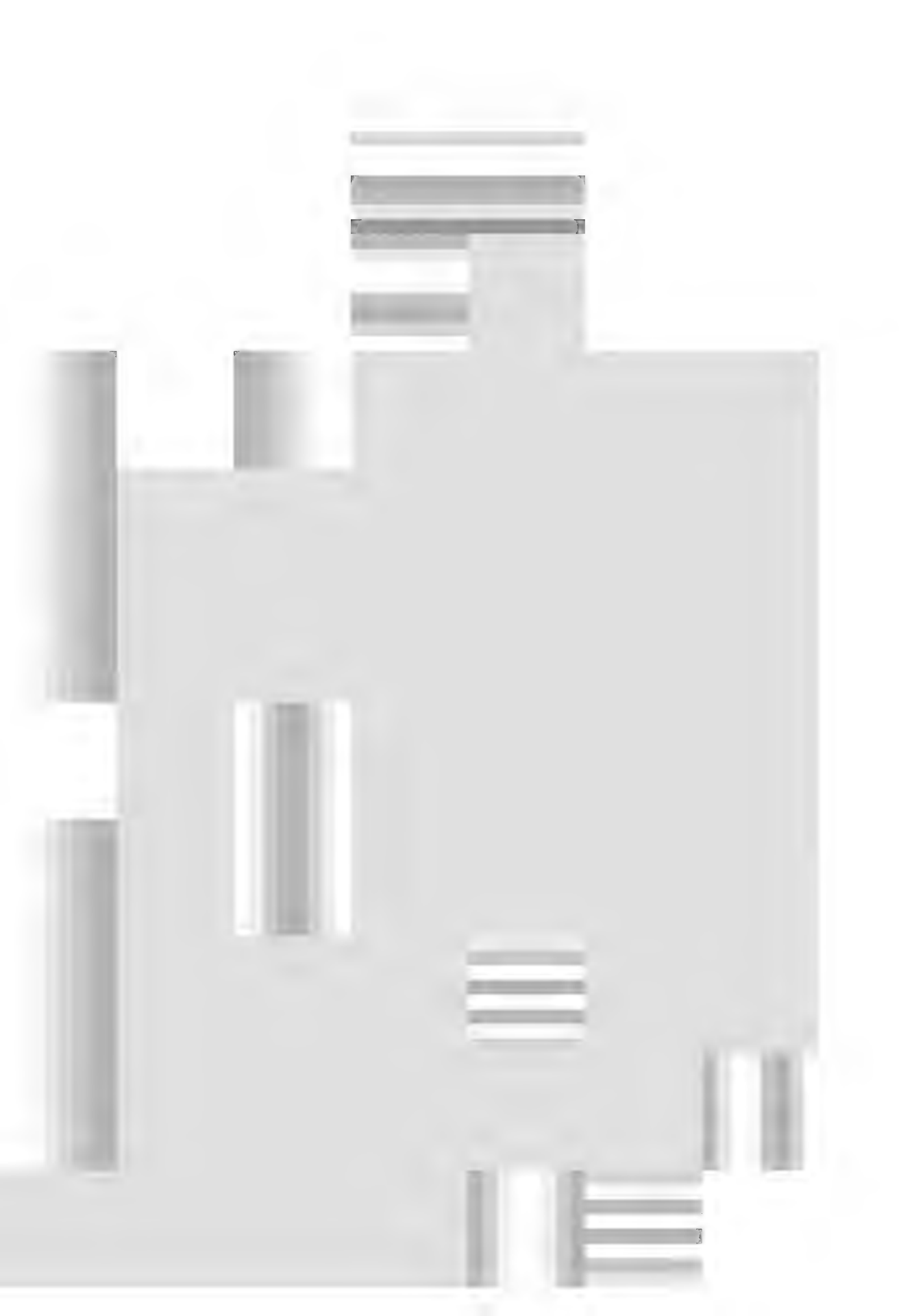
100

॥ श्रीः ॥

अमरमूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ	४४६	११	अक्षौहिणी	२९०	८१	अग्रीय	३६८	५८	अङ्घ्रिपर्णिका	१६०	९२
अंश	३३१	८९	अखण्ड	३७१	६५	अग्नेदिधिषू	२१०	२३	अचण्डी	३२५	७०
अंशु	४२	३३	अखात	१०३	२७	अग्रेसर	२८८	७२	अचल	१२३	१
अंशुक	२४२	११५	अखिल	३७१	६५	अग्र्य	३६८	५८	अचला	११०	२
अंशुमती	१६७	११५	अग	४००	१९	अघ	{ ५१ ४०१	२३ २७	अचिक्कण	४३७	२२५
अंशुमत्फला	१६६	११३	अगद	२१८	५०	अघमर्षण	२६४	४७	अच्युत	९	१९
अंस	२२९	७८	अगदंकार	२२१	५७	अग्नया	३२४	६७	अच्युताग्रज	११	२३
अंसल	२१६	४४	अगम	१२८	५	अङ्ग	{ ३५ ३९७	१७ ४	अच्छ	९८	१५
अंहति	२५९	३०	अगरु	२४८	१३३	अङ्कुर	१२८	४	अच्छभल्ल	१८७	४
अंहस्	{ ५१ ४०१	२३ २७	अगस्त्य	३७	२०	अङ्कुश	२७९	४१	अज	{ ३२७ ४०२	७६ ३०
अंहि	२२६	७१	अगाध	९८	१५	अङ्कोट	१३८	२९	अजगन्धिका	१७५	१३९
अकरणि	३९६	३९	अगार	११७	५	अङ्गो	७३	५	अजगर	८८	५
अकूपार	९२	१	अगुरु	२४६	१२६	अङ्ग	{ २२६ ४४५ ४४८	७० ७ १९	अजगव	१५	३५
अकृष्णकर्मन्	३६४	४६	अगुरुशिक्षा	१४९	६२	अङ्गद	२३९	१०७	अजडा	१५८	८६
अक्ष	{ १४७ ३१७ ३३० ४३६ ३५२	५८ ४३ ८६ २२२ ४५	अग्रायी	२५६	२१	अङ्गन	१२०	१३	अजान्य	२९९	१०९
अक्षत	३१८	४७	अग्नि	२२	५३	अङ्गना	{ ३१ २०४	५ ३	अजमोदा	१७७	१४५
अक्षदर्शक	२६८	५	अग्निमन्थ	२४	५७	अङ्गविशेष	७७	१६	अजशृङ्गी	१६९	११९
अक्षदेविन्	३५१	४३	अग्निचित्र	२५४	१२	अङ्गसंस्कार	२४४	१२१	अजल	२७	६६
अक्षधूर्त	३५१	४३	जमिज्वाला	१७०	१२४	अङ्गहार	७७	१६	अजा	३२७	७६
अक्षर	४२८	१८२	अग्नित्रय	२५६	२०	अङ्गा	३११	३०	अजाजी	३१४	३६
अक्षरचुधु	२७९	१५	अग्निभू	१७	३९	अङ्गार	३११	३०	अजाजीव	३४२	११
अक्षरचण	२७०	१५	अग्निमन्थ	१५०	६६	अङ्गारक	३९	२५	अजित	४०७	६२
अक्षरविन्यास	२७०	१६	अग्निमुखी	१४३	४२	अङ्गारधानिका	३११	२९	अजिन	२६४	४७
अक्षवती	३१२	४४	अग्निशिख	२४५	१२४	अङ्गारवल्ली	१४५	४८	अजिनपत्रा	१९६	२६
अक्षप्रकीलक	२८४	५६	अग्निशिखा	{ १६९ १७४	११८ १३६	अङ्गारवल्ली	१५९	९०	अजिनयोजि	१८९	८
अक्षान्ति	८०	२४	अभ्युत्पात	{ ४६ ४०८	१० ५८	अङ्गारशकटी	३११	२९	अजिर	{ १२० ४२८	१३ १८१
अक्षि	{ २३५ ४५७	९३ २२	अग्र	{ १३ ३६८ ४२९	१२ ५८ १८३	अङ्गीकार	५७	५	अजिह्व	३७३	७२
अक्षिकूटक	२७७	३८	अग्रज	२१६	४३	अङ्गीकृत	३८५	१०८	अजिह्वग	२९२	८६
अक्षिगत	३६४	४५	अग्रजन्मन्	२५१	४	अङ्गुलिमुद्रा	२४०	१०८	अज्जुका	७५	११
अक्षीव	{ १३८ ३१६	३१ ४१	अग्रतःसर	२८८	१७२	अङ्गुली	२३१	८२	अज्जटा	१७१	१२७
अक्षोढ	१३७	२९	अग्रतस्	{ ४४१ ४४५	२४६ ७	अङ्गुलीयक	२३९	१०७	अज्ञ	{ ३६२ ३६५	३८ ४६
			अग्रमांस	२२३	६४	अङ्गुलीयक	२३९	१०७	अज्ञान	५७	७
			अग्रिय	{ २१६ ३६८	४३ ५८	अङ्गुष्ठ	२३१	८२	अश्वित	३८२	९८
									अजन	३१	३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अञ्जनकेशी	१७२	१३०	अतिमात्र	२७	६६	अञ्जर	३५८	२०	अध्वनीन	२७१	१७
अञ्जनावती	३१	५	अतिमुक्त	१४५	७२	अञ्ज	४४८	२०	अध्वन्	११४	१६
अञ्जलि	२३२	८५	अतिमुक्तक	१३७	२६	अद्रि	{ १२३ ४२५	१	अध्वन्य	२७१	१७
अञ्जसा	{ ४४६ ४४३	१२ २	अतिरिक्त	३७४	७५	अद्वयवादिन्	७	१४	अध्वर	२५४	१३
अटनी	२९१	८४	अतिवक्तु	३६२	३५	अधम	{ ४२२ ३६७	१४४ ५४	अध्वर्यु	२५५	१७
अटरूष	१६३	१०३	अतिवाद	६८	१४	अधमर्ण	३०३	५	अनक्षर	७०	२१
अटवी	१२७	१	अतिविषा	१६२	९९	अधर	{ २३३ ४३०	९० १८९	अनङ्ग	१२	२५
अटा	२६०	३५	अतिवेल	२७	६६	अधर	{ २३३ ४३०	९० १८९	अनच्छ	९८	१४
अट्ट	{ १२० ४१९	१२ १३१	अतिशक्तिता	२९८	१०२	अधस्	८६	१	अनङ्गुह	३२२	६०
अट्टा	२६०	३५	अतिशय	{ २७ ३९०	६६ ११	अधिकर्षि	३५६	११	अनन्त	{ २९ ८८	१ ४
अणक	३६७	५४	अतिशस्त	४०४	४१	अधिकाङ्ग	२८६	६३	अनन्ता	{ ४११ ११० १५९ १६६ १७४ १८२	८१ २ ९२ ११२ १३६ १५८
अणव्य	३०४	८	अतिशोभन	३६९	५८	अधिकार	२७५	३१	अनन्यज	१२	२६
अणि	२८४	५६	अतिसंस्कृत	४११	८१	अधिकृत	२६८	६	अनन्यवृत्ति	३७५	६९
अणिमन्	१६	३६	अतिसर्जन	३९४	२८	अधिक्षिप्त	३६३	४२	अनय	४२२	१४९
अणीयस्	३७०	६२	अतिसारकिन्	२२१	५९	अधिल्यका	१२७	७	अनर्थक	६९	२०
अणु	{ ३०८ ३६९	२० ६२	अतिसौरभ	१३९	३३	अधिप	३५५	११	अनल	२२	५४
अण्ड	२००	३७	अतीक्षण	४१३	९४	अधिभू	३५५	११	अनवधानता	८२	३०
अण्डकोश	२२८	७६	अतीत	४४८	१७	अधिरोहिणी	१२३	१८	अनवरत	२७	६६
अण्डज	{ ९९ ९८ ३६६	१७ ३३ ५१	अतीतनौक	९८	१४	अधिवासन	२४८	१३४	अनवस्कर	३६८	५६
अतट	१२५	४	अतीन्द्रिय	३७५	७९	अधिविज्ञा	२०५	७	अनवरार्थ	३६८	५७
अतर्कित	४४५	७	अतीव	४४२	२	अधिभ्रयणी	३११	२९	अनसु	२८३	५२
अतलस्यर्श	९८	१५	अत्तिका	७६	१५	अधिष्ठान	४१८	१२६	अनागतार्तवा	२०६	८
अतसी	३०८	२०	अत्यन्तकोपन	३६१	३२	अधीन	३५७	१६	अनातप	४२४	१५७
अति	{ ४४४ ४४०	५ २४१	अत्यन्तीन	२८९	७६	अधीर	३५९	२६	अनादर	७९	२२
अतिक्रम	{ ३९५ ४२३	३३ १५०	अत्यय	{ ३०० ४२३	११६ १५०	अधीश्वर	२६७	२	अनामय	२१८	५०
अतिचरा	१७७	१४६	अत्यर्थ	२७	६६	अधुना	४४९	२३	अनामिका	२३१	८२
अतिच्छत्र	१८५	१६७	अत्यल्प	३७०	६२	अधृष्ट	३५९	२६	अनायासकृत	३८०	९४
अतिच्छत्रा	१७९	१५२	अत्याहित	४१०	७७	अधोशुक	२४३	११७	अनारत	२७	६५
अतिजव	२८८	७३	अत्रि	४०	२७	अधोक्षज	९	२१	अनार्थतित्त	१७६	१४३
अतिथि	२६०	३४	अथ	४४१	२४७	अधोमुख	८६	१	अनाहत	२४१	११२
अतिनिर्हारिन्	५८	१०	अथो	४४१	२४७	अध्यक्ष	{ २६८ ४३७	६ २२५	अनिमिष	४३५	२१८
अतिमु	९८	१४	अदभ्र	३७०	६३	अध्यवसाय	८२	२९	अनिरुद्ध	१२	२७
अतिपथिन्	११५	१६	अदर्शन	३९३	२२	अध्यात्म	४२१	१४४	अनिल	{ ६ २५	१० ६२
अतिपात	{ २६१ ३९५	३७ ३३	अदितिन्दन	५	८	अध्यपक	२५२	७	अनिश	२७	६५
अतिप्रसिद्ध	४३५	२१८	अदृष्ट	२७५	३०	अध्याहार	५६	३	अनीक	{ २८९ २९८	७८ १०४
			अदृष्टि	८६	३७	अध्यूढा	२०५	७			
			अद्धा	४४६	१२	अध्येषणा	२६०	३२			
			अद्धत	{ ७८ ७७	१७ १९	अध्वग	२७१	१७			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अनीकस्थ	२६८	६	अनूक	३९९	१३	अन्दुक	३७८	४१	अपरक्त	३६४	४३
अनीकिनी	{ २८९ ७८ २९० ८१		अनूचान	२५३	१०	अन्ध	{ २२२ ६१ ४१५ १०३		अपरस्पर	३८६	१
अनु	४४१	२४८	अनूनक	३७१	६५	अन्धकरिणु	१३	३४	अपराजिता	{ १६३ १०४ १७८ १४९	
अनुक	३५९	२३	अनूप	११३	१०	अन्धकार	८७	३	अपराद्धपृष्ठात्क	२८७	६८
अनुकम्पा	७८	१८	अनूह	४२	३२	अन्धतमस	८७	३	अपराध	२४०	२६
अनुकर्ष	२८४	५७	अनृजु	३६५	४६	अन्धस्	३१९	४८	अपराह	४४	३
अनुकल्प	२६२	४०	अनृत	{ ७० २१ ३०३ २		अन्धु	१०३	२६	अपर्णा	१६	३७
अनुकामीन	२८९	७६	अनेकप	२७६	३४	अञ्ज	{ ३१९ ४८ ३८५ १११		अपलाप	६८	१७
अनुकार	३९१	१७	अनेहस्	४३	१	अञ्ज	{ ३१९ ४८ ३८५ १११		अपवर्ग	५७	७
अनुक्रम	२६१	३६	अनोकह	१२८	५	अन्य	३७६	८२	अपवर्जन	२५९	३०
अनुक्रोश	७८	१८	अन्त	{ ३०१ ११६ ३७६ ८१		अन्यतर	३७६	८२	अपवाद	{ ६७ १३ ४१२ ८९	
अनुग	३७५	७८	अन्तःपुर	१२०	११	अन्वक्ष	३७५	७८	अपवारण	{ ३४ १२ ४१८ १२५	
अनुग्रह	३९०	१३	अन्तःक	२४	५९	अन्वक्	३७५	७८	अपशब्द	६३	२
अनुचर	२८८	७१	अन्तर	४२९	१८७	अन्वय	२५०	१	अपष्टु	३७७	८४
अनुज	२१६	४३	अन्तरा	४४६	१०	अन्ववाय	२५०	१	अपसद	३४३	१६
अनुजीविन्	२६९	९	अन्तरा	४४६	१०	अन्वाहार्य	२५९	३१	अपसर्प	२७०	१३
अनुतर्षण	३५१	४३	अन्तराभवसत्त्व	४१९	१३३	अन्विष्ट	३८४	१०५	अपसव्य	३७७	८४
अनुताप	८०	२५	अन्तराय	३९२	१९	अन्वेषणा	२६०	३२	अपस्कर	२८३	५५
अनुत्तम	३६८	५७	अन्तराल	३१	६	अन्वेषित	३८४	१०५	अपस्नात	३५८	१९
अनुत्तर	४३०	१९०	अन्तरिक्ष	२९	१	अप् (आप)	९३	३	अपहार	३९१	१६
अनुनय	४४८	१८	अन्तरीप	९६	८	अपकारगी	६८	१४	अपांपति	९२	२
अनुपद	३७५	७८	अन्तरीय	२४३	११७	अपक्रम	३००	१११	अपाङ्ग	{ २३५ ९४ ४०० २१	
अनुपदीना	३४७	३०	अन्तरे	४४६	१०	अपघन	२२६	७०	अपाची	३०	१
अनुपमा	३१	४	अन्तरेण	{ ४४६ १० ४४४ ३		अपचय	३९१	१६	अपान	{ २६ ६३ २२७ ७३	
अनुपलव	२८८	७१	अन्तर्गत	३७८	८६	अपचायित	३८३	१०१	अपामार्ग	१५८	८८
अनुबन्ध	४१४	९८	अन्तर्गता	३४	१२	अपचित	३८३	१०१	अपावृत	३५७	१५
अनुबोध	२४४	१२२	अन्तर्ध्या	३४	१२	अपचिति	{ २६० ३५ ४०८ ६७		अपासन	३००	११३
अनुभव	३९४	२७	अन्तर्धि	३४	१२	अपचिन्त	३८३	१०१	अपि	४४१	२४९
अनुभाव	{ ७९ २१ ४३४ २०९		अन्तर्द्वार	१२१	१४	अपचिन्त	३८३	१०१	अपिधान	३४	१३
अनुमति	४६	८	अन्तर्मीनस्	३५४	८	अपचिन्त	३८३	१०१	अपिनद्ध	२८६	६५
अनुयोग	६७	१०	अन्तर्वल्ली	२१०	२२	अपचिन्त	३८३	१०१	अपूप	३१९	४८
अनुरोध	२७०	१२	अन्तर्वाणि	३५४	६	अपचिन्त	३८३	१०१	अप्पति	२५	६१
अनुलाप	६८	१६	अन्तर्वैशिक	२६८	८	अपचिन्त	३८३	१०१	अप्पित्त	२२	५६
अनुलेपन	४५७	२३	अन्तावसायिन्	३४०	१०	अपचिन्त	३८३	१०१	अप्रकाण्ड	१३०	९
अनुवर्तन	२७०	१२	अन्तिक	३७१	६७	अपचिन्त	३८३	१०१	अप्रगुण	३७३	७२
अनुवाक	४५४	१७	अन्तिकतम	३७२	६८	अपचिन्त	३८३	१०१	अप्रत्यक्ष	३७५	७९
अनुशय	४२२	१४८	अन्तिका	३११	२९	अपचिन्त	३८३	१०१	अप्रधान	३६९	६०
अनुष्ण	३४४	१८	अन्तेवासिन्	{ २५३ ११ ३४४ २०		अपचिन्त	३८३	१०१	अग्रहत	११२	५
अनुहार	३९१	१७	अन्त्या	३७६	८१	अपचिन्त	३८३	१०१			
			अन्न	२२४	६६	अपचिन्त	३८३	१०१			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अप्राप्य	३६९	६०	अभिनिर्माण	२९६	९५	अभ्यन्तर	३१	६	अमावस्या	४६	८
अप्सरस्	{ ६ २२	{ ११ ५२	अभिनीत	{ २७३ ४११	{ २४ ८१	अभ्यमित	२२१	५८	अमावास्या	४६	८
अफल	१२९	७	अभिपन्न	४१८	१२८	अभ्यमित्राण	२८९	७५	अमित्र	२६९	११
अवद्ध	६९	२०	अभिप्राय	३९२	२०	अभ्यमित्राय	२८९	७५	अमुत्र	४४५	८
अवद्धमुख	३६२	३६	अभिभूत	३६३	४०	अभ्यमित्र्य	२८९	७५	अमृणाल	१८४	१६४
अवन्य	१२९	६	अभिमर	४३४	२१४	अभ्यर्ण	३७१	५७		{ २१ ५७ ९३	{ ४८ ६ ३
अवला	२०३	२	अभिमान	{ ७९ ४१६	{ २२ ११०	अभ्यर्हित	४११	८३	अमृत	{ २५९ ७० ३०३	{ २८ २२ ३
अबाध	३७७	८३	अभियोग	३९१	१३	अभ्यवकर्षण	३९१	१७		{ ४१० १४७ १४८ १५६	{ ७६ ५८ ५९ ८२
अब्ज	{ ३४ ४०२	{ १४ ३२	अभिरूप	४१९	१३१	अभ्यवस्कन्दन	३००	११०	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अब्जयानि	८	१७	अभिलाष	३९३	२४	अभ्यवहृत	३८५	१११	अमृतान्धस्	५	८
अब्ज	{ ५० ४१२ ४२२	{ २० ८८ १४६	अभिलाषुक	३५८	२२	अभ्याख्यान	६७	१०		{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अब्ज	{ ९२ ४१४	{ १ १०१	अभिवादक	३६०	२८	अभ्यागम	२९८	१०५	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अब्जिकफ	३३७	१०५	अभिवादन	२६२	४१	अभ्यागारिक	३५६	१२	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अब्जमु	३१	४	अभिव्याप्ति	३८८	६	अभ्यादान	३९४	२६	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अब्जहण्य	७६	१४	अभिशास्त्र	३६४	४३	अभ्यान्त	२२१	५८	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभय	१८४	१६४	अभिशास्त्र	३६४	४३	अभ्यामर्द	२९८	१०५	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभया	१४८	५९	अभिशास्त्र	३६४	४३	अभ्याश	३७१	६७	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभाषण	२६१	३६	अभिशास्त्र	३६४	४३	अभ्यासादन	३००	११०	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिक	३५९	२४	अभिशास्त्र	३६४	४३	अभ्युदित	२६६	५५	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिक्रम	२९६	९६	अभिशाप	६७	११	अभ्युपगम	५७	५	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिख्या	४२४	१५६	अभिषङ्ग	४०१	२४	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिग्रह	३९१	१३	अभिषव	{ २६४ ३५१	{ ४७ ४२	अभ्युष	३१८	४७	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिग्रहण	३९१	१७	अभिषेणन	२९५	९५	अभ्र	{ २९ ३२	{ १ ६	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिघातिन्	२६९	११	अभिष्टुत	३८५	११०	अभ्रक	३३५	१००	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिचार	३९२	१९	अभिसंपात	२९८	१०५	अभ्रपुष्प	१३८	३०	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिजन	{ २५० ४१५	{ १ १०८	अभिसर	२८८	७१	अभ्रमातङ्ग	२०	४६	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिजात	४११	८२	अभिसारिका	२०५	१०	अभ्रमु	३१	४	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिज्ञ	३५३	४	अभिहार	{ ३९१ ४२६	{ १७ १६८	अभ्रमुवल्लभ	२०	४६	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभितस्	{ ३७१ ४४२	{ ६७ २५५	अभिहित	३८४	१०७	अभि	९७	१३	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिधान	६६	८	अभीक	३५९	२४	अभ्रिय	३२	८	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिध्या	८०	२४	अभीक्षणम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अभ्रेष	२७३	२४	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिनय	७७	१६	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमत्र	३१३	३३	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिनव	३७५	७७	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमर	५	७	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिनवोद्भिद	१२८	४	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमरावती	१९	४५	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अभिनिर्मुक्त	२६६	५५	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमर्य	५	८	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
			अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमर्ष	८०	२६	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
			अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमर्षण	३६१	३२	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
			अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमल	३३५	१००	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
			अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमा	४४२	२५०	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
			अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमांस	२१६	४४	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
			अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अमात्य	२६७	४	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२

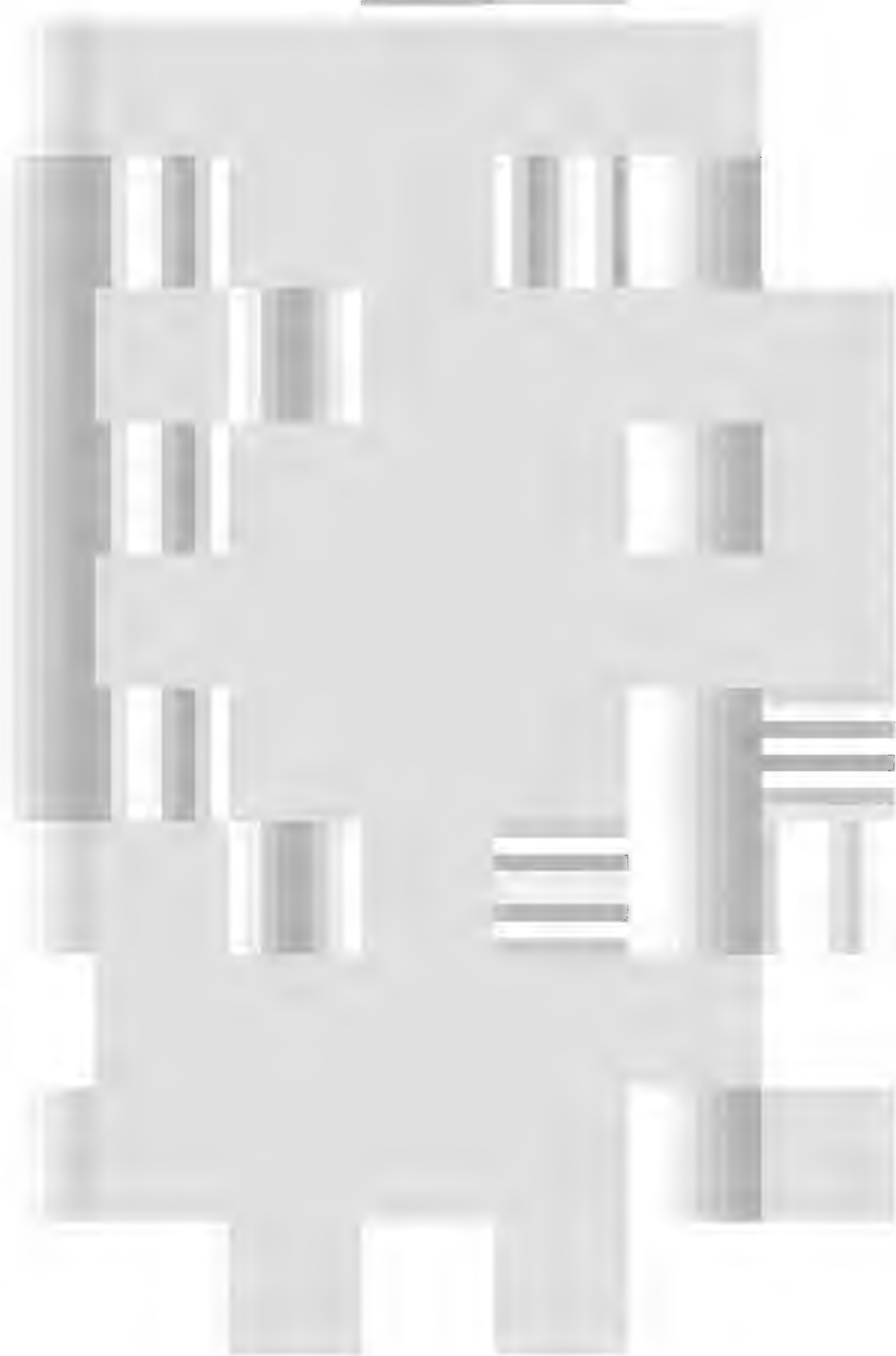

1

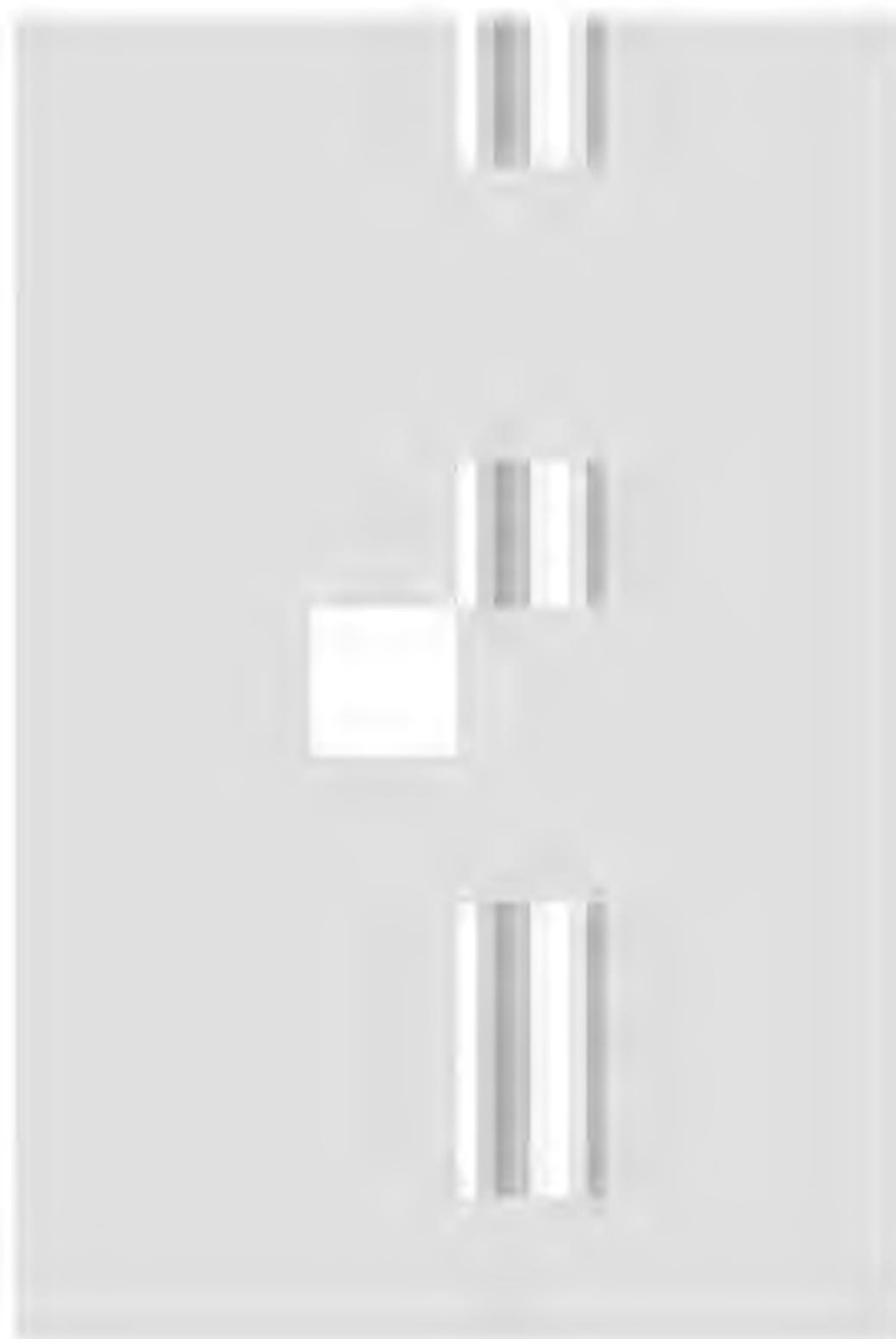
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अयस्	३३४	९८	अर्गल	१२२	१७	अयं	{ ३०२	१	अलु	३१२	३१
अयःप्रतिमा	३४९	३५	अर्घ	४०१	२७	अयं	{ ४२२	१४६	अल्प	३१९	६१
अयि	४४८	१८	अर्घ्य	२६०	३३	अयमन्	४०	२८	अल्पतनु	२१७	४४
अयोग्र	३१०	२५	अर्चा	{ २६०	३४	अर्या	२०८	१४	अल्पमारिण	१७४	१३१
अयोधन	४०३	३७		{ ३४९	३६	अर्याणी	२०८	१४	अल्पसरम्	१०३	२४
अर	२७	६४	अर्चित	{ ३८३	१०१	अर्या	२०८	१५	अलिष्ठ	३७०	६३
अरघट्ट	४५४	१८		{ ४११	८५	अर्व	३६७	५४	अरपीयस्	३७०	६३
अरणि	२५६	१९	अर्विस्	{ २४	५७	अर्वन्	२८०	४१	अवकर	१२३	१८
अरण्य	{ १२७	१		{ ४३८	२३०	अवकि	{ ९५	८	अवकीर्णन्	२६६	५३
	{ ४५७	२२	अर्जक	१५६	८०		{ ४४७	१६	अवकृष्ट	३९३	३१
अरण्यानी	१२७	१		{ ५९	१३	अर्शस	२२१	५९	अवकेशिन्	१२९	१
अरति	२३२	८६	अर्जुन	{ १४४	४५	अर्शस्	२२०	५४	अवकय	३९८	७१
अरर	१२२	१७		{ १८५	१६७	अर्शोघ्न	१८४	१५७	अवगणित	३८४	१०१
अरलु	१४७	५७	अर्जुनी	३२४	६७	अर्शोरोगयुत	२२१	५९	अवगत	३८५	१०८
अरविन्द	१०७	३९	अर्णव	{ ९२	१	अर्हणा	२६०	३४	अवगीत	{ ३८०	९३
अराति	२६९	११		{ ४०७	५७	अर्हित	३८३	१०१		{ ४१०	७९
अराल	३७२	७१	अर्णस्	९३	४	अलम्	{ ४४२	२५२	अवग्रह	{ ३३	११
अरि	२६९	१०	अर्तन	३९५	३२		{ ४४६	११		{ २७७	३८
अरित्र	९७	१३	अर्ति	४०८	६८	अलक	२३६	९६	अवग्रह	३३	११
अरिमेद	१४५	५०	अर्थ	{ ३३१	९०	अलका	२९	७०	अवचूर्णित	३८०	९४
	{ ११९	८		{ ४१२	८६	अलक्त	२४५	१२५	अवज्ञा	७९	२३
	{ १३८	३१	अर्थना	{ २६०	३२	अलक्ष्मी	९१	२	अवज्ञात	३८४	१०६
	{ १४९	६२		{ ३८८	६	अलगर्द	८८	५	अवट	८७	९
अरिष्ट	{ १७८	१४८	अर्थप्रयोग	३०३	४	अलक्ष्मी	९१	२	अवटीट	२१६	४५
	{ १९४	२०	अर्थशास्त्र	६५	५	अलक्ष्मी	९१	२	अवट्ट	२३३	८८
	{ ४०३	३६				अलक्ष्मी	९१	२	अवतंष्ट	४३०	२३०
	{ ३२१	५३	अर्थिन्	{ २६९	९	अलक्ष्मी	९१	२	अवतमस	८०	३
	{ ४०३	३६		{ ३६६	४९	अलक्ष्मी	९१	२	अवतीका	३२५	६९
अरिष्टदुष्टी	३६४	४४	अर्थ्या	{ ३३६	१०४	अलक्ष्मी	९१	२	अवदंश	३५०	४०
	{ ४०	२९		{ ४२४	१६१	अलक्ष्मी	९१	२	अवदान	{ ५९	१३
अरुण	{ ४२	३२	अर्दना	३८८	६	अलक्ष्मी	९१	२		{ ५९	१३
	{ ६१	१५	अर्दित	३८१	९७	अलक्ष्मी	९१	२	अवदान	३८३	३
	{ ४०५	४८	अर्ध	{ ३५	१६	अलक्ष्मी	९१	२	अवदाह	१८४	१६५
अरुणा	१६२	९९		{ ३५	१६	अलक्ष्मी	९१	२	अवदारण	३०५	१३
अरुतुद	३७७	८३	अर्धचन्द्रा	१६५	१०९	अलक्ष्मी	९१	२	अवदीर्घ	३७९	८९
अरुष्कर	{ १४३	४२	अर्धनाव	९८	१४	अलक्ष्मी	९१	२	अवध	३६७	५४
	{ ४३०	१८९	अर्धरात्र	४५	६	अलक्ष्मी	९१	२	अवधारण	४२७	१७८
अरुस्	२२०	५४	अर्धर्च	४६०	३२	अलक्ष्मी	९१	२	अवधि	४१४	९९
अरोक	३८२	१००	अर्धहार	२३९	१०६	अलक्ष्मी	९१	२	अवध्वज	३८०	९४
अर्क	{ ४०	२९	अर्धोदक	२४३	११९	अलक्ष्मी	९१	२	अवन	३८७	४
	{ ३९७	४	अर्बुद	४५५	१९	अलक्ष्मी	९१	२	अवनत	३७२	७०
अर्कगर्ण	१५६	८१	अर्भक	२००	३८	अलीक	३९९	१२	अवनाट	२१९	४५
अर्कवन्धु	८	१५	अर्म	४६०	३४						
अर्काह	१५६	८०									

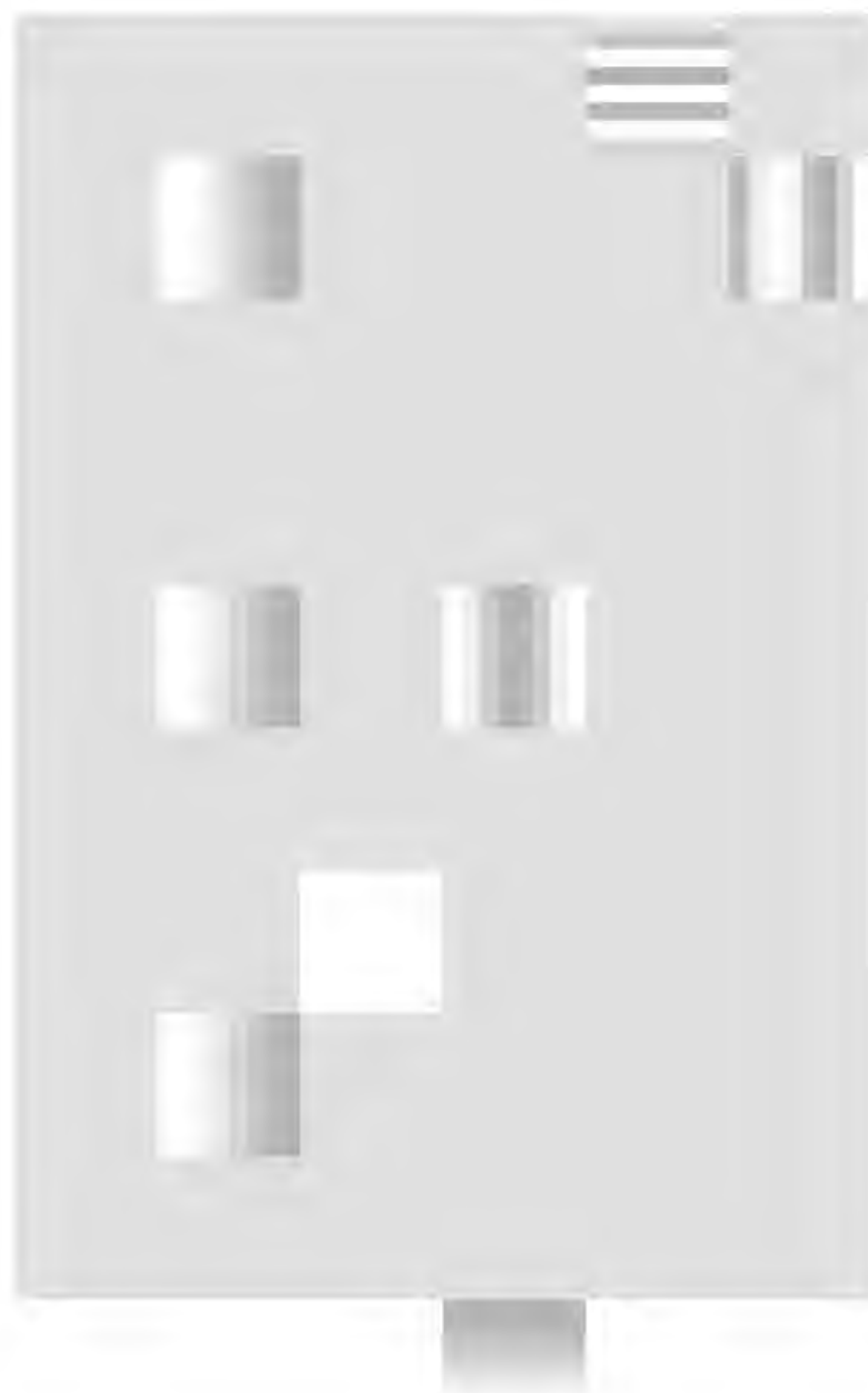
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवनय	३९४	२७	अवाकपुष्पी	१७९	१५२	अग्नि	२९५	९३	अस्त	१२४	२
अवनि	११०	३	अवाग्र	३७२	७०	अश्रु	२३५	९३		३७८	८७
अवन्तिसोम	३१५	३९	अवाच्य	७०	२१	अश्लील	६९	१९	अस्तम	४४८	१७
अवन्ध्य	१२९	६	अवार	९५	८	अश्व	२८०	४३	अस्ति	४४८	१८
अवभृथ	२५८	२७	अवासस्	३६३	३९	अश्वकर्णक	१४३	४४	अस्तु	४४७	१३
अवभृट् (ट)	२१६	४५	अवि	{ २०९ ४३३	{ २० २०७	अश्वत्थ	१३५	२१	अल	२९१	८२
अवम	३६७	५४	अविग्र	१५१	६७	अश्वयुज्	३८	२१	अस्थि	२२५	६८
अवमत	३८४	१०६	अवित	३८४	१०६	अश्ववडव	४५४	१६	अस्थिर	३६४	४३
अवमर्द	३००	१०९	अविद्या	५७	७	अश्वा	२८१	४६	अस्फुटवाच्	३६२	३७
अवमानना	७९	२३	अविनीत	३५८	२३	अश्वाभरण	४०४	४४		{ २२३ २३५ ४२५	{ ६४ ९३ १६४
अवमानित	३८४	१०६	अविरत	२७	६५	अश्वारोह	२८५	६०	अल	२५	५९
अवयव	२२६	७०	अविलम्बित	{ २७ ३७६	{ ६५ ८३	अश्विन्	२१	५१	अलु	२३५	९३
अवर	२७८	४०	अविस्पष्ट	७०	२१	अश्विनी	३८	२१	अस्वच्छन्द	३५७	१६
अवरज	२१६	४३	अवीचि	९१	१	अश्विनीसुत	२१	५१	अस्वप्न	५	८
अवरति	३९६	३७	अवीरा	२०७	११	अश्वीय	२८२	४८	अस्वर	३६२	३७
अवरवर्ण	३३९	१	अवेक्षा	३९४	२८	अषडक्षीण	२७३	२२	अस्वाध्याय	२६६	५४
अवरीण	३८०	९४	अव्यक्त	४०७	६२	अष्टापद	{ ३३३ ३५२	{ ९५ ४६	अहंयु	३६६	५०
अवरोध	१२०	१२	अव्यक्तराग	६१	१५	अष्टीवत्	२२७	७२	अहंकार	७९	२२
अवरोधन	१२०	११	अव्यण्डा	१५८	८६	असंराव	७०	२३	अहंकारवान्	३६६	५०
अवरोह	१३१	११	अव्यथा	{ १४८ १७७	{ ५९ १४६	असकृत्	४४३	१	अहन्	४४	२
अवर्ण	६७	१३	अव्यय	४६०	३४	असती	२०७	१	अहमहमिका	२९७	१०१
अवलक्ष	५९	१३	अव्यवहित	३७२	६८	असतीसुत	२११	२६	अहंपूर्विका	२९७	१००
अवलग्न	२३०	७९	अशनाया	३२१	५४	असन	१४३	४४	अहंमति	५७	७
अवलम्बित	४१५	१०४	अशनायित	३५८	२०	असमीक्ष्यकारिन्	३५७	१७	अहर्पति	४०	३०
अवल्युज	१६१	९५	अशनि	२०	४७	असार	३६८	५६	अहर्मुख	४४	२
अववाद	२७३	२५	अक्षित	३८५	१११	असि	२९३	८९	अहस्कर	४०	२८
अवश्यम्	४४७	१६	अक्षित्री	२०७	११	असिक्ती	२०९	१८	अहह	४४३	२५७
अवश्याय	३६	१८	अशुभ	४५७	२३	असित	६०	१४	अहार्य	१२३	१
अवष्टब्ध	४१५	१०४	अशेष	३७१	६५	असिधावक	३४१	७	अहि	{ ८९ ४४०	{ ६ २३८
अवसर	३९३	२४	अशोक	१५०	६४	असिधेनुका	२९५	९२	अहित	२६९	११
अवसान	३९६	३८	अशोकरोहिणी	१५७	८५	असिपुत्री	२९५	९२	अहितुण्डिक	९०	११
	{ ११७ ३८२ ३८५	{ ४ ९८ १०८	अश्मगर्भ	३३२	९२	असिहेति			अहिभय	२७५	३०
अवस्कर	{ २२५ ४२६	{ ६७ १६७	अश्मज	३३६	१०४	असु	३०२	११९	अहिभुज्	४०२	३०
अवस्था	५४	२९	अश्मन्	१२४	४	असुधारण	३०२	११९	अहेरु	१६२	१०१
अवहार	१०१	२१	अश्मन्त	३११	२९	असुर	७	१२	अहो	४४५	९
अवहित्या	८४	३४	अश्मपुष्प	१७०	११२	असूक्षण	७९	२३	अहोरात्र	४७	१२
अवहेलन	७९	२३	अश्मरी	२२०	५६	असूया	८०	२४	अहाय	४४३	२
अवाक्	{ ३६१ ३५६	{ ३३ १३	अश्मसार	३३४	९८	असृग्धरा	२२३	६२	अ (आः)	४४०	२४०
			अश्रान्त	२७	६५	असृज्	२२३	६४			
						असेचनक	३६७	५३			
						असौम्यस्वर	३६२	३८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आम्	४४७	१६	आचार्यानी	२०८	१५	आत्मभरि	३५८	२१	आपत्प्राप्त	३६३	४२
आकम्पित	३७८	८७	आचित	३३१	८७	आत्रेयी	२०९	२०	आपद्	२९१	८२
आकर	१२६	७	आच्छादन	३४	१३	आथर्वण	३९७	४३	आपन्न	३६३	४२
आकर्ष	४३६	२२१	आच्छुरितक	२४२	११५	आदर्श	२५०	४०	आपन्नसत्ता	२१०	२२
आकल्प	२३७	९९	आच्छुरितक	८५	३४	आदि	३७५	८०	आपमित्यक	३०३	४
आकार	३९१	१५	आच्छोदन	३४५	२३	आदिकारण	५४	२८	आपान	३५१	४२
आकारगुप्ति	८४	३४	आजक	३२७	७७	आदितेय	५	८	आपीड	२४८	१३६
आकारणा	६६	८	आजानेय	२८०	४४	आदित्य	५	८	आपीन	३२६	७३
आकाश	२९	२	आजि	२९८	१०६	आदीनव	३९४	२९	आपूपिक	३११	२८
आकीर्ण	३७७	८५	आजीव	३०२	१	आहत	४११	८५	आप्त	२७०	१३
आकुल	३७३	७२	आजू	९१	३	आथ	३७५	८०	आप्य	९४	५
आकृति	४२५	१६२	आज्ञा	२७३	२६	आथमाषक	३३०	८५	आप्यायन	४१६	११५
आक्रन्द	४१२	९०	आज्य	३२०	५२	आयून	३५८	२१	आप्रच्छन्न	३८८	७
आक्रीड	१२८	३	आटि	१९६	२५	आधार	१०४	२१	आप्रपद	२४४	११९
आकोश	६८	१५	आडम्बर	२९९	१०८	आधि	८१	२८	आप्रपदीन	२४३	११९
आकोशन	३८७	६	आडि	१९६	२५	आधूत	३७८	८७	आष्टव	२४४	१२१
आक्षारणा	६८	१५	आढक	३३१	८८	आधोरण	२८५	५९	आष्टवव्रतिन्	२६३	४३
आक्षारित	३६४	४३	आढकिक	३०४	१०	आध्ययन	८१	२९	आष्टाव	२४४	१२१
आक्षेप	६७	१३	आढकी	१७२	१३०	आनक	७३	६	आबन्ध	३०५	१३
आखण्डल	१७	४४	आढ्य	३५५	१०	आनक	७३	६	आवुत्त	७५	१२
आखु	१९१	१२	आणवीनम्	३०४	८	आनकदुन्दुभि	३९७	३	आभरण	२३८	१०१
आखुभुज्	१८८	६	आतङ्क	३९८	१०	आनत	११	२२	आभाषण	६८	१५
आखेट	३४५	२३	आतञ्चन	४१६	११५	आनद	३७२	७०	आभास्वर	६	१०
आख्या	६६	८	आततायिन्	३६४	४४	आनद	७२	४	आसीर	३२२	५७
आख्यात	३८४	१०७	आतप	४३	३४	आनन	२३३	८९	आसीरपल्ली	१२३	२०
आख्यायिका	६५	५	आतप	४५५	२०	आनन्द	५२	२५	आसीरी	२०८	१३
आगन्तु	२६०	३४	आतपत्र	२७५	३२	आनन्दथु	५२	२५	आभील	९२	४
आगस्	२७४	२६	आतर	९७	११	आनन्दन	३८८	७	आभोग	२४९	१३७
आगार	४३८	२३०	आततायिन्	१९४	२१	आनर्त	४०८	६४	आमगन्धिन्	५९	१२
आगू	११७	५	आतिथेय	२६०	३३	आनाथ	९८	१६	आमनस्य	९२	३
आगू	५७	५	आतिथ्य	२६०	३३	आनाथ्य	२५६	२१	आमय	२१८	५१
आमीध्र	२५५	१७	आतुर	२२१	५८	आनाह	२२०	५५	आमयाविन्	२२१	५८
आग्रहायणिक	४८	१४	आतोय	७३	५	आनाह	२४२	११४	आमलक	४६०	३३
आग्रहायणी	३८	२३	आत्तगर्व	३६३	४०	आनुपूर्वी	२६१	३७	आमलकी	१४७	५७
आड	४४०	२३९	आत्मगुप्ता	१५८	८६	आन्धसिक	३११	२८	आमिक्षा	२५७	२३
आङ्गिक	७७	१६	आत्मघोष	१९४	२०	आन्वीक्षिकी	६५	५	आमिष	२२३	६३
आङ्गिरस	३९	२४	आत्मज	२११	२७	आपक्व	३१८	४७	आमिष	४३६	२२३
आचमन	२६१	३६	आत्मन	५४	२९	आपण	११६	२	आमिषाशिन्	३५८	१९
आचाम	३२०	४९	आत्मन	४१६	१०९	आपणिक	१०४	३०	आमुक्त	२८६	६५
आचार्य	२५३	७	आत्मभू	८	१६						
आचार्या	२०८	१४	आत्मभू	१२	२६						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आमोद	{ ५२ ५९ ४१३	२४ १० ९१	आर्यावर्त	११३	८	आशिस्	४३७	२२८	आस्यद	४१३	९४
आमोदिन्	५९	११	आर्यभ्य	३२३	६२	आशीविष	८९	७	आस्फोटनी	३४८	३३
आम्राय	{ ६४ ३८८	३ ७	आल	३३६	१०३	आशु	{ २७ ३०६	६५ १५	आस्फोटा	१६३	१०४
आम्	४४७	१६	आलम्बि	३४७	३०	आशुग	{ २५ २९२ ४००	६२ ८६ १९	आस्फोत	१५६	८०
आम्र	१३९	३३	आलम्भ	३००	११५	आशुशुक्षणि	२२	५५	आस्फोता	१५२	७०
आम्रातक	१३७	२७	आलय	११७	५	आशुशुक्षणि	२२	५५	आस्य	२३३	८९
आम्रिडित	६७	१२	आलवाल	१०४	२९	आश्वर्य	७८	२९	आस्या	३९२	२१
आयत	३७२	६९	आलस्य	३४४	१८	आश्रम	२५१	४	आस्रव	३९४	२९
आयतन	११९	७	आलान	२७८	४१	आश्रय	{ २७१ ३९०	१८ ११	आहत	{ ७० ३७८ ३३२	२१ ८८ ८८
आयति	{ २७५ ४०९	२९ ७२	आलाप	६८	१५	आश्रयाश	२२	५४	आहतलक्षण	३५५	१०
आयत्त	३५७	१६	आलि	{ ११४ ४३१ १२८ २०७	१४ १९८ ४ १२	आश्रव	{ ५७ ३५९	५ २४	आहव	२९८	१०५
आयाम	२४२	११४	आलिङ्ग्य	७३	५	आश्रुत	३८५	१०८	आहवनीय	२५६	१९
आयुध	२९१	८२	आलीढ	२९२	८५	आश्रुत	३८५	१०८	आहर	१२२	५६
आयुधिक	२८७	६७	आलु	३१२	३१	आश्व	२८२	४८	आहाव	१०३	२६
आयुधीय	२८७	६७	आलोक	१२४	३	आश्वत्थ	१३४	१८	आहेय	९०	९
आयुष्मत्	३५४	६	आलोकन	३९५	३१	आश्वयुज	४९	१७	आहो	४४४	५
आयुस्	३०२	१२०	आवपन	३१३	३३	आश्विन	४९	१७	आहोपुरुषिका	२९७	१०१
आयोधन	२९८	१०३	आवर्त	९५	६	आश्विनेय	२१	५१	आह्वय	६६	७
आरकूट	३३३	९७	आवलि	१२८	४	आश्वीन	२८१	४७	आह्वा	६६	८
आरग्वध	१३६	२३	आवसित	३०९	२३	आषाढ	{ ४९ २६३	१६ ४५	आह्वान	६६	८
आरनालक	३१५	३९	आवाप	१०४	२९	आसक्त	३५५	९	इक्षु	१८३	१६३
आरति	३९६	३७	आवापक	२३९	१०७	आसन	{ २४९ २७१ २७८	१३८ १८ ३९	इक्षुगन्धा	{ १६१ १६३ १६५ १८३	९८ १०४ ११० १६३
आरम्भ	३९४	२६	आवाल	१०४	२९	आसना	३९२	२१	इक्षुर	१६३	१०४
आरव	७०	२३	आविद्ध	{ ३७२ ३७८	७१ ८७	आसन्दी	४५२	९	इक्ष्वाकु	१८०	१५६
आरा	३४९	३४	आविध	३९५	३६	आसन्न	३७१	६६	इक्ष	{ ३७३ ३९१	७४ १५
आरात्	४४२	२४२	आविल	९८	१४	आसव	३५१	४१	इक्षित	३९१	१५
आराधन	४१८	१२५	आविस्	४४६	१२	आसादित	३८४	१०४	इक्षुवी	१४४	४६
आराम	१२७	२	आवुक	७५	१२	आसार	{ ३३ २९६	११ ९६	इच्छा	८१	२७
आरालिक	३११	२८	आवृत्	२६१	३६	आसुरी	३०८	१९	इच्छावती	२०६	९
आराव	७०	२३	आवृत	३७९	९०	आस्कन्दन	२९८	१०४	इज्याशील	२५३	८
आरेवत	१३६	२४	आवेगी	१७४	१३७	आस्कन्दित	२८२	४८	इट्चर	३२३	६२
आरोग्य	२१८	५०	आवेशन	११९	७	आस्तरण	२७९	४२	इडा	४०४	४२
आरोह	४४०	२३८	आवेशिक	२६०	३४	आस्था	४१२	८८	इतर	{ ३४३ ३७६ ४३०	१६ ८२ १९२
आरोहण	१२२	१८	आशंसितु	३६०	२७	आस्थान	२५५	१५	इति	४४१	२४५
आर्तगल	१५४	७४	आशंसु	३६०	२७	आस्थानी	२५५	१५			
आर्तव	२१०	२१	आशय	३९०	२०	आसेचनक	२६७	५३			
आर्द्र	३८४	१०५	आशर	२५	५९						
आर्द्रक	३१५	३७	आशा	{ ३० ४३५	१ २१६						
आर्य	{ २५१ ७६	३ १४	आशितंगवीन	३२८	५९						

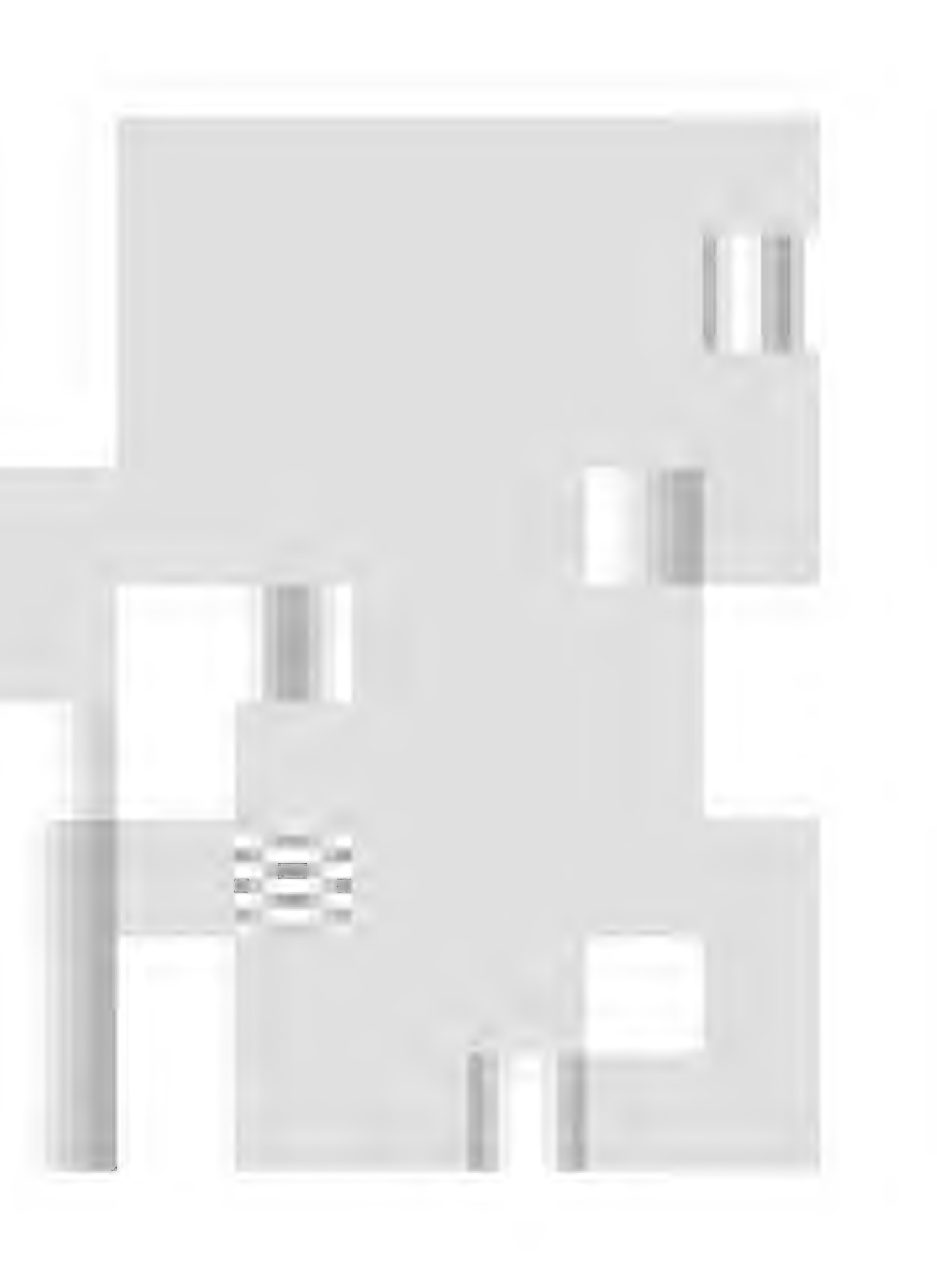
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इतिह	२५४	१२	इष्वास	२९१	८३	उच्चावच	३७६	८३	उत्तानशया	२१५	४१
इतिहास	६५	४	इक्षण	{ ३९५ ३१		उच्चैःश्रवस्	१९	४५	उत्थान	४१७	११८
इत्थरी	२०७	१०	{ २३५ ९३			उच्चैर्घुष्ट	६७	१२	उत्थित	४११	८५
इदानीम्	४४९	२३	इक्षणिका	२०९	२०	उच्चैस्	४४७	१७	उत्पतित	३६०	२९
इध्म	१३२	१३	इडित	३८५	११०	उच्छ्रय	१३०	१०	उत्पत्ति	५४	३०
इन	४१६	१११	इति	४०८	६८	उच्छ्राय	१३०	१०	उत्पतिष्णु	३६०	२९
इन्वका	३९	२३	इरिण	४०६	५७	उच्छ्रित	{ ३७२ ७०		उत्पन्न	४११	८५
इन्दीवर	१०६	३७	इरित	३७८	८७	उज्जासन	{ ४११ ८५		उत्पल	{ १०६ ३७	
इन्दु	३४	१३	ईर्म	२२०	५४	उज्ज्वल	३००	११५	{ १७१ १२६		
इन्दीवरी	१६२	१००	ईर्वास्	१८०	१५५	उज्ज्वल	७७	१७	उत्पलशशिवा	१६६	११२
इन्द्र	{ १७ ४१		ईर्ष्या	८०	२४	उज्ज्वल	३०३	२	उत्पात	२९९	१०९
{ ३१ २			ईलित	३८५	१०९	उज्ज्वल	३०३	२	उत्फुल्ल	१२९	७
इन्द्रदु	१४४	४५	ईली	२९४	९१	उज्ज्वल	११८	६	उत्स	१२६	५
इन्द्रयव	१५१	६७	ईश	{ ३१ ३		उज्ज्वल	३७	२१	उत्सर्जन	२५९	२९
इन्द्रवारुणी	१८१	१५६	{ ३१ ३०			उज्ज्वल	९७	११	उत्सव	{ ८६ ३८	
इन्द्रसुरस	१५१	६८	ईशा	३०६	१४	उज्ज्वल	२००	३७	{ ४३३ २०९		
इन्द्राणिका	१५१	६८	ईशान	१३	३०	उत्त	{ ३८३ १०१		उत्सादन	२४४	१२१
इन्द्राणी	१९	४५	ईशित	३५५	१०	{ ४४१ २४३			उत्साह	{ ८२ २९	
इन्द्रायुध	३३	१०	ईश्वर	{ १३ ३०		{ ४४४ ५			{ २७२ १९		
इन्द्रारि	७	१२	{ ३५५ १०			उताहो	४४४	५	उत्साहन	४१६	११५
इन्द्रावरज	९	२०	ईश्वरी	१६	३६	उत्क	३५४	८	उत्साहवर्धन	७७	१८
इन्द्रिय	{ ५८ ८		ईषत्	४४५	८	उत्कट	{ १७४ १३४		उत्सुक	३५५	९
{ २२२ ६२			ईषत्पाण्डु	६०	१३	{ ३०९ २३			उत्सृष्ट	३८४	१०७
इन्द्रियार्थ	५७	८	ईहा	८१	२७	उत्कण्ठा	८१	२९	उत्सेध	{ १३० १०	
इन्धन	१३२	१३	ईहामृग	१८९	७	उत्कर	२०२	४२	{ ४१३ ९६		
इभ	२७६	३५	उ	४४८	१८	उत्कर्ष	३९०	११	उदक्	४४९	२३
इभ्य	३५५	१०	उक्त	३८४	१०७	उत्कलिका	८१	२९	उदक	{ ९३ ४	
इरमद	३३	१०	उक्ति	६३	१	उत्कार	३९६	३६	{ ४५७ २२		
इरा	{ ३५० ३९		उक्थ	४५९	३०	उत्क्रोश	१९५	२३	उदक्या	२०९	२१
{ ४२७ १७६			उक्षन्	३२२	५९	उत्तंस	४३७	२२७	उदग्र	३७२	७०
इला	४०४	४२	उखा	३१२	३१	उत्त	३८४	१०५	उदज	३९६	३९
इव	४४५	९	उख्य	३१८	४५	उत्तप्त	२२३	६३	उदधि	९२	१
इष	४९	१७	उग्र	{ १३ ३२		उत्तम	३६८	५७	उदन्त	६६	७
इषीका	२७७	३८	{ ७८ २०			उत्तमर्ण	३०३	५	उदन्या	३२१	५५
इषु	२९२	८७	{ ३३९ २			उत्तमा	२०४	४	उदन्वत्	९२	१
इषुधि	२९३	८८	उग्रगन्धा	{ १६२ १०२		उत्तमाज्ञ	२३६	९५	उदपान	१०३	२६
{ ३२२ ५७			{ १७७ १४५			उत्तर	{ ६७ १०		उदय	१२४	२
इष्ट	{ २५९ २८					{ ४३० १९०			उदर	२२९	७७
इष्टकापथ	१८४	१६५	उच्च	३७२	७०	उत्तरा	३०	२	उदर्क	२७५	२९
इष्टगन्ध	५९	११	उच्चटा	१८२	१६०	उत्तरासन्न	२४३	११७	उदवसित	११७	४
इष्टार्थोद्युक्त	३५५	९	उच्चण्ड	३७६	८३	उत्तरीय	२४३	११८	उदश्वित	३२१	५३
इष्टि	४०३	३९	उच्चार	२२५	६७	उत्तान	९८	१५	उदात्त	६५	४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उदान	२६	६३	उद्योग	४६०	३३	उपजाप	२७२	२१	उपशाय	३९५	३२
उदार	{ ३५५ ४३०	८ १९२	उद्ग	१००	२०	उपज्ञा	२५४	१३	उपश्रुत	३८५	१०९
उदासीन	२६९	१०	उद्गर्तन	२४३	१२१	उपतप्त	३९१	१४	उपसंख्यान	२४३	११७
उदाहार	६६	९	उद्गन्त	{ २७७ ३८१	३६ ९७	उपताप	२१८	५१	उपसंपन्न	{ २५८ ३१८	२६ ४५
उदित	३८४	१०७	उद्गासन	३००	११५	उपत्यका	१२७	७	उपसर	३९३	२५
उदीची	३०	२	उद्गाह	२६६	५६	उपदा	२७४	२८	उपसर्ग	२९९	१०९
उदीच्य	{ ११२ १७०	७ १२२	उद्ग्रेग	{ १८६ ३९१	१६९ १२	उपधा	{ २७२ ४२१	२१ १३९	उपसर्जन	३६९	६०
उदुम्बर	{ १३५ ३३४	२२ ९७	उद्गुरु	१९१	१२	उपधान	२४९	१३७	उपसर्ग्य	३२५	७०
उदुम्बरपर्णी	१७६	१४४	उद्गत	३७२	७०	उपधि	८२	३०	उपसूर्यक	४२	३२
उद्वल	३१०	२५	उद्गतानत	३७२	६९	उपनिधि	३२९	८१	उपस्कर	३१४	३५
उद्गत	३८१	९७	उद्गद	४११	८५	उपनिषद्	४१३	९३	उपस्थ	३२८	७५
उद्गमनीय	२४१	११२	उद्गय	३९०	१२	उपनिष्कर	११६	१८	उपस्पर्श	२६१	३६
उद्गाढ	२७	६६	उद्गाय	३९०	१२	उपन्यास	६६	९	उपहार	{ २७४ ४३१	२८ १९५
उद्गातृ	२५५	१७	उद्गमत्	{ १५५ २२२	७७ ६०	उपपति	३१४	३५	उपह्वर	४२८	१८३
उद्गार	३९६	३७	उद्गमद	३५८	२३	उपप्लव	४६	१०	उपांशु	२७३	२३
उद्गीथ	४५५	१९	उद्गमदिष्णु	३५८	२३	उपबर्ह	२४९	१३७	उपाकरण	२६२	४१
उद्गुण	३७९	८९	उद्गमनस्	३५४	८	उपभृत्	२५८	२५	उपाकृत	२५८	२५
उद्गाह	३९६	३७	उद्गमथ	{ ३०० ३४६	११५ २६	उपभोग	३९२	२०	उपाख्य	{ २६१ ३९५	३७ ३३
उद्ग	५३	२७	उद्गमद	{ ८० ३५८	२६ २३	उपमा	{ ३४९ ३५०	३६ ३७	उपादान	३९१	१६
उद्गन	३९५	३५	उद्गमदवत्	२२२	६०	उपमातृ	४२७	१७६	उपाधि	{ ८१ ३५६	२८ १२
उद्गादन	३४६	२७	उपकण्ठ	३७१	६७	उपमान	३४९	३६	उपाध्याय	२५२	७
उद्गात	३९४	२६	उपकारिका	१२०	१०	उपयम	२६६	५६	उपाध्याया	२०८	१४
उद्गान	२७४	२६	उपकार्या	१२०	१०	उपयाम	२६६	५६	उपाध्यायानी	२०८	१५
उद्गाल	१४०	३४	उपकुक्षिका	{ १७१ ३१४	१२५ ३७	उपरक्त	{ ४६ ३६४	१० ४३	उपाध्यायी	{ २०८ २०८	१४ १५
उद्गित	३८०	९५	उपकुल्या	१६१	९६	उपरक्षण	२७६	३३	उपानह	३४७	३०
उद्गाव	३००	१११	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपराग	४६	९	उपाय (चतुष्ट)	२७२	२०
उद्गर्ष	८६	३८	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपराम	३९६	३७	उपायन	२७४	२८
उद्गव	८६	३८	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपरि	४२९	१८३	उपालम्भ	६८	१४
उद्गान	३११	२९	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपल	१२४	४	उपावृत्त	२८२	५०
उद्गार	३०३	४	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपलब्धार्थी	६५	५	उपासज्ञ	२९३	८८
उद्गत	३७९	९०	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपलब्धि	५५	१	उपासन	२९२	८६
उद्गव	५४	३६	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपलम्भ	३९४	२७	उपासना	२६०	३५
उद्गिज्ज	३६६	५१	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपला	४३२	१३९	उपासित	३८६	१०२
उद्गिद्	३६६	५१	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपवन	१२७	२	उपाहित	{ ४६ ३८०	१० ९२
उद्गिद	३६६	५१	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपवर्तन	११३	८	उपेन्द्र	९	२०
उद्गम	३९०	१२	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपवर्ह	२४९	१३७	उपोदका	१८१	१५७
उद्यत	३७९	८९	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपवास	२६१	३८			
उद्यम	३९०	११	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपविषा	१६२	९९			
उद्यान	{ १२८ ४१७	३ ११७	उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपवीत	२६५	४९			
			उपक्रम	{ २५४ ३९४ ४२१	१३ २६ १३९	उपशत्य	१२३	२०			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपोद्धात	६६	९	उषा	४४८	१८	ऊष्मक	५०	१८	एकधुरावह	३२४	६५
उसकृष्ट	३०४	८	उषापति	१२	२७	ऊष्मागम	५०	१९	एकधुरीण	३२४	६५
उभयद्युस्	४४९	२१	उषित	३८२	९९	ऊह	५६	३	एकपदी	११४	१५
उभयेद्युस्	४४९	२१	उष्ट्र	३२७	७५	ऊ			एकपिङ्ग	२८	६९
उमा	{ १६ ३०८	{ ३६ २०	उष्ण	{ ५० ३४४ ४५७	{ १९ १९ २२	ऊक्थ	३३१	१०	एकयष्टिका	२३९	१०६
उमापति	१३	३४	उष्णरश्मि	४०	२९	ऊक्ष	{ ३७ १४७ १८७	{ २१ ५७ ४	एकसर्ग	३७५	६०
उरःसूत्रिका	२३९	१०४	उष्णिका	३२०	५०	ऊक्षगन्धा	{ १६५ १७४	{ ११० १३७	एकहायनी	३२५	६८
उरग	८९	८	उष्णीष	४३६	२२०	ऊक्	६४	३	एकाकिन्	३७६	८२
उरण	३२७	७६	उष्णोपगम	५०	१९	ऊजीष	३१३	३२	एकाम्र	{ ३७५ ४३०	{ ७९ १९०
उरणाख्य	१७७	१४७	उस्त्र	४२	३३	ऊज्य	३७३	७२	एकाम्य	३७५	८०
उरभ्र	३२७	७६	उस्त्रा	३२४	६६	ऊण	३०३	३	एकान्त	२७	६७
उररी	४४२	२५४	ऊ			ऊण	३०३	३	एकान्ता	३२५	६८
उररीकृत	३८५	१०८	ऊत	३८३	१०१	ऊत	३०३	२	एकायन	३७५	७९
उरश्छद	२८६	६४	ऊधस्	३२६	७३	ऊतीया	३९५	३२	एकायनगत	३७५	८०
उरस्	३२९	७८	ऊन	४१८	१२८	ऊतु	{ ४७ ४०७	{ १३ ६१	एकावली	२३९	१०६
उरसिल	२८९	७६	ऊम्	४४८	१८	ऊतुसती	२०९	२१	एकाष्टील	१५६	८१
उरस्य	२११	२८	ऊररी	४४२	२५४	ऊते	४४४	३	एकाष्टीला	१५७	८५
उरस्वत्	२८९	७६	ऊरव्य	३०२	१	ऊत्विज्	२५५	१७	एड	२१७	४८
उरवृक	१४५	५१	ऊरी	४४२	२५४	ऊध	२९८	१०४	एडक	३२७	७६
उर्वरा	१११	४	ऊरीकृत	३८५	१०८	ऊद्ध	३०९	२३	एडगज	१७७	१४७
उर्वशी	२२	५२	ऊरु	३२७	७३	ऊद्धि	१६६	११२	एडमूक	३६२	३८
उर्वी	११०	३	ऊरुज	३०२	१	ऊधु	५	८	एडक	११७	४
उलप	१३०	९	ऊरुपर्वन्	३२७	७३	ऊधुक्षिन्	१७	४४	एण	१९०	१०
उल्लक	१८५	१५	ऊर्ज	४९	१६	ऊधु	९०	१०	एत	६२	१७
उल्लखल	३१०	२५	ऊर्जखल	२८९	७५	ऊधु	७१	१	एतर्हि	४४९	२३
उल्लखलक	१४०	३४	ऊर्जखिन्	२८९	७५	ऊधुभ	{ १६८ ३२२ ३६९	{ ११६ ५९ ५९	एध	१३२	१३
उल्लपिन्	९९	१८	ऊर्जनाभ	१९१	१३	ऊधि	२६३	४३	एधस्	१३२	१३
उल्का	४५१	८	ऊर्णा	४०५	५०	ऊधुप्रोक्ता	{ १५८ १६२	{ ८७ १०१	एधित	३७४	७६
उल्मुक	३१२	३०	ऊर्णायु	{ ३२७ ३३७	{ ७६ १०७	ए			एनस्	५१	२३
उल्लाघ	२२१	५७	ऊर्ध्वक	७३	५	एक	{ ३७६ ३९९	{ ८३ १६	एरण्ड	१४५	५१
उल्लोच	२४३	१२०	ऊर्ध्वजालु	२१७	४७	एकक	३७६	८२	एला	१६९	१२५
उल्लोल	९५	६	ऊर्ध्वजु	२१७	४७	एकगुरु	२५४	१२	एलापर्णी	१७५	१४०
उल्व	२१४	३८	ऊर्मि	९४	५	एकतान	३७५	७९	एकावालुक	१६९	१२१
उल्वण	३७६	८१	ऊर्मिका	२३९	१०७	एकताल	३७२	३	एवम्	{ ४४२ ४४५ ४४६ ४४७ ४४७	{ २५० ९ १२ १५ १६
उशनस्	३९	२५	ऊर्मिमत्	३७२	७१	एकदन्त	१६	३८	एषणिका	३४८	३२
उशीर	१८४	१६४	ऊष	१११	४	एकदा	४४९	२२	एषिका	३४८	३२
उषणा	१६१	९७	ऊषण	३१४	३६	एकधुर	३२४	६५	ऐकागारिक	३४५	२४
उषर्बुध	३२	५४	ऊषर	१११	५				ऐहृद	१३४	१८
उषस्	४४	२	ऊषवत्	१११	५				ऐडविड	२८	६९
									ऐश्व	१८९	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ऐणेय	१८९	८	औष्ट्रक	३२७	७७	कटाक्ष	२३५	९४	कदर	१४५	५०
ऐतिह्य	२५४	१२	क			कटाह	४५६	२१	कदर्य	३६५	४८
ऐन्द्रियक	३७५	७९	क	३९७	५	कटि	२२७	७४	कदली	{ १६६ ११३	
ऐरावण	२०	३६	कंस	३१३	३२	कटिप्रोथ	२२८	७५	{ १८९ ९		
ऐरावत	{ २० ४६ ३१ ३ १४१ ३८		कंसाराति	९	२१	कटी	४६१	३८	कदाचित्	४४४	४
ऐरावती	३२	९	ककुद	४१३	९२	कटु	{ ५८ १५७ ४०३	९ ८५ ३५	कदुष्ण	४३	३५
ऐलेय	१६९	१२१	ककुद्वती	२२७	७४	कटुम्बी	१८०	१५६	कदु	६१	१६
ऐश्वर्य	१६	३६	ककुम्	३०	१	कटुरोहिणी	१५७	८५	कद्वद	३६२	३७
ऐषमस्	४४८	२०	ककुम्भ	{ ७३ १४४	७ ४५	कदफल	१४२	४०	कनक	३३३	९४
औकस्	४३९	२३३	ककूलक	२४७	१३०	कद्वज	१४७	५६	कनकाध्यक्ष	२६८	७
औघ	{ ७४ २०१ ४०१	९ ३९ २७	ककखट	३७४	७६	कटिज्जर	१५५	७९	कनकालुका	२७६	३२
औङ्कार	६५	४	कक्ष	{ २२९ ४३५	७९ २१९	कठिन	३७४	७६	कनकाह्वय	१५५	७७
औजस्	४३९	२३३	कक्ष्या	{ २७९ ४२४	४२ १५८	कठिलक	१८०	१५४	कनिष्ठ	{ २१६ ४०४	४३ ४१
औड्रपुष्प	१५४	७६	कङ्क	१९२	१६	कठोर	३७४	७६	कनिष्ठा	२३१	८२
औतु	१८८	६	कङ्कटक	२८६	६४	कडङ्गर	३०९	२२	कनीनिका	२३५	९२
औदन	३१९	४८	कङ्कण	२४०	१०८	कडम्ब	३१४	३५	कनीयस्	{ ३७० ४३९	६२ २३५
औम्	४४६	१२	कङ्कतिका	२४९	१३९	कडार	६१	१६	कन्था	४५२	९
औष	३८९	९	कङ्काल	२२५	६९	कण	{ ३६९ ४०५	६२ ४६	कन्द	{ १८१ ४६१	१५७ ३५
औषधी	१२९	६	कङ्कु	३०८	२०	कणप	४५५	२०	कन्दर	१२६	६
औषधीश	३४	१४	कच	२३६	९५	कणा	{ १६१ ३१४	९६ ३६	कन्दराल	१४३	४३
औष्ठ	२३३	९०	कचर	३६८	५५	कणिका	{ १५० ४५१	६६ ८	कन्दर्प	१२	२५
औ			कचित्	४४७	१४	कणिश	३०८	२१	कन्दली	१८९	९
औक्षक	३२३	६०	कच्छ	{ ११३ १७१	१० १२८	कण्टक	४६०	३२	कन्दु	३१२	३०
औचिती	४६२	३९	कच्छप	१००	२१	कण्टकारिका	१६०	९३	कन्दुक	२४९	१३८
औचित्य	४६२	३९	कच्छपी	४१९	१३३	कण्टकिफल	१४८	६१	कंधारा	२३३	८८
औत्तानपादि	३७	२०	कच्छु	२१९	५३	कण्ठ	२३२	८८	कन्यकाजात	२११	२४
औदनिक	३११	२८	कच्छुर	२२१	५८	कण्ठभूषा	२३८	१०४	कन्या	२०५	८
औदरिक	३५८	२१	कच्छुरा	१५९	९३	कण्ठ	२१९	५३	कपट	८२	३०
औपगवक	३९६	३९	कक्षुक	{ ९० २८५	९ ६३	कण्डू	२१९	५३	कपर्द	१५	३५
औपयिक	२७३	२४	कक्षुकिन्	२६८	८	कण्डूया	२१९	५३	कपर्दिन्	१३	३२
औपवस्त	२६१	३८	कट	{ २२७ २७७ ३१० ४०८	७४ ३७ २६ ३४	कण्डूरा	१५८	८६	कपाट	१२२	१७
औरभ्रक	३२७	७७	कटक	{ १२५ २३९	५ १०७	कण्डोल	३१०	२६	कपाल	२२५	६८
औरस	२११	२८	कटवी	१७८	१५०	कण्डोलवीणा	३४८	३१	कपालभृत्	१३	३२
और्ध्वदेहिक	२५९	३०	कटवरा	१५७	८५	कत्तण	१८४	१६६	कपि	१८७	३
और्वे	२४	५६	कटम्भरा	१७९	१५३	कथा	६५	६	कपिकच्छु	१५८	८७
औशीर	४२९	१८५				कदम्बन्	११५	१६	कपित्थ	१३५	२१
औषध	{ १७४ २१८	१३५ ५०				कदम्ब	१४३	४२	कपिल	६१	१६
						कदम्बक	{ २०१ ३०७	४० १७	कपिला	{ ३१ १४९ १६९	३ ६४ १२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कपिवली	१६१	९७	करज	{ १४४ ४७		कर्करेडु	१९३	१९	कर्षु	४३६	३२२
कपिश	६१	१६	{ १७२ १२९			कर्कश	{ १७७ १४६		कल	७२	८
कपीतन	{ १३७ २७		करञ्जक	१४४	४७	कर्कोरु	{ ४३५ २१७		कलकल	७१	२५
	{ १४३ ४३		करट	{ १९४ २०			१८०	१५५	कलङ्क	{ ३५ १७	
	{ १४९ ६३			{ ४०२ ३४			१८०	१५४		{ ३९७ ४	
कपोत	१९२	१४	करण	{ ३३९ २		कर्चूरक	१७४	१३५	कलत्र	४२७	१७८
कपोतपालिका	१२२	१५	करण्ड	{ ४०६ ५४		कर्ण	२३५	९४	कलधौत	४१०	७६
कपोताङ्घ्रि	१७२	१२९		४५४	१८	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कलम्ब	{ २९२ ८७	
कपोल	२३४	९०	करतोया	१०५	३३	कर्णधार	९७	१२		{ ३१४ ३५	
कफ	२२३	६२	करपत्र	३४९	३४	कर्णवेष्टन	२३८	१०३	कलभ	२७६	३५
कफिन्	२२२	६०	करपाल	२९३	८९	कर्णिका	{ २३८ १०३		कलम	३०९	२४
कफोणि	२३०	८०	करपालिका	२९४	९१		{ ३९९ १५		कलम्बी	१८१	१५७
कबन्ध	{ ९३ ४		करभ	{ २३१ ८१		कर्णिकार	१४८	६०	कलरव	१९२	१४
	{ ३०० ११८		करभूषण	{ ३२७ ७५		कर्णारथ	२८३	५२	कलल	२१४	३८
कम्	४४२	२५०		२४०	१०८	कर्णेजप	३६५	४७	कलविङ्क	१९३	१८
कमठ	१००	२१	करमर्दक	१५१	६७	कर्तेरी	३४९	३३	कलशि	१६०	९३
कमठी	१०२	२४	करम्भ	३१९	४८	कर्दम	९६	९	कलस	३१२	३१
कमण्डलु	२६४	४६	कररुह	२३१	८३	कर्पट	२४२	११५	कलहंस	१९५	२३
कमन	३५९	२४	करवालिका	२९४	९१	कर्पर	२२५	६८	कलह	२९८	१०४
कमल	{ ९३ ३		करवीर	१५४	७७	कर्पराल	१३७	२९	कला	{ ३५ १५	
	{ १०७ ४०		करशाखा	२३१	८२	कर्परी	३३५	१०१		{ ४७ ११	
	{ ४३१ १९४		करशीकर	२७७	३७	कर्पास	४६१	३५		{ ४३१ १९८	
कमला	१२	२७	करहाट	१०८	४३	कर्पूर	२४८	१३०	कलाद	३४१	८
कमलासन	८	१७	करहाटक	१४६	५२	कर्पुर	{ २५ ६०		कलानिधि	३४	१४
कमकोत्तर	३३७	१०६	कराल	४३३	२०५		{ ६२ १७		कलाप	४१८	१२९
कमितृ	३५९	२३	करिगर्जित	२९९	१०७		{ ३३३ ९४		कलाय	३०६	१६
कम्प	८६	३८	करिणी	२७६	३६	कर्म	३८६	१	कलि	{ २९८ १०५	
कम्पन	३७४	७४	करिन्	२७६	३४	कर्मकर	{ ३४३ १५		कलिका	{ ४३१ १९४	
कम्प्र	३७४	७४	करिपिप्पली	१६१	९७	कर्मकार	{ ३५७ १९			{ १३३ १६	
कम्बल	{ २४३ ११६		करिशावक	२७६	३५		{ ३५७ १८		कलिङ्ग	{ १५१ ६७	
	{ ४३१ १९४		करीर	{ ४२७ १७३		कर्मक्षम	३५७	१८		{ १९३ १६	
कम्बलिवाहक	२८३	५२	करीष	३२०	५१	कर्मठ	३५७	१८	कलिद्रुम	१४७	५८
कम्बि	३१३	३४	करुणा	{ ७७ १७		कर्मण्या	३५०	३८	कलिमारक	१४५	४८
कम्बु	{ १०१ २३			{ ७८ १८		कर्मन्दिन्	२६२	४१	कलिल	३७७	८५
	{ ४१९ १३३		करेडु	१९३	१९	कर्मवृत्त	३८७	३	कलुष	{ ५१ २३	
कम्बुग्रीवा	२३३	८८	करेणु	४०६	५२	कर्मशील	३५७	१८		{ ९८ १४	
कम्ब	३५९	२४	करोटि	२२६	६९	कर्मशूर	३५७	१८	कलेवर	२२६	७०
कर	{ ४२ ३३		कर्क	२८०	४६	कर्मसचिव	२६७	४	कलक	३९९	१४
	{ २७४ २७		कर्कटक	१००	२१	कर्मार	१८२	१६०	कल्प	{ ५१ २१	
	{ ४२५ १६४		कर्कटी	१८०	१५५	कर्मन्द्रिय	५८	८		{ ५१ २२	
करक	{ ३४ १२		कर्कन्धु	{ १४० ३६		कर्ष	३३०	८६		{ २६२ ४०	
	{ १५० ६४		कर्करी	{ ४६१ ३८		कर्षक	३०३	६		{ २७३ २४	
	{ ३९८ ६			{ ३१२ ३१		कर्षफल	१४७	५८	कल्पना	२७९	४३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कल्पवृक्ष	२१	५०	कानासिका	१६९	११८	कान्तार	{ ११५ १७	कारा	३०२	११९	
कल्पान्त	५१	२२	काकपक्ष	२३६	९६	{ ४२६ १७२	कारिका	३९९	१५		
कल्मष	५१	२३	काकपीलुक	१४१	३९	कान्तारक	१८३	१६३	कारीष	३९७	४३
कल्माष	६२	१७	काकमाची	१७९	१५१	कान्ति	३६	१७	कारु	३४०	५
कल्य	{ ४४ २		काकमुद्रा	१६७	११३	कान्दविक	३११	२८	कारुणिक	३५६	१५
	{ २२१ ५७		काकली	७२	२	कान्दिशीक	३६३	४२	कारुण्य	७८	१८
	{ ४२४ १५९		काकाङ्गी	१६९	११८	कापथ	११५	१६	कारोत्तर	३५१	४२
कल्या	६९	१८	काकिणी	४५२	९	कापोत	{ २०२ ४३		कार्तस्वर	३३३	९५
कल्याण	५२	२५	काकु	६७	१२	{ ३३८ १०९	कार्तान्तिक	२७०	१४		
कल्लोल	९५	६	काकुद	२३४	९१	कापोताञ्जन	३३५	१००	कार्तिक	४९	१७
कंच	२८६	६४	काकेन्दु	१४१	३९		{ १२ ५२		कार्तिकिक	४९	१८
कवरी	{ १७५ १३९		काकोदुम्बरिका	१४९	६१	काम	{ ८२ २८		कार्तिकेय	११	३९
	{ २३६ ९७		काकोदर	८९	७	{ ३२२ ५७			कार्पास	२४१	१११
	{ ३१६ ४०		काकोल	{ ९० १०		{ ४२० १३८			कार्पासी	१६८	११६
कवल	३२१	५४	काक्षी	{ १९४ २१		कामगामिन्	२८९	७६	कार्म	३५७	१८
कवि	{ ३९ २५		{ १७२ १३१			कामन	३५९	२४	कार्मण	३८७	४
	{ २५० ५		काच	{ ३३४ ९९		कामपाल	११	२३	कार्मुक	२९१	८३
कविका	२८२	४९	{ ३४७ ३०			कामम्	४४७	१३	कार्पापण	३३१	८८
कविय	४६१	३५	{ ४०१ २८			कामयितृ	३५९	२४	कार्षिक	३३१	८८
कवोष्ण	४३	३५	काचस्थाली	१४६	५४	कामिनी	{ २०४ ३		कार्ष्य	१४३	४४
कव्य	२५७	२४	काचित	३७९	८९	{ ४१६ ११३			काल	{ ३४ ५९	
कशा	३४९	३१	काञ्चन	३३३	९५	कामुक	३५९	२३		{ ६० १४	
कशाह	३६४	४४	काञ्चनी	३१६	४१	कामुका	२०६	९	{ ४३ १		
कशिपु	४१९	१३०	काञ्ची	२४०	१०८	कामुकी	२०७	९	{ ६० १४		
कशेरु	४५३	१३	काञ्जिक	३१५	३९	काम्पिल्य	१७७	१४६	{ ४३० १९४		
कशेरुका	२२५	६९	काण्ड	४०४	४३	काम्बल	२८३	५४	कालक	२१८	४९
कदमल	३००	१०९	काण्डपृष्ठ	२८७	६७	काम्बविक	३४१	८	कालकण्ठक	१९४	२१
कश्य	{ २८१ ४७		काण्डवत्	२८७	६९	काम्बोज	२८०	४५	कालकूट	९०	१०
	{ ३५० ४०		काण्डीर	२८७	६९	काम्बोजी	१७५	१३८	कालखण्ड	२२४	६६
	{ ३६४ ४४		काण्डेष्ठु	१६३	१०४	काम्यदान	३८७	३	कालधर्म	३००	११६
कष	३४८	३२	कातर	३५९	३६	काय	३२६	७१	कालपृष्ठ	२९१	८३
कषाय	{ ५८ ९		कात्यायनी	{ १६ ३६		काय (तीर्थ)	२६५	५०	कालमेधिका	१५९	९०
	{ ४२२ १५३		{ २०९ १७			कायस्था	१४८	५९	कालमेधिका	१६५	१०९
कष्ट	{ ९२ ४		कादम्ब	१९५	२३	कारण	५४	२८	कालमेषी	१६१	९६
	{ ४०३ ३९		कादम्बरी	३५०	३९	कारणा	९२	३	कालशेय	३२१	५३
कस्तूरी	२४७	१२९	कादम्बिनी	३२	८	कारणिक	३५४	७	कालमुत्र	९१	२
कहार	१०६	३६	काद्रवेय	८७	४	कारण्डव	१९९	३४	कालस्कन्ध	{ १४१ ३८	
कह	१९५	२२	कानन	१२७	१	कारम्भा	१४७	५६		{ १५१ ६८	
काह्वा	८१	२७	कानीन	२११	२४		{ १६६ १११		काला	{ १६० ९४	
कांसताल	७३	४	कान्त	३६७	५२	कारवी	{ १७९ १५२			{ ३१४ ३७	
काक	१९४	२०	कान्तलक	१७१	१२८		{ ३१४ ३७		कालागुह	२४६	१२७
काकचिन्हा	१६१	९८	कान्ता	२०४	३		{ ३१६ ४०		कालानुसार्य	{ १४० १२२	
काकतिन्दुक	१४१	३९				काह्वेल	१८०	१५४	{ २४५ १२६		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कालायस	३३४	९८	किण	४५४	१८	कीश	१८७	३	कुडङ्गक	४५४	१७
कालिका	३९९	१५	किणिही	१५८	८९	कीशपर्णी	१५८	८९	कुड्य	११७	४
कालिन्दी	१०५	३२	किण्व	३५१	४२	कु	{ ११०	३	कुणप	३०१	११८
कालिन्दीमेदन	१११	२४	कितव	{ १५५	७७	कुकर	२१७	४८	कुणि	{ १७१	१२८
काली	१६	३६		{ ३५१	४४	कुकुन्दर	२२८	७५	कुण्ठ	{ २१७	४८
कालीयक	२४५	१२६	किंनर	{ ६	११	कुकुल	४३२	२३०	कुण्ड	३५७	१७
कालेयक	१६२	१०१		{ २९	७१	कुकुट	१९३	१७	कुण्ड	{ २१४	३६
काल्पक	१७४	१३५	किंनरेश	२८	६९	कुकुभ	१९९	३५	कुण्ड	{ ३१२	३१
काल्या	३२५	७७	किम्	{ ४४२	२५१	कुकर	{ १७३	१३२	कुण्डल	२३८	१०३
कावचिक	२८७	६६	किमु	{ ४४४	५	कुक्षि	{ ३४५	२१	कुण्डलिन्	८९	७
कावेरी	१०५	३५		४४४	५	कुक्षिभरि	२२९	७७	कुण्डी	२६४	४६
काव्य	३९	२५	किमुत	{ ४४३	२	कुक्षुम	२५८	२१	कुतप	२५९	३१
काश	१८३	१६२		{ ४४४	५	कुच	१४५	१२३	कुतुक	८२	३१
काश्मरी	१४०	३५	किपचान	३६५	४८	कुचन्दन	२२९	७७	कुतुप	३१३	३३
काश्मर्य	१४०	३६	किपुरुष	२९	७१	कुचर	३६२	३७	कुतूहल	३१३	३३
काश्मीर	१७७	१४५	किवदन्ती	६६	७	कुचाग्र	२२९	७७	कुत्सा	८२	३१
काश्मीरजन्मनू	१४५	१२४	किर	१८७	२	कुज	२२९	७७	कुत्सित	६७	१३
काश्यपि	४२	३२	किरण	४२	३३	कुञ्ज	३९	२५	कुत्सित	३६७	५४
काश्यपी	११०	२	किरात	३४४	२०	कुञ्चित	३७२	७१	कुथ	{ १८४	१६६
काष्ठ	१३१	१३	किराततिक्क	१७६	१४३	कुञ्ज	{ १२७	८		{ २७९	४२
काष्ठकुहाल	९७	१३	किरीट	२३८	१०२		{ ४०२	३१	कुहाल	{ ९७	२२
काष्ठतक्ष	३४१	९	किर्माँर	६२	१७	कुञ्जर	{ २७६	३४		{ १३५	२२
	{ ३०	१	किल	४४२	२५४		{ ३६९	५९	कुनटी	३३८	१०८
काष्ठा	{ ४७	११	किलास	२१९	५३	कुञ्जराशन	१३५	२०	कुनाशक	१५९	११
	{ ४०४	४१	किलासिन्	२२२	६१	कुञ्जल	३१५	३९	कुन्त	२९५	९३
काष्ठाम्बुवाहिनी	९७	११	किलिञ्जक	३१०	२६	कुट	{ १२८	५	कुन्तल	२३६	९५
काष्ठीला	१६६	११३	किलिष	{ ५१	२२		{ ३१२	३२		{ १५३	७३
कास	२१९	५२		{ ४३६	२२३	कुटंक	३०५	१३	कुन्द	{ १७०	१२१
कासमर्द	४५५	१९	किशोर	२८१	४६	कुटज	१५०	६६		{ ४५५	१९
कासर	१८८	४	किष्कु	३९८	७	कुटन्नट	{ १४७	५७	कुन्दुर	१७०	१२१
कासार	१०३	२८	किसलय	१३२	१४		{ १७३	१३१	कुन्दुरकी	१७०	१२४
किशाह	{ ३०८	२१	कीकस	२२५	६८	कुटिल	३७२	७१	कुपूय	३६७	५४
	{ ४२५	१६३	कीचक	१८३	१६१	कुटी	{ ११८	६	कुप्य	३३२	९१
किशुक	१३८	२९	कीनाश	४३५	२१५		{ ४६१	३८	कुबेर	{ २८	६८
किकीदिवि	१९२	१६	कीर	१९५	२१	कुटुम्बव्यापृत	३५६	११		{ ३१	३
किंकर	३४३	१७	कीर्ति	६७	११	कुटुम्बिनी	२०५	६	कुबेरक	१७१	१२७
किंकिणी	२४१	११०	कील	{ २४	५७	कुट्टनी	२०९	१९	कुबेराक्षी	१४६	५५
किंचित्	४४५	८		{ ४३१	१९७	कुट्टिम	४६०	३४	कुब्ज	२१७	४८
किचुलक	१०१	२२	कीलक	३२६	७३	कुट्टमल	१३४	१६	कुमार	{ १७	४७
किजलक	१०८	४३	कीलाल	{ ९३	३	कुठर	३२६	७४		{ ७५	१२
किटि	१८७	२		{ ४३२	२००	कुठार	२९४	९२	कुमारक	१३६	२५
किट्ट	२२४	६५	कीलित	३६३	४२	कुठेरक	१५५	७९	कुमारी	{ १५३	७३
						कुडव	३३१	८९		{ २०५	८

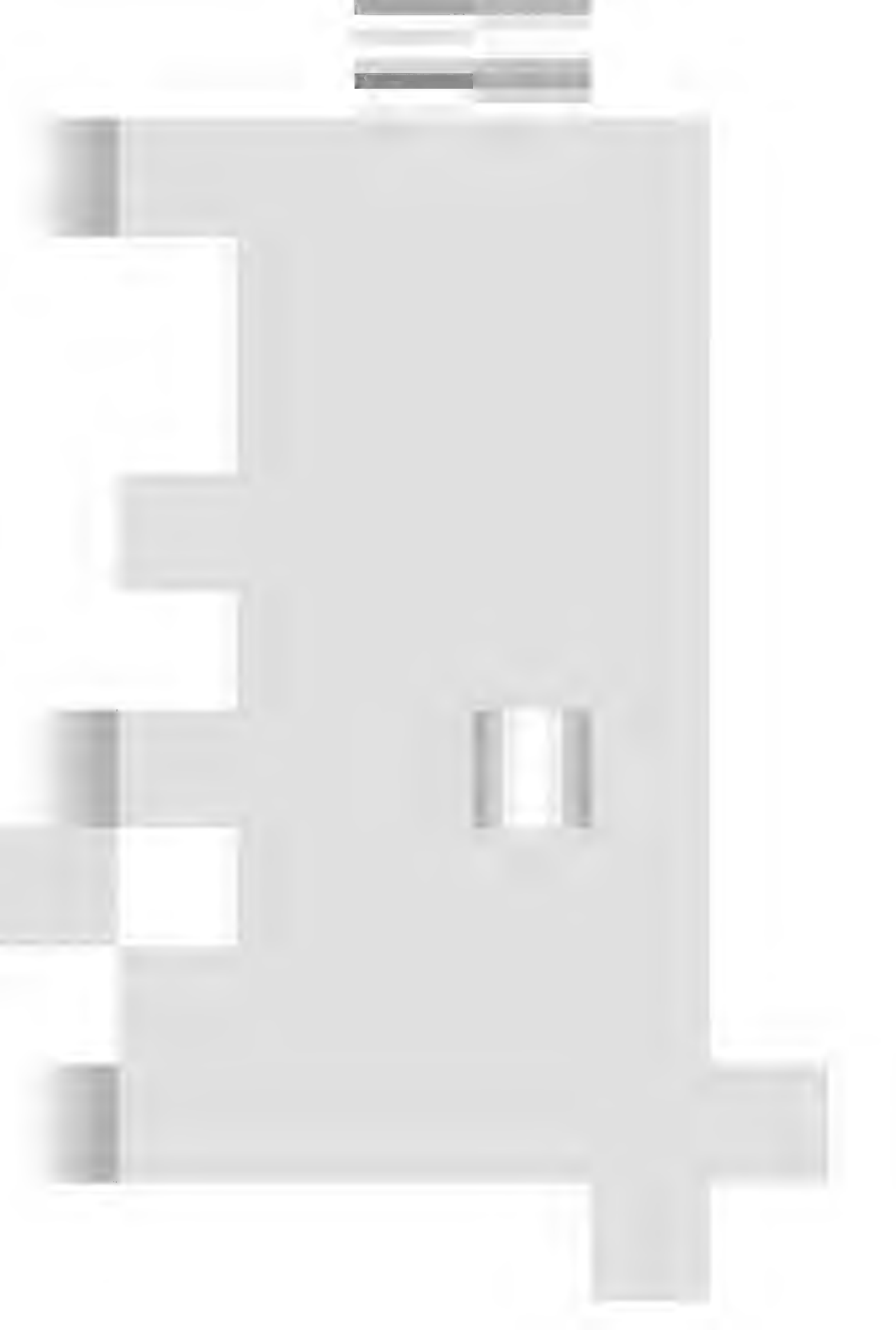
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुमुद	{ ३१ ३७	३	कुलीर	१००	२१	कुपक	{ ९६ ९७	१० १२	कुपीटयोनि	२२	५३
कुमुदबान्धव	३४	१३	कुल्माष	{ ३०७ ४५६	१८ २१	कुपर	२२८	७५	कुमिकोशोत्थ	२४१	१११
कुमुदिका	१४२	४०	कुल्माषाभिषुत	३१५	३९	कुर्वर	२८४	५७	कुमिघ्न	१६४	१०६
कुमुदिनी	१०७	३९	कुल्य	२२५	६८	कुर्वे	२३५	९२	कुमिज	२४६	१२६
कुमुद्रत	११३	९	कुल्या	१०५	३४	कुर्वशीर्ष	१७६	११२	कुश	३६९	६१
कुमुद्रती	१०७	३८	कुवल	{ १४१ ४६२	३६ ४२	कुर्विका	३१७	४४	कुशानु	२२	५४
कुम्भा	२५६	१८	कुवलय	१०६	३७	कुर्वन	८४	३३	कुशानुरेतस्	१३	३३
कुम्भ	{ १४० २७७ ४२०	३४ ३७ १३४	कुवादि	३६२	३७	कुर्वर	३३०	८०	कुशाश्विन	३४२	१२
कुम्भकार	३४०	६	कुविन्द	३४०	६	कुर्पासक	२४३	११८	कुषि	३०३	२
कुम्भसंभत्र	३७	२०	कुवेणी	९८	१६	कुर्म	१००	२१	कुषिक	{ ३०३ ३०५	६ १३
कुम्भिका	१०७	३८	कुश	{ १८४ ४३५	१६६ २१६	कुल	९५	७	कुषीवल	३०३	६
कुम्भी	१४२	४०	कुशल	{ ५२ ३५३ ४३२	२६ ४ २०४	कुलमाण्डक	१८०	१५५	कुष्ट	३०४	८
कुम्भीर	१०१	२१	कुशी	३३४	९९	कुलण	१९४	१९	कुष्टि	२५१	६
कुर्ज	१८९	८	कुशीलव	३४२	१२	कुलसा	१९१	१२	कुष्ण	{ ९ ४७ ६०	१८ १४ १४
कुर्जक	३४५	२४	कुशेशय	१०७	४०	कुलवाकु	१९३	१७	कुष्णपाकफल	१५१	६७
कुर्ण्टक	१५४	७५	कुश	{ १७१ २२० ४६०	१२६ ५४ ३४	कुकाटिका	२३३	८८	कुष्णफला	१६१	९६
कुर्वक	१५३	७५	कुसीद	३०३	४	कुच्छ	{ ९२ २६५	४ ५२	कुष्णमेदी	१५७	८६
कुर्वर	१९५	२३	कुसीदिक	३०३	५	कुत्त	४१०	७७	कुष्णला	१६१	९८
कुर्वण्टक	१५४	७४	कुसुम	१३४	१७	कुत्तपुङ्ख	२८७	६८	कुष्णलोहित	६१	१६
कुर्वक	१५४	७४	कुसुमाञ्जन	३३६	१०३	कुत्तमाल	१३६	२४	कुष्णवर्त्मन्	२२	५४
कुर्विन्द	१८२	१५९	कुसुमेषु	१२	२६	कुत्तमुख	३५३	४	कुष्णवृन्ता	१४६	५५
कुर्विस्त	३३०	८६	कुसुम्भ	{ ३३७ ४२०	१०६ १३६	कुत्तलक्षण	३५५	१०	कुष्णसार	१९०	१०
कुल	{ २०२ २५०	४१ १	कुसति	६२	३०	कुत्तसापलिक	२०५	७	कुष्णा	१६१	९६
कुलक	{ १४१ १८० ३४०	३९ १५५ ५	कुस्सम्बुध	३१५	३८	कुत्तहस्त	२८७	६८	कुष्णिका	३०७	१९
कुलटा	२०७	१०	कुहना	२६६	५३	कुत्तान्त	{ २४ ४०८	५८ ६४	केकर	२१८	४९
कुलथिका	३३६	१०२	कुहर	८६	१	कुत्ताभिषेका	२०४	५	केका	१९८	३१
कुलपालिका	२०५	७	कुहू	४६	९	कुतिन्	{ २५० ३५३	६ ४	केकिन्	१९८	३०
कुलश्रेष्ठिन्	३४०	५	कुकुद	३५६	१४	कुत्त	३८३	१०३	केतकी	१८६	१७०
कुलसंभव	२५१	२	कुट	{ १२५ २०२ २०२	४ ४२ ३७	कुत्ति	२६४	४७	केतन	{ २९७ ४१६	९९ ११४
कुलस्त्री	२०५	७	कुटयन्त्र	३४६	२६	कुत्तिवासस्	१३	३१	केतु	४०७	६०
कुलाय	२००	३७	कुटशाल्मलि	१४४	४७	कुत्या	४२४	१५८	केदर	४५५	२०
कुलाल	३४०	६	कुटस्थ	३७३	७३	कुत्रिमधूपक	२४६	१२८	केदार	३०४	११
कुलाली	३३६	१०२	कूप	१०३	२६	कुत्त	३७१	६५	केनिपातक	९७	१३
कुलिश	२०	४७				कुपण	३६५	४८	केयूर	२३९	१०७
कुली	१६०	९४				कुपा	७८	१८	केलि	८४	३२
कुलीन	२५१	३				कुपाण	२९३	८९	केवल	४३२	२०३
						कुपाणी	३४९	३३	केश	२३६	९५
						कुपाड	३५६	१५	केशाम्बुनामन्	१७०	१२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
केशपाशी	२३६	९७	कोदण्ड	२९१	८३	कौमोदकी	१३	२८	कूर	३६५	४७
केशव	{ ९	१८	कोद्रव	३०७	१६	कौलटिनेय	२११	२७	{ ३७४	७६	
केशवेश	२३६	९७	कोप	८०	२६	कौलटेय	{ २११	२६	{ ४३०	१९१	
कैशिक	२१६	४५	कोपना	२०४	४	कौलटेर	२११	२७	कैतव्य	३२९	८१
केशिन्	२१६	४५	कोपिन्	३६१	३२	कौलीन	४१७	११६	कैय	३२९	८१
केशिनी	१७१	१२६	कोमल	३७५	७८	कौलेयक	३४५	२१	क्रोड	{ १८७	२
केसर	{ १०८	४३	कोयष्टिक	१९९	३५	कौशिक	{ १४०	३४	{ २२९	७७	
केसरिन्	१८६	१	कोरक	१३३	१६	कौशिक	{ ३९८	१०	क्रोध	८०	२६
कैटभजित्	९	२२	कोरङ्गी	१७१	१२५	कौशेय	२४१	१११	क्रोधन	३६१	३२
कैटय	१४२	४०	कोरदूषक	३०७	१६	कौस्तुभ	१३	२८	कौशयुग	११५	१८
कैतव	{ ८२	३०	कोल	{ ९७	११	क्रकच	३४९	३४	क्रोष्ट	१८८	५
कैदारक	३०५	११	कोलक	{ १४१	३६	क्रकर	{ १५४	७७	क्रोष्टविना	१६०	९३
कैदारिक	३०५	११	कोलदल	{ १८७	२	क्रक	{ १९४	१९	क्रोष्टी	१६५	११०
कैदार्य	३०५	११	कोलम्बक	{ २४७	१२९	क्रतु	२५४	१३	क्रौध	१९५	२३
कैरव	१०६	३७	कोलदल	{ ३१४	३६	क्रतुध्वंसिन्	१३	३४	क्रौधदारण	१७	४०
कैलास	२९	७०	कोलम्बक	१७२	१३०	क्रतुभुज्	५	९	क्रम	३८९	१०
कैवर्त	९८	१५	कोलवल्ली	७४	७	क्रथन	३००	११५	क्रमथ	३८९	१०
कैवर्तामुस्तक	१७३	१३२	कोला	१६१	९७	क्रन्दन	{ २९९	१०७	क्रिन्न	३८४	१०५
कैवल्य	५७	६	कोलाहल	७१	२५	क्रन्दित	{ ४१७	१२३	क्रिन्नाक्ष	२२१	६०
कैशिक	२३६	९६	कोली	१४०	३६	क्रम	८५	३५	क्रिशित	३८२	९८
कैश्य	२३६	९६	कोविद	२५१	५	क्रम	२६२	४०	क्रिष्ट	{ ६९	१९
कोक	{ १८९	७	कोविदार	१३५	२२	क्रम	२६२	४०	{ ३८२	९८	
कोकनद	{ १९५	२२	कोशाफल	२४७	१३०	क्रमुक	{ १४२	४१	क्रीतक	१६५	१०९
कोकनदच्छवि	६१	१५	कोशातकी	३९८	८	क्रमुक	{ १४२	४१	क्रीतिकिका	१६०	९४
कोकिल	१९४	१९	कोष	{ १८५	१६९	क्रमुक	{ १८५	१६९	क्रीव(ब)	{ २१५	३९
कोकिलाक्ष	१६३	१०४	कोष्ठ	{ ४३६	२२१	क्रमेलक	३२७	७५	{ ४३४	२१३	
कोटर	१३२	१३	कोष्ठा	४०३	४०	क्रमयविक्रयिक	३२८	७८	क्रेवा	३९४	२९
कोटवी	२०८	१७	कोष्ठा	४३	३५	क्रमयिक	३२८	७९	क्रोम	२१७	६५
कोटि	{ २९१	८४	कौकुटिक	३९९	१७	क्रम्य	३२९	८१	क्रण	{ ७१	२४
कोटिवर्षा	१७३	१३३	कौक्षेयक	२९३	८९	क्रम्य	३२९	८१	क्रणन	{ ३८८	८
कोटिश	३०५	१२	कौटक्ष	३४१	९	क्रम्य	३२९	८१	क्रणन	७१	२४
कोटार	४५४	१८	कौटिक	३४३	१४	क्रम्याद	२५	५९	क्रथित	३८१	९५
कोठ	२२०	५४	कौणप	२५	५९	क्रम्याद्	२५	५९	क्राण	७१	२४
कोण	{ ७३	६	कौतुक	८२	३१	क्रायिक	३२८	७९	क्षण	{ ४७	११
भरम० ६१	{ २९५	९३	कौतुहल	८२	३१	क्रिमि	१९१	१३	{ ८६	३८	
			कौद्रवीण	३०४	८	क्रिमा	{ ६३	२	{ ४०५	४७	
			कौन्तिक	२८८	७०	क्रियावत्	{ ४२४	१५४	क्षणदा	४४	४
			कौन्ती	१६९	१२०	क्रिञ्ज	३५७	१८	क्षणन	३००	११४
			कौपीन	४१७	१२४	क्रुञ्ज	{ ८४	३२	क्षणप्रभा	३२	९
			कौमुदी	३५	१६	क्रुञ्ज	{ ८४	३३	क्षतज	२२३	६४
						क्रुञ्ज	१९५	२२	क्षतव्रत	२६६	५४
						क्रुञ्ज	८०	२६	क्षतव्रत	{ २८५	५९
						क्रुष्ट	८५	३५	क्षतृ	{ ३३९	३
									{ ४०७	६३	

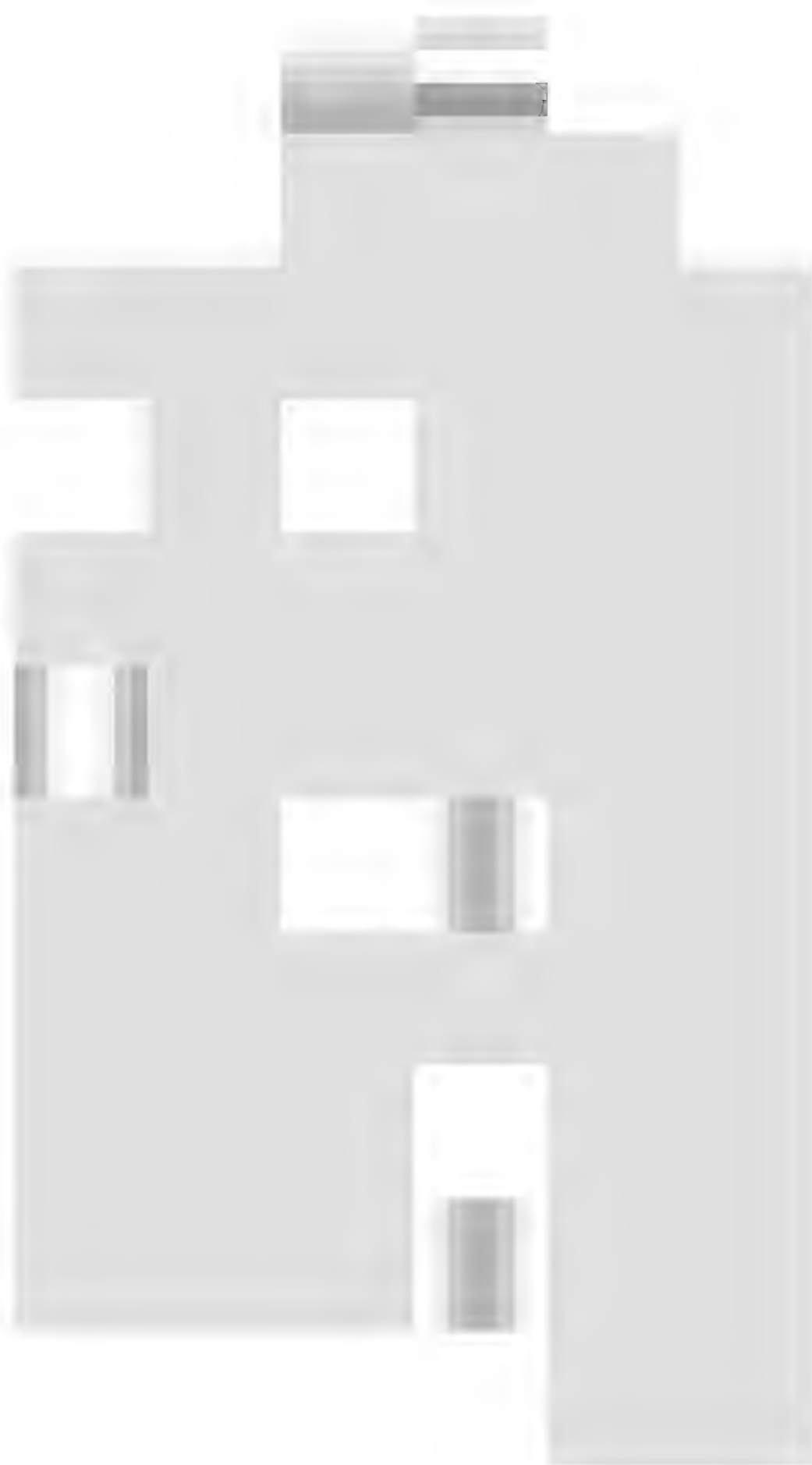

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षत्रिय	२६७	१	क्षुद्र	{ ३६५ ४८		क्ष्वेडा	{ २९९ १०७		खल	३६५	४७
क्षत्रिया	२०८	१४	{ ४२७ १७७			{ ४०४ ४३			खलपू	३५७	१७
क्षत्रियी	२०८	१५	क्षुद्रघण्टिका	२४१	११०	क्ष्वेडित	४६०	३४	खलिनी	३२६	४२
क्षत्रियाणी	२०८	१४	क्षुद्रशङ्ख	१०१	२३				खलीन	२८२	४९
क्षपा	४४	४				ख	{ २९ १		खलु	४४२	२५५
क्षपाकर	३४	१५	क्षुद्रा	{ १६० ९४		{ ४०० १८			खल्या	३९६	४२
क्षम	४२१	१४२	{ ४२७ १७७			{ ४५७ २२			खात	१०३	२७
क्षमा	४२१	१४२	क्षुद्राण्डमत्स्य-			{ १९८ ३२			खादित	३८५	११०
क्षमितृ	३६१	३१	संघात	१००	१९	{ २९२ ८६			खारी	३३१	८८
क्षमिन्	३६१	३१	क्षुध्	३२१	५४	{ ४०० १९			खारीक	३०४	१०
क्षन्तृ	३६१	३१	क्षुधाभिजनन	३०७	१९	खग	१३	२९	खारीवाप	३०४	१०
	५१	२२	क्षुधित	३५८	२०	खगेश्वर	३१३	३४	खिल	११२	५
क्षय	{ २१९ ५१	५१	क्षुप	१३०	८	खजाका	२१८	४९	खुर	{ १७२ १३०	
	{ ३८८ ७	७	क्षुमा	३०८	२०	खज्ज	१९२	१५	{ २८२ ४९		
	४२२	१४५	क्षुर	{ १६३ १०४		खजन	१९२	१५	खुरणस्	२१७	४७
क्षव	{ २१९ ५२	५२	{ ४५५ २०			खजरीट	१९२	१५	खुरणस	२१७	४७
	{ ३०७ १९	१९	क्षुरक	१४२	४०	खट	४५४	१७	खेट	३६७	५४
क्षविशु	२१९	५२	क्षुरप्र	४५५	२०	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षान्त	३८१	९७	क्षुरिन्	३४१	१०	खङ्ग	{ १८८ ४		खेला	८४	३३
क्षान्ति	८०	२४				{ २९३ ८९			खोड	२१८	४९
क्षार	३३४	९९	क्षुल्लक	{ ३४३ १६		खङ्गिन्	१८८	४	ख्यात	३८९	९
क्षारक	१३३	१६	{ ३६९ ६१			खण्ड	३५	१६	ख्यातगर्हण	३८०	९३
क्षारमृत्तिका	१११	४	{ ३९८ १०			खण्डपरशु	१३	३१	ख्याति	३८९	९
क्षारित	३६४	४३	क्षेत्र	{ ३०४ ११		खण्डविकार	३१७	४३			
क्षिति	{ ११० ४०९	४३	{ ४२८ १८०			खण्डिक	३०६	१६			
	७०	७०	{ ५४ २९			खदिर	१४५	४९			
क्षिपणी	९७	१३	{ ४०८ ३३			खदिरा	१७६	१४१			
क्षिपा	३९०	११	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९		खद्योत	१९७	२८	गगन	२९	१
क्षिप्त	३७८	८७	क्षेत्राजीव	{ ४०८ ३३		खनि	१२६	७	गङ्गा	१०४	३१
क्षिमु	३६०	३०	क्षेपण	३९०	११	खनित्र	३०५	१२	गङ्गाधर	१३	३४
क्षिप्र	२७	६४	क्षेपिष्ठ	३८५	१११	खपुर	१८५	१६९	गज	२७६	३४
क्षिया	३८८	७	क्षेम	{ ५२ २६		खर	{ ४३ ३५		गजता	२७६	३६
	{ ९३ ४२८	४	{ १७२ १२८			{ ३२७ ७७			गजबन्धनी	२७९	४३
क्षीर	{ ३२० ५१	५१	{ ४६० ३४			खरणस्	२१७	४६	गजभक्ष्या	१७०	१२३
	४२८	१८२	क्षेत्र	३०५	११	खरणस	२१७	४६	गजानन	१६	३८
क्षीरविकृति	३१७	४४	क्षोणी	११०	२	खरपुष्पा	१७५	१३९	गङ्गा	११९	८
क्षीरविदारी	१६५	११०	क्षोद	२९७	९९	खरमञ्जरी	१५८	८९	गडक	९९	१७
क्षीरशुक्ला	१६५	११०	क्षोदिष्ठ	३८५	१११	खरा	१५१	६९	गड्ड	४५४	१८
क्षीरावी	२६२	१००	क्षोम	१२०	१२	खराश्वा	१६६	१११	गड्डल	२१७	४८
क्षीरिका	१४४	४५	क्षौद्र	३३८	१०७	खर्जू	२१९	५३			
क्षीरोद	९३	२	क्षौम	२४१	११३	खर्जूरी	१८६	१७०			
क्षीब	३५९	२३	क्षण्त	३७९	९१	खर्जूर	{ १८६ १७०		गण	{ २०१ ४०	
क्षुत्	३२१	५२	क्षमा	११०	३	{ ३३३ ९६			{ २९० ८१		
क्षुत	२१९	५२	क्षमाभृत्	{ १२३ १		{ २१७ ४६			{ ४०५ ४६		
			{ २६७ १			{ ३७२ ७०			गणक	२७०	१४
			क्ष्वेड	९०	९	खर्व	{ ३७२ ७०		गणदेवता	६	१०
						खर्वट	४६०	३३	गणनीय	३७०	६४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गणरात्र	४५	६	गन्धसार	२४७	१३१	गलकम्बल	३२३	६३	गिरिका	१९१	१२
गणरूप	१५६	८०	गन्धाश्मन्	३३६	१०२	गलन्तिका	३१२	३२	गिरिज	{ ३३५ ३३६	{ १०० १०४
गणहासक	१७२	१२८	गन्धिनी	१०७	१२३	गलित	३८३	१०४	गिरिमल्लिका	१५०	६५
गणाधिप	१६	३८	गन्धोत्तमा	३५०	३९	गलोद्देश	२८१	४८	गिरिश	१३	३१
गणिका	{ १५२ २०९	{ ७१ १९	गन्धोली	१९७	२७	गल्या	३९७	४२	गिरीश	१३	३१
गणिकारिका	१५०	६६	गभस्ति	४२	३३	गवय	१९०	११	गिलित	३८५	११०
गणित	३७१	६४	गभीर	९८	१५	गवल	३३५	१००	गीत	७१	२६
गणेश	३७०	६४	गम	२९६	९५	गवाक्ष	११९	९	गीर्	६२	१
गण्ड	{ २३४ २७७	{ ९० ३७	गमन	२९६	९५	गवाक्षी	१८१	१५६	गीर्ण	३८५	११०
गण्डक	१८८	४	गम्भारी	१४०	३५	गवीश्वर	३२२	५८	गीर्णि	३९०	११
गण्डकारी	१७६	१४१	गम्भीर	९८	१५	गवेधु	३९०	२५	गीर्पति	३९	२४
गण्डशैल	१२६	६	गम्य	३८०	९२	गवेधुका	३१०	२५	गीर्वाण	५	९
गण्डाली	१८२	१५९	गरल	९०	९	गवेष्णा	२६०	३२	गुग्गुल	१४०	३४
गण्डीर	१८१	१५७	गरिष्ठ	३८६	११२	गवेषित	३८४	१०५	गुच्छ	३०८	२१
गण्डपद	१०१	२२	गरी	१५१	६९	गव्य	३२०	५०	गुञ्जा	१६१	१८
गण्डपदी	१०२	२४	गरुड	१३	२९	गव्या	३२३	६०	गुड	४०४	४२
गण्डूषा	४५२	१०	गरुडध्वज	९	१९	गव्यूति	११५	१८	गुडपुष्प	१३७	२७
गतनासिक	२१७	४६	गरुडाग्रज	४२	३२	गहन	{ १२७ ३७७	{ ६ ८५	गुडफल	१३७	२८
गद	२१८	५१	गरुत्	२००	३६	गहर	{ १२६ ४२८	{ ६ १८३	गुडा	१६४	१०५
गद्य	४५९	३१	गरुत्मत्	{ १३ १९८ ४०७	{ २९ ३४ ५८	गाङ्गेय	{ ३३३ ४२४	{ ९४ १५५	गुहची	१५६	८२
गङ्गी	२८३	५२	गर्गरी	३२७	७४	गाङ्गेरुकी	१६८	११७	गुण	{ ५४ २९२ ३११ ३४६ ४०५	{ २९ १९ २८ २७ ४७
गन्ध	५७	७	गर्जित	{ ३२ २७६	{ ८ ३६	गाड	२७	६८	गुणवृक्षक	९७	१२
गन्धक	३३६	१०२	गर्त	८७	२	गाणिकय	२१०	२२	गुणित	३७८	८८
गन्धकुटी	१७०	१२३	गर्दभ	३२७	७७	गाण्डिव	२९०	८४	गुण्डित	३७९	८९
गन्धन	४१६	११५	गर्दभाण्ड	१४३	४३	गाण्डीव	२९०	८४	गुत्स	२३९	१०५
गन्धनाकुली	१६७	११४	गर्धन	३५८	२२	गात्र	{ २२६ २७८	{ ७० ४०	गुत्सक	१३३	१६
गन्धफली	{ १४७ १५०	{ ५६ ६४	गर्भ	{ २१४ ४२०	{ ३९ १३५	गात्रानुलेपन	२४८	१३३	गुत्सार्ध	२३९	१०५
मन्धमादन	१२४	३	गर्भक	२४८	१३५	गान	७१	२६	गुद	२२७	७३
गन्धमूली	१८०	१५४	गर्भागार	११९	८	गान्धार	७१	१	गुन्द्र	१८३	१६२
गन्धरस	३३६	१०४	गर्भाशय	२१४	३८	गायत्री	{ १४५ २५६	{ ४९ २२	गुन्द्रा	{ ३४७ १८२	{ ५५ १६०
गन्धर्व	{ ६ २२ १९० २८० ४१९	{ ११ ५२ ११ ४४ १३३	गर्भिणी	२१०	२२	गाक्ष्मत	३३२	९२	गुप्त	{ ३७८ ३८४	{ ८९ १०६
गन्धर्वहस्तक	१४५	५०	गर्भोपधातिनी	३२५	६९	गार्हपत्य	२५९	२९	गुप्ति	४०९	७४
गन्धर्वह	२५	६२	गर्भुत्	१८४	१६५	गालव	१३९	३३	गुरण	३९०	११
गन्धर्वहा	२३३	८९	गर्व	७९	२२	गिर	३९०	१	गुरु	{ ३९ २५२ ४२५	{ २४ ७ १६२
गन्धर्वाह	२५	६२	गर्हण	३८०	१३	गिरि	{ १२३ ३९०	{ १ ११	गुर्विणी	२१०	२२
			गर्ह्य	३६७	५४	गिरिकर्णी	१६३	१०४			
			गर्ह्यवादिन्	३६२	३७						
			गल	२३२	८८						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गुल्फ	२२७	७२	गो	{ ३२२ ६०	गोमत्	३२२	५८	ग्रस्त	{ ६९ २०		
गुल्म	{ १३० ९		{ ३२४ ६६		गोमय	२२०	५८	{ ३८५ १११			
	२२४ ६६			गोमायु	१८८	५					
	२९० ८१			गोमिन्	३२२	५८					
गुल्मिनी	१३०	९	गोकण्टक	१६१	९९	गोरस	३२१	८३	ग्रह	{ ४६ ९	
गुवाक	१८५	१६९	गोकर्णी	{ १९० १०		गोर्द	२२४	६५	{ ३८८ ८		
गुह	१७	३९	गोकर्णी	{ २३१ ८३		गोल	४२५	२०		{ ४३९ २३६	
गुहा	{ १२६ ६		गोकुल	१५७	८४	गोलक	२१४	३६	ग्रहणीरुज्		२२०
	{ १६० ९३		गोक्षुरक	३२२	५८	गोला	४२५	२०	ग्रहपति	४०	
गुह्य	४२३	१५४	गोजिह्वा	१६१	९९	गोलोमी	३३८	१०८	ग्राम	{ १२३ १९	
गुह्यक	६	११	गोचर	१६९	११९	गोला	३३८	१०८	{ ४२१ १४१		
गुह्यकेश्वर	२८	६८	गोडुम्बा	५७	८	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गूढ	३७८	८९	गोण्ड	१६९	११९	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गूढपाद्	८९	७	गोत्र	१८१	१५६	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गूढपुरुष	२७०	१३	गोत्रमिद्	४५४	१८	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गूथ	२२५	६८	गोत्र	{ १२३ १		गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गून	३८१	९६	गोत्रा	{ २५० १		गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गूजन	१७८	१४८	गोत्रा	{ ४२८ १८०		गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गुधु	३५८	२२	गोत्रमिद्	१७	४२	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गुध्र	१९५	२१	गोत्रा	{ ११० ३		गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गुध्रसी	४५२	१०	गोत्रा	{ ३२३ ६०		गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गुष्टि	१७८	१५१	गोदारण	{ ११० ३		गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गृह	{ ११७ ४		गोदुह	{ ३२३ ६०		गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
	{ ११७ ५		गोधन	{ ३२३ ६०		गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गृहगोधिका	१९१	१२	गोधा	३०५	१४	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गृहपति	२७०	१५	गोधापदी	३२२	५७	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गृहयालु	३६०	२७	गोधि	३२२	५८	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गृहस्थूण	४५९	२०	गोधिका	२९१	८४	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गृहा	४४०	२३८	गोधिकात्मज	१६९	११९	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गृहागम	२६०	३४	गोधूम	१६९	११९	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गृहाराम	१२७	१	गोनर्द	२३४	९२	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गृहावग्रहणी	१२०	१३	गोनस	१०१	२२	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गृहिन्	२५१	३	गोप	१८९	६	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गृहीवृ	३६०	२७	गोप	३०७	१८	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गृह्यक	{ २०३ ४३		गोपति	१७३	१३२	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गुह्यक	{ ३५७ १६		गोपरस	८८	४	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
			गोपानसी	{ २६८ ७		गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गेन्दुक	२४९	१३८	गोपायित	३२२	५७	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
गेह	११७	४	गोपाल	४१९	१३०	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गौरिक	{ १२७ ४		गोपी	३२३	६२	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
	{ ३९९ १२		गोपुर	३३६	१०४	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
गौरैय	३३६	१०४	गोपायित	१२१	१५	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
			गोपाल	३८४	१०६	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
			गोपाल	३२२	५७	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
			गोपी	३२२	५७	गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
			गोपी	१६६	११२	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
			गोपी	{ १२२ १६		गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
			गोपी	{ १७३ १३२		गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
			गोपी	{ ४२८ १८२		गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		
			गोपी	३४३	१७	गोलोमी	१४२	३९		{ १२३ १९	
			गोपी			गोलोमी	१४२	३९	{ ४२१ १४१		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धन	३२	७	चकोरक	१९९	३५	चतुरानन	८	१६	चराचर	३७३	७४
	७३	४		१९५	२२	चतुर्भद्र	२६६	५८	चरिष्णु	३७३	७४
	७५	९	चक्र	२८४	५६	चतुर्भुज	९	२०	चरु	२५७	२२
	२९४	९१		२८९	७८	चतुर्वर्ग	२६६	५७	चर्चरि	४५२	१०
	३७१	६६		४२८	१८२	चतुष्पथ	१५५	१७	चर्चा	५६	२
	४१६	१११	चक्रकारक	१७२	१२९	चतुर्हायणी	३२५	६८	चर्मकषा	१७६	१४३
धनरस	९३	५	चक्रपाणि	९	२०	चलर	१२०	१३	चर्मकार	३४१	७
धनसार	२४७	१३१	चक्रमर्दक	१७७	१४७	चन	२५६	१८	चर्मन्	२८८	४६
धनाधन	४१६	११०	चकयान	२८३	५१	चन्दन	४४४	३	चर्मप्रमेदिका	३४९	३४
धर्म	८४	३३	चकला	१८२	१६०	चन्द्र	२४७	१३१	चर्मप्रसेविका	३४८	३३
धस्सर	३५८	२०	चक्रवर्तिन्	२६७	२		३४	१३	चर्मिन्	१४४	४६
धस्र	४४	२	चक्रवर्तिनी	१७९	१५३		१७७	१४६		२८८	७१
घाटा	२३३	८८	चक्रवाक	१९५	२२	चन्द्रक	१९८	३१	चर्या	३६०	३५
घाण्टिक	२९६	९७				चन्द्रभागा	१०५	३४	चर्वित	३८५	११०
घात	३००	११५	चक्रवाल	३१	६	चन्द्रमस्	३४	१३	चर्षणी	२०७	१०
				१२४	२	चन्द्रवाला	१७०	१३५	चल	३७४	७४
घालुक	३६५	४७	चकाङ्ग	१९६	२३	चन्द्रशेखर	१३	३०	चलदल	१३५	२०
	३६०	२८	चकाङ्गी	१५७	८६	(चन्द्रसंज्ञ-)	२४७	१३०	चलन	३७४	७४
घास	१८५	१६७	चकिन्	८९	७	चन्द्रहास	२९३	८९	चलाचल	३७४	७४
घुटिका	२२७	७२	चकीवत्	३२७	७७	चन्द्रिका	३५	१६	चलित	२९६	९६
घुण	४५४	१८	चक्षुःश्रवस्	८९	७	चपल	२७	६५		३७८	८
घूर्णित	३६१	३२	चक्षुष्	२३५	९३		३३५	९९	चविक	१६१	१
	७८	१८	चक्षुष्या	३३६	१०२	चपला	३६४	४६	चव्य	१६१	९८
घृणा	३९५	३२	चक्षुल	३७४	७६	चपेट	३२	९	चषक	३५१	५३
	४०५	५१	चक्षुला	३२	९	चमर	१६१	९६	चषाल	२५६	१८
घृणि	४२	३३	चक्षु	१४५	५१	चमरिक	२३२	८४	चाक्रिक	२९६	९७
घृत	३२१	५२		२००	३६	चमस	१९०	१०	चाङ्गेरी	१७५	१४०
	४१०	७६	चटक	१९३	१८	चमसी	१३५	२२	चाटकैर	१९३	१८
घृष्टि	१८७	२	चटका	१९३	१८	चमू	४६१	३५	चाण्डाल	३४४	२०
घोटक	२८०	४३	चटकाशिरस्	३३८	११०	चमूह	१८९	९	चाण्डालिका	३४८	३१
घोणा	२३३	८९	चणक	३०७	१८	चम्पक	१८९	६३	चातक	१९३	१७
घोणिन्	१८७	२	चण्ड	३६१	३२	चय	११७	३	चातुर्वर्ण्य	२५०	२
घोण्टा	१८५	१६९	चण्डा	१७२	१२८		२०१	४०	चाष	२९१	८३
घोर	७८	२०	चण्डात	१५४	७६	चर	२७०	१३	चामर	२७५	३१
घोष	१२३	२०	चण्डातक	२४३	११९	चरक	३७३	७४	चामीकर	३३३	१५
घोषक	१६८	११७	चण्डाल	३४०	४	चरण	४६०	३३	चाम्पय	१४९	६३
घोषणा	६७	१२	चण्डालवल्लकी	३४४	१९	चरणायुध	२२६	७१		१५०	६५
			चण्डिका	१६	३७	चरम	१९३	१७	चार	२७०	१३
प्राण	२३३	८९	चण्डाल	३४४	१९	चरमक्षमावृत्त	३७६	८१		३९१	४१
	३७९	९०	चण्डालवल्ली	३४८	३१		१२४	२			
प्राणतर्पण	५९	११	चण्डिका	१६	३७						
प्रात	३७९	९०	चतुःशाल	११८	६						
च	४४०	२४१	चतुर्	३४४	१९						
च	४४४	५	चतुरङ्गल	१३६	२३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चारटी	१७७	१४६	चिरक्रिय	३५७	९७	चैत्र	४८	१५	छिद्रित	३८२	९९
चारण	३४२	१२	चिरण्टी	२०६	१	चैत्ररथ	२८	७०	छिन्न	३८३	१०३
चारु	३६७	५२	चिरंतन	३७४	७७	चैत्रिक	४८	१५	छिन्नरुहा	१५६	८२
चारिचक्रय	२४३	१२२	चिरप्रसूता	३२५	७१	चोच	{ १७४ १३४		छुरिका	२९५	९२
चार्मण	३९७	४३	चिररात्राय	४४३	१	{ ४५९ ३०			छेक	२०३	४३
चालनी	३१०	२६	चिरस्य	४४३	१	चोरपुष्पी	१७१	१२६	छेदन	३८८	८
चाष	१९२	१६	चिराय	४४३	१	चोल	२४३	११८	ज		
चिकित्सक	२२१	५७	चिरिविल्व	१४४	४७	चौर	३४५	२४	जगत्	{ ११२ ६	
चिकित्सा	२१८	५०	चिलिचिम	९९	१८	चौरिका	३४६	२४	{ ४१० ८०		
चिकुर	{ २३६ ९५		चिल्ल	{ १९४ २१		चौर्य	३४६	२५	जगती	{ ११२ ६	
{ ३६४ ४६			{ २२१ ६०			च्युत	३८३	१०४	{ ४०९ ७१		
चिक्रण	३१८	४६	चिह्न	३५	१७	छ			जगत्प्राण	२५	६२
चिक्रस	४६१	३५	चीन	१८९	९	छगलक	३२७	७६	जगर	२८६	६४
चिश्वा	१४३	४३	चीर	४५९	३१	छगलात्री	१७४	१३७	जगल	३५१	४१
चित्	{ ५५ १		चीरी	१९७	२८	छत्र	२७५	३२	जग्ध	३८५	१११
{ ४४४ ३			चीरुका	१९७	२८	छत्रा	{ १६३ १०५		जग्धि	३२२	५५
चिता	३०१	११७	चीवर	४५९	३१	{ १८५ १६७			जघन	२२८	७४
चिति	३०१	११७	चुक	{ १७६ १४१		{ ३१५ ३७			जघनेफला	१४९	६१
चित्त	५५	३१	{ ३१४ ३५			छत्राकी	१६७	११५	जघन्य	{ ३७६ ८१	
चित्तविभ्रम	८०	२६	{ ४५५ २०			छद्	{ १३२ १४		{ ४२४ १५९		
चित्तसमुन्नति	७९	२३	चुक्रिका	१७५	१४०	{ २०० ३६			जघन्यज	{ २१६ ४३	
चित्ताभोग	५६	२	चुल्ल	२२१	६०	छदन	१३२	१४	{ ३३९ १		
चिल्या	३०१	११७	चुल्ली	३११	२९	छदिस	१२१	१४	जङ्गम	३७३	७४
	{ ६२ १७		चूचुक	२२९	७७	छन्नन्	८२	३०	जङ्गमेतर	३७३	७३
चित्र	{ ७८ १९		चूडा	{ १९८ ३१		छन्द	{ ३९२ २०		जङ्घा	२२७	७२
	{ १५८ ८७		{ २३६ ९७			{ ४१२ ८८			जङ्घाकरिक	२८८	७३
चित्रक	{ १४५ ५१		चूडामणि	२३८	१०२	छन्दस्	{ २५६ २२		जङ्घाल	२८८	७३
{ १५६ ८०			चूडाला	१८२	१६०	{ ४३८ २३२			{ १३१ ११		
{ १४५ १२३			चूत	१३९	३३	छन्न	{ २३७ २२		जटा	{ २३७ ९७	
चित्रकर	३४१	७	चूर्ण	{ २४८ १३४		{ ३८१ ९७			{ ४०३ ४८		
चित्रकृत	१३७	२७	{ २९७ ९९			छल	२९९	१०८	जटामांसी	१७४	१३४
चित्रतण्डुल	१६४	१०६	चूर्णकुन्तल	२३६	९६	छवि	{ ३६ १७		जटिन्	१३९	३२
चित्रपर्णी	१६०	९२	चूर्ण	४५२	९	{ ४३ ३४			जटिला	१७४	१३४
चित्रभातु	{ २२ ५६		चूलिका	२७७	३८	छाग	३२७	७६	जठर	{ २२९ ७७	
{ ४० ३०			चेटक	३४३	१७	छागी	३२७	७६	{ ४३० १८९		
{ ४१५ १०५			चेत्	४४६	१२	छात	{ २१६ ४४		{ ३६ १९		
चित्रशिखण्डिज	३९	२४	चेतकी	१४८	५९	{ ३८३ १०३			जड	{ ३६२ ३८	
चित्रशिखण्डिन्	४०	२७	चेतन	५५	३०	छात्र	२५३	११	जडा	१५८	८६
चित्रा	{ १५८ ८७		चेतना	५५	१	छादित	३८१	९८	जडुल	२१८	४९
{ १८१ १५६			चेतस्	५५	३१	छान्दस	२५२	६	जतु	२४५	१२५
चिन्ता	८१	२९	चेल	{ २४२ ११५		छाया	४२४	१५७	जतुक	३१६	४०
चिप्टक	३१९	४७	{ ४३२ २०२			छित	३८३	१०३	जतुका	१९६	२६
क	२३४	९०	चैत्य	११९	७	छिद्र	८६	२	जतुकृत	१७९	१५३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जतूका	१७९	१५३	जयन्ती	१५०	६५	जातरूप	३३३	९५	जीर्ण	३८९	९
जत्रु	२२९	७८	जया	१५०	६५	जातवेदस्	२२	५३	जीर्णवस्त्र	२१६	४२
जनक	२१२	२८	जड्य	२२८	७४	जातापत्या	२०८	१६	जीव	२४२	११५
जनंगम	३४४	१९	जरठ	३७४	७६	जाति	५५	३१	जीवक	३९	२४
जनता	३९७	४२	जरण	३१४	३६		१५३	७२		३०२	११९
जनन	५४	३०	जरत्	२१६	४२		४०८	६८	जीवन्ती	१४३	४४
	२५०	१	जरद्वव	३२३	६१	जातीकोश	२४७	१३२	जीवन्ती	१७६	१४२
जननी	२१२	२९	जरा	२१५	४१	जातीफल	२४७	१३२	जीवन्ती	१९९	३५
जनपद	११३	८	जरायु	२१४	३८	जातु	४४४	४	जीवन	९३	३
जनयित्री	२१२	२९	जरायुज	३६६	५०	जातोक्ष	३२३	६१		३०२	१
जनश्रुति	६६	७	जल	९३	३	जानु	२२७	७२	जीवनी	१७६	१४२
जनार्दन	९	१९	जलजन्तु	१००	२०	जाबाल	३४२	११	जीवनीया	१७६	१४२
जनाश्रय	११९	९	जलधर	३२	७	जामातृ	२१३	३२	जीवनौषध	३०२	१२०
जनि	५४	३०	जलनिधि	९२	२	जामि	४२१	१४२	जीवन्तिका	१५६	८२
जनी	१७९	१५२	जलनिर्गम	९५	७	जाम्बव	१३४	१९		१५६	८३
	२०६	९	जलनीली	१०७	३८	जाम्बूनद	३३३	९५	जीवन्ती	१७६	१४१
जनुस्	५४	३०	जलप्राय	११३	१०	जायक	२४५	१२५	जीवा	१७६	१४२
जन्तु	५५	३०	जलमुच्	३२	७	जाया	२०४	६	जीवातु	३०२	१२०
जन्तुफल	१३५	२२	जलव्याल	८८	५	जायाजीव	३४२	१२	जीवान्तक	३४२	१४
जन्मन्	५४	३०	जलशुक्ति	१०२	२३	जायापती	२१४	३८	जीविका	३०२	१
जन्मिन्	५५	३०	जलाधार	१०३	२५	जायु	२१८	५०	जीवितकाल	३०२	१२०
	२६६	५८	जलाशय	१०३	२५	जार	२१४	३५	जुगुप्सा	६७	१३
जन्य	२९८	१०३		१८४	१६४	जाल	९८	१६	जुह्व	१७४	१३७
	४२४	१५९	जलोच्छ्वास	९६	१०		४३२	२००	जुह्व	२५८	२५
जन्त्यु	५५	३०	जलौकस्	१०१	२२	जालक	१३३	१६	जूति	३९६	३८
जप	२६४	४८	जलौका	१०१	२२	जालिक	३४३	१४	जूति	३९६	३८
जम्पती	२१४	२८	जल्पाक	३६२	३६	जाली	१६८	११८	जृम्भ	८१	३५
जम्बाल	९६	९	जल्पित	३८४	१०७	जाल्म	३४३	१६	जृम्भण	८५	३५
जम्बीर	१३६	२४	जव	२६	६४		३५७	१७	जेतृ	२८९	७४
	१५५	७९		२८८	७३	जिघत्सु	३५८	२०	जेतृ	२८९	७७
जम्बु	१३४	१९	जवन	२८१	४५	जिह्वा	१५९	९०	जेमन	३२२	५६
	१८८	५		२८८	७३	जिलर	२८९	७७	जेय	२८८	७४
जम्बुक	३९७	३	जवनिका	३९६	३०	जिन	७	१३	जैत्र	२८९	७४
जम्बू	१३४	१९		३९६	३०	जिष्णु	१७	४२	जै	३४	१४
जम्बव	१३४	१९	जवनिका	२४४	१२०		२८९	७७	जैवातृक	३५४	६
जम्भ	१३६	२४	जवा	१५४	७६	जिह्व	३७२	७१		३९८	११
जम्भमेदिन्	१७	४३	जहुतनया	१०४	३१	जिह्वा	४२१	१४१	जोह्वक	२४६	१२६
जम्भल	१३६	२४	जागरा	३९२	१९	जिह्वाग	८९	८	जोषम्	४४२	२५१
जम्भीर	१३६	२४	जागरितृ	३६१	३२	जिह्वा	२३४	९१	ज्ञ	२५१	५
	१५०	६६	जागरूक	३६१	३२	जीन	२१६	४२	ज्ञपित	३८१	९८
जय	३००	११०	जागर्था	३९२	१९	जीमूत	३२	७	ज्ञप्त	३८१	९८
	३९०	१२	जाङ्गलिक	९०	११		१५१	६९	ज्ञप्ति	५५	१
जयन	३९०	१२	जाङ्गिक	२८८	७३		४१७	५८	ज्ञातसिद्धान्त	२७०	१५
जयन्त	१९	४६	जात	५५	३१	जीरक	३१४	३६	ज्ञाति	२१३	३४

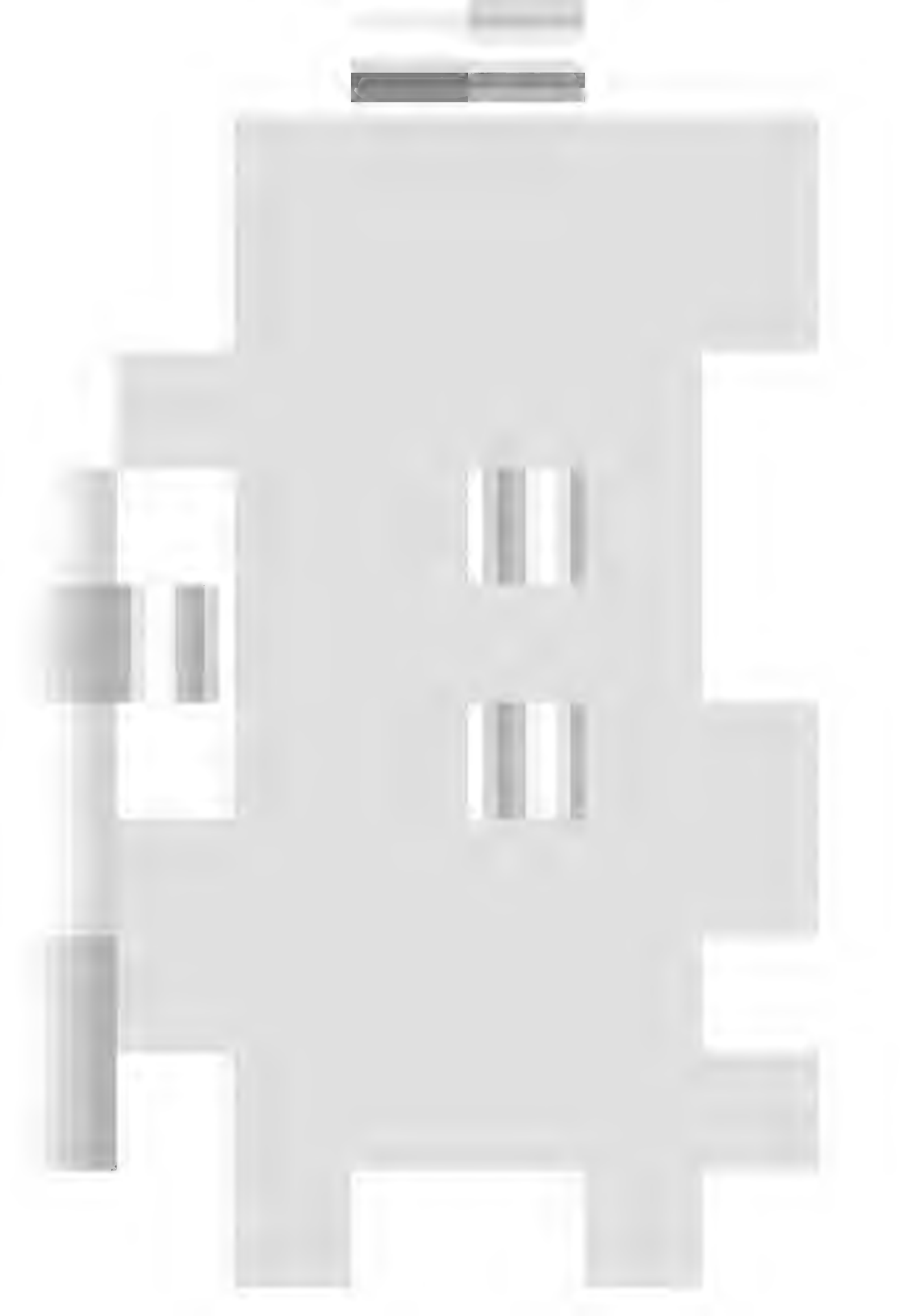
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ज्ञातृ	३६०	३०	ड			तनुत्र	२८६	६४	तरणि	४७	३०
ज्ञातेय	२१३	३५	डमर	३९१	१४	तनू	२२६	७१		९६	१०
ज्ञान	५७	६	डमर	७४	८	तनूकृत	३८२	९९		१५३	७३
ज्ञानिन्	२७०	१४	डयन	२८३	५२	तनूनपात्	२२	५३	तरपण्य	९७	११
ज्या	{ ११० २९२	२ ६५	डहु	१४८	६०	तनूरुह	{ २०० २३७	३६ ९९	तरल	{ २३८ ३७४	१०२ ७५
ज्याघातवारण	२९१	८४	डिण्डिम	७४	८	तन्तु	३४७	२८	तरला	३२०	५०
ज्यानि	३८९	९	डिम्ब	३९१	१४	तन्तुभ	३०७	१७	तरस्	{ २६ २९६	४ १०२
ज्यायस्	{ २१६ ४३९	४३ २३५	डिम्भा	२१५	४१	तन्तुवाय	{ १९१ ३४०	१३ ६	तरसं	२२३	७३
ज्येष्ठ	४०४	४१	डण्डुभ	८८	५	तन्तुसंतत	३८३	१०१	तरस्विन्	{ २८८ ४१८	७३ १२८
ज्येष्ठ	४९	१६	ढ			तन्त्र	४२९	१८५	तरि	९६	१०
ज्योतिरिक्कण	१९७	२८	ढका	७३	६	तन्त्रक	२४१	११२	तरु	१२८	५
ज्योतिष्मती	१७८	१५०	त			तन्त्रिका	१५६	८२	तरुण	२१६	४२
ज्योतिस्	४३८	२३०	तक	३२१	५३	तन्द्रा	४२७	१७६	तरुणी	२०६	८
ज्योत्स्ना	३५	१६	तक्षक	३९७	४	तन्द्री	८५	३७	तर्क	५६	३
ज्यौतिषिक	२७०	१४	तक्षन्	३४१	९	तप	५०	१९	तर्कविद्या	६५	५
ज्यौत्स्नी	{ ४५ १६८	५ ११८	तट	९५	७	तपःक्लेशसह	२६२	४२	तर्कासी	१५०	६५
ज्वर	२२०	५६	तटिनी	१०४	३०	तपन	{ ४० ९१	३१ १	तर्जनी	२३१	८१
ज्वलन	२२	५३	तडाग	१०३	२८	तपनीय	३३३	९४	तर्णक	३२३	६३
ज्वाल	२४	५७	तडित	३२	९	तपनीय	३३३	९४	तर्क	३१३	३४
झ			तडित्वत्	३२	७	तपस	{ ४८ ४३८	१५ २३२	तर्पण	{ २५४ ३२२ ३०७	१४ ५६ ४
झटामला	१७१	१२७	तण्डक	४६०	३३	तपस्य	४८	१५	तर्पन्	२५६	१९
झटिति	४४३	२	तण्डुल	१६४	१०६	तपस्विन्	२६२	४३	तर्ष	{ ८१ ३२१	२८ ५५
झर	१२६	५	तण्डुलीय	१७४	१३६	तपस्विनी	१७४	१३४	तल	{ २९१ ४३२	८४ २०२
झर	७४	८	तप्त	{ ७२ ३७७	४ ८६	तप्त	४०	२६	तलिन	४१८	१२७
झलरी	४५२	१०	ततस्	४४४	३	तप्त	{ ५४ ८७	२९ ३	तल्प	४१९	१३१
झष	९९	१७	तत्काल	३७५	२६	तप्त	{ ५४ ८७	२९ ३	तल्लज	५३	२७
झषा	१६८	११७	तत्त्व	७४	९	तप्त	{ ५४ ८७	२९ ३	तष्ट	३८२	९९
झाटल	१४२	३९	तत्पर	३५५	९	तप्त	{ ५४ ८७	२९ ३	तस्कर	३४५	२४
झाडलि	४६१	३८	तथ्य	{ ४४५ ४५७	९ २३	तप्त	{ १५१ ४६०	६० ३३	ताण्डव	{ ७५ ४६०	१० ३४
झावुक	१४२	४०	तथागत	७	१३	तप्त	२४५	१२३	तप्तः	२१२	२६
झिण्टी	१५४	७५	तथ्य	७०	२३	तप्त	८७	३	ताञ्त्रिक	२७०	१५
झिल्लिका	१९७	२८	तद्	४४४	३	तप्त	४५	५	तापस	२६२	४२
झ			तद्ग	४४९	३२	तप्त	४४	४	तापसतरु	१४४	४६
टङ्क	{ ३४९ ४६०	३४ ३३	तदात्व	२७५	२६	तप्त	४१२	८९	तापिच्छ	१५१	६८
टिटिभक	१९९	३५	तदानीम्	४४९	२३	तप्त	४४०	२२८	तामरस	१७७	४०
टीका	४५१	५	तमय	२११	२७	तप्त	१८६	१	तामलकी	१७१	१२७
उदक	१४७	५३	तमय	{ २३६ ३६९ ३७१	७१ ६९ ६६	तप्त	९४	५	तामसी	४५	५
			तमु	४१६	११३	तप्त	१०४	३०	ताम्बूलवल्ली	१६९	१२०

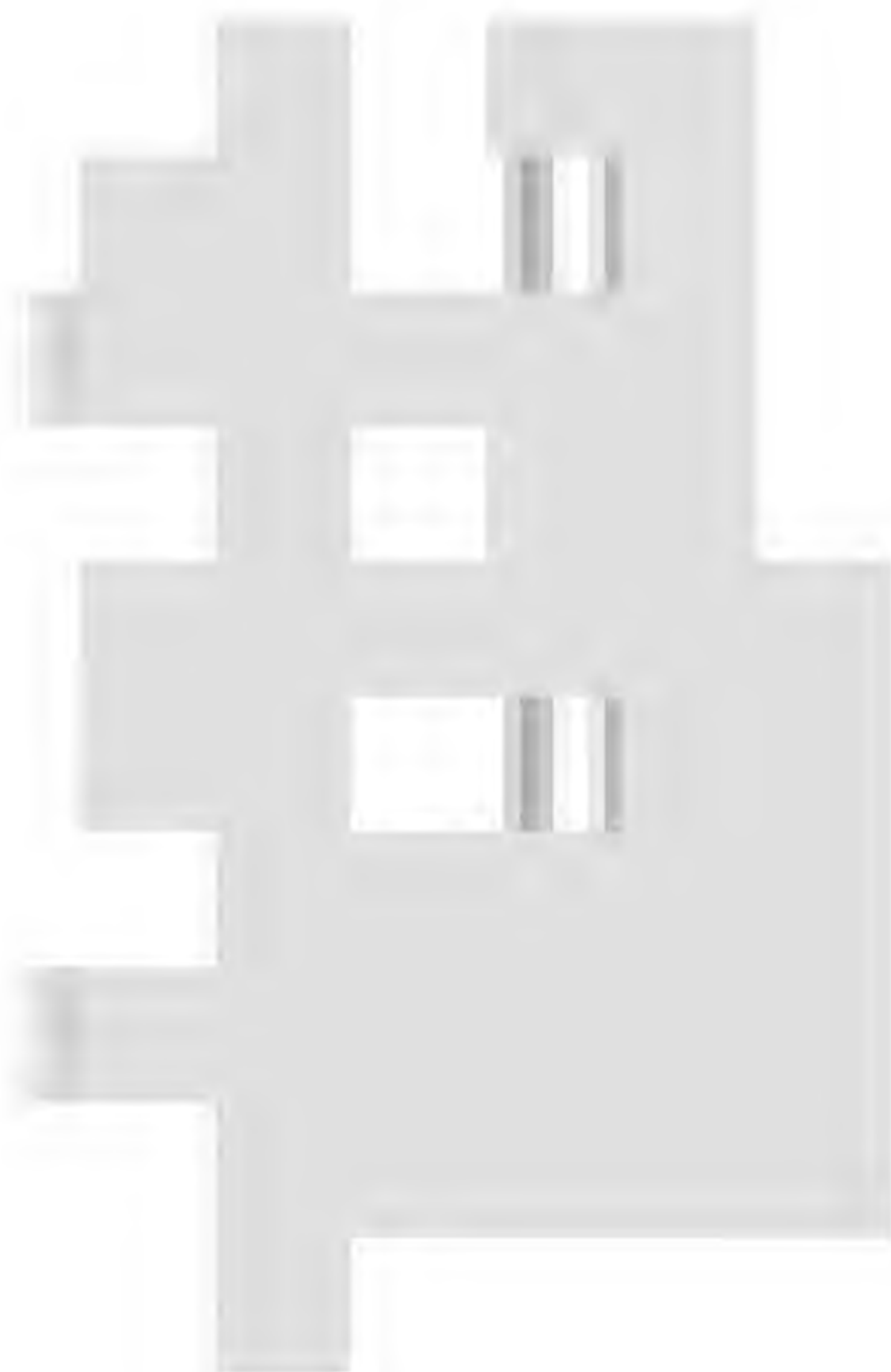
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ताम्बूली	१६९	१२०	तिमित	३८४	१०५	तुण्डिल	२२२	६१	तूष्णीम्	४४५	९
ताम्रक	३३४	९७	तिमिर	८७	३	तुत्था	{ १६० ९५	१५	तृण	१८५	१६७
ताम्रकर्णी	३१	५	तिरस्	{ ४४३ २५६	६	तुत्था	{ १७१ १२५	१०१	तृणद्वय	१८६	१७०
ताम्रकुण्डक	३४१	८	तिरस्करिणी	२४४	१२०	तुत्थाजन	३३५	१०१	तृणधान्य	३१०	२५
ताम्रचूड	१९३	१७	तिरस्किया	७९	२२	तुन्द	२२९	७७	तृणध्वज	१८२	१६०
तार	{ ७२ ४२६	२ १६६	तिरीट	{ १३९ ४५९	३३ ३०	तुन्दपरिमृज	३४४	१८	तृणराज	१८५	१६८
तारकजित्	१७	४०	तिरोधान	३४	१३	तुन्दिक	२१६	४४	तृणशून्य	१५२	६९
तारका	३७	२१	तिरोहित	३००	११२	तुन्दिल	२१६	४४	तृण्या	१८५	१६८
तारा	३७	२१	तिर्यच्	३६१	३४	तुन्न	१७१	१२७	तृतीयाकृत	३०४	९
तास्य	२१५	४०	तिलक	{ १४२ २१८ २२४ २४५ ३१७	४० ४९ ६५ १२३ ४३	तुन्नवाय	३४०	६	तृतीयाप्रकृति	२१५	३९
तार्क्ष्य	{ १३ ४२२	२९ १४५	तिलकालक	२१८	४९	तुन्नविका	१७२	१३१	तृप्त	३८३	१०३
तार्क्ष्यशैल	३३५	१०२	तिलपर्णी	२४७	१३२	तुमुल	२९९	१०६	तृप्ति	३२२	५६
ताल	{ ७४ १८५ २३१ ३३६	९ १६८ ८३ १०३	तिलपिञ्ज	३०७	१९	तुम्बी	१८०	१५८	तृष्	{ ८१ ३२१	२७ ५५
तालपत्र	२३८	१०३	तिलपेज	३०७	१९	तुरग	२८०	४३	तृष्णक्	३५८	२२
तालपर्णी	१७०	१२३	तिलित्स	८८	५	तुरङ्ग	२८०	४३	तृष्णा	४०५	५१
तालमूलिका	१६९	११९	तिल्य	३०४	७	तुरङ्गम	२८०	४३	तेजन	१८२	१६१
तालवृन्तक	२५०	१४०	तिल्व	१३९	३३	तुरङ्गवदन	२९	७१	तेजनक	१८३	१६२
तालाङ्क	११	२४	तिथ्य	{ ३८ ४२२	२२ १४७	तुरायण	३८६	२	तेजनी	१५७	८३
ताली	{ १७१ १८६	१२७ १७०	तिथ्यफला	१४७	५७	तुरासाह्	१७	४४	तेजस्	{ २२२ ४३९	६२ २३४
तालु	२३४	९१	तीक्ष्ण	{ ४३ ३३४ ४०६	३५ ९८ ५३	तुरीय	२४५	१२३	तेजित	३७९	९१
तावत्	४४१	२४६	तीक्ष्णगन्धक	१३८	३१	तुरुष्क	२४६	१२८	तेम	३९४	२९
तिक्त	५८	९	तीर	९५	७	तुला	३३०	८७	तेमन	३१७	४४
तिक्तक	१८०	१५५	तीर्थ	४१२	८६	तुलाकोटि	२४०	१०९	तैजस	३३४	९९
तिक्तशाक	१३६	२५	तीव्र	२७	६७	तुल्य	३४९	३६	तैजसावर्तिनी	३४८	३३
तिग्म	४३	३५	तीव्रवेदना	९२	३	तुल्यपान	३२१	५५	तैत्तिर	२०२	४३
तितउ	३१०	२६	तु	{ ४४० ४४४ ४४७	२४२ ५ १५	तुवर	५८	९	तैलपाता	४५१	६
तितिक्षा	८०	२४	तुङ्ग	{ १३६ ३७२	२५ ७०	तुष	{ १४७ ३०९	५८ २२	तैलपर्णिक	२४७	१३१
तितिष्ठ	३६१	३१	तुङ्गी	१७५	१३९	तुषार	{ ३६ ३६	१८ १९	तैलपायिक	१९६	२६
तित्तिरि	१९९	३५	तुच्छ	३६८	५६	तुषित	६	१०	तैलीन	३०४	७
तिथि	४३	१	तुण्ड	२३३	८९	तुहिन	३६	१८	तैष	४८	१५
तिनिश	१३७	२६	तुण्डिकेरी	{ १६८ १७५	११६ १३९	तूण	२९३	८८	तोक	२११	२८
तिन्तिडी	१४३	४३	तुण्डिभ	३२२	६१	तूणी	२९३	८९	तोक्म	३०६	१६
तिन्तिडीक	३१४	३५				तूणीर	२९३	८८	तोटक	४५९	३०
तिन्दुक	१४१	३६				तूर्ण	२७	६५	तोत्र	{ २७८ ३०५	४१ १२
तिन्दुकी	४५१	८				तूल	{ १४२ ३३७	४२ १०६	तोदन	३०५	१२
तिमि	१००	१९				तूलिका	३४८	३२	तोमर	२९५	९३
तिमिजिल	१००	२०				तुवर	४२५	१६५	तोय	९३	४
						तूष्णींशील	३६२	३९	तोयपिप्पली	१६५	१११
						तूष्णीक	३६२	३९	तोरण	१२२	१६
						तूष्णीकाम्	४४५	९	तौर्यत्रिक	७५	१०
									त्यक्त	३८४	१०७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्याग	२५९	२९	त्रिसील्य	३०४	९	दक्षिणार्ह	३५४	५	दरत्	४५२	९
त्रपा	७९	२३	त्रिस्रोतस्	१०४	३१	दक्षिणैय	३५४	५	दरिद्र	३६६	४९
त्रपु	३३७	१०५	त्रिहल्य	३०४	९	दक्षिणैर्मन्	३४५	२४	दरी	१२६	६
त्रयी	{ ६४ ६४	३	त्रिहायणी	३२५	६८	दक्षिण्य	३५४	५	दर्दुर	१०२	२४
त्रस	३७३	७४	त्रुटि	{ १७१ ३६९ ४०३	{ १२५ ६२ ३७	दग्ध	३८२	९९	दर्दुघ्न	१७७	१४७
त्रसर	३९३	२४	त्रेता	{ २५६ ४०८	{ २० ६९	दग्धिका	३१९	४९	दर्दुण	२२१	५९
त्रलु	३५९	२६	त्रोटि	२००	३६	दण्ड	{ ४१ २७२ ४०४	{ ३१ २१ ४२	दर्दुरोगिन्	२२१	५९
त्राण	{ ३८४ ३८८	{ १०६ ८	त्र्यम्बक	१३	३३	दण्डधर	२४	५९	दर्पक	१२	२५
त्रात	३८४	१०६	त्र्यम्बकसख	२८	६८	दण्डनीति	६५	५	दर्पण	२५०	१४०
त्रायन्ती	१७८	१५०	त्र्युषण	३३९	१११	दण्डविष्कम्भ	३२६	७४	दर्भ	१८४	१६६
त्रायमाण	१७८	१५०	त्वक्क्षीरी	३३८	१०९	दण्डाहत	३२१	५३	दर्वि	३१३	३४
त्रास	७९	२१	त्वक्पत्र	१७४	१३४	दधि	३२०	५१	दर्विका	१६९	११९
त्रिक	२२८	७६	त्वक्सार	१८२	१६०	दधित्थ	१३५	२१	दर्वाकर	८९	८
त्रिककुद्	१२४	२	त्व	३७६	८२	दधिफल	१३५	२१	दर्श	{ ४६ २६४	{ ८ ४८
त्रिकटु	३३९	१११	त्वच्	{ १३१ २२३	{ १२ ६२	दधिसक्तु	३१९	४८	दर्शक	२६८	६
त्रिका	१०३	२७	त्वच	१७४	१३४	दनुज	७	१२	दर्शन	३९५	३१
त्रिकूट	१२४	२	त्वचिसार	१८२	१६०	दन्त	२३४	९१	दल	१३२	१४
त्रिखट्ट	४६२	४१	त्वरा	३९४	२६	दन्तधावन	१४५	४९	दव	४३३	२०६
त्रिखट्टी	४६२	४१	त्वरित	{ २७ २८८	{ ६४ ७३	दन्तभाग	२७८	४०	दविष्ठ	३७२	६९
त्रिगुणाकृत	३०४	९	त्वरितोदित	६९	२०	दन्तशठ	{ १३५ १३६	{ २१ २४	दवीयस्	३७२	६९
त्रितक्ष	४६२	४१	त्वष्ट	३८२	९९	दन्तशठा	१७५	१४०	दशन	२३४	९१
त्रितक्षी	४६२	४१	त्वष्टृ	{ ३४१ ४०३	{ ९ ३५	दन्तावल	२७६	३४	दशनवासस्	२३३	९०
त्रिदश	५	७	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दन्तिका	१७६	१४४	दशबल	७	१४
त्रिदशालय	४	६	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दन्तिन्	२७६	३४	दशमिन्	२१६	४३
त्रिदिव	४	६	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दन्दशुक	८९	८	दशमीस्थ	४१२	८७
त्रिदिवेश	५	७	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दशा	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिपथगा	१०४	३१	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिपुटा	{ १६४ १७१	{ १०८ १२५	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिपुरान्तक	१३	३३	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिफला	३३९	१११	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिभण्डी	१६४	१०८	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रियामा	४४	४	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिलोचन	१३	३२	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिवर्ग	{ २६४ २७२	{ ५८ १९	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिविक्रम	९	२०	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिविष्टप	४	६	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिवृत्	१६४	१०८	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिवृता	१६४	१०८	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिसंध्य	४४	३	त्वष्टृ	{ ४३ ४३७	{ ३४ २२५	दध्न	३६९	६१	दश	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ज्ञान	{ २५९ २७२ २७७	{ २९ २० ३७	दिन	४४	२	दुकूल	२४१	११३	दूष्या	२७९	४२
दानव	७	१२	दिनान्त	४४	३	दुग्ध	३२०	५१	दृढ	{ २७ ३७४	{ ६७ ७६
दानवारि	५	९	दिव	{ ४ २९	{ ६ १	दुग्धिका	१६२	१००	दृढसंधि	३७४	७५
दानशौण्ड	३५४	६	दिवस	४४	२	दुद्रुम	१७८	१४८	दृति	४५५	१९
दान्त	{ २६२ ३८१	{ ४२ ९७	दिवस्पति	१७	४२	दुन्दुभि	{ ७३ ४२०	{ ६ १३६	दृढ	३७७	८६
दान्ति	३८७	३	दिवा	४४४	६	दुरध्व	११५	१६	दृष्ट	{ ४३५ २३५	{ २१७ ९३
दापित	३६३	४०	दिवाकर	४०	२८	दुरालभा	१५९	९२	दृष्ट	१२४	४
दाम	३२६	७३	दिवाकीर्ति	{ ३४१ ३४४	{ १० १९	दुरित	१३	२३	दृष्ट	२७५	३०
दामिनि	३२६	७३	दिविषद्	५	८	दुरोदर	४२६	१७१	दृष्ट	२०६	८
दामोदर	९	१८	दिविषद्	{ ४३७ ५	{ २६६ ७	दुर्ग	२७१	१७	दृष्ट	४०७	४२
दायाद	४१२	८९	दिवौकस्	३६६	५०	दुर्गत	३६६	४९	दृष्टि	{ २३५ ४०३	{ ९३ ३८
दार	२०४	६	दिव्योपपादुक	३६६	५०	दुर्गन्ध	५९	१२	दृष्टि	४६	९
दारद्	९०	११	दिश	३०	१	दुर्गम	११५	१७	दृष्टि	{ ५ ७६	{ ७ १३
दारित	३८२	१००	दिशांपति	३१	३	दुर्गसंचर	३९३	२५	देव	९	२१
दारु	{ १३१ १४६	{ १३ ५३	दिश्य	३१	२	दुर्गा	१६	३७	देवकीनन्दन	२४५	१२५
दारुण	७८	२०	दिष्ट	{ ४३ ५३ ४०३	{ १ २८ ३५	दुर्जन	३६५	४७	देवकुसुम	१०३	२७
दारुहरिद्रा	१६२	१०२	दिष्टान्त	३०१	११६	दुर्दिन	३४	१२	देवखातक	१२६	६
दारुहस्तक	३१३	३४	दिष्ट्या	४४६	१०	दुर्नामक	२२०	५४	देवखातविल	२३९	१०५
दार्वाघाट	१९३	१७	दीक्षित	२५३	८	दुर्नामन्	१०२	२५	देवच्छन्द	१८४	१६६
दार्विका	३३५	१०१	दीदिवि	३१९	४८	दुर्बल	२१६	४४	देवतह	२१	५०
दार्वी	१६२	१०२	दीधिति	४२	३३	दुर्मनस्	३५४	८	देवता	५	९
दाव	४३३	२०६	दीन	३६६	४९	दुर्मुख	३६२	३६	देवताड	१५१	७९
दाविक	१०६	३६	दीप	२४९	१३८	दुर्वर्ण	३३३	९६	देवदारु	१४६	५४
दाश	९८	१५	दीपक	३९८	११	दुर्विध	३६६	४९	देवद्वय	३६१	३४
दाशपुर	१७३	१३१	दीप्ति	४३	३४	दुर्हृद्	२६९	१०	देवन	{ ३५२ ४१७	{ ४५ ११७
दास	३४३	१७	दीप्य	१६६	१११	दुल्लि	१०२	३२	देववल्गु	१३६	२५
दासी	१५४	७४	दीर्घ	३७२	६९	दुष्प्रवर्ण	१६७	११४	देवभूय	२६५	५२
दासीसभ	४५८	२७	दीर्घकोशिका	१०२	२५	दुष्प्रवर्ण	४४७	१४	देवमातृक	११४	१२
दासेय	३४३	१७	दीर्घदर्शिन	२५१	६	दुष्प्रवर्ण	२११	२८	देवयोनि	६	११
दासेर	३४३	१७	दीर्घपुष्ट	८९	८	दुष्प्रवर्ण	२७१	१६	देवर	२१३	३३
दिगम्बर	३६३	३९	दीर्घवृन्त	१४७	५७	दुष्प्रवर्ण	२०९	१७	देवल	३४२	११
दिग्गज	३१	४	दीर्घसूत्र	३५७	१७	दुष्प्रवर्ण	२७१	१६	देवसभा	२१	४८
दिग्ध	{ २९३ ३७९	{ ८८ ९०	दीर्घिका	१०४	२८	दुष्प्रवर्ण	३८३	१०२	देवाजीव	३४२	११
दित	३८३	१०३	दुःख	{ ९२ ४५७	{ ३ २३	दुष्प्रवर्ण	३७२	६८	देवी	{ ७६ १५७ १७३	{ १३ ८३ १३३
दितिसुत	७	१२	दुःषमम्	४४७	१४	दुष्प्रवर्ण	२५१	६	देव	२१३	३२
दिधिषु	३१०	२३	दुःस्पर्श	१५९	९१	दुष्प्रवर्ण	१८२	१५८	देश	११३	७
दिधिषु	३१०	२३	दुःस्पर्शा	१६०	९४	दुष्प्रवर्ण	२४४	१२०			

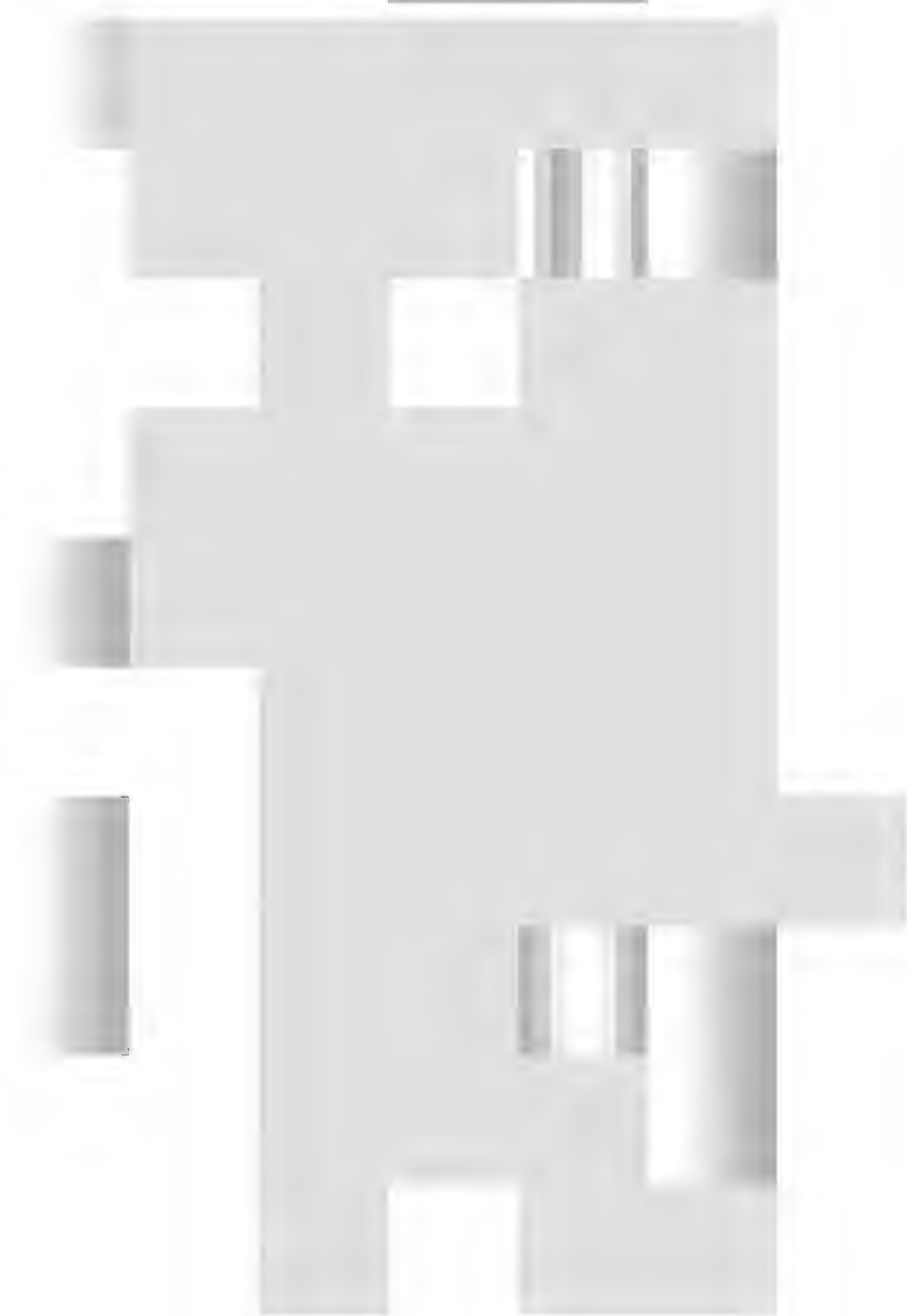
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
देशरूप	२७३	२४	द्राक्	४४३	२	द्विजा	१६९	१२०	धम्मिल्ल	२३६	९७
देह	२२६	७१	द्राक्षा	१६४	१०७	द्विजाति	२५१	४	धर	१२३	१
देहली	१२०	१३	द्राघिष्ठ	३८६	११२	द्विजिह्व	४१९	१३३	धरणि	११०	२
दैतेय	७	१२	द्राविडक	१७४	१३५	द्वितीया	२०४	५	धरा	११०	२
दैत्य	७	१२	द्रु	१२८	५	द्विप	२७६	३४	धरित्री	११०	२
दैत्यगुरु	३९	२५	द्रुकलिम	१४६	५३	द्विपाद्य	२७४	२७	धर्म	५२	२४
दैत्या	१७०	१२३	द्रुघण	२९४	९१	द्विरद	२७६	३४		६४	३
दैत्यारि	९	१९	द्रुण	१९२	१४	द्विरेफ	१९८	२९		४२१	१३९
दैर्घ्य	२४२	११४	द्रुणी	४५२	९	द्विष	२६९	११	धर्मचिन्ता	८१	२८
दैव	५३	२८	द्रुत	२७	६४	द्विषत्	२६९	११	धर्मध्वजिन्	२६६	५४
दैव(तीर्थ)	२६५	५०		१७९	८९	द्विहायनी	३२५	६८	धर्मपत्तन	३१४	३६
दैवज्ञ	२७०	१४		३८२	१००	द्वीप	९६	८	धर्मराज	७	१३
दैवज्ञा	२०९	२०	४४३	२	द्वीपवती	१०४	३०	२४		५८	
दैवत	५	९	१२८	५	द्वीपिन्	१८६	१	४०२		३१	
	५१	२१	द्रुमामय	२४५	१२५	द्वेषण	२६९	१०	धर्मसंहिता	६५	६
दोला	१६०	९५	द्रुमोत्पल	१४८	६०	द्वेष्य	३६४	४५	धव	२१३	१३५
	२८३	५३	द्रुवय	३३०	८५	द्वैध	२७१	१८		४३३	२०६
दोषा	४४४	६	द्रुहिण	८	१७	द्वैष	२७१	१८	धवल	५९	१३
दोषज्ञ	२५१	५	द्रोण	३३१	८८	द्वैष	२८३	५३	धवला	३२५	६७
दोषैकदश	३६५	४६	द्रोणकाक	१९४	२१	द्रैमातुर	१६	३८	धवित्र	२५७	२३
दोस्	२३०	८०	द्रोणक्षीरा	३२६	७२	द्यष्ट	३३४	९७	धातकी	१७०	१२४
दोहद	८१	२७	द्रोणदुग्धा	३२६	७२	ध				४५१	७
दोहदवती	२२०	२१	द्रोणी	९७	११	धत्तूर		१५५	७७	धातु	१२७
द्युति	३६	१७	द्रोणी	१६०	९५	धन	३३१	९०	४०८		६५
	४३	३४	द्रोहचिन्तन	५६	४	धनंजय	२२	५३	धातुपुष्पिका	१७०	१२४
द्युमणि	४०	३०	द्रौणिक	३०४	१०	धनद	२८	६८	धातु	८	१७
द्युम्न	३३१	९०	द्रन्ध्र	२०१	३८	धनहरि	१७२	१२८	धात्री	४२७	१७६
द्युत	३५२	४४	द्रयातिग	४३४	२१२	धनाधिप	२८	६८	धाना	३१९	४७
द्युतकारक	३५२	४४	द्रयातिग	२६३	४५	धनिन्	३५५	१०	धानुष्क	२८७	६९
द्युतकृत	३५१	४३	द्रादशाङ्गुल	२३१	८४	धनिष्ठा	३८	२२	धान्य	३०८	२१
द्यो	४	६	द्रादशात्मन्	४०	२८	धनुर्धर	२८७	६९	धान्यत्वच्	३०९	२२
	२९	१	द्रापर	५६	३	धनुष्यट	१४०	३५	धान्याक	३१५	३८
द्योत	४३	३४	द्रापर	४२५	१६२	धनुष्मत्	२८७	६९	धान्याम्ल	३१५	३९
द्रप्स	३२०	५१	द्राड	१२२	१६	धनुस्	२९१	८३	धामन्	४१८	१२४
द्रव	८४	३२	द्रार	१२२	१६	धन्य	३५३	३	धामार्गव	१५८	८८
	३००	१११	द्रारपाल	२६८	६	धन्वन्	११२	५		१६८	११७
द्रवन्ती	१५८	८७	द्राःस्थ	२६८	६		२९१	८३	धाट्या	२५६	२२
द्रविण	२९७	१०२	द्रास्थित	२६८	६	धन्वयास	१५९	९१	धारणा	२७४	२६
	३३१	९०	द्रिगुणाकृत	३०४	९	धन्विन्	२८७	६९	धारा	२८२	४९
	४०६	५२	द्रिज	१९८	३२	धमन	१८३	१६२	धाराधर	३२	७
द्रव्य	३३१	९०	द्रिजराज	४०२	३०	धमनि	२२४	६५	धारासंपात	३३	११
	४२३	१५४		३४	१५	धमनी	१७२	१३०	धार्तराष्ट्र	१९६	२४
									धावनी	१६०	९३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धिक्	४४०	२४०	धेनुष्या	३२६	७२	नटन	७५	१०	नर्तन	७५	१०
धिकृत	{ ३६३ ३८०	३९ ९४	धेनुक	३२३	६०	नटी	१७२	१२९	नर्मदा	१०५	३२
धिषण	३९	२४	धेवत	७१	१	नड	{ १८३ ४६०	१६२ ३३	नर्मन्	८४	३२
धिषणा	५५	१	धोरण	२८४	५८	नडप्राय	११३	९	नलकूबर	२९	७०
धिष्य	४३२	१५५	धौतकौशेय	२४१	११३	नडसंहति	१८५	१६८	नलद	१८४	१६४
धी	५५	१	धौरितक	२८२	४८	नड्या	१८५	१६८	नलमीन	९९	१६
धी	५६	२	धौरेय	३२४	६५	नड्वत्	११३	९	नलिन	१०७	३९
धीन्द्रिय	५८	८	ध्याम	१८४	१६६	नड्वल	११३	९	नलिनी	१०७	३९
धीमत्	२५१	६	ध्रुव	{ ३७ १२९ ३७३	२० ९ ७२	नत	३७२	७१	नली	१७२	१२९
धीमती	२०८	१२	ध्रुवा	{ ४३४ १६७ २५८	२११ ११५ २५	नतनासिक	२१६	४५	नल्व	११६	१८
धीर	{ २४५ २५१	१२४ ५	ध्वज	२९७	९९	नवी	१०४	२९	नव	३७५	७७
धीवर	९८	१५	ध्वजिनी	२८९	७८	नवीमातृक	११४	१२	नवदल	१०९	४३
धीशक्ति	३९३	२५	ध्वनि	७०	२२	नवीसर्ज	१४४	४५	नवनीत	३२१	५२
धीसचिव	२६७	४	ध्वनित	३८०	९४	नड्री	३४८	३१	नवमालिका	१५३	७२
धुत	३७८	८७	ध्वस्त	३८३	१०४	ननान्ह	२१२	२२	नवसूतिका	३२६	७१
धुनी	१०४	३०	ध्वान	७०	२२	ननु	४४१	२४८	नवाम्बर	२४१	११२
धुइ	२८३	५५	ध्वान्त	८७	३	ननुच	४४७	१४	नवीन	३७५	७७
धुरधर	३२४	६५	न.	४४६	११	नन्दक	१३	२८	नवोद्धत	३२१	५२
धुरीण	३२४	६५	नकुलेष्टा	१६७	११५	नन्दन	१९	४५	नव्य	३७५	७७
धुर्य	३२४	६५	नक्तक	२४२	११५	नन्दिवृक्ष	१७१	१२८	नष्ट	३००	११२
धूर्वह	३२४	६५	नक्तम्	४४४	६	नन्यावर्त	१२०	१०	नष्टचेष्टता	८४	३३
धूत	३८४	१०७	नक्तमाला	१४४	४७	नपुंसक	२१५	३९	नष्टाभि	२६६	५३
धूपायित	३८३	१०२	नक	१०१	२१	नप्री	२१२	२९	नष्टेन्दुकला	४६	९
धूपित	३८३	१०२	नक्षत्र	३७	२१	नभस्	{ २९ ४९ ४३८	१ १६ २३२	नस्तित	३२४	६३
धूमकेतु	४०७	५८	नक्षत्रमाला	२३९	१०६	नभसंगम	१९८	३४	नस्योत	३२४	६३
धूमयोनि	३२	७	नक्षत्रेश	३४	१५	नभस्य	४९	१७	नहि	४४६	११
धूमल	६१	१६	नख	{ १७२ २३१	१३० ८३	नभखत्	२५	६३	नाक	{ ४ ३९७	६ २
धूम्या	३९७	४२	नखर	२३१	८३	नमस्	४४८	१८	नाकु	११४	१४
धूम्याट	१९३	१६	नग	४००	१९	नमसित	३८३	१०१	नाकुली	१६७	११४
धूम्र	६१	१६	नगरी	११६	१	नमस्कारी	१७६	१४१	नाग	{ ८७ २७६ ३३७ ३६९ ४००	४ ३४ १०५ ५९ २१
धूर्जटि	१३	३३	नगौकस्	१९८	३३	नमस्यित	३८३	१०१	नागकेसर	१५०	६५
धूर्त	{ १५५ ३५१ ३६५	७७ ४३ ४७	नग्न	११६	१	नमुचिसूदन	१७	४३	नागजिह्विका	३३८	१०८
धूलि	२९६	९८	नग्न	१९८	३३	नय	३८९	९	नागबला	१६८	११७
धूसर	६०	१३	नग्न	१९८	३३	नयन	२३५	९३	नागर	{ ३१५ ४२९	३८ १८८
धृति	४०९	७४	नग्न	१९८	३३	नर	२०३	१	नागरङ्ग	१४१	३८
धृष्ट	३५९	२५	नग्न	१९८	३३	नरक	९१	१	नागलोक	८६	१
धृष्णज्	३५९	२५	नग्न	१९८	३३	नरवाहन	२८	६९	नागवल्ली	६९	१२०
धृष्णि	४२	३३	नग्न	१९८	३३	नर्तक	७५	११			
धेनु	३२६	७१	नग्न	१९८	३३	नर्तकी	७४	८			
धेनुका	{ २७७ ३९९	३६ १५	नट	{ १४७ ३४२	५६ १२						

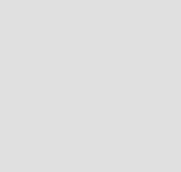
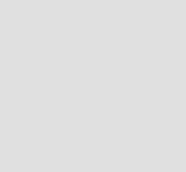
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नागसंभव	३३७	१०५	नाश	३०१	११६	निगम	{ ११६ १	१	निभ	३५०	३७
नागान्तक	१३	२९	नासत्य	२१	५१		{ ४२१ १४०	१४०	निभृत	३५९	२५
नाट्य	७५	१०	नासा	{ १२१ १३	१३	निगरण	३९६	३७	निमय	३२८	८०
नाडिन्धम	३४१	८		{ २३३ ८९	८९	निगाढ	३९०	१२	निमित्त	४१०	७६
	{ २२४ ६५	६५	नासिका	२३३	८९	निगार	३९६	३७	निमेष	४७	११
नाडी	{ ३०८ २२	२२	नास्तिकता	५६	४	निगाल	२८१	४८	निम्र	९८	१४
	{ ४०४ ४३	४३	निःशलाक	२७३	२२	निग्रह	३९०	१३	निम्रगा	१०४	३०
नाडीव्रण	२२०	५४	निःशेष	३७१	६५	निघ	३९६	३६	निम्ब	१४९	६२
नाथवत्	३५७	१६	निःशोध्य	३६८	५६	निघस	३२२	५६	निम्बतरु	१३७	२६
नाद	७०	२३	निःश्रेणि	१२३	१८	निघ्न	३५७	१६	नियति	५३	२८
	{ १३८ ३०	३०	निःश्रेयस	५७	६	निचुल	१४९	६१	नियन्तृ	२८५	५९
नादेयी	{ १४१ ३८	३८	निःषमम्	४४७	१४	निचोल	२४३	११६		{ ५७ ५	५
	{ १५० ६५	६५	निःसरण	१२३	१९	निज	४०२	३२	नियम	{ २६१ ३७	३७
	{ १६८ ११८	११८	निःस्व	३६६	४९	नितम्ब	२२८	७४		{ २६५ ४९	४९
नाना	{ ४४१ २४७	२४७	निकट	३७१	६६	नितम्बनी	२०४	३	नियामक	९७	१२
	{ ४४४ ३	३	निकर	२०१	३९	नितान्त	२७	६७	नियुत	४५७	२४
नानारूप	३८०	९३	निकर्षण	१२३	१९				नियुद्ध	२९९	१०६
नान्दीकर	३६२	३८	निकष	३४८	३२	नित्य	{ ३७ ६६	६६	नियोज्य	३४३	१७
नान्दीवादिन्	३६२	३८	निकषा	{ ४४५ ७	७		{ ३७३ ७२	७२	निर	४४२	२५३
नापित	३४१	१०		{ ४४८ १९	१९	निदाघ	{ ५० १९	१९	निरन्तर	३७१	६६
	{ २८४ ५६	५६	निकषात्मज	२५	६०		{ ८४ ३३	३३	निरय	९१	१
नाभि	{ ४२० १३७	१३७	निकाम	३२२	५७	निदान	५४	२८	निरर्गल	३७७	८३
	{ ४५२ ९	९	निकाय	२०२	४२	निदिग्ध	३७८	८९	निरर्थक	३७६	८१
नाम	४४२	२५१	निकाय्य	११७	५	निदिग्धिका	१६०	९३	निरवग्रह	३५७	१५
नामधेय	६६	८				निदेश	२७३	२५	निरसन	३९५	३१
नामन्	६६	८	निकार	{ ३९१ १५	१५	निद्रा	८५	३६		{ ६९ २०	२०
नाय	३८९	९		{ ३९६ ३६	३६	निद्राण	३६१	३३	निरस्त	{ २९३ ८८	८८
नायक	३५५	११	निकारण	३००	११२	निद्राळ	३६१	३३		{ ३६३ ४०	४०
नारक	९०	१	निकुब्धक	३३१	८८				निराकरिष्णु	३६०	३०
नारद	२०	४८	निकुञ्ज	१२७	८	निधन	{ ३०१ ११६	११६	निराकृत	३६३	४०
नाराच	२९३	८७	निकुम्भ	१७६	१४४		{ ४१७ १२३	१२३		{ २६६ ५३	५३
नाराची	३४८	३२	निकुरम्ब	२०१	४०	निधि	२९	७१	निराकृति	{ ३९५ ३१	३१
नारायण	९	१८		{ ३६३ ४१	४१	निध्वन	२६६	५७		{ २२१ ५७	५७
नारायणी	१६२	१०१	निकृत	{ ३६५ ४६	४६	निनद	७०	२२	निरीश	३०५	१३
नारी	२०३	२	निकृति	८२	३०	निनाद	७०	२२	निरोध	३९०	१३
	{ १०८ ४२	४२	निकृष्ट	३६७	५४	निन्दा	६७	१३	निर्ऋति	९१	१२
नाल	{ ३०८ २२	२२	निकेतन	११७	४	निप	३१२	३२	निर्गुण्डी	{ १४५ ६८	६८
	{ १०८ ४२	४२	निकोचक	१३८	२९	निपठ	३९४	२९		{ १५१ ७०	७०
नालिका	३१४	३४	निकण	७१	२४	निपाठ	३९४	२९	निर्ग्रन्थक	३००	११३
नालिकेर	१८५	१६८	निक्राण	७१	२४	निपातन	३९४	२७	निर्घोष	७०	२३
नाविक	९७	१२	निखिल	३७१	६५	निपान	१०३	२६	निर्जर	५	७
नाव्य	९६	१०	निगड	२७८	४१	निपुण	३५३	४	निर्जितेन्द्रिय-		
			निगद	३९०	१२	निबन्धन	७४	७	ग्राम	२६३	४३
									निर्झर	१२६	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निर्णय	५६	३	निश्चित	३७९	९१	निस्त्राव	३२०	४९	नूनम्	४४२	२५०
निर्णिक	३६८	५६	निशीथ	४५	६	निखन	७०	२३	नूपुर	४४७	१६
निर्णोजक	३४२	१०	निशीथिनी	४४	४	निखान	७०	२३	नृ	२४०	१०९
निर्देश	२७३	२५	निश्चय	५६	३	निहनन	३००	११४	नृ	२०३	१
निर्भर	२७	६६	निश्रेणी	१२३	१८	निहाका	१०१	२२	नृत्य	७५	१०
निर्भद	२७७	३६	निश्रयस	५७	६	निहिसन	३००	११३	नृप	२६७	१
निर्मुक्त	८९	६	निषङ्ग	२९३	८८	निहीन	३४३	१६	नृपलक्ष्मन्	२७५	३२
निर्मोक	९०	९	निषङ्गिन्	२८७	६९	निहव	६८	१७	नृपसभ	४५८	२७
निर्माण	२७७	३८	निषद्या	११६	२	निहव	४३३	२०८	नृपासन	२७५	३१
निर्यातन	४१७	१२०	निषद्वर	९६	९	नीकाश	३५०	३७	नृशंस	३६५	४७
निर्युह	४३९	२३६	निषध	१२४	३	नीच	३४३	१६	नृसेन	४६२	४०
निर्वपन(ण)	२५९	३०	निषाद	७१	१	नीचैस्	४४७	१७	नेतृ	३५५	११
निर्वर्णन	३९५	३१	निषादिन्	३४४	२०	नीड	२००	३७	नेत्र	३३५	९३
निर्वहण	७६	१५	निषूदन	२८५	५९	नीडोद्भव	१९८	३४	नेत्राम्बु	४२८	१८०
निर्वाण	५७	६	निष्क	३९९	१४	नीध्र	१२१	१४	नेत्राम्बु	२३५	९३
निर्वात	३८१	९६	निष्कला	२१०	२१	नीप	१४३	४२	नेदिष्ठ	३७२	६८
निर्वाद	६७	१३	निष्कासित	३६३	३९	नीर	९३	४	नेपथ्य	२३७	९९
निर्वापण	४१२	९०	निष्कुट	१२७	१	नील	६०	१४	नेमि	१०३	२७
निर्वाय	३५६	१३	निष्कुटि	१७०	१२५	नीलकण्ठ	१९८	३०	नेमी	२८४	५६
निर्वासन	३००	११४	निष्कुह	१३२	१३	नीलङ्ग	४०३	४०	नेमी	१३७	२६
निर्वृत्त	३८२	१००	निष्क्रम	३९३	२५	नीललोहित	१९१	१३	नैकमेद	३७६	८३
निर्वेश	३५०	३८	निष्ठा	७६	१५	नीला	१९७	२६	नैगम	३२८	७८
निर्व्यथन	८६	२	निष्ठान	४०३	४१	नीलाम्बर	११	२४	नैगम	४२१	१४०
निर्हार	३९१	१७	निष्ठिवन	३१७	४४	नीलाम्बुजन्मन्	१०६	३७	नैचिकी	३२४	६७
निर्हारिन्	५९	११	निष्ठुर	३९६	३८	नीलिका	१४५	७०	नैपाली	३३८	१०८
निर्हाद	७०	२३	निष्ठुर	६९	१९	नीलिनी	१६०	९५	नैमेय	३२८	८०
निलय	११७	५	निष्ठुर	३७४	७६	नीली	१६०	९४	नैयप्रोध	३२८	८०
निवह	२०१	३९	निष्ठुर	३९६	३८	नीवाक	३९३	२३	नैयप्रोध	१३४	१८
निवात	४११	८४	निष्ठुर	३९६	३८	नीवार	३१०	२५	नैयप्रोध	३२८	८०
निवाप	२५९	३१	निष्ठुर	३७८	८७	नीवी	३२८	८०	नैयप्रोध	३२८	८०
निवीत	२४२	११३	निष्ठुर	३५३	४	नीवी	४३४	२१२	नैयप्रोध	३२८	८०
निवृत्त	३७८	८८	निष्ठुर	३८१	९५	नीवी	११३	८	नैयप्रोध	३२८	८०
निवेश	२७६	३३	निष्ठुर	३८२	१००	नीवार	२४३	११८	नैयप्रोध	३२८	८०
निशा	४४	४	निष्ठुर	३९३	२४	नीवार	३६	१८	नैयप्रोध	३२८	८०
निशान्त	११७	५	निष्ठुर	३८२	१००	नीवार	३६	१८	नैयप्रोध	३२८	८०
निशापति	३४	१४	निष्ठुर	३८२	१००	नीवार	३६	१८	नैयप्रोध	३२८	८०
निशाङ्गा	३१६	४१	निष्ठुर	३८२	१००	नीवार	३६	१८	नैयप्रोध	३२८	८०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
न्याय	२७३	२४	पञ्चास्य	१८६	१	पतद्ग्रह	{ २४९ १३९		पद्धति	११४	१५
न्याय्य	२७३	२५	पञ्जर	४५९	३१		{ ४५६ २१		पद्म	{ २९ ७१	
न्यास	३२९	८१	पक्षिका	४५१	७	पतयालु	३६०	२७		{ १०७ ३९	
न्युक्त	४५४	१७	पट	२४२	११६	पताका	२९७	९९	पद्मक	२७८	३९
न्युब्ज	२२२	६१	पटच्चर	२४२	११५	पताकिन	२८८	७१	पद्मचारिणी	१७७	१४६
न्यून	४१८	१२८	पटल	{ १२१ १४		पति	{ २१३ ३५		पद्मनाभ	९	२०
प				{ ४३२ २०१			{ ३५५ १०		पद्मपत्र	१७७	१४५
पक्ष्मण	१२३	२०	पटलप्रान्त	१२१	१४	पतिवरा	२०५	७	पद्मराग	३३२	९२
पक्ष	{ ३७९ ९१		पटवासक	२५०	१३९	पतिवनी	२०७	१२		{ १२ २७	
	{ ३८१ ९६		पटह	{ ७३ ६		पतिव्रता	२०५	६	पद्मा	{ १५९ ८९	
	{ ४७ १२			{ २९९ १०८		पत्तन	११६	१		{ १७७ १४६	
पक्ष	{ २०० ३६		पट्ट	{ १८० १५५		पत्ति	{ २८७ ६६		पद्माकर	१०३	२८
	{ २३७ ९८			{ ३४४ १९			{ २९० ८०		पद्माट	१७७	१४७
	{ २९३ ८७			{ ३६२ ३५			{ ४०९ ७२		पद्मालया	१२	२७
	{ ४३६ २२०			{ ४०३ ४०		पत्तिसंहति	२८७	६७	पद्मिन्	२७६	३५
पक्षक	१२१	१४	पट्टपर्णी	१७५	१३८	पत्नी	२०४	५	पद्मिनी	१०७	३९
पक्षति	{ ४३ १		पटोल	१८०	१५५		{ १३२ १४		पद्य	४५९	३१
	{ २०० ३६		पटोलिका	१६८	११८	पत्र	{ २०० ३६		पद्या	११४	१५
	{ ४०९ ७२		पट्ट	४५४	१७		{ २८४ ५८		पनस	१४८	६१
पक्षद्वार	१२१	१४	पट्टिका	१४२	४१	पत्रपरशु	३४८	३२	पनायित	३८५	१०९
पक्षभाग	२७८	४०	पट्टिन्	१४२	४१	पत्रपाश्या	२३८	१०३	पनित	३८५	१०९
पक्षमूल	२००	३६	पट्टिश	४५६	२१	पत्ररथ	१९८	३३	पन्न	३८३	१०४
पक्षान्त	४६	७		{ ३३१ ८८		पत्रलेखा	२४४	१२२	पन्नग	८९	८
पक्षिन्	१९८	३२		{ ३५० ३८		पत्राङ्ग	{ २४७ १३२		पन्नगाशन	१३	२९
पक्षिणी	४५	५	पण	{ ३५२ ४४			{ ३३९ १११			{ ९३ ३	
पक्षमन्	४१७	१२१		{ ३५२ ४५		पत्राङ्गुलि	२४४	१२२	पयस्	{ ३२० ५१	
पक्ष्म	{ ५१ २३		पणव	{ ४०५ ४६			{ १९२ १५			{ ४३९ २३३	
	{ ९६ ९			{ ७४ ८		पत्रिन्	{ १९८ ३३		पयस्य	३२०	५१
पक्षिल	११३	१०	पणायित	३८५	१०९		{ २९२ ८७		पयोधर	४२५	१६३
पक्षेह	१०७	४०	पणित	३८५	१०९		{ ४१५ १०६		पर	{ २६९ ११	
पक्षि	{ १२८ ४		पणितव्य	३२९	८२	पत्रोर्ण	{ १४७ ५६			{ ४३० ११९	
	{ ४०९ ७२		पण्ड	२१५	३९		{ २४१ ११३		परजात	३४३	१८
पक्षु	२१८	४८	पण्डित	२५१	५	पथिक	२७१	१७	परतन्त्र	३५७	१६
पञ्चपचा	१६२	१०२	पण्य	३२९	८२	पथिन्	११४	१५	परपिण्डाद्	३५८	२०
पचा	३८८	८	पण्यवीथिका	११७	२	पथ्या	१४८	५९	परश्रुत्	१९४	२०
पञ्चजन	२०३	१	पण्या	१७८	१५०	पद्	२२६	७१	परश्रुत	१९४	१९
पञ्चता	३०१	११६	पण्याजीव	३२८	७८	पद	४१३	९३	परमम्	४४६	१२
पञ्चदशी	४६	७	पतग	१९८	३३	पदग	२८७	६६	परमा	३५	१७
पञ्चम	७१	१	पतङ्ग	{ १९७ २८		पदवी	११४	१५	परमाज्ञ	२५७	२४
पञ्चलक्षण	६५	५		{ ४०० २०		पदाजि	२८७	६६	परमेष्ठिन्	८	१६
पञ्चशर	१२	२५	पतङ्गिका	१९७	२७	पदाति	२८७	६६	परम्पराक	२५८	२६
पञ्चशाख	२३१	८१	पतत्	१९८	३३	पदिक	२८७	६७	परवत्	३५७	१६
पञ्चाङ्गुल	१४५	५१	पतत्र	२००	३६	पद्म	२८७	६७	परशु	२९४	९२
पञ्चालिका	३४७	२९	पतत्रिन्	१९८	३३						

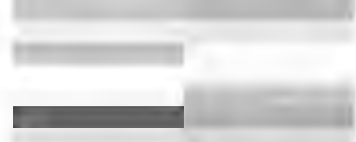

शब्दानुक्रमणिका ।

३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परश्वध	२९४	९२	परिदान	३२८	८०	परीभाव	७९	२२	पल	३३०	८६
परश्वस्	४४९	२२	परिदेवन	६८	१६	परीवर्त	३२८	८०		४३२	२०२
परश्वत	३७०	६४	परिधन	२४३	११७	परीवाद	६७	१३	पलगण्ड	३४०	६
पराक्रम	{ २९७ १०२ ४२० १३८		परिधि	{ ४२ ३२ ४१४ ९७		परीवाप	४१८	१२९	पलंकषा	१६१	९८
पराग	{ १३४ १७ ४०० २१		परिधिस्थ	२८६	६२	परीवार	४२६	१६९	पलल	२२३	६३
पराञ्जुख	३६१	३३	परिपण	३२८	८०	परीवाह	९६	१०	पलाण्डु	१७८	१४७
पराचित	३४३	१८	परिपन्थिन्	२६९	११	परीष्टि	२६०	३२	पलाल	३०९	२२
पराचीन	३६१	३३	परिपाटी	२६१	३६	परीसार	३९२	२१	पलाश	{ १३२ १४ १३८ २९ १८० १५४	
पराजय	३००	१११	परिपूर्णता	२४९	१३७	परीहार	४२६	१६९	पलाशिन्	१२८	५
पराजित	३००	११२	परिपेलव	१७३	१३१	परीहास	८४	३२	पलिक्री	२०७	१२
पराधीन	३५७	१६	परिप्लव	३७४	७५	परुत	४४८	२०	पलित	२१५	४१
पराज	३५८	२०	परिबर्ह	४४०	२३९	परुष	६९	१९	पल्यङ्क	२४९	१३८
पराभूत	३००	११२	परिभव	७९	२२	परैत	३०१	११७	पल्लव	१३२	१४
परारि	४४८	२०	परिभाषण	६८	१४	परैतराज्	२४	५८	पल्वल	१०३	२८
परार्थ	३६८	५८	परिभूत	३८४	१०६	परैद्यवि	४४९	२१	पव	३९३	२४
परासन	३००	११३	परिमल	{ ५९ १० ३९० १३		परैष्टुका	३२५	७०	पवन	{ २५ ६३ ३९३ २४	
परासु	३०१	११७	परिमल	{ ५९ १० ३९० १३		परैधित	३४३	१८	पवनाशन	८९	८
परास्कन्दिन्	३४५	२५	परिरम्भ	३९५	३०	परौष्णी	१९६	२६	पवमान	२५	६३
परिकर	४२५	१६५	परिवर्जन	३००	११४	पर्कटी	१३९	३२	पवि	२०	४७
परिकर्मन्	२४४	१२१	परिवादिनी	७२	३	पर्जनी	१६२	१०२			
परिक्रम	३९१	१६	परिवापित	३७७	८५	पर्जन्य	४२२	१४६			
परिक्रिया	३९२	२०	परिविस्ति	२६६	५६		{ १३२ १४ १३८ २९ ४५७ २२		पवित्र	{ १८४ १६५ २६३ ४५ ३६८ ५५	
परिक्षिप्त	३७८	८८	परिवृद्ध	३५५	११	पर्ण			पवित्रक	९८	१६
परिखा	१०४	२९	परिवेत्तु	२६६	५६	पर्णशाला	११८	६	पशुपति	१३	३०
परिग्रह	४३९	२३७	परिवेष	४२	२३	पर्णस	१५५	७९	पशुप्रेरण	३९६	३९
परिध	{ २९४ ९१ ४०१ २७		परिव्याध	{ १३८ ३० १४८ ६०		पर्यङ्क	२४९	१३८	पशुरञ्जु	३२६	७३
परिघातित	२९४	९१	परिव्राज्	२६२	४१	पर्यटन	२६०	३५	पश्चात्	४४१	२४३
परिचय	३९३	२३	परिषद्	२५५	१५	पर्यन्तभू	११४	१४	पश्चात्ताप	८०	२५
परिचर	२८६	६२	परिष्कार	२३८	१०१	पर्यय	{ २६१ ३७ ३९५ ३३		पश्चिम	३७६	८१
परिचर्या	२६०	३५	परिष्कृत	२३८	१००	पर्यवस्था	३९२	२१	पश्चिमा	३०	१
परिचाय्य	२५६	२०	परिष्वङ्ग	३९५	३०	पर्याप्त	३२२	५७	पश्चिमोत्तर	११२	७
परिवारक	३४३	१७	परिसर	११४	१४	पर्याप्ति	३८७	५	पांशु	२९६	९८
परिणत	३८१	९६	परिसर्प	३९२	२०	पर्याय	{ २६१ ३७ ४२२ १४७		पाशुला	२०७	११
परिणय	२६६	५६	परिसर्या	३९२	२१	पर्युदञ्चन	३०३	३	पाक	{ २०० ३८ ३८८ ८	
परिणाम	३९१	१५	परिस्कन्द	३४३	१८	पर्येषणा	२६०	३२	पाकल	१७१	१२६
परिणाय	३५२	४५	परिस्तोम	२७९	४२	पर्वत	१२३	१	पाकशासन	१७	४१
परिणाह	२४२	११४	परिस्सन्द	२४९	१३७	पर्वन्	{ १८३ १६२ ४१७ १२१		पाकशासनि	१९	४६
परितस्	४४७	१३	परिस्तुत	३५०	३९	पर्वसंधि	४५	७	पाकस्थान	३१०	२७
परित्राण	३८७	५	परिस्तुता	३५०	३९	पर्वशुका	२२६	६९	पाक्य	{ ३१७ ४२ ३३८ १०९	
			परीक्षक	३५४	७						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाञ्चजन्य	१३	२८	पादाङ्गद	२४०	१०९	पारिप्लव	३७४	७५	पिचिण्डिल	२१६	४४
पाद	४४५	७	पादात	२८७	६७	पारिभद्र	१३७	२६	पिचु	३३७	१०६
पादचर	३४५	२५	पादातिक	२८७	६६	पारिभद्रक	१४६	५३	पिचुमन्द	१४९	६२
पाटल	{ ६१ ३०६	{ १५ १५	पादुका	३४७	३०	पारिभाव्य	१७१	१२६	पिचुल	१४२	४०
पाटला	१४६	५४	पादू	३४७	३०	पारियात्रक	१२४	३	पिचट	३३७	१०५
पाटलि	{ १४२ १४६	{ ३९ ५४	पादकृत	३४१	७	पारिषद	१५	३५	पिच्छ	{ १९८ ४५९	{ ३१ ३०
पाठ	{ २५४ ३९४	{ १४ २९	पाय	२६०	३३	पारिहार्य	२३९	१०७	पिच्छा	{ १४४ ४५२	{ ४७ ९
पाठा	१५७	८४	पान	३५१	४०	पारी	४५२	१०	पिच्छिल	३१८	४६
पाठिन्	१५६	८०	पानगोष्ठिका	३५१	४२	पारुष्य	६८	१४	पिच्छिला	{ १४४ १४९	{ ४६ ६२
पाठीन	९९	१८	पानपात्र	३५१	४३	पार्थिव	२६७	१	पिज	३००	११५
पाणि	२३१	८१	पानभाजन	३१३	३२	पार्वती	१६	३७	पिजर	३३६	१०३
पाणिगृहीती	२०४	५	पानीय	९३	४	पार्वतीनन्दन	१७	३९	पिजल	२९७	९९
पाणिघ	३४२	१३	पानीयशालिका	११९	७	पार्श्व	{ २३० ३९६	{ ७९ ४१	पिट	३१०	२६
पाणिपीडन	२६६	५६	पान्थ	२७१	१७	पार्श्वभाग	२७८	४०	पिटक	{ २२० ३४७	{ ५३ २९
पाणिवाद	३४२	१३	पाप	{ ५१ ३६५	{ २३ ४७	पार्श्वस्थि	२२६	६९	पिठर	{ ३१२ ४२९	{ ३१ १८८
पाण्डर	५९	१२	पापचेली	१५७	८५	पार्णि	२२७	७२	पिण्ड	{ ३३४ ३३६ ४५४	{ ९८ १०४ १८
पाण्डु	६०	१३	पाप्मन्	५१	२३	पार्णिग्राह	२६९	१०	पिण्डक	२४६	१२८
पाण्डुकम्बलिन	२८३	५४	पामन्	२१९	५३	पालघ्न	१८५	१६७	पिण्डिका	२८४	५६
पाण्डुर	६०	१३	पामन	२२१	५८	पालङ्की	१७०	१२१	पिण्डीतक	१४६	५२
पातक	४६०	३३	पामर	३४३	१६	पालाश	६१	१४	पिण्याक	{ ३९८ ४६०	{ ९ ३२
पाताल	{ ८६ ४३२	{ १ २०२	पामा	२१९	५३	पालि	{ २९५ ४३१	{ ९३ १९७	पितामह	{ ८ २१३	{ १६ ३३
पातुक	३६०	२७	पायस	{ २४६ २५७	{ १२८ २४	पालिन्दी	१६५	१०८	पितृ	{ २१२ २१४	{ २८ ३७
पात्र	{ ९६ २५७ ३१३ ४२८	{ ८ २४ ३३ १७९	पायु	२२७	७३	पाल्वा	४५१	५	पितृदान	२५९	६१
पात्री	४६२	४२	पाय्य	३३०	८५	पावक	२२	५४	पितृपति	{ २४ ३१	{ ५८ २
पात्रीव	४६१	३५	पार	९५	८	पाश	२३७	९८	पितृपितृ	२१३	३३
पाथस्	९३	४	पारद	३३५	९९	पाशक	३५२	४५	पितृप्रसू	४४	३
पाद	{ १२६ २२६ ३३१ ४१२	{ ७ ७१ ८९ ८९	पारम्पर्योपदेश	२५४	१२	पाशिन्	२५	६१	पितृवन	३०१	११८
पादकटक	२४१	११०	पारशव	४३४	२१०	पाशुपत	१५६	८१	पितृव्य	२१२	३१
पादग्रहण	२६२	४१	पारश्वधिक	२८८	७०	पाशुपाल्य	३०२	२	पितृसंनिभ	३५६	१३
पादप	१२८	५	पारसीक	२८०	४५	पाश्या	३९७	४२	पित्त	२२२	६२
पादबन्धन	३२२	५८	पारलैण्य	२११	२४	पाश्चात्य	३७६	८१	पित्र्य(तीर्थ)	२६५	५१
पादस्फोट	२१९	५२	पारायण	३८६	२	पाषण्ड	२६३	४५	पित्सत्	१९८	३४
पादाम	२२६	७१	पारावत	१९२	१४	पाषाण	१२४	४			
			पारावताङ्घ्रि	१७८	१५०	पाषाणदारण	३४९	३४			
			पारावार	{ ९२ ४६१	{ १ ३५	पिक	१९४	१९			
			पाराशरिन्	२६२	४१	पिङ्ग	६१	१६			
			पारिकाङ्क्षिन्	२६२	४२	पिङ्गल	{ ४१ ६१	{ ३१ १६			
			पारिजातक	{ २१ १३७	{ ५० २६	पिङ्गला	३१	४			
			पारितथ्या	३३८	१०३	पिचण्ड	{ २२९ ४५४	{ ७७ १८			

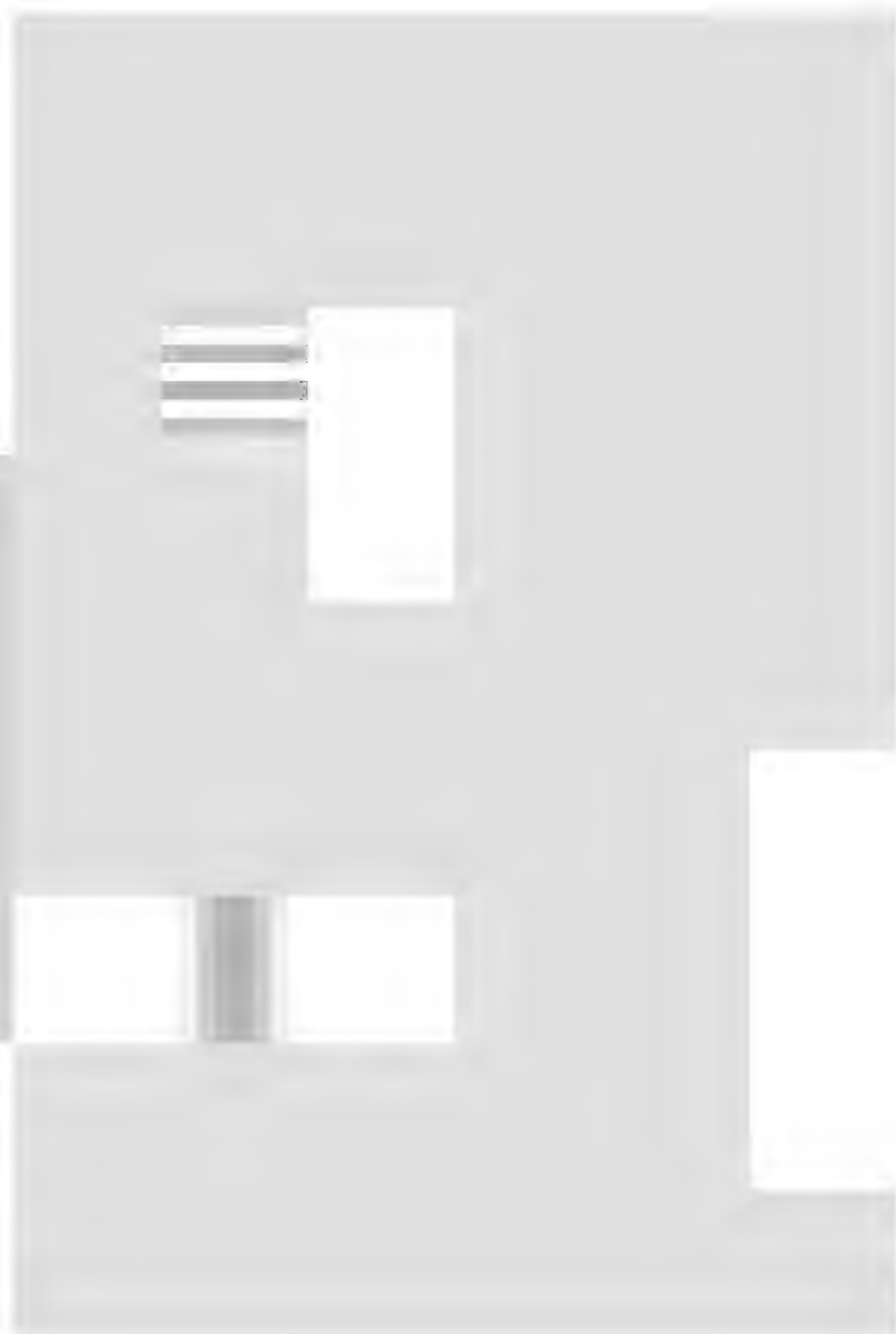
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पिधान	३४	१३	पीलुपर्णी	{ १५७ ८४		पुर	{ १४० ३४		पुष्कराह	१९५	२२
पिनद्ध	२८६	६५	पीवन्	{ १७५ १३९		पुरःसर	{ ४२९ १८३		पुष्करिणी	१०३	२७
पिनाक	{ १५ ३५	१४	पीवर	३६९ ६१		पुरतस्	२८८ ७२		पुष्कल	३६९	५८
पिनाकिन्	१३	३१	पीवरस्तनी	३६९ ६१		पुरद्वार	४४५ ७		पुष्ट	३८१	९७
पिपासा	३२१	५५	पुंश्वली	३२६ ७१		पुरंदर	१२२ १६		पुष्प	{ १३४ १७	
पिपीलिका	४५१	८	पुंस्	२०७ १०		पुरंदर	१७ ४१		पुष्पक	{ २१० २१	
पिप्पल	१३५	२०	पुक्कस	२०३ १		पुरंध्री	२०५ ६		पुष्पकेतु	२९ ७०	
पिप्पली	१६१	९७	पुक्क	३४४ २०		पुरस्	४४५ ७		पुष्पदन्त	३३६ १०३	
पिप्पलीमूल	३३८	११०	पुक्क	४५४ १७		पुरस्कृत	४११ ८४		पुष्पधन्वन्	३१ ४	
पिष्ट	२१८	४९	पुक्कव	३६९ ५९		पुरस्तात्	४४१ २४६		पुष्पफल	१३५ २१	
पिथाल	१४०	३५	पुच्छ	२८२ ५०		पुरा	४४२ २५३		पुष्परस	१३४ १७	
पिळ	२२१	६०	पुज	२०२ ४२		पुराण	{ ६५ ५		पुष्पलिह	१९८ २९	
पिशङ्ग	६१	१६	पुटमेद	९५ ७		पुरातन	{ ३७४ ७७		पुष्पवती	२०९ २०	
पिशान्न	६	११	पुटमेदन	११६ १		पुरावृत्त	६५ ४		पुष्पवत्	४७ १०	
पिशित	२२३	६३	पुटी	४६२ ४२		पुरी	११६ १		पुष्पसमय	५० १८	
पिशुन	{ २४५ १२४	४७	पुण्डरीक	{ ३१ ३		पुरीतत्	२२४ ६६		पुष्य	३८ २२	
पिशुना	{ ३६५ ४७	१२७	पुण्डरीकाक्ष	{ १०८ ४१		पुरीष	२२५ ६८		पुष्यरथ	२८३ ५१	
पिष्टक	{ ४१८ १२७	१३३	पुण्डर्य	{ ३९८ ११		पुरिष	२२५ ६८		पुस्त	३४७ २८	
पिष्टपचन	१७३ १३३	४८	पुण्ड्र	९ १९		पुर	३७० ६३		पूः	११६ १	
पिष्टात	३१९ ४८	३२	पुण्ड्रक	१७१ १२७		पुरुष	{ ५४ २९		पूग	{ १८५ १६९	
पीठ	२५० १३९	१३८	पुण्ड्र	{ १८३ १६३		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूजा	{ ४०० २०	
पीडन	२५० १३९	१३८	पुण्ड्रक	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूजित	{ २६० ३१	
पीडा	३०० १०९	३	पुण्ड्र	{ ४२४ १६०		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूज्य	{ ३८२ ९८	
पीत	९२ ३	१४	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूज्य	{ ३५४ ५	
पीतदाह	६१ १४	५३	पुण्ड्र	{ ४२४ १६०		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूज्य	{ ४२३ १५०	
पीतद्रु	{ १४६ ५३	६०	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूत	{ २६३ ४५	
पीतन	{ १४८ ६०	१०१	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतना	{ ३०९ २३	
पीतसालक	{ १६२ १०१	२७	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिका	{ ३६८ ५५	
पीता	{ १३७ २७	१२४	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिकाष्ट	{ १४६ ५४	
पीति	{ २४५ १२४	१०३	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	
पीताम्बर	{ ३३६ १०३	४३	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	
पीन	१४३ ४३	४१	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	
पीनस	३१६ ४१	४३	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	
पीनोद्गी	२८० ४३	१९	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	
पीयूष	९ १९	६१	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	
पीळ	३६९ ६१	५१	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	
	२१९ ५१	७१	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	
	३२६ ७१	४८	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	
	{ २१ ४८	५४	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	
	{ ३२१ ५४	२८	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	
	{ १३७ २८	१९३	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	
	{ ४३० १९३	११६	पुण्ड्र	{ ५२ २४		पुरुषोत्तम	{ १३६ २५		पूतिगन्धि	{ १४८ ६०	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पूर्णिमा	४६	७	पृष्ठ	२२९	७८	प्रकाम	३२२	५७	प्रज्ञा	{ ५५ १	
पूर्त	२५९	२८	पृष्ठवंशाधर	२२८	७६	प्रकार	४२५	१६२	{ २०८ १२		
पूर्व	{ ३७५ ८०	८० १३४	पृष्ठास्थि	२२५	६९	प्रकाश	{ ४३ ३४	३४ २१८	प्रज्ञान	४१७	१२२
पूर्वज	२१६	४३	पृष्ठ्य	{ २८१ ४६	४१	प्रकीर्णक	२७५	३१	प्रज्ञु	२१७	४७
पूर्वदेव	७	१२	पेचक	{ ३९६ ३९८	१५ ६	प्रकीर्ण्य	१४५	४८	प्रडीन	२००	३७
पूर्वपर्वत	१२४	२	पेटक	३४७	३०	प्रकृति	{ ५४ ८५	२९ ३७	प्रणय	{ ३९३ ४२३	२५ १५१
पूर्वा	३०	१	पेटा	३४७	३०	प्रकोष्ठ	२३२	८०	प्रणव	६५	४
पूर्वबुध्	४४८	२१	पेटी	४६२	४२	प्रक्रम	३९४	२६	प्रणाद	६७	११
पूषन्	४०	२९	पेलव	३७१	६६	प्रक्रिया	२७५	३१	प्रणाली	१०६	३५
पृक्ति	३८९	९	पेशल	{ ३४४ ४३३	१९ २०५	प्रकण	७१	२५	प्रणिधि	{ २७० ४१४	१३ १००
पृच्छा	६७	१०	पेशी	२००	३७	प्रकाण	७१	२५	प्रणिहित	३७८	८६
पृतना	{ २८९ २९०	७८ ८१	पैठर	३१८	४५	प्रक्षेडन	२९३	८७	प्रणीत	{ २५६ ३१८	२० ४५
पृथक्	४४४	३	पैतृष्वसेय	२११	२५	प्रगण्ड	२३०	८०	प्रणुत	३८५	१०९
पृथक्पर्णी	१६०	९२	पैतृष्वस्त्रीय	२११	२५	प्रगतजानुक	२१७	४७	प्रणय	३५९	२५
पृथगात्मता	{ ५५ २६१	३१ ३८	पैत्र(अहोरात्र)	५१	२१	प्रगल्भ	३५९	२५	प्रतन	३७४	७७
पृथग्जन	{ ३४३ ४१५	१६ १०५	पोगण्ड	२१७	४६	प्रगाढ	४०४	४४	प्रतल	{ २३२ २३२	८४ ८५
पृथग्विध	३८०	९३	पोटगल	{ १८३ १८३	१६२ १६३	प्रगुण	३७३	७२	प्रतानिनी	१३०	९
पृथिवी	११०	३	पोटा	२०५	१५	प्रगे	४४८	१९	प्रताप	२७२	२०
पृथु	{ ३१४ ३१६ ३६९	३७ ४० ६०	पोत	{ २०० ४०७	३८ ६०	प्रगे	४४८	१९	प्रतापस	१५६	८१
पृथुक	{ २०० ३१९ ३९७	३८ ४७ ३	पोतवणिज्	९७	१२	प्रग्रह	{ ३०२ ४३९	११९ २३७	प्रति	४४१	२४५
पृथुरोमन्	९९	१७	पोतवाह	९७	१२	प्रग्राह	४३९	२३७	प्रतिकर्मन्	२३७	९९
पृथुल	३६९	६०	पोताधान	१००	१९	प्रग्रीव	४६१	३५	प्रतिकूल	३७७	८४
पृथ्वी	{ ११० ३१४ ३१६	३ ३७ ४०	पोत्र	४२८	१८०	प्रघण	१२०	१२	प्रतिकृति	३४९	३६
पृथ्वीका	१७०	१२५	पोत्रिन्	१८७	२	प्रघाण	१२०	१२	प्रतिकृष्ट	३६७	५४
पृदाकु	८९	६	पौत्री	२१६	२९	प्रचक्र	२९६	९६	प्रतिक्षिप्त	३६३	४२
पृश्नि	२१७	४८	पौर	१८४	१६६	प्रचलायित	३६१	३२	प्रतिग्रह	२९०	७९
पृश्निपर्णी	१६०	९२	पौरस्त्र्य	३७५	८०	प्रचुर	३७०	६३	प्रतिग्राह	२४९	१३९
पृषत्	९५	६	पौरुष	{ २३२ ४३६	८७ २२३	प्रचेतस्	२५	६१	प्रतिधा	८०	२६
पृषत	{ ९५ १९०	६ १०	पौरोगव	३११	२७	प्रचोदनी	१६०	९४	प्रतिधातन	३००	११४
पृषत्क	२९२	८६	पौर्णमास	२६४	४८	प्रच्छदपट	२४३	११६	प्रतिच्छाया	३४९	३५
पृषदश्च	२५	६२	पौर्णमासी	४६	७	प्रच्छन्न	१२१	१४	प्रतिजागर	३९४	२८
पृषदाज्य	२५७	२४	पौलस्त्य	२८	६९	प्रच्छर्दिका	२२०	५५	प्रतिज्ञात	३८५	१०८
			पौलि	३१८	४७	प्रजन	३९३	२५	प्रतिज्ञान	५७	५
			पौष	४८	१५	प्रजविन्	२८८	७३	प्रतिदान	३२९	८१
			पौषक	३३६	१०३	प्रजा	४०२	३२	प्रतिध्वान	७१	२५
			प्याद्	४४५	७	प्रजाता	२०८	१६	प्रतिनिधि	३४९	३६
			प्रकाण्ड	{ ५३ १३०	२७ १०	प्रजापति	८	१७	प्रतिपत्	{ ४३ ५५	१ १
						प्रजावती	२१२	३०	प्रतिपन्न	३८५	१०८
									प्रतिपादन	३५९	२९

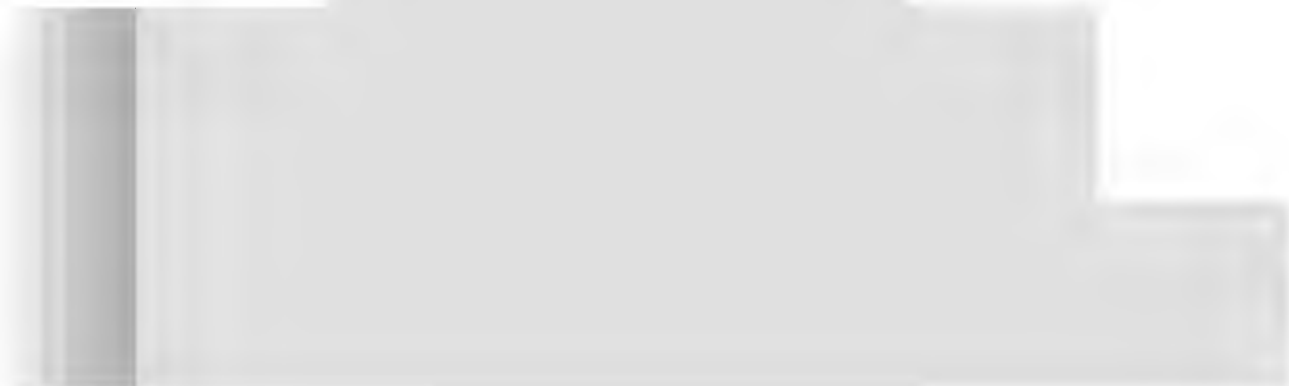
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतिबद्ध	३६३	४१	प्रत्यक्षेणी	{ १५८	८८	प्रपितामह	२१३	३३	प्रवण	४०६	५६
प्रतिबन्ध	३९४	२७		{ १७६	१४४	प्रपुत्राड	१७७	१४७	प्रवयस्	२१६	४२
प्रतिबिम्ब	३४९	३५	प्रत्यक्ष	३७५	७९	प्रपौण्डरिक	१७१	१२७	प्रवर्ह	३६८	५७
प्रतिभय	७८	२०	प्रत्यग्र	३७५	७७	प्रफुल्ल	१२९	७	प्रवह	३९२	१८
प्रतिभान्वित	३५९	२५	प्रत्यन्त	११२	७	प्रबन्धकल्पना	६५	६	प्रवहण	२८३	५२
प्रतिभू	३५२	४४	प्रत्यन्तपर्वत	१२६	७	प्रबोधन	२४४	१२२	प्रवहिका	६५	६
प्रतिभा	३४९	३५	प्रत्यय	४२२	१४७	प्रभञ्जन	२५	६३	प्रवारण	३८७	३
प्रतिमान	{ ३७८	३९	प्रत्ययित	२७०	१३	प्रभव	४३४	२१०	प्रवाल	{ ७३	७
	{ ३४९	३५	प्रत्यर्थिन्	२६९	११	प्रभा	४३	३४		{ ३३२	९३
प्रतिमुक्त	२८६	६५	प्रत्यवसित	३८५	११०	प्रभाकर	४०	२८		{ ४३२	२०४
प्रतियल्ल	४१५	१०७	प्रत्याख्यात	३६३	४०	प्रभात	४४	३	प्रवाह	३९२	१८
प्रतियातना	३४९	३५	प्रत्याख्यान	३९५	३१	प्रभाव	२७२	१९	प्रवासन	३००	११३
प्रतिरोधिन्	३४५	२५	प्रत्यादिष्ट	३६३	४०	प्रभिन्न	२७६	३६	प्रवाहिका	२२०	५५
प्रतिवाक्य	६७	१०	प्रत्यादेश	३९५	३१	प्रभु	२५५	११	प्रविख्याति	३९४	२८
प्रतिविषा	१६२	९९	प्रत्यालीढ	२९२	८५	प्रभूत	३७०	६३	प्रविदारण	२९८	१०३
प्रतिशासन	३९५	३४	प्रत्यासार	२९०	७९	प्रप्रष्टक	२४८	१३५	प्रविश्लेष	३९२	२०
प्रतिश्याय	२१९	५१	प्रत्याहार	३९१	१६	प्रमथ	१५	३५	प्रवीण	३५३	४
प्रतिश्रय	४२३	१५३	प्रत्युत्क्रम	३९४	२६	प्रमथन	३००	११५	प्रवृत्ति	{ ६६	७
प्रतिश्रव	५७	५	प्रत्युषस्	४४	२	प्रमथाधिप	१३	३१		{ ३९२	१८
प्रतिश्रुत्	७१	२५	प्रत्यूष	४४	२	प्रमद	५२	२४	प्रवृद्ध	{ ३७४	७६
प्रतिष्टम्भ	३९४	२७	प्रत्यूह	३९२	१९	प्रमदवन	१२८	३		{ ३७८	८८
प्रतिसर	४२७	१७४	प्रथम	{ ३७५	८०	प्रमदा	२०४	३	प्रवेक	३६८	५७
प्रतिसीरा	२४४	१२०		{ ४२२	१४४	प्रमनस्	३५४	७	प्रवेणी	{ २३७	९८
प्रतिहत	३६३	४१	प्रथा	३८९	९	प्रमा	३८९	१०		{ २७८	४२
प्रतिहास	१५४	७६	प्रथित	३५५	९	प्रमाण	४०६	५४	प्रवेष्ट	२३०	८०
प्रतीक	{ २२६	७०	प्रदर	४२५	१६४	प्रमाद	८२	३०	प्रव्यक्त	३७३	८१
	{ ३९८	७	प्रदीप	२४९	१३८	प्रमापण	३००	११२	प्रश्र	६७	१०
प्रतीकार	३००	११०	प्रदीपन	९०	१०	प्रमिति	३८९	१०	प्रश्रय	३९३	२५
प्रतीकाश	३५०	३७	प्रदेशन	२७४	२७	प्रमीत	{ २५८	२६	प्रश्रित	३५९	२५
प्रतीक्ष्य	३५४	५	प्रदेशिनी	२३१	८१		{ ३०१	११७	प्रष्ठ	२८८	७२
प्रतीची	३०	१	प्रदोष	४५	६	प्रमीला	८५	३७	प्रष्ठवाह	३२४	६३
प्रतीत	{ ३५५	९	प्रद्युम्न	१२	२५	प्रमुख	३६८	५७	प्रष्ठौही	३२५	७०
	{ ४११	८२	प्रदाव	३००	१११	प्रमुदित	३८३	१०३	प्रसन्न	९८	१४
प्रतीपदर्शिनी	२०३	२	प्रधन	२९८	१०३	प्रमोद	५३	२४	प्रसन्नता	३५	१६
प्रतीर	९५	७		५४	२९	प्रयत	२६३	४५	प्रसन्ना	३५०	३९
प्रतीहार	{ १२२	१६	प्रधान	{ २६७	५	प्रयस्त	३१८	४५	प्रसभ	२९९	१०८
	{ २६८	६		{ ३६८	५७	प्रयाम	३९३	२३	प्रसर	३९३	२३
	{ ४२६	१७०		{ ४१७	१२२	प्रयोगार्थ	३९४	२६	प्रसरण	२९६	९६
प्रतीहारी	४२६	१७०	प्रधि	२८४	५६	प्रलम्बघ्न	११	२३	प्रसव	{ ३८९	१०
प्रतोली	११७	३	प्रपञ्च	४०२	२८		{ ५१	२२		{ ४३३	२०८
प्रत्न	३७४	७७	प्रपद	२२६	७१	प्रलय	{ ८४	३३	प्रसवबन्धन	१३३	१५
प्रत्यक्	४४९	२३	प्रपा	११९	७		{ ३०१	११७	प्रसव्य	३७७	८४
प्रत्यक्पर्णी	१५८	८९	प्रपात	१२५	४	प्रलाप	६८	१५	प्रसह्य	४४६	१०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रसाद	{ ३५ १६	११	प्रावर्षा	२५५	१६	प्रार्थित	३८१	९७	प्रोष्ठपदा	३८	२२
प्रसाधन	{ ४१२ ९१	११	प्राग्रहर	३६८	५८	प्रालम्ब	२४८	१३६	प्रोष्ठी	९९	१८
प्रसाधनी	२३७	९९	प्राग्र्य	३६८	५८	प्रालम्बिका	२३९	१०४	प्रौष्ठपद	४९	१७
प्रसाधित	२३८	१००	प्राघार	३८९	१०	प्रालेय	३६	१८	प्रौढ	३७४	७६
प्रसादिणी	१७९	१५२	प्राच्	{ ४४७ १६	१६	प्रावार	२४३	११७	प्रक्ष	{ १३९ ३२	३२
प्रसार	३६१	३१	प्राचिका	{ ४४९ २३	२३	प्रावृत्त	२४२	११३	प्रक्ष	{ १४३ ४३	४३
प्रसित	३५५	९	प्राची	४५१	८	प्रावृष्	५०	१९	प्रक्ष	{ १५३ ११	११
प्रसिति	३९१	१४	प्राचीन	३०	१	प्रावृषायणी	१५८	८६	प्रक्ष	{ १०३ २४	२४
प्रसिद्ध	४१५	१०४	प्राचीना	११७	३	प्रास	२९५	९३	प्रक्ष	{ १७३ १३२	१३२
प्रसू	{ २१२ २९	२९	प्राचीनावीत	१५७	८५	प्रासङ्ग	२८४	५७	प्रक्ष	{ १९९ ३४	३४
प्रसूता	{ ४३८ २२९	२२९	प्राच्य	२६५	५०	प्रासङ्ग्य	३२४	६४	प्रक्ष	{ ३४४ १९	१९
प्रसूति	२०८	१६	प्राजन	११२	७	प्रासाद	११९	९	प्रक्ष	{ १८७ ३	३
प्रसूतिका	३८९	१०	प्राजितु	३०५	१२	प्रासिक	२८८	७०	प्रक्ष	{ ४०१ २४	२४
प्रसूतिज	२०८	१६	प्राज्ञ	२८५	५९	प्राह	४४	३	प्रक्ष	{ १८७ ३	३
प्रसूतिज	९२	३	प्राज्ञा	२५१	५	प्रिय	{ २१३ ३५	३५	प्रक्ष	{ ४२० १३८	१३८
प्रसून	{ १०७ १७	१७	प्राज्ञी	२०८	१२	प्रिय	{ ३६७ ५३	५३	प्रक्ष	{ १३४ १८	१८
प्रसूजनयितारौ	{ ४१७ १२३	१२३	प्राज्ञ्य	२०८	१२	प्रियक	{ ३४३ ४२	४२	प्रक्ष	{ २२४ ६६	६६
प्रसूजनयितारौ	२१४	३७	प्राज्ञ्य	३७०	६३	प्रियक	{ १४३ ४४	४४	प्रक्ष	{ १४५ ४९	४९
प्रसूत	३७८	८८	प्राज्ञ्य	२६८	५	प्रियक	{ १४७ ५६	५६	प्रक्ष	{ २८२ ४८	४८
प्रसूता	२२७	७२	प्राण	२६८	५	प्रियक	{ १८९ ९	९	प्रक्ष	{ ३८२ ९९	९९
प्रसूती	२३२	८५	प्राण	{ २९७ १०२	१०२	प्रियक	{ १४७ ५५	५५	प्रक्ष	{ ३८२ ९९	९९
प्रसेव	३१०	२६	प्राण	{ ३०२ ११९	११९	प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रसेवक	७३	७	प्राण	{ ३३६ १०४	१०४	प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रसर	१२४	४	प्राणिद्युत	३५२	४६	प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रस्ताव	३९३	२४	प्राणिन्	५५	३०	प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रस्थ	{ १२५ ५	५	प्रातद्	४४८	१९	प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रस्थ	{ ३२१ ८९	८९	प्रातिहारिक	४४८	१९	प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रस्थ	{ ४१२ ७८	७८	प्राथमिकलिपिक	३४२	११	प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रस्थपुष्प	१५५	७९	प्राथमिकलिपिक	२५३	११	प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रस्थान	२९६	१५	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रस्थोटन	३१०	२६	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रस्रवण	१२६	५	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रस्राव	२२५	६७	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रहर	४५	६	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रहरण	२९१	८२	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रहस्त	२३२	८४	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रहि	१०३	२६	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रहेलिका	६५	६	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रह्वन	३८३	१०३	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्रांशु	३७२	७०	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्राकार	११७	३	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्राकृत	३४३	१६	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९
प्राग्दक्षिण	११२	७	प्राथमिकलिपिक	२५३		प्रियक	{ ३०८ २०	२०	प्रक्ष	{ ३८९ ९	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
फलेरुहा	१४६	५४	बभ्रु	४२६	१७०	बस्ति	२२७	७३	बाह्य	२१५	४०
फल्गु	{ १४९ ३६८	६१ ५६	बर्बर	१५९	९०	बहिर्द्वार	१२२	१६	बाध्य	४१९	११०
फाणित	३१७	४३	बर्ह	{ १९८ ४३९	३१ २३६	बहिष्ठ	३८५	१११	बाष्पिका	११६	४०
फाण्ट	३८०	९४	बर्हिण	१९८	३०	बहिस्	४४८	१७	बाहृ	२३०	८०
फाल	{ २४१ ३०५	१११ १३	बर्हिण	१९८	३०	बहु	३७०	६३	बाहृज	२१७	१
फाल्गुन	४८	१५	बर्हिपुष्प	१७३	१३२	बहुकर	३५७	१७	बाहृरा	१०५	१३
फाल्गुनिक	४८	१५	बर्हिमुख	५	९	बहुगर्वावा	३६२	१६	बाहृगुल	२३०	७९
फाल्गुनी	४५	५	बर्हिस्	२२	५४	बहुपाद्	१३९	१३	बाहृगुद	२१९	१०६
फुल	१२९	८	बहिष्ठ	१७०	१२२	बहुप्रद	३५४	१	बाहृम	४९	१८
फेन	{ ३३७ ४५५	१०५ १९	बल	{ ११ २८९ २९७	२४ ७८ १०२	बहुमूल्य	२४१	१११	बाहृमेय	१७	४०
फेनिल	{ १३८ १४१	३१ ३६	बलदेव	११	२३	बहुरूप	२४६	१२८	बाहिक	{ २८० १९८	१५ ९
फेरव	१८८	५	बलभद्र	११	२३	बहुल	{ ३७० ४३२	६३ ११९	बाह्यीक	{ २४५ ३९८	१२४ ९
फेर	१८८	५	बलभद्रिका	१७८	१५०	बहुला	{ १७० ४३२	१२५ १९९	बिन्दु	९५	६
फेला	३२२	५६	बलवत्	{ २१६ ४४३	४४ २	बहुलीकृत	३०९	२३	बिन्दुनालक	२७८	३९
ब			बलविन्यास	२९०	७९	बहुवारक	१४०	३४	बिल	१२६	६
बक	१९५	२२	बला	१६४	१०७	बहुविध	३८०	९३	बिम्ब	१५	१५
बडवानल	२४	५६	बलाका	१९६	२५	बहुमुता	१६२	१००	बिम्बिका	१७५	१२९
बत	४४१	२४४	बलाकार	२९९	१०८	बहुमृति	३२५	७०	बिम्ब	११९	३३
बदर	१४१	३७	बलाराति	१७	४३	बाकुची	१६१	५६	बिम्ब	११०	८६
बदरा	{ १६८ १७८	११६ १५१	बलाहक	३२	६	बाडव	२४	५६	बीज	{ ५४ १२२	२८ ६२
बदरी	१४०	३६	बलि	{ २५४ २७४ ४३१	१४ २७ १९५	बाड	{ २७ १०४	६७ ४४	बीजकोश	१०९	४३
बन्दिन्	२९६	९७	बलिध्वंसिन्	९	२९	बाण	{ २९२ ४०५	८६ १५	बीजपूर	१५५	७८
बद्ध	{ ३६३ ३८०	४२ ९५	बलिन	२१६	४५	बादर	२४१	१११	बीजालय	३०४	८
बधिर	२१७	४८	बलिपुष्ट	१९४	२०	बाधा	९२	१	बीजय	२५१	२
बन्धकी	२०७	१०	बलिभ	२१६	४५	बान्धकिनेय	२११	२६	बीजमय	{ ७७ ७८	१७ १९
बन्धन	{ २७४ ३९१	२६ १४	बलिभुज	१९४	२०	बान्धव	२१३	३४	बीजमय	{ ७७ ७८	१७ १९
बन्धनालय	३०२	११९	बलिर	२१८	४९	बाह्य	१३१	१९	बीजमय	{ ७७ ७८	१७ १९
बन्धसम्म	२७८	४१	बलिश	९९	१६	बाल	{ १७० २१५ ४३३	१०२ ४२ २०५	बीजमय	{ ७७ ७८	१७ १९
बन्धु	२१३	३४	बलिसम्पन्	८६	१	बालगर्भिणी	१२५	७०	बीजमय	{ ७७ ७८	१७ १९
बन्धुजीवक	१५३	७३	बलीवर्द	३२२	५९	बालतनय	१४५	४९	बीजमय	{ ७७ ७८	१७ १९
बन्धुता	२१३	३५	बलव	{ ३११ ३२२	२७ ५७	बालतृण	१८५	१६०	बीजमय	{ ७७ ७८	१७ १९
बन्धुर	३७२	६९	बलवज	१८३	१६३	बालमूषिका	१९१	१३	बीजमय	{ ७७ ७८	१७ १९
बन्धुल	२११	२६	बलक	३२५	७१	बाला	७६	११	बीजमय	{ ७७ ७८	१७ १९
बन्धूक	१५३	७३	बलक	३२५	७१	बालिश	{ ३६५ ४३५	४६ २१८	बीजमय	{ ७७ ७८	१७ १९
बन्धूकपुष्प	१४३	४४	बलक	३२५	७१	बालेय	१२७	७३	बीजमय	{ ७७ ७८	१७ १९
बन्ध्य	१२९	७	बलक	३२५	७६	बालेयशाक	१५९	९०	बीजमय	{ ७७ ७८	१७ १९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बृहती	{ १६० ९३ ४१० ७५		भक्षित	३८५ ११०		भर्तु	{ २१३ ३६ ४०७ ५९		भारद्वाजी	१६८ ११६	
बृंहित	२९९ १०७		भक्ष्यकार	३११ २८		भर्तुदारक	७५ १२		भारयष्टि	३४७ ३०	
बृहत्	३६९ ६०		भग	{ ४०१ २६ २२८ ७६		भर्तुदारका	७६ १३		भारवाह	३४३ १५	
बृहतिका	२४३ ११७		भगन्दर	२२० ५६		भर्त्सन	६९ १४		भारिक	३४३ १५	
बृहत्कुक्षि	२१६ ४४		भगवत्	७ १३		भर्मन्	{ ३३३ ९४ ३५० ३८		भार्गव	३९ २५	
बृहद्भानु	२२ ५४		भगिनी	२१२ २९		भल्ल	{ १८७ ३८ ४५६ २१		भार्गवी	१८२ १५८	
बृहस्पति	३९ २४		भङ्ग	९४ ५		भल्लातकी	१४३ ४२		भार्गी	१५९ ८९	
बोधकर	९६ ९७		भङ्गा	३०८ २०		भल्लुक	१८७ ३		भार्या	२०४ ६	
बोधिद्रुम	१३५ २०		भङ्गि	४५१ ८		भव	{ १३ ३४ ४३३ २०६		भार्यापति	२१४ ८३	
बोल	३३६ १०४		भजमान	२७३ २४		भवन	११७ ५		भालक	१८७ ४	
ब्रध्न	४० २८		भट	२८५ ६१		भवानी	१६ ३७		भाव	{ ७५ ११ ७९ २१ ४३३ २०७	
ब्रह्मचारिन्	{ २५१ ३ २६३ ४२		भटित्र	३१८ ४५		भविक	५२ २६		भावबोधक	७९ २१	
ब्रह्मण्य	१४२ ४१		भट्टारक	७६ १३		भवितु	३६० २९		भावित	{ २४८ १३४ ३१८ ४६ ३८४ १०४	
ब्रह्मल	२६५ ५२		भट्टिनी	७६ १३		भविष्णु	३६० २९		भाबुक	५२ २६	
ब्रह्मदर्भा	१७७ १४५		भट्टाकी	१६७ ११४		भव्य	५२ २६		भाषा	६२ १	
ब्रह्मदार	१४२ ४१		भण्डिल	१४९ ६३		भषक	३४५ २२		भाषिक	{ ६३ १ ३८४ १०७	
ब्रह्मन्	{ ८ १६ ४१६ ११४		भण्डी	१५९ ९१		भस्त्रा	३४९ ३३		भाष्य	४५९ ३१	
ब्रह्मपुत्र	९० १०		भण्डीरी	१५९ ९१		भस्त्रगन्धिनी	१६९ १२०		भास	४३ ३४	
ब्रह्मवन्धु	४१५ १०४		भद्र	{ ५२ २५ ३२२ ५९		भस्त्रगर्भा	१८९ ६३		भास्कर	४० २८	
ब्रह्मभूय	२६५ ५१		भद्रकुम्भ	२७६ ३२		भा	४३ ३४		भास्वत्	४० २९	
ब्रह्मयज्ञ	२५४ १४		भद्रदार	१४६ ५३		भाग	३३१ ८९		भास्वर	६ १०	
ब्रह्मवर्चस	२६१ ३८		भद्रपर्णी	१४० ३६		भागधेय	{ ५३ २८ २७४ २७		मिक्षा	{ ३८८ ६ ४३७ २२४	
ब्रह्मबिन्दु	२६२ ३९		भद्रबला	१७९ १५३		भागिनेय	२१३ ३२		मिक्षु	{ २५१ ३ २६२ ४१	
ब्रह्मसायुज्य	२६५ ५१		भद्रमुखक	१८२ १६०		भागीरथी	१०४ ३१		मित्त	३४ १६	
ब्रह्मसू	१२ २७		भद्रयव	१५१ ६७		भाग्य	{ ५३ २८ ४२३ १५५		मिती	११७ ४	
ब्रह्माञ्जलि	२६१ ३९		भद्रश्री	२४७ १३१		भाजन	३१३ ३३		मिदा	३८७ ५	
ब्रह्मासन	२६२ ४०		भद्रासन	२७५ २१		भाण्ड	{ ३१३ ३३ ४०४ ४४		मिदुर	२० ४७	
ब्राह्म	{ ५१ २१ २६५ ५१		भय	७९ २१		भाद्र	४९ १७		मिन्दपाल	२९४ ९१	
ब्राह्मण	२५१ ४		भयंकर	७८ २०		भाद्रपद	४९ १७		मिन्न	{ ३७६ ८२ ३८२ १००	
ब्राह्मणयष्टिका	१५९ ८९		भयङ्कृत	३६३ ४२		भाद्रपदा	३८ २२		मिषज	२२१ ५७	
ब्राह्मणी	१५९ ८९		भयानक	{ ७७ १७ ७८ २०		भाद्र	४९ १७		मिस्सटा	३४९ ४९	
ब्राह्मण्य	३९६ ४१		भर	२७ ६६		भाद्रपदा	३८ २२		मिस्सा	३४९ ४८	
ब्राह्मी	{ १५ ३५ ६२ १ १७५ १३७		भरण	३५० ३८		भाद्र	४९ १७		मी	७९ २१	
भ	३७ २१		भरण्य	३५० ३८		भाद्र	४९ १७		मीति	७९ २१	
भक्त	३१९ ४८		भरण्यभुज्	३५७ १९		भाद्र	४९ १७		मीम	{ १३ ३४ ७८ २०	
भक्षक	३५८ २०		भरत	३४२ १२		भार	३३० ८७				
			भरद्वाज	९२ १५		भारत	११२ ६				
			भर्ग	१३ ६३		भारती	६३ १				

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भीरु	{ २०४	३	भूमिजम्बुक	{ १४१	३८	भोस्	४४५	७	महु	४४३	२
भीरुक	{ ३५९	२६	भूमिस्पृश	{ १६८	११८	भौम	३९	२५	मङ्गल	५२	२५
भीलुक	३५९	२६	भूयस्	३७०	६३	भौरिक	२६८	७	मङ्गल्यक	३०७	१७
भीषण	७८	२०	भूयिष्ठ	३७०	६३	अंश	२७३	२३	मङ्गल्या	२४६	१२७
भीष्म	७८	२०	भूरि	{ ३७०	६३	अकुंस	७५	११	मचर्चिका	५३	२७
भीष्मसू	१०४	३१		{ ४२८	१८२	अकुटि	८६	३७	मज्जन	१३१	१२
भुक्त	३८५	१११	भूरिफेना	१७६	१४३	अम	{ ५६	४	मद्य	२४९	१३८
भुक्तसमुज्झित	३२२	५६	भूरिमाय	१८८	५		{ ९५	७	मज्जरि	१३२	१३
भुम	{ ३७२	७१	भूरुण्डी	१५२	६९	अमर	१९८	२९	मज्जिष्ठा	१५९	९०
	{ ३७९	९१	भूर्ज	१४४	४६	अमरक	२३६	९६	मज्जीर	२४०	१०९
भुज	२३०	८०	भूषा	२३८	१०१	अमि	३८९	९	मज्जु	३६७	५२
भुजग	८९	६	भूषित	२३८	१००	अष्ट	३८३	१०४	मज्जुल	३६७	५२
भुजङ्ग	८९	६	भूष्णु	३६०	२९	आजिष्णु	२३८	१०१	मज्जूषा	३४७	२९
भुजङ्गभुज	१९८	३०	भूस्तृण	१८५	१६७	आतृ	२१४	३६	मठ	११९	८
भुजङ्गम	८९	६	भृगु	१२५	४	आतृज	२१४	३६	मड्ड	७४	८
भुजङ्गक्षी	१६७	११५	भृङ्ग	{ १७४	१३४	आतृजाया	२१२	३०	मणि	३३२	९३
भुजशिरस्	२२९	७८		{ १९३	१६	आतृभगिनी	२१४	३६	मणिक	३१२	३१
भुजान्तर	२२९	७७		{ १९८	२९	आतृव्य	४२२	१४६	मणिबन्ध	२३१	८१
भुजिष्य	३४३	१७	भृङ्गराज	१७९	१५१	आतृय	२१४	३६	मण्ड	{ १४५	५१
भुवन	{ ८६	१	भृङ्गार	२७६	३२	आन्ति	५६	४		{ ३१९	४९
	{ ९३	३	भृङ्गारी	१९७	२८	आष्ट	३१२	३०	मण्डन	{ २३८	१०२
	{ ११२	६	भृत्क	३४३	१५	अकुंस	७५	११		{ ३६०	२९
भू	११०	२	भृति	३५०	३८	अकुटि	८६	३७	मण्डप	११९	९
			भृतिभुज	३४३	१५	भू	२३५	९२	मण्डल	{ ३१	६
भूत	{ ६	११	भृत्य	३४३	१७	भूकुंस	७५	११		{ ३५	१५
	{ ३८४	१०४	भृत्या	३५०	३८	भूकुंस	७५	११		{ ४२	३२
	{ ४१०	७८	भृश	२७	६६	भूकुटि	८६	३७	मण्डलक	२२०	५४
भूतकेश	३३९	१११	भृष्टयव	३१९	४७	भ्रूण	{ २१४	३९	मण्डलाग्र	२९३	८९
भूतवेशी	१५२	७१	मेक	१०३	२४		{ ४०४	४५	मण्डलेश्वर	२६७	२
भूतात्मन्	४१५	१०५	मेकी	१०३	२४	अेष	२७३	२३	मण्डहारक	३४२	१०
भूतावास	१४७	५८	मेद	२७२	२१	म			मण्डित	२३८	१००
भूति	{ १६	३६	मेदित	३८२	१००	मकर	१००	२०	मण्डूक	१०२	२४
	{ ४०९	६९	मेरी	७३	६	मकरध्वज	१२	३६	मण्डूकपर्ण	१४७	५६
भूतिक	३९८	८	मेषज	२०८	५०	मकरन्द	१३४	१७	मण्डूकपर्णी	१५९	९१
भूतेश	१३	३१	मैक्ष	२६४	४६	मकुट	२३८	१०२	मण्डूर	३३४	९८
भूदार	१८७	२	मैरव	७८	१९	मकुर	२५०	१४०	मतङ्गज	२७६	३४
भूदेव	२५१	४	मैषज्य	२१८	५०	मकुष्टक	३०७	१७	मतल्लिका	५३	२७
भूनिम्ब	१७६	१४३	भोग	४००	२३	मकूलक	१७६	१४४	मति	५५	१
भूप	२६७	१	भोगवती	४०९	७०	मक्षिका	१९७	२६	मत्त	{ २७६	३६
भूपदी	१५२	७०	भोगिन्	८९	८	मख	२५४	१३		{ ३५९	२३
भूभृत्	४०७	६१	भोगिनी	२०४	५	मगध	२९६	९७		{ ३८३	१०३
भूमि	११०	२	भोजन	३२२	५५	मघवत्	१७	४१	मत्तकाशिनी	२०४	४
									मत्सर	४२७	१७२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मत्स्य	९९	१७	मधुरिषु	९	२०	मन्त्रिन्	२६७	४	मरुत्वत्	१७	४१
मत्स्यण्डी	३१७	४३	मधुलिह्	१९८	२९	मन्थ	३२६	७४	मरुन्माला	१७३	१३३
मत्स्यपित्ता	१५७	८६	मधुवार	३५१	४०	मन्थदण्डक	३२६	७४	मरुबक	{ १४६	५२
मत्स्यवेधन	९९	१६	मधुव्रत	१९८	२९	मन्थनी	३२७	७४	{ १५५	७९	
मत्स्याक्षी	१७५	१३७	मधुशिषु	१३८	३१	मन्थर	२८८	७२	मर्कट	१८७	३
मत्स्याधानी	९८	१६	मधुश्रेणी	१५७	८४	मन्थान	३२६	७४	मर्कटक	१९१	१३
मथित	३२१	५३	मधुष्टील	१३७	२८	मन्द	{ ३४४	१८	मर्कटी	{ १४५	४८
मथिन्	३२६	७४	मधूक	१३७	२७	{ ४१३	९५		{ १५८	८७	
मद	{ २७७	३७	मधुच्छिष्ट	३३८	१०७	मन्दगामिन्	२८८	७२	मर्त्य	२०३	१
	{ ३९०	१२	मधूलक	१३७	२८	मन्दाकिनी	२१	४९	मर्दन	३९३	२२
	{ ४१३	९१	मधूलिका	१५७	८४	मन्दाक्ष	७९	२३	मर्दल	७४	८
मदकल	२७६	३५	मध्य	{ २३०	७९	मन्दार	{ २१	५०	मर्मन्	४५९	३०
मदन	{ १२	२५	मध्यदेश	११२	७	{ १३७	२६		मर्मर	७०	२३
	{ १४६	५३				{ १५६	८१		मर्मस्पृश	३७७	८३
	{ १५५	७८				११७	५		मर्यादा	२७४	२६
मदस्थान	३५१	४०	मध्यम	{ ११२	७	मन्दिर	११९	७	मल	{ २२४	६५
मदिरा	३५०	४०		{ २३०	७९	मन्दुरा	४३	३५	{ ४३१	१९७	
मदिराग्रह	११९	८	मध्यमा	{ २०६	८	मन्द	७२	२	मलदूषित	३६८	५५
मदोत्कट	२७६	३५		{ २३१	८२	मन्मथ	{ १२	२५	मलपू	१४९	६१
महु	१९९	३४	मध्याह्न	४४	३	{ १३५	२१		मलयज	२४७	१३१
महुर	१००	१९	मध्वासव	३५१	४१	मन्या	२२४	६५	मलिम	३६८	५५
मय	३५०	४०	मनःशिला	३३८	१०८	मन्यु	{ ८०	२५	मलिनी	२०९	२०
मधु	{ ४८	१५	मनस्	५५	३१	{ ४२३	१५३		मलिम्लुच	३४५	२५
	{ १७६	१४२	मनसिज	१२	२६	मन्वन्तर	५१	२२	मलीमस	३६८	५५
	{ ३५१	४१	मनस्कार	५६	२	मय	३२७	७५	मल्ल	४५६	२१
	{ ३३८	१०७	मनाक्	४४५	८	मयु	२९	७१	मल्लक	४६१	३७
	{ ४१४	१०३	मनित	३८५	१०८	मयुष्टक	३०७	१७	मल्लिका	१५२	६९
मधुक	१६५	१०९	मनीषा	५५	१	मयूख	{ ४२	३३	मल्लिकाख्य	१९६	२४
मधुकर	१९८	२९	मनीषिन्	२५१	५	{ ४००	१८		मल्लिगन्धिन्	२४६	१२७
मधुकर्म	३५१	४०	मनु	४६१	३८	मयूर	{ १६६	१११	मसी	४५२	१०
मधुद्रुम	३३७	२७	मनुज	२०३	१	{ १९८	३०		मसूर	३०७	१७
मधुप	१९८	२९	मनुष्य	२०३	१	{ १५८	८८		मसूरविदला	१६५	१०९
मधुपर्णिका	{ १४०	३५	मनुष्यधर्मेन्	२८	६८	{ ३३५	१०१		मसृण	३१८	४६
	{ १६०	९४	मनोगुप्ता	३३८	१०८	मरकत	३३२	९२	मस्कर	१८२	१६१
मधुपर्णी	१५६	८३	मनोजवस	३५६	१३	मरण	३०१	११६	मस्करिन्	२६२	४१
मधुमक्षिका	१९७	२६	मनोज्ञ	३६७	५२	मरीच	३१४	३६	मस्तक	२३६	९५
मधुयष्टिका	१६५	१०९	मनोरथ	८१	२७	मरीचि	{ ४०	२७	मस्तिष्क	२२४	६५
मधुर	{ ५८	९	मनोरम	३६७	५२	{ ४२	३३		मस्तु	३२१	५४
	{ ४३०	१९१	मनोहत	३६३	४१	मरीचिका	४३	३५	मह	८६	३८
मधुरक	१७६	१४२	मनोह्रा	३३८	१०८	मरु	{ ११२	५	महत्	३६९	६०
मधुरसा	{ १५७	८३	मन्तु	२७४	२६	{ ४२५	१६३		महती	४०९	६९
	{ १६४	१०७	मन्त्र	४२६	१६७	{ २५	६२		महस	४३८	२३१
मधुरा	१७९	१५२	मन्त्रव्याख्याकृत्	२५३	७	{ ३१	२		महाकन्द	१७८	१४८
मधुरिका	१६३	१०५				{ ४०७	५९				

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
महाकुल	२५१	३	मांसल	२१६	४४	मान	{ ७९ २२	माल्यवत्	१२४	३	
महाङ्ग	३२७	७५	मांसिक	३४३	१४		{ ३३० ८५	माषपर्णा	१७५	१३८	
महाजाली	१६७	११७	माक्षिक	३३८	१०७	मानव	२०३	मास	४७	१२	
महादेव	१३	३२	मागध	{ २९६ ९७		मानस	५५	मासर	३२०	४९	
महाधन	२४१	११३		{ ३३९ २		मानसौकस्	१९६	मासिक	२५८	३१	
महानस	३१०	२७	मागधी	{ १५२ ७१		मानिनी	२०४	मास्स	४४६	११	
महामात्र	२६७	५		{ १६१ ९६		मानुष	२०३	माहिष्य	३३९	३	
महायज्ञ	२५४	१४	माघ	४८	१५	मानुष्यक	३९७	माहेथी	३२४	६६	
महारजत	३३३	९५	माध्य	१५३	७३	माया	३४२	मितंपच	३६५	४८	
महारजन	३३७	१०६	माठर	४१	३१	मायाकार	३४२		४०	३०	
महारण्य	१२७	१	माढि	४५१	८	मायादेवीसुत	८	मित्र	{ २६९ ९		
महाराजिक	६	१०	माणवक	{ २१५ ४२		मायु	२२२		२७०	१२	
महारौरव	९१	१		{ २३९ १०६		मायूर	२०२	मिथस्	४४३	२५६	
महाशय	३५३	३	माणव्य	३९६	४०	मार	१२	मिथुन	२०१	३८	
महाशूरी	२०८	१३	माणिक्य	४५९	३१	मारजित्	७	१३	मिथ्या	४४७	१५
महाश्वेता	१६५	११०	माणिमन्थ	३१५	४२	मारण	३००	११४	मिथ्यादृष्टि	५६	४
महासहा	{ १५३ ७३		मातङ्ग	{ ४०० १९		मारिष	७६	१४	मिथ्याभियोग	६७	१०
	{ १७५ १३८			{ ४०० २१		मास्त	२५	६२	मिथ्याभिशंसन	६७	१०
महासेन	१७	३९	मातरपितृ	२१४	३७	मार्कव	१७९	१५१	मिथ्यामति	५६	४
महिका	३६	१८	मातरिष्वन्	२५	६१	मार्ग	{ ४८ १४		मिश्रेय	१६३	१०५
महिला	२०३	२	मातलि	१९	४५		{ ११४ १५		मिसि	{ १६३ १०५	
महिलाङ्ग्या	१४७	५५	मातापितृ	२१४	३७	मार्गण	{ २९२ ८७			{ १७९ १५२	
महिष	१८८	४	मातामह	२१३	३३		{ ३६६ ४९		मिसी	१७४	१३४
महिषी	२०४	५	मातुल	{ ३९५ ३०		मार्गशीर्ष	{ ३९५ ३०		मिहिका	३६	१८
मही	११०	३	मातुल	{ २१२ ३१			४८	१४	मिहिर	४०	२९
महीक्षित्	२६७	१	मातुलपुत्रक	१५५	७८	मार्गित	३८४	१०५	मीढ	३८१	९६
महीध्र	१२३	१	मातुलानी	{ १५५ ७८		मार्जन	१३९	३३	मीन	९९	१७
महीरुह	१२८	५	मातुलानी	{ २१२ ३०		मार्जना	२४४	१२१	मीनकेतन	१२	२५
महीलता	१०१	२१	मातुलाहि	{ ३०८ २०		मार्जार	१८८	६	मुकुट	२३८	१०२
महीसुत	३९	२५	मातुलाहि	८९	६	मार्जिता	३१७	४४	मुकुन्द	१७०	१२१
महेच्छ	३५३	३	मातुली	२१२	३०	मार्तण्ड	४०	२९	मुकुर	२५०	१४०
महेरण	१७०	१२४	मातुलङ्गक	१५५	७८	मार्दङ्गिक	३४२	१३	मुकुल	१३४	१६
महेश्वर	१३	३०		{ १५ ३५		मार्द्विक	३५१	४१	मुक्तकञ्चुक	८९	६
महोक्ष	३२३	६१	मातृ	{ ७६ १४		मार्ष्टि	२४४	१२१	मुक्ता	३३२	९३
महोत्पल	१०७	३९		{ २१२ २९		मालक	१४९	६२	मुक्तावली	२३९	१०५
महोत्साह	३५३	३	मात्र	{ ३२४ ६६		मालती	१५३	७२	मुक्तास्फोट	१०१	२३
महोद्यम	३५३	३	मात्र	४२७	१७८	माला	२४८	१३५	मुक्ति	५७	६
	{ १६२ १००		मात्रा	{ ३६९ ६२			३४०	५		{ १२३ १९	
महौषध	{ १७८ १४८		माद	{ ४२७ १७७		मालाकार	३४०		मुख	{ २३३ ८९	
	{ ३१५ ३८		माधव	{ ३९० १२		मालातृणक	१८५	१६७		{ ४५७ २२	
मा	४४६	११	माधव	{ ९ १८		मालिक	३४०	५	मुखर	३६२	३६
मास	{ २२३ ६३		माधवक	{ ४८ १६		मालुधान	१३९	३२	मुखवासन	५९	११
	{ ४५७ २२		माधवी	{ ३५१ ४१		मालूर	२४८	१३५	मुख्य	{ २६२ ४०	
				{ १५२ ७२		माल्य	२४८			{ ३६८ ५७	

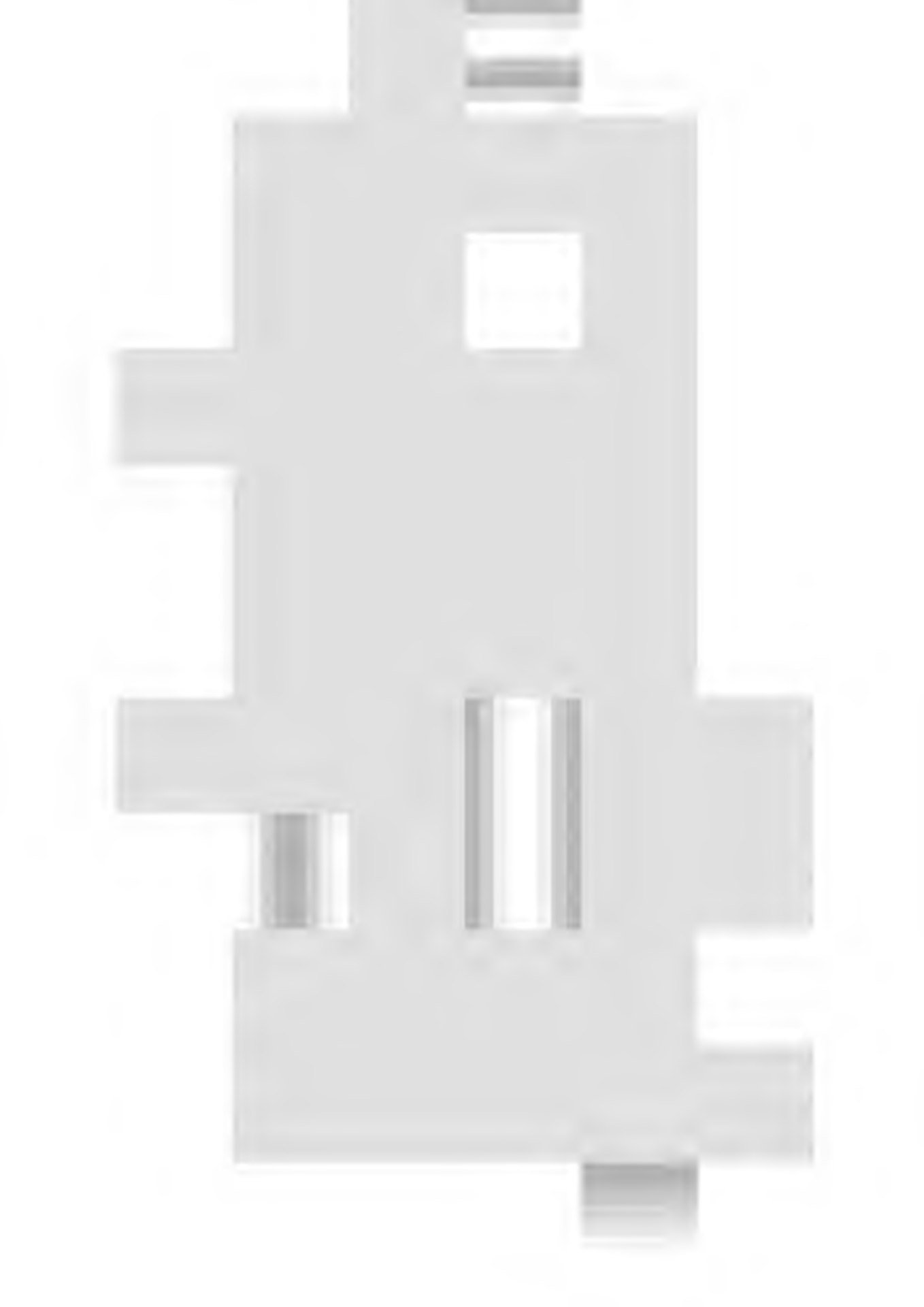
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मुण्ड	{ २१८ ४६०	४८ ३४	मूर्ति	{ २२६ ४०८	७१ ६६	मृत्	१११	४	मेरु	२१	४९
मुण्डित	{ २१८ ३७७	४८ ८५	मूर्तिमत्	३७४	७६	मृत	{ ३०१ ३०३	११७ ३	मेलक	३९४	२९
मुण्डिन्	३४१	१०	मूर्धन्	२३६	९५	मृतस्नात	३५८	१९	मेष	३२७	७६
मुद्	५२	२४	मूर्धाभिषिक्त	{ २६७ ४०७	१ ६१	मृत्तालक	१७२	१३१	मेषकम्बल	३३७	१०७
मुदिर	३२	७	मूर्वा	१५७	८३	मृत्तिका	१११	४	मेह	२२०	५६
मुद्रपर्णी	१६७	११३	मूल	{ १३१ ४३२	१२ १९९	मृत्यु	३०१	११६	मेहन	२२८	७६
मुद्गर	२९४	९१	मूलक	१८१	१५७	मृत्युञ्जय	१३	३१	मैत्रावरुणि	३७	२०
मुधा	४४४	४	मूलकर्मन्	३८७	४	मृत्सा	१११	४	मैत्री	४६२	३९
मुनि	{ ७ २६२ ४६१	१४ ४२ ३८	मूलधन	३२८	८०	मृत्स्ना	{ १११ १७२	४ १३१	मैत्र्य	४६२	३९
मुनीन्द्र	७	१४	मूल्य	{ ३२८ ३५०	७९ ३८	मृत्स्ना	{ १११ १७२	४ १३१	मैथुन	{ २६६ ४१७	५७ १२२
मुरज	७३	५	मूषा	{ ३४८ ४६१	३३ ३८	मृदङ्ग	{ ३७५ ४१३	७८ ९४	मैरेय	३५१	४१
मुरा	१७०	१२३	मूषिक	१९१	१२	मृदुलच्	१४४	४६	मोक्ष	{ ५७ १४२	७ ३९
मुषित	३७८	८८	मूषिकपर्णी	१५८	८८	मृदुल	३७५	७८	मोघ	३७६	८१
मुष्क	२२८	७६	मुषित	३७८	८८	मृद्रीका	१६४	१०७	मोघा	१४६	५४
मुष्कक	१४२	३९	मृग	{ १८९ ३९५	८ ३०	मृध	२९८	१०४	मोचक	१३८	३१
मुष्टिबन्ध	३९१	१४	मृगणा	३९५	३०	मृषा	४४७	१५	मोचा	{ १४४ १६६	४६ ११३
मुसल	३१०	२५	मृगतृष्णा	४३	३५	मृषार्थक	७०	२१	मोदक	४६०	३३
मुसलिन्	११	२४	मृगदंशक	३४५	२१	मृष्ट	३६८	५६	मोरट	३३८	११०
मुसली	{ १६९ १९१	११९ १२	मृगधूर्तक	१८८	५	मेकलकन्यका	१०५	३२	मोरटा	१५७	८३
मुसल्य	३६४	४५	मृगनाभि	२४७	१२९	मेखला	{ २४० २९४	१०८ ९०	मोषक	३४५	२४
मुस्तक	१८२	१५९	मृगवधाजीव	३४५	२१	मेघ	३२	६	मोह	३००	१०९
मुस्ता	१८२	१५९	मृगबन्धिनी	३४६	२६	मेघज्योतिस्	३३	१०	मौक्तिक	३३२	९२
मुहुस्	४४३	१	मृगमद	२४७	१२९	मेघनादानुलासी	१९८	३०	मौद्गीन	३०४	८
मुहुर्भाषा	६८	१६	मृगया	३४५	२३	मेघनामन्	१८२	१५९	मौन	२६१	३६
मुहूर्त	४७	११	मृगयु	३४५	२१	मेघनिर्घोष	३२	८	मौरजिक	३४२	१३
मूक	३५६	१३	मृगरोमज	२४१	१११	मेघपुष्प	९३	५	मौर्वी	२९२	८५
मूढ	३६५	४८	मृगव्य	३४५	२३	मेघमाला	३२	८	मौलि	४३०	१९३
मूत	३८०	९५	मृगशिरस्	३८	२३	मेघवाहन	१७	४४	मौष्टा	४५१	५
मूत्र	२२५	६७	मृगशीर्ष	३८	२३	मेचक	{ ६० ३१७	१४ ३१	मौहूर्त	२७०	१४
मूत्रकृच्छ्र	२२०	५६	मृगाङ्ग	३४	१४	मेद्	{ २२८ ३२७	७६ ७६	मौहूर्तिक	२७०	१४
मूत्रित	३८१	९६	मृगादन	१८६	१	मेदक	३५१	४१	म्लिष्ट	७०	२१
मूर्ख	३६५	४८	मृगित	३८४	१०५	मेदस्	२२४	६४	म्लेच्छदेश	११२	७
मूर्च्छा	३००	१०९	मृगेन्द्र	१८६	१	मेदिनी	११०	३	म्लेच्छमुख	३३४	९७
मूर्च्छाल	२२२	६१	मृजा	२४४	१२१	मेदुर	३६०	३०	य		
मूर्च्छित	{ २२२ ४११	६१ ८२	मृडा	१३	३१	मेधा	५६	२	यकृत्	२२४	६६
मूर्ति	{ २२२ ३७४	६१ ७६	मृडानी	१६	३७	मेधि	३०६	१५	यक्ष	{ ६ २८	११ ६९
			मृणाल	१०८	४२	मेध्य	३६८	५५	यक्षकर्म	२४८	१३३
									यक्षधूप	२४६	१२७
									यक्षराज	२८	६८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यक्ष्मन्	२१९	५१	यशःपटह	७३	६	युक्तरसा	१७५	१४०
यजमान	२५३	८	यशस्	६७	११	युग	{ २०१ ३८	यौवत २१० २२
यजुस्	६४	३	यष्टि	४६१	३८	{ ४०१ २४	यौवन २१५ ४०	
यज्ञ	२५४	१३	यष्टीमधुक	१६५	१०९	युगकीलक	३०६	१४
यज्ञसूत्र	२६५	४९	यष्टृ	२५३	८	युगन्धर	{ २८४ ५७	रंहस् २६ ६४
यज्ञाङ्ग	१३५	२२	याग	२५४	१३	{ ४६१ ३५	रक्त { ६१ १५	
यज्ञिय	२५८	२७	याचक	३६६	४९	युगपद्	४४९	२२
यज्वन्	२५३	८	याचनक	३६६	४९	युगपत्रक	१३५	२२
यत्	४४४	३	याचना	२६०	३२	युगपार्श्वग	३२४	६३
यतस्	४४४	३	याचित	३०३	३	युगल	२०१	३८
यति	२६३	४३	याचितक	३०३	४	युग्म	२०१	३८
यतिन्	२६३	४३	याज्ञा	{ २६० ३२		युग्य { २८४ ५८	रक्तपा १०१ २२	
यथा	४४५	९	{ ३८८ ६			{ ३२४ ६४	रक्तफला १७५ १३९	
यथाजात	३६५	४८	याजक	२५५	१७	युद्ध	२९८	१०३
यथातथम्	४४७	१५	यातना	९२	३	युध्	२९८	१०६
यथायथम्	४४७	१४	यातयाम	४२२	१४५	युवति	२०६	८
यथार्थम्	४४७	१५	यातु	२५	६०	युवन्	२१६	४२
यथार्हवर्ण	२७०	१३	यातुधान	२५	६०	युवराज	७५	१२
यथास्वम्	४४७	१४	यातृ	२१२	३०	यूथ	२०२	४१
यथेप्सित	३२२	५७	यात्रा	{ २९६ ९५		यूथनाथ	२७६	३५
यदि	४४६	१२	{ ४२७ १७५			यूथप	२७६	३५
यदृच्छा	३८६	२	यादःपति	९१	२	यूथिका	१५२	७१
यन्तृ	{ २८५ ५९		यादस्	१००	२०	यूप	{ १४२ ४१	
	{ ४०७ ५९		यादसांपति	२५	६१	{ ४६१ ३५	यूपकटक २५६ १८	
यम	{ २४ ५८		यान	{ २७१ १८		यूपाग्र २५६ १९	यूष ४६१ ३५	
	{ २६४ ४८		यानमुख	{ २८३ ५५		यौक्त्र ३०५ १३	योग ४०० २२	
	{ ३९२ १८		याप्य	३६७	५४	योगेष्ट ३३७ १०५	योग्य १६६ ११२	
यमराज्	२४	५८	याप्यमान	२८३	५३	योजन ४५८ ३०	योजनवल्ली १५९ ९१	
यमुना	१०५	३२	याम	{ ४५ ६		योनि २२८ ७६	योषा २०३ २	
यमुनाभ्रातृ	२४	५८	यामिनी	{ २९२ १८		योषित २०३ २	यौतक २७४ २८	
ययु	२८१	४५	यामिनी	४४	४	यौतव ३३० ८५		
यव	३०६	१५	यामुन	३३५	१००			
यवक्य	३०४	७	यायजूक	२५३	८			
यवक्षार	३३८	१०८	याव	२४५	१२५			
यवफल	१८२	१६१	यावक	३०७	१८			
यवस	१८५	१६७	यावत्	३४१	२४६			
यवागू	३२०	५०	यावन	२४६	१२८			
यवाग्रज	३३८	१०८	याष्टीक	२८८	७०			
यवानिका	१७७	१४५	यास	१५९	९१			
यवास	१५९	९१	यासिता	१६५	११०			
यवीयस	२१६	४३	युक्त	२७३	२४			
यव्य	३०४	७						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रण्डा	१५८	८८	रसगर्भ	३३५	१०२	रात्रि	४५	५	रुचिर	३६७	५२
रत	२६६	५७	रसज्ञा	२३४	९१	रात्रिचर	२५	६०	रुच्य	२६७	५२
रतिपति	१२	२६	रसना	२३४	९१	रात्रिचर	२५	६०	रुज्	२१८	५१
रत्न	{ ३३२ ९३		रसा	{ १७० १२३		राद्धान्त	५६	४	रुजा	२१८	५१
रत्नसानु	{ ४१८ १२६		रसाग्र	{ ११० २		राध	४८	१६	रुत	७१	३५
रत्नाकर	२१	४९	रसाजन	{ १५७ ८४		राधा	३८	२२	रुदित	८५	३५
रत्नि	९२	२	रसातल	३१९	४९	राम	{ ११ २३		रुद्र	३७९	९०
रथ	२३२	८६	रसाल	३३५	१०१	राम	{ ११० ११		रुद्र	{ ६ १०	
रथकव्या	{ १३८ ३०		रसाल	{ १८३ १६३		रामठ	{ ४४१ १४३		रुद्राणी	{ २२३ ६४	
रथकार	{ २८२ ५१		रसाल	{ ३१७ ४४		रामा	३१६	४०	रुधिर	{ ४५७ २२	
रथगुप्ति	{ ३४१ ९		रसाल	{ १७८ १४८		राम्भ	२०४	४	रुद्र	१९०	१०
रथड्ड	{ ३४० ४		रसाल	{ २७३ २२		राल	२६४	१२७	रुशती	६८	२०
रथाङ्ग	२८४	५७	रसाल	{ २७३ २३		राशि	४२९	१८४	रुष्	८०	२६
रथाङ्गाङ्ग	१९५	२२	रसाल	{ २७३ २३		राष्ट्र	४२९	१८४	रुहा	१८२	१५८
रथिक	{ २८३ ५५		रसाल	{ २७३ २३		राष्ट्रिका	१६०	९४	रुक्ष	४३७	२२५
रथिन्	{ २८५ ६०		रसाल	{ २७३ २३		राष्ट्रिय	७६	१४	रूप	५७	७
रथिन	{ २८९ ७६		रसाल	{ २७३ २३		रासभ	३२७	७७	रुपाजीव	२०९	१९
रथ्य	{ २८९ ७६		रसाल	{ २७३ २३		राज्ञा	{ १६७ ११४		रूप्य	{ ३३२ ९१	
रथ्या	{ २८९ ७६		रसाल	{ २७३ २३		राहु	{ १७५ १४०		रूप्य	{ ३३३ ९६	
रद	२८१	४६	रसाल	{ २७३ २३		रिक्तक	४०	२६	रूप्य	{ ४२४ १६०	
रदन	{ ११७ ३		रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	३६८	५६	रूप्याध्यक्ष	२६८	७
रदनच्छद	{ २८३ ५५		रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	३३१	९०	रूपित	३७९	८९
रन्ध्र	२३४	९१	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	८५	३६	रेचित	२८२	४८
रभस	२३४	९१	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	२६९	१०	रेणु	२९६	९८
रभणी	२३३	९०	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	४०३	३६	रेणुका	१६९	१२०
रम्भा	८६	२	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	२९३	८९	रेतस्	२२२	६२
रय	४५६	२१	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	७९	२३	रेफ	{ ३६७ ५४	
रयणी	२०४	४	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	३८०	९२	रेफ	{ ४१९ १३२	
रम्भा	१६६	११३	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	{ ३३३ ९७		रेवतीरमण	११	२३
रय	२६	६४	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	{ ४०८ ६८		रेवा	१०५	३२
रल्लक	२६	६४	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	३३६	१०३	रे	{ ३३१ ९०	
रल्लक	{ २४३ ११६		रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	२१८	५०	रौ	{ ४३५ १६५	
रव	{ ४५४ १७		रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	३३३	९५	रौ	८६	२
रव	७०	२२	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	३४१	८	रौ	२१८	५१
रवण	३६२	३८	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	३७९	९१	रौ	२२१	५७
रवि	४०	३१	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	४३	३४	रौ	१४४	४७
रशना	२४०	१०८	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	{ १४५ ५१		रौ	{ १६४ १०८	
रदिम	४२०	१३८	रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	{ १५५ ७८		रौ	{ १७७ १४६	
रस	{ ५७ ७		रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	{ ३३८ १०९		रौ	{ २३८ १०१	
रस	{ ५९ ९		रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	{ ३१७ ४३		रौ	{ ४३ ३४	
रस	{ ३३५ ९९		रसाल	{ २७३ २३		रिक्थ	{ ४०२ २९		रौ	{ २३५ ९३	
रस	{ ४३७ २२७		रसाल	{ २७१ १८		रिक्थ			रौ		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रोदनी	१५९	९२	लघु	२७	६४	लस्तक	२९२	८५	लेखक	२७०	१५
रोदस्	४३८	२२९		१७३	१३३	लाक्षा	२४५	१२५	लेखर्षभ	१७	४२
रोदसी	४३८	२२९		४०१	२८	लाक्षा	४५२	१०	लेखा	१२१	४
रोधस्	९५	७	लघुलय	१८४	१६५	लाक्षाप्रसादन	१४२	४१	लेपक	३४०	६
रोप	२९२	८७	लङ्का	४५१	७	लाङ्गल	३०५	१३	लेश	३६९	६२
रोमन्	२३७	९९	लङ्कोपिका	१७३	१३३	लाङ्गलदण्ड	३०६	१४	लेष्टु	३०५	१२
रोमन्थ	४५५	१९	लज्जा	७९	२३	लाङ्गलपदति	३०६	१४	लेह	३२२	५६
रोमहर्षण	८५	३५	लज्जाशील	३६०	२८	लाङ्गलिकी	१६९	११८	लोक	११२	६
रोमाञ्च	८५	३५	लज्जित	३७९	९१	लाङ्गली	१६५	१११		३९७	२
रोष	८०	२६	लद्वा	४५२	१०	लाङ्गली	१८५	१६९		१२४	२
रोहिणी	३२४	६७	लता	१३०	९	लाङ्गूल	२८२	५०	लोकजित	७	१३
रोहित	३३	१०		१३१	११	लाज	३१८	४७	लोकायत	४५९	३२
	६१	१५		१४७	५५	लाञ्छन	३४	१७	लोकालोक	१२४	२
	१००	१९		१५२	७२	लाम	३२८	८०	लोकेश	८	१६
	१९०	१०		१७३	१३३	लामज्जक	१८४	१६५	लोचन	२३५	९३
रोहितक	१४५	४९	१७८	१५०	लालसा	८१	२८	लोचमस्तक	१६६	१११	
रोहिन्	१४५	४९	लतार्क	१७८	१४८	लाला	४३७	२२८	लोप्त्र	३४६	२५
रौद्र	७७	१७	लपन	२३३	८९	लालाटिक	४००	१७	लोभ	१३९	३३
रौमक	३१७	४२	लपित	६३	१	लाव	१९९	३५	लोपामुद्रा	३७	२०
	९१	१		३८४	१०७	लासिका	७४	८	लोमन्	२३७	९९
रौहिण्य	११	२४	लब्ध	३८४	१०४	लास्य	७५	१०	लोमशा	१७४	१३४
	४०	२६	लब्धवर्ण	२५१	६	लिकुच	१४८	६०	लोल	३७४	७४
रौहिष	१८४	१६६	लब्धानुज्ञ	२५३	१०	लिखा	४५२	१०	लोलप	३५८	२२
	१९०	१०	लभ्य	२७३	२४	लिखित	२७०	१६		४३३	२०५
ल.	१८४	१६६	लम्बन	२३९	१०४	लिङ्ग	४०१	२५	लोलभ	३५८	२२
	१९०	१०	लम्बोदर	१६	३८	लिङ्गवृत्ति	२६६	५४	लोष्ट	३०५	१३
लकुच	१४८	६०	लय	७५	९	लिपि	२७०	१६	लोष्टमेदन	३०५	१२
लक्ष	२९२	८६	ललना	२०४	३	लिपिकर	२७०	१५	लोह	२४६	१२६
लक्षण	३४	१७	ललन्तिका	२३९	१०४	लिप्त	३७९	९०		३३४	९८
लक्ष्मण	३५६	१४	ललाट	२३४	९२	लिप्तक	३८५	११०		३३४	९९
लक्ष्मणा	१९६	२५	ललाटिका	२३८	१०३	लिप्ता	२९३	८८		४५७	२३
लक्ष्मन्	३४	१७	ललाम	४२१	१४३	लिप्ता	८१	२७	लोहकारक	३४१	७
	४१८	१२४	ललामक	२४८	१३५	लिबि	२७०	१६	लोहपृष्ठ	१९२	१६
लक्ष्मी	१२	२७	ललित	२२	३१	लीला	८२	३२	लोहल	३६२	३७
	१६६	११२	लव	३६९	६२	लुटित	२८२	५०	लोहामिसार	२९५	९४
लक्ष्मीवत्	२९१	८२	लवङ्ग	३९३	२४	लुब्ध	३५८	२२	लोहित	६१	१५
	८४	३३	लवण	२४५	१२५	लुब्धक	३४५	२१		२२३	६४
लक्ष्य	२९२	८६	लवणोद	९३	२	लुलाय	१८८	४	लोहितक	३३२	९२
लगुड	४३४	१८	लवन	३९३	२४	लुता	१९१	१३	लोहितचन्दन	२४५	१२४
लग्न	४०	२७	लवित्र	३०५	१३	लून	३८३	१०३	लोहिताङ्ग	३९	२५
लग्नक	३५२	४४	लग्न	१७८	१४८	लग्न	२८२	५०	लोहिताक्ष	२२	५५
						लेख	५	८	व.	४४५	९

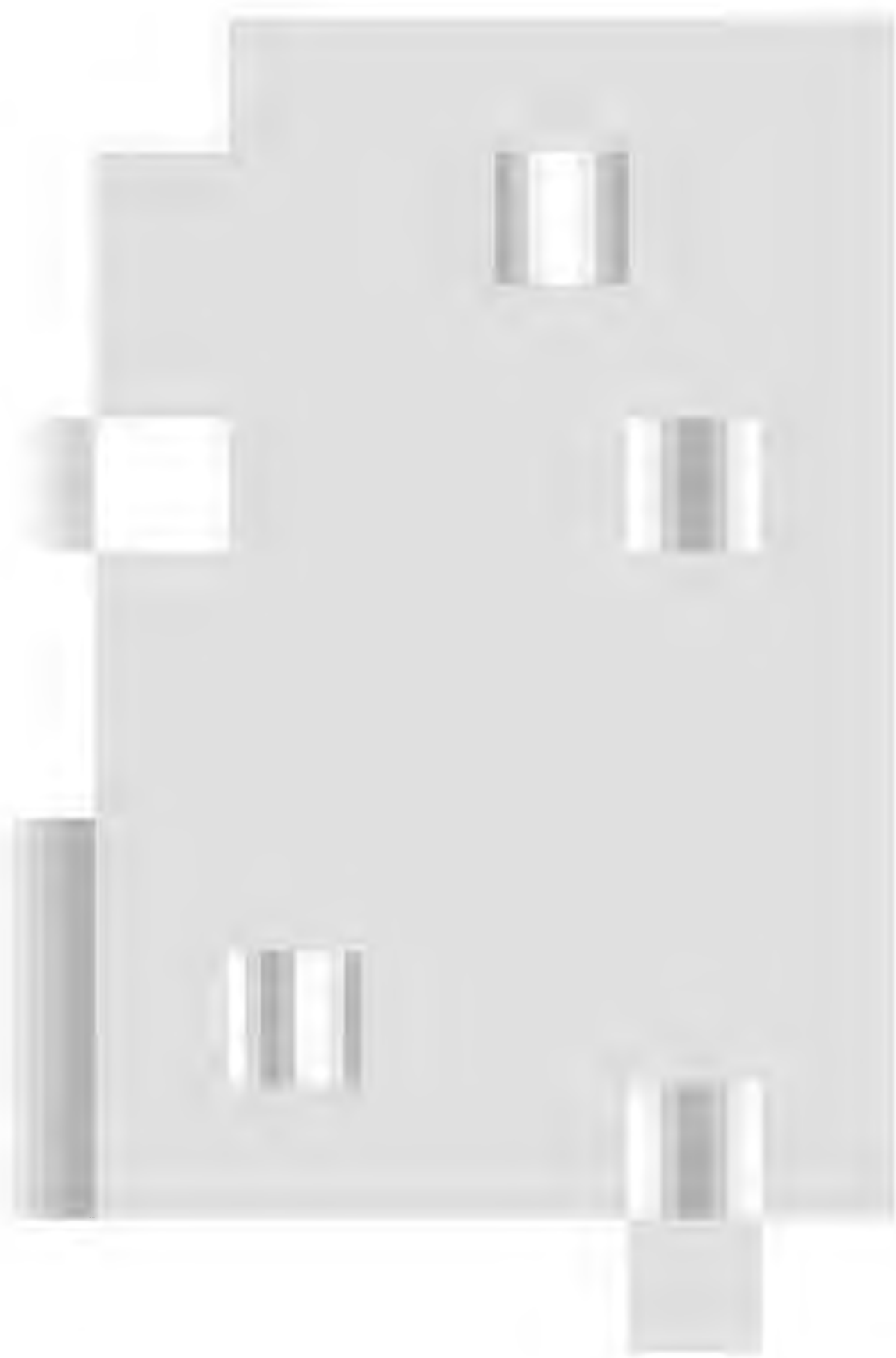
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वंश	२८२	१६०	वत्सर	४८	१३	वमि	२२०	५५	वर्ग	२०२	४१
	२५०	१		५०	२०	वयस्	४३८	२३०	वर्चस्	४३८	२३०
	४३४	२१४	वत्सल	३५६	१४	वयस्थ	२१६	४२	वर्चस्क	२२५	६८
वंशक	२४६	१२६	वत्सादनी	१५६	८२		१४७	५८		२५०	१
वंशरोचना	३३८	१०९	वद	३६१	३५	वयस्था	१७५	१३७	वर्ण	२७९	४२
वकुल	१५०	६४	वदन	२३३	८९		१७६	१४४		४०५	४८
वक्तव्य	४२४	१५९	वदान्य	३५४	६	वयस्य	२७०	१२	वर्णक	२४८	१३३
वक्तृ	३६१	३५		४२५	१६०	वयस्या	२०७	१२		४६१	३८
वक्त्र	२३३	८९	वदावद	३६१	३५		२४५	१२४	वर्णित	३८५	११०
वक्र	३७२	७१	वध	३००	११५	वर	३८९	८	वर्णिन्	२६३	४३
							४२७	१७३	वर्तिक	१९९	३५
वक्षस्	२२९	७८		१७३	१३३	वरटा	१९६	२५		३९८	११
वङ्गण	२२७	७३	वधू	२०३	२		१९७	२७	वर्तिन	३०२	१
वङ्ग	३३७	१०६		२०६	९	वरण	११७	३		३६०	२९
वचन	६३	१	वध्य	३६४	४५		१३६	२५	वर्तिनी	११४	१५
वचनेस्थित	३५९	२४				वरण्ड	४५४	१८	वर्ति	२४८	१३३
वचस्	६३	१	वन	१२७	१	वरत्रा	२७९	४२	वर्तिक	१९९	३५
वचा	१६२	१०२		४१८	१२६		३४८	३१	वर्तिष्णु	३६०	२९
वज्र	४२९	४७	वनतिक्तका	२३२	८५	वरद	३५४	७	वर्तुल	३७२	६९
वज्रद्व	१६४	१०५	वनप्रिय	१९४	१९	वरवर्णिनी	२०४	४	वर्त्मन्	११४	१५
वज्रनिर्घोष	३३	१०	वनमक्षिका	१९७	२७		३१६	४१		४१७	१२१
वज्रपुष्प	१५४	७६	वनमालिन्	९	२१	वराङ्ग	४०१	२६	वर्धक	१५९	९०
वज्रिन्	१७	४२	वनमुद्र	३०७	१७	वराङ्गक	१७४	१३४	वर्धकि	३४१	९
			वनशृङ्गाट	१६१	९९		१०९	४३	वर्धन	३६०	२८
वञ्चक	३६५	४७	वनसमूह	१२८	४	वराटक	३४६	२७		३८८	७
	१८८	५	वनस्पति	१२९	६		४६१	३८	वर्धमान	१४५	५१
वञ्चित	३६३	४१	वनायुज	२८०	४५	वरारोह	२०४	४	वर्धमानक	३१३	३२
	१३७	२७	वनिता	२०३	२	वराशि	२४३	११६	वर्धिष्णु	३६०	२८
वज्रुल	१३८	३०		४०९	७४	वराह	१८७	२	वर्ध्वा	३४८	३१
	१५०	६४	वनीयक	३६६	४९	वरिवसित	३८३	१०२	वर्मन्	२८६	६४
वट	१३९	३२	वनौकस्	१८७	३	वरिवस्या	२६०	३५	वर्मित	२८६	६५
वटक	४५४	१७	वन्दा	१५६	८२	वरिवस्यित	३८३	१०२	वर्ग	३६८	५७
वटी	३४६	२७	वन्दारु	३६०	२८	वरिष्ठ	३३४	९७	वर्ग्या	२०५	७
वडवा	२८१	४६	वन्ध्य	१२९	७	वरिष्ठ	३८५	१११	वर्वणा	१९७	२६
वडू	३६९	६१	वन्ध्या	३२५	६९	वरी	१६२	१००	वर्वर	१५९	९०
वणिज्	३२८	७८	वन्था	१२१	४	वरीयस्	४३९	२३५	वर्वरा	१७५	१३९
वणिज्या	३२८	७९	वपा	८६	२		२५	६१		३३	११
वण्टक	३३१	८९		२२४	६४	वरुण	३१	२	वर्ष	११२	६
			वपुस्	२२६	७०		१३६	२५		४३६	२२४
वत्स	२२९	७८		११७	३	वरुणात्मजा	३५०	३९	वर्षवर	२६९	९
	३२३	६२	वप्र	३०४	११	वरुथ	२८४	५७	वर्षा	५०	१९
	४३७	२२६		३३७	१०५	वरुथिनी	२८९	७८	वर्षाभू	१०२	२४
वत्सक	१५०	६६		२२०	५५	वरेण्य	३६८	५७	वर्षायस्	२१६	४३
वत्सतर	३२३	६२	वमथु	२७७	३७	वर्कर	३४५	२३			
वत्सनाभ	९०	११									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
वर्षोपल	३४	१२	वसुधरा	११०	३	वाडव	{ २५१ ४	वायसाराति	१०२	१५		
वर्धन्	{ २२६ ७०		वसुमती	११०	३	वाडव	{ २८१ ४६	वायसी	१७९	१५१		
वर्धन्	{ ४१७ १२३		वस्तु	४५३	१३	वाडव्य	३९६	४१	वायसोली	१७६	१४४	
वलक्ष	५९	१२	वस्त्य	११७	५	वाणा	{ १५४ ७४	वायु	२५	६१		
वलज	४०२	३१	वल्ल	२४२	११५	वाणि	{ ४०४ ४५	वायुसख	२२	५५		
वलजा	४०२	३१	वल्लयोन	२४१	११०	वाणिज	३४७	२८	वार	९३	३	
वलभी	१२१	१५	वल्लवेश्मन्	२४४	१२०	वाणिज्य	३२८	७८	वार	{ २०१ ३९		
वलय	२३९	१०७	वल्ल	३२८	७९	वाणिज्य	{ ३०२ २	३२८	७९	वार	{ ४२५ १६१	
वलयित	३७९	९०	वल्लसा	२२४	६६	वाणिनी	४१६	११२	वारण	२७६	३४	
वलिर	२१८	४९	वह	३२३	६३	वाणी	६२	१	वारणबुसा	१६६	११३	
वलिक	१२१	१४	वह्नि	{ २२ ५३		वात	२५	६३	वारबाण	२८६	६३	
वलीमुख	१८७	३	वह्नि	{ ३१ २		वातक	१७८	१४९	वारमुख्या	२०९	१९	
वल्ल	१३१	१२	वह्निशिख	३३७	१०६	वातकिन्	२२१	५९	वारन्नी	२०९	१९	
वल्लल	१३१	१२	वह्निशंसक	१५६	८०	वातपोथ	१३८	२९	वाराही	१७८	१५१	
वल्गित	२८२	४८	वा	{ ४४२ २४९		वातप्रमी	१८९	७	वारि	९३	३	
वल्मीक	११४	१४	वा	{ ४४५ ९		वातमृग	१८९	७	वारिद	३२	७	
वल्लकी	७२	३	वा	{ ४४७ १५		वातरोगिन्	२२१	५९	वारिपर्णी	१०७	३८	
वल्लभ	{ ३६७ ५३		वाकुची	१६१	९६	वातायन	११९	९	वारिप्रवाह	१२६	५	
वल्लभ	{ ४२० १३७		वाक्पति	३६२	३५	वातायु	१८९	८	वारिवाह	३२	६	
वल्लरि	१३२	१३	वाक्य	६३	२	वातल	४३१	१९६	वारी	२७९	४३	
वल्ली	१३०	९	वागीश	३६२	३५	वात्सक	३२३	६०	वारुणी	४०६	५२	
वल्लूर	२२३	६३	वागुरा	३४६	२६	वादित्र	७३	५	वार्त	{ २२१ ५७		
वश	३८८	८	वागुरिक	३४३	१४	वाद्य	७३	५	वार्त	{ ४१० ७६		
वशक्रिया	३८७	४	वागिमन्	३६२	३५	वान	१३३	१५	वार्ता	{ ६६ ७		
वशा	{ ३२५ ६९		वाङ्मुख	६६	९	वानप्रस्थ	{ १३७ २८		वार्ता	{ ३०२ १		
वशिक	३६८	५६	वाच्	६२	१	वानर	१८७	३	वार्ताकी	१६७	११४	
वशिर	१६१	९७	वाचंयम	२६२	४२	वानस्पत्य	१२९	६	वार्तावह	३४३	१५	
पश्य	३५९	२५	वाचक	५६	२	वानीर	१३८	३०	वार्धक	२१५	४०	
वषट्	४४५	८	वाचस्पति	३९	२४	वानेय	१७३	१३१	वार्धुषि	३०३	५	
वषट्कृत	२५८	२७	वाचाट	३६२	३६	वापदण्ड	३४६	२८	वार्धुषिक	३०३	५	
वसति	४०८	६७	वाचाल	३६२	३६	वापी	१०४	२८	वार्षिक	१७८	१५०	
वसन	२४२	११५	वाचिक	६८	१७	वाम	४२२	१४४	वाल	२३६	९५	
वसन्त	५०	१८	वाचोयुक्तिपटु	३६२	३५	वामदेव	१३	३२	वालधि	२८२	५०	
वसा	२२४	६४	वाज	२९३	८७	वामन	{ ३१ ३		वालपाश्या	२३८	१०३	
वसिर	{ १६१ ९७		वाजपेय	४५९	३१	वामन	{ ३७२ ७०		वालहस्त	२८२	५०	
वसि	{ ३१६ ४१		वाजिदन्तक	१६३	१०३	वामन	{ ३८६ ११३		वालुक	१६९	१२१	
वसु	{ १५६ ८१		वाजिन्	{ १९८ ३३		वामलूर	११४	१४	वालुक	२४१	१११	
वसु	{ ३३१ ९०		वाजिन्	{ २८० ४४		वामलोचना	२०४	३	वावदूक	३६२	३५	
वसु	{ ४३७ २२८		वाजिन्	{ ४१५ १०७		वामा	२०३	२	वावृत्त	३७९	९२	
वसुक	{ १५६ ८०		वाजिशाला	११९	७	वामा	२०३	२	वाशिका	१६३	१०३	
वसुक	{ ३१७ ४२		वाञ्छा	८१	२७	वामी	२८१	४६	वाशित	७१	२५	
वसुदेव	११	२२	वाटी	४६२	४२	वायस	१९४	२०	वास	११८	६	
वसुप्रा	११०	३	वाव्यालका	१६४	१०७							

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वासक	१६३	१०३	विकृति	३९१	१५	विडङ्ग	१६४	१०६	विधा	३५०	३८
वासगृह	११९	८	विक्रम	३९८	१०२	विडोजस्	१७	४१	विधा	३८९	१०
वासन्ती	१५२	७२	विक्रय	४२१	१४१	विडाल	१८८	६	विधातृ	४१४	१०१
वासयोग	२४८	१३४	विक्रयिक	३२९	८३	वितण्डा	४५२	९	विधातृ	८	१७
वासर	४४	२	विक्रान्त	३२८	७९	वितथ	७०	२१	विधि	८	१७
वासव	१७	४२	विक्रिया	२८९	७७	वितरण	२५९	२९	विधि	५३	२८
वासस्	२४२	११५	विक्रेतृ	३९१	१५	वितर्दि	१२२	१६	विधि	२६२	४०
वासित	२४८	१३४	विक्रेय	३२८	७९	वितस्ति	२३१	१४	विधिदर्शिन	४१४	१००
वासिता	४१०	७५	विक्रव	३२९	८२	वितान	२३१	१४	विधिदर्शिन	२५५	१६
वासुकि	८८	४	विक्षाव	३६४	४४	वितान	२४४	१२०	विधु	९	२२
वासुदेव	९	२०	विगत	३९६	३७	वितुन्न	४१६	११३	विधु	३४	१४
वासु	७६	१४	विगतार्तवा	३९६	३७	वितुन्न	१७८	१४९	विधु	४१४	९९
वासु	१२३	१९	विग्र	३८२	१००	वितुन्नक	१७१	१२६	विधुत	३८४	१०७
वास्तक	१८१	१५८	विग्रह	२१०	२१	वितुन्नक	३१५	३७	विधुतुद	४०	२६
वास्तोष्पति	१७	४३	विग्रह	२१७	४६	वितुन्नक	३३५	१०१	विधुर	३९२	२०
वाञ्ज	२८३	५४	विग्रह	२२६	७०	वित्त	३३१	९०	विधुवन	३८७	४
वाह	२८३	५४	विग्रह	२७१	१८	वित्त	३५५	९	विधुवन	३८७	४
वाहद्विषत्	१८८	४	विग्रह	२९८	१०४	विदर	३८२	९९	विधुवन	३८७	४
वाहन	२८४	५८	विग्रह	३९२	२२	विदर	३८७	५	विधुवन	३५९	२४
वाहस	८८	५	विग्रह	२५९	२८	विदल	४५९	३२	विनयप्राहिन्	३५९	२४
वाहित्य	२७८	३९	विग्रह	३९२	२२	विदारक	९६	१०	विना	४४४	३
वाहिनी	२८९	७८	विग्रह	३९२	२२	विदारी	१६५	११०	विनायक	७	१४
वाहिनीपति	२८९	८१	विग्रह	३९२	२२	विदारिगन्धा	१६७	११५	विनायक	१६	३८
वि	१९८	३३	विग्रह	३९२	२२	विदित	३८५	१०८	विनायक	३९८	६
विशति	३२९	८३	विग्रह	३९२	२२	विदिश	३८५	१०९	विनाश	३९३	२२
विकङ्कत	१४१	३७	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विनाशोन्मुख	३७९	९१
विकच	१२९	७	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विनीत	२८०	४४
विकर्तन	४०	२९	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विनीत	३५९	२५
विकलाङ्ग	२१७	४६	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विन्दु	३६०	३०
विकसा	१५९	९०	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विन्ध्य	१२४	३
विकसित	१२९	८	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विन्ध्य	३६०	३०
विकस्वर	३६०	३०	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विन्ध्य	१२४	३
विकार	३९१	१५	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विन्ध्य	३६०	३०
विकासिन्	३६०	३०	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विन्ध्य	१२४	३
विकिर	१९८	३३	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विन्ध्य	३६०	३०
विकिरण	१५६	८०	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विन्ध्य	१२४	३
विकुर्वीण	३५४	७	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विन्ध्य	३६०	३०
विकृत	७८	१९	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विन्ध्य	३६०	३०
	२२१	५८	विग्रह	३९२	२२	विदु	३८५	१०९	विन्ध्य	३६०	३०

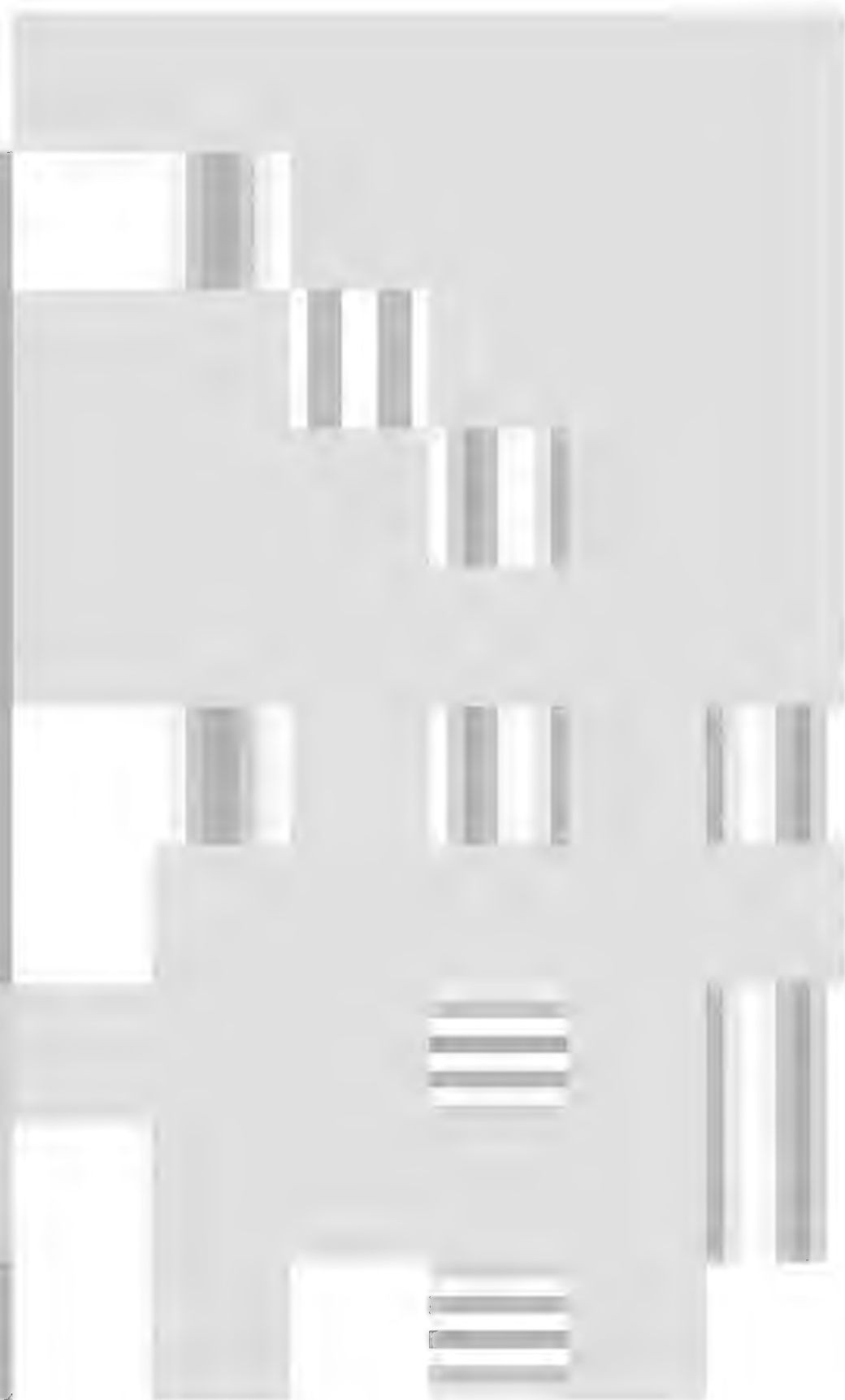
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विपाशा	१०५	३३	विरल	३७१	६६	विशल्या	१५६	८३	विषाणी	१६९	११९
विपिन	१२७	१	विराज्	२६७	१	विशल्या	१७४	१३६	विषुव	४८	१४
विपुल	३६९	६१	विराव	७०	२३	विशल्या	४२४	१५५	विषुवत्	४८	१४
विप्र	{ २५० २५१	२ ४	विरिधि	८	१७	विशसन	३००	११४	विषकम्भ	१२२	१७
विप्रकार	३९१	१५	विरूपाक्ष	१३	३२	विशास्त्र	१७	४०	विधिकर	१२८	३३
विप्रकृत	३६३	४१	विरोचन	{ ४० ४१५	३० १०८	विशास्त्रा	३८	२२	विप्रय	११२	६
विप्रकृष्टक	३७२	६८	विरोध	८०	२५	विशाय	३९५	३२	विष्टर	४२६	१६९
विप्रतीसार	८०	२५	विरोधन	३९२	२१	विशारण	३००	११२	विष्टरध्वजम्	९	१८
विप्रयोग	३९४	२८	विरोधोक्ति	६८	१६	विशारद	४१२	१५	विष्ट	९१	३
विप्रलब्ध	३६३	४१	विल	{ ८६ १२६	१ ६	विशाल	३६९	६०	विष्टा	२५५	६८
विप्रलम्भ	{ ८५ ३९४	३६ २८	विलक्ष	३५९	२६	विशालता	२४२	११४	विष्णु	९	१८
विप्रलाप	६८	१६	विलक्षण	३८६	२	विशालत्वञ्	१३६	२३	विष्णुकान्ता	१६३	१०४
विप्रश्रिका	२०९	२०	विलम्बित	७४	९	विशाला	१८१	१५६	विष्णुपद	३९	२
विप्रुष	९५	६	विलम्भ	३९४	२८	विशिख	२९३	८६	विष्णुपरी	१०८	३१
विप्रुव	३९१	१४	विलाप	६८	१६	विशिखा	११७	३	विष्णुरथ	१३	२९
विबन्ध	२२०	५५	विलास	८२	३१	विशेषक	२४५	१२३	विष्य	३६४	४५
विबुध	५	७	विलीन	३८२	१००	विश्राणन	२५९	२९	विष्यन्	४४७	१३
विभव	३३१	९०	विलेपन	{ २४८ ३९४	१३३ २७	विश्राव	३९४	२८	विष्यक्सेन	९	१९
विभाकर	४०	२८	विलेपी	३२०	५०	विश्रुत	३५५	९	विष्यक्सेनप्रिया	१७८	१५१
विभावरी	४४	४	विलेशय	८९	८	विश्व	{ ६ ३१५ ३७१	१० ३८ ६५	विष्यक्सेना	१४७	५६
विभावसु	{ २२ ४० ४३७	५६ ३० २२६	विवध	४१३	९६	विश्वकह	३४५	२२	विष्यन्	३६१	३४
विभीतक	१४७	५८	विवर	८६	१	विश्वकर्मन्	४१६	१०९	विष	{ १०७ १०८	४ ४२
विभूति	१६	३६	विवर्ण	३४३	१६	विश्वकेतु	१२	२७	विषकण्ठिका	१०६	२५
विभूषण	२३८	१०१	विवश	३६४	४४	विश्वमेवज	३१५	३८	विषप्रसून	१०८	४१
विभ्रम	८२	३१	विवस्वत्	{ ४० ४०६	२९ ५७	विश्वंभर	९	२२	विमर	२०१	३१
विभ्राज्	२३८	१०१	विवाद	६६	९	विश्वंभरा	११०	२	विमर्जन	२५९	२९
विमनस्	३५४	८	विवाह	२६६	५६	विश्वसृज्	८	१७	विमर्पण	३९३	२३
विमर्दन	३९०	१३	विवाह	२६६	५६	विश्वस्ता	२०७	११	विमर्षाद्	८५	३६
विमला	१७६	१४३	विविक्त	{ २७३ ४११	२२ ८२	विश्वा	१६२	९९	विमर	९९	१७
विमलात्मक	३६८	५५	विविध	३८०	९३	विश्वास	२७३	२३	विमरिन्	३६१	३१
विमातृज	२११	२५	विविधिकर	१९८	३३	विष	२२५	६८	विमिनी	१०७	३९
विमान	२०	४८	विवेक	२६१	३८	विष	{ ९० ४३६	९ २२३	विमृत	३७७	८६
वियत्	२९	२	विव्वोक	८२	३१	विषधर	८९	७	विमृत्वर	३६१	३१
वियदुःज्ञा	२१	४९	विश्	{ २५० २३४ ४३२	२ १ २१४	विषमच्छद	१३६	२३	विमृत्वर	३६१	३१
विशम	३९२	१८	विशङ्कट	३६९	६०	विषय	{ ५७ ११३ ४२३	७ ८ १५२	विमृत्वर	३६१	३१
विश्यात	३५९	२५	विशद	५९	१२	विषयिन्	५८	८	विमृत्वर	३७७	८६
विश्याम	३९२	१८	विशद	५९	१२	विषयैव	९०	११	विमृत्वर	३६१	३१
विरजस्तमस्	२६३	४५	विशर	३००	११५	विषा	१६२	९९	विमृत्वर	३६१	३१
विरति	३९६	३७				विषाण	४०६	५६	विमृत्वर	३६१	३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विस्मृत	३७८	८६	वीरुष	१३०	९	वृद्धिजीविका	३०३	४	वेदि	२५५	१८
विस	५९	१२	वीर्य	८२	२९	वृद्धोक्ष	३२३	६१	वेदिका	१२२	१६
विसम्भ	{ २७३ ४२०	{ २३ १३५	वीर्य	{ २२२ ४२१	{ ६२ १५४	वृद्धाजीव	३०३	५	वेध	३८८	८
विससा	२१५	४१	वीवध	४१३	९६	वृन्त	१३३	१५	वेधनिका	३४८	३३
विहग	१९८	३२	वुक	१५६	८१	वृन्द	२०१	४०	वेधमुख्यक	१७५	१३५
विहङ्ग	१९८	३२	वुक	१८९	७	वृन्दारक	{ ५ ३९९	{ ९ १६	वेधसू	{ ८ ४३७	{ १७ २२८
विहङ्गम	१९८	३२	वुकधूप	{ २४६ २४६	{ १२८ १२९	वृन्दिष्ठ	३८६	११२	वेधित	३८२	९९
विहङ्गिका	३४७	२९	वृक्कण	३८३	१०३	वृश्चन	३४८	३२	वेपथु	८६	३८
विहसित	८५	३५	वृक्ष	१२८	५	वृश्चिक	{ १९२ १९१	{ १४ १४	वेमन्	३४६	२८
विहस्त	३६४	४३	वृक्षमेदिनू	३४९	३४	वृश्चिक	{ ३९८ ५२	{ ७ २४	वेला	४३१	१९८
विहायस्	{ २९ १९८	{ २ ३२	वृक्षरुहा	१५६	८२	वृष	{ १६३ १६८	{ १०३ ११६	वेल्ह	१६४	१०६
विहायित	२५९	२९	वृक्षवाटिका	१२७	२	वृष	{ १६८ ३२२	{ ११६ ५९	वेल्हज	३१४	३५
विहार	३९१	१६	वृक्षादन	३४९	३४	वृष	{ ३२२ ४३६	{ ५९ २२०	वेल्हित	{ ३७२ ३७८	{ ७१ ८७
विहल	३६४	४४	वृक्षादनी	१५६	८२	वृषण	२२८	७६	वेश	११६	२
वीकाश	४३४	२१५	वृक्षाम्ल	३१४	३५	वृषण	२२८	७६	वेशन्त	१०३	२८
वीचि	९४	५	वृजिन	{ ५१ ३७२	{ २३ ७१	वृषदंशक	१८८	६	वेशमन्	११७	४
वीणा	७२	३	वृजिन	{ ४१५ ३८९	{ १०९ ८	वृषध्वज	१३	३४	वेशमभू	१२३	१९
वीणादण्ड	७३	७	वृत्	३८९	८	वृषध्वज	१३	३४	वेश्या	२०९	१९
वीणावाद	३४२	१३	वृत्ति	३८९	८	वृषन्	{ १७ १५८	{ ४२ ८७	वेश्याजनस०	११६	२
वीत	२७९	४३	वृत्त	{ ३७२ ३७९	{ ६९ ९२	वृषभ	३२२	५९	वेष	२२७	९९
वीतंस	३४६	२६	वृत्त	{ ४१० ६६	{ ७८ ७	वृषल	३२९	१	वेष्टित	३७९	९०
वीतिहोत्र	२२	५३	वृत्तान्त	{ ४०८ ३०२	{ ६३ १	वृषस्यन्ती	२०७	९	वेसवार	३१४	३५
वीथी	{ १२८ ४१२	{ ४ ८७	वृत्ति	{ ४०९ ४०९	{ ७३ ७३	वृषा	१५८	८७	वेहत	३२५	६९
वीध्र	३६८	५५	वृत्ति	{ ३०२ ३०२	{ १ २	वृषाकपायी	४२४	१५६	वै	{ ४४४ ४४७	{ ५ १५
वीनाह	१०४	२७	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृषाकपि	४१९	१३०	वैकक्षक	२४८	१३६
वीर	{ ७७ ७७	{ १७ १८	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृषी	२६४	४६	वैकुण्ठ	९	१८
वीरण	१८४	१६४	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृष्टि	३३	११	वैजनन	२१४	३९
वीरतर	१८४	१६४	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृष्टि	३३	११	वैजयन्त	१९	४६
वीरतरु	१४४	४५	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृष्टि	३३	११	वैजयन्तिक	२८८	७१
वीरपत्नी	२०८	१६	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृष्टि	३३	११	वैजयन्तिका	१५०	६५
वीरपान	२९८	१०३	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृष्टि	३३	११	वैजयन्ती	२९७	९९
वीरभार्या	२०८	१६	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृष्टि	३३	११	वैज्ञानिक	३५३	४
वीरमातृ	२०८	१६	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृष्टि	३३	११	वैणव	{ १३४ २६४	{ १८ ४५
वीरवृक्ष	१४३	४२	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृष्टि	३३	११	वैणविक	३४२	१३
वीरसू	२०८	१६	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृष्टि	३३	११	वैणिक	३४२	१३
वीरहन्	२६६	५२	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृष्टि	३३	११	वैणुक	२७८	४१
वीराशंस	२९७	१००	वृत्ति	{ ४०९ ४२५	{ ७३ १६४	वृष्टि	३३	११	वैतसिक	३४३	१४
			वृद्धि	३८९	९	वृद्धि	३८८	६	वैतनिक	३४३	१५
						वृद्धि	३८८	६	वैतरणी	९१	३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैतालिक	२९६	९७	व्यवाय	२६६	५७	व्योमयान	२०	४८	शक्रपुष्पी	१७४	१३६
वैदेहक	{ ३४० ३२८	३ ७८	व्यसन	४२७	१२०	व्योष	३३९	१११	शक्र	३६२	३६
वैदेही	१६१	९६	व्यसनार्ति	३६४	४३	व्रज	{ २०१ ४०२	३९ ३०	शक्रर	१३	३०
वैद्य	२२१	५७	व्यस्त	३७३	७२	व्रज्या	{ २६० २९६	३६ ९५	शक्र	{ १०० १२९ २९५	२० ८ ९३
वैद्यमानु	१६३	१०३	व्याकुल	३६४	४३	व्रण	२२०	५४	शक्र	{ २९ १०१ १७२ ४००	७१ २३ १३० १८
वैधात्र	२१	५१	व्याकोश	१२९	७	व्रत	२६१	३८	शक्र	{ १०१ १७२ ४००	२३ १३० १८
वैधेय	३६५	४८	व्याघ्र	{ १८६ ३६९	१ ५९	व्रतति	{ १३० ४०८	९ ६७	शक्रनक	१०१	२३
वैतनेय	१३	२९	व्याघ्रनख	१७२	१२९	व्रतिन्	२५३	७	शक्लिनी	१७१	१२६
वैनीतक	२८५	५८	व्याघ्रपाद	१४१	३७	व्रात	२०१	३९	शची	१९	४५
वैमात्रेय	२११	२५	व्याघ्रपुच्छ	१४५	५०	व्रात्य	२६६	५३	शचीपति	१७	४३
वैयाघ्र	२८३	५३	व्याघ्राट	१९२	१५	व्रीडा	७९	२३	शटी	१८०	१५४
वैर	८०	२५	व्याघ्री	१६०	९३	व्रीहि	{ ३०६ ३०८	१५ २१	शठ	३६५	४६
वैरनिर्यातन	३००	११०	व्याज	{ ८२ ८४	३० ३३	व्रीहिमेद	३०८	२०	शणपर्णी	१७८	१४९
वैरशुद्धि	३००	११०	व्याड	४०४	४२	व्रीहेय	३०३	६	शणपुष्पिका	१६४	१०७
वैरिन्	२६९	१०	व्याडायुध	१७२	१२९	श.			शणसूत्र	९८	१६
वैवधिक	३४३	१५	व्याध	३४५	१२	शकट	२८३	५३	शण्ड	२६९	९
वैवस्वत	२४	५९	व्याधि	{ १७१ २१८	१२६ ५१	शकल	३५	१६	शतकोटि	२०	४७
वैशाख	{ ४८ ३२६	१६ ७४	व्याधिघात	१३६	२४	शकलिन्	९९	१७	शतक्रु	१०५	३३
वैश्य	३०२	१	व्याधित	२२१	५८	शकुन	१९८	३२	शतपत्र	१०७	४०
वैश्रवण	२८	६९	व्यान	२६	६३	शकुनि	१९८	३२	शतपत्रक	१९३	१६
वैश्वानर	२२	५३	व्यापाद	५६	४	शकुन्त	{ १९८ ४०७	३२ ५८	शतपवी	१९१	१३
वैसारिण	९९	१७	व्याप्य	१७१	१२६	शकुन्ति	१९८	३२	शतपर्वन्	१८२	१६१
वौषट्	४४५	८	व्याम	२३२	८७	शकुल	१००	१९	शतपर्विका	{ १६२ १८२	१०२ १५८
व्यक्त	४०७	६२	व्याल	{ ८९ ४३१	७ १९६	शकुलाक्षक	१८२	१५९	शतपुष्पा	१७९	१५२
व्यक्ति	५५	३१	व्यालप्राहिन्	९०	११	शकुलादनी	{ १५७ १६५	८६ १११	शतप्रास	१५४	७६
व्यग्र	४३०	१९०	व्यास	३९२	२२	शकुलार्भक	९९	१७	शतमन्यु	१७	४२
व्यजन	२५०	१४०	व्याहार	६३	१	शक्रुत्	२२५	६७	शतमान	४६०	३४
व्यञ्जक	७७	१६	व्युत्थान	४१७	११८	शक्ररकरि	३२३	६२	शतमूली	१६२	१००
व्यजन	{ ४१७ ४५७	११६ २३	व्युष्टि	४०३	३८	शक्ति	{ २७२ २९७ ४०८	१९ १०२ ६६	शतवीर्या	१८२	१५९
व्यङ्ग्यक	१४५	५१	व्यूढ	४०४	४५	शक्तिधर	१७	४०	शतवेधिन	१७६	१४१
व्यलय	३९५	३३	व्यूढकङ्कट	२८६	६५	शक्तिहेतिक	२८७	६९	शतहृदा	२५	९
व्यलास	३९५	३३	व्यूति	३४७	२८	शक्र	{ १७ १५०	४२ ६६	शताङ्ग	२८२	५१
व्यथा	९२	३	व्यूह	{ २०१ २९० ४४०	३९ ७९ २३८	शक्रधनुस्	३३	१०	शतावरी	१६२	१०१
व्यध	३८८	८	व्यूहपाणि	२९०	७९	शक्रपादप	१४६	५३	शत्रु	{ २६९ २६९	९ ११
व्यध्व	११५	१६	व्योकार	३४१	७				शनैश्चर	४०	२६
व्यय	३९२	१७	व्योमकेश	१३	३४				शनैस्	४४८	१७
व्यलीक	३९९	१२	व्योमन्	२९	१				शपथ	६६	९
व्यवधा	३४	१२									
व्यवहार	६६	९									

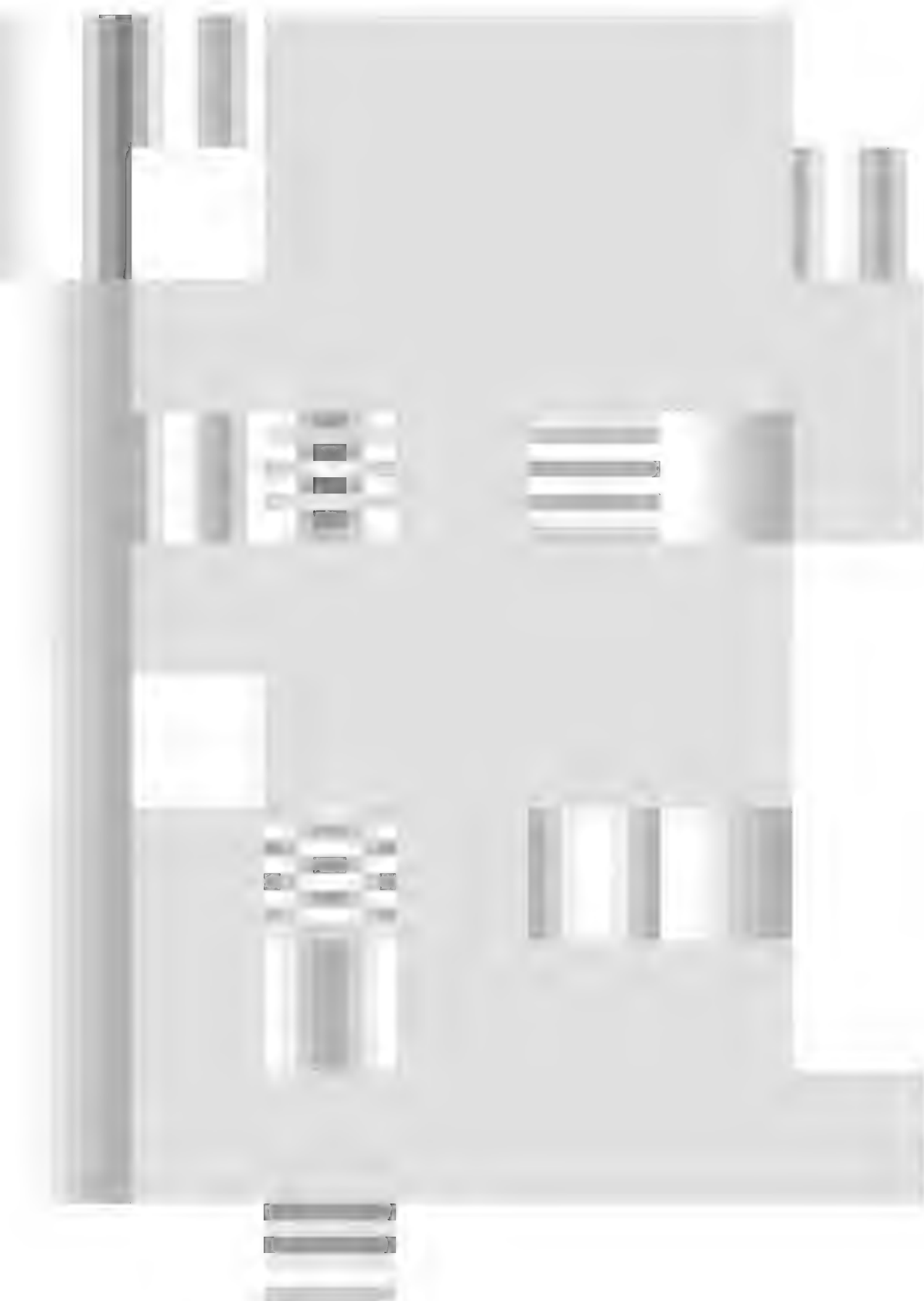
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शपन	६६	९	शर	{ १८३ १६२		शश्वत्	{ ४४१ २४३		शाम्बरी	३४२	११
शफ	२८२	४९	शरजन्मन्	१७	३९		{ ४४३ १		शार	४२६	१६६
शफरी	९९	१८	शरण	४०६	५३	शाष्प	१८५	१६८	शारङ्ग	१९३	१६
शबर	३४४	२०	शरद्	{ ५० १९		शास्त	{ ५२ २६		शारदा	{ १३६ २३	
शबरालय	१२३	२०		{ ५० २०			{ ३८५ १०९		शारदी	१६५	१११
शबल	६२	१७	शरभ	१९०	११	शस्त्र	{ २९१ ८२		शारिफल	३५२	४६
शबली	३२५	६७		{ ४१३ ९३			{ ४२८ १७९		शारिवा	१६६	११२
	{ ५७ ७		शरव्य	२९२	८६	शास्त्रक	३३४	९८	शार्कर	११३	११
शब्द	{ ६३ ७०	२२	शराभ्यास	२९२	८६	शास्त्रमार्ज	३४१	७	शार्ङ्गिन्	९	१९
शब्दग्रह	२३५	९४	शरारि	१९६	२५	शास्त्राजीव	२८७	६७	शार्दूल	{ १८६ १	
शब्दन	३६२	३८	शरारु	३६०	२८	शास्त्री	२९५	९२		{ ३६९ ५९	
शम	३८७	३	शराव	३१३	३२	शस्यमञ्जरी	३०८	२१	शार्वेर	४२९	१८८
शमथ	३८७	३	शरावती	१०५	३४	शस्यशृक	३०८	२१	शाल	११०	१९
शमन	{ २४ २५८	५८ २६	शरासन	२९१	८३	शाक	{ १७४ ३१३	१३६ ३४	शाला	{ ११८ १३१	६ ११
शमनस्वसृ	१०५	३२	शरीर	२२६	७०	शाकट	३३१	६४	शालावृक	३९९	१२
शमल	२२५	६७	शरीरास्थि	२२५	६९	शाकुनिक	३४२	१४	शालि	३०९	२४
शमित	३८१	९७	शरीरिन्	५५	३०	शाक्तीक	२८७	६९	शालीन	३५९	२६
शमी	{ १४६ ३०९	५२ २३	शर्करा	{ ११३ ३१७ ४२७	११ ४३ १७५	शाक्यमुनि	८	१४	शालूक	१०७	३८
शमीधान्य	३०९	२४	शर्करावत्	११३	११	शाक्यसिंह	८	१५	शालूर	१०२	२४
शमीर	१४६	५२	शर्करिल	११३	११	शाखा	१३१	११	शालेय	{ १६३ ३०३	१०५ ६
शम्पा	३२	९	शर्मन्	५२	२५	शाखानगर	११६	२	शाल्मलि	१४४	४६
शम्ब	२०	४७	शर्व	१३	३०	शाखामृग	१८७	३	शाल्मलीवेष्ट	१४४	४७
शम्बर	{ ९३ १९०	४ १०	शर्वरा	२९५	९३	शाखिन्	१२८	५	शावक	२००	३८
शम्बरी	१५८	८७	शर्वरी	४४	३	शाङ्गिक	३४१	८	शाबर	१३९	३३
शम्बल	४६०	३४	शर्वाणी	१६	३७	शाटक	४६०	३३	शाश्वत	३७३	७२
शम्बाकृत	३०४	९	शल	१८९	७	शाटी	४६१	३८	शाश्वत	३७३	७२
शम्बूक	१०२	२३	शलभ	१९७	२८	शाठ्य	८२	३०	शाष्कुलिक	३९६	४०
शम्बली	२०९	१९	शलल	१८९	७	शाण	३४८	३२	शासन	२७३	२५
शम्भु	{ १३ ४२०	३० १३५	शलली	१८९	७	शाणी	४५२	९	शास्तृ	७	१४
शम्भ्या	३०६	१४	शल्लाड	१३३	१५	शाण्डिल्य	१३९	३२	शान्न	४२८	१७९
शय	२३१	८१	शलक	३९९	१३	शात	{ ५२ ३७९	२५ ९१	शान्नविद्	३५४	६
शयन	{ ८५ २४९	३६ १३८	शल्य	{ १४६ १८९ २९५	५३ ७ ९३	शतकुम्भ	३३३	९४	शिक्य	३४७	३०
शयनीय	२४९	१३७	शव	३०१	११८	शात्रव	२६९	११	शिक्यित	३७९	८९
शयाडु	३६१	३३	शश	१९०	११	शाद	{ ९६ ४१२	९ ९०	शिक्षा	६४	४
शयित	३६१	३३	शशधर	३४	१५	शादहरित	११३	१०	शिक्षित	३५३	४
शयु	८८	५	शशलोमन्	३३८	१०७	शाद्वल	११३	१०	शीखण्ड	१९८	३१
शय्या	२४९	१३७	शशादन	१९२	१४	शान्त	३८१	९७	शीखण्डक	२३६	९६
			शशोर्ण	३३८	१०७	शान्ति	३८७	३	शिखर	{ १२५ १३१	४ १२
						शाबर	१३९	३३	शिखरिन्	{ १२३ ४१५	१ १०६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिखा	२४ १९८ २३६ ४००	५७ ३१ ९७ १९	शिल्पशाला	११९	७	शुक	१७३ १९५	१३२ २१	शुष्मम्	२२	५४
शिखावत्	२२	५५	शिव	१३ ५२	३० २५	शुकनास	१४७	५७	शुक	३०९	२३
शिखावल	१९८	३०	शिवक	३२६	७३	शुक्त	४११	८३	शुककीट	१९१	१४
शिखिग्रीव	३३५	१०१	शिवमल्ली	१५६	८१	शुक्ति	१०१ १७२	२३ १३०	शुकधान्य	३०९	२४
शिखिन्	१९८ ४१५	३० १०६	शिवा	१६ १४६ १४८ १७१ १८८ ४३४	३७ ५२ ५९ १२७ ५ २१२	शुक	३९ ४९ २२२	२५ १६ ६२	शुकशिम्ब	१५८	८७
शिखिवाहन	१७	४०				शुकविष्य	७	१२	शूद	३३९	१
शिशु	१३८ ३१३	३१ ३४	शिशिर	३६ ५०	१९ १८	शुक्ल	५९	१२	शूद्रा	२०८	१३
शिशुज	३३८	११०	शिशु	२००	३८	शुच्	८०	२५	शूद्री	२०८	१३
शिङ्गाण	३३४	९८	शिशुक	९९	१८				शून्य	३६८	५६
शिञ्जित	७१	२४	शिशुत्व	२१५	४०	शुचि	२२ ४९ ५९ ७७ ४०२	५६ १६ १२ १७ २६	शूर	२८९	७७
शिञ्जिनी	२९२	८५	शिशुमार	१००	२०	शुण्ठी	३१४	३८	शूरण	१८१	१५७
शिति	४११	८३	शिश्र	२२८	७६	शुण्डा	३५१	४०	शूर्प	३१०	२६
शितिकण्ठ	१३	३२	शिश्चिदान	३६४	४६	शुद्रि	१०५	३३	शूल	४३१	१९७
शितिसारक	१४१	३८	शिष्टि	२७३	२६	शुद्धान्त	१२० ४०८	१२ ६६	शूलाकृत	३१८	४५
शिपिविष्ट	४०२	३४	शिष्य	२५३	११	शुनक	३४५	२२	शूलिन्	१३	३०
शिफा	१३१	११	शीकर	३३	११	शुनी	३४५	२२	शूल्य	३१८	४५
शिफाकन्द	१०८	४३	शीघ्र	२७	६४	शुभ	५२ ४५७	२५ २३	शृङ्गल	२४०	१०९
शिविका	२८३	५३		३६ ३६	१९ १९	शुभंयु	३६६	५०	शृङ्गलक	३२७	७५
शिविर	२७६	३३	शीत	१३८ १४० ४५७	३० ३४ २२	शुभान्वित	३६६	५०	शृङ्गला	२७८	४१
शिरस्	२३६	९५	शीतक	३४४	१८	शुभ्र	५९ ४३०	१२ १९२	शृङ्ग	१२५ १७६ ४०१	४ १४२ २६
शिरस्त्र	२८६	६४	शीतली	३६ १७८	१९ १४९	शुभ्रदन्ती	३१	५	शृङ्गवेर	३१४	३७
शिरस्य	२३७	९८	शीतशिव	१६३ १७० ३१६	१०५ १२२ ४२	शुभ्रांशु	३४	१४	शृङ्गाटक	११५	१७
शिरा	२२४	६५	शीतशिव	३५१ ४६०	४१ ३४	शुल्क	२७४	२७	शृङ्गार	७७	१७
शिरिष	१४९	६३	शीर्ष	२३६	९५	शुल्ब	३३४ ३४६ ४५७	९७ २७ २३	शृङ्गिणी	३२४	६६
शिरोग्र	१३१	१२	शीर्षक	२८६	६३	शुश्रूषा	२६०	३५	शृङ्गी	१०२ १६२ १६८	२५ १०० ११६
शिरोधि	२३३	८८	शीर्षच्छेद्य	३६४	४५	शुषि	८६	२	शृङ्गीकनक	३३३	९६
शिरोरत्न	२३८	१०२	शीर्षण्य	२३७ २८६	९८ ६४	शुषिर	७२ ८६	४ १	शृत	३८१	९५
शिरोरुह	२९८	९५	शील	८० ४३२	२६ २०१	शुषिरा	१७२	१२९	शेखर	२४८	१३६
शिरोस्थानि	२२६	६९				शुष्कमांस	२२३	६३	शेफस्	२२८	७६
शिल	३०३	२				शुष्ण	२९७	१०२	शेफालिका	१५२ ४५१	७० ७
शिला	१२१ १२४	१३ ४							शेमुषी	५५	१
शिलाजतु	३३६	१०४							शेख	१४०	३४
शिली	१०२	२४							शेवधि	२९	७१
शिलीमुख	४००	१८							शेवाल	१०७	३८
शिलोच्चय	१२३	१							शेष	८८	४
शिल्प	३४९	३५							शैक्ष	२५३	११
शिल्पिन्	३४०	५							शैखरिक	१५८	८८
									शैल	१२३	१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शैलालिन्	३४२	१२	श्याम	१४७	५५	श्रुत	४१०	७७	श्वाविध्	१८९	७
शैलध	{ १३९	३२	श्यामाक	१६५	१०८	श्रुति	{ ६४	३	श्वित्र	२२०	५४
शैलेय	१७०	१२३	श्याल	१६६	११२	श्रेणी	{ २३५	९४	श्वेत	{ ५९	१२
शैवल	१०७	३८	श्याव	४२१	१४३	श्रेयस्	{ ४०९	७३	श्वेतगरुत्	{ ३३३	९६
शैवल्लिनी	१०४	३०	श्येत	१८४	१६५	श्रेयसी	{ १२८	४	श्वेतमरिच	{ ४१०	७९
शैशव	२१५	४०	श्येन	२१२	३२	श्रेष्ठ	{ ३४०	५	श्वेतमरिच	१९६	२३
शोक	८०	२५	श्येनपाता	६१	१६	श्रोण	{ ५२	२४	श्वेतरक्त	३३८	११०
शोचिष्केश	२२	५४	श्रद्धा	५९	१२	श्रोणि	{ ५७	६	श्वेतरक्त	६१	१५
शोचिस्	४३	३४	श्रद्धालु	१९२	१५	श्रोणिफलक	{ ३६९	५८	श्वेतसुरसा	१५२	७१
शोण	{ ६१	१५	श्रयण	४५१	६	श्रोत्र	{ १४८	५९	ष.		
शोणक	{ १०५	३४	श्रवण	४१४	१०२	श्रोत्रिय	{ १५७	८४	षट्कर्मन्	२५१	४
शोणरत्न	१४७	५७	श्रवण	२१०	२१	श्रौषद	{ १६१	९७	षट्पद	१९८	२९
शोणित	३३२	९२	श्रवण	{ ३६०	२७	श्लक्ष्ण	२१८	४८	षडभिज्ञ	७	१४
शोथ	२१९	५२	श्रवण	३९०	१२	श्लेष	२२७	७४	षडानन	१७	३९
शोथघ्नी	१७८	१४९	श्रवण	२३५	९४	श्लेषण	२२७	७४	षडग्रन्थ	१४५	४८
शोधनी	१२३	१८	श्रवण	२३५	९४	श्लेषण	२३५	९४	षडग्रन्था	१६२	१०२
शोधित	{ ३१८	४६	श्रवण	३८	२२	श्लेषण	२५२	६	षडग्रन्थिका	१८०	१५४
शोफ	२१९	५२	श्रवण	३२०	५०	श्लेषण	४४५	८	षड्ज	७१	१
शोभन	३६७	५२	श्रवण	२५९	३१	श्लेषण	३६९	६१	षण्ड	{ १०८	४२
शोभा	३५	१७	श्रवण	२४	५९	श्लेषण	३९०	११	षण्ड	{ ३३३	६२
शोभाजन	१३८	३१	श्रवण	३९०	१२	श्लेषण	२२२	६०	षष्टिक्य	३०४	७
शोष	२१९	५१	श्रवण	४९	१६	श्लेषण	२२३	६२	षण्मातुर	१७	४०
शोक	२०२	४३	श्रवण	४९	१६	श्लेषण	२२२	६०	स.		
शौकिकेय	९०	१०	श्री	{ १२	२७	श्लेषण	१४०	३४	संयत	२९८	१०६
शौण्ड	३५९	२३	श्रीकण्ठ	२९१	८२	श्लेषण	३९७	२	संयत	३६३	४२
शौण्डिक	३४२	१०	श्रीघन	१३	३२	श्लोक	५२	२५	संयम	३९२	१८
शौण्डी	१६१	९७	श्रीद	७	१४	श्लोक	१६१	९८	संयम	३९२	१८
शौण्डीदनि	८	१५	श्रीपति	२८	६९	श्लोक	३४५	२२	संयुग	२९८	१०५
शौरि	९	२१	श्रीपति	९	२१	श्लोक	२६२	४०	संयोजित	३८०	९२
शौर्य	२९७	१०२	श्रीपति	{ १५०	६६	श्लोक	३४४	२०	संराव	७०	२३
शौलिक	३४१	८	श्रीपति	{ ४०६	५३	श्लोक	{ ८६	२	संलाप	६८	१६
शौकल	३५८	१९	श्रीपति	१४२	४०	श्लोक	{ ४५७	२२	संवत्सर	५०	२०
श्रयोत	३८९	१०	श्रीपति	१४०	३६	श्लोक	२१९	५२	संवत्	४४७	१६
श्रमदान	३०१	११८	श्रीपति	१३९	३२	श्लोक	३०३	२	संवन्न	३८७	४
श्रमशु	२३७	९९	श्रीपति	१६०	९५	श्लोक	{ २१२	३१	संवर्त	५१	२२
श्याम	{ ६०	१४	श्रीपति	{ १४२	४०	श्लोक	{ २१४	३७	संवर्तिका	१०९	४३
श्यामल	{ ४२१	१४३	श्रीपति	{ ३५६	१४	श्लोक	४२२	१४६	संवसथ	१२३	१९
	६०	१४	श्रीपति	३५६	१४	श्लोक	२१२	३१	संवहन	३९३	२२
			श्रीपति	३४६	१२९	श्लोक	२१४	३७	संविद्	{ ५५	१
			श्रीपति	२४५	१२५	श्लोक	४४९	२२	संविद्	{ ५७	५
			श्रीपति	१५२	६९	श्लोक	{ २५	६१	संवीक्षण	{ ४१३	९२
			श्रीपति			श्लोक	{ १४६	५२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संवीत	३७९	९०	संघिघ	३२१	५५	संजवन	११८	६	सनत्कुमार	२१	५१
संवेग	८४	३४	संकट	३७७	८५	संजवर	२४	५७	सना	४४८	१७
संवेद	३८८	६	संकर	१२३	१८	संज्ञपन	३००	११३	सनातन	३७३	७२
संवेश	८५	३६	संकर्षण	११	२४	संज्ञा	४०२	३३	सनाभि	२१३	३३
संव्यान	२४३	११८	संकलित	३८०	९३	संज्ञु	२१७	४७	सनि	२६०	३२
संशप्तक	२९६	९८	संकल्प	५६	२	सटा	२३७	९७	सनीड	३७१	६७
संशय	५६	३	संकसुक	३६४	४३	संढीन	२००	३७	संतत	२७	६५
संशयापन्नमानस	३५४	५	संकाश	३५०	३७	सत्	{ २५१ ४११	{ ५ ८३	संतति	२५०	१
संश्रव	५७	५	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	{ १ ८५ ५७	सतत	२७	६५	संतप्त	३८३	१०२
संश्रुत	३८५	१०९	संकुल	{ ६९ ३७७	{ १९ ८५	सती	२०५	६	संतमस	८७	४
संश्लेष	३९५	३०	संकोच	२४५	१२४	सतीनक	३०६	१६	संतान	{ २१ २५०	{ ५० १
संसक्त	३७२	६८	संकन्दन	१७	४४	सतीर्थ	२५४	१२	संताप	२४	५७
संसद्	२५५	१५	संकम	३९३	२५	सतम	३६९	५८	संतापित	३८३	१०२
संसरण	{ ११६ ४०६	{ १८ ५५	संक्षेपण	३९२	२१	सत्त्व	{ ५४ ४३४	{ २९ २१३	संदान	३२६	७३
संसिद्धि	८६	३७	संख्य	२९८	१०४	सत्पथ	११५	६६	संदानित	३८०	९५
संस्कारहीन	२६६	५३	संख्या	५६	२	सत्य	{ ७० ४२३	{ २२ १५४	संदाव	३००	१११
संस्कृत	४११	८१	संख्यात	३७१	६४	सत्यंकार	३२९	८२	संदित	{ ३७७ ३८०	{ ८६ ९५
संस्तर	४२५	१६१	संख्यावत्	२५१	५	सत्यवचस्	२६३	४३	संदेशवाच्	६८	१७
संस्तव	३९३	२३	संख्येय	३२९	८३	सत्याकृति	३२९	८२	संदेशहर	२७१	१६
संस्ताव	३९५	३४	सङ्ग	३९४	२९	सत्यानृत	३०३	३	संदेह	५६	३
संस्त्याय	४२३	१५१	संगत	६९	१८	सत्यापन	३२९	८२	संदोह	२०१	३९
संस्था	२७४	२६	संगम	{ ३९४ ४६०	{ २९ ३४	सत्र	४२८	१८१	संद्राव	३००	१११
संस्थान	४१८	१२४	संगर	४२६	१६६	सत्रा	४४४	४	संधा	४१४	१०२
संस्थित	३०१	११७	संगीर्ण	३८५	१०९	सत्रिन्	२७०	१५	संधान	३५१	४२
संस्पर्शा	१७९	१५४	संगूढ	३८०	९३	सत्वर	२७	६५	संधि	{ २७१ ३९०	{ १८ ११
संस्फोट	२९८	१०५	संग्रह	६६	६	सदन	११७	५	संभिनी	३२५	६९
संहत	३७४	७५	संग्राम	२९८	१०५	सदस्	२५५	१५	संभ्या	४४	३
संहतजानुक	२१७	४७	संग्राह	{ २९४ ३९१	{ ९० १४	सदस्य	२५५	१६	सन्नकट्ट	१४०	३५
संहति	२०१	४०	संघ	२०२	४१	सदा	४४९	२२	संनद्ध	२८६	६५
संहनन	२२६	७०	संघात	२०१	३९	सदागति	२५	६१	संनय	४२३	१५१
संहार	९१	२	सचिव	४३३	२०६	सदातन	३७३	७२	संनिकर्षण	३९३	२३
संहृति	६६	८	सज्जम्बाल	११३	१०	सदानीरा	१०५	३३	संनिकृष्ट	३७१	६६
सकल	३७१	६५	सज्ज	२८६	६५	सदृक्ष	३४९	३६	संनिधि	३९३	२३
सकृत्	४४०	२४२	सज्जन	{ २५१ २७६	{ ३ ३३	सदृश्	३४९	३६	संनिवेश	१२३	१९
सकृत्प्रज	१९४	२०	सज्जना	२७९	४२	सदृश	३४९	३६	सपन्न	२६९	१०
सकुफला	१४६	५२	संचय	२०१	३९	सदेश	३७१	६७	संपदि	{ ४४३ ४४६	{ ३ ९
सक्थि	२२७	७३	संचारिका	२०९	१७	सद्यन्	११७	४	सपथ्या	{ २५४ २६०	{ १४ ३४
सखि	२७०	१२				सद्यस्	४४६	९	सपिण्ड	२१३	३३
सखी	२०७	१२				सध्यच्	३६१	३४			
सह्य	२७०	१२									
सगर्भ्य	२१३	३४									
सगोत्र	२१३	३४									

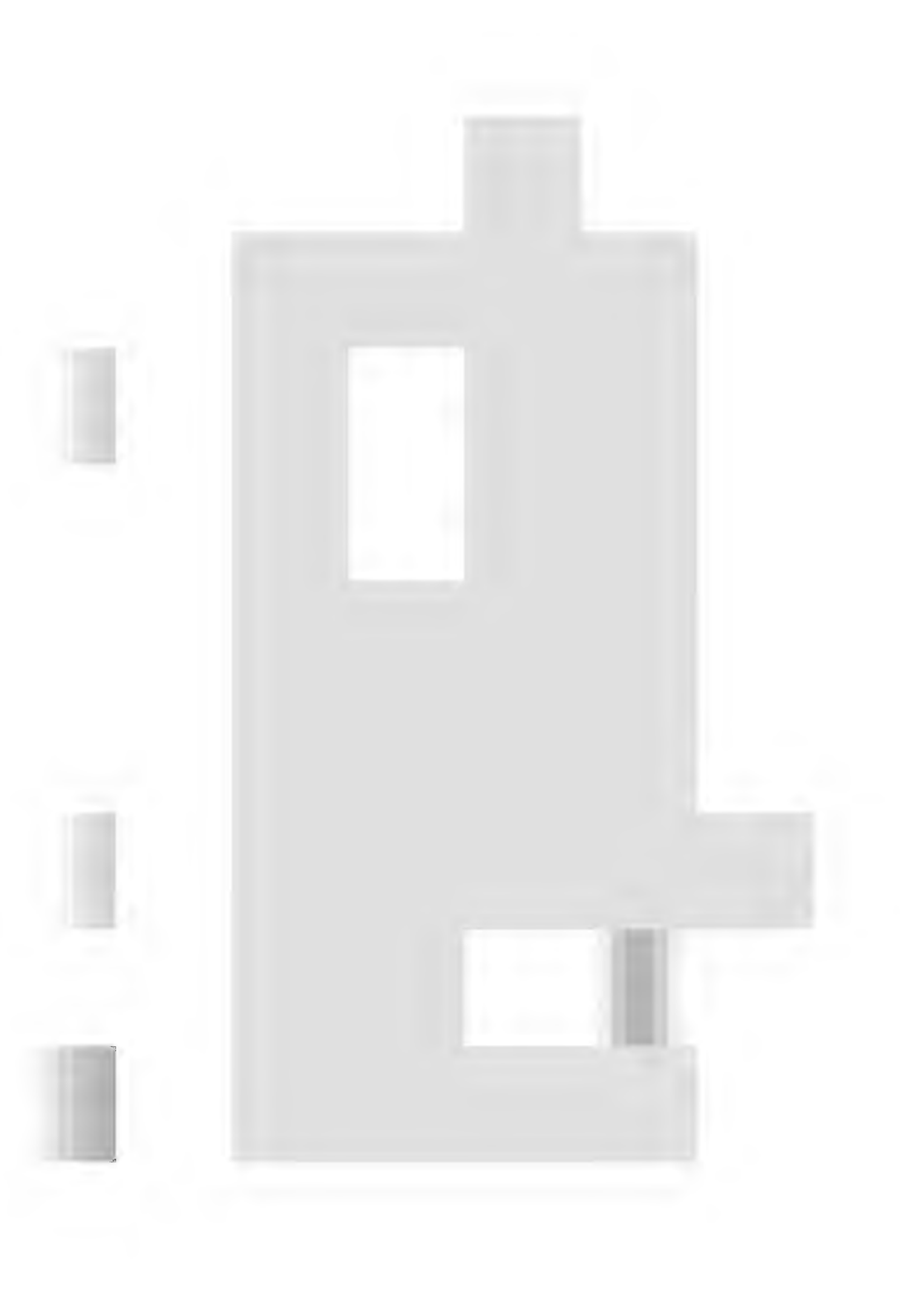
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सपीति	३२१	५५	समर्धक	३५४	७	समुदाय	{ २०१ ४०	२६	सरघा	१९७	२६
सप्तकी	२४०	१०८	समर्थाद	३७१	६७		{ २९८ १०६	१२	सरठ	१९१	१२
सप्ततन्तु	२५४	१३	समवर्तिन्	२४	५८	समुद्र	४५४	१७	सरणा	१७९	१५२
सप्तपर्ण	१३६	२३	समवाय	२०१	४०	समुद्रक	२४९	१३९	सरणि	१९४	१५
सप्तर्षि	४०	२७	समष्टिका	१८१	१५७	समुद्रत	३५८	२३	सरमा	३४५	२२
सप्तला	{ १५३ १७६	७२ १४३	समसन	३९२	२१	समुद्ररण	४०६	५५	सरल	{ १४८ ३५५	६ ८
सप्तार्चिस्	२२	५६	समस्त	३७१	६५	समुद्र	९२	१	सरलद्रव	२४६	१२९
सप्ताश्व	४०	२९	समस्या	६६	७	समुद्रान्त	{ १५९ १६८ १७३	९२ ११६ १३३	सरला	१६४	१०८
सप्ति	२८०	४४	समा	५०	२०	समुन्दन	३९४	२९	सरस्	१०३	२८
सब्रह्मचारिन्	२५४	११	समांसमीना	३२६	७२	समुन्	३८४	१०५	सरसी	१०३	२८
सभर्तृका	२०७	१२	समाकर्षिन्	५९	११	समुन्नद	४१५	१०३	सरसीरुह	१०७	४०
सभा	{ ११८ २५५ ४२०	६ १५ १३७	समाघात	२९८	१०५	समुपजोषम्	४४६	१०	सरखत्	{ ९२ ४०७	१ ५७
सभाजन	३८८	७	समाज	२०२	४२	समूह	१८९	९	सरखती	{ ६२ १०५	१ ३४
सभासद	२५५	१६	समाधि	{ ५७ ४१४	५ ९८	समूह	२०१	३९	सरित्	१०४	२९
सभास्तार	२५५	१६	समान	{ २६ ३४९ ४१८	६३ ३७ १२७	समूह	२५६	२०	सरित्पति	९२	२
सभिक	३५२	४४	समानोदर्य	२१३	३४	समुद्र	३८९	११	सरीसृप	८९	७
सभ्य	{ २५१ २५५	३ १६	समालम्भ	३९४	२७	समुद्रि	३८९	१०	सर्ग	४००	२२
सम	{ ३४९ ३७१	३६ ६४	समावृत्त	२५३	१०	संमृष्ट	३१८	४६	सर्ज	१४३	४४
समग्र	३७१	६५	समासाद्य	३८०	९२	संपत्ति	२९१	८२	सर्जक	१४३	४४
समज्ञा	{ १५९ १७६	९० १४१	समासार्था	६६	७	संपद्	२९१	८१	सर्जरस	२४६	१२७
समज	२०२	४२	समाहार	३९१	१६	संपराय	४२१	१५०	सर्प	८९	६
समज्ञा	६७	११	समाहित	३८५	१०९	संपरायक	२९८	१०४	सर्पराज	८८	४
समज्या	२५५	१५	समाहृति	६६	६	संपाक	१३६	२३	सर्पिस्	३२०	५२
समज्ञस	२७३	२४	समाह्वय	३५२	४६	संपुटक	२४९	१३९	सर्व	३७१	६४
समधिक	३७४	७५	समित्	२९८	१०६	संप्रति	४४९	२३	सर्वसहा	११०	३
समंततस्	४४७	१३	समिति	{ २५५ २९८ ४०९	१५ १०६ ७०	संप्रदाय	३८८	७	सर्वज्ञ	{ ७ १३	१३ ३३
समन्तदुग्धा	१६४	१०६	समिध्	१३२	१३	संप्रधारणा	२७३	२५	सर्वतस्	४४७	१३
समन्तभद्र	७	१३	समीक	२९८	१०४	संप्रहार	२९८	१०५	सर्वतोभद्र	{ १२० १४९	१० ६२
समन्वितलय	७२	३	समीप	३७१	६६	संफुल्ल	१२९	७	सर्वतोभद्रा	१४०	३५
समम्	४४४	४	समीर	२५	६२	संबारारि	१२	२६	सर्वतोमुख	९३	४
समय	{ ४३ ४२२	१ १४९	समीरण	{ २५ १५५	६२ ७९	संबाध	३७७	८५	सर्वदा	४४९	२२
समया	{ ४४२ ४४५	२५२ ७	समुच्चय	३९१	१६	संभेद	१०६	३५	सर्वधुरावह	३२४	६६
समर	२९८	१०४	समुच्छ्रय	४२३	१५२	संभोजनी	१२३	१८	सर्वधुरीण	३२४	६६
समर्थ	४१२	८७	समुज्झित	३८४	१०७	संमूर्च्छन	३८८	६	सर्वमङ्गला	१६	३७
समर्थन	२७३	२५	समुत्पिञ्ज	२९७	९९	सम्यच्	७०	२२	सर्वरस	२४६	१२७
			समुदक्क	३७९	९०	सम्राज्	२६७	३	सर्वलिङ्गिन्	२६३	४५
			समुदब	२०१	४०	सरक	३५१	४३	सर्ववेदस्	२५३	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्वसंनहन	२९५	९४	सहाय	२८८	७१	सामान्य	{ ५५ ३१	सिंही	{ १६३ १०३		
सर्वानुभूति	१६४	१०८	सहायता	३९६	४०		{ ३७६ ८२		{ १६७ ११४		
सर्वान्नभोजि	३५८	२२	सहिष्णु	३६१	३१	सामि	४४२	२४९	सिकता	४०९	७३
सर्वान्नोन्न	३५८	२२	सांयान्निक	९७	१२	सामिधेनी	२५६	२२	सिकतामय	९६	९
सर्वान्निसार	२९५	९४	सांयुगीन	२८९	७७	सामुद्र	३१७	४१	सिकतावत्	११४	११
सर्वार्थसिद्ध	८	१५	सांवत्सर	२७०	१४	सांप्रतम्	{ ४४६ ११	४४९ २३	सिक्थक	३३८	१०७
सर्वौघ	२९५	९४	सांशयिक	३५४	५	साय	४४	३	सित	{ ५९ १३	
सर्षप	३०७	१७	साकम्	४४४	४	सायक	३९७	२		{ ३८० ९५	
सलिल	९३	३	साक्षात्	४४१	२४३	सायम्	४४८	१९		{ ३८२ ९८	
सल्लकी	१७०	१२४	सागर	९२	१	सार	{ १३१ १२	४२६ १७१	सितच्छत्रा	१७९	१५२
सव	२५४	१३	सावि	४४५	६		{ ४२६ १७१		सितशूक	३०६	१५
सवन	२६४	४७	सातला	१७६	१४३	सारङ्ग	४०१	२३	सिता	{ १८२ १५८	
सवयस्	२७०	१२	साति	{ ३९६ ३८	४०८ ६७	सारथि	२८५	५९		{ ३१७ ४३	
सवितृ	४०	३१	सातिसार	२२१	५९	सारमेय	३४५	२१	सिताभ्र	२४७	१३०
सविध	३७१	६७	सात्त्विक	७७	१६	सारव	१०६	३६	सिताम्भोज	१०८	४१
सवेश	३७१	६७	सादिन्	{ २८५ ६०	४१५ १०७	सारस	{ १०७ ४०	१९५ २२	सिद्ध	{ ६ ११	
सव्य	३७७	८४	साधन	४१७	११९	सारसन	{ २४० १०९	२८६ ६३	सिद्धान्त	५६	४
सव्येष्ट	२८५	६०	साधारण	{ ३४९ ३७	३७६ ८२	सारिका	४५१	८	सिद्धार्थ	३०७	१८
सस्य	१३३	१५	साधित	३६२	४०	सार्थ	२०२	४१	सिद्धि	१६६	११२
सस्यसंवर	१४३	४४	साधिष्ट	३८६	११२	सार्थवाह	३२८	७८	सिद्धम	२१९	५३
सह	४४४	४	साधीयस्	४३९	२३५	सार्धम्	४४४	४	सिद्धमल	२२२	६१
सहकार	१३९	३३	साधु	{ २५१ ३	३६७ ५२	सार्द्र	३८४	१०५	सिद्धमला	४५२	१०
सहचरी	१५४	७५		{ ४१४ १०१		सार्वभौम	{ ३१ ४	२६७ २	सिध्य	३८	२२
सहज	२१३	३४	साधुवाहिन्	२८०	४४		{ १४३ ४४	११७ ३	सिध्रका	४५१	८
सहधर्मिणी	२०४	५	साध्य	६	१०	साल	{ ११७ ३	१२८ ५	सिनीवाली	४६	९
सहन	३६१	३१	साध्वस	७९	२१		{ १२८ ५		सिन्दुक	१५१	६८
सहभोजन	३२१	५५	साध्वी	२०५	६	सालपर्णी	१६७	११५	सिन्दुवार	१५१	६८
	{ ४८ १४	१०२	सानु	१२५	५	साला	३२३	६३	सिन्दूर	{ ३३७ १०५	
सहस	{ २९७ १०२	२३२	सांतपन	२६५	५२	साहस	२७२	२१		{ ४५९ ३१	
	{ ४४८ २३२		सान्त्व	{ ६९ १८	२७२ २१	साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३	सिन्धु	{ ९१ २	
सहसा	४४५	७	सांष्टिक	२७५	२९	साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३		{ ९२ १	
सहस्य	४८	१५	सान्द्र	३७१	६६	साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३	सिन्धुज	३१७	४२
सहस्रदंष्ट्र	९९	१८	सान्द्रस्निग्ध	३६०	३०	साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३	सिम्बा	३०९	२३
सहस्रपत्र	१०७	४०	सान्द्राव्य	२५८	२७	साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३	सिरा	२२४	६५
सहस्रवीर्या	१८२	१५८	साप्तमीन	२७०	१२	साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३	सिह	{ २४६ १२८	
सहस्रवेधि	३१६	४०	सामन्	{ ६४ ३	२७२ २१	साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३		{ ३९८ ९	
सहस्रवेधिन	१७६	१४१	सामाजिक	२५५	१६	साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३	सीता	३०६	१४
सहस्रांशु	४०	३१				साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३	सीत्य	३०४	८
सहस्राक्ष	१७	४४				साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३	सीमन्	१२३	२०
सहस्रिन्	२८६	६२				साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३	सीमन्त	४५५	१९
	{ १५३ ७३	११३				साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३	सीमन्तिनी	२०३	२
सहा	{ १५३ ७३	११३				साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३	सीमा	१२३	२०
	{ १५३ ७३	११३				साहस	{ २८६ ६२	३९७ ४३	सीर	३०५	१४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सीरपाणि	११	२४	सुपर्ण	१३	२९	सुवासिनी	२०६	९	सुग	२९४	९१
सीवन	३८७	५	सुपर्वन्	५	७	सुव्रता	३२६	७१	सुगाल	१८८	५
सीसक	३३७	१०५	सुपार्श्वक	१४३	४३	सुपम	३६७	५२	सुणि	२७९	४१
सीदुण्ड	१६४	१०५	सुप्रतीक	३१	४	सुषमा	३५	१७	सुनिका	२२५	६७
सु	{ ४४३ ४४४	{ २ ५	सुप्रयोगविशिख	२८७	६८	सुषवी	{ १८० ३१४	{ १५५ ३७	सुति	११४	१५
सुकन्दक	१७८	१४७	सुप्रलाप	६८	१७	सुषीम	३६	१९	सुपाटी	४६१	३८
सुकरा	३२५	७०	सुभगासुत	२१४	२४	सुषेण	१५१	६७	सुमर	१९०	११
सुकल	३५५	८	सुभिक्षा	१७०	१२४	सुषेणिका	१६५	१०८	सुष्टि	४०३	३९
सुकुमार	३७५	७८	सुम	१३४	१७	सुषेणिका	१६५	१०८	सेकपात्र	९८	१३
सुकृत	५२	२४	सुमन	३०७	१८	सुषु	{ ४४३ ४४८	{ २ १९	सेचन	९८	१३
सुकृतिन्	३५३	३	सुमनस्	{ १३४ १५३	{ ७ ७२	सुसंस्कृत	३१८	४५	सेतु	{ ११४ १३६	{ १४ २५
सुख	{ ५२ ४५७	{ २५ २३	सुमनोरजस्	१३४	१७	सुहृद्	२७१	१७	सेना	२८९	७८
सुखवर्चक	३३८	१०९	सुमेरु	२१	४९	सुहृदय	३५३	३	सेनाङ्ग	२७६	३३
सुखसंदोहा	३२६	७१	सुर	५	७	सुकर	१८७	२	सेनानी	{ १७ २८६	{ ३९ ६२
सुगत	७	१३	सुरङ्गा	४५१	८	सूक्ष्म	{ ३६९ ४२१	{ ६१ १४४	सेनामुख	२९०	८१
सुगन्धा	१६७	११४	सुरज्येष्ठ	८	१६	सूचक	३६५	४७	सेनारक्ष	२८५	६१
सुगन्धि	{ ५९ १६९	{ ११ १२१	सुरवीर्धिका	२१	४९	सूचि	४९१	८	सेवक	२६९	९
सुचरित्रा	२०५	६	सुरद्विष्	७	१२	सूत	{ २८५ ३३५ ३४० ४०७	{ ५९ ९९ ३ ६२	सेवन	३८७	५
सुचेलक	२४२	११६	सुरनिम्नगा	१०४	३१	सूतिकागृह	११९	८	सेवा	३०३	२
सुत	{ २११ ४०७	{ २७ ६०	सुरपति	१७	४३	सूतिमास	२१४	३९	सेव्य	१८४	१६४
सुतश्रेणी	१५८	८८	सुरभि	{ ५० ५३	{ १८ ११	सूतान	३४४	१९	सैहिकेय	४०	२६
सुतात्मजा	२१२	२९	सुरभी	१७०	१३७	सूत्र	३४७	२८	सैकत	९६	९
सुत्रामन्	१७	४२	सुरधि	२०	४८	सूत्रवेष्टन	३९३	२४	सैतवाहिनी	१०५	३३
सुत्या	२६४	४७	सुरलोक	४	६	सूद	{ ३११ ४१२	{ २८ ९१	सैनिक	२८५	६१
सुत्वन	२५३	१०	सुरवर्त्मन्	२९	१	सूना	४१६	११३	सैन्धव	{ २८० ३१६	{ ४४ ४२
सुदर्शन	१३	२८	सुरसा	१६७	११४	सूनु	२११	२७	सैन्ध	{ २८५ २८९	{ ६१ ७८
सुदाय	२७४	२८	सुरा	{ ३५० ४०६	{ ३९ ५२	सूनुत	६९	१९	सैरन्ध्री	२०९	१८
सुदूर	३७२	६९	सुराचार्य	३९	२४	सूपकार	३११	२७	सैरिक	३२४	६४
सुधर्मन्	२१	४८	सुरामण्ड	३५१	४२	सूर	४०	२८	सैरिभ	१८८	४
सुधा	{ २१ ४१४	{ ४८ १०२	सुरालय	२१	४९	सूरत	३५६	१५	सैरीयक	१५४	७५
सुधांशु	३४	१४	सुराष्ट्रज	१७२	१३१	सूरि	२५१	६	सोढ	३८१	९७
सुधी	२५१	५	सुवचन	६८	१७	सूरि	२५१	६	सोदप्रस	७०	२१
सुनासीर	१७	४१	सुवर्ण	{ ३३३ ३३०	{ ९४ ८६	सूर्य	३४९	३५	सोदर्थ	२१३	३४
सुनिषण्णक	१७८	१४९	सुवर्णक	१३६	२४	सूर्य	४०	२८	सोपल्लव	४७	१०
सुन्दर	३६७	५२	सुवलि	१६१	९५	सूर्यतनया	१०५	३२	सोपान	१२२	१८
सुन्दरी	२०४	४	सुवहा	{ १५२ १६७ १६९ १७० १७५	{ ७० ११५ ११९ १२३ १४०	सूर्यसुत	४२	३२	सोम	३४	१४
सुपथिन्	११५	१६				सूर्येन्दुसंगम	४६	८	सोमप	२५३	९
						सुक्रन्	२३४	९१	सोमपीथिन्	२५३	९
									सोमराजी	१६१	९५

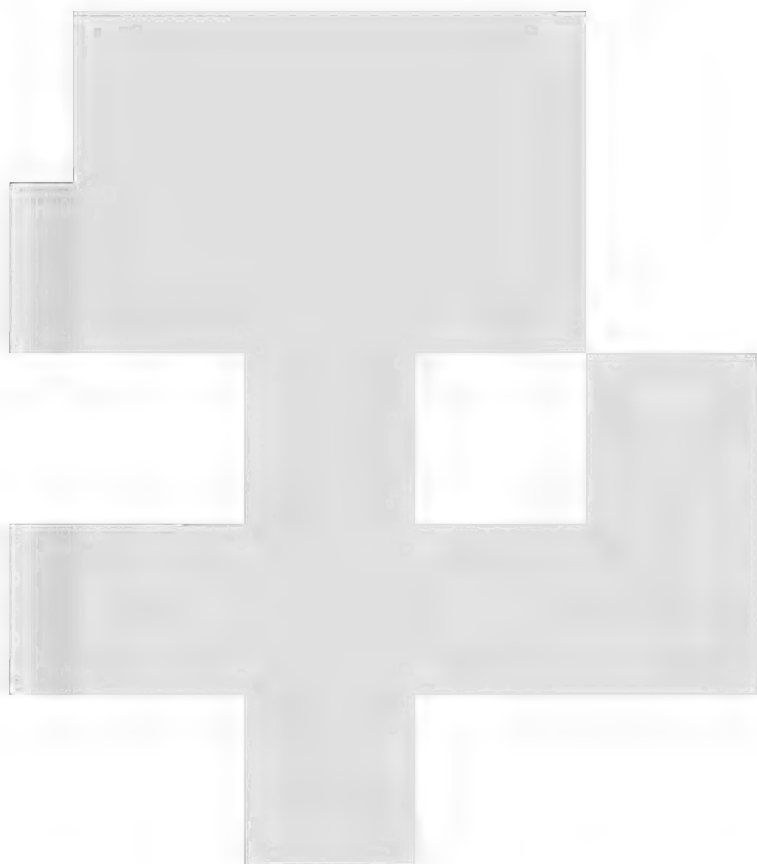
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सोमवल्क	{ १४५ ३९८	{ ५० ९	स्तम्ब	{ १३० ३०८	{ ९ २१	स्थायुक	२६८	७	सृष्टका	१७३	१३३
सोमवल्ली	१७५	१३७	स्तम्बकरि	३९५	३६	स्थाल	४५९	३२	सृष्टशी	१६०	९३
सोमवल्लिका	१६१	९५	स्तम्बघन	३०८	२१	स्थाली	३१२	३१	सृष्टि	३८९	९
सोमवल्ली	१५६	८३	स्तम्बघ्न	३९५	३५	स्थावर	३७३	७३	सृष्टा	८१	२७
सोमोद्भवा	१०५	३२	स्तम्बघ्न	३९५	३४	स्थाविर	२१५	४०	सृष्ट	३९१	१४
सोष्ठुठन	७०	२१	स्तम्बघ्न	३९५	३४	स्थासक	२४४	१२२	सृष्टा	९०	९
सौगन्धिक	{ १०६ १८४ ३३६	{ ३६ १६६ १०२	स्तम्ब	४२०	१३५	स्थावृ	३७३	७३	सृष्टानि	३८९	९
सौचिक	३४०	६	स्तव	६७	११	स्थिति	{ २७४ ३९२	{ २६ २१	सृष्टि	२२८	७५
सौदामनी	३२	९	स्तिमित	३८४	१०५	स्थिरतर	३७३	७३	सृष्टि	३७०	६३
सौध	११९	१०	स्तुत	३८५	११०	स्थिरा	{ ११० १६७	{ २ ११५	सृष्ट	{ १२९ ३७६	{ ७ ८१
सौभागिनेय	२११	२४	स्तुति	६७	१२	स्थिरायु	१४४	४६	सृष्टन	३८७	५
सौम्य	{ ४० ४२५	{ २६ १६१	स्तुतिपाठक	२९६	९७	स्थिराण्यु	१४४	४६	सृष्टण	३८९	१०
सौरमेय	३२२	६०	स्तूप	४५५	१९	स्थूणा	{ ३४९ ४०५	{ ३५ ५१	सृष्टण	३८९	१०
सौरमेयी	३२४	६६	स्तेन	३४५	२४	स्थूल	{ ३६९ ४३३	{ ६१ २०४	सृष्टि	२४	५७
सौराष्ट्रिक	९०	१०	स्तेम	३९४	२९	स्थूलक्षय	३५४	६	सृष्टि	१४१	३८
सौरि	४०	२६	स्तेय	३४६	२५	स्थूलशाटक	२४३	११६	सृष्टि	३३	१०
सौवर्चल	{ ३१७ ३३८	{ ४३ १०९	स्तैन्य	३४६	२५	स्थूलशायक	४२२	१४८	सृष्टि	३८६	११३
सौविद	२६८	८	स्तोक	३६९	६१	स्थूलोद्यय	४२२	१४८	सृष्टि	{ ४४४ ४४८	{ ५ १७
सौविदल	२६८	८	स्तोकक	१९३	१७	स्थूणम्	३७३	७३	सृष्टि	१२	२५
सौवीर	{ १४१ ३१५ ३३५	{ ९३ ३७ १००	स्तोत्र	६७	११	स्थूणिय	१७३	१३३	सृष्टि	१३	३३
सौहिल्य	३२२	५६	स्तोम	{ २०१ ४२१	{ ३९ १४१	स्थौरिन्	२८१	४६	सृष्टि	८५	६
स्कन्द	१७	३९	स्त्री	२०३	२	स्त्रव	३८९	९	सृष्टि	८१	१९
स्कन्ध	{ १३० १४१ २२९ ४१४	{ १० ३८ ७८ १०३	स्त्रीधर्मिणी	२०९	२०	स्त्रातक	२६३	४३	सृष्टि	२६	६४
स्कन्धशाखा	१३१	११	स्त्रीपुंस	२०१	३८	स्त्रान	२४४	१२२	सृष्टि	{ ११७ २८३	{ २६ ५१
स्कल	३८३	१०४	स्थण्डिल	२५६	१८	स्त्रायु	२२४	६६	सृष्टि	२८५	६०
स्कलन	८५	३६	स्थण्डिलशायी	२६३	४४	स्त्रिगथ	{ २७० ३१८ ३५६	{ १२ ४६ १४	सृष्टि	२२५	६७
स्कलित	२९९	१०८	स्थपति	{ २५३ ४०७	{ ९ ६१	स्त्र	१२४	५	सृष्टि	३८०	९२
स्तन	२२९	७७	स्थल	१११	५	स्त्रा	३८०	९२	सृष्टि	{ ३१० ३८३	{ २६ १०१
स्तनंधयी	२१५	४१	स्थली	१११	५	स्त्रा	२०६	९	सृष्टि	३८७	५
स्तनपा	२१५	४१	स्थविर	२१६	४२	स्त्रा	१६४	१०५	सृष्टि	१४७	५७
स्तनयिष्ठ	३२	६	स्थविष्ठ	३८५	१११	स्त्रा	१६४	१०५	सृष्टि	१३७	२८
स्तनित	३२	८	स्थाणु	{ १३ ४०५ १२९	{ ३४ ४९ ८	स्त्रा	१६४	१०५	सृष्टि	१४८	१३५
स्तनक	१३३	१६	स्थाण्डिल	२६३	४४	स्त्रा	८०	२७	सृष्टि	३९०	९
स्तनधरोमन्	१८७	२	स्थान	४१७	११७	स्त्रा	{ ५७ ३९१	{ ७ १४	सृष्टि	३२५	६९
स्तन	३२७	७६	स्थानीय	११६	१	स्त्रा	{ २५९ २७० ४३४	{ २५ १३ २१४	सृष्टि	{ १०४ १७६ १५७	{ ३० १४२ ८३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हिका	४५१	८	हिरण्यरेतस्	२२	५५	हृष्ट	३८३	१०३	हैयजवीन	३२१	५२
हिङ्गु	३१६	४०	हिरण्	{ ४४४	३	हृष्टमानस	३५४	७	होतृ	३५५	१७
हिङ्गुनिर्यास	१४९	६२	हिरण्	{ ४४५	७	हे	४४५	७	होम	२५४	१४
हिङ्गुल	४५५	२०	हिलमोचिका	१८१	१५७	हेति	{ २४	५७	होरा	४५२	१०
हिङ्गुली	१६७	११४	ही	४४५	९		{ ४०९	७१	होग्	४४९	२२
हिङ्गल	१४९	६१	हीन	{ ३८४	१०७	हेमकूट	१२४	३	होर	१०३	२५
हिण्डीर	३३७	१०५		{ ४१८	१२८	हेतु	५४	२८	हादिनी	१०४	३०
हिन्ताल	१८६	१६९	हुतभुक्प्रिया	२५६	२१	हेमदुग्धक	१३५	२२	हमिष्ठ	३८६	११२
			हुतभुज्	२२	५५	हेमन्	{ ३३३	९४	हम	{ २१७	४६
हिम	{ ३६	१८	हुम्	{ ४४२	२५२		{ ४५७	२३		{ ३३२	७०
	{ ३६	१९		{ ४४८	१८	हेमन्त	४९	१८	हम्यगवेषुक	१६८	११७
	{ ४५७	२२	हृति	{ ६६	८	हेमपुष्पक	१४९	६३	हम्याज	१७६	१४२
हिमवत्	१२४	३		{ ३८८	८	हेमपुष्पिका	१५२	७१			
हिमवालुका	२४७	१३०	हृष्ट	२२	५२	हेमाद्रि	२१	४९	हादिनी	{ २०	४७
हिमसंहति	३६	१८	हृणीया	३९५	३२					{ ३२	९
हिमांशु	३४	१३		{ ५५	३१	हेरम्ब	१६	३८		{ ११६	११२
हिमानी	३६	१८	हृद्	{ २२३	६४	हेला	८२	३२	ही	७९	२३
हिमावती	१७५	१३८	हृदय	२२३	६४	हेपा	२८१	४७	हीन	३७९	९१
			हृदयंगम	६९	१८	हे	४४५	७	हीन	३७९	९१
हिरण्य	{ ३३२	९१	हृदयालु	३५३	३				हीन	३७९	९१
	{ ३३३	९४	हृद्य	३६७	५३	हिमवती	{ १६	३६	हीन	३७९	९१
	{ ३३१	९०	हृषीक	५८	८		{ १४८	५९	हीन	३७९	९१
हिरण्यगर्भ	८	१६	हृषीकेश	९	१८		{ १६३	१०३	हीन	३७९	९१
हिरण्यबाहु	१०५	३४					{ १७५	१३८	हीन	३७९	९१

इति मूलशब्दानुक्रमिका ।

॥ श्रीः ॥

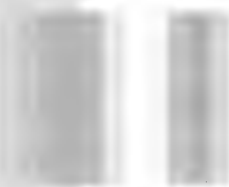
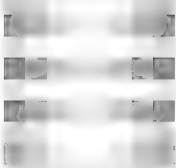
अथ टीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अक्षीव	१३८	३१	अतिरस	१८४	१६३	अपर	२७८	४०	अर्चि	२३	५७
अगर	२४६	१२६	अतिरुज	१८८	५	अपरेद्युस्	४४८	२०	अर्चित	३६३	९८
अगस्ति	३७	२०	अधरात्	४४९	२३	अपापति	२५	६१	अर्जुनी	१८५	१६८
अशुशिक्षपा	१४९	६२	अधरेण	४४९	२३	अपापित्त	२३	५६	अर्तन	७९	२१
अभिज्वाला	१६९	११८	अधरेद्युस्	४४८	२०	अपोगण्ड	२१७	४६	अर्थगम	२७४	२७
अग्रिम	२१६	४३	अधस्	८६	१	अपोदका	१८१	१५७	अर्दनि	४५५	१९
अग्रीय	२१६	४३	अधामार्गव	१५८	८८	अपोदिका	१८२	१५८	अर्धचोलक	२४४	११८
अग्नेदिधिषू	२१०	२३	अधिपाङ्ग	२८६	६३	अभितस्	४४७	१३	अर्बुद	४५७	२४
अग्र्य	२१६	४३	अधोलोक	८६	१	अभिपतित	३७१	६७	अल	३३६	१०३
अच्छ	१८७	४	अध्यण्डा	१५८	८६	अभिधाति	२६९	११	अलगर्ध	८८	५
अच्छा	९८	१४	अन	४४६	११	अभिशस्ति	२६०	३२	अलवाल	१०४	२९
अजकव	१५	३५	अनघ	२	१	अभीक्षणम्	४४३	६६	अलाम्बु	१८१	१५६
अजकाव	१५	३५	अनध्यक्ष	३७५	७९	अभीषु	४३६	२१९	अलिन्	१९२	१४
अजननि	३९६	३९	अनम	२५१	४	अभ्यसूया	८०	२४	अलिप्रिया	१४६	५४
अजस्रम्	२७	६६	अनमितपञ्च	३६६	४८	अभ्यास	३७१	६७	अलीक	२३४	९२
अजहा	१५८	८६	अनार्थज	२४६	१२६	अभ्यूष	३१८	४७	अवग्राह	३६६	३९
अजिता	१७३	१३१	अनिमिष	३१२	३०	अभ्योष	३१८	४७	अवटि	८७	२
अजीजक	१५	३५	अनिरुद्धहिणी	१२	२७	अमण्ड	१४६	५१	अवदान	१८४	१६५
अङ्कुर	१२८	४	अनुकर्षन्	२८४	५७	अमा			अवदाहेष्ट	१८४	१६५
अङ्गोल	१३८	२९	अनुतर्ष	३५१	४३	अमामसी			अवरोह	१३१	११
अङ्गण	१२०	१३	अनुत्तर	९७	११	अमामासी	४६	८	अववाद	६७	१४
अङ्गदा	२३९	१०७	अनुदात्त	६५	४	अमावसी				४१३	८९
अङ्गरागक	२४८	१३३	अनुपम	३१८	४	अमावासी			अवलम्बन	३७६	८३
अङ्गहारि	७७	१६	अनुबन्धी	४१४	९८	अमानस्य	९२	३	अवि	३७७	२०
अङ्गारिका	३९	२५	अनुष्टुम्	२५७	२२	अमृतासङ्ग	३३५	१०१	अविम	१५१	६७
अङ्गिरस	३९	२४	अनेडमूक	३६२	३८	अमोघ	१६४	१०६	अव्यय	४	६
अङ्गुरि	२३१	८२	अन्तरिक्ष	२९	१	अमोघा	१४६	५४	अशन	१४३	४४
अङ्गुरीयक	२३९	१०७	अन्तिका	७६	१५	अम्बक	१५	३३	अशनपर्णी	१७८	१४९
अङ्गुल	२३१	८२	अन्ध	४१५	४	अम्बुनामन्(मूले)	१४५	४३	अशोक	१५७	८५
अङ्गुस्	५२	२३	अन्यतरेद्युस्	४४८	२०	अम्बिका	१४३	४३	अश्र	२९५	९३
अङ्गुलिका	१६०	९२	अन्येद्युस्	४४८	२०	अयस्कर	३४१	७	अश्रप	२५	५९
अटरुषक	१६३	१०३	अन्वीक्षण	३९५	३०	अयस्कार	३४१	७	अश्रुप्रलय	७७	१६
अटा	२६०	३५	अन्वेषण	३९५	३०	अयुत	४५७	२४	अश्वत्थ	१३५	२१
अडहु	१४८	६०	अपगा	१०४	३०	अरघट्ट	४५४	१८	अश्वत्था	१३५	२१
अणव्य	३०४	७	अपतिनी	२०७	११	अरम्	२७	६४	अश्वयुज्	४९	१७
अणी	२८४	५६	अपदान	३८७	३	अरति	१२२	१७	अषाढक	४९	१६
अतिजगती	२५७	२२	अपध्वस्त	३६३	९४	अरिष्टा	१५८	८५	अष्टवर्ग	२७२	१९
						अर्घवध	१३६	२३	अष्टापदी	३५२	४६

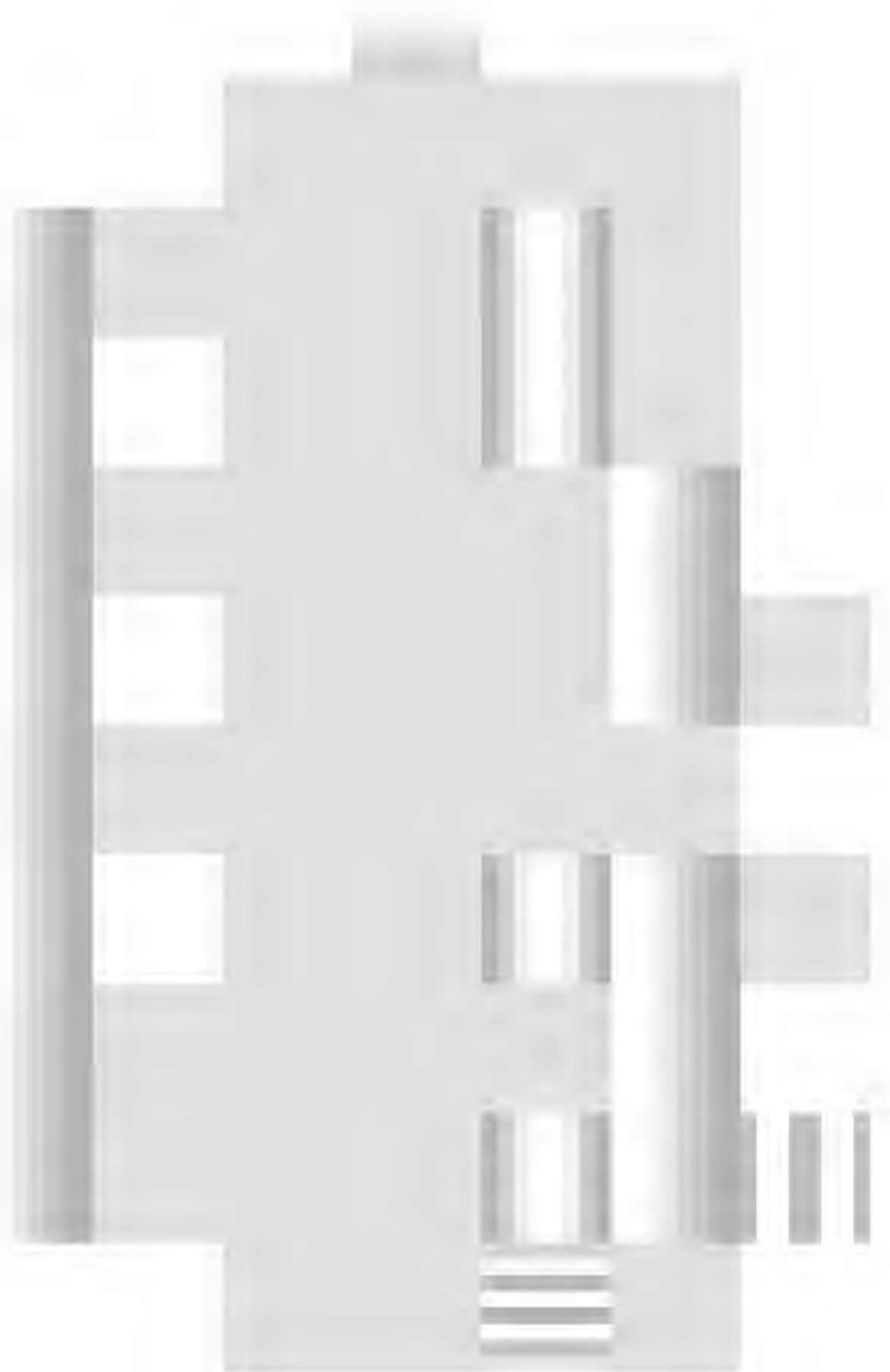
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
असंहत	२९०	७९	आय	२७४	२७	उट	११८	६	उष्णिह	२५७	२२
असिक्तिका	२०९	१८	आरभटी	४०९	७३	उत्तरातस्	४४९	२३	ऊर्ध्वकर्मन्	९	१८
असुक्षण	७९	२३	आरोह	{ २४२	११४	उत्तरात्	४४९	२३	ऊर्ध्वकु	२१७	४७
असुरा	७	१२		{ ४४०	१०	उत्तरेण	४४९	२३	ऊर्ध्वलोक	५	६
असूक्ष्ण	७९	२३	आर्ति	४०८	६८	उत्तरेद्युस्	४४८	२०	ऊर्वरा	१११	४
असुधरा	२२३	६२	आर्द्रा	३८४	१०५	उत्तेजित	२८२	४८	ऊषणा	१६१	९७
असकण्टक	२९२	८७	आलि	१९२	१४	उत्तेरित	२८२	४८	ऊषा	१२	२७
अस्त्र	{ २२३	६४	आलिन्द	१२०	१२	उन्नास	७९	२१	ऊषापति	१२	२७
	{ ४२५	१६४	आलु	३१२	३१	उत्पल	१०७	३९	ऊष्म	५०	१८
अस्त्रपा	२५	५९	आवर्तनी	३४८	३३	उत्पला	१७१	१२६	ऊष्मन्	५०	१८
अस्त्रन्त	३११	२९	आवा(वा)धा	९२	३	उत्पिञ्जल	२९७	९९	ऊष्मा	५०	१८
अहहा	४४३	२५७	आवेग	३९४	२६	उद	९३	४	ऊर्णाव	३१२	३२
अहितुण्डिक	९०	११	आशयाश	२३	५४	उदमान	४५२	९	ऊर्ति	९१	२
अहो	४४५	९	आशङ्का	७९	२१	उदास	६५	४	ऊर्तीया	७९	२१
आक्रोश	६८	१५	आशिर	२५	५९	उद्धारण	४०६	५५	ऊर्ध्व	११	४४
आक्षारण	६८	१५	आशिस्	८९	७	उद्धर्षण	८५	३५	ऊर्ध्व	१२	२७
आखुपर्णिका	१५८	८८	आशी	८९	७	उद्दान	३८१	९७	ऊर्ध्वकेतन	१२	२७
आगार	११८	५	आश्रय	३९०	११	उद्धमा	३११	२९	ऊर्ध्वकेतु	१२	२७
आगुर्	५७	५	आसन	२७८	४४	उद्दान	३८१	९७	ऊर्ध्व	२९३	८९
आमिसास्त	३७	२०	आसन्दिन्	१९१	१२	उन्दुर	१११	१२	ऊर्ध्वगन्धा	१७५	१३७
आग्रहायण	४८	१४	आसुर	७	१२	उन्मन्थ	३०१	११५	एकतर	३७६	८२
आघाट	१२३	२०	आसेचनक	३६७	५३	उन्मादन	१२	२५	एकपद	११५	१५
आजगव	१५	३५	आह	४४८	१८	उपकण्ठ	{ १२३	२०	एकल	३७६	८२
आजूर	९१	३	इक्षुरसोद	९३	२		{ २८२	४८	एकुक	११७	४
आणवीन	३०४	७	इज्जल	१४९	६१	उपकारी	१२०	१०	एडोक	११७	४
आणि	२८४	५६	इतरेद्युस्	४४८	२१	उपजोषम्	४४६	१०	एधा	३८९	१०
आणी	२८४	५६	इलर	३२३	६२	उपजोषम्	४४६	१०	एधा	१८०	१५५
आतङ्क	७९	२१	इन्दीवार	१०६	३७	उपासन	२६०	३५	एधा	१८०	१५५
आतापिन्	१९४	२१	इन्द्रगुप्त	१८४	१६५	उपोषण	२६१	३८	एलवालुक	१६९	१२१
आतार	९७	११	इन्द्रसरिस	१५१	६८	उपोषित	२६१	३८	ऐकाम्य	३७५	८०
आतगन्ध	३६३	४०	इभाख्य	१५०	६५	उम्य	३०४	७	ऐन्द्री	१६	३५
आत्रेय	२१०	२०	इरिण	४०६	५७	उरणाक्ष	१७७	१४७	ऐलविल	२८	६९
आदण्ड	१४६	५१	इर्वाह	१८०	१५५	उररी	४४२	२५४	ओष	२०१	३९
आनुपूर्व्य	२६१	३६	इला	३२४	६६	उरुबुक	१४५	५१	ओदनपाकी	१५४	७५
आपत्ति	२९१	८२	इलावृत	११२	६	उर्वाह	१८०	१५५	ओषधि	१२९	६
आपस्	९३	३	इली	२९४	९०	उलखल	१४०	३४	ओषध	२६१	३८
आपीनस	२१९	५१	इल्वल	३९	२३	उलसन	८५	३५	ओमीन	३०४	७
आप्य	१७१	१२६	इल्वला	३९	२३	उषण	३१४	३६	ओर्विषेय	३७	२०
आहतव्रतिन्	२६३	४६	ईषिता	१६	३६	उषती	६८	१८	क	९३	४
आमण्ड	१४६	५१	ईश्वरी	१६	३६	उषा	{ १२	२७	ककुद	४१३	९२
आमन्त्रण	३८८	७	ईषिका	{ २७७	३८		{ ३१२	३१	ककुट	२८६	५४
आमर्ष	८०	२६	उ	{ ३४८	३२		{ ४४४	६	कङ्कणी	२४१	११०
				३७	२१						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कङ्कत	२५०	१३९	करम्ब	३१९	४८	कामावशायित	१६	२६	कुचनन	२२९	७७
कङ्कती	२५०	१३९	करवालिका	२९४	९१	काचिपल	१७७	१४६	कुजा	३९	२५
कङ्कह	१९५	२२	कराली	२३	५६	कायस्था	१४७	५८	कुञ्जरपिप्पली	१६१	९८
कच(ठ)	१५१	४	कर्कट	४०	२७	कार	२७४	२७	कुञ्जरा	२७६	३४
कच्छप	२९	७१	कर्कटि	१८०	१५५	कारोत्तम	३५१	४२	कुटप	३३१	८९
कच्छपी	४१९	२१	कर्कराटुक	१९४	१९	कार्षक	३०३	६	कुटर	३२६	७४
कच्छा	११३	१०	कर्काख्य	२८१	४५	कालकण्ठ	४०३	४०	कुटखेह	३०७	१७
कज्जलध्वज	२४९	१३८	कर्ण	९७	१२	कालकृत	४१	२९	कुटङ्गक	४५४	१७
कट(ण्ट)किनी	१६२	१०१	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कालमेधी	१५९	९०	कुटाटङ्क	२९५	९२
कटप्र	१३३	१४	कर्मण्यभुज्	३५७	१९	कालंजर	१४	३०	कुटिला	१७३	१३३
कटभरा	१५७	८५	कर्वर	२५	६०	कालंजरी	१६	३६	कुटीर	२४४	१२०
कटि	२२८	७४	कर्वरी	३१६	४०	काला	{ १६ ३६ १४६ ५४		कुट्टिमित	८३	३२
कटुखेह	३०७	१७	कवुर	१८०	१५४	कालायनी	३०४	८	कुडमल	१३३	१६
कटौलवीणा	३४८	३१	कवुरा	२५	६०	काली	१६	३६	कुड्यमत्स्या	१९१	१२
कठिलक	१८०	१५४	कवर	३३६	१०३	कालीयक	१६२	१०१	कुणप	४५६	३०
कडंकर	३०९	२२	कल	३५	१५	कालेय	{ २२४ २४६ २४६ २९३	६६ १२६ ८९	कुणपी	२६०	३१
कणिका	३९९	१६	कलम्बी	{ १८२ ३१४	१५८ ३५	कालेयक	{ २२४ २४६ २९३	६६ १२६ ८९	कुण्डी	२१४	३६
कण्टक	४६०	३५	कलश	३१२	३१	कालेय	{ २२४ २४६ २९३	६६ १२६ ८९	कुय	११७	४
कण्टकिन्	१४५	४९	कलशीसुत	३७	२०	कालेयक	{ २२४ २४६ २९३	६६ १२६ ८९	कुन्ती	२९५	९३
कण्डुरा	१५८	८६	कलहनाशन	१४५	४८	काल्य	४४	२	कुन्द	२९	७१
कदल	१६६	११३	कलकल	९३	३	काल्यक	१७४	१३५	कुन्दुर	१९१	१२
कदला	१६६	११३	कलिकारक	१४५	४८	काव्या	३९	२५	कुपथ	११५	१६
कदम्बक	१४३	४१	कल्प	{ ६४ २५४	४ ११	काश	२१९	५२	कुमुद्	१०६	३७
कनीयस्	२१६	४३	कवाट	१२२	१७	काशी	२१९	५२	कुमोदक	१३	२८
कन्दराल	१३८	२९	कवित्थ	१३५	१२	काशी	२१९	५२	कुम्भ	{ ४० ४२०	२७ ३४
कन्दु	१९१	१२	कविय	४६१	३५	काश्मीर	२४५	१२४	कुम्भकारी	{ ३३६ ३४०	१०२ ६
कंधर	२३३	८८	कवी	४६१	३५	काश्यप	१११	२	कुम्भयोनि	३७	२०
कन्यका	४०	२७	कश्मीरज	२४५	१२४	काष्ठ	४७	११	कुम्भीरक	१०१	२१
कपिप्रिया	१४३	४३	कषाय	{ १४४ २४८	४७ १३३	काष्ठकुट्ट	१९३	१७	कुम्भोल	१४०	३४
कपिल	३४५	२२	काकलि	७२	२	कासू	४०८	६६	कुम्भोलखल	१४०	३४
कपिला	१४९	६३	काकिनी	४५२	९	काहल	७३	४	कुरंगम	१२	१०
कपिलिका	३५६	१४	काक्ष	२३५	९४	किकि	१९३	१६	कुर	११२	६
कफणि	२३०	८०	काक्षीर	१३८	३१	किन्नर	७२	४	कुरण्टक	१५४	७४
कपित्थ	१३५	२१	काञ्चिक	३१५	३९	किंपच	३६६	४८	कुरण्डी	१५४	७४
कम्	३९७	४	काण्ड	{ १९१ ४४०	१२ ५	किंपुरुष	११२	६	कुरवक	१५४	७४
कम्बन्ध	९३	४	काण्डस्पृष्ट	२८७	६७	किरात	३४४	२०	कुल	११८	५
कुमलिनी	१०७	३९	कात्यायन	२०९	३६	किरि	१८७	२	कुलक	१४१	३९
कुम्भारी	१४०	३५	कादम्बर	३५०	४०	किलकिञ्चित	८३	३२	कुलि	२०	७
करक	३९८	१२	कादम्बरी	६५	६	किलाटी	३१७	४४	कुलिङ्ग	३४०	५
करट्ट	१९४	१९	कान्तिदायक	२४६	१२६	किलिकिञ्चित	८३	३२	कुलमाष	३०७	१८
कण्डा	२२४	६६	कापथ	१८४	१६५	कीला	२४	५७	कुलमाषाभिष्टुत	३१५	३९
करवाल	२९३	८९				कुकुटी	१९३	१७	कुलमास	४६६	२१
									कुल्या	२३३	८९
									कुव	१०६	३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुवर	५८	९	कोश	२००	३७	खनी	१२६	७	गीःपति	३९	२४
कुवल	१०६	३७	कोश	३३२	९१	खरागरी	१५१	६९	गीःपति	३९	२४
कुवली	१४१	३६	कोश	४३६	२२१	खर्व	३७२	७१	गीथ	१३	२९
कुवेर	१७१	१२७	कोशशायिका	२९५	९१	खर्वाखु	१९१	१२	गीर्वाण	६	९
कुश	९४	५	कोशातक	३९८	८	खल	३६५	१७	गुच्छ	१३४	१६
कुशल	३५४	२६	कोष	२४८	१३२	खलक	१४०	३४	गुच्छ	२३९	१०५
कुष्ठनाशिनी	१६८	११६	कौञ्च	१७	४०	खलाधारा	१९७	२६	गुच्छार्ध	२३९	१०५
कुष्ठला	१६८	११६	कौञ्चदारण	१७	४०	खलीन	४६१	३५	गुड	१६४	१०५
कुहु	४६	९	कौटज	१५१	६६	खानि	१२६	७	गुणिन्	२९१	८३
कूटक	३०५	१३	कौडविक	३०४	१०	खुरप्र	४५३	२०	गुणित	३७९	८९
कूणि	२१७	४८	कौमारी	१६	३५	खलक	३४३	१६	गुरस	१३४	१६
कूपिका	९६	१०	कौमुद	३५	१६	खोर	२१८	४९	गुन्धित	३७७	८६
कूर्पास	२४३	११८	कौलस्थीन	३०४	८	गजभक्षा	१७०	१२३	गुप्फित	३७७	८६
कूल्माष	३१५	३९	कौवेर	१७१	१२६	गज	११९	८	गुरु	४२५	२२
कृतसापलका	२०५	७	कौवेरी	१६	३५	गड	९९	१७	गुहारूप	१८८	५
कृतसापलिका	२०५	७	कौवेरी	१६	३५	गड	९९	१७	गूरण	३९०	११
कृप	७८	१८	कौशिकी	१०६	३५	गडु	२१७	४८	गूवाक	१८६	१६९
कृपी	७८	१८	कौशिकी	३९८	१०	गण	४०४	१२८	गृहगोधा	१९१	१२
कृपीट	२३	५३	कतु	४०	२७	गण्डकी	१०६	३५	गृहगोलिका	१९१	१२
कृमि	१९१	१३	कम	१९१	१२	गद	१३	२८	गृहमणि	२४९	१३८
कृषक	३०५	१३	किमिजग्ध	२४६	१२६	गदा	१३	२८	गृहालिका	१९१	१२
कृषिका	३०५	१३	कुञ्च	१९५	२२	गदाह्वय	१७१	१२६	गृह	२०३	४३
कृष्णकर्मन्	३६४	४६	कुधा	८०	२६	गदित	६२	१	गो	४	६
कृष्णमेदा	१५८	८६	कोधमूर्च्छित	१७२	१२८	गन्ध	३६३	४७	गोकर्ण	८९	७
कृष्णसार	१९०	१०	कोश	११६	१८	गन्धकान्त	१०६	३७	गोकिल	३२२	५७
केतु	४०	२६	कोञ्च	१७	४०	गन्धिक	३३६	१०२	गोदन्त	३३६	१०३
केतुमाळ	११२	६	काथ	१४४	४७	गरागरी	१५१	६९	गोदावरी	१०६	३५
केली	८४	३२	क्षरण	६८	१५	गरेणु	४०६	५२	गोदुह	३२२	५७
केशपर्णी	१५९	८९	क्षितिक्षम	१४५	४९	गर्दभ	१०६	३७	गोधा	१०१	२२
केशर	१०९	४३	क्षिपणु	२६	६३	गर्दभ	१४३	४३	गोनसिन्	८८	५
केशरिन्	१८६	१	क्षीर	४२८	१२९	गर्व	७६	१५	गोनास	८८	४
केशिन्	१७१	१२६	क्षीवन्	३५९	२३	गर्ही	७९	२१	गोप	३३७	१०४
केशराम्ल	१५५	७८	क्षुताभिजनन	३०८	१९	गवल्ध्वज	३३५	१००	गोपघोष्ठा	१४१	३७
केशरिन्	१५५	७८	क्षेपण	९७	१३	गवाक्षी	११९	७०	गोपरस	३३७	१०४
कैशिकी	१४०	७३	क्षेपणि	९७	१३	गवेडु	३१०	२५	गोपवल्ली	१६६	११३
कोटि	४०३	२४	क्षेपणी	९७	१३	गव्यूत	११६	१८	गोपा	१६६	११३
कोटिन्	१५१	६६	क्षौम	१२०	१२	गातु	२२	५२	गोपालिका	१६६	११३
कोटीर	२३७	९७	क्षमाभुज्	२६७	१	गान्धर्व	२२	५२	गोमत	११६	१८
कोटीवर्षा	१७३	१३३	ख	४	६	गायत्रिन्	१४५	४९	गोमुख	७४	८
कोट्ट	४५५	१८	खखट	३७४	७६	गिरा	६२	१	गोरण	३९०	११
कोट्टवी	२०९	१७	खजक	२१८	४९	गिरिज	३३५	१००	गोरुत	११६	१८
कोरक	२४७	१२९	खज्जगुध	१३	२७	गिरिजाबीज	३३५	१००			
कोला	१६१	९८	खज्जगुध	१३	२७	गिरिजामल	३३५	१००			
कोलि	१४१	३६	खज्जगुध	१४	३१						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गोष्ठी	११४	१३	चमरी	२७५	३१	चिलिचिमि	९९	१८	जाति	४०८	१३२
गोस	३३७	१०४	चमस	{ २५७ ४५२	२४ १०	चिल्लिका	१८२	१५८	जातुधान	२५	६०
गोधूमीन	३०४	८	चरण्डी	२०६	९	चिबु	२३४	९०	जानपद	११३	८
गौरा	१६	३६	चरिण्डी	२०६	९	चिहुर	२३६	९५	जारी	२१४	३५
प्रथित	३७७	८६	चरित	८०	२६	चुस्त	४६०	३४	जिह्वा	४२१	१४२
प्रन्थित	३७७	८६	चरित्र	८०	२६	चूर्ण	४५२	९	जिह्वशल्य	१४५	४९
प्राप्तिणी	४०६	४९	चर्विका	{ १६ २४४	३५ १२२	चूषा	२७९	४२	जीवना	{ ९३ १७६	३ १४२
प्राप्तीणा	४०५	४९	चर्पट	२३२	८४	चोच	२२३	६२	जीवनी	९३	३
प्राह	१००	२०	चर्मध्वती	१०६	३५	चोदनी	१५९	९२	जीवनीय	९४	५
प्रेष्य	२३९	१०४	चर्विका	१६१	९८	च्यवना	१६१	९८	जीविताह्वय	१७३	१३२
घटिक	२९६	९७	चर्विका	१६१	९८	छगला	१७४	१३७	जुगुप्सा	३९५	३२
घण्टा	{ ७३ १४२	४ ३९	चर्विका	१७५	१४०	छदन	३४	१३	जू	४५०	२
घर्षर	{ ७८ १९२	१९ १५	चर्विका	१८२	१५८	छन्दस्	६५	४	जोषा	२०३	२
घुसृण	२४५	१२४	चाणकीन	३०४	८	छेय	१९२	१४	ज्येष्ठ	४०४	१५
घृत	{ ९४ २४६	५ १२९	चान्द्रभागा	१०५	३४	जगत्	२६	६२	ज्येष्ठा	{ ४९ ४०४	१६ १२
घृताची	२२	५२	चान्द्रायण	२६५	५२	जगती	४०९	२२	ज्योतिस्	६४	४
घृतोद	९३	२	चामरा	२७५	३१	जगल	३५१	४१	ज्योत्स्ना	३९८	८
घृष्टि	१७९	१५१	चामुण्डा	१६	३५	जघन्य	३७६	१	ज्योत्स्नावृक्ष	२४९	१३८
घोट	२८०	४३	चारित्र	८०	२६	जङ्घिल	२८८	७३	ज्योत्स्नी	१६८	११८
चकलक	१४१	३९	चारु	३६७	१२४	जटा	१४	३३	ज्योत्स्नी	३९८	८
चक्र	९५	७	चारुधारा	१९	४५	जटुल	२१८	४९	ज्योत्स्नी	३९८	८
चक्रवाड	१२४	२	चारुलोचन	१२	२७	जतुक	१९६	२६	झरा	१२६	५
चक्रिका	२९६	९७	चार्वा	{ ३५ १७९	१६ १५२	जतुका	१७९	१५३	झरि	१२६	५
चक्षु	२००	३६	चाल	१२१	१४	जन्त्री	१९६	२६	झरी	१२६	५
चण्डरुहा	१५८	८६	चालन	३१०	२६	जपा	२१२	२९	झर्झ(ल)री	७४	८
चण्डा	३६१	३२	चास	१९२	१६	जम्	१५४	७६	झलरी	७४	८
चण्डांशु	४१	३१	चित्रकूट	१२४	३	जम्बु	२१४	३८	झषा	९९	१७
चण्डी	३६१	३२	चित्रपुङ्गव	२९२	८७	जम्बुक	१३४	१९	झिलरी	४५२	१०
चन्द	३४	१३	चित्ररथ	२२	५९	जयन्ती	१८८	५	झिल्ली	१९७	२८
चन्दनवीजिका	१६८	११६	चिन्तिया	८१	२९	जयवादिनी	२०	४६	झीरुका	१९७	२८
चन्द्रकान्त	१०६	३७	चिरजीवक	१७६	१४२	जर्तिल	१९	४५	डङ्कपति	२६८	७
चन्द्रभस्म	२४७	१३०	चिरजीविन्	१२४	३	जलजन्तुका	३०७	१९	डेर	२१८	४९
चन्द्रभागा	१०५	३४	चिरम्	४४३	१	जलद	१०१	२२	डिण्डीर	३३७	१०५
चन्द्रभागी	१०५	३४	चिरात्	४४३	१	जलका	३२	७	तककूर्चिका	३१७	४४
चन्द्रविहंगम	१९६	२२	चिरात्	४४३	१	जलोका	१०१	२२	तकवासना	१४१	३८
चन्द्रशाला	१२१	१५	चिरात्	४४३	१	जलोरगी	१०१	२२	तङ्क	४६०	३३
चन्द्रिका	१०५	३४	चिरात्	४४३	१	जलौकस्	१०१	२२	तटाक	१०३	२८
चन्द्रिमन्	३५	१६	चिरात्	४४३	१	जल्पित	६२	१	तटाग	१०३	२८
चम्बर	२७५	३१	चिरिण्डी	२०६	९	जगति	३९२	१९	तनूनपाद्	२३	५३
			चिरिबिल्व	१४४	४७	जाग्रति	३९२	१९	तन्तुल	१६४	१०६
			चिरे	४४३	१	जाग्रिया	३९२	१९			
			चिरेण	४४३	१	जाह्निका	१५८	८६			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तन्त्र	४१७	११८	तिलक	१४२	४०	त्रिणता	२९१	८३	दारुनिशा	१६२	१०१
तन्त्रवाप	३४०	६	तिलोत्तमा	२२	५२	त्रिपुटी	१६४	१०८	दाहवलिभुज्	१९५	२२
तन्त्रवाय	{ १९१ ३४०	१३ ६	तुका	३३८	१०९	त्रिफला	१६९	११९	दार्विका	१६९	११९
तन्द्रा	८५	३७	तुकाशुभा	३३८	१०९	त्रिष्टुभ्	२५७	२२	दार्वा	१६९	११९
तन्दि	८५	३७	तुकाक्षीरी	३३८	१०९	त्वक्पत्री	३१६	४०	दाश	३४३	१७
तन्दी	४२७	१७६	तुङ्गी	४४	४	त्वक्पुष्प	२१९	५३	दाशपुर	१७३	१३२
तपती	१०५	३४	तुणि	१७२	१२८	त्वक्पुष्पी	२१९	५३	दास	९८	१५
तम	५४	२९	तुण्डकेरी	१७५	१३९	त्वच्	१७४	१३४	दिधिषु	२१०	२३
तमस	८७	३	तुस्थ	३३५	१०१	त्वच	{ १७४ २२३ ३१६	१३४ ६२ ४०	दिष	४	६
तमसा	८७	३	तुत्थरसाजन	३३५	१०१	त्वरि	३९४	२६	दिवान्ध	१९२	१५
तमा	४५	४	तुन्दिभ	२१६	४४	दक	९४	५	दिवाभीत	१९२	१५
तमाल	२४५	१२३	तुन्दिल	२२२	६१	दक्षिणतस्	४४९	२३	दिवि	१९२	१५
तमि	४४	४	तुञ्ज	३३५	१०१	दक्षिणा	४४९	२३	दिवोक्तस्	{ ५ ४३७	७ २२६
तर	२३८	१०२	तुभ	३२७	७६	दक्षिणात्	४४९	२३	दिव्यगायन	२२	५२
तरणी	९६	१०	तुम्बक	१८१	१५६	दक्षिणात्	४४९	२३	दिशा	३०	१
तरवारी	२९३	८९	तुम्बा	१८१	१५६	दक्षिणाहि	४४९	२३	दीपक	१६६	१११
तरी	९६	१०	तुम्बि	१८१	१५६	दक्षिणेन	४४९	२३	दीपवृक्ष	२४९	१३८
तल	{ ४३२ २३२	१६८ ८४	तुम्बुर	{ २१ २२	४८ ५२	दक्षिणका	४०४	२१	दीर्घकोषिका	१०२	२५
तलमीन	९९	१८	तुरङ्गमुखभाण्ड	४६१	३५	दण्ड	२९०	७९	दीर्घजङ्घ	१९५	२२
तलित्	३३	९	तुला	४०	२७	दण्डक	४६०	३३	दुण्डुभ	८८	५
तलुन	२०६	८	तुवरी	१७३	१३१	दण्डधार	२५	५९	दुर्जय	२९०	७९
तलुनी	२०६	८	तुषोदक	३१६	३९	दण्डुभ	८८	५	दुष्कुलीना	१७२	१२८
तसर	३९३	२४	तूणा	२९३	८८	दधि	२४६	१२९	दुष्प्रधर्षिणी	१६७	११४
ताटङ्क	२३८	१०३	तूणी	{ १६० २९३	९५ ८८	दधिकूर्चिका	३१७	४४	दूरदर्शिन्	२५२	६
तापन	{ ४१ ४१	२५ ३१	तूद	१४२	४१	दधिमण्डोद	९३	२	दूषी	२२५	६७
तापी	१०५	३४	तूपर	४२५	१६५	दन्तुर	४३३	२०५	दृष्टिकृत्	१७१	१२७
तामर	१०७	४०	तूबर	{ ५८ ४२५	९ १६५	दम्	२१४	३८	देवकी	१०	२१
तामस	४५	५	तूवरी	१७३	१३१	दमूनस्	२३	५६	देवखात	१२६	६
तार	३७	२१	तृणता	२९१	८३	दरा	{ १२६ ४२९	६ १८४	देवत्व	२६५	५२
तारक	३७	२१	तृणशूल्य	१५२	६९	दरोदर	४२६	१७१	देवन	२१३	३२
तारव	१८८	५	तृतीयप्रकृति	२१५	३९	दर्दर	१०२	२४	देवभूय	२६५	५२
तालक	१७२	१३१	तृफल	३३९	१११	दर्दुर	१२४	३	देवल	२१	४४
तालवर्णक	३३६	१०३	तृषा	{ ८१ ३२१	२७ ५५	दर्वा	३१३	३४	देववधू	३०	१
तिष्करोहिण	१५७	८५	तृष्णक	३५८	२२	दर्शक	२६८	६	देवाजीव	३४२	११
तित्तिर	१९९	३५	तृष्णा	३२१	५५	दशपुर	१७३	१३१	देवित्	१५५	७७
तिन्तिबीका	१४३	४३	तेन	४४४	३	दशेन्धन	२४९	१३८	दैवकी	१०	२१
तिन्तिला	१४३	४३	तैलाभ्यक्ता	१९७	३६	दान्ती	३०	१	दोषा	{ ४५ ४४५	६ २०
तिमिगिलगिल	१००	२०	तोयद	३२	७	दायित	३६३	४०	दोषातिलक	२४९	१३८
तिरस्करणी	२२४	१४०	तोयधर	३२	७	दारा	३०४	६	दौत्य	२७१	१६
			त्रप्य	३२०	५१				द्युति	३६	१७
									द्युति	३६	१७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दुधेण	८	१७	धूपक	२४६	१२७	निकषा	३४८	३२	पण्डा	५५	१
दुधेन	२९४	९१	धूममहिषी	३६	१८	निकाय	११८	५	पताका	२९०	७९
दुणि	९७	११	धूमिका	३६	१८	निग्राह	३९६	३९	पत्रवाह	२९२	८७
दुर्णी	९७	११	धूसरी	६०	१३	निचुल	२४३	११६	पत्रशवर	३४५	२०
दुत्त	३८२	९	धूस्तर	१५५	७७	निलम्	२७	६५	पथ	११५	१५
दू	४५०	२	धृतराष्ट्र	१९६	२४	निमेष	४७	११	पद	४२	३३
दूणि	१९२	१४	धृतराष्ट्री	१९६	२४	नियातन	३९४	२७	पद्मपाणि	४१	२९
दूणि	९७	११	धृष्णु	३५९	२५	नियुत	४५७	२४	पद्मवर्ण	१७७	१४५
द्वाःस्थित	२६८	६	धोरण	३८२	४८	निरीष	३०५	१३	परमद	२४६	१२६
द्वाःस्थितदक्षिक	२६८	६	धोरित	३८२	४८	निरुक्त	६४	४	परस्वध	२९५	९२
द्वाःस्थितदक्षिण	२६८	६	धौरित	३८२	४८	निर्गन्धन	३०१	११३	पराक	२६५	५३
द्वारप	२६८	६	धौरितक	३८२	४८	निर्धार्य	३५६	१३	पराजित	३४४	१८
द्विज	४०२	४	धौर्य	२८२	४८	निर्यास	१४४	४७	पराभव	७९	२३
द्वितीयाकृत	३९४	९	ध्वनित	३३	८	निर्वृष	१४४	४७	परायण	३८६	२
द्विसम्बाकृत	३०४	९	न	२६	६३	निर्वहण	७७	१५	परिदेवना	६८	१६
द्विसील	३०४	९	नक्तचारिन्	१९२	१५	निवृत्त	२४२	११३	परिभाषा	६८	१४
द्विहृल्य	३०४	९	नखाशिन्	१९२	१५	निश	४४	४	परिवेश	४२	३२
द्वेष्य	२६९	११	नगौका	१९९	३३	निशाव(च)मन्	८७	३	परिस्यन्द	२४९	१३७
घटी	४५४	१७	नघट	२६	६३	निशैड(त)	१९५	२१	परु	१८३	१६२
घनदावास	१७	४०	नटभूषण	३३६	१०३	निषद्वरी	९६	९	पर्वत	२१	४८
घनीयक	३१५	३८	नटसंज्ञक	३३६	१०३	निष्कुटी	१७१	१२५	पर्वन्	४५	७
घनु	{ १४४ ३५ २९१ ८३		नत	२४६	१२६	निष्ठा	२०३	२६	पशु	{ २२६ ७० २९४ ९२	
घनुस्	{ ११६ १८ १४० ३५		ननान्द	२१२	२९	नीचिकी	३२५	६७	पश्वध	२९४	९२
घन	२९१	९३	नन्दक	२९३	८९	नील	२९	७१	पषद्	२५५	१५
घन्याक	३१५	३८	नन्दिनी	२१२	२९	नीलकण्ठ	४०३	२१	पल	४३२	८९
घनिवन्	४०	२७	नन्दीवर्त	१००	२०	नीलाङ्ग	१९१	१३	पलकष	१६१	९८
घमन	१७२	१३०	नभस्	४	६	नृत्त	७५	१०	पलाशिन्	९	१८
घरण	११०	२	नभस	१९९	३४	नेत्रमल	२२५	६७	पलिष	४०१	२७
घरा	११०	१	नरायण	९	१८	न्यूक्ल	४५४	१७	पलि	१२३	२०
घर्षण	२०७	११	नर्तक	७४	८	प्रक्षती	४३	१	पवन	१३५	२०
घर्षणी	२०७	११	नर्मद	१०५	३२	पक्षस्	२००	३६	पवि	३०	१
घर्षिणी	२०७	११	नल	१०७	३९	पक्षि	२५७	२२	पशु	१४	३०
धानाचूर्ण	३१९	४८	नवपत्रिका	१०९	४३	पट	१२१	१४	पशुहरीतकी	१३७	२७
धान्य	३१५	३८	नसा	२३३	८९	पटकुटी	२४४	१२०	पशुवाह	३२४	६३
धान्यक	३१५	३८	नस्तोत	३२४	६३	पटखर	३४६	२५	पशौही	३२५	७०
धार्ति	३५१	४३	नस्या	२३३	८९	पटवास	२४४	१२०	पस्थ	११८	५
ध्रिपाङ्ग	२८६	६३	नागसुगन्धा	१६७	११४	पटह	७२	४	पांशु	२९६	९८
ध्रुवित्र	२५७	२३	नाभि	४२०	१२९	पट्टन	११६	१	पाखण्ड	२६३	४५
ध्रुस्तर	{ १५५ ७७ १८० १५५		नाम	४४२	१३	पट्टिस	४५६	२१	पाश्चालिका	३४७	२९
			नार	९३	४	पणस	१४८	६१	पाटली	१४२	३९
			नारङ्ग	१४१	३८	पण्ड	२५२	५			
			नारिकेल	१८५	१६८						
			नार्यङ्ग	१४१	३८						
			नाली	१०८	४३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाणिमूल	२३१	८१	पुत्री	२११	२८	सा	२३७	९७	प्राचीनबहिस्	२३	५६
पादपा	१२८	५	पुनर्जन्मन्	२५१	४	प्रकुञ्चक	३३१	८९	प्राचीर	११७	३
पादात	२८७	६७	पुनर्नव	२३१	८३	प्रचारण	३८७	३	प्राजापत्य	२६५	५२
पादाविक	२८७	६७	पुनर्भू	२१०	२३	प्रचित	६५	४	प्राज्ञ	२५२	५
पारत	३३५	९९	पुनर्वसु	९	१८	प्रजाहित	३३२	२७	प्राण	२६	६२
पारापत	१९२	१४	पुर	४४१	५	प्रज्ञ	२१७	४७	प्राप्ति	१६	३६
पारापार	९२	१	पुरंघ्रि	२०५	६	प्रणय	४२०	१३५	प्रावृषा	५०	१९
पारिषद्य	१५	३५	पुलक	८५	३५	प्रतति	१३०	९	प्रास्थिक	३०४	१०
पार्थ	१४४	४५	पुलस्त्य	४०	२७	प्रतिकर्मन्	२४४	१२१	प्रिया	३२४	६६
पार्षद	१५	३५	पुलह	४०	२७	प्रतिग्रह	२४९	१३९	प्रियाल	१४०	३५
पार्षद्य	१५	३५	पुष्कस	३४४	२०	प्रतिदान	३२८	८०	प्रेष	४३६	२१९
पार्णि	{ २६९	१०	पुष्कसी	३४४	२०	प्रतिमा	३४९	२५	प्रेयङ्गवीण	३०४	८
	{ २९०	७९	पुष्पदन्त	४७	१०	प्रतिमुख	७६	१५	प्रोत	२४२	११५
पालङ्ग्या	१८२	१५८	पुष्पधनुस्	१२	२६	प्रतिश्या	२१९	५१	प्रोथ	२२८	७५
पिचिण्ड	४६६	७७	पुष्परथ	२८३	५१	प्रतिसर	२४०	१०८	प्रोत्त	३७८	८६
पिचु	१४२	४०	पुष्पवन्त	४७	१०	प्रत्यय	२७०	१३	प्लवंगम	१८७	३
पिचुतूल	३३७	१०६	पुस्त	४६०	३४	प्रथम	३७५	२२	प्लवन	१७३	१३१
पिचुमन्द	१४९	६२	पूतिक	१४५	४८	प्रदिश	३१	५	प्लीहा	२२४	६६
पिच्छोण्डक	२२५	६७	पूतीकरञ्ज	१४५	४८	प्रदेशिनी	२३१	८१	फजिका	१५९	८३
मिञ्जर	४५९	३१	पूरुष	५४	२९	प्रभा	२९	७०	फटा	९०	९
मिट	४५५	१७	पूर्व	३७१	६५	प्रमादावन	१२८	३	फणिभुवन	८६	१
मिटक	३१०	२६	पूलक	२२८	७५	प्रमातामह	२१३	३३	फल	२४८	१३२
मिण्ड	{ ३१०	२६	पूष	१४२	४१	प्रमुख	३६८	२२	फलोदय	५	६
	{ ३५८	२६	पृक्का	१७३	१३३	प्रमृत	३०३	२	फलगुन	४८	१५
मिण्डफला	१८१	१५६	पृथज्	४४४	३	प्रयुत	४५७	२४	फलगुनी	४८	१५
मिण्डीर	१५०	६४	पृथवी	१११	३	प्रयुद्धार्थ	३९४	२६	फालवह	३०५	१४
पितृसधर्मन्	३५६	१३	पृथ्वि	{ ५	६	प्रवर	२४६	१२६	फाल्गुनी	४८	१५
पिप्पल	१६१	५		{ ४२	३३	प्रवर्त	३३१	८९	बडिश	९९	१६
पिप्पलिका	१९७	२६	पृथ्वि	{ ९५	६	प्रवर्हण	३६९	५८	वन्ध	३९१	७
पिथालक	१४०	३५		{ १९०	१०	प्रवल्ही	६५	६	वन्धनी	३२६	७३
पिशिता	२२३	६३	पृषत्	१९०	६	प्रश्रद्धती	६५	६	वन्धूर	३७२	६९
पिशुना	३६५	४०	पृषन्ति	१९०	६	प्रसजा	३५०	१४	बर्ह	१७३	१३२
पिष्टप	{ ५	६	पृषातक	२५७	२३	प्रसर	३९३	२५	बर्हि	२३	५४
	{ ११२	६	पृष्ठवह	२८१	४६	प्रसरक	१४०	३५	बर्हिरुक्त	२३	५४
पीडा	३४७	२९	पेडा	३४७	२९	प्रसरणी	२९६	९६	बर्हिःशुष्मन्	२३	५४
पीतचन्दन	१६२	१०१	पेयूष	{ २१	४८	प्रसार	३८९	९	बलज	४०२	३१
पीतदारु	१६२	१०२		{ ३२१	५४	प्रस्त	३७८	८५	बहुकरी	१२३	१८
पीयु	१९२	१५	पेशीकोष(श)	२००	३७	प्रस्तता	३७८	८५	बाणपुत्री	१२	२७
पुञ्ज	२०२	४१	पौण्ड्र	१८४	१६३	प्रसेव	७३	७	बाणाख्य	१८३	१६२
पुटकिनी	१०७	३९	पौण्ड्रक	१८४	१६३	प्रस्ता	४२५	१६१	बादल	३४	१२
पुण्डरीक	१७१	१२७	पौर्णमास	४६	७	प्राकाम्य	१६	३६	बालपत्र	१४५	४९
पुण्डरीक	१५५	७७	पौलोमी	१९	४५	प्रावुण	२६०	३४	बालुका	१६९	१२१
पुण्ड्रक	१८४	१६३							बाली	२३६	९५
पुण्ड्रेक्षु	१८४	१६३							बिल	१२६	६
पुत्रश्रेणी	१५८	८८							बाल्हिक	३१६	४०
									बुध	४१४	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बृहती	२४३	११७	बृहती	३४२	१७	मर्मरी	७०	२३	मालय	२४७	१३१
बृहतांपति	४१०	२२	मेरि	७३	६	मर्या	२७४	२६	माला	१७३	१३३
बोधि	३९	२४	भोग	२९०	७९	मलय	१२४	३	मालुधानी	८९	६
ब्रह्माणी	१३५	२०	भ्रम	२६०	३५	मलयू	१४९	६१	मावती	१७३	१३३
ब्राह्मणी	१७३	१३३	भ्रातृ	२१३	३४	मलिनाम्बु	४५३	१०	माष्य	३०४	७
ब्राह्मी	१६	३५	म	५३	२७	मवित	३७७	८६	माषीण	३०४	७
भगवत्	१४	३०	मकर	२९०	७९	मषी	४५३	१०	मासू	३४	१३
भङ्ग्य	३०४	७	मकुष्ठ	३०७	१७	मसि	४५३	१०	माहाराजिक	६	१०
भण्डर	१४९	६३	मङ्कुर	२५०	१४०	मसीजल	४५३	१०	माहेश्वरी	१६	३५
भद्र	१८२	१६०	मङ्गला	१६	३७	मसुर	३०७	१७	मिथुन	४१७	२७
भद्रमल्लिका	१५२	७०	मज्जा	१३१	१२	मसुरा	३०७	१७	मिथि	१६३	१०५
भद्रमूषिक	१९१	१२	मणि	२३१	८१	मसूरा	३०७	१७	मिशी	१६३	१०५
भद्राक्ष	११२	६	मणिबन्ध	२३१	८१	महती	४०९	१०८	मिहिका	३६	१८
भन्द	५३	२५	मण्डल	२९०	७९	महाकुल	२५१	३	मीन	४०	२७
भर	३३०	८७	मण्डल	२९२	८५	महाकुलक	१४१	३९	मुकुट	२३८	१०२
भरत	२१	४८	मण्डलाहित	१८८	५	महादान	३८७	३	मुकुन्द	२९	७१
भर्ग्य	१५	३३	मण्डलिन्	८८	५	महापद्म	२९	७१	मुकुर	२५०	१४०
भल्ल	१८७	४	मण्डकपर्णी	१५९	१५८	महाबला	१७९	१५२	मुकुष्ठक	३०७	१७
भल्लुक	१८७	४	मत्तकासिनी	२०४	४	महारस	३१५	३९	मुकूलक	१७७	१४४
भविका	३३१	८९	मद	३६८	१२९	महावीर्या	१६८	११६	मुक्त	४५९	६०
भाग	५३	२८	मदायन्ती	१५२	७०	महाशङ्ख	२३५	९२	मुक्तक	१४१	३९
भाङ्गीन	३०४	७	मद्र	७२	२	महाशूद्रा	२०८	१३	मुख	७६	१५
भाष्पीरी	१५९	९१	मधु	४१४	१६३	महालायु	२२५	६६	मुञ्ज	१८३	१६२
भानुफला	१६७	११३	मधुक	२९६	९७	महिमन्	१६	३६	मुनि	४६१	१३३
भाम	८०	२६	मधुयष्टि	१६५	१०९	महिर	४१	२९	मुषलिन्	११	२४
भारत	३४२	१२	मधुर	१७६	१४२	महिला	१७३	१३३	मुषली	१९१	१२
भारती	४०९	७३	मधुसूता	१७६	१४२	मही	४३८	६६	मुषा	३४८	३३
भाल	२३५	९२	मध्य	७४	९	महेन्द्राणी	१९	४५	मुष्टि	२३२	८६
भालुक	१८७	३	मनोज	१२	२६	महेला	२०४	२	मुष्टि	३३१	८९
भालुक	१८७	३	मनोजवस्	३५६	१३	माणिबन्ध	३१६	४२	मूत्रपुट	२२७	७३
भास्वर	१७१	१२६	मनोजवस	३५६	१३	मातृष्वसेय	२११	२५	मूत्राशय	२२७	७३
भित्तिर	२०	४७	मनोजवा	३५६	१६	मातृष्वस्त्रीय	२११	२५	मूर्ण	३८१	९५
भिया	७९	२१	मन्द	४०	२६	मात्रा	३७०	५	मूर्त	३७४	८२
भुजादय	२०	४७	मन्दर	४	६	माध्वीक	३५१	४१	मूर्धज	२३६	९५
भूतनाशन	३०७	१८	मयष्ठक	३०७	१७	मान	२०४	३	मूषक	१९१	१२
भृकुटि	८६	३७	मरिच	३१४	३५	माय	३४२	११	मूषी	१९१	१२
भृकुंस	७५	११	मरुत्	१७३	१३२	मारिष	१७४	१३६	मूषी	३४८	३३
भृङ्गरज	१७९	१५१	मरुत	२५	६२	मारी	१२	२५	मृग	२९६	९८
भृङ्गरजस्	१७९	१५१	मर्दित	३७७	८६	मार्ताण्ड	४०	२९	मृगया	३९५	३०
						मार्ष	७६	१४	मृणाल	१८४	१६४
						मार्षक	७६	१४			

